

ॐ प्रस्थान ॐ

पु० १८
अंक ६

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
आश्विन

तंत्री
रामनारायण विद्यनाथ पाठक

જિન્દગીના વીમાના ઇતિહાસમાં
મહાન રક્ષણની યોજના

૦૦૦૦(૦)૦૦૦૦

૩ વરસના પ્રિમિયમથી ૨૦ વરસ માટેનું અખંડ રક્ષણ

દ્રષ્ટાંત તરીકે, ૩૦ વર્ષની ઉંમરે તમે વીમા ઉતારો. અને ધારો કે કોઈ પણ કારણસર ૩ વર્ષ પછી પ્રિમિયમો ન ભરાય તો તમે તરફથી તેને લગતી ખર્ચ આપવાથી કંપની તમોને બાકીના ૧૭ વર્ષ માટે નહિ ભરાયેલાં નાણાં અને તે ઉપરના વ્યાજમાંથી મુક્તિ આપે છે. દર વરસે માત્ર રૂ. ૫૨૦ (દર અડવાડિયે રૂ. ૧૦) લગભગ ૨૦ વર્ષની આખરે રોકડ રકમ રૂ. ૧૦,૦૦૦ અને નફો આપે છે અને જો મૃત્યુ થાય તો માત્ર ૩ વરસના ભરણાંથી પણ આખી વીમાની રકમ તેના બોનસ સાથે મરનારના વારસોને આપવામાં આવે છે.

આ યોજનાના અદ્વિતીય લાભોનો વિચાર કરી જુઓ

કંપનીનું અસકયામત હોલર

૧૮,૮૬૩,૦૮૧૦૦

કંપનીમાં ચાલુ વીમા હોલર

૧૩૮,૮૨૧,૬૧૫૦૦

આ તથા બીજા અનેક આકર્ષક યોજનાઓની વિગતો
માટે પુછાવો:—

The Crown Life Insurance Co

ધી ક્રાઉન લાઈફ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની (ઓફ કેનેડા)

ફિલ્મની વડી ઓફિસ:—

૧૨, રામપાર્ટ રો, કોટ, મુંબઈ

卐 प्रस्थान 卐

पुस्तक

१८

संवत् १८८०

वैशाख-आश्विन

तत्री

रामनारायण विन्धनाथ पाठक

प्रस्थान कार्यालय : पारंगी अगियारी सामे : अमदावाद

લેખોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અન્તિમ તન્તુ [કાવ્ય]	૫૦	કેસડાં [કાવ્ય]	૧૩૭
સુંદરજી ગા. ખેટાઈ		પતીલ	
અનુચેદિ-સત્કાર [પ્રહસન]	૫૫૫	કોણુ આ આવી ગયું? [કાવ્ય]	૧૨૨
સ્વ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી		વાદરાયણ	
અપભ્રંશ	૧૭૪	કોણુ સાચું?—મા કે બાપ?	૪૬૬
મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી		બાવચંદ માવજી વહેરા	
અંતરને આરામ [કાવ્ય]	૨૩૯	ખેડૂતનાં કરજ ફેડવાનો મોટો પ્રયોગ	૫૨૬
સુંદરમ		સુમન્ત મહેતા	
આર્થસ્થાઈન શું કહે છે?	૩૧૫	બ્રામજીવનની પુનર્વિદ્યા	૩૧૯, ૪૧૯
સતીશચંદ્ર પ્ર. દેશાઈ		સુમન્ત મહેતા	
હરલામ	૨૨૨, ૩૬૧	ગાંધીજીનું અર્થકારણ	૪૦૯
ચુનીલાલ પુ. ખારોડ		નરહરિ દારકાદાસ પરીખ	
એ અપ્રકરને [કાવ્ય]	૩૨૩, ૫૬૯	ગાંધીજી અને હરિજનકાર્ય	૪૭૫
સ્વપ્રસ્થ		મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	
એક પ્રવચન	૧૩૪	ગાંધી બાપો [કાવ્ય]	૪૬૮
સિતિમોહન સેન		સુંદરમ	
એરોપ્લેન [કાવ્ય]	૨૨૭	ગુજરાતી સાહિત્યના પરમભક્ત :	
સ્નેહરશ્મિ		દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ	૫૭૦
એશિયામાં વ્યક્તિત્વ	૫૮	શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી	
દિનકર મહેતા		ગૂજરાતી લિપિમાં થોડો સુધારો	૩૨૯
ઉપકાર અને અપકાર [કાવ્ય]	૩૬૮	કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરુવાલા	
જનાર્દન		ચર્યાપિત્ર	૬૨
લેખ્યાં સખિ ! સોણલાં રૂપાળાં	૫૮૧	જયદત્ત શાસ્ત્રી	
સુખા		ચિત્રકારની આત્મકથા [કાવ્ય]	૧૭૩
કનૈયાલાલ મુનશી : એક સમીક્ષા	૧૩૮	નીલકંઠ	
કાન્તિલાલ જળદેવરામ વ્યાસ		ચિત્રપરિચય	૩૮૭
ક્યાં છે ભાઈબીજ?	૫૦૨	મોના લિસા	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર		બપાનની મહુતાનાં મૂળ	૨૫૨, ૩૫૬
કરુણા [વાર્તા]	૩૪૯	અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી	
પિનાકિન્ ત્રિવેદી		અંખી [કાવ્ય]	૪૪૦
કંદરતનું વેર [કાવ્ય]	૪૯	પુષ્પાવલી	
નાગરદાસ આ. પંડ્યા		દોલામારની મૂળકથા	૧૧૦
કેયું મૃત્યુ? [કાવ્ય]	૫૩૮	રમણીક કીશનલાલ મહેતા	
હરિદર ભટ્ટ			

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તારા [કાવ્ય]	૧૪૬	પ્રાચીન અવશેષોમાં [કાવ્ય]	૫૫૦
પૂજનલાલ		અમીદાસ	
તારા નયના [કાવ્ય]	૪૭૪	પ્રાણાયામ : વિજ્ઞાન અને કલા	૧૬૮
પૂજનલાલ		સત્યાનન્દ	
તાંડવ [કાવ્ય]	૩૬	પુરાણ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ	૧૫૩
હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ		જેઠાલાલ ત્રિવેદી	
દંભ [કાવ્ય]	૪૪૬	પુલિન [વાર્તા]	૫૬૩
સ્વપ્રસ્થ		અનુ: કીકુભાઈ રતનજી દેશાઈ	
દીપોત્સવી [કાવ્ય]	૫૧૯	પુસ્તકપરિચય ૯૯, ૩૦૨, ૩૯૮, ૪૯૩, ૫૮૭	
ઉપવાસી		દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	
દુનિયાનો સોનાનો સંગ્રહ	૫૦૪	રા.	
ચંદ્રપ્રસાદ લ. દીવાનજી		પુસ્તકાલય	૭૧
દાસ : શાન્તિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ	૫૧	ક્ષિતિમોહન સેન	
પિ.		ફાંસી [કાવ્ય]	૬૧
ધરતીની જાયા [કાવ્ય]	૫૦૯	ગોવિંદલાલ માધવલાલ શાહ	
મુન્દરમ્		બહારવટું [કાવ્ય]	૫૭
ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ	૧૪	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	
પુરાતન યુગ		બાલુડાં [કાવ્ય]	૧૬
ન કલંક એ [કાવ્ય]	૪૪૭	નાગરદાસ અ. પંડ્યા	
ઉપવાસી		બિહારનો આત્મા	૪૪૮
નથી નિરખયો શરી [કાવ્ય]	૩૧	કિરાત	
મુન્દરમ્		ભૂતિયો કાદવ [વાર્તા]	૫૧૦
નરો વા કુજરો વા [કાવ્ય]	૪૨૩	શંકરન કાલેલકર	
પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા		મને નહિ જગાડજો [કાવ્ય]	૫૩૦
નવી શુજરાતી કવિતાના યુગો ૪૫૯, ૫૩૧		વાદરાયણ	
ઝીણાભાઈ રતનજી દેશાઈ		મહર્ષિ ઝંડુ ભરજી	૧૮
નાકની વાળી	૫૨૪	નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટિયા		મહાભારતનું આદિપર્વ : સંશોધિત	
નિત નાથો [કાવ્ય]	૧૯૪	આવૃત્તિ	૩૮
મુન્દરમ્		બલવન્તરાય કે. ઠાકોર	
નિરાશા [કાવ્ય]	૩૦૯, ૩૫૦	મંકોડાનું મંતવ્ય	૩૫૭
ઉપવાસી		અનુ: સ્વ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી	
પ્રણય તત્ત્વ [કાવ્ય]	૯૧	મૃત્યુ સામે પ્રેમ	૨૮૧
કર્પિજલ		દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
પ્રલય-સ્નેહબંધ [કાવ્ય]	૪૫૮	માનસને [કાવ્ય]	૩૨૮
સ્નેહરશ્મિ		નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
ખાની ખોલ [વાર્તા]	૬૬	લોહીની તરસ [કાવ્ય]	૧૯૫
દરિદ્રાશ્રમ બાસ		પ્રેમરાગર ભટ્ટ	
મારી ચંપાનો વર [વાર્તા]	૫૩૬	વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત	
'વામુકિ'		સિદ્ધાન્તો	૧૧૫, ૨૧૬, ૩૩૩
મિશનોનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ	૨૪૦	નરદરિ દ્વારકાદાસ પરીખ	:
મુમન-મહેતા		વયનું માપ [કાવ્ય]	૧૯૫
મૈથિલ [કાવ્ય]	૧૭૯	દરિદર ભટ્ટ	
દુર્ગાપ્રસાદ શુક્લ		વહુદત [કાવ્ય]	૩૮૬
મેં નહીં તોફાં !	૨૭૨	પતીત	
મદદેવ		વ્યવસાયી [કાવ્ય]	૨૨૧
મોચી [કાવ્ય]	૮	નાગરદાસ અ. પંડ્યા	
ઉમાશંકર ગોપી		વાડના બાવળને [કાવ્ય]	૭૫
મોના સિમાનું રિખન [કાવ્ય]	૩૧૩	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	
મૂખપાત્ર શ્રીપરાણી		વાંસાળીવાળો [કાવ્ય]	૫૫૮
મુચિબેદ [કાવ્ય]	૪૭૬	લલિત	
અમીદાસ		વિચાર-ચંક્રમણ	૧૪૩, ૫૭૭
નેલવેની સફેદે [કાવ્ય]	૧૭	મુમન મહેતા	
અમરથ		રા. વિ. પાંડે	
રોજનીરો ૧૦૪, ૩૧૦, ૪૦૫, ૪૯૭, ૫૬૦		વીજાનું અનુરૂપન [કાવ્ય]	૨૧૩
સાપક કોણ ? [વાર્તા]	૩૨૪	'ઉન્નત'	
હંમનનાર નીલકંઠ		વિરોધ [કાવ્ય]	૬૪
સાપચેરી	૭૦	નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	
રીન્દનાથ કાકર		શિખરે [કાવ્ય]	૭૨
સાત રિક્તિ [વાર્તા]	૩૨	પદ્મપાત્ર	
જલ્પચંદ્ર શેઠ		શ્રાવણ [કાવ્ય]	૨૭૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
સાંધ્યાવાળો [વાર્તા]	૪૩૪
જ્યેષ્ઠ શેઠ	
સોગટી [કાવ્ય]	૬૫
પતીલ	
સોયળીન્સ ૧૯૬, ૨૬૧, ૪૮૦, ૫૫૧	
દિનકર પંડ્યા	
સોવિયેટ રશિયામાં નીતિ ૨૩૩	
દિનકર મહેતા	
શ્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ ૩૪૨	
આપાલાલ ગ. વૈદ્ય	
સ્થપતિને [કાવ્ય] ૧૫૯	
પ્રતાપરાવ પ્ર. પંડ્યા	
સ્મરણસંહિતા [કાવ્ય] ૧૦૯	
સ્નેહરશ્મિ	
સ્વદેશી ૧	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
સ્વદેશી અને અંતર રાષ્ટ્રીયતા ૧૪૭	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
સ્વભાવ [કાવ્ય] ૭	
નાગરદાસ અ. પંડ્યા	
સ્વૈરવિહાર ૯૨, ૨૯૫, ૩૯૧	
સ્વૈરવિહારી, જગદેવ	
હનૂમાનની ભક્તિભાવના [કાવ્ય] ૩૩૯	
પૂજાશાલ	
હીરો [વાર્તા] ૧૨૩	
વાસુદેવ	
જ્ઞાનગોચરી	
(૧) પત્રકારિત્વ પર શ્રી રામાનંદ ૭૬	
ચેટરજી	
(૨) રેડિયમ ૭૮	
(૩) નાગનું ઝેર ૮૧	
(૪) આખનો વિકાસક્રમ ૮૨	
(૫) સોવિયેટ રશિયામાં જ્ઞાનપ્રચાર ૮૫	
(૬) સ્વતંત્ર પોલાન્ડે સાધેલી પ્રગતિ ૮૯	
(૭) કાણુ ક્યાંથી ? ૯૦	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
(૮) ગુજરાતી લિપિ ૧૮૬	
(૯) “મોન્ડો યાકુશીન” દેવાસય ૧૮૬	
તંદુરસ્તીનો વ્યાપાર કરે છે ૧૮૬	
(૧૦) વિવિધતા: જીવનનો તેજનો ૧૮૮	
(૧૧) કોલરના દેશમાં ખીજ મોટી ૧૯૩	
વેધશાળા બંધાય છે ૧૯૩	
(૧૨) નોકરશાહીનો દોર ૨૯૦	
(૧૩) દુનિયાભરનાં પુસ્તકાલયો ૨૯૨	
(૧૪) મેડમ ક્યુરી ૩૭૦	
(૧૫) અમેરિકાના નિત્રો અને હિંદના ૩૭૪	
આર્થ	
(૧૬) ખેડારો માટે છંદોડે શું કર્યું ? ૩૭૪	
(૧૭) આપણાં પાકવપુસ્તકો ૩૭૫	
(૧૮) સિંધીઓ ને સિંહલીઓને ૩૭૫	
(૧૯) હિંદુ વસ્તીમાં મુસ્લીમ તત્ત્વ ૩૭૭	
(૨૦) મુંબઈ છલાકાની જ્વો ૩૭૯	
(૨૧) દુનિયાનાં અદ્ભુત કારાગૃહો ૩૮૦	
(૨૨) મસ્જિદ પાસે સંગીત ૩૮૩	
(૨૩) શરીરગળનું કેન્દ્રસ્થાન ૩૮૩	
(૨૪) બકરીનું દૂધ અને તેના ફાયદા ૩૮૪	
(૨૫) ઢોરનો વિષો ૩૮૫	
(૨૬) સ્વદેશીની વ્યાખ્યા ૩૯૫	
(૨૭) હિંદના અગિયાર વિદ્યમાન ૪૮૬	
મહાપુરો ૪૮૬	
(૨૮) બકરીનું પાલન ૪૮૯	
(૨૯) અંજાળી સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર ૪૯૧	
(૩૦) રાજદ્વારી પુરુષો અને આરિય ૪૯૨	
(૩૧) હિન્દનો કેળવણીનો ખર્ચ ૫૮૨	
(૩૨) રશિયામાં કેળવણી ૫૮૩	
(૩૩) ગ્રેસ ઓક્ટની જન્મકથા ૫૮૩	
(૩૪) બાળકોના હક્ક ૫૮૪	
(૩૫) “મુસલમાનોને હિંદમાં રહેવાનો ૫૮૪	
હક્ક નથી”	
(૩૬) હિંદુલની લગ્ન સંબંધી દશ ૫૮૫	
આજાઓ ૫૮૫	
(૩૭) ‘હિંદુ’ની વ્યુત્પત્તિ ૫૮૫	
(૩૮) સૂર્યમાળાનો નવો મહાકો ૫૯૧	

લેખકોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અમીદાર		સુનીલાલ પુ. બારોડ	
રશિભેદ [કાવ્ય]	૪૭૬	૧૨લામ	૨૨૨, ૩૬૧
પ્રાચીન અવશેષોમાં [કાવ્ય]	૫૫૦	જનાર્દન	
અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી		સ્વેચ્છવિદાર	૨૯૫
અપાનની મહત્તાનાં મૂલ્ય ૨૫૨, ૩૫૧		ઉપદાર ઉપર અપદાર [કાવ્ય]	૩૬૮
'દિલ્લે'		જયચંદ્ર શેઠ	
વીળાનું અનુરૂપન [કાવ્ય]	૨૧૩	લાલ દિક્રિટ [વાર્તા]	૩૨
ઉપવાસી		સાંધાવાસો [વાર્તા]	૪૩૪
નિરાશા [કાવ્ય]	૩૦૬, ૩૫૦	જયદત્ત શાસ્ત્રી	
ન કલક એ [કાવ્ય]	૪૪૭	અર્થપત્ર : વખત એટલે ગતિ	
દોષોભરી [કાવ્ય]	૫૧૯	નદિ તથા ગતિ અદ્યેય નદિ	૬૨
ઉમાશંકર એપી		દેહાલાલ ત્રિવેદી	
ગોની [કાવ્ય]	૮	પુરાણ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ	૧૫૩
કર્પિન્દ્ર		સમુદ્રને [કાવ્ય]	૧૭૯
પ્રત્યુષ નરત [કાવ્ય]	૯૧	ઝીણભાઈ રતનજી દેશાઈ	
કાન્તિલાલ બગદેવરામ વ્યાસ		નદી યુદ્ધરાની કવિનાના મુગ્ધા ૪૫૬, ૫૩૧	
કર્નલાલ મુનગી : એક સમીક્ષા ૧૩૮		અંબકલાલ ભગવાનદાસ ભટ્ટ	
કિન્નર		સોહચર્યા : અર્નવપુરની યાત્રા	૪૪૧
જિહારગો આત્મા	૪૪૮	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
કિશોરલાલ મરાઠવાળા		સ્વદેશી	૧
મૂલગળી કિલેશી મોદો મુખારો ૩૨૯		સ્વદેશી અને આંતર જાતીયતા	૧૪૭
દીકુભાઈ રતનજી દેશાઈ		મૃત્યુ સામે પ્રેમ	૨૮૧
પુલિન [વાર્તા]	૫૬૨	ક્યાં છે ભાઈબીજન ?	૫૦૨
દૃષ્ટલાલ શ્રીવશાળી		દિનકર પંડ્યા	
મોના પ્રિમાનું વિમન [કાવ્ય]	૩૧૩	સોવખીન્સ ૧૯૬, ૨૬૧, ૪૮૦, ૫૫૧	
ફિતિભાદન રેલ		દિનકર મહેતા	
પુનઃપ્રાપ્ત	૧૧	ઝગિયામાં ઝગ્નિન	૫૮
એક પ્રવચન ૧૩૪		મોવિપટ રઝિયામાં નીનિ	૨૩૩
મોવિરલાલ માવજલાલ ગાદ		દુર્ગાપ્રસાદ શુક્લ	
કાંતી [કાવ્ય]	૬૧	મેપદન [કાવ્ય]	૧૭૬
અંકપ્રસાદ દરેદવરામ દીવાનજી		દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	
દેહચર્યા : નિગમ વિલામનમાં		પુસ્તકપરિચય	૯૯
વમના મુલરાનીઆ ૧૧૩			
ફુનિવામે મોનામે કુંમર ૫૦૪			

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ		ગ્રેમલીલા મહેતા	
વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત		લોકચર્ચા : મહાગુજરાત મંડળ,	
સિદ્ધાન્તો ૧૧૫, ૨૧૬, ૩૩૩		નાસિક	૩૫૬
ગાંધીજીનું અર્થકારણ	૪૦૯	ગ્રેમશંકર ભટ્ટ	
નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા		લોહીની તરસ [કાવ્ય]	૧૯૫
સ્વભાવ [કાવ્ય]	૭	બલવન્તરાય કે. ઠાકોર	
બાબુડાં [કાવ્ય]	૧૬	શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ:	
મહર્ષિ ઝંકુ ભટ્ટ	૧૮	સંશોધિત આવૃત્તિ	૩૮૬
કુદરતનું વેર [કાવ્ય]	૪૯	વાલ્મીકી	
વિશેષ [કાવ્ય]	૬૪	કોણ આ આવી ગયું ? [કાવ્ય]	૧૨૨
વ્યવસ્થાપી [કાવ્ય]	૨૨૧	મને નહિ જગ્યાએ [કાવ્ય]	૫૩૦
માનસને [કાવ્ય]	૩૨૮	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	
નીલકંઠ		સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ	૩૪૨
ચિત્રકારની કથા [કાવ્ય]	૧૭૩	બાવચંદ માવજી વડેરા	
પતીલ		કોણ સાચું ?-મા કે બાપ ?	૪૬૯
સોમરી [કાવ્ય]	૬૫	મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી	
ફેસડાં [કાવ્ય]	૧૩૭	મોકોડાનું મંતવ્ય [પ્રહસન]	૩૫૭
વહલત [કાવ્ય]	૩૮૬	અન્યેષ્ટિ-સંકાર [પ્રહસન]	૫૫૫
પેરીક્ષિતલાલ મજમુદાર		મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી	
લોકચર્ચા : સુધારકની મુશ્કેલી	૫૬૨	અપભ્રંશ	૧૭૪
પિનાકિન્ ત્રિવેદી		માધવભાઈ કાળિદાસ પટેલ	
દોષ : શાન્તિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ	૫૭	સહસ્ત્રમુખી શયતાનિયત	૨૪૫
કરુણા [કાવ્ય]	૩૪૯	મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	
પુરાતન યુદ્ધ		ગાંધીજી અને હરિજન કાર્ય	૪૭૫
ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ	૧૪	રમણીક કીશનલાલ મહેતા	
પુષ્પાવતી		ટોલામાફની મૂળકથા	૧૬૦
ઝાંખી [કાવ્ય]	૪૪૦	રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	
પૂજાલાલ		જ્ઞાનગોચરી : નોદરશાહીનો દોર	૨૯૦
શિખરે [કાવ્ય]	૭૨	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	
તારા [કાવ્ય]	૧૪૬	લાઈબ્રેરી	૭૦
હનુમાનની ભક્તિભાવના [કાવ્ય]	૩૩૯	રા.	
તારા નવના [કાવ્ય]	૪૭૪	પુસ્તકપરિચય ૩૦૨, ૩૯૮, ૪૯૩, ૫૮૭	
પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા		રા. વિ. પાઠક	
બહારવટું [કાવ્ય]	૫૭	વિચારચંક્રમણ	૫૭૭
વાડના બાવળને [કાવ્ય]	૭૫	લલિત	
સ્થપતિને [કાવ્ય]	૧૫૯	વાંસળીવાળો [કાવ્ય]	૫૫૮
નરો વા કુંહરો વા	૪૨૩		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
વામુદિ		મુમતા મહેતા	
લીલો [વાતો]	૧૨૩	વિચાર-અંશભણ	૧૪૩
ભારી ચંપાનો વર [વાતો]	૫૩૯	મિશનોનું નવું દષ્ટિબિંદુ	૨૪૦
ચિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય આચાર્ય		આમજીવનની પુનર્ચિંતા	૩૧૬, ૪૧૬
સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન	૪૨૫	જેહાનનાં કચ્છ દેશવાનો મોટો પ્રયોગ	૫૨૬
શંકરજી કોલેલકર		સ્નેહુરશ્મિ	
ભતિયો શાસ્ત્ર [વાતો]	૫૧૦	અમરભગવદિતા [કાવ્ય]	૧૦૬
શંકરજી અંગાશંકર શાસ્ત્રી		અંગેશ્વર [કાવ્ય]	૨૨૭
મુનશાસ્ત્રી માદિનના પરમહંસ :		પ્રણય સ્નેહબંધ [કાવ્ય]	૪૫૮
દિ. બા. કેશવજી ધ્રુવ	૫૭૦	સાગર ને સ્વાતિ [કાવ્ય]	૫૦૧
શાન્તા દવિ			

ક્ર પ્ર સ્થાન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

વૈશાખ : ૧૯૮૦

અંક ૧

સ્વદેશી*

૨

આપણે જોયું કે અંગાળના લાગલાની દિલ્લચાલને અંગે જે સ્વદેશીનો વિસ્તાર થયો તે રાષ્ટ્રના જીવનમાં દરેક અંગમાં ફેલાયો અને છતાં સ્વદેશી ઉદ્યોગ-દુનરને વધારવા માટે જે સાધનસંપત્તિની જરૂર હતી તે અમુક પૈસાદાર વર્ગના જ હાથમાં રહેલી હોવાથી, અને તેમને દેશના દિત કરતાં પોતાના તાત્કાલિક સ્વાર્થની જ પહેલી હોવાથી સ્વદેશી પોતાનું મદાન કાર્ય કરી ન શકી અને ન્યાત્વાં નાના નાના પરચુરણ ધંધાઓ સાથે કરવા ઉપરાંત આપણે અધિક ન કરી શક્યા.

નેટલું કરી શક્યા તે પણ પ્રમ્નને ઓછું આશીર્વાદ રૂપ નહોતું. દેશના કારીગરો જે ભૂખે મરતા હતા અને જેમનો સંજ્ઞનતા ઉપરનો વિશ્વાસ ઊડી જતો હતો તેઓ પ્રામાણિક-પણે ધંધે વળગ્યા, અને તેમનાં બાલબચ્ચાં વગરચિતાએ રોટલો ખાઈ શક્યાં.

પ્રમ્ન ધારે તો ગરીબ લોકો પણ પાઈપૈસો ભેગો કરી પોતાની મૂડી ઊભી કરી શકે છે એ જાતની કલ્પના કાલે નામના સામાન્ય કોટિના માણસને મૂઝી અને દરેક જાણ કેવળ એક દિવસની આવક ઉદ્યોગના ઉદ્ધારને અર્થે આપે તો કેટલાં નાણાં ભેગાં થઈ શકે છે એની ત્રિશિ તેઓ પ્રમ્નને સમજાવતા રૂપાં. એ પૈસાફંડનો ઇતિહાસ મનોરંજક અને બોધક પણ છે. પાઈપૈસો કરતાં દસ હજાર રૂપિયા ભેગા થયા ને એમાંથી કાચનું કારખાનું સ્થપાયું. એ જ કારખાનામાંથી નવાં કારખાનાં ઉત્પન્ન થયાં અને આજે આપણે સુંદર સ્વદેશી કાચનો માલ વાપરી શકીએ છીએ. આ કારખાનાની આર્થિક અસર કરતાં નતિક અસર ભારે થઈ. સ્વદેશી ખાંડનાં પણ નાનાંનાનાં કારખાનાં જોતલું ઠેકાણે સ્થપાયાં. કાનપુર તરફની સ્વદેશી ખાંડની પ્રવૃત્તિ જે મરવાની અણી પર હતી તે સજીવન થઈ. વેપારીઓએ ભુટ્ટાણું પણ કંઈ ઓછું ચલાવ્યું નહિ. 'પળના બળવામાં બંદૂક અને તોપના દારૂમાં છાણુ અને રાખ ભેળવનાર દેશદ્રોહીઓની ઓલાદ હજી નિર્વેશ થઈ નથી.

પ્રમ્નએ જોઈ લીધું કે પૈસાદાર લોકોની દાનત શુદ્ધ નથી હોતી. પૈસાદાર લોકો સ્વદેશી-પરદેશીનો ભેદ જૂલી જઈ સ્વાર્થ ખાતર એકબીજા સાથે ભળી-ગય છે અને પ્રમ્નને દગો દે છે. ત્યારે આ મિલોનો ઇલાજ શો? લોકમાન્યની નજર સ્વામાવિક રીતે મિત્રમનૂરો તરફ ગઈ. એમણે મુંબઈના મનૂરોને કહ્યું: "મુંબઈની વસ્તીમાં તમે ત્રણ લાખ છો. મુંબઈ તમારી છે. મુંબઈની જાહોજલાલી તમને આસારી છે." લોકમાન્યે આટલો

* તા. ૧૬-૧-૩૪ ના રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં શ્રી. રામનારાયણ વિદ્યાનાથ ખાંડના પ્રમુખપણા નીચે અપોષ્યું બાંધણું.

ગમે તેટલી મિત્રાચારી હોય તોએ શું ? હું કંઈ મારાં ફેફસાં ફારે મૂકી તમારા પંપથી થોડો જ શ્વાસ લેવાનો હતો ? સ્વદેશી—ખાસ કરી કાપડનું સ્વદેશી—આપણે માટે પ્રાણ સમાન છે. એ આપણાં ફેફસાં છે. એ ફેફસાં બગાડનાર દરેક વસ્તુ આપણે માટે હાથરોગ જેવી છે એટલું આપણે સમજવું જોઈએ. તેથી તમામ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર શુદ્ધ સ્વદેશીમાં આવી જાય છે અને તે હંમેશને માટે હોવો જોઈએ.

ત્યારે સામ્રાજ્ય પરનો આપણો વિશ્વાસ લીડી ગયો, એમાં બલમનસાઈનાં તત્ત્વો ઉઠી ઉઠી પણ રહ્યાં નથી એવી ખાતરી થઈ ત્યારે જ બ્યાપક બહિષ્કારની આપણે વાત કરી. સામ્રાજ્યે હિંદમાં બપાનક દ્રોહ કર્યો છે અને તેથી હિંદુસ્તાનની નિષ્ઠા ઉપરનો અધિકાર તે ખોઈ બેઠું છે. પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તો સ્વદેશીના પેટામાં જ આવી જાય છે અને તેનો જ આપણે અહીં વિચાર કરવાના છીએ.

કેટલાક લોકો બ્રિટિશ કાપડનો બહિષ્કાર કરી જાપાની, અમેરિકન કે બીજા દેશનું કાપડ ખરીદવામાં માને છે. આને હું અપશુકનિયા બહિષ્કાર કહું છું. બ્રિટન ધારે તો જાપાન અને અમેરિકા મારફતે ત્યાંના નામે પોતાનો માલ અહીં મોકલી શકે છે. અને મારાં બાઈબાંકુને બૂખે મારવાનું કામ હું ઉગ્લંઝ મારફતે કરું કે જાપાન, અમેરિકા મારફતે કરું એમાં મારાં બાઈબાંકુએને શો ફેર જણાવાનો હતો ? જે બહિષ્કાર સ્વદેશીને મદદ ન કરે તેની ઉપયોગિતા અમુક વખત માટે જ છે. કેમકે એ વાટે દેશનું સામર્થ્ય વધતું નથી. એવો બહિષ્કાર લડત પૂરતો જ વપરાય.

તેથી ગાંધીજીએ ખાદી ઉપર જ ભાર મૂક્યો. યત્રા પરદેશથી આવે છે, ધણા લોકોને મજૂરી વગરના કરી મૂકે છે, ઉલોગો થોડાક મૂડીવાળાઓના તાબામાં સોંપી દે છે અને સરકારની દબલ સહેલી કરે છે; એટલે યત્રા વગર ચલાવીએ તો જ આપણા દેશમાં આપણે ગરીબોનો જૂખમરો ટાળી શકીએ. પરચૂરણ ધંધાઓનો પ્રશ્ન હાથમાં ન લેતાં એમણે મોટામાં મોટા ખાદીનો જ ધંધો હાથમાં લીધો કે જે ગામડાંના ખેડૂત લોકોને આઝાદી તરીકે કામ આવે. ખાદીનો સવાલ હાથમાં લીધા પછી ગાંધીજીએ સ્વદેશી પ્રદર્શનોની નીતિ નક્કી કરી આપી. જે ધંધાને ઉત્તેજનની જરૂર નથી તેને સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં સ્થાન ન હોય; માટે જ મિલના કાપડને સ્વદેશી પ્રદર્શનમાંથી ગાંધીજીએ બાદ રાખ્યું.

મિલવાળાઓ સ્વદેશસેવા કરવા ધારે તો તેમણે શું શું કરવું જોઈએ એ ગાંધીજીએ વિગતવાર કહ્યું છે. એમણે ખાદી સાથે દરીદ્રાઈ ન કરવી જોઈએ, નફો લેવાનું ધોરણ પ્રમાણજવાદ ન લઈ જવું જોઈએ વગેરે કેટલીક ચોક્કસ સૂચનાઓ એમણે મિલવાળાઓ આગળ મૂકી; પણ એમાંથી એકેકે વસ્તુ એમણે સ્વીકારી નથી. મિલો ત્યારે બેસી જવાની અણી પર આવી હતી ત્યારે મહાસભાએ એમને રક્ષણ આપ્યું; મલેએ કરોડોનો નફો કર્યો પણ તેઓ નચણા જ રહ્યા.

ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે મોતીલાલજીએ મિલવાળાઓ સાથે કેટલીક ચર્ચા નક્કી કરી એમના કાપડને માન્યતા આપી દીધી. પરિણામે મિલવાળાઓને ધીકતી કમાણી થઈ. પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સત્તજડ થશે એવી આશા બંધાઈ. કૌમિસની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે વધારેમાં વધારે જણાતી હતી; પણ તે વખતે ખાદીને જે ધક્કો પહોંચ્યો તે હજી કાપમ છે. મિલના કાપડને જે આટલી પ્રતિષ્ઠા ન મળી હોત તોયે એમનું કાપડ તો વેચાત જ. આજે

થઈ એટલી કમાણી વખતે એમને ન થાત; પણ જેઓ ખાદી ખરીદી શકતા હતા અને જેમણે ખાદી જ પહેરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેઓ મિલકાપડ તરફ ન લક્ષ્યાત અને ખાદી બચી જાત. દેશમાં જે ભારેમાં ભારે બલિદાન અપાયું, માથાં લંગાયાંને રંગાયાં તેનો લાભ ખરું જોતાં ખાદીને મળવો જોઈ તો હતો તે મિલો ખાઈ ગઈ અને મિલોમાં દેશભક્તિ ન મળે એટલે આખી દિલચાલનું જોર લાંગી ગયું. દેશમાં પડેલો પરદેશી માલ ખરીદીને પરદેશ વેચી આવવાની યોજનાનું અંતે શું થયું ? પરદેશી કાપડના વેપારીઓ અને મિલમાલિકા વચ્ચે એ આખી યોજના કયાંક અટવાઈ ગઈ.

અને બ્રિટિશ મશિનરી ન વાપરવાનો એમનો કેલકુલર કયાં ગયો એ કાણુ જાણે ? જેમના પર વધારેમાં વધારે ભરોસો રખાય તેઓ જ જે શિથિલ થઈ જાય તો કેનો વિશ્વાસ રખાય ને કેનો ન રખાય ? અને જેમણે ગઈ કાલ સુધી બ્રિટિશ મશિનરી નથી મંગાવી તેઓ આજે કે આવતી કાલે ન જ મંગાવે એનો ભરોસો શો ? મારો તો વિશ્વાસ જ બેસતો નથી કે મિલવાળાઓની નીતિ કાઈ પણ રીતે ખાદીને કે સ્વરાજને અનુકૂળ આપણે આજે કરી શકીએ.

અને હવે તો બ્રિટિશ વેપારીઓ, જાપાનના કારખાનદારો અને આપણા મિલવાળાઓ, એ ત્રણેએ મળીને મનેકમને એક અપવિત્ર સંતલસ ને સમજૂતી કરી છે. એને કાવતું કહીએ તોયે વાંધો નથી. ઝોટાવાનો કરાર એ તો દેશનો દ્રોહ હતો જ. હવે જાપાન સાથેનો કરાર તો હાહુહુતું અપમાન જ છે. ગણતરીની પંચાતમાં ન પડીએ તોયે ઉપર ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જાપાનનો અમુક જયાનો પાકો માલ લઈએ તો જ આપણો અમુક કાચો માલ તેઓ લેવા તૈયાર છે, એ જાતની જાપાનની વાત આપણે માથે પિસ્તોલ તાકીને આપણી પાસેથી વેપાર કરાવવા જેવી છે. આપણા દેશનું કે આપણે વાપરી ન શકીએ છતાં એનાં બનેલાં કપડાં પરદેશથી આપણે આણવાં પડે એ સ્થિતિ કેવી ? આપણા દેશમાં ઉદ્યોગદ્વંજર છે, આપણી પ્રજા મહેનતુ અને શાંતિપ્રિય છે. દેશમાં જૂખમરો પાર વગરનો છે અને છતાં આપણે દેશમાં કાપડનો ઉદ્યોગ વધારી શકતા નથી, સ્વદેશી સરકાર હોત તો એણે અનેક જાતના ઉપાયો યોજી એ વસ્તુ શક્ય કરી હોત. મિલવાળાઓમાં જે દેશદાજ હોત, કૃતજ્ઞતા હોત, તો એમણે મહાસભાની નીતિ સાથે લળી જઈ પરદેશી કાપડનો પૂરો બહિષ્કાર કર્યો હોત અને જાપાનની ઉદ્ધતામંદરી માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો હોત.

જાપાની કાપડ સસ્તું આવે છે ખરું. પણ એ દેશમાં આજાદી નથી આણતું; એ તો બેકારી ને જૂખમરો આણે છે. એમ તો ચોરીનો માલ પણ સસ્તો મળે છે એ જેમ આપણે લેતા નથી કેમકે એમાં આખરુંને જોખમ છે, તે જ રીતે જાપાની કાપડ પણ આપણે ન લેવું જોઈએ; કેમકે એમાં દેશહિતનું જોખમ છે. હજીયે આપણે જે ખાદીને જ વળગી રહ્યા તો આરો છે. મિલવાળાઓએ બતાવી દીધું છે કે તેઓ ગમે ત્યારે ફરી જાય એવા છે. એમને દેશની શક્તિ સાથે પોતાની શક્તિ કેળવવાની આવડત નથી. એમની દયા ખાઈએ, એમના ઉપર આધાર ન રાખીએ.

આપણા દેશપુરતો વિચાર કરીએ તો યત્રો અને સ્વદેશી એમનો મેળ નહિ જ ખાય. હાથકારીગરી, સાદાઈ અને સ્વદેશી અભિરુચિ એમાં જ સ્વદેશીનું ખરું તત્ત્વ રહેલું છે.

ઇતિહાસસિદ્ધ રાષ્ટ્રસ્વભાવમાંથી જ બધા સવારોનો ઉદ્દેશ આશુરો. બધાના હિતમાં દરેક વ્યક્તિનું અને વર્ગનું હિત સમાયેલું છે, એ સમગ્ર સાર્વત્રિક શક્તિ કેળવીએ એ જ વ્યાપક સ્વદેશી છે.

આપણે જાણું છો એક જ સ્વદેશીનું તત્ત્વ અભિમાનમાંથી કે સ્વાર્થમાંથી જન્મ્યું નથી. એનો ઉદ્ભવ અહિંસામાંથી છે, કર્તવ્યતા બાનમાંથી છે. આપણે આપણી આસપાસના સમાજ સાથે એકજાણેલા છીએ, આપણા સમાજના લોકોને આપણા પર આધાર રાખવાનો હક છે. આપણે આધારે તેઓ જીવે છે, તેમને આધારે આપણે જીવીએ છીએ. ગોરાઓ નો વિલાયતના જૂએ મરતા કે વધી પડેલા કારકુનોને હિંદુસ્તાનમાં લઈ આવે અને નોકરીએ યથાવે તો અહીંના કારકુનો ક્યાં જાય, શું ખાય ? અહીંના કારકુનોને અહીં જ નોકરી મેળવવાનો હક છે. વિલાયતના કારકુનો અહીં આવીને વધારે સારું અંગ્રેજી લખી શકતા હોય તોયે તેમનું કામ અહીં નથી. અને તેઓ જોછે પગારે રહેવા તૈયાર હોય તોયે તેમનું અહીં કામ નથી. જેઓ અહીંના નથી, અહીંના યયા નથી, અહીંના યવા માગતા નથી તેમને માટે અહીં સ્થાન ન જ હોતું જોઈએ. ખાસ આવડતને માટે આપણે બોલાવ્યા હોય તો વહેલામાં વહેલી તકે એમને પાછી વિદાય આપવી જોઈએ. અહીંનું ક્ષેત્ર અહીંના લોકો માટે જ છે. એ જ ત્યાય કાપડ માટે પણ છે. હિંદુસ્તાનને કાપડ પૂરું પાડવાનો ધંધો હિંદુસ્તાનના લોકોના જ હાથમાં હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનની આવડત છે, પરદેશી કાપડ ગમે તેટલું સસ્તું મળતું હોય તોયે આપણાથી તે ન લેવાય. અહીંના લોકોના જૂખમરા માટે આપણે જવાબદાર છીએ. સ્વાર્થને કે મોહને વશ થઈ એ જૂખમરા વિશે બેદરકાર થવું એ ધોર અન્યાય છે, અને એમાં જ આપણો તારા પણ છે.

જેમાં આજીવિકાનો સવાલ નથી, જેમાં સેવાની અને ત્યાગની ભાવના રહેલી છે તેમાં કોઈ સ્વદેશી-પરદેશીનો ભેદ પાડવું નથી; કેમકે એમાં કોઈના હક ઉપર તરાપ નથી, કોઈના પેટ ઉપર પાટ નથી. અને છતાં કેળવણી, ધર્મ અને સામાજિક સંબંધ વગેરે બાબતોમાં પણ માણસનો ઉત્કર્ષ વ્યાપક સ્વદેશી દ્વારા જ થઈ શકે છે એ આપણે જૂહી ન જઈએ. પોતાને ત્યાં જો કામ કરવું કે સંકુચિત હોય તે સુધારવાની દરજ આપણી જ છે. અનુકરણ કરવું કે ઉછીનું લેવું એમાં આપણી શક્તિ વધતી નથી, સુંદરતા દેખાતી નથી, એમાં કેવળ ખોળે જ હોય છે, દરિદ્રતા હોય છે.

તેથી જ ગાંધીજીએ મિસનરીઓ આગળ સ્વદેશી ઉપર વ્યાખ્યાન આપતાં સ્વદેશી અને સ્વધર્મને એક રૂપે વર્ણવ્યાં હતા. કોઈને સ્વધર્મ ઓડવાનું આપણે કહીએ નહિ. આપણા જીવનમાં જો કંઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત ને ઉત્તમજન દેખાઈ આવે તેનો લાભ આસપાસના લોકો જાણેઅજાણે ઉણવાના જ. દરેક ધર્મમાં વધવાની શક્તિ રહેલી જ છે. કોઈ એક ધર્મમાં કંઈ ખાસ ખુબી દેખાય તો આસપાસના બધા ધર્મો સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં એ ખુબી પોતાની અને પોતાની પરિરિપતિને અનુરૂપ કેળવવાના જ. અને એમાં શાંતિ, સમાધાન અને ભાઈચારો વધવાનાં અને તેથી જ આ વ્યાપક સ્વદેશીને પરમ મંગલ તત્ત્વ કહેવું છે.

એક જ ધંધાને વેચા લેતો પોતાની કળાનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે એકત્રીય સાથે દરીદ્રાઈ કરે તો તે ઘટ છે; પણ વધુ નહાને લોને કોઈ પોતાનો ધંધો છોડી બીજાના

ધંધામાં ઘૂસી જાય તો તે હરીફાઈ મલિન છે. જેની પાસે વધારે જ્ઞાન છે, આવડત છે તે બીજાને જરૂર સોંપી શકે. પણ જો દરેક પોતાની આવડત પ્રમાણે વધુમાં વધુ સેવા આપતો હોય અને પોતાની જરૂરિયાત જોટલું જ સમાજ પાસેથી લેતો હોય તો હરીફાઈને પણ સ્થાન નથી, અને સામાન્યપણે ધંધો બદલવાનું પણ કંઈ કારણ રહેતું નથી. દરેક જણ પોતાને કેટલે રહી વગર ચિંતાએ પોતાની આજીવિકા મેળવી લે અને નવરાથનો વખત પોતાની યોગ્યતા અને સેવાશક્તિ ખીલવવામાં વાપરે એ સ્વદેશીનો આદર્શ છે.

માણુસમ્રાટ આગળ આજે મોટામાં મોટો સવાલ હોય તો તે આર્થિક છે. અને તેથી સ્વદેશીની આર્થિક બાબુ ઉપર—પ્રજા સમસ્તની આજીવિકાની વ્યવસ્થા ઉપર—ભાર મૂકવો પડે છે. પણ સ્વદેશીની અપેક્ષા છે કે માણુસમ્રાટ જો બરાબર કેળવાય, માણુસની આવડત અને ધન બંને કેળવાય, તો આજીવિકાનો સવાલ રહેવો જ ન જોઈએ અને માણુસના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે ધનના દગલાની જરૂર પણ ન હોય. આજે ધનની હસ્તિ અને ધનનો અભાવ બંને શાપ રૂપ છે. તેથી આખો સમાજ ધનનો જ વિચાર કરે છે, ધનનું ધ્યાન ધરે છે અને ધનની આસપાસ ફરે છે. આ ધનની સંસ્કૃતિ માણુસમ્રાટને ધન્યતા આપવાની નથી. ધનનું કાર્ય એક વાર સ્વાભાવિક થઈ ગયું એટલે માણુસમ્રાટનું ચિંતન વધારે મહત્ત્વનાં અંગો તરફ વળશે. એ વસ્તુસ્થિતિ લાવવા માટે સ્વદેશીના બધા પ્રયત્નો છે. આજે એનું આર્થિક સ્વરૂપ ખાસ પ્રગટ થયું છે. કાળે કરીને ત્યારે એનાં ખીન્ન અંગો પ્રગટ થશે ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વદેશીનું રૂપાંતર સ્વધર્મપાલનમાં થશે અને ત્યારપછી જ વિશ્વકુટુંબનો આનંદ આપણે જોવા પામીશું.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સ્વભાવ

[૫૨૫]

ભલે ઉછરી પાંજરે રમકડું જનોતું થયો,
ભલે શરીર પોષિયું પયથી ધાન્ય સામાન્યથી,
છતાંય શિશુ સિંહનો રૂધિર બિન્દુ જો આપશે,
સ્વભાવ સમજી લઈ વન મતંગ જો મારશે.

નાગરદાસ અ. ૫૭૫

મોચી

વિક્ટોરિયા બાગ વિષે સહેલવા
આવે સુખી લોક સવાર સાંજે;
ને એમનાં જુદ પડે પડાપડી,
પાલીશ કાજે કંઈ છોકરાં કરે.

રાતો, કાળો,
યા તો ઘોળો,
પૈસેપૈસે રંગી કે જુદ મોજે.

સિંહાસને બાગ વચે જ એસી
હસ્થાં કરે છે દિનરાત રાણી
વિક્ટોરિયા દેખતી લોકચર્યા.

૧૦

સામે વિશાળા વડછાપરા તળે
મોચી ખુલ્લે મારગને જમાવી
હુકાન, બેઠો ભરી દેવદારનું
ખોખું જૂનાં છરણ ચામડાં ને
ઓળારથી. બિગમતે પ્રભાતે
આવી ઘરે ઠેક જતો જ રાતે.

બેઠા જૂના સાંધી કરી કરે નવા,
ને થીંગડાં કયાંક લગાવી કામનાં
ઘરાકના કોટખીસાનું થીંગડું
દીકું કરતો હકથી. દિને દિને

૨૦

મજૂરીથી થીંગડતો જ નિંદગી.
એ બાગ, ને એ વડ, એક રાણી
એનાં જ એ નિત્ય જ આવતાં જતાં
દીકાં હતાં—યા ન દીકાં હતાં એ
ચાહ્યા જતા'તા કંઈ ખવાણપૂનમ.

પરંતુ એ મોરી દીઠેલ ત્યારથી
એ બાગ, ને એ વડ,
એ રાણી, ને એ ઘડ

પાસે જ બેઠેલ મજાની આકૃતિ
સાથે જ સો ચિત્ત મહીં થતાં છતાં.

દોલેજથી આજ જતાં ઘરે હું
 સંધાવવા ચંપલ બાગ પાસે
 મોચી કને જૈ ઘડીવાર થોડ્યો.
 ખેલાં હતાં જે જણ તેમણું બધું
 પત્યા પછી, ચંપલ હાથમાં લઈ
 મોચી કરતો મુજ સાથ ભાવ
 -જે ચાર કે જે કંઈ દામદોકડા
 દેવા જ સંધામણના-, બાધીયતી
 તપાસીને ચંપલ, ચાર કોરે
 ક્યાં ક્યાં ખપે સાંધણ એ તપાસણી.
 કરી રહ્યો'તો, મુજ ફાટલી શી
 રમાડતો'તો નવલા જ લાડ ને
 વાતસલ્યથી ચંપલ; ત્યાં કહીયથી
 ગદ્ગદિયાં શાં નવલોહિયાં કે
 આબ્યાં વઢંતાં
 બાથો ભીડંતાં

૪૦

સ્ત્રીજાંયાં જે છોકરાં રોષરાતાં.
 હતી ખલેથી લટકાવી પેટી
 નાની સગી જેઉ જણે, નિશાળિયા
 બણે ખલે-દફતર-ભેરવેલા.

૫૦

એ પેટીઓ આથડી ગૂંઝવા જતાં
 ને જેઉની મિલકત બહાર જૈ પડી,
 કોબ્રાની પાલીશડખી જમીન જે
 આળોટતી, જે ચ છટા પડીને
 વીણી લઈને ચીજ આપઆપણી
 મોચી કને આવી બેલા. 'મને જરી
 કાકા, દિયો પાલીશની ડખી તો !'

‘જુઓ, છ ખાલી !

તો એ ન આલી

પાલીશ ડખી ત્રણ દિ' થકી તમે !

૬૦

મારા ગયા આમ ઘરાક કેટલા ? !'

‘શેના તું માગે ?’

‘લલિયા, તું લાશ એ !’

‘ના ઓળખે તું, છનિયા, મને કે ?’

ને લાત ઠાંસે છનિયો ભગાડી
મોચી કને જે લલિયો જિલો, ને
માગી રહ્યો પાલીશ કેરી ડબ્બી.

‘ખેલાં લીધેલી,

તે, મેં લીધેલી

બબ્બે ડબ્બીના નથી દામ આપવા,
નવી ડબ્બીના વળી કેડ રાખવા ? !’

૭૦

ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો છનિયો : ‘ન એને
દેશો ડબ્બી, સીધી મને જ આંત્રો.
લઈ તમે પાસથી ચાર પૈસે
વેચે મને છે લઈ પાંચ પૈસા.’

‘હાં એમ કે ?’

ને એક ઘડે છનિયો ખસેડી
બોલી રહ્યો ત્યાં લલિયો : ‘ન એને
દેશો ડબ્બી. બાગ મહીં બધાયના
પાલીશના લાવ બગાડી મારતો.

૮૦

ચવેલું જુદું,

બીડીનું ફૂડું

‘તેને કરે પાલીશ એ ભૂખાળવો.’

‘હાં એમ કે ?’

ને હાથ એકે

એકેક ઝાલી લઈ હાથ બેચનો

બેને ચ વકિ બરટે અકેદી

બીજા કરેથી,

મારી તુટેલી,

બોલું તું ત્યાં, ચંપલ દીધ આપટી.

૯૦

ને ના મળી એક ક્ષણેય એમને
કે ના મને ચે મળી અશુ પાડવા.
આવી ઊભો ત્યાં જ, કને નિસેટે

બે હાથ વીંઝી,
આખા હિ' ખીણ,

બે આમ ને તેમ, બાળવી સત્તા
દોડાવતો મોટરગાડીઓ બધે.

‘ઊઠાવ પેટી !’

‘જિ, લઉં છું છેડી !’

અને ઉશેડી પગથી જ તોરમાં,
ટેડી કરી સિંદુરઆંછ આંખડી
ચોમેર જુએ નવ-આવનાર ત્યાં:

૧૦૦

‘પો લિ સ દા દા !’

આ ખૂટ સાદા

રંગી દઉં આ ઘડી એ હિ' જેવા !’

ને બાઝી ખટે, છનિયો પુરાસધી
ઉડાડવા ધૂળ મચી પડયો તહીં.

‘જુઓન, કેત પજવે છ મોચી !’

ને મારી બાજુ તીરછું નિહાળી
કે ખૂટનો માલિક બોલવા ગયો,

૧૧૦

‘હા ! કે હિ' જેવા ? !’

‘મે' એ હિ' કેવા

ઉપાડી આણ્યા જ હતા નવાનવા
પાક્કીશ દેતાં વચમાંથી કોકના....

—એ ખૂટનું તો ઉપજે ચ કેટલું ?’

બોલી રહ્યોતો લલિયો પૂઠેથી,

‘તો મોચીથી ના અમને બચાવે

પો લિ સ દા દા ? !’

‘હા રા મ ન દા !’

લગાડ, બચ્યા, જરી તો ઊભો રહે,

૧૨૦

ને દેખ કેવી હલ ખેંચી કાઢું

હું હાથની તારી !’ અને ઉપાડી,

ચીજે પડેલી નિજ વીણી લેતા
 મોચી કનેધી મુજ સાંધવા દીધી,
 કાટીતુટી ચંપલ, ફેંકી નેરથી
 લાગી જતા એ લલિયાની પૂઠે.

આલાક એ તે
 આબાદ ચેત્યો,

ભેસી ગયો લોંચ પરે. લાચથી
 ને ફર નળીગટરે પડી અને
 સરી ગઇ ચંપલ મારી, ભીતરે.

૧૩૦

છેડાઇ નેને છનિયાની પીઠે
 એણે-કીધા-આફ-ગૂટેથી લાત. એ
 લગાવી, મારી ગમ નેઈ ટેકું
 દાદા કરે ઢૂંકા મોચી ઉપરે:

‘હટાવ ચેટી !’
 ‘જિ, લડ સમેટી !’

ને ફરથી મોટર બૂંગણું સુણી
 સંભાળી લે ને તરલેટ દાદા
 ને લેઇ માથે નિજ ખોણું, બીજે
 મોચી જવાને કરતો હતો, ત્યાં
 ખંચાઈ ધંબ્યો, કંઈ અંખવાયો,
 ને કે મુઝાયો, ગમગીન ચિતને
 સરત બિલો. પણ ત્યાં મળી ગઇ
 આંખો અમારી, કંઈ એાર નાતનું
 હસી પડ્યા એ ય અમે ત્વરાથી
 પૂમી જઈ બેઠે ય આમઆમે
 રસ્તે પળ્યા. મેં જરી પૂંઠ ફેરવી
 નેચું, છટે સાચથી લૂછતો હતો
 મોચી બિચારો નિજ આંખ, મેં ય ને
 લોચું લય બિંદુ ચપે અશ્રુમતું.

૧૪૦

૧૫૦

જાગંગીને મારગને ચલામત
 બાદી રહી નાંપલ ચેલી માંદી

મેં માકર્સ ને કીટ્સની ચોપડીઓ
સાથે કરી મ્યાન. ગયો હું સીધો
ઉધાનમાં, યુષ્મ તણે પથારે
ને કોકિલા કૂજનકૂજનઆરે.

—જ્યાં કલ્પનાના પુરપાટ ચોડા
સ્વપ્ને રસેલો. રથ નિદગીનો
અચિત્ત્ય લોભે ગગડાવતા જતા,
પગે અકાળી હામખિંદુ હીરલા;
જ્યાં ભેદએ ના પગને પગેરખાં
ભે કાખમાં પુસ્તક કલ્પનારખાં
રાખેલ જે હો; નહિ જ્યાં અડે પગે
વીણા તીખા કંકર, ધ્રો ય ના ખુંચે;
ના જ્યાં અડે કંટકદંશ હોઠને
સુરંગહૂંફાળ શુભાખચુંબને.

૧૬૦

લલી લલી એ દિલખવાળ લોભ
બૂલામણીઓ જગની બુલાવતી !
ત્યાં મેં બૂલીને કડવાશ કારમી
ને આંસુ બિનાં જગનાં ખીહામણાં,
ગાથા રચી અંતરને ઊડાણે
તૂટેલ એ અંપલની અતૂટ !
લલી લલી એ સુજ ખવાળલોભ !
અને લલાં રક્ષણહાર એ તણાં ! !
દાવાનળો છે જળતા ચહું દિશે,
છે વાડી આ આટલી તો સુરક્ષી !
હાલાહલો હો જગ રેલતાં ભલે,
આ કોકિલાકૂજનકાન્ત કુંજ તો
લહેરંત લીલી મધુઆશિષો ભરી !

૧૭૦

૧૮૦

ઘડી દિવાસ્વપ્ન મહીં શુનરી
ઊઠ્યો જવા ઘેર થઈ સચેત હું.
ત્યાં આંખખૂણા મસળી નિહાળતાં
સિંહાસને બાગ વચે જ બેસી
હસંત દીઠી નિતજેમ રાણી
વિકૌરિયા દેખતી લોકચર્યા.

ઉમાશંકર ભેપી

ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ

ધ્યાનસ્થ બુદ્ધની પથ્થરની મૂર્તિમાં પણ ખીડાએલાં ચક્ષુ અને પ્રશાન્ત મુખમુદ્રાની પાછળ ગહનતા અને આંતરશાન્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. પથ્થરની પ્રતિમામાં આટલી ભવ્યતાની હાયા ઊતરી છે, તે એ હાયાનું મૂળ સ્વરૂપ કેટલું વધારે ભવ્ય ને ગહન હશે ! બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિનું દર્શન કરીએ છીએ, ત્યારે તેમનો સ્થૂલદેહ વિસરી જવાય છે, ને સ્થૂલદેહની આકૃતિના અંતરાલમાં જે સૂક્ષ્મદેહ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેનું દર્શન કરતાં કરતાં આપણે ચાકતા જ નથી.

બુદ્ધનાં ખીડાએલાં ચક્ષુઓ મામે આપણે એકીનજરે જોયા જ કરીએ છીએ. ને જાણે એ ચક્ષુ હમણાં જ બિઘડશે એવી ઉત્કંઠા મનમાં સેવીએ છીએ. મુખમુદ્રા ઉપરથી એ ખીડાએલાં ચક્ષુઓ ખુલાં ચક્ષુઓ કરતાં જે ખૂબ દૂર નિરખતાં હોય એવો ભાસ થાય છે. એ જાણે આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં નજર નાખતાં હોય એવું આપણને લાગે છે ને આપણું હૃદય વિદ્યુત્ત જનીને સંકેતાય છે, અને પરિણામે કંઈક એવી અનુકંપા થાય છે કે જે ખૂબી શકાતી નથી. આ કંઈક સમગ્રય ને કંઈક ન સમગ્રય એવો અનુભવ જેની મૂર્તિનાં દર્શનમાત્રથી થાય છે, તેણે જીવનનું રહસ્ય શોધી કાઢીને કાઠ કલ્યાણુતરવને પોતાના રોમેરોમમાં ઊતારી દીધું હોય ત્યારે જ આમ બને.

એ મૂર્તિના મૌનથી જે શાન્તિ પ્રસરે છે, તેના કરતાં વિશેષ મુખપ્રદ એનાં ખીડાએલાં ચક્ષુઓથી વ્યાપે છે. કારણ કે વાણીમાં જે શક્તિ છે તેનાથી અનંતગણી વધારે શક્તિ ચક્ષુમાં છે. વાણી માત્ર સંભળાવે છે, જ્યારે ચક્ષુ અન્યના જીવનને સ્પર્શે છે. જેમ વાણીના મૌનથી ઘણી વાર પ્રતિભા ખીસે છે, તેમ ચક્ષુના મૌનથી-ખીડાઈ જવાથી-સૂક્ષ્મદર્શનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે વાણીના મૌનથી શાન્તિ મારે જે સ્ફુરણ થાય છે, તે ચક્ષુઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે ચક્ષુઓ મૌન સેવે છે, ત્યારે મનના સર્વ તરંગો સમી જાય છે. ને એવી ઉદાત્ત ભાવનાઓનો પ્રવાહ વહે છે કે જેના અનુભવ માત્રથી જીવનમાં શાન્તિ પ્રસરી રહે છે.

બુદ્ધ ભગવાને મંસારનાં કુંજોનું શમન કરવાનો માર્ગ શોધવા ઘોર તપશ્ચર્યો આદરી. દેહની શક્તિઓ રોકી-રૂંધીને અપાર પીડા વેડી. છતાં જેને મારે ઝંખી રહ્યા હતા, તેનું દર્શન તે ન જ થયું. અનાયાસે જ થયેલી આંતરસ્ફુરણથી તેમણે દેહને કદ દેવાનું છોડ્યું ને શાન્ત સ્થિર થયા. ચિત્તની વૃત્તિનો અવરોધ કરવાનું છોડી દાધા પછી, જ્યારે ચિત્ત, ચિનાપ્રવૃત્તિ શાન્ત પડ્યું ત્યારે તેમણે જે સ્વરૂપે ધ્યાન આદર્યું તેનું દર્શન આપણે ઘણીખરી મૂર્તિઓમાં કરીએ છીએ. કારણકે એ મૂર્તિના વદન ઉપર વિષાદની લેશ પણ હાયા નથી. એટલે શાન્ત મૂર્તિનું ઘડતર જાની-બુદ્ધ-યથા પદ્ધતિ છે. એ સ્થિતિમાં તેમને જ્ઞાન થયું કે ચિત્તના અવરોધમાં મનની પ્રવૃત્તિને રોકવાનો કે ચિત્તનો સ્વભાવ બદલવાનો પ્રયત્ન

નિરર્થક છે. કારણકે ચિત્તનો વિષય જ પ્રવૃત્તિ છે, તેને નિવૃત્ત બનાવવાથી દેહને તો લાભ નથી જ, પરંતુ અંતરને પણ શાન્તિ આપનાર નથી. તેથી તેઓ એવા ચિત્તનિરોધનો પ્રયત્ન છોડીને ધ્યાનસ્થ થયા, ત્યારે એ પરમ સત્ય લાભ્યું કે જીવનની સર્વ શક્તિને તદ્દસ્ય બનાવવામાં જ ધર્મનું રહસ્ય સમાજોલું છે.

ત્યારે ધીરતાથી, તદ્દસ્યભાવે મનના સંકલ્પો શાન્ત થયા પછી, પોતાનાં ચક્ષુ ખોડી દીધાં અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને સમેટી લીધી ત્યારે એ ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ શું જોયું અને શું સાંભળ્યું હશે ? આવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તેનું કારણ એ કે કંઈક ભવ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી જે પ્રસન્નતા ને સંતોષ જીવનમાં છાંયે રહે એવી જ સૌમ્ય છાયા બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિની મુખાકૃતિ ઉપર તરવરે છે. વદનની ધીર ગંભીરતા ને નમ્રતા એમની આંતરશાન્તિ ને સ્થિરતાનું દર્શન કરાવે છે. એ પરથી એમ જણાય છે કે ધ્યાની બુદ્ધ આ જગત અને પોતાના દેહથી પર એવા તત્ત્વમય વાતાવરણનો અનુભવ લઈ રહ્યા છે. એમની આંતરશાન્તિને પ્રભાવે આસપાસ પણ શાન્તિ છવાઈ રહી છે. ચક્ષુ ખોડાયા પછી ક્ષણભર હૃદયના ધ્વજકારનો અને નાડીઓમાં વહેતા સ્ફિરના વેગનો ધ્વનિ પણ જાણે શમી ગયો છે. શ્વાસોચ્છવાસથી ભરાતા હૈયાની ગતિમાં પણ હવે લક્ષ નથી રહ્યું. સ્થૂલદેહને વિસરીને એ ધ્યાનીનાં ખીડાએલાં ચક્ષુઓ અંતરના અનંત પ્રદેશમાં મીટ માંડતાં જણાય છે. ચક્ષુઓ ઉપર પાંપણના જડ પડદા પડે છે ત્યારે આંતર્યાક્ષુ ખુલે છે. ને ખુલાં ચક્ષુની દૃષ્ટિ જ્યાં નથી પહોંચી શકતી ત્યાં આ ખીડાએલાં આંતર્યાક્ષુ બધું નીરખે છે. કારણ કે આંતર્યાક્ષુની સામે આકાશપૃથ્વીના મિલનનો બનેલો જડ પડદો આવીને દૃષ્ટિને રોકતો નથી. એ પડદાને-ક્ષિતિજને પોતાની પાંપણમાં સમાવી લઈને તે તેનીયે પેલી પાર જઈને આગળ વધે છે. ત્યાં એવા અનંત ને અગાધ અવકાશમાં વિચરે છે કે જ્યાં દૃષ્ટિને રોકનાર કોઈ નથી હોતું. અને પછી આગળ જવાનું ચે નથી રહેતું. તેમ છતાં કંઈક એવું અમાપ અંતર પથરાયેલું છે તેની વચ્ચે પોતે છે, કંઈક 'શૂન્યમાં શબ્દ યર્ષ' ગાળે છે, કંઈક તેજ ને તમસનું મિશ્રણ જવાયેલું છે, કંઈ જ નથી છતાં કંઈક હોય એવો ભાસ થાય છે, અવકાશની વિરાટતામાં કંઈક અણુ જેવું જોડતું જણાય છે. ત્યારે ખજર નથી રહેતી કે પોતે શું જુએ છે ને શું સાંભળે છે. એને એ પણ નથી સમજાતું કે પ્રથમ તેણે જોયું કે જાણ્યા પછી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એને આવો નિર્ણય કરવાની વૃત્તિ પણ નથી થતી. જે અનુભવ્યું છે તેનાથી તે પ્રશાન્ત બને છે, ને સર્વ કામનાઓ શમી જાય છે. ત્યારે જ્ઞાન થાય છે કે વિરાટરૂપે વ્યાપેલી છતાં અણુમાં સમાયેલી જીવનશક્તિ મૂળસ્વરૂપે સ્વભાવથી તદ્દસ્યવૃત્તિવાળી છે. જીવનતત્ત્વ વિશે આવું જ્ઞાન થતાં બુદ્ધ ભગવાને ફરીથી ધર્મેષોદેશ શરૂ કર્યો. તેઓએ ધ્યાનમાં જે સનાતન તત્ત્વનું દર્શન કર્યું તે જગત અને જીવના કારણરૂપ જણાવ્યું, ને જોયું કે વિશ્વની સર્વ જડ ને ચેતનની કૃતિઓ, એ પરમ તત્ત્વમાંથી જ ઘડાઈને ફરી એમાં જ શમી જતી હતી. એ શાશ્વત ને સર્વવ્યાપ્ત શક્તિ માનવહૃદયમાં પ્રેમસ્વરૂપે પ્રકારતી જોઈને તેઓએ જગતને બોધ કર્યો કે ધર્મનું રહસ્ય પ્રેમમાં છે, તેથી અહિંસા જ પરમધર્મ છે. જગતને સર્વ પ્રકારની દિસામાંથી બચાવી લેનાર એ તત્ત્વને વિશાળ અર્થમાં ખીજું કંઈ નામ ન આપતાં તેઓએ તેને 'અહિંસા' કહી.

અદિ'સાને-પરમધર્મ' તરીકે ઉદ્બોધનાર ધ્યાનરથ જુદે આ સિવાય બીજું શું બોલ્યું હોય ! ને આત્મ અમરતત્ત્વ પામ્યા પછી એ મદાધ્યાનીની મુખમુદ્રા ઉપર આત્મસંતોષની અખંડ શાન્તિ ને સૌમ્યતા સિવાય બીજાં શાત્ત્વં દર્શન થાય ! જે રિચતિમાં બેસીને ધ્યાનરથ જુદા ભગવાને પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેને સૌ જગત અહોનિદ્રા નમે છે અને નમશે. પરંતુ માનવહૃદયના વિકાસની પરિસ્થિતિ શોધી કાઢીને માનવજીવનની ઉત્થતિ સાધવા માટે પોતાના જીવનપ્રમાણ દ્વારા જે અદિ'સાનો બોધ જગતને આપ્યો છે, તે જગત અને જીવન જેટલો જ ચિરંજીવ રહેવાનો છે.

પુરાતન ધ્યય

બાહુકાં

જેવો પુષ્પે, ફૂલોથી, મધુર દહરવે પંખીના બાગ શોભે,
તેવો શોભે મૃદો એ જીવન જગવતાં બાહુકાંના નિનાદે;
જેવું ચૈતન્ય દીલું વન નિરજન તો, સ્થિતિથી 'પૂર્ણ' બાસે
તેવાં લાગે સમયાનો સ્વપ્ન શિશુ વિલુ તો સ્વર્ગ કેસા અવાસે.

રેલવેની સફર

કાળો ઘોર નિશા જામી છે,
તેમાં થોડાં ફાનસ ટમકે,
રેલવે એન્જિન ઊંઘસલ છે છે
ઉપડવા અવસરે.

ઝટપટ બારણિયાં ખોલી, ને
ઝેરી છોરાં ને ફેંકી, ને
દૂંકા ખેંચતો ચડતો હું
આ જીવન-સફરે.

એન્જિન લાંબી ચીસો પાડે,
આખી ગાડી ખડખડ જાલે,
મસ-ભીંજતાં માણસ જાલે,
રે ક્યાં ચાલી એ ?

ઢાળા, ઢોરા, નદિયું, નાળાં,
ક્યાં ક્યાં તો દરિયાનાં ગાળાં,
એની કેં દરકાર નહીં બસ—
મૂંઝણનો આદર્શ.

રાજ નવું એકાકી એનું,
ધારા ધોરણ સંધું એનું,
બુદ્ધિ તણું પણ જોવા જેવું
કેં મેળ વિનાનું.

એવી ગાડી નિશદિન ભટકે
વચ્ચે વચ્ચે, સ્થળ સ્થળ, અટકે;
ચોમાસામાં અહર ભટકે
ભટકાવેય ખરી !

આજ મને ઉપાડી ચાલી—
રહી વટાવી હુંગર, ગાળી,
ખેતર, નદિયું, સમદર, ઝાડી
ચાલી રે ચાલી.

મહર્ષિ ઝંડુ ભટજી

[એમના જીવનનો એક પ્રસંગ]

“કુતુમા રાતકું કોત રડતે થે ?” એક તુલસી ખડકી ઉધાડી તેની સામે પરસાળમાં બેઠેલી ક્ષાંતિમાં ડાશીને તેની પાડોશણ શકિનાણુએ પૂછ્યું. “પાછલી રાતકું બિડને તક મેને સુના કોઈ રડતે રહે.”

કુતુ ડાશીની આંખો પણ બીની હતી. તેમાંથી મોની સરખા દાણા દડી રહ્યા હતા. તેમણે પૂછનારને ગભરાતે સ્વરે ઉત્તર વાળ્યો: “એ તો મેરા ઇસ્માઇલ—સારી રાત રડરડ કર્યા. કીતની ઉતકી પીડા ! યા પરવરદિયાર ! ઉરકી બીમારી મેરેકું કયા નહિ દેલો ? બચ્ચેને તેરા કયા બિગાડ દિયા ?” મો પાછું ફેરવી ડાશીએ છૂટથી રડી દીધું.

તેમનું કદપાંત સાંભળી પાડોશણ અંદર આવવા આકર્ષાઈ. ખડકી બોલીને ડાશીની પાસે આવી. તેમની પાસે એક દરા અગિયાર વરસનો બાળક પથારીમાં પડ્યો પડ્યો કણસતો હતો. શકિનાણુની સહાનુભૂતિ આગળ વધી અને તેણે નીચા વળી આ આબની બાળકની નાડ બેવાનો યત્ન કર્યો.

“આહ ! કીતના બુખાર ?—બાલક કીતના ખમ સકે ?” શકિનાએ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

“અરે, સારી રાત સોયા નહિ. બૂમ હી પાડતે રહે. મેં અખ કયા કરું ? મેરા જ નિકસ જતા હે !” અનુપૂર્ણ આંખોથી ડાશી શકિના તરફ તાકી રહી હતી. શકિનાની આંખમાં પણ આંસુઓ દેખાયાં.

“માડી, તુમેરે રડને સે કયા હોમગા. દુસરેકી બીમારી તુમ કેસે લે સકતે હો ? દિમત રખો. કસ અચ્છા હો જમગા.”

“બેટા શકુ, કલ પર કલ જતી ફિર મેરા દિન નહિ આતા—દિકરે જસે દિકરેકું દફના દિયા એર એસા એક ફૂલ બી આંખ હારનેકું મેરી પામ રખને દેનેકા ફિરમતકું અચ્છા નહિ લગતા. યા ખુદા ! અખ તો દોરી ખેચ લે—મેં મર રહી હું.” ડાશીનું કદપાંત ચાલી રહ્યું હતું.

“મા, મેરેકું ચાઈ ચહીયે” પથારીમાં સ્તેસા બાળકે મોં પરથી ચાદર દૂર કરી માગણી કરી.

“બેટા, કર દેતીહું. અખ તેરેકું આરામ હે ! મેરે ખારે” ડાશીએ બાળકને વદાલ જતાવવા મથતાં બિડવા માંડ્યું. એમને મહાન તૈયારી દરવી હતી પણ શકિનાએ એમને રોક્યાં.

“મા તુમ બેટા ઇસ્માઇલકી પાસે. મેં ચ્હા તૈયાર કરકે લાતીહું” તે બોલી.

“બેટા શકુ, તેરા ઉપકાર થોડા નહિ હે. હરદમેય તેરે પર બોળા હોતા મેરેકું રીકે નહિ લગતા.”

* [એક મિત્રે કહેલ સત્ય દર્શાવત ઉપરથી નામો અને ચિત્રો વગેરેના થોડા ફેરફાર સાથે]

“અરે કુતુમા, આપ જોના મત સમજો, એ તો ઈન્સાનદી ચાકરી છે. ઈસ્માઈલ બડા હોયગા ફિર મેરા સગ કામ કરેગા” કહેતી ચકિના ગઈ.

ડાશીએ બાગકને મેં ધોવરાવીને તૈયાર કર્યો. એટલામાં આના એ પ્યાલા લઈને ચકીના આવી પહોંચી. સાથે એનો ખાવિદ ઉસમાન પણ આવ્યો. એ ગામમાં ટપ્પો હાંકતો હતો અને ખુશમિજાજ, ઉદારદિલ હતો. ચકિનાએ પ્યાલા ડાશી આગળ મૂક્યા. અને પોતે રકાબીમાં ઈસ્માઈલ માટે થોડો થોડો કાઢી આપીને તેને સગી માતા સમા હાવભાવનો લહાવો લેવડાવવા લાગી. કુતુ ડાશી પોતાનો કપ પીવા લાગ્યાં.

“કુતુમા, અજ તો ઈસ્માઈલકું કોઈ અચ્છે હકીમકું દિખાના ચાહિએ” ઉસમાને કહ્યું.

“બેટા ઉસમાન, હકીમકું દેનેકા દામ કહાંસે લાઉં. ચોર મેરેમે તો બહાર જાનેકી બી તાકાત અપી નહિ.” ડાશીએ ફરિયાદ કરી.

“મા, તુમ પૈસેકી ખાત મત કરો. બહોત એસે બડે હકીમો હે કે જો ગરીબોકું મફત દવા દેતે, ચોર અચ્છે કર દેતે ચોર અપને ગાંવમે તો બહોત જમન લોક એસે બૈદ હે” કે ઉસકી દોચાર પડિયા હિ જસ, સગ અચ્છા કર દેતી.” ઉસમાને પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કર્યો.

“મેં તો કોઈ નહિ જાનતી કે જો મેરા ઈસ્માઈલકા હાથ પકડે ઉરકું જીવાને. એસા કોઈ હોવે તો મેં તો ઉરકું આપ ખુદા હિ માનું” કુતુ ડાશીએ શોકપૂર્ણ સાદે કહ્યું.

“મા, તુમ નહિ જાનંતે હો? વો અંકુભટ્ટ બોલતે હે. વો એસા બડા આદમી હે કે એક દે દે મુવેકું બી લેકા સકતા” ચકિનાએ કહ્યું. ઉસમાન તરફ વળીને તે બોલી: “ઈસ્માઈલને ઓ ભટ્ટકું દીખાનાં તો જરૂર. તુમ દિં જાકે દિખાવો તો ક્યા અરજ હે?”

“કોઈ વાંધા નહિ. કુતુમા બી સાથ કયું નહિ ચલે? ભટ્ટ દૂર નહિ રહેતા. અગિ હિ મેં જા કે દેખતા હું. દસ જાગે તક ભટ્ટકું મિલનેકા મોકા હે.”

“બેટા ઉસમાન! તુમેરા ખુદા લલા કરેગા. મેં ભટ્ટ પાસ જરૂર આઈગી ચોર ઉનકી પાસ મેરી રાત કરેગી. ભટ્ટ ઈસ્માઈલકું અચ્છા કરે તો વો હિ મેરા પરવારદિગાર—

*

ભટ્ટનું દવાખાનું એટલે અનેક પીડિતોનો આશ્રય. તેમાં હમેશ ગીરદી રહેતી જ. તેથી વધારે વાર ન એસી શકે તેવાં ગિમારો માટે પાછળ એક પરસાળ રાખી હતી. તેમાં ચકિના આપણા ઈસ્માઈલને બોજામાં રાખીને બેઠી હતી. કુતુ ડાશી તેને પવન નાખતાં હતાં. આ પરસાળ પણ હમેશ અશક્ત દરદીઓથી ભરપૂર રહેતી; પણ સદ્માગ્યે આજે ત્યાં સંખ્યા જૂજ હતી. ઈસ્માઈલને ભટ્ટ તુરતમાં જ જોવા આવશે એમ કહીને ઉસમાન ગયો હતો; તેથી હવે ભટ્ટના આવવાની રાહ તેઓ જોતાં હતાં. ઘડીમાં ભટ્ટ એ તરફ આવ્યા. બીજાએને પતાવી તેમણે ઈસ્માઈલ ભંણી દષ્ટિ ફેરવી. પાસે આવતાં પૂછ્યું:

“માડી આ છોકરાને શું છે?”

“પરમિયા હે મેરે માલિક” ક્ષતિમા ડાશીએ અતિશય કરુણ અવાજથી ભીંજાએલી આંખો એ કુશળ ભિંપવર તરફ ફેરવતાં કહ્યું.

“સારા દિન પોકાર કરતા હે.”

“ માડી એને સારો કરી દેશું હો; તમે ગભરાઓ નહિ ” આશ્વાસન આપતા તેઓ વાંકા વળાને બાળકને તપાસવા લાગ્યા.

“ જી, છોકરેકા માઆપ કેઈ નહિ હો. ડોશીમા ઉનકી દાદી લગતી. ખીચારા દો માસસે બામાર હો. મેને કહ્યા કે વૈદરાજ અમ્હા કર દેગા ”

“ માડી તમે આજ સુધી કેમ ન લાવ્યાં ? ” વૈદરાજે કહ્યું. “ દરદ વધે ત્યારે ઉપાય કરવો પડે. પણ તમે જરાય મૂંઝારો નહિ, હો. તમારો—શું નામ એનું—જરૂર સારો થશે. ”

“ ગરીબપરવર, ઉસ્કા નામ હો ઇસ્માઈલ. મેરી અંધીકી વો લકડી એક હી હો. ઉસ્કુ બી ખુદા અમ્હા નહિ રહેને દેતા—મેં કમનસિબ હું. આપ મેરે ખુદા ઉસ્કુ જરૂર અમ્હા કરો. ” ડોશી બોલી.

“ માજી, ઇશ્વર સારું જ કરશે. એને અમારા ઘર આગળ થોડા દિવસ રાખવો પડશે. ”

“ ચાહે સો કરો ઉસ્કા દરદ મીટાઓ તો બસ હો. મે તુમકું જીગરસે દુવા બોલુંગી, ખુદા આપકી હીલી વાડી રખેગા. ”

“ માજી, તમે પણ રહી શકો તો સાથે જ રહેજો. તમારે ઘેર જવું આવવું હોય તો વાંધો નથી. પણ તમારો ઇસ્માઈલ તો થોડા દિવસ મારો મિજમાન થશે ” બટજી પ્રસન્નતાથી બોલતા હતા.

ઇસ્માઈલને તુરત એક સ્વચ્છ ખાટલા પર સ્વસ્થતાથી સુવાડવામાં આવ્યો. ત્યારથી જ બટજીનો પ્રયોગ એના ઉપર શરૂ થતો હતો. ઇસ્માઈલ અને એની કુતુ ડોશી બંને તે દિવસથી બટજીની મહેનાનીનાં અનુભવી બન્યાં. અનેક આશીર્વાદ દેતી શક્તિના ઘેર ગર્ભ અને ડોશીનો અધો વખત બટજીની દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ માટે અને પોતાના ઇસ્માઈલના આરામ માટે પ્રાર્થના કરવામાં જવા લાગ્યો. અશક્ત છતાં આકિનભરી એ વૃદ્ધા ઘેર જમીને ધરતો સૂકા રોટલો મળે તો તે પણ ખાવાને મુજબતી હતી; પણ જવા આવવાની આપદા અને ઇસ્માઈલને પોતાની ગેરહાજરીથી થતી વ્યથાનો વિચાર કરી તે પણ વૈદરાજના ઘરનું સમભાવભર્યું આતિથ્ય સ્વીકારી લેતી. એણે જોયું અને જાણ્યું હતું કે પોતાના પૌત્રના જેવા અનેક દરદીઓ બટજીના વોડમાં આશ્રય મેળવી રહ્યા હતા અને એમની સાથે પણ પોતાના જેવા સંબંધીઓ આવી રહ્યા હતા. આ જોઈને પારકાને આશરે પડી રહેવાની એને લાગતી શરમ કંઈક ઓછી થઈ. અસાધ્ય વ્યાધિઓને સાધ્ય કરવાને કટિબદ્ધ રહેતા આ ધન્યંતરીના પ્રયોગો ઇસ્માઈલ ઉપર પણ સફળ થયા. તેનો ભયંકર વ્યાધિ પણ એમના કાશુમાં આવી ગયો અને પંદર દિવસમાં તો ઇસ્માઈલ બટજીના દવાખાનામાં દરદીઓના પ્રેક્ષક તરીકે એમવા જેટલો હોશિયાર થઈ ગયો. આવા સંતા ધંધામાં નિબળાત હોય છે તેની સાથે હમેશ પ્રસન્નતાને ચાહનારા હોય છે. તેથી એ પ્રસન્નતાને ખાતર હમેશ બટજી બાલદરદીઓની સાથે વિનોદ કરવાનું ચૂકતા નહિ. આ વિનોદમાં ઇસ્માઈલ રમકડા માફક તેમને સદાય યવા લાગ્યો. એથી એની પ્રકૃતિના સુધારામાં પણ ત્વરા આવી. ડોશીએ બહુએ આનાકાની કર્યા છતાં, તેમને એકેને ઘેર જવાની રજાદોઢ માસ પહેલાં ન મળી.

“ જો દરદ બરાબર નાશુદ ન થાય તો ઉથલો મારો. અમારે તો ઉતાવળ કરો તે ન ચાહે. જાઓ, હું તમારું સાંભળવાનો નથી. રોડી અને દૂધ ઉડાવો અને ઇસ્માઈલને સાચવો. ” બટજીએ ડોશીને કહેલું.

ડોશી એક દિવસ છાનીમાની બહાર ચાલી ગયેલી અને શકિના અને ઉરમાન પાસેથી ઉછીના દંડ રૂપિયા માગી લાવી. રજા મળી ત્યારે ઘેર જવા ટાણે આંખમાં આંસુ સાથે તેણે ભટ્ટ આગળ તે ધર્યા: “ મેરે માલિક, વો મુજ ગરિબકી તુમકું બક્ષિસ હે. મેરે ઇસ્માઇલકું તુમને જીયાવા ગરિબપરવર.” તે માથું નીચું નમાવી નમ્ર ચર્મ ગઈ. ભટ્ટ બહુ જ ખિન્ન થઈ કહેવા લાગ્યા: “ અરે માજી, તમે મારી કસોટી કરો છો. તમારા આશીર્વાદની તો કિંમત જ નહિ કેમ ?”

“ નહિ જી ” ડોશીએ કહ્યું ‘ મેરી દુવા તો એસી કે આપકી પર ખુદા હમેશ મહેરબાન રહેગા. લેકિન મેરા એસા શુકન તો જરૂર રખોજી ” વળી ડોશીએ હાથ લંબાવ્યો.

“ માજી, મને આપનારો તો એક પરવરદિગાર જ છે. માણસ શું આપવાનાં હતાં ? જીઓ, અહીં કેટલાં દરદી છે. એ બધાનો આશીર્વાદ જ હું માગું છું. અને બધાની સેવા યથાશક્તિ કરું છું; તેથી ઈશ્વર મારું એમ ને એમ ચલાવે છે. તમને લાગણી થઈ આવી માટે તમારો ઉપકાર તો માનીશ જ. પણ પૈસાની મને ભૂખ નથી અને ખોટા પણ નથી. આ રૂપિયા જરૂર તમે ઉછીના લાવ્યાં છો. હોય તેના પાછા આપી દેને અથવા તમારા હોય તો એતું ઇસ્માઇલને હમેશ થોડા દિવસ દૂધ પાનને. શરીર સુધરશે. માજી, પધારો. કાઈકિવાર દર્શન આપજો હો !”

ડોશી જીભી રહી અને ભટ્ટ પોતાના કામે બહાર નીકળી ગયા.

આ બનાવ પછી કેટલાંયે વર્ષો વહી ગયાં. જામ વિભાજી સદગત થયા અને જામનગર ઉપર મેનેજમેન્ટ આપ્યું. એડમિનિસ્ટ્રેટર મિ. કેનેડી હતા. જેમ આપણા આખાય હિંદનો એમ એ વખતના જામનગરનો ભૂતકાળ લખ્ય હતા. એ વખતે જામનગરમાં જ ઝંડુ ભટ્ટની રસથાળા એમના પોતાના જ નિરીક્ષણ હેઠળ ચાલતી હતી. ભટ્ટ એ સર્વ રાજલક્ષણુસંપન્ન જામ વિભાજીના રાજવૈદ્ય અને કુલવૈદ્ય હતા. એ વખતે મનુષ્ય આજના જેટલો પગારદાર થવાની લાલસાથી બેહાલ થએલો નહોતો. એટલે ભટ્ટ અવેતનિક રાજવૈદ્ય હતા. જેનામાં જરા પણ બક્ષિત્વ હોય તે તે સમયે પગાર શોધતા નહિ. અને ભટ્ટ તો એક મહાનુભાવ વ્યક્તિ હતા તેથી એમણે લાખ રૂપિયે પણ વાટકા વેચાણ થવાનાં સ્વમાંય નહિ સેવેલાં, જામ વિભાજી સદગત થયા તેથી ભટ્ટની પ્રતિષ્ઠાને કશી આંચ આવેલ નહિ. જાતડું, કદરદાન અંગ્રેજ અધિકારીઓએ એમની મહત્તા ઝાળખી હતી અને સ્થિતિને નબાવી રાખી હતી. દરેક પ્રજાકીય તેમ જ રાજકીય બાબતોમાં ભટ્ટનો મત વજનદાર ગણાતો અને અનુસરવામાં આવતો. કંઈ પણ અગત્યનો નિર્ણય કરવો હોય ત્યારે નિર્ણયમંત્રિમાં ભટ્ટની હાજરી હોય જ.

શ્રી જામ વિભાજી મેમોરિયલની સ્થાપના દરવા માટેની દરખાસ્ત ગેતસાહી અને કાર્યચતુર એડમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબ મિ. કેનેડી તરફથી ચૂકવામાં આવી હતી અને થોડા દિવસ ગર્ભિત થયાં આ વિશે ચાલી રહ્યા પછી ફાળો કરવા માટે સભા બરવાનું દર્જ હતું. અંગ્રેજ અમલદારો પણ અહીં નામચીન મળ્યા હતા અને એમના દેશી સાથીઓ પણ એમની તરફથી સન્માનને પાત્ર બની શકે તેવા હતા.

“ આજે મેમોરિયલના ફંડનો ઉવટનો નિર્ણય કરી નાખવાની સાહેબ બદાઈરની ધારણા છે ” દીવાન સાહેબની પદવી ધરાવતા અધિકારી સાહેબે એક સભામાં વાત ઉપાડી.

“તો પછી સાહેબ બહાદૂર પાસે પહેલો આંકડો ભરાવી લાવેા જોઈતો હતો”—મીઝ આધિકારીએ જણાવ્યું.

“સાહેબ બહાદૂર પણ આજની સભામાં હમણું જ આ કામ ખાખત પધારવા જોઈએ; નહિ તો એમણે મને રકમ કહી રાખી છે.” દીવાન સાહેબે કહ્યું.

ઝેટલામાં કેનેડી સાહેબ પધાર્યા અને આસનસ્થ થયા. તુરત જ દીવાન સાહેબે શરૂ કર્યું:

“નામદાર અધિકારી લાઈઓ અને ગૃહસ્થાને મેં આપનો વિચાર સંભળાવ્યો છે. નોંધવાની શરૂઆત કરીએ.

“બહુ જ ઇચ્છવા જેવું. લાવેા લિસ્ટ” સાહેબે માગણી કરી કે તરત જ એક યાદી દીવાન સાહેબે નેમના સમક્ષ રજૂ કરી. સાહેબે આંકડો ભર્યો.

પછી જે અગ્રેજ અધિકારીઓ હતા એમણે પણ પોતાની રકમો નોંધી.

“નગરશેઠ, હવે આપનું મુખ્યારક નામ?” વિચક્ષણ દીવાને એક શેઠને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“હું આપની પછી.” શેઠે જણાવ્યું.

“એમ કેમ બને, આપની પાસેથી સાહેબ બહાદૂર બહુ સારી આશા રાખે છે. અમે તો પગાર પર નભતારા અમારો વાદ જોઈ આપને મેમોરિયલ ચવા જ નથી દેવું કે શું? આપને પહેલાં નોંધવું પડશે, નહિ તો હું આપને નામે ક્ષવશે તે નોંધીશ.” દીવાન સાહેબે દબાણ કર્યું.

“દીવાન સાહેબ, તમે ઠીક બધો ભાર મારે ગણે વળગાડો છો. લાવેા ભરી દહ.” સાહેબ આગળ કંઈ ચાલે તેમ હતું?” શેઠે કહ્યું અને એમણે લખાવેલા દાથમાં દીવાન સાહેબે કાળ મૂક્યો. પછી ઝેટલાક શેઠિયાઓએ રકમો ભરી. એમના પછી પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની દાર આવી. આ દારમાં ભટજીનું સ્થાન પ્રથમ હતું. એમણે કાગળ લીધો અને પોતાના નામે એક એકડો અને ચાર મીઠાં લખ્યાં. (૧૦,૦૦૦ આ પ્રમાણે) ભરવાની રકમ કોરીમાં આપવાની હતી, કારણ, આ વખતે જામનગરમાં કોરીનું ચલણ પ્રચલિત હતું.

ભટજીએ ભર્યા પછી જેના દાથમાં કાગળ ગયો તે ગૃહસ્થ જરા આશ્ચર્ય પામતા દેખાયા; કારણકે અત્યારસુધીની રકમોમાં ભટજીની રકમ સૌથી વધારે હતી અને તરી આવતી હતી આ આશ્ચર્યની પરંપરા ચાલી પણ ભટજી પ્રતિનું સર્વસામાન્ય માન એટલું બળવાન હતું કે કોઈની યોગ્યતાની વિમત ન ચાલે. કાગળ સભામાં ફરી વળ્યો. ક્યાંક ક્યાંક જરા ધીમી મસજત ચાલી રહી હતી. બધી નજરો ભટજી તરફ પારંવાર વળતી જોવામાં આવી. કાગળ પાછો દીવાન સાહેબને મળ્યો.

કાગળ વાંચીને અને ભટજીના નામ સામેનો આંકડો ઘણાના આંકડા કરતાં વધતો જોઈને, એમને અગંભવ અને આશ્ચર્યની લાગણી થઈ આવી. “બૂલ તો નરિ થઈ હોય” એમના મનમાં શંકા ઉઠવાની. અને એ શંકાએ નિશ્ચયનું રૂપ લઈ ઉઘાડો પ્રશ્ન ભટજી તરફ મુકાયો:

“આ શું! ભટજી આપની બૂલ તો નથી ચતી? કે હું બૂલું છું?”

ભટજી જવાબ માટે તૈયાર હતા. કાગળ પાછો લેવા માટે દાથ લખાવતાં તેમણે કહ્યું “જોઈ, શું બૂલ થઈ છે?”

ચોપદારે દોડી જઈને કાગળ દીવાન સાહેબ પાસેથી એમને આપ્યો. એમણે લીધો.

“બૂલ તો મને નથી લાગતી છતાં આપને લાગતી હોય, દીવાન સાહેબ, તો લાવો હું સુધારું.” એમણે આગળના આંકડામાં એક એકડો આગળ વધાર્યો એટલે પોતાના નામ સામેની રકમ દસ હજાર મટીને એક લાખ અને એક (૧,૦૦,૦૦૧) કેરીની થઈ. “વિભાજ્ય જમનો ઉપકાર આ શરીર ઉપર ઝોઢો નથી. અને એનો બદલો વળે એવો પવિત્ર પ્રશ્ન ક્યાંથી ? ” ભટ્ટએ ઉમેર્યું.

દીવાન સાહેબની લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરવું આ વખતે ખરેખર મુશ્કેલ હતું. તેમના નાનકડા વચનનો આ જગરદસ્ત પડ્યો. ખરેખર આકરો પડે તેવો હતો. સલા ધડીવાર સ્તબ્ધ થઈ. પછી કાગળ પાછો દીવાન સાહેબ પાસે થઈને એડમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબ આગળ ગયો.

“મેં નમને ધણીવાર નથી કહ્યું કે ભટ્ટ આ સભાને શોભાવનારું એક રત્ન છે ? એ મારું કથન આજે પૂરવાર થાય છે. જુઓ, એમણે આ ભાવી સંસ્થાને કેટલા ઉદાર દિલથી નવાજ્ય છે ? ” આટલું કહી સાહેબે પણ પોતાનો આંકડો સુધારી ભટ્ટના પ્રમાણ આગળ આણી મૂક્યો.

“ભટ્ટ” દીવાન સાહેબને પણ વિવેક દર્શાવવાની જરૂર જણાતાં કહેવું પડ્યું : આપે આ સંસ્થાને પ્રથમથી જ અપનાવી છે એથી એનું સુંદર ભાવી અત્યારથી જ વાંચી શકાય છે. ”

“ભટ્ટ જેવા સમર્થ શરીરશાસ્ત્રીએ આ સંસ્થાનો હાથ પકડ્યો તેથી તે અવિષ્યમાં કદી માંદો તો નહિ જ પડે. ” પ્રસન્ન પ્રકૃતિના અંગ્રેજ અમલદાર મો. સામ્સે કહ્યું.

“તેઓ જમનગરના એક મહાન પુરુષ છે, અને ખરું જોતાં એમણે જ આરંભેલી કહેવી જોઈએ એવી આ સંસ્થા જમનગરની એક મહાન સંસ્થા થવાની ” કેનેડી સાહેબે ફરીથી કહ્યું.

“પણ દીવાન સાહેબે નોંધેલી રકમો ભરી દેવાની તારીખ પણ કહી દો. એટલે સૌને સમજણ મળી જાય. ભરવું તો રમત છે ” એક શેડે પોતાની વાચાળતાનો ઉપયોગ કર્યો.

“જેને નોંધવાની તાકાત હશે એમને ભરવાની નહિ હોય ? નાહક ઓથરાં ફાડવાં આ સભામાં શું કામનાં ” એક સજ્જન શેડની હુદ્રતાને દબાવવા યત્ન કર્યો.

કોઈ ભાગમાં પ્રશંસાપૂર્ણ અને કોઈ ભાગમાં શંકાપૂર્ણ ચર્ચાઓ ધીમીધીમી થતી હતી; પણ એટલામાં સભાને બરખાસ્ત જાહેર કરવામાં આવી. કેનેડી સાહેબ, દીવાન સાહેબ, વગેરે ગયા. અને સૌ સભ્યો આજ વિષયને વિવિધ માનસિક રંગોથી રંગતા વીખરાયા.

*

ગામમાં પણ આ સભામાં બનેલી વાત ચર્ચાનો વિષય બની. ભટ્ટના સદલાવનો જેણે લાભ નહિ લીધો હોય એવો જમનગરવાસી કોઈ ભાગ્યે જ દશે. એથી ઉઘાડી રીતે એમની નિંદા કરીને કૃતમી ગંજાયા જેટલી જાહેર હિંમત તો કોઈ કરી શકે તેમ ન હતું. છતાં અનેકરંગી આ જગતમાં વિવિધતા તો હોય જ. તેથી એમની ઉજ્જવલતાને વધારે પ્રકાશિત બનાવવાના જ હોય તેમ કેટલાંક મલિન માનસો વિરોધી મતો પણ દર્શાવવા લાગ્યાં.

‘ માથે કરજના પાર નહિ ને રાજા બાદશાહની વાતો કરવી ’ એક મત હતો.

‘ રાજ્યના કામમાં આટલું ઊંડા પાણીમાં ઊતરવું જ શા માટે હોય. ’ કાઈ વ્યવહારુ ભાઈ એ કહેતા હતા.

ભટ્ટની પોતાની સ્થિતિ વિચારવા જેવી હતી. તે ખરેખર મહાનુભાવ વ્યક્તિ હતા. એમનો મહાનુભાવતા એટલે આત્મા ઉપર અચળ શ્રદ્ધા, પોતાનું ઇષ્ટ ગમે તે રીતે પ્રાપ્ત કરી શકવાની એકેટલી ભાવના અને એમનું ઇષ્ટ હમેશા પરમાર્થ પર હતું. પોતાને માટે એમણે કદી કંઈ ઇચ્છ્યું જ નથી. અજ્ઞાન રીતે સાદું જીવન, નિષ્કપટ અટલ વ્યવહાર, ગરીબો માટે અખૂટ દયા, અને શિર સાટેની અધાયક વૃત્તિ એ એમના સામાન્ય ગુણો; છતાં એમની આસપાસ રાજવી વૈભવ હમેશા ઉપસ્થિત થઈ રહેતો. સેંકડોની સંખ્યામાં દરદીઓ આવે જ જાય, કાઈની પાસે પાઈ પણ લેવાની નહિ. માત્ર એમનું દરદ શી રીતે મટે એટલી જ ચિંતા ભટ્ટ રાખતા. છતાં દરેક સાધન, કિંમતી માત્રાઓ, દરદીઓ માટે સવા બેસવાની અને માવજતની તમામ સગવડ, યાન્ત્રિક નિયમિતતાથી કાણુ જાણે કેમ હાજર જ રહેતી. આ બધું ક્યાંથી આવે છે એ કાઈ કહી શકતું નહિ. સૌ એ સગવડનો લાભ લેતા અને માત્ર એથી આશ્ચર્ય જ પામીને આદ્યા જતા. કાઈ એમને દેવી મદદ મળતી હોવાનું પણ માનતા. ફારણ કે કાઈ મનુષ્યજાતનો પૈસા આપીને જનાર દરદી એમને ત્યાં વિરલ હતો. રાજા મહારાજાઓ એમના મિત્ર હોવાનો દાવો કરતા અને તેથી એમની પણ સારી સહાયતા હોવાની કલ્પના લેકો કરતા.

એક ગોખર નામનો ગામડાનો શ્રીમંત શેઠ આવેલો. ગરીબ હોવાનો એણે અદ્ભુત ડોળ કર્યો. દવા તો થું પણ ખાવાના પણ પૈસા નથી એમ કહી રડી ગયો. ભટ્ટનું હૃદય દ્રવ્યું. એમણે એક માસની રામબાણુ દવા અને ઉપર દૂધ અને ખોરાક માટે દશ રૂપિયા આપ્યા. પાછળથી ખજર પડો કે એ જૂઠું ખોલી આખાદ છેતરી ગયો—એ તો પચાસ હજારનો આસામી હતો ! આ વાત જ્યારે ભટ્ટને કાને આવી ત્યારે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા:

“ ભલે એ ગરીબ ન હોય પણ એનો આત્મા તો જરૂર ગરીબ છે. એની તો મને બમણી દવા આવે છે. પરમાત્મા એના આત્માને લાથુ થયેલો હીનતા-હીનતાનો રોગ દૂર કરો એમ હું માથું ધું. ”

ભટ્ટ તો મહાપુરુષ હતા તેથી તેમની વાત તો બાણુ પર રાખીએ, પણ એ વખતના બધા વૈદક ધંધાદારીઓની જેવી જ આદરણીય પ્રથાલી હતી. ત્યારે દરદીઓ માટે બિલ તૈયાર થતાં નહિ. દવાના પણ પૈસા નહિ તો પછી વિઝીટ ફી, ટપ્પા ભાડું, કમ્પાઉન્ડર ચાર્જ વગેરેની તો વાત જ શી હોય ? માત્ર રોગીઓના રોગ મટાડવાનું વૈદોનું ધ્યેય હતું. જેઓ આવી રીતે વિતા દામ સમાજનું વૈદું કરતા એમનો ખર્ચ સમાજ આપોઆપ, સહેલાઈથી અને સારી રીતે નિભાવતો. આજના જેવી વૈદકીય શોધો એ વખતે નહિ થયેલી. પણ એ શોધો વધેલા રોગોને અંગે થઈ છે એમ પણ કહેવાય.

સારા શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં માનનારા, અને ખરાબ શબ્દોમાં કહીએ તો જડવાદી, આ જમાનામાં ગમે તેવા સેવાસ્વાધી આ દાકતરી કે વૈદકીય ધંધાની શરૂઆત કરનારાઓ પણ જતે દહાડે માત્ર પૈસાની જ પાછળ દોડતા બેવામાં આવે છે. દરેક નવો

દરદી એટલે એમને માટે બેન્કનું એક ખાતું. અને એ ખાતું ખુલ્લું રહે ત્યાં સુધી એમને સંતોષ. ખાસ અનિષ્ટ તો એ છે કે એમની પૈસા લેવાની શરૂઆત દરદીને અજ્ઞાની પણ પહેલાં થાય છે. આગલા વખતમાં પૈસા માટે નિરપેક્ષતા હતી, આજે દરદ માટે છે. આગળ દરદ માટે જ દરકાર હતી, આજે એ પૈસા માટે છે.

સેવાભાવ ઝાઝો થયો છે એની સાથે જ કલાની સફળતા પણ ઘટી છે. જેમને પોતાનાં કુકર્મોને પરિણામે એમનું શરણુ લીધા વિના છૂટકો જ નથી એવાઓ જ આ વૈદ-દાક્તરોનો આશ્રય લે છે. એ ધંધામાં અત્યારે પણ આત્મપણરૂપ રતો નથી એમ ન કહી શકાય. કેટલાંય નામો આપણે શ્રાંભળીને પવિત્ર થઈએ એવાં એમાં છે. પણ આ જમાનાના રંગે આ ધંધાને ખરડી મૂક્યો છે અને ધણાખરાઓને વૈભવી અને વિલાસી એવા આગના જીવનને પહેાંચી વળવાને ખીજો માર્ગ જ નથી.

ભટ્ટ મહાપુરુષ હતા. મહાપુરુષોને પણ પોતાની મુશ્કેલીઓ હોય છે. મોટાને મુશ્કેલીઓ પણ મોટી જ હોય એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ઘણા નાના માણસો મોટા લોકોને મહાવ્રતા, વૈભવ ભોગવતા જોઈ નિશ્વાસ નાખે છે અને પોતાના જીવનને હુદ્દ માની તિરસ્કારે છે. તેમણે ભૂલ્યું નહિ જોઈએ કે, નાનાઓને એમની નિર્વૃત્તિ સુખનું સાધન છે, અને મોટાઓને એમની મહત્તા સુખ આપનારી છે, જે નિર્વૃત્તિનો અનુભવ નાનાઓ કરી શકે તે મોટા માટે દુર્લભ હોય. આપણે તેમને પોતાની મોટરમાં બેસતા, બલૂનોમાં ઊડતા, જંગલાઓમાં માણતા જોઈને અંગઈએ છીએ, પણ એ બધા સુખભોગની પાછળ જે ચિંતશાન્તિનો વ્યય થતો હોય છે એ આપણે જોઈ શકતા નથી. કહેવાનો આશય એ નથી કે એ મહત્તા ઇચ્છવાયોગ્ય વસ્તુ નથી. એ તો સંસારનું આત્મપણુ છે; પણ એની સાથે લઘુતા—નાનાપણું તિરસ્કારવા યોગ્ય નથી એમાં પણ સંતોષી આનંદ અનુભવી શકે છે.

ભટ્ટ વૈભવી હતા. એમને અન્નચક્ર વ્રત હતું. એ બેતો વિરોધ હમેશાં ચિંતાનું કારણ અને એ ચોખ્ખું છે. છતાં કદી પણ ભટ્ટ જીવનની મુશ્કેલીઓ કોઈ આગળ રજા ન હોતા. એમના સુખ ઉપર પ્રસન્નતા જ જોનારને દેખાતી. આત્માના બળ ઉપર એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો અને તેથી જે શુભેચ્છાને તેઓ સેવતા તે એની મેળે પૂરી થતી. મહાન પુરુષોમાં અને અલ્પ લોકોમાં એ જ ફેર છે કે મહાપુરુષો, આત્માને સંસારની હુદ્દ મુશ્કેલીઓમાં પરાંતી નહિ રાખતાં, ઘણી ઉચ્ચ બુમિકાએ જ નિભાવી શકે છે. અને એ બુમિકાએ રહેલો ઉચ્ચ આત્મા સર્વ પ્રકારની સામગ્રી પોતાના પ્રતિ આકર્ષી શકે છે, ત્યારે સામાન્ય અલ્પ મનુષ્યો મુશ્કેલીઓથી પરાસ્ત થઈ જઈ હમેશ લાચારી શેકારતા હોય છે. જે કે એમના એ પેકારથી મુશ્કેલી જરા પણ ઘટતી નથી અને એમનો આત્મા હુદ્દ થતો જ જાય છે. અલ્પ વિચારમાં રમનાર અલ્પ થાય છે અને મહાન વિચારો સેવનાર મહાન બને છે. "હાથીને હારો અને કીડીને કણુ" કુદરત આપે છે એનો અર્થ એવો હોઈ શકે કે જે તમે હાથી જેવા મહાન થાઓ તો તમને કુદરત હારો અને જો કીડી જેવા અલ્પ બનો તો એક કણુ જ આપે. પણ મહાન થનારે

“ ઇસ્માઈલ શેઠ, તમે સાંભળ્યું કે નહિ ? મેમોરિયલનો ખરડો ચાલ છે. તમારી પાસે એ લોઢા આવવાના ખરા. એ દિવસ તમે બહારગામ હતા. ” અકબરખાન શેઠે નિરાંતે બેઠેલા ઇસ્માઈલ શેઠના દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ ખુરશી લેતાં કહ્યું.

“ બહે આવતા, એ વખતે જોવાશે. પણ આ જોરા લોકાની ખૂબી શી છે ? નામ સ્ટેટનું રહે અને પૈસા લોકાના ખિસ્સામાંથી કઢાવવા ” ઇસ્માઈલ શેઠ બોલ્યા.

“ પણ શેઠજી, સાથી વધારે રકમ તો વૈદરાજ ઝંઙુબાટજીએ બરી. પછી સાહેબને પણ પોતાનો આંકડો વધારવો પડ્યો. એક લાખ ફોરી. લોકો વાતો કરે એવું તો ખરું જ તો—”

“ એમાં વાતો શાની કરે ? બરનારની મુનસરી. ”

“ પણ માથા પર બાટજીને કરજનો પાર નથી. કોઈએ જરા મશકરી કરી એટલે વધારે ઠેક્યા. દસહજારની એકલાખ ને એક કરી. ક્યાંથી લાવે છે એ જોવા જેવું છે !”

“ શેઠ, આપને નથી લાગતું કે બાટજીનું બધુંય લખતૂટ ખર્ચ એમનું એમ ચાલે છે. એમ ને એમ પાણી રાખી રહ્યા છે અને એનું એ જ પાણી રાખવાના. ”

“ પણ હું તો આવું પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું પગલું ન ભરું, કોઈ રાજ્ય-મહારાજાને પકડવાના. બીજાની પાસે રોઢા રોવા અને આમ આખરું પૂછું પકડી રાખવું એના કરતાં પહેલેથી જ વિચાર કરવો નહિ સારો !”

“ આપણા જેવા લોક માટે સારો. આપણે એમની રહેણી કેમ સમજી શકીએ ? અને અભિપ્રાય પણ કેમ આપી શકીએ ?”

“ એમના લોકોની પદ્ધતિ જ હમેશ આની ઉઝાઉ હોય છે. આવકનાં ઠેકાણાં નહિ અને ખર્ચની હદ નહિ !”

“ જેમનું આજ સુધી નબળું છે એમનું જરૂર નભવાનું. ” ઇસ્માઈલ શેઠે કહ્યું.

આ ઇસ્માઈલ શેઠ આપણા પૂર્વપરિચિત છે. બાટજીએ જેને બચપણમાં બંધકર અને અસાધ્ય પ્રમેહના દરદમાંથી મુક્ત કરેલ એ જ એ ફત્તુ ડોશીનો ઇસ્માઈલ હતો, અને આજે શેઠના મંબોધનને પાત્ર બન્યો હતો. રાગથી મુક્ત થયા પછી એકાદ વરસે ફત્તુ ડોશી એને એકલો છોડી ગયાં; પણ ફત્તુ ડોશીએ છોડી દીધેલ ઇસ્માઈલને ફત્તુ ડોશીના એક દૂરના પિતરાઈએ અપનાવ્યો. એ એને પરદેશ લઈ ગયો. ત્યાં અનેક વિદ્યાનાઓ વેઠીને, અનેક ચડઝિતરનો અનુભવ કર્યા પછી ઇસ્માઈલ સ્વતંત્ર વેપારી બન્યો અને નસીબની ચારી મળતાં થોડા વખતમાં કરોડપતિ થયો. પૈસો મળ્યા પછી સૌને યાદ છે તેમ એને સ્વદેશ સાંભળ્યો અને જામનગરમાં એણે પોતાને માટે સારા અંગલા બંધાવ્યા અને થોડા વખત માટે ત્યાં સહકુટુંબ જઈને વસવાના વિચારથી એજન્ટોને સર્વ સુપરત કરી તે માતૃભૂમિ જામનગર આવ્યો. આપણી વાર્તામાં મેમોરિયલનો પ્રસંગ એ જ વખતે બનવા પામ્યો.

*

બાટજી બપોરના આરામમાંથી ઊઠ્યા હતા. એક માણસે ખબર આપી કે એક પરદેશથી હમણાં જ આવેલા મેમલુ શેઠ એમની બેઠકના ઓરડામાં રોકેલ છે. તુરત તેઓ આજન્તુકને મળવા ગયા.

બાટજી બેઠકમાં દાખલ થયા કે તરત જ તેમને મળવા આવેલા શેઠે આદરપૂર્વક

હિભા થઈ સન્માન આપ્યું. આ આપણે ઉપર જણાવેલ ઈર્ષમાર્ષલ શેઠ પોતે જ હતા. ભટ્ટ ગાદી ઉપર તકિયાને અડેલીને બેઠા; શેઠે તેમની સન્મુખ આસન જમાવ્યું.

“હું આપનો પરિચિત નથી” ભટ્ટએ શરૂઆત કરી.

“નહિ છ, મને આપની સાથે ન જુલાય એવો પરિચય છે. આગળ એક નિરાધાર ડોશીના એકના એક દીકરાને આપે પરમિયાથી મરતો બચાવેલો, આપે જીવતો રાખેલો એ ઈર્ષમાર્ષલ હું પોતે જ.” શેઠે ભટ્ટની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરતાં કહ્યું. એના વદન ઉપર કૃતજ્ઞતાના વિશદ રંગો પ્રકૃષ્ટિત થતા હતા.

“ઓહો ! જહુ આનંદની વાત” ભટ્ટ બોલ્યા.

“અને મારી વૃદ્ધ માએ મને મરતી વખતે બે ખુદા મને શક્તિ આપે તો આપનું મારા ઉપરનું દેવું ચૂકવવાનું ફરમાન ક્યું હતું.”

“ભાઈ ઈર્ષમાર્ષલ, આજે આ ઘડીને હું મારા જીવનમાં ધન્ય માનું છું. એવી ઘણીએ ધન્ય ઘડીઓ પરમાત્મા મને આપતો રહે છે. મારે હાથે વ્યાધિમાંથી મુક્ત બનેલો કોઈ પણ સન્નજન પાછળથી સમૃદ્ધ અને સુખી થયેલો મારા નેત્રમાં આવે છે ત્યારે મને અવરૂચ આનંદ થાય છે. એ આનંદ આજે તમને જોઈને હું અનુભવી રહ્યો છું.”

“વળી તમારા જેવો શ્રીમંત, અને પ્રસિદ્ધ કોટ્યધિપતિ નાના સરખા એક જૂના ઉપકારને સંભારી રાખે એ ખાસ તમારી મહત્તાનું સ્તંભ છે.”

“ભટ્ટ, જીવિતદાનનો ઉપકાર કેમ જુલાય ? હું કંઈ મારા લાયક સેવા આપના તરફથી મને બતાવવામાં આવે એવી માગણી કરવા આવ્યો છું.”

“શેઠ-ભાઈ ઈર્ષમાર્ષલ, આજે તમને અને તમારા સત્ત્વગુણને નિહાળીને અતિ આનંદ અનુભવવાની તમે મને તક આપી છે એ જ મારા મનથી મોટામાં મોટો લાભ છે. જીવનમાં આવા લાભો જ હું શોધું છું. ખીજી બધી રીતે મને સંપૂર્ણતા છે. જે આખા જગતને ચલાવે છે તે મારું પણ ચલાવે છે. મારી બધી જરૂરિયાતો હું એને જ નિવેદન કરું છું, છતાં મારી સન્નજનતાભારી લાગણી માટે તમારો આભાર જરૂર માનીશ.”

“મુરબ્બી ભટ્ટ, એમ નહિ ચાલે. હું આગ્રહી માણસ છું. આપ મને નિરાશ નહિ કરી શકો. હું જીવું છું એ આપના જ પ્રતાપે આપના જ પ્રતાપે કરોડો કમાયો છું. મારું સ્વસ્થ અરે આ શરીર પણ આપને ચરણે અર્પણ છે. જરૂર મને કંઈક તો બતાવો જ.”

“ભાઈ ઈર્ષમાર્ષલ, સૌનો જીવાડનાર નો ઈશ્વર છે. આ તારું સૌજન્ય મને મુગ્ધ ક' છે. મારો આશીર્વાદ છે કે આતીઆ જ સમૃદ્ધિ અને સન્નજનતા તારા કુળમાં અવિચળ થયો. તારા જેવાં રત્નો દુનિયામાં પડ્યાં છે ત્યાંસુધી જરૂર ઈશ્વર માનવજાતિ ઉપર દાણ છે એમ હું માનું છું. હું તને શું કામ બતાવું ? મને સૂઝતું જ નથી. બે જહુ આગ્રહ હેપ તો આટલું કર. રસથાળાને લગતા સેનિટોરિયમમાં પરગામના દરદીઓને માટે શું શું વ્યવહાર છે તેની તપાસ કરાવ અને એ જાગત જે ફૂંડ અમારે ત્યાં ચાલે છે એમાં કંઈ ફેર મદદ આપ. તારાં જેવાનો સ્નેહ આમ અખંડ જ્યાં મારા પર વહી રહ્યો હોય ત્યાં મરે ખીન્નું શું માગવાનું હોય ?”

“છ, આપની સૂચનાનો હું તરત જ અમલ કરીશ. આજે જ તપાસ કરીશ અને

બનતું કરવામાં નહિ ચૂકું. વળી પણ કંઈ કામ હોય તો આપ મને બતાવતાં વિનંબ ન કરતા. માતો કે હું આપનો બાળક જ છું. બાલ્યે બીજા શંકરભાઈ” શેઠે કહ્યું અને ઊભા થવા લાગ્યા.

“ભાઈ ઈસ્માઈલ, ખરેખર તેં આજે મને બહુ સુખી કર્યો છે. મને બાલ્યે એક દિવસમાં શેર લોહી ચડ્યું છે. તારા જેવા સત્તજનનાં દર્શન અને તે પણ આટલા સ્વાર્પણ માથે—એ ખરેખર પાવનકારી છે. ભાઈ, તારું કલ્યાણ થાઓ.” “ભટ્ટ જોલ્યા અને પાછળ ઊક્યા.

“મારી બધી શક્તિ અને સ્થિતિ એક મહાન સંતને આભારી છે” શેઠે જતાં જતાં કહ્યું.

“આજે મને વધારેમાં વધારે સુખી અને મીઠી નિદ્ર આવવાતી. ભાઈ ઈસ્માઈલ, કાઈ વાર આ બુઢાની ખબર લેતો રહેજો.” ભટ્ટએ બારણા સુધી જતાં વિવેક કર્યો. ઈસ્માઈલ શેઠે ગયા.

*

મળવા જવા વખતે શેઠે માનેહું કે ભટ્ટને કંઈક સેવા બતાવવા વિનંતિ કરશે અને ભટ્ટ પોતાને જામ વિભાજ્ય મેમોરિયલમાં પોતે નોંધેલી રકમ ભરી દેવા સૂચના કરશે. શેઠે વાત પણ એવી રીતે જ શરૂ કરેલી કે ભટ્ટ નિઃશંકપણે એવી સૂચના કરી શકે; પણ એ મહર્ષિ પોતાની ટેકને વળગી રહ્યા. એમનું અજ્ઞચક્ર મત ડગ્યું નહિ. શેઠે આજે પોતાની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર ખરેખરો નિઃસ્પૃહ અને રામભરોસે રહેનારો પુરુષ જોયો. ભટ્ટની સંનિધિમાં આજે પોતાને ખરેખરી મહતાનો સાક્ષાત્કાર થયો. બહુએ અધિકારીઓ, ધનાઢ્યો એમણે જોયેલા, પણ એકેમાં આટલો સંતોષ અને સ્થિરતા નહિ દેખાયલાં. આવા રોકડિયા જમાનામાં આટલી ટેક જોઈ શકે ખરેખર મુગ્ધ બની ગયા. શેઠને સ્થાતે કાઈ હુદ્દ મનુષ્ય હોત તો ભટ્ટને મિથ્યાભિમાની માની ચીડે ભરાત. પણ આ મહામન શેઠને તો એ સત્ત્વશીલ વ્યક્તિ ઉપરનો પેતાનો આદર વધ્યો. આજે શેઠને અતુભવરો આવ્યું કે ખુદા ઉપર જીવનારા એ વિરલાના શરીરમાં ખરી ખુદાઈનો વાસ હતો. એનામાં ખરું ઓજસ પ્રકાશતું જોવામાં આવ્યું હતું. એની સમીપ જઈને પોતે પાવન થયા હોય એવું એમને લાગ થયું. અને એમના સમક્ષ પોતે અતુભવેલી મહત્તા પોતાના આત્મને હજી સુધી શુદ્ધ અને પ્રેમમગ્ન બનાવી રહી હોય એમ એમને લાગ્યું. “અહા ! શો એ ઓલિયાનો ટેક ! કેટલું આત્મબળ ! આત્મા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો બીજું પછી કંઈ પણ શું રહે ? મને ભલે એમણે મોંએ ન કહ્યું, પણ મારે એ કરવું તો જરૂર જોઈએ.” આવા નિશ્ચય પર શેઠ આવી ગયા.

ઈસ્માઈલ શેઠે ભટ્ટના મહેતાને શોધી કાઢ્યો. ભટ્ટની શાળા એક જીવતી, પ્રામાણિક અને વ્યવસ્થિત સંસ્થા હતી અને એને અંગે એક કર્તવ્યનિપુણ મહેતો એમણે રાખેલો. ઈસ્માઈલ શેઠે જેવો આબરૂદાર કરોડપતિ પોતાને ત્યાં પોતાને મળવા આવેલો જોઈ, આનંદ અને આશ્ચર્ય પામતો મહેતો ઊભો થયો. શેઠે બેઠા—મહેતા સામે બેઠા અને

એમણે પ્રશ્ન કર્યો:

“ કેમ શેડી, મારા પર આટલી મહેરબાની ? ”

“ અમારે વેપારીઓને તો સ્વાર્થ જ હોય. ”

“ અરે એમ તે હોય શેડી ? આપને તો આખી આલમ પરમાર્થો તરીકે ગાંઠ રહી છે. ”

“ આપનું સહેજ કામ પડ્યું. આજે મુરબ્બી ભટ્ટને મળ્યો હતો. હું એમનો અહેસાનમંદ છું. મારા જેવા અનેક છે. કંઈ સેવા બતાવવા વિનંતિ કરી તો એમણે મને સેનીટોરિયમને અંગે કંઈ જરૂરિયાત હોય તો આપને મળીને પૂછવા સૂચવ્યું છે. ”

“ શેડ, આપની સખાવતની જ વાત નીકળી કે નહિ ? ” મહેતે કહ્યું.

“ જરૂરિયાતો અમારે છે. રહેનારા દરદીઓનો મકાનમાં સમાસ નથી—એક બાજુ વિંગ વધારવી છે. વાસણ, પાગરણ પણ જોઈએ. આપ જે આપશે તે માથે યઝાવીશું. ”

“ મહેતાજી, એક બીજી વાત. આપને જ ખાનગી જથ્થાવવાની મેં જાણ્યું છે કે ભટ્ટજીએ મેમોરિયલ ફંડમાં એક લાખ કેરી નોંધાવી છે. અને—મને માફ કરજો, ભટ્ટજી પોતે તે બરી રોકે એવી સ્થિતિ નથી—હું એમનો ખૂબ જ ઝણી છું અને એમના આભારનો આ પ્રસંગે જદલો તાળવા માગું છું; પણ એટલું આપને ખાસ કહેવાનું કે જ્યાં સુધી ભટ્ટજીના હાથમાં એ નાણાંની પહેંચ ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ન જાણે કે એ રકમ ભટ્ટજી સિવાય કોઈ બીજાએ બરી છે. એમ થાય તો કદી એમના ટેકી આત્માને હોશ પહોંચે. ”

“ વાહ શેડી ! આપની ઉદારતા અસાધારણ છે. અને એમાં પણ ભટ્ટજી પ્રતિ આટલો આદર— ”

“ મહેતાજી, ” શેડે વળી કહ્યું “ તો આપ ગમે ત્યારે વેળાસર મારે ત્યાં આવી અને તેટલી ખાનગી રીતે રકમ લઈ જાઓ અને ફંડમાં બરી આપો. લો, હવે હું જઈશ. ”

“ શેડ હું આપની સૂચનાનો બરાબર અમલ કરીશ. પણ મને ખાતરી છે કે ભટ્ટજી ક્યાંથી રકમ ભરાઈ એ જાણી જવાના. એમનામાં કોઈ ગુપ્ત શક્તિ રહેલી છે કે જે બેદોને સહેજે ઉકેલી શકે છે. મેં અનેક વાર એ જોયું છે. ”

“ એ માટે વાંધો નહો. લો સલામ ! ” શેડ બિડ્યા. મહેતા એમને બારણા સુધી મૂકવા ગયા.

✱

એક દિવસ દવાશાળામાં આવીને બેસતાં વાર ભટ્ટજીએ દવાવીને મુકેલી ફંડમાં પોતાના તરફથી બરાબેલાં નાણાંની પહેંચ વાંચી. જરાક આશ્ચર્યનો અનુભવ તો થયો, પણ એની એ જ સ્થિરતાથી પાસે બેઠેલા મહેતાજીને તેમણે કહ્યું:

“ આ શું મહેતાજી, વળી આ પહેંચ ક્યાંથી ? આપણે તો કંઈ બધું નથી. તમારી ક્ષાનો નમુનો તો આ નથી ને ? ” ધડીવાર વિચારનિમગ્ન રહી વળી તેઓ બેઠ્યા: “ પેલા ઈસમાઈલ શેડ તમને મળ્યા હતા ! મેં એમને સેનિટોરિયમ આવત તમારી સાથે વાત કરવા કહેવું. ”

મહેતાજી મૂળે ગભરાય તેવા સ્વભાવના ન હતા. વળી આમાં એમને ગભરાવા જેવું કંઈ ન હતું. પોતાની જ મેળે સત્યને પકડી પાડનારી ભટજીની શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉપર તેમને માન ઉત્પન્ન થયું. ભટજીના છેલા પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે કહ્યું:

“ હા જી, હું એમની પાસે જઈ આવ્યો છું. ”

“ ત્યારે બધી વાત મળી રહે છે. તમારો અંતે એમનો મેળ આવી ગયો હતો. દીક છે, એમનો પણ હિપકાર અને તમારોએ માનું તો ખરો ને? પણ એમને મોંએ પણ જરા મારે વિવેક કરવો જોઈશે. તો તમે એક બીજને આટો પણ જઈ આવજો ને કેમકે તમને બહુ જ યાદ કર્યા છે; આજે સાંજના આવી જશે. ઘણા વિવેકી અને ઉદાર છે હો. ”

“ હાજી, હું તો એમને ના જ ન કહી શક્યો. ”

“ મને મળ્યા ત્યારે જ હું એમની ધમ્મણ પહેલેથી જ કળી ગયો હતો. જો પૃથ્વી પર સંજ્ઞનો ન હોય તો, આ કળિયુગમાં લોકો જીવી જ કેમ શકે? ”

“ પણ મુરખી, સમૃદ્ધિની સાથે સંજ્ઞનતાનો મેળ ટકાવી રાખવો એ સાધારણ કામ નથી—વળી સાથે અભિમાન લેશ મધુ ન મળે. ”

“ મહેતાજી, જો અભિમાન હોય તો એ સંજ્ઞનતા જ ન કહેવાય. ” સાંજે ઈસ્માઈલ શેઠ ભટજીને વંદન કરવા આવ્યા. અત્યારે આગળની દહતા અને ટેકને ઠેકાણે એમને અત્યંત મૃદુતા અને સ્નેહભાવ જોવામાં આવ્યાં.

“ ભાઈ ઈસ્માઈલ, તે તો મારી લાજ રાખી ” સહેજ સંજ્ઞ દેખાતાં નેત્રાથી ભટજી બોલ્યા.

“ આપે મારો દેહ રાખ્યો છે મુરખી, અંતે આપના જેવા મોટા માણસની લાજ રાખું એવો હું તે કોણ હોના વળી! આપની લાજ તો આપની મોટાઈ ઉપર સલામત છે. ”

“ ભાઈ, આટલો ઉપકાર કર્યા છતાં એનું પ્રદર્શન ન કરવું એ તારી સંજ્ઞનતાને વધારે સોભાવે છે. ”

“ સંજ્ઞનતાનો વારસો મને, ખરું કહું તો, આપની પાસેથી મળ્યો છે. આપના પ્રત્યક્ષ જ કરોયે કમલો છું. એમાંથી આટલું આપને થયે જરી શક્યો એથી મારું રજીખમું સાર્થક થયું માનું છું. ”

“ તું આટલી મમતા દેખાડે છે એ તારી પોતાની લગાઈ જ માત્ર છે. આવી સંજ્ઞનતા જોઈ મારા આનંદનો પાર નથી રહેતો. ભાઈ ઈસ્માઈલને મારો વૃદ્ધનો આશીર્વાદ છે. આની આ જ લગાઈ, અને આની આ જ સમૃદ્ધિની પરંપરા ચલાવવાને પરમાત્મા તમને તક આપે. ”

“ મુરખી, જે છે તે, અને હવે બનશે તે હું તો આપને સીધે જ માનીશ. ”

નથી નિરખવો શશી

નથી નિરખવો શશી શરદનો ભલે ને હળો,
ભલે વિહરતો લસી ગગનમણ્ડલે પૂર્ણ એ.
તુરંગમહી બદ્ધ આ જન અમે અહીં જે ખડા
પ્રકુલ શશીની છટા ઉતરતી તહીં ચોકમાં
નિહાળી સળિયા થકી નયન ઠારશું, રે, હવે
નથી વદન ચંદ્રનું નિરખવા જરાકે સ્પૃહા,
ભલે જગત માણતું શુદ્ધ રજત રેલ એની સુખે.
અમારું દિલ સ્પર્શીં જે નહિં થકે જ એ તેજનો.
હશે વ્યરથ ચાંદની રસિત રંગમાં મ્હાલવું
જહીં ન અમ સંગ કોઈ દિલદાર જો છે નહિ ?
કશે વ્યરથ ચંદ્રનું વદન ખાલી જોવું, ખરે
જહીં ન અમ સંગ ચન્દ્રવદના અમારી ? પછી
શશી થકિય પૂર્ણ કુલ્લ સુખ એ સ્મરી ને સ્મરી
કશે હૃદય બાળવું ? નિરખવો નથી રે શશી !

ટ્રેન ઝડપથી ચાલતી હતી. આખું શરીર હચમચાટથી ચાકી ગયું હતું. બોલવાનો યે કંટાળો આવવાથી મૂંગો મૂંગો બેસી રહી આભુઆભુના ઉતારોને નિરખ્યા કરતો હતો. કેટલાક ઉતારો મુસાફરીના ચાકથી અને કંઈ પણ કરવાનું ન હોવાથી એકે અડેલા, ત્યારે કેટલાક તાજાં બોળખાણની રસિધી વાતોમાં પડેલા. એક ખૂણામાં એક નાનું ટોળું પાનાં રમતું હતું. તેના હસવાનો અવાજ અવારનવાર સંભળાતો. એક બાલુ એક જથ્થા ધૂનમાં આવી ગાતો હોય એમ એના હોંકના હાલવા ઉપરથી અને ડોકના ડોલન ઉપરથી લાગતું હતું. મારી સામે એક લહેરી લાલા પાન ઉપર પાન ચાવી જ હોળી આવી હોય તેમ પિચકારી ઉડાવ્યા જતા હતા. મારી બાલુના એક દમિયેલ બાઈ દોઢિયાની દશવાળી બીડી છૂટથી પીતા હતા અને આભુઆભુનાને, (કદાચ સસ્તી લાગતી હશે એથી) ઉપહાર તરીકે ધરતા હતા. મને ટ્રેનમાં કદીએ ઊંધ નથી આવતી તોયે હું મારું બેડીંગ પાથરી બેઠો હતો. જરૂરિયાત કરતાં વધારેના અધિકારી ચવાનો તો મનુષ્યસ્વભાવ જ છે ને ?

શુદ્ધ ચૌદશ હતી અને ચંદ્રમા હજી ઊગતો હતો તે બારીમાંથી દેખાય છે. મનુષ્યના બનાવેલા, ધુમાડા કાઢતા, ઝડપથી દોડતા રમકડા વચ્ચે અને કુદરતના એ સુમનોદર, કદીક હસતા, કદીક સંતાતા, આમતેમ દોડતા, મીઠાં અમી રેલાવતા બાળક વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. ઘડીકમાં મનુષ્યના હૃદય જેવું કાળું રમકડું જીતતું દેખાતું અને ઘડીકમાં કુદરતનું એ રૂપેરી હરણ આગળ ફાળ ભરતું દેખાતું. લાંબાં લાંબાં મેદાનો અને વચ્ચે વચ્ચે કાંઈ કાંઈ ઝાડ ! પડછાયા ખૂબ જ લાંબા પડતા અને મને તો જોવા કરવાનું જ ગમ્યું. નદીઓ, નાળાંઓ અને તળાવોનાં કાળાંપાણીમાં પડતી રૂપેરી લાત બહુ જ સુંદર લાગતી અને દૂર દૂર આછી આછી દેખાતી ટેકરીઓ ઉપર પ્રેમથી લગ્ની પડેલી ધુમ્મસની વાદળીઓ કંઈક અનેરો આનંદ આપતી. કેટલીયે વાર સુધી હું આમ જ બારી ઉપર માથું ટેકવી બેઠો રહ્યો હોઈશ અને એમ જ મારી આંખ મળી ગઈ.

ટ્રેન થોભવાના આંચકા સાથે હું જાગી ઊઠ્યો. સ્ટેશન ઉપર ‘અમદાવાદ’ ‘અમદાવાદ’ ખૂબ પાડતો મજૂર મારા ડબ્બા આગળથી દોડી ગયો. ઓંબિન હજી સૂસવાટા કરતા ધુમાડા કાઢતું હતું. અમદાવાદ જેવું મોટું સ્ટેશન ! એટલે ખૂબ ધાંધલ હોય એ સ્વાભાવિક છે. બેસવાની, ઉતરવાની ધમાલ, હો હો, અને ‘આવજો’ ‘સંભાળજો’ ‘કામળ લખજો’ અને એવા બીજા કેટલાંયે અવાજો વચ્ચે સ્ટેશનનો ઘંટ રણૂકી ઊઠ્યો, ગાર્ડની સીટી સંભળાઈ અને ટ્રેને મોટા અવાજ સાથે ધીમી ગતિથી ચાલવાની સંજ્ઞાત કરી. ‘આ’ ‘સોડા લેમન’ ‘પાન બીડી’ વગેરે અવાજો આજી થવા લાગ્યા. ત્યાં તો એક ડોસો ઉતાવળે ઉતાવળે ચડ્યો અને ટ્રેન સ્ટેશન છોડી બહાર નીકળી.

એના એક હાથમાં બહુ વરસના વપરાશે કાળી પડી ગઈ હોય એવી લાગતી લાકડી, અને બીજા હાથમાં ખૂબ ગોળા પડેલા પિત્તળના લોટા હતો; ખમે, ગંદા કપડામાં બાંધેલી એક નાનીશી પોટલી હતી અને ડોક ઉપરથી ફાટીતૂટી પીછેડી જરા નીચે લટકતી હતી; એની કમરના વળાંકમાં ધડપણ કરતાં દુઃખ વધારે દેખાતું હતું; એની આંખ બુઢાપાનાં ઝળઝળાંમાં ઉપર પડતાં બતીનાં કિરણોથી તેજીથી લાગતી; પરંતુ એમાં શૂન્યતા જ લાસતી. એની ખૂસતી ચામડીના ચમકારમાં અને મોઢા ઉપરની કરચલીઓમાં મને તો એની દુર્દશાની કંઠણ કચની જ સમજાઈ.

એ મારી બેઠકની પાસે આવે એ પહેલાં તો મેં મારા પગ એકદમ પથારીની બહાર લાંબા કર્યાં. બિચારો નીચે જ એક ખૂણામાં બેસી ગયો. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શો ધડના, એ કલ્પનામાં બિહું કરેલું મહારાજ્ય બીજાએ બતાવતું, એ મહારાજ્યમાં ગરીબોની કંગાલિયતને તન, મન અને ધનથી દૂર કરવાના નિશ્ચયો કરવા—આ બધું હું કરતો. આ પણ મનુષ્યસ્વભાવ જ છે ને ? પરંતુ આ બધું કરવાના એક સાધારણ પ્રસંગમાં યે હું કંઈ હજી સુધી કરી નહોતો શક્યો. કેાણુ જાણે સાથી પણ એ આદર્શો ઊડતાં પંખી જેવા ન લાગ્યા, હાથ ઉપર બેઠેલા પાણેલા બુઢાબુઢા જેવા લાગ્યા. મને ડાસા પ્રત્યે સમભાવ ઉત્પન્ન થયો. મનમાંથી છટ અને મૂંગ નીકળી ગયાં; શરમને માટે સ્થાન ન રહ્યું. મેં મારું બેઝિંગ જરાક સંકોર્ચ્યું અને પેલા ડાસાને કહ્યું: “ ડાસા, અહીં બેસો ને ? ”

એ મારી સામું શૂન્ય દષ્ટિથી જરાવાર નેહને ડોકું ધુણાવતો “ ના રે બાપ, અહીં જ ઠીક છે ” બોલીને એક ખૂણામાં જ્યાં કંઈએ નહોતું ત્યાં જાણે કે કોઈ કળાકારની અપૂર્વ કૃતિ પડી રહી ન હોય અને તેને નીરખ્યા કરતો ન હોય તેમ સ્થિર દષ્ટિથી જોવા કર્યું. થોડી વાર હું ગૂપચૂપ બારીની બહાર નેહ રહ્યો. આંદની અમી વરસાની રહી હતી, પણ કેાણુ જાણે મને એ બધું નીરસ લાગ્યું. પેલા ડાસાના જ વિચાર આવ્યા કર્યા. મને એનું જીવન કંઈ કંઈ અવનવા રંગોથી રંગાયેલું લાગ્યું એટલે મેં એને પૂછ્યું:

“ આમ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ મુંબઈ ”

“ આમ આટલા દુઃખી કેમ દેખાવ છો ? ”

“ દુઃખી હોઈએ તો તો દુઃખી જ દેખાઈએ ને ? સુખ પછી દુઃખ હાલ્યું જ આવે છે. ” આટલું બોલી જરા ડોકું ધુણાવી એ પાછો મૌન યઈ ગયો. મને લાગ્યું કે એની પાસેથી જરૂર ઘણું જાણવા મળશે. મેં એને ફરીથી પૂછ્યું:

“ ડાસા, તમને વાંધો ન હોય તો તમારી વાત કહો. મને સુખી કરતાં દુઃખી મનુષ્યો સાથે વાત કરવી વધારે ગમે છે, એમનાં દુઃખ જાણવા હમેશાં મથું છું, એમને માટે સલાહ હું મારાથી બનતું કરું છું. ”

બીજા ઉત્તરેએને પણ અમારી વાતમાં રસ પડ્યો. તેઓ પણ સાંભળવા લાગ્યાં. ડાસો જરાક નજીક આવી બેઠો અને બોલ્યો:

“ અમારા જેવાની વાતમાં તમારા જેવાને શું રસ પડે ? લ્યો, તોય સાંભળવી છે તો કહું. અમે મૂળ શહીશ તો ગીરના, બાપદાદાની બેતી હતી અને મુખે રોટલો ખાતાતા. મારી વહુ ત્રણ નાના છોકરા અને એક ચૌદ વરસની છોકરી મૂકી ન્યાંચી આવીતી ત્યાં ચાલી

મર્ધ, અંબા દની અંબા. " આટલું બોલતાં એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને આંખો વેધુ ચમકી ઊઠી. પણ તરત જ એણે ફરીથી બોલવાની શરૂઆત કરી.

" એ દત્તી ત્યાં મુઠ્ઠી ફિક્કરચિત્તા જેતું કંઈ એ લાગ્યું નહોતું. પણ ખગર છે ને દુઃખ આવે છે ત્યારે એકસામટું જ આવે છે ! એ મરી અને ન્યાત આવડી મોટી છોકરી નોઈ ટુંપી ખાવા મંડી; મદામદેનતે એક ન્યાતના છોકરા જેડે પરણાવવાનું નક્કી કર્યું. લમ એમ ને એમ કંઈ થાય છે ! એ માટે તો વાણિયા પાસેથી ઉછીના પૈસા લેવા પડ્યા. નજેદ વાણિયાની જતત ! ચાર વર્ષમાં તો બધુંએ આંચકી લીધું. દુઃખમાંયે ડોક વખત અમીશરડો પડી જાય છે. હું ને મારો મોટો છોકરો એવ અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા. અને મારાં બીજાં બે છોકરાંએને તો એમના મામા પોતાને થેર લઈ ગયા. અમદાવાદમાં અમને તરત મિલમાં નોકરી મળી ગઈ. પણ અમદાવાદ જેવા શહેરમાં આક આના દનિયામાં શું પૂરું થાય ! અને વળી પાછી આકૃત વરસી. " ડોસો જરા યાક ખાવા થોભ્યો અને મારી સામેવાળા બાઈએ બીડીનેા ઉલ્લેા દમ લઈ બીડી આરીમાંથી ફેંકી અને ફેંકતાં ફેંકતાં " દરિ, દરિ " એટલી વાત સાંભળી તેવું પ્રમાણ આપતા હોય એમ ઉચ્ચાર્યું. અને ડોસાની વાત આગળ ચાલી :

" મારી છોકરી વિધવા થઈ. બીજાં બે વરસ સાસરામાં રહી. પણ સાસુ કહી એટલે થઈ રહ્યું. એણે તો મારી છોકરી ઉપર જાતજાતની વિતાવી. હવે તો મારા બે છોકરાઓએ મોટા થઈ ગયા દત્તા. એટલે મને વિચાર આવ્યો કે છોકરાઓને ને સાથે સાથે છોકરીને પણ લઈ આવું. હું દેશ ગયો ને ત્રણેને લઈ આવ્યો. અમે બધાં એક નાની એરડીમાં સુએથી રેતાંતાં. મારા મોટા છોકરાને વધારે પગારની નોકરી મળવાથી એ મુંઝઈ ગયો. નાના બે તો દશ દિવસ પહેલાં જ કોળ જલ્દે શા પાપે મિલમાંથી આવ્યા ને હાથે કરી ખાવાનો કંડાઓ આવવાથી બે આનાના મંડીઆ લગ્નિયાં લાવી ખાવા ગેલા. આ આધું ત્યાં તો ઊપડીઓ થવા મંડી અને તેજ રાને મરી છૂટ્યા. " અહીંયાં ડોસો રૂપો ભરાવાથી ચંબી ગયો. એની આંખમાંથી પાણીની ધાર ચાલી. મારાથી સાંતવન ન વપાયું. ડોસાએ ગજું ખેંખારી વાત આગળ ચલાવી :

" અને આ મોટો તો મુંઝઈની ઇસ્પતાલમાં પડ્યો છે. શું થયું એ તો ભગવાન જાણે. આ તારે આવ્યો છે ને જાઉં છું. આ અને ચાર હવમાંથી બે તો મરી ખૂટ્યાં. રામ પણ દવે કર્યા ગરીબોનો દબો છે ! " ડોસો એક નિસારો ખાઈ બોલતો બંધ પજો અને પાછો પેસા ખૂણા તરફ નેઈ રહ્યો. એની આંખ દત્તી એથી જરા વધારે મોટી થઈ.

" અને ડોસા, છોકરીનું શું ? " રાઈ બોલી બેઠું.

આ સાંભળતાં જ ડોસાની આંખમાં ફરીથી પાણી વારાયાં. મારી આંખમાં જે જગજગીઆં આવી ગયાં. મને થયું, જરૂર એની છોકરી પણ મરી ગઈ હશે. બધા સાંભળનારાઓનાં મુખ પણ ખેલપૂર્વક દેખાયાં. ડોસો ગજબગા ગાદે બોલ્યો :

" છોકરી તો, બાપ, થોડો વખત અમારા બેગી રહી. પછી એક દિવસ કોળ જલ્દે કર્યા ચાલી મર્ધ તે પાછી દજ સુધી આવી જ નથી. મિલમાં બધાં કહે છે કે એ તો

નાના શેકનું જ કામ. નાના શેક અમારા મિલમાલેકના નાના છોકરા થાય, પૈસાદારને કંઈ કહેવાય છે, આપણ ?”

ટ્રેન ધીમી પડી અને સ્ટેશન આવ્યું. ડોસાએ પણ એની વાત બંધ કરી ને મતે ય કંઈ વધારે પૂછતું યોગ્ય ન લાગ્યું. પોર્ટરોની ખૂમ સંજાવા લાગી: ‘નડિયાદ’ ‘નડિયાદ.’ કેટલાંક ઊતર્યા અને કેટલાંક ચડ્યા. સાથે સાથે ટિકિટ ઇન્સ્પેક્ટર પણ ડબ્બામાં ચઢ્યો. બધાની ટિકિટ તપાસ્યા પછી મારી પાસે આવ્યો અને છેલ્લે પેલા ડોસા પાસે ટિકિટ માગી. ડોસાએ પોર્ટલી છોડી કમર તપાસી, પણ ટિકિટ ન મળી તે ન જ મળી. એ નિરાશ વદને બોલી ઊઠ્યો:

“સા’બ, ટિકિટ તો લીધી’તી પણ પડી ગઈ લાગે છે.”

ટિકિટ ઇન્સ્પેક્ટર નિશ્ચુરતાથી હસ્યો અને બોલ્યો: “સાબાસ, શાહુકારના બેટા ! ચલો બચ્યા ચલો, જરા તમને મહેમાનગીરી ચખાડું” એ એનું પીળાડું ખેંચતો ડબ્બામાંથી લઈ ગયો. ન તો ડોસો એક શબ્દ બોલી શક્યો કે ન તો એ જરાએ સામનો કરવા ઊભો રહ્યો, એની આંખમાંથી એકસરખાં પાણી વહેતાં હતાં. એનું માથું એના ઘરડા શરીર ઉપર લટકી પડ્યું. એની કમર જરા વધારે વળી, એની ખૂંધ હતી તેથી વધી. એના કમળેર પગની ચામડીઓ હતી તેથી હાડકાને વધારે ચોંટી. એ જીવતા કરતાં મરેલો વધારે લાગતો હતો. ડબ્બા બહાર ઇન્સ્પેક્ટર એનું કાંડું પકડી ઊભો ઊભો હસીને વાત કરી રહ્યો હતો. ટ્રેને ચાલવાની શરૂઆત કરી. મે’ડોકું કાઢી ડોસા તરફ જોયું. ટ્રેન ધીમે ધીમે આગળ વધતી હતી. સ્ટેશનની બત્તીઓના આછા અજવાળામાં આમથી તેમ ફરતા કાળા ધાગ્યા જેવા માણસો અને લગભગ વચ્ચે બે ઝોળા દેખાયા. ઊંચો અને કઠાવર, એક નખલો અને વળેલો. વળેલાની ડોક એ ઊંચાના હાથમાં, એ અંધકારમાં મતે ડબ્બાતી લાગી. ધીમે ધીમે બૂતાવળ જેવું લાગતું એ આખું દૃશ્ય દષ્ટિ સમક્ષથી વિલીન થઈ ગયું. બહાર હજી એ જ ચાંદની અમી વરસાવી રહી હતી; હજી એ જ હરણ ઉછંગે ફેલું હતું; એ જ મેદાનો આંખ આગળથી સરી જતાં હતાં; નદી અને નાળાંઓ એમ જ સસલાની માફક ઝડપથી ઢોડી જતાં હતાં—પણ એ સર્વ ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો, અણુગમે આવ્યો. એ શુષ્કતાના ઉજ્જડ મેદાન ઉપર હવે તો રેતીના યર ચક્ષા હતા અને ઉપર ચંદ્ર સૂર્યનું કામ કરતો હતો. એ રેતીની ગરમી આંખમાં અને હૃદયમાં અગન પ્રસરાવતી લાગી. ફરી હું આંખ મીચી શાંતિ મેળવવા પડી રહ્યો, પણ શાંતિ ન જ વળી. છેવટે એક નિસાસા સાથે આ દુનિયામાં કંઈ જ નથી એવા ત્રિચાર કરતો હું પાણી પીવા ઊઠ્યો. પાણી કાઢ્યું અને પીધું અને ગ્લાસ ઉપર મૂકવા નીચા વળતાં જ કંઈક લાસ પડ્યું હતું તે દેખાયું. એ જ વખતે કાષ્ટિક બોલી ઊઠ્યું:

“સાલા ગરીબોએ કંઈ ગોઝારા હોય છે ને ! એ ભુદમાને આવો હરામખોર કાણે ધાર્યો હતો ? કંઈ નહિ. હશે યાર હવે ચાલો ચાલો, મગનભાઈ, યાર તમારો ગંછપો કાઢો ને ?” બીજા શબ્દો ગાડીની છક્કૂક અને સૂસવાટા સાથે મળી ગયા.

*

મે’ એ લાસ દેખાતું જાયકયું. એ ટિકિટ હતી. એના ઉપર લખ્યું હતું: Ahmedabad to Bombay !

તાંડવ

જગદ્રક્ષાયે ત્યં નટસિ નનુ વામૈવ વિમુક્તા ॥ (પુષ્પવંત)

(સન્ધરા)

વજ્રીએ વજ્ર ફેંકયું ! ઉદધિ ઉલટીઓ ! શંખ ફૂંકયા સમીરે !
ફાટયો જ્વાલામૂખી શું ! રિપુદલ દમવા ચક્રવર્તિ પધારે !
નાથેલો નાગ જાગ્યો ! નહિ નહિ ગરજે ઢેસરી પર્વતે—ના—
શંભુએ અદ્ભુતરૂપે ત્રિભુવનવિજયી નૃત્ય આરંભ કીધો. ૧

(અનુહટ્થ)

વિશ્વનું થડકયું હૈયું, પ્રણાંડે ઘોષ ઝીલીયા,
શંભુએ નૃત્ય આરંભયું, અક્ષરે નાદ ઉફ્ફલવ્યા. ૨

નક્ષત્રે માર્ગ આપ્યો, ને, દેવગાંધર્વ ઊતર્યા,
ગણે! સૌ હર્ષથી ઘેલા, નાચીને શંખ ફૂંકતા. ૩

(માલિની)

પવન લહર ધીમી દેવદાર હલાવે,
દિનકર તહોં થંભી તેજ ફેંકે દિગન્તે,
હિમશિખર મહોંથી રક્તગિંબિત ધારા
રવિકરની લપેટે શંભુની સર્વ દાયા. ૪

(મંદાકાન્તા)

અંગે અંગે ગતિ વહોં રહોં સર્પ સૌ વીંટળાએ
ચંદ્રજ્યોતિ અમકતિ ધીમું આગિયો નેમ ઊઠે,
તાલે વાગી હમરૂ હમકે અંશુલી ઠેક આપે
મોંછ ખેંચી રુધિર ગળતું અર્ધ અંગે વિંટળો. ૫

(વસંતતિલકા)

લક્ષ્મી જનાર્દન કુતુંહલ દષ્ટિ ફેંકે
નૃત્તે રસીક ગિરિજા શરમાઈ જતી
ત્યાં શારદા મધુર મંજુલ ગાન ગાએ
ને વેદ વાણી વદતા અમરો સ્તવે છે. ૬

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હાર્યો દક્ષ સ્વમાન રક્ષણુ કર્યું લીધે। હવીભાગ, ને
 પાર્યુ અમૃત દેવને વિષ પીધું, ને જાનહવી સ્વર્ગથી
 લાવી માનવ પાપ પૃથ્વી પટનાં ધોયાં અને નૃત્યથી
 સાધે મંગળ વિશ્વનું, પ્રલયમાં બ્રહ્માંડ જે રોળતા. ૭

(ઉપભ્રમ)

મૃદંગ વાગે, કરતાળ બાજે
 ત્રિલોકમાં ભરવ ગાન ગાજે
 મૃત્યુંજયી સુર દિગન્ત માંહે
 ફરી મળી શાશ્વત શાંતિ સ્થાપે. ૮

(અનુહાસ)

પ્રલયનાથ પ્રભુ શંભ્યા, થાક્યા એ વિજયી મદે
 હર્ષ ને રનેહથી જોઈ, અટહાસ્ય કરી રહે. ૯

શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ, સંશોધિત આવૃત્તિ

વિજ્ઞેયઃ સ ચ વેદાનાં પારગો ભારતં પઠન્ ।

આદિપર્વ ની ૬૨૧૩૨ સુ ૫. ૨૪૩

(તરજુમો) ને પારંગત વેદાનો ભારત પાઠક જાણવો.

[ગદ્યાંશી આહ]

૮. નવી સંશોધિત આવૃત્તિઃ સંશોધન કાર્યનું અત્યન્ત મોટું માપ

શ્રી મહાભારતની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું બીડું યુરોપીય ઝોકે ...
ઇન્ટર્નેશનલ એસોસિએશને ઇ. ૧૯૦૪માં ઝડપેલું. પણ કામનો આરંભ મોડો થયો, અને
વિશેષ પ્રગતિ થઈ શકે તે પહેલાં જર્મનીએ મહાયુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. આમ અટકી પડેલું
આ ભગીરથ કર્તવ્ય પૂણા ભાષ્યારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ સંસ્થાએ ઇ. ૧૯૧૯માં માથે
લોધું. નમના લેખે સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી ઉટગીકર સમ્પાદિત વિરાટપર્વની સંશોધિત આવૃત્તિ
ખદાર પડી ઇ. ૧૯૨૩માં. અને દિન્દના જુદાજુદા વિભાગોમાંની સારી પ્રતોનો પૂરો ઉપયોગ
થઈ શકે એવું તંત્ર રચીને આખું કામ દાક્તર સુખટણકરના હાથ તળે મુકવામાં આવ્યું
ઇ. ૧૯૨૬માં. એમણે પહેલા ત્રણ હજાર શ્લોક બધી વાંચનાઓમાં ફરીફરી અન્યોન્ય
મેળવી જોઈને પાઠપદ્ધતી માટે ધોરણો ઉપજાવ્યાં, જે ધોરણો પ્રમાણે આદિપર્વનું
પ્રકાશન એઓ ગઈ માલના આગસ્ટ માસમાં, આજથી છ મહિના ઉપર જ પૂરું કરી
શક્યા. પાઠોની સુવ્યવસ્થિત નોંધનું તંત્ર સંતત ચાલ્યા કરે છે, એટલે પ્રકાશનપ્રવૃત્તિની
આગળ ને આગળ રહે છે; અને આદિપર્વને લાગ્યો છે એટલો સમય હવે પછીનાં પર્વોને
નહીં લાગે. તથાપિ ચતુસ્રાદક્ષી અન્ય એક જ તંત્રીને હાથે આદિથી અન્ત લગી સંશોધિત
થવો અશક્ય જણાય છે; તો એ તંત્રી જુદાજુદા ભાગોનું કામ એકસાથે આપે, બેવડી
ગતિએ સંશોધિત થઈને અન્ય પંદરેક વર્ષમાં પણ પૂરો થઈ જાય, એટલી ત્વરા સમ્ભવિત
બનવાને માટે દોઢાં જોઈએ તેટલાં વિપુલ સાધન ભાષ્યારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ કને છે પણ નહીં.
આ કાર્યને પોતાનો બધો સમય અર્પે એવા નિષ્ણાત વિદ્વતિ ઓછામાં ઓછા કેટલા
જોઈએ, અને તેમને ઓછામાં ઓછા મહેનતાવવાનો વાર્ષિક અરવાળો કેટલો થવા જાય,
તેનો પણ પૂરતો ખ્યાલ આપણા ધનાઢયની સાથે વિઘાપોષક વર્ગને હજી આવ્યો નથી એવાં

ચિહ્ન દેખાતાં નથી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટને આ કાર્પ માટે મળતી રહેતી મદદનો ધણો મોટો ભાગ હજી લગણુ તો રામચોની તીન્નેરીઓમાંથી જ મળે છે. હિન્દના સુશિક્ષિત વર્ગમાંના સુસંપન્ન વિભાગે ધણો વધારે ફાળો ભરવો જોઈએ નિઃસંશય. દગ્ગર હાથવાળા પંચરૂપ પરમેશ્વરનો ટેકો મળે નહીં, ત્યાંલગી આવી અદ્વિતીય સંસ્કૃતિસેવા ક્યાંકથી પડી સુકવાની વાળી તો નહીં આવે, એવાં ભય અને ચિન્તા રહ્યા જ કરશે.

૯. પ્રતોનો આંખો

શારદા, નેવરી, મૈથિલી, બંગાળી, ઉડિયા, દેવનાગરી, તેલુગુ, ગ્રન્થ અને મલયાલમ એમ નવ જુદીજુદી લિપિમાં લખાયલી અનેકાનેક પ્રતોના પાઠ નોંધાઈ અન્યોન્ય સરખાવાઈને પાઠનિર્ણય થાય છે; અને જરૂરી જણાતા બધા જ પાઠભેદ આ સંશોધિત આવૃત્તિમાં સુવ્યવસ્થિતરૂપે સંગ્રહાય છે આમ દા. સુખટણકર પોતાના પાઠનિર્ણય પાછળ કેટલો અને કેલો પુરાવો છે તે એવી અપક્ષ શાસ્ત્રીય અને સુધક રીતે જણાવે છે, કે એ સામગ્રીમાંથી જ કાઢી પણ વિદ્વાનને એમના નિર્ણયો સામે તકરાર ઉપાડવી યોગ્ય લાગે, તો તે માટેનાં સાધન તેને આ આવૃત્તિના પાઠસંચયમાંથી જ મળી રહે.

હિન્દના પ્રાન્તો જે પ્રમાણે એકબીજાના પાડોશમાં અને એકએકથી દૂર વિસ્તરે છે, તેમ પ્રાન્તપ્રાન્તની લિપિઓ પણ ફેલાયલી છે, અને વાચનાઓમાં ભેજસેજ સટરપટર આપણે આદિનાં પ્રમાણુ મોટે ભાગે પ્રાન્ત અને લિપિના આદ્યા આવતા સમ્યન્ધોને અનુરૂપ જોવામાં આવે છે. સૌથી નિર્ભોજ અને સ્વતંત્ર વાચનાઓ હિન્દના બે છેડાની પૂરવાર થાય છે; કાશ્મીરની મૂલ શારદાલિપિમાં લખાયલી પ્રતોની વાચના સૌથી ઉત્તરના પ્રાન્તમાંથી મળે છે. મલાયલમ લિપિમાં લખાયલી વાચના સૌથી દક્ષિણે આવેલા પ્રાન્તમાંથી મળે છે. આ બે અત્યન્ત દૂરવર્તી વાચનાઓની વચ્ચે આવી રહેલી વાચનાઓમાં સમીપના પ્રાન્તોમાંથી ભેજસેજ વધારે અને બીજી વાચનાઓમાંથી તે જેમ દૂર તેમ ઓછી, એવો જાણે નિયમ બાંધી શકીએ, એમ દેખાય છે. સૌથી મોટા પ્રાન્તની લિપિઓ—દેવનાગરી અને બીજે નંબરે તેલુગુ સૌથી વધારે ફેલાયલી, તો એ લિપિઓમાં લખેલી પ્રતોમાં પુષ્કળ ચોતર્ફ ભેજસેજવાળા પ્રતોની સંખ્યા પણ મોટી જણાય છે. અને દક્ષિણપથની વાચનામાં મોડા વધારા ન્હાનામોટા સંખ્યાબંધ થયેલા પકડાય છે, તો તેટલી સટરપટર પણ તેલુગુ અને ગ્રન્થલિપિની નકલોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. આ આખો વિષય નિષ્ણાનોને જ અપનો, વળી તેમને જ રસ પડે એવો હોવાથી, અહીં લંચાણુ ન કરતાં દા. સુખટણકરે વાચનાઓના પરસ્પર સમ્યન્ધનો આંખો ઉપજાવ્યા છે, તે જ આપી દઉં છું. +

+ એકંદરે ૬૦ થી વધારે પ્રતો તપાસવામાં આવી છે. સારી પ્રતો પણ એકબીજાની નકલ એવી હોય, તો એ બધીના પાઠ નોંધવા જતાં વધુ તરફી સમય અર્થ લાગે, એટલે વર્ણ, ચારી પ્રતોમાંથી જે બીજીથી જુદી પડતી હોય તેટલીના જ પાઠ નોંધાય છે. આમ પણ આ આખા પર્વ માટે ૩૨ થી ૪૨ પ્રતોના પાઠભેદ નોંધ્યા છે જ. જુલો Pologomon, P. XXIV; આંખા અને તેની ચર્ચા માટે જુઓ એ જ, PP. XXXI.

ભારત મહાકાવ્ય, ઇ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસ: કણ્ઠસ્થ રૂપો.

આખ્યાનો બોધ અને જ્ઞાનનાં બરણાંવાળું મહાભારત, શતસાહસી: ઇ. ગ્રાંથો
સૈકા લગભગ તૈયાર, અને લખેલું.

ઉત્તરાપથની વાચના

દક્ષિણપથની વાચના

એકસ

વાઈ

એક

ડબ્બુ

નેવારી
(નેપાલ)

મૈથિલી

બંગાળી-ઉડિયા

નીલકંઠી અને બીજી
દેવનાગરી

તેલુગુ

અન્ય મલયાલમ

શારદા શુદ્ધતર
(કાશ્મીર) દેવનાગરી

x

અતિ દૂંકામાં અને સ્થૂલતાએ વર્ણવતાં એમ પશુ ખરું કે એક કરતાં વાર્ષિક રૂપ એકસને વધારે મળતું. વળી શારદા અને મલયાલમ લિપિની પ્રતો કે એવી પ્રતોને વફાદાર નકલો (જે કે લખાવલી દેવનાગરી નેવારી બંગાળી કે તેલુગુમાં) સૌથી ઓછી ભેજસેળવાળી નકલો. આમાંથી “શુદ્ધતર” વિશેષણ સાથે આખ્યામાં એક જ લિપિની નોંધી છે, બેવડાં કારણે: આવી ‘શુદ્ધતર’ નકલોની સંખ્યા દેવનાગરીમાં સારી જોવામાં આવે છે, વળી પુષ્કળ ભેજસેળ અને વધારાવાળી પ્રતોની સંખ્યા પણ દેવનાગરીમાં જ વધારે છે, ઉપર નોંધાઈ ગયું તેમ એ લિપિ સૌથી વધારે પ્રસારેલી હોવાથી. અને તથાપિ બધી જાતની પ્રતોને અન્યોન્ય ભેજવતાં, આ હકીકત પણ તરી આવે છે અને મહત્વની છે, કે સંકેતો અને હજારો શ્લોકો લગભગ બધી જ સારી પ્રતોમાં છેક નજીવા પાઠાન્તરોવાળા મળી આવે છે.

x

૧૧. છ પ્રતિષ્ઠિત વાચના

આવા મોટા પાયા ઉપરની વ્યવસ્થા, આટઆટલી પ્રતોની વિદ્વાનોને હાથે સામ્ય તેટલી બધી જે ઝીણવટભરી તપાસણી, નિષ્ણાતોને આવે. સંતત સંકલ્પોગ, એ સર્વને પરિણામે આપણને મળે છે શું, જે લાભ પરિણામે છે તે કેટલા અને કેવા મુદ્દાને જવાબ મેળવવા એ તર્ક હવે આપણે વળિએ.

શ્રીમદ્ભારતની છાપેલી વાચનાઓ ત્રણ જાણીતી છે: એક બંગાળી, બીજી નીલકંઠની ‘ભારતભાવદીપ’ નામે ટીકા સાથેની દેવનાગરી, ત્રીજી દક્ષિણમાં પ્રચલિત મહાભારતની

ત્ત્વકાણુમની. માત્ર દક્ષિણમાં મળી આવતી પ્રતોના સંશોધન વડે દ ની નવી આવૃત્તિ રોહિસર શાસ્ત્રીએ પ્હાર પાડવાનો આરંભ કરેલો છે (ઇ. ૧૯૩૧), તે ચોથી ગણાય. અને નીલકંઠે પ્હેલાં થઈ ગયેલા ટીકાકારોમાંથી અર્જુનમિત્ર અને દેવભોધને ઉમેરી લેતાં જણીતી વાચનાઓ છ થાય.* દાકતર સુખટણકરના સંશોધનથી આ છમાંથી એકે ઉત્તમોત્તમ પીવડી આવે છે ખરી ? ના. એકમે પર્વ થઈ જતાં એટલાં સંશોધનમાં જે વાચના સૌથી બોહા સેનભેનવાળા તરી આવે, તે બીજાં પર્વો માટે પણ એટલી ચોકખી હશે, એવું અનુમાને વધુ પડતું લેખાય. બધાં પર્વોનું સંશોધન એકસરખી ખંતથી કરવું પડશે.

૧૨. વ્યાસનો લહિયો ગણેશ

પોતાનું કાવ્ય પૂરું થતાં વ્યાસને ચિન્તા થાય છે કે આવો મહાગ્રન્થ લખાવવો શી રીતે ? હું બોધતો જાઉં એમ શ્લોકો સાફ ઉતારવાને સમર્થ એવું લેખકરત્ન મેળવવું ક્યાંથી ? ત્યાં તો આ ચિન્તા જાણી લઈને પ્રજ્ઞા પોતે દર્શન દે છે, અને સલાહ આપે છે: “શ્રીગણેશનું ધ્યાન ધર.” વ્યાસ તેમ કરે છે એટલે સાક્ષાત્ વિધિશ ત્યાં પ્રગટ થાય છે. પણ એક શરત મુકે છે: “લખતાં લખતાં મ્હારો હાથ અટકવો ન જોઈએ, ને અટકશે (જિતરાવતાં ત્હમે જે પાછળ પડી જશો), તો પછી હું કદી લખવા માંડવાનો નથી. અને ત્હમોરો ગ્રન્થ અધૂરો રહેશે, ત્હમે જાણો.” ત્યારે વ્યાસ સાખી વિનંતિ કરે છે, “અર્થ સમગ્રી સમગ્રીને લખજો.” એટલે ન્યાં ન્યાં શ્રીગણેશની લેખણુ આગળ નીકળી જતી લાગે, ત્યાં ત્યાં વ્યાસ દુર્ભોધ કૂટ શ્લોકે જિતરાવે, તેનો અર્થ બેસાડી લેતાં લેખણુનો વેગ જરા મન્દ પડે. આ પ્રમાણે આખા ભારતમાં કર્તાએ ૮૮૦૦ કૂટ શ્લોકો વેયાં છે. વગેરે. (ની. ૧ । ૫૫-૮૭; બ્. ૧ । ૫૬-૮૭).

આ અંશ વિષે વિદ્વાનોને પ્રથમથી શંકા ગયેલી જે આ જત્રીશનેત્રીશ શ્લોકે ગ્રન્થનો મહિમા વધારવાને પાછળથી ઉમેરાયલા હોવા જોઈએ. વ્યાસવિરચિત ભારતી કથા લખાઈ હતી જ નહીં, એ એક કારણ. વ્યાસની એ કણ્ઠસ્થ જ રહેલી રચના શતસાહસી હતી નહીં, સામાન્ય કદની હતી, એ બીજું કારણ. ગ્રન્થમાં જ કહે છે, વ્યાસે પોતાનું સર્જન પાંચ શિષ્યોને લખાડ્યું અને જૂના કાળમાં ભારતી કથાના કથકોની શાખાઓ હતી, અર્થાત્ એ કથા બેચાર બિન્ન રૂપમાં ફેલાયલી હતી, એ ત્રીજું કારણ. જવાના ભારતમાં તેણુ તરજુમામાં, કે સ્ત્રેમેન્દ્રના સારમાં આ વિગત છે નહીં, એ ચોથું કારણ. વળી ગણેશભક્તિ આર્ય-ધર્મના ઇતિહાસમાં મોડી પ્રક્ટી છે. લિપિ નિર્માયા અને ફેલાયા પછી જે ઉચ્ચારણુનું ખાસ ચિહ્ન પ્રચારમાં આવેલું, એ વર્ણીકૃતિ ઉપરથી તેને મળતી, ગણુ અને વર્ણુના નાપક લેખે—શારદા અને ગાયત્રીની મૂર્તિઓથી અત્યન્ત ભિન્ન એવી—પાઘડી શુણ્ડ દન્તૂશ્વર પેટ મોદક, આદિવાળી મૂર્તિ કંઠપવામાં આવી, એ મૂર્તિના અધિષ્ઠાતાનું દેવોમાં સ્થાન ધીમેધીમે જ ઉચ્ચતર થતું ગયું, અને શ્રીગણેશની પૂજા અહિંસાને વળગતી ક્રિયાઓવાળા સંસ્કારો

* રત્નગર્ભ, વિમલબોધ, શાશ્વિડહય, અને સર્વજ્ઞનારાયણની ટીકાઓ બોહા જાણીતી હોઈ ઉપર ગણુવેલી નથી. નીલકંઠ ઇ. ૧૭ માં સૈકામાં થઈ ગયા. ગોદાવરીતીરે કોપરમાંવડો વતની, પણ પોતાની ટીકા એણે કાશીમાં લખી હતી. રત્નગર્ભ તૈલંગ, અર્જુનમિત્ર બંગાળી, અને સૌથી જૂનો ટીકાકાર દેવબોધ કાશ્મીરી હોયો. દેવબોધની ટીકા આખી મેળવીને છાપવી જોઈએ.

અને નિત્યકર્મોના વિકાસમાં ઝડપ મોડી સ્થપાવા પામી;—એ ઇતિહાસદષ્ટિએ સૌથી વજનદાર કારણ. સ્થૂલ ચબ્દોમાં કહી નાખિયે તો શ્રીગણેશ પોતે હજી પ્રજા-કુંભારને આકેડે હતા, ત્યાં એ દેવના આ ગ્રન્થ સાથે સંયોજન વડે ગ્રન્થનો મહિમા વધે, એવી કલ્પના પણ અશક્ય તો આ શ્લોકજૂથ વિષે શ્રી મુખટણકરનું સંશોધન શું જણાવે છે તે જોઈએ. આ પંક્તિઓ નીલકંઠી પ્રતોમાં છે, નીલકંઠી વાચનામાંથી ઉમેરણો સ્વીકારેલાં સાખીત થાય છે એવી પ્રતોમાં છે, અને બીજી પ્રતોમાં છે નહીં. દેવનાગરી પ્રતોમાં છેક પાછલા સમયમાં પણ વધારા થયા ક્યાં છે, તેવો આ એક વધારો જ ગણાવાને પાત્ર છે.

૧૩. નાયકો આદિની જુદે જુદે સમયે ઉંમર

આવો એક ટૂંકો વધારો દક્ષિણ વાચનામાં જ જોવામાં આવે છે. જનમેઘ્ય પૂછે છે અને વૈશમ્પાયન તેને યુધિષ્ઠિર આદિનાં આયુષ્યની ગણતરી અથેતિ કરી આપે છે. નકુલ સહદેવથી એક વર્ષ મોટો અર્જુન, તેનાથી વર્ષે બીમ મોટો, બીમ અને દુર્યોધનનો જન્મ એક દિવસે, બંનેથી યુધિષ્ઠિર પણ એક વર્ષ મોટો; વળી બલરામ યુધિષ્ઠિરથી જોડલો મોટો, તેટલો યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણથી, અને તેટલો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનથી; ચારે વચ્ચે ફેર છ છ માસનો અને પાણ્ડવો હસ્તિનાપુર પ્લેઝ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિર સોળ વર્ષનો. પછી તેર વર્ષે પાણ્ડવ કાંરવ દ્રોણાચાર્ય પાસે બધી વિદ્યા બણી લીધી અને તેમની પરીક્ષા થઈ. હિડમ્બાવન અને એકચક્રામાં મળીને એક વર્ષ. સ્વયંવરથી છૂત લગીનાં વર્ષ અઢત્તીસ. એમાં ત્રણેક બાકી હશે તે અર્જુને મુલદ્રાનું હરણ કરેલું, એટલે તે પ્રસંગે અર્જુનની ઉંમર પચાસ ઉપર. x

x યુધિષ્ઠિર-દ્રૌપદી ખાનગીમાં હતાં અને એક બ્રાહ્મણની બહારે ચડવા અર્જુનને શસ્ત્ર લેવા એ ઓરડામાં જવું પડ્યું. એટલે બ્રાહ્મણનું કાર્ય કરી દઈને પાછો વળ્યો તેવો જ અર્જુનનારે બાંધી આપેલા નિયમાનુસાર-દેશવટે નીકળી પડે છે અને તેટલો બધો વખત બ્રહ્મચર્ય પાળનાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ સમય કેટલો લાંબો? બીજી વાચનાઓ કહે છે, તેર વર્ષ. પણ અર્જુન આ દેશવટા દરમિયાન ઉલૂપી ચિત્રાંગદા આદિને પરણે છે, પછી મુલદ્રાનું હરણ કરે છે, બ્રહ્મચર્ય નથી પાળતો એ મોટા દોષમાં આવી જાય છે. દક્ષિણ કથકોએ આ દોષની જડ જ ટાળી છે. અવધિમાં વર્ષ રાખેને ઠેકાણે. તેઓ માસ રાખે સેરવી દે છે. એટલે પછીના કાળમાં અર્જુને દેશાટન તીર્થયાત્રાદિ કેવળ સ્વેચ્છાએ, બ્રહ્મચર્ય પણ એણે તેર માસ પાળેલું, ઉલૂપી આદિ સાથેના બનાવ એ તેર માસ પછીના, એમ ફિલિત થાય છે. અસંગતિ ઉપજ્યાં વગર, અર્જુનને નિર્દોષ રાખવાના એમના ઉદ્દેશ તો શુદ્ધ; પણ એ લોક તેને સાથે છે આમ પાકની સરપટર વડે.

પ્રથમ હસ્તિનાપુર પ્લેઝ્યા છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર સોળનો, એ પ્લેહી કાતળી જ બહુ લાંબી છે; મહાભારતમાંના અર્જુન સાથે જેસે એવી પેણુ નથી નકુલસહદેવ આશરે જે વર્ષના હોય ત્યાં પાણ્ડુ ચળ્યો અને એના કાળ થયો, એમ લેતાં એ પેહી કાતળીમાંથી દશઅંગિયાર વર્ષ કપાઈ જાય. વચલી ૨૮ વર્ષની, છેલ્લી ૩૬ની, એ બે પણ અતિલાંબી છે. છૂત પછી તેર વર્ષ એ વિષે આપણા મહાભારતમાં એકાક્યતા છે, તથાપિ મૂલ ભારતી કથામાં એ કાતળી એટલી લાંબી ભાગ્યે હોય.

અને મુદ્દાની વાત તો આ કે કાલ્ય નાટક નવલઆદિમાં સર્જકો ઐતિહાસિક પૌર્વાપર્ય કે વર્ષોની ગણનાની ઝાઝી પરવા રાખતા જ નહીં. હોમરેટની ઇમરની ગણતરી અને એ નાટકમાંના બનાવોની સાલવારી બરોબર જેસાડી આપે એવો એ નાટકનો વાચક કે પ્રેક્ષક હજી લગી તો પાડ્યો નથી. ચૈત્રી પંડવાના દરબારમાં બુદ્ધિધન મુવર્ણપુરનો દિવાન થયો. તે પછી કેટલા તો થોડા દિવસમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમ પરણે છે, એ કેટલા થોડા વાયકો જુવે છે!

ઉમરગણનાની અને બીજી થોડી અસંગતિઓને માટે જુવો W. Hopkins, The Great Epic, pp 375-383.

હૂત પછી તેર વર્ષ વીતી જતાં એટલે યુધિષ્ઠિરના બોતેરમા વર્ષમાં મહાભારત યુદ્ધ, અને તેમાં જીતીને પછી જંગીશ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી એકસોતેઆઠ વર્ષના યુધિષ્ઠિરે જંગીશ વર્ષના પરિક્ષિતને માદી સોપી ઈર્ષ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. આ વિગતવાર વ્યવસ્થા કે સાલવારીનો હિસાબ એક જ જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર બંનેએ પૂરું ૧૦૮ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું એટલું જ હસાવવાનો. આ શ્લોકો દક્ષિણ સિવાયની કેાઈક જ પ્રતમાં ભેવામાં આવે છે, અગર બે કે આપણા વિદ્વાનોમાંથી કેટલાક આ અંદાને પણ અક્ષરશઃ વળગે છે ખરા. શ્રદ્ધા સામે દલીલમાત્ર વ્યર્થ.

૧૪. દક્ષિણ વાયનામાં બીજા યોગા વધારા

નીલકણ્થી આદિપર્વમાં ૨૩૪ અધ્યાય અને ૮૪૦૦-૮૫૦૦ શ્લોક છે. બંગાળીમાં ૨૩૬ અધ્યાય અને યોગા વધારે શ્લોક છે. આ સંશોધિત આવૃત્તિના અધ્યાય ૨૨૫ અને શ્લોક ૮૦૦૦ થી ઓછા છે. દક્ષિણની પ્રતોમાં તેરસો પંદરસો શ્લોક દેખાતા વધારે છે. કુમ્ભકોણ્યમ આવૃત્તિમાં આદિપર્વની શ્લોકસંખ્યા દશ હજારથી પણ વધારે છે.

દક્ષિણાપયની વાયનામાં ત્યાં ત્યાં ગાન્ધર્વવિવાહ, સ્વેચ્છાચાર કે રખાયતની વાત આવે છે, ત્યાં ત્યાં હજીકતને બનતાં લગ્ન વિધિપૂર્વક લગ્નનાં અને ધર્મબોધનાં ઉમેરણ વડે “મુધારી” લીધી છે. લોકો આગળ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ આદર્શ જ ધરવાની એ કથકોની આવી પ્રવૃત્તિ આપણને અત્યારે ધર્મછંદ (પાયમ ફ્રોડ pious fraud) અને છતિહાસના ખૂન જેવી ભલે લાગે; એમણે તો પોતાને આકર્ષક, આ ધર્મકર્તવ્ય બળવવામાં હરમ્બરા, સમ્ભવા-સંસ્કાર, આખ્યાનનું સ્વરૂપ, પૂર્વાપર નિરોધ, કશું જ ગણકાર્યું નથી.

(ક) શકુન્તલોપાખ્યાનની ઉત્તરવાયનામાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલા એકલાં જ મળે છે અને ગાન્ધર્વ લગ્ન કરી લે છે. પણ દક્ષિણવાયનામાં શકુન્તલા કહે છે, “ગાન્ધર્વવિવાહને શ્લોક વગોવે, વળી ક્રિયાહીન લગ્નની ગ્રંથ તેજસ્વી ના થાય, માટે વિધિવત્ત વિવાહ કરિયે, અહીં બધી સામગ્રી તૈયાર છે.” અને દુષ્યન્ત તેના આગ્રહને માન આપી પોતાના પુરોહિતને ત્યાં આણે છે અને રીતસર પરણે છે.

(ખ) મત્સ્યગંધાર-પરાશર અને તેમના પુત્ર વ્યાસના આખ્યાનમાં, ઉત્તરવાયનામાં, મત્સ્યગંધાર કહે છે, “અહીં તો બે ૫ કાંઈ ઋષિઓ છે તે !” પરાશર એકદમ વીહાર (ફોમ fog) ઉપભવી આ મુશ્કેલી દૂર કરે છે. પરન્તુ તેણે અને અન્યપ્રતોમાં અહીં પણ પરાશર વિચાર કરે છે,—

ગાન્ધર્વેણ વિવાહેન ન સ્પરામિ યદ્દૃષ્ટ્યા ।

ક્રિયાહોનં તુ ગાન્ધર્વે ન કર્ત્તવ્ય મનાપદિ ॥

યથસ્યાં જાયતે પુત્રો વેદવ્યાસો મહેદૃષિઃ ।

ક્રિયાહીનં કથં વિપ્રો મહેદૃષિરુદારણીઃ ॥

અને ત્યાં તો પિતૃઓ છતરી આવે છે, વસિષ્ઠ ચરુન્ધતી દર્શન દે છે, નૈમિષારણ્યના ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીઓ પ્રકટ થઈ જાય છે, વિશ્વકર્મા સત્સણ પર્ણશાસ્ત્રા રચી આપે છે, અને વૈશાખ સુદ ત્રયોદશીને શુભ લગ્ને તંમામ ક્રિયાઓ વિધિવત્ત કરવામાં આવે છે. નરસી મહેતા

પુત્રને વસ્ત્રાભૂષણની પેરેમણી પૂરવામાં કષ્ટિક એક ચીજ માગી લેવી બૂલી જાય છે, તે શ્રીકૃષ્ણને આકાશમાંથી નાખીને સામાજિક કષ્ટગાટ શાન્ત પાડવો પડે છે, એવી કશી જ વિસ્મૃતિ આ દક્ષિણ કથકોને નડતી નથી. અથવા કહો કે એવા હાર્યરસનું છાંટણું એમને ઉચિત લાગતું નથી.

(૩૧) શર્મિષ્ઠા-યયાતિ આખ્યાનની દક્ષિણવાચના જુઓ. શર્મિષ્ઠા માત્ર દાસી એટલે ખવાસણ કે લોડી છે, કયા અંગત દક્ષ કે રક્ષણ વિનાની ગુલામડી છે, પણ તેની સાથે ય સમ્બન્ધ કરતાં પેલો આ વાચનામાં યયાતિ એને કતિવગ પુરોહિત આચાર્યો અને મંત્રીઓની હાજરીમાં પરો છે.

(૬) ચિત્રાંગદાખ્યાનમાં પણ દક્ષિણવાચના ઉમેરી લે છે—

કૃત્વા વૈવાહિકોં ક્રિયાં.⁺

૧૫. દ્રૌપદી સ્વયંવરઃ સુભદ્રાહરણ

દ્રૌપદી સ્વયંવર અને સુભદ્રાહરણમાં તો આ વાચના અનેક અને લાંબા વધારા કરે છે. સ્વયંવરાખ્યાનમાં નાળાયની અને ભૌમાશ્વીની કથાઓ અને પાણ્ડવો સાથે દુષ્ટની સામે કૌરવોના યુદ્ધનું લાંબું વર્ણન આ પ્રતોમાં જ દેખાય છે. અને સુભદ્રાહરણને તો દક્ષિણી કથકોએ પાંચસોથી વધારે પંક્તિઓ ઉમેરી સ્વતંત્ર કાવ્ય જેવું બનાવી લીધું છે. નવા પ્રસંગ ચિત્રચિત્ર વર્ણનો અને વારંવાર કેદવતો નીતિસ્ત્રોત્રો અને કાબજશ્લીના અલંકારો વડે ઉપાખ્યાનને નખચિખ શણગાર્યું છે. અર્જુનના યતિવેશથી શ્રીકૃષ્ણ શિવાયના બધા માર્ગો ઉતરાય છે. બલરામ પોને કન્યાપુરમાં એને ઉતારે આપી આતિથ્યનું ધર્મકર્તવ્ય કુમારી સુભદ્રાને સોંપે છે. આવી શૈળનામાં તો અર્જુન યુદ્ધ અને સુભદ્રા એની ધર્મપુત્રી કે ધર્મભગિની બની જાય, એ એનાં લગ્ન તો પાતકી ગણાવને પાત્ર, એ બુદ્ધો ધ્યાન ખેંદાર જ રહી ગયો છે. દક્ષિણવાચના આ કથકો સુભદ્રાના હૃદયમાં અર્જુન માટે પદપાતની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ નિરૂપે છે, ત્યાં આપણને (શેકસ્પીયરના નાટકમાં) હેરિઓના નગર-સ્થવિરોને એથેલો ઉપરના પોતાના મનોભાવને ઇતિદાસ ચિત્રે છે તે સુંદર રોમાંચક પંક્તિઓ સાંભરી આવે છે-માત્ર દાહપિત્તર જ્વેતાંએ જેનું તે સુવતી સાંભરે એ પ્રમાણે! વીગત તે જ છે પણ જુસ્મો કે ચખ્ખાલંકારલય-પ્રભુત્વ છેક ઊતરતાં છે, અને ગાન્ધર્વવિવાદ આ કથકોને અમાન્ય છે એ તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. અહીં પણ પૂરેપૂરો લગ્નવિધિ થાય છે, તેમાં વસુદેવદેવશી, શ્રીકૃષ્ણ, સાલકિ, અરૂર, રુકિમણી ઇન્દ્ર, સગી, કાશ્યપ, નારદ, આદિ ઘણાની હાજરી વર્ણવી છે. ઇન્દ્ર પોતાના પુત્રને બેઠે છે અને શણગારી દેવ જેવો વરરાજા બનાવે છે. કન્યાનાં પ્રસાદેય તો બૂલાય જ શેનાં. પછી દંપતી ન્દાસે છે ત્યાં સુભદ્રાને સાદશીપણું દરતી વર્ણવી છે, અને યાદવોની સેના નજરે પડતાં જ, “ જોનો ખરી, પ્રિયે, મહારૂં બાદુખત !” એમ અર્જુન આજ્ઞા કરે છે, સુભદ્રા રથને એના સામે દાંકી તેની અંદર

+ (ક) (ખ) (ગ) (૫) માટે અનુક્રમે હુલો સુ. ૫. ૨૯૬ (અવતરણ ૬૦૪, ૬૧૦); ૫. ૮૬૩ થી ૮૬૬ (Apar-nāḥi માં અવતરણે ૩૫ થી ૩૬); ૫. ૩૫૨ (અવતરણ ૮૦૭); ૫. ૮૧૫ (અવતરણ ૨૦૩૩). સુભદ્રાહરણ અને પાણ્ડુના યૌવને લગ્નના બાજમાંના વધારાઓ મહિ સુ નાં પૃષ્ઠો આદિ મેંખમેા નથી; માનો હવે છું કે આટલે લગી આ દિષ્ટવેલો પ્રમાણે એ આશ્ચર્યને વધારી જોનારને તે પરિચિત થઈ જતાં, બીજું જે કંઈ લેવું હશે તે બધું જ લી રહેશે.

ધૂસાડે છે, તેથી કરીને જ યુદ્ધ ચાલે છે; વગેરે. કથકાએ કાવ્યશૈલી તો ઠીક કેળવી છે, પણ વસ્તુશુદ્ધતામાં એમને હાથે મોટામોટા દોષ અર્ધ ગયા છે, એમ આપણું આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન બતાવી દેવાને પૂરતું છે.

૧૬. સ્વયંવરમાં કર્ણ

એક વ્યાખ્યાનની મર્યાદામાં થોડા વીણી કહાડેલા દાખલા જ આપી શકાય, તો પણ ખીભ એ જરા જુદી જાતના નમૂના ખાસ વિચારી જોવાની બલામણુ સાથે ઉમેરું છું. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં રાજાએ એક પછી એક પાછા પડે છે, એટલે ખરી રીતે જ કૌન્તેય છે, પણ જગતની જાણ પ્રમાણે રાધેય છે, તે કર્ણ આગળ આવીને ધનુષની પથ્થ જડાવે છે. પરન્તુ ત્યાં તો દ્રૌપદી આખો મણુપ સાંભળે એમ નિષેધ કરે છે. આ પ્રસંગ રોમેશ દત્તે બિજળતી બાનીમાં આલેખ્યો છે:—

“Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went & strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Sūrya in his splendour, & like Agni in his flame,
—Pāṇdu's sons in terror whispered, 'Karna sure must hit the aim !’

But in proud & queenly accents Drupad's queenly daughter said,
“Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's Son I will not wed.”

Karna heard with crimson'd forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun.”*

દા. સુખટલકર કહે છે, આ પ્રસંગ નીલકંઠી પ્રતો ઉપરાંત એક નેવારી અને એક શુદ્ધતર દેવનાગરી પ્રતમાં જ દેખાય છે; શારદા, દક્ષિણાપથની, અને બંગાળીમાં દેખાતો નથી;

* રોમેશ દત્તે જેનો ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં તરજુમો કર્યો, તે મૂલ શ્લોકો સમશ્લોકો ગુજરાતી અંતુવાદ સાથે આપું છું.

ચિષ્ટ૫

सर्वान्निष्ठास्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो धनुर्धराणां प्रबरोजगाम ।

उभृत्य तूर्णं धनुश्चतंत तस्य चकाराद्युद्योज याणान् ॥

दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा मित्रा नीतं लक्ष्यवरं धरायां ।

धनुर्धरागङ्गतप्रतिज्ञं अत्यमितोर्मामयार्कપુત્રં ॥

દ્રષ્ટ્વા તુ તં દ્રૌપદી વાક્યમુર્ધ્યર્જગદ નાહં વરયામિસૂતં ।

સામર્પહાસં પ્રસમીક્ષ્યસૂર્ય તત્યાજકર્ણસ્ફુરિતં ધનુસ્તત્ ॥

ની. ૧-૧૮૭ । ૨૧ થી ૨૩; સુ. ૫ ૭૨૪-૭૨૫.

એ સર્વે રાજા પ્રતિ દૃષ્ટિ તુચ્છ દેખી ધર્યો કર્ણ પ્રસિદ્ધ ધન્વી;
ઉપાડતામાં ધનુ વાળું સાન્ન્યું, તીરેય તત્કાલ ચડાવિ લીધા.
રાધેય જોતાં જર પાણ્ડુપુત્રો શોધે, - ‘વાધી લક્ષ્ય ભૂ પાડશે એ !’
ને જોઈ તાકેલું ને ચૂકનારો સોમાશિ ને સૂર્ય યજ્ઞ સવાઈ
આ સૌર્યને, વેણ વટે જ કૃષ્ણા, અરે વરે કાગ કદી શું લ’સી !’
તાકેલ તીરે પછડાય ભોંય, ચડે નકો તાત ગમી નિસાસો !

તો છે તે પ્રતોમાં પાછળથી ઉમેરાયેલો ગણાયો થયે. પ્રતોના પુરાવાને લગતી આ દલીલ સંગીન છે; બીજી અનેક પ્રતો મેળવીને આ મંશોધનમાં સ્વીકારાયલાં ધોરણોને જ નબળાં દર્શાવવામાં વિનય મેળવાય, તે વખતની વાત ત્યારે. પરન્તુ દાક્તર સાહેબ પોતાના નિર્ણયના સમર્થનમાં સામાન્ય ચર્ચાના ક્ષેત્રમાં પેસીને બેસે છે,—(ક) દ્રૌપદી જેવી બાલા આવી દિમત કરે નહીં, (ખ) રત્નવરમાં તો હોડ નહો કરેલી હોય, તે જે કાર્ક પ્રથમ ખેડે પૂરી કરી આવે તેને સ્વીકારવો જ પડે, (ગ) આગળ ચાલતાં જુવો કે યુધિષ્ઠિર દુપદના પુરોહિતને રોકકું સંકળાયે છે:—

ન તત્ર વર્ણેષુ કૃતા વિવક્ષા ન જીવશિલ્પે ન કુલે ન ગોત્રે ।

(શુ. પ. ૭૪૭-૮)

(ધ) વળી એકલો અર્જુન નહીં એમ પાંચે ભાઈ એને પરણીયું, એવી મધ્ય દેશના આગેતિ ‘અલ્પલ્પ’ કે ઉત્પાત, કે છેક જંગલીપણા જેવી માગણી થાય છે ત્યારે પણ દ્રૌપદી તો મૌન સેવે છે, વગેરે. ત્યારે આ પ્રશ્નગના અવાવમાં ચોકખું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, જે એ તો જેવી જુદા જુદા વાયકની મતિ અને રુચિ; જે વાયક વાયકની ભિન્નભિન્ન જ હોવાની. એવા વૈષ્ણિક મતિ—રુચિ—મેદો વડે પાર્શ્વનિર્ણય થઈ શકે નહીં. વળી મહાભારત તો અશ્વગતિએ અને પૂર્વાપર વિરોધોને મહાભાગ છે, એટલે એ ક્ષોડી પણ કાર્ક એક જ પાકને ઉત્તમ કેરવવા માટે નકામી. એમના જ કેટલાક નિર્ણયની સામે આવા આવા તો અનેક વાદ લડાવી શકાય એમ છે. કર્ણના દાખલામાં જ જુવો. ત્યાં ત્યાં એનો પ્રવેશ કરાયો છે ત્યાં ત્યાં કાર્કને કાર્ક પ્રકારે એનો તેજોમંગ પણ આગેલો જોઈયે જાયે. કથકો કે સર્ગકોનું આ કર્ણવિરોધી વલણ મહાભારતનું જલ્લે એક ઉપલક્ષ્ય ગણવું પડે એટલી બધીવાર દેખાય છે. તો એવો આ પ્રશ્ન મૂક તો ચોક્કસ, પછી કાર્ક કારણે ઘણી આધુનિક પ્રતોમાંથી પડી જવા પામ્યો, એમ પણ કેમ નહીં વાર ? બેશક, આવી દલીલનો લાભ અત્યંત વિરલ અંશોને જ આપી શકાય. તાત્પર્ય આટલું, જે મંશોધક પોતાની પ્રતોના પુરાવાને જ વળગી રહેવું: એ મંશોધનના ખાસ પડમાં મંશોધકનો તર્ણવ નિષ્ણાતનિર્ણયના દરજ્જાનો અને માનનીય પોતાનું પડ છોડીને મંશોધક સામાન્ય ચર્ચાના ક્ષેત્રમાં આવે, ત્યાં તો જેટલું તેની ચર્ચાનું બલાબલ હોય, તેટલી જ એની દારજીત.

૧૭. ભારતોના વંશકર ભરત, તે કયો ભરત ?

વ્યાતિના પુર પછી કેટલીક પેઢીએ દુષ્યન્ત અને તેનો ભરત એમ વંશાવલિ છે. ભારતી પ્રજા, ભારતવર્ષ, ભરતપણ, એ નામો જેના ઉપરથી હપાઈ ગયાં, તે રાજર્ષિ ભરત આ દૌષ્યન્તિ ભરત ? શ્રી મહાભારતની ઉત્તરાપચની વાચનામાં ક્રમમંગ અને શકુન્તલોપાખ્યાનને જેટલું બન્યું તેટલું બહેલું દાખલ કર્યું છે. તેનો હેતુ દુષ્યન્તના પૂર્વજ વ્યાતિનું આખ્યાન અને વ્યાતિના પૂર્વજોની મનુ વેવરવનથી માંડીને વાદી મોડાં મોકલેલાં છે. વંશાવલિના દુકડા કરી નાખીને મોડાં નામ અને આખ્યાનો બેઠેલાં અને તે ખેલાંનું તમામ પછી, એવો ક્રમ-ફેરફાર કરેલો છે. અને આવી બિચલપાયલ બેદરકારીથી કે અકસ્માત બનવા પામેલી દોષ જ નહો. આવી બાજબેને ને કાલના કવિઓ, કથકો, વિદ્વાનો ને શ્રોતાઓ એટલા મદત્વની મળના દના, કે તેમજે આ સરસપટ્ટ કરી, તેની પાછળ કાર્ક મોટો એમને પૂરતા ગોરવનો ભાગેલો હેતુ દોષો જ નહીં એ.

દા. સખટણકરે વંશાવલિ આદિની એટલે અધ્યાયોની અને અધ્યાયખણ્ડોની ગોઠવણમાં આમ બે ક્રમ જોવામાં આવે છે. તેની ભિન્નતા દેખાડે છે, ક્યો ક્રમ કર્ષ વાચનામાં છે તેની વિગતો સાફ કરી આપે છે, ક્રમભંગ કરતા વૃદ્ધા તન્તુ દરી સાંધવા માટે પુનરુક્તિઓ કરેલી છે તે પણ નોંધે છે. અને ખુલાસામાં કે કારણની કરી કદપનામાં ઊતરતા નથી. બરોબર છે. પ્રતોમાંના પાઠભેદ સાફ નોંધવા ઉપરાંત ચર્ચા, તર્ક કે સૂચન પણ ફેંકવાં એ જવાબદાર સંશોધકનું જુલુજુ પણ નથી પણ આપણે વાચકો મુકાબલે સ્વતંત્ર છીએ. તો મૂળે આમાં જે કારણ વાહોક સમ્ભવિત લાગે છે, તે વિદ્વાનો આગળ કેવલ તર્ક વા પ્રશ્ન લેખે રજૂ કરવાને લક્ષ્યાઈ હુ.

દાખ્યાનિ ભરત કણ્વના આશ્રમમાં જન્મ્યો. ગાદીએ આવતાં એણે મોટાગોટા યજ્ઞો કર્યા તેમાં એનો મુખ્ય ઋત્વિજ કણ્વ હતો. આ કણ્વને મહાકવિ કાલિદાસ અભિરામ શાકુન્તલ નાટકમાં મરીચિ પ્રગ્ભર્ષિત (સલાનો પુત્ર; ઈન્દ્ર, બારે કાલિદાસનો કણ્વ ભાસ્કર, અને વામનાવતારનો પિતામહ, તે) નો ગોત્રી જણાવે છે. અને કણ્વ સમ્રાટો મળી આવે છે, તેમાં એકવાકયતા છે નહીં. રામાયણની વંશાવલિ સાથે મહાભારત અને પુરાણોમાંની એક જ મળતી આવે છે. ઉપરાંત ખીજી બે તેનાથી તેમ એકબીજીથી જુદી પડે છે. વિષય ગૂંચવણિયો અંદર તુટિઓવાળો અને નિષ્ણાતો માટેનો જ હોવાથી અહીં વિગતમાં ઊતરી શકતો નથી.

પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આ મહાભારતનું આપણને જાણીતું સ્વરૂપ ઇ. પૂર્વે બીજીથી ઇસવી ચોથા સૈકા દરમિયાન ધણઈ રહેલું માનવું પડે એવું છે. અને એ સમયના ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિ કરિયે તો જણાય છે, કે ઇ. પૂર્વે આશરે ઈ. પૂર્વે પહેલા ૧૮૪ થી શુંગો સમ્રાટ થયા, તેમણે સમ્રાટપદ ૧૧૨ વર્ષ ભોગવ્યું. સૈકાના કણ્વો અને દરમિયાન કણ્વો એમના મંત્રી થઈ ગયેલા; અને હેલ્લા શુંગનું ખૂન કરીને કણ્વો સમ્રાટપદે આવ્યા. એટલે આ સર્વ તન્તુને એક દોરમાં ગૂંથી જોતાં એક તર્ક વા પ્રશ્ન ઊડે છે, કે દૌખ્યનિ ભરત જ યૌથી મોટા ભરત, ભારતી પ્રગ્ભનો વંશકર એ ભરત, ભારતવર્ષ નામ છપાયું એના ઉપરથી, એવી નવી વ્યવસ્થા અને પ્રાચીન ઇતિહાસની બિચલપાયલ આ કણ્વોના સમય દરમિયાન એમણે અને એમના આશ્રિત વિદ્વાનો અને પૌરાણિકોએ તો નહીં કરી હોય? પ્રાચીન ઇતિહાસ અને વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો વૈવસ્વત મનુ પછી થોડે અન્તરે ચયેલો ભરત જ વંશકર ગણાતો હતો. ભારતો ભારતવર્ષ આદિનામ મૂલ એ આદિભરત ઉપરથી પડેલાં, આ દૌખ્યનિ કે બીજા ભરતોમાંથી કાઢીને લીધે નહીં, એમ જોવામાં આવે છે.

કાલિદાસનું વિક્રમોર્વશીય પણ સાથે સાથે સંભારવા જેવું છે. પુરૂરવસ જેવા અત્યંત પ્રાચીન અને દેવોપમ રૂઝની રાજધાની એ નાટકમાં ગંગાધુમનાના મંગમ ઉપર આવેલી જણાતી છે. અને મહાકવિનાં તમામ લખાણોમાંથી ‘સલાવર્ત’, ‘આર્ધાવર્ત’, ‘મધ્યદેશ’ એવાં નામે પ્રસિદ્ધ આર્ધસંસ્કૃતિના ખાસ ધામ વિષે એક જ અભિપ્રાય ફલિત થાય એમ છે. કાલિદાસના સમયની એ સર્વસંમત માન્યતા પ્રમાણે આ આર્ધભૂમિની મર્યાદાઓ, ઉત્તરે

માનસસર કૈલાસ પર્વત અને કૌન્થરંધ્ર, દક્ષિણે વિન્ધ્યાચળ અને નર્મદા, પશ્ચિમે કુરુક્ષેત્રમાંના વિનશનથી લઈને સરસ્વતીના હુમ થયેલા પ્રવાહની રેખા, અને પૂર્વે વિદેહ—મિથિલાથી ગંગાધુમનાનો સંગમ. તે સમયની એ માન્યતા પ્રમાણે આર્યો આ પ્રદેશના 'તલપદા' 'ભૂમિયા' વતની; આ જ એમની સંસ્કૃતિની સમુદ્ધાનિતવું ધામ, આર્યપ્રજ્ઞ અને સંસ્કૃતિ અહીંથી જ દશે દિશામાં ફેલાયેલી.

વેદ સુખ્યત્વે સમનદ પ્રદેશની સરજત (શિવાય કે અથર્વવેદ), મયાતિ અને વૃષપર્વા તો ઈરાનથી સિન્ધુનદ લગીની હિન્દુકુશ અને પામીરની તળેટીઓમાં યર્ષ ગયા, આર્યપ્રજ્ઞ એથી પણ ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા પ્રદેશોમાંથી આ તળેટીઓ વટાવીને આવી સમનદમાં, અને પૂર્વે વધતી વધતી હિમાલયની તળેટીઓમાં છેક આસામ લગી અને સપાટ પ્રદેશમાં ગંગાધુમના—વિરચિત " મધ્યદેશ "માં ફેલાઈ ગઈ, વધારે દક્ષિણ તર્ફ અને દરિયા ઝોળંગી દક્ષિણ અને પૂર્વના ટાપુઓમાં પણ આ પછી વધી, વગેરે આપણી અર્વાચીન દૃષ્ટિ, કલ્પના, કે તર્કસૂત્રિ, નથી કાલિદાસના કાવ્યનાટકોમાં, નથી ગોતમ શુદ્ધ અને મહાવીર યર્ષ ગયા, તે પછીનાં સંસ્કૃતવાડમયમાં કે નથી તેના સમકાલીન બૌદ્ધ જૈન વાડમયમાં.

૧૮. ફલશ્રુતિ

છેવટે, ધણી વધારે પ્રતો તપાસવામાં આવે અને તેમાં સારી (બધી જુદી જુદી વાચનાની) પ્રતો સારી સંખ્યામાં મળી આવી હોય, તો સન્ભવિત છે કે આદિપર્વની આ સંશોધિત આવૃત્તિ માટે બાંધેલાં અને પાળેલાં ધોરણ વધુઓછાં ફેરવવાં પડે. તો પણ આપણા પશ્ચિમ હિન્દના દેશભાગમાં અયોધ્યાકાશીથી છેક ગોદાવરી લગી તો દેવનાગરી પ્રતોવું પ્રાધાન્ય છે; વળી આખા હિન્દમાં દેવનાગરી પ્રતો જેટલી અત્યારે બીજી લિપિની પ્રતો કેઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત ગ્રન્થની ભાગ્યે મળી આવે. અને આમ હોવાથી શ્રી મહાભારતના દાખલામાં તો દા. સુષ્ટભુકરે દેવનાગરી પ્રતોના મોટા ભાગ વિષે જે મત ઉચ્ચાર્યો છે, તે જ કાયમ રહેવાનો એમ લાગે છે. એઓ ઠીક મંત્રગાવી દે છે કે "દેવનાગરી લિપિ આખા હિન્દના વિદ્વાનોને લેતાં સૌથી વધારે જાણીતી એટલે બીજી લિપિઓની પ્રતોમાંથી ઉમેરા અને ફેરફાર સોથી વધારે દેવનાગરી પ્રતોમાં જ થયેલા છે." આ હકીકતને બીજા દૃષ્ટિકોણથી વર્ણવિએ, તો આપણું પશ્ચિમ હિન્દનું મહાભારત—આપણું નીલકંઠી મહાભારત—ખાસ શંકાપ્રસ્ત કરવાને પાત્ર છે. કાશી, મથુરા, ઉત્તરવિંધી, ધારા, સિદ્ધપુર, ખંભાત, શુક્લતીર્થ, નાસિક, આદિ સૈકાએ લગી પોતપોતાની વિદ્વત્તા માટે અને વિદ્વાનોને આકર્ષવાપોષવાની શક્તિ માટે શુભાની હતી, તો આપણી પેલી કહેતી પ્રમાણે બન્યું છે, કે વધુ જ્ઞાની તે વધુ ખરડાય: એ આપણી દેવનાગરી પોથીઓમાં ચારે દિશામાંથી આણેલી દૂરદૂરની પોથીઓમાંના અંશે પણ સમાસ પામ્યા. આપણા દેશભાગની પ્રતોમાં આપણને પરિચિત યર્ષ ગયા છે, પણ બીજી લિપિઓની વાચનામાં નથી દેખાતા એવા ધણા અંશ, આપણી પ્રતોમાં છે માટે માનાર્દ ગણવાને બદલે બીજી પ્રતોમાં નથી એટલે દરજ્જે શંકા પડતા ગણાય, એવું વલણ જ વધારે ઉચ્ચિત લાગે છે. શારદા અને મલયાલમમાં, જવાના તરનુમામાં અને લેમેન્દ્રની મંજરીમાં પણ એમાંના જે જે અંશ ના હોય, તે તો દરેક દરેક ખાસ શંકાપાત્ર.

આ સંશોધિત આવૃત્તિ આપણા પશ્ચિમ હિન્દને માટે, આ એક જ બાબત પુષ્કળ પુરાવા સામગ્રી સાથે રજુ કરવાને કારણે સારી પેઠે કોમંતી ગણાય, તો

આખા દિવ્દ માટે પણ ખીજ અનેકાનેક રીતે કૌમતી ગણાય, એમ ઉપર ફૂલગૂંચણીન્યાયે ટાંકેલા છેક થોડા નમૂના પણ ચોકખું પૂરવાર કરે છે.

શ્રી મહાભારત આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિ અને તેના લાંબા ઇતિહાસ દરમિયાન તેના ઉપર વીતી ગયેલા ઉપરાઉપર ન્હાનામોટા પક્ષટાઓને સમજવાને સારુ એવો તો અમૂલ્ય

ગ્રંથ છે, કે પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ સમજવા માટે હોમર, અથવા મહાભારત, હોમર, પ્રાચીન યાહુદી સંસ્કૃતિ ઊકેલવા માટે એલ્ડ ટેસ્ટમેંટ જેટલાં આવશ્યક એલ્ડ ટેસ્ટમેંટ. તે કરતાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સમ્બન્ધમાં આ મહાભારત

અત્યંત વધારે આવશ્યક છે. એના યથાશક્ય સંશોધન વડે આપણા જૂતકાલના ધણા તન્તુને સારી રીતે ઊકેલવામાં આપણને અનેક જાણીતી તેમ કેટલીક અણુધારી રીતે ધણીધણી મદદ મળશે. ધર્મ સમાજ નીતિ અને વિચારાચારને લગતી ધણીયે બાબતોને આપણે પ્રાચીન બદ્ધે સુનાતન, નિરપવાદ બદ્ધે ધર્મશાસિત, અને આપણા ધન્ય વારસાની ખાસ સાર્વિક સંપત્તિ જેવી માન્યા કરીએ છિયે, તેવા ઘર કરીને રહેલા આપણા કંઈ કંઈ ભ્રમે અને મોહો દૂર થવા પામશે; આપણે અત્યારે જાણતા જ નથી અગર જૂલી ગયા છિયે અગર ગૌણ ગણિયે છિયે, એવી આપણા વારસાની કેટલીક સંપત્તિ નિર્ભલ અને સતેજ પણ બનશે; અને અનેકાનેક પ્રકારે અને ચારે દિશામાં જે સમુન્નતિ વાંછિયે છિયે, તે આપણા પુરુષાર્થો મન્યનમાં શ્રી મહાભારતનું આ સંશોધન આ જ ધોરણે છેક અન્ત લગી પૂરું થતાં, આપણને નવી દિશાઓ સુઝાડશે, નવો પ્રકાશ આપશે, અણુધારી શક્તિઓ પ્રેરશે. ॐ તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ ॥

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

કુદરતનું વેર

“બાંધે છે ભાઈ શાને સુજ મુખ શોકલી,” એકુંને આખલો કે’,
“એકું, જુદા કરું હું કણ, પગ પિલીને, એ શું તારે જ માટે ?
આવે વેપારી ને, આ કરજ તુજ શિરે સૌ ચહેડું બતાવા,
વાવે ધાન્યો મળનાં, પણ તુજ કરમે કોદરા કુદ આવા.”

નાગરદાસ અ. પંડ્યા

અનિતમ તન્તુ

(પૃથ્વી-અનુક્રુપ)

અનેક ઉરવાદના સુલગ તાર તૂટી ગયા,
પરંતુ રણકારશેષ નવ શૂન્યમાં ફૂળિયા;
અળાંક અવશિષ્ટ તન્તુ તાણું ગાન જે ગૂંજતું
સદાય ધ્વનિ મૂક એ કરુણના રહે ધારતું.

અનેક રજની વિશે પરમ શાન્ત એકાન્તમાં,
ઊંડા હૃદયવાદમાં ધ્વનિ નવા સ્વયં ઊઠતા;
વિરાટ સ્વશૂન્યતામહિ સમત્વયોગે કરી
ધરે હૃદય મૂકતા;—અરવ ગાન વાધે ત્યહિં.

પરંતુ અણચિન્તન્યું હૃદયવાદ શું થાંભિયું ?
ગયું કરુણ ગાનના ધ્વનિ વિશે હવે રાત્રવું ?
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પણ ગૂઢ હસ્તે તૂટયો,
નિગૂઢતર અશ્રુ-સ્રોત પણ નેત્રમાં ઊભર્યો.

સૂક્ષ્મ સંવાદો જે તન્તુ આત્મવાદતણે ગ્રહે-
વિશ્વવાદતણું ગાન, છિન્ન એ ન થશે અરે !

સુદંરજી ગા. બેઠાઈ

દોલ

[શાંતિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ]

વ્યક્તિગત કરતાંયે મનુષ્યના સામાજિક જીવનમાં ઉત્સવોને કેટલું મહત્વનું સ્થાન છે તે વિવિધ પ્રતિ અને દેશોમાં પ્રતિવર્ષે ઉજવાતા માતા પ્રકારના ઉત્સવોનું અસ્તિત્વ જ દર્શાવી આપે છે. તદુપરાંત આજકાલ લુપ્ત થતા જતા કેટલાક ઉત્સવોને પુનઃજીવિત કરવા માટે યતા પ્રયાસોએ મહાન સંસ્થાની સંભાળજીવનને ચેતનવંતુ રાખવાની અમોઘ શક્તિનો પરિચય કરાવવા બસ છે.

કવિવર ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં અપાતા શિક્ષણો, પુસ્તકિયા યાન કરેલી ખુદ પ્રકૃતિની પાસેથી જ મળતા પ્રેરણાપૂર્ણ પાઠકારા યતા મોનવજીવનની મહત્તાના અનુભવને વધુ મહત્વનું સ્થાન આપવાનો આદર્શ છે. એ કારણે જ એ સંસ્થાના વિશિષ્ટ અંગરૂપે વિવિધ ઉત્સવો અને ખાસ કરીને ઋતુઉત્સવો છે. તેમાંયે વસંત અને વર્ષાઋતુના ઉત્સવો ખૂબ પ્રેરક હોય છે.

શાંતિનિકેતનની સ્થાપના પછી આશ્રમની સીમામાં જે વિશાળ વનરંપતિસામ્રાજ્ય નામ્યું છે તેમાં એક પછી એક એમ પ્રત્યેક ઋતુમાં ખીલતાં વૃક્ષો અને લતાઓ છે. ઋતુ-ઉત્સવો માટેની એ પ્રાકૃતિક સામગ્રી ઉપરાંત એની જ ઈગિતમય મૌનવાણીને શબ્દ અને સૂરનાં સુમધુર સામંતર્યે ગૂંથનાર કવિવરનાં અનોઢ ઋતુગીતો અહીંના ઉત્સવોનું એક પ્રધાન અંગ છે.

આ વર્ષે ફાલ્ગુનમાસ શરૂ થતાં જ આશ્રમિકાએ પ્રજાતના પહોરમાં

“આજ દખિન ફવાર ખોલા
એસોઢે, એસોઢે આમાર વસંત.”

એ મધુર ગીતનાં વૈતાલિકથી વસંતને આવાહન કર્યું ત્યારથી જ આશ્રમમાં ચોમેરે ઉત્સવનું વાતાવરણ ફેલાયું. દોલે પ્રજ્વિમાં—હોલિ—ને દિવસે ઉજવાતા વસંતોત્સવની તૈયારીઓ ચાલી. કેટલાક વસંતગીતો અને તે સાથે થનારાં નૃત્યની તાલીમ અપાવી શરૂ થઈ ગઈ. આશ્રમની વૃક્ષવટામાંથી કોકિલનાં પંચમગીત સંભળાવા લાગ્યાં. પલાય તો લાવાવેશમાં લા-લ થઈ ગયાં. આંખાને મંજરીઓ આવી. કુંજ પાસેની પ્રકુલિત માધવી લતાઓ પર ભંભરસંગીત માલુ થઈ ગયું. મારી ઓરડી પાસેથી જતી ગગનસુખી શાંતવૃક્ષોની દારને અંગે કામલ કિસલવની લોલિમા ચળકવા લાગી અને ચાલમેંજરીઓ પણ ફૂટવા માંડી. શીમેળાને અંગે પણ રાતાં પુષ્પોના ગુચ્છા નમવા લાગ્યાં. નીલવર્ણી કાંચનફૂલનાં વૃક્ષ ઉપર એકેએક પોંદડું જણાતું બંધ થયું. વનપુલક કહેવાતાં મીડી ગંધવાળાં ફૂલનાં શ્વેત ગેંજરાં પણ દીપી નીકળ્યા. આમ વિવિધ પુષ્પો અને મંજરીઓની મહેકથી દક્ષિણના મંદગતિ વાયુની લહેરો

પણુ આશ્રમમાં પ્રવેશતાં જ સુવાસિત લાગવા માંડી. ધીરે ધીરે ચાંદની પણ વધતી ગઈ. માનવ અને પ્રકૃતિ ઉભયે મહેાત્સવની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી.

દ્વાદશગુનમાસની શુક્લ ચતુર્દશી આવી. આશ્રમવાસી સૌએ પેતાનું એકેક વસ્ત્ર—સાડી, ઉત્તરીય કે ધોતિયું—વાસંતી રંગે (આછો પીળો) રંગાવી લીધું. વસંતોત્સવમાં આનંદ માણનાર પ્રત્યેકને અંગે વાસંતીવસ્ત્ર તો હોવું જ જોઈએને! આશ્રકુંજમાં કલાભવનના આચાર્ય શ્રી નંદલાલ બાણુ અને એમનાં શિષ્યસમુદાયે મળી આલપના? પૂરી અને ઉત્સવનું સ્થાન શણુચાલ્યું. એ કરવામાં કેટલાક ગૂજરાતી ભાઈમહેનો પણ હતાં. એ સ્થળ ઉપરાંત અંયાગાર સામેના હરિવાળા મેદાનમાં પણ એક વર્તુલ જેટલી સાફ કરેલી જગામાં આલપના પૂરાતી હતી. એ દિવસની ચાંદનીમાં ધણીયે ટોળાં ફરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. વસંતોત્સવનો આનંદ માણવા બહારના આવેલા ધણા મહેમાનોમાં આચાર્ય કૃપાલાની અને કવિવરના ભત્રીજા સૌમ્યેન્દ્રનાથ ટાંગોર પણ હતા.

દોહલપૂણિમા. પ્રભાતના પહોરમાં હજી તો ઊઠવાનો ઘંટ પણ નહોતો થયો, માત્ર ચાર જ વાગ્યા હતા. દશેદિશમાં વ્યાપી રહેલી નિસ્તબ્ધ શાંતિ અને પૂર્ણ વિકસીત જાગ્રતા ચંદ્રની રૂપેરી ચાંદનીમાં પખ્ખાડાનો કલરવ શરુ થાય તે પહેલાં તો

“આજિ વસંત જગત દારે,
તવ અવગુંઠિત કુંઠિત જીવને, કરો ના વિરખિત તારે.
બુલિયો હૃદયદલ બુલિયો, આજ બુલિયો આપનપર બુલિયો,
એક સંગીતસુખરિત ગગને તવ એક તરંગિયા તુલિયો
એક બાહિરે ભુવને દિશા દારાયે, દિયો છંદાયે માધુરી ભારેભારે—x x”

એ ગીતના મધુર સૂરે આશ્રમવાસીઓને કાને પહોંચ્યા. મંજરાનો ટિનકાર, શીડકનો તીણો તોચે મધુરો નાદ અને ધીરે તાલ હેતા મૃદંગ સાથે નાનાં ગાયકભાઈકા મળી પચીસેક આશ્રમવાસીઓ દ્વારા ગવાયે જતું એ વૈતાલિક ગીત બધાંને વસંતના આગમનોત્સવમાં સ્વ-પર બૂલી ઘેલા થવા આમંત્રણ હેતું હતું. આશ્રમના લગભગ બધા જ મુખ્ય મુખ્ય માર્ગો ઉપર ચાલતાં ચાલતાં એ ગીત એક કલાક સુધી ગવાયું. સૌ આશ્રમવાસીઓ સંગીતને સૂરે એ શુભ દિને જગત થયાં.

સવારના આઠેક વાગ્યા ત્યાં તો વળી બધાનેયે વાસંતીવસ્ત્રે સજ્જ થઈ આશ્રકુંજમાં આવવા આમંત્રણ હેતા ઘંટના ચાર ચાર ‘ટંકારા થવા માંડ્યા. ધીરે ધીરે આશ્રકુંજમાં વાસંતીસાગરનાં મોજાંની જેમ બધાંનાં ઉત્તરીયો ફરફરતાં જણાયાં. દૂર કલાભવન આગળ જ્ઞવાગેગિના ધમકાર અને શંખનાદ થવા કરતા હતા. સંગીત અને નૃત્યદ આશ્રમવાસીઓનું આખુંયે હૃદ કલાભવનમાં કંપક ધમાલમાં રોકાયું હતું. થોડીવારમાં તો કલાભવનમાંથી જ એક સરધસ નીકળતું જણાયું. બધાયે વાસંતીવસ્ત્રે શોભતાં હતાં. મોખરે એ બહેનો શંખનાદ કર્યે જતી હતી. તેમની પાછળ બજાની દારમાં અનુસરતી બહેનોમાંથી કોઈના હાથમાં પલાશપટ તો કોઈના હાથમાં કાંચનપુષ્પનો કલથ, કોઈના હાથમાં ધૂપદાની તો કોઈના હાથમાં પ્રદીપ, કોઈના હાથમાં કુંકુમનો તો કોઈના હાથમાં ગુલાબનો ચાળ એમ

૧. ખડીને બાંજવી લીધેલી જેવી જગા ઉપર ચીતરવામાં આવતી રંગોળીને આલપના કહે છે.

ઋતુરાજના અર્ધની સૌ સામગ્રી હતી. એ સરઘસની સાથે જ ચાલતું એક વૃંદ
 "એરે ! ગૃહવાસી ! ખોલ દ્વાર ખોલ,
 સ્થલે જલે વનતલે લાગલો જે દોહાં x x x "

એ ગીત ગાતું ઘરમાં ગીધાઈ રહેનારને દ્વારખોલીને મહોત્સવ માણવા બહાર નીકળવા હાકલ
 કરી રહ્યું હતું. વચ્ચે વચ્ચે થાળમાંથી વાસંતીને હસ્તે ઊડતું ગુલાલ અને શંખ તથા ઘંટાનો
 નાદ ઉત્સવનાં આનંદ અને ગાંભીર્યની જમાવટ કરતાં હતાં. એક, દો, ત્રીન, ચાર એમ
 સોળ પગલાં આગળ ભરાય તેમાં ત્રણચાર પગલાં પાછળ પણ ભરાય—એ રીતે નૃત્યની
 લહેરાતી નિયમિત રીતે શાલગ્રસ્થોની દ્વારમાંથી વાંકાચૂકો ગતિથી સરઘસ આમ્રકુંજપ્રતિ
 જતું હતું. કેટલાયે લોકો પોતપોતાના કેમેરાથી ફોટા લીધા કરતા હતા.

ગુરુદેવ^૧ તો આછાં બદામી વસ્ત્રોમાં સન્ન થઈ ક્યારનાયે આમ્રકુંજમાં આવીને
 તેમને માટે શણગારીને રાખેલી વેદી ઉપર બેઠા હતા. અર્ધવાહી સરઘસ તેમની સન્મુખ
 આવ્યું. કંઠહારના આકારમાં વેદી સામે જ સૌએ એક પછી એક અર્ધપાત્રો ગોઠવી દીધાં.
 બધાંએ ગુરુદેવને વંદન કરી સભામાં પોતપોતાનું સ્થાન ખોળી લીધું. તે પછી ગુરુદેવ પોતે જ
 પસંદ કરી આપેલા કેટલાક પ્રસંગોચિત શ્લોકો એક બંગાળી વિદુષી બહેન તથા મેં મળીને
 ગાયા તેમાં શબ્દલાલિત્યવાળા બે આર્યાઈદ અને એક શાદ્વીલવિક્રિડીત ઉપરાંત નીચેના કવિ
 કાલિદાસનો સુંદર શ્લોક હતો:

આવીપ્ત વહ્નિ સદસૌરપયાત પત્રૈઃ ।
 સર્વત્ર કિંશુકવનૈઃ કુસુમાવનમૈઃ ॥
 સયો વસંત સમયેન સમાગતેયં ।
 રક્તાશુક્લ નવવધૂરિવ માતિ ભૂમિ ॥

એ ગાઈને ગુરુદેવને નમન કર્યા પછી એમણે

" નમો, નમો, નમો, હ્રિમિ સુંદરતમ
 દૂર દોહલો દૈન્ય દન્દ
 ઊંચ દોહલો કુઃખખંધ
 ઉત્સવપ્રતિ મહાનંદ, હ્રિમિ સુંદરતમ "

એ પ્રણતિગીત તથા એમનાં પોતાનાં કેટલાંક વસંતકાવ્યો મધુર કંઠે વાંચી સંભળાવ્યાં
 કે તરત જ સિતાર, એસરાજ શીડલ વગેરે વાજિત્રોપર " આજ દખ્ખિન દુઆર ખોલા " એ
 ગીતનું ઐક્યવાદન થયું. કાવ્યજગતમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા ફારસી સાહિત્યમાંથી
 પણ આશ્રમવાસી બે મુસ્લિમ વિદ્વાનોએ વખેત વિશેનાં કેટલાંક ફારસી કાવ્યો સુરીલી રીતે
 સંભળાવ્યાં. એ બધા કાર્યક્રમ થઈ રહ્યા પછી " ગાનેર દલે " વાજિત્રની સાથે કેટલાંક
 વસંતગીતો ગાયાં. અંતે એ સભા વિસર્જન થતાં પરસ્પરને સૌએ ગુલાલના ચાંદા કર્યા
 અને કેટલાકે તો આપસમાં ખૂબ ગુલાલ ઊડાડ્યું.

ઉત્સવનો એ પછીનો કાર્યક્રમ સાંજ પછી રાખવામાં આવ્યો હતો. સવારે આમ્રકુંજમાં
 જે સ્થળે ઉત્સવ થયો હતો તે જ સ્થળે સાંજ પછી નૃત્ય અને ગીત થવાનાં હતાં. તે માટે

આત્રવક્ષોમાં રંગીન પ્રદીપ અને ચોમેર દીપતી જ્યોતવાળી દીવીઓ મૂકાવી હતી. તદુપરાંત પરીઓની પાંખની જેમ ભડચા કરતાં ડાળીઓપર લટકાવેલાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો ફરફરતાં હતાં. સવારે જે વેદીપર ગુરુદેવ બેઠેલા ત્યાં ‘ગાનેર દલ’ (ગાયક દલ) બેસવાનું હતું અને તેની જમણી બાજુએ સભા વચ્ચે જ ગુરુદેવને બેસવાનું સ્થાન હતું. માટીની એ ગોળ વેદી ઉપર તો કેટલાયે વિશિષ્ટતાવાળા મહેમાનોનો સત્કાર થાય છે.

સાંજનું ભોજન વહેંચું પૂરું થયું. આઠેક વાગતામાં તો ઘંટના ચાર ચાર ટકારો સાંભળી આખોયે આશ્રમ આત્રકુંજમાં આવ્યો. ગુરુદેવ તો ક્યારના આવી ગયા હતા.

‘ચોરે ભાઈ ! કાશુન લેજેછે વનેવને

ડાલે ડાલે કુલે ફૂલે પાતાય પાતાય રે x x x”

એ ગીત સાથે વર્તુલાકારમાં સહનૃત્ય શરૂ થયું. તે પછી “તાલેર વનેર કરંતાલિ” એ ગીત સાથે પણ સહનૃત્ય થયું. આ બે નૃત્યમાં અન્ય નૃત્યપ્રકારો કરતાં ઘણી વિશિષ્ટતા હતી. છેલ્લા દોઢ બે માસથી મત્રઆરથી અત્રે બોલાવવામાં આવેલાં એક દક્ષિણ-નૃત્યનિપુંથુ મહિલા નૃત્યની દક્ષિણ ભારતમાં જળવાઈ રહેલી શાસ્ત્રીય કલા શીખવે છે. તે પદ્ધતિ (technique) શીખીને તેની ઉપરથી ગીતને અનુરૂપ નૃત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં તે સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. એ બે નૃત્યોમાં જણાતા અંગમરોડ તથા વિવિધ મુદ્રાઓ દક્ષિણ ભારતીય નૃત્યની હોવા છતાંયે એમાં એ classic નૃત્યના કરતાં વધારે મુક્તિનો આભાસ થતો હતો. કવિવરનું ‘સુંદર’ નામક ગીતિનાટ્ય એ ગીતનૃત્યો દ્વારા જ અભિનીત થતું હતું એટલે લગભગ બધાં જ ગીત સાથે અભિનયનૃત્ય હતાં. વર્તમાનની વિદાય સૂચવતું કરુણ સરોવાળું

“એખોન આમાર સમય હોલો

જવાર દુવાર ખોલો ખોલો x x x”

એ ગીત મેં ગાયું. છેલ્લાં સાત વર્ષથી શાંતિનિકેતનમાં હોવા છતાંયે ગુરુદેવ સમક્ષ સભામાં તેમનું જ બંગાળી ગીત એકલા ગાવાનો મારે તો પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ‘સુંદર’નો નૃત્યાભિનય કરનાર કલાભવનમાં અમ્યાસ કરતાં એક ગૂંજરાતી બહેનને નંદલાલબાણએ રંગીન વસ્ત્ર અને પુષ્પમાલાથી સુંદર રીતે શણગાર્યા હતાં. નાની દસ દસ વર્ષની બાલિકાઓએ ‘કે દેખે ઝો આંદ ! તોમાય દોલા’ એ ગીત સાથે કરેલું ભાવનૃત્ય ખૂબ મનોહર લાગતું હતું. મુંબઈમાં ટાગોરસાહ વખતે ભજવાયેલા ‘શાપમોચન’માં અરુણેશ્વર ગાંધર્વનો અને ‘તાસેર દેશ’માં રાજપુત્રનો મુખ્ય પાઠ કરનાર શાંતિનિકેતનના નૃત્ય શિક્ષક શ્રી. શાંતિદેવ ઘોષનું

“એબેલા ડાક પડે છે કોન ખાને

કાશુનેર કલાન્તકણેર રોષ ગાને x x x”

એ બાઉલચરવાળા ગીત સાથેનું સાદું છતાંયે ભાવભર્યું મસ્તનૃત્ય મન ઉપર જાડી છાપ પાડતું હતું. છેલ્લા ગીત સાથે તો આખુંયે નૃત્યદલ તેમના રંગબેરંગી સાજ સાથે ઉતરીય ફરકાવતું નૃત્યની ધૂનમાં મચ્યું હતું. આ કાર્યક્રમ માટે રોઈજ કે પડદાઓ કંઈ જ ભંડો કરના પડયા નહોતા. દર અંધારામાંથી અભિનયકાર ધીરેધીરે પ્રકાશ તરફ આવે. બેલા

ઘાટવાળાં આમ્રવૃક્ષોની પરસ્પરમાં ગુંથાયેલી ડાળોઓથી થયેલું પ્રવેશદ્વાર રંગીન પ્રદીપના પ્રકાશથી સુશોભિત લાગતું હતું. એ કાર્યક્રમ ત્યાં જ પૂરો થયો.

આખોયે આશ્રમ જે નેવા ખૂબ ઉત્સુક હતો, જેની તાલીમ તો ઉત્સવની પહેલાં એક માસથી ચાલતી હતી તે દાંડિયારાસ અને ગરબીનો કાર્યક્રમ હજી બાકી હતો. ગયે વર્ષે પણ વસંતોત્સવને દિને સામાન્યરૂપમાં સૌ ગૂજરાતીઓએ દાંડિયારાસ લીધેલા પણ આ વર્ષે તો એથીયે સારા રૂપમાં ગુરુદેવ અને આશ્રમ આગળ ગૂજરાતની એ વિશિષ્ટ વસ્તુ ધરવાની હતી. દક્ષિણામૂર્તિમાંથી આવીને અત્રે સ્નાતકનો અભ્યાસ કરતા ભાર્ગવ પ્રેમશંકરના ઉત્સાહથી એ વિચાર દઢ થયો. તેમની પાસેથી ધણાં માણસોએ રાસના પંચિયા, અડિયા ઈત્યાદિ પ્રકારોના તાલ અને અંગમરોડ શીખી લીધા. શાંતિનિકેતનના નૃત્યદલમાં અમરણી ગણુતાં ચારપાંચ બંગાળી બહેનો, શ્રી. શાંતિદેવ ઘેલ તથા એક આશ્રમવાસી સુરોપિયન બહેને પણ રાસના ઉત્સવ માટે નક્કી કરેલા પ્રકારો ખૂબ ઝડપથી શીખી લીધા. ઉત્સવના એ દિન પહેલાં જ રાસમંડળે ગુરુદેવનાં સૂચનો બાજુવા ખાતર તેમની સન્મુખ રાસની તાલીમ કરેલી. તે દિવસે ગુરુદેવે કરેલી સૂચનાઓમાં તેમણે કહેલું “આ નૃત્યને તમે બધા, જે સમાજના માનસમાં તેને માટે ફેટલાયે સૈકાઓથી જામેલું બાવનાપૂર્ણ વાતાવરણ છે ત્યાંથી વિવિષ્ણ કરીને અમારી સૌની આગળ ધરો છો. અહીંના પ્રેક્ષક સમુદાયના માનસમાં રાસ માટેનું ગૂજરાત જેવું પ્રયાગત વાતાવરણ ન હોવાથી એ બધા તો રાસ ગરબીને માત્ર નૃત્યકલાના દૃષ્ટિબિંદુથી જ જોવાના. એટલે તમારે લોકોએ એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી રાસમાં monotony ન આવે તે પર ધ્યાન દેવું જોઈએ. તમે પંચિયા અડિયા એ બધાં જુદાં જુદાં રાસસ્વરૂપો વચ્ચે વચ્ચે અટકી અટકીને જતાવો છો તે કરતાં એ બધા જ પ્રકારો સતતનૃત્યરૂપે ક્યે જાઓ તો તેમ કરવામાં રહેલા વૈચિત્ર્યદ્વારા એનો રસ જામી રહે. એમાં પરિશ્રમ તો છે જ, વિશેષ પુનરાવર્તન દ્વારા અમુક દ્રુતગતિએ પહોંચવાથી રાસનૃત્યથી અભ્યસ્ત થયેલાઓને આનંદની છાંયો ઉછરતી લાગે એવા ઊંડાણે એમના અંતરમાં રહેલી બાવના છે, પણ માત્ર અભિનવનૃત્યકલાની દૃષ્ટિએ જોનાર અગૂજરાતી પ્રેક્ષકને તો એથી કંટાળો ઉપજવાનો સંભવ રહે છે.” આવાં કેટલાંક સૂચનો તથા રમુજ કરી એમણે સૌને એ માટે ઉત્સાહ લીધેલો. બીજે જ દિવસે અને પૂર્ણિમાને દિને પણ સવારના કાર્યક્રમ પછી રાસમંડળે એકત્રિત થઈ એકસાથે જ પંચિયાના ચારેક પ્રકારો તથા સાથે અડિયાનો પ્રકાર જોડી દઈ રાસ લીધેલા. એ પરિવર્તન ક્યાં પછી તેમાં કંટાળો ઉપજાવે તેવું તત્ત્વ નહોતું રહ્યું.

આમ્રકુંજના કાર્યક્રમ પછી પ્રેક્ષકસમૂહ અંચાગાર સામે રંગોળી પૂરાયેલા વર્તુલની આસપાસ બેસી ગયો. રાસ રમનારા ભાર્ગવોને નંદબાણુએ શ્વેત ઉખ્ચીપ અને ઉપર પલાયનું ડુમરું લગાવી શણગાર્યા, અને રાસ લેનાર બહેનો પણ નંદબાણુની સૂચના મુજબ ઘેરાઈનાં વિવિધ ભાતવાળાં વસ્ત્રો પહેરી આવ્યાં હતાં.

રાસમંડળ સંજ્ઞા થઈ હાથમાં દાંડિયા લઈ વર્તુલમાં જવા બેસું હતું એટલામાં તો વાઘ, રીંછ, કૂતરું, શિયાળ એવાં બધાં પ્રાણીઓના ધોર નાદ સંજ્ઞાયા. પાસેના જ એક ઓરડામાંથી બિદામણું લાગતું બાર પંદર મૂર્તિનું એક સરવસ રાસના વર્તુલ તરફ આવતું

હતું. પ્રાણી સમુદાય ઉત્સવમાં રાસ જોવાનો આનંદ લેવા આવ્યો હતો. કલાભવનના સભ્યોએ એ તૈયારી કરી હતી. તેમણે સૌએ ખનાવેલાં ખનાવટી મોઢાં-maakds-પહેરીને પ્રત્યેક મોઢાને અતુરૂપ અવાજ કરતા તે બધા આવ્યા હતા. એ બધું ટોણું બેત્રણ પાટ ઉપર આવીને બેઠું. અચાનક આ જોઈને પ્રેક્ષકમંડળમાં હસાહસ થઈ રહી.

રાસમંડળ વર્તુલમાં જઈ યથાનિયમ બિંદુ રહ્યું. વચ્ચે આંકલા ખીખ નાના વર્તુલમાં ગાયનમાં સાથ દેનાર ચારપાંચ બંગાળી બાઈનહેતો સાથે હું પણ તાલ દેવા માટે જોલ લઈ બેઠો. ગુ દેવ પણ આવી ગયા એટલે

“ નિર્મલ કાન્ત નમો હે નમો

સ્નિગ્ધ સુશાન્ત નમો હે નમો x x x ”

એ કાલ્યાણી પ્રણતિગીતથી રાસનો આરંભ થયો. એ નાનકડાગીત સાથે લેવાયેલા રાસનો પ્રકાર પણ નમનના અભિનયવાળો જ હતો. એ પછી સૌએ નીચે મૂકી દીધેલા દાંડિયા લીધા અને ‘ આજ દિપ્તિન દુવાર ખોલા ’ એ ગીત સાથે પંચિયા શરૂ કર્યા. અરધું વર્તુલ થતાં દર વખતે રાસના પ્રકારો બદલાયા કરતા અને ગતિપણ સહેજ દુન થતી હતી એટલે રાસનો રસ જળવાઈ રહેતો હતો. અડિયા પણ એ ગીત સાથેના પંચિયા સાથે જ આણુ રીતે લીધા. વળી પાછા સૌએ દાંડિયા નીચે મૂકી દીધા. વર્તુલની વચ્ચેથી જોલ વગાડતાં મેં મેઘાણી પાસેથી શીખી લીધેલું “ આજરે સપનામાં મેંતો ડાલતા દુંગર દીઠા ને ” એ લોકગીત ગાવું શરૂ કર્યું અને સૌ રાસ લેનારાંએ ઝીલ્યું. એ સાથે જ કરતાથી સાથેની ગરબી શરૂ થઈ. ધીરેધીરે એની ગતિ વધતી ગઈ અને સંકુચિત તથા વિસ્તારીત થતા એ સહનૃત્યના પ્રકારની આકર્ષકતા ખીલી બહી એટલામાં તો ગીત પૂરું થયું. ગુરુદેવને રાસ ગરબી ગમી ગયાં. તેમાં કરેલાં પરિવર્તનોથી તેમાં અભિનવ નૃત્યની વિશિષ્ટતા આવવા ઉપરાંત monotony ન લાગે તેમ એમણે કહ્યું પણ ખરું. મહેલાંના વસંતોત્સવ કરતાં આ વર્ષે કેટલીક નવીનતાઓ હતી.

બધો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. સૌને ચાંદનીમાં શરબત અને સહેજ નાસ્તો મળ્યાં. વસંતોત્સવના ખીખ જ દિન પછી સૌને ગ્રીષ્મનો તાપ લાગવા માંડ્યો.

શાંતિનિકેતન,

ગાંધીદિન ૧૦-૨-૩૪.

ખહારવટું

લસે શબ્દે, રંગે ધ્વનિ સુરખ રેખાકૃતિ વિષે,
પ્રતિચ્છાયા રૂપે સહૃદયજનોમાં હૃદ નમ્મે,
વિહારાર્થે વ્યંગ્ય-ધ્વનિત સઘળા વેષ સજતી
ચહે તેને જોવા અવનિતલમાં પાય ધરતી.

*

વહાવું કાવ્યના કોઈ અંતરંગ તરંગમાં
સબલું રસ-વાધા કેં સર્વ લાવાનુભાવના.
તારિકા તાંડવત્રેમી છોડીને રંગ-પીઠિકા
નલેથી ખરતી કે'વા ગુપ્ત સંદેશ સ્વાન્તના.
એ પેરે સરતી દેખુઃ આ આવી રમ્ય કલ્પના
અરે કાં કથતા એને મિથ્યા આભાસ સ્વપ્નના ?
પડી રે' શબ્દ-બલોના ગુંફનો ખસ રાખ હા,
તંત્રીલય વિના એને શૂન્ય સર્વસ્વ સર્વદા.
ભાવભૂર્તિ રહે કેમ સ્થૂલ શબ્દ વડે ગ્રહી.
ખીનના તારમાંથી આ અણેને અક્ષ આપતી
નહિ કવનની પેઠે વિદ્વતાનેય માપતી
ડાલાવે પશુપંખીને ભૂતમાત્રે વસી રહી.

કલ્પના થર ગાઢા કેં કલ્પનાના ભુલાયલા
અસ્વપ્ન સ્વપ્ન નૂંકુંઃ ગાઢા કેં દિશું, નિર્દિશું નાં:
પ્રતીકે પ્રાણ પૂરું ને રેખામાંય સજીવતા,
જેતામાં આસરે સર્વે વિષમાસ્વાદ વિશ્વના.
ઊડેથી એક એ જાઠેઃ જગાવે દિવ્ય જ્યોતને,
ને શોધીભાવવૃત્તિ સહય-હૃદયને કલ્પનામાં જુલાવે.

*

પાર્થિવ-સ્પર્શથી ખીલીતી કલ્પના આલને અડે
હૃદયે એ બધા તોયે છૂપા ખહારવટે ચડે.

પ્રતાપરાય ઝ. પંડ્યા

એશિયામાં વ્યક્તિત્વ

પૂર્વના દેશોમાં વ્યક્તિત્વ હંમેશાં નમ્ર રહ્યું છે. ચીનની ભાષામાં વિભૂતિ - Personality—માટે શબ્દ પણ નથી. વ્યક્તિત્વના જે ખ્યાલની પશ્ચિમમાં પૂજા થાય છે તેના પર પૂર્વમાં ભાર નથી મુકાતો એ પૂર્વ તથા પશ્ચિમના આત્મા વચ્ચે રહેલો ઊંડો તફાવત દેખાડે છે.

પશ્ચિમનો કવિ અહંભાવપૂર્વક આખા વિશ્વને પોતાના ગળ વડે જ આંકે છે. પૂર્વનો એનો બંધુ વિશ્રાંતિ કે કાન્તિના—સ્વાસ્થ્ય કે ઉત્પાતના—કુદરતના પલટાઓમાં પોતાની મનોદશાનું આરોપણ કરી શકે તો આત્મસાક્ષાત્કારની પોતાની ઝંખના તૃપ્ત થયેલી માને છે. આમાંથી જ પૂર્વના રમ્ય કવનની ગેમી કામળતા ઉદ્ભવે છે. પરંતુ, સૌંદર્ય સાથે ઘણી વખત નિર્જાનતા જોવામાં આવે છે, તેમ પૂર્વના આ આત્મનિયંત્રણને લીધે એશિયન પ્રજાઓમાં શક્તિશાળી લોકનાયકો ઓછા પેદા થયા છે.

પશ્ચિમે વ્યક્તિત્વને આપેલી મહત્તા તેના ધર્મમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. હિંદુ તથા ચીન અશરીરી શક્તિઓની ઉપાસના કરતાં, ત્યારે પશ્ચિમમાં ઈશ્વરનું મુખ્ય તત્ત્વ તેનું વ્યક્તિત્વ હતું. દેવમાં મનુષ્યત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે છે એના કરતાં, દેવ મનુષ્યો સાથે જે રીતે બોલે છે તેમાંથી આ મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ભગવાન કહે છે: “તું આમ ન કરીશ,” એ વચન ઈશ્વરને વ્યક્તિરૂપે રજૂ કરે છે. એ દેવ પોતાના સેવકોને બોલાવી પોતાને માટે તેમને કામ સોંપતો. એક સર્વોપરિ વ્યક્તિ પોતાને કામ સોંપે એ ખ્યાલને લીધે એ સેવકોનું વ્યક્તિત્વ વધારે ખડતલ બનતું.

આની અસર સારી પણ થાય કે નરસી પણ થાય, પરંતુ પશ્ચિમના ઘણા મહાપુરુષોમાં ચોક્કસાઇ ને અમુક જાતની દુર્ધર્ષતા આવી છે. ઈશ્વર પોતાને પડખે છે (અથવા પોતે ઈશ્વરને પડખે છે, પરિણામે બંને એક જ છે) એમ માનનાર જેવી ખાતરી ને નિષ્કુરતાથી ઝૂંઝી શકે એવી રીતે, પોતાની શુદ્ધિ, ધર્મપદ્ધતિ, મહત્ત્વાકાંક્ષા કે પરંપરાગત ડહાપણ પર આધાર રાખનાર ઝૂંઝી શકતો નથી. એટલે, સામાન્ય રીતે પશ્ચિમના મહાપુરુષોએ પોતાના સમાજનું ભણું કે જૂરું કર્યું છે એટલું નેમના પૌર્વાત્ય સમકાલીનો નથી કરી શક્યા.

પૂર્વ ને પશ્ચિમ એ શબ્દો હું તાત્ત્વિક અર્થમાં જ વાપરું છું. એ રીતે ચહ્દી ને ઇસ્લામ ધર્મ પણ હું પશ્ચિમના લેખું છું. ચહ્દી ધર્મ યુરોપના વિચારોનું એક મળિયું નથી શું? અને ઝંગિસખાન જેવાને પણ હું અપવાદરૂપ લેખું છું, કેમકે એવા તો પૂર્વ કે પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતનથી અસ્પૃશ્ય કેવળ મનુષ્યપ્રાણીઓ જ ગણી શકાય. પણ સંસ્કારી સમાજ પરત્વે મારી માન્યતા ઇતિહાસ તપાસતાં સાચી લાગે છે. ઉદ્યારપાસામાં, ચીન કે હિંદુ એવિયર, દ્યૂયર, કોમવેલ કે લિંકન સંજ્ઞા નથી, તેમ જમા બાળુએ ઇન્કિવઝિટર, રેશેલ્સ કે કેસર વિલિયમ પણ પેદા નથી કર્યા.

ધણે અંશે પૌર્વાત્ય એવા ઇશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશ પશ્ચિમની પ્રવળ ને અસહિષ્ણુ સંસ્કૃતિ સાથે ભળ્યા ત્યારે “શાંતિ” નહિ, પણ “સંમશેર”ની ઘોષણા પરિણમી. એના સૂક્ષ્મ ભાવો આપણે કળી શકીએ તો ઇશુની ભાવના પોતાના પ્રભવસ્થાનરૂપ ઝનૂની મહદીઓ કે વ્યવસ્થાપક પોલ અથવા નર્કકુશળ ઓગસ્ટીન કરતાં મેળ શોધનારે કોન્સ્ટેન્ટિયસ અથવા દયામય, ક્ષમાશીલ લુદ્ધ કે પ્રેમતત્ત્વના ચીની ઉપાસક મો દી (Mo Dee)ની ભાવનાને વધારે મળતી આવે છે. પાર્વાત્ય સંતોમાં નહોતાં એવાં ઉદાન્ત આશાવાદ તથા ભાવના-મયતા ઇશુમાં હતાં—કદાચ આને વધારે વ્યક્તિત્વ પણ ગણી શકાય, પરંતુ પશ્ચિમના વીરોનાં બળરૂપ લઘ્યકૃતિ ને સમાધાન-નહિ-નેઈ એની અડગ વૃત્તિ એનામાં નહોતી.

પોતે અદ્ય છે તથા ભૂલને પાત્ર છે, એ ભાનને લીધે એશિયાના અગ્રણીઓ ધણે અંશે નમ્ર ને પરિણામે અદ્યપણ નીવડ્યા છે. પોતાના સિદ્ધાન્તોના ઉત્પાદક તથા પદ્ધતિઓને અનુમોદન આપનાર તરીકે ઈશ્વરનો ઈજરો રાખી લેવાની વિરાટ તેમ જ સંરક્ષક વૃદ્ધતા ધણે અંશે એમનામાં નહોતી. ગમે તેવા તેજસ્વી ઋષિના જ્ઞાન કરતાં સમગ્ર માનવજાતનું અનુભવજન્ય જ્ઞાન વધારે છે, એવી પૌર્વાત્ય ફિલસૂફીના પાયારૂપ માન્યતા એમણે નમ્રપણે સ્વીકારી લીધી છે. “લગવાને મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું” એ રીતે આ સંતો પોતાના ઓતાઓને કહેતા નહોતા પરંતુ “મનુષ્યનાં જીવન આમ શીખવે છે, તમારા પોતાના અંતરાત્માને પૂછી જુઓ” એમ કહેતા. સમાજપરિવર્તન કરવાનો અધિકાર પૂર્વમાં વ્યક્તિને આપવામાં નહોતો આવ્યો; આદર્શરૂપ મનાયેલી સમાજરચનાની યાદ આપી તેવા બનવા માટે જ લોકોને કહી શકાતું.

એશિયાના આગેવાનોની આ પુરાણી પ્રથા છે. પાંચ હજાર વર્ષના એશિયાના ઇતિહાસમાં આપણે એવી કેટલીક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ જોઈ શકીએ છીએ, જે આ મુશ્કેલી પર વિજય મેળવી શકી છે અથવા એને અવગણવામાં જ જેમની કીર્તિ બંધાઈ છે; અથવા તો ખીણ રીતે એને સ્વીકારી લઈ, પોતાના ઉપદેશમાં એને વણી લઈ એને જ પોતાની કીર્તિનો જેમણે પાયો બનાવ્યો છે. પહેલી કાટિમાં ચીન-શી-હુઆંગ-ટી આવે છે; મહાન સિકંદર પછી સો વર્ષે એનો જ દાબજો લઈ એણે ચીનનો પંડિતપૂજ્યનો ધર્મ ત્યજી દીધો ને ચીનમાં સમૃદ્ધસ્વાતંત્ર્ય દાખી દીધું. એની “કીર્તિ” એની ફેલાઈ કે એની કબર પાસેથી પસાર થનાર કોઈ પણ ચીનો તેને બ્રજ કર્યા વિના ન રહે. પરંતુ એનાં સ્થાપેલા સામ્રાજ્ય કરતાં લાંબું ટક્યું હોય. એવું સામ્રાજ્ય ઇતિહાસમાં હજી નોંધાયું નથી. એ જ કાટિમાં ફિલસૂફ સુનયમ્મુનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ માનતો હતો કે સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે પોતાનું એક રૂંવાડું પણ આપવું એ આત્મદ્રોહ છે, પણ રાષ્ટ્રની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જનપાની રાષ્ટ્રનું ઘડતર ઘડનાર હિડેયોશી તથા બાલ વિજય સાથે પોતાના લોકનાં દિલ જીતનાર મુહમ્મદનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. નીતિના ઉપદેશક કોન્સ્ટેન્ટિયસ, રાજકારણમાં બંધારણવાદી મેન્શિયસ અને ગૌતમ લુદ્ધ ખીણ કાટિના મહાપુરુષો છે. આ બીજા પ્રકારના મહાપુરુષો પણ વિરોધ કે જીલમમાંથી બચ્યા નહોતા પણ એમને માત્ર કેટલીક વ્યક્તિઓ તથા વિપરીત આચારવિચાર સામે જ ઝઘડા થતો હતો, એશિયાની ભાવના સામે નહિ.

આવા લોકનાયકોને ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વની ધરતી પર પશ્ચિમના નવા પણ ભયંકર પવન વાયા ત્યારે એમાંથી આજના એશિયાની વિભૂતિઓ જન્મ પામી. એમની આસપાસ નવા વાયુ વીંટળાયા છે ખરા પરંતુ એમાંથી એમણે એમના પુરોગામીઓમાં ન હતું એવું સામર્થ્ય અને જોમ મેળવી લીધું છે.

મુસ્તફા કમાલની બાળતમાં આ વધારે અંશે સાચું છે. પ્રાચીન ચીનની દૃષ્ટિએ જોતાં સુન-યાટ-સેનમાં પરદેશી બ્યવહારપરાયણતા વધારે ઊતરી આવે છે પરંતુ એમાંથી એને અજેય આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થયો. જેમના નિરંતર વિખવાદ ને કામચલાઉ સમાધાનોને લીધે આધુનિક જાપાનનું વિધાન થયું છે તે યામગાટા અને આષ્ટા પૂર્વ અને પશ્ચિમની મનોદશાના ઝગડામાંથી વધારે અંશે મુક્ત રહ્યા છે કેમકે પોતાના પ્રાનોનો સીધી રીતે ઉઠેલ લાવવામાં અને સિદ્ધાંતોના શબ્દશઃ પાલનમાં એમનો દેશ પૂર્વમાં હોવા છતાં અર્ધ પાશ્ચાત્ય રહ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી એવા ચિરંતન આધ્યાત્મિક મંડાણ પર ખડા થાય છે કે ટીકા અથવા વિવેચનના ઝંઝાવાતોથી એમની મુખમુદ્રા માત્ર વધારે તાજગીજ પામે છે. તેા પણ એમનામાં બે જાતની અસરોનું મિશ્રણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. પૂર્વની શાંતિ અને ધીરજ પશ્ચિમનાં બળ અને બંડવૃત્તિ સાથે ભળી શકે એનું અસરકારક ઉદાહરણ એમણે પૂરું પાડ્યું છે. પૂર્વ ને પશ્ચિમમાં, બંનેનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનો સમન્વય કરનાર મહાજનો પ્રતા પ્રમાણમાં પાકે તેા આપણે નવીજ સંસ્કૃતિની આશા રાખી શકીએ. એ તત્ત્વો એકનાં એક જ હોવાની કંઈ જરૂર નથી.

માનવજાતનાં વાતાવરણ અને વિચાર પર થતી અસરની દૃષ્ટિથી જોતાં નૂતન એશિયાના વિધાયકો આ યુગની સૌથી મહત્ત્વની વ્યક્તિઓ ગણી શકાય. યુરોપના બધા દેશોમાં એકી વખતે ફેલાયેલી પુનર્જાગૃતિ (રિનેસાં) અને પ્રજાશાસનની પ્રવૃત્તિઓ પછી પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એશિયાના આગેવાનોએ એકસામટી ચલાવેલી સંસ્કૃતિ તથા રાજકારણની હિલચાલ સૌથી મહત્ત્વની છે. એશિયા જે આજ સુધી રમ્ય કાવ્યમય કલ્પનાભૂમિ હતું તેને આ લોકો શક્તિશાળી કર્મભૂમિ બનાવી રહ્યા છે. પશ્ચિમના લોકો જેમને અંધારા અને અવગણવા જેવા ખૂણામાં પડેલા માને છે, એવા પૃથ્વીના આ મોટામાં મોટા ખંડને અને એ ખંડની કેટલીક અદ્ભૂત શક્તિશાળી પ્રજાઓને એ વિભૂતિઓ જગતની રંગભૂમિને મોખરે લાવી રહ્યા છે.

મેં જોયું છે કે જે અંધારો આપણી દુનિયાને નાશકારક નીવડે એવો છે તે દૂર કરવા માટે જાતિદ્વેષ વિરુદ્ધનાં પ્રવચનોના લાંબા લાંબા પ્રવાહો કરતાં એકાદ ચીની કાવ્યનું વાચન વધારે અસરકારક નીવડે છે. કાવ્યો અને જીવનચરિત્રો માણસોના અંતરદીપ પર જડાયેલાં ઢાંકણોને ઉઘાડી શકે છે. એમની આમડીના કાળા, પીળા કે રાતા રંગથી એ દીપશિખાનું તેજ પણ ઝાંખું નથી થતું.+

દિનકર મહેતા

+ જોસેફ વોરિંગ્ટન દોલના 'એમિનન્ટ એશિયન્સ' ના પુસ્તકની પ્રતાવના 'પર્સનલિટિ કન એશિયા'નો અનુવાદ.

‘ફાંસી’

[પૃથ્વી]

ઉગે અરુણ રંગનો નવલ લાનુ પૃથ્વી પટે,
અને નવપ્રભાતની કિરણ અંશુલી ફેરવેઃ
ગ્રહે વિહંગ ત્યાં ગધા નિજ ઉરે અમી પ્રાણને,
ફૂટે ગગન સિંધુના છલકતા તરંગો પરે.

બધું જગત જાગતું, નયન પાંપણો ચોળતું,
હશે ઉદ્ધી પ્રાણમાં પ્રણય પ્રેમ ત્યાં પૂરતું;
અને મનુજ પીંજરે સકલ જેલ કેદી અમે,
ઊઠી શરૂ કર્યું નવા સુજન વિશ્વનું કામ જ્યાં.

ખૂણે વિષમ ઘંટના ગરજતા ટકોરા સૂણી,
બન્યું હૃદય બાવડું! ધબકતું તરંગો મહીં !
હશે ! નયન પ્રાણ કે નવયુવાન ફાંસી ચઢે !
ભાડા હૃદય લેદતા દુઃખદ મૃત્યુ ટંકાર એ !

ઊભા મરણ માંથડે શિથિલ પ્રાણ લીંસાઈને
બુઝો ! તરફડી મરે ! લટકતો મૃદુ દેહ એ !
હશે હૃદયરક્તાની તરસ માનવી અંતરે !
બની શરમહીન જે પથિક પુષ્પનો પ્રાણ લે ?

ભલા ! કુદરતે રૂઝાં કુસુમ વિશ્વ બાગે સુજ્યાં,
તુ કાં જડ બની કરે વિષમ ફૂર સંહાર એ ?
કદી હૃદયવેગથી મનુજ ઘોર હત્યા કરે
શું એ મરણહંથી વિગતપ્રાણ પાછો વળે ?

ગોવિંદલાલ માધવલાલ શાહ

ચર્ચા પત્ર

વખત એટલે ગતિ નહિ તથા ગતિ અજ્ઞેય નહિ

‘પ્રસ્થાન’ના સં. ૧૯૮૮ના જ્યેષ્ઠ માસના અંકમાં “વખત એટલે ગતિ” એ મથાળાના લેખમાં શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસે કાલનો પરિચય આપતાં કાલપદાર્થને ગતિપદાર્થથી અલિપ્ત ગણ્યો છે, અને સાથે ગતિમાં પણ અજ્ઞેયત્વ સ્વીકારી કાલગત અજ્ઞેયતા સાધી છે. પરંતુ, ભારતીય દાર્શનિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં પ્રચલ પ્રમાણોથી કાલપદાર્થ અને ગતિપદાર્થ ભિન્ન કરતા હોઈ તેમ જ ગતિપદાર્થ ઇન્દ્રિયવેદ્ય હોઈ તે સિદ્ધાન્તયુક્તિના અભાવે અપ્રમાણ્ય હરે છે.

કારણ કે ગતિપદાર્થ અનિત્ય, દ્રવ્યાશ્રિત, અવ્યાપ્યવૃત્તિ અને સખંડ છે; જ્યારે કાલપદાર્થ નિત્ય, દ્રવ્યાશ્રય, વ્યાપક અને અખંડ છે. એટલે આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મોવાળા બે પદાર્થો એક જ છે એમ કોઈ પણ રીતે કહી શકાય નહિ. મતલબ કે, ગતિ કે જેનો ઉત્પત્તિવિનાશ સંભવતો હોઈ જે દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાનું અસ્તિત્વ ભોગવે છે અને જેની વહેંચણી થઈ શકે છે તેનું, કાલ કે જેનો ઉત્પત્તિવિનાશ કદાપિ સંભવતો ન હોઈ જે સર્વનો આધાર (પોતાના અસ્તિત્વથી સર્વનું અસ્તિત્વ સ્થિર કરનાર) છે અને જેની વહેંચણી થઈ શકતી નથી તેની સાથે એકજ કોઈ પણ રીતે સંબંધી શકે નહિ જ. અલગત ગતિ ઉપાધિ તરીકે કાલની અવગેહક હોઈ શકે છે.

કાલની અવગેહક ગતિ સદા સર્વત્ર સમાન ન હોઈ ઘટી, પલ, વિપલ વગેરેની નિશ્ચિત વ્યાખ્યા કરી રીતે થઈ શકે ? એ પ્રશ્ન કદાચ અહીં મૂંઝવે, પરંતુ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ રીતની ગતિ થતાં તરત જ તે ક્રિયાને લઈ તે દ્રવ્યનો પૂર્વ દેશથી વિભાગ સર્જાયા પછી પૂર્વસંયોગનો નાશ તથા ઉત્તરસંયોગ ક્રમથી ઉપજતા હોઈ, ‘સ્વમન્ય જે વિભાગ તેના પ્રાગભાવથી અવચ્છિન્ન જે ક્રિયા તેને અથવા પૂર્વસંયોગથી અવચ્છિન્ન જે વિભાગ તેને ક્ષણોપાધિ તરીકે માનવાથી તે મૂંઝવણ રહેશે નહિ. આ રીતની ક્ષણોના જે તે તે સમૂહો તે ઘટી પલ વિપલ વગેરે કહેવાશે.

તેમ છતાં કદાચ ગતિના વૈષમ્યને લઈ ક્ષણની ઉક્ત વ્યાખ્યાને ત્રણે કાલમાં ક્ષણ સમસ્વરૂપને જણાવનારી ન ગણીએ તો પણ ગતિની તે વિષમતા ગતિમાં કંઈ અજ્ઞેયતા તો સાબિત ન જ કરી શકે.

કારણ—જેયપદાર્થથી વિપરીત અર્થને જાણાવનાર અજ્ઞેય શબ્દ હોવાથી, અજ્ઞેય શબ્દ યોજતાં પહેલાં જેય શબ્દનો અર્થ જાણવો અપેક્ષિત છે. જેય એટલે જ્ઞાનવિષય. મતલબકે, પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ વગેરે પૈકી કોઈ પણ જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે જેય કહેવાય. હવે, જે ગતિ અજ્ઞેય હોય—પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પૈકી એકે પ્રમાણથી જેય ન હોય—તો તે (ગતિ) છે એમ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. સારાંશ:—ગતિમાં અજ્ઞેયતા સ્વીકારતાં ગતિનું અસ્તિત્વ જ વાંધામાં પડે. આથી, ગતિના સ્વીકારની સાથે જ તેમાં આ રીતની જ્ઞેયતા તો અનાયાસે સ્વીકૃત થઈ જાય છે.

જે અજ્ઞેયતાનો અર્થ અનિર્વચનીયતા કરવામાં આવે તો તે માન્ય કદાચ થાય પરંતુ તે રીતે આખું વિશ્વ અનિર્વચનીય કરતું હોઈ અજ્ઞેય કરે, ત્યાં અમુક જ અજ્ઞેય એમ કેમ? અજ્ઞેયતાનો અર્થ જે અતીન્દ્રિયતા કરીએ તો પણ, “જે આશ્રય દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ હોય તો તેમાં થતી ગતિ પ્રત્યક્ષ જ હોય છે,” એટલે ગતિ ‘અતીન્દ્રિય ન’ હોઈ જેય જ કરે. અન્યથા, આખાલવૃદ્ધ સર્વને અક્ષુભયોગથી નીપજતાં “દોડે છે” “ચાલે છે” એ વગેરે જે જ્ઞાનો તેનો વિષય શું? એ પ્રશ્ન નિરુત્તર જ હોય.

વળી—પાશ્ચાત્ય પંડિત સ્પેન્સરનો “ગતિ છે છતાં અજ્ઞેય છે” એ વાદ પણ આ રીતે તંપાસતાં નિર્મૂલ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. કારણ કે, જે વસ્તુ માટે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રમાણ (પ્રમા-જ્ઞાન-નું કારણ) ન હોય તે વસ્તુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર જ હોઈ શકે નહિ, અને જે પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણથી નીપજતી જે પ્રમા (જ્ઞાન) તેનો તે વસ્તુ વિષય હોય. એટલે પ્રમેય જ કહેવાય, અને પ્રમેય એટલે જ જેય. તો પછી ગતિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતાં તેમાં અનાયાસે ઊભી થતી જે પ્રમેયતા (જેયતા) તેનો અસ્વીકાર કઈ રીતે યુક્તિયુક્ત ગણાય?

કદાચ અજ્ઞેયતાનો સંકુચિત અર્થ અનિર્વચનીયતા લઈ ઉક્ત પાશ્ચાત્ય પંડિતે અનિર્વચનીય અર્થમાં જે અજ્ઞેય શબ્દ યોજ્યો હોય, અને આકાશ સીમાવગરનું હોવાથી તેમાં પણ સ્થાન (સીમા) નિર્ણીત ન થઈ શકતું હોવાથી, સ્થાનત્યાગરૂપ ગતિ અજ્ઞેય (અનિર્વચનીય) છે એમ સિદ્ધ કરવા માગતો હોય તો તે પણ અવિચારમૂલક જ કરે. કારણ કે, અહીં સ્થાનનો અર્થ કોઈ પણ મૂર્તદ્રવ્ય એમ સંભવતો હોઈ “સ્થાનત્યાગ” ની મતલબ “એક મૂર્તથી વિખૂટું પાડનાર કે અન્ય મૂર્તની સાથે જોડનાર જે ક્રિયા” એમ થશે. (ક્રિયા જેમાં સંભવી શકે તે દ્રવ્યને મૂર્ત કહેવામાં આવે છે.) આ જ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થવા સારુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞો “ખીજા દેશ—મૂર્ત—ની સાથે સંયોગને પેદા કરનાર ક્રિયા તે ગતિ” એમ વ્યાખ્યા કરે છે. (અપરદેશસંયોગાનુ-કલ્પ્યાપાદો ગમનમ્.) જેથી ગતિનાં બન્ને (જ્યાંથી અને જ્યાં) મૂર્તદ્રવ્યરૂપ સ્થાનો નિર્ણીત હોઈ ગતિ નિર્વચનીય (જેય) જ હોય.

આ ઉપરાંત મિ. સ્પેન્સર પોતાના મતબબના સમર્થનમાં એવો આશંકા પ્રકટ કરે છે કે:—જે કોઈ વહાણ પશ્ચિમ તરફ ગતિ કરતું હોય અને તે ઉપર તેનો કેપ્ટન તેથી વિરુદ્ધ (પૂર્વ તરફ) તેટલી જ ગતિથી ચાલતો હોય તો, તે કેપ્ટન ચાલે છે કે ત્યાં ને ત્યાં જ છે? એ પ્રશ્નનો નિર્ણાયક ઉત્તર મળતો અશક્ય છે. કારણ કે, કેપ્ટન જ્યારે વહાણની ચીજોની અપેક્ષાએ ચાલે છે ત્યારે વહાણ બંદારની કિનારો પાણી વગેરે વસ્તુઓની અપેક્ષાએ ત્યાં ને ત્યાં જ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પૃથ્વીના બ્રમણના હિસાબે તો

તે પ્રશ્ન વધારે દુરુદ થાય. બીજું, કેપ્ટનને તે દશામાં જો ચાલતો માનીએ તો પણ, પૂર્વ કે પશ્ચિમ પૈકી કઈ તરફ ચાલે છે? એ પ્રશ્ન નિરુત્તર જ હોય. એટલે ગતિ અજ્ઞેય માન્યા સિવાય છૂટકો નથી.

પરંતુ, ગતિની પૂર્વોક્ત ભારતીય વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં લેતાં ઉપર્યુક્ત શંકા પણ નિર્મૂલ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ; કારણ કે, જેમ વદાણમાં અમુક જલરૂપ મૂર્તિથી પોતાને વિખૂટું પાડનારી કે અન્ય મૂર્તિ સાથે પોતાને જોડનારી ક્રિયા હોઈને વદાણ ચલ ગણાય છે, તેમ કેપ્ટનમાં પણ વદાણના અમુક અવયવરૂપ એક મૂર્તિથી વિખૂટા પાડનારી અથવા અન્ય અવયવરૂપ મૂર્તિ સાથે જોડનારી ક્રિયા હોવાથી કેપ્ટન પણ ત્યાં તે ત્યાં નથી, પરંતુ ચલ છે. તેમ જ, “ જે મૂર્તિ દ્રવ્ય જેના કરતાં સૂર્યોદયની ક્ષિતિજરેયાની પાસેનું હોય તેનાથી પૂર્વે કહેવાય ” એમ પૂર્વ વગેરેની વ્યાખ્યા હોઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એ વગેરે નામે પણ મૂર્તિદ્રવ્યોનાં હોવાથી કેપ્ટનનું પૂર્વ પશ્ચિમ વગેરે પણ વદાણમાં જ સમાશે. એટલે મિ. રપેન્સરનો દ્વિતીય પ્રશ્ન પણ સોત્તર જ થઈ જશે.

વળા, તે આંત્ર્ય પંડિત ગતિને અજ્ઞેય ઠરાવવા વિશેષમાં જણાવે છે કે—વર્તમાન ગતિથી માંડી બધી મંદતર ગતિઓ ભોગવ્યા પછી જ ગતિમાન પદાર્થ વિશ્રામ લે છે, એવો સિદ્ધાન્ત સર્વસમ્મત છે, તો પછી તે અંતિમ ગતિ કે જે મન્દતમ છે—જેના કરતાં કાંઈ પણ મન્દતર ગતિ નથી—તેનો વિચાર અશક્ય હોઈને ગતિ અજ્ઞેય ઠરે છે.

પરંતુ, સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને તો તેવી શંકા થવાનો સંભવ જ નથી. કારણ કે, ગતિ અખંડ એક પદાર્થ નથી, પરંતુ સખંડ છે, એટલે કેટલીક ગતિઓ અપ્રત્યક્ષ અથવા અનિર્વચનીય થવાથી બધી ગતિઓ અપ્રત્યક્ષ અથવા અનિર્વચનીય છે, એમ કંઈ કહી શકાય નહિ. અન્યથા, પાર્થિવ પરમાણુ અપ્રત્યક્ષ કે અનિર્વચનીય હોવાથી પર્વત વગેરે બધી પાર્થિવ બનાવટોને પણ તેમ કહેવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય.

આમ છતાં પણ, કદાચ ગતિને અનિર્વચનીય ગણવાનો વ્યામોહ જો રહેતો જ હોય, તો પણ અનિર્વચનીય એ અર્થમાં અજ્ઞેય શબ્દ યોગ્યતા માટે કાંઈ પ્રમાણ મળતું નથી જ એટલે પોતાના અસ્તિત્વ માટે પ્રમાણ લઈ બેઠેલી અને તેથી સર્વસમ્મતિથી પ્રમેય (મેય) ગણાતી ગતિ અજ્ઞેય એ નામને પાત્ર તો સર્વથા ન જ હોઈ શકે. ઇતિશમ.

જયદત્ત શાસ્ત્રી

વિરોધ

પોતે છે પૂર્ણ તેથી જરી ન છલકતો, અગ્નિ માત્ર ન મૂકે,
જે મોટા પેટવાળો સમપણું ન ખુએ વારિધિની જ રીતે,
આહું છે પેટ તો દે, છલકી, તટ રહ્યાં ને નદી ત્રાસ પુરો,
થોડે લાલે કુલાતો, જગત ગળી જવા, બાય લીડે અધુરો.

નાગરદાસ અ. પંડ્યા

સાગતી

[ગઝલ]

ફરતી હું સ્થાન સ્થાને, મઝલ મારી કાપતી,
શુઝરાનની મારા કશી ફિકર ન રાખતી :
હેવાલ મારી જિંદગીનો જો પૂછો તમે,
તો સાચું કહેતાં મને શરમ ન લાગતી :-
આજે હું હતો કોઈની, થઈ કાલ પારકી;
પૂરી એક ચારથી ન મારી કામના થતી.
મારી જુવાનીમાં, અને મારી જીંદગીમાં
હું જેમ નાચતી સદાય તેમ નાચતી !
ગાફિલ જે કોઈ મારી કદી મશકરી કરે
જતી લાજ તેહની, મહારી લાજ ના જતી !
મૂકી વજૂદ મારી વફાદારીમાં રહે
તે મારતો મને અને તેને હું મારતી :
કદી હોય રાય રંક તેહને બનાવતી,
અને રંકને કદીય હું રાજ બનાવતી !
કિસ્મત નથી જેનું, કદાપિ તેની હું નથી,
હારે છે તમારું નસીબ—નથી હું હારતી :
કરજો મહારી વારતા મિત્રો મહીં, પતીલ,
જે ચાહે છે મને હું તેહને ન ચાહતી !

માની ખોટ

૨

“નસુ, મારે તને કેટલી વાર કહેવું કે આ બધાં વાંદરાં અહીં આવે છે એ મને પાલવતું નથી” દીવાનખાનામાં પણ મૂકતાં જ નીતમલાલે ધડકો કર્યો.

દીવાનખાનાના એક ખૂણામાં રમતાં બાળકો નીતમલાલને આવેલા જોઈ, કાંઈ રાક્ષસ આવ્યો હોય અને માણસો ત્રાસ પામીને નાસે એવા ભયથી બહાર દોડી ગયાં. નાનો જ્ઞનાર્દન કાંઈ હોભ પામતો, કાંઈ ભય પામતો, હાથમાંનો દડો જમતો તેમ રાખી સ્થિર બિઝો અને પોતાના ક્રોધિત પિતાના મુખની રેખાઓ વાંચવાના પ્રયાસમાં પડી ગયો તેનો પણ તેને ખ્યાલ ન રહ્યો.

નર્મદાએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો: “એ વાંદરાંમાં તો તમારો વાંદરો પણ આવી ગયો ને ?”

“તું દસી કાદ નહિ હું તને ફરીથી કહું છું કે અહીં છોકરાંને આવવા જ ન દેવાં” જરા હંમેજાતાં નીતમલાલે કહ્યું.

નર્મદા ગંભીર બની. તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “તે પાડોશીનાં છોકરાં ખીચારાં આપણા જનુ સાથે રમવા આવે તેને કાઢી મૂકવાં ?”

“સાત વાર કાઢી મૂકવાં. વળી કાઢી મૂકવાં એટલે શું ? આ છોકરા માટે કાંઈ રમકડાં લાવું એટલે બધાં વાંદરાં ભેળાં થઈને ભાંગી નાખે; કાંઈ ખાવાનું લાવ્યો હોઈ તો તું બધાંને વહેંચી દે. એ તો જાણે ઠીક. પણ એવાં ઉરાંચઉરાંચ જેવાં છોકરાં સાથે રમવાથી તો બિલટા આપણુ છોકરામાં પણ ખરાબ સંસ્કાર પડે છે. એમાંય પેલો મણ્ડીઓ તો જનુ જ બદમાશ છે. એ વાત મને પસંદ નથી.” બોલતાં બોલતાં ખીસામાંથી આલુબદામનું પડીકું નીતમલાલે ફેંક્યું.

નર્મદાએ પોતાના બોળામાં બેસવા આવેલા જ્ઞનાર્દનને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “તો ધધાપાણી છાટીને છોકરાના સંસ્કાર સુધારવા આખો દિવસ ઘેર રહેા! ખીચારું છોકરું છે તે રમતું તો જોઈએ ને, એને એકતું શી ગમે ?”

જનુનું નાનું મગજ આ નાટકનો બેઠ ઉકેલવામાં ગૂંચવાઈ પડ્યું હતું. તે એટલું સમજી શકતો હતો કે પોતાના માતાપિતાની તકરારનો વિષય તે પોતે હતો. તે એમ પણ જાણતો હતો કે એ તકરારમાં માતા તેના પડમાં અને પિતા વિરુદ્ધ પડમાં હતા, પણ તેને આશ્ચર્ય તો એ થતું કે જે પિતા પોતાને સવારે અને સાંજે ફરવા સાથે તેડી જતા અને પોતાની બધી જરૂરિયાતો એવા પ્રેમથી પૂરી પાડતા તે આમ વિરુદ્ધ કેમ જઈ શકતા હશે ? તેને એમ તો કાંઈ જાણે ખ્યાલ આવ્યો કે જ્યારે જ્યારે તેના પિતા તેને પાડોશીઓનાં છોકરાં અને તેમાં પણ પેલો તેનો ખાસ મિત્ર મણ્ડીઓ તેની સાથે રમતો જોતા ત્યારે આવું જ નાટક બજાવતું, પણ મણ્ડીઓ કેવો ગમ્મતી હતો ! એની સાથે રમ્યા વિના ચાલે પણ કેમ ?

જનુની ખુદ્દિ જો કે તર્કશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે વિચાર કરવા દેવાયેલી ન હતી છતાં આવા જ કાંઈ વિચારો બાળકના મનમાં હમેશાં જેવા અસ્પૃટ સ્વરૂપમાં આવે છે એવા અસ્પૃટ સ્વરૂપમાં તેના મનમાં પણ આવતા હતા. અને એ સંબંધી વિચારપરંપરાને અતે તેના માનસમાં આ બધા પ્રશ્નો પાછળ પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવવાને બદલે ઉદ્ગાર ચિહ્ન આવતે બિંબાં રહેતાં.

નર્મદાએ તેને બોળામાં બેસાડી એક યુગ્મન લીધું અને પછી તેને જ ઉદ્દેશીને બોલીઃ “બેટા, જો છે તે, તારા બાપને તું બીજાં છોકરાં સાથે રમે છે અને એમનું દીવાનખાનું બગાડી મૂકે છે તે નથી ગમતું.”

“ઠા હું કાંસે નહિ લમું.” કાંઈક નિરાશા, કાંઈક વિશાદ અને તે બધા પર પથરાયેલી ભયની આંધળી છાયા સહિત જનુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

તરત નૌતમલાલ બોલી બિંબાં: “જો, છોકરો તો બીયારો સીધો છે. તું જ એને બગાડે છે.”

નર્મદાએ વળી કંટાળાથી જવાબ દીધો: “પણ તો મેં તમને કહ્યું નહિ કે એને સુધારવા ઘેર રહેતા બપ? છોકરો બીજા કોની સાથે રમે?”

“કેમ તું નથી? બાળકને કેળવણી આપવી એ તો માનું જ કામ છે. તેં કાંઈ દિવસ છાપાં ઉઘાડીને જોયાં હોય તો બપર પડે ને રૂશિયા, છટાલી, અને કાન્સની સીઓ પોતાનાં બાળકોને કેવી તાલીમ આપે છે! તું હો ત્યાં સુધી એને બીજા કોઈની સોંપતની જરૂર જ ન હોતી જોઈએ અને વળી હું તેને ફરવા સાથે તેડી બહાર છું ત્યારે બહારની દુનિયા પણ બતાવું છું ને?”

આ સંવાદ આગળ ચાલત, પણ એવામાં રસોડામાંથી શાક દાઝી જતું હોવાથી વાસ આવવાથી નર્મદાને યાદ આવ્યું કે પોતે આ ભાંગઝડમાં ચૂસે મૂકેલા ગુવારમાં પાણી નાખતાં બૂલી ગઈ છે! તેથી તે ત્યાં દોડી ગઈ. નૌતમલાલ જનુને આહુબદામ અને થોડી દ્રાક્ષ આપવામાં રોકાયા.

૨

એ જ દીવાનખાનું, એ જ જનુ, એ જ નૌતમલાલ; પણ આજ નૌતમલાલને, જગત. કાંઈ જુદું જ જણાતું હતું. આકાશમાં વીજળી ચમકે ત્યારે તેનો ચમકારો તો બહુ જ અદ્ય સમય ટકે. પણ આંખ તેથી ઘણો વખત અંજાએલી રહે, એવું જ કાંઈ એમને પણ થતું હતું. નમુ એમના જીવનમાં એક વિષયવાર ચમકી. એ ચમકારાનાં ત્રણ વર્ષ તો જોતજોતામાં ચાલ્યાં ગયાં અને એ અદસ્ય પણ યઈ ગઈ. પણ પાછળથી નૌતમલાલની આંખો આજ નાંખવા જીવનના મીઠામાં મીઠા અનુભવોની યાદગીરી રૂપે જનુને પાછળ રાખતી ગઈ!

નર્મદાની છેલ્લી ધડીએ તેને આશ્વાસન આપવા નૌતમલાલે તેને કહેલું કે: “જનુની ફિકર ન કરતી.” ત્યારે તેણે પોતાના હમેશના ખુદ્દા હાસ્ય સહિત જ કેવું કહેલું કે: “એની ફિકર શા માટે કરું? એ ક્યાં મારી એકલીતો છે? ફિકર તો મેં તમારી થાય છે.” નૌતમલાલનાં મનમાં એ શબ્દોના બહુકારા આંખો દિવસ સંભળાતા અને રાત્રે સ્વપ્નમાં આવતા. એ શબ્દો પાછળ એ માનવહૃદયના નિકટમાં નિકટના સંબંધ વખતની અચળ શ્રદ્ધા હતી; અનેક મીઠી સ્મૃતિઓ હતી અને અનેકાંતેક સ્વપ્નસૃષ્ટિઓનાં અંદરેર પણ હતાં.

‘પુરુષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ સગવડતા પૂરતો હોવાથી એક જાતનો કરાર-કોન્ટ્રાક્ટ-માન છે. એની આસપાસ ચણાચેલી પવિત્રતાની ભેદી દિવાલો પોતાની નિર્બળતાને ઢાંકવાનાં મનુષ્યનાં કૃદ્ધાં છે. સમાજશાસ્ત્રીને મન માનવસમાજમાં અનિવાર્ય ખીજા અનેક કરારો કે સોદાઓ કરતાં આ કરારની કાંઈ વિશેષ કિંમત નથી હોતી’ આવી વિચારસરણી એક વખત નૌતમલાલે જ રણુ કરેલી. પણ તેઓ તે દિવસે રમશાનમાં બેઠા આંસુ પાડતા હતા અને સામે ચિતામાં નમુનું શય જળતું હતું ત્યારે તેમના એક ફૂર મિત્રે એ વિચારસરણીની યાદી આપી ત્યારે તેમનું હૃદય કેવું કડાકા કરી રહ્યું હતું ! બસ એક કોન્ટ્રાક્ટ અને તે પૂરો થયો ! પુનર્જન્મે પણ નમુને મળવાની આશા નહિ ! નમુ કાંઈક બોલી ખરી. પણ કેવી હેતાળ ! એની બાલા જેવી જીભ પણ ક્યારેક કેવી મીઠી લાગે એવી ? અને એ બધાં ઉપરાંત એની નૌતમપરની શ્રદ્ધા ? એ બગવાન ! પણ અરે ! બગવાન તો મરી ખૂટ્યો અને પુનર્જન્મ પણ નથી ! જગતમાં હવે કથી તરફ નજર કરવી ?

હૃદયને કારી ખાતી અનેક વિચારપરંપરાથી બચવા નૌતમલાલે સીનેમા જોયાં, નાટકો જોયાં અને તેમ કરી પોતાના ઘરથી જેમ દૂર રહેવાય એવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, અને છતાં ઘેર તો આવતું જ પડતું અને પછી એ ઘરમાં કેણું ? પોતે અને જનુ બે જ. એ નિર્જનતા જોતાં તેને ધડીબર આત્મહત્યા કરવાની ઈચ્છા થઈ આવતી. પણ જનુનું શું ?

નૌતમલાલનું સ્વપ્ન ‘બાપા’ શબ્દથી તૂટ્યું. તેમણે સજ્જ આંખે પોતાની પાસે બેઠેલા પોતાના પ્રેમના રમારકને નિહાળ્યો. દિવાલમાંથી કાંઈ અવાજ સંભળાયો : “જનુ ક્યાં મારી એકલીનો છે ?” અને નૌતમલાલ એ બાળકના ચહેરા તરફ કંઈક પળા સુધી નેહ જ રલા. એ બાળકના હાસ્ય કે રૂદનમાં પોતાના જ સ્નાયુઓની ગતિ તેમણે નિહાળી અને આંખોમાં નમુની એ જ મીઠી યાદ અને કપાળ પરની પેલી એક રેખા તો કેમ જાણે નમુના કપાળ પરથી ઉબેડીને જ ત્યાં જડી હોય નહિ !

“બેટા” એ મુદુરેખા પર સુખન લેતાં નૌતમલાલ બોલ્યા. પણ નૌતમલાલના મોઢામાં નામ ખીજાનું હતું ત્યારે મામે પ્રતિમા જીંદી જ હતી. પળવાર તો એમનું મન ગુચવાડમાં પડી ગયું કે પોતે કોને સુખન લેતા હશે ! પણ વળી જનુના શબ્દ એમને કંઈપનાસ્ટ્રિના આકાશમાંથી વાસ્તવિક જગતની ધરતી પર ખેંચી લીધા.

“માલી બાને બોનાવો ને, મને નડી ગમતું.”

નૌતમલાલના ગળામાં આખી સોપારી અટકી ગઈ હોય એવું કાંઈ થયું. ખોખારો ખાઈને એમણે ગળાની રગને ટેકાણે આણી. પણ આંખને રોક્કી શકાય તેમ ન હતું. ઉવટ જનુ પરથી દ્રષ્ટિ ઉબેડી ખીજા તરફ નેહ તેમણે તેને ખોળામાં બેસાડ્યો અને પૂછ્યું : “આપણે કરવા જઈએ તો તને ગમે ?”

“જા-જરિયો..ના.”

એમ તો કાંઈ નાટક જઈયું ?

અને તેમાં પછના પન ન ગમે.”

નાટક બજવાનું, ખીજામાં જઈયું ?

જા કેમ ?

નાં ઠા માલી બા એ. પન ટમે બોનાવટા ઠા નડી ને ?”

નમાયો જનુ કોણ નડીને પોતાની બા માની બેઠેલો એ બા એને ક્યાંથી લાવી આપવી ? નૌતમલાલને એ કલ્પનામાં રહેલા કટાક્ષથી જરા હસવું આવ્યું. પણ બીજી જ પળે તે હાસ્ય પર સર્વભક્ષી ગ્લાનિની છાયા ફરી વળી.

નૌતમલાલને પોતાનું દુઃખ ન હતું. નમુ કદાચ આલી ગઈ તો તેનું પણ એટલું બધું દુઃખ ન હતું, પણ આ નમાયા જાળકનાં પોતાની માતાને મળવા માટેનાં વલખાં તેનાથી જોયાં જતાં ન હતાં. જો કોઈ પણ ઉપાયે જનુ એની માતાને મૂલી બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડી શકે તો પછી નમુના વિરહને હિંમતથી સહન કરવા પૂરતી શક્તિ તો આટલા સમયમાં નૌતમલાલે કેળવી લીધી હતી. પણ તે કેવી રીતે બને ?

“ એટા...જનુ ! ”

“ હં...” જિડા ખાતાળમાંથી આવતો હોય એવો ચિંતાભર્યો, નિરાશભર્યો સ્વર જનુના ગળામાંથી આવ્યો.

“ એટા, એમ બોલે છે ત્યારે મને ફિકર થાય છે. જરા મઝામાં રહે ને ! ” ગળગળા થઈ નૌતમલાલે કહ્યું.

“ પન મને નહી મઝદું. ”

“ એટા, તું બીજાં છોકરાં સાથે રમવા કેમ જતો નથી ? જરા રમીએ તો બધું ગમે. ”

“ પન ટમે વધો ને, એટને માલી બા હોય ટા મનીઓ પન આવે. ”

“ એટા, હવે નહિ વડું હો. તું મણીઆ સાથે ખુશીથી રમજે. જો આ રમકડાં છે ને ? ”

“ હા ” જનુએ માથું ધુણાવ્યું.

“ એ રમકડાંથી બધાં ય છોકરાં રમજો. મણીઆ રમવા આવે તો તને ગમે ? ”

“ હા ” જનુએ ઉત્સાહપૂર્ણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“ બીજાં કેણુ કેણુ છોકરાં તને ગમે ? ”

“ બચુનો પન મને ગમે, ને જગુ યે ને મુયે મને ગમે. ગમે ને બાણુવો ટાં મને ટે દિ માલટોટા, એને નહિ બોનાવીએ, બહુ ભઈ બાપા ? અને પચી માલી બા આવે ને ટે બધાંયને પતાચાં આપયે બહુ ભઈ બાપા ? ”

“ હવે તને કોઈ નહિ મારે, એટા, હું બાણુને પણ કહીશ કે તારી સાથે રમે. એને બધાંને બોલાવી લાવું ? ”

“ હા ”

પાડોશનાં છોકરાંને રમવા બોલાવવા પહેલાં તેઓમાં પોતાના સહબાવનો વિશ્વાસ જગવવા નૌતમલાલ જનુ માટે મેવો લાવ્યા હતા તે તેઓને વહેંચી આપવા બોલા થયા.

લાઈબ્રેરી

દેનું હાસ્યમુદ્રના સો વર્ષના કલ્પોત્સવને કાર્ષ્ણ એવી રીતે બાંધીને રાખી શકે કે તે હથેલા બાળકની માફક ચૂપ ચર્ષને ખેંચી રહે, તો તે નીરવ મહાશબ્દની સાથે લાઈબ્રેરીની તુલના ચર્ષી શકે. અહીંયાં ભાષા ચૂપ ચર્ષ ખેંચેલી છે, પ્રવાહ સ્થિર થયેલો છે, માનવાત્માનો અમર પ્રકાશ કાળા અક્ષરની ખેડીમાં કાગળના કારાગારમાં બદલ ચર્ષને રહ્યો છે. આ બે સદસા વિદ્રોહી ચર્ષ બેઠે તો, નિસ્તબ્ધતા ભાંગી દે તો, અક્ષરની વાડ આળી દઈને તરત જ બહાર ધસી આવે તો ! દ્વિમાસ્યના માથા ઉપર કાણુ બરફની વચ્ચે જેમ કેટકેટલાંય તોફાનો જરકાઈ રહેલાં છે, તેમ આ લાઈબ્રેરીમાં માનવહૃદયના તોફાનને કાણુ બાંધી રાખ્યાં છે !

વીજળીને માણસે લોહના તારથી બાંધી દીધી છે, પણ કાણુ જાણતું હતું કે માણસ શબ્દને નિઃશબ્દમાં બાંધી રાખી શકશે ! કોણુ જાણતું હતું કે મંગીતને, હૃદયની આશાને, જામત આત્માના આનંદધ્વનિને, આકાશની દૈવચાણીને તે કાગળમાં વીટાળી રાખી શકત ! કાણુ જાણતું હતું કે માણસ અનીતને વર્તમાનમાં બંદી કરશે, અતલરૂપમાં કાળસમુદ્રની ઉપર કેવળ એકએક પુસ્તકથી સેતુ બાંધી દેશે !

લાઈબ્રેરીમાં આપણે દુનિયા રચતા મળતા એકમાં બીજાએ છીએ. કાર્ષ્ણ રચતા જાય છે અનંત સમુદ્રમાં, કાર્ષ્ણ ચડે છે અનંત શિખર ઉપર, અને કોઈ બિતરે છે માનવહૃદયના અતલરૂપમાં. ત્યાં જવાની મુશ્કેલી થાય ત્યાં દોડો, ક્યાંય બાધા ન મળે. મનુષ્યે પોતાના પરિવારને એક નાનકડી જગ્યામાં બાંધી રાખ્યું છે.

શંખમાં જેની રીતે સમુદ્રનો શબ્દ સંભળાય છે તેવી રીતે આ લાઈબ્રેરીમાં શું તમે હૃદયનાં ઉત્થાન અને પતનના શબ્દો સાંભળો છો ? અહીંયાં જીવિત અને મૃત બન્ને વ્યક્તિઓનાં હૃદયો પાસેપાસે એક જ લતામાં રહે છે. વાદ અને પ્રતિવાદ અહીંયાં બે ભાઈની માફક સાથેસાથે રહે છે. સંશય અને વિશ્વાસ, સંધાન અને આવિષ્કાર, અહીંયાં એકબીજાનાં શરીરની લગોલગ વસે છે. અહીંયાં દીર્ઘ પ્રાણુ અને સ્વલ્પ પ્રાણુ પરમ ધૈર્ય અને શાંતિ સાથે જીવનવાત્રાનો નિર્વાહ કરે છે, કાર્ષ્ણ કાર્ષ્ણની ઉપેક્ષા કરતું નથી.

કેટલીય નદીઓ, સમુદ્ર, અને પર્વતો ઝોળાંઝોળે માનવનો કંઠ અહીં આવી પહોંચ્યો છે—કેટલાય સૈકાઓના છેડેથી આ સ્વર આવે છે—આવો, અહીં આવો, અહીં પ્રકાશનું જન્મમંગીત ગવાય છે !

અમૃત લોકનો પ્રથમ આવિષ્કાર કરીને જે જે મહાપુરુષોએ જે કોઈ દિવસે પોતાની ચોતરફનાં માણસોને દાક્ષ પાડીને બોલાવ્યાં છે—“તમે સધળા અમૃતના પુત્ર છો, તમે દિવ્ય ધામનાવાસી છો—” તે જ મહાપુરુષોનો કંઠ સદસ બાપામાં સદસ વર્ષોમાંથી પસાર થતો આ લાઈબ્રેરીમાં પ્રતિધ્વનિત ચર્ષ રહ્યો છે.

આ બંગાળ તરફથી શું આપણે કાંઈ જ કહેવાનું નથી ? માનવસમાજને શું કાંઈ મમાયાર આપવાના આપણી પાસે નથી ? જગતનાં એકતાન સંગીતમાં શું બંગાળ જ કેવળ નિસ્તબ્ધ રહેશે ?

ધણે સમય નીરવ રહીને બંગાળનું ચિત્ત ભરાઈ ગયું છે. તેને પોતાની જ બાપામાં એકવાર પોતાની વાન કહેવા ઘો. બંગાળી કંઠની સાથે મળીને વિશ્વસંગીત મધુરતર ચર્ષ બાજશે !

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

• ‘ બંગાળ ’ અને ‘ બંગાળી ’ શબ્દની જગ્યાએ ‘ બુનરાત ’ અને ‘ બુનરાની ’ શબ્દ ગૂંથીને પણ વાંચી શકાયો. તંચી

પુસ્તકાલય

આ જે પુસ્તકોનો સર્વસંગ્રહ છે, જેને આપણે પુસ્તકાલય કહીએ છીએ એ શિક્ષણને માટે કાંઈ કમ સાધન છે ? ખરું પૂછો તો એ એક 'સાર્વભૌમ સાર્વકાલિક નગર' છે. ત્યાં પૃથ્વીના બધા દેશના અને બધા કાળના જ્ઞાનીઓ, કવિઓ અને ઋષિઓ સૌ સાથે વાસ કરે છે. અહીં ગાતમને અને વ્યાસને ભેગા વસતાં કરીં વિવાદ થતો નથી; વેદાંતની પાસે ન્યાય સમાનભાવે રહે છે; અહીં મહામુદના કુરાનની સાથે હિંદુઓનો વેદ રહે છે. ચીનના મહાન કોન્ફયુશિયસની સાથે ક્રિશ્ચિયનોનું બાઈબલ રહે છે. કોઈની સાથે કોઈનો વિરોધ નથી . . .

માનવની આવી ચિન્મયી મુક્તિ પુસ્તકાલય સિવાય બીજે ક્યાં છે ? કોઈ પણ વ્યક્તિ જરા પણ બાધા સિવાય એ ચિન્મય રસ્તે જઈ શકે.

પણ જગત્રી જો સજીવ ન રહે, સાધક પોતાનો પ્રાણુ પુએ તો આ જ પુસ્તકાલય તેને ભારરૂપ થશે. આ પુસ્તકાલય ધણાય સાધકોને સહાયરૂપ થયું છે, તે જ પુસ્તકાલયથી ધણાય સાધકો દુઝાઈને મરી પણ ગયા છે—જેમ અખતરના ભારથી અનેક યોદ્ધાઓ મરી ગયા છે તેમ.

એક બાઉલની વાત છે. એક વખત એક ધાન્યના કાઠારમાંથી ધાન્ય બહાર કાઢતાં તેમાંથી એક મરેલો સૂકાઈ ગયેલો ઉંદર નીકળ્યો. બાળકો તેને જોઈને કિલકિલાટ હસવા લાગ્યાં કે, “કાઠારમાંથી મરેલો ઉંદર નીકળ્યો !” બાઉલે કહ્યું: “એ શુષ્ક ઉંદરને જોઈને તમે હસો નહિ, એ જેવો તેવો માણસ નથી. એ તો જ્ઞાનના અને શાસ્ત્રના ભારથી પીસાઈ ગયેલો દુઝાઈ ગયેલો પંડિત છે ! મહાપ્રાણુની આશા રાખીને તેણે શાસ્ત્રના કાઠારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જો ધીરે ધીરે શાસ્ત્રને તે પચાવી શક્યો હોત તો ધીરે ધીરે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાત અને શક્તિસંપન્ન પણ થાત. પણ થયું તેથી વિપરીત જ. સમસ્ત શાસ્ત્રના ભારથી તેનો પ્રાણ પીસાઈ ગયો.”

શિખરે।

[ઉપનતિ]

આકર્ષતાં એ શિખરે અનેરાં;
પાતળદેશે કંઠ પાય સ્થાપી,
પૃથ્વીતણું વજ્રપટા ઉઘાપી,
શૃંગે વિધે આલ અથાગ ઘેરાં.
અને અનામી અકલા અનંતે,
આશ્ચર્યથી મુગ્ધ પ્રશાંત ભાવ
ઊભાં ઊભાં મૌનરૂપા ગજાવે;
એના પડે આ પડઘા ઠગતે.
ના કાળની ખેડાયત ત્યાંહિ કાળ,
દિગંબરો ચે સરકી પડે ત્યાં,
ત્યાં નમસૌન્દર્ય સ્વરૂપશોભા—
લસે ધરી કંઠ અનંતમાળ.
ના વાદળાં કાળગરંગ કૂડાં,
તોફાનનાં ગર્જન, મેલ છાયા
સ્વપ્ને ય આવે ન, ન મોહમાયા;
ત્યાં વિસ્તરે મુક્ત પ્રકાશ રૂડા.
અસહ્ય વેગે શુચિ જ્યોતિ-પાંખે
પ્રદક્ષિણા શાશ્વતની કરંતા,
બાધા નિશાની સહજે કરંતા
તારા, નરી પાવકદીપ આંખે
એકાગ્રતાનાં પ્રખરાજ સાધી
લેદોતણું અંતર લેદનારા,
વિશ્રામ લે ત્યાં, શ્રમખેદભારા
ઊતારી પાછા ઉડતા ત્વરાથી.
ત્યાં અંતરંગી બની આત્મમિત્ર
અમેય આશ્ચર્યસ્વરૂપ ડેરો,
બાંધી સદાનો અવિનાશ-ડેરો
વાસો ચહું, નિત્ય નવીન ચિત્ર
નિહાળતો અક્ષય નંદનોનાં,
આનંદની દ્હેર પડે તરંતો,
શાંતિતણા ગર્ભમહો ગરંતો,
આનન્દ સેવ્યાં લહું સ્વપ્નસોનાં
પૂજાલાલ

લોક ચર્ચા

નિઝામ રિયાસતમાં વસતા ગુજરાતીઓ

સુતરમી સદીમાં મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે દક્ષિણની ચઢાઈ કરી અને સર કરેલો પ્રદેશ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને સોંપ્યો, ત્યારથી ગુજરાતીઓ નિઝામ રિયાસતમાં આવીને વસ્યા. ગુજરાતીઓ દિલ્હીથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની સાથે નીકળી જુરહાનપુર મુકામે થોડો વખત વસ્યા અને ત્યારબાદ નિઝામ રિયાસતમાં આવી વસ્યા હોય એમ જણાય છે. આમ માનવાનું કારણ એ છે કે, ધણીખરાં ગુજરાતી કુટુંબોને જુરહાનપુર સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહિ, પણ કેટલાકની તો જમીન અને મિલકતો પણ ત્યાં છે.

નિઝામ રિયાસતના ગુજરાતીઓમાં, ષદ્દક્ષત્રિયો, મોઢ વાણિયાઓ, પોરવાડ વાણિયાઓ, ગુર્જર વાણિયાઓ તેમ જ ઔદિચ્ય, મેવાડા, સારસ્વત, શ્રીગોડ, શ્રીમાળી વગેરે હાલજો તેમ જ નાગરોનો સમાવેશ થતો હતો. હાલમાં તેમાં વેપારી-ગુજરાતની વેપારી કોમોનો ઉમેરો થયો છે. તેમાં ખાસ કરીને પારસીઓ, જૈન વાણિયાઓ, ખોજાઓ, મેમણો અને વહિરાઓ સારા પ્રમાણમાં વધ્યા છે. રિયાસતમાં લગભગ છ થી સાત હજાર ગુજરાતીઓ વસે છે, એવો અંદાજ થઈ શકે છે. ગુજરાતી બોલનારાઓમાં સૌથી વધારે વસ્તી પારસીઓની છે. અને રાજ્યના ઉપરી અમલદારો, તેમ જ દાદ તાડીના ઇન્તરદારો આ કોમ સારી સંખ્યામાં પૂરા પાડ્યા છે. આ ઉપરાંત આ કોમ પાસે સારા પ્રમાણમાં પૈસો, અને ગુણે સાહસિક હોવાથી વેપારમાં આગળ પડતા છે. ખાસ કરીને રૂવાળા પ્રદેશમાં તો કારખાનાં એમનાં જ જોવામાં આવે છે.

પારસી કોમ જે સહુકાઈથી ખીજ કોમો સાથે લળી જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ રિયાસતમાં પણ એ કોમ બધા સાથે લળી ગઈ છે. હાલના નિઝામ તેમ જ સ્વર્ગસ્થ નિઝામે પણ એમની સારી કદર કરી છે. અને નવાબજંગ વગેરે ઇલકાઓ એમને આપ્યા છે. પારસીઓનો બિર્દી બાપા પર સારો કાજુ છે, અને તેથી રાજ્યને પણ તેઓ ધણા જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એમની વસ્તી લગભગ સાડા ત્રણ હજારની ગણાય છે. અને દરેક જગ્યાની માફક એમની સખાવતો નિઝામની રિયાસતમાં પણ મશહૂર છે.

એમ કહેવાય છે કે, પહેલાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનાં આશરે જસો ઘર હતાં. તેમાંથી ધીમે ધીમે ઘટીને અત્યારે લાગ્યે તેમનાં પચીસથી ત્રીસ ઘર હશે. એ જ પ્રમાણેની સ્થિતિ, જે અસલ ગુજરાતી વતનીઓની ખીજ જાતિઓ છે, તેમની થવા માંડી છે, સિવાય કે ષદ્દક્ષત્રિયો, કે જેઓની વસ્તી વધી છે. આ વસ્તી વધવાનું કારણ એમ મનાય છે કે લખનૌ બાજુ વસતા ષદ્દક્ષત્રિયોનો મોટો સમૂહ અત્રે આવી સ્થાયી થયો છે. અહીંના ષદ્દક્ષત્રિયોને ગુજરાતના ષદ્દક્ષત્રિયો સાથે થોડો-થોડો સંબંધ છે, પણ તે દિનપ્રતિદિન ઓછો થતો જાય છે. અહીંની એમની આખી કામના પુરુષો માંસાહારી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ

માંસાહારી નથી. એમનાં લગ્નનાં ગીતો હજી ગુજરાતીમાં જ ગવાય છે. એમનો પહેરવેશ રાજ્યમાં જાગીરો અને અમલદારોને અંગે પૂરો મોગલાઈ થઈ ગયો છે. તેથી સાધારણ સંજોગોમાં આપણે એમને હિંદુ તરીકે ઓળખવા પણ મુશ્કેલ પડે. તેમનો હમેશનો પહેરવેશ ચોરણી, શેરવાણી અને લાલકુમતાવાળી ટોપી છે. તેમ જ લાવા પણ જીર્ણ બોલે છે. તેથી નવો આવેલો ગુજરાતી એમ માનવાની પણ ના પાડે કે, એ લોકોને ગુજરાત સાથે સંબંધ હોઈ શકે! હાલના જમાનાને અનુસરીને યુવકોમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, અને ટર્કોશ ટોપીને બદલે ગાંધી ટોપી ધીરે ધીરે પગપેસારો કરી રહી છે. તેમ જ યુવકોની માંસાહાર પ્રત્યે પ્રીતિ કમી થતી જાય છે. એમનો ગુજરાત સાથે સંબંધ છે, અને હજી કન્યાઓ ગુજરાતમાં અપાય છે, એટલા પૂરતા જ એમને ગુજરાતી કહી શકાય. એમના શુકલ અને પુરોહિત ગુજરાતી છે અને તેમના સંસર્ગને લઈને સ્ત્રીઓમાં થોડી ધણી ગુજરાતી ભાષા જાણનાર હોય છે. પુરુષોમાં ગુજરાતી ભાષા જાણનાર જવલે જ મળે છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

હિંદુઓમાં, ગુજરાતી મોઢ, ગુર્જર અને નાગર વાણિયાઓની વસતી સારી જેવી ગણાય છે. એમની ભાષા અને પહેરવેશ ગુજરાતનો જ કાયમ રહ્યો છે. જો કે સ્ત્રીઓ મદ્રાસીઓની માફક ઝોટે છે અને બહાર નીકળે છે ત્યારે પડોશ પાળે છે, પરંતુ તે વખતે પહેરવેશ તદ્દન ગુજરાતી પહેરે છે.

ગુજરાતીઓની વસ્તી ખાસ કરીને ઔરંગાબાદ, જાલના, નાંદેર, સીકન્દ્રાબાદ અને હૈદરાબાદમાં છે. સીકન્દ્રાબાદમાં એક ગુજરાતી કલબ પણ છે. અને તે વેપારનું મથક હોવાથી ગુજરાતી વેપારીઓની અવરજવર પણ ત્યાં વિશેષ રહે છે. હૈદરાબાદમાં પણ એક ગુજરાતી મિત્રમંડળ છે, તેમ જ તેને અંગે એક પ્રસ્તકાલય પણ છે. બે વર્ષથી અત્રે એક ગુજરાતી નિશાળ પણ સારા પાયા ઉપર કાઢવામાં આવી છે. એ નિશાળ માટે બે મોટર બસો લાડે રાખી... સીકન્દ્રાબાદ, કારવાન વગેરે આજુબાજુનાં સ્થળોથી ગુજરાતી છોકરાછોકરીઓને લાવવા અને લઈ જવામાં આવે છે. આ નિશાળનો લાભ લગભગ ૧૨૦ થી ૧૪૦ છોકરા-છોકરીઓ લે છે. શિક્ષકો પણ અનુભવી અને શિક્ષકોની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા શિક્ષકોમાં આવ્યા છે આ નિશાળની સંસ્થા જામી કરી તેને નિભાવી રાખવાની ઉપાધિ અને ભાર શ્રી. ચંદુલાલ છોટાલાલ ડંગેરીઆએ પોતાને માથે લીધી છે. શ્રી. ચંદુલાલ અસલ ખંભાતના વતની છે. એમના પિતાશ્રી અત્રે આવી વસ્યા હતા. એ પોતે અત્રે અભ્યાસ કરી રિયાસતની જ નોકરીમાં દાખલ થયા. અમેરિકા જઈ ઇન્જિનિયરિંગની ડીગ્રી મેળવી હાલમાં નિઝામ સરકારના ઇજનેરખાતામાં સારી પદવી બોગવે છે, અને નિઃસ્વાર્થપણે ગુજરાતીઓની સારી સેવા કરી રહ્યા છે.

રિયાસતના ગુજરાતી અમલદારો વિશે જણાવતાં, ગુજરાતને ઘણું મગફર થવા જેવું છે. નિઝામ રિયાસતના નાણાં પ્રકરણી પ્રધાન સર અકબર હૈદરી ખંભાતના એક વહોરા ગૃહસ્થ છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના જાણીતા તૈયબજી કુટુંબના નવાબ હાશીયારજી નિઝામ સરકારના કાયદાના સલાહકાર છે. સરકારી આગકારી ખાતાના વડા મિ. ભડયા કરીને એક પારસી ગૃહસ્થ છે, જેઓ મુંબઈ ઇલાકામાં ભુદે ભુદે સ્થળે કલેક્ટર હતા, અને છેવટના ભાગમાં એકસાઇઝ કમિશનર પણ નીમાયા હતા. નિઝામ સરકારના પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ

પણ એક પારસી ગૃહસ્થ હતા જેઓ થોડા વખત ઉપર જ નોકરીમાંથી ફરાગત થયા છે. આ રીતે ગુજરાતે આટલે દૂર દક્ષિણની રિયાસતને પણ સારા અમલદારો અને રાજ્યના સ્થભો આપ્યા છે.

અત્રેના મૂળ ગુજરાતીઓની એવી ફરિયાદ છે કે, ગુજરાતના લોકો કન્યાઓ લઈ જાય છે, પણ કન્યા આપતા નથી. આમાં ગુજરાતના લોકોનો વાંક નથી; કારણ કે ગુજરાત સામાજિક જાગૃતિમાં એટલું બધું આગળ વધ્યું છે કે, અત્રેના ગુજરાતીઓ તેના પ્રમાણમાં લગભગ એક સદી જેટલા પછાત છે. દાખલા તરીકે, હાલના મંસ્કારી ગુજરાતની સરખામણીમાં, અત્રેના ગુજરાતી સમાજમાં ખાદી તો પ્રમાણમાં ઘણી જ ઓછી દેખાય છે. તે ઉપરાંત દારૂ, તાડી, ભાંગ, ગાંજો વગેરે કેરી વસ્તુઓના ઇન્જરદારો ગુજરાતીઓ ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. પરદેશી કાપડનો વેપાર હજી છોડી શક્યા નથી. આવા સંતેગોમાં રહેતા ગુજરાતીઓ, ગુજરાતને કન્યાઓ ન આપવા માટે અવગણે તો તે ખરીત જ અસ્થાને ગણાય. લાંબા સમયથી રહેતા ગુજરાતીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી પણ બોલી શકતા નથી, અને ત્રણને ત્રીન કહે છે. એમનું ગુજરાતી, ગુજરાતમાં વસતા પરદેશીઓના જેવું છે.

અત્રેના હિંદુ ગુજરાતીઓમાં પુરાણ ગુજરાતનાં એકેએક સામાજિક બંધનો પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચેલાં જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર આ બાબુ ઘણો જ ઓછો છે. અને તેથી કરીને હાલના ગુજરાતી યુવાન અને યુવતીઓના સામાજિક પરિવર્તનથી તેઓ તદ્દન અજાત છે. અને તેથી હજી પણ તેઓ મરણ પછાડીના પ્રેતભોજનોમાં લક્ષના જેટલા જ ઉત્સાહથી ભાગ લે છે. ગાંધીજીના ગુજરાતીઓથી પ્રેતભોજનમાં કેમ ભાગ લઈ શકાય ? ગાંધીજીના ગુજરાતીઓથી દારૂ વગેરે કેરી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર થાય કે તેના ઇન્જરદાર થવાય ?

ગુજરાતી ભાષા બોલતા બધા ગુજરાતીઓમાં ઝાઝા સહકાર જેવું નથી. અને તેથી ગુજરાતી શાળામાં એકલા ગુજરાતી હિંદુઓનાં જ છોકરા-છોકરીઓ આવે છે. પારસીઓને પોતાનાં છોકરાઓને જોઈ કેળવણી આપતી પડે છે, અને ગુજરાતીનો ઘેર ખાનગી શિક્ષક રાખી અભ્યાસ કરાવે છે. ગુજરાતી બોલતા બધા જ ગુજરાતીઓ, ન્યાતબત અને ધર્મના બંદ ન ગણતાં શું એક સમાજ ન થઈ શકે ?

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

‘વાડના બાવળને’

હુંકાં પર્ણ, તુરાં હોંણું ફળ વળી-
છાયા બધે પારવી;
શાખાએ શતકોટિ કંટક અને
મૂળે મકોડા અતિ.
રે રે બાવળ ! કેં પરાર્થ કરવે
તારી હવે શી મશા ?
કિન્તુ અન્ય દીએ સુમિદ-ફલ ત્યાં
આડા ધરે હાથ કાં ?

મતાપરાય મ. પંડયા

(૧) વર્તમાનપત્રકારિત્વ પર શ્રી રામાનંદ ચેટરજી

“ History is the best tonic in national despair. ”

‘ મોડર્ન રિવ્યુ ’ અને ‘ પ્રવાસી ’ના તંત્રી હિંદના સફળ પત્રકાર અને સુપ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ શ્રી. રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાયે એક મિત્ર સાથેની વાતચીતમાં વર્તમાનપત્રકારિત્વ ઉપર પોતાના મંતવ્યો નિમ્ન લિખિત શબ્દોમાં જાહેર કર્યા હતા:

‘ યુનિવર્સિટીની ઉપાધિ લીધા બાદ હું કલકત્તાની એક કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે દાખલ થઈ ગયો હતો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ હું અદલાબાદની એક કોલેજમાં મુખ્યાધ્યાપક તરીકે ગયો. આ સમય પહેલાં હું પત્રકાર-જીવનમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો અને અહીંથી જ મેં ‘ પ્રવાસી ’ કાઢવું શરૂ કરી દીધું હતું. અનેક કારણોને લાઇને મારે નોકરીનું રાજીનામું આપી દેવું પડ્યું અને હું કલકત્તા પાછો ફર્યો. આ વેળા ‘ મોડર્ન રિવ્યુ ’નો જન્મ થયો. આ જીવનમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં મેં આ વિષયનું કોઈ ખાસ અધ્યયન નહોતું કર્યું. એ તો સંપાદક થયા બાદ મેં પત્રકાર-કલા શ્રેણી અનેક વાતોની માહિતી પ્રાપ્ત કરી.

ભારતમાં પત્રકાર થવું એ હાંસીનો ખેલ નથી. એ માર્ગ કઠણાઈના કંટકોથી ભરેલો છે, એટલે એ માર્ગે પ્રયાણ આદરવું એ તરવારની ધાર પર ચાલવાની ચેષ્ટા સમાન છે. આપણે ત્યાં સંપાદકોને જીવનનિર્વાહ નિમિત્ત વેતન નામ માત્ર-નહિ જોવો-મળે છે. (લેખકોને માટે તો કંઈ પણ કહેવું નિરર્થક છે). એ સત્ય છે કે કેટલાંક સ્થાપિત અંગ્રેજી પત્રોના સંપાદકોને—‘ સ્ટેટસમેન ’, ‘ દાઇમ્સ ’, ‘ હિંદુ ’ આદિ એ શ્રેણીના પત્રો છે—સારો પગાર મળે છે, પરંતુ કોઈ દેશી ભાષાના પત્રને એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું જન્યું નથી. જો કે મારા સંબંધમાં તો પોતે જ સંપાદક અને સંચાલક ઉભય હોવાને કારણે મને એનો કંઈ અનુભવ નથી. એવી જ રીતે મારે એ ધંધામાં અનેક વાર ડાઘાફૂટ પણ બહુ થઈ છે ખરી.

સ્વર્ગીય રાજર્ષિ પં. મોતીલાલ નેહરુજીએ અદલાબાદથી ‘ ઇન્ડિપેન્ડન્ટ ’ પત્ર કાઢતી વેળા મને સંપાદન ભાર ઉઠાવવા આમંત્રણ કરેલું. પગાર સંબંધી તો કોઈ વધી જ નહોતો. એ કેવળ મારી મરજી પર સંપૂર્ણતઃ નિર્ભર હતું, પરંતુ એમ છતાં મેં અધનમાં પડવું ઉચિત ન ધારી એનો અસ્વીકાર કરી દીધો.

પત્રકારને સદા કેવળ સત્યનું જ અનુસરણ કરવું પડે છે અને એને કારણે એણે સદા કઠણપણા અને કઠોના કંટકમય પથનો પથિક બની રહેવું પડે છે અને છતાં પત્રકાર-જીવન દેશસેવા, સમાજસેવા, અને જાતિસેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

સંસારમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો વિષય હશે કે જે સંબંધી જ્ઞાન પત્રકારને માટે આવશ્યક ન હોય. કોઈક વિષયોનું પૂર્ણ અને જીંદું અધ્યયન, બ્યારે સઘળા વિષયોનું સાધારણ જ્ઞાન એક પત્રકારને માટે આવશ્યક છે. આ વિષયોમાં રાજનીતિ વિજ્ઞાન (Political Science), અર્થશાસ્ત્ર (Economics), નાણાંશાસ્ત્ર (Finance), એક્ચેન્જ (Exchange), ચલણ (Currency), એન્ક સંબંધી જ્ઞાન, નાગરિકત્વ, કાનુન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે.

એ સમજવું મુશ્કેલ નથી કે પત્રકારને આ વિષયોના જ્ઞાનની કેટલીક આવશ્યકતા છે. ઉદાહરણાર્થે ઇતિહાસનો જ વિષય લઈએ. જો પત્રકાર સારા વિશ્વના ઇતિહાસથી વાકેફ હોય તો એ પોતાના દેશની અવસ્થા સંબંધે બંધબેસતા દુનિયાના ખીમ દેશોના ઇતિહાસમાંથી ઉદાહરણો ખોળી કાઢે છે—ખાસ કરીને આપણા જેવી પરિસ્થિતિમાં એ દેશ હોય તે સમયના ઇતિહાસમાંથી. એ રીતે એ અન્ય દેશોના ઐતિહાસિક અનુભવના આધાર પર પોતાના દેશની તાત્કાલિક સમસ્યાઓનો જાહેલ આણી શકે છે. એ જ રીતે રાજનીતિ વિજ્ઞાન! સંસારના બિનસિલ શાસનવિધાનોની માહિતી ધરાવનાર પત્રકાર દેશની પરિસ્થિતિને નજર સમક્ષ રાખી એજ શાસનવિધાનને ગ્રહણ કરવાનો જનતાને જોધ ઈ શકે છે.

પત્રકારના શિર પર બહુ ભારે ઉત્તરદામિત્વ (જવાબદારી) છે. એને જનતાનું નેતૃત્વ કરવું પડે છે. એણે જનતાના વિચાર પ્રથમ તો જાણના જોઈએ અને પછી એની વિચારધારાને ઉપયુક્ત દિશામાં વાળવી જોઈએ. એ જનતાના વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ જનતાનો સાચો પ્રતિનિધિ છે. એના વિચાર એવા ગંભીર અને સુવ્યવસ્થિત રૂપમાં પ્રગટ થવા જોઈએ કે જેથી સરકારને જનતાના હિતના કાર્યોમાં પરોવાવું પડે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર આજે એટલું અવનત ક્યમ ન થયું હોય, એને હતાશ થવું ન જોઈએ. ઇતિહાસ હતાશ રાષ્ટ્રો માટે સજીવ ખૂટી છે (History is the best tonic in national despair.)

પત્રકારની ભાષા સરળ, જોરદાર, અને હૃદયસ્પર્શી હોવી આવશ્યક છે. એણે પરિમિત શબ્દોમાં પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરવો જોઈએ. એણે હમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે વાચકને સમયનો હમેશાં અભાવ હોય છે.

પત્રકારને માટે એ આવશ્યક છે કે એ પત્રોના ‘કર્ટીગ્સ’ રાખ્યા કરે. પોતાના મુદ્દાને જોરદાર અને પ્રભાશુક બનાવવાને એની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે.

વિશ્વ આર્થિક સમેલનમાં ભારતે તલમાત્ર પણ આશા ન રાખવી જોઈએ, એ તો એના પ્રતિનિધિઓની નામાવલિ પર નજર નાંખતાં વેંત જ વાચકને ખાતરી થવી જોઈએ.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદમાં અંગ્રેજ શિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો હતો. પ્રારંભમાં એની ઇચ્છા કેવળ સસ્તા ‘ફલાકોર્સ’ પેદા કરવાનો સાંચો જોશો કરવાનો હતો. એ સંબંધમાં

લોડ' મેકાલેના ચિરમરણીય શબ્દોનું અત્રે અવતરણુ આપતું આવશ્યક નથી. એને યથેષ્ટ કૃતિ (અપકૃતિ ?) પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. પરંતુ દૈવયોગે એથી અમારું લક્ષુ જ ધણું અને કંપની સંચાલકોની ધ્રુષ્ટા વિરુદ્ધ એ શિક્ષણે અમને નવો મંત્ર દીધો, જેના ફળરૂપે આપણી વચ્ચે અનેક મહાપુરુષોને જોષ્ઠ્યે છીએ. ભારતની વર્તમાન ગતિ પશુ એ શિક્ષણનું જ પરિણામ છે, અને પત્રકારનો એ ગતિમાં બહુ જ મોટો ફાળો છે.

રાષ્ટ્રસંઘ (League of Nations) થી સંસારને તલમાત્ર પશુ લાભ થવો અસંભવ છે. એણે કેટલાક સામાન્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ કર્યો હતો એ સાચું, પરંતુ એના પ્રયત્ન વડે સંસારમાં સ્થાયી શાંતિ થવી તો અત્યાર સુધી અસંભવિત લાગે છે. પત્રકારે એ સ્પષ્ટ જનતાને સમજાવવું રહે છે. અન્ય દેશ એની પાસે લાભની આશા ભલે રાખે, દિંદે તો ન્યાયસુદ્ધાની આશા રાખવી અનુચિત છે; કારણ કે એ ગણ્યાગાંઠા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના હાથમાં રમકડું છે. હાલનું ચીન-જાપાન યુદ્ધ એ વાતનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. એ રાષ્ટ્રો એકબીજા વિરુદ્ધ બોલી શકતાં નથી એટલું જ નહિ, પોતાના સ્વાર્થનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે સંઘના નિર્ણયોને વિના સંકોચે ઠોકરે મારી શકે છે. આ બધું જનતાને પત્રકાર વિના કેણુ સમજાવે ? માટે જ પત્રકારિત્વ પવિત્ર—પુણ્યમય છે અને એનું ઉત્તરદામિત્વ ભારે છે.'

રંગીલદાસ મ. કાપડીઆ

(૨) રેડીઅમ

રેડીઅમ દુનિયામાં સૌથી અલૌકિક વસ્તુ છે. તેના ગુણોનું સંશોધન કરતાં ગાણુસની સુદ્ધિ પાછી પડે છે. રેડીઅમ અગણિત શક્તિનું મૂળ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં રોનજેન નામના માનુસે 'એક્સ રેડ' ક્ષ કિરણોની શોધ કરી. ત્યાર પછી અપારદર્શક પદાર્થોમાં કિરણો પ્રસાર કરી શકે તેવી વસ્તુઓની શોધ કરવા સારુ સંશોધન કરનારાઓને નવું ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૯૮માં પ્રોફેસર મેકડમ ક્યુરીએ નવાઈ ઉપજાવે તેવી વસ્તુ આશ્ચર્ય પામતી દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરી એ જ વસ્તુ રેડીઅમ. તેમાં અમાપ શક્તિ છે, તેમાં મદાન છૂપું જળ રહેલું છે. આ વસ્તુ અત્યારે દરેક સુધરેલા દેશમાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે.

રેડીઅમ એ 'રેડીઓ એક્ટિવ' ધાતુ છે. તે તેના કિરણોદ્ધારા ઉજ્યુતા અને તેજ આપે છે. સાધારણ રીતે અપારદર્શક પદાર્થોમાં સામાન્ય પ્રકાશનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શકતાં નથી, પરંતુ રેડીઅમનાં કિરણો અપારદર્શક પદાર્થોમાં પ્રવેશી શકે છે. અજ્ઞાત થેરીઅમ અને યુરેનીઅમ એવાં જ કિરણો ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા પદાર્થો છે. જે અનીજ પદાર્થોમાંથી યુરેનીઅમ જડી આવે છે, તેમાંથી જ રેડીઅમ મળી શકે છે. આ પદાર્થને અપારદર્શક પદાર્થોમાં કિરણો પ્રસાર કરી શકે તેવી વસ્તુઓનું પિતૃત્વપદ મળેલું છે.

દરેક જણુ જાણે છે તે પ્રમાણે ચાંચી અગત્યની બાબત રેડીઅમ વિષે એ છે કે તે થોડા જગ્યામાં જડે છે. અને સદૃશ યુગપ્રવર્તક અને ઔષ્ઠ શોધોની દૃષ્ટી સમાન આ વસ્તુ ક્યાંથી જડે છે તે વિચારવું પશુ ઘણું જ રમુજ છે.

એકારલોવેન્કોઆ, બેસનિયમ કૅંગો, ઓસ્ટ્રેલીઆ, કોલોરાડો, અને પોર્ટુગાલમાંથી

પીચબ્લેન્ડ, કાર્નોટાઇટ, અને ઓટ્યુનાઇટ જેવાં ખનીજ દ્રવ્યો જડી આવે છે, અને તેમાંથી યુરેનીઅમ શોધી કાઢવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેમાંથી રેડીઅમ મેળવવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડમાં પણ કોર્નવોલમાં યુરેનીઅમનાં ખનીજ દ્રવ્યો આવેલાં છે, અને તેમાંથી રેડીઅમ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેમ છે, એમ થોડાં વરસો યયાં મુત્તાવાર જાહેર થયું છે. જો આ પ્રમાણે રેડીઅમ મેળવી શકાય તો તેની કિંમત ઘણી જ ઊંચી થાય તેમ છે, અને આ ગણતરી ખરેખર સાચી નીવડે તો તે રેડીઅમના વપરાશમાં ઘણો જ વધારો કરી મૂકશે. રેડીઅમની આટલી બધી કિંમત શાથી લેવામાં આવે છે, તેની આપણને નીચેની બાબતો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણ પડશે.

ધારો કે આપણી પાસે ખનીજ દ્રવ્ય છે, કે જેમાંનું ૫૦ ટકા યુરેનીઅમ છે. તો પછી આવા ખનીજના ૬ ટનમાંથી એક ગ્રામ રેડીઅમ મળી શકે છે. આ કિંમતી ધાતુનો એક પાઉન્ડ મેળવવા માટે ૨૭૦૦ ટનની કાચી ધાતુમાંથી સંશોધન કરવું પડે છે. જેમાં યુરેનીઅમ ૫૦ ટકા હોય તેવી કાચી ધાતુ મળી આવવી એ ખરેખર ઘણી જ અશક્ય બાબત છે અને તેની ખરેખર અછત છે એમ અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. દર ૬ ટન ધાતુનું શોધન કરતાં એક ગ્રામ રેડીઅમ મળી આવે એવું કાચી ધાતુનું ખનીજ દ્રવ્ય લે જમીનના ભૂતળમાં પડેલું હોય તો તે ઘણું સુભાગ્ય સમજવું. સાચી વાત એમ છે કે ૨૦૦ અથવા તેથી વધારે ટન કાચી ધાતુમાંથી શોધન કરતાં ફક્ત એક ગ્રામ રેડીઅમ મળે છે, એટલી બધી રેડીઅમની અછત છે. તેની આવી અછતને લીધે એક ગ્રામ રેડીઅમ ખરીદવા સારુ ૧૫૦૦ પાઉન્ડ આપણી પાસે હોવા જોઈએ, અને એક ઔસ ખરીદવા માટે ૪૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડથી પણ અધિક કિંમત આપણે આપવી પડે છે.

રેડીઅમ કેના જેવું દેખાય છે? રેડીઅમની એક ટ્યુબ અથવા નળી ફક્ત કંઠા અખરખના એક કકડાની બનાવેલી હોય છે. તેની આગળ મોઢું બતાવી શકે તેવા સૂક્ષ્મદર્શક કાચ હોય છે, અને તેને લીધે કંઠા અખરખ ઉપર એક પીળો ડાંધો કે બિન્દુ દેખાય છે. આ પીળો રંગનું બિન્દુ આગળે જ ટાંકણીના માથા કરતાં વધારે મોટું હોય છે. આ પીળો ડાંધો રેડીઅમ છે અને તેની કિંમત હજારો પાઉન્ડની હોય છે. અંધકારમય ઝોરડીમાં આ બિન્દુ એટલા બધા તેજથી પ્રકાશી છે કે તે ઘણા યાર્ડ દૂરથી જોઈ શકાય છે. તેનો અગ્રકાંઠ અને પ્રકાશ અથવા તેજ 'ફાસફરસ' રુકર જેવો નથી તેમ જ તે થોડા વખત માટેનો નથી. તે રેડીઅમનો પ્રકાશ છે, અને તે પ્રકાશ વરસોનાં વરસો સુધી સતત ચાલ્યા કરે છે. અરે ઘણાં સંકાઓ સુધી, બલ્કે દમેશને માટે તેજ ચાલ્યા કરશે. આ નવાઈ ઉપજાવે તેવી રેડીઅમની વિગતો ખાન રાખવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દરેક કક્ષિકે પોતાના વચ્ચન જેટલું પાણી હજારો વર્ષો સુધી ગરમ કે ઉષ્ણ કરવા સારુ, ઉકાળવા સારુ તે પૂરતી ગરમી આપ્યા કરે છે. તેની ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ વધતું નથી તેમ જ ઘટતું પણ નથી. તેને કંઠી કે ઉષ્ણતાની ગમે તેવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવે તો પણ તેને કશી ફરકત થતી નથી. 'ફા ફિરો'ની પ્રવેશ કરવાની શક્તિ એક જડી સીસાની ધાતુથી અટકાવી શકાય છે, બ્યારે રેડીઅમનાં ફિરોની શક્તિ ઘણી વધારે છે. તેનાં ફિરો પત્થરની દિવાલોમાં ગાયબ થઈ જતાં વડાજોના સોદાના પનરામાં પમાર થઈ શકે છે.

લગભગ પંદરસો વરસ સુધી રેડીઅમની એક ટપુજ માણસના રોગનાં દુઃખોનો નાશ કરવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આવા મદાન પદાર્થની શક્તિથી બિવિધમાં થું નદિ ચર્ચ શકે !

તેની પોતાની રોગો દૂર કરવાની શક્તિને લીધે, રેડીઅમે માનવહૃદયમાં મોટી આશાઓને જન્મ આપ્યો છે, અને ઉત્તેજિત કરી છે. લાયાનક પીડા કરનાર પેલા કેન્સરના દર્દને દૂર કરવાના અખતરામાં અખિલ દુનિયાના નિષ્ણાત ડોક્ટરો અને વૈદ્યો આખરે દિંમત હારીને બેસી રહ્યા છે. તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આ માનવદર્દને દૂર કરવા સારુ રેડીઅમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. રોમવિદ્યાની તપાસ એવી સૂચના આપે છે કે તેનાં કિરણોની શક્તિદારા. તેની “ રેડીઅો એક્ટિવિટી ” દ્વારા કેન્સરના રોગને કેટલેક અંશે છૂટી શકાયો. કેન્સરના રોગમાંથી પીડાતાં મનુષ્યોને દુઃખમાંથી રેડીઅમ શાન્તિ આપે છે એમ સામે જ કહી શકાય છે. અને ધણાખરા કેસોમાં લાયાનક ‘ ઓપરેશન ’ સરક્રિયામાંથી બચી જતું પડે છે, એટલે કે તેની જરૂર ઓછી થઈ છે. રેડીઅમના ચાલુ ઉપયોગથી કેન્સરના રોગમાં થતો વધારો અટકાવી શકાય છે. પરંતુ ધણે ભાગે અફસોસ ! તેઓ ફરીથી શરીરના બીજા અવયવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “ રાઈન્ટ અસ્ટર ” (તીવ્ર વેદના કરનારા ભગદર અથવા નાસુર) નામના રોગને માટે રેડીઅમ એ રામજાણી ઇલાજ છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રના જે વીર અને વીરાંગનાઓ રેડીઅમને વધારેમાં વધારે ઉપયોગમાં અસરકારક રીતે લઈ શકાય, તેને માટે, અને રોગો ઉપર તેને સફળતાપૂર્વક વાપરી શકાય તેને માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યાં છે, તેમને ધન્ય છે.

તેની રોગનાશક અને શુણ્કારી શક્તિ ઉપરાંત રેડીઅમ માણસને તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુ આપી શકે છે. ચાલુ વરસોમાં એમ નેવામાં આવ્યું છે કે, ફોલોરાડોમાં રેડીઅમની કામી ધાતુ માર્ટેની ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોએ ધણી મુંદર તબિયત અને તંદુરસ્તી ભોગવી છે. વૈદકશાસ્ત્રમાં એક પ્રખ્યાત અને પ્રવીણ ડોક્ટર અને વળી જે કિરણોની શક્તિ પારખવામાં ધણો કુશળ છે, અને જે આ વિષયમાં ધણો રસ લે છે, તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોની અતિશય મુંદર તંદુરસ્તીનું કારણ એ હતું કે તેઓ જે પાણી પીતા હતા તેમાં રેડીઅમની અસર હતી. આ શોધ ઉપરથી તે ડોક્ટરને ‘ રેડીઅમ ટેન્ડેટસ ’ રેડીઅમની ટીકડીઓનો વિચાર મૂકી આવ્યો. તેણે ધણી ટીકડીઓ બનાવી, અને ખાસ કરીને વૃદ્ધ માણસો ઉપર અજમાવી નેતાં તેની મુંદર અસર માણસ પડી એમ તે પોતે કહે છે ! આવી જાતની ટેન્ડેટસ લેવાથી ધર કરી બેઠું દર્દ દૂર થાય છે, બૂખ વધારે લાગે છે, જિંદગી, જીવન અને તેના પ્રશ્નો માટે જીરવોનો ઉદ્વેગ થાય છે. બીજા સંખ્યામાં કહીએ તો વૃદ્ધ માણસ જીવનની આનંદ લેતો થાય છે.

કિમની દીરાઓ અથવા નંગ બનાવવામાં પણ રેડીઅમનો ઉપયોગ થાય છે અને તેનું પરિણામ અતિ એક આશ્ચર્ય છે. માણેક, નીલમ અને બીજાં રત્નોમાં જે રંગો પ્રાપ્તિપણે દેાય છે, તે તેની અંદર રહેલી મહીનતાને લીધે દેાય છે. સારા સાચા રત્નનો રંગ ધણો એક દેાય છે. નદિ જેવા રંગવાળા દીરાઓને, તેવો જ ઉત્તમ રંગ રેડીઅમના ગ્રંથર્થથી આપવામાં આવે છે. રેડીઅમના કિરણોની ક્રિયાને લીધે, તેના મારાને લીધે આવા રત્નના કળીકામાંથી મહીનતા નાના નાના ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે, અને ફેલાઈ જાય છે. અને તેને પરિણામે ચળકાટ મારતો ધાડો રંગ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બિવિધમાં રેડીઅમના

આવા અમતકારો કેટલે અંશે વધશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. માણસ જાતની કેવા પ્રકારની તે સેવા અને સુશ્રુષા કરશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. પરંતુ આટલું પૂર્ણ ખાતરીથી કહી શકાય છે કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં મેડમ ક્યુરીએ દુનિયાને રેડીઅમની શોધ અર્પણ કરી ત્યારે સાયન્સસંશોધનની પ્રગતિમાં તે વિદ્વાન સ્ત્રીએ સેવાનો એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

આ અલૌકિક દિવ્ય વસ્તુના જ્ઞાન વિશે આપણી શરૂઆત પાયોરામાં પહેલી પુણી જેવી છે. તેની સાચી અગત્યતાની કદર કરવામાં જેમ આપણે આગળ વધતા જઈશું તેમ આપણને વધુ આશ્ચર્ય થતું જશે. *

દલપતસિંહ પી. પરમાર

(૩) નાગતું ઝેર

આ દુનિયા ઉપરની કોઈ પણ ચીજ વ્યર્થ અને નિરુપયોગી નથી. ગાંધીજી જેવા સાપની સુંદરતા નોંધને મોહિત થાય, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તો તેથીયે આગળ વધીને સાપના ઝેરમાં રહેલી ઉપયોગિતા નોંધ શકે છે, અને તેનો પ્રયોગ કરી શકે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત છે કે 'સંધર્યો સાપ પણ કામ લાગે,' અને નાગપૂજા તો હજી આઘજનોમાં પ્રચલિત છે, છતાં આપણે બધા સાપનાથી ડરીએ છીએ, અને તેની સાથે પ્રયોગ કરતાં આપણી હિંમત ચાલતી નથી. તેથી કોઈએ કહ્યું છે કે સાપને દૂધ પાછને ઉછેરવો નહિ, ધરણુ કે તેનું ઝેર અને છે. જે પાણીનું ટીપું માછલીના મોંમાં પડવાથી મોતી બંધાય છે, તે જ ટીપું સાપના મોંમાં પડવાથી તેનું હલાહલ થાય છે. મોતીની મનોહરતા અને મોતીના દવા તરીકેનો ઉપયોગ તો આપણને સુવિદિત જ છે, પરંતુ સાપના ઝેરનો ઉપયોગ આપણને નવાઈ ઉપજાવે છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ બયાનકમાં બયાનક સાપોને પણ પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. પારીસમાં હમણાં તેના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેઓએ શોધી કાઢ્યું છે કે સાપનું ઝેર કેન્સર નામનો રોગ દૂર કરવાને સારું કિંમતી મદદકર્તા છે.

એમ. રોબર્ટ હેમારડીનકવેર નામનો એક ફ્રેંચ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પારીસના પેસ્ચ્યોર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ તરફથી મુંબાઈ આવ્યો છે. તે અહીં રહીને સાપનું ઝેર મેળવશે, અને પ્રયોગો આગળ વધુ કરી શકાય તે માટે પારીસમાં ઝેર મોકલી આપશે. એમ કહેવાય છે કે તેની આગળ અહીં ભગીરથ કાર્ય પડ્યું છે. તેનું કાર્ય એટલું બધું મહાન અને વિશાળ છે કે તેની અટકળ તથા માપ નીચેની બાબત ઉપરથી સહેજે ચંપ શકે તેમ છે, કારણ કે દરેક સાપ એકી વખતે ત્રામનો ફક્ત થોડો ભાગ જ ઝેર આપવાને શક્તિમાન છે. ૩"બ માયા પછી ત્રામનો થોડોક અંશ જ ઝેર બહાર કાઢે છે.

ફ્રેંચ સાયન્ટીસ્ટ એક કૌલોગ્રામ અથવા લગભગ બે પાઉન્ડ જેટલું ઝેર મેળવવાનો ઇરાદો રાખે છે, અને યોગ્ય વખતની થોડી મુદતમાં જો આ બેગું કરી શકાશે, તો તેને લગભગ ૫૦૦૦ સાપની જરૂર પડશે. તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પાસે અત્યારે ફક્ત પચાસ સાપ છે. મુંબાઈના હેક્કાઈન ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં તેણે ક્યારનુંયે એક "સર્પ સેવ" બિલ્ડ કરી દીધું છે,

• 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'માંથી.

અને તેમાં તેજે ઝેર એકદુઃ કરવાનું કામ શરૂ કર્યું છે. તેને કોણા નામના સાપની ભતતી જરૂર છે. પોતાના માટે સાપ મેળવવા સારુ દેશના લુદા લુદા ભાગોમાં તેણે પોતાના આગ્રતિયાએને મોકલી દીધા છે.

પ્રયોગશાળામાં સાપોને લાગ્યા પછી, કાચના એક પ્યાલાના મધાળે પાતળું કેન્વાસ લંબાવવામાં આવે છે. અને તેની ઉપર સાપને કરડાવવામાં આવે છે. તે વખતે ઝેરનો થોડા જથ્થો સાપ તેની તીક્ષ્ણ દાદોમાંથી બહાર કાઢે છે. દ્વે તે ઝેર પછીથી ટીપે ટીપે પ્યાલામાં પડે છે. એકી વખતે આ પ્રમાણે મેળવેલા ઝેરનું પ્રમાણ ઘણું જ થોડું હોય છે: ૧૫૦ થી ૨૦૦ મીલીગ્રામ જેટલા વચ્ચનનું ઝેર મેળવી શકાય છે.

જ્યારે કાચના પ્યાલામાં સારા ભેદતા પ્રમાણમાં ઝેર એકત્રિત થાય છે, ત્યારે તેને બનરૂપમાં રસાયણિક પ્રયોગવડે ફેરવી દેવામાં આવે છે, અને પછી તેને પેરીસ રવાના કરવામાં આવે છે.

તેણે કહ્યું છે કે જો મને ૫૦૦ જેટલા કોણા સાપ મળી આવશે તો પશુ દુઃસંતોષ માનીશ, પરંતુ એક વખત કરડાવ્યા પછી થોડા વખતને માટે નાગ નિરુપયોગી થઈ જાય છે, અને તેથી મને મારો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે, કારણ કે તેની દાદો ભાગી જાય છે, તેથી સાપને દાગળપૂર્વક અને મગાળપૂર્વક ઈડાં અને દૂધ થોડા દિવસ ખોરાક તરીકે આપવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી ફરીથી તેને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ જેટલા નાગસર્પો મેળવ્યા છે, તેમાંના ઘણાખરા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના છે. અને દરેક દિવસે તે વધારાના સાપો મેળવવાની આશા રાખે છે. તે હિંદુસ્તાનમાં ચાર માસ રહેવાની આશા રાખે છે, અને પછી તે આફ્રિકા જશે, અને હિંદુસ્તાનમાં તેનું બાકી રહેલું કામ તેનો મદદનીશ પૂરું કરશે.

તેણે કહ્યું છે કે કેન્સર નામના રોગના ઉપચાર માટે ઝેર હજી પ્રયોગની બુમિકા ઉપર છે, એટલે તેનો હજી પ્રયોગ ચાલે છે, કારણ કે પ્રયોગો અનુભવી જોવામાં ઝેરને પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવવાને માટે ઘણી જ મદદન મુશ્કેલી સદન કરવી પડે છે.

શરીરના જે ભાગ ઉપર કેન્સરનું દર્દ થયું હોય તે ભાગ ઉપર બીજા ઔષધની માથે સાપના ઝેરનું 'કન્જેક્શન' આપવામાં આવે છે. x

દસપતસિદ્ધ પી. પરમાર

(૪) આંખોનો વિકાસક્રમ

યુગાંનરો પહેલાં જ્યારે પૃથ્વી કંડી પડી તે તેના કોકલવચ્ચે પાણીમાં જીવનતત્ત્વ દરથમન થતા લાગ્યું ત્યારે મૌયી પહેલો આરિર્ભાવ થવા હોય તો આંખોનો. શુદ્ધમાં શુદ્ધ આંખોના (organs) નામના જે જંગુગો અન્યારે પણ અમ્મલની માફક જ કરોડોની મંખામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેઓને માત્ર આંખો જ હોય છે. આંખોનું આખું શરીર આંખ હોય છે. એના શરીરનું આખું જ આંખ તેજ હોય છે: પરંતુ જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ આંખોના જેડા સામાન્ય દૃષ્ટિ તદ્દન રિચર રહેતા લાગી જ્યારે બીજી પક્ષીઓ જેવી અસૌકીક આંખો અકસ્માત્તર કાપી નાંખતા લાગી.

જંતુઓમાં તપાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે તેઓને બે પ્રકારની આંખો હોય છે, સાદી ને મિશ્ર. આપણા ઘરમાં માખી બેઠે છે તેને ધારીને નોંધશું તો તેના માથામાં બે મોટાં કીરમજી કાણાં જણાશે, એ તેની મિશ્ર આંખો છે. એમની સામાન્ય પ્રેક્ષણેન્દ્રિય કરતાં એ ચાર હજાર ઘણાં વિશાળ હોય છે. એ મિશ્ર આંખો દ્વારા ચાર હજાર લુદા લુદા ભાગોનું બનેલું એક ચિત્ર માખીની મધ્યસ્થ જ્ઞાનતંતુ યોજના આગળ રજુ થાય છે. એ જ માખીને બીજી ત્રણ સાદી આંખો હોય છે. ત્રિકાણુ આકૃતિમાં બેધે છેડે તે બન્ને મિશ્ર આંખોની વચ્ચે ગોઠવાયેલી છે.

માખીની મિશ્ર આંખો દરની વસ્તુ જોવા માટે હોય છે. તે દ્વારા તે ત્રણ ચાર વાર દૂર નોંધ શકે છે. સાદી આંખો પાસેની ચીજો નોંધ શકે છે. બહુ બહુ તો એકથી એ ઈંચ સુધી, જંતુઓને એકલી મિશ્ર આંખો છે. કેટલાંકને એકલી સાદી જ હોય છે પરંતુ ઘણાખરાને બન્ને પ્રકારની આંખો હોય છે. આમાંના એક પ્રકારના જંતુઓની આંખો ચંચલ હોતી નથી. ધડિયાળની અંદર જેમ હીરા જડવામાં આવે છે તેમ આવી આંખો માખીના માથા ઉપર જડેલી હોય છે.

જંતુઓ પછી માછલીઓ આવે છે. કરોડરજ્જુવાળાં પ્રાણીઓમાં એમનું સ્થાન પ્રથમ હોય છે. માછલીમાં કુદરતે પ્રથમ સાચી લક્ષ્યવેધી (Focusing) યોજના કરીને સ્વસ્થાતે ચક્ષુઓની હિલચાલ ચક્ર શકે તેવી રીતે માંસપેશીઓ ગોઠવી. પરંતુ માછલીઓ રંગ નોંધ શકતી નથી. ચળકતી આંખો લંબ દરતા માછીમારને તમે આવી વાત કરશો તો તે હસી કાઢશે, પરંતુ આ વાત પ્રયોગસિદ્ધ છે. માછલીઓ વિવિધ રંગોનો ભેદ પારખી શકે છે પરંતુ તેમને રંગ તરીકે નોંધ શકતી નથી. રંગ ન સમજી શકે એવો મનુષ્ય જેમ તે આછી ઘેરી છાયાઓ પારખી શકે છે. વળી માછલીઓની દષ્ટિ ઘણી જ ટૂંકી હોય છે. પોતાના માથાની નીચેની સપાટીથી વધારે દૂર તે જાણે જ નોંધ શકે છે.

સર્પાકારી પ્રાણીઓના વર્ગમાં આંખની ઝાઝી પ્રગતિ થઈ નથી. સામાન્ય રીતે સાપની દષ્ટિ ઘણી જ ઓછી હોય છે. એમાંના ઘણાખરા તો માત્ર હાલતી વસ્તુઓ જ નોંધ શકે છે. વળી તેઓ બેહેરા પણ હોય છે. એટલે દુન્યવી જ્ઞાન તેમને પોતાની કાંટાળી જીભ દ્વારા જ મળી શકે છે. એ ઇન્દ્રિય અજળ્ય તરેહની છે. વાતાવરણની અસંખ્ય હિલચાલો તે કળી શકે છે. એવી હિલચાલો આપણી રીઠી સ્પર્શેન્દ્રિય તો પામી પણ શકતી નથી.

દુન્યવી આંખોમાં પક્ષીની આંખો ખૂબ જ ધ્યાન યોગ્ય એવી હોય છે. તે દૂર સુધી નોંધ શકે છે તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ પણ પારખે છે. પક્ષીઓની દષ્ટિની તીવ્રતા માની ન શકાય તેવી અજળ્ય હોય છે. કેટલાંક પક્ષીઓ તો મનુષ્ય કરતાં સોઘણી તીવ્ર દષ્ટિ ધરાવે છે. એક વાર છેટે પડેલો દાણો મનુષ્યની આંખ ભાગ્યે નોંધ શકે છે, ન્યારે પક્ષી તેને સો વારના અંતરથી પણ નોંધ લે છે. પક્ષીઓની ઇન્દ્રિય ખૂબ જ નમળી હોય છે એટલે આવી તીવ્ર દષ્ટિ ખાસ જરૂરની થઈ પડે છે. લોકો માને છે કે ગીધ સિકારની ગંધથી આકર્ષાઈ આવે છે પરંતુ ખરું જોતાં તેમ હોતું નથી. એ સુધીને સિકાર શોધી કાઢવાને બદલે નોંધને જ પારખી લે છે.

મેમાલ (mammal—અર્થાતે ધવરાવે તે પ્રાણી) જંગલી (non-primate) ને શહેરી પ્રાણી ગણાઈ શકે. શહેરી અગર તો વસ્તીમાં ઘૂમનાર પ્રાણીઓમાં વાંદરાં ને મનુષ્યોનો

સમાવેશ થાય છે. જંગલી પ્રાણીઓમાં આંખો અગ્રભાગે જ હોય છે પરંતુ તે મસ્તકની આલુએ હોય છે. આવાં પ્રાણીઓની બન્ને આંખોમાં દૃષ્ટિક્ષેત્રો એકબીજાની ઉપરવટ થતાં નથી. જે પ્રાણીઓનાં દૃષ્ટિક્ષેત્રો એકબીજામાં ભળી જાય છે તેમની દૃષ્ટિ અંદુ તીવ્ર હોતી નથી. સસલાંની દૃષ્ટિનાં ક્ષેત્રો મસ્તકની પાછળ એકબીજાની ઉપર આવી જાય છે. એમની આંખો પાછળ હોવાનું કારણ એટલું જ કે તેઓ શીકારી પ્રાણીઓ નથી પણ જાતે જ શિકાર છે.

મેમાલની આંખની કીકીઓના આકારમાં અંદુ જ તફાવત હોય છે. પાંગેલી બીલાડીને સાંકડી બીલી કીકી હોય છે કારણ કે ઝાડની ઉપરનીએ જતા શિકારને પકડવા તેની જરૂર પડે છે. પરંતુ બીલાડીના આંખો વર્ગને આ સત્ય લાગુ પડતું નથી. સિંહ જેવાં મોટાં શિકારી પ્રાણીઓને ગોળ કીકીઓ હોય છે. થોડાની કીકીઓ આડી હોય છે જેથી તે જ્યારે ચરતો હોય ત્યારે પોતાની ડાબી ને જમણી બન્ને આલુએ લાંબે મુધી જોઈ શકે છે. અંધની આંખો માથાના અગ્રભાગે સાફ જણાઈ આવે તેવી રીતે આવેલી હોય છે. એના માથાના ખૂણા આગળ આંખો હોવાથી તે ચરતાં ચરતાં પણ પોતાના નૈસર્ગિક શત્રુ વરૂને ડોક વાળ્યા વિના લાત મારી શકે છે.

અંધારામાં ચકચકતી તમામ આંખોમાં તેની સપાટી પાછળ પ્રકાશને પાછો ફેંકવાની યોજના હોય છે. એનો હેતુ પ્રાણીને અંધારામાં દેખતું કરવાનો જ હોય છે. બાલ્ક જગતમાં જે થોડો ધણો પ્રકાશ પણ બચવા પામ્યો હોય છે તે એ કીકીઓમાં પ્રવેશ કરે છે. ઉપરના પારદર્શક પડમાંથી તે પસાર થાય છે જે તેને પોતાની દૃષ્ટિ ઉઘાડવામાં વાપરે છે. પ્રતિબિંબ પાડનાર તે પ્રકાશને સામેની વસ્તુ ઉપર પાછો ફેંકે છે. ત્યાં એ વસ્તુના પોતાના પ્રકાશ સાથે એ પ્રકાશ ભળી જાય છે, ને ફરી પાછો એ પ્રકાશ કીકીમાં પેસે છે. એટલે દિવસના વખતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓની દૃષ્ટિ મનુષ્ય કરતાં ઓછી હોય છે. તે રાત્રે ધણું સારું જોઈ શકે છે. તેથી જ પ્રાચીન મનુષ્યોને અંધારાનો ખૂબ જ ભય લાગતો. તે દિવસે શીકારી દનો છતાં રાત્રે શિકાર બની જતો.

પ્રાથમેટને મજબૂત લક્ષ્યવેધી માંસપેશીઓ હોય છે. મનુષ્યની પેટે જ માંકડાં ને વાંદરાની આંખો એક જ સ્થાન પર સ્થિર થાય છે ને દૃષ્ટિ પામે છે. તે લાંબા ગાળા મુધી ટકી ચકતી નથી. બધાં મેમાલમાં માત્ર મનુષ્યની દૃષ્ટિ જ એક સાથે કામ કરતી ને ઊડી હોય છે. બાલકમાં પણ બન્ને આંખો એક સાથે જોઈ શકતી નથી. જન્મ પછી ત્રણ મહિના મુધી એ સ્થિતિ કાયમ રહે છે. કેટલાક માણસોની આંખો ખૂબ ખેંચાવાથી બાડી બની જાય છે, તેનું પણ આજ કારણ છે.

આપણી આંખો ફરતી હોય છે ત્યારે ને તદ્દન અંધ હોય છે માત્ર જે બિંદુ ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકાની હોય ત્યાં સ્થિર રહીને જ આંખો ફરતી હોય તો તે અંધ હોતી નથી. આનો પુરાવો સદેવાઈથી મેગલી ચકાવ તેમ હોય છે. એક અરીસા આગળ બિમા રદી એક આંખની પ્રતિમા પર દૃષ્ટિ સ્થાપો. પ્રથમ એ આંખની જમણી તરફ ને પછી એ જ આંખની ડાબી તરફ જુઓ. વળી પાછી જમણી તરફ નજર કરો. આપણી આંખ દાલની જળારો જ નદિ; કારણ કે આંખ દાવવા મોટે છે ત્યારથી જ તે અંધ બની જાય છે. એ અંધત્વના સાથનો આપણને કદીયે ખ્યાલ આવી ચકનો નથી કારણ કે આંખ દાવવા મોટે છે તે પહેલાં જે ચિત્ર મગજની દૃષ્ટિ પર ઝપાપું હોય છે ને અંધત્વના ગાળાના મોટા ભાગ મુધી

ટકી રહે છે, ન્યારે દષ્ટિપટ્ટણ (Ratina) તે અંધ જ રોય છે. આમાં અંધત્વના ગાળાનો આપણને ખ્યાલ જ આવી શકતો નથી. કારણ કે આંખ હાલતાં માંડે તે પહેલાં જો ચિત્ર જોયેલું હોય છે તે મગજના દષ્ટિસ્થાનમાં રમ્યા જ કરે છે ને દષ્ટિપટ્ટણના અંધત્વના ગાળા દરમિયાન તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ મુખ્ય વાત તો એ છે કે દિલચાલથી ઉપસ્થિત થતાં અંધત્વ દ્વારા આંખને વિરામ મળી જાય છે. આપણે જાગતા હોઇએ છીએ ત્યારે એવા વિરામના પ્રસંગો ઘણા સાંપડે છે. પરિણામે જો આંખો ને નકામાં ચિત્રો હાલતાં ચાલતાં આપણી નજરે પડતાં જ જોઈએ તે શ્રમ બધી જાય છે.

મનુષ્યનયનની લાક્ષણિક વસ્તુ પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં જડી આવતી નથી. દરેક મેમાલની આંખો બે નાના કેમેરા જેવી હોય છે. એમાં નાનું ચિત્ર પડી જાય છે, પરંતુ મનુષ્યના મગજમાં તો માત્ર એક જ સ્પષ્ટ ને સુરેખ ચિત્ર દેખાય છે. મનુષ્યની દષ્ટિમાં ખાસ અગત્યની વાત તો એ છે કે બન્ને આંખો એક ચિત્ર જોવામાં સરખો ભાગ ભજવતી નથી. જમણીયા માણસમાં જમણી આંખ ચિત્રનો મોટો ભાગ જોવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે, ન્યારે ડાબેડી મનુષ્યનું ડાબું નેત્ર વધારે કામ આપે છે. એટલે જમણી આંખરૂપિ વ્યારીમાંથી જ મગજ જોવાનું કામ કરે છે ન્યારે ડાબી આંખ માત્ર થોડીઘણી પૂર્તિ જ કરે છે. ન્યારે જમણી આંખ બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે ડાબી આંખ તુરત જ કામ કરવા મંડી પડે છે, તે જમણી આંખનું કામ બજાવી લે છે. એક આંખ કરતાં બીજી આંખ વધારે ઓછું જુએ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા થોડા કુટ દૂર આવેલી દીવાલ પર પડેલા એક નાના ટપકા સામું જુઓ. પછી હાથમાંથી વીંટી કાઢી તેમાંથી એ બિંદુ જણાય એવી રીતે ધરી રાખો. પછી તમારી ડાબી આંખ બંધ કરો ને પેલી વીંટીની અંદરથી એ બિંદુ દેખાય છે કે નહિ તે જુઓ. તમે જમણીયા હશો તો તમે જોઈ શકશો. પછી તમારી જમણી આંખ બંધ કરી ડાબી આંખથી એ બિંદુ તરફ જુઓ. તમે એ બિંદુને વીંટીની બહાર જોશો. તમે ડાબેડી-હશો તો તેથી ઊલટું પરિણામ અનુભવશો.

ઓછુંવતું જોવાની નેત્રની શક્તિ જમણા-ડાબેડી પણાની પેઠે જગતમાં પાછળથી ખ્યાલમાં આવ્યાં છે. કેાઇ પણ પ્રાણીઓમાં આંખું જમણા-ડાબેડીપણું કે આંખની ઓછુંવતું જોવાની શક્તિ જણાઇ નથી. આવી અગ્રણ્ય પરિસ્થિતિનું ભવિષ્યમાં ધણું જ અગત્યનું પરિણામ આવશે એક પરિણામ તો મને એવું લાગે છે કે યુગાંતરો પછી મનુષ્યની બે આંખો નજીક ને નજીક આવ્યાં જશે ને નાકની દાંડી ઓછી થઈ દૂબતી જશે. છેવટે અત્યારે જ્યાં નાકની દાંડી છે ત્યાં એક વિજ્ઞાન નેત્ર બની જશે. પછી હાલ પક્ષીઓની બન્ને આંખોમાં હોય છે તેવી રીતે મનુષ્યની એ એક આંખમાં પણ સૂક્ષ્મ વેધક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે. પછી દષ્ટિવર્તુલ નાનું યદ જશે પરંતુ આંખ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને પણ દૂરની વસ્તુઓ માફક સહેલાઈથી જોઈ શકશે. દદાય અત્યારે મનુષ્યદષ્ટિ નથી જોઈ શકતી એવી શક્તિઓની વિવિધ જ્યોતિરેખાઓ પણ જોઈ શકશે.*

• રમણીકલાલ દલાલ

(૫) સોવિયેટ રશિયામાં જ્ઞાનપ્રચાર

રશિયામાં ઝારના અમલ દરમિયાન સામાન્ય જનતાને જેમ અને તેમ જ્ઞાનથી વિમુખ રાખવામાં આવતી. પણ સોવિયેટ અમલ દરમિયાન ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૩ ની પંચવર્ષીય યોજનાને પરિણામે કુલ વસ્તીના ૩૩ ટકા વાંચી લખી શકતા તે સંખ્યા ૬૬ ટકાએ આવીને ઊભી છે.

સોવિયેટ રાજ્યે પ્રથમ ખ્યાન તો બાળકેળવણી ઉપર આપ્યું. ૩ થી ૮ વરસની ઉંમર સુધીનાં બાળકો માટે કિંડરગાર્ટન શાળાઓ અને બાલગૃહો બોલવામાં આવ્યાં છે, ત્યાં બાલકેળવણીના નિષ્ણુઓના દ્વારા બાળકોના માનસિક વિકાસ ઉપર પૂરતું લક્ષ્ય અપાય છે. તે ઉપરાંત લલ્લુઓના વખતે ત્યારે કામદાર વર્ગ આખો વખત મજૂરીમાં રોકાયેલ હોય ત્યારે તેનાં બાળકો માટે નજીકમાં જ બાલકીડાંગણો બોલવામાં આવેલ હોય છે. અને તે યોગ્ય શિક્ષક અને નર્સની દેખરેખ નીચે હોય છે. આને અંગે માખાપોને પણ પોતાના માનસિક વિકાસ માટેના વખત મળી શકે છે.

અત્યારે આખા રશિયામાં ૬,૭૮૬ કિંડરગાર્ટનશાળા, ૧,૪૩૭ બાલગૃહો અને ૨૮,૭૬૧ બાલકીડાંગણો ચાલે છે.

બીજા મુખીવાદી દેશોની માફક ત્યાં પણ ૮ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો માટે પ્રાથમિક શાળાઓ છે. પણ તે બીજા દેશોની શાળાથી જુદી પડે છે. સોવિયેટ રશિયામાં શિક્ષણની સાથે જનમહેનતને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં નકાવાધોવાનું, પોતપોતાની જગ્યા સાફ રાખવાનું, નાનાં પ્રાણીઓની સંભાળ રાખવાનું, બગીચાનું વગેરે કાર્યો કરવાં પડે છે. ૧૯૩૨ થી આ સામાન્ય પ્રાથમિક જ્ઞાન ૮ થી ૧૧ વરસનાં બાળકો માટે ફરજિયાત કરવામાં આવેલ છે. અને ૧૯૩૩થી એક નવો અખતરો દાખલ કર્યો છે. ૮ થી ૧૫ વરસનાં બાળકો માટે સાત વર્ષની ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે. આને અંગે સોવિયેટ રશિયાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે નીચેના આંકડા ઉપરથી જાણી શકાશે.

૧૯૧૪ માં ૭૦,૦૦,૦૦૦ રશિયન બાળકો પ્રાથમિક શાળામાં જતાં હતાં.

૧૯૨૮ માં ૬૭,૦૦,૦૦૦ " " " " "

૧૯૩૩ માં ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ " " " " "

આ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક કેળવણી વ્યાપારી શાળા અને કારખાનાં ભારત આપવામાં આવે છે. આનો લાભ લેના વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૯૩૧ માં ૧,૫૨,૦૦૦ ની હતી તે ૧૯૩૩ માં ૨,૬૩,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી.

પુખ્ત ઉમરનાં માણસોને ઔદ્યોગિક અને ખેતી વિષયક જ્ઞાન આપવા માટે સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ છે. પંચવર્ષીય યોજનામાં આને માટે ખાસ મગવડ કરવામાં આવી હતી કારણ પ્રજાના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે દરેક મધ્યના નિષ્ણુઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં જોડાયા, આવી સંસ્થાઓમાં કેળવણી લેનારાઓની સંખ્યા ૧૯૩૧ માં ૪,૯૧,૦૦૦ ની હતી તે ૧૯૩૩માં ૭,૦૦,૦૦૦ સુધી પહોંચી.

ખેતોની કેળવણી માટે આખા દેશમાં ટેકેકાળે કૃષિગૃહો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. આવાં ગૃહો ખેતી વિષયક વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત તેમના સંસ્કાર ઘડવામાં પણ

અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ત્યાં દરેક વિષયો ઉપર આખાનો આપવામાં આવે છે, અને સાથે નિરક્ષરતા નિર્મૂળ થાય છે. વળી આવા મૃદો સાથે થયે લાગે એક 'મ્યુઝિયમ' સંગ્રહસ્થાન હોય છે તે ખાસ વિશેષતા છે.

ઉચ્ચ કેળવણી એ જાતની સંસ્થા દ્વારા અપાય છે: (૧) કામદાર મંત્ર; (૨) વિદ્યાર્થી. કામદાર મંત્ર રાજકોતિ પછી હસ્તીમાં આવેલ છે. તેમાં સ્નાતકોને કાર્ક માટર્સના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ચાલુ રાજ્યશાસનને અનુકૂળ વિશેષ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ અભ્યાસક્રમ ચાર વરસનો છે.

૧૯૭૧માં આવા કામદાર મંત્રો ૬૯૪ હતા. જેમાં ૧,૫૦,૮૨૩ વિદ્યાર્થીઓને સિદ્ધિ મળતું. અને તે જ સાલમાં સોવિયેટ યુનિયનમાં વિદ્યાર્થીઓમાં જતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨,૪૬,૦૦૦ હતી. તે ૧૯૩૩માં વધીને ૩,૬૫,૦૦૦ ની થઈ છે.

આ પ્રમાણે સોવિયેટ યુનિયન વસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યાને દિસામે બીજા દેશો કરતાં ઘણું આગળ વધ્યું છે.

	વસ્તીમાં	વિદ્યાર્થીઓ
સોવિયેટ યુનિયન	૧,૦૦,૦૦૦	૩૨
જર્મની	૧,૦૦,૦૦૦	૧૪
ઈંગ્લેન્ડ	૧,૦૦,૦૦૦	૧૮
ફ્રાન્સ	૧,૦૦,૦૦૦	૮

આ ઉપરાંત પુખ્ત ઉમરનાં માણસો જેમને જ્ઞાન મેળવવું હોય તેમને માટે બીજી ધણી સગવડતાઓ છે જેની કે:—થેર તૈયાર થઈ શકે તેવા અભ્યાસક્રમ. સાંજ અને તહેવારે ભરાતા વર્ગો, રાજદ્વારો શાળાઓ, વાંચનમૃદો, ક્લબો, દરનાં પુસ્તકાલયો, અને ચોક્કસ વિષયના મંથસ્થાનો. ૧૯૨૬ની સરકારમાં સોવિયેટ યુનિયનમાં ૨૬,૦૦૬ પુસ્તકાલયો, ૫,૫૮૫ ક્લબ, ૨૬,૪૪૧ ગ્રામ વાંચનાલયો હતાં. આ સિવાય સામાન્ય જનતાને કેળવવા માટે દિવાલપત્રોનો ઉપયોગ પણ હીક થાય છે. કારખાનાં અને મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર સારા અક્ષરે લખેલા સચિત્ર માહિતિવાળા દિવાલપત્રો ચોડવામાં આવે છે. આ માટે સીનેમા અને રેડીઓનો પણ હીક લાભ લેવાય છે. મોસ્કોમાં એક નવીન પદ્ધતિનું 'એન્સુકેશનલ થિયેટર' બિલું કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં લોકોના રીતરિવાજ, રહેણીકરણી દર્શાવતી ફિલ્મો ઉપરાંત ઔદ્યોગિક અને વિજ્ઞાન વિષયક ફિલ્મો પણ જતાવવામાં આવે છે. પંચવર્ષીય યોજનાની સરકારમાં એટલે ૧૯૨૮ માં 'રેડીઓ રીસીવિંગસેટ' ૩,૫૦,૦૦૦ હતા તેને બદલે ૧૯૩૩ માં ૭,૦૦,૦૦૦ થયા છે, અને સીનેમાની સંખ્યા ૫૦,૦૦૦ પહોંચી છે.

વૈજ્ઞાનિક શોધખોળમાં પણ ખૂબ પ્રગતિ આણી ચકાષ છે. વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓ અને તેમનાં કુટુંબો માટે સારા પેન્શનની યોજના થતાં આ દિશામાં કાર્ય ઘણું ઝડપી થઈ શક્યું છે. કેકિસિયસ પર્વતની ગીરીમાળાઓમાં અને આમ્બીગિયાની ત્રણે મોટી નદીઓમાં ભૌગોલિક શોધખોળ ખૂબ થઈ છે. તે ઉપરાંત આર્ટીક પ્રદેશની શોધ માટે ચોક્કસ યોજના હાય ધરવામાં આવી છે. આ દિશામાં સોવિયેટ યુનિયને શું કાર્ય કર્યું છે તેના ખ્યાલ

નીચેની હકીકત ઉપરથી સહેજે આવી શકશે:

ઔદ્યોગિક વૈજ્ઞાનિક	૧૯૨૮	૧૯૨૯	૧૯૩૦	૧૯૩૧
સંસ્થાની સંખ્યા	૩૦	૬૫	૧૪૧	૨૦૫

અને તે સંસ્થામાં કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

	સંચાલકો	વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તા	ઔદ્યોગિક કાર્યકર્તા	ઉમેદવારો
૧૯૨૯	૩૬૨	૧૪૩૭	૧૩૪૮	૬૨
૧૯૩૦	૧૦૪૩	૪૯૪૩	૫૨૦૩	૨૪૮
૧૯૩૧	૨૯૦૩	૮૭૫૭	૧૨૦૯૯	૧૦૬૮

એ ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે ઉપલી સંખ્યા માત્ર ઔદ્યોગિક વિકાસમાં જ રોકાયેલી છે. તેટલી જ સંખ્યા શોધખોળ, કેળવણી, ખેતી વગેરે દરેક પાછળ પણ રોકાયેલી છે.

આ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ પાછળ ધ્યાન આપવા સાથે પ્રજાના શારીરિક વિકાસ માટે પણ ધ્યાન આપવામાં આવેલ છે. પ્રજાના આરોગ્ય માટે વ્યાખ્યાનો, પ્રદર્શનો, દિવાલ-પત્રો, સુચીપત્રો વગેરે વસ્તુઓ ઉપયોગ થાય છે. જેમાં જાતીય જ્ઞાન, સંતતિ નિયમન, બાળઉછેર, ગૃહવ્યવસ્થા, બ્યાયામ, અને ખોરાક વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવે છે. રોગમુક્ત થવા માટે સમજણ આપવા ચિત્રાવલી યોજવામાં આવી છે. વળી સરકારી અમલદારોની દેખરેખ નીચે અવારનવાર શારીરિક રમતગમતના મેળાવડા પણ યોજવામાં આવે છે. આના માટે શારીરિક વિકાસસંધે સ્થાપવામાં આવ્યા છે જેના સભ્યોની સંખ્યા ૧૯૨૯ માં ૩૮,૦૦,૦૦૦ હતી અને ૧૯૩૩ ના ઓગસ્ટ માસમાં પ્રથમ 'ઇન્ટરનેશનલ ઓલિમ્પિક ગેમ્સ' શરૂ કરી હતી.

કારના વખતમાં રશિયામાં દારૂ વગેરેનું જોર ઘણું હતું. આ બદીને નિર્મૂળ કરવા માટે સંધે સ્થપાયા છે, જે લોકોને દરેક જગ્યાએ જઈ આ બદીનાં અનિષ્ટ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં બાળકો પણ પોતાનો ભાગ ભજવી રહ્યાં છે. તેઓ ટુકડીમાં જ્યાં તેમનાં માતૃપિતા કામ કરતાં હોય ત્યાં કારખાનામાં જઈ તેમનાં માતૃપિતાને આ બદીથી દૂર રહેવા સમજાવી પ્રતિષ્ઠિત માણસો સન્મુખ તેમને તેમ ફરીથી ન કરવા સમ ખવરાવે છે. આ અનિષ્ટનું મૂળ તો ગૃહની અશાંતિમાં જ રહેલું છે કારણુ ઘરમાં શાંતિ ન મળતાં અજ્ઞાન માણસો આવાં માદક પીણાં પી ખોટી શાંતિ શોધવા ફાંફાં મારે છે. તે સોવિયેટ યુનિયન બરાબર સમજતું હોઈ સ્ત્રીઓના સમાજસદાયકસંઘ સ્થાપ્યા છે જે કામદાર લક્ષ્યાંકોમાં ઘેરઘેર જઈ કામદાર સ્ત્રીઓને ગૃહશિક્ષા, કરકસરના ફાયદા વગેરે જરૂરી વસ્તુનું જ્ઞાન આપવા સાથે તેમનાં બાળકોની કેળવણી માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે છે.

ટૂંકમાં, પંદર વરસ જેટલા ટૂંક વખતમાં સોલ કરોડની વસ્તીમાં સોવિયેટ યુનિયન જે પ્રગતિ સાધી છે તે એક જાદુ સિવાય બીજું કંઈ કહી શકાય તેમ નથી અને આને અંગે જ સોવિયેટ રશિયાએ અત્યારે અખિલ જગતનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચ્યું છે અને હજુ પણ તે પોતાની આખી વસ્તીને વાંચતી લખતી કરવાનાં સ્વપ્ન સેવી રહ્યું છે. +

નહાનાસાલ કે. પટેલ

(૬) સ્વતંત્ર પોલાન્ડે સાધેલી પ્રગતિ

પોલાન્ડ સ્વતંત્ર થયા બાદ કેટલું પ્રગતિમાન થઈ શક્યું છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે:—

છેલ્લા મહાન વિગ્રહમાં પોલાન્ડમાં સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે ૧૮,૦૦,૦૦૦ મકાનો તારાજ થયાં હતાં. તેમાંથી ૧૯૨૪ સુધીમાં ૧૩,૦૦,૦૦૦ મકાનો ફરીથી બંધાઈ ગયાં છે અને ત્યાર બાદ પુનરુત્થનાનું કાર્ય ઘણું આગળ વધ્યું છે.

	૧૯૧૦-૧૧	૧૯૨૩-૨૪	ટકા વધારો
નિશાળે જતાં બાળકોની સંખ્યા.	૩,૭૦,૫૭૫	૧૩,૪૫,૫૮૪	૨૬૩

૧૯૨૧માં ૪ થી ૭ વરસની ઉંમરનાં બાળકો માટેની શાળાઓ ૬૩૧ હતી તે ૧૯૨૮માં ૧૪૩૦ થઈ જેમાં ૮૩,૯૧૨ બાળકો ભણતાં હતાં.

૧૯૨૩-૨૪ માં પ્રાથમિક શાળાની સંખ્યા ૨૭,૩૮૪ હતી જેમાં ૬૨,૦૦૩ શિક્ષકો અને ૩૨,૦૮,૩૫૨ શિષ્યો હતા.

૧૯૧૮-૧૯ માં ૨૭૦ ખાસ વિષયક શાળાઓ હતી ત્યારે ૧૯૨૭-૨૮ માં ૪૨૮ શાળા હતી, તેમાં ૫૯,૦૧૪ શિષ્યો હતા.

જગતયુદ્ધ પહેલાં માધ્યમિકશાળાની સંખ્યા ૪૬૩ હતી જે ૧૯૨૩-૨૪ માં ૭૬૪ સુધી પહોંચી અને તેમાં ૨,૨૧,૦૬૨ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેતા હતા.

ઉચ્ચ કેળવણી માટે પોલાન્ડમાં ૧૧ વિદ્યાપીઠો છે. તેમાં ૧૯૨૭ માં ૨૭,૪૫૪ વિદ્યાર્થીઓ અને ૯,૫૨૨ વિદ્યાર્થીનીઓ હતી.

કેળવણી ઉપરાંત પ્રજા પાસેથી લેવામાં આવતા કરની દૃષ્ટિએ જોતાં પોલાન્ડ પ્રગતિમાન ગણી શકાય તેમ છે.

૧૯૨૪ માં વસ્તીના માથા દીઠ જાહેર કર અને બીજા ઈજારાથી લેવાતા પૈસા:*

	ડા. મ્.
ગ્રેટબ્રિટન	૬૮-૫૦
ફ્રાંસ	૩૪-૯૦
હોલેન્ડ	૨૬-૮૦
જર્મની	૨૬-૨૧
બેલજિયમ	૧૯-૩૦
ઓસ્ટ્રિયા	૧૭-૪૦
એકસલોવેકિયા	૧૭-૦૦
ઈટલી	૧૬-૪૦
પોલાન્ડ	૭-૯૬

ન્હાનાલાલ કે. પટેલ

(૭) કોણ ક્યાંથી ?

કોઈપણ ભાષાના બંધારણનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રતીત થશે કે એમાં મૂળ તત્ત્વો ઉપરાંત કેટલુંક વિશેષ લગેલું હોય છે. જેનો જેનો સંપર્ક એને થયો તેનો તેનો ભલોભુરો પાશ એને લાગ્યો. ગ્રાહ્યને અપનાવવાનું ને ત્યાંજ્યને હૃદયાર કરવાનું કામ ભાષાશાસ્ત્રીઓનું પડિતોનું છે. (રૂઢિ-કોસીની આમન્યા પાળવી પડે છે). ને કે એમના હુકમોનો અનાદર કરનાર કેટલાક અવિનય કાયદાભંગીઓ હોય છે. વારેઘડીએ શિક્ષા પામવા છતાંયે તેઓ (ડબલીઆ) પોતાનું વર્ચસ્વ ઠોકરી બેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આવાઓનો અત્યારે વિચાર કરવાનો નથી.

આપણી માતા સંસ્કૃત. રાજસ્થાની, મરાઠી જેવી બહેનપણીઓ સાથે રમતાં રમતાં ગુજરાતીને સારી પેઠે સંગરંગ ચઢ્યો છે. આપણા મુસ્લિમ બિરાદરો જ્યારથી આપણે ત્યાં તશરીફ લાવવા માંડ્યા ત્યારથી બિર્હા, ફારસી, અરબી ને તુર્કી એ ભાષાઓએ અદ્વપાધિક અંશે પેસારો નથી કર્યો ?...ચર્ચાની જરૂર છે ? ને હોય, તો અત્યારે મારો વિચાર નથી, એટલે કાલસેપ નહિ કરું. આપણે સૌ કબૂલ કરીએ જ છીએ કે ગુજરાતીએ ઘણી ઘણી ભાષાઓ પાસેથી (પ્રામાણિકપણે) લઈ પોતાનો લંડાર વધાર્યો છે અને એનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે. ને કે હજીય આપણે મૂળમાંનું ઘણું શોધવાનું છે, બીજાઓ પાસેથી લઈ આપણું કરવાનું છે. કયું ક્યાંથી આવ્યું-લીધું એ કેટલીકવાર સ્પષ્ટ હોય છે. પણ નીચેની યાદી જે ઢંગધડા વિનાની છે તે ઉપરથી થોડીક રમૂજ લાધશે. એ પ્રતિ વિશેષ શાસ્ત્રીય પ્રયત્નો થશે એ આશાએ આ છોટીશી યાદી અંગુલિનિર્દેશ માત્ર છે એમ સમજવું. વેરાનમાં બેઠા હું એટલે બેઠતાં સાધનોને અભાવે તુલનાત્મક દષ્ટિએ કાંઈ પણ લખી શકતો નથી, કિંવા ત્રીજીવટપૂર્વક આ યાદીનું વિવરણ કરી શકતો નથી.

યાદી

(ફા=ફારસી; અ=અરબી; તુ=તુર્કી)

ઝાડુ (ફા. જરૂબ; જા=જગ્યા અને રૂઢિતન ઉપરથી રૂબ)

નાળિયેર (ફા. નારજીલ ઉપરથી કે સંસ્કૃત નારિકેલ, ઉપરથી ?)

ગીરો (જમીન ગીરો મૂકવી) (ફા. ગિરો)

કુમક (કુમકે ચઢવું, બહારે ધાવું) (તુ. કૂમક)

ગાજર (carrot) (ફા. ગજર)

સાણુ (અ. સાખૂન)

તાક (મકાનના તાક) (અ. તાક)

ધલાજ (અ. ધલાજ)

કુલ (એકેદર) (અ. કુલ)

લંગડો (ફા. લંગ)

નફા (અ. નફા)

મોત (અ. મોત)

જ્ઞાનગોચરી

મોસમ	(અ. મોસમ)
દવા	(અ. દવા)
રસીદ (પહોંચ) (કા. રસીદન, પહોંચવું ઉપરથી રસીદ)	
મેદો (લોટ)	{ અ. મેદા (લોટ) }
મેવો (સુકો મેવો)	{ કા. મેવા (ફળ) }
વાળખી (ચોખ્ખ)	(અ. વાળખી)
વહેમ	(અ. વહમ)
હિંમત	{ અ. હિમત (પ્રયત્ન) }
ખસી (બળદને ખસી કરવી)	(અ. ખસી)
પુશાલ	(કા. પૂશાલ)

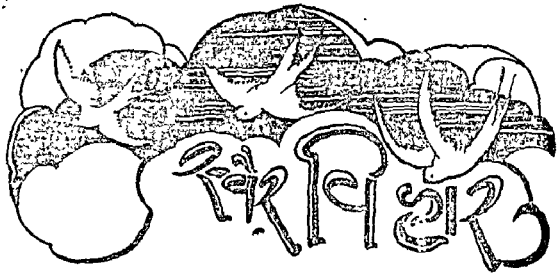
(મળેલું)

પ્રણય તંત્રવ

(વસંતતિલકા)

આ વિશ્વનો મરત કુદડીઓ ફરીને
 ભેગાં થતાં મધુર મંજુલ ગાન ગાએ;
 ને અંશુમાલિ કિરણો પૃથિવી ચૂમે છે,
 ચૂમે વળી શશિની રેખ સમુદ્રને આ.
 અદ્રૈતમાં પુરુષ પ્રકૃતિ ને વિલાસે
 આ વિશ્વમાંહી નહિ એકલ કેા વિલાપે,
 ના સાધીએ ઉરની એમ અભેદ અંધિ
 યુગ્મો બધાં વિભુની વિકૃતિ એમ કહેવું ?*

‘ કપિંજલ ’

આજે જાણે દિવસે કલમ હાથમાં ધરતાં મને સૌથી પહેલાં માંદગીની સ્મૃતિ કરવાની મારી ફરજ લાગે છે. એક કડી તો માંદગીમાં જ તૈયાર ચર્ધાગર્ધ હતી. આ પ્રમાણે -
માંદગીને -

સાચાં રે સંબંધી તમે એક છા,
ખીજાં ફેંકાટ ફેંક;
મુખ ને મુવાણુ આડી વાત છે,
તમે આદિથી અંત સાચાં રે.

આ રાગ ભજનનો છે. માંદગીમાં જ શ્રી મેધાણીનું “ધણુ રે જોલે ને એરણુ સાંભળે” એ ભજન સાંભળેલું એટલે એને મળતા રાગમાં જ આ લીટીઓ સ્વયંભૂ ઉડેલની. સાથે સાથે ‘ખિમારી ઉપર ગઝલ કરવાની પણુ ધરૂછા ચર્ધા’ અને ‘તે સાથે જ અલમારી, અલગારી, તમારી, અમારી, આખરી, પૂજરી, કિનારી, વગેરે કેટલાય પ્રાસવાળા શબ્દો આવીને ખડા થયા. ત્યાં વળી વિચાર આવ્યો। થોડા જ માસ ઉપર મારા એક મિત્રે કવિતાની મશ્કરી કરવાને કહેલું કે તેમના એક ઓળખીતા કવિ પોતાની નોટલુકમાં બધા પ્રાસો લખી રાખતા. હવે આમ કરવાથી કવિતા જરા પણુ ખરાખ ચાપ છે કે કવિતા કલા મટી જાય છે એમ હું માનતો નથી. ટેનિસન પણુ પ્રાસોનું સિસ્ટ રાખતો, પ્રાસોનું નહિ તો શબ્દોનું, અને ટેનિસન નહિ તો ખીજો કોઈક અંગ્રેજ કવિ કશાકનું પણુ સિસ્ટ રાખતો એ વાત તો તદ્દન ખરી છે. એકોવ પ્રસંગોની નોંધી રાખતો. અને આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યકારો, જેમણે બધી બાબતમાં બધાને આંડી દીધા છે, તેમણે તો પ્રાસને લક્ષમાં રાખીને શબ્દોપો બતાવ્યા છે; છતાં અંગ્રેજી કવિતા કે સંસ્કૃત કવિતા ખરાખ છે એમ કોઈએ કહેલું નથી. એટલે પ્રાસવાળા શબ્દોની નોંધી રાખવાથી કવિતા બગડે છે એમ હું જરા પણુ માનતો નથી. પ્રાસથી કવિતાનો ભાવ ગ્રંથગ્રમાં આવે છે એવો તેના કાયદો તો ધણુએ બતાવેલો છે. પણુ પ્રાસનો એથી મોટો કાયદો એ છે કે સાંભળનાર પોતે કવિતા કરવા માંડે છે. આનો ખાસ દાખલો જોવા હોય તો ફારસી કવિઓનો મુશાયરા અથવા કોઈ પણુ ગુજરાતી નાટક જોવા જાઓ. મુશાયરામાં કવિ પોતાની પંક્તિ પૂરી કરે તો

પહેલાં શ્રીતાળનો પોતે એ સમજી જઈ પૂરી કરી વાહવાહમાં કવિને વધારી લે છે. હું એક જ નાનો દાખલો આપીશ. ધારો કે આ પ્રમાણે કવિતા ચાલતી હોય:

અહીં બધાં નકકામાં જાડો અહીં બધાં ગુલજાર છે.

તે પછી ધારો કે કવિ કહે

અહીં બધા સાળ જનો છે, અહીં બધા

આટલું બોલતાં તો શ્રીતાઓ જ બોલી બીજવાના

આજાર છે.

થોડા વધારે દાખલા આપું: તમે પણ વાંચતાં વાંચતાં જ સમજી જઈને પંક્તિ પૂરી કરી જ દેવાના છો એટલે હવે સળંગ જ લીટી લખ્યે જઈ છું.

અહીં રહેવાનાં ધરો છે, આહો તો ખાજાર છે.

અહીં બધા આરાક પડ્યા છે, આહો તો દિલ્હાર છે.

અહીં બધા ધંધાનશિન છે, અહીં બધા બેકાર છે

અહીં બધા આલીસુવાલી, આંહી ચૈસાદાર છે.

નાટકમાં પણ એવો બોલાય છે. અને શ્રીતાવર્ગ તરત સમજી જાય છે કે હવે આ રીતે આ બેત પૂરી થશે. અને તેથી એ નાટક અને એ એવો બોલનાર પાત્ર ધણાં જ લોકપ્રિય થાય છે. એનું ખાસ કારણ એ છે કે લોકો જે જાણતા હોય છે તે જ કવિ ત્યાં કહે છે. લોકપ્રિય થવાને લોકો ન જાણતા હોય તેવું કંઈ અપૂર્વ કહેવાની જરૂર નથી, તેઓ જાણતા હોય તેવું જ કંઈક કહેવાની જરૂર છે. લોકોને લાગતું જોઈએ કે અમે કવિ છીએ, અને એમને એમ લાગે તે પછી જ તેઓ કવિને કવિ હોવાનું માન આપે છે. લોકપ્રિય થવાની આ કૃત્તિ છે. લોકો મુખ્યત્વે તો પોતે કવિ છે, પોતે સમજે છે એમ માનવાને રાજી હોય છે, અને એમ માનતાં થોડી મનની મોકળાશ બાકી રહે તેમાંથી કવિને કવિત્વનું માન આપવાને બિનવાંધાવાળા હોય છે. આ વાત તમને બિલકી લાગશે પણ આ જ સાચું છે. આનો બીજો દાખલો આપું. લોકો મંદિરે જઈને કંઈક ધરાવે છે, અને એ ધરાવેલાનો શેષભાગ-પ્રસાદ પોતે રાખે છે, એમ સામાન્ય રીતે દેખાવ થાય છે. પણ એ માત્ર બહારનો દેખાવ છે. જરા ઊંડું વિચારી જોશો તો સમજી શકો છો પોતાં માટે વાપરતાં બાકી બચેલું હોય તેમાંથી પ્રસાદ ધરાવવાની રકમ નક્કી થાય છે. કેઈ પોતે ભૂખ્યો રહીને પ્રસાદ ધરાવવા જતો નથી, અને મંદિરમાં ધરાવતી વખતે દેખાવ એવો કરે છે કે જાણે ધરાવેલામાંથી બાકી રહેલું જ માત્ર પોતે રાખે છે બીજાને માન આપવાનું પણ એવું છે. માણસ પોતાને માન આપવાને જ ખરો ઉત્સુક તો હોય છે, એમ કરતાં કંઈ બાકી રહે તેમાંથી દુનિયાનાં અન્ય માણસોને માન આપે છે. માટે જ જોઈએ એમ માનતા હોય કે પોતાને પૂરું માન મળ્યું નથી અથવા પોતે પોતાને પૂરું માન હજી આપી શક્યા નથી તે કદી બીજાને માન આપતો નથી.

એટલે પ્રાસો પહેલેથી નક્કી કરી. રાખવાથી. કાલ્ય બગડે છે એમ તો હું માનતો નથી-માનવાનો નથી. એટલે પ્રાસો મને આવડે છે તેથી કવિતા બોલી કે ખરાબ થશે એવો ભય મને નથી. પણ મંદિરની વિશેષી કવિતા કરતાં એટલે બધે દૂર ચાલ્યો ગયો કે

ન્યાં દેવ દેવીઓ પણ જૂઠાં છે ત્યાં મારા સત ઉપર આધાર રાખવાનું કાઢીને કહેતો નથી. આ જમાનો દરેકે પોતાના સત ઉપર ચાલવાનો છે. કશીજિયો જેમ પોતામાંથી તંતુ કાઢીને તેનાથી દશે દિશામાં ગતિ કરે છે તેમ માણસે પોતામાંથી સતનો તંતુ કાઢીને તેના પર ગતિ કરવાની છે. હું પણ મારા સત ઉપર ચાલું એટલું કરી શકું તો બહુ છે. પણ આ દુનિયામાં કરુણમાં કરુણ અનિષ્ટ એ છે કે પોતાની મેળે ચાલવા નેટલું સત દરેકે માણસ પોતામાંથી કાઢી શકતો નથી.

x

x

x

માંદગીની પ્રશસ્તિ કરતાં એક શંકા થાય છે. મારા અખાડાવાળા મિત્રો કહેશે: અમે માંડ માંડ લોકોને તંદુરસ્તીમાં લઇ જઈએ છીએ ત્યાં આ માણસ પાછો ક્યાંથી માંદગીનાં વખાણુ કરવા માંડ્યો છે ! તેમને મારે ધીરજ આપવા કહેવાનું કે માંદગીની મારી પ્રશસ્તિથી કોઈ માંદું પડી જશે, અથવા કાઢીને માંદગીનો મોઢ લાગશે એવો ભય રાખવાનું કારણ નથી. ઘણી વસ્તુઓનાં માણસો વખાણુ કરે છે પણ તે કદી એ પ્રમાણે કરતાં નથી—કરવાનાં નથી. ગરીબાઈનાં વખાણુથી આખું સાહિત્ય ભરેલું છે, પણ હજી સંત ક્રાન્સિસ કે ગાંધીજી જેવા એક બે માણસો સિવાય કોઈ હાથે કરીને ગરીબ થયું નથી. નહિતર ગરીબ થવું તો માંદા થવા કરતાં પણ સહેલું છે ! અને સાહિત્યમાં દુઃખ અને વિપત્તિઓનાં ઘણાંય વખાણુ થયાં છે પણ કોઈએ હજી સુધી દુઃખને ઊંચું કર્યું હોય એવો દાખલો નથી. તો આ માંદગીનાં મારાં વખાણુથી કોઈ માંદું પડી જશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી. હજીકે ય હાથે કરીને આપવાત ક્યાંના દાખલા છે, પણ મરવાથી ઓછી અને તેની આ બાલુની માંદગીની સ્થિતિ કોઈએ આણી નહીં નથી. માટે મારી આ પ્રશસ્તિથી કોઈ માણસો માંદા થશે એવો ભય ન રાખવો. અખાડાવાળાઓને ગમે તેને મજબુત તંદુરસ્ત બળવાન કરવાની છૂટ છે—અરે મૂને પણ તેવો કરવો હોય તો કરવાની છૂટ છે ને !

x

x

x

માંદગીમાં અણબનાવવાળાં પતિપત્નીને બનાવ ચર્ષ જાય છે એવી ઘણી વાર્તા વાંચી છે, માંદગીમાં ઘણા ધાર્મિક બની ગયા હોય એવી ઘણી વાર્તાઓ વાંચી છે, ઘણા કવિઓએ એવી સ્થિતિમાં કાવ્યો કરેલાં છે. પણ માંદગીમાં હું કહું છું કે માણસની સૌંદર્યદષ્ટિ વધે છે, તીવ્ર થાય છે, શુદ્ધ થાય છે, ખૂલે છે. દાખલા તરીકે આકાશનું સૌંદર્ય માંદગીમાં બરાબર સમજી શકાય છે. માંદગીમાં તમે પુસ્તકો વાંચીને શ્રમ ન કરો એટલા માટે તમારા કુર્દુબી-ઓએ તમારા ઓરડામાંથી પુસ્તકો તો બધાં ખસેડી નાંખ્યાં હોય છે. એટલે વાંચીને વખત કાઢવાનું બાકાય અને છે. કાણુ જાણે ક્યાંથી આ જમાનામાં માંદગીમાં બીજાઓને કેમ રાખવા તે સુંબંધી જ્ઞાન આપેલું બધું બ્યાપી ગયું છે ? વળી બહુ સંભાળ રાખનારાં સગાં તો કાગળ પેનસિલ પણ ખસેડી નાંખે છે. જેલમાં તો હપવાસ કરીને પણ કદાચ લખવાનાં સાધનો, કાગળ-પેનસિલ મેળવી શકાય, પણ માંદગીમાં સત્યાગ્રહનો એ પ્રકાર

પણ અશક્ય છે કારણકે તમારું ખાવાનું તમે બંધ કરો. તે પહેલાં તમારાં કુટુંબીઓએ જ તે બંધ કરેલું હોય છે. એક વાર્તામાં—ઘણું કરીને શ્રીમતી વિનોદિનીની એ વાર્તા હતી. કાણ જાણે કેમ હમણાં તેઓ વાર્તા લખતાં નથી. (એકવાર કોઈકે પણ બુલેટ્યુકે કશુંકે લખ્યું એટલે ‘હવે કેમ લખતા નથી,’ ‘હવે કેમ પહેલાં જેવું લખતા નથી’ એમ દરેકને પૂછવાનો, ફરિયાદ કરવાનો હક મળે છે એ હકથી કહું છું.)—એક વાર્તામાં (હું કહેતો હતો કે) એક મહિ છોકરો સ્ત્રો સ્ત્રો બીંતની તડોમાં ઇતિહાસનાં કે પુરાણનાં બધાં ચિત્રો રચતો, આખી સૃષ્ટિ તેણે પોતાના ઓરડામાં રચેલી હતી. પણ સર્વને તડોવાળા ઓરડામાં સૂવાનું સંદર્ભાયેલું હતું નથી. અને એવી કલ્પનાથી આપણા કલ્પનાશીલ કુટુંબીઓ, જેઓને બધા રોગોની અને તેનાં લક્ષણોની દાકતરો કરતાં પણ વધારે ખબર હોય છે, તેઓ અનેક નવા રોગો કલ્પે, પાછા તમારાથી રોગોની કલ્પના છાની રાખવા અર્ધસફલ પ્રયત્ન કરે, અને તેને લીધે રોગો સંબંધી તમારી પોતાની કલ્પના વધારે ઉત્તેજિત થાય અને એમ દાકતર કુટુંબીઓ અને તમે (એટલે રોગી) એમ ત્રણની વચ્ચે, રોગોની કલ્પનાનો ટ્રાઇએંગ્યુલર મેચ (triangular match=ત્રિકોણિક હરીફાઈ) ચાલે, તેના કરતાં સર્જક કલ્પનામાં ન ઊતરવું જ સારું છે. આવી રીતે વિનોદના સાધન રહિત ઓરડામાં આકાશ એ મને અગાધ સૌન્દર્યનું ધામ જણાયું છે. સાખાં હોઈએ ત્યારે એ સૌન્દર્યની આપણને ખબર જ પડતી નથી. કદાચ એ સૌન્દર્ય જેવા માટે સાચી સ્થિતિ સુવાની જ હશે. એ આકાશમાં વાદળ હોય કે ન હોય, એ એનું એ જ આકાશ સર્વકાળે સુંદરભવ્ય લાગે છે. હાલના જમાનામાં યુરોપેને સૌથી સુંદર વસ્તુ કઈ એમ પૂછશો તો ઘણાખરા પોતાની પત્નીનું મુખ જણાવશે,—પેલા હબસીની પેઠે પોતાના છોકરાનું નહિ ! પણ કોઈ માણસ પ્રેક્ષમાણો વધુમુખમ્ ! ‘પેખતો વહુનું મુખ’ કલાકોના કલાકો કાઢી શકશે નહિ પણ આકાશ સામે જોતાં ગમે તેટલો વખત કાઢી શકશે. મારે જો કલાપીની પેઠે કાવ્ય કરવાનું હોય તો હું

યુગ્ગરાનો ટુકડો ઘટે દેવો સનમ !

એમ કહેવાને બદલે

આકાશનો ટુકડો ઘટે દેવો સનમ !

એમ જ કહું. અને એમ કહેવામાં કશી ખાસ ખોટ જતી નથી. કારણકે માંદગીમાં તમારું યુગ્ગરાન કશી પણ ચીજના ટુકડા ઉપર નહિ પણ ઘૂંટડા ઉપર હોય છે. મેં કહ્યું કે માંદગીમાં જીવન રસમય થાય છે તે સિદ્ધાન્ત સૌથી પહેલાં તો તમારા ખોરાકને જ લાગુ પડે છે. તમારો ખોરાક ધનરૂપ મટી રસરૂપ થાય છે. શાકનો રસ, મોસંખીનો રસ, મગનું પાણી, દૂધ, ચા એમ સર્વ ચીજો રસરૂપ થઈને જ તમારી પાસે આવે છે. અને અત્યારના જમાનાની માવજત જાણનારા તમારા કુટુંબીઓ, આમાંનો એક પણ રસ-ખાસ કરીને દવા-રસ, બૂલે તેવા હોતા નથી. એટલે ‘આકાશનો ટુકડો’ માગવાથી તમારું યુગ્ગરાન બંધ પડવાનું નથી. બીજા બધા આકાશચરિત્રની વાતો કરે છે પણ મારી માંદગીમાં સાચી આકાશ-વૃત્તિ મારી હતી.

ફિલસૂફીનાં કેટલાંક મહાન સંયોગો સાક્ષાત્કાર માંદગીમાં જ થાય છે. વેદાન્તમાં એક દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ છે. સૃષ્ટિ એ વાસ્તવિકતાએ કશું નથી પણ માણસની દષ્ટિ એ જ મુખ્ય

છે. વેદાન્તમાં કે તત્ત્વદર્શનમાં એ વાદ ખરો છે કે ખોટો છે તે સાથે મારે સંબંધ નથી. પણ રસસૃષ્ટિમાં તો દૃષ્ટિ એ જ સર્વસ્વ છે એ મારો સિદ્ધાન્ત છે. જેની દૃષ્ટિ એની સૃષ્ટિ રચાય છે. અને દરેક સૃષ્ટિમાં રચનારની દૃષ્ટિ જ મહત્ત્વની છે. દ્રૌપદીવત્સાહરણનો કે જમાલ-અલકરિશોરીનો પ્રસંગ, દ્રૌપદી કે અલકનાં ઉઘાડાં થતાં અંગો ભેદ મનમાં ગલગલી થાય એવી રીતે લખાયો છે કે તેમની લાચાર દશા ભેદ કરુણા કે ક્રોધ વ્યાપે એવી રીતે લખાયો છે તેમાં જ લખનારની ખરી દૃષ્ટિ આવે છે અને એ દૃષ્ટિ ઉપર જ એ સૃષ્ટિની કિંમત છે. પણ હું નક્કામો આટલો દૂર ચાલ્યો ગયો. મારે તો આ કરતાં ઘણી સાદી દૃષ્ટિની વાત કરવાની હતી. માંદગીમાં તમે માથું આધું પાછું કરો, પડખું બદલાવો અને તમારો દૃષ્ટિકોણ કે દષ્ટિબિન્દુ બદલાય, તેની સાથે જાણે બધું બદલાતું લાગવાનું. દુષ્યન્તને મૃગયા રમવા જતાં રથવેગથી જે અનુભવ થતો: **यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलताम्...** શુન્ગરાતીમાં જ લખ્યું:

હવું ઝીણું જોતાં ધડિ મહિં જવું બહું બની તે
ઢુટેહું વન્ચેથી દિસવું જવું સંધાઈ વળિ તે
સ્વભાવે જે વાંકું દિસવું સરખું તે નયનને

ખરે એથી પણ વધારે,—દેખાતી વસ્તુઓ તદ્દન બંધ થઈ જાય, અને નવી જ દેખાવા માંડે. જાણે આખી સૃષ્ટિ નવી રચાય. તેથી જ કદાચ માંદા માણસને પડખું બદલાવવું એ સૃષ્ટિ બદલવા જેટલું વિકટ કામ લાગતું હશે. પિંડે તે ઘસાડે એ સત્ય બરાબર સમજાય છે, તમને એક ઉધરસ આવે ને આખું ઘસાડે ખળીભળી બેડે. એમ નાનામાં નાની હીલચાલ કે ફેરવણીએ સૃષ્ટિ બદલાય !

અને સૌન્દર્યનું એ ખરું સ્વરૂપ છે. ક્ષણે ક્ષણે જે નવતા પામે તે સૌન્દર્ય એમ કહેવાય છે તેની સાથે એમ પણ કહી શકાય કે બિન્દુએ બિન્દુએથી જે નવું દેખાય તે સૌન્દર્ય. નથી ગોત્સવર્ધીએ એક જગાએ આખરીન વિશે કહેલું કે તે પછવાડેથી જોતાં પણ સુંદર દેખાતી હતી ! !

હું તો ધારું છું બનાવેલું પણ એમ જ છે. એક બનાવ નજીકથી દેખાય તેથી જુદો જ વળી જરા વખત પછી દેખાય છે. અને સુંદર બનાવ દરેક વખતે જુદી જુદી રીતે સુંદર દેખાય છે.

હજી આ માંદગી દરમિયાન કરેલી એક નવી શોધ કહેવાની રહે છે. આજકાલ નૃત્ય વિશે શુન્ગરાતમાં ઠીક કુતુહલ જાગ્યું છે. મને પણ એ કલાનો શોખ છે—હું જાતે નૃત્ય કરું એમ ઘણીવાર થાય છે પણ માત્ર એક જ વસ્તુ આડી આવે છે ! તે આ તમારા ન્યૂટન સાહેબે શોધી કાઢેલો ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ. એ જ નિયમને લીધે આજ સુધી હું સાઈકલ ઉપર ખેંચી શક્યો નથી. સાંભળ્યું છે કે એક આઈન્સ્ટાઈન સાહેબે એ નિયમને ખોટો પાડી નાંખ્યો છે, પણ છતાં તેનો અમલ બંધ થયો જણાતો નથી. એનો અમલ બંધ પડે તો મને ઉમેદ છે કે દુનિયાએ અત્યાર સુધી નહિ જોયેલા ખેલો હું દેખાડી શકું. એક વિદ્વાન શોધક કહેલું કે પૃથ્વીથી હાથેક અદ્ધર રહી શકતો હોત તો આખી પૃથ્વીનું વજન કરી આપત ! પણ એમ તો આમ હોત તો આમ થાત એ રીતે હું તેથી ઘણું વધારે કરી બતાવું એમ છું. પણ માંદગીમાં એવા કશા પણ 'તો' સિવાય હું ગુરુત્વાકર્ષણનું

નિવારણ કરી શક્યો છું. ખાટલામાં પડ્યાં પડ્યાં વિચિત્રમાં વિચિત્ર અંગવિન્યાસો (Poses) કરી શકાય છે, જેવા કેઈ પણ નૃત્યકારે હજી સુધી નહિ કર્યા હોય ! અલખત તે મારા ઉપર સીલિંગમાંથી જ જોઈ શકાય. સાધારણ નૃત્યકાર જે વિન્યાસો ગુરુવાકર્ષણને લીધે ન કરી શકે તેવા પણ ખાટલામાં રહ્યા રહ્યા આપણે કરી શકીએ.

અને આ મારી નવી શોધ સીનેમાવાળાને મફત અર્પણ કરું છું. ઘરોમાં સીલિંગમાંથી જોવાનું ન બની શકે. પણ સીનેમાવાળા તો ખાટલા ઉપર કેમેરા ગોઠવી શકે. માત્ર તેમણે આને માટે પારદર્શક ગાદલાં કરવાં જોઈએ, એથવા કહો કે કાચનાં ગાદલાં કરવાં જોઈએ. અને તે કામ તેમણે કરવાનું છે. ખરી મૌલિકતાવાળો માણસ તો નવો વિચાર આપે ! તેને અમલમાં કે વ્યવહારમાં મૂકવાનું કામ અન્ય જનોનું છે એક એટલું કરે તો સીનેમા જગતમાં અને નૃત્યના જગતમાં ક્રાન્તિ થાય !

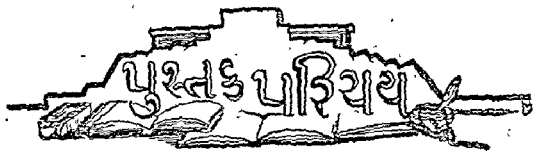
અને એટલું ન થાય ત્યાં સુધી તો આ કલા બોક્તા વિનાની જ રહેવાની. માંદગી દરમિયાન ઘણા માણસો મળવા આવતા પણ તેઓ કેઈ આ કલા ભોગવી શકતા નહોતા. શેના ભોગવી શકે ? તેમને સાચું દષ્ટિબિન્દુ જ મળ્યું નહોતું:-દૈશિક તેમ જ માનસિક. તેમણે મારી ઉપર થોડે અદ્ધર રહીને જોવું જોઈએ તેને બદલે તેઓ મારી જ સપાટીએ ખુરશી પર બેઠા બેઠા જોતા હતા. અને કલાકારને બદલે તેઓ દર્દીને જોવા આવતા હતા ! એટલે આ કલા આજ સુધી બોક્તા વિનાની રહી છે. પણ

કલા છે ભોખ્ય ખીડી તો બોક્તા વિણ કલા નહિ.

એ કલાપીએ કહેલું હું માનતો નથી. હું તો માનું છું કે કલાકાર પોતે પોતાની કલાનો બોક્તા છે. અને એમ માનવામાં લાલ છે. આજ સુધી કલાની કૃતિ સામે વાંધો ઉઠાવનાર હમેશાં બોક્તા જ નીકળ્યો છે. કલાને એક વાર બોક્તાથી સ્વતંત્ર કરી દો તો પછી કલાકારને કોઈનો લાય રહે નહિ ! કલાકારનું સ્વરાજ્ય ! અને એમ હોઈ શકે છે. કલાપીથી મોટો એક ફારસી કવિ કહે છે કે “ હું જ શરાબ છું, હું જ કૂનો છું, અને હું જ પીનાર છું. ” તેમ હું પણ કહું છું કે હું જ કલા છું હું જ કલાકાર છું અને હું જ કલાનો બોક્તા છું.

કેટલું ઠીક થઈ ગયું ! લેખને છેડે કેઈ સમ્ય અવતરણ વિના લેખ સુંદર કેમ થાય ? !

“ સ્વૈરવિહારી ”

શ્રી અનુભૂતિપ્રકાશ : પ્રથમ વિભાગ (અ. ૧ થી ૧૨)

ભાષાંતર કર્તા: શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ. જૂનાગઢ. પ્રગટ કરનાર: શ્રી પોરબંદર વેદશાળા, હા. ગોવિંદજી કાલાભાઈ લાખાણી, નોર્થ બંદર રોડ, પોરબંદર વિ. સં. ૧૯૮૮. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મુમુક્ષુઓને પડત મૂલ્યે મળી શકે એ હેતુથી નામદાર લીબ્રેરી દ્વારા સાહેબ મહારાજા શ્રી દાસતસિંહજી બહાદુર સહાય કરી. અને તેના ઉપર "સ્વ. કુમાર શ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજી રમારક અંચમાળાનો અર્થોક ત્રીજો" એ રીતે લખેલું છે. પાકા મજબૂત પુસ્તકનાં ૩૬૦ પાનાના આ મોટા ગ્રંથની બે રૂપિયા કિંમત આ સહાય વગર ન રાખી શકાત.

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ વેદવેદાંતના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરવાનું ધણું અધુરું કામ વર્ષોથી માથે ઉપાડ્યું છે. શ્રી. ઋગ્વેદસંહિતા જેના અન્વયનું ભાષાંતર એ ખાવાનું દામ નથી. દશ હજાર મંત્રો-અને સેંકડો મંત્રો એના કે જેનો અર્થ સાચાણને તો શું પણ ધારકને એ બરાબર નહોતો સમજાયો. અગત્યત ઋચાઓના મૂળ અર્થને પહોંચવાના પ્રયત્ન રૂપ ઊંડા પાણીમાં ઉતરવાને બદલે સાચણ ભાખ્યાનુસાર અર્થ કરવાનો-આતે ચાલવાનો રસ્તો એમણે પર્જદ કર્યો છે. પણ ઋગ્વેદસંહિતાનું ભાષાંતર આપણો અનલોકન વિષય નથી. મારા સમજવા પ્રમાણે તો તેના પ્રથમ અષ્ટકના બે વિભાગો જ હજી વડોદરા રાજ્યના ભાષાંતર ખાતા તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યા છે. અને બાકીના શુક્લયજુર્વેદસંહિતા, સામવેદસંહિતા તથા અથર્વવેદસંહિતાનાં ભાષાંતરો આ ગ્રંથના પ્રકાશક શ્રીયુત ગોવિંદજી ભાઈના પ્રયાસથી છપાય છે એમ આ ગ્રંથના "અનુવાદકના બે બોલ"માં લખેલું છે. ચારે વેદસંહિતાઓનું ગુજરાતીમાં આ પહેલું ભાષાંતર છે, અને વેદસંહિતાઓનાં ભાષાંતરની આવશ્યકતા ભોમને એના કર્તાને અભિનંદન આપવા ખાતર તથા એમના અયાગ પરિશ્રમના નિદર્શન તરીકે કોઈકે વિષયભાતર કરીને પણ આ વેદ ભાષાંતરોની તોંધ અહીં કરી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ વેદનો ભાગ નથી પણ વેદાંતનો ગ્રંથ છે. વેદાંતના શ્રી મન્થનકરાચાર્ય પ્રણીત ઉપદેશસાદસી, ધરોપનિષદ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (સંપૂર્ણ શંકરાચાર્ય દ્વારા સમેત) વગેરે ગ્રંથોનાં શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ ભાષાંતરો કરેલાં છે. "અનુવાદકના બે બોલ" માં શ્રી. મોતીલાલ ઘોડા કહે છે તેમ આ ગ્રંથમાં "પ્રધાન ઉપાનિષદ-તર્જાતા બ્રહ્મવિદ્યાનું અતિ સ્પષ્ટ, સુંદર તથા સરસ વિવેચન કરેલું છે." વેદાંતના મુખ્ય અર્થ અને બહુમાન્ય યથેલા પંચદશી વગેરે ગ્રંથોના કર્તા શ્રી. વિદ્યારણ્યમુનિનો રચેલો આ ગ્રંથ

પણ વેદાંતનો શિષ્ટ અન્ય છે. આ અંથનું “ હિંદી, મરાઠી કે ગુજરાતીમાં અદ્યાપિ પથેત લાપાંતર થયું નથી. સ્વ. વે. શા. સં શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપટે ‘ બ્રહ્મવિદ્યા અન્ય રત્નમાળા ’માં આ અન્યના માત્ર બે અધ્યાયોનો મરાઠીમાં અનુવાદ કરેલો. ” એટલે આ સમગ્ર અંથનું ગુજરાતી લાપાંતર બહાર પડ્યું છે એ ધણું ખુશી થવા જેવું છે.

આ અનુભૂતિપ્રકાશ અન્યના કર્તા શ્રી. વિદ્યારણ્ય સ્વામી કેવળ વેદાન્તનો જ નહિ પણ સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક ‘ ન્યોતિધર ’ અંથકાર થઈ ગયા. વેદાન્તના ઇતિહાસમાં તો ભગવાન ભાષ્યકાર અને તેની નિકટના વાર્તિકકાર, ભામતીકાર વગેરે પછી સૌથી આગળ પડતું નામ શ્રી. વિદ્યારણ્યરમાત્રીનું જ છે.

આ વિદ્યારણ્ય સ્વામી શંકરાચાર્યની શૃંગેરી મઠની ગાદીના પાછલી અવસ્થામાં અધીશ થયા તે પૂર્વે પૂર્વાશ્રમમાં માધવ નામેથી, વિજયનગરની સ્થાપના કરનાર રાજા હરિહર પહેલાના ચોથા ભાઈ મારખપ્પના ઈ. સ. ૧૩૪૭ માં અમાત્ય હતા અને પછી ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં વિજયનગરના રાજા યુક્ત પહેલાના મહાપ્રધાન તથા વનવાસી બાર હબરના સુબા હતા. ઈ. સ. ૧૩૭૯ માં હરિહર બીજો વિજયનગરની ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ માધવ તેના મહાપ્રધાન હતા પણ પછી એ જ વર્ષમાં કે ૧૩૮૦માં એમણે વિદ્યારણ્ય નામથી સંન્યાસ લઈ શૃંગેરીના મઠના અધિષ્ઠાતાનું પદ સ્વીકાર્યું, અને એ પદ ઉપર જ ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં વિજયનગરમાં વિદ્યારણ્ય મુનિનો દેહ પડી ગયો.^૧

વિદ્યારણ્ય મુનિ-પૂર્વાશ્રમના માધવાચાર્ય-ના વ્યાવહારિક જીવનનો આ દ્રષ્ટાંત છે. વિજયનગરના મહાપ્રધાન તરીકે એમણે કરેલાં કાર્યોનો સાચો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલું જ નહિ પણ વિજયનગરની સ્થાપના વિસ્પાસના મંદિરમાં વસતા વિદ્યારણ્યમુનિના ઉપદેશથી હરિહર પહેલાએ કરી હોવાની દંતકથા અનેકરૂપમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. વસ્તુતઃ માધવાચાર્ય વિજયનગરની સ્થાપના વખતે વિદ્યારણ્ય થયા જ નહોતા અને આખી દંતકથા વિદ્યારણ્ય સ્વામી શૃંગેરી મઠના અધીશ થયા પછી ઘણે કાળે એ મઠની છાયામાં જ બીબી થઈ છે એમ પ્રો. હેરાસે સિદ્ધ કર્યું છે.^૨ દંતકથાનું ન્યાં અતિપ્રાપ્ત્ય હોય ત્યાં સાચો ઇતિહાસ મળવો અશક્ય બની જાય છે.^૩ એટલે ઉપર આપેલી હકીકત ઉપરાંત માધવાચાર્ય પારાશરસ્મૃતિ ઉપરની પોતાની વ્યાખ્યામાં “ પોતાની માતાનું નામ શ્રીમતી, પિતાનું નામ માયણ અને એક ભાઈનું નામ સાયણ તથા બીજાનું સોમનાથ કે ભોગનાથ, ભારદ્વાજ ગોત્ર, યજુર્વેદ અને યૌદ્ધાપત્ર સૂત્ર ” એટલી પોતાની હકીકત આપી છે. અને વેદોનાં ભાષ્યોના મંગલાચરણમાં “ વેદો જેના નિઃશ્વાસ રૂપ છે અને જેણે વેદોમાંથી આ સમસ્ત

૧. આ મારખપ્પનું રાજ્ય વનવાસી બાર હબરમાં હતું અને તેની રાજધાની ચન્દ્રગુટ્ટીમાં હતી. જુઓ પ્રો. ર. એચ. હેરાસનું *Beginning of Vijayanagara History 1929 P. 14.*

૨ વિદ્યારણ્ય મુનિના જીવનકાંતનો આ સાર ઉપરના જ પ્રસ્કાના પૃ. ૧૪ થી ૧૮માંથી લીધો છે.

૩. એનન પૃ. ૩૨ થી ૩૪

૪. શક સંવત ૧૩૧૩ના એક તામ્રપત્રમાં શ્રી યુકરાજના મંત્રીવર્ધે કોકણની રાજધાની ગોઆના ધણી યદ્દ બેઠેલા ઘરફે (મુસલમાનો) ને ઉણેડી નાખ્યાનું તથા એ પ્રસંગે કુચ્ચેર નામનું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું કથન છે. પણ આ દાનપત્ર બનાવટી હોય એમ લાગે છે, કારણકે શક ૧૩૧૩માં રાજ યુક્ત કે પ્રધાન માધવ એકેય જીવતા ન હોતા.

જગતની રચના કરી છે તે વિદ્યાતીર્થ મહેશ્વરને વંદન કરું છું. તથા તેના કૃપા કલાકૃતિો તેનું રૂપ ધારણ કરનાર ભુક્ષ રાજ્યે માધવાચાર્યને વેદના અર્થનો પ્રકાશ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. ”^૧ એ રીતે પોતાના ગુરુનો નિર્દેશ કરેલો છે એટલાથી મંત્રોપ માનવાનો છે. આ વેદભાષ્યના મંગલાચરણમાં સર્વ વિદ્યાના પ્રબવસ્થાનરૂપ મનાતા મહેશ્વર એટલે શંકરને નમસ્કાર કરવા સાથે અર્ધાંતરથી વિદ્યાતીર્થ નામના ગુરુને પણ નમસ્કાર કર્યો છે. આ વિદ્યાતીર્થ શૃંગેરી મઠના આચાર્ય હતા તથા વિદ્યારણ્ય સ્વામીના દાદાગુરુ સાથે એટલી દૃઢીકત શૃંગેરી મઠની ગુરુપરંપરામાંથી તથા વિજયનગરના લેખોથી જાણાય છે. પણ એ જ વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીના મંગલાચરણમાં ગુરુનું નામ શંકરાનંદ લખ્યું છે. અને સર્વદર્શનસંગ્રહના મંગલાચરણમાં માધવે ‘દર્શનોદ્ધપ સમુદ્રના પારંગત એવા શાઈગપાણિના પુત્ર સર્વજ્ઞ વિષ્ણુ’ને ગુરુ તરીકે નમસ્કાર કર્યો છે. આનો અર્થ મને એવો લાગે છે કે પૂર્વાશ્રમમાં માધવે સર્વજ્ઞ વિષ્ણુ પાસે અભ્યાસ કરેલો, પછી મુંબ્યાસ લીધો શંકરાનંદ પાસે અને શૃંગેરી મઠના આચાર્ય તરીકે વિદ્યાતીર્થને ગુરુ કર્યો. કદાચ વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન બેમાંથી એક મુંબ્યાસી પાસે કર્યું હશે.

હવે આ પૂર્વાશ્રમના મહાપ્રધાન અને ચરમાશ્રમના શૃંગેરી મઠના આચાર્યનું અસર-જનન ટુંકામાં જોઈએ. ઋગ્વેદભાષ્ય, યજુર્વેદભાષ્ય, સામવેદભાષ્ય, અથર્વવેદભાષ્ય, ચારેય વેદોનાં ઐતરેયતાંડ્યાદિ બ્રાહ્મણભાષ્યો, પરાશર સ્મૃતિ ભાષ્ય, જૈમિનીય ન્યાયમાત્રા વગેરે ૨૩ માધવવિદ્યારણ્યના રચેલા ગણાતા ગ્રન્થોનાં નામો પંચદશીનું ગુજરાતીમાં બાષાંતર કરનાર સ્વ. મુ. વિશ્વનાથ સદારામ પાંડે પંચદશીની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યાં છે. ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ગ્રંથોનું પૂર જોતાં જ માધવની સાહિત્યરચનાના જથ્થાથી આશ્ચર્ય થાય છે. કેટલાક કહે છે કે માધવાચાર્ય પોતે તો રાજ્યકાર્યમાં જોડાયેલા રહેતા અને તેના બાઈ સાયણાચાર્યે આ બધી ગ્રંથરચના કરી છે. પરંતુ સાયણ કાંઈ નવરા પંડિત નહોતા; એ પણ એનાં બાઈ પેટે રાજ્યકાર્યમાં પડેલા હતા. જ્યારે માધવ માર્પ્પના પ્રધાન હતા ત્યારે સાયણ નેણરમાં સંગમરાજના મહાપ્રધાન હતા અને પાછળથી ઇ. સ. ૧૩૬૪-૬૫ માં ભુક્ષ રાજના મહામહેશ્વર—સુઆ તરીકે એ જ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા એમ ઉત્પીર્ણ લેખો સ્પષ્ટ કહે છે.^૨ જતાં કોઈ ગ્રંથને અંતે “શ્રી વીર ભુક્ષ બૂપાલ સામ્રાજ્ય પુરંધર સાયણામાત્યે રચેલા માધવીય વેદાર્થ પ્રકાશમાં” એવી રીતે ચબ્ડો છે, કાંઈમાં ‘સાયણમાધવીયે’ એવા શબ્દો છે અને કાંઈમાં “શ્રી રાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી વીરભુક્ષના આજ્ઞાપાલક માધવામાત્યે રચેલ વેદાર્થ પ્રકાશમાં” એવા શબ્દો મળે છે. આ ઉપરથી એવ બાઈઓએ મળીને વીરભુક્ષ રાજના ઉત્તેજનથી, કદાચ ધણા પંડિતોની મદદ લઈને વેદાર્થપ્રકાશ જેવા મોટા ગ્રંથો લખ્યા હશે એમ મને તો લાગે છે. અવગત સર્વદર્શન સંગ્રહ જન-મુક્તિ-

૧. यस्य निःशसितं वेदा यो वेदोभ्यो खिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधन्दुः महिपतिः ।

आदिशान्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

વિવેક, અનુભૂતિપ્રકાશ, પંચદશી^૧ જેવા ગ્રંથો તો સર્ગંગ, એક જ કર્તાની કૃતિઓ છે, એમાં સંદેહ નથી.

આવા સમર્થ, બ્યવહારજીવન અને અક્ષર જીવન બેયમાં સમાન વિજય મેળવનાર, પ્રાચીન પરિભાષામાં કૃતકૃત્ય ગણાય એવા વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ આ અનુભૂતિપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ ઉપનિષદોની વ્યાખ્યારૂપે લખ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપનિષદોની સર્ગંગ ટીકા જેવો નથી, એ માટે એમણે ધર્શાદિ દશ ઉપનિષદો ઉપર દાખીકા જુદી લખી છે. તેમ જીવન-મુક્તિ-વિવેક કે પંચદશી જેવો વેદાંત વિષયનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ નથી. પરંતુ ઐતરેયાદિ એક એક ઉપનિષદ લઈ તેમાં ઉપદેશયેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું શાંકરવેદાંતની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. આ ગ્રંથમાં કુલ વીશ અધ્યાયો છે અને તેમાં બાર ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય સમાવ્યું છે. છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક અને કૌષીતકિ જેવાં મોટાં ઉપનિષદોની વ્યાખ્યામાં અનુક્રમે ૩, ૬ અને ૨ અધ્યાયો રોકાયા છે, જ્યારે બાકીનાં દરેક ઉપનિષદની વ્યાખ્યાને એકએક અધ્યાય આપેલ છે. આ પ્રગટ થયેલા પહેલા ભાગમાં વીશમાંથી માત્ર બાર અધ્યાયો છે અને તેમાં ઐતરેય, તૈત્તિરીય, છાંદોગ્ય, મુંડક, પ્રશ્ન, કૌષીતકિ, મૈત્રાયણી, કઠ અને શ્વેતાશ્વર એ ૯ ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન છે.

શ્રી. વિદ્યારણ્ય સ્વામીની ખુબી, ઉપનિષદોના થોડા તથા અપૂર્ણ અર્થવાળા શબ્દોનું, બીજાં ઉપનિષદ વચનોની મદદથી શાંકરવેદાંતની પ્રક્રિયાનુસાર વિવરણ કરવામાં રહેલી છે. આ ખુબી શબ્દોથી સમજાવી શકાય એવી નથી. એટલે મૂળ ગ્રંથને તે તે ઉપનિષદ સાથે વાંચવાથી જ સમજી શકાય. એ રીતે વાંચવાથી તરત ઉપનિષદનાં સાદાં વચનોમાં પહેલાં ન દેખાયેલો અર્થવિસ્તાર આ અનુભૂતિપ્રકાશના પ્રકાશથી દેખાવા માંડે છે. અલગત આધુનિક તટસ્થ વિચારકને, ઉપનિષદોના શબ્દોમાં એમાં ન રહેલા તથા પાછગથી—શાંકરવેદાંતના વિકાસ પછી—વિકાસ પામેલા વિચારોનો વિદ્યારણ્યસ્વામી આરોપ કરે છે એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં સર્વ ઉપનિષદોમાંથી એક જ પ્રકારનો સુસંબદ્ધ દાર્શનિકવાદ કાઢવો હોય તો આમ જ કરવું પડે એ સમજાય એવું છે. દાખલા તરીકે, પહેલા અધ્યાયમાં ઐતરેય ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન છે. ઐ. ઉ. ૬.૬ નિર્ણયસાગરના નાના ઉપનિષદના ગુટકા આવે છે તેનાં પાંચ પાનાંનું અથવા ૨૯ ગદ્ય વાક્યોનું અનેકું છે. હવે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ એનું વ્યાખ્યાન ૧૦૮ શ્લોકોમાં કરેલું છે એટલું જ નહિ પણ મૂળમાં કેટલીક પુનરુક્તિ છે તે અનુભૂતિપ્રકાશમાં છોડી દીધી છે. ત્યારે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ આ વિસ્તાર શી રીતે કર્યો? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પણ દાખલો જ આપવો પડશે. ઐ. ઉ. ના આરંભમાં જ કહ્યું છે કે આત્મા ઘાઈદમેકપવાગ્ર આસીન્નાન્યત્કિચ્ચન મિપત્ત. આ વાક્યનું વ્યાખ્યાન શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

“સૃષ્ટિની પૂર્વે આત્મા જ હતો, તે પણ એક જ, નામ તથા રૂપથી રહિત. અન્ય (આત્મા) વિદ્યમાન નથી. વળી અન્ય જડ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી.” (શ્લોક. ૧)

“પ્રકૃતિને માયા જ જાણો તથા મહેશ્વર—પરમાત્માને જ માયાનો અધ્યક્ષ જાણો એમ અન્યત્ર શ્રુત્યન્તર વિષે વર્ણવેલી માયા પરમાર્થતઃ વિદ્યમાન હોતી નથી.” (૨)

૧ પંચદશીમાં છ પ્રકરણો જ વિદ્યારણ્યનાં અને ૯ પ્રકરણો બારલીતીર્થનાં લખેલાં હોવાનો સંભવ છે, (તેઓ પંચદશીના ગુ. ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના) એ જુદી બાબત છે.

મતલબ કે ' પ્રકૃતિને માયા જાણવી ' (માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્) વગેરે બીજી શ્રુતિમાં મહેશ્વરથી માયાને જુદી કહેલી છે એનો ઉપરના ઐ. ઉ. ના ' સૃષ્ટિની પૂર્વે આત્મા એક જ હતો ' વગેરે વચન સાથે વિરોધ આવે છે તેનું સમાધાન માયા પરમાર્થતઃ નથી એમ કહીને કર્યું ત્યારે વ્યવહાર કેમ સિદ્ધ થાય એ શંકા ઉત્પન્ન થતાં " અનૃત (માયા) નિસ્તત્ત્વ હોવા છતાં વ્યવહારાર્હ છે " (શ્લો. ૪) એહે કહીને એ ' નિસ્તત્ત્વા માયા નિદ્રા. પેઠે જગદની ભ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરે છે ' અને " આ આત્મા નિર્વિકાર હોવા છતાં તેણે માયાવૃત્તિથી લોકસૃષ્ટિને સંકલ્પ કર્યો (શ્લો. ૫-૬) એ રીતે સમાધાન કર્યું છે. ઉપનિષદના સર્વશક્ત લોકાન્નસૃજા એ શબ્દોનો અર્થ આમાં આવી ગયો.

મને લાગે છે કે આટલાથી મારું વક્તવ્ય સમજાશે. અધ્યાત્મપ્રકાશમાં ઉપનિષદોનો શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પોતાના સમયના શાંકરવેદાંતને માન્ય અર્થ બરાબર ઉતાર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ દ્વંદ્વામાં સરસ રીતે અને સરલ ભાષામાં ઉતાર્યો છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું જ નહિ પણ ઉપનિષદસાહિત્ય ઉપરનું તથા વેદાંતસિદ્ધાંત ઉપરનું એ સમર્થ આચાર્યનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વેદાંતનો શોખ હોય તેણે જેવા વિચારવા જેવો આ અંચ છે.

મૂળ વિષે આટલું બસ છે. હવે બે શબ્દો ભાષાંતર વિષે. ઉપર બે શ્લોકોનું ભાષાંતર દાખલા તરીકે ઉતાર્યું છે એથી શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાની ભાષાંતર શૈલી વાંચનારના ખ્યાલમાં આવી હશે. વિશેષમાં એમણે પ્રત્યેક શ્લોકના શબ્દોનો અન્વય દર્શાવવા શબ્દો ઉપર ૧-૨-૩ એમ આંકડા મુક્યા છે અને ગુજરાતી વાક્યરચનાની થોડી ક્ષતિ સહન કરી લખેને પણ અર્થ એ જ ક્રમમાં આપ્યો છે. આથી એણે સંસ્કૃત જાણનાર છતાં આ અંચતો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારનો માર્ગ સુગમ કર્યો છે. ભાષાંતરની ભાષા વિષે ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી. શાંકરવેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો તો અનિવાર્ય છે. ભાષાંતર કરતાં મૂળ શ્લોકોનો ઉપર કહ્યું તેમ શબ્દાર્થ જ આપ્યો છે. પોતા તરફથી તેનું કાંઈ વિવેચન કર્યું નથી. પણ બે શ્લોક વચ્ચે સંબંધ દર્શાવતો અથવા પછીના શ્લોકનું પ્રયોજન દર્શાવતો દ્વંદ્વા પ્રવેશક ધણું કરી સંસ્કૃત ટીકાના અનુવાદરૂપ બે શ્લોકો વચ્ચે આપ્યો છે ખરો. આ ઉપરાંત પાનાંને છેડે દ્વંદ્વા ટિપ્પણો આપ્યાં છે જે વાંચનારને ભાષાંતર સમજવામાં સહાયક થાય એવાં છે.

વિશેષમાં જામનગરના યુરુ શ્રી કૃષ્ણલાલજી ભગવાનજીએ અંચની વિષયાનુક્રમણી જેવી અસ્તાવના લખી છે. છેવટ એટલું જ કહેવાનું છે કે જેઓને વેદાન્તનો શોખ હોય અને મૂળ સંસ્કૃત અથવા પોતાની મેળે વાંચી શકે એમ ન હોય તેઓએ આ અનુશ્રુતિપ્રકાશનું ભાષાંતર જરૂર વાંચવું. એથી મૂળ વાંચવા જેવો રસ આવશે અને વેદાંત પ્રક્રિયાનો સારો ખોલ થશે. મૂળ જ વાંચવા ઇચ્છનાર સાટે પણ આ અંચ ખોટો નથી. મૂળની નકલ આટલી સસ્તી કે આટલી સુલભ બીજી નહિ હોય.

રૈજનીશા

- ૨-૪-૩૪ : લાયલપુર પાસે પોલીસે કરેસો ગોળીબાર; હબીપુરામાં આગ લાગતાં હરિજનવાસ તારાજ, મુરિલમ લીગની બેઠકમાં કેમીચૂકાદાને વળગી રહેવાનો મિ. જીન્હાનો દરાવ પસાર; સોલાપુરમાં મિલ હડતાલને અંગે ૧૪૪મી કલમનો અમલ.
- ૩-૪-૩૪ : કલકત્તામાં અત્યાચારી ચળવળને અંગે ૬ જાન્યુની ધરપકડ અને સંખ્યાબંધ મકાનોની જડતી; ત્રીચીનોપલીમાં ભાપલુ આપતાં ના. શાસ્ત્રીએ બંધારણ-સરની પદ્ધતિમાં બતાવેલી અચળ શ્રદ્ધા; સીતામઢીમાં આગથી ૧૧ જાન્યુનાં મરણ.
- ૪-૪-૩૪ : મિ. જીન્હા અને પં. માલવિયાજી વચ્ચે દિલ્હીમાં મસલત; બારીસાલની કોલેજના પ્રોફેસર શ્રી. ક્ષેત્રમોહન ઘોષના મકાનમાંથી મળી આવેલું બૉબનું કારખાનું-એકની ધરપકડ; સવિનયભંગની લડતમાં ભાગ લેવાને અંગે બનારસ યુનિવર્સિટીની ગ્રાંટ બંધ કરવામાં આવશે એવી સરકારે આપેલી ધમકીની બહાર આવેલી હકીકત; મોંઘીરની યતી પુનર્ધટના.
- ૫-૪-૩૪ : અમદાવાદમાં જૈન સાધુસંમેલનની છેલ્લા દિવસની બેઠક-તેણે દીક્ષા વગેરેના કરેલા સંખ્યાબંધ દરાવો; ગાંધીજીએ ડૉ. અન્સારીને લખેલા પત્રની વીગતોની બહાર આવેલી હકીકત; બનારસમાં ૨૦ ધરોની જડતી.
- ૬-૪-૩૪ : ધારાસભા પ્રવેશના પ્રશ્નને ગાંધીજીએ આપેલી અનુમતિ; પંડિત માલવિયાજીએ મહાસભાવાદીઓને ધારાસભાઓ કબજે કરવાની કરેલી સૂચના; સિંધના બેડૂતોને મહેસૂલની માફી આપવા વિષે સિંધના કમિશનરે બહાર પાડેલી યાદી; નારી ગામમાં ભાર્મના મૃત્યુથી તેની ચિતા ઉપર બહેને ઝંપલાવી આપઘાત કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત; દોડીનારના બેડૂતોને મહેસૂલમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ની મહેસૂલ માફ; મુરતની શિક્ષિકા શ્રી. મહાલક્ષ્મી મગનલાલનો હિંદી વજીર સામે દાવો.
- ૭-૪-૩૪ : ગાંધીજીએ સવિનયભંગ સંકેલી લેતું બહાર પાડેલું નિવેદન; ગાંધીજીના નિર્ણય સમયમાં ડૉ. અન્સારીનું નિવેદન; બિહારની પ્રજાની જરૂરિયાતો વિષે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું નિવેદન.
- ૮-૪-૩૪ : ગાંધીજીના નિર્ણયને ડૉ. ટાગોરની અંમતિ; પુરી પાસે દેવી નદીમાં હોડી ડૂબતાં ૫૦ માણસો ડૂબી ગયાં.
- ૯-૪-૩૪ : કલકત્તા અને તેની આસપાસનાં દિવાસળીનાં ૧૨ કારખાનાં બંધ થતાં ૧૦,૦૦૦ કામદારો બેકાર; ભાગલપુર અને દરબંગામાં ધરતીકંપ, દરબંગામાં ૫૦૦ નવા કૂવા ખોદાવાની બહાર આવેલી હકીકત; બનારસમાં મહાસભા-વાદીઓની મંત્રણા.

- ૧૦-૪-૩૪ : મહાસભા સમિતિ તાકાદે બોલાવવા વિષે શ્રી રાજગોપાલાચારીનું નિવેદન; ગુજરાતમાં દિવાસળીનાં પાંચ કારખાનાં બંધ થવાની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદની રામકૃષ્ણ અને વેસ્ટકોટન મિલોમાં હડતાલ; લખનૌ પાસે અર્જન્ટાયાગ જ'કસનના રોશન યાર્ડમાં પાર્સલ ટ્રેન અને પેસેન્જર ટ્રેનની અથડામણ; કલકત્તા કોર્પોરેશનના પ્રમુખ તરીકે એ. કે. ફર્ગ્યુસન હકની ચૂંટણી-પ્રમુખના રૂલીંગ વિષે કેટલાક સભ્યોનો વાક્યાઉટ; ન્યુ દિલ્હીમાં હિંદુ યુવકોનો મુસ્લિમો ઉપર ગોળીમાર; લંડનની એક સ્ટ્રીસ દેખરેખની હોટલમાં રંગબેદના કારણે ૨૧ હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કાઢી મૂકવાનો બનેલો દાખલો.
- ૧૧-૪-૩૪ : વવડીધારાસભામાં નરેન્દ્ર મંરકણુ બિલ ત્રીજી વારના પાંચનમાંથી પસાર; વીરમગામની એક મિલમાં આગ લાગતાં ૨. ૧ લાખનું નુકસાન; જામનગરમાં શ્રી લવણપ્રસાદ ગિરફતાર; સરહદના ગાંધીના ભત્રીજાની શીઆલકોટ જિલ્લા જેલમાં બદલી-તેમણે છોડેલા અપવાસ.
- ૧૨-૪-૩૪ : હિંદી સરકારના એજેન્ટમાં જાપાનીઝ સુતરાઉ માલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતી જાહેરાત; લંડનમાં મુન્ડીઆ લીગનો રાજદ્વારી ફેદોઓની મુક્તિ માટે માગણી કરતો કરાવ; સીલહટમાં આસામના ગવર્નરે વિજ્ઞાપક બત્તીની યોજનાની કરેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા; સ્વરાજ્ય પક્ષને અનુમોદન આપતા ડો. અન્સારીને મળેલા સંખ્યાબંધ પત્રોની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૩-૪-૩૪ : રાંચીમાં ૧લી મેએ મહાસભાની કારોબારી સમિતિ તથા ત્યાર પછી તરત જ મહાસભા સમિતિ મળશે એવી બહાર આવેલી હકીકત; રાજદ્વારી ચળવળમાં ભાગ લેવા માટે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારની સરકારી નોકરોને મનાઈ; સવિનયભંગ સંકેલી લેવા સામે શ્રી. સંપૂર્ણાનંદનો ગાંધીજી સામે વિરોધ.
- ૧૪-૪-૩૪ : દિલ્હીમાં ધરતીકંપ; અમદાવાદમાં એક ટ્રેન્યુએટે વોર્શિંગ કંપની બોલ્થાની બહાર આવેલી હકીકત; વડી ધારાસભામાં દિવાસળીની જકાતમાં સચવાયેલા ફેરફારો; દેવાસના મહારાજાએ શરતી ઉપવાસ મોકુફ રાખ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; સીલજ ગામે શ્રી હરિપ્રસાદ મહેતાના દાદા હરિજન શાળાની થયેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.
- ૧૫-૪-૩૪ : સ્વાગામનું રેલવે સ્ટેશન આગથી તારાજ.
- ૧૬-૪-૩૪ : મુંબઈના ગેયર તરીકે હુસેનઅલી રહીમલુવાની ચૂંટણી; મહાસભા પ્રત્યેના સરકારી વલણ વિષે શ્રી. રાજગોપાલાચારીનું એસોસિયેટેડ પ્રેસ જોગું નિવેદન; સંયુક્ત પ્રાંતના મહાસભાવાદીઓની સભાનો ગાંધીજીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસનો કરાવ; આમની સભામાં સીલેક્ટ કમિટી સમક્ષની જુજાનીઓના સંબંધમાં હિંદી વજર સામે મી. ચર્ચાલના આક્ષેપો.
- ૧૭-૪-૩૪ : વડીધારાસભામાં બિલ ઉદ્યોગ સંરક્ષણ બિલ પસાર; કેમ્બેલપુર જિલ્લામાં સિમેન્ટની ફેક્ટરીમાં આગ લાગતાં સાત કામદારોનાં મરણ; દરલંગાથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા ગામમાં ૮૦ જૂંપડાં આગથી તારાજ; સરહદના ગાંધીના ભત્રીજાએ જેલમાં છોડેલા અપવાસ; અયોધ્યા ખાતેના રમખાણુ વિષેની

સંપૂર્ણ વિજયો આપવા માટે ગાંધીજીનું ફેઝાખાદના ખાનસાહેબને લખાણ; રાજસભામાં નરેન્દ્ર સંરક્ષણ ખિલ ત્રીજી વારના વાંચનમાંથી પસાર; શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ મુલાકાતમાં મહાસભા વિલક્ત ટાળીઓમાં વહેંચાઈ નહિ જાય એવા દશવિલા વિચારો.

૧૮-૪-૩૪ : જોરહટમાં ગાંધીજી; વડીધારાસભામાંના મૃદમંત્રીના નિવેદન વિષે અભિપ્રાય આપવાની ગાંધીજીની ના; ચીન સંબંધી જાપાને આપેલી ધમકી; સવિનય-ભંગના કેદીઓની સંખ્યા વિષે સરકારી નિવેદન; વડીધારાસભામાં ખાંડ ઉપર એકસાઈઝ જકાત નાખતો ખરડો પસાર; દાહોદમાં પ્રેતભોજન સાથે પિકેટીંગ અને સરખસ.

૧૯-૪-૩૪ : “ મારી જન્મટીપ ” નામના પુસ્તકમાંથી ઉતારો કરવા માટે મુંબઈ સરકારે અમદાવાદના “ પ્રજાબંધુ ” પાસે માગેલી રૂ. ૨૦૦૦ની જામીનગીરી; ડો. વિનાયક સાવરકરકૃત, શ્રી. ગોપાલરાવ ભાગવત અનુવાદીત તથા “ પ્રસ્થાન કાર્યાલય ” અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત “ મારી જન્મટીપ ” ને ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે વાંધાજરી જાહેર કરવાથી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, ઉત્કૃષ્ટ પ્રેસ તથા ન્યુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ઉપર દરોહા અને જસ કુરેલી નકલો; ગાંધીજીને આસામના હરિજન પ્રવાસ દરમિયાન મળેલા રૂ. ૧૨,૦૦૦; ખેડા જિલ્લાના મહાસભાવાદી કાર્યકર્તા શ્રી પુલકચંદ બાપુજીનું હૃદય બંધ પડતાં નડિયાદમાં થયેલું અવસાન; હિંદ જાપાન વ્યાપારી કરાર ઉપર થયેલી સહી; દીણગઢમાં ગાંધીજીને મળેલા રૂ. ૧૪૦૦.

૨૦-૪-૩૪ : વડીધારાસભામાં દીવાસળી ઉપરની એકસાઈઝ જકાતનું ખીલ પસાર; પટણામાં મી બીચુરની તાર ટપાલ ખાતાના નોકરોને વધુ રાહત આપવા વિષે જાહેરાત; સદ્ગત ઝવેરી મોહનલાલ મોતીચંદના સ્મારક તરીકે પટનાના રાનમંદિરને અપાયેલા રૂ. ૫૦૦૦૦.

૨૧-૪-૩૪ : શ્રી સરોજની નાયકુના પ્રમુખપદે મુંબઈના મહાસભાવાદીઓની સભાએ કરેલા કરાવોની બહાર પાડેલી સત્તાવાર યાદી; બહેરામચુરમાં શ્રી સત્યમૂર્તિના પ્રમુખપદે અખિલ ઉત્કલ યુવક પરિષદ; રાજસભામાં મિલ ઉદ્યોગ સંરક્ષણ ખિલ પસાર; પૂર્ણાઆના કાર્યકર્તા બાપુ ગોકુલકૃષ્ણા રોધનું અવસાન થવાથી તેમની પત્નીએ અજત્યાગ કર્યાની બહાર આવેલી વીત; મુમ્બઈપુર તરફના પ્રવાસ દરમિયાન ગાંધીજીને દરેક રેલવે સ્ટેશને સત્કાર.

૨૨-૪-૩૪ : ભરૂચમાં શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજીના પ્રમુખપદે મહાસભાવાદી આગેવાનોની મળેલી પરિષદ; નીમવામાં આવેલી ખેડૂત રાહત સમિતિ, ગાંધીજીમાં વિશ્વાસનો ઠરાવ; પસાર થયેલો નવો વાર્ષિક કાર્યક્રમ; ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જમીન-મહેસૂલ માટે જોલમાં શ્રી. નરહરિ દારકાંદાસ પરીખ ઉપર બળવવામાં આવેલી નોટીસ.

૨૩-૪-૩૪ : પટનામાં ૧૮ મી તથા ૧૯ મી મે એ મહાસભા સમિતિ તથા કારોબારી સમિતિ ભરવાનો નિર્ણય; બેલડંગામાં થયેલા કામી હુલ્લડને અંગે ૨૬

મુસ્લિમોને થયેલી સખ્ત કેદની સખ્ત; ચિતાગોંગ હથિયારબંધ ધાડ કેસના આઠ આરોપીઓને પકડવા માટે સરકારે બહાર પાડેલું રૂ. ૩૦૦૦ નું ઇનામ; સરહદના ગાંધીએ જેલમાં પોતાને પકડી અગવડો દૂર નહિ થવાના કારણે પત્રવ્યવહાર બંધ કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત; અર્ધશાબ્દમાં મહાસભાના સભ્યો નોંધવાનું શરૂ થયેલું કાર્ય; રાવલપિંડીમાં પં. મદનમોહન માલવિયાજીના પ્રમુખપદે પંજાબ પ્રાંતિક સનાતન ધર્મ પરિષદનું સાતમું અધિવેશન.

૨૪-૪-૩૪ : ગાંધીજી તેમના સાથીઓ સાથે પટણામાં; રીવા રાજ્યમાં આગના પરિણામે ત્રણ ગામો ભસ્મીભૂત; મુંબઈમાં મિલ હડતાલને અંગે ૧૩ નેતાઓની ધરપકડ; કામદારોનાં સરઘસો ઉપર લાડીમાર-એકંદર ૩૦,૦૦૦ કામદારો હડતાલ ઉપર; સર શંકરન નાયરનું અવસાન; બનારસમાં મૂશળધાર વરસાદ સાથે વાવાઝોડું.

૨૫-૪-૩૪ : શ્રી. દેવીદાસ ગાંધીને ત્યાં પુત્રીનો મૃત્યુ; પં. માલવિયાજીના પ્રમુખપદે રાવલપિંડીમાં મળેલી પંજાબ સનાતન ધર્મ પરિષદે મંદિર પ્રવેશ બિલના વિરોધનો કરેલો દરાવ; રૂપેનતા પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું.

૨૬-૪-૩૪ : દેવગઢની બહોર તથા ઈઓની સભામાં ગાંધીજીનાં પ્રવચનો; દિલ્હીમાં ૬૫૦૦ કામદારો હડતાલ ઉપર; મૌ. શૌકતઅલી સામે રૂ. ૪૫૦ ના પગાર પેટે થયેલું હુકમનામું; વિજયગઢના મહારાજા પોંડીચેરીમાં.

૨૭-૪-૩૪ : “ પ્રજાબંધુ ” ના કીપર અને પ્રકાશક તરીકે શ્રી. ઈન્દ્રવદન બળવંતરાય કાકિરે ભરેલી રૂ. ૨૦૦૦ની જામીનગીરી; અમદાવાદમાં “ આરોગ્ય દર્પણ ”નું ડેકલેરેશન નોંધાવતાં પ્રકાશક પાસેથી મંગાયેલી રૂ. ૫૦૦ ની જામીનગીરી; “ સ્વરાજ્યપક્ષને કદિ વિસર્જન કરવામાં આવ્યો નથી ” એ મુંબઈમાં ડૉ. અન્સારીનું નિવેદન; હઝારીબાગમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ; ગયાજીમાં ગાંધીજીને માનપત્ર અને નાણાંની થેલીઓ; પં. જવાહરલાલની જેલબદલીમાં દીલ થવાનાં કારણોની બહાર પડેલી વીગત.

૨૮-૪-૩૪ : “ નવરાત્રિ ” ની જન્મ થયેલી રૂ. ૨૦૦૦ ની જામીનગીરી; મુંબઈમાં મિલ હડતાલને અંગે સંખ્યાબંધ મજૂર આગેવાનોની ધરપકડ-મજૂરો ઉપર ગોળીબાર; “ ગુજરાત પત્રિકા ”ના તંત્રીની અમદાવાદ રેલેશને ધરપકડ; રત્નાગીરીમાં શ્રી. વિનાયક દામોદર સાવરકરના ધરની પોલીસે લીધેલી જડતી.

૨૯-૪-૩૪ : પુરૂલીઆમાં ગાંધીજીને માનપત્ર; ઝરીઆની મુલાકાતે ગાંધીજી; મુંબઈમાં મેજિસ્ટ્રેટે સલાબધીનો નવો બહાર પાડેલો હુકમ; રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ માટે આગ્રહ કરતું બંગાળના ૩૦ મહાસભાવાદીઓનું નિવેદન; બેંગલોરમાં કોર્નવાલિસ ખાતે આવેલા તળાવમાં સાવિત્રી ખંડેલાવાળા નામની ૮ વર્ષની બાળાનો ૧૫ કલાક સુધી તરવાનો પ્રયોગ.

અ નુ ક મ ણિ કા

પૃ ૧૮

વૈશાખ : ૧૯૬૦

અંક ૧

૧	સ્વદેશી	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૧
૨	સ્વભાવ [કાવ્ય]	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૭
૩	માઝી [કાવ્ય]	ઉમાશંકર જોષી ...	૮
૪	ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ	પુરાતન બુચ ...	૧૪
૫	બાણુડાં [કાવ્ય]	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૧૬
૬	રેલવેની સફર [કાવ્ય]	'સ્વપ્નસ્થ' ...	૧૭
૭	મહુર્ષિ ઝંડુ ભટ્ટ	નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા ...	૧૮
૮	નથી નિરુપ્પવો રાશી [કાવ્ય]	સુન્દરમ ...	૩૧
૯	લાલ ટિકિટ [વાર્તા]	જયચંદ શેઠ ...	૩૨
૧૦	તાંડવ [કાવ્ય]	હરિશ્ચંદ્ર બ. ભટ્ટ ...	૩૬
૧૧	શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ			
	સંશોધિત આવૃત્તિ	બલવન્તરાય ક. ઠાકોર ...	૩૮
૧૨	કુદરતનું વેર [કાવ્ય]	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૪૬
૧૩	અન્તિમ તનુ [કાવ્ય]	સુન્દરજી ગો. બેટાઈ ...	૫૦
૧૪	દોલ : શાંતિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ	...	પિ. ...	૫૧
૧૫	બહારવટું [કાવ્ય]	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા ...	૫૭
૧૬	ઝેરિયામાં વ્યક્તિત્વ	...	દિનકર મહેતા ...	૫૮
૧૭	'ફ્રાંસી' [કાવ્ય]	ગોવિંદલાલ માધવલાલ શાહ ...	૬૧
૧૮	ચર્યાપિત્ર : વખત એટલે ગતિ નહિ			
	તથા ગતિ અજોય નહિ	જયદત્ત શાસ્ત્રી ...	૬૨
૧૯	વિરોધ [કાવ્ય]	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૬૪
૨૦	સોગાદી [કાવ્ય]	પતીલ ...	૬૫
૨૧	માની ખોટ [વાર્તા]	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ ...	૬૬
૨૨	લાખજેરી	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ...	૭૦
૨૩	પુસ્તકાલય	ક્ષિતિભોદન સેન ...	૭૧
૨૪	શિખરો [કાવ્ય]	પૂજાલાલ ...	૭૨
૨૫	લોકચર્યા : નિઝામ રિયાસતમાં વસતા			
	ગુજરાતીઓ	ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી ...	૭૩
૨૬	વાડના આવળને [કાવ્ય]	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા ...	૭૫
૨૭	જ્ઞાનગોચરી	' ...	૭૬
૨૮	સ્વૈરવિહાર	"સ્વૈરવિહાર" ...	૮૨
૨૯	પુસ્તકપરિચય	દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ...	૮૯
૩૦	રોજનીશી	' ...	૧૦૪

લગભગ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા છૂટક અંક રૂ. ૦ા

પ્રકાશક:જી.જી.કે.સુરભાઈ મીસી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે:અમાસાચોદી:અમદાવાદ
મુદ્રક:મૂળચંદભાઈ ત્રિકમલાલ પટેલ: સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટર્સ પ્રેસ: પાનકોરનાકા: અમદાવાદ તા. ૨૮-૫-૭૪

ક્ર પ્ર સ્થાન ક્ષ

પુસ્તક ૧૮

જેઠ : ૧૯૮૦

અંક ૨

સ્મરણ સંહિતા

[સ્વ. ભાઈ કાન્તિલાલ ન. કાપડીઆને]

૧ અમર પથમાં

ખીડાયાં તે નયન નમણાં મૃત્યુને શાન્ત જોળે,
ફૂળ્યો આજે સ્વર મધુર તે શૂન્ય અંકે ખગોળે !
કે' છે સૌ કે પ્રિય મુજ સખા—તે અરે ! પ્રાણ મારો
રીસાઈને મુજ થકી સૂતો ના કદી જાગવાનો !
જાડ્યો તે તો કનકવરણા વહિ કેરા વિમાને,
ને પોઢ્યો જો અતલ નલના નીલધેરે વિતાને !
મારી સાથે અહીં કદી ન તે આવશે ગાન ગાવા,
મારે કાળે જગ મહી હવે વેદના, આંસુ, દહાર !

બહારા મારા ક્યમ કરી કહે વાત એ સાચી માતું ?—
જ્યારે તારું વદન મધુરું નેત્ર મીઠ્યે ય ભાણું !
કુંજે કુંજે કુસુમ કુસુમે તારકે પુષ્પ ભાતુ,
લહેરે તારી મૃદુ ઉર સુધા ગુંજતી ગીત છાતું !
પોઢ્યો તું ? તો ક્યમ કરી કહે વિશ્વની વેલ કાલે ?
નક્કી તું ત્યાં અમર પથમાં વાટ મારી નિહાળે !

૨ સ્વપ્ન

શૂન્યે પોઢી કુસુમ શયને વિષ્ણુએ સ્વપ્ન સેવ્યાં
મીઠાં મીઠાં અમૃત ઝરતાં સ્નેહ સૌન્દર્ય લીનાં !
લહેરે તેની યતગની જાડી જીર્મિકી વિશ્વ-વીણા,
ને ખીટ્યાં તે કુસુમ બનીને લક્ષ્મીની વેણીએ ત્યાં !
ધીમે ધીમે મૃદુલ લહેરે પુષ્પ તે જાડી બોલે—
તારા રૂપે, બની જગ-ઉધા વ્યાપિયાં સૂર્ય સોમે !

પૃથ્વીખોળે કનકવરણી સ્નેહની - શાન્ત કુંજે
જાગી ગાનેા લલિત મધુરાં પુષ્પ કો ખાળ શુંજે;
તેની મીઠી હલકે હલકે સુષ્પ સૌ તાર જાળ્યા,
મૂળે મારે હૃદય સહસા છન્દના છન્દ ગાળ્યા!
ને તેનું તે સ્મિત મધુર હું ઝીકું ના ઝીકું ત્યાં હા!
ખીડાયું તે, મુજ નલ ઝુકી વેદના—ગાન—ધારા!
ના જાણ્યું મેં સુહૃદ! તું હતો વિષ્ણુનું સ્વપ્ન આદિ-
ખંખેરું રે! કર મુજ હવે એકલો મંદલાગી!

૩ અશ્રદ્ધા

નલે જાગી હોયે ક્ષણ મહીં પ્રભા ઇન્દ્ર ધનુની
ખીલે ના ખીલે ત્યાં ઊડી જતી ઉષા તન્વી સલુણી!
લતા અંકે પુષ્પો વિલસી ક્ષણમાં સૌ ખરી પડે,
ઊડી ગાનેા ઘેરાં કવિહૃદયમાં સદા વિરમે;
અને જાગે વા ના ઉર-ધબક કું દેહ મહીં ત્યાં
બુઝે પ્રાણ-જ્વાલા, ધસમસ અડે કાળસરિતા!

સખા! બોલે મારે ક્ષણુલર અગી તું ઉડી ગયો;
અને મારે કાળે ‘વિભુ’ ‘નસીબ’નો સાથ જ રહ્યો!
અશ્રદ્ધા શંકાના મુજ ઉર હવે વહિ લલુકે—
પિના તારા મારે વિભુતણી તથા શી પડી કહે?
છીએ વિશ્વે આંહી હૃદય જડ કો કૂર વિધિનાં
સખા! મોંઘારાં સર્વે—વિધિ જ અથવા વ્યર્થ ભ્રમણા!
હશે વા તે ક્યાં ચે વિજ્ઞન કહીં કો લીધણુ તીરે
હશે સૌન્દર્યોને કચરી ભમતો અંધ તિમિરે!

૪ દિલાસા

જે ઘેરે ના નિજ સ્વજનનું મૃત્યુ કો દી થયું હો,
ત્યાંથી ભિક્ષા સુકી તલતણી લાવવા માતને કો,
બુધ્ધે પૂર્વે કહ્યું હતું, અને પુત્રના મૃત્યુ કેરી
તે માતાની જગત નીરખી વેદના કું શમેલી!—
સંભારી એ ફરી ફરી કથા, તત્ત્વ ગંભીર વાતે
લોકો અંખે મુજ ઉર તણા વહિ બુઝાવવાને!

ના બાણું રે ! સુહૃદ ! સુણી એ દુઃખ મારું બૂલું, કે
 દેખી આખે જગ ઝુઝમતી મૃત્યુની કારમી તે
 છાયા ઘેરી, મુજ સમ-દુઃખી વિશ્વ આખું નિહાળી
 રોડે આજે જગ અખિલના દુઃખ પે આંસુ સારી ?
 આશાલીનાં મનુજ ઉરને ફૂર આઘાત સાથે
 ભાંગી, ફાંદી, કચરી મલકે મૃત્યુ ત્યાં અટકાસ્યે,
 મારે કાળે ભલથી વિધએ દુષ્ટ વા હેતુથી ત્યાં
 રાખ્યા આંસુ ઉર તણી સુગી વેદનાના દિલાસા ?

૫ દર્શન

કહે છે કે વિશ્વે વ્યયિત ઉરનો એક જ અહીં
 વિસામો છે મોટો અચલ દૃઢ ધૃદા પ્રભુ મહીં;
 હું ચે રાખી આસ્થા ઉર મુજ બરી લક્ષિત વિમલે
 હતો પથે મારે નિશદિન જતો નેત્ર ખીડીને.
 ન બાણું ત્યાં કોણે સુહૃદ ! સહસા પીઠ ઉપરે
 કરી જખમો કારી હૃદય મુજ ભાંગ્યું હરી તને !

સખા ! આજે મારાં નયન સહસા રે ! ખુલી ગયાં,
 હશે જો તે ક્યાં ચે—અહય વિભુનાં દર્શન થયાં !
 સદા જેને કાળે મૃદુ કુસુમનાં શોણિત વહે,
 વિના હિંસા જેને જપ નહિ વળે એક ઘડિ ચે,
 મળે જો તે સામે હૃદય જડ તે ઈશ મુજને,
 ઘડી રોકી તેને, મુજ ઉર તણી હાય થકી હું
 બધું બાળી તેતું જગ, વદન તે ફૂર પટકું
 ઉન્હા અંગારા ને પૂછું : “તુજ ક્રુધા તૃપ્ત થઈ કે ?”

૬ કબર

એકાન્તે જ્યાં રજની ઘબકે ગાન મૂક્યાં બને ત્યાં,
 સ્નેહીની તે કબર ઉપરે આવીને પુષ્પ તાળાં
 ને દીવો કો સ્વજન ધરીને આંસુ છાનાં વહાવી,
 જોઈ રેતું કબર પ્રતિ તે નીરવે મીટ માંડી.
 તે તેજે ને પરિમલ થકી મૃત્યુની પાંખમાંથી
 જગી ંહાલાં સ્વજન મળી તે સ્નેહીને જાય પોલી.

હું ચે અંધુ' પ્રિય સુહૃદ ઓ! દીપ-તેવો જલાવા,
 ને પુષ્પોની ગુપ્તગુપ્ત ચાહું ગૂંથવા એક માલા!
 ના જાણું રે! કયમ પણ સખા! હાથ મારા ન હાલે!
 ને શ્વાસો ચે અટકી પડીને સ્થંભતા હોય જાણે!
 ભગ્નાશાના ખડક ઉપરે જહાવરી મીટ માંડી
 તૂટ્યાં મારા ઉરતણી રહી કંપી જો દીપ-દાંડી!
 તેને તેજે સુહૃદ, તું શકે ભાળવા ત્યાં થકી તો
 જોજો મારાં તમની કબરે રોહનાં પુષ્પ દીવો!

૭ છબી

જઈ પગ અધીર મેં ઘર મહીં મૂંકયો-ના મૂંકયો,
 પડી નજર ત્યાં છબી લટકતી લીંતે મિત્રની—
 હતી નીરખી તે રહી સુહૃદ જેમ તે માહરો
 હતો નીરખતો પ્રકુલ નયને સદા રોહથી!

ગયો, સુહૃદ તે ગયો!—ઉડી જતાં મીઠાં સ્વપ્ન શો!
 ગયો મૂકીં પરંતુ સૌમ્ય મુજ કાજ તેની છબી!
 હલાવી નિજ હોઠ એ ઘડીકમાં હવે જાલશે,
 અને અંધુરી તે ખધી ઉરની વાત કેશે મને.

છબી નીરખી એ રહું દિવસ આ રહે જ્યાં સુધી,
 પછી પ્રસરશે અહીં ગહન શાન્તિ સંધ્યા તણી,
 અને અગકશે ઘીજાં નયન સ્નિગ્ધ જીકે નણે
 અપૂર્વ મૃદુતા લય્યાં—પ્રિય સખા તણા સખ્યથી!
 અને અંધુરી વાત પૂરી કરવા પછી નેત્ર તે
 મને પથ જતાવીને સુહૃદ ધામનો દોરશે!

૮ કોલ

સ્મરે છે કે પેલો જુગ જુગ જુનો કોલ તુજને?—
 દીધેલો એકાન્તે ગહન રજનીતા તટ પરે!
 હતા થઈયા તારા નિજ પથમહીં દશ્ય નિરખી,
 જાણે જાણે ઘેરો ઉદધિ પણ ત્યાં નીરવ જની!

સખે ! ત્યારે તેં તો કર મુજ લઈ પ્રેમ થકી ત્યાં
કહ્યુંતું કે “જેથું સકર કરવા ઓમ-સરમાં !
ઉપા-રંગી હોડી સજી નીકળશું સૂર્ય. ઉગતાં,
અને એકાન્તે ત્યાં ,રમત રમશું રમ્ય નલમાં !”

હઈ આવાં આવાં વચન વિચર્યો “રહેજ ફરવા !”
અને મારી સંગે રજનિ નલ નિઃસીમ જ રહ્યાં !
ઉપા સંધ્યા મારે રજનિ દિન સૂનાં ઉગી પળે,
હવે આશા શી કે વચન કદિ તું યાદ કરશે !
છતાં હું તો મિત્યે અનિમિશ દગે રાહ નિરખી,
જપી તારી માળા તપીશ અહીં કાળાન્ત અવધિ !

૯ શાશ્વત

સખા ! નાચે ગાને તટતટ ભરી વિશ્વ-સરિતા,
જુલે કુંજે કુંજે વિટપ વિટપે સ્વપ્ન-કલિકા !
અને સ્નેહે વેલી છલછલ થતી નિર્મલ સુધા
સ્મિતે ઝીલી જાગે ચકિત નયના સ્નિગ્ધ વસુધા !
ગળીરે ઓમે ત્યાં રવિ-શશી-ઉરે તારકગણે
નવી જ્યોતિ જાગે, કુસુમ ખીલતાં નિર્જન રણે !
શુશ્રુ રે ! શું આજે વિપરિત કમે વિશ્વ સંધ્યું ?—
રહું હું ને એને વદન ફરકે હાસ્ય ઉજળું !

શુભાવી રે ! મોંઘી તક વિરલ મેં તો ભ્રમ રહી—
સખા ! નોતો તું કો મનુ તનુજ—તું શાશ્વત પ્રભા
બધાં વિશ્વો ફેરી મુજ ગરીબને આંચણ વણી
મને સ્વપ્ને રાખી ઉડી જઈ અગી શૂન્ય નલમાં !
તને પામી તારાં રવિ વિધુ વધુ ઉજ્જવલ બને !
તને પામી બહાલા ! બની અમરતા શાશ્વત હવે !

૧૦ નીરવ

અરણ્યે અધારે પ્રસરતી નિશા નીરવ પદે,
ગળીરે આકાશે ઉડુગણુ પ્રભા મૈાન વિચરે !
સદા સ્વપ્ને જોતાં જલધિ હૃદયે નીરવ ઉરે
રમે મુક્તા પુન્ને; કુસુમ વદને મૈાન વિહરે.
મહા મૈાને ઘેરું રવિ-શશી-ઉરે ગાન વિલસે,
અને બહાલા મારા સુહૃદ ઉરે મૈાન વિકસે !

નથી રાચો હું તો રજની નીરખી નીરવ કદી,
મહા એકાન્તે ચે ઉર નથી ડગ્યું મૌન નીરખી !
રહું કિન્તુ આજે—પ્રિય સુજ સખા મૂક બનતો
મને બૂલી સૂતો મરણ શયને નેત્ર બીકતો !
રહું હું કે ઝીલું સુહૃદ ! તંવ એ મૌન-કવિતા ?—
રમે મર્ત્યો શબ્દે; અમર વંદને મૌન જ ગિરા !
સખા, બહાલા, તું તો વિભુતણું બન્યો મૌન મધુરું—
કરું શાને ત્યારે રહન થકી એ ગાન બસુરું ?

૧૧ પ્રયાણ ધડી

જે પશ્ચિમ કેરે દ્વાર નમણી સૌન્દર્ય—પ્રભા,
વિલસે ત્યાં જાડે આલ રંગની સૌમ્ય છટા
સંધ્યાના ઘેરા બોલ પડે તુજ કાને કે ?
નલ તારકના સંદેશ નયન તુજ વાંચે કે ?
તુજ ધામ હજી અતિ દૂર હજી પથ આધે રે !
વચમાં તો ગંભીર નીર સાગર ગાજે રે !
હોડી જે રહેલી એક જાણી તુજ માટે રે,
જે આતુર, સૌમ્ય સમીર સંધ્યા ઘાટે રે !
જે ક્ષિતિજની રેખા દૂર દીસે ત્યાં જાંખી રે,
જે જવાતું તેની પાર રાત વટાવી રે !
જાગે ત્યાં જાડે આલ જાંખો તારો રે,
કરી દષ્ટિ તે પર થીર પથ જો તારો રે !
હવે જૂઠા આપણ પંથ સીમા આવી રે,
ધડી નીરખી હો આ લોભ દીન અમારી રે !
રે ! સૂનાં આ અમ કૂલ સૂનો આરો રે,
નહિ ડગવો સૂની લોભ આત્મા તારો રે !
ભરશે પ્રભુ પ્રેમની જ્યોત પંથ પ્રકાશે રે,
રે ! વિરાટ કેરા ઘાટ સ્વાગત ગાશે રે !
નહિ રજની આંસુ સાર, દિશાઓ રોશો મા—
આ પ્રયાણ ધડી અલિરામ !—પાછું જોશો મા

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો

[એસ. રાધાકૃષ્ણન બહુ સમર્થ પંડિત છે. હિંદુ સંસ્કૃતિનો તેમનો અભ્યાસ જોડા અને તકસ્પર્શી છે. પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય બન્ને દિશ્વસૂચીઓમાં તેઓ પારંગત છે. આપણી દિશ્વસૂચીને આધુનિક રૂપમાં જગત સમક્ષ રજુ કરીને તથા તેની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરીને તેમણે આપણા દેશને યૌરવાનિવત કર્યો છે. ધર્મ પ્રત્યે અવગણના અથવા ઉદાસીનતાના આ કાળમાં તેમનાં પ્રસ્તકોમાંથી નવી પ્રેરણા મળે છે. સને ૧૯૨૬ માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની મૅન્ચેસ્ટર કૉલેજમાં, 'જીવનનો હિંદુ લોકોનો આદર્શ' (Hindu View of Life) એ વિષય ઉપર તેમણે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે પ્રસ્તક રૂપમાં વાંચ્યાં ત્યારથી તેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો હતો. સંસ્કૃતિના આખા પ્રશ્નને અતિ સંક્ષિપ્તમાં પણ અદ્ભુત સામર્થ્યથી ચર્ચાવું તેમનું 'કલ્પિક' અથવા સંસ્કૃતિનું ભવિષ્ય એ પ્રસ્તક તો કોઈને પણ મુગ્ધ કરે એવું છે. હરિજન પ્રશ્નને ગાંધીજીએ ઉત્કટ રૂપમાં ઉપાડ્યા પછી વર્ણવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન બહુ આગળ આવ્યો છે. તે પ્રસંગે 'જીવનનો હિંદુ લોકોનો આદર્શ' એ પ્રસ્તકમાંથી વર્ણવ્યવસ્થા વાળા લાગ્નને ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતી વાચકોને બહુ દિશાસૂચક થઈ પડશે એવી આશાથી તે અહીં આપ્યો છે.]

હિંદુ લોકોને શ્રદ્ધા છે કે જિન જિન ગતિઓનો તથા સંસ્કૃતિઓનો મેળ જમાવી શકાય અને સહકાર સાધી શકાય. એકીકરણ કરીને સૌનો સંગ્રહ કરવો એ હિંદુ લોકોનો સ્વભાવ છે. તેમના આ સ્વભાવનું નિદર્શન તેમની વર્ણવ્યવસ્થામાં આપણને મળે છે. વર્ણવ્યવસ્થા એ સમભાવ અને વિશ્વાસનું પરિણામ છે એ વિધાન વદતોબ્ધાત્મક જેવું લાગે છે, છતાં સત્ય છે. જો કે આજે એ સંસ્થા અવનતિને પામીને અન્યાય અને બુદ્ધિમત્તું સાધન યથા પડી છે, તો પણ આ દુર્ભાગી પરિણામો એ કંઈ એ સંસ્થાનાં મુખ્ય ઉદ્દેશો નથી. હિંદુસ્તાનના આગળ પડતા વિચારકો પાસે સત્તા હોય, તેમનો એ અધિકાર તો જરૂર છે, તો તેઓ આ સંસ્થાને ઝાળખી પણ ન શકાય એટલી ફેરવી નાખે. પરંતુ અહીં મારે એ સંસ્થાનાં અનિષ્ટોનો વિચાર કરવો નથી. તેના મૂળમાં કયા સિદ્ધાન્તો રહેલા છે તે મારે સ્પષ્ટ કરવા છે.

કોઈ પણ માણસ આધુનિક જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશે સંશોધન કરે તો અત્યારની અનેક જ્ઞાતિઓનો ઉદ્ભવ વિવિધ કારણોથી થયેલો તેને માલુમ પડશે. ટોળાઓની, જાતિઓની, ધર્મપંથોની તથા ઉદ્યોગધંધાની એમ વિવિધ પ્રકારની જિનજિન લીધે જિનજિન જ્ઞાતિઓ હસ્તીમાં આવેલી છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓનો ઉદ્ભવ સ્થળાન્તરોને લીધે પણ થયેલો છે. કોઈ પણ જ્ઞાતિના માણસો દેશના બીજા ભાગમાં જઈને વસવાટ કરે છે, ત્યારે ત્યાંની તે જ્ઞાતિમાં ન ભળી જતાં, તેઓ પોતાની નવી જ્ઞાતિ નિર્માણ કરે છે.

સંસ્કૃત શબ્દ 'વર્ણ' ના અર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અસલ ભેદ રંગપરત્વે પડ્યા હશે. આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે આ દેશ ઉપર એક પછી એક એમ અનેક જાતિઓનાં આક્રમણો થયેલાં છે. ઇતિહાસના આરંભકાળમાં દેશમાં વિવિધ જાતિઓના લોકો વસતા હતા : કાળા અસલ વતનીઓની ટોળાઓ, જમરા દ્રાવિડ લોકો,

પીળી ચામડીવાળા મન્ગોલ લોકો, તથા પ્રસન્ન અને તેજસ્વી આર્ય લોકો. ત્યાર પછી વળી આપણો દેશ ઈરાની, ગ્રીક તથા શક લોકોના બહુ નિકટ સંબંધમાં આવ્યો. એમની ઘણી જાતિઓએ આપણા દેશમાં વસવાટ કર્યો. હિંદુસ્તાનના જેવા જાતિ વિપયક પ્રશ્નો દુનિયાના બીજા કેટલા દેશમાં જોવા થયા નથી.

જાતિવિવ્રહના પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે આટલા ઉપાયો સૂચવાય છે : નિકંદન, દમન અને અબેદ અથવા મેળ. દુનિયામાં પહેલા ઉપાયનો આશ્રય ઘણી વાર લેવાયેલો છે. આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યની પદ્મંકિતઓ અકાળે નાશ પામેલી અસંખ્ય જાતિઓની કચરોથી અંકિત થયેલી છે. પરંતુ આવા માનવસંહાર માટે કશો અર્થ છે ખરો ? કેટલાં પશુ જાતિની સંસ્કૃતિનો વિનાશ થવાથી જગતને કેટલી હાનિ થાય છે તેનો આપણે કશો ક્યાસ કાઢ્યો છે ખરો ? રૂઝ ઇન્ડિયનો (અમેરિકાના અસલ વતનીઓ) એ જગતની પ્રગતિમાં દેખી શકાય એવો કશો ફાળો નહોતો આપ્યો એ વાત સાચી. પરંતુ તેમની સુધુષ્ઠ પડેલી અવિકસિત શક્તિઓ કાળાનતરે કેટલી ફળદાયી થઈ શકી હોત તે વિષે આપણે ચોક્કસ કશું જાણી શકીએ ખરો ? આપણે પોતાને વિશે, આ જગતને વિશે અને આપણા સરજનદારની મહાન યોજનાઓ વિશે આપણે એટલું બધું શું જાણીએ છીએ કે આપણી સંસ્કૃતિ, આપણી સંસ્થાઓ અને આપણા રીતરિવાજો, બીજાઓના કરતાં માપ પણ કાઢી ન શકાય એટલા બધા ચઢિયાતા છે એમ આપણે માની લઈએ ? વળી આજે વસ્તુતઃ જેવા છે તેવાના કરતાં નહિ, પણ તેમનામાં રહેલી ગૂઢ શક્તિને પરિણામે તેમનો જે વિકાસ થવાની શક્યતા છે તેના કરતાં પણ ચઢિયાતા છે એમ આપણે માની લઈએ ? કેટલાં પશુ જાતિમાં વિકાસ પામવાની શક્તિ કેટલી છે તેનું માપ આગળથી આપણે કાઢી શકીએ જ નહિ. સંસ્કૃતિ કાંઈ એક દિવસમાં જોગતી નથી. એ રૂઝ ઇન્ડિયન લોકોને વિધાતા સાનુકૂળ હોત અને આપણા ગુમાનમાં આપણે ઓછા જીવેલા હોત, તો હું તો કહેવાનું સાહસ કરું છું કે એ લોકો જે ફાળો આપી શક્યા હોત તેથી આજે જગત વિશેષ મમ્મદ અનેક હોત. મનુષ્ય યોનિમાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક જાતિઓ જે કાળે અસ્તિત્વમાં આવી તે કાળની પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં આપણી સંસ્કૃતિ તો ગઈ કાલની કહેવાય. મહાન બ્રિટિશ ગ્રન્થ જે આજે સમસ્ત માનવ જાતમાં આગળ પડતી ગણાય છે તે બ્યુબિયસ સીઝરે કરેલા વર્ણન પ્રમાણે તે કાળે કાંઈ જ આગળ વધેલી નહોતી. કાચાં ચામડાં પહેરનારા અને દેવોને તૃપ્ત કરવા માટેની ધાર્મિક પૂજાવિધિઓમાં જીવતા માણસોને બાળી મૂકનારા બ્રિટનના જંગલી લોકોમાં કેટલી બારે શક્તિઓ સુધુષ્ઠ રહેલી હતી, તે, તે વખતે કેના માન્યામાં આવ્યું હોત ? ટયુટન લોકો (જર્મનો) એ સંગીત અને અધ્યાત્મ વિદ્યામાં આજે જે બધું ફાળો આપ્યો છે તેની આગાહી તેમના પૂર્વજો સાથે પરિચયમાં આવેલો કેટલાં પશુ માણસ કરી શક્યો હોત ખરો ? મનુષ્ય માત્રમાં એટલી બધી શક્તિ સુધુષ્ઠ રહેલી છે અને જાતિઓના મૂળભૂત ભેદો વિશેનું આપણું જ્ઞાન એટલું અલ્પ છે કે કેટલાં પશુ જાતિનું નિષ્કુર રીતે નિકંદન અથવા દમન કરવું એ ડહાપણ ન જ ગણાય. માનવસ્વભાવ અને ઇતિહાસને આપણે જરાક સમજી લઈએ તો જંગલી અને પુરાણી રિચતિના, તેમ જ અસંસ્કૃત અને પછાત રિચતિના લોકો તરફ આપણે સમજાવ ધરાવી શકીશું અને જોઈ શકીશું કે તેઓ પણ તેમની પોતાની અપૂર્ણ દબે, સાંકડી અને જીભી કેડી ઉપર આવેલી તથા આંધ્ર નાખે એવા તેજસ્વી ઝગદળી રહેલી અમરાપુરી તરફ પહોંચવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. દરેક

જાતિ અને દરેક રાજી વિકાસના ક્રમમાં ગમે તેટલી ઓછી આગળ વધેલી હોય તો પણ તે વિશિષ્ટ નમૂનાની અથવા પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિની પ્રતિનિધિ તો છે જ. દરેક દરેક નમૂનાની બુદ્ધિશક્તિને, તેનો યોગ્ય આવિર્ભાવ અને વિકાસ થવામાં મદદ અને કેળવણી મળે એમાં મનુષ્યજાતિનું હિત સમાયેલું છે. કાંઈ પણ જાતિનું જીવન કેવળ તેને પોતાને જ અર્થ નથી હોતું, તે જ પ્રમાણે તેનું મરણ પણ બીજા ઉપર અસર ન પહોંચાડે એમ જાનવું નથી. વળી કાંઈ પણ જાતિનું પછાતપણું, તેનાં શારીરિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવેષનોને આભારી હોય છે. પણ બાહ્ય સંજોગોની ઉત્તેજના મળતાં જ તેનો લાભ લઈ પોતાનો વિકાસ સાધવાની ભારે શક્તિ તે જતાવે છે.

ન્યાં સમૂળ નિકંદન અશક્ય હોય છે, ત્યાં જ્યારી જાતિ બીજા ઉપાયનો આશ્રય લે છે. તે નબળી જાતિ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવે છે. બંકોચોરને કચડી નાખવે, પણ ગુલામને બચાવવો, એ સુત્ર અનુસાર તેઓ કામ લે છે. દૉ-ગોમાં, બ્રાહ્મિણમાં, બૌદ્ધસારોના વિપ્લવ વખતે પેકિંગમાં તથા આજે અમેરિકામાં કાળી જાતિઓ સાથેના પોતાના અવહારનું દુનિયાની ઉચ્ચ ગણ્યાતી જાતિઓ સ્મરણ કરે, તો તેમનાં હૃદય તેમને ડાંખ્યા વિના રહે નહિ. તાજેતરમાં જ લૉર્ડ મિદનરે તો પોતાની એવી માન્યતાની છએક કબૂલત કરી છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એટલે બ્રિટિશ લોકો સાથે રક્તબંધ ધરાવતી કેમોની સમાનતા તથા બુનધતા, પણ અબ્રિટિશ એવા આધીન મુલકના લોકો ઉપર તો બ્રિટિશ ગ્રન્થનું આધિપત્ય. પણ સુધારાનો અર્થ એ ન જ હોય કે વધારે આગળ વધેલા લોકોએ પોતાના કરતાં ઓછી શક્તિવાળા તથા ઓછા આગળ વધેલા લોકોને દબાવવા. નબળા તથા ઓછી લાયકાતવાળાને વિનાશ કરવાનો અથવા તેમને ગુલામીમાં જરૂરવાનો હક ધ્રિરે કેમને આપ્યો નથી. હોશિયારી તથા શરીરબળમાં બંધી જાતિઓ સંમાન નથી હોતી. બીચામાં બીચો ધર્મ તો એ છે કે પછાત જાતિઓને પણ સંજોગો અને તકોની સમાનતા આપવી. કોઈ પણ ગ્રન્થ કે જાતિની સ્વતંત્રતા ઉપર ત્રાપ મારવી, એ ધર્મ નથી. પછાત કેમો તથા પછાત ગ્રન્થોને તેમનાં પરિવેષનોને લઈને મળતી તકોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં તથા તેમના વિશિષ્ટ સ્વાભાવિક ગુણોનો વિકાસ કરવામાં મદદ કરવી એ ધર્મ છે.

જાતિઓનું સંમિશ્રણ તત્કાળ કરી નાખવું, એ અશક્ય છે. સૈકાઓના કુદરતી વારસાથી તથા લાંબી સામાજિક પરંપરાથી સ્વભાવ, બુદ્ધિ તથા શરીરના જે ચોખ્ખા બેદ પડી જાય છે, તે એકે સપાટે નાખૂદ કરી શકાય નહિ. વળી જાતિવિચ્છેદના પ્રશ્નો ઉકેલ આણવા માટે બિન બિન જાતિઓની જાતિવિલક્ષણતાઓ તથા બેદો નાખૂદ કરવાની જરૂર પણ નથી. એકતાનો અર્થ એકસરખાપણું એવો નથી જ.

જાતિવિમલ્લનો પ્રશ્ન હોડવા માટે હિંદુ સમાજ તેને માટે જે એક માત્ર સલામત ઉપાય છે તેનો આશ્રય લીધો છે. એ ઉપાય, એ લોકશાહી અથવા ગ્રન્થસ્વાતંત્ર્ય એટલે કે દરેક જાતિને, તેનામાં જે ઉત્તમ તત્ત્વો હોય તેનો, બીજાની પ્રગતિમાં અંતરાય ન થાય એવી રીતે, વિકાસ કરવા દેવો. ઇતિહાસક્રમમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો દરેક સમાજ, બીજા સૌથી બિન પ્રકારનો હોય છે. તેનામાં તેની પોતાની ખાસિયત હોય છે. સરવાળે તેની ઉપયોગિતા હોય છે જ. વિશ્વયોગનામાં તેનું ખાસ સ્થાન હોય છે. તેથી જ બીચામાં

જા'એ ધર્મ માગી લે છે કે દરેક જાતિની ખાસિયતનો આપણે આદર કરવો. જાતિઓના પ્રજ્ઞનો વિચાર કરતી વખતે વર્ણવ્યવસ્થા માનવસમૂહોની અનન્ત વિવિધતાનો સ્વીકાર કરે છે. જો કે વૈદિક આર્યોએ પોતાને જા'આ ગણીને હિંદુસ્તાનમાં પોતાની કારકિર્દી ગૃહ સુસ્ત અને સંકુચિત ભાવનાથી શરૂ કરી છે એ ખરું છે; છતાં યોગ જ વખતમાં તેમણે ઉદારતા ફળવી છે અને આખી મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ જો વડે સધાય એવો માનવધર્મ પ્રાપ્ત્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં જિન જિન જાતિઓમાં એકતા આણવાનો જેમણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેઓ હિંદુ સમાજમાં અવતારી પુરુષો તરીકે પુખ્તયા છે. રામે દક્ષિણને સંસ્કૃત કરવામાં ત્યાંની અસલ જાતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે, એમ ફરીને આર્યો તેમ જ અનાર્યોની એકતા તેમણે સાધી. કૃષ્ણે તથા શુદ્ધે તે જ કાર્ય કર્યું છે.

અસલ વતનીઓએ તેમ જ બહારથી નવા આવનારાઓએ હિંદુ ધર્મનો સ્વીકાર કરતાં પોતાની જાતિવિલક્ષણતા છોડી દીધી નહિ, પરંતુ તેમાં ફેરફાર કર્યો. તે જ પ્રમાણે હિંદુ વૃત્તિ પણ ઘટતા ફેરફારો સાથે તેમણે ગ્રહણ કરી, જેમ જૂના આદર્શોમાં પરિવર્તન થયું, તેમ જ નવા આવનારા સમૂહોના સ્વરૂપમાં પણ પરિવર્તન થયું. નવી જાતિઓને હિંદુ સમાજમાં પ્રવેશ મળતાં, એ સમાજના અધિકારો તથા જવાબદારીઓ પણ તેમને પ્રાપ્ત થઈ. હિંદુઓના બૌદ્ધિક અને સાંસ્કારિક જીવનમાં ભાગ લેવાનો તેમને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો, અને તેની સાથે તેના વિચારભંડારમાં, તેની નૈતિક પ્રગતિમાં, તેમ જ તેની આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિમાં ફાળો આપવાની જવાબદારી પણ તેમના ઉપર પડી. ટૂંકમાં રાષ્ટ્રજીવનનાં તમામ અંગોના અધિકાર તેમ જ જવાબદારીઓ તેમને મળ્યાં. હિંદુ વિચારોનો ઉપયોગ દરેક જાતિએ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે કર્યો. અસલ જાતિઓ સ્થિતિશીલ હતી એમ કહેવામાં આપણે કાંઈક અતિશયોક્તિ કરીએ છીએ. તેઓ પણ જંગલી દશાની ખાઈમાંથી ઉપર આવેલા હતા, સભ્યતાની વૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હતા. એક જ જૂમિનો આશ્રય ભોગવતી, સમાન હિતસંબંધથી સંગઠિત થયેલી, સમાન માનસિક અને નૈતિક પરિવેષનોની. અસરો નીચે વિકાસ પામતી, એક જ રાષ્ટ્રની અંગ બનેલી એવી જિન જાતિઓ સંસ્કૃતિની જા'આ કક્ષા ઉપર આવી, એટલું જ નહિ પણ વિવિધ મૂલોત્પન્ન હોવા છતાં તેઓ એક ખીન્ન સાથે સુંદર રીતે લળામળા ગઈ. મિ. વેલેન્ટાઈન શિરોલ્લ લખે છે કે: “ હિંદુ ધર્મનાં સૂક્ષ્મ અને જેમ વાળવાં હોય તેમ વળે એવાં બળોએ પુરાણ કાળમાં અનેકવિધ જાતિઓની વિસંવાદી માન્યતાઓ અને રૂઢિઓને એક સર્વસંગ્રાહક પટમાં એવી ખૂખીથી વણી લીધી હતી કે હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી અસલ કોમોને તેમાં આશ્રય મળે એટલી છૂટછોટ પણ તેમાં હતી, અને તેની સાથે સાથે આર્ય હિંદુઓનું આધિપત્ય સચવાઈ રહે એટલી કડકાઈ પણ તેમાં હતી.” (ઈન્ડિયા; ઓલ્ડ એન્ડ ન્યુ, પા. ૪૨-૩).

હિંદુ મુનિઓએ જાતિઓના વિવેકરહિત સંબ્રમેળાને કદી ઉત્તેજન નથી આપ્યું. ખાનપાન અને લગ્નની ખાતમમાં જુદી જુદી કોમો જો નિયમોનું પાલન કરતી હતી, તે નિયમો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ માન્ય રાખ્યા. હલકી ગણાતી જાતિઓએ પણ કાળક્રમે પોતાને માટે પોતાના વિધિનિષેધો અને કાયદા, પોતાની રૂઢિઓ અને આચારો નિર્માણ કર્યાં. જાતિના દરેક માણસને જાતિ તરફથી અમુક વારસો મળે જ છે. જુદી જુદી જાતિઓના

આચારો અને રીતરિવાજો જુદા જુદા હોય છે. વસ્તુતઃ આચારભેદને લઈને જ સાતિભેદ પડે છે. ન કુલં કુલમિતિ આહુત્વાચારં કુલમુચ્યતે । બીજાઓના આચારવિચાર આપણને કંઠંગા અને ખોટા લાગે, તો પણ આપણે એ વસ્તુનો ધનકાર તો નથી જ કરી શકતા કે એ આચારવિચારો તેનું પાલન કરતી સાતિઓને સંગઠિત રાખવામાં અને બીજાઓની સાથે હળીમળીને રહેવામાં મદદ કરે છે. દરેક માણસ પોતાની સાતિની અંદર જ લગ્ન કરે તેમાં તેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ગણાતી. પુરુષ ભલેને “ ઉચ્ચ ” સાતિનો હોય તો પણ “ હવડી ” સાતિની સ્ત્રી પોતાની સાતિની બહાર જઈને તેની સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડશે.

વળી, જો કે હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થાના સિદ્ધાન્તને સ્ત્રીપુરુષનો વિવેકરહિત સંકર ઇષ્ટ નથી, તો પણ હિંદુસમાજમાં આંતરવર્ણીય લગ્નસંબંધો થયેલા છે. તેમ કરવાની ખાતર જ બહુજોષ્ટને તેમ કરવામાં આવ્યું હોય એવું મોટે ભાગે નથી બન્યું એ ખરું, પરંતુ તેને લઈને જુદા જુદા સાતિઓ વચ્ચેના મુદ્દાના ભેદો મોળા પડ્યા છે. માનવવંશની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ એવા સમૂહો તો કેવળ જંગલી અથવા તદ્દન પુરાણી અવસ્થાના લોકોમાં જ જોવામાં આવે છે. જે સમાજો માનવપ્રગતિમાં ભાગ ભજવે છે. તેમાં એવી રક્તશુદ્ધિ નથી રહેતી. હિંદુ પ્રજામાં પરજાતીય લોકોનું સર્વસામાન્ય મિશ્રણ થયેલું જ છે. વળી સમાજની અંદર અંદર પણ પ્યાલણુથી તે ચંડાળ સુધી રક્તનો પ્રવાહ એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં સ્થિર રીતે વહેલો છે. વિવેકરહિત મંકરની વૃત્તિને ઉત્તેજન નહિ આપવા છતાં અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્નો વિશે નિયમો કરીને આંતરવર્ણીય રક્તસંબંધોને હિંદુ સમાજે બહુ કાળજીપૂર્વક નિયંત્રિત કર્યા છે. મનુ ભગવાનને સર્વજ્ઞ લગ્નો જ ઇષ્ટ છે, છતાં અનુલોમ વિવાહને તેઓ સ્થાન આપે છે. વળી જો કે તેઓ પ્રતિલોમ વિવાહનો એટલે કે ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રી સાથે તેના કરતાં નીચ વર્ણના પુરુષના લગ્નનો નિષેધ કરે છે, તો પણ એવા લગ્નસંબંધોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રતિભા તેઓ વ્યવસ્થા તોડે જ છે. એવાં લગ્નો અયોગ્ય ગણાતાં છતાં ચર્તાં તો ખરાં જ, ધર્મશાસ્ત્ર અને લોકાચારથી નિષિદ્ધ, પરંતુ સમય જતાં સ્વીકારી લેવાયેલાં એવાં લગ્નોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાનું સમાજમાં સ્થાન નક્કી કરવા માટે સંકર સાતિઓ નિર્માણ થઈ. આજે અસ્પૃશ્ય ગણાતી ઘણી સાતિઓ વિવેકરહિત મંકરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કહેવાય છે.

૧૧૭

અહીં એ ઉદ્દેશ્ય કરવાની જરૂર છે કે હિંદુ ધર્મે બધી જ જાતનાં આંતરલગ્નોને અનિષ્ટ ગણીને વખોડી કાઢ્યાં નથી. લગભગ સમાન કક્ષાની સાતિઓમાં આંતરલગ્ન બહુ લાભદાયી થઈ પડે. યુરેઝિયનોનું દુર્લભી દૃષ્ટાન્ત ઘણી વાર ટાંકવામાં આવે છે. પરંતુ એ દૃષ્ટાન્તમાં તો એ જાતિઓ વચ્ચેનો ભેદ બહુ મોટો છે. તે ઉપરાંત તેમના જન્મ અને કેળવણીના સંજોગો એવા છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ માણસને પંથુ તે બગાડે. જે ગોરા પુરુષ હિંદી બાઈને ફાસાવે છે, તે મોટે ભાગે તો એ બાઈનો ગર્ભવતી થતાં જ ત્યાગ કરે છે. પછી એ બલિચારને પરિણામે જન્મેલું બાળક બહુ જ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં જીવે છે. તેને બરાબર પોષણ મળેલું હોતું નથી. તેનો જ્યાં ત્યાં તિરસ્કાર થાય છે. કેવળ વંશાવતાર નહિ, પણ પરિસ્થિતિ સુધારાં ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

જતાં સર્વજ્ઞ લગ્નનો સિદ્ધાન્ત ખોટો નથી. કેવળ સર્વજ્ઞ લગ્નનો જ વિધિ હોવો જોઈએ એટલું કહેવા જોઈએ વંશાવતારની અસર હારે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન નક્કી કરવો બહુ કઠણ છે. નિર્સર્ગ વિરુદ્ધ સંસ્કારના પ્રશ્ન ઉપર હજી ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલે છે. ઊંચા ગણ્યતા વર્ગોની શ્રેષ્ઠતા એાષે જિતરેલા મુજબ અથવા તો અમીરી લોહીને આભારી નથી એવી લોકવાદ્યોની તો પાકી ખાતરી છે. પરંતુ હિંદુ સિદ્ધાન્તને પ્રાચીન ગ્રીક માન્યતાનો તથા આધુનિક વિજ્ઞાનનો ટેકો છે. ઓક લોકો વંશાવતારને ખરાબર માનતા અને ખરાબ એલાદને વીણી કાઢી તથા સારી એલાદની સંતતિમાં વૃદ્ધિ કરી આખી પ્રજાનો સુધારવાની યોજના તેમજ ખીલવી હતી. ઇસ્વી પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા 'જેટલા જૂના કાળમાં ચિથોગ્નિસ નામના ગ્રીક કવિએ લખ્યું છે: “ આપણે ઘેટાં, ગધેડાં અને ઘેડાંની એલાદ તપાસીએ છીએ, અને માનીએ છીએ કે સારાનાં બચ્ચાં સારાં જ હોય; પણ સારો માણસ ખરાબ પિતાની ખરાબ પુત્રીને પરણવામાં વાંધો જોતો નથી....આપણી પ્રજા નિરતેજ થતી જાય છે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી, કારણ સારાનો દલકા સાથે સંકર થવા માંડ્યો છે. ” પ્રજાસુધારણાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે પ્રાણીવિદ્યાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષની પસંદગી કરવી, એ પ્લોટોના વિચારો સુવિદિત છે. એરિસ્ટોટલ પેલું માનતો કે ઉત્તમ જાતિની વૃદ્ધિને રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન મળવું જોઈએ, અદારમી સદીમાં માણસોની નૈસર્ગિક અમાનતા ઉપર વધારે ને વધારે બાર મુકાતો ગયો છે. લોક અને રૂસો તથા ક્રાન્સ અને અમેરિકાની સ્વાતંત્ર્ય-ઘોષણાના વિચારકોને અનુસરીને બકેસે માની લીધું છે કે માણસો જાણે પોત્તી માટી હોય તેમ આસપાસની પરિસ્થિતિથી ઘડાય છે. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાન એમ પ્રતિપાદિત કરે છે કે આ મત પરિવેષનને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપે છે. પ્રગતિનો આધાર કેવળ પરિવેષનના ફેરફાર ઉપર નથી. વંશાવતાર દ્વારા વિકાસ થયાં કરે છે એવો ડાર્વિનનો સિદ્ધાન્ત મોટા મોટા પ્રાણીવેત્તાઓએ ઉપાડી લીધો છે અને આજે સુપ્રજનનવિદ્યા કોઈક સલામત અને નક્કર પાયા ઉપર જોએલી છે. ક્ષીર્જન્તુમાં કેટલું અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે તે એને કાળજીપૂર્વક અલગ રાખીને પોતાના પૂર્વનિયત માર્ગે ખીલવા દેવાથી જોઈ શકાય છે. તેમાં અંતરાય આવી પડે તો પણ વિરોધને પહોંચી વળવાનું અને પોતાનો નિર્સર્ગસિદ્ધ ક્રમ અનુસરવાની શક્તિ તે બતાવે છે. આપણા શરીરના દરેક દરેક કોષમાં સૂક્ષ્મ અણુઓ રહેલા છે, જેના ઉપરથી આપણું જીવન—આપણી જાંઘ, વજન, કદ, રંગ, જ્ઞાનતન્તુઓની વ્યવસ્થા; જીવનશક્તિ, સ્વભાવ, બુદ્ધિ, એ સર્વજનું નક્કી થાય છે. આપણા શરીરના દરેક કોષનાં અડધા અણુઓ આપણને પિતા તરફથી મળે છે અને અડધા માતા તરફથી મળે છે અને તેને લઈને આપણાં માઆપનાં ગુણો આપણામાં જિતરે છે. આપણાં માઆપ, તેમનાં માઆપ અને તેમનાં માઆપમાં કોઈ ગાંડપણ કે મૂર્ખાઈ હોય તો તે આપણામાં, આપણાં છોકરાંમાં તથા એ છોકરાંનાં છોકરાંમાં જિતરે છે. હિંદુ વિચારકોએ કદાચ એકાદ સુબળ પ્રેરણાથી તેમ કયું હોય કે કદાચ અતુલવજનિત જ્ઞાનથી તેમ કયું હોય, પણ વંશાવતારનો સિદ્ધાન્ત તેમજ શ્રદ્ધોત કરી લીધો છે, અને લગભગ સમાન ગુણધર્મવાળા, સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેના લગ્નસંબંધને તેમજ ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઉચ્ચ કુળની વ્યક્તિનું નીચ કુળની વ્યક્તિ સાથે લગ્ન થવાથી એકનો વંશપરંપરાપ્રાપ્ત સારો વારસો બીજાના તથા ખરાબ વારસાથી કલુષિત થાય છે અને પરિણામે સંતતિ હીન પ્રકારની થાય છે. જે માઆપ

લગભગ એક જ કાર્ટિનો હોય તો આગક લગભગ માખાપના:જેવું જ થશે.* લોહીની અસર થયા વિના રહેતી જ નથી. પરિવેશનમાં ગમે તેટલો સુધારો કરીએ,તોપણ સાધારણમાંથી પ્રતિભાશાળી અથવા મૂર્ખમાંથી શક્તિશાળી પ્રજા આપણે ન જ ઉત્પન્ન કરી શકીએ.

પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે નિસર્ગ અથવા પ્રકૃતિ જ સર્વ કંઈ છે અને કેળવણી અથવા સંસ્કારની કશી કિંમત જ નથી. દરેક જાતિના સંસ્કાર જુદા જુદા હોય છે. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં વર્ણવ્યવસ્થા યરાચર ચાલી ત્યાં સુધી નિસર્ગ અને સંસ્કારનો સહકાર ચાલ્યો. વળી સામાજિક વંશાવતાર જેવી પણ કંઈ વસ્તુ છે. નવી પેઢીને પોતાની પૂર્વની પેઢીઓની સામાજિક સિદ્ધિઓ જ્ઞાનપૂર્વક કરેલા એવા થોડા જ પ્રયાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાજની મુગ્ધવસ્થાનો દુસ્ત યતો અટકાવવો હોય તો લગ્નવ્યવહારમાં થોડાક અંકુશો સ્વીકાર્યે જ છૂટકા છે. લગ્ન જાતિની અંદર જ ફરજિયાત રીતે થવાં જોઈએ એમ નહિ, પરંતુ સામાજિક વિકાસ અને સંસ્કારિતાની લગભગ સમાન કક્ષા ઉપરની વ્યક્તિઓ વચ્ચે લગ્નસંબંધ બંધાય એની કાળજી રાખવી જોઈએ. કારણ જાતિઓમાં પણ સડો પેસે છે. આપનો જ ધધો છોકરા પણ કરે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હોવાથી, વિશેષ જુદી અને શક્તિવાળી વ્યક્તિઓને પોતાના સમૂહ કરતાં આગળ જવા દેવામાં આવતી નથી. તેમ જ ઓછી જુદી અને શક્તિવાળી વ્યક્તિઓને પોતાના સમૂહની પાછળ મૂકવામાં પણ આવતી નથી. આજની જાતિવ્યવસ્થામાં, ઊંચી જાતિમાં જન્મેલા “દ” એ માટે તથા નીચી જાતિમાં જન્મેલા પ્રતિભાશાળીઓ માટે કશો પ્રબંધ નથી. એટલે કેળવણી તથા ઉપદેશથી પછાત અને હલકી ગણાતી જાતિના માણસોને આગળ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. પણ તે માટે વિવેકરહિત લગ્નસ્વાતંત્ર્ય કાંઈ હમેશાં છટ્ટ ન ગણાય.

[અપૂર્ણ]

; નરહરિ દા. પરીખ

“લોકવિજ્ઞાનમાંથી ચલચલ” માં એક માર્ટિન કલ્લાકાક નામના માણસની બહુ રોચક મોંપ થોડા સમય ઉપર પ્રગટ થઈ હતી. “કાન્તિના વિચારોમાં માર્ટિન કલ્લાકાક એક જુવાન સિપાહી હતો. તેનું કુળ બહુ ઊંચું હતું. પરંતુ યુદ્ધકાળની સર્વસામાન્ય નૈતિક અંધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થિત સમાજદશામાં તે પોતાનું ખાનદાન કુળ વીસરી ગયો. શરીરે મોઢક પણ નબળા મજનની એક કન્યા સાથે તેનો સંબંધ થયો. એ સંબંધને પરિણામે એક નબળા મજનના છોકરાનો જન્મ થયો. આ છોકરો મોટો થઈને પોતાના જેવી જ હલકી ઓલાદની બાઈ સાથે પરવ્યો. તેમને ઘણી પ્રતિ થઈ. એ છોકરાં વળી પાછાં પોતાની જ નતનાં છોકરાં સાથે પરવ્યાં. તેમની છ પેઢી પ્રથમ ગઈ છે. બહુ કાળ પૂર્વે એક રાતના સંસારમાંથી આને ૪૮૦ માણસોની વસ્તી થઈ છે. એ બધાંનાં પૂર્વજ માર્ટિન કલ્લાકાક અને પેલી અજ્ઞાન કન્યા. તેમાંથી ૧૪૩ નબળા મજનનાં છે, ૩૩ નીતિચ્છદ છે, ૩૬ ગેરકાયદે પેદાસ છે, ૩ ને વાઈ આવે છે, ૩ અપરાધપ્રવચ્છ છે, અને ૮ કુટુંબજાનાં રાખનારાં છે. પરંતુ માનવવાદમાં આ કાંટાકાંજરાનાં બીજ નાખ્યા પછી પેલા માર્ટિન એક ખાનદાન કુળની અને ઊંચી જુદીશક્તિવાળી ક્વેકર સંપ્રદાયની એક જુવાન બાઈ સાથે લગ્ન કર્યા. આ યુગલના વંશજોની સંખ્યા ૪૯૧ છે. તેમાંના ઘણા મુખાઓ, સેનાપતિઓ, દાકતરો, વકીલો, ન્યાયાધીશો, કેળવણીકરો, જમીનદારો અને સારા રાહેરીઓ થઈ ગયા. એક તો મોટી વિદ્યાપીઠનો સ્થાપક થયો. બધા જ સમાજમાં અગ્રદયાન ભોજવતા. તેમાંનો છેલ્લો જ આને હયાત છે તે બહુ ધનવાન અને લાખવગવાળો માણસ છે.”

કોણ આ આવી ગયું ?

મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું ?
મહારે ખૂટેલ દીપ ચેતાવી ગયું;
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું ?

મહારાં દ્વાર હતાં બધાં બંધ પડ્યાં,
માંડીં ઘોર તમિસનાં પૂર ચઢ્યાં;
એવાં પૂરને કોણ વિદારી ગયું ?
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
તેજ રેલી ગયું ?

મહારું તૂટેલ બીન પડ્યું'તું ખુણે,
એના તાર ઊઠે વિખરાઈ બધે;
એમાં ગાનના સૂર રેલાવી ગયું—
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
તાર સાંધી ગયું ?

મહારી આંખોમાં નિદ્રાનાં ઘેન હતાં,
મન કાય બન્ને ય થાકેલ હતાં;
કોણ ચેતનનાં અમી રેડી ગયું ?
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
ને પ્રજોધી ગયું ?

નવ પાદના ચિહ્ન પડે નજરે,
નવ આલ્યાનું કાંઈ નિશાન મળે;
કોણ ગૂઢ એવું ઉરને અડક્યું—
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
આવી ઊડી ગયું ?

આ મની દખણાદિ ચાલુએ એક જીર્ણ યર્ષ ગયેલું મંદિર હતું. એના ઓટલા પાસે દૂરને સ્ટેશને જનારાં ઉતારુ સવારે રાહ જોતાં જોતાં ઊભાં રહેતાં. મોટર સાંજે સ્ટેશનથી નવા ઉતારુએને લઈને પાંછી આવતી અને આ ઓટલા પાસે થોડુંક થોભીને આગળ એક મોટે ગામ રાતવાસા માટે ચાલી જતી. આ મંદિરને ઓટલેથી મોટરવાળાને ઘણું ઉતારુ મળ્યાં હશે. અને દેશપરદેશથી આવતાં માલુસો સ્ટેશનથી મોટરમાં બેસીને આ મંદિર પાસે આવીને ગાડી થંભાવવાનું કહેતાં ત્યારે હાંકનારાને નવાઈ ચતી અને એમાંથી ધીમેધીમે એને એવી ટેવ પડી ગઈ કે ઉતારુ હોય કે ન હોય પણ આ મંદિર પાસે ગાડી ધંદીક થંભાવ્યા વગર તે આગળ જતો નહિ.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે મોટરને મચકે જતાં ને આવતાં, સવારે ને સાંજે એક ઉતારુ તો દેખાતું જ. ઓટલાને અંદેશીને એક નાની છોકરી મોટરને વખતે ઊભી જ હોય. એ કંઠીય મોટરમાં બેસતી નહિ એ ખરું, પણ કેઈ ગૂઢ વફાદારીથી સવારસાંજ ત્યાં મોટરની વાટ જોતી ઊભી રહેતી. મોટર આવતી હોય તો એનો અવાજ બહુ છેટેથી પણ, કેઈ પણ બેસારુ કરતાં, પહેલાં એને સંભળાતો. નીચે ઊભી રહી ઓટલા પર લમણો ટેકવી કાન માંડીને તે કંઈક સાંભળી લેતી અને એનાથી નાચી જવાતું. ‘એ આવી!’ ‘એ આવી!’

‘બેટા હીલ્લી, ધધર આવ’ એક વખતે એ આમ નાચતી હતી ત્યાં મંદિરના જીર્ણ ત્રણણમાંથી એક ભમૂતિ લગાવેલ સાંકે વરસની જીર્ણ વ્યક્તિનો સહેજ ચથરતો પણ મીકાશભર્યો સાદ આવ્યો.

‘કયું બાવાજી!’ કરતીક હીલ્લી મંદિરમાં દોડી ગઈ.

‘દેખ, વો જામ્મુ તૂને કિધર રખ્ખે હૈ? ઉમ્મકો દે દે’ એમણે પાસે ઊભેલા એક નવા પોષાકવાળા જુવાન તરફ આંગળી કરી અને જામ્મુ લઈ આવવા હીલ્લીને ધસારો કર્યો, તીરતી માફક એ લઈ આવવા દોડી.

‘પણ બાવાજી, મુંબાઈમાં બહુ જ જામ્મુ મિલેતા હૈ’ પેલા મુંબાઈ જનાર જુવાને નમસ્કાર કરીને કહ્યું.

મુંબાઈએ મિલેસે, મેં જાનું સું, લેકિન તેરા લાઇકી લડકીકો અંબાજીકો જામ્મુ બહુત પસંદ સે. આપા સમજમેં?

‘હા. જી. અંબાજીએ તો છોકરી આપી. છે. નહિ તો ક્યાં હતી?’ એણે સામે અંબાજીની મૂર્તિને પ્રણામ કર્યા. એટલામાં હીલ્લીએ આવીને એક તાજાં લીલાં ખાખરાનાં પાંદડાંનો પરીઓ એના હાથમાં મૂક્યો અને એ ચાલ્યો ગયો. મુંબાઈ જનારી બે તણ આઈઓએ

અંખામાને પગે લાગી દૂરથી બાવાજીને પ્રણામ કર્યાં. બાવાજીએ પણ ખે હાથ ઊંચા કરીને આશીર્વાદ આપ્યા.

‘સખકા બલા હો !’

‘બાવાજી, ઇલ્લીને સાચવજો !’ હીલ્લી તો ક્યારની બહાર મોટરને મથકે પહોંચી ગઇ હતી. બીજી બાઈ બોલી :

બાવાજી, ઇલ્લીને રખડવા દેશો મા ! હમણાંની તો આ મોટર પણ છોકરાંના કાળ જેવી આવતી ચઇ છે !’

‘રામ રખતેવાલા હૈ !’ ધૂણીમાંથી ચીપિયાવતી એક રતોતાતો અંગારો અલમ પર મૂકતાં બાવાજીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ‘રામ રખતેવાલા હૈ !... આવા સમજમે ?’

જતાં જતાં એક બાઇ બોલી : ‘બિચારી મા વગરની છે. પણ છે કેવી પોયણી જેવી !’

‘તુમ સખ હસકી મો હિ સો ને ?’

‘હા. જી !’

અને ફરી પ્રણામ કરીને બહાર મોટરના અવાજનો અણસારો આવવાથી ઝટપટ તેઓ ચાલ્યાં ગયાં.

‘અગર તો...તુમકો ક્યું કહેતા ?... મેં હિ મોં સું... આવા સમજમે ?’ કોઇ સાંભળનારું હતું નહિ છતાં એમણે હમેશની ટેવ પ્રમાણે અને ફરીવાર મનને ઠસાવ્યું : ‘મેં હિ મોં સું.....આવા સમજમે ?’

પણ હીલ્લી કોઇવાર પૂછતી કે ‘મારી બા ક્યાં છે ?’ તો બાવાજી વિચિત્ર જ ઉત્તર આપતા :

‘હીલ્લી, તેરેકો મોં સે હિ નહિ ... અગર ... તેરી મોં સે !...આવા સમજમે ?’

અને ગામતું કોઇ ધૂણી પાસે બેઠું હોય તો બાવાજીના આવા બોલ પર ખડખડાટ હસી પડતું.

પણ હીલ્લીના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે ગાળો પાડી આપવાનું કામ બાવાજીએ જ કર્યું હતું. ઠેક નાનપણથી એમણે એને કોઇ સંસારીની માયા વડે પાળીપોષી મોટી કરી હતી. ધાવણી હતી ત્યારથી ગામ લોકોએ એને બાવાજીના બોળામાં દીડી હતી. બાવાજીએ મંદિરમાં બાળક સારુ એક બકરો બાંધી હતી, અને એને માટે ધાસપાસો પણ પંડે જ લઇ આવતા. બકરી ધોળા બરફ જેવી હતી અને બપોરની વખતે બાવાજીની પાટ નીચે જઈ લોચો ચર્ધને પડી રહેતી ત્યારે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ પહેલું ધ્યાન બેઝવા વગર રહેતી નહિ. પોચા સુંવાળા આરસના ઢગલામાંથી એની કઠો કઠો ખૂલતી અથપૂલતી ઝીણી ચળકતી ચાંત, આંખોને લોધે કે પછી કોઇ પણ કારણથી બાવાજીએ એનું નામ એક વખત હીરલી પાડી દીધું. નનું દૂધ પી પીને બાળકી બિહરી અને એના બેઝેઝેના પડધા પાડતી પાડતી બોલતાં રીખી, એની કાલી બોલીમાં હીરલીને, તેના બેઝેઝેમાં જે પાછળથી ધૂળરી સંમળાતો એની ધૂળરીથી હી-લ-લ-લ-લ-લી કહીને બોલાવતી. બાળકીને મોટી

કરીને બકરી મરી ગઈ અને બાવાજીએ બીજી બકરી બાંધી નહિ. ગામમાંથી અવારનવાર દૂધ માગી આવતા અને કોકવાર લોટની પાતળી રાખ કરીને ચલાવતા. બકરીના ચાલ્યા ગયા પછી પણ બારણે જઈને નાની બાળકો તો પહેલાંની જેમ ‘હીલ્લી !’ ‘હીલ્લી !’ ખૂબ પાડતી અને ‘ઓ ! ઈ લ લ લ લ લી !’ એમ ખૂબો પાડીને પવનમાં એક જાતની કંપારી પ્રગટાવતી.

બાવાજીએ એનું જ નામ હીલ્લી રાખ્યું અને ગામનું લોક પણ એને બકરી બોલાવતાં સાંભળીને હીલ્લી કે ઈલ્લી કહેતું અને ‘હીલ્લી, બે’બે’બે’ કરી ચીડવતું. ગામમાંથી ઘણાનું ખોટનું એકનું એક બાળક મરી જતું ને ખીજાં પણ ઘણાં બાળકો આ મોટરોની દુનિયામાંથી ઘણી ઘણી સંભાળ છતાં ચાલ્યાં જતાં. પણ આ નમાયું નખાયું બાળક માત્ર બાવાજીની સંભાળથી જીવવા પામ્યું. એને જીવાડવામાં સક્રિય ફાળો આપતી વખતે ગામ-લોકોએ તટસ્થતા જાળવી. પણ એક વાર એ જીવવા પામ્યું એટલે બાવાજીની સાથે એનું પણ પોષણ કર્યા વિના એમને છૂટકો ન હતો કોઈવાર એકાદ શ્રદ્ધાળુ બાપ પોતાનું બાળક જીવે એવી બાવાજીની દુવા મેળવી જતી અને હીલ્લીને નાનકડી પચરંગી ઓઢણી ઓઢાડી જતી. તે ધીમે ધીમે પોતાનાં નાનાં બાળકો કે લવિષ્યનાં બાળકો માટે બાવાજીના આશીર્વાદ ફળે છે એવી માન્યતા-હીલ્લી જીવી, ઊંઝરી, રમતી થઈ એટલા માત્રથી એના લાભમાં સૌ ગામ લોકોમાં ફેલાઈ ગઈ. ઘણી વાર તો કોઈ હીલ્લી માટે કંથું લાવે તો બાદાજી સ્વીકારતા નહિ અને ઊલટું સામેથી હીલ્લી માટે પોતે વીણી આણેલાં રાયણ, બોર કે એવો કંઈ એવો એની આગળ ધરતા. અને ધીમેથી બોલતા: ‘સજકા લલા હો ! આપા સમજમે ?’

શિયાળામાં વહેલી વહેલી રાત પડે ત્યારે બાવાજી ઘૂણીમાં દેવતાનો નાનો લાડકો કરી ખૂણામાં હીલ્લીને સુવાડી દઈ વારેઘડીએ બારણા તરફ જોતાં આસન પર બેસી રહેતા. ત્યાં કામ પરથી છૂટીને ઘેર વાળુ કરી પરવારી, જંગો સુતાર લાકડાની એક મોટી ગાંઠ લાંબને, આવી પહોંચતો. કદી કદીક તો સુચારી કામ કરતાં નકામાં પડેલાં છાંડિયાં વગેરે ઉપાડી લાવતો અને એટલાથી રાતે મોડા લગી અંજીનું ધખ્યાં કરતું. ગામમાંથી બે જુવાન કાઠીદાર રવજી ને બાદર રણુ ઘણી વાર બાવાજી માસે આવતા અને ખીજા અમથા આવતા જતા લેકો ચાલ્યા ગયા પછી પણ લાંબી વાર સુધી બેસતા. એમાં બાદર-લેકોના મત પ્રમાણે સહેજ તીખો ગણાતો, પણ ગમે તે રીતે બાવાજી સાથે એને સારી બેસતી આવી ગઈ હતી. કોઈ વખત બાદર બીચો ચડી જાય તો જંગો સુતાર એને વાળી લેતો અને બાવાજી સાથે તો એને બહુ સારાસારી એટલે એમને પણ બરોબર સમજાવતો કે ‘બાદર બોલે છે લલે, બાકો એના મનમાં કંઈ ન મળે !’

એક વાર રાતે બધા વાતે ચડ્યા હતા. અંજીકામાં એક ખોધું બડબડ બળતું હતું. બધાનાં કપાળ પર સોનાના જાણે લેપ ચતા હતા. પાસે ખૂણામાં પડી પડી હીલ્લી પવનને લીધે ફરફરતી લાડકાંની ઝાળો તરફ નાનકડી જીભ કાઢીને તાકી રહી હતી. જંગો સુતાર ચલમ તૈયાર કરતાં બોલ્યો:

‘તું કહે છે બાદર, પણ એમાં બાવાજી શું કરે ?’

‘કુમ શું કરે?’ રવજીએ બાદરને પૂછ લીધો.

‘નહીં, નહીં. તુમ બોલો, તખ. મેં કયા કરું?’ આસીરવાદકી મેં ચોરી નહીં કર સકતા. કબી નહીં કર સકતા. કબી નહીં કર સકતા. તુમ કુછ બી બોલો . . . આપા સમજમેં?’ અને જગા સુતારે ચલમ આપી એટલે બાવાજીએ એક દમ બેચ્ચો. અને ‘તેરે જૈસી કડક સે’ કહી ચલમ બાદરને આપી.

રવજી બોલ્યો: ‘બાવાજીના આશીર્વાદથી, તમે જુઓ તો, આપા ગામમાં એકે પર પારણાવતું રહ્યું નથી.’

‘એ તે ખુશી થવાની વાત કે . . . ?’

જગા સુતારને પૂરું બોલવા દીધા વિના વચ્ચેથી બાદર બોલ્યો: ‘તો ગામ છોકરાંથી ખુશી યાય છે તો ગામને પાદર આ શેર લોચાની ચિંતા બાવાજીને શિર શેની હોય?’ એણે હીલ્લી બણી માયાનો ધસારો કર્યો.

‘બો તો ઠીક સે. મેરો કામ મેં કર સકું શું . . . લેકિન, જગા મેં મસાનકા રહેતા થા તખ તુમ લોગન કહેતે થે કિ મેરે વહાં રહેનેસે ગામલોગ બહુત મરે સે, ઓર વહાં રહેનેસે ફિર બોલો સો કિ બહુત જનમે સે. મેં કયા કરું?’ મેં તો આસીરવાદ સંજો દિયે જાઉં મું.’ અને જાયાં ચડી ગયેલાં ધોળાં ભવાંને એમણે મોકળાશથી મૂળ ઠેકાણે આવવા દીધાં.

‘ના, ના. મરતાંતાં તો કેટલાં હવે? કાઠ પાકું પાન ખરી જતું એ જ. બાકી આ બે વરસમાં—હોલ્લી ઉગરી ગયા પછી—માણસ જન્મ્યાં છે અલકનાં!’ બાદરને બાવાજી આગળ ખુલ્લે મને બોલવાની છૂટ હતી.

‘બો તો કિસકા માલૂમ? મરનેવાલે મસાનમે’ આતે થે, તો મેરેકા પતા બી યા. લેકિન જનમ પાતેવાલે સગ થે અંજાજીકે મંદિરમે’ આતે નહીં, તો મેં કેસે જન સકું? હવર મંદિરકી અંદર જાકે બીતરસે ખરીમે સે અચ્ચાકો બહાર દે દે—અંજામૈવાકી કિરપા સમજકે—તો હમકો કુછ ખ્યાલ રહ જાય . . . આપા સમજમેં?’

બધા ખડખડ હસી પડ્યા. ‘એમાં શું સમજવાનું હતું?’ ‘ગાંડા છે બાવાજી!’ કહી આવી વાતોને સૌ દરો નાખતું.

પણ એક દિવસ બાદરે દડ પકડી. ‘ગમે તેમ પણ બાવાજી, તમે આ હોલ્લીની પાછળ કોઈ વાંછિયા છાલણની આજરુ ઢાંકી છે. કોઈ રાંડીરાંડનું છોકરું કોઈ આપણા મંદિરને એટલે મૂકી ગયું દશે. કાં તો તમને ખબર છે ને તમે કહેતા નથી.’

બાવાજીએ આંખો ધીણી કરી દષ આંખોના કાન તરફના ખૂણા પર સ્થિતની કરચલીઓ ગોઠવી, ઘડી પંપાળતાં પંપાળતાં કનુ: ‘કોઈ પટેલજી નાતરીને ચલી જતી અચ્ચાકો હવર રખ ગઈ એસા બી બન સકે સે ના?’

બાદરને આવો જવાબ પસંદ ન પડ્યો અને ફરીથી એણે કે મંડળના કોઈએ કહી એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો નહિ. કોકવાર ચિંતામને તેઓમાંથી કોઈ એટલું કહી બબડી રેતું કે ‘સાઃ વરસે બાવાજી સંમારીઓની આટલી ફિકર શા સારુ કરતા દશે?’ અને બાવાજી કોકવાર જવાબ દેતા: ‘એક અચ્ચા મુખી, નો અખ અચ્ચા મુખી; સગકા ભલા હો! આપા સમજમેં!’

ગામનાં બાળકો સાથે હીલ્લી કે બચપણથી હળીભળી ગઈ હતી. ગામની માતાઓ પણ હીલ્લીને ધણી વાર લડાવતી. અને બાળકો આમ ગમી જાય એવી હતી એટલે સૌ કોઈ એની તરફ માયાળુપણે જોતું. કોઈ કશું આપે તો બાવાજીની રંગ વગર હીલ્લી રંગ પણ લેતી નહિ. સવારે બાવાજી ગામમાં લોટ માગવા જતા ત્યારે તે એમની સાથે જતી. સહેજ મોટી થયા પછી બાવાજી માંદા હોય તો એકલી લોટ માગવા જતી, પણ બાવાજીએ એને અટકાવો. ‘મેં બાવા મું, મેં માગત મું. તું માગત નથી, હીલ્લી.’ બાવાજી રોટલા કરતા હોય ત્યારે હીલ્લી બોલી બેઠી: ‘મારે કાળે બે આખા રોટલા કરજો. હું ખાઈને મોટી થઈ જાઉં’, ને તમને રોટલા ધડી આપું’ હેસે હેસે તે પાણી ભરી આવતી. અને ગામમાં પોતાની નાની ગોઠણો જે જે કામ કરતી તે બધાં પોતાને કરવા મળતાં નથી તે જોઈ મુંઝાતી.

ગમે તે કામ હોય, પણ સવારસાંજ મોટર વખતે તો મંદિરને એટલે હીલ્લી જીભી જ હોય. બીજી એની ઉંમરની કોઈ નાની છોકરીઓ પણ ત્યાં આવતી. કોઈની મા તો કોઈની માસી મુંઝઈ જવાની હોય, તો કોઈની મામી કે કાકી આવવાની હોય; પણ હીલ્લીનું કોણ આવવાનું હતું તેની એને પ ખબર ન હતી. એક વખત એની એક ગોઠણ ચંચીની કોઈ મુંઝઈથી આવવાની હતી. સાંજે હીલ્લીને એટલે જોઈને ચંચીએ પૂછ્યું: ‘કોણ આવવાનું છે તે જીભી છે?’

‘તું કેમ આવી છે એ કહે ને?’

‘મારી બા—અરે કઈ આવવાની છે એટલે. તું?’

‘મારી બા આવવાની છે એટલે વળી.’

‘મોટર આવી અને કોઈની આંગળીએ વળગીને ચંચી ચાલી ગઈ, અને મોડું સહેજ ખુલ્લું રાખીને હીલ્લી દોડી જતી મોટર બહી જોઈ રહી. એના મનમાં થતું હતું કે મોટરમાં પેલું બેરું બેઠું હતું તેના સાડલાનો રંગ મારી બોલણી જેવો હતો અને એ જ બા છે. પણ મોટર જીભી રહે તો અંદર જઈને હીલ્લી એની આંખો પોતાના નાના હાથ વડે દાખી દે ને? પણ મોટર જરીકે જીભી રહે તો ને?’

‘બાવાજી, બા કિધર સે?’ હીલ્લીએ એક વખત બાવાજીનો વધારે પડતો પીછો પકડ્યો. ‘બસ બોલો, બા કિધર સે?’ બાવાજી સાથે એ કાકવાર એમની બોલીમાં જ બોલતી. ‘બોલો!’

બાવાજી હસી પડ્યા,—કોઈથી કે અમરતા જ તે સમગ્રયું નહિ. ‘બા મોટર મેં સે, જા. ખડી રહે.’ એમણે હીલ્લીની એ લત પિછાની લીધી હતી. ગામમાં જંધે એણે બીજી ગોઠણોની ‘બા’ઓમાં પોતાની બાની પણ તપાસ કરી હતી, પણ કોઈ મળ્યું નહિ. તો પછી આવતાં જતાં માણસોમાં જ જોતા રહેવું જોઈએ. પછી તો રોજ સાંજે એટલાને મથકે હીલ્લી ન્હાં હોય ત્યાંથી આવીને જીભી રહેતી. કોઈને ખેતરે નાની છોકરીઓ સાથે ગઈ હોય, કોઈને ત્યાં મંદિર માટે યાજ્ઞ ખાંડી લાવવા ગઈ હોય, કૂકે રમતી હોય, મહૂડાં રાયણ વીણવા ગઈ હોય, પણ સવારસાંજનો મોટરનો વખત તો સચવાવો જ જોઈએ.

મહામુશ્કેલીએ એક વાણિયણે એને પોતાની ઘંટીએ ચણા ભરડવાની પરવાનગી આપી અને અધવચ્ચમાં ક્યાંકથી ય મોટરનું બૂંગળું બોલ્યું.

‘આ આમ ને આમ રહેવા દેજો હો. હું આ આવી હમણાં !’

‘કેમ એવું મોટરનું શું કામ છે તે ?’

‘એ શું બોલ્યાં ? મારી બા આવે ને મને દેખે નહિ તો આગળ ન ચાલી જાય ?’

‘આ મોટી ‘બા’વાળા !’

પાછી આવીને જુએ છે તો વાણિયણ પોતાની ઘંટી ધરમાં મૂકી દર્ધને કમાડ વાસાને ક્યાંક ચાલી ગયેલી અને એસરીમાં પડી રહેલી દાળ એક હરાઈ ગાય નિરાતે ખાતી હતી. પણ ચણાની સૂંડલી ગોખમાં મૂકેલી તે લાંબને ‘કેઈ નહિ’ કહીને હોલ્લી ‘ચાલી ગઇ. ગમે તે થાય પણ કાંઈ ‘મોટરનો ટેમ’ ચુકાય ? મોટર જ જાણે મા ન હોય !

મંદિરમાં કેક વાર હોલ્લી ‘બા-બા’ની એવી ખૂમરાણ મચાવી દેતી કે કેકાઈ બાવાજ પાસે બેસવા આવેલું માણસ ત્રાસી ઊડતું અને કહેતું કે ‘આ છોકરીને કેકાઈ કુટુંબમાં આપી દો ને, બાવાજ !’

‘આપ લે જાઓ ! ધરકી લડકી સમજના !’

‘હું તો, બાવાજ, ગરીબ માણસ છું. પણ આપ અપંગ જેવા છો એથી કેકાઈ સદર કુટુંબમાં સોંપી દેવા કહું છું.’

‘સખ સાલે . . . કુછ નહીં, કુછ નહીં. આપા સમજમે !’ એમણે વચન વાળી લીધું.

‘શું બાવાજ ?’ પેલાએ નરમાશથી પૂછ્યું.

‘જે’ વો કહું સુ, કિ સહ લોગ મને એસો કહે સે. લેકિન અપંની લડકી ગિનકે રખતે કો તિયાર નથી. અચ્છા !’

એક વાર રાતે બાહરે જ કહ્યું : ‘પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણનું ફરજન હોય તો અમારે પટેલને ત્યાં અમારાથી એને શી રીતે રખાય ? બાકી અહીં એનું પોપંચ ચવામાં વાધો નહિ આવવા દર્ધએ !’

એની પહેલાંતો કટાક્ષ અને પાછળની મહેરબાની બંને ખાત્રાજીતે રુચ્યાં નહિ. એમણે ઓપિયો ધૂણીની કિનાર પર પછાડીને કહ્યું :

‘વો હિ સે ને ?’ અને ગમ ખાઇ જઇને કહ્યું : ‘હીક સે. જોસી આવી, વૈસી જાયગા . . . આપા સમજમે ?’

કેકવાર તો હોલ્લી પણ આવી ચર્ચાએ સાંભળવા; પ્રામતી અને એને એમાં ક્યાંઈ બા નામની જીવતી જગતી હાજરાદગૂર વ્યક્તિનો પત્તો લાગતો નહિ. બાવાજીતે બહુ જાહેરથી ત્યારે બાવાજ પહેલાં તો ખોટું ખોટું ચિડાતા ને એને પટાવતા, પણ પછીથી ધીમેધીમે સાચેસાચ પણ કેકાઈ કેકાઈ વાર ચિડાવા લાગ્યા અને બારણા સુધી પાછળ પડીને એને ભગાડતા. એને કેકવાર ગાંડી પણ કહેતા.

ગામની એક ગોઠણ મોઢીની બા મુંબઈથી આવવાની હતી. એ દિવસે હોલ્લી ને મોઢી મોટરના ‘ટેમ’ પહેલાં કચારનાં ય ઝોટલે બિર્માં હતાં.

‘આજ તો મારી બા આવવાની જ છે.’

‘જા, જા! રોજ તું તો એવું કહે છે.’ મોંઘીએ સહેજ મોઢું બગાડ્યું.

‘જેજે હો!’

‘હા. હા. બા તો મારી આવશે, તે તું જેજે!’

‘જેજે હો, મોંઘી, પછી મારી બા પાસેથી તને કંઈ નહિ આપવા દઉં હો!’
હીલ્લી ખડખડ હસી.

‘એમ? નહિ આપવા દે? તારી બા આવવાની જ નથી આવે!’

‘આજે નહિ તો કાલે આવશે.’

‘કાલે બપોરે પણ નહિ આવે.’ મોંઘીએ છછુકા કરીને કહ્યું.

‘બપોરે નહિ તો સવારે આવશે.’ હીલ્લીએ વિગળપૂર્વક કહ્યું.

‘સવારે નહિ આવે કહું છું, ગાંડી!’

‘સવારે નહિ તો બપોરે આવશે, તું ગાંડી, તું ગાંડી!’

અને બંને સામસામા હાથ ઊછાળતી વદતી હોય એમ ખૂસરાણુ મચાવવા લાગી ગઇ. સાંજે મોડેથી મોંઘી એની બાને પાલવ ઝાલીને મંદિરમાં આવી અને બાએ કહ્યું એમ પહેલાં અંબામાને જે પછી બાવાજીને પગે પડી. મોંઘી પર એના જનમ પહેલાંથી અંબામાના આશીર્વાદ જિતયા દતા. નાની બચકા છોડીને મોંઘીની બાએ હીલ્લીને પાસે મોલાતી નાની નાની રંગીન બંગડીઓ પહેરાવવા માંડી. મોંઘી જિજ્ઞાસી, ‘એને રોની બંગડીઓ આવે છે? એની બા આવી હોત તો એ મને કંઈ પણ આલવા દેવાની ન’તી. લઇ લે વળી બંગડી ને બધું ચ.’ અને બચકા ખોલીને બોલી, ‘પાછાં હીલ્લીબાઈ માટે એઢણી પણ લાવ્યાં છે ને? એની બા આવી હોત તો એ મને કપાળની ટીલડી ચ ન આપવા દેત. એઢણીને ખદલે ડામ દો ડામ!’ અને એણે હીલ્લી સામે અંગૂઠો કર્યો ને એની બાને ખેંચવા લાગી.

‘લે, રહેવા દે હવે ડાહી! અંબામા તારા પર રિસાશે હો!’

‘એઢણી ને બંગડી આપણે ઘેર લઇ લે છે કે નહિ?’

‘પણ આ તો હીલ્લીનાં છે તો; આપણે ઘેર ન જવાય.’

‘હીલ્લીનાં ક્યાંથી આવ્યાં? લઈ લે ઘેર! હા!’

મુંઝાઈને એની બાએ રરતો કાઢ્યો. હીલ્લીની બાએ મુંબઈથી મોકલ્યાં છે, એને સારુ. હવે તો રહેવા દઈશ ને?’

હીલ્લી અત્યારસગી ચૂપ બેઠી હતી તે જિજ્ઞાસી પડી: ‘લે, લેતી જા! જો આવી એઢણી તારી કને છેય ખરી? બાએ બંગડીઓ પણ કેવી મોકલી છે!’ અને મોંઘીની બાને તો એણે કેટલાય સવાલો પૂછ્યા હશે. બા ક્યારે આવશે?... ચું કરે છે?... હું અહીં મોટર પર વાટ ભેઉં છું એની એને ખબર છે?...’

હવે એના મનમાં નક્કી જ થઈ ગયું: સૌની ‘બા’એ મુંબઈથી આવતી હતી, અને એમ મારી બા પણ આવશે. એમ એણે પણ માન્યું. એણે ધણા દિવસ પછી એક સવારે વહેલી જાગીને બાવાજીને કહ્યું:

‘જીડાને બાવાજી!’

‘કયું?’

‘મોટર આવી જશે ને હમણાં!’

‘ક્યા હૈ મોટરકા?’

‘મુંઝઈ જતું છે ને આપણે! તમે જ કહેતા’તા ને?’

‘મુંઝઈ કયું જાનેકા?’

‘બા કને.’

‘દિવાની!’ કહીને તે હસી પડ્યા. ‘સો જા! સો જા! લડકી!’

‘તમે જ હમણાં કહેતા’તાને?’ હીલી ગળગળા ચર્ષ ગર્ષ.

‘સપના હોગા, હીલી? . . . આપા સમજમે?’

બાવાજીને માટે આ છોકરી આદત જેવી થતી જતી હતી. બીજું બધું પોષાય, પણ ગામની છોકરીઓને હોય તેટલું બધું એને બાવાજી ક્યાંથી લાવી આપે?

એક બપોરે હીલી નાની નાની ગોઠણાં જેડે સોગટે રમતી હતી અને ઓચિતી બધામાં વલવાડ ચર્ષ. હીલીની વધારે વાર જીતતી હતી એટલે કે આગલા કોઈ દિવસના કશા કારણે બધાં ચડબાંડી પડ્યાં. સામસામાં સોગડાં પણ ફેંક્યાં. એમાં કોઈકને લાગે, સુખલીના કપાળમાં સોગડાની ચોટ લાગી ગઈ અને લોહી દદડને મોટે રડતા રડતી સુખલી એની બાને બોલાવી લાવી. નાસભાગ કરતી છોકરીઓને એણે રોકી અને બંધડી લીધી. સૌએ પહેલાં લલૂડીને વાંક કાઢ્યો ને સુખલીની બા એને ભાંડવા લાગી, પણ એટલામાં લલૂડીની બા આવીને પોતાની દીકરીને, જિંચકી લઈ ને ચાલી ગઈ. ઉપરથી બધાંને થોડુંક સંભળાવતી પણ ગઈ. બીજી છોકરીઓને સુખલીની બાએ ધમકાવવા માંડી. એમણે હીલી ઉપર ઢોળા પાડ્યું અને સુખલીએ પણ એમાં રોતાં રોતાં સર પૂર્યો. હીલીનું આવી બન્યું. સુખલીની બાએ એને જે શબ્દો કહ્યા એ તો બધા એનાથી પૂરા સમગ્ર્ય એમ પણ હતું નહિ; પણ જે ચુટીઓ બણી, ચપાટો લગાવી, ઠોંસાં માર્યા—એ બધા એને સોંસરા સમજાવવા લાગ્યાં, અને બાવાજી પાસે જઈ પોતાને સંભળાવેલા અપશબ્દો એણે કહી બતાવ્યા નહિ, પણ લમણા પર બેઠેલી આંગળીઓ, કમ્મરમાં બાંધેલા લોહીના ટશિયા, બધું બતાવ્યું; અને ‘બા!’ ‘બા!’ કરતી રડવા લાગી. ‘લલૂડીને પહેલાં તો મારતી હતી, પણ એની બા આવીને એને લઈ ગઈ પછી શેની મારે?’ અને તે પોતાની બાની ગેરહાજરીથી બળી જતી હોય એમ ‘બા!’ ‘બા!’ કરવા માંડી.

બાવાજીથી આ કરુણતા સહી ન ગઈ. એક તો એમને એમ પણ થયું કે છોકરીને વાંક હશે ને મારી હશે; છતાં મારેલાનું કંઈ ચર્ષ શકે. કાલ જઈને મારનારને જે શબ્દ કહી અવાય, બીજું કોઈ ન મારે એનો બંદોબસ્ત રખાય; પણ આમ દરેક બાગત ને બા—બાની બૂમમાં જ પરિણમવાની હોય તો તો કંઈ સૂઝે જ નહિ ને?

હીલીએ બૂમરાણ મચાવી મૂક્યું: ‘બા! બા! મને લોકોની બાઓ મારે છે!’

બાવાજીથી સહન ચર્ષ શક્યું નહિ. ‘જા ધરસે. તેરી બાકે પાસ જા!’

‘ક્યાં જઈ? . . . બા, બા!’

‘કિધર? બમ્મઈ જા! ચલ જા ધરસે!’

‘બા, બા! બાવાજી મારે છે. લોકોની બાઓ મારે છે!’ બૂમો પાડતી તે મંદિરની બહાર નીકળી.

બાવાજી બોલ્યા: ‘દિવાની હો ગર્ષ સે . . . કયા કરના ? . . . ઘટે દો ધટેમે’ ઝાઢો હો જ્યગી . . . ’ અને પડખે યઈને બોલ્યા: ‘કયા કરના ? . . . આપા સમજમે ?’ પડખા પડખા એમણે કંટાળાનું એક લાંબું બગાસું ખાધું.

સાંજ યઈ ગર્ષ હતો, છતાં મોટર કેમ આવી નહિ ? મંદિરને પેલે ખૂણે ઓઢણીથી આંખો લૂછતી હોસ્તી બેસી રહી. પછી રસ્તા પરના મોટરના અને ચીલા પર બંને આંખો ઝાઢવીને એણે ઘણીવાર સુધી તાક્યા કર્યું. અંધારું થવા આવ્યું. આજ તો બા ગમે ત્યાંથી ય આવવાની જ. અને જો મોટર રસ્તે ભાગી પડે તો બીજું શું થાય ? વધારે અંધારું થયું. બા ચાલતી આવે તોય અજવાળા વગર એને રસ્તો શેનો જડે ? બાવાજી પાસે જઈને ફાનસ માગી આવ્યું હોય તો ? પણ બાવાજીની તો બા આવે ત્યારે ખબરો લેવાની છે ! અંધારું ઊતરીને બધું ધરતી પર ઢગલાબધ ખડકાતું હોય એમ લાગ્યું. પેલું સામે ઝાડ દેખાતું હતું તે હવે પૂરેપૂરું વરતાતું નથી. માત્ર પેલી આકાશ તબેની ટેકરીઓ એટલી બધી મોટી છે કે અંધારાનું ત્યાં કશું ફાવતું નથી. હવે શું થશે ? . . .

હોસ્તી સફાળી અબધી ઊડી. આંખો ચોળીને એણે ચોમેર જોયું, ને ક્યાં છે તેની ખાતરી કરી. અને ઓટલાની ધારે ધારે તે મંદિરના બારણા લગી આવી અને એક પગ ઉંબરમાં મૂકીને બીજો ઉપાડવા જાય છે ત્યાં એને અવાજનો અણસારો આવ્યો. કાન આડી હથેળી, ઝાઢવીને સાંભળવા કર્યું. . . કંઈ નહિ ! . . . નીચે ઊતરી ઓટલા પર કાન મૂક્યો. . . કંઈક ! . . .

મોટરને ચીલે ચીલે તે દોડી. થોડી વાર કર્યું સંભળાયું નહિ, પણ પછી બરોબર મોટરનો અવાજ સંભળાયો. થોડકે દોડી, ત્યાં તો દૂરથી અજવાળું પોતાના પગમાં આવતું પડ્યું. લાંબા, ગળી જવા કરતા અજગર જેવા મોટરના બે ય ચીલા પ્રકાશ પડવાથી બદલાતાં હાયા-તેજને લીધે સળવળતા લાગ્યા. અજવાળાને લીધે કેટલાંક રજકણો ચળક ચળક ચતાં હતાં. હોસ્તી બે હાથ પહોળા કરીને દોડતી હતી. એની પાછળ પણ અજવાળું પહોંચી જતું એને દેખાયું. . . હોસ્તી, બાબુ ખસી જાને ! . . . પણ એ દોડે છે ને એના પગ વચ્ચે યઈને અજવાળું પેલી મેર ચાલ્યું જાય છે. મોટર પણ એમ જટકી જરી તો ? વચ્ચે મોટરે દિશા બદલતો એક વળાંક લીધો. બધી સૃષ્ટિ પાછી અંધારામાં ઓગળી ગઈ. અજવાળું તો એ પેલું દેખાય, મોટર તો બો પેલી ગર્ષ. ગર્ષ ! ગર્ષ ! . . . હોસ્તી જોરથી દોડી. વળાંકના છેડા સુધી પહોંચી ગઈ, અને વળાંક વટાવીને સીધે રસ્તે આવતી મોટરે અંધારામાં સીધી દોડી જતી એક અંધારી આકૃતિને એક બાજુ ઊઠાળીને વધુ અંધારામાં ફેંકી. કંઈક પછડાટ થયો, કોષ બેસારોએ સાંભળ્યો. મોટર યંબી, અને પાછળ ફરીને અજવાળું નાખ્યું. કેટલાંક બેસારોએ નીચે ઊતરી પડ્યાં. ધૂળમાં પડેલી એક ઊકરી મોટરના દીવાઓ સામે ફાટી આંખે તાકી રહી હતી. એક બાઈ હોઠીનાં લૂગડાં સમાં કરવા લાગી. હોઠીએ એનો હાથ ઝાઢો લીધો, ‘બા ! બા ! બા ! મને લોકોની બાબો મા...રે છે... !’

‘બાવાજીને ગદ્ડ રીસ ચડી હતી. સૌ કરતાં વિશેષ તો પોતાની ઉપર. પોતાની જ કસૂરથી હોઠી મંદિરમાંથી નાકી હતી, અને પોતાની જ બેપરવાદીમાં હોઠીનો પગને ઇજા પહોંચી હતી. ઝાબા પમનાં આંગળાંનો કૂચો યથ ગયો હતો . . . એટલી સારવાર પછી પણ ચાલવા જાય

હે તો એને આખે સરીરે આંચકા લાગે છે . . . બાવાજીએ ફરીથી પાછી પોતાની મમતાની ધૂણીની ઠગણી જતી આગને સંકેરી અને દીક્રીને અપૂર્વ પ્રેમથી પાળવા લાગ્યા.

એક ઉનાળું સવારે, દીક્રી દહા રાયણુ વીણીને પાછી આવી નહોતી ને ધૂણીઆસ-પાસ જગેા સુતાર વગેરે મંડળી એડી એડી કામે જતાં પહેલાં વાતે વળગી હતી.

‘ત્યારે હવે કંઈક જોગ જોઈને એને પરણાવી દો ! તમે ક્યાં લગી એને વળગી રહેશો ?’

‘હં !’ બાવાજીએ માત્ર ઉંઠારો જ પૂર્યો.

‘જુઓને, તમારો દેહ પણ હપ્પરવપ્પર થઈ ગયો છે. દીક્રીના લાલ ખાતર પણ એને ક્યાંક . . .’ બીજે બોલતો હતો એને વચ્ચેથી જ બાવાજીએ રોકીને કહ્યું :

‘ઉસડી મરજીએ આવગા તથ વો અપને આપ સંજ કુછ કર લેંગી. મેં કુછ નહોં બોલુગા . . . કૈસી ડાહી લડકી હું ? ઉસકો મેં ક્યા કહેનેવાલા ?’

જગાને કોકવાર બાવાજી પર આધી રીસ પણ ચડતી.

દીક્રી ધણું કામ કરતી. એનાથી પગે બરાબર અપટથી ચલાવું નહિ. પણ ખેતરનું ખાંડવા દળવાનું એવું કામ એને બહુ સહેલું લાગતું. બાવાજી માગખો થઈને મંદિરમાં ધૂણી પાસે પડ્યા રહેતા. દીક્રી એમની સેવાચાકરી બરાબર કાળજીથી કરતી. લોટ માગવા જવાને બદલે મજૂરી કરી આવતી.

એક વરસે ગામને પાધર કોઈ પૈસાવાળાએ ધર્મશાળા બંધાવવાનું શરુ કર્યું. બધાં સાથે દીક્રી પણ મજૂરીને કામે ચડી. બહુ ચાલવું ન પડે એવું કામ એણે લીધું. પણ એકવાર એવું કામ લીધા પછી એમાં એની ચીવટ તરી આવતી.

શિયાળાની ટાઢમાં પણ સવારે બીજાં મજૂરો પાણી લાવી લાવીને માટીના ગારામાં રહે તેને બરાબર પાવડા વતી પલાળવાનું કામ દીક્રી કરતી. અને આખો દિવસ તેવાર ગારામાંથી તગારાં બરીબરીને બીજા મજૂરજોને માથે ચડાવતી.

મકાનનું કામ ઠેક પહોંચવા આગ્યું હતું એવામાં એક વાર દીક્રી ગારામાં ઊભી હતી અને માથે ઇંટો વહેનારો એક મજૂર ઊંડરડો ગારા પાસે થોડું થોડો. પાસેના ગામથી આવીને એ મજૂરી કરતો હતો. દીક્રીએ એને જુદાં જુદાં કામમાં સારી હોશિયારી બતાવતો પારખ્યો હતો. ગારા પાસે યઇને પસાર થતાં કોકવાર પોતાની બથ્થી એ જુએ છે એમ એણે વરતી લીધું હતું.

‘જા ! જા ! મીષો હોડ્યો જા. માથેથી ઇંટો પડી જશે, આબજામાં જોવા જઈશ તો !’

‘છે પડી જતી એટલી વાર ખોડી થવાશે.’ અને ખરેખર એને માથેથી એ ઇંટો ખરી પડી.

‘જરી ચડાવી દે ને !’

‘હૂ થોની ચડાવું !’

‘તો આખો જનમારો મારું કામ ચી રીને કરીશ ?’ એ દસી પડ્યો.

‘હવે ઝાંડો ન થા ! મને ખોડાગાતીને શું કરીશ ?’ દીક્રીએ ઇંટો ચડાવનાં ચડાવનાં કહ્યું.

‘જેને, ગારામાં તારા પગ દુએલા દોષ છે તોય તું કેરી રૂપાળી લાગે છે ?’ ધીરેથી કરેતોકને, કોઈ ધમકાવે તે પહેલાં, એ ચાલ્યો ગયો.

એની પાછળ હીલીએ નાનો સરખો ઉદ્ગાર કાઢ્યો: ‘ખરી વાત છે??’

જે વાતની એને ખબર ન હતી તે એ પોતે સમજી ગઇ, અને એક સારે દિવસે બાવાજીના આશીર્વાદ પામી હીલી પડખેને ગામ ધનાને ઘેર રહેવા ગઈ. જગા સુતાર હમણાનો અરધું-પરધું કામ કરતો અને બાકીનો વખત બાવાજી સાથે મંદિરમાં પડ્યો રહેતો.

*

બેએક વરસે એક સુંદર સવારે હીલી ને ધનેા બાવીને બાવાજીને પગે પડ્યાં. ધનાએ બાવાજીના બોળામાં એક નાની બાળકી મૂકી. બાવાજી વારાફરતી હીલી અને આ નાની બાળકીના મોઢા તરફ જોતા હતા.

‘દેખ જગા સુતાર, બરાબર હીલી હી સે ને? ઇસકી માંકા પાઉં તો અચ્છા બી નહીં સે, લેકિન ઇસકા કેસા-જેસા હીલીકા યા બેસા સે?... રામ રખનેવાલા સે, બાપ, મેરી હીલીકા પાઉં કે મોટર કયા કર સકતી?’ અને હીલીની તરફ જોઇ બોલ્યા:

‘અબ તેરા નામ ઇસકા દે દે. તેરા નામ હીરબાપ અગર ફસરા ફૂજ કર દે! કયોં નહીં, જગા સુતાર? હીલી તો યહ છોટી લડકી કા નામ સે. તૂ અબ મત રખ!... આપા સમજને?’ અને હીરબાપે એની હીલી આપીને જાણે પોતાના મન સાથે બોલ્યા: ‘મેં તો કબી સે કહેતા યા કિ તૂ હી તેરી મોં સે!’

હીલીને પાછા ઘેર જતાં ક્યારે ધરના ખૂણામાં પહોંચી જઈ એમ આખી વાટે ચલું હતું. રખેને એનો આનંદ કાઢી પરખી જાય. એને પોતાનું બાળપણ સાંભરી આવ્યું. બાળપણની આ સાંભરી આવી. બાળપણમાં પોતે આ નાની છોટી જેવી જ હશે? અને એને પોતાના જેવી જ બા હશે?

ઘેર પહોંચી જઈને નાની બાળકીને એ ઉછાળવા માંડી. બચોચો લેવા માંડી, માથે હાથ ફેરવી પંપાળવા લાગી. મા જેટલી રીતે બતાવી શકે તેટલી રીતે નાની ‘હીલી’ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવા લાગી. ‘હીલી’, એકલવાથી નમાઈ ‘હીલી’ ઉપર તેણે અપાર હેત વરસાવવા માંડ્યું, અને જાણે પોતાને નાનપણમાં બા હતી એમ એને ભાસવા લાગ્યું. વાત્સલ્યપ્રેમ વરસાવતાં જાણે એને પોતાને ભાસતો પ્રેમ ક્યાંકથી પોતા પર વરસતો હોય એમ લાગ્યું.

થેલી બની જઈને તે નાની ‘હીલી’ને લઇને નાચવા માંડી પડી:

હીલી છે નાનેરું બાળ!

હીલી નાની ચંબેલી રે!

હીલી નાની ચંબેલી રે!

દોડી જતી મોટરનો અવાજ સંભળાયો કે પછી એવો અણસારો આવ્યો અને નાની દીલ્લીને હૈયે ચાંપીને એણે ગાંધા જ કર્યું:

દીલ્લી નાની ચંબેલી રે!

દીલ્લી નાની ચંબેલી રે!

એક પ્રવચન

જાપાનીઝ ઘરોમાં એક સુંદર રચના હોય છે. તેમનાં ઘરોની ઊંડાણમાં એક જગ્યા હોય છે, જેને તેઓ 'કાકીમોનો' કહે છે. આપણા હિવાનખાનાના ઓરડામાં આપણે અનેક ચિત્રો રાખીએ છીએ. આપણી આ રચનાથી આપણે એ ઓરડો ચિત્રોની દુકાન—Picture-Shop—જેવો દેખાય છે. જાપાનીઝ લોકો આમ નથી કરતા. તેઓ તો પોતાના 'કાકીમોનો'માં દરરોજ એકએક ચિત્ર રાખે છે. તેમની આવી પદ્ધતિ જોઈને મેં એક મોટા ચિત્રકારને તેનો અર્થ પૂછ્યો. તેમણે કહ્યું કે 'કાકીમોનો'માં એક ચિત્ર રાખવાથી આપણું સમસ્ત ખ્યાન એક જ ચિત્ર ઉપર રહે છે. એક જ વખતે અને એક જ દિવસે બે ચિત્રો હોવાં ન જોઈએ. આપણા તંત્રચાત્રમાં પણ કહ્યું છે કે એકી વખતે બે દેવતાઓને આવાહન કરવું ન જોઈએ. ચિત્રકારને સારું એકેકું ચિત્ર તે એકએક દેવતા છે. તેમ એક જ વખતે એક વિચાર હોય તો સારો.

બાહ્ય લોકો, પારમાર્થિક વૃત્તિમાં માનનારા હોય છે. તેઓ 'પૂર્ણ સ્વતંત્ર' છે.

મેં પૂછ્યું: "તમારી ભજનની પ્રણાલી શી છે?"

તેમણે જવાબ આપ્યો: "પ્રણાલીથી શું વળે? જો આંખમાં નજર જ ન હોય તો કામગીરી અને તેના ઉપરની કાળી શાદી વગેરે ક્યાં સુધી મદદ કરી શકે? જીવનમાં પ્રેમ ન મળે તો પછી ભજનપૂજન કેવી રીતે મદદ કરી શકશે? આ જરાક વિચાર કરવા જેવી વાત છે. ત્યાં સુધી જીવનમાં પ્રાપ્ત છે ત્યાં સુધી જ તેનું સાહિત્ય છે. પણ પ્રાણના જવાબી તે નષ્ટ પામે છે. પ્રાણના ગયા પછી શરીરને રાખી મૂકવા સારું અનેક મરીમસાક્ષા ભરીએ પણ એ બધા સાહિત્ય લાવી શકતા નથી. ધાર્મિક જીવનની પ્રધાન વસ્તુ પ્રેમ છે. ત્યાં પ્રેમ ન હોય ત્યાં દબરો વિધિઓ કરવામાં આવે તો પણ તે બધી નકામી છે. માતા બાળકને પોમે છે, પામે છે. ભગવાન તેને પગાર નથી આપતા. નર્સને ગમે તેટલો પગાર આપે અને રાખે તો પણ તે માતાના પાસથુપોથુ આગળ નકામી છે. તેમાં પ્રેમનો અભાવ હોય છે ત્યારે માતામાં પ્રેમ ભર્યો હોય છે.

બે છોકરાઓને યજ્ઞ પૂરો થયા પછી યજ્ઞનાં ફળો સાચવવા આપણાં અને તેમને પોતાની પાસેનું ફળ ખાવાની મનાઈ કરવામાં આવી. આ છોકરાઓ પોતાની પાસેના ફળને જલ્દે એકજીમનાં ફળ બાંધ ગયાં. તેમને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું: "અમે અમારાં ફળ નથી ખાધાં પણ એકજીમનાં બાંધ ગયાં છીએ." એટલે નિયમો ગમે તેટલા હોય તો પણ તે નકામો છે. મનુષ્યો નિયમેતિ કોઈ પણ પ્રકારે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; ત્યારે પ્રેમ આગળ નિયમની જરૂર નથી. ભગવાન કોઈ પણ નિયમને માન નથી આપતા, પ્રેમને જ માન આપે છે. તે જદું જ યોગ્ય છે. ત્યાં સુધી પ્રેમ ન હોય ત્યાં સુધી ભજન-સાધન નકામો છે.

આપણામાં આ વિધિવ્રતિ ક્યાંથી આવી ? તેનો જવાબ જોઈશું તો જાણારો કે માણસમાં હજુ સુધી ત્યાગવ્રતિ નથી આવી.

આપણી ખેતીની અત્યારની પદ્ધતિ એ આપણી સાંસ્કારિક પ્રગતિનું પરિણામ છે. પ્રથમ લોકો મારામારી કરીને ખાતાં હતાં. લોકો જળથી પકડીને, દંડાથી મારીને અગર આવી કોઈ પદ્ધતિથી પશુપ્રાણીને મારતાં અને ખાતાં. આ આપણી જૂની પ્રણાલિકા હતી. અને ત્યાર પછી ખેતી દાખલ થઈ. પણ હજુસુધી આપણામાંથી આ અસંસ્કૃત મનોવ્રતિ ગઈ નથી. અથર્વવેદમાં આપણે વશીકરણ જાદુ વગેરેની વાતો વાંચીએ છીએ. એનાથી માણસ કાંઈક કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, જ્યારે પ્રેમથી આપણે કશું નથી કરતા. માણસના બ્યવહારમાં પણ આવી વસ્તુઓએ પ્રાધાન્યપદ લીધું છે. માણસ માણસને ફસાવવાની વ્રતિ પ્રચલિત છે. તેમાં પ્રેમને તો સ્થાન જ નથી. આજકાલના રાજકારણમાં પણ ફસાવવાની ક્રિયા મુખ્ય ભાગ બન્યું છે. રાજકારણનું એ એક મુખ્ય અંગ ગણાય છે. આવું ઈશ્વરના વિષે પણ આપણે કરીએ છીએ. તેને જાદુ મંત્ર વગેરેથી વશ કરવાની વ્રતિ આપણામાં રહી ગઈ છે. તેને ફસાવવાની ઈચ્છા આપણામાં જાગ્રત રહી છે. જેવી રીતે મૃત્યુકંટિકમાં-પશુમારનો-ઉલ્લેખ છે. તેવી જ રીતે ઈશ્વરને પશુમારથી ફસાવવાની પણ આપણી ઈચ્છા હોય છે.

આપણી History of Evolution કેવી છે ?

પ્રેમથી માતા બાળકની રક્ષા કરે છે. બાળક સૂવે નહિ તો મોડી રાત સુધી જાગે છે. બાળકને સારુ અનેક આનંદોને પણ જતા કરે છે. આ બધું પ્રેમને જ આભારી છે.

કર્મકાંડથી માણસ તરવાને બદલે ડૂબી ગયા. આવી રીતે, વિધિઓ માણસને તેમાં જ ડુબાડી દે છે. માણસે પ્રીતિને છોડી દઈને રીતિને પકડી લીધી છે. કોઈ સંખ્યા કરે છે તો કોઈ નમાજ પડે છે; કોઈ ધ્યાન કરે છે તો કોઈ યજ્ઞયાગ કરે છે; પણ આ બધું તો 'સદજ' ને છોડીને, શીકરયાજી કરવા જેવું છે. આ બધી ચાલાકી શા સારુ કરવી ? આપણી અભિલાષા આધ્યાત્મિક થઈ છે પણ આપણી ક્રિયાવ્રતિ નથી થઈ. આપણામાં pramāṇīya-અસંસ્કૃતવ્રતિ ચાલુ જ છે. આપણે પ્રભુને પશુની માફક પકડવા માગીએ છીએ.

બાઉલ લોકો બંધનમાં નથી માનતા. બાઉલને પૂછવામાં આવ્યું: "તમે મુક્તિમાં માનો છો ?" બાઉલે કહ્યું: "પ્રેમના જગતમાં મુક્તિ ક્યાં ? પ્રેમ મુક્તિ નથી આદતો"

હવે—કમલ ચલતે છે કુટે કત જુગ ધરિ' ।

તાતે શુભિઓ બૌધા આમિ ઓ બૌધા, ઉપાય કિ કરિ ॥

કુટે કુટે કુટે કમલ, ફાટાર ના હય રોપ ।

એઈ કમલેર જે-એક મધુ, રસ જે તાપ વિશેષ ॥

છડે જેને લોબી ભ્રમર, પારો નાજે તાઈ' ।

તાઈ શુભિઓ બૌધા, આમિઓ બૌધા, મુક્તિ કોયાઓ નાઈ ॥

"કેટલાય યુગયુગાંતરથી હવેકમલ ચિકસી રહ્યું છે ? તેમાં તું પણ ફસાયો છું, હું પણ ફસાયો છું. નથી કોઈ ઉપાય. કમલ કુટયે જ જાય છે, તેનો અંત નથી. આ

દમનમાં જે મધુ છે તે જ તેનો વિરોધ રસ છે. તેથી જ હે લોભી અમર, તેને છોડીને જઈ રહ્યો નથી; તેથી જ તું પણ અધાયો છું, હું પણ અધાયો છું. મુક્તિ ક્યાંય નથી. ”

આઉલ લોકો મુક્તિને નથી માનતા. કારણમાં એક વિદ્વાન વૃદ્ધ આઉલને પૂછ્યું: “તમે મુક્તિને ચાહો છો !”

વૃદ્ધ આઉલે કહ્યું: “ના. એની પાસે જવું અને બીજી વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી એ તેનું અપમાન કરવા અરાજક છે. તે પ્રભુને પ્રાર્થે છે. હું મુક્તિ નથી ચાહતો. તમે જાતે જ મને પાર કરો. તમે સાગર છો ત્યારે હું તરતાર છું. તમે નાવિક છો. તમે મને જે કરવું હોય તે કરી શકો છો. તમે મને સાગરમાં ડુબાડશો તોપણ રાજી છું. સાગર ઉપર જેટલા દ્વિલોગો ખવડાવવા હોય તેટલા ખવડાવો. અમારે સ્થિરતા પણ નથી જોઈતી, શાંતિ પણ નથી જોઈતી. Don't make me the offer of somebody else—કોઈ બીજાનો મને બોગ ન બતાવશો નહીં મને તમારો રાખો. મારે મુક્તિ પણ નથી જોઈતી. ”*

ક્ષિતિમોહન મેન

કે સૂ ડાં

: પ્ર હ વિ લી :

યોગીના દલ સમ જો ગિરાજનારાં,
પાસેના સ્થળ રમણીય માંહીં કોઈ;
કોણે ના, વદન નિહાળીને તમારાં,
આહ્વાદે વિપળ વિમર્શ માંહીં જોઈ ?

રસ્તામાં પ્રણયી જનોની આવ-જના
સંધ્યાના સુમધુર રંગ શા, દિગંતે,
સંદર્ભે અણુધ, હિરણ્મય પ્રજના
સોહંતા તમ લલિતાનના વસંતે !

રાખીને સુશુષ્ક ઉંચા નિહાળનારાં,
કોની છે તલબ રહી દિલે તમારે ?
બાજો છે તન કયમ આતપે તમારાં ?
દુઃખી છે હૃદય મહીં કયા વિચારે ?

કોડીલા મરણ તણા, જરા કહેશે,
છે કોણે તમ સહ આદરી ઠગાર્થ ?
શી રીતે પ્રિયજન કેરી ભેટ લેશે,
પોતાના રુધિર મહીં જ, હા ! નહાર્થ ?

આપીને ગરદન માચડે વસેલા,
નીચાવી નિજ વપુ સર્વ નાખનારાં,
જાણે શું અમ સમ મૂઠ સૌખ્યધેલાં,
શાં શાં છે રુદન રહ્યાં ઉરે તમારાં ?

—પતીલ

કનૈયાલાલ મુનશી : એક સમીક્ષા

ગોવર્ધનરામભાઈના 'સરસ્વતીચન્દ્ર' પછી કવિ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો અને રાસો, અને કનુ મુનશીની નવલત્રિપુટી સિવાય અન્ય કોઈ પુસ્તકો સરસ્વતીચન્દ્ર જેટલું લોકસન્માન પામ્યાં નથી. આજે યુવાન વર્ગમાં રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનાં ગુજરાતના દાંપત્યજીવનની મંગલ રેખાએ આલેખતાં નવલો બહુ રસથી વંચાય છે, છતાંય રા. મુનશીનું સ્થાન હજી પણ પૂર્વવત્ નિર્મલ જ છે. નવલોના ક્ષેત્રમાં એમણે બીજા નવો ફાલ ગુજરાતને આપ્યો નથી એ કારણથી એમનાં નવલોનું વાચન કાર્મિક ઓધું થતું જતું આપણને લાગે છે. અહીં આપણે રા. મુનશીની સફળતાના રહસ્યની તેમ જ તેમની મર્યાદાઓની સમીક્ષા કરીશું.

સને ૧૯૧૬-૧૭ ના અરસામાં એમણે 'ધનસ્થામ' તર્જાલુસથી 'પાટણની પ્રભુતા' લખી ત્યારથી એમની પ્રતિભા વડે એમણે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ગ્રાસ કરી લીધું છે. 'પાટણની પ્રભુતા' પછી 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજધિરાજ' લખીને એમણે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ-દર્શનનો ચિત્રપટ સંકેદી લીધો. એ નવલત્રયીમાં એમણે સોલંકી જયસિંહના સમયના ગુજરાતના સુવર્ણયુગનું સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે. એમાંના બધા ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો સમય ત્રણેક સ્થળે વર્ષોમાં કરેલા થોડા ફેરફાર સિવાય સાચો છે. કાક મંજરી કાર્તિકેવ વગેરે પાત્રો બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં મુખ્ય પાત્રો ઐતિહાસિક છે. બાકીનાં નવલોમાં 'વેરની વસુલાત' અને 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા' તદ્દન સામાન્ય કાદિનાં છે. એ એમના પ્રારંભિક પ્રયત્નોનાં ફળ હોવાથી એમની ત્રુટિઓ અને કલાની અપરિપક્વતા એમાં જણાય છે, છતાં રા. મુનશીની લાક્ષણિક પ્રતિભાનો ચમકારો એમાં નથી. 'પૃથ્વી વલ્લભ'નું સ્થાન કંઈક વિલક્ષણ છે. એના અંત ભાગમાં કંઈ નિરર્થક લંબાણ અને દીર્ઘ-સૂત્રીપણું જણાય છે. પરંતુ એટલી ક્ષતિ ના ગણીએ તો એ એક સુંદર અને સફળ નવલ છે. એમાં નાયક પૃથ્વીવલ્લભ મુંજનું પાત્ર વિલાસી છે તેથી એ નવલની સામે પુષ્કળ પોકાર લાગ્યો છે અને એની સફળતા જોઈએ તેવી સ્વીકારાર્હ નથી. મુંજના ચારિત્ર્યનિરૂપણમાં જ એની સફળતા રહેલી છે. પૃથ્વીવલ્લભ મુંજની રસિકતા અનેક પ્રસંગપરિવર્તનોમાં સ્થિત-પ્રગ્ધ યોગીની માફક મનની સ્વસ્થતા અને ઉલ્લાસ સહજ જ જાળવવાની શક્તિ: એ બધાં લક્ષણોથી એને રા. મુનશીની પાત્રસૃષ્ટિમાં અને એકંદરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન મળે છે. આ સ્થિતપ્રગ્ધ વૃત્તિને લીધે કોઈએ મુંજને નિત્યોના લોકોત્તર પુરુષ (Superman) ની સાથે સરખાવ્યો છે. છતાંય આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે વિલાસિતા અને રસિકતાનો આદર્શ એ સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ નથી, અને એથી એ આદર્શની પાછળ ફના ચનારને યોગ્ય આદર મળી શકતો નથી. એક રીતે જોતાં તો જગતના મોટા ધૂર્તો પણ નિત્યોના Supermannના જેવા જ હોય છે, કારણ કે સમૃદ્ધિમાં કે જ્વલની દિવાલોની પાછળ એમનું મન એકસરખું જ સ્વસ્થ રહે છે, અને એટલો જ આનંદ અનુભવે છે. એટલે એથી

વધારે મહાન આદર્શ પાછળ ફના ચવાની વૃત્તિવાળો એ મુંઝ કલ્પનામાં આવ્યો હોત તો એ નવલનો સફળતા અને લોકાદર ધણે અશે વધી જાત. પરંતુ, વિચિત્ર અને અસ્વાભાવિક પ્રેમના આવેશનમાં જ રા. મુનશી રાચે છે, અને એ જ એમની મર્યાદા છે. 'સ્વપ્રદર્શ'માં રાજકીય પરિવર્તનોની કિશોરમાનસ ઉપર ચતી અસર સુંદર રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. એમાં મુનશીના આત્મનિર્દેશો (Autobiographical touches) ઘણા છે. સુદર્શન જેવા જેવા ભાવો અનુભવે છે તે બધાં કિશોર અને યુવાના સંક્રાન્તિકાળમાં રા. મુનશીએ અનુભવ્યા હતા. એમાંનાં કેટલાંક પાત્રો પણ પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી લીધાં છે. આ સિવાય એમાં નવલ તરીકે કશું ય ખાસ આકર્ષક નથી. 'ભગવાન કૌટિલ્ય' પણ એમનું એક સુંદર નવલ છે. એમાં પણ અન્દગ્રુસ્ત-મેનાકીનો પ્રેમસંબંધ અને બૌદ્ધધર્મ, પ્રતિ કેષક પ્રચ્છન્ન તિરસ્કારની વૃત્તિ નવલને કલુષિત કરે છે. મૌર્યયુગના દિવનું આણું આણું છતાં સુંદર ચિત્રણ એમાં છે.

“ મારી કમળા અને ખીજ વાતો ” એ એમનો એક જ વાર્તાસંગ્રહ છે. એમાં 'કોકિલા'ની વાર્તા ખરેખર સુંદર છે અને અમરતાને પાત્ર છે. એકંદરે આખા સંગ્રહમાં માર્મિક હાસ્ય અને કટાક્ષ તરી રહે છે. રા. મુનશી 'અંમિહોત્તરી' જેવી નવલિકાઓમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને તિરસ્કાર દર્શાવે છે એ યુક્ત નથી. એ વૃત્તિને લઇને જ એમની કેટલીક કૃતિઓ યોગ્ય આદર મેળવી શકી નથી. મનુષ્યસ્વભાવનું તદ્દપ આવેશન, હાસ્ય અને કટાક્ષની છાયા, મરલ અને વેગવંત વાર્તાપ્રવાહ, વસ્તુની ખુલ્લું સાધારણતા, અને કોષ્ઠક સ્થળે ગ્રામ્યતા એ એમની વાર્તાઓનાં તરી આવતાં લક્ષણો છે.

એમનાં નાટકો એમની નવલોનાં જેટલાં લોકપ્રિય થયાં નથી, છતાં એમાંનાં કેટલાંક અતીવ સુંદર છે, એ નિર્વિવાદ છે. એમનાં નાટકો 'પુરન્દર પરાજય,' 'તર્પણ,' 'અવિલક્ષ્ય આત્મા,' 'પુત્રસંભોવડી' વગેરે પૌરાણિક નાટકો, 'મુવ-સ્વામિનીદેવી'નું ઇતિહાસકાળનું નાટક, અને 'કાકાની શશી' તેમ જ 'સામાજિક નાટકો' જેવાં આધુનિક જીવનની અગંગીર વૃત્તિથી મીમાંસા કરતાં નાટકો, એટલાં છે. એમની નવલત્રિપુટીની સરખામણીમાં નાટકોમાં એમની કલા કંઈકે સિધ્ધિ થઇ છે. કેટલાક સમર્થ લેખકોના પ્રસંગમાં બને છે તેમ રા. મુનશીની પણ પ્રારંભિક કૃતિઓ પછીની કૃતિઓ કરતાં વધારે તેજસ્વી અને પ્રતિભાયુક્ત છે. એમનાં નાટકોમાં હું 'પૌરાણિક નાટકો' અને 'મુવસ્વામિની દેવી'ને એકંદરે સફળ નાટકો લેખું છું. 'સામાજિક નાટકો' અને 'કાકાની શશી' સમાજના રોગિષ્ઠ માનસનાં વ્યંગચિત્રો (Caricatures) છે. ફાર્સ (Farce) કરતાં, એમની વધારે કિમ્મત આંકવી યોગ્ય નથી. ઉપરાંત, સમાજના જે વર્ગ પ્રત્યે કટાક્ષ કરવામાં આવે છે તે વર્ગો સમાજમાં બહુ જ સાધારણ અને સારા જેવા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ તો જ એ કટાક્ષ સફળ નીવડે છે અને હાસ્ય-નિષ્પન્ન થાય છે. 'સામાજિક નાટકો'માં જે વર્ગ પ્રત્યે કટાક્ષ ઉદ્દિષ્ટ છે તે વર્ગ સમાજમાં બહુ સામાન્ય નથી. 'કાકાની શશી'માં એ કટાક્ષ સફળ નીવડે છે કારણ કે એક મોટા વર્ગની ખરેખરી ખામી પ્રત્યે એ કટાક્ષ ઉદ્દિષ્ટ છે. આધુનિક સ્ત્રીઓની સ્વાતંત્ર્યની અજ્ઞાનતાનું મુખ્ય કારણ એમની રોગિષ્ઠ મનોવૃત્તિ છે એમ રા. મુનશી દર્શાવે છે, અને એમનું નિદાન તદ્દન સાચું છે. છતાં ય અંતલાભમાં એમણે મનહરલાલ ને શશીનો સમગ્રસંબંધ યોજ્યો છે તે કલાના અને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની તેમ જ સામાજિક

પ્રણાલિકાની વિરુદ્ધ છે—જ કે એમની પ્રસંગધટનામાંથી તો એ સૂક્ષ્મ રીતે દ્વિત યાય છે જ. આટલું દૂષણ ના હોત, અને એનો અંતભાગ ખીજ કોષ્ટ રીતે યોજવામાં આવ્યો હોત, તો આપણાં અર્ગભીર નાટકોમાં ‘કાકાની શશી’ સહેજે પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરી લેત. ‘પૌરાણિક નાટકો’માં આપણે વેદકાળના અને પુરાણકાળના આર્યાવર્તમાં વિહરતા હોઈએ એમ લાગે છે. રા. મુનશી ઇતિહાસની સામગ્રીનું બહુ ખતથી સંશોધન કરે છે, અને એ આવી આછી રેખાઓ ઉપરથી કદપના વડે બધા ગાળાઓ પૂરી દર્શને જાદુગરની માફક પ્રાચીનકાળનું અતિસ્પષ્ટ, સુરેખ, લગ્ય અને સમૃદ્ધ ચિત્ર ઉપજાવે છે. આપણી ઐતિહાસિક સામગ્રી “બહુ જ અપૂણ્ય છે તેથી પ્રસંગોની પણ સુસંગત ઝાંખી થતી નથી, ત્યાં વ્યક્તિઓના સ્વભાવનું નિરૂપણ તો ક્યાંથી જ મળે? આથી પૌરાણિક ચિત્રોમાંની માનવ વ્યક્તિઓનાં સ્વભાવાદિક રા. મુનશી ધૂણી વખત પોતાની ભાવના અનુસાર કલ્પે છે. આથી જ ધણા વિવેચકો રા. મુનશીનાં પાત્રોનાં સ્વભાવનિરૂપણને અતિહાસિક ગણે છે. દરેક ઐતિહાસિક નવલકાર કે નાટ્યકારને કદપનાથી ખૂટતી સાંકડો ઉમેરવાનો હક છે, પરંતુ એ ઉમેરો એ કાળના વાતાવરણ સાથે કે પાત્રોના સ્વભાવ સંબંધીની ચાલતી આવેલી પરંપરા સાથે સંગત હોવો જોઈએ. રા. મુનશીનાં ધણાં પાત્રો અતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે, છતાં એમનાં સ્વાભાવિક પરંપરાને અનુસરતાં નથી.

રા. મુનશીએ આ ઉપરાંત કેટલાક વિવેચનના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. ‘મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રવાહ’ માં ભક્તિમાર્ગ ઉપર એમનો એક વિસ્તૃત લેખ અને નરસિંહ મહેતાના જીવનકાળ ઉપર એક વિવાદસ્પદ લેખ છે. એ બન્નેમાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ શોધવાની વધારે પડતી ઉતાવળ જણાય છે, અને એમનાં પ્રતિપાદનો એકંદરે દુષિત અને અસ્વીકાર્ય છે. આ ઉપરાંત ‘ગુજરાત’ માં પણ એમણે વિવેચનાત્મક લેખો અવારનવાર લખ્યા છે.

આટલા લંબાણથી એમની કૃતિઓ વિષે સાધારણ ચર્ચા કર્યા પછી એમની શક્તિ અને સીમાઓ વિષે કંઈક કહેવું અસ્થાને નથી. એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે એમનાં નવલો અને કેટલાંક નાટકો બહુ જ લોકપ્રિય થયાં છે. એટલી બધી લોકપ્રિયતાનાં કારણો શોધવાં ઘટે છે.

પ્રથમ તો આદિથી તે અંત સુધી વાર્તારસ ટકાવી રાખવાની શક્તિ, સંવાદોની સ્વાભાવિકતા અને જોમ, મનુષ્યસ્વભાવનું તદ્દન વાસ્તવિક અકૃત્રિમ આલેખન અને એકંદરે આખાય નવલમાં પ્રસરી રહેલું ચેતનનું, ધબકતા જીવનનું વાતાવરણ એ એમની સફળતાનું રહસ્ય છે. આ ઉપરાંત રા. નરસિંહરાવભાઈએ ‘ગુજરાતના નાથ’ ના લાંબા ઉપોદ્ધાતમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, સ્પષ્ટ અને સુરેખ પાત્રાલેખન અને પાત્રવિકાસ એ સફળતાનું ખીજું કારણ છે. એમની પાત્રચૃષ્ટિમાંનાં કેટલાંક પાત્રો દાખલા તરીકે કાક, મંજરી, મીનળ, કર્તિદેવ, મુંગ, શશી વગેરે આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે. રા. મુનશીની કૃતિઓમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ વાર જ જીવતાં જગતાં હાલતાં ચાલતાં મનુષ્યો જેવાં પાત્રોનું દર્શન થાય છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ખાસ કરીને પ્રતાપી, પ્રતિભાશાળી, દુર્ધર્મ પુરુષો અને ગૌરવશાળી, સંસ્કારી પરંતુ સ્વતંત્ર અને ચેતનવંતી મસ્તીખોર સ્ત્રીઓના નિરૂપણમાં રા. મુનશી અજગ જેવી સફળતા મેળવે છે. બીજા નવલકારોની માફક

તેઓ પોતાના જ વર્ણનથી પાત્રના સ્વભાવની રેખાઓ આકૃતા નથી, પરંતુ જુદાજુદા પ્રમંથોમાં પાત્રોના પોતાના જ વ્યવહારથી તેમના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે: આ સિદ્ધાન્ત કલાકારનું લક્ષણ છે. સારો કલાકાર જ પાત્રોથી તટસ્થ રહીને તેમના પોતાના વ્યવહારથી જ તેમના સ્વભાવનું કમશ: નિરૂપણ કરે છે, અને સાથે સાથે જ નવલકથાના મુખ્ય કાર્યને વિકસાવે છે. આ કલાકારનો હાથ એમનાં સફળ નાટકો અને નવલોમાં જણાય છે. વળી એમનાં નવલોમાં ઘણી વખત નાયકનું વર્તન પ્રધાનપણે નવલનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા તરફ હોય છે, અને ઉપનાયકનાં કાર્યોથી વાતારસ જળવાય છે. આમ વાતારસ અને નવલના ઉદ્દેશનો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છતાં સાથે સાથે વિકાસ એ પણ એમની સફળતાની એક મહત્ત્વની ચાવી છે. એમનું માનવસ્વભાવનું આલેખન તદ્દન વાસ્તવિક અને ઉદારું હોય છે. એમના બધાં પ્રકારોનું તેઓ વિનાશકારી નિરૂપણ કરે છે, પછી ભલે તે પ્રકારો સાધારણ હોય કે અસાધારણ, સમજાયા હોય કે સમાજ વડે નિષિદ્ધ હોય. આને રા. મુનશી કલાની ખાતર કલા તરીકે ઓળખાવે છે. આ કારણથી પણ યુવાનવર્ગને એમનાં નવલો આકર્ષક લાગે છે. આ ઉપરાંત એમણે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કાળની ભૂમિકાથી એમનાં નાટકોની રંગભૂમિને સજ્જી છે, અને મધ્યયુગનાં દર્શનોથી એમનાં જાણીતાં નવલોને રંગપ્રધાન (Romantic) વાતાવરણ અર્પણે છે. આ બધાં કારણોથી કેટલાક પ્રશંસકોએ એમને નવલકાર તરીકે રા. ગોવર્ધનરામ કરતાં પણ ઊંચા સ્થાનના અધિકારી ગણાવ્યા છે.

રા. મુનશીની કલામાં કેટલીક ક્ષતિઓ પણ આપણને જણાય છે. તેઓ 'પાટણની પ્રજાતા'માં કે 'ભગવાન કૌટિલ્ય'માં મુંઝવણ અને કૌટિલ્યને અતિશય પ્રતાપી અને દુર્ધર્ષ ચિત્રે છે, પરંતુ એમના પ્રતાપીપણાનો વિકાસ દર્શાવતા નથી. વળી, પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓમાં જે ઉદ્દેશોનો અને શુભોનો તેઓ અધ્યારોપ કરે છે તેને પુરાણ કે ઇતિહાસનો આધાર હોતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખતે તે સમકાલીન વાતાવરણથી વિરુદ્ધ હોય છે. દાખલા તરીકે, 'ભગવાન કૌટિલ્ય'માં ચન્દ્રગુપ્તને પોતે રાજવંશી હોવાનું જ્ઞાન થતાં જ એકદમ એના સ્વભાવમાં અપ્રતિમ ભેદ અને ચેતન આવે છે; આવી જ રીતે 'તર્પણ'માં સગરના સ્વભાવમાં પણ પોતાના વંશના જ્ઞાનથી અજાયબ જેવું પરિવર્તન થાય છે; 'ધ્રુવસ્વામિની દેવી'માં રામગુપ્તનું ચારિત્ર્યવર્ણન, અને અંતર્યામીમાં ધ્રુવસ્વામિની ને ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રેમપ્રસંગ: આ બધાંને ઇતિહાસનો આધાર નથી, તેમ જ તે તે સંયોગોમાં આવું વર્તન શક્ય નથી લાગતું. રા. મુનશીનું પ્રેમનું નિરૂપણ અત્યંત સ્વચ્છંદી હોય છે; કોઈ વખતે તો અસાધારણ, વિચિત્ર, સમાજનિષિદ્ધ પ્રકારો માટે તેમને સમજાવ હોય એવું લાગે છે. મુંઝવણ-મીનળનો માનસિક પ્રેમ, ચન્દ્રગુપ્ત-સૈનાકોનો ગુપ્ત સંબંધ, મનદહરાલ-શશીનો લગ્નસંબંધ, ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવસ્વામિનીનો પ્રેમ—આ બધા અસામાન્ય પ્રકારોનાં ચિત્રણમાં તેઓ રાગે છે. સામાન્ય જીવનમાં આવી પરિસ્થિતિ સંભવિત હોય તો પણ કલા કે જેનું કાર્ય ઊંચામાં ઊંચી ભાવનાઓ, માનવને જેની ક્યારેક જ ક્ષણભર જાંખી થાય છે એવા અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સુકુમાર ભાવો, અને મનુષ્યના મનોરાજ્યનું સાન્દર્ભ મૂર્ત કરવાનું છે તેમાં માનવની આવી લઘુનાઓ અને વિચિત્રતાઓના આલેખનને અવકાશ નથી.

આ ઉપરાંત પાત્રાલેખનમાં પણ તેમની શક્તિ એ જ તેમની મર્યાદા અને છે. પ્રતાપી

પુરુષો અને સ્વતંત્ર, મસ્તીખોર સ્ત્રીઓ સિવાયનાં એમનાં પાત્રો તદ્દન ઝાંખાં અને કૃત્રિમ બને છે. એમનાં પાત્રોમાં કોઈ પણ સ્થળે ગુજરાતના ગૃહજીવનનું કે સમાજજીવનનું સાચું દર્શન મળતું નથી. એમનાં ઐતિહાસિક નવલો તે નાટકો સિવાયનાં બધાં પાત્રો જાણે મુંબઈમાં વસતાં ઉચ્છૃંખલ સ્ત્રીપુરુષોનાં પ્રતિબિંબ હોય એમ લાગે છે. આથી જ એમનાં ધણાંખરાં સામાજિક નાટકો અને ધણીખરી વાતોમાં મુંબઈની જ ભૂમિકા પસંદ કરવામાં આવી હોય છે. આમ એમને ગુજરાતના જીવનનો અનુભવ નથી. શાન્ત, સૌમ્ય, ગૌરવશાળી ગુણસુદરી કે કુમુદ જેવાં પાત્રો મુનશીની પાત્રચૃષ્ટિમાં નહિ મળે. વિચારપ્રધાન, શાન્ત પુરુષોનાં આલેખનો પણ ઓછાં મળશે. આ મુનશીની મર્યાદા છે. પ્રતાપ તે તેજ એ માનવ-સ્વભાવના મહત્ત્વના ગુણો છે એ ખરું, તોપણ વિચારશીલતા અને સૌમ્ય, વ્યક્તિત્વ એ પણ એટલાં જ મહત્ત્વનાં છે. મુનશીનાં પ્રધાન પાત્રોમાં અવશ્ય પ્રતાપી પુરુષો અને મસ્તીખોર સ્ત્રીઓ હોય છે જ; એથી એમની સમગ્ર કૃતિઓના અવધાસકને એમનામાં વૈવિધ્યનો અભાવ લાગે છે. ઉપરાંત, આંગળ જણાવ્યું છે તેમ, આપણી જૂની સંસ્કૃતિ અને તેના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે રા. મુનશીને સમભાવ નથી હોતો; પરંતુ તેમને ધણી વાર ઉપેક્ષાવૃત્તિ ને તિરસ્કારથી તેઓ નિહાળે છે. આ એમની એક મહત્ત્વની ક્ષતિ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં દૃષ્ટાંતો પ્રત્યે બલે કટાક્ષ હોય; પરંતુ સમગ્ર પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર એ પ્રાચીન હોવાને કારણે જ કટાક્ષ કરવો યુક્ત નથી.

આમ રા. મુનશીની પ્રાગર્જવલ શક્તિઓની સાથે એમની કેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ પણ સંકળાયેલી છે. આથી જો કે એ આધુનિક ગુજરાતના એક સમર્થ અને અગ્રણી નવલકાર છે અને સારા નાટકકાર છે, છતાં એમનું સ્થાન અમર રહેવા સંબંધે નિશ્ચયપણે કહી શકાય નહિ. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં કેટલીક ક્ષતિઓ હોવા છતાં પણ માનવ-સ્વભાવનાં બધાં અંગોનું મુલોગ્ય મિશ્રણ, અને ગુજરાતના જીવનના મંગલ અંશોનું આલેખન વગેરે અમર તરવો જિજ્ઞાસુને જડે છે, તેવાં અમર તરવો રા. મુનશીની ધણીખરી કૃતિઓમાં નથી. છતાં હજી ગુજરાત એમની પાસેથી ખૂબ આશા રાખે છે, એટલે એમની કૃતિઓ સંબંધી અંતિમ અભિપ્રાય આપવાનો હજી સમય આવ્યો નથી.

વિચાર-ચંક્રમાળા

એક દિવસ હું આમગાડીમાં મુસાફરી કરતો હતો. કોઈ રેશને એક બાળક અંદર પેશ અને મને માનપૂર્વક નમસ્કાર કરીને સામા ખેડા. હું કામ કરતો હતો તે છતાં મેં જોઈ લીધું કે એ ભાઈ મારી સાથે જાત કરવા માટે આતુર થઈ રહ્યા હતા. એમની હોલચાલ, વર્તણૂક અને એકંદર વાતાવરણ, તથા કાંઈક “લીલાં લીલાં પોતીઆં અને વ્હીલાં વ્હીલાં” મેં અનુમાન કરેલું કે એ શિક્ષક છે. વાત શરૂ થઈ. ભાવતાલ ગંગાડી ગયા છે તે વિશે તો જાણે દરેક માણસ નિષ્ણાત હોય છે એટલે તેની ચર્ચા ઘણી લાંબી ચાલતી નથી, પણ થોડા વખતમાં રૂશિયાની વાત શરૂ થઈ. જે લોકોને રાજકારણનો ખાસ શોખ હોતો નથી તેવા માણસો પણ રૂશિયા વિશે ખૂબ વાંચે છે અને જાણે છે. ‘જાણે છે’ એ શબ્દો વાપરતાં હું અચકતો નથી. વાતમાં મારાથી “એ તો ઇશ્વર જાણે” એવા કાંઈ શબ્દો વપરાઈ ગયા. તરત અને આતુરતાથી એમણે પ્રશ્ન કર્યો કે તમે ઇશ્વરમાં માનો છો? મેં મોરો બચાવ કરતાં કહ્યું કે એ વાત તો ઘણી લાંબી છે, મેં તો માત્ર ટેવ પડી ગઈ છે તેથી “સું કહેવાય?” ના અર્થમાં આ શબ્દો વાપર્યાં છે.

‘મોરું’ સુખ્ય કામ તો સાંભળવાનું હોય છે. વાતવાતમાં એમણે સંભળાવી દીધું કે ઇશ્વર તો પૈસાદારનો ખેલી છે, બિચારા ગરીબને શું? મને માકર્સનું સૂત્ર સાંભરી આવ્યું કે ધર્મ એ ગરીબનું અશીષ છે—(ગરીબને ભ્રાંતિમાં રાખનારી ચીજ છે.)

એ ભાષ અંગ્રેજી બોલેલા નહિ તે છતાં તેમના આવા વિચારો સાંભળીને મને જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ કે એ જોતો છે કે હિંદુ? જે પ્રશ્ન મને જરાય રુચતો નથી તે પૂછ્યો કે તમે કઈ જાતના છો? એમને મારે વિશે જે માત્ર હશે તેનો પારો નીચે પડી ગયો હોય તેવા સ્વરથી એમણે પૂછ્યું: ‘તમે પણ ન્યાતજાતમાં માનો છો?’

મારે તો એમના માનસનું પૃથક્કરણ અને તપાસ કરવાં હતાં, પણ એમણે મને હાંસ્યો.

*

*

*

વીસમી સદીના એક સામાન્ય, ટૂંકાં પગારના માસ્તરની આ વાત મારા મનમાં ધૂમ્મા કરે છે. દશપંદર દિવસ પછી એક મિત્રની સાથે આમડામાં ફરતો હતો. ગામડાંનું પુસ્તકાલય જોઈને એ મિત્રે પૂછ્યું: “તેવાં સારાં પુસ્તકો આવે છે?”

“હા, આવે છે.”

“એક સારું વાંચવા આપશો?”

“હા સાહેબ, લઈ જાઓ; આ ‘ઇશ્વરનો ઇનકાર’ બહુ સારું છે.”

મને ઉપલી વાતના માસ્તર સાંભરી આવ્યા !

આ બધાં યુગપરિવર્તનનાં ચિહ્નો અગર હમકણાં છે.

*

*

કામ્બેલના વખતમાં ધાર્મિક આચાર અને વર્તનનો અમલ એવી સખ્તાઇથી વાવવામાં આવતો હતો કે અમુક જાતનાં કાળાં કપડાં પહેરીને જ દેવજામાં જવું પડે, જોથી રંગબેરંગી કપડાં પહેરાતાં નહિ, રવિવારે નોકરાને ઈશ્વરસ્તુતિ માટે રમ્મ, આપવી તી અને કરોડપતિને ઘેર પણ બપોરે ઠંડું ભોજન કરી લેવું પડતું. રવિવારે કોઈ પણ પ્રકારની રમત તો રમાય જ નહિ—નાનાં છોકરાંજોથી પણ નહિ. સીસોટી વગાડનારને શિક્ષા ચતી. ધાર્મિક ભજન સિવાય કોઈ જાતનું સંગીત શિક્ષાપાત્ર મેળ્યાતું. લાંબા વાળ તરફ સખત અણગમો જાહેર થતો, વાળનાં શણગાર તરફ ભારે તિરસ્કારે જતાવાતો. જુગાર તો ખેલાય જ શાનો?

કેમ્બેલ મરી ગયો અને થોડા વખત પછી બીજો ચાર્લ્સ આવ્યો. આખી પ્રજાનું માનસ બદલાયું. શણગાર, વૈભવ, ફાર, જુગાર, બલિચાર—બધું પાછું આવ્યું.

*

*

*

રખરખા બાલને જોત જોડે અદ્વાળો હોય તો તે તેવા જ જોરથી પાછો આવવાનો. બહુ દબાવેલી પ્રજા જરૂર ઉછળવાની. નદીનાં વહેણ રોક્યાં હશે તો પાળ તોડીને વધારે જોરથી વહેશે. ત્રણચાર વર્ષથી ગુજરાતી પ્રજા રાજકીય લડતમાં રોકાઈ ગઈ અને બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ દબાઈ ગઈ. ભાવ અને લાગણીનાં વહેણને પાળ બંધાઈ ગઈ.

જરા શ્વાસ લેવાનો સમય આવ્યો એટલે જયંતીઓ, સંમેલનો અને સંવત્સરીઓ ઉજવાવા લાગી.

પ્યુરિટનની કથાની સાથે હું સરખામણી કરું છું એવી ભૂલ ન થવી જોઈએ. આ જયંતીઓ અને સભામાં અસંયમ હતો, એવું માનવાને કારણ નથી; પણ રોકેલી શક્તિ અને લાગણીઓએ માર્ગ શોધી કાઢ્યા.

*

*

*

અમદાવાદ અને કલોલની વચ્ચે માત્ર સોળ માઇલનું અંતર છે. વચમાં એક નાનું સેરીસા નામનું ગામકું છે. આસપાસનો પ્રદેશ ખાખરીઓ કહેવાય છે, એટલે જમીન ખરાબ છે અને સારી ખેતી કરવી અશક્ય છે, ત્યાં ગરીબ અગ્રાન કાકરડાઓનાં ગામડાં છે. આવા ઉજ્જડ પ્રદેશમાં દસ લાખ રૂપીઆના ખર્ચે એક જૈન મંદિર બંધાય છે.

મારે આ મંદિર વિશે ટીકા કરવાની નથી, પણ જ્યારે હું એ લગ્ન મૂર્તિઓની સામે જોભો હતો ત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ ઉત્તર ગુજરાતમાં પાંચથી છ લાખ કાકરડા ભૂખે મરે છે, લગભગ બધા નિરક્ષર છે, તાવ અને બીજા રોગોથી પીડાય છે. એમની સ્થિતિ સુધારવા માટે નાણાં નથી અને માણસો નથી. જીવતાં માણસોનાં ઘડતર માટે નાણાં નથી; પણ મંદિરના ધુમ્મટમાં પથ્થરમાંથી મંદિર પરીઓ ધડી કાઢવા માટે જથ્થપુરના કારીગરો આવ્યા છે !

જો હું એમ લાખું કે વખતે શ્રેષ્ઠરની કૃપાથી આ મંદિર દ્વારા કાકરડાઓની સ્થિતિ સુધરી જશે તો આ લેખમાં જણાવેલા માસ્તર મારે વિશે શું માનશે ? ઇશ્વર કરે તે એ 'પ્રસ્થાન' ન વાંચતા હોય.

*

*

*

આ બધાં ગામડાંઓમાં વૈષ્ણવ અને જૈન વાણિયા ધીરધારનો ધધો કરે છે. નરસિંહ મહેતા કહે છે કે ખરો વૈષ્ણવ પરાષ્ઠ પીડ જાણે છે, અને જૈનનો પરમધર્મ અદિસા છે, જીવદયા. આ હરિજનો અને શ્રાવકોમાંથી કેટલાક તો એટએટલી અમાનુષી રીતે જમીન પડાવી લે છે કે આપણી ઇશ્વરમાથી અને મનુષ્યમાંથી હંમેશને માટે શ્રદ્ધા જતી રહે.

એક પ્રેમગે એક સાધુએ આવા લોકોને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તમે દોરીલોટો લાઇને આવેલાં તે આટલા ધનવાન થયા છો, જે પ્રજા પાસેથી કમાયા છો તેની સેવા કરવી એ જ તમારો 'ખરો ધર્મ' છે.

*

*

*

સારે જહાંસે અચ્છા એવા અમારા હિંદોસ્તાની ધર્મભૂમિમાં સાત લાખ મંદિરો અને બાવન નદિ તો બાર લાખ સાધુઓ તો ખરા ને ?

આ સાત લાખ મંદિરોમાં એકેક સારો કર્મકર્તા બેસાડી શકીએ તો ખરો ધર્મ જાગે. આજે તો ઢોંગ ચાલી રહ્યો છે ઇશ્વરમાં માનનારા ગણ્યાગાંઠા કવચિત્ કોઈ હશે-બહુ થોડા.

એક બહુ નાના ગામડામાં, જ્યાં નવા વિચારનાં મોળે પહોંચ્યાં જ નથી પણ દરથી ઊડતી ચીનગારી જૂલધી પહોંચી છે, ત્યાં એક સાધુએ છાકરાં રમાડવાનું શરૂ કર્યું. હવે બાલવર્ગ, શાળા અને ઔપધાલય કાંદયાં છે.

જો જીવનને વિશ્લેષેનાં પુસ્તકો વાંચી અથવા સભા ગળવીને સંતોષ માનવો ન હોય તો ગુજરાતનાં મંદિરોનો વહીવટ સુધારે અકાળાઓએ તે કર્યું પણ તેમાં ધણાએ માર ખાધો અને ધણા મરી ગયા. ગુજરાતનાં ધણાં ખરા મંદિરો સડેલાં છે.

હવેનાં પંદર સોળ વર્ષે મા ગુજરાતમાં વહેમ અને ધાર્મિક ઢોંગ વધ્યાં છે, દંબો લોકોએ રાજકીય ચળવળને આધે રહીને એર વાગ્યું છે.

.

તારા

1

તારા રમ્ય પલકતા,
'મીઠે સુખે મલકતા,
આમંત્રણે સળગતાં આપે
જગને ઉચેરા.

પ'ખી એ તો ન્યાસાં,
હુતિપાંખે ઉડનાંસાં,
પાર કરે અંધારાં ઉઠાં
ભવ મહેરામણનાં.

સ્વર્ગગાના જળમાં
ન્હાતાં એ વાદળમાં,
પીતાં પુણ્યકમળમાં મોંઘાં
અમરત દેવોનાં.

નિશ્ચિન અનંતકેરી
જન્મ કરત અનેરી,
કાળ નડે ના વેરી એવા
ધામે જઈ ઠરવા.

અલખતણા અણસારા
એ આ નવ લખ તારા,
કાળતિમિર ગોઝારાં લેદી
ઠંઢાણે જગને.

તારા ! રહો પલકતા,
મીઠે સુખે મલકતા,
સ્વમાં દિવ્ય જળકતાં પ્રેરત
જગની નીંદરમાં.

સ્વદેશી અને આંતર-રાષ્ટ્રીયતા

૩

વ્યાપક સ્વદેશી કેવળ આર્થિક સવાલોનો વિચાર ન કરે; એ જીવનતત્ત્વ છે.

સમસ્ત જીવન નિષ્પાપ, નિર્દોષ અને કૃતાર્થ કરવા માટે માણસે ઈર્ષ રીતે વર્તવું જોઈએ તે એ બતાવે છે. વ્યાપક સ્વદેશી અને સ્વધર્મ એ એક જ વસ્તુ છે.

માણસ જે સમાજમાં જન્મ્યો અથવા જે સમાજમાં ઉછર્યો અથવા જે સમાજ સાથે એણે પોતાનું જીવન કાચમનું બાંધી દીધું તે સમાજ સાથે એનો વિશેષ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે- સેવા લેતી વખતે અને સેવા કરતી વખતે એણે પોતાના સમાજનો વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ. સ્વધર્મના આ તત્ત્વમાં દેશ, ભાષા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ વગેરે બધાં તરફથી આવી જાય છે. જે ભાષા દ્વારા માણસનું બૌદ્ધિક અને હાર્દિક જીવન બંધાયું એ એની દૂધભાષામાંથી જ એ પોતાનો ધર્મ અને પોતાની સંસ્કૃતિ અનાયાસે મેળવી શકે, અને એ જ એને સદી શકે. આગળ જતાં ત્યારે પોતાના પુરુષાર્થો: ચિંતનમય, પરાક્રમી સમૃદ્ધ જીવન દ્વારા એનો સેવા કરવાનો વારો આવે છે ત્યારે પણ એણે મુખ્યતઃ સ્વભાષા દ્વારા જ પોતાના વિચારો, પોતાની લાગણીઓ, પોતાના અનુભવો અને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવાં જોઈએ. એમાં જ સાર્વત્રિક શક્તિનો સંગ્રહ છે અને વિકાસ છે. જ્ઞાનના પ્રચારને અર્થે કેળવણીના વાહન તરીકે પણ સ્વભાષા જ વપરાય એમ આ સિદ્ધાંત ઉપરથી સહેજે ક્ષિત થાય છે. અન્ય ભાષાઓની સેવા સેવાય કે કરાય નહિ એવો અર્થ આમાંથી નથી નીકળતો, પણ તેની ગંદી પ્રવૃત્તિ સ્વભાષાની આસપાસ જ વણાયેલી હોતી જોઈએ.

ધર્મની બાબતમાં પણ જે ધર્મમાં હું ઉછર્યો હોઉં તે ધર્મ જો મને સરોય જણાય, ઉણપવાળો જણાય તો મારે એનો ત્યાગ કરી બીજા ધર્મમાં ન ઘૂસવું જોઈએ, મારે મારા ધર્મની જ સેવા કરી એને નિર્દોષ ને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સ્વદેશી માને છે કે દુનિયાની મહાપ્રજાઓ જે ધર્મ પાળે છે તે બધા જ મોટે અંશે સરખા સાચા છે, સારા છે અને સમાન છે. દરેક ધર્મમાં જુદી જુદી ખૂબી છે પણ ધર્મ તેના ઉપાસકને માટે પ્રાણરૂપ હોઈ તટસ્થ દષ્ટિએ બધા જ ધર્મ સરવાળે સમાન ગણવા જોઈએ. અને છતાં (અથવા અને કંતેથી જ) કોઈ માણસ પોતાનો ધર્મ છોડીને બીજા ધર્મમાં નહિ જાય. ધર્મોત્તર કરવાનું કારણ જ નથી, ધર્મનું લેગલ જાદુથી માણસને એક સમાજમાંથી ઉખેડવો અને બીજા સમાજ ઉપર લાદવો એમાં સામાજિક શક્તિનો નાશ છે, લાગણીની દિસા છે અને તેથી સ્વદેશીને એ વસ્તુ માન્ય નથી. પડોશીના ધર્મમાં કે એના જીવનક્રમમાં ઈર્ષ સારું જણાવું હોય તો તે વસ્તુ પોતાના જીવનક્રમમાં લગી જાય એવી રીતે દાખલ કરવી એ ક્યાં અશક્ય છે? ઝીલવું, ધર્મોત્તર કરી માણસ લાંબા વખત સુધી પોતાની સેવાશક્તિ શુભાવી બેસે છે.

અભિમાન, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા વગેરેનો જ્વર આખી પ્રજામાં ફેલાય એ તો પ્લેગ, મરણીય સન્નિપાત કરતાં પણ બુંદું.

દરેક રાષ્ટ્ર એ વ્યવસ્થિત સુસંગઠિત અને કાર્યક્ષમ એવી એક સંસ્થા બનશે અને આ રાષ્ટ્રોનું એક સહકારી મંડળ બની જનતા જનાર્દનની સેવા ઉત્તમ રીતે થશે એ બર્ફે મૂળ આશાએ કારે રહી અને રાગદ્વેષ વધવાથી અને દબમૂલ થવાથી માણસજાતનું ચરિત્ર હીન થયું—આરિત્યનો આદર્શ જ બગડી ગયો.

આ રાગથી અકળાયેલા લોકોએ આંતરરાષ્ટ્રીયતાનો આદર્શ રજૂ કર્યો. પોતાપોતાના રાષ્ટ્રનું અભિમાન રાખવું, એના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો. એમાં સંકુચિતતા કે માટે એ છોડી નિરભિમાનપણે બધાં જ રાષ્ટ્રોને પોતાનો સ્વદેશ ગણવો એવો આદર્શ રજૂ થયો. એમ કરતાં પોતાના રાષ્ટ્રની કેટલીક ખાસિયતો છોડવી પડે તો ય તે છોડવા તૈયાર થવું એવો ઉપદેશ થવા લાગ્યો.

આ આદર્શ કેટલાક સ્વાર્થી, વિલાસપ્રિય, બંધનશત્રુ, સંયમવિમુખ એવા હોય બહુ ફાવતો આવ્યો. પોતાના સમાજ પ્રત્યે તોછડાઈ બતાવી જ્યાં ફાવતું આવે ત્યાં જાણે રહેવું, કાઈના પ્રત્યે પોતાનું વિશેષ કર્તવ્ય ન સ્વીકારવું, ગમે તેની સેવા લેવી માં બોગવિલાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું એવી વાત લોકો પોતા આંતરરાષ્ટ્રીય હોવાનું બંધો છોડી પોતાના આવા જીવનનો બચાવ કરવા લાગ્યા. અંતે એક જણે તો એવી આખ્યા મીડી પોતાનો દેશ, પોતાનો સમાજ અને પોતાનો ધર્મ એ બધાંને બાદ કરી, બીજાને દેશ બીજા સમાજ અને બીજાના દેશ ઉપર જે પ્રેમ કરે છે તે આંતરરાષ્ટ્રીય, તે ક્રૅસ્મોપોલિટન જણે બધાં બંધનો અને જવાબદારી ફગાવી દીધાં છે તે આંતરરાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીયતા આ સાચો અર્થ નથી, એમ કહેવાની અહીં જરૂર નથી.

કેટલાક સેવાચીરો સાચી આંતરરાષ્ટ્રીયતા શી છે એ બતાવવા લાગ્યા. સ્વદેશ બંધીમો સામે યુદ્ધ કરી સ્વરાજ સ્થાપ્યું કે આ લોકો સ્વદેશ છોડી પડોશના કેઈ જ પરંતંર રાષ્ટ્રમાં જઈ ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ જગાવવાના. ત્યાંનું કામ પૂર્યું કે કોઈ ત્રીજા દેશ આધ્યા. એવી વૃત્તિવાળા એક જણને “તારો સ્વદેશ કયો” એવો મરાઠા પૂજારી એ જવાબ આપ્યો: “My home is where liberty is not.” જ્યાં પારતંત્ર્ય તે દેશને હું સ્વદેશ ગણું છું; કેમકે પારતંત્ર્ય સામે યુદ્ધ મચાવી એ દેશને સ્વતંત્ર કરવું મારો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ ગણું છે.

પણ આવું ઉપરાણું લેનારા વિપુલહૃદયના લોકો કેટલા હોય ?

રાષ્ટ્રીયતાનો વિરોધ કરી આંતરરાષ્ટ્રીયતા શીખવનાર એક નરી જ દૃષ્ટિ બને છે પંથ બન્યો. લોકોમાં જે દ્વેષવૃત્તિ રહેલી છે અથવા જે પ્રતિકારવૃત્તિ કેળવાઈ છે તેને એ એના કરતાં વધારે યોગ્ય લક્ષ્ય (target) બતાવ્યું હોય તો યુદ્ધોમાંથી કંઈ જ ફળ નીપજવાનું, એમ તો દરેકને લાગે. નવા વિચારકો કહેવા લાગ્યા—પ્રારંભ ૧૯ કે ૨૦ રાષ્ટ્રો છે એમ જે કહેવાય છે તે સાચું નથી. રાષ્ટ્રો તો એ જ છે: ચીન અને તત્વંગર. દરેક દેશના તત્વંગર લોકો સ્વદેશના ગરીબોને તો ચૂસે જ છે, ૧૩ કે ગરીબોની જ મદદથી આયુષ્યપ્રાપ્તના દેશોને પણ પરાસ્ત કરી આજાદ રીતે ચૂસે છે. દરેક દેશના યુદ્ધીમુદ્રીતર શીખતો આજના ગણતર નામે પોતાનો

અંદરનો ઝગડો ચલાવે છે અને હાજરો અને હાજો ગરીબોને શત્રુની તોપો આગળ નીરે છે. અને આવા મનુષ્યવ્રતમાંથી પોતાને માટે આ દુનિયામાં અમનચમનનું સ્વર્ગ જમાવે છે. વાસ્તવિક જોતાં દુનિયાના ગરીબોને એકબીજા સામે લડવાનું કારણ જ નથી. તેમને લૂંટાવાપણું છે જ નહિ.

આમ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના ઝગડા બાલુએ રાખી વર્ગ વર્ગ વચ્ચે, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ સૂચવાયું છે. આમાં, તવંગર લોકો અદ્યપસ્પર્ધાંક છે, સ્વાર્થી છે, ધર્મભ્રષ્ટ છે, જાતમહેનત ન કરવાના પાપમાં હૂએલા છે એ વિશે શંકા નથી. દુનિયામાં આજે મોટામાં મોટો દોષ દાખલ થયો. હોય તો તે અર્થશોષણનો છે, ગરીબોને, ભોળા લોકોને, અગવડમાં આવી પડેલાઓને દબાવવા ને ચૂસવા એ જ એક મહાન માનવવ્યાપી પ્રવૃત્તિમાં લોકોને રસ પડ્યો છે. આ રસ જેનામાં નથી એવા લોકો દુનિયામાં બહુ મોડા છે. જેઓ આજે ગરીબ જણાય છે તેઓ લાગ કાવે તો ય કાઢીને લૂંટવાના નથી એમ તો ન જ કહેવાય. એટલે એ દોષમાંથી દુનિયાને ઉગારવા દુનિયાની સંપત્તિ પર આખા સમાજનો જ હક્ક રાખવો, કાઢીની પાસે ખાનગી મિલકત હોય જ નહિ એ જાતની સૂચના થઈ છે.

ખીજ બાલુ, માણસે સ્વાર્થ છોડી અથવા તે અત્યંત મર્યાદિત કરી ધર્મ ઓળખવો જોઈએ, પોતાના પડોશીઓ પ્રત્યેના પોતાનો વિશેષ ધર્મ છે એ ધર્મના પાલનને અર્થે જ પોતાની સંપત્તિ પોતાની પાસે છે એમ માની ને પ્રમાણે એણે વર્તવું જોઈએ, એ જાતની સૂચના રજૂ થયેલી છે. આવી રીતે એક બાજુ સામ્યવાદ અને ખીજ બાજુ સ્વદેશી દુનિયા આગળ રજૂ થયેલા છે.

મનુષ્યસમાજમાં અનેક કારણસર વર્ગો તો પડે જ છે. આવા વર્ગો સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ બંધાવા દેવા એ એક મહાન વિપત્તિ છે. ન્યાય અને સમતા સ્થાપવા માટે વર્ગો વર્ગો વચ્ચે વિગ્રહ ભેગો કરવો એ ભયાનક વસ્તુ છે. વર્ગવિગ્રહ ટાળવાનો જ પૂરેપૂરો અપત્તન થવો જોઈએ. સામ્યવાદ સ્થાપન કરવા માટે પણ લોકોના અભિપ્રાયોમાં અને જીવનમાં પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે અને સ્વદેશીમાં પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

વિગ્રહ કરતાં જીવનપરિવર્તન મોળી વસ્તુ છે, એમ તો કાઢ નહિ માને. મતપરિવર્તન પણ લડાયક વસ્તુ છે. શુદ્ધ સ્વદેશીના વ્યાપક પ્રચાર પણ એટલી જ ઉગ્ર વસ્તુ છે. લડાયક કે ઉગ્ર એટલે સામાને મારનાર એવો અર્થ નથી લેવાનો, પણ અધડામણ ઉત્પન્ન કરી અકળાવનારી અને દરેકને પરાણે વિચાર કરતા કરી ચૂકવાની એવી નવી સામાજિક વ્યવસ્થા.

આવી વ્યવસ્થાના મૂળમાં સ્વતંત્રતા, સમતા, સર્વાત્મીકય, અથવા દૂંકામાં કહીએ તો વ્યાપક સ્વદેશી તો હોતું જ જોઈએ. સ્વદેશીમાં નજીકનો અને દૂરનો એવા સ્વાભાવિક વિચાર અથવા ભેદને સ્થાન છે; પણ પોતાકું અને પારકું એવો વિગ્રહ નથી. દરેક માણસને એનો સ્વદેશ, એનો સ્વધર્મ વગેરે વસ્તુઓ એનાં કેન્દ્રો છે, પણ એના જીવનનું વર્તુલ આખા મનુષ્યસમાજને, આખા વિશ્વને અંદર લીધા વગર અટકતું નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે અહિંસા વગર સ્વદેશી સંભવે જ નહિ. સમાજગોલી વૃત્તિઓ ત્યાં ત્યાં દેખાય ત્યાં ત્યાંથી ઓળખીને તેને હાંધી કાઢવાની જરૂર છે. સ્વાર્થ, અદાંકાર અને રાગદ્વેષને કારણે ત્યાં મંથ્રો બંધાય છે, સત્તાઓ સ્થપાય છે ત્યાં એ બધાં

આર્યોની ઉપાસનારીતિની સાથે અનાર્યોની ઉપાસનારીતિનો કંઈક અચ્છેદ સમન્વય સિદ્ધ થઈ ગયો લાગે છે. હોમ આર્યોની રીતિ છે. પ્લાઠણ વગેરે ત્રણ દિવસને જ હોમનો અધિકાર છે અને તે અધિકાર નથી. વેદમાં ને બીજા વૈદિક-સાહિત્યમાં કેવળ હોમની જ કથા મળી આવે છે. પુષ્પ, ચંદન, - અક્ષતાદિ દ્વારા પૂજનો ઉદ્દેશ વૈદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ મળી આવતો નથી. પૂજનું અનુષ્ઠાન મૂળથી અનાર્યોનું અનુષ્ઠાન હોવું જોઈએ. આધુનિક હિંદુ લોકોમાં જે દેવતાઓની પૂજા પ્રચલિત છે, અને જેઓ હિંદુજાતિની પ્રધાન શ્રદ્ધા ભક્તિનું પાત્ર ગણાય છે, તેમનું સ્થાન ઋગ્વેદની દેવસભામાં અપ્રધાન હોય, તેમની કાંઈ પણ ગણતરી નથી. વૈદિક ઉપાસનામાં તેમનું આહવાન જ થતું નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. તો પછી હિંદુ ધર્મમાં શિવ અને ઉમા, શ્રી અને વિષ્ણુની કલ્પનાસભી મહોત્સવી કલ્પના આવી ક્યાંથી? સમસ્ત પુરાણો તેમના જ મહિમાથી ભરેલાં છે. હિંદુઓનાં ક્રેષ્ટ ચિંતન અને દર્શન તેમના જ ત્રીચરણમાંથી પ્રગટેલાં છે. પુરાણવર્ણિત દેવકલ્પના અને દેવલીલા, વેદની પછીના પાછલા કોઈ એક યુગમાં એકાએક હિંદુના મગજમાંથી ઊગી નીકળી એવા અનુમાનના સમર્થનમાં કાંઈ પણ દલીલ મળતી નથી. અનેક સૈદ્ધાંત્યો-વેદના સમયથી (તેની પણ પહેલાંના વખતથી) પુરાણની પ્રધાન દેવકલાણીઓ કાઠ ને કાઠ સ્વરૂપે વિદ્યમાન હતી, એમ લાગે છે. અજગત, હિંદુ જાતિની કલ્પના અને દર્શનશક્તિના ઔઠવની સાથે સાથે પાછળથી તે દેવકલાણીઓ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા લાગી. કાવ્યસૌંદર્ય અને સત્યદર્શનના આલોક દ્વારા તે પ્રકાશિત બની. પૃથ્વીની માનવકલ્પના તથા ચિંતને ઈશ્વરની સત્તા અને સ્વરૂપને શબ્દ દ્વારા અને રૂપરશ્મિ દ્વારા પ્રગટ કરવા યુગે યુગે જુદા જુદા દેશોમાં પ્રયાસ કરેલાં છે. કિંતુ શિવ અને ઉમા, શ્રી અને વિષ્ણુનાં પ્રતીકના આધારે મનુષ્યની કલ્પના તથા ચિંતને ભારતવર્ષમાં એટલી ગંભીર ભાવનાથી તથા એટલા વ્યાપક ભાવથી ધ્વજનું આહવાન કરી આપણને સહાય કરી છે કે, તેનો જોટો પૃથ્વીમાં બીજે ક્યાંય પણ મળવો મુશ્કેલ છે. જુદા જુદા ધર્મોની સામાન્ય તુલનાત્મક આલોચના કરનારને આ વાત કબૂલ કર્યા વગર ચાલશે નહિ.

શિવ અને ઉમા, શિવ અને શક્તિ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ ભારતવર્ષમાં વેદરચિત્તા આર્યોના આગમન પૂર્વે પણ વિરાજતાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ તેનાં લિંગ અને ગૌરીપદ્મય પ્રતિકા પણ આર્યોના આગમનની પહેલાંના યુગમાં ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન હતાં, અને લોકો તેનું પૂજન કરતા હતા. આ વાતની સાચિત્તી દક્ષિણપંચજમમાં હરપ્પા અને સિંધુતીરના મોહેન-જોડેરાના ખોદકામ પરથી મળી આવી છે. તે ખોદકામમાં આર્યોના આગમનની પહેલાંના યુગની વિશાલ નગરીનાં સુખદદ્ધ ધ્વંસાવશેષ મળી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી નીકળતાં અનુમાનો પ્રમાણે, પુરાણની દેવકથાઓ તથા પૂજાવિધિ વગેરેનું મૂળ વેદની પણ પૂર્વેના યુગમાં સિંધુતીરે વસનાર લોકોની સંસ્કૃતિમાં પણ જણાઈ આવે છે; અને આજે કંઈક અર્વાચીન ગણાતી મૂર્તિપૂજા પણ યુગો પહેલાંના પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પ્રચલિત હોવાનું અનુમાન થાય છે.

પુરાણમાં હર-પાર્વતીની જે લીલા પ્રગટ થયેલી છે, તેનું મૂળ એક રીતે જમ આર્યોના મૂળત્રય વેદમાંથી શોધી શકાય છે, તે જ રીતે બીજી રીતે તેનું મૂળ મોહેનજોડેરાના મૂળ રહીશોના ધર્મ તથા દેવાર્યનારીતિમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓ સંબંધે જે ગંભીર

તત્ત્વપૂર્ણ કથાઓ પુરાણમાં મળી આવે છે તેમાંની ઘણીખરી કંઇક અંશે આર્યોના આગમનના પૂર્વયુગની છે, તે સંબંધે કંઈ પણ ગ્રંથે જણાતો નથી, હિંદુ ધર્મની સૌથી મહાકથા છે “યોગ.” તે યોગસાધનપદ્ધતિ પણ પ્રાગૈદિક અનાર્યોની હતી. તે સંબંધી યથેષ્ટ આભાસ મોહેન-જોડેરાના ધ્વંસાવશેષમાંથી મળી આવ્યા છે. સૃષ્ટિપ્રકરણ-ફીરસાગરમાં શેષશાપી નારાયણ, તેમના નાલોકમળમાં બ્રહ્માનું અધિષ્ઠાન, મધુકૃંટલનો વધ વગેરે બાબતો; સાગરમંથન, દેવાસુરસંગ્રામ, સક્રિતનો આવિર્ભાવ, દશ અવતારની કથા વગેરે કંઈ કંઈ કથાઓ છે. તે તમામનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂરતો વિચાર થયો નથી. કિંતુ એ બધી કથાઓ પહેલવહેલી વૈદિક જગતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી નથી. વેદગદિર્ભૂત અનાર્ય જગતમાં તેમાંની ઘણીખરી કથાઓ ધણેલી છે.

દેવકથાઓની પેઠે ઇતિહાસકથા-પ્રાચીન રાજગણનાં જીવનવૃત્તાંત અને કીર્તિકથાઓ જે પુરાણોમાં અને રામાયણ-મહાભારતમાં રજાયેલી છે તે ઇતિહાસકથાઓ પણ કંઈક અંશે આર્યેતર જાતિની છે, એવો મત પણ પ્રચારમાં છે. પ્રાચીન રાજાઓ અથવા ક્ષત્રિય જાતિમાં પ્રચલિત રીતિનીતિ તથા ઇતિહાસકથાઓ મોટે ભાગે અનાર્ય જાતિનાં જ રીતિનીતિ તથા ઇતિહાસકથાઓ છે, એવી જાતનું અનુમાન પણ કરવામાં આવે છે.

ભારતના પુરાણોની ધારા આર્ય અને અનાર્ય ઉભય જાતિના દેવતાવાદ અને ઇતિહાસને અવલંબીને વહે છે. પુરાણની મૂળકથાઓ આંશિક ભાવે પ્રાગૈદિક ભારતમાં પ્રચલિત દેવકથાઓ અને રાજકથાઓમાંથી ઊતરી આવેલી છે. આર્ય અને અનાર્ય જાતિના મિલનથી હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો. તેની સાથેસાથે અનાર્ય પુરાણો પણ આર્ય ભાષામાં પ્રચિત થતા લાગ્યાં. ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃત ને ક્યાંક પ્રાકૃતમાં. જેવો ગુપ્તવંશના સમ્રાટોના રાજ્યકાળમાં બ્યાસજીના નામની સાથે પુરાણકથાઓને જડી દેવામાં આવી. એ રીતે રામાયણ મહાભારતના રૂપમાં પુરાણોનું છેવટનું સંસ્કૃત રૂપ હિંદુ જનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું.

પુરાણોને સંસ્કૃત રૂપ દેવાની આવશ્યકતા હતી. તે સિવાય તેનો સમગ્ર ભારતમાં પ્રચાર થઇ શકે તેમ ન હતું. કારણ, સંસ્કૃત ભાષા વડે જ હિંદુભારતને એક સૂત્રે બાંધી બાબજીધર્મે, મિત્ર લિંગ નાના પ્રદેશોમાંથી એક અખંડ દેશ બનાવ્યો હતો. સંસ્કૃત રૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી એ કથાઓમાં વધઘટ થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઇ ગઇ. પરંતુ સંસ્કૃત રૂપ હતું પંડિતોની આલોચના માટે પુરાણની પ્રાચીન કદાણીઓ દેશભાષામાં પણ જનસમાજ મધ્યે પ્રચલિત હતી. દાખલા તરીકે પ્રાકૃતમાં, અત્યારે જેમ નિરક્ષર ખેડૂત અથવા મજૂર કિંવા મોટા ધરની અશિક્ષિત વ્યક્તિ ગુજરાતી, બંગાળી કે હિંદી વા તામીલ ભાષામાં પણ પુરાણોની વાનો સાંભળે છે ને શીખે છે તેવા તેમાંથી જીવનના ઐશ્વર્યસાધનનો સંગ્રહ કરે છે, તે રીતે તે વખતે પણ થતું હતું. પ્રાકૃતમાં, પ્રાચીન તામીલ વા પ્રાચીન કાનડી ભાષામાં એ જાતની પુરાણકથાઓ પ્રચલિત હોવાનું પ્રમાણ મળી આવે છે. ભારતનો જનગણ પુરાણ તથા રામાયણ મહાભારત સાધેનો પોતાનો જીવંત સંબંધ કદાપિ ગુમાવી ખેડો નથી. અદાર પુરાણ, રામાયણ ને મહાભારતની કથા સાંભળવાયો માણસ રૌરવ નરકમાં પડે છે, એવી જાતની ઉક્તિ અર્વાચીન કાળના ઇતિહાસના અનમિત્ર કથા મૂર્ખે પ્રચલિત કરી છે તે સમગ્રનું નથી.

પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃતેતર પુરાણ લોકભાષામાં હતાં, તે વાત આપણી આધુનિક આર્ય અને દ્રાવિડ ભાષામાં પુરાણ અને ઇતિહાસનાં પાત્રોનાં નામનાં કેટલાંક રૂપ મળી આવે છે તે પરથી સમજાય છે. આજથી દોઢહજાર વર્ષ પહેલાં બંગાળી ભાષા બોલનાર લોકો, સંસ્કૃત શબ્દ ‘કૃષ્ણ’ ‘રાધિકા’ ‘અભિમન્યુ’ વગેરેનું પ્રાકૃત રૂપ “કનહ” “રાહિઆ” “અદિવન” વગેરે બોલતા હતા; એટલું જ નહિ પણ આજે પણ એ પ્રાકૃત પદોનાં “કનહ” “રાહી” “આર્ધરન” વગેરે રૂપ પ્રાચીન બંગાળી પુસ્તકોમાં મળી આવે છે યુગરાત્રીમાં આજેય ‘કૃષ્ણ’ શબ્દનું “કહાન” રૂપ પ્રચલિત છે. એ પ્રમાણે કેટલાંયે પ્રાકૃત રૂપો પાછલા વખતમાં સંસ્કૃત રૂપો દ્વારા વિતાડિત થયાં છે તેની ગણતરી પણ થઈ શકે નહિ. એ જ કારણથી ઉત્તરભારતમાં હિંદીમાં “સીતા” શબ્દનું રૂપ હાલ પણ “સીય” બોલાય છે. લક્ષમણનું રૂપ “લખન” તથા પ્રાચીન હિંદીમાં રામનું એક પ્રાકૃત રૂપ “રાઉ” હતું તે પણ આ વાતને ટેકા આપે છે. તામીલમાં પ્રાચીનકાળથી જ પ્રધાન પૌરાણિક દેવતાઓનાં વિશુદ્ધ દ્રાવિડ નામ પ્રાપ્ત થાય છે:—“માલ” અર્થાત્ વિષ્ણુ, “પૈરુમાલ” અથવા મહાવિષ્ણુ, “અયન” અર્થાત્ ઇલા વગેરે. ‘શિવન’ કે ‘શિવ’ શબ્દને પણ કોઇ કોઇ દ્રાવિડ ભાષાનો શબ્દ માને છે. ઉમાનું એક તામીલ નામ “કારમૈ” છે. ગણેશ “પિલ લૈયાર” રૂપે પૂજાય છે, તથા કાર્તિકેય તામીલ દેશમાં “મગન” નામે લોકપ્રિય દેવતા ગણાય છે.

કેટલાંક પ્રમાણોથી એમ જણાય છે કે આપણામાં હાલ પ્રચલિત સંસ્કૃત પુરાણો અને ઇતિહાસ આદિમ યુગમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ન હતાં. પ્રાચીન આર્ય યુગમાં જે પુરાણ હતાં તે કેટલાંક વૈદિક ભાષામાં તથા કેટલાંક જુદી જુદી અનાર્ય ભાષામાં દેવકથાઓ અને રાજકથાઓરૂપે હતાં. તે પછીના કાળમાં પુરાણકથાઓ પ્રાકૃત અને પ્રાચીન તામીલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષામાં હતી. ધણું કરીને સંસ્કૃત પુરાણોથી સ્વતંત્ર પુરાણકથાઓ પ્રાચીન બંગાળી વગેરે ભાષામાં પણ વિદ્યમાન હતી. પુરાણ લાંબા વખત સુધી ભારતના જન-સમાજનાં સાહિત્ય, ભાષાસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય હતાં. લોકસાહિત્ય તરીકે તેમને પરિમાર્જિત કરી લેવાની આવશ્યકતા હતી. પડિતોએ આખ્યાનોને જોમ અને તેમ સંસ્કૃત કરી લીધાં છે, ને પુરાણ નામે અંચસ્વરૂપે અચિત કરેલાં છે. એ પ્રમાણે થયેલા સંસ્કૃતીકરણને લીધે તથા સાર્થ સાર્ય બ્રાહ્મણધર્મનાં ચિંતન, દર્શન અને કલ્પના દ્વારા ઉચિત થવાને લીધે તથા પ્રમાણરૂપ અથોમાં અચિત થવાને લીધે, એ કથાઓની પ્રસિદ્ધિ અને મહત્ત્વ વધી ગયાં છે. કિંતુ સંસ્કૃત અદાર પુરાણોમાં અને બીજાં ઉપપુરાણોમાં ન ગુંથાએલી એવી બીજી સેંકડો પુરાણકથાઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. તેની કથાઓમાંની કેટલીક તદ્દન જુદા જ પ્રકારની નવીન દેવકથાઓ છે, તથા કેટલીક સંસ્કૃત પુરાણ-ઇતિહાસમાં અચિત થયેલી આખ્યાયિકાઓને મળતી આખ્યાયિકાઓરૂપે છે. કદાચ તે આખ્યાયિકાઓ પણ સંસ્કૃત રૂપ ધરી વ્યાસદેવના નામની છાપ પામી પુરાણરૂપે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી હોત. પરંતુ ઉત્તર-ભારત, વિદેશીય તુર્કમુસલમાનોએ જીત્યા પછી તથા તે પછી મુસલમાનીકૃત ઉત્તરભારત દ્વારા દક્ષિણભારત જતાયા પછી, દેશમાં એવી અરાજકતા અને ખંડનની તાડવધીલા ચાલી કે તેને લીધે બ્રાહ્મણો આ વિષય પર નેહવું પ્યાન આપી શક્યા નહિ. વળી કેન્દ્રીભૂત હિંદુરાજચકિત અને બ્રાહ્મણચકિતના અભાવે નૂતન પુરાણો પ્રામાણિક અથો તરીકે સ્વીકૃત થયાં નહિ. એ નવાં પુરાણોની કથાઓ

અને ઉપદેશ નાના નાના પ્રદેશમાં જ પ્રચલિત રહ્યાં. દક્ષિણમાં વ્રજભગ દરેક મોટાં મોટાં તીર્થસ્થળના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની લીલાને અવલંબીને ઘણાં ‘સ્થાનપુરાણ’ અથવા ‘માહાત્મ્ય’ રચાયેલાં છે. તે બધાં મનોહર શૈલિની દ્રષ્ટિએ અથવા પ્રાચીનત્વની દ્રષ્ટિએ, સાધારણ પુરાણ-કથાઓ કરતાં કાંઈ પણ રીતે બિતરતાં નથી. છતાં પણ ગયાખંડ, કાશીખંડ, જમ્બનાથ માહાત્મ્ય વગેરેની પેઠે તે સર્વજનસ્વીકૃત પુરાણોમાં સ્થાન પામ્યાં નથી. જંગળ દેશનું મંગળ કાવ્ય પણ પુરાણ જ છે. કિંતુ મનસા-મંગળની સતી એલુલાની કથા સંસ્કૃતમાં પ્રચિત ન થવાથી અને પુરાણોની ‘પદ્ધતિ’ ન પ્રાપ્ત કરી શકવાથી જ બંગાળી ભાષામાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં જ સીમાગદ્ધ બની રહી. વળી ગોપીચંદ રામની કથા સંસ્કૃતમાં પ્રચિત ન થઈ, છતાં પણ ભારતના તમામ પ્રાંતોમાં સાધારણ જનસમૂહમાં તે પ્રચલિત છે. ગુજરાત તથા બીજા પ્રાંતમાં પ્રચલિત વ્રતકથાઓ પણ પુરાણપદ્ધતિ પામ્યા વગરની પુરાણ-કથાઓ છે; અને તેમાં આજ યુગો સુધી પણ દ્રાવિડ સંસ્કારની તથા ખૂન-અર્ચનની છાપ જણાઈ આવે છે. ભારતના કેટલાક પ્રાંતોની પ્રાચીન ભાષાઓમાં વાલ્મીકિ રામાયણથી કાંઈ કાંઈ સ્વતંત્ર કથાભાગવાળા રામાયણના મંથો પણ છે. જવાના રામાયણમાં વાલ્મીકિ રામાયણથી કેટલીક સ્વતંત્ર કથાઓ મળી આવે છે. ગુજરાતના નિરક્ષર જનસમૂહમાં આજે પણ શિવપાર્વતીની અનેક લોકકથાઓ પ્રચલિત છે જે પુરાણકથાઓથી સ્વતંત્ર લાગે છે. પરંતુ તેના જ જેવી બીજી કથાઓ સુસંસ્કૃત પુરાણોમાં પ્રચિત થયેલી છે.

ઘણે સ્થળે આનું જોવામાં આવે છે કે, કાંઈપણ દેવલીલાનો કાંઈ પણ વિશેષ અંશ કે અંગ તે લીલાવિષયક પ્રાચીન પુરાણગ્રંથમાં હોતો નથી, છતાં તેવી લીલા પાછલા યુગની ભાષાના કાંઈ કાવ્ય કે આખ્યાનમાં મળી આવે છે. આમ થવાનાં એ કારણ હોઈ શકે: (૧) પ્રાચીન પુરાણમાં ન દાખલ થયેલો તે દેવલીલાનો અંશ અથવા ભાગ પાછળના વખતમાં કલ્પિત લોકો થયો હોય; અથવા (૨) પ્રાચીન પુરાણમાં કાંઈ પણ કારણે અગ્રાજ થયેલી લોકકથા લોકમુખે પ્રચાર પામી ભાષા પુસ્તકમાં પ્રથમ સ્થાન પામી હોય. ઉદાહરણ તરીકે પ્રાચીન પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણલીલાના દાનખંડ તથા નૌકાખંડનો ઉલ્લેખ નથી. શ્રી રાધાના અસ્તિત્વ સંગ્રંથી શ્રીમદ્ભાગવત જેવા ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી છતાં દિંદી બંગાળી તથા ભારતના બીજા પ્રાંતોનાં કાવ્યોમાં દાનખંડ તથા નૌકાખંડ શ્રીકૃષ્ણલીલાના અંશ તરીકે સ્વીકૃત થયેલા છે. વળી પાછલા વખતનાં કાવ્યોમાં તે રાધા વગરના શ્રીકૃષ્ણની કલ્પના જ મળી આવતી નથી. બંગાળામાં પ્રચલિત ‘શિવાયન’માં પણ સંસ્કૃત પુરાણોથી ભિન્ન એવી-અર્વાચીન યુગમાં બંગાળી હિંદુ જાતિએ મદલ કરેલી-શિવવિષયક કેટલીક કથાઓ મળી આવે છે.

આ રીતે ભારતનાં ધર્મ, ચિંતન અને રસસૃષ્ટિની પ્રાચીનતમ ધારા, ભારતીય સાહિત્ય, શિલ્પ, સંગીત વગેરેની ચિરંતન અનુપ્રાણતા, અને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના ઉત્કર્ષવિધાનમાં ભારતનાં નરનારીઓના ચીરસદૃશ્ય પુરાણમંથો પ્રત્યેક શિક્ષિત ભારતવાસીની આલોચનાને પાત્ર છે. પુરાણ અને કલ્પિતકથાઓ ભારતના અધિવસીની વાણી સકળ જનને માટે સરળ કરી મૂકે છે. સ્ખીરતમ આધ્યાત્મિક મત્તને રૂપક વડે સુલભ કરી મૂકે છે, ભારતની બધાર જ્યાં જ્યાં ભારતની સંસ્કૃતિ પ્રસરેલી છે ત્યાં ત્યાં ભારતની પુરાણકથાઓ પણ પહોંચી છે.

શક જાતિના કુશન સમ્રાટો (કનિષ્ક વગેરે) ની સુદ્રામાં 'ઉત્તર', 'અહીશ', 'મહાદેવ', નામથી શિવની મૂર્તિ, 'વાત' નામથી વાયુની મૂર્તિ, 'સ્કંદ', 'કુમાર', 'મહાસેન' નામથી કાર્તિકેયની મૂર્તિ ચીતરેલી દેખાય છે. કુશન સામ્રાજ્ય મધ્ય એશિયા પર્યંત પ્રસરેલું હતું. તેથી એ તમામ પૌરાણિક દેવતાઓ સંબંધી તથા કદાચ તેઓની પુરાણ-પ્રચિત લીલા-કથાઓ સંબંધી પણ મધ્ય એશિયાના લોકો થોડા ધણા પરિચિત હતા. કુશન સમ્રાટોના પક્ષીના કાલનાં પંચમુખ વૃષભવાહન શિવનાં, હરપાર્વતીનાં અને ઇંદ્રનાં ચિત્રો મધ્ય-એશિયામાં મળી આવ્યાં છે. ગણેશ અને સરસ્વતી ચીન અને જાપાનમાં આજ પણ પૂજાય છે. મધ્ય એશિયાના લોકો તથા ચીન, કોરિયા અને જાપાનના રહીશો ભારતના બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓની કથા સારી પેઠે જાણતા હતા. જટાભુટધારી દીર્ઘશ્મશ્રુ બ્રાહ્મણ અને ઋષિઓનાં અનેક ચિત્રો મધ્ય એશિયામાં, ચીનમાં અને જાપાનમાં (તે વખતના શિલ્પીઓના હસ્તે અંકાયેલાં) મળી આવ્યાં છે. મધ્ય એશિયા, ચીન અને જાપાનમાં બૌદ્ધ પ્રભાવ અધિકાંશ પ્રસર્યો હતો. તેથી જાતક અવધાન વગેરે બૌદ્ધ પુરાણ એ દેશમાં આદરણીય થયાં હશે. બ્રાહ્મણાનુમોદિત ઇતિહાસ અને પુરાણ ત્યાં આદર પામ્યાં નથી. તથાપિ બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણધર્મ બંનેના દેવતાવાદમાં એક પ્રકારની સામાન્ય એકતા છે. તે એકત્યના કારણથી આપણને સુપરિચિત એવી અનેક પૌરાણિક કથાઓ ચીન અને જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે પ્રસરેલી છે.

કિંતુ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં ભારતનાં પુરાણ અર્થાત્ બ્રાહ્મણાનુમોદિત પુરાણ એકી-વારે દિગ્વિજય કરી તે દેશના લોકોનાં ચિત્તમાં અધિકાર જમાવી બેઠાં છે. ઇન્ડોચીન નામના પ્રદેશમાં-અર્થાત્ સુવર્ણભૂમિ કે દક્ષિણ બર્મા, બ્રહ્મદેશ કે ઉત્તર અને મધ્યબર્મા, દ્વારાવતી વા દક્ષિણ શ્યામ, કંબોજ, કોચીન તથા શ્યામ રાષ્ટ્ર વગેરે કેટલાક દેશોમાં તથા ઇન્ડોનેશિયા અથવા દ્વીપમય ભારતમાં અર્થાત્ મલાયા, સુમાત્રા, જાવા, બલીદ્વીપ, બોર્નીઓ વગેરે સ્થાને ભારતની પુરાણકથા તથા રામાયણ મહાભારતને સ્થાન મળેલું છે. બર્મા શ્યામ અને કંબોજના લોકો હાલમાં બૌદ્ધ છે. મલાયા, સુમાત્રા અને જાવાના લોકો હાલ મુસલમાન ધર્મના છે. કેવળ માત્ર દુર બલીદ્વીપના લોકો મિત્ર બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. તથાપિ એ બધાં સ્થાનોમાં રામાયણ મહાભારત તથા આપણી અનેક પૌરાણિક કથાઓ, જે રીતે ભારતવર્ષના હિંદુઓમાં આદરણીય ગણાય છે તેવી જ રીતે ત્યાં પણ ગણાય છે. વળી ઇન્ડોનેશિયા વા દ્વીપમય ભારતમાં તો તેનો ભારતવર્ષ કરતાં ચે અધિક આદર થતો હોય એમ લાગે છે. ભારતની પેઠે એ બધા દેશનાં ભારતકર્પ શિલ્પને આપણા ઇતિહાસ અને પુરાણોએ જ પુષ્ટિ આપી છે. રામાયણ મહાભારત કે તેને અવગ્રંથીને રચેલા કાવ્ય અને નાટકના ગ્રંથો ગાદ કરીએ તો જાવા શ્યામ અને કંબોજ તથા બર્માના સાહિત્યમાંથી મોટા ભાગ નીકળી જાય. જાવા, કંબોજ વગેરે સ્થાનોનાં વિશાળ મંદિરોની દીવાલો પર રામાયણ મહાભારતની બૃહત્ ચિત્રાવળીઓ નજરે પડે છે, તે જોતાંની સાથે જ ભારતીય શિલ્પકલાનું ગૌરવ યાદ આવે છે. હાલ પણ ત્યાંનાં લોકપ્રિય નાટકો પેકીનાં ધણાંની કથા-વસ્તુ રામાયણ મહાભારત તેમ જ પૌરાણિક આખ્યાનોમાંથી ધટાવેલી છે. શ્યામ, કંબોજ અને જાવા વગેરે સ્થાનોમાં રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણકથાઓના આધારે અભિનવ છાયાનાટ્ય સરજવાં છે અને પોપાર્યા છે. *

‘સ્થપતિને—’

૧

ભાલા સ્થપતિ ! લે હવે
ચલાવ વિધિ—ટાંકણું,
ઘટાવ ઘડી કર્વતે—
વિરૂપ કદી હોઉં તો.
ધન—પ્રહરણે કરી—
સુયોગ્ય જગ-વાસ્તુમાં
રચાય ત્યમ ગોઠવી
યથેચ્છ મૂકજે શિલા.

૨

રહું તળગંઠેઃ અહા !
સુખ ચરણ-ધૂલિ જે-
પવિત્ર જગ-ભક્તની-
ધરું શિર પરે વળી.
પ્રવેશ-પથ ને ઉલો
ધરું વિવૃત—બારણું
અન્નાણુ સહુને રહું.
વળી અટલ સેવના.

૩

ચહે તકર્તી મૂકવા
ઘડી નિશિત ટાંકણે
હ્રદે કલ ન કોતરીઃ
તથાપિ બહુ રમ્ય એ.
ભવિષ્ય-જગને કહું
કથા અટલ—ભૂતની;
બતાવી નવ-માર્ગ કે
ખવાઈ શરદઃ શતે.

૪

ઘટાઉં જગ-મંદિરે
પ્રખાત તલ-પાયમાં
તમા ન, વસું વા શિરે—
અધઃ શકલના બલે.
પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા

ઢોલામારુની મૂળ કથા

[રાજસ્થાની ભાષાનું એક પ્રાચીન પ્રેમગાથાત્મક ગીતિ-કાવ્ય]

ગીતિકાવ્યો Balladsના સંબંધમાં સ્કોટિશ કવિ અને આલોચક ફ્લેચર (Fletcher) કહ્યું છે કે:

“Give me the making of the Ballads of a nation and I care not who has the making of the Laws.”

“જે હું કોઈ પણ પ્રજાનાં ગીતિકાવ્યો રચી શકું તે તે પ્રજાના કાયદા કાણ બનાવે છે એની મને પરવા નથી.”

વાસ્તવિક રીતે વાત પણ સાચી છે. ઈંગ્લેન્ડ સ્કોટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોના સાહિત્યની તપાસ કરવામાં આવે તો જણાશે કે એ દેશોએ પોતાના પ્રાચીન ગાથાસાહિત્યની પ્રાણપણે પણ રક્ષા કરી છે. એ જ એમની જાતીય શક્તિ, સામુદ્રિક એકતા અને રાજનૈતિક મહત્તાનું એક મોટું કારણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોને પોતાના Beowulf, Authurian legends અને Border Balladsનો; Lucids, Nebulungenlied અને Kalmebનો જેટલો ગર્વ છે એટલો સાહિત્યક્ષેત્રની અન્ય કોઈ પ્રકારની મંજૂરકારીન અથવા અર્વાચીન રચનાનો નથી. પરંતુ ભારતવર્ષને પોતાની સદીઓની અનિશ્ચિત રાજનૈતિક પરિસ્થિતિમાંથી દુરસદ જ ન મળી એટલે એવા પ્રકારના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષાનો ઉપાય કેને સૂઝે ?

ભારતવર્ષમાં રાજસ્થાની ડિંગલ ભાષાનું સાહિત્ય આવા પ્રકારનાં પ્રાચીન ગીતો અને ગાથાકાવ્યોથી ભરપૂર છે. એમાંના એકનો પરિચય આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પ્રેમગાથાત્મક ગીતિકાવ્યનું નામ ‘ઢોલા-મારુરા દૂદા’ પ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવ્યું છે. એ પ્રેમગાથા બહુ જ જૂની છે અને એની ઘટનાઓનો સંગઠિત થવાનો સમય એના નિર્માણકાળથી કેટલીક સદીઓ પૂર્વેનો છે. વર્તમાન કાવ્યરૂપમાં એનું નિર્માણ ચિત્રમની સોળમી સદીમાં થયું. એની ભાષાના મંબંધમાં બહુ મતભેદ છે. એના કેટલાક અંશોની ભાષા એટલી જૂની છે કે એમાં અપભ્રંશ ભાષાની સ્પષ્ટ છાપ દેખાઈ આવે છે. છતાંયે કેટલાક અંશ એવા પણ છે કે જેમાં ભાષાનું બહુ જ નજીકનું વર્તમાન રૂપ જણાય છે. આ ભાષાવિભિન્નતાનું કારણ એ હોઈ શકે છે કે એ એક પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી એક પ્રેમગાથા છે, જે લોકરમૂતિદ્વારા રક્ષિત થઈ ગીતરૂપે-ગવાની આવી છે. ઉત્તરી ભારતવર્ષમાં લિપિનો પ્રચાર થતાં લોકોએ આ પ્રેમગાથાને તેના અંતિમ રૂપમાં લખી લીધી અને ત્યારથી એ રચાયો જતો. પરંતુ અંતિમ રૂપમાં લખાયા પહેલાં અસંખ્ય ભાટ અને ચારણોના મુખે, સમયે સમયે અને શનાખ્દીએ શનાખ્દીએ એની ભાષા, ભાવ અને વર્ણનશૈલીમાં જે પરિવર્તન થયું છે એનો ચાચો ઇતિહાસ કોણ જાણી શકે

છે ? મંત્રારનાં મુર્તિ પ્રાચીન સાહિત્યોમાં વીરકાવ્યો, ગીતિકાવ્યો અને પરંપરાગત પ્રેમ-
માધ્યમોની એ જ દશા રહી છે. સત્ય તો એ છે કે સાચી કવિતા, માનવપ્રકૃતિનું સાચું
ચિત્ર, પ્રેમ અને ધૃણા, લય અને આશંકા, આશ્ચર્ય અને વિસ્મય, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા-આ
સહુ ભાવનાઓનો અભિનય આપણે આ જ પૂર્વતિહાસિક અને પ્રથાવિહીન
(Pre-historic and anti-classical) લોકપ્રિય કાવ્યોમાં મળે છે. ત્યારથી માનવીએ
પોતાની જાતને સંભાળી છે, ત્યારથી તે શુદ્ધિમતાનો ઢોંગ રચવા લાગ્યો છે અને શુદ્ધિમતાની
ખુમારીમાં ત્યારથી એણે મગજ આગળ હૃદયનો તિરસ્કાર કરવાનું શ્રેયસ્કર માન્યું છે;
ત્યારથી સાચી, હૃદયસ્પર્શી, નૈસર્ગિક કવિતાનો હાસ થવા લાગ્યો છે; અને એને જદી
કૃત્રિમ અને ભાવશૂન્ય કવિતાનો પ્રાદુર્ભાવ થવા માંડ્યો છે. વિશાળ ગયનમાં સ્વચ્છંદ પાંખોને
ફેડાવતી અને ગાતી, યથેચ્છ કડવાં મીઠાં ફૂલોનો સ્વાદ લેતી, અને વચ્ચે સરિતાઓનું
જલપાન કરતી વનવનમાં વિચરણ કરનારી મનમોહક ચક્રીના સંગીતમાં અને સુવર્ણપિંજરમાં
જલકાચેલી, પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઉત્તમોત્તમ પદ્યોનો ભોગ કરતી, પોતાના માલિકના
રતાવેલા કોષ્ટ સમ્મોદોને રટતી ચક્રીમાં જેટલું અંતર છે, એટલું જ આ કવિતા અને અર્વાચીન
કાળની પ્રથાજદ કવિતામાં છે.

દોલા-મારના કાવ્યની કથા સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:

એક સમયે પૂગલ દેશ (બિકાનેર રાજ્યનો એક ભાગ)માં પિંગલ રાજા રાજ્ય કરતો
હતો, અને નરવર દેશમાં નવરાજા રાજ્ય કરતો હતો. પિંગલને ત્યાં એક કન્યા થઈ એનું
નામ મારુવણી હતું. નવ્રાજા પુત્રનું નામ દોલા (સાહકુમાર) હતું. એક વર્ષ વરસાદ ન
થવાના કારણે પિંગલ કેટલોક સમય પુષ્કરમાં જઈને રહ્યો. આ તરફ રાજા નલ પશુ
તીર્થાટન કરતો ત્યાં આવી ચઢ્યો. બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાતાં એકની પુત્રીનું લગ્ન ખીખના
પુત્રની સાથે કરવામાં આવ્યું. એ વખતે દોલાની ઉંમર ત્રણ વર્ષની અને મારુવણીની દોઢ
વર્ષની હતી. શરદાગમન થતાં બંને રાજા પોતપોતાના કુટુંબસહિત પોતાનાં રાજ્યમાં પાછા
ફર્યા. મારુવણીની ઉંમર બહુ જ નાની હોવાને લીધે પિંગલે એને એ સમયે સાસરે ન
મોકલી. આ ગાળામાં કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. રાજા નલે પૂગલદેશ બહુ દૂર હોવાને લીધે
દોલાનું ખીખનું લગ્ન માગવાના રાજાની માલવણી સાથે કરી દીધું, અને એના પૂર્વજસની
વાત છુપાવી રાખી. આ તરફ મારુવણી મોટી થતાં એના પિતા પિંગલે દોલાને મોલાવવાને
કેટલાયે દિવસ મોકલ્યા, પરંતુ માલવણીએ શોકપૂર્ણમંત્ર થઈ પૂગલ અને નરવરના માર્ગ
પર એવો પ્રબંધ કરી રાખ્યો હતો કે દૂત દોલાની પાસે સંદેશ લઈને પહોંચે તે પહેલાં જ
એને મારી નાખવામાં આવતો. મારુવણી હવે પુત્રી થઈ હતી. એક દિવસે એણે સ્વપ્નમાં
દોલાને જોયો; એની વિરહપીડા જાણી. એ અરસામાં નરવરથી ઘોડાનો એક સોદાગર
પૂગલમાં આવ્યો. એણે દોલાના ખીખ લગ્નની વાત પિંગલને કહી સંભળાવી. મારુવણીએ
પશુ એ સાંભળી. વિરહદુઃખથી ત્રંત્રિત બની તે ત્રિશિખની માફક કુરજ (મરુચક્રમાંનું એક
પ્રકારનું પક્ષી: કુંઝ પક્ષી) અને કાગડાઓને દોલાની પાસે પોતાનો પ્રેમપ્રદેશ લઈ જવા
માટે પ્રાર્થના કરવા લાગી. અંતે સોની મલાદથી માલવણીના પદ્મચંદ્રથી જયરાત્રી ચોગ્યતા
ધરાવનાર એક ઢાઢીને સંદેશ આપીને મારુવણીએ મોકલ્યો. માર્ગમાં ઢાઢીએ પોતાના
સંગીત દ્વારા માલવણીના માથુસોને પ્રસન્ન કર્યા, અને તેને નિષ્પાપ વાયક સમજી જવા દીધો.

દોહાના મહેલની નીચે જઈને ઢાઢીએ રાતઝર આશયગર્જિત ગીતોમાં મારુવણીના પ્રેમસંદેશ
 દોહાને સંભળાવ્યો. દોહાએ પ્રાતઃકાળ થતાં જ એને બોલાવી મંગાવ્યો અને બંધી વિગત
 જાણી, એને પ્રત્યુત્તર અને ઈનામ આપી વિદાય કર્યો. હવે તો દોહાના દિલમાં ઉત્કંઠા અને
 વ્યગ્રતા વ્યાપી ગઈ. માલવણીએ ચતુરતાપૂર્વક પતિના દિલની વાત જાણી લીધી. દોહાએ
 મારુવણીને તેડી લાવવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ માલવણીએ એક વર્ષ સુધી તો
 અનુનય-વિનય કરીને દોહાને રોકી રાખ્યો. અંતે શરદઋતુની એક અધરાતે સુતેલી માલવણીને
 છોડીને દોહો ચૂપકીથી એક તેજ ગતિવાળા જાંટ પર સવાર થઈ પૂગલ તરફ ચાલી
 નીકળ્યો. પ્રસ્થાન કરતી વખતે જાંટનો બલબલાહટ સાંભળીને માલવણી જાગી બેઠી, અને
 દોહાને ન જોતાં દુઃખી થઈ. પાછળથી પોતાના પોપટને સમજાવીને મોકલ્યો. પોપટે ચંદેરી
 અને ખૂંદોની વચ્ચે એક તળાવ પર દોહાને દાતણ કરતો જોયો અને એને કહ્યું કે તેના
 વિરહમાં માલવણી મરણ પામી હતી. દોહો સમજી ગયો હતો અને તેથી તેણે ઉત્તરમાં કહ્યું
 કે તું જઈને એની અંત્યેષ્ટી કરી દે. પોપટ પાછો ફર્યો. માલવણી નિરાશ થઈ ગઈ. માર્ગમાં
 દોહાને જામર સૂમરા નામના એક બારી સરદારનો ચારણ મળ્યો, જે જામર તરફથી
 મારુવણીની સાથે પુનાવવાહ કરવાનો પ્રસ્તાવ લઈ રાજા પિંગલની પાસે ગયો હતો અને
 હતાશ થઈને પાછો ફરી રહ્યો હતો. દોહાએ પૂછતાં, ચારણે ઈર્ષ્યાવશ કહ્યું કે મારુવણી તો
 હવે વૃદ્ધા બની ગઈ છે. આ ઉત્તર સાંભળીને દોહાને ચિંતા અને વિરક્તિ થવા લાગી.
 પરંતુ થોડે દૂર આગળ જતાં વીસૂ નામનો ખીજો ચારણ મળ્યો, જેણે મારુવણીની સાચી
 ખબર આપી દોહાને ચિંતામુક્ત કર્યો. પછી દોહો પૂગલદેશ પહોંચ્યો. સાસરામાં એનો સત્કાર
 થયો; આનંદ વર્તાઈ રહ્યો. પિંગલે ખૂબ આનંદ ઉત્સવ માન્યો. મારુવણીના હર્ષને પાર
 ન રહ્યો. સૂકાર્ધ ગયેલી વધારી યથાસમયે વર્ષા-જલની પ્રાપ્તિ થતાં પુનઃ ખીજી જોડે છે,
 તેવી રીતે મારુવણી પણ પુનર્જીવિત થઈ. કેટલાક દિવસ સુધી આનંદ ભોગવી, મોટી દહેજ,
 ધન, દાસ-દાસી લઈને મારુવણી સહિત દોહો નરવરને પંથે પહોંચ્યો. માર્ગમાં એક વિશ્રામ
 સ્થાનમાં સુતેલી મારુવણીને પીવણા માપે (રાજસ્થાનનો એક જાતનો ઝેરી સાપ) દંશ
 દીધો. સવારે જાગતાં દોહાએ મારુવણીને શ્વેતચિત્તિમાં જોઈ. તે વિલાપ કરવા લાગ્યો, અને
 ચિંતા ખડકી પ્રિયાની સાથે બળી મરવાને તત્પર થયો. જે સમયે ચિંતાપ્રવેશની તૈયારી
 થઈ રહી હતી, તે સમયે યોગી અને યોગિનીના વેશમાં શિવ-પાર્વતી એ માર્ગે થઈને
 નીકળ્યાં. યોગિનીના આગ્રહથી યોગીએ મારુવણીને પુનઃ જીવિત કરી. દોહો એથી પ્રસન્ન
 થયો અને આગળ ચાલ્યો. આ દરમ્યાન દોહાના પાછા ફરવાની ખબર દુષ્ટ જામર સરદારને પડી
 ચૂકી હતી. મારુવણીને છીનવી લેવાની ઇચ્છાથી તે દોહા સહિત વચમાં ચાલી જામો.
 દોહાને મળતાં એણે કષ્ટપૂર્વક એનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. દોહો એની દયાબાજીબરી વાતોમાં
 ફસાઈ-ત્યાં રોકાયો. જામરની સેનીની સાથે મારુવણીના પિયરની એક દૂમણી (ગાયિકા)
 હતી. એણે ગાતાં ગાતાં ઇશારાથી મારુવણીને એ દયા અને પડ્યંત્રની વાત સમજાવી દીધી.
 એ સમજીને મારુવણીએ પોતાના જાંટને નેરથી માર્યું. જાંટ વેગપૂર્વક જાણે થયું. દોહો
 જાંટને સંભાળવાને આવ્યો ત્યારે મારુવણીએ એને કાનમાં સમજાવી દીધું. મારુવણીને સાંધે
 લઈને દોહો જાંટ પર ચઢી બેઠો અને જોતજોતામાં કેટલાયે દાસ દૂર નીકળી ગયો. જામરે
 સેના સહિત એનો પીછો પકડ્યો, પરંતુ એને હતઃશ ગની પાછા ફરવું પડ્યું. દોહો મારુવણી

સાથે સકુશળ નરવર પહોંચી ગયો. એના પિતાએ ધામધૂમથી જાતેનું સ્વાગત કરીને મહેલમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. માલવણીને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એને ચિતા અને ઈર્ષ્યા ઉપજ્યાં. મારુવણીના કહેવાથી દોલાએ માલવણીનો પણ આદર કર્યો. પછી ત્રણે આનંદપૂર્વક મુખથી રહેવા લાગ્યાં. એક દિવસ માલવણીએ પૂગલ દેશની અને મારુવણીએ માળવાની ખરાબી કરી. વૈર વધી પડ્યું, પરંતુ દોલાએ જાતેને સમજાવીને ઝપડાનો અંત આણ્યો.

“દોલા-મારુરા દ્વા” કાવ્યનું સંપાદન ૧૮ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે કરવામાં આવ્યું છે; જે રાજસ્થાનનાં રાજ્યોના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાંથી શોધીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. એમાં પણ સૌથી પ્રાચીન એ પ્રતોના પાઠને વિશેષ પ્રામાણિક સમજીને આધારરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. એમાંથી એક તો જોધપુરની રાજકીય લાય-બ્રેરીમાંથી મળેલી વિ. સં. ૧૬૬૬ કાર્તિક શુ. ૯ ને દિવસે લખેલ પ્રત છે, અને બીજી બિકાનેર દરબારની લાયબ્રેરીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ વિ. સં. ૧૭૩૦ માં લખાયેલી છે. આ બન્ને પ્રતો દ્વાવાળા પ્રાચીન રૂપમાં છે; સર્વે પ્રતો પર વિચાર કરતાં “દોલા મારુરા-દ્વા” અન્યના ત્રણ રૂપ મળી આવે છે:—

૧ અસલી દ્વાવાળું પ્રાચીન રૂપ-રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત રૂપ એ જ છે.

૨ જૈન કવિ કુશલલાભે દ્વા અને યોપાઈઓનું મિશ્રિત રૂપ. કુશલલાભે પ્રાચીન દ્વાની વચ્ચે કથાસૂત્રને મેળવીને બોધગમ્ય કરવાને માટે સં. ૧૬૧૭ ની લગભગમાં પોતાની યોપાઈઓ દાખલ કરી હતી. કુશલલાભે પોતાના અન્યના આરંભમાં લખ્યું છે કે:

“દ્વા ધણા પુરાણા અછે, ચૌપઈ બંધ કિયો મેં પછે.” આ રૂપ ગુજરાતની પ્રતોમાં અને જૈન લંડોરની પ્રતોમાં મળી આવે છે.

૩ દ્વા, યોપાઈ અને રાજસ્થાની ગદ્યમય રૂપ-એની પ્રતિઓ પણ કોઇ કોઈ સ્થળે મળી આવે છે. એ અર્વાચીન રૂપ છે.

ઐતિહાસિક આધાર

“દોલા” નામ તો બહુ જૂનું છે, હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે એમાં દોલા શબ્દ આવે છે. હેમચંદ્રનો સમય વિક્રમની ૧૨મી સદી છે. ત્યાં દોલાનો અર્થ નાયક થાય છે. નાયકનું નામ “દોલા” સાથી પડ્યું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. સંભવ છે કે આ કથાના નાયકની સુપ્ર-સિદ્ધિથી નાયકનું કામ દોલા પડ્યું હોય. દોલાનો સમય વિ. સં. ૧૦૦૦ની લગભગમાં છે. તે કછવાહા વંશનો નરવરનો રાજા હતો. એનું નામ સાલ્હકુમાર હતું અને દોલા એના પ્રેમનું ઉપનામ હતું. ટોડ રાજસ્થાનમાં દોલા અને તેના પિતા નજનું નામ આવે છે. દોલાની પછી કછવાહાએ પોતાનું રાજ્ય જ્યપુર (દ્વાડ)માં સ્થાપ્યું હતું. મુંતા નૈણસીની રાજસ્થાનની ખ્યાતમાં દોલાનો ઉલ્લેખ છે અને એમાં લખ્યું છે કે એને બે રાણીઓ હતી: એક માળવાની અને બીજી મારવાડની. મારવાડ અને માળવામાં એ સમયે પૈવારોનું રાજ્ય હતું. આ પ્રકારે મૂળ કથા ઐતિહાસિક છે, પરંતુ દોલા-મારુ એક પ્રેમગાથા છે. એની સર્વે વાતો ઐતિહાસિક ન હોઈ શકે.

કુશલલાભે પોતાના અંતમાં એક ભૂમિકા દાખલ કરી છે અને એમાં લખ્યું છે કે જલૌર અને આણના દેવડા રાજા સામંતસીની કન્યા બિમલેનું લગ્ન પૂગલના પૈવાર પિંગલ સાથે થયું હતું. અને તેને મારુવણી નામની કન્યા થઈ હતી. આ મારુવણીનું લગ્ન દોલાની સાથે

થયું. જલૌરના સોનગરા સામંતસીના કેટલાક શિક્ષાલેખ વિ. સં ૧૩૨૯ થી વિ. સં. ૧૩૫૪ સુધીના મળી આવ્યા છે. તે સમ્રાટ અલાઉદ્દીનનો સમકાલીન હતો. એ સમયે પૂણ્યમાં પિંગલ નામનો કાષ્ઠ રાજ હોવાનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી, અને દોલાનું નરવરમાં હોવાનું પણ સિદ્ધ થતું નથી. આ ઇતિહાસવિરોધથી અનુમાન ચાલે છે કે કુશલલાલની ભૂમિકા અનૈતિહાસિક અને અવિશ્વસનીય છે. સૌથી પ્રાચીન રૂપ દ્વાવાળું રૂપ છે જેમાં ભૂમિકા નથી અને ઇતિહાસની પ્રમાણિકતાને માટે એ જ રૂપ વિશ્વાસજનક છે.

ભાષા: ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગ્રંથ મહત્વપૂર્ણ છે. પૃથ્વીરાજ રાસો અને વિસલદેવ રાસોની ભાષામાં સાહિત્યિક રાજસ્થાનનું પ્રયાજ્ઞ રૂપ મળે છે. પરંતુ દોલામાર સાધારણ જનતાની બોલાચાલીની ભાષામાં લખાયેલું છે. એની ભાષા ભાટચારણોની રિંગલ ભાષા નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યયનમાં અને અપભ્રંશથી રાજસ્થાનીનો વિકાસ કેવી રીતે થયો એના અભ્યાસ માટે આ ગ્રંથ મદદરૂપ થઈ પડશે.

આ સંબંધમાં આચાર્ય શ્યામસુંદર દાસ લખે છે કે:

“ In the field of linguistic Studies, the poem written, as it is in the old popular Rajasthan language and not in the stereotyped Dialect of the bards, will surely mark an important landmark in the process of evolution of the vernacular languages and literature of the Northern Hindustan, lending a very useful help to the student of Hindi in determining the different stages of evolution of some of the important branches of Northern vernaculars, which have jointly contributed to the progress of existence of Hindi. ”

[બોલચાલની પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાં ન્યારે ચારણોની પ્રયાજ્ઞ રિંગલમાં લખાયેલ હોવાના કારણે-આ કાવ્ય ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, ખાસ કરીને, ઉત્તરભારતની દેશભાષાઓનાં સાહિત્ય અને ભાષાના વિકાસક્રમમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રાખશે અને હિન્દી સાહિત્યના વિધાર્થીને દેશભાષાઓ અને વિશેષતઃ હિંદના ક્રમવિકાસના ઇતિહાસના અભ્યાસમાં સહાયક થશે.]

મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગૌરીશંકર હીરચંદ્ર જોશી લખે છે કે:

આ કાવ્ય ભાષા અને ભાવ: બંને દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ જણાય છે. એની ભાષા કૃત્રિમ રિંગલ (રાજસ્થાની) નથી-એ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ તત્કાલીન બોલચાલની રાજસ્થાની ભાષામાં લખવામાં આવેલું છે અને ભાષાના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે આ કાવ્ય ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય મહત્વપૂર્ણ છે. આ એક વિચિત્ર-Romantic-પ્રેમગાથા છે અને એમાં માનવહૃદયના કેમળ મનોભાવોનાં અને બાહ્ય પ્રદૂતિનાં મનોહર ચિત્ર અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે.

અહીં એ કાવ્યમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણ આપવાં અયોગ્ય નહિ લેખાય.

મારુવણીની વિરહદશા પર કવિ કેવું લખે છે ?

બાબલિયો નૈ બિરહિણી ફહુંવા એક સહાવ:

જળાહી બરસૈ ધણુ ધણી તબહી કહે પ્રિયાવ.

[પૃષ્ઠા અને વિરહિણી, બંનેનો એકસરખો સ્વભાવ છે. ન્યારે ન્યારે મેધ ખડુ વરસે છે ત્યારે એ બંને ‘પી આવ, પી આવ’ કહી પોકાર કરે છે.]

વિરહની પ્રથમ ભરતીએ મારુવણીની વિચિત્ર દશા કરી મૂકી છે. રાત્રિએ નથી નિંદ આવતી કે નથી દિવસે કાંઈ એન પડતું. એની પ્રતિજ્ઞા જાગે છે અને હૃદયમાં અપૂર્વ

લાવનાઓનો ઉદ્દેગ યથા રહ્યો છે. આરે તરફનાં દરયો તરફનો ઝોનો દષ્ટિકોણ જ અદલાઈ ગયો છે. પક્ષીઓનો કલરવ, વીજળીનો ચમકારો, મેઘનું ગર્જન, પર્વતોનો પુકાર એના પ્રિયતમનું સ્મરણ આપે છે. એનું અને પ્રકૃતિનું સામંજસ્ય વધતું જાય છે:

રાતિ સખી છલિં તાલ મેં કાઢ જ કુરવી પંખિ:

હવે સરિ હું ધરિ આપણે ખિહું ન જોળી અંખિ.

[હે સખિ ! રાત્રિએ પેલા સરોવરમાં કોઈ પક્ષીએ કલરવ કર્યો. તેઓ સરોવરમાં હતાં: અને હું ધરમાં. અમારી બંનેની આંખો ન મળી.]

એટલામાં કુરજ પક્ષીઓને જોઈને કહે છે:

હું જો ધક નઈ પંખડી ચોકક વિનક વહેસ:

સોચર લંધી પ્રી મિલક પ્રી મિલો પાછા દેસ.

[હે કુરજો, મને જરા તમારી પાંખો આપો. હું તમારો સ્વાંગ રચોરા, અને સાતર પાર કરીને પ્રિયતમને જઘને મળીશ. એમને મળી આવીને તમારી પાંખો તમને પાછી આપી દહરા.]

પછી વાયુને સંબોધીને કહે છે:

ખિલિ દેસે સજ્જણ વસધ તિલિ દિસિ વજ્જક વાહ:

હજ્જા લગે મો લગસી જાહી લાખ પસાહ.

[હે વાયુ ! જે દિશામાં મારા પ્રિયતમ વસે છે તે દિશામાં યહને હું ચાલ, જેથી એમનો સ્પર્શ કરી મને સ્પર્શી શકે. એ મારે માટે લાખગણા આનંદની વાત ધરે.]

વિજ્જણખિયો નીલજિજ્જો જળહરિ વ હી લન્નિ:

સૂગી સેજ વિદેસ પ્રિય મધુરઈ મધુરઈ ગન્નિ.

[વીજળીઓ તો નિર્લજ્જ છે. હે જલધર ! હું તો મારી લાગ સાખ ! મારી રાચા સૂગી છે: મારો પ્રિયતમ પરદેશ વસે છે: માટે હું મધુર (મંદ) સ્વરે ગર્જન કર.]

ઢાઢીના હાથે ઢોલાને સંદેશો મોકલતાં મારુવણીને સંતોષ નથી થતો:

બરધ પલટઈ બી બરઈ બી બરિ બી પલટઈ:

ઢાઢિ હાથ સંદેસ ધણુ વિલલેલી દેહિ.

[સંદેશ કહે છે; બદલે છે: ફરીથી કહે છે અને કહીને ફરી બદલે છે. આ પ્રકારે વિલાપ કરતી તે ઢાઢીને હાથમાં સંદેશ આપે છે.]

ઢાઢીએ કરુણ સંગીત દ્વારા રાતભર ઢોલાને સંદેશ ગાઈ સંભળાવ્યો. સંગીતના નૈસર્ગિક પ્રભાવ માટે કવિની કેવી માર્મિક ઉક્તિ છે ?

હૂખ વીસારણ મનહરણ જો ઇ નાદ ન હૂંતિ:

હિયડો રતન-તળાવ જ્યૂં ફરી દહ દિસિ નંતિ.

[હૂખનું વિસ્મરણ કાવનાર અને મન હરનાર સંગીત જો ન હોત તો દહધ રતનધરાવરની મુક્ક ફરીને દરો દિશાઓમાં વહી જત.]

મારુવણીનો સંદેશ સાંભળીને ઢોલો મિલનાતુર બન્યો. માલવણીએ જ્યારે એ બાણું ત્યારે તે વિરહબ્યાકુળ બની અને તેને રોકવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી. વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતી તે કહે છે:

પ્રીતમ કામણુગારિયો યળ યળ વાહખિયોહ:

ધણુ વરસંતે સહિયો ભૂ સૂં પાણુરિયોહ.

નદિયો નાળા નીચરણ પાવસ ચંદિયા પૂર:

કરહક કાદિમ તિળકસ્યઈ પંથી પૂગળ દૂર.

[હે પ્રિયતમ ! સ્થળે સ્થળે ભદ્રગણી વાદળીઓ છાછ રહી છે. તે વરસાદ થતાં ચૂકાઈ નય છે અને લૂથી ફરીને ભરપૂર બને છે. નદીઓ, નાળાં અને ઝરાણાં પાણીથી ભરપૂર ભરાયેલાં છે. ક્યાંક ભેંટ કાદવમાં ફસાઈ ન નય. હે પચિક, પૂગલદેશ બહુ જ દૂર છે.]

ઢોલો ઉત્તરમાં મારવાડની વર્ષાઠાલીન શોભાનું વર્ણન કરતો કહે છે:

ખાનરિયાં હરિયાળિયાં બિચિ બિચિ બેલો ફૂલ:

જલ ભરિ ખૂલલ કાદવઈ મારુ દેસ અમૂલ.

[ખાનરી હરિયાળી થઈ ગઈ છે. વચ્ચે વચ્ચે વેલો ફાલી રહી છે: આખો લાદરવો જો વરસાદ વરસે તો મારુદેશ અમૂલ્ય (શોભાભર્યો) થશે.]

ઢોલાએ આખરે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સમયનું ચિત્ર કવિ રજૂ કરે છે:

ઢોલલ હલ્લાણલ કરલ ધણુ હલિલવા ન દેલ:

ઝળ ઝળ ઝૂળલ પાગલઝ ડળ ડળ નયણુ ભરેલ.

[ઢોલો જવા માગે છે, પરંતુ પ્રેયસી જવા તથી દેતી. ભેંટની રિકાબ પકડીને ઝળ ઝળ ઝૂમે છે અને આંખોમાં ડબડબ આંસુ ભરે છે.]

ઢોલો ચાલ્યો ગયો. માલવણી વિરહવિલાપ કરે છે:

સાલલ ચલતૈ પરઠિયા ઝાંગણુ વીખડિયાંહ,

સો મૈ હિયૈ લગાડિયાં ભરિ ભરિ મૂઠડિયાંહ.

બાખૂ બાજૂ દેસડલ જિહું ઝૂગર નહિ કોલ,

તિણિ ચદિ મૂઠલ ધાહડી હીયલ લરણલ હોલ.

સાંવણિ કાઈ ન સિરજિયાં અંબર લાગિ રહંત:

વાટ ચલેતો સાલલ પ્રિય ભપર છાંહ કરંત.

[સાલલકુમારના જતી વખતે આંગણામાં પદચિહ્ન પડ્યાં. એની ધૂલિને મેં મૂઠી ભરી ભરીને દહયે લગાડી.

હે પિતાજી ! હું એવા દેશને જલાવી દઉં, જ્યાં કોઈ પહાડ પણ ન હોય, કે એના પર ચડીને હું પોકાર કરું, કે જેથી દહય હલકું બને.

હે વિધાતા ! તેં મને શ્યામલ વાદળી શા માટે ન સરજી કે જેથી હું આકાશમાં જ રહી શકતુ અને રસ્તે ચાલતા પ્રિયતમ સાલલકુમાર પર છાંયો કરત.]

વીસ ચારણુ ઢોલા પાસે મારવાડની સ્ત્રીઓનું અને મારવાડ દેશનું વર્ણન કરે છે:

મારુ દેસ લપનિયાં તોંહ જા દંત સુસેત:

ઝૂલ-બચ્ચાં ગાંઠિયાં ખેળર જોહા નેત.

દેસ સહાવૈ જળ સળળ મીઠા ધોલા લોઘ:

મારુ કાંમણુ ભુંધ દખિણુ જલ હરિ દિયલ તહોઈ.

યળ ભૂરા બન ઝંબરા નહોં સુ ચંખપલ મધ:

શુણે સુગંધી મારુવી મહડી સહુ વણનાઈ.

ભૂડા પાણી કોહરે દીસે તારા જેમ:

ભસારંતા યાકિસ્થઈ કહો કાદિરયાલ કેમ.

[મારુદેશમાં જન્મ લીધો છે એ મહિલાઓના દાંત અત્યંત લગ્નવળ હોય છે. તેઓ કુંડળાં બચ્ચાંની માફક અને ગોરાંગિની હોય છે. એમનાં નેત્ર ખંજન સમાન હોય છે.

મરુસ્થળ અત્યંત સોહામણુ દેશ છે. ત્યાંનું જલ સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે અને લોકો મધુરભાષી છે. મારુદેશની કામિની દક્ષિણદેશમાં જો લગ્નવાન જ આવે તો મળી શકે છે. બૂમિ (વાણકામય દોવાથી)

સૂરી છે. વન અંખરાઈ છે. ત્યાં અંખો લપન થતો નથી. મારુવણીના સુણિની સુગંધીથી જ સમગ્ર વનખંડ મહેંકી ઊઠ્યો છે.

કુવાઓમાં પાણી એટલું ઊંડું છે કે ઉપરથી તારાની માફક નીચે અમકતું નળરે પડે છે. એમાંથી પાણી કાઢતાં યાત્રી જશે. કહો, કેવી રીતે કાઢશે ?]

મારુવણીના દેશ મારવાડની હાંસી કરતી માલવણી કહે છે:

બાજૂ બાબા દેસડઠે પાણી નિહો કુવોઢઃ
આધીરાત કુહકરા જયજ માણસો મુવોઢઃ
બાબા જ દેઈ મારવો સુધા ગોવાજોઢઃ
કંધિ કુહારો સિર ઘડો બાસો મેંડ ઘજોઢઃ
બાબા મ દેઈ મારવો વર ફૂઆરિ રહેસિઃ
હાય કયોળો સિર ઘડો સીચંતીય મરેસિઃ
મારુ વોકે દેસડે એક ન બાતે રિકઃ
ઊચાળો ક અવરસણો કા ફાકો કા ટિક.
નિષ્ણ ભુંઈ પનન પીયણા કેર કંડાલા રૂખઃ
આકે ફોગે છાંહડી હુંછા બોતે ભૂખ.
પહરણ એઢણ કામળા સાઠે પુરસે નીરઃ
આપણ લોક કુબોખરા ગારર છાળી ખીર.

[હે પિતાજી ! એવા દેશને હું જલાવી દઉં, જ્યાં પાણી ઊંડા કુવાઓમાં જ મળે છે, જ્યાં કુવા પર પાણી કાઢવામાં, માનવીના મરણ પાછળ પુકાર કરે તેમ, અધરાતે પુકાર કરે છે. પિતાજી ! મને મારવાડીઓને ત્યાં ન પરણાવશો, ને સીધા સાદા પશુઓને જ ચરાવે છે. ત્યાં ખસા પર કુહારો અને માથા પર ઘડો રાખવાં પડશે.

હે પિતાજી ! મને મારવાડીઓને ત્યાં ન આપશોઃ ભણે હું કુવારી જ રહીજાઉં. ત્યાં દિવસભર હાયમાં કટારા અને માથા પર ઘડો, એવી રીતે પાણી ભરતાં ભરતાં જ હું મરી જઈશ.

હે મારુવણી ! તારા દેશમાં એક પણ કષ્ટ દૂર નથી થતુંઃ કાં તો કુવાળો-અકાળમાં વિદેશગમન-અથવા અવધો. કે ભૂખમરો અથવા તો તીડ-કાઠ ને કાઈ અનર્થ અવરથ થતો જ રહે.

ને મારવાડની ભૂમિમાં પીયણા સાથ યાય છે, કેર અને ઊંટકટારાનાં વૃક્ષો જ વૃક્ષમાં ગણાય છે, જ્યાં અકારા અને ફેરજી જ કાચા મળે છે, અને ભુરટ ધાસના દાણાથી જ પેટ ભરતું પડે છે, જ્યાં પહેરવા એડવા માટે ભદી બનતી કામળી જ મળે છે, જ્યાં પાણી સાઠ વાંસ જડા હોય છે, જ્યાં માનેવી પણ એક સ્થાને સ્થિર નથી રહેતાં અને જ્યાં ખકરો અને બોડનું જ દૂધ પીવાને મળે છે, એવા તારો મારવાડ દેશ છે.]

મારુવણી ઉત્તરમાં માલવદેશની નિંદા કરે છે !

બાજૂ બાબા દેસડો નિહો પાંતી સેવારઃ
ના માણહારી જૂલસો ના કુવે લેકાર.

[હે પિતાજી ! એ દેશને હું જલાવી દઉં કે જ્યાં પાણી પર સદાય સેવાળ બાજી રહે છે, જ્યાં નથી પનિહારિયાનાં જૂંડ જતાં આવતાં, કે નથી કુવા પર (પાણી સીંચનારને) લથપૂર્ણ સ્વર સંભળાતો.]

રમણીક કીશનલાલ મહેતા

પ્રાણાયામ : વિજ્ઞાન અને કલા

ડૉ. શોન્નવુરો ઓટોબ જાપાનના એક સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર છે. તેઓએ લંડનની કેસિંગટન ઈન્ફર્મરીમાં આસિસ્ટન્ટ મેડિકલ ઓફિસર તથા ટાકિથોની ચેરિટી હોસ્પિટલ મેડિકલ કોલેજના બેક્ટેરિયોલોજિકલ ઇસ્ટીટ્યુટમાં, લેયુકી સેનેટોરિયમમાં, ચેશાયરમાં અને કેન્ટમાં બહુ જાયા માનદ હોદ્દાઓને મુશોભિત કર્યા છે. તેઓએ પ્રાણાયામ પર અનેક પ્રયોગો કરીને તેમજ સતત મનનદ્વારા તે વિષયમાં બહુ જાડો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આવા અમૂલ્ય અનુભવોનું અત્યુપયોગી સંકલન તેઓશ્રીએ *The Science and Art of Deep Breathing as a Prophylactic and Therapeutic Agent in Consumption* નામના પોતાના સુંદર પુસ્તકમાં કરીને સમસ્ત માનવ-સંસારનો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આ પુસ્તકના યુરોપની ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષામાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યા છે. આપણી શાબ્દભાષામાં પણ એક સુંદર અનુવાદ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રો. પીતામ્બર દત્ત બડથવાલ એમ. એ. ડિ. લીટ મહોદયે કર્યો છે, જે ઇન્ડિયન પ્રેસ પ્રવાગદ્વારા પ્રાપ્ય છે; પ્રસ્તુત લેખ તે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકનું લઘુ સંસ્કરણમાત્ર છે.

આપણે ભોજન વગર અમુક દિવસ સુધી ચલાવી શકીએ, પરંતુ જો આપણી શ્વાસ-ક્રિયા દશ મિનિટને માટે પણ બંધ થઈ જાય તો આપણું જીવનું મુશ્કેલ થઈ પડે. માટે શ્વાસક્રિયા એ આપણા જીવનનું સર્વપ્રથમ સાધન છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આપણામાંથી કેટલા જૂજ માણસો જીવનના પ્રમુખતમ સાધન પર મનન કરે છે, અને તેથી પણ વધારે જૂજ માણસો કેટલા છે કે જેઓ મનન કર્યા પછી તેનું અનુસરણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ! ભોજન માટે આપણે કલાકો વીતાવીએ છીએ. શારીરિક વ્યાયામ માટે પણ આપણે સમય કાઢી શકીએ છીએ; પણ જો બધા ભોજનોથી ઉત્તમ ભોજન છે અને જો બધી પ્રકારના વ્યાયામોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે પ્રાણાયામ માટે આપણે કેટલો સમય આપીએ છીએ ?

વીસમી સદીની તાજેતરની શોધખોળોએ પાશ્ચાત્ય દેશની કાયપલટ કરી નાખી છે. થોડા દિવસ પહેલાં સૂર્યના પ્રકાશમાં નમ્મ શરીરે ફરવું અને શહેરની વિશાલ અદ્દાલિકાઓને છોડીને જંગલની ખુલ્લી હવામાં ફરવું એ અસંખ્ય ગણાતું હતું; પણ આજે યુરોપ અને અમેરિકામાં *The Cult of Nudism and Sun-bathing*નો પ્રચાર આફ્રિકાની બરાબરી કરી રહ્યો છે; માટે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સમ્પત્તા આગળ વધી રહી છે કે બૂલી ભટકીને પાછી ફરી રહી છે ? ઘણા લોકોનું કહેવું છે કે ભારતવર્ષ આધ્યાત્મવાદમાં જ આગળ વધી શક્યો છે, એણે આત્માની ઉન્નતિ પર જ ધ્યાન આપ્યું છે, જ્યારે શરીરને અવગણ્યું છે. પણ હવે આવા લોકોનો સમજમાં આવતું હતું કે તેઓનું એમ કહેવું બૂલમરેણું છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષે બંને વિષયમાં આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ કરી હતી. તેમના સિદ્ધાન્તો માત્ર ગાંડું તત્ત્વજ્ઞાન ન હતા, પરંતુ તેમાં વ્યવહારુ ડહાપણ ભર્યું હતું.

સ્વાભાવિક પ્રાણાયામ

કોઈ પણ નવા જન્મેલા બાળકના રુદનનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે બાળક રડતા પહેલાં લાંબો નિઃશ્વાસ લે છે અને પછી તેને પોતાના રુદનની સાથે ધીરે ધીરે દીર્ઘ પ્રશ્વાસરૂપે બહાર કાઢે છે. આ ઇશ્વરપ્રદત્ત સ્વાભાવિક પ્રાણાયામ છે. શિશુની અન્ય સમયની શ્વાસક્રિયા શાંત, પ્રમિત અને નિયમિત હોય છે; પરંતુ જેમ જેમ વયની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પર સીધું બેસતું નહિ, ચૂસ્ત કપડાં પહેરવાં, દૂધિત વાધુમાં ફરવું, ઈત્યાદિ જોડા સંસ્કારોનો પ્રભાવ પડવા માંડે છે અને ફલતઃ તેની શ્વાસક્રિયા દીર્ઘને બદલે ટૂંકી, શાંતને બદલે અશાન્ત, પ્રમિતને બદલે અપ્રમિત અને નિયમિતને બદલે અનિયમિત થઈ જાય છે. આથી શું શું નુકસાન થાય છે તે બહુતા પહેલાં શ્વાસક્રિયાનો શારીરિક સંબંધ શો છે તેનો વિચાર આપણે કરીશું.

પ્રાણાયામ દ્વારા દબાણ પડવાથી રક્તસંચારની ક્રિયા વધે છે

દીર્ઘ નિઃશ્વાસ લેવાથી વક્ષ અને ઉદરના મધ્યની પેશી (muscles) પર દબાણ પડે છે, જેથી તે ઉદરકોષમાં પ્રવેશ કરવા માંડે છે, અને આને લીધે ઉદર ફૂલવા માંડે છે. પણ ઉદર એક પરિમિત સીમા સુધી જ ફૂલી શકે; એથી આ દબાણ અન્ય પેશીઓ (muscles) પર દોરાય છે. તે જ પ્રમાણે દીર્ઘ પ્રશ્વાસ વખતે ઉદરની પેશીઓ સંકોચાઈ જાય છે, અને તેથી જઠર, પ્લીહા, અગ્રાશય, આમાશય અને આંતરડાં પરના સ્નાયુસૂત્રો પર દબાણ પડે છે. આ દબાણથી જે ઉત્તેજના મળે છે તેથી રક્તસંચારની ક્રિયા વધી જાય છે.

પ્રાણાયામથી રક્ત-ભારમાં પરિવર્તન થવાથી રક્તનું ગતિપૂર્વક આવાગમન થાય છે.

પ્રાણાયામ દ્વારા ઉદર અને વક્ષસ્થલના રક્ત-ભારમાં જે પરિવર્તન થાય છે તે વધારે મહત્વનું છે. દીર્ઘ નિઃશ્વાસ વખતે વક્ષસ્થલનો ભાર ઘટે છે અને ઉદરનો વધે છે; તેમ જ દીર્ઘ પ્રશ્વાસથી વક્ષસ્થલનો ભાર વધે છે અને ઉદરનો ઘટે છે આપણે બાહ્યોએ છીએ કે ઉચ્ચ-વાતાવરણીય ભારવાળા (high Pressure) પ્રદેશ તરફથી નિમ્ન-વાતાવરણીય ભારવાળા (Low Pressure) પ્રદેશ તરફ વાયુ વેગપૂર્વક વહે છે, તે જ પ્રમાણે રક્ત-ભારના પરિવર્તનથી રક્ત એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ વેગપૂર્વક આવાગમન કરે છે. આમ રક્તનું વેગપૂર્વક આવાગમન થવાથી રોગનું નિવારણ કેવી રીતે થાય છે તે આગળ પર લખવામાં આવશે.

જો તમે ઉદરકોષનું ચિત્ર જોશો તો માલમ પડશે કે તેની સ્વાભાવિક રચના જ એવી ગૂંચવણભરેલી છે કે જેથી ત્યાંના રક્તસંચારની ગતિમાં ગડબડ પડતી બહુ સહેલ છે. આ કારણસર ઉદરમાં રક્તની ગતિ બહુ જ મંદ હોય છે. પ્રાણાયામથી ઉદરમાં રક્તની ગતિ તેજ કરી શકાય છે. અને ઉદરકોષ અને વક્ષસ્થલના રક્તભારનું પરિવર્તન મસ્તિષ્ક, બસ્તિ મલદ્વાર આદિ ભાગો પર પણ અસર કરે છે. કારણ કે જ્યારે જ્યારે ઉદરકોષ કે વક્ષસ્થલનો રક્ત-ભાર ઘટે છે, ત્યારે ત્યારે મસ્તિષ્કાદિ દૂરનાં સ્થાનોથી પણ રક્ત દોડી આવે છે, અને પછી રક્ત-ભાર વધવાથી પુનઃ પાછું ચાલી જાય છે. જેમ કેઈ સ્વચ્છ વહેતા પાણીમાં શેવાળાદિ લાગી ન શકે તેમ સ્વચ્છ વહેતા લોહીમાં પણ કોઈ પણ રોગના કીટાણુ ટકી ન શકે. આ સિવાય પણ રક્તાધિક્યથી બીજા જે જે ફાયદા થાય છે તે આગળ પર લખવામાં આવશે.

બીજું રક્તની ગતિ લસિકા-પ્રવાહ (Lymph)ની ગતિ પર પણ અસર કરે છે. શરીરની પુષ્ટિમાં લસિકાનો પણ ભાગ હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણાયામથી રક્ત અને લસિકાની ગતિ તેજ થાય છે.

ફેફસાં અને હૃદયનો અત્યંત ઘનીષ્ટ અન્યોઽન્ય સંબંધ હોય છે. શરીરમાંથી પાછું ફરેલું રક્ત પુનર્નુદ્ધિ માટે ફેફસામાં જાય છે, આ રક્તમાં કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડનું પ્રમાણ વધારે અને ઓક્સિજનનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. ફેફસાંના નિઃશ્વસિત વાયુમાં ઓક્સિજનનું પ્રમાણ વધારે અને કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. આ બંને ગેસનો ફેફસામાં વિનિમય થાય છે. રક્ત હવામાંથી ઓક્સિજન લઈ લે છે અને કાર્બન બદલામાં આપી દે છે.

પ્રાણાયામ અને યક્ષ્મા-પ્રતિષેધ

યક્ષ્મા જેને યાવ છે તેનું જીવનું બધું ધર્મ જાય છે, અને અકાલ સમયે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસ નિયમિત પ્રાણાયામ કરે છે, તેને યક્ષ્મા જેવા ભયંકર રોગ થવા સુરક્ષ છે. હવાની સાથે મળીને રોગોત્પાદક ક્રીટાણુઓ સીધાં ફેફસામાં પ્રવેશ કરે છે. માટે જો ફેફસામાં કમજોરી આવી ગયેલી હોય તો ત્યાં ક્રીટાણુઓ બહુ જલદી રોગ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ક્ષયનું આક્રમણ ફેફસાના શિખરભાગ પર બહુ જલદીથી થાય છે. પ્રાયઃ સોમાંથી એંશી ક્ષયના રોગીઓ એવા હોય છે કે જેઓને ફેફસાના શિખર ભાગ પર સર્વ-પ્રથમ ક્ષયનું આક્રમણ થયેલું હોય છે. આનો અર્થ એ થયો કે જો આપણે ફેફસાના શિખરભાગને ક્ષયના આક્રમણથી બચાવી શકીએ તો સોમાંથી એંશી રોગનું નિવારણ આપોઆપ ધર્મ જાય છે. પ્રાણાયામથી ફેફસાના શિખરભાગને આક્રમણથી કેવી રીતે બચાવી શકાય તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશું.

ફેફસાની રચના તરફ જો આપણે નજર કરીશું તો જણાશે કે ઉપરના ભાગ કરતાં વચલા અને નીચેના ભાગમાં હવા વધારે સીધી રીતે સંચરિત થઈ શકે છે. એથી ઉપરના ભાગમાં ક્ષયના ક્રીટાણુઓ શ્વાસના વેગથી રક્ષા પામે છે. બીજું ત્યાં જે વાયુ-પ્રણાલીઓ ગઈ છે તેમની કાઈ નિયમિત અવસ્થિતિ નથી અને તેમની શાખાઓ બહુ જ ન્યૂન કાણુ બનાવતી ફૂટે છે. પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે ફેફસાના ઉપરના ભાગમાં એક તો હવા બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં અને તે પણ આડકતરી રીતે જાય છે; તેથી ત્યાંની વાયુ-પ્રણાલીઓના ન્યૂન કાણુ સારી રીતે ફૂલી નથી શકતા. તેથી આ ન્યૂન કાણુઓમાં ભરાયેલા ક્ષય-ક્રીટાણુ ઘર કરી લે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. પણ પ્રાણાયામ વખતે વાયુ વેગપૂર્વક ફેફસાના પ્રત્યેક ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને સારી રીતે વિકસિત કરે છે, જેથી ક્રીટાણુઓ પોતાના રથાનથી હાલી જાડે છે અને પ્રશ્વાસના પ્રવળ વેગમાં બહાર નીકળી જાય છે. ત્રીજું, ઉપરના ભાગમાં રક્ત અને લસિકાનો પ્રવાહ બીજા ભાગો કરતાં મંદ હોય છે, અને રક્તવાહિનીઓની સંખ્યા પણ બહુ જ યોડી હોય છે. આ ત્રણ કારણોસર ક્ષય ફેફસાના ઉપરના ભાગમાં બહુ જલદી આક્રમણ કરી શકે છે.

ફેફસા એક પ્રકારની ઝંઘીઓ છે જેનો આકાર દ્રાક્ષના ગુચ્છા જેવો હોય છે. એ નાનામોટા અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત હોય છે, જે આપસમાં સૈનિક તંતુઓ દ્વારા જોડાયેલા હોય છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં અનેક રક્ત અને લસિકાવાહિનીઓ તથા વાતચત્ત હોય છે. એક એક વાયુપ્રણાલિકા પ્રત્યેક વિભાગ સાથે સંયુક્ત હોય છે, જેનો સંબંધ ધણા વાયુમંદિરોની

સાથે હોય છે. વસ્તુતઃ વાયુપ્રણાલિકાઓના શાખા પ્રશાખામાં ફૂટવાથી ફેફસાં બને છે. વાયુમંદિર ગૈરીય-વિનિમયનું મુખ્ય સ્થાન છે. બન્ને ફેફસાનાં વાયુમંદિરોની સખ્યા લગભગ સોળચોં અઠાર દ્વેગની લગભગ છે. આ ફેફસાંની રચના છે.

જો ફેફસાના ઉપરના ભાગના વાયુ-મંદિરોની તાલ હવાનું આવાગમન વેગપૂર્વક ન થાય તો તે ધીરધીરે ક્રમબદ્ધ યર્ષ કામ કરતાં અટકી પડે, જેથી ક્ષ્યાદિ કીટાણુઓ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામી શકે. માટે માત્ર પ્રાણાયામ દ્વારા જ આપણે ફેફસાંના આ ભાગને રોજ તાલ હવા અને રક્તથી મજબૂત બનાવી શકીએ. પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે ફેફસાના ઉપરના ભાગમાં માત્ર તેજ હવા પહોંચે છે કે જોને આપણે પ્રશ્વાસ દ્વારા બહાર કાઢી નથી શકતા, અને આ હવામાં કાર્બોનડાયોક્સાઇડનો ભાગ ઓકિસજન કરતાં વધારે હોય છે. આમ પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા દ્વારા ફેફસાનો ઉપરનો ભાગ કેઇ દિવસ મજબૂત રહી ન જ શકે. તેને માટે તો પ્રાણાયામની વિશેષ આવશ્યકતા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ફેફસાના ઉપરના ભાગ કરતાં વચલા અને નીચેના ભાગમાં તંતુઓનો વ્યાપામ અને ગૈરીય-વિનિમય ઘણી જ સારી રીતે થાય છે, જેથી વચલા અને નીચેના ભાગમાં પ્રતિરોધ-શક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોય છે.

હવે ફેફસાના નીચેના ભાગમાં ક્ષયનું કારણ આપણે તપાસીએ. ફેફસાનાં ઢાંકણ એ પડદાઓનાં બનેલાં હોય છે. તેમાંનો એક પડદો ફેફસાને જોડાયેલો હોય છે અને બીજો પડદો વક્ષઃસ્થલની દિવાલના અંદરના ભાગ સાથે જોડાયેલો હોય છે. આ બન્ને પડદા વચ્ચે હવા નથી હોતી, પણ થોડાંએક પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે. હવે પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે આ બન્ને પડદાઓ વિભિન્ન જ રહે છે, અને બન્ને વચ્ચે જે થોડું ઘણું અંતર રહે છે તે ખાસ કરીને ફેફસાના નીચેના ભાગમાં વધારે રહે છે. એટલે પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે આ પડદાઓના અંતરવાળા ભાગમાં બહુ જ થોડો શ્વાસ-વ્યાપામ થાય છે, જેથી તે ભાગની સારી રીતે વૃદ્ધિ થતી નથી; પણ પ્રાણાયામ દ્વારા આ ભાગમાં સારી રીતે શ્વાસ-વ્યાપામ થાય છે, જેથી ઉત્તેજના થાય છે અને રક્ત-લસિકાપ્રવાહની ગતિ પણ વધે છે. ત્યાંના રનાયુતંતુઓ પણ મજબૂત થાય છે. આમ થવાથી ત્યાં ક્ષયના કીટાણુ વૃદ્ધિ પામી શકતા નથી. જો આ પડદાઓમાં ક્ષયની વૃદ્ધિ ન થાય તો ફેફસાના નીચલા ભાગ જ વચલા ભાગમાં ક્ષય થવો મુશ્કેલ છે.

રક્તમાં કીટાણુ-વિનાશક શક્તિ

ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે રક્તમાં કીટાણુ-વિનાશક શક્તિ વિષમભાવ હોય છે. રક્તમાં ખાસ કરીને એ પદાર્થો હોય છે. એક લાલ કણ અને બીજો શ્વેત કણ. લાલ કણનું કામ ગૈસ-વિનિમય કરવાનું હોય છે અને શ્વેત કણનું કામ કીટાણુ-લક્ષણનું હોય છે. શ્વેત કણોને ન્યાં કંઈ રોગજનક કીટાણુ મળે છે ત્યાં તરત જ તેઓ એકા યર્ષ તે કીટાણુઓને પકડી લે છે, અને ધીરધીરે તેમનું ભક્ષણ કરી નાંખે છે. આ ભક્ષણ-ક્રિયાને આપણે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા જોઈ શકીએ છીએ. લિન્ઝ, લિન્ઝ કીટાણુઓને મારવામાં કણોને લિન્ઝ લિન્ઝ સમય લાગે છે; કેમકે ટાઇફોઇડ અને કોલેરા મારવામાં થોડો અને ક્ષયને મારવામાં વધારે સમય લાગે છે. વિશુદ્ધ રક્તમાં આ કીટાણુભક્ષણ શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. આ સિવાય રક્તમાં એવા બીજા ઘણા પદાર્થો હોય છે, કે જેથી કીટાણુ રક્તમાં વૃદ્ધિ પામી જ ન શકે. માટે વિશુદ્ધ રક્તને

પ્રવાહ શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં જો વેગપૂર્વક વહેતો રહે તો કોઈ પણ રોગથી ડરવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.

આરગ્લિક અવસ્થામાં ક્ષયનું નિવારણ પ્રાણાયામ દ્વારા બહુ જ સારી થઈ શકે, પરંતુ રોગની અત્યંત વૃદ્ધિ પછી આ એટલું બધું શક્ય નથી; કારણ કે ક્ષયના કીટણુઓના સંવર્ધન માટે સંવૃદ્ધિ-માધ્યમને સંવૃદ્ધિ-કાપમાં પહેલાં બહુ જ મેલાળપૂર્વક રાખવું પડે છે. જો આ માધ્યમોને પ્રારગ્લિક અવસ્થામાં પોતાની સુરક્ષિત જગ્યાએથી હટાવી શકાય તો કીટણુઓની ત્યાં વૃદ્ધિ થવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પરંતુ એક વખત વૃદ્ધિ પામ્યા પછી કીટણુઓમાં સ્વયંપ્રતિરોધ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય ત્યારે તેમનો નાશ કરવો બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પ્રાણાયામનો મન પર પ્રભાવ

જો તો એક બધાના અનુભવની વાત છે કે જ્યારે તમને કોઈ આકસ્મિક ચિંતા થઈ આવે અથવા કોઈ પણ પ્રકારે મન અશાન્ત થાય ત્યારે તમે જો નિઃશ્વેટ થઈને થોડી વાર સુધી પ્રાણાયામ કરો તો તમારામાં અપૂર્વ શાન્તિનો સંચાર થશે. આનું કારણ જાણવા માટે મન એ શું છે એ જાણવું આવશ્યક છે. મન એ પંચેન્દ્રિય નાડીઓની કેન્દ્રીભૂત શક્તિનો સંમિલિત વ્યાપાર માત્ર છે. તમે ચક્ષુ દ્વારા પુષ્પ જોયું. પછી જલ્પાંત્ર કે સુગંધિત છે. પછી રમૂતિ થઈ આવી કે વિગત પાછલાં વર્ષોમાં આ પુષ્પ આટલું વિકસિત નહોતું થયું. એટલે તમે નિશ્ચય કર્યો કે “મારે ખરીદવું જોઈએ.” આ બધું શું છે? માત્ર ભિન્ન ભિન્ન નાડી કેન્દ્રોનો સંમિલિત વ્યાપાર છે. એટલે આ નાડી-કેન્દ્રોને જો સ્વસ્થ અને પુષ્ટ બનાવી શકાય તો મન પણ સ્વસ્થ અને શાંત રહી શકે. એટલે નાડી-કેન્દ્રો નાડી-સેલોના સમૂહનાં બનેલાં છે. ઘણા લોક એમ સમજે છે કે માનસિક રોગ રોગ નથી; તો તે તેમની ભૂલ છે. માનસિક રોગ યથાર્થ રોગ છે. અને તેનું કારણ નાડી-કેન્દ્ર અને નાડી-સેલ છે. જ્યાં સુધી શ્વાસ-વ્યાપાર અને નાડી-સ્ફૂરણ સારી રીતે નહિ થશે ત્યાં સુધી કેન્દ્રીભૂત નાડી-સેલોમાં રક્ત-સંચાર પણ જોઇલો એટલો નહિ થશે પરિણામે મનમાં અશાન્તિ રહેશે અને મસ્તિષ્કના જીવાંજીવ રોગો થશે. વક્ષઃસ્થલનો રક્ત-ભાર દીર્ઘ-નિઃશ્વાસ દ્વારા જ્યારે ઘટે છે ત્યારે મસ્તિષ્કમાંથી રક્ત દોડી આવે છે; પણ દીર્ઘ-પ્રશ્વાસ દ્વારા વક્ષઃસ્થલનો રક્તભાર જ્યારે વધે છે ત્યારે તે રક્ત મસ્તિષ્કમાં પાછું ચાલી આવે છે. આ પ્રમાણે મસ્તિષ્કની નાડીઓને વ્યાયામ મળે છે. પ્રશ્વાસ વખતે મસ્તિષ્કમાં રક્ત એટલા જોરથી પાછું ચાલી આવે છે કે રક્તાધિક્યથી મસ્તિષ્કમાં એક પ્રકારનો ઝળઝળાટ થાય છે, માટે પ્રાણાયામ એવે સમયે કરવો કે જ્યારે મનની શાન્તિ રાખવી આવશ્યક હોય, જેમ કે સંજ્ઞા કરતી વખતે; ત્યારે એ ઉચિત છે કે પ્રશ્વાસ કરતાં નિઃશ્વાસમાં સમય વધારે લગાડવો જોઈએ. પ્રાણાયામ દ્વારા મન કેવી રીતે શાંત રહી શકે તેનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપણને ગોલંદાજી વખતે મળી આવે છે. જો બંદુક ચલાવનાર પોતાની શ્વાસક્રિયાને રોકી નહિ રાખે તો તેનું નિશાન ઠીક ઠીક એસી શકશે જ નહિ. એક લશ્કરની ટુકડી દરીદ્રાઈમાં હંમેશાં ઢાંચા કરતી હતી. પછી તેના સેનાપતિએ યોદ્ધાઓને નિત્યપ્રતિ શ્વાસક્રિયા રોકીને બંદુક ચલાવવાની આદત પાડી. પરિણામ એ આવ્યું કે તેના યોદ્ધાઓ હંમેશાં દરીદ્રાઈમાં જીતતા ગયા. આ ઘટનાને સેનાપતિએ ડો. શોન્નપુરોને સ્વયં કહી છે.

ચિત્રકારની કથા

[ઉપનતિ વંશસ્થ]

કો ચિત્રકારે ઝાહી હાથ પીછી
 ને વિશ્વમૂર્તિ તણું ચિત્ર આદર્યું.
 આનંદ ઘેરાં નયનો ઉપાનાં,
 ને ઈન્દ્ર કેરાં ધનુ-શી ભૂ-લીલા;
 વર્ષા તણા ગિન્દુ સમાન મીઠાં
 ત્યાં—નેત્રમાં પ્રેમજ અશ્રુ મૂક્યાં.
 ને કેશગુચ્છ રચી કૃષ્ણ મેઘશા
 વેણી મહીં તારક સર્વ ગૂંથ્યા;
 અગમ્ય રંગો વળી સંધિકાના
 મૂક્યા કપોલે મધુ મૂર્તિ કેરા,
 ને ઓમ શા લબ્ય લલાટ મધ્યે
 ચન્દ્રી સમી કુમકુમ ટીલકી ચે.
 સ્વર્ગગશી શીર્ષ વહન્ત-ઘેરી,
 રચી વળી સ્વેત સુગંધી સેંથી,
 ને અંગમાં અન્ય અનંત કેરું
 લાવી બધું તેજ પૂર્યું ચિતારે.
 કટિ પરે કેવલ એક આછી
 સિન્ધુ તણી મંદ-સુમંદ શુંજી
 શૃંગારમાં એકલ મેળલા રચી !
 કિન્તુ હજી તૃપ્ત તૃષ્ણ થઈ ના,
 ને મૂર્તિનું અન્તર મૂકવાના
 જાગી બિઠ્યા કોઠ, થતાં જ વાંછા,
 ગૂંથી હીધું ચિત્ત સ્વકલ્પનામાં.
 એ કલ્પના કિન્તુ થઈ ન પૂરી,
 ને ચિત્રણા એ રહી ગે અધૂરી
 થંભી ગઈ લેખિની ચિત્રકારની,
 લાગી ગઈ પ્રેમ તણી સમાધિ !

‘ નીલકંઠ ’

અંગ્રેજીને જેમ અંગ્રેજો-સૌકસન સાથે સંબંધ છે તે જ પ્રમાણે ગૂજરાતીને

સંબંધ અપભ્રંશ સાથે છે. પરંતુ અજ્ઞપ્રતીની વાત છે કે ગૂજરાતીના ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં તેને નહિ જેવું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અપભ્રંશના અભ્યાસ વિના ગૂજરાતીની ભાષા-ચિકિત્સા અસંભવિત જ છે. ધણા ય ગૂજરાતી શબ્દોનાં મૂળ અપભ્રંશમાંથી જડે છે. વ્યાકરણનાં રૂપો પણ ગ્રીણવટથી તપાસીએ તો તેમાંથી જ ઉત્તોર્ણ થએલાં દીકામાં આવે છે. ડા. ટેસીટરી, શ્રી. નરસિંહરાવ, પ્રો. ટર્નર કે સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસનનાં લખાણો તપાસીશું તો આ બાબત સચોટ રીતે આપણને પ્રતીત થશે. હિંદની પરંપરામાં જીછરેલા ૨૧. મજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. (સં. ૧૯૨૨)^૧ આમ હોવા છતાં ય અપભ્રંશના શાસ્ત્રીય અભ્યાસની અવધીરણા અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે. કોલેજના ગૂજરાતીના અધ્યાપકો જેમના તરફથી આના શાસ્ત્રીય અભ્યાસપરત્વે અપેક્ષા રાખી શકાય તેઓ તો કાણ જાણે શાથી ય આ પ્રત્યે ઉદાસીન છે.

અપભ્રંશ એટલે તે ભાષા કે જેની ચર્ચા હંમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયને છેડે કરી છે.^૨ આ ભાષામાં જ આર્યોવર્તના પશ્ચિમ દિશાના દેશોની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂલ વિદ્વાનો જુએ છે. આ બાબતમાં રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં કહે છે કે “મારવાડ ટક્ક અને ભાદાનકે પ્રદેશોમાં ભાષાપ્રયોગો અપભ્રંશમિત્ર હોય છે.”^૩ તે જ લેખક અપભ્રંશ કવિઓનું સ્થાન પશ્ચિમમાં સ્થાપે છે.^૪ ભોજ સરસ્વતીકે ઠાભરણમાં કહે છે કે

૧. શાસ્ત્રી મજલાલ કલિદાસવિરચિત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ (સં. ૧૯૨૨) પ્ર૦ ગુજરાત વર્નાકુલ સોસાયટી, અમદાવાદ. ડા. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ‘Wilson Philological Lectures’ Lec. III ને છેડે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધે ૨૧. શાસ્ત્રીજીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. આ કામચલાક વ્યાસિ છે. આ સંબંધી સપ્રમાણ વિવેચન પાછળ કરવામાં આવશે. અપભ્રંશ-ભાષાનું વ્યાકરણ સિદ્ધિદેવ વ્યાકરણ ૧૭૦૮ પા. ૪ સ્. ૩૨૯-૪૪૮ માર્કળ્ડેય-પ્રાકૃતઘર્વત્વ ૧૭ ૧-૭૮ ૧; લક્ષ્મીઘર-પદ્મભાષાચન્દ્રિકા (બો. સં. સી. સં. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી) પૃષ્ઠ ૨૬૪-૨૨૮ ઉત્પાદિ.

૩. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા (બા. બો. સી. નં. સં. ૧. ચિ. ડા. દલાલ. સને. ૧૯૧૧) પાન ૫૧.

ગોઠાયા: સંસ્કૃતરયા: પરિચિત્તરચય: પ્રાકૃતે લાટપદેરયા: ।

સાપભ્રંશપ્રયોગા: સકલમરુભુવટ્કમાદાનકાથ ।

૪. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા પાન. ૫૫-૫૬:

હસ્ય ચોત્તરત: સંસ્કૃતા: કવયો નિવિશેન્તુ । + + + પૂર્વેળ પ્રાકૃતા: કવય: । + + + ।
પશ્ચિમેળ અપભ્રંશિન: કવય: । + + + દક્ષિણતો મૂતમાયાકવય: ।

“ગુર્જરા પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષાય છે નહિ કે ખીજથી.”^૫ જે સિદ્ધહૃમની અપભ્રંશ સાથે ગૂજરાતી સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે બન્ને વચ્ચે મા-દીકરીનો સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીને પણ અપભ્રંશની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે. આથી જે અપભ્રંશની વાત બોજ અને રાજશેખર કરે છે, તે અપભ્રંશ સિદ્ધહૃમનું જ અપભ્રંશ છે, એ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી છે. વિક્રમના નવમા સૈકાની કુવલયમાલામાં ઉદ્યોતનસરિ ગુર્જરપદિકને મોંએ અપભ્રંશ દુહો બોલાવે છે.^૬ આ પરથી અતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઝાળખાતી ભાષા એક હોઇ પશ્ચિમ આર્યોવર્તની અર્વાચીન ભાષાઓનું તે મૂલ છે.

આ મતમંડનનો કેટલાક વિદ્વાનો અંશતઃ વિરોધ કરે છે. પ્રો. પીશલ, ડીઅરસન ૪૦ નું માનવું એમ છે કે અત્યારની લોકભાષાઓનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય અપભ્રંશ હતું. પ્રો. પીશલ અપભ્રંશની અનેકતાની સ્થાપના કરી નીચે પ્રમાણે મતરથાપના કરે છે “આપણે આમ શૌરસેની અપભ્રંશ જુદું પાડવું જોઇએ—જે અપભ્રંશ યરસેન પ્રદેશની જૂની લોકભાષા હતી; તેની વિકૃતિ ગૂજરાતી અને મારવાડી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે શૌરસેની પ્રાકૃત પણ જુદું પાડવું જોઇએ. + + + હેમચંદ્ર ખોડી રીતે અપભ્રંશ શૌરસેની પ્રાકૃતને અનુસરનારું કહે છે. મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતું (સરખાવે Hoernle. Com. Gram, P,xxii), જેની સાથે મરાઠી સંબંધ છે અને તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત જેને મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઝાળખવામાં આવે છે, તે વિષે આપણે જાણીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે માગધી અપભ્રંશ હતું, જે લાટ ભાષા મારકત અર્વાચીન બિહારી અને પશ્ચિમબંગાલીમાં જીવન્ત છે; અને તે પ્રમાણે મગધનું પ્રાકૃત નામે માગધી પણ છે.” ડૉ. હર્નલ, પ્રો. પીશલ, ડીઅરસન ઇત્યાદિ વિદ્વાનો જૂની દેશ્ય ભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે લેખાવી તેની વ્યાપ્તિ બહુલાવે છે અને અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; વળી હેમચંદ્રના અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપે છે.

અત્યંત પરંપરામાં રુદ્રતનો ટીકાકાર નમિસાધુ, માર્કપ્ડેય, રામતર્કવાગીશ ઇત્યાદિ અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; પરંતુ તેમણે ચર્ચેલાં અપભ્રંશનું વાક્યમ મળતું નથી. જે

૫. મોજદેવ સરસ્વતીકંઠામરણ (કાવ્યમાલા સીરીઝ) । ૨ । ૧૩ ।

અવન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિપઃ

અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

૬. કુવલયમાલકવ્યા । (જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયીની પ્રસ્તાવના પા. ૧૧૦ પર અવતરણ) (સં. ૮૩૫)

રાઈવ પચ્છિમજામે કેળ વિ ગુજ્જરપદ્ધિયણ દમં ધવલલુવહયં ગીયં । અવિ ય,

જો ણવિ વિહુરે વિમજ્જણઽ ધવલઽ કડ્ડહ માઠ ।

લો ગોટ્ટંગળમજ્જણઽ સેસઽ વ જં સાઠ ॥

૭. Prof. Pischel: Grammatik der Prakrit Sprachenનો પ્રવેશ (Eintlung)

§ 7. આ મતનું સમર્થન Sir. George Grierson, Encyclopaedia Britannicaમાં

‘પ્રાકૃત’ પરના લેખમાં પણ કરે છે. ડા. વ્હલર ‘Introduction to Prakrit’માં પણ આ મત

હતારે છે. તેમ જ ડા. સુનીતિકુમાર ચેટરજી ‘Origin and Development of Bengali

Language’ની પ્રસ્તાવનામાં આ મત નોંધે છે.

અપભ્રંશ વાક્યમય આપણો સમક્ષ છે તે ઉપરથી જો નિર્ણય બાંધવાનો હોય તો અપભ્રંશ એક ભાષા હતી એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. દેશ્ય ભાષાઓને અપભ્રંશ નામ આપી અપભ્રંશની અનેકતા સંબંધે મતસ્થાપના કરાય; પણ એકલી મતસ્થાપનાએ શું વળ્યું? બીજા અપભ્રંશોનું સાહિત્ય ક્યાં છે? તેમના ખાસ વ્યાકરણવિશેષોની ચર્ચા પણ ક્યા વैयाકરણે કરી છે? માર્કણ્ડેય કે રામતર્કવાગીશે જે ચર્ચા કરી છે, તે તો જૂના શાસ્ત્રીઓની વિભાગપ્રિયતાને આભારી છે. નહિ તો શું બબ્બે સૂત્રે બસ એક અપભ્રંશ બલાસ? બીજું કે, અપભ્રંશની અનેકતાના ઉદ્ભવેથી અપભ્રંશ બોલાતી બંધ પડ્યા પછીના છે. હા, એક જૂના અપભ્રંશ કવિ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ તેના બાપ ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂના અધુરા હરિવંશ પુરાણ પૂરું કરતાં ભાષાવૈચિત્ર્ય ખાતર એક સંધિ જોમેરેલો છે જે એ થોડા વખત પછી પ્રસિદ્ધ થવાની અપભ્રંશ પાકાવલીમાં લીધેલો છે. ૯ તેમાં એણે ટક્કી અને માગધી ભાષાને અનુસરતા અપભ્રંશનું એકેક કડવું આપેલું છે. તેમાં પણ વિદગ્ધતા બતાવવાનો જ યત્ન છે.

આપણને અત્યારે મળતું સાહિત્ય અપભ્રંશ પ્રાકૃતની માફક સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટ ભાષા યર્ષ ત્યાર પછીનું છે. તોપણ તેનું ક્ષધ પી જીછરેલી દેશ્યભાષાઓનું સ્વરૂપ તેને અવલંબીને જ વિકસ્યું એને માટે પુરાવા આપી શકાય એમ છે. અપભ્રંશ પ્રકૃષ્ટ ભાષા થવાનો પુરાવો ધરસેન બીજાએ પોતાના બાપ શુદસેન સંબંધી લેખમાં શુદસેનને 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ' એ ત્રણેય ભાષામાં પ્રયત્ન-ધોની રચનાથી જેનું અંતઃકરણ વધારે નિપુણ થયું છે. ૧૦ એ વિશેષણથી વર્ણવ્યો છે. આ રાજા કાઠિયાવાડમાં-સુરાષ્ટ્રમાં-આવેલા વલબીનો રાજા હતો તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેનું છે. આ રાજાના લેખો ઇ. સ. ૫૫૯ થી ઇ. સ. ૫૬૯ સુધીના છે; એટલે ઇ. સ. ૭૬૪ સૈકામાં અપભ્રંશ એક સાહિત્યભાષા બની હતી. આથી જૂનો અપભ્રંશ-પ્રયોગ એક વિદ્વાને ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તેની વિભ્રામકતા બે વિદ્વાનોએ ગયા વર્ષે જ સફળ રીતે બતાવી હતી. ૧૧ આપણને મળતું અપભ્રંશ સાહિત્ય નવમા દશમા સૈકાનું છે; એટલે કે અપભ્રંશ લોકમાં બોલાતી હતી ત્યારનું સાહિત્ય તો આપણી પાસે નથી. ૧૨ મળી આવતા બધા અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં

૮. અત્યાર સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય તરીકે બે પુસ્તક ટો. યાકોબીએ જાહેરીથી બહાર પાડ્યાં; બે ગાયકવાડ ચોરીએન્ટલ સીરીઝ તરફથી; ત્રણ કાર્નેલ સીરીઝ તરફથી; અને એકાદ બે છટાંબવાયાં, આટલાં જ પ્રકારનો અને તે સિદ્ધિદેમની અપભ્રંશમાં છે એમ કહીએ તો ચાહે.

૯. આ અંથ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ તરફથી થોડા સમયમાં બહાર પડશે. તેમાં આ બીજું ઉદ્ધરણ છે

૧૦. સંસ્કૃતપ્રાકૃતપ્રાકૃતમાયાગ્રયપ્રતિવદ્ધરતનાનિપુણતરાન્તઃકરણઃ દિવાદિ. આ ટાંચણ 'હન્ડી-એન્ડી'માંથી પ્રો. યાકોબીએ 'મવિસયત્તકહા'ની પ્રસ્તાવના પા. ૫૫ ઉપર મોકલ્યું છે.

૧૧. પ્રો. ગુણેએ 'મવિસયત્તકહા' પ્રવેશક પાન ૫૧૦ ઉપર આ બતાવવા યત્ન કર્યો છે. દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદેશય કુબે 'પદ્યરચનાના પ્રકાર'માં તથા ગયા વર્ષના Indian Historical Quarterly'ના એકાદ એકમાં એક બંગાળી વિદ્વાને ખાનો વિરોધ કર્યો છે.

૧૨. લગભગ સાતમા સૈકાની લુલુકેવહિદિમાં ઘમ્મિલહિદિમાં એક અપભ્રંશ બીતક શરુઆતમાં જ છે; ગાંધી સંગ્રહ કાવ્ય દૃશી અને ભામહ પછી યજ્ઞેકા ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂનાં જ દાખ આવે છે. આ નવમા સૈકાનો કવિ.

સામાન્યતઃ જુદાપણું છે જ નહિ. જે એ લોકોની બોલાતી ભાષા હોત તો ક્યાંક ખાસ ફેરફારો જુદાજુદા લેખકોમાં આવ્યા જ હોત. બીજું કે જે અપભ્રંશ કૃત અમુક ભાગમાં બોલાતી ભાષા હોત તો મહાકવિ પુષ્પદન્તે માન્યખેટમાં જઈ અપભ્રંશ પુરાણો લખ્યા ન હોત; ૧૩ અને વળી 'બૌદ્ધગાન ઓ દોહા'માં નાચપંથીઓના અપભ્રંશ દુહાઓ આવ્યા ન હોત. ૧૪ આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે અપભ્રંશ એક કાળે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જેવી વિદ્ધ-માન્ય હોવી જોઈએ; અને ધરસેને તેથી જ તેના સંસ્કારી બાપને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાથે અપભ્રંશના પ્રબંધ રચવામાં નિપુણતર હતો; ઉદ્દ્યોતને અપભ્રંશની અત્યંત તારીફ કરી; ૧૫ અને રાજશેખરે તેને ભવ્ય કહ્યો. ૧૬

અપભ્રંશ ગૂજરાતીને કડવાચ્છ આખ્યાનની રીતી આપી છે; છાંપા અને દુહાઓ આપ્યા; ૧૭ આખ્યાનશૈલીના કૃતિપ્રકાર આપી પોતાના અલંકાર આપ્યા; ૧૮ ગદ્યનો એક પ્રકાર પણ આપ્યો. ગૂજરાતીની ભાષાબાંધણીએ અપભ્રંશ ભાષાનું સ્તંભરપાન કર્યું છે. ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ ભાષાનો દીકરી અને માનો પ્રબંધ છે. આથી જ ગૂજરાતીની ગંગાત્રીનાં મૂળ અપભ્રંશમાં શોધવા સાચા ભાષાશિલાસુને સંશોધનના દુર્લભ હિમાવય ચઢ્યા વિના, કોઈ બીજો આરો નથી.

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી

૧૩. જુઓ પુષ્પદન્તું જહ્નુચરિત (સં. ડો. પી. એલ. વૈદ્ય; કારંજી સીરીઝ નં. ૧. અમરાવતી સી. પી.)

૧૪. 'બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા' સં. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી. ગ્રંથ બંગાળી લિપિમાં છે.

૧૫. કુવલયમાલકથા । (ધ. કા. ત્રગી પ્રસ્તાવ પાત. ૯૭ પર્યં અવતરણ) એવં પુણ જ સુદુ । તા કિ અવંદસં હોહિદ । હું । તં પિ જો જેણ [તં] સકય-પામ [ય]—ડમય હુદ્ધાસુદ પવક્ષમતરંગરંગતર્વાગરં જવપાડસજ્જલયપ્પવાહપૂરપદ્વાલિયોગરિણદ્વરિસં સમવિસમં પળયકુવિયપિયપણ્ણી-સસુલંચસરિસં મળોહરં ।

આનાથી વધારે શી તારીફ હોય ?

૧૬. રાજશેખરનું ચાલરામાવળ અ. ૧, શ્લો. ૧૧:

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતપુરઃ

સુમયોડપંથશઃ સરસરચનં મૂતરચનમ્ ।

વિમિષ્ઠાઃ પન્થાનઃ કિમપિ કમનીયાચ્ચતહમે

નિવદ્ધા યસ્ત્વેપાં સ ચલુ નિહિલેડરિમન્ કવિચુપા ॥

૧૭ જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૩૩. પા. ૧૮૮-૧૮૯ મારો લેખ નામે 'જૂના ગૂજરાતી દુહા.'

૧૮. જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ.' જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩. પા. ૨૩૩-૨૪૬, મારો લેખ નામે 'વનરાગિ વર્ણન.'

સમુદ્રને

[વસંતતિલકા]

દીધેલ તેં અમી પીધું મળી દેવલોકે,
ને દ્વાર આ અમતણાં હજી મૃત્યુ ઠોકે;
દીધો મનોહર મહા વળી ચંદ્રમા તે
આવે ન કામ અમને કદી કૃષ્ણ-રાતે.

મોહાવતી મન ત્રિભુવનનાં રૂપાળી,
સૌંદર્યમો કમલ-સત્વ સમી સુવાળી;
દીધેલ લક્ષ્મી તુજ કો જન વિષ્ણુ જેવા
લેઈ જતા, અવરને મળતી ન જોવા.

ના રત્ન કો તુજ તણાં અમ રંકલોગ્ય
તું ગર્વથી ઉછળતો દીસતું અયોગ્ય.

ત્યારે કહું ક્યમ તને દીન-હીન વદે ?
ખારાશ જે હૃદયની ગમતી તને ના,
જેને કલંક કડવું દધિ ! તું ગણે છે,
'મીઠું' ખની અમ જગે રસ તે ભરે છે.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

મેઘદૂત

પૂર્વમેઘ

[ભાષાંતરનો એક નમૂનો]

[ઈન્દ્રવજ્ર]

કાન્તાવિયોગે અતિ કષ્ટદાયી, સ્વામી તણા શાપથી વર્ષભોજ્ય
છે ઘસત જેનો મહિમા સમગ્ર, કે - યક્ષ એવો અધિકારબ્રહ્મ
સીતાજીના સ્નાન થકી પવિત્ર-પાણી-ભરેલાં સર જ્યાં સુરમ્ય
વૃક્ષો તણી જ્યાં ધન જાડીઓ ત્યાં, વસી રહી રામનગાશ્રમોમાં. ૧

[મન્દાકાન્તા]

બહાલીના એ વિરહદવના દાહમાંહે જ થશે
ગાળ્યા માસો અતિ દુખ થકી અષ્ટ જ્યાં વર્ષકેરાં
ગાત્રો તેનાં ગલિત થઈને શુષ્ક કેં દીસતાં ને
સોનાતું જે વલય ભુજમાં તે સર્થ છેક નીચે.
વર્ષોના ત્યાં પ્રથમ દિવસે મેઘને નોઈ શુંકે
વપ્રકીઠા મહીં રસભર્યા મત્ત માતર્જી હક્કે ૨
આશ્ચર્યોનું સ્કુરણ કરતા મેઘની તે સમક્ષ
આંસુ રોકી દુષિતહૃદયે ઘેઈ જાણો ધ્યાનપૂર્ણ
જેને દેખી મુદિત હૃદયે લિલવૃત્તિ બને છે
શું ફેલેલું જે હૃદય તલસે પ્રેમીને ભેટવાને. ૩

[વિપરીતપૂર્વા]

વિયોગદુઃખે ઝુરતી પ્રિયાનું સંદેશથી જીવન રક્ષવાને
તે કિન્નરે કોમલ યુગ્મ વીણી સ્નેહે બહુ સ્વાગત કીધું તેનું. ૪

[અનુદુષ્ટ]

જલ, જ્યોતિ અને ધૂમ, વાયુ કેરો સમૂહ ક્યાં
સંદેશા ચેતનો દ્વારા મોકલાતા ખરે જ ક્યાં!

[મન્દવન્ત]

ઔત્સુક્યથી ના જરીએ વિચારી વિત્તેશ તે મેઘ ભણી જ બોલ્યો,
 “કામાર્ત છવો નવ લેદ ભાળે નિર્જીવ ને” ચેતન-ચુંચિમાંહી”. ૫
 એ મેઘ! જાણું તુજને હું ભાઈ તું જન્મ પામ્યો અતિ ઉચ્ચ દૂળે
 ઇચ્છા વડે રૂપ નવાં ધરે ને વૃત્તારિનો મુખ્ય ગણાય લોકે
 તેથી થયો યાત્રક દેવયોગે પ્રાણપ્રિયાથી વિષુદ્ધ પઠેલો
 ‘યાત્ર્યાં ભક્તી નિષ્કૂળ સદ્ગુણીમાં ના દુર્જનોમાં પરિપૂર્ણ થાતી’ ૬
 સંતસનું તું શરણું અનેરું બહાલીવિયોગે બળતો છું ભાઈ.
 સદેશ પ્રેમે મમ પત્ની પાસે ખેંચાડ દીલે કરુણા ધરીને
 તહારે જવાનું અલકાપુરીમાં યજ્ઞેશ્વરેની નગરી રૂપાળી
 પ્રાસાદ જેના અતિ શુભ્ર દીસે શ્રીશંભુશીર્ષસ્થિત ચન્દ્રતેજે. ૭

[શિખરિણી]

વિયદ્ભાગે જાતા ધન તુજ ભણી દૃષ્ટિ કરશે
 પ્રિયાઓ પાન્યોની અલક કરથી ઊર્ધ્વ ગ્રહીને
 ધરી હૈયે આશા પ્રિયતમ તણા આગમનની
 તને જોઈ કોને નિજ વિરહવેદી નવ રુકુરે. ૮

[મન્દાકાન્તા]

ધીમી ધીમી પવનલહરી પ્રેરતી જો તને આ
 ડાખી બાજુ મધુર નદતો છે વળી ચક્રવાક
 ગર્ભોત્પત્તિ અતિ મુખ્યથી યાય તે ચિત્તમાં લહી
 બાંધી શ્રેણી જલદ ! ગગને જો બિણી છે બલાકા. ૯

[આર્ષ]

દિવસો કેરી ગણના કરતી તે મુજ પતિવ્રતા સીને
 નિશ્ચય ભાઈ ! નિરખીશ વ્યર્થ જશે ના પ્રયત્ન કંઈ તહારો
 આશા કેરો બન્ધ કુમ્ભમુકૈભવ પ્રિયા તણા દિલને
 જૂરતા સ્વામીવિયોગે રક્ષણ અર્પે કંઈ અનેરું. ૧૦

દુર્ગાપ્રસાદ શુક્લ

લો ક ચ યા

અલીબાગ

અમારા એક સગા અલીબાગમાં રહેતા હતા. તે વારંવાર અલીબાગનાં વખાણ કરી ત્યાં જવા આગ્રહ કરતા; પણ અમારાથી ત્યાં જઈ શકાયું નહોતું. અમારા તે સગા તો ફેટલાંક વર્ષ ઉપર ગુજરી ગયા અને કોલાખા જિલ્લા જમીન નોંધણીખાતાના દક્ષિણ વર્તુલમાં મુકાબાથી આ વર્ષે ત્યાં જવાનું થયું ત્યારે અગાઉ ત્યાં નહિ જવાને માટે કંઈક ગઝાનિ થઈ. પણ તે મુંદર સ્થળ જોવાની આ તક મેળા તેથી સમૂળગુ' નહિ પણ મોહું તો એ સારું એ ન્યાયે મંતોપ થયો. મુંઝઈની નજીક આવું રમણીય સ્થળ છે તે જાણવામાં આવે તો મુંઝઈ જતારા અને ત્યાં વસતા માણસો તેનો લાભ લઈ શકે એ વિદેશથી આ લખવાની વૃત્તિ થઈ છે.

અલીબાગ જતાં પહેલાં પનવેલ, ઉરન અને એલીફન્ટા જવાનું થયું અને તે સ્થળો પૈકી રમણીય હોવાથી અલીબાગ વિષે લખતાં પહેલાં તે સ્થળની થોડી હકીકત આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

પનવેલ

મુંઝઈથી પૂના જવાના રસ્તા ઉપર મુંઝઈથી ૪૮ માઈલ દૂર કોલાખા જિલ્લાના એક તાલુકાનું એ મથક છે. ત્યાં નાનું બંદર છે. આ કર્યાની વસ્તી આશરે દશ હજારની હોવા છતાં તેની ફેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વખાણવા યોગ્ય છે. કોંક્ણ એન્જીનફેશન સોસાયટીની ત્યાં હાઈસ્કૂલ છે. તે સોસાયટી પનવેલ, અલીબાગ અને મહાડમાં હાઈસ્કૂલો ચલાવે છે. લેડી વિલ્સન વિલેજ મેટનીટી સ્કીમ પ્રમાણે બે સુવાવડખાનાં છે. તે પૈકી એકમાં દાઈઓ અને નસોને શીખવવાનો વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. ચાર વ્યાયામશાળાઓ છે; પણ જેનાથી પનવેલ મશહૂર થયું છે તે તો ધૂતપાપેશ્વર કાર્મસી છે. ત્યાં વીજળિક બળથી શાસ્ત્રોક્ત રીતે મોટા પાયા ઉપર આર્થુવેદિક આપધો તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેના માલિક રા. પુરાણીક છે. પનવેલની દરેક સંસ્થાના તે આત્મા છે અને એક સારી રકમનું ટ્રસ્ટ કરી ધર્મર્થે દવાખાનું પણ ચલાવે છે. આવા કર્યામાં આવી ઉપયોગી સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

ઉરન

પનવેલથી આશરે પંદરેક માઈલ ઉપર ખાડીને કાંઠે આવેલું કોલાખા જિલ્લાના એક મહાનગરું આ મથક છે. ત્યાં ખાનગરાદુર ભિવડવાળાનો મુંઝઈના વિક્ટોરિયા ગાર્ડનને મળતો નાનો પણ મુંદર બાગ છે. અને તેમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ વગેરે જાનવરો રાખેલાં છે. ઉરન મુંઝઈથી દરિયારસ્તે ૭ માત માઈલ હોવાથી અને બે માઈલ દૂર મોરા બંદરે

સ્ત્રીમર આવતી હોવાથી જાગના આકર્ષણને લીધે તહેવારોના દિવસે મુંબઈવાસીઓ સરુદ્ધ-
ગાદે આવે છે. ઈદના રોજ જવાનું ચથું ત્યારે દિંદુ, મુસલમાન, પારસી, યુરેકિયન અને
યુરોપિયન વગેરે મળી આશરે સોએક માણસો આવ્યાં હતાં. ઊરનમાં મહુવા, તમાળ અને
ધોધાના મળી એકંદર આશરે ૭૦ યુગરાતીનાં ઘર છે.

અલીદે-ઠા

ધારાપુરી બેટમાં મુંબઈથી આશરે ચારપાંચ માઇલને છેટે આવેલી આ ગ્રામ્યો
એટલી બધી જાણીતી છે કે તેને વિષે લખવું પિટ્ટેપેશુ છે. અને લખાણ કરવામાં આવે
તો તે ઘણું લાંબું થાય. તે ગ્રામ્યની મુખ્ય પ્રતિમા ત્રિમૂર્તિ છે. અને ઉત્પત્તિ, રિયનિ અને
લય સૂચવતી શંકરના તાંડવ નૃત્યની ખડ્ગ અને ખપ્પર ધારણ કરેલી અને ખ્યાનસ્થ એ
પ્રમાણે શંકરની ત્રણ પ્રતિમાઓ જુદી છે.

અલીબાગ

જમીનરસ્તે અલીબાગ મુંબઈથી આશરે ૮૦ માઇલ દૂર છે. અને ત્યાં ચાણા, પનવેલ,
પેન, ધરમતર ચઢને જવાય છે. દરિયારસ્તે સ્ત્રીમરમાં મુંબઈથી બાર માઇલ દૂર રેવસ
બંદરે ઊતરી મોટર સર્વોક્ષમાં ૧૫ માઇલ જવાનું હોય છે. જગરરને આ પ્રમાણે ધણી
જગાનાં અંતર કમી થાય છે અને હવે એરોપ્લેનના યુગમાં તો કાગળની માફક સીધા ઊડી
ચકાતું હોવાથી ગતિ વધારે હોય છે અને તેથી અંતર ઘણું અને જલદીથી કપાય છે.

અલીબાગ અને રેવડ-ડા વચ્ચેનો આશરે દસ માઇલ લાંબો અને એકાદ માઇલ
પહોળો દરિયાને કાઠિ આવેલો પ્રદેશ એ ખરેખર નામ પ્રમાણે રમણીય બાગ છે. આશરે
બસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા એક તવંગર અલી નામના મુસલમાને આ પ્રદેશમાં ધણી કૂવા
ખોદાવ્યા અને વાડીઓ બનાવી તેથી તેના નામ ઉપરથી અલીબાગ નામ પડ્યું. જૂની
મામલતદાર કચેરી અને હાલ મ્યુનિસિપાલ ઓફિસ પાસે અલીની કબર છે. અલી કૂવામાં
દહાધી પંદર શીટની અંદર પાણી મળી આવે છે. અને તેથી તે પાણી લાંચતું નથી.
રેવડ-ડાના એક કૂવા ઉપર તો પાંચ રેંટ ચાલતા જોવા. બસીન અને પાવધરના સમુદ્ર
તીરે પણ આ પ્રમાણે કૂવામાં પાણી નીકળે છે. ખારા ખાણીથી ભરેલા સમુદ્રને અડીને જ
આવાં મીઠાં પાણી મળી આવે છે એ કુદરતની કે દીરતારની ખૂબી છે. વાડીઓ ધણેભાગે
નાળાંએર અને સોપારીની છે. બસીનની વાડીઓમાં પાન અને કેળ ધણે ભાગે દોાય છે.
આ પ્રદેશમાં ખરે બપોરે ફરતાં પણ સૂર્યનો તડકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

યુગરાતમાં આવો પ્રદેશ અમલસાડથી માંડી કછોલી, સોનવાડી અને સાલેજ સુધી
જોવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ બ્રિટિશ અને ગાયકવાડી દંડનાં મળી આશરે પંદરેક મામ
છે. તેને ત્યાંના લોકો 'વાડીવન'નાં મામ કહે છે. ત્યાંની વાડીઓમાં ધણેભાગે દેથી
અને કલમી આંબા, ફજુસ, ચીકુ વગેરે હોય છે અને કાષ્ઠ કોષ્ઠ જગ્યાએ શેરડી, ખોપર
અને છલાયચી જોવામાં આવે છે. સોનવાડીના ફજુસ, ધમગાજાની રસની દેથી કેરી અને
ધમગાચીની " મામાની હાપૂસની કેરી " વખજાય છે; અને મુંબઈમાં તેનો ખાર બિચો
રહે છે. આવો રળીઆમણો પ્રદેશ યુગરાતમાં બીજે ટેકાણે જોવામાં આવતો નથી.

અલીબાગમાં દરિયા તરફથી આ પ્રદેશ ધણે રળિયામણે ભાગે છે. કામી કાંચી
નાળાંએરી અને નાડની લાંબી દાદ, અને તેમાં થોડે થોડે અંતરે મુરની તેથી પણ લાંબાં
હાડની પટા દોાય છે અને તેની પાછળ સિંહાદી પર્વતની ટેકરીઓની દારમાળા છે. નજ

અક્ષાયામમાં તો ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કુદરતનું સુંદર દ્રશ્ય અને સમુદ્રકિનારાથી એકાદ દ્વીપ સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા કિલ્લા સિવાય ખાસ જોવાં લાયક મેગ્નેટીક ઑબ્ઝર્વેટરી અને હાઇસ્કૂલ છે. ઑબ્ઝર્વેટરીના મકાનમાં ટેમ્પરેચરમાં સામાન્ય રીતે ફેરફાર ન થાય માટે ત્રણ શીટની અંતરે પથ્થરની બે દિવાલો ચણી લીધેલી છે. અને તેની અંદર લગભગ તેટલે જ અંતરે બે લાકડાની દિવાલો બનાવી છે. અને લોખંડની જગ્યાએ પિત્તળ કે ત્રાંચ વાપર્યું છે. પથ્થર પણ અમુક ખાસિયતનો વાપર્યો છે. અને લોહચુંબકની સોયને ન જોઇતું ખેંચાયું ન થાય એટલા માટે લોહાની કાંઈ પણ ચીજ લઇને તેમાં દાખલ ચલા દેતા નથી. અને તે જ કારણસર તેની આસપાસ પાંચ માઇલની અંદર વીજળીનું કાંઈ પણ કામ નહિ કરવા દેવાનો કરાવ છે. અહીં ઊંચું અને આડું મેગ્નેટીક દબાણ કેટલું છે, અને ઉત્તર-કાણમાં કેટલો તફાવત પડતો જાય છે તે તેનાં ધંત્રો દ્વારા જોઈ નોંધવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીના અનુભવો ઉપરથી એવું માલમ પડ્યું છે કે પૃથ્વી વર્ષમાં ચાર મિનિટ પશ્ચિમ તરફ ખસતી જાય છે.

અહીં કોંકણ એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ત્રીજીથી પાંચમા ધોરણ સુધીમાં દરેક વિદ્યાર્થીને સુદ્રણકળા, સુતારીકામ અગર હાથવણાટ, એ ત્રણમાંથી એક ફરજિયાત શીખવું પડે છે. દરેક વિધ્યનો ત્રણ વર્ષનો કોર્સ હોય છે અને તેનું શિક્ષણ દરરોજ બે કલાક આપવામાં આવે છે. અને દરેક વર્ષે વિક્ટોરીયા જ્યુબીલી ટેકેનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ પરીક્ષા લઇ પ્રમાણપત્ર આપે છે. દરેક કામના નમૂના જોયા તો ત્રણ વર્ષમાં વિદ્યાર્થી શીખીને સારું કામ કરી શકે છે એમ જણાયું. આ બાબત વિશે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત એ છે કે હાથવણાટ ખાતા સિવાયનાં બે ખાતામાં વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે તેમાંથી પોતાનું ખર્ચ નિભાવી શકે છે.

અક્ષીબાગની ઉત્તરે સાત માઇલ દૂર કંકેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ અને દક્ષિણમાં આઠથી દશ માઇલ દૂર ચૌલ અને રેવડન્ડા એ સ્થળો ખાસ જોવાલાયક છે.

કંકેશ્વર

રેવડ અંદરે ઊતરી અક્ષીબાગ જવાના રસ્તે નવ માઇલથી આ સ્થળ પૂર્વ તરફ બે માઇલ અંદર આવેલું છે. આશરે બારસો શીટ ઊંચી ટેકરી ઉપર આ મહાદેવનું સ્થાન છે અને ત્યાં જવાને માટે આશરે બાર શીટ પહોળાં અને આશરે સાડાસાતસો પગથીયાં બાંધેલાં છે. રાધોજી આંઝોઆના દીવાન ગોવિંદ રેવદાસ નામના અક્ષીબાગના વણિક ગૃહસ્થે સને ૧૭૭૭ની આસપાસ આ પગથીયાં બંધાવ્યાં છે. લગભગ અડધે રસ્તે પગથીયાં ખુલ્લી જગ્યામાં છે અને તે ચડતાં ડાબી બાજુ સમુદ્ર અને મુંબઇ શહેરનો સુંદર દેખાવ અને જમણી તરફ સિંહાદ્રી પર્વતની વનમાળાનો બધા દેખાવ જોવામાં આવે છે.

લગભગ અડધે રસ્તે ગાયમાંડી એટલે એક ચોતરા ઉપર ગાયની પ્રતિમા છે. દંતકથા એવી છે કે મુંબજના વાલકેશ્વરના દેવળમાંથી દરરોજ ગાય કંકેશ્વર આવતી અને મહાદેવને દૂધથી નવરાલી જતી. એક દિવસ ભરવાડે તેને દૂધથી શંકરને નવરાવતા જોઇ એને પકડવા તગ્નીજ કરી. તે વખતે પોતે છતી ચઢી માટે મહાદેવના મંદિરથી ગાયે દૂદડો માંચો અને આ સ્થળે પડી. જડેશ્વર (વાંકનેર) વગેરે બીજાં ધણે સ્થળે પણ આવી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે.

અંધે રસ્તે ગયા પછી પચથીઆં અંધોઠ્ઠોની ઘટામાં થઇને પસાર થાય છે અને ત્યાં આગળ રસ્તો ટેકરીની આલુ પર વીંકાવ્યું છે. હોવાથી ધડીકમાં સમુદ્ર અને મુંગઈનું સુંદર દૃશ્ય અને ધડીકમાં સવાદિ પર્વતનું લગ્ન દૃશ્ય વારાફરતી દેખાય છે.

હૈ ઉપર કહેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે અને તેની પાસે રામકુંડ, વિષ્ણુકુંડ, સિવકુંડ અને બીમકુંડ, એવા ચાર કુંડો છે. સંરથાનું એક સગવડવાળું મકાન છે, અને તે ઉપરાંત ભાવુસાળી, દક્ષિણી અને ગુજરાતીની એમ ત્રણ ધર્મશાળાઓ છે. તેમાં જે ત્રણ દિવસો જે આવે તેને બિનરવા દે છે; પણ વધારે મુદત જેને રહેવું હોય તેને તેના પડીવટદારની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. ત્યાં ચાર પાંચ બ્રાહ્મણોનાં ઘર છે અને થોડા માણસને જમવાની સવડ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. મંદિરથી સોએક વાર દૂર ગોમુખ છે અને ત્યાંથી સમુદ્ર અને મુંગઈનું દૃશ્ય ઘણું સુંદર દેખાય છે. ત્યાં આગળ મુંગઈની સ્વસ્તીક લીંગ થોડી જમીન લાંબા મકાનો અંધવાની તજવીજ કરે છે અને થોડે દૂર કેવલ્લધામની સંરથા તરફથી પણ થોડી જમીન રખાઈ છે. મુંગઈથી સ્ત્રીમર અને મોટરરસ્તે પયોથ માણસની મુસાફરી જે ક્ષણમાં એક રૂપિયાના અર્થે કરી શકાય તેમ હોવાથી અને દિવસમાં ત્રણ વખત સ્ત્રીમર આવતી હોવાથી તથા ટેકરી અને દરિયાની દવાનો એક જ લાભ મળતો હોવાથી કેટલેક કાલે આ સ્થાન દવા ખાવાનું સ્થળ થાય તો નવાઈ નહિ.

ચૌસ-રેવડા

અહીંઆગથી દશ માઈલ ઉપર આ જે મુંદર બાગાવાન ગામે આવેલાં છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કૂવામાં પાણી પૂરતાં હોય છે અને નાળીએર અને સોપારીની ધણી મુંદર વાડીઓ છે. લગભગ અર્ધાજ રસ્તો મુંદર વાડીઓને રસ્તે સર્પાકારે લગ્ય છે, અને ધર્મપ્રકાશ ભામે જ દેખાય છે. ત્યાં આ જે ગામ જુદાં છે અને તે બેની વચ્ચે લગભગ ત્રણ માર્ગલનું અંતર છે. પણ પ્રાચીન વખતમાં ત્યાં એક મોટું નગર હતું જ, સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ ની સાલમાં ગુજરાતમાં ત્યારે કૃષ્ણનું રાજ્ય હતું ત્યારે ચંપાવની અને રેવતી હોવાના નામથી આ નગર જાણીતું હતું, એમ સ્થાનિક દિંદુ દંતકથા કહે છે. ઇ. ૧૩૦ની સાલથી તેનો ઉત્તેજ જુદા જુદા લેખોમાં મળે છે. અને ૧૨૦૦ ની સાલની આસપાસ અહીંના સોજાની બાપા સાડી એટલે ગુજરાતી હતી, અને ખંભાતની વચ્ચેનો મુલક ગુજરાત કરેલાતો. આ અસામાં આ સ્થળે લાકડાની ડેળીન પેટીઓ, કચાટો, પલંગો, અને કોચો, પારખી પટાસ વગેરે કારીગરીના સુંદર નમૂના જનતા. અને સુતર અને રેશમનું કાપડ લાખવજાટથી તૈયાર થતું. ત્યાર પછી જુદા જુદા સમયે દિંદુ મુલકમાન પોર્ટુગીઝ અને મરાઠાનું ત્યાં રાજ્ય હતું. આ સ્થળે દિંદુ મુલકમાન અને પોર્ટુગીઝ, જે ત્રણેની મંદિરોનાં ચિત્રો આજ પણ જોવામાં આવે છે. રેવડાના સાગરકોટમાં જમીનના કિંવાની માફક પોર્ટુગીઝ દેડળ, કોડી, મઝ વગેરેનાં ખડે છે. જમીનનાં ખડેના કંઈક સારી રિયનિમાં છે, ત્યારે અહીંના ખડેનો લગભગ તાન નાશ પામ્યાં છે. અત્યારે તો આખાં કોટનાં ખડાવતો ખેતરો થયાં છે અને તેમાં પૃથક્ પૃથક્ ખડેનો આવેલાં છે. આ ખડેનો ને િ વખતે " રાત રાત્રી અહીં સેના વિસ્તાર થી તમ રાજ તજી "વાળું જાજન સ્થાનિક રીતે વાત આવે છે. મુલકમાની ચિત્રોમાં મરહુમ કમ્બર વગેરેનાં ખડેના છે. દિંદુઓનાં ચિત્રોમાં જુદની ગુણો, ટેકરી ઉપર એકાદ શ્રી ગણેશજીના કોમળી કંટોળી હોવાનું મંદિર, ચારંગી

શીટ ઊંચે ટેકરી ઉપર દત્તનું મંદિર વગેરે રચેલા છે. આ પૈકી હિંગગાજ માતા અને દત્તનાં મંદિર હાલ સારી રીતિમાં છે. બન્ને ટેકાણે જવાનાં પથ્થરનાં પગથિયાં બાંધેલાં છે. બન્ને ટેકાણે ધર્મશાળાઓ છે. જો કે દત્તના મંદિર કરતાં સગવડ હિંગગાજ માતાના મંદિરમાં વધારે છે, પણ કુદરતી દરમ્બ દત્તનાં મંદિર ઉપરથી અતિશય સુંદર લાગે છે. પશ્ચિમ તરફ નાળાંબેર અને સોપારીની કેટલાક માધલ મુઘી વાડીઓ છે. તેની પાછળ તાડ ને સુરનાં ઝાંડની હાર અને તેની પાંચ સમુદ્ર છે; જ્યારે દક્ષિણ પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ સિદ્ધાદ્રિ પર્વતની ટેકરીઓની હાર છે. સમુદ્ર તરફ કોરલી અને અલીઆગના કિલ્લા દેખાય છે ત્યારે ઉત્તર-પૂર્વ તરફ સારગદનો કિલ્લો આવેલો છે. દક્ષિણે કુંડલિકા નદીનું મૂળ જોઈ રોહાની ખાડી અને તેની ખીણ તરફ જંજીરાના ડુંગરોની હારમાળા દેખાય છે. આ દરમ્બનો ચિતાર આપવાનું કામ સારા ચિત્રકાર કે કવિથી થઈ શકે તેમ છે.

આણુ ગિરનાર વગેરે દરેક રચેલ દત્ત મોટા ઘંટ લાઇ ઊંચામાં જાંચી ટેકરી ઉપર કેમ બિરાજે છે એવો પ્રશ્ન દત્તના મંદિરમાં સ્ફૂર્ણો, અને તે બાબત વાતચીત કરતાં નીચે પ્રમાણે તેનું નિરાકરણ થયું તે 'ખરું' હો કે 'જાડું' હો, પણ સ્વાભાવિક તો લાગે જ છે. જો કે દરેક કોટીના એકંદરે ચોવીસ ગુરુ કરી ત્યાંથી મળી આવ્યું ત્યાંથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું અને પોતાનો દાખલો જમતને જણાવવા અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો, કહેવત પ્રમાણે હાપરા ઉપર નહિ તો મળી આવતા ઊંચે રચેલ ઊભા રહી ઘંટ વગાડી ઉપદેશ આપે છે.

રેવડન્ડા એ કુંડલિકા નદીના મુખ અર્થાત્ રોહા ખાડી ઉપર આવેલું પ્રાચીન બંદર છે. તે કુદરતી તેમ જ સૈદ્ધિક બંદર છે તેથી સ્ટીમર કુરળ સિવાય ત્યાં લાંગરી શકે છે. ત્યાંથી સમુદ્ર ક્રૂત અડધો માઇલ જ દૂર હોવા છતાં બંદરમાં આવ્યા પછી સ્ટીમરને તોફાન લાગવાનો ભય રહેતો નથી.

રેવડન્ડાનાં રિંગણાં બહુ વખણાય છે અને તે લગભગ એક કુટ લાંબા હોય છે. તેનો રંગ ચકચકિત કાળો હોય છે અને તદ્દન બી વિનાના હોય છે. બંદર ઉપર સ્ટીમરના સમયે વેચાવા આવે છે અને લગભગ દરેક ઉતાડ થોડાં ધણાં લઇ જાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણાકાંડાના રિંગણુ વખણાય છે ત્યારે હર્યમમાં બેરલાદાનાં રિંગણાં ખાસ વખણાય છે. પણ તે તદ્દન ગોળ હોય છે, નાળાંબેરની પણ એક ખાસ જાત અડી થાય છે. તેને મલુવાના નાળાંબેર કહેવામાં આવે છે. તે નાળાંબેરનું પાણી માકર નાખ્યા જેવું ચીકું હોય છે, અને કોપરાને ખમણી ખાવામાં આવે છે ત્યારે બિચકુલ કૂચા વળતા નથી. અને થોડી સાકર નાખેલા માવા જેવો સ્વાદ લાગે છે.

રેવડન્ડાથી સ્ટીમર રસ્તે મુંબઇ માત્ર પચીસ માઇલ દૂર છે. તેનું જાડું બાર આના થાય છે. અલીઆગથી રેવડન્ડા આવવાનું મોટર સર્વિસનું નૂર આઠ આના છે.

મુંબઇથી રવિવારની રજામાં " વિક એન્ડમાં " આ પ્રદેશની સફર બહુ સારી રીતે થઇ શકે. રાત્રિવારે બપોરની સ્ટીમરમાં નીકળી રેવડ જીતરી કંકેશ્વર રાત રહેવાય. ખીજો દિવસે અલીઆગ થઇ ચાસ જોઇ દત્તના સ્થાનમાં રાત રહી રાકાય. સોમવારે સવારે નીકળી રેવડન્ડા જોઇ સ્ટીમર રસ્તે ૧૦-૧૧ વાગે મુંબઇ પહોંચાય. એકંદરે ખર્ચ લાડાના મોટર અને સ્ટીમરના માણસ દીક અડી રૂપિયા થાય. ચોમાસા સિવાય કોઇ પણ મોસમમાં આ સફર કરી શકાય, પણ ઉનાળો અને અજાગ્યા રાત હોય તો અતેશ આનંદ આવે.

(૧) ગુજરાતી લિપિ

દાહની ગુજરાતી લિપિ વિશે નર્મબ્યાકરણમાં સંગત નર્મદાસંકર નીચે પ્રમાણે કહે છે: ગુજરાતી લિપિમાં એક છ, એક હ (ઞ, ઙ, ઞ, ઞ, ઞ, ઞ, ઞ ને તો નદિ જ, અને માટે એ અને પ તથા હ ને માટે ખ વર્ણો દતા. ગુજરાતી લિપિ અશુદ્ધ ને અપૂર્ણ હોવાથી, તે માત્ર વેપારીઓનાં નામાંકમાંમાં, કામકાજનાં કાગળપત્રોમાં, સરકારી કામના કાગળોમાં અને કવિયોના અન્યોમાં વપરાતી જોવામાં આવી છે, દાહના જેવા ગદ્યઅન્યોમાં વપરાતી નથી. કેટલાંક સંસ્કૃતનાં બાવાન્તરો (ગદ્યમાં) બાગબોધ લિપિમાં લખાયાં છે. ગુજરાતી લિપિ, અન્ય લખવાને અનુકૂળ નદિ તેથી બિજા પ્રાકૃત બાવાના અન્યો બાગબોધમાં માટે કરનાર જોરવિસના વખતમાં સધળાં પુસ્તકો બાગબોધમાં લખાયાં, પણ પછી જો લિપિ, ધનવાન ગુજરાતીઓને તથા રહેંચ્યા ગુજરાતીઓને અને પરદેશી પારસીઓને અધરી લાગ્યાથી (જોડેલી વિદ્યા પસરે અહેવે બહાને) ગુજરાતી લિપિમાં અન્ય લખાવા માંડ્યા અને બ્યાકરણ, હસપતીતિ પંચોપાખ્યાન આદિ લઈ કેટલાંક અન્યો એ લિપિમાં લખાયા; પણ અશુદ્ધ ને અપૂર્ણ લિપિમાં અન્ય રોએ જ નદિ એમ પાછો વિચાર થતાં અહેવું ચાલ્યું કે ગુજરાતી લિપિને બાગબોધના જોડેથી શુદ્ધ તથા પૂર્ણ કરતી, પણ અન્ય તો એ જ લિપિમાં લખવા-એ રીતે ગુજરાતી લિપિ (ગુજરાતી લિપિની પેઠે) અન્યો લખવામાં બહોળી વપરાવા લાગી.

બાગબોધ લિપિ, ન જલ્દાતાં ચાલુ રાખી દત તો બિજા ભાષા જોવાનારને ગુજરાતી લિપિનું રહેલ પડત: વગી દિનુસ્તાની, મરેડી આદિ લઈ પ્રાકૃત બાવાના અન્યોની લિપિ બાગબોધ જ છે તેની આપણી પણ રદત. પુરપખજના સધળા દેશોની અન્યલિપિ એક જ છે તેથી પુરપખજને કેટલો લાભ અને માત્ર દિનુસ્તાન દેશના લુદા લુદા બાગોની લુદી લુદી અન્યલિપિ હોવાથી સર્વ દેશોને તો રજો અકોશ ભાગના લોકને કેટલો અગામ છે ! !

(નર્મ બ્યાકરણ, વર્ણવિવેક પૃ. ૪થે વર્ણ સખ્ત નીચેની રીપ.)

૧૨

(૨) “ મૅન્ડો ચાકુશીન ” દેવાલય તંદુરસ્તીનો વ્યાપાર કરે છે.

પ્રવ્રતજનોને મંત્રોનું વેચાણ : સેધી થનું રોગોનું નિવારણ

જાપાન પ્રવ્રતજીલ આરોગ્યખાનું ધરાવે છે. ત્યાંના દાહરો જલ્દના કોમળ દેશના દાહરો કરતાં કિંતરે લેમ નથી, જ્યાંય આમર્ષ ઉપજે એટલી મોટી મંજ્યામાં લેતો પુરાણન મંત્રવિદ્યામાં દક્ષ પણ જુદા ધરાવે છે: અર્વાચીન દાહરી ઉપચારો કરતાં જલ્દને મદદત આપે છે ને કેટલીક વાર તો સલામતીની રાદે માલવા બન્નેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

એક દેવાલય એવા મંત્રાપચારનું મુખ્ય ધામ હતું. તેણે તા. ૧૮-૧૯ જાન્યુઆરીને રોજ પોતાનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવ્યો. ખીજો દિવસે જરફનું જમરું તોડાન હતું છતાં ૫ લોકોનાં તો ટોળેટોળાં ત્યાં ઊભરાયાં હતાં. દરેક જથ્થુ પોતે ખરીદેલો ગત વર્ષનો મંત્ર ત્યાં નાખી જઈ નવા વર્ષ માટે નવો મંત્ર ખરીદતું.

આ દેવાલય માંડે યાકુશી નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. કાએ કોલેજના નવા મેદાનમાં, ઓસાંકા ને કોબેથી અર્ધે રસ્તે, ને કન્સાઈ યાકુશીની પાડોશમાં જ તે આવેલું છે. ત્યાં આવનારાઓમાંના ઘણાખરા ગ્રામ્ય જનો હતા. એમાંના કેટલાક તો સદીઓ થયાં ત્યાં આવતા હશે, એમાં શંકા ન થાય. આજ વર્ષે થયાં તેઓ અગવડા હશે ને રોગચાળાથી આ મંત્રા દ્વારા રક્ષણ મેળવવા મથી રહ્યાં છે.

ધોધમાર ખરફ વરસતો હતો છતાં ૫ આ મેળા પર તેની કશી જ અસર થવા પામેલી નહિ. માત્ર પગનાં તળિયાંને ઠંડીના ચમકારા લાગતા, નાની નાની ડુકાનો બંધાઈ ગયેલી હતી તેને સારી પેઢે રાજુગારવામાં આવી હતી. એ બધાં પર ખરફનાં ચોસણાં અથડાતાં, ટેકરી પરના મંદિરે ચડતાં લોકોનાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો પણ હંટકાવતાં, એ પુરાણું નાનકડું દેવાલય છે. વર્ષનો મોટો ભાગ ત્યાં ખિલકુલ વસ્તી નથી હોતી. પરંતુ અશ્વિનીકુમાર “યાકુશી” નું એ સ્થાનક હોવાથી એના વાર્ષિક ઉત્સવના આ બે દિવસોમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉત્તરી પડે છે.

વેદી આગળ ચાલુ ઘંટારવ થવા જ કરે છે, ચોમેર ધૂપ ને અગરજતીની સુગંધ પ્રસરી રહે છે, પૂજા કરવા આવનાર મીથુનતીની દીપાવલિઓ ધરાએ જ નત્ય છે.

પરંતુ આ બધી ધમાલમાં એક જ ગંભીર વાત હોય છે. પુરોહિતો દારબંધ બેસી મંત્રો વેચતા હોય છે ને તે ખરીદવા પડાપડી થાય છે. કેટલાક ધાર્મિક વૃત્તિઓવાળા ભક્તજનો પીઠાવાળાં નાનકડાં તોર ખરીદે છે. કેટલાક વાંસની ચીપમાં કાળા અક્ષરે લખેલું કાગળિયું પસંદ કરે છે. એથી રોગો ને રોગચાળાથી બચવા માટે એ મંત્રો “યાકુશીન”ના નામે વેચાય છે.

માંદળીના મૂત્રધારોને દિંદુ નામ આપવામાં કાંઈક વિચિત્ર રીતે ગોટાળો થયેલો લાગે છે. ખરી રીતે મૂળ શીટો નામ છે. જ્યારે બૌદ્ધધર્મ સ્થાનિક શીટો દેવતાઓ સાથે પોતાના દેવતાઓ સરખાવતા હતા ત્યારે યાકુશીને શીટો દેવતા સુકુના ખીકોનાના અવતાર ગણવામાં આવ્યા. શીટો દેવતા ઈંચુછ હતો. એના નામનો અર્થ “નાનો રાજકુમાર” થતો. જાપાનીઝ સિવાય ખીજા દેશોની પુરાણકથાઓમાં ઈંચુછએને રોગ શમાવનાર લેખવામાં આવે છે. એને નંદુ ને મંત્રાચારની કલા લોકોને શીખવાડતાં આવડતી; પરંતુ અત્યારે એનાં દેવાલયોમાં પૂજા એાળી યદ્ય ગદ્ય છે, જ્યારે યાકુશીએ તેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ પ્રમાણે દેવો નિવારનાર પુરાણ દેવો નેડે યાકુશી લોકોના મનમાં ભગી ગયા ને યાકુશીન તરીકે વિખ્યાત થયા. પછી વખત જતાં એ રક્ષણદાર દેવતાઓને એ નામે ઓળખવાને બદલે રોગના માલકો જ એ નામે ઓળખાવા લાગ્યા. એટલે જ તાલીએ કે મંત્રો આપવામાં આવે છે તેના ઉપરનાં લખાણમાં યાકુશીનથી માત્રિક ગમે એનું લખાયેલું હોય છે. મેનો આકાર એમનું પુરાણું મૂળ દર્શાવે છે.

પુરોહિતોના મુગટમાં આડાં તીર ગોઠવવામાં આવતાં. દેવાલયના ખીજા ચણુચારોમાં પણ તીરને અગ્રસ્થાન અપાતું, એ ઉપરથી એ કેટલો પુરાણો રિવાજ છે તે નક્કી થાય છે.

એ અડગાડીઆમાં ખીજા દેવાલયોમાં પણ ઉત્સવો ઉજવાય છે. તેમાં કાને દેખીએ સ્થાપેલી સોત્રન જાતિનાં ગધાં દેવળોના સમાવેશ થાય છે. એક્ટીસમી તારીખે આ ગધાં જ મંદિરો નિયમિત રીતે ઉત્સવ ઉજવે છે, પરંતુ એમાંનું પ્રથમ ખાસ અગત્યનું છે.

આ જાતિનું મુખ્ય મંદિર ટાંછનું છે. ને ક્રીયોટો રેલવે સ્ટેશનની નજીક આવેલું છે. ક્રીયોટો સ્ટેશન છોડી જતી ટ્રેનના ધણુપ ઉનારોએ પુમાડાની ચમ્પેયી જીંચો આવેલો એનો પેગોડા જોયેલો છે. આ પેગોડા જાપાનમાં જિંચામાં જિંચો છે. ક્રીઓટાના ગરીબમાં ગરીબ પ્રદેશોમાંથી લોકોનાં ટોલોટોળાં ટાંછના ઉત્સવમાં આકર્ષાય છે. આ લોકો આનંદ કરવા કે તાલીએ ખરીદવા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ વેપાર ખેડવા પણ આવે છે. એમાંના ધણુખરા છૂટક વ્યાપારીઓ જૂની ચીજો વેચે છે ને ગરીબ લોકો એ દ્વારા રાહત મેળવે છે.

ટાંછ છેક શરૂઆતથી ક્રીયોટોના સામાન્ય જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેલું છે. અગીઆરસો વર્ષ પહેલાં ત્યારે નારાંચી પાટનગર બદલવામાં આવ્યું ત્યારે તબું ચહેર એવી રીતે રચવામાં આવ્યું કે વચ્ચે વિશાળ રાજમાર્ગ રહે આ રાજમાર્ગના ઉત્તરના છેડે શાહી મહેલ આવેલો છે; ને દક્ષિણ છેડે ચહેરનું મુખ્ય રાજદ્વાર પડે છે. ખીજા સમાંતર રાજમાર્ગોને નજર આવવામાં આવેલા જે અત્યાર સુધી બિનરી આવેલા છે.

પહેલા વિશાળમાં પહેલા રાજમાર્ગ ને શાહી મહેલની વચ્ચે દરવારના અમીર ઉમરાવોના બંગલાઓ છે. એથી બિનરતા વર્ગના પ્રજાજનો ખીજા વિશાળમાં રહેતા. એમ બિનરતી પંક્તિઓના નવ વિશાળો ચહેરના દરવાજા સુધી લંબાયેલા છે. દરવાજા આગળ ગરીબમાં ગરીબ લોકોનાં મૂંપણાં અધિલાં છે. ટાંછ દક્ષિણ દરવાજા આવેલું છે. યાત્રાએ આવનારના સ્વાગતશ્રુવન તરીકે તે વપરાય છે.

ટાંછના પૂજારીઓ બાદશાહી કુટુંબના દીર્ઘાયુષ્ય ને તંદુરસ્તી માટે પ્રાર્થના કરે છે. પુરાણકાળમાં સમ્રાટ જે જન્મ્યા પહેરતા તે આગ પ્રમંથો પર આવાં દેવાલયોને ભેટ અપવામાં આવતા. આ જન્મો નૈસર્ગિક રીતે ગૌરવચાળી મનાય છે, ને તેની આગળ પ્રજાજનો બાદશાહની સલામતી માટે પ્રાર્થના કરે છે.

(૩) વિવિધતા-જીવનનો તેજનો

પૂર્વ પશ્ચિમ નહિ દોવાથી પૂર્વમાં મનુષ્ય વધારે મુખી થાય છે.

એક સવારે એક બાઈ સાથે ચાલ કરતાં કરતાં તેમના પતિ ક્યાં ગયા હતા તે વિશે મેં પૂછપરછ કરી. “આરે શિકારીઓ ને પંચ ફૂતરા સાથે તેઓ સૂત્રવા રમવા ગયા છે” તેણે ઉત્તર દીધો. ‘આરેઓ ને પંચ ફૂતરા સાથે શિકારે ગયા છે ?’ મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. અમેરિકા ગમે તેટલો વિશાળ દેશો છતાં એટલા બધા ફૂતરા લઈ એ યી રીતે શિકાર ખેલવા ગયા હશે ! ને મને ન સમજાવાથી મેં પૂછ્યું. તું અંગ્રેજ બરાબર સમજાવો નહિ દેવાથી મેં છુટો જ અર્થ ઉપજવી કાઢ્યો હતો તેની મને ગમ રહી નહિ. વળી તમારો

અંગ્રેજી સબ્જેક્ટનાર એવો હોવાથી હું તેની જ વાત ઉચ્ચારું છું એમ સમજી તેણે પોતાની વાતનું ફરી પ્રતિપાદન કર્યું. " હા સાહેબ ! તેમના દરેક મિત્રે એક એક અમારો કૃત્તરો લીધો ને એક અમારા પતિએ. "

મારું આવું અધિક્યરું અંગ્રેજી હોવાથી હું ધણીયે વાર આવા ગોટાળા કરી નાખું છું. આ અતુલ્ય પરથી સમગ્રશે કે વાત કે ભાષણની સમગ્રથુ બોલનારની છટા પર આધાર રાખતી નથી પરંતુ શ્રોતાના જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે !

ફેબ્રુઆરી ખાતાની અમારી મનવારોમાં બેસી અમે ૧૯૧૫માં ને ૧૯૩૨માં તમારા દેશમાં આવ્યા તે વખતે તમેએ અમારો સહકાર સત્કાર કરેલો તે માટે અમે પ્રથમ ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

ઈસ્વી સન ૧૯૧૫માં અમારે તમારા દેશ સાથે મૈત્રીસંબંધ હતો અને અમારાં કેટલાંક વહાણુ તમારાં વહાણો સાથે સહકાર સાધતાં. એટલે અમારા શિક્ષણસમૂહને તમારો સત્કાર વધારે ઉત્સાહભરેલો લાગેલો.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૨માં એવા એક શિક્ષણસમૂહના વડા કપ્તાનના સાથી તરીકે મેં તમારા દેશની પ્રદક્ષિણા કરેલી તે વખતે તમારા જે જે બંદરે અમે યોગેશ્રી ત્યાં ત્યાં અમારો અપૂર્વ સત્કાર થયેલો જ; ખાસ કરીને એડેલેઈડ પાસેના કેમ્પીકના રહમા બેટલીઅનના તમારા લશ્કરી અમલદારો સાથે અમેએ જે મોજ માણેલી તે અનૂતપૂર્વ ફરી ને તે મારા રમરણમાં હમેશાં તાજ જ છે.

મને મળેલા એ અપૂર્વ સત્કારનો આજે હું બહોલા વાળવા માગું છું; તમારાથી તદ્દન જ ભિન્ન પ્રકારના અમારા રીતરિવાજોનું વર્ણન કરી હું તમેને ખુશખબર હસાવવા માગું છું.

આ દેશની મુલાકાત લેવાનો તમારો મુખ્ય હેતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કોડંગણોમાં સંપત્તિ અભિવૃદ્ધિ થાય તમારો ખીજો હેતુ જાપાનનો અભ્યાસ કરવાનો છે; પરિણામે તમારા ને અમારા દેશનો મૈત્રીસંબંધ દઢ થાય.

દિલ્લીની વાત છે કે હું આપને ઝાઝું કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ આ દેશને લગતી કાંઈક નવીન જ વાતો સંભળાવી આપના અભ્યાસમાં હું જો કાંઈક મદદકર્તા થઈશ તો મને સંતોષ થશે.

જાપાન ઘણો પુરાણો દેશ છે. એના સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ લગભગ ત્રણેક હજાર વર્ષ લંબાયેલો હશે. પુરાતનકાળમાં વ્યવહારનાં ધણાં જ નજવાં સાધેના હોવાથી તે ખીજા દેશોથી ઘણો જ નિરાળો રહેવા પામેલો, એને લીધે જ એના રીતરિવાજો ખીજા એશિયાઈ દેશો કરતાં ઘણુ ધણુ જ ભુદા પ્રકારના છે. પછી પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં તો એ નિરાળા જ હોય એમાં નવાઈ શી ?

પ્રથમ તો અમારો પહેરવેશ જ આપ સર્વને તદ્દન વિચિત્ર લાગશે. ઓપરુપ ને બાલકો બધાં જ કામીનો પહેરે છે, એને લાંબી લટકતી બાંધો હોય છે, તે, છેક ઘૂંટી સુધી નીચો હોય છે. મોજા ટૂંકાં હોય છે. તેમાં પગ મોંઘ મુકાય છે. ખૂટની માફક અમે ગેટા પહેરીએ છીએ. તે લાકડું ફેટ કે બચ્ચાંથી બનાવવામાં આવે છે. પગ મુકવા માટે એને સપાટ મથાણું હોય છે. પહેલી ને ખીજી આંગળી વચ્ચે દોરી વોટવાની હોય છે. તે દોરી પગ સાથે બાંધવામાં આવે છે. ગેટા ઉપરનું આખું શરીર ઢંકાયેલું જ હોય છે.

અમેરિકામાં બૈરાં ઘૂંટણ સુધી નીચાં ફરાક પહેરે છે એટલે એમના પગનો ભાગ એમના નૈસર્ગિક ઔસૈદ્ય દાખવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ જાપાનમાં એ મુદ્દાને જરા પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી; ખરું પૂછો તો, ધણાખરા જાપાની પગ ખડા ને ટૂંકા હોય છે. લાંબા કીનોએથી એ ઢંકાયેલા રહે છે એ જ સારું છે.

પહેરવેશની રીતભાત દરેક દેશમાં અવારનવાર બદલાતી જ રહી છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં તો પહેરવેશનું છેક જ પરિવર્તન થઈ ગયેલું છે. મને અરાદમી સદીનો પોશાક વધારે ગમતો. તે ગાળામાં ફરાક વધારે નીચાં રહેતાં. હવે તો ધીમે ધીમે તે બિંચાં જ જતાં ગયાં છે. લગભગ ઘૂંટણ સુધી તો આવી જ ગયાં છે; છતાંય કેટલીક મદિલાઓ હજીએ નીચાં ફરાક પસંદ કરે છે. મને તો આ દેશમાં એક જ પ્રશ્ન વધારે મહત્ત્વનો લાગે છે. પુરુષો મર્યાદાથી ઢંકાયેલાંથી કે ઉધાડે હોય ફરનારાંથી વધારે આકર્ષાય છે ?

પ્રશ્નની જાને બાલુએ ધણું જ કહેવાનું છે. હમણાં હમણાંનું મને જણાયું છે કે સ્ત્રી-પુરુષો પ્રેમ જેવી કાંઈ ચીજ પ્રથમ પગથિયા તરીકે શોધી શકે છે. લાંબાં કે ટૂંકાં ફરાકથી એ વાતમાં કાંઈ જ ફરક પડ્યો નથી.

બીજા દેશોની પેઠે જાપાનમાં પણ પોશાકનું ધણું જ પરિવર્તન થવા પામેલું છે. પરંતુ એ હરપગે બદલાતી રીતોમાં ફરાક કદીયે ટુંકાયાં નથી. ગમે તેટલી રીતો બદલાઈ હશે, પણ સ્ત્રીઓનાં ફરાક તો નીચાં જ રહેવા પામ્યા છે.

અલબત્ત, દરેક જુદો અભિપ્રાય ધરાવી શકે છે. લાંબાં ને ટૂંકાં ફરાક સરખાં જ આકર્ષક નીવડી શકે; છતાં મારા મત પ્રમાણે તો હું સ્ત્રીઓને નીચાં જ ફરાક પહેરવાની બલામણુ કરું. કાંઈ પાઠરી નૈતિક દષ્ટિએ જુએ તેમ નહિ, તેમ પુરુષોના આકર્ષણના લક્ષ્યબિંદુથી પણ નહિ, પરંતુ અમારા દેશના વ્યાપારી દષ્ટિબિંદુથી હું એવો આમદ રાખું છું.

શાથી ? લાંબાં ફરાકની વ્યાપાર પર શી અસર થાય ? દેશમાં તો અમારી મુખ્ય નિકાસ છે.

ફરાકની લંબાઈ ઘટી નથી છતાંય પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો તો છેલ્લાં દશ વર્ષમાં જાપાનમાં ઘુસી ગયા વિના રહ્યા નથી. અત્યારની અમારી છોકરીઓ તમારાં ટૂંકાં ફરાક પહેરવાનું પસંદ કરે છે; પોતાના વાળ કપાવાનું પણ તેમને મન થઈ જાય છે. કામ કરતી વખતે પુરુષોએ તો તમારો પોશાક જ અપનાવી લીધેલો છે.

એક વાર જાપાનની મુલાકાતે આવેલા એક સજ્જન સાથે મારે વાત થઈ. માયું ઝાળવાની જાપાની રીત ઉપર અમે ચર્ચાએ ચડ્યા. આવી નજીવી વાતમાં અમે ક્યાંથી જોડી પડ્યા તે મને ખબર નથી, પરંતુ મેં કહ્યું કે "સાદી રીતે ઝાળેલા વાળ મને ધણા જ પસંદ છે. જાપાની રીત તમને મુંઝવે નથી લાગતી ?"

"લાગે છે જ" તેમણે ઉત્તર દીધો, "જેવામાં તો એ કાંઈ જ ખરાબ નથી. પરંતુ તે એટલી બધી ભારેખમ લાગે છે કે મને સ્પર્શ કરતાં ડર લાગે છે. મને તો કપાવેલા વાળવાળા છોકરી ખૂબ જ ગમે, કારણ કે હું તેને હાથમાં રમાડી શકું." કદાચ આ કારણથી યુરોપ ને અમેરિકામાં છોકરીઓ પોતાના વાળ કપાવતી હશે !

૨

ઓસ્ટ્રેલિયામાં તમે તમારા નામ પછી કૌટુંબિક નામ મૂકા છે. પરંતુ આ દેશમાં તો કૌટુંબિક નામ હંમેશાં પહેલું જ મુકાય છે. એટલે જાપાનમાં કૌટુંબિક નામ હંમેશાં પહેલું જ હોય છે.

તમારા દેશમાં ઉપનામો આવવાથી ને ગૂઢાર્થી લેખાય છે, જ્યારે જાપાનમાં તેઓ ખરાબ નજરે જોવાય છે.

મેં અમેરિકા ને ઓસ્ટ્રેલિયામાં જ્યારે પ્રથમ પગ મૂક્યો ત્યારે જેક જોન, મેરી જેકન વગેરે નામોથી તો હું મુંઝાઈ જ ગયો હતો. કાનું નામ શું હતું તે જ પારખવા હું અશક્ત બન્યો હતો. તમે તમારું જ નામ તમારા પુત્રનું પાડો છો ને તમારી પત્નીનું જ નામ તમારી પુત્રીનું હોય છે. પરંતુ જાપાનમાં તો છોકરા-છોકરીઓનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવાની જ પદ્ધતિ હોય છે, જેથી દરેક જણ ઓળખાઈ શકે. કદાચ જુદાં જુદાં સગાંઓમાં એકાદ નામ બેવડાય ખરું.

તમે પરજો છો ત્યારે તમારી પત્ની સાથે તમારું પછીનું નામ જોડાય છે. અમે ક્રેટલીક વાર તેમ કરીએ છીએ અતે ક્રેટલીક વાર તેમ નથી પણ કરતા. એ બધું લગ્નના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબ નિઃસંતાન હોય નહિ ત્યાં સુધી જાપાનનો દીવાની કાયદો કૌટુંબિક નામ જુસાવા દેતો નથી. એટલે કુટુંબનો પાટવી પુત્ર શારીરિક કે માનસિક અશક્તિ ભોગવતો ન હોય તો તે કૌટુંબિક નામ અપનાવે છે જ ને કુટુંબને નિભાવે પણ છે. કોઈ કુટુંબમાં માત્ર કન્યાઓ જ હોય તો સૌથી મોટીને પરજુની કૌટુંબિક નામ નભાવવા તેના પતિને કુટુંબમાં ભોળવવો પડે છે. એવે પ્રસંગે વર વધૂનું કૌટુંબિક નામ ગ્રહણ કરે છે.

પરંતુ કોઈ કુટુંબનો એકનો એક પુત્ર કોઈ બીજા કુટુંબની એકની એક પુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડે તો શું ઉકેલ લાવવો એ તમો તુરત પૂછશો. પરંતુ એ ઉકેલ લાગે છે એટલે અધરો નથી. એવે પ્રસંગે બન્ને કુટુંબો સમજૂત કરી લે છે. બધુંખરું છોકરી વરના કુટુંબમાં પત્ની તરીકે બળી જાય છે, ને છોકરીનું કુટુંબ તે યુગલના પહેલા કે બીજા સંતાનને પોતાનો કુટુંબી લેખે છે. સંતાનવિહોળું કુટુંબ બધા નામ રાખવા છોકરાને કે છોકરીને દત્તક પણ લે છે.

લગ્ન વિષે એક રસિક વાત કહી લઉં: તમારા દેશમાં તમો હમેશાં તમારી પસંદગી પ્રમાણે પરજો છો, તમે કોઈ છોકરી પર સ્નેહ રાખો છો ને થોડાક સ્નેહસંબંધ પછી તમો કદાચ તેને પરજી બન્યો છે.

અમે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પસંદગી કરી શકીએ છીએ, પરંતુ પસંદગી કરવાની એ રીતમાં ધણી જ ફેર છે. યુવાનનાં વડીલો કે મિત્રો ચોગ્ય વધૂની તેને ભલામણ કરે છે. બધીમે છોકરીઓનો બધી જ રીતે પાકો અભ્યાસ કર્યા પછી તે યુવાન પોતાની પસંદગી કરે છે. છોકરીઓ પણ એ યુવાનનો અભ્યાસ કરી લે છે. બન્ને સંમત થાય તો જ તેમના વિવાહ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કોઈ યુવાન મહિલા પોતાને મનગમતો વર પોતાની મેજે પસંદ કરી શકે નહિ. એમ કરે તો કદાચ એનાં વડીલો નારાજ થાય. એટલે એકબીજામાં સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો પણ ન હોય ત્યાર પહેલાં તેમના વિવાહ થઈ જાય છે.

તમારા દેશમાં તો પ્રેમની પરાકાષ્ઠા આવી રહે ત્યારે વિવાહ થાય છે. જાપાનમાં તો યુવાનોના પ્રણયપાઠની શરૂઆત જ હોય છે, ત્યાં તેઓ વિવાહિત થઈ જાય છે, ને વધતા સ્નેહસંબંધ સાથે તેઓ પરજી બન્યા છે. એટલે લગ્ન પછી એમનો પ્રેમ કેવો નીવડશે તે લગ્ન વખતે કોઈ કહી શકે તેમ હોતું નથી. પ્રેમની પરાકાષ્ઠા પામ્યા પછી જ તમે લોકો

પરણો છો એટલે પછી તમારે આંગળ વધવાનું રહેતું જ નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોની પેઠે અમારે ત્યાં એટલા બધા છૂટાછેડાના બનાવો બનતા નથી તેનું આ પણ એક કારણ હશે.

ઘરમાં પતિ પરમેશ્વર હોય છે. પત્ની આરાધીત ને પતિપરાયણા લેખાય છે. તમે તમારી પત્નીને ‘અર્ધાંગના’ કહો છો, તેમ જાપાનમાં પત્ની પોતાના પતિને ‘શ્વેતજન’ કે ‘શુજન’ અર્થાત ‘પ્રિયતમ’ કે ‘સ્વામી’ કહે છે. સુશીલ ને પતિપરાયણા પત્ની મધ્યરાત્રિ સુધી પતિ ઘેર ન આવે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ બેસી રહે છે ને જ્યારે તે આવે છે ત્યારે ‘વધારે સ્વામી !’ કહી તેને સહૃદય આવકાર આપે છે.

તમારી જાપાનની મુલાકાત દરમિયાન તમારામાંથી કાઈને પરણવાનું મન થયે તો હું જરૂર કાઈ સુશીલ કન્યા શોધી આપીશ. પરંતુ યાદ રાખજો, તમને કદાચ એનાથી સંતોષ નહિ થાય. કારણ કે યુરોપિયન પત્ની પેઠે એમને પોતાના પતિને સુંબસ કરતાં નથી આવડતું !

તમારા દેશમાં કાટ કાઢતાં કે પહેરતાં તમે તમારી પત્નીને સહાય કરો છો. જ્યારે અમારા દેશમાં અમારી પત્નીઓ અમને સહાય કરે છે. તમારા દેશમાં સત્તજનો કરતાં સત્તારીઓ વધારે સન્માનાય છે, જાહેર સ્થળોએ સ્ત્રીઓ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે; અમારા દેશમાં એથી ઊલટો જ રિવાજ છે. અમે પુરુષો જ હમેશાં આગળ રહીએ છીએ ને સારી બેઠકા પર વિરાજીએ છીએ. પુરુષો માટે તો જાપાન ખરેખર સ્વર્ગ છે.

તમારા દેશની મોટામાં મોટી મોજ કદાચ નૃત્ય હશે. અમારે ત્યાં છેક આજ સુધી એવું કાંઈ થવા પામ્યું નથી. પુરુષોના સ્વર્ગમાં પણ કેટલું અધું દુઃખ ! અમારે ત્યાં અનેક પ્રકારનાં નૃત્ય છે પરંતુ તેમાંના એકમાં સ્ત્રીઓની સાથે કે સ્ત્રીઓને માઠ આર્તિગન કરી અમોને નાચવા દેવામાં આવતા નથી !

પરંતુ હવે જાપાન સ્ત્રીપુરુષ માટે વધારે સારું સ્વર્ગ બનતું જાય છે જાપાનની યુવાન જનતામાં યુરોપિયન નૃત્ય દાખલ થવાથી નવા જમાનાનો આરંભ થતો ચૂક્યો છે.

તમારે ત્યાં આળાચંદકા કદાચ વધારે હશે, અમારે ત્યાં થોડાંક જો તો છે ખરા. પરંતુ એ થોડાનો ય કનચ તમારા દેશ કરતાં અવળો અથ યનો હશે તમે છૂટા પડી વખતે જે સંકેત કરો છો તેનો અર્થ અમારા દેશમાં કેટલીક વાર ‘આમ આવો’ પણ થાય છે. કેટલીક વાર ‘પ્રણામ’ પણ થાય છે.

તમે તમારા કૌટુંબિક નામની આગળ મિસ્ટર, મિસીસ કે મિસ મૂકો છો પરંતુ એમના નામે બોલાવતી વખતે તમે એ શબ્દો વાપરતા નથી. જાપાનમાં અમે દરેક નામ પહેલાં ‘સાન’ મૂકીએ છીએ, એમાં મિસ્ટર, મિસીસ ને મિસ ત્રણેયનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કોઈ માણસને તેના નામથી અમે બોલાવતા હોઈએ તો તેના નામ પછી જ અમે એ શબ્દ મૂકીએ છીએ; દાખલા તરીકે, જોન સાન, મેરી સાન ‘સાન’ વાપર્યા વિના અમે કોઈને પણ સંબોધન કરતા નથી, સિવાય કે અમારે તે વ્યક્તિ સાથે ઘણો જ ઘરોળો હોય. પરિણીત અને અપરિણીત મહિલા વચ્ચે અમે કેવી રીતે ભેદ પાડીએ છીએ એમ તમે કદાચ પૂછશો. એનો મારો જવાબ એટલો જ છે કે તમે પરિણીત ને અપરિણીત પુરુષને માટે ‘મિસ્ટર’ જ વાપરો છો. પરંતુ સ્ત્રી પરણેલી છે કે નહિ તે જણવા સિવાય સ્ત્રીને બોલાવી જ શી રીતે શકાય એ મુશ્કેલી કદાચ તમને લાગશે.

તમે જ્યારે સરનામું લખો છો ત્યારે તમે જોને પત્ર લખવાનો હોય છે તેનું નામ પહેલાં લખો છો; પછી રસ્તાનું નામ વગેરે લખી છેવટે જિલ્લો લખો છો. જાપાનમાં તેથી કેવળ અવળા જ રીત છે, પત્ર લખવાનો હોય તેનું નામ છેક છેવટે લખાય છે.

શબ્દો ને સંખ્યા એ ઉપરથી નીચે ને જમણી બાજુથી લખાય છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે અમારે પાનાં ડાબાથી જમણી તરફ ફેરવવાનાં હોય છે, બંધન જમણી બાજુએ હોય છે. જગતના ખૂણેખૂણાથી અભ્યાસીઓ જાપાની શીખવાની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે છે એટલે હવે તમને કાંઈ મુશ્કેલ વાક્ય જણાય તો 'તે ઓક છે' તેને બદલે હવે 'તે જાપાનીઝ છે' એમ કહેવા તમે મંડી જાઓ.

કદાચ જાપાનીઝ સુચારનાં દશિયારો તમે જોયાં હશે. કરવત ખેંચવાથી પાટડો વહેરાય છે, રંધામાં પણ એવી જ રીતે છે; જ્યારે તમારા દેશમાં કરવત ને રંધાને ધક્કો મારી તમે કાપ કરો છો. આ વસ્તુ શારીરિક ને ડાયનેમિક દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે વિચારીશું તો કીક પડશે. કરવત ને રંધાની કંઈ રીત વધારે કામ આપશે? તમે જ નક્કી કરી લેજો.

આમ, તમારા ને અમારા રિવાજોમાં ધણા જ ગૂઢ ભેદો રહેલા છે. પરંતુ એ ભેદો બહુ ઊંડા નથી. આ ઉપરછલ્લો સપાટી નીચે જગતભરની એક સરખી માનવતા રહેલી છે. જાપાનની તમારી આ મુલાકાત દરમિયાન તમે આ સપાટીથી ઊંડા જરૂર ઊતરજો ને જાપાનનું સાચું હૃદય પારખજો. અમે લોકો મનુષ્યજનના સુખની જ કંખતા રાખીએ છીએ ને જગતશાંતિ માટે મથી રહ્યા છીએ.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૪) ડાહરના દેશમાં બીજી મોટી વેધશાળા બંધાય છે.

હુનિયામાં બીજો નંબર ગણાય તેવી મોટી વેધશાળા ટેક્સાસ પરગણામાં ફોર્ટ ડેવિસ તથા માઉન્ટ લોકમાં બંધાશે. આથી ખગોળવેત્તાઓ નરી આંખે જોઈ શકે તે કરતાં દશ લાખગણો ઝાંખો તારાનો ફોટોગ્રાફ લઈ શકશે. ચિકાગો યુનિવર્સિટીના ખગોળવેત્તાઓની દેખરેખ નીચે તે રહેશે.

કિંગ્ડમ્-ડની વૉનર એન્ડ સ્વાસી કંપનીએ આ વેધશાળા બાંધવાનો તથા દરખીન બનાવવાનો કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો છે. તેના ખર્ચનો અડસદો લગભગ ૩૨૫,૦૦૦ ડોલરનો ગણ્યો છે.

મોટા અરીસાનો વ્યાસ ૮૦ ઇંચનો થશે અને તેનું વજન ૫૦૦૦ રતલનું થશે. કાલિફોર્નિયામાં વિલ્સન વેધશાળામાં અત્યારે વપરાતો અરીસો ૧૦૦ ઇંચનો હોઈ આ તેનાથી બીજો નંબર ગણાશે. ગરમીનો પ્રતિકાર કરતા ખાસ પદાર્થનો તે બનાવવામાં આવશે. તેને કંડો પાડતાં નવ મહિના અને તેને પોલીશ કરતાં બે વર્ષ લાગશે.

ચિકાગો યુનિવર્સિટીની ચર્ક્સ વેધશાળાના ડૉ. ઓટો સ્ટ્રુવના પ્રમુખપણા નીચે એક મંડળે આ માટે ધણું સરસ સ્થાન નક્કી કર્યું છે. કેમકે ત્યાંની હવા સ્વચ્છ તથા સૂકી છે.

ટેક્સાસની યુનિવર્સિટી મકાન માટે ૬૦૦,૦૦૦ ડોલર આપશે. ટેક્સાસના પારિસના ડબ્લ્યુ. જે. મેકડોનલ્ડે આપેલા ફંડમાંથી આ પૈસા અપાશે. અને તેના કામકાજ માટે ચિકાગો યુનિવર્સિટી શિક્ષિત માણસો પૂરાં પાડશે.

('ચિકાગો હેરલ્ડ' પરથી)

છાયાલાલ માનસિંગ કામદાર

* Commander Kyoko Hamanaka of the Japanese-Navy. An address given at Yokosuka Navy yard in welcoming All Australian Rugby Team, on February 2, 1934.

નિત નાચો

નિત નાચો નયનાં !

નિરખતાં, નિત નાચો નયનાં ! ધ્રુવ

તેજપંખી કલકલતાં વ્યોમે પિચ્છ પ્રસરતાં રંગે,
તારકની શતકોટિ ચંચુએ ચૂગતાં ગીત અભંગે,
ભરતાં દિગંતરો ઉરરંગે. નયનાં

જલજલ છલકત સુન્દરી સરિતા તિમિરપ્રકાશતરંગે,
ભૂમિહૃદયના આ અભિસારો વનજન પંછી ઉછંગે
ઝીલાતા આદિઅનાદિ ઉમંગે નયનાં

સૌરભ-માર્દવ-રંગરસેલાં કુલડાં પ્રેમી પતંગે
ચુમ્બિત-શુન્નિત-સર્વસમર્પિત મલકત અંગેઅંગે
જીવન પોઢયું પ્રાણપલંગે. નયનાં

શિશુ કન્યા મદભર યૌવન જ્યાં નર્તત સ્નેહમૃદંગે,
કુટિલ જટિલ જીવનસમસ્યાની અંપટ ઝીલાતી જંગે,
ખઢતાં જનજીવન જયરંગે. નયનાં

લોહીની તરસ

તને તરસ લોહીની-મનુજ લોહીની ? તો લલે
ભરી ઉદર પી લલા
છિપાવ તવ કૂરતા.

અખૂટ જગ માનવી તિમુરઘોય સો ના મર્યા
કરી કતલ અંધોસે, કદિ ન તોય ઓછા પડ્યા
તુંયે કર સિકંદરી
પરંતું યહુદી બની
ઇશુ ન હણુતો ફરી.

ગાંધીજીનો વિમલ દેહ વિદાય થાત જો,
ખાલી નહીં મનુજ,—માનવતા હણાત તે.

પ્રેમશંકર બટ્ટ

સોય બીન્સ

[સોયાબીનમાં આ બીનો ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે પ્રત્યક્ષપરિચય વગેરે દેટલા લેખોને ખસેડી આને સ્થાન આપેલું છે. ત.વી]

સોય બીન ઘણું જૂનું કંઠોળ હોવા છતાં હમણાં હમણાં જ ગુજરાતમાં પ્રકાશમાં આવવા માંડ્યું છે. એક પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકેની તેની કિંમત સામાન્ય જનસમાજ જાણુનો નથી. ગુજરાતમાં તેનું ખાસ વાવેતર પણ નથી આપણા રાજ્યના ખોરાકમાં બીજા અનાજ, કંઠોળ વગેરેની જેમ તેનો સમાવેશ થયેલો નથી એટલે દાણાખતમાં પણ તેને સ્થાન મળેલું નથી. જે વસ્તુનો ખતરમાં લાવ પુછાતો ન હોય તેને ખેડૂત વાવે પણ થી રીતે અને વાધોને વેચે પણ ક્યાં? શિક્ષિતવર્ગને ત્યારે સોય બીનની પિછાન નથી તેને વખતે મામડાના એક ખૂણમાં પડેલો કુશળ પણ નિરક્ષર અને સાધનવિહીન ખેડૂત તેનાથી અંધારામાં હોય તેમાં જરા પણ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

તાજેતરમાં જ વડોદરા રાજ્યના ખોરાકશાસ્ત્રીના પ્રવાસથી શ્રી. ગાયકવાડ સરકારનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાયું છે. વડોદરા રાજ્યમાં રહેતે રહેતે પણ તેનો પ્રચાર થશે એવાં ચિંત્રો જણાય છે. મુંબઈના એચ. એ. એચ. ટ્રેડમાં સોય બીન્સ ઠીક ઠીક પ્રકાશમાં આગ્યા. પણ તે કેન્ડી, ચોકોલેટ, ખિસ્કીટ, કેકસ વગેરે શણગારાયેલ સ્વરૂપમાં મોટા ગણાતા, બજેલા અને પૈસાપાત્ર માણસોની આંખે તે ચડ્યા, જરા વખાણાવા, અને વખને લુધાઈ પણ જશે. પણ તેથી સામાન્ય વર્ગનું અને ગરીબ માણસોનું દગદર ન ફોટે. પૈસાવાળા માણસો તો પેતાને જોઈતું જ્યું જ પોપજુ સોયે મોયે લાવે વિવિધ વાનીઓમાંથી મેળવી લે છે; ત્યારે ગરીબ ઘરોમાં સોય બીન્સનો પ્રવેશ થાય ત્યારે જ સમજવું કે તે એક અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુ નીવડી છે. સોય બીન્સનું સારી પેઠે વાવેતર થાય, સામાન્ય માણસ ખરીદી શકે તેટલા તે સસ્તા થાય અને તેની કિંમત અંકાતો તેનો ઉપયોગ અને વાવેતર વધે એ દૃષ્ટિ રાખીને જ આ લેખ લખવા પ્રયત્ન થયો છે.

ઇતિહાસ

સોય બીન્સ 'સોયા બીન', 'સોની બીન', 'સોની મેક્સ', 'ડોલી કામ સોન' વગેરે લુદાં લુદાં નામોથી પણ ઓળખાય છે. વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં તેમને " ગ્લાય-સીન હિસ્પીડા " (Glycine hispida) કહેવામાં આવે છે. તે મૂળ આફ્રિકાના ગરમ પ્રદેશના વતની હોવા છતાં એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. ચીનમાં પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ તેનો ખૂબ છટકો ઉપયોગ થતો હતો. જે વખતે દુનિયાના વેપાર માટે ચીનનાં બારાં ખૂર્ચા તે વખતે તો સોય બીનનો વેપાર ચીનમાં ધમધમાડાર ચાલતો હતો. હિન્દુસ્તાન, જાપાન, જાવા અને ફોર્મોસા ચીનમાં પણ ત્રણેક હજાર વર્ષ પહેલાં તેનું વાવેતર

તો હતું જ. ઝાંઝીયાર અને દક્ષિણ એશિયાના પ્રદેશમાં ફરનાર મુસાફરો મારફત દક્ષિણ એશિયામાં સોય બીન દાખલ થયેલા હોવા જોઈએ એમ મનાય છે. (ઉત્તર હિંદ અને કાશ્મીર તરફ દાક્ષમાં પણ સોય બીન થાય છે. પણ તેની જાત જોઈએ તેવી વિશુદ્ધ અને સારી નથી.) કન્દ્યુસિયમ પોતાનાં લખાણોમાં સોય બીનને શુ (Shu) નામથી આવેલે છે. આધુનિક ચીનમાં સોય બીનનું નામ ટા-ટાઉ (Ta-Tau) છે.

પાશ્ચાત્ય દુનિયામાં સોય બીન છેક અર્વાચીન સમયમાં પહોંચ્યા છે. દક્ષિણ યુરોપીય દેશોમાં ઈ. સ. ૧૮૦૦ ની આસપાસ સોય બીન વિષે કંઈક ઉદ્ઘાપોહ થવા માંડ્યો હતો. અમેરિકામાં સોય બીન યુરોપથી લઈ જવામાં આવ્યા હતા. હાલ ત્યાં તેનું વાવેતર બહુ સારા પ્રમાણમાં થવા માંડ્યું છે. ઑસ્ટ્રિયામાં ઈ. સ. ૧૮૭૫માં પ્રેઈમર હેલરનેન્ડ નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પ્રથમ વાર જ સોય બીન ઉપર બહુ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોગો આદર્યા અને માણસ તથા પશુઓના ખોરાક તરીકે સોય બીનની ખૂબ ભાર દબને લલામણ કરી લેવાને સોયબીનમાં ખૂબ રસ લેતા કરી મૂક્યા; પણ તેમણે જે આશાઓ રાખેલી તે તેમના જીવન-કાળમાં તેમણે પારલે અંશે ક્લીભૂત ન થઈ.

અમેરિકામાં દાખલ થયા પછી ત્યાંની વિદ્યાપીઠોમાં સોય બીન ઉપર પુષ્કળ કામ થયું છે. ચીન, જાપાન, કારિયા, મંચુરિયા, સાઈબીરિયા, હિંદુસ્તાન વગેરે દેશોમાંથી જુદી જુદી જાતના ૨૦૦૦ કરતાં વધારે નમુના મંગાવીને જાતવાર તેના પુષ્કળ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સારામાં સારી જાતોના પ્રચાર સારી પેઢે થયો છે અને તેનાં વિશુદ્ધ બી ઉત્પન્ન કરીને વિદ્યાપીઠોએ અને ખેતીવાડી ખાતાએ ખેડૂતોમાં તે જાતોના બહોળો ફેલાવો કર્યો છે. ચીન વગેરે દેશોમાંથી મંગાવેલું બી તદ્દન વિશ્વાસ રાખી શકાય તેવું, બીજી જાતોના ભેગથી રહિત હોતું નથી. અમેરિકન બી પૂરેપૂરું વિશ્વસનીય છે અને જેમને પ્રયોગાત્મક કામ કરવાનું હોય છે તેમણે સોય બીન માટે ચીન અગર મંચુરિયા કે જાપાનીઝ બી કરતાં અમેરિકન બીને ઉપયોગ કરવો વધુ દિતાવડ છે. તેમ કરવાથી કેટલીએ મુશ્કેલીઓ અને જાતોનું વર્ગીકરણ કરવાની મજૂરીમાંથી બચી જઈ શકાયો.

સોય બીનની ખેતી કરનાર દેશો

દુનિયાના દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને ચીન, મંચુરિયા, જાપાન, કારિયા અને હુનાઇડ રોટ્સ આદિ અમેરિકામાં સોયબીનનો પાક જથ્થાબંધ લેવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, ઇન્ડો-ચાઇના અને મલાયા દ્વીપોમાં પણ તેનું વાવેતર થાય છે, પણ ઉપરના દેશો જેટલા જથ્થામાં તો નહિ. વળી છટાલી, ક્રાન્સ, દક્ષિણ રશિયા, હંગરી, હવાઇ, ઇજિપ્ત, દક્ષિણ આફ્રિકા અને કેટલેક અંશે દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ સોય બીન ઉગાડવામાં આવે છે. હુનાઇડ રોટ્સ આદિ અમેરિકામાં તેના પ્રચાર ખૂબ જોશથી થયો છે. ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં પાંચ લાખ એકરમાં વાવેતર હતું તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પચીસ લાખ એકરનું થયું હતું. આમાંનું લગભગ વીસ લાખ જેટલું વાવેતર તો ઢોરના ચારા માટે હતું અને બાકીનું પાંચથી છ લાખ એકર બી ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલું. ઢોરના ખોરાક તરીકે સોય બીનનું ઘાસ કેટલું ઉપયોગી હશે તે ઉપરના આંકડાથી સહેજે સમજાયો. વળી સોય બીન કેટલી ઉપયોગી વસ્તુ છે તે પણ સાત આઠ વર્ષ જેટલા ટૂંક સમયમાં વાવેતર થયેલા પાંચસો ટકા વધારાથી સાબીત થઈ શકે છે.

આયાત—નિકાસ

કુનિયામાં સોય ખીનની ઉદ્યોગપાયણ કેટલી છે, મુખ્ય મુખ્ય દેશોનાર વચ્ચે કેટલા જગ્યામાં તેનો વેપાર ચાલે છે અને આયાત તથા નિકાસ કરનારા મુખ્ય કયા દેશો છે તે નીચેના કાડા ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

દેશનું નામ	૧૯૨૫		૧૯૨૬		૧૯૨૭	
	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ
નિકાસ કરનાર દેશ	રતલ	રતલ ૧૦૦૦	રતલ ૧૦૦૦	રતલ ૧૦૦૦	રતલ ૧૦૦૦	રતલ ૧૦૦૦
ચીન	૦	૨,૪૨૪,૪૬૦	૦	૨,૬૦૫,૫૫૪	૦	૩,૩૭૧,૭૮૧
આયાત કરનાર દેશો						
ડેનમાર્ક	૨૫૦, ૧૪૬	૦	૩૮૫, ૦૫૧	૦	૩૪૮, ૪૦૬	૦
જર્મની	૭૪૧, ૧૭૧	૪, ૬૪૨	૮૧૫, ૭૮૭	—	૧,૨૭૦, ૦૬૨	—
જાપાન	૬૫૬, ૪૬૧	૪, ૬૪૨	૬૩૬, ૧૩૬	૪, ૬૫૫	૮૮૪, ૭૧૦	૧, ૫૧૧
મેક્સિકો-ડોમિનિકાન	૮૦, ૪૬૩	૧, ૮૬૧	૪૧, ૬૬૪	૨, ૬૧૦	૨૧, ૬૦૭	૫૩૧
સ્વિડન	૧૨૩, ૦૧૨	૦	૧૨૬, ૭૭૪	૦	૧૫૦, ૭૪૬	૦
ગ્રેટબ્રિટન	૩૬૦, ૬૦૦	૦	૧૦૧, ૦૮૨	૦	૧૮૨, ૮૩૧	૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨, ૮૧૨	૦	૩, ૭૨૮	૦	૪, ૧૮૬	૦
કુલ	૨, ૫૧૫, ૬૬૮	૨, ૪૩૧, ૨૬૩	૨, ૪૨૩, ૬૫૨	૨, ૬૧૨, ૧૧૬	૨, ૮૬૨, ૮૫૨	૩, ૩૮૫, ૮૧૧

સોય બીનની નિકાસનું મોટામાં મોટું મથક ચીન છે. બીજા દેશોમાંથી થોડા ધણા સોય બીન નિકાસ થાય છે, પણ તે જોડેના નાના નાના પ્રદેશોમાં. ચીન ચિનાયના નિકાસ કરનારા દેશોમાં નિકાસના પ્રમાણમાં આપાત ધણી મોટી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાંથી નિકાસ મિલકુલ નથી અને આપાત પણ થોડી જ છે. એનો અર્થ એ છે કે તે દેશમાં વાવેતર સારા પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે પોતાને જોઈતા માત્ર પોતે પકવી લે છે અને ખૂટતો જ માલ બીજા દેશોમાંથી મંગાવે છે; ત્યારે બીજા દેશો તેનું ઉત્પન્ન ધણું કરતા નથી, પરંતુ જોઈતા માલ માટે ચીન જેવા દેશ ઉપર આધાર રાખે છે. દક્ષિણ મંચુરિયામાં ઝોહુંગ, ડાઇરન અને ન્યુસ્વાંગ અને ઉત્તર મંચુરિયામાં લાડોવોસ્ટોક (Vladivostok) સોય બીનની નિકાસ કરવાનાં મુખ્ય મથકો છે.

કિંમત

જ્યાં સુધી સોય બીનની ખેતી મોટા પાયા ઉપર ન થાય અને બજારમાં તેનો ઉપાડ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો બજારબાવ પણ ન પાડી શકાય. પહેલવહેલી બજારમાં આવતી અને અછતવાળી વસ્તુની કિંમત સામાન્ય રીતે ધણી જ પડે છે, એટલે પહેલાં સોય બીનનો બજાર ભલે ઊંચે રહે, પણ ધીમે ધીમે નિપજ વધતાં તે ઊતરવો જ જોઈએ. વાલ અને કડોળના ભાવે ભાવ તે પડી રહેવા જોઈએ. ગરીબ માણસો વાલ અને ચોળા તથા મગમડનો ઉપયોગ જોડથી છૂટથી કરી શકે છે તેટલી છૂટથી વાપરી શકે તેવા નીચા ભાવ સોય બીનના થઈ જાય ત્યારે જ તે એક સાચી ઉપયોગી વસ્તુ ગણી શકાય. હાલમાં પરદેશથી બી તરીકે મંગાવેલા સોય બીનનો ભાવ મળુના રૂપિયા પાંચ સુધી પણ થવા સંભવ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૧૯૨૬ માં ખેડૂતને સોય બીનના છુશલના ડોલર ૧-૭૦ સરેરાશ ઉપજ્યા હતા, અને બીનો ભાવ તેથી કંઈક વધારે હતો. આપણા હિસાબે ગણતરી કરતાં મળુના રૂ. ૩-૮-૦ થી રૂ. ૪-૦-૦ સુધી થાય. પણ ત્યાંની બધી વસ્તુઓની કિંમતની સરખામણી અહીંની તે જ વસ્તુઓની અહીંની કિંમત સાથે સરખામણી કરીએ તો સોય બીન દોઢથી પોણા બે રૂપિયે મળુ ગણી શકાય. આજકાલના ખેતી મથેલા બજારના પ્રમાણમાં તો કિંમત તેનાથી પણ ઓછી જવા થાય.

અચાર

પરદેશથી મંગાવેલા બીના ભાવ આપણા ખેડૂતને ઘણા આકરા પડશે, આજની કંઠાડી સ્થિતિમાં બી માટે ખેડૂત સોય બીન ખરીદી પણ નહિ શકે, એ વસ્તુ બનવા જોઈ છે. જો સોય બીન આપણને દાખલ કરવા જોડથી ઉપયોગી વસ્તુ ભાસે તો કાઈ પણ રીતે બી માટે ખેડૂતના ઘર સુધી તે પહોંચે એવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. નીચેની ત્રણ રીતે આ કામ થઈ શકે:

૧. સરકાર પોતાને ખરચે ચોખ્ખું બી મંગાવીને સરકારી પ્રયોગ માટેનાં ખેતરોમાં તે વાવે. જે જત સારામાં સારી માલુમ પડે તેનું ઉત્પન્ન સારા પ્રમાણમાં કરીને પછી ખેડૂતોમાં બીન ભાવે અગર નજીવા ભાવે થોડા થોડા પહોંચાડે અને તેની ખેતી કેવી રીતે કરવી તે વિષે સૂચનાપત્ર આપે તથા જરૂર પડે ખેતીવાડી ખાતાના જિલ્લામાં કામ કરતાં આવરસિયરોની સલાહ પૂરી પાડે. સોય બીનનાં નાનાં નાનાં પ્રદર્શનો જિલ્લાઓમાં અગર તાલુકાઓમાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે ભરે અને તેની સારામાં સારી ખેતી કરનારને ધનિષ્ઠ આપે.

૨. ખેડૂતોના હાતમાં રસ લેતી કોઈ પણ જાહેર સંસ્થા ઉપર બતાવેલું કામ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરે.

૩. કોઈ પણ સારી સ્થિતિવાળો સમગ્ર ખેડૂત દરેદેથી વાપરીને પોતાની જોખમદારી ઉપર પ્રયોગો કરી પોતાના પડોશી ખેડૂતોમાં તેનો પ્રચાર કરે અને આ રીતે ધીમે ધીમે તેનો ફેલાવો કરે.

સરકાર આ કામ ઘણી સરળતાથી કરી શકે. તેની પાસે નિષ્ણાતો હોય છે, સગવડ હોય છે, તેની લાગવગ વધારે હોય છે તથા તેને માટે ધારે તો પૈસા પણ કાઢી શકે છે. સંસ્થાનું કામ આનાથી જરાક વધારે મુશ્કેલ અને છે, કારણ સરકાર પાસે જે સાધનો છે તેમાંનાં કેટલાંકનો સંસ્થા પાસે અભાવ હોય છે. વ્યક્તિનું કામ સૌથી અધુરું છે, છતાં દુનિયાના ખેતીવાડીના ઇતિહાસમાં ઘણી વખત એવું બન્યું છે કે ન્યાં સરકાર અને સંસ્થાઓ ચૂકી છે, ત્યાં વ્યક્તિઓએ પોતે ધસાઈ જઈને પણ ધારેલાં કામ બર આપ્યાં છે. અમેરિકાના ફળઝાડના ઇતિહાસમાં જેની એપલટન મશહૂર છે. સફરજનની તેને ધૂન લાગેલી, તે ન્યાં ગયો ત્યાં તેણે સફરજનનાં ઝાડ વાગ્યા કર્યાં અને જંગલોમાં પણ સફરજનનાં બી વેર્વાં કર્યાં. મરતા પહેલાં તેણે આ રીતે બધે મળીને લાખ સવાલાખ એકર જમીનમાં સફરજન નાખી દીધેલાં. પાછળથી આ સફરજનોની ઝાડોઓમાંથી સારામાં સારી જાતો વીણી કાઢવામાં આવી અને તેનો પ્રચાર બધે થયો. આ ધૂનીને તેની ધૂન ઉપરથી જ એપલટન નામ આપવામાં આવ્યું છે. નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કામ કરનાર જેનીની મહેનત આખરે તો તેને કોઈ દિવસ ખ્યાલ પણ નહિ હોય તેટલી ફળી. આવા ધૂની જાનીઓએ જ સૃષ્ટિને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અજવાળી છે.

સોય બીનના છોડનું લાક્ષણિક વર્ણન

બધાં અનાજોની ઉત્પત્તિ જંગલી જાતોમાંથી થયેલી હોય છે. દરેક જાતના વડાઓ દુનિયાના કોઈ અને કોઈ લાગમાં હજી હયાત છે. જંગલી જાતમાંથી માણસે વીણી વીણીને સારામાં સારી જાતો પોતાના માટે પસંદ કરી અને ધોડોગ વગેરેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને હાલની સુધરેલી સ્થિતિમાં આણો છે. સોય બીનની જંગલી જાત હાલમાં પણ ચીન, મંચુરિયા અને કોરિયામાં માલૂમ પડે છે. જંગલી સોય બીનનો છોડનો પાતળો, વેલ જેવો ઢિંટળાતો હોય છે. તેની સીંગો નાની હોય છે અને બી કાળાં અને ઘણાં નાનાં હોય છે. સુધરેલી જાત લગભગ વાસ વટાણાના છોડવા જેવી હોય છે. છોડવા સીધા અને બેબી ચાર ફુટ ઊંચા થાય છે. સોયબીન વાર્ષિક છોડનો છે એટલે પહેલે જ વર્ષે બીમાંથી છોડ થાય છે, કાંદે ફૂલે છે, ફળે છે અને લવ પામે છે. બીજા વર્ષે મુઠી તે પડોંચી ચકતો-છતી ચકતો નથી. સોય બીનની ઢાંડીમાંથી પુષ્કળ ડાળો પાંખડીઓ નીકળે છે. દરેક પાંખડી ઉપર ત્રીસ પાંદડાં હોય છે. ડાળો પાંખડી ઉપર જીણા જીણા વાળવાળી જૂરા, ધોળા, બદામી વગેરે રંગની ચગર તે રંગોના મિશ્રણવાળી ફવાટી હોય છે. પાંદડાં ઉપર પણ ચોડી ઘણી ફવાટી માલૂમ પડે છે. સોય બીનની સીંગમાં બેથી પાંચ દાણા હોય છે અને સીંગ ઉપર જરાક વધારે કડક રતુંબડા રંબના વાળ હોય છે.

સોય બીનના છોડવાનું સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરી શકાય:

મૂળ:—સોયબીનને એક મુખ્ય મૂળ (Tap root) હોય છે. તેમાંથી પુષ્કળ બીજાં મૂળ ફૂટીને જમીન સાથે સમાંતર સીધાં જાય છે અને થોડેક દૂર જમીને જમીનમાં ઊંડે ઊતરે છે. છોડવાનાં મૂળિકાનો મોટો ભાગ જમીનના પહેલાં પુટમાં જ હોય છે. વધારેમાં વધારે મૂળ બેથી ત્રણ પુટ ઊંડાં જાય છે. બીજા ઘણા છોડના પ્રમાણમાં સોય બીનને મૂળની બહુ વિશાળ છાવણી નથી હોતી. મૂળિકા ઉપર ટાંકણોના માથાથી માંડીને નાના વટાણા જેવડી ગાંઠો હોય છે. આ અધિઓની અંદર અમુક ખાસ જાતના સૂક્ષ્માણુઓ હોય છે અને તેમનું મુખ્ય કાર્ય હવામાંનો નાઇટ્રોજન (Nitrogen) જમીનમાં લાવીને સમાવવાનું હોય છે. શિંગો ધારણ કરનાર નાના મોટા દરેક છોડવાનાં મૂળોમાં આવી જાતની અધિઓ હોય છે અને દરેક જુદી જુદી જાતના છોડના ખાસ જુદા જ સૂક્ષ્માણુઓ થાય છે. આ વિષે આગળ કંઈક વિચાર કરવાનો રહેશે.

થડ:—(stem) થડ અગર ઢાંડોની જગ્યાએ જુદી જુદી જાતોમાં જુદી જુદી હોય છે. ઢાંડોમાંથી નીકળતી ડાળી પાંખડીઓની સંખ્યા પણ જાત પ્રમાણે વધારે ઓછી હોય છે. જેમ જાત પાકવામાં મોડી તેમ તેના ઉપર ડાળી પાંખડીઓ અને પાંદડાં વધારે હોય છે, એ સામાન્ય નિયમ છે. મુખ્ય થડની પાસે અને ડાળીઓ ઉપર શીંગાનાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં આવે છે. થડ અને ડાળીઓ ઉપર જાત પ્રમાણે વધારે ઓછા ફવાટી હોય છે, કેટલીક જાતોમાં થડ સીધાં અને ઊંચાં જાય છે અને છોડવાના પ્રમાણમાં જડાં ગણાય. કેટલીક જાતોમાં થડ વેલ પેઠે પથરાતું હોય છે.

પાંદડાં:—જુદી જુદી જાતોમાં પાંદડાંનો આકાર, કદ અને રંગ જુદા હોય છે, દરેક પાંખડી ઉપર બેથીના છોડની જેમ ત્રણ પાંદડી હોય છે. પાંદડાં ઉપર જાત પ્રમાણે જુદા રંગની ફવાટી માર્ક પડે છે, કેટલીક જાતોમાં છોડ પડવ થાય ત્યારે પાંદડાં ખરી પડે છે; ત્યારે બીજી જાતોમાં છોડ કાપી લેવાનો થાય ત્યાં સુધી પાંદડાં રહે છે. જે જાતો ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડે છે તે દોરના ખોરાક માટે ખાસ કામમાં આવી શકતી નથી, પણ બી-દાણા ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય છે; અને જે જાતો છોડના ઉપર પાંદડાં છેવટ સુધી રહે છે તે આના માટે વધારે ઉપયોગી નીવડે છે એમ માલુમ પડ્યું છે.

ફૂલ:—રંગે ઘોળાં અગર આછા જાંબુડી રંગનાં થાય છે. કેટલીક જાતોમાં ઘોળાં ફૂલ હોય છે ત્યારે કેટલીકમાં જાંબુડી હોય છે. વળી બીજી કેટલોક જાતો એવી છે કે જેમાં બંને રંગનાં ફૂલ થાય છે, પણ તે એક છોડના ઉપર નહિ પણ તે જ જાતના પણ જુદા જુદા છોડના ઉપર ફૂલ બેથી પાંચના ઝૂમખામાં થાય છે. ફૂલમાં સ્ત્રી અને પુંકેસર બેમાં જ હોય છે.

શિંગો:—(પાંખડી) ડાળીઓ અને મુખ્ય થડ ઉપર બેથી પાંચનાં ઝૂમખાંમાં આવે છે. દરેક શિંગમાં જાત પ્રમાણે બેથી પાંચ સુધી દાણા થાય છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ દાણા ગણી શકાય. શિંગ બેથી ત્રણ ઈંચ સુધી લાંબી થઈ શકે છે. શિંગોના છોડા ઉપર બદામી અગર આછા વાદળી રંગના વાળની ફવાટી થાય છે. શિંગોમાં દાણા કુમળા હોય છે ત્યારે લીલા વટાણાની માફક તેનું પછુ શાક ચઢી શકે છે.

દાણા:—દેખાવમાં વટાણા જેવો હોય છે, પણ આખા છોડનો દેખાવ વાલની જાનનો હોય છે. દાણાનો રંગ, તેનું કદ, આકાર, તેમાં રહેલા નવિજ અને તેનું પ્રમાણ વગેરે જુદી જુદી જાતોમાં જુદાં જુદાં થાય છે. દરેક બી ઉપર વટાણા અગર બીજા કઠોરની માફક એક આંક-લીટો (Scar) હોય છે. આ આંક બીની જાન પારખવામાં ઘણો વખતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેટલીક જાતોમાં કાપતા પહેલાં થિગો ફાટી જાય છે અને બી ખેંચી પડે છે. દાણાનો રંગ દૂધની મલાઈના રંગ જેવો, મોળો, પોળો, કાળો, ગદામી અને તેને મળના રંગો જેવો હોય છે. જાત પારખવામાં બીનો રંગ અને કદ પણ ઉપયોગી થાય છે ખરાં.

સોય બીનની ખેતી

આપણે-આગળ જોઈ ગયા છીએ કે ચીન, જાપાન, મંચુરિયા વગેરે પ્રદેશોમાં સોય બીન પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે. જાપાનમાં ચોખ્ખા અને બીજાં અનાજ વગેરેના વાવેતરમાં જેટલી જમીન રોકાયેલી છે તેનો ૪ ટકા ભાગ એકલો સોય બીનમાં રોકાયેલો છે. સોય બીન એકલાની પણ ખેતી થઈ શકે છે અને મકાઈ જેવાં બીજાં અનાજની સાથે ભેળવીને પણ તેને વાવવામાં આવે છે. હવામાંનો નવિજ જમીનમાં ખેંચી લાવવાની તેની શક્તિને લીધે બીજા પાકોને તે લાભપ્રદ થાય છે, તેમજ જમીનને પણ તે કંઈક સારી બનાવે છે.

સોય બીનનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થાય નહિ ત્યાં સુધી એક અનાજ અગર તેથી બી તરીકે એનું ખાસ મહત્ત્વ ન ગણાય. આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ જયાંય પાકનારા તુક્ષ્ણ (crops)ની હરોળમાં તેને ન મૂકી શકાય. તેનું વાવેતર વધારવામાં બે મુખ્ય હેતુ સમાયેલા છે:

(૧) પાક મોટા જયામાં થાય તો બીજાં ખાદ્ય અનાજો સાથે જમીનમાં પોતાનું સ્થાન ભેળવીને તે જામી શકે અને મોટા પ્રમાણમાં તેની લેવડ-દેવડ થઈ શકે.

(૨) વધારે પ્રમાણમાં પાકતાં તેનો ભાવ બહુ ઊંચો ન રહે અગર ગરીબ માણસોને વાપરવા માટે તે દુઃસાધ્ય ન થઈ પડે. ગરીબની ચૂપડીમાં તેને સ્થાન મળે ત્યારે જ તેનો પ્રચાર થયો પ્રમાણ કહેવાય.

ખેતીના બીજા પાકોમાં સોય બીનને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાનાં કેટલાંક કારણો છે. બીજા પાકો સાથે સરખાવતાં જમીનમાં વધારાપડનો ભેજ અગર સુકારો તે કીકડીક રીને સદન કરી શકે છે. આ સ્થિતિમાં કેટલાક નાલુક પાકો કાઢી જાય છે અથવા સુકાઈ જાય છે. આ ઉપરથી એમ નથી માનવાનું કે જમીનમાં ગમે તેટલો ભેજ રહે અગર પાણી બરાબ રહે અગર વરસાદ ઘણો ઓછો હોય તોપણ પાક થઈ શકે. નુકસાન તો સોય બીનને પણ થાય, પણ બીજા નાલુક પાકો કરતાં પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું, જ્યારે સોય બીનના જમીનમાંથી ફણગા ફુટવાની તૈયારી થાય છે ત્યારે આ બન્ને જાતની પરિસ્થિતિમાં સોય બીન રાંક થઈ જાય છે. સોય બીનની ખેતી નીચેના મુદ્દાઓને લીધે જરૂરી થઈ પડે છે:—

(૧) પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ માણસના ખોરાકમાં તે ઘણો મુદ્દાનો ભાગ બનવે તેમ છે.

(૨) ઉત્તમ પ્રકારનો ડોરોનો ચારો બની શકે છે.

(૩) જમીનમાંથી દર એકરે સારી પેઠે પાક જિતરે છે.

(૪) ખેતીમાં ઉપદ્રવ કરનારાં જંતુઓ અને રોગો સામે પ્રમાણમાં સારી રીતે ટકર ઝીલી શકે છે.

(૫) તેમાંથી તેલ અને બોળ નીકળવાથી તે વેપારઉદ્યોગ (industry) ની વસ્તુ છે.

આયોજવા અને જમીન

જે આયોજવામાં મકાઈ પાકી શકે છે તેજ સોય બીનને માટે ઉત્તમ છે. એટલે આપણે ત્યાં જ્યાં જ્યાં મકાઈ થઈ શકતી હોય ત્યાં ગમે જ સોય બીન સરસ રીતે પકવી શકાય છે. જમીન પણ મકાઈને અનુકૂળ આવે છે તે જ તેને અનુકૂળ આવે છે પણ જેમાં મકાઈ અગર બીજાં અનાજ સારાં થઈ શકે તેવી અમ્મ (soil) જમીનમાં પણ સોય બીન પાકી શકે છે. બીજી દ્રવ્યક પ્રકારની જમીનમાં પણ બીજાં અનાજ કરતાં સોયબીન સારા થઈ શકે છે. નીચાણની જમીનો જ્યાં પાણી વધારે પ્રમાણમાં રહેતું હોય ત્યાં બીજાં અનાજ કરતાં સોય બીન વધારે સારો દેખાવ (Standard) આપે છે. જમીન ઉપર લાંબો વખત ભરાઈ રહે તો નુકસાન ચોક્કસ થાય છે. પાતળી તળીવાળી ગેરાણુ અગર ખેસર જમીનમાં પણ સોય બીન સારા થાય છે. કાળો જમીન પણ ચાલી શકે છે.

ખાતર

સોય બીનને નત્રિલ ખાતરની જરાપણ જરૂર નથી. કારણ, હવામાંનો નત્રિલ તે જમીનમાં ખેંચી શકે છે. પણ તેને ફોસ્ફરસ અને પોટાશપ્રધાન ખાતરોની ખાસ જરૂર છે. દેરોના છાણનું ખાતર તેને માટે અનુકૂળ છે. દર એકર જમીને ૨૦૦ થી ૩૦૦ પાઉન્ડ એસીડ ફોસ્ફેટ અને ૨૫૦ પાઉન્ડ લાકડાની રાખોડી વાવતી વખતે જ નાખી દેવામાં આવે તો પાક ધણે સારો જિતરે છે. જમીન ખૂબ જ અમ્મ હોય તો થોડોક ચૂનો નાખી આવવાથી ફાયદો થાય છે. પણ જ્યાં સોય બીન તેજ પીકવાને માટે પકવવામાં આવતા હોય ત્યાં ખાતરમાં ચૂનો વાપરવો સારો નથી કારણ તેથી નત્રિલનો ભાગ વધે છે અને તેજનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે.

ખેડ

સોય બીન માટે ખેડ પણ મકાઈની જેમ જ કરવાતી હોય છે. જમીન મકાઈ માટેની જમીન કરતાં જરાક વહેલી તૈયાર કરીને મકાઈ છવાઈ ગયા પછી વાવેતર કરવું સારું છે. વાવણી પહેલાંની ખેડ આછી (વધારે જિદી નહિ) કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી જમીનનું તળિયું જરાક કઠણ રહે છે અને બીજાં ફોસ્ફેટ (wheat) મરી જાય છે. સોય બીન જિળીને મોટા થયા પછી વચેની ખેડ જરાક મંડાળીતે કરવી જોઈએ. વરસાદ અગર આકળથી છોડવા ભીંના હોય તેવે વખતે અંદર દળ લાકડાં ધાવવાં જોઈએ નહિ, નહિ તો બીના છોડવા બરડ હોવાથી ટપોટપ ભાગી જાય છે.

સોય બીનના ખાસ સુક્ષ્માણુઓ

સોય બીનનાં છોડવાનાં મૂળિયાં ઉપર આંખે દેખી શકાય તેવી ગ્રંથિઓ હોય છે. આ ગ્રંથિઓ જે જાતના છોડવાનાં મૂળ ઉપર હોય છે તે છોડવા દુસમાંથી નત્રિલ ખેંચી શકે છે. દરેક જુદીજુદી જાતના કોકોળને માટે જુદીજુદી જાતના સુક્ષ્માણુઓ હોય છે. આ

સૂક્ષ્માણુઓ દવામાંનો નત્રિલ-નાઇટ્રોજન ખેંચીને જમીનમાં લાવે છે. જે જમીનમાં આ સૂક્ષ્માણુઓનો પ્રવેશ થયેલો નથી હોતો તેમાંનું કોઈગર્ન વાવેતર દવામાંથી નાઇટ્રોજન ખેંચવાને બદલે જમીનમાંથી જ ખેંચે છે. એક જનના કોઈગતા સૂક્ષ્માણુઓ ખીચી જતવા કોઈગ ઉપર કામ કરી શકતા નથી. સોય ખીનના સૂક્ષ્માણુઓ તેના ખાસ છે. આ સૂક્ષ્માણુઓમાં પણ જુદી જાતો છે, જે જુદીજુદી જાતના સોય ખીનને માટે વધારે માફક આવે છે. અમુક જાતના સૂક્ષ્માણુ સહિત જમીનમાં વાવેલા સોય ખીન સારા થતા નથી. જે જમીન બગવાળી હોય છે તો સારા થાય છે, પણ તે જમીનનો કસ ખેંચીને, દવામાંનો નત્રિલ ખેંચીને નહિ. આવી જમીનમાં પાકેલા દાણામાં પ્રોટીનનો ભાગ ઓછો હોય છે, તેમ જ જમીનમાંના નત્રિલનું પ્રમાણ પણ ઓછું થાય છે. આથી સોય ખીન વાવવાની જમીનમાં અમુક જાતના સૂક્ષ્માણુઓ દાખલ કરવાનું આવશ્યક બને છે. જે જમીનમાં ચૂનો, ફોસ્ફરસ અને વનસ્પતિ-દ્રવ્ય- વધારે હોય છે-અર્થાત્ જે જમીન બહુ બગવતર હોય છે તેના ઉપર ખીન વર્ષે પણ સોય ખીનનો જ પાક લેવામાં આવે તો સૂક્ષ્માણુઓ દાખલ કર્યા વિના પણ મૂળિયાં ઉપર ગ્રંથિઓ જણાય છે. જે વર્ષે મુઠ્ઠી લાગલાગટ એક જ જમીન ઉપર સોય ખીનનું વાવેતર થવાથી ખી સાથે દાખલ થયેલા સૂક્ષ્માણુઓ વધીને જમીનમાં પોતાનું ઘર કરી બેસે છે.

પહેલે જ વર્ષે આ સૂક્ષ્માણુઓને જમીનમાં સારા પ્રમાણમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે તે વધારે સારું છે. ખરી રીતે તો સોય ખીનનું ખી આવે તેની સાથે જ તેની જાતને બંધ બેસે તેવા સૂક્ષ્માણુઓ લાવવા જોઈએ. એક વખત આ સૂક્ષ્માણુઓ જમીનમાં દાખલ થઈ ગયા પછી દરેક વર્ષે આ પ્રમાણે કરવું પડતું નથી. જ્યાં સોય ખીનનું વાવેતર પહેલી જ વખત થતું હોય ત્યાં જ આ પગથું જરૂરી છે. સૂક્ષ્માણુઓ દાખલ થયા પછી પણ પહેલે વર્ષે વખતે પાક બહુ સારો ન આવે, પણ ખીન વર્ષેથી આની અસર ધગી જ સારી રીતે થાય છે. કેટલાક સૂક્ષ્માણુઓની જાતો જમીનમાં ઘર કરી બેસતાં જરાક વખત લે છે. આ સૂક્ષ્માણુઓને જમીનમાં દાખલ કરવાની નીચેની રીતો છે:—

(૧) જે જમીનમાં સોય ખીન સારા થતા હોય (જે જાત વાવવાની હોય તે જ જાતના) તેમાંથી થોડાક છોડવા મૂળ અને માટી સહિત ઉપાડવા. આ મટોડી જરૂર પડે ત્યાં મુઠ્ઠી પેટી અગર કાથગામાં ભરી રાખવી. સોય ખીન વાવની વખતે આ માટીમાંથી ત્રણચાર શેર ભરને મજેક સોય ખીન સાથે મટોડી દાણાને ચોટે એટલું પાણી ભેળવીને દાણા તેમાં રહેવા દેવા. આ ચોરેલી મટોડી સહિત સોય ખીનને વારી દેવાથી જમીનમાં જ્યાં સૂક્ષ્માણુઓ પસરી જશે. આ રીત શીઘ્રો સફળ છે.

(૨) ત્રણેક શેર પાણીને ઊકાવે તેટલું ગરમ કરીને તેમાં નવટાંક જેટલો ગુંદર કે ગુ (gu) નાખવાં. આ મિશ્રણ ઠંડું પડે એટલે મજેક સોય ખીન ઉપર તે ઊંડીને દાણા દલાવવા, જેથી ગુંદર ખી ઉપર પમરી જાય. દોઢમો બશેર ઝીંઝી કરેલી સૂક્ષ્માણુઓવાળી મુઠ્ઠી મટોડી સાથે ગુંદરથી બીના કોણ સોય ખીન ભેળવી દેવા. દાણા દેખાવમાં સહેજ ગંદા જેવા લાગે તેટલી મટોડી ચોટે તો ખસ છે. એકાદ કલાકમાં મટોડી મુઠ્ઠાં જાય એટલે સોય ખીન વારી દેવા.

(૩) જે જમીનમાં સોય જીન સારી રીતે પાકના હોય તેમાંથી ઉપરના પડમાંથી દસેકે મળુને આશરે મોટી લઇને એક એકર જમીન ઉપર પાચરી દઇને જમીનમાં ખેડી નાખવી. આ રીત મજૂરી વધારે માગે છે.

(૪) સુક્ષ્માણુઓને જમીનમાંથી લુગ પાડીને પ્રયોગશાળામાં તેમને પેથ્ય ખોરાક (Salt solutions અને Beef Broth) આપીને ઉછેરવા. આ સુક્ષ્માણુઓવાળા દ્રાવણ (solution) ને જી સાથે મેગ્નેસીયમ વાત્રી દેવું. પહેલે વર્ષે થોડા થોડા છોડવાનાં મૂળિયાં ઉપર અધિઓ દેખાશે; પણ જીને વર્ષે સુક્ષ્માણુઓના પ્રચાર જોઇએ તેટલો ધંધો ગમેા હશે. એક વખત જમીનમાં દાખલ થઈ ગયા પછી સુક્ષ્માણુઓ જમીનમાં વિશેષ સુધી માલુમ પડે છે. આ મુદ્દાની વસ્તુ વિચારે પડી જાય તો સોય જીનનો પાક નાસીપાસ કરે તેવો ધંધો જાય છે.

વાવેતર

સોયજીનની ખેતીમાં વાવેતર કરવાની જાત નક્કી કરવાનું કામ મળ્યું જ મુદ્દાનું છે. એક જ જાતના સોયજીનનાં લક્ષણ (Character) જમીન, ઝનુની પરિસ્થિતિ, ખેડની રીતો, સ્થળ (Locality) વગેરેના ફેરફાર સાથે કંઈક ફરે છે. પડવ થવાનો વખત (Maturity), છોડનો દેખાવ, તેજ વગેરેનું પ્રમાણ વગેરેમાં આ બધાને લીધે થોડો થોડો ફર પડે છે, પણ મૂળ લક્ષણમાં ખાસ ફરક પડતો નથી. વાવેતર કરતાં પહેલાં તીવ્રેની આજતોનો વિચાર કરીને કઈ જાતનું વાવેતર કરવું સારું પડશે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

૧ એક એકર પાકનો ઉતારો;

૨ કેટલા વખતમાં પાક તૈયાર થશે;

૩ કયા ઉપયોગ માટે વાવવામાં આવે છે-દાણા માટે, ખાસચારા માટે કે તેલ માટે;

૪ દાણા કદ અને તેનો રંગ;

૫ કેટલા ટંકા જી લેગે છે;

૬ રોગ અને જંતુ આને ટકવાની શક્તિ.

આટલી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને જાત નક્કી કરવી, દાણાં પકવવાં હોય તો વહેલી પાકી જતી જાત વાવવી જોઈએ અને ધાસચારો કરવો હોય તો મોટી પાક તેવી જાતો પસંદ કરવી જોઈએ. કેટલીક જાતો એવી હોય છે કે બેને કામમાં સારી પડે છે. સામાન્ય રીતે દાણા માટે મંચુ, હાલાયો અને સોયસોડા જાતો સારી છે અને ટોરનો ધાસચારા (Hay) માટે પેકીંગ, વિસ્મને, મોર્સ અને કાલ્કિયાં સારી છે. મંચુ જાત દાણા તથા ધાસ બન્ને માટે પણ ચાકી શકે તેવી છે. બ્લેક આઈઆઈ જાત મંચુ જાતી જ છે, પરંતુ દાણા કાળો હોવાથી દાણા માટે મથા તેને પસંદ કરતા નથી. આગળ કેટલીક જાતોનું વર્ણન આપવામાં આવશે તેના ઉપર અખતરા (પ્રયોગો) કરીને ગુજરાત માટે સારામાં સારી જાતો કઈ પડશે તેના નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

સોય જીન વાવવાની જુદી જુદી રીતો છે. જમીન અને જાત ઉપર તેનો આધાર રાખે છે. તેને છૂટા છાંટી દઇને ખેડી નાખી શકાય છે; પણ આ રીત ઠીક નથી. દાણાં માટે

કપાસની પેઠે ૨૪ થી ૩૬ ઇંચ પહોળી હરોળોમાં વાવવામાં આવે છે. દરેક હરોળમાં દાણા ૨ થી ૪ ઇંચ દૂર પડવા જોઈએ. ખેડ વગેરે કરવામાં ૧૫-૨૦ ટકા સુધી છોડવા બાગી જવાનો સંભવ છે. વળી કેટલાક દાણા ઊગવામાં પણ માઠા પડે છે એટલે બી જરાક જાડું વચાવ તે ઇષ્ટ છે. ધાસચારા માટે હરોળો નજીક રાખવામાં આવે છે.

બી કેટલું જાડું વાવવું જોઈએ તેનો આધાર જમીનની જાત અને વાવવાના વખત ઉપર રહેશે. સામાન્ય રીતે સોય બીનનું બી જાડું વાવવામાં આવતું નથી. સપાટીથી ૨ ઇંચ નીચે જમીન જરાક કઠણ હોય અને ઉપર બરોળ હોય તો સારું પડે છે. કાળી અને ચીવટ જમીનમાં બી એક ઇંચ જાડું નાખવું જોઈએ. જો ઉપર પોપડી બાઝી જાય તો તેને તોડી નાખવી જોઈએ, રેતાળ જમીનમાં અને સૂકી ઝાતુમાં બી ત્રણ ઇંચ સુધી જાડું જાય તો વધી નથી. ઝીણા દાણાવાળું બી મોટા દાણા કરતાં વધારે જાડાઈએથી નીકળી આવી શકે છે.

સોયબીન વાવવાનો વખત મકાઈ વાવવાના વખતની સાથે જ આવી લાગે છે. મકાઈ પછી ૧૦-૧૫ દિવસ પછી વચાવ તો સારું. વહેલા વાવવામાં કાઈ પણ જાતનો ફાવો દેખાનો નથી વહેલું વાવવું બી મોટા વાવેલા કરતાં પણ મોડું પાકે છે. કેટલીક વખત તો એક જાતમાં ત્રણ અડવાડિયાં જેટલો ફેર પડી જાય છે, એટલે કે મોડું વાવેલું બી વહેલા વાવેલા પાક કરતાં ત્રણ અડવાડિયાં વહેલું લથળાવાને તૈયાર થઈ જાય છે. મોડો તૈયાર થતી જાતો વહેલી વાવી હોય તો વધી નથી. દાણા કરતાં ધાસ તૈયાર કરવા માટે વાવેતર વહેલું થવું જોઈએ.

એકર દીઠ બી વાવવાનો દર પણ સોયબીનની જાત, વાવવાની રીત, જમીનની જાત, આબોહવા અને વાવવાનો હેતુ વગેરે પ્રમાણે જુદાજુદો હોય છે. જુદાજુદા દર વાવેલા બીમાંથી સરખો પાક થવાનો સંભવ છે. સોયબીનનું બી જાત પ્રમાણે નાનું મોટું થાય છે. દાહટો જાતના બી એક શેરમાં ૧૨૫૦ થાય છે; ત્યારે બાર શેરનાં તેટલા જ વજનમાં ૬૯૫૦ થાય છે. જેમ મોટો દાણો તેમ બી વધારે જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. એક જાતમાં પણ જમીનની જાત આબોહવા વગેરેમાં ફેર પડતાં દાણા નાના મોટા થાય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે એકરે અમુક વજન બી વાવવાનો આંકડો પાડવો મુશ્કેલ છે, બધી વસ્તુઓ જ્વાનમાં લઈને અનુભવથી જાનો દર નક્કી થવો જોઈએ. નાના મોટા દાણા પ્રમાણે એકરે ૧૦ થી ૭૫ રતલ સુધી બી જોઈએ. મંસુ જાતમાં શેરે લગભગ ૨૭૦૦ ની આશ-પાસ દાણા હોય છે, અને પેકોંગના ૬૭૦૦ની આસપાસ હોય છે. આ દિશાએ ૪૬ ઇંચ પહોળી હરોળ અને દરેક હરોળમાં એક એક ઇંચ દૂર બી વાવવા માટે દર એકરે ૬૪ રતલ મંસુ જોઈએ અને ૨૬ રતલ મંસુ જોઈએ. સામાન્ય રીતે વચાવા વર્ષનું બી દાણાનો પાક લેવા માટે એકરે ૩૦ પાઉન્ડની આસપાસ વાવવું જોઈએ. જો હરોળો વચ્ચેનું અંતર ૩૦ ઇંચ હોય અને હરોળમાં બે બે ઇંચને અંતરે દાણો પાડવાનો હોય તો એક એકર દીઠ ૧,૦૪,૫૪૪ બી જોઈએ. આ દિશાએ એકર દીઠ જાતવાર નીચે પ્રમાણે બી જોઈએ:—

વીક્સન અને વર્ષનિયા એક એકરે	૨૫ સેર
ઈબોની	૩૦ "
મંચુ	૪૦ "
ધટોસાન	૪૫ "
એક્સન	૫૦ "
હેમિલ્ટન અગર ઓલિવો	૫૫ "

સામાન્ય રીતે બીની જરૂરિયાત નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી શકાય.

$$\text{એક એકરનું બી (સેર)} = \frac{૪૩૫૧૦ \times \text{એક ફુટમાં વાવવાનાં બી}}{\text{બે હરોળ વચ્ચેનું અંતર (ફુટ) \times \text{એક સેર વજનમાં દાણાના નંબર}}}$$

સોય બીનનું બી લાંબા સમય સુધી ટકી શકતું નથી. તાલુ બી જીગવામાં સારું પડે છે. બે વર્ષથી વધારે વખત પડી રહેલું બી વિશ્વાસપાત્ર ન ગણી શકાય. તેમની ભોટા ભાગ ન પણ જીગે, બો બહુ જાડુ ઓરવા છતાં પણ છુટાછવાયા જ છોડવા જમીનમાંથી બહાર નીકળે; માટે બી ક્યાંનું છે અને કેટલો વખત જૂનું છે તેની ખાતરી ક્યાં પછી જ ખેતરમાં ઓરવું. જો બીને ઘણું જ સાચરીતે રાખવામાં આવ્યું હોય અને ખૂરેખૂર પાકેલું હોય તો પાંચ વર્ષ સુધી બી રહી શકે છે, પણ સામાન્ય રીતે એક વર્ષનું જ બી સારું મળીને તેનો જ ઉપયોગ કરવો ઠીક છે.

રોજનીશી

- ૧-૫-૩૪ : વડી ધારાસભાની બેઠક વિસર્જન કરવા વિષે દિલ્લી સરકારની યાદી; પટનામાં સમાજવાદી પક્ષની કાર્યવાહક સભાઓ; ચલોડા ગામના મુખી તરીકે દરિજાની નિમણૂક.
- ૨-૫-૩૪ : મુંબઈમાં ડૉ. અમીચંદ શાહના પ્રમુખપદે નૈન યુવક પરિષદની બેઠક.
- ૩-૫-૩૪ : સ્વરાજ્ય પક્ષના પ્રમુખ તરીકે, ડૉ. અનુસારીની પસંદગી.
- ૪-૫-૩૪ : કરાંચીથી જમશેદપુર જતાં ગાંધીજીની મોટરને નંદલા અકસ્માત.
- ૫-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં-સાહીબગમાં ઓરીએન્ટલ વીમા કંપનીનો હીરકમહોત્સવ.
- ૬-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં સર મનુભાઈ નેદરાંકર મહેતાના પ્રમુખપદે પ્રથમ ગુજરાત પ્રસ્તકાવય પરિષદ.
- ૭-૫-૩૪ : અલીપુર સેન્ટ્રલ જેલમાંથી જવાહરલાલની દહેરાદુન જેલમાં બદલી; રત્નાગીરીમાં બેરિસ્ટર વિનાયક દામોદર સાવરકરની ધરપકડ.
- ૮-૫-૩૪ : બિહાર, ઓરિસામાં બંધકર વાવાઝોડું અને ધરતીકંપ-પારાવાર નુકસાન; પગે ચાલીને દરિજાન પ્રવાસ કરવાના ગાંધીજીના ઈરાદાની બહાર આવેલી હકીકત; મુંબઈના દરિયાકિનારે મળી આવેલી જંગી વહેલ માછલીનાં જડબાં-પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના સંપ્રદરશ્યાનમાં.
- ૯-૫-૩૪ : પેરિત જવાહરલાલ નંદેરને દહેરાદુન જેલમાં મળેલી સમવડો; બદલાયેલા કાર્યક્રમ મુજબ દરરોજ આઠ કલાક ચાલવાનો ગાંધીજીને નિશ્ચય.
- ૧૦-૫-૩૪ : મુંબઈની હડતાલ કમીટીએ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરેલી માગણીઓ; કલકત્તામાં મળી આવેલું બનાવટી સિક્કાનું કારખાનું; ચિતાગોંગમાં એક દવાખાનામાં દારૂનું મળી આવેલું રાજદ્રોહી સાદિત્ય.
- ૧૧-૫-૩૪ : મુંબઈપુરમાં ગાંધીજીનું બાપણ; દિલ્લીમાં ૪૭ ફકાનો આગથી તારાજ; નારાજ જેલમાંથી શ્રી. બળવંતરાય મહેતાનો છૂટકારો; બીજાપુર જેલમાં નેતાઓએ આદેશો ઉપવાસની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૨-૫-૩૪ : અમદાવાદના 'ગુજરાત પત્રિકા'ના મેનેજિંગ એડિટર પી. અંબાલાલ પરીખનો રૂ. ૧૦,૦૦૦ના દાખમુચરકા તથા તેટલી જ રકમના લાયક જમીન ઉપર છૂટકારો; રોમાં રોલાં પોતાનાં સીમત્રી સાથે પરણ્યો એવી બહાર આવેલી વીગત; ના. વાઈ-સરોયની ધરતીકંપના ફંડમાં નાણાં બરવા માટે પ્રભુ જોની અપીલ; 'કર્મબૂમિ' સાપ્તાહિક પત્રના પ્રકાશન સામે રાજકોટમાં મૂકાયેલા પ્રતિબંધ.
- ૧૩-૫-૩૪ : ઉપરિષત થયેલા કપડાને કારણે કલકત્તા કોર્પોરેશનના મેયર તથા ટેમ્પુટી મેયરની ચૂંટણી રદ.
- ૧૪-૫-૩૪ : મુસ્લીમોએ જલંધરમાં જલું નહિ એવો કપુરથલામાં ઢંઢેરો; શ્રી. લવણપ્રસાદ કુલચંદને ૧૨૪ અ કલમ અનુસાર જમનગરના ન્યાયાધીશો રાા વર્ષની સજા કેદ તથા ર. ૫૦૦ દંડ અથવા ૬ માસ વધુ કેદની કરેલી સજા.
- ૧૫-૫-૩૪ : હોર્ટ અને લેડી વિલિંગ્ડન વિમાનમાં ન્યુ દિલ્લીથી લંડનને પંથે; સર જ્યોત્ સ્ટેનલો નો કામચલાઉ વાઈસરોયના દોહાનો શ્લોકાર.

૧૬-૫-૩૪ : સ્વાસ્થ્ય તરફથી, પોતે હમેશ્વરી નહિ કરે એવા બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે બહાર પારેલા ખુલાસો; મુંબઈમાં આગેવાન બાઈઆ વેપારી રોક સાલજી નારણજી અવસાન; લાહોરમાં યુવાન મહાસભા પક્ષની સ્થાપના; શ્રી. કસ્તૂરભાઈ ગાંધીનો છટકો.

૧૭-૫-૩૪ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહેસૂલ માટે શ્રી. નરહરિ પરીખને વિસાપુર જેલમાં મોકલવામાં આવેલી નોટીસ; ખાતપુરમાં શ્રી. ભાઈભાઈના પ્રમુખપદે ગોધરા તાલુકા ખેડૂત પરિષદની બેઠક.

૧૮-૫-૩૪ : પટનામાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ ગાંધીજીના સચિવમંડળ મોકુફ રાખવાના નિવેદનને આપેલી બહાલી; બલુચિસ્તાનની હદમાં યદને હિંદમાં માંદીની આવાત કરવા સામે પ્રતિબંધ મૂકતી હિંદી સરકારની બહાર પડેલી યાદી; પટનામાં પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીના પ્રમુખપદે રાફ થયેલી હિંદી મહાસભા સમિતિની બેઠક, નડિયાદમાં ખેડા જિલ્લા કુલચંદ રમારક સમિતિનો રવ. કુલચંદ બાપજીના સ્મારક રૂપે રૂ. ૫૦૦૦ ઉધરાવી બાલમંદિર ઉપાડવાનો ઠરાવ;

૧૯-૫-૩૪ : પટનામાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિને, મહાસભાની બીજી બેઠક મુંબઈ ખાતે આક્રમકરમાં બરવાનો ઠરાવ; સ્વરાજ્યપક્ષ રદ કરવાનો તથા તેને બદલે રા. અન્સારીના પ્રમુખપદે રપ સભ્યોની પાર્લામેન્ટરી સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ; પટનામાં મળેલી મહાસભાસમિતિમાં ધારાસભા પ્રવેશ પરત્વેનો ગાંધીજીનો ઠરાવ ૩૨ વિ. ૮૫ મતે પસાર; બલગેરીઆમાં બગેરો બજાવો-રાજ અને પ્રધાનોના મહેલને ઘેરો; જીનીવાખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય મંદૂર પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે શ્રી. જમનાદાસ મહેતાનું પ્રયાણ; ગલિયારા પારિતોષકના વ્યવસ્થાપક તરફથી શ્રી. મંરેતકુશીર તથા શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હન્દવે બન્નેને રૂ. ૨૫૦ નાં ઈનામે તથા શ્રી. જગીરદાર અને શ્રી. ખંધડીઆને સુવર્ણચન્દ્રક મળવાની થયેલી જહેરાત.

૨૦-૫-૩૪ : પટનામાં મળેલી અખિલ હિંદ મહાસભાસમિતિની કારોબારી સમિતિએ મહાસભાસમિતિઓની પુનર્ઘટના સંબંધમાં કરેલા સંખ્યાબંધ ઠરાવો; બાબનગરવાળા શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીના પ્રમુખપદે બરાયેલું ચતુર્થ છાત્રાલય સંમેલન.

૨૧-૫-૩૪ : રતનાકરમાં ખેરિયટ સાવરકરનો છટકો.

૨૨-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં દૈન્ય યુવાનોએ નિયમ વિરુદ્ધની અટકાવેલી એક દીક્ષા.

૨૩-૫-૩૪ : અમદાવાદ ચઢકારી સ્વદેશી વસ્તુખંડાર લીમિટેડ તરફથી 'આપણા ઘરની ફુકાન' ની બીજી સાખા અમદાવાદમાં ગ્યુનિસિપલ પ્રમુખ શ્રી. બળવતરાય ઠાકોરના હાથે ખુલ્લી મૂકવાની થયેલી ક્રિયા; મુંબઈના મૌજ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસની રૂ. ૩૦૦૦ માંની અર્ધી જમીનખરી નીમ.

૨૪-૫-૩૪ : પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનાં શ્રી. રાફુલસિંહને હાબલ કરવા માટે આમંત્ર કરતો રા. અન્સારીનો માલવિયાજીને તાર; લોપાલના નવાબ, રા. અન્સારી, શ્રી. મદનમોહનની કીલ્લા તથા શ્રી. કૃષ્ણચારીનું વિલાયત તરફ પ્રયાણ; સત્યાગ્રહીઓને નોકરીમાં રાખવા માટે જાલપુર ગ્યુનિસિપલિટીની રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની વાર્ષિક ગ્રાંટ સરકારે બંધ કરી.

૨૫-૫-૩૪ : મુંબઈમાં કામદાર નેતાઓની ધરપકડ; ગાંધીજીની મંડળીના સભ્ય શ્રી. હેર કે. બટાક ઉપર ક્રિમીનલ પ્રોસિયુટરની ૧૪૪ મી કલમ મુજબ કટક જિલ્લામાં બાપણ કરવા સામે નીકળેલી નોટીસ; સીમલામાં અમેરિકન પાદરી શ્રી. ઇ. રૅફાક્સનો હિંદુધર્મનો સ્વીકાર; ખલ્દાબાદમાં રોક જમનાદાસ બાજે ખુલ્લી મૂકેલી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની આફિસ.

- ૨૭-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં શુજરાત જેડૂત રાહત સમિતિની બેઠક-શુજરાતના ખેડૂતોની સ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે રાહતોઆની મળેલી સભાએ ખેડૂતોની મદદ માટે નિમેલી સમિતિ; બનારસના શ્રી. શ્રીપ્રકાશ મહાસભાની પાર્લામેન્ટરી બોડમાંથી આપેલું રાજનામું, રાજનામું મંજૂર થયું.
- ૨૮-૫-૩૪ : મુંબઈના કામદાર નેતા શ્રી. રણદીવેને રાજદ્રોહના આરોપસર બે વર્ષની સખ્ત કેદની સખ્ત.
- ૫-૬-૩૪ : લાહોર કોલેજની હોસ્ટેલની ૫૦ બાળાઓ બોરાકના કારણે ઉપવાસ ઉપર ગઈ; બોબલ-પીસ પ્રાઈડ મહાત્મા ગાંધીજીને આપવાની 'કિશ્કિયન સેન્સુરો'એ કરેલી સૂચના.
- ૬-૬-૩૪ : ખેડાના યુવક આગેવાન શ્રી. જયશંકર મહેતાને-તેઓ હરિજન આશ્રમની હદમાં ચોખી ઉપર હતા તે વખતે પરેલો સખ્ત માર.
- ૮-૬-૩૪ : વડોદરા સરકારે હિંદુ મંદિરો, મસ્જિદો તેમજ સાર્વજનિક ધાર્મિક મકાનો બાંધવા બહાર પાડેલા નિયમો.
- ૯-૬-૩૪ : શુજરાત ખેડૂત રાહત સમિતિએ નિમેલી રાહત વહેંચણી સમિતિએ રાસના ૧૨૦ કુટુંબોને ખેતી માટે કરેલી ગોઠવણ તથા ખેડૂતોને રાહત આપવાના કાર્યની કરેલી રાજનામ; મુંબઈથી પરદેશ ખાતે રૂ. ૪૭૦૩૮૫૩નું નિકાસ થયેલું સોનું.
- ૧૦-૬-૩૪ : અમદાવાદમાં મૌ. રૌકતઅલીના પ્રમુખપદે મળેલી યગમેન્સ મુસ્લીમ એન્ડ્યુકેશનલ પરિષદની બીજી બેઠક; ગાંધીજીની મુલાકાતે ગયેલું કામદાર પ્રતિનિધિ મંડળ; શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરની દેંદ્રાબાઈની સેન્ટ્રલ જેલમાં ચિંતાગ્રનક તબિયત હોવાના બહાર આવેલા સમાચાર.
- ૧૧-૬-૩૪ : મુંબઈ સરકારે પ્રાતિક તથા જિંદાની મહાસભાની સંસ્થાઓ ઉપરથી અંકુશ ઠાકી લેતી બહાર પાડેલી નહેરાત; કોમીલા પાસેના ગામમાંથી મળી આવેલી દેવદેવીની વિચિત્ર મૂર્તિઓ; "ગાંધીજીનો બહિષ્કાર" નામની ગેરકાયદેસર પત્રિકાઓ રાખવાના આદાપસર કલકત્તાના યુનિયનિરટ મી. એ. આર. લામન અને મિ. કમાલકૃષ્ણ સરકારને ફરકને રૂ. ૩૦ દંડની અથવા ૬ માસની સખ્ત કેદની સખ્ત.
- ૧૨-૬-૩૪ : વર્ધા આશ્રમ ખાતે અખિલ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારી સમિતિની વિધિપુરઃસરની બેઠક.
- ૧૩-૬-૩૪ : આમની સભામાં પ્રિવીલેજસ્ કમિટીના રિપોર્ટ સાથે સંમત થવાની દરખાસ્ત પસાર.
- ૧૪-૬-૩૪ : મુંબઈમાં ગાંધીજીનું રવાનત; પં. માલવિયાજી તથા શ્રી. ભૂલાભાઈ વચ્ચે મસલત; અમદાવાદમાં મહાસભા સમાજવાદી મંડળની રચાપના.
- ૧૫-૬-૩૪ : જલુથાત્રમાં એક ગાયે ૭ પગ, એક માથું તથા બે પૂંછડીવાળા વિચિત્ર વાહનકાને જન્મ આપ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; રશિયાએ લશ્કરી શિક્ષણ આપવા માટે એક કરોડ માણસોની ભરતી કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત; મુંબઈમાં રૂફટીંગ પેટા કમિટીની બેઠક, છુદાઇ ખીદમતજાર સાથેના ચાહુ રહેલા અંકુશ વિષે શ્રી. જમનાલાલ બલજ અને હિંદી સરકાર વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારની બહાર આવેલી હકીકત; પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની બેઠક.
- ૧૬-૬-૩૪ : મરાઠી દૈનિક પત્ર 'નવરાક્ષિ' પાસે માજવામાં આવેલી રૂ. ૩૦૦૦ ની જમીનમીરી; મુંબઈમાં ગાંધીજીએ હરિજન આવાસની લીધેલી મુલાકાત; પુના મ્યુનિસિપાલિટીને ગાંધીજીને માનપત્ર આપવાનો કરાર; રા. એ. શ્રીનિવાસરાસીનાં પત્નીનું અવસાન; સુરત જિલ્લાની મહાસભા સંસ્થાઓ ઉપરથી એન્ડો લેવાયેલો પ્રતિબંધ; શ્રી. ખુશ્કે બદેનને લાહોરની જેલમાંથી છટકારો.

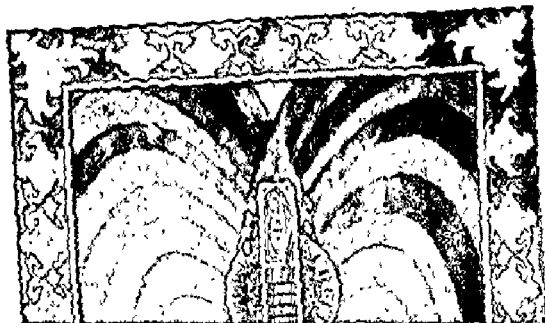
- ૧૭-૬-૩૪ : મુંબઈમાં પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની બેઠક; શ્રી. જમનાલાલ બનનના હાથે મુંબઈ કોંગ્રેસ-હાઉસની હિદ્દપાટન ક્રિયા; અમદાવાદમાં શ્રી. વિજયાગૌરી કાનુભાના હસ્તે ન્યાતિસંધનાં પુસ્તકાલય અને ગોલવાડમાં આવેલા નવા મકાનની ચથેલી હિદ્દપાટન ક્રિયા.
- ૧૮-૬-૩૪ : મહાસલાની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનું બંધારણ તથા નિયમો બહાર પડયા; કોમી યુકાદા પ્રત્યેની વચ્ચુમાં અસંમત યથને માલવિયાજી અને શ્રી. અણ્ણેએ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાંથી આવેલાં રાજનામાં; રાજનામાં સંબંધમાં ગાંધીજીએ શ્રી અણ્ણેને લખેલો પત્ર; અણ્ણે અને પં. માલવિયાજીએ રાજનામાં પાછાં જે ચ્યાં.
- ૧૯-૬-૩૪ : પં. મનમોહન માલવિયાજી અને શ્રી. અણ્ણેએ બહાર પાડેલું નિવેદન; અમદાવાદના માજી ચુ. પ્રમુખ શ્રી. મારજકર સામેનો દુર ચથેલો અંકુસ; કપુર્યજામાં એક મુસ્લીમ જમ્યાનો સત્યાગ્રહ.
- ૨૦-૬-૩૪ : ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિનું મકાન તેના મંત્રીઓને પાર્શ્વ સોંપાલું; ગાંધીજીના માનપત્ર સામે પુનાની કેટ'ને મનાઈદુકમ; મીંદનાપુર સેન્ટ્રલ જેલમાંથી જે રાજકીય કેદીઓની નાસજામ; દિલ્હીમાં મહાસલા સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના; કરાંચીમાં મહાસલા-વાદીઓના મનાઈદુકમ રદ.
- ૨૧-૬-૩૪ : શ્રી. મીરાંબહેનનું રમીમર 'કાન્ટેરોસો'માં વિલાયતગમન; મુંબઈ ઈલાકાના મીલ દધોત સંબંધીની સરકારી તપાસ કમીટીનો બહાર પડેલો અરજાવ; રામપુરની સ્થિતિ સુધરતાં કરક્યુ બોર્ડર પાછો જે ચાથે; અમદાવાદનાં શ્રી. વિલુસાઈ બચેકાને હાથે શ્રી. ધરાવતી બહેન તરફથી રશ વર્ણ બાલમંદિર ખુલ્લું મૂકવાની ચથેલી ક્રિયા; કાનપુરમાં એક ચેન્નુએટ બેકારીના કારણે આપધાત કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૨૨-૬-૩૪ : આસામમાં પાણીના પૂર નીચે કેટલાંક ગામડાં રૂખી ગયાની તથા રેલ્વે વહેવાર અટકી પડયાની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ઉપર સચિવચર્ચાની લડતના સંબંધમાં બળવવામાં આવેલી નોટીસો પાછી જે ચાહ; બોલીવિયા અને પેરેગુવા વચ્ચે લયંકર યુદ્ધ ચયાની બહાર આવેલી હકીકત; ગેર-વહીવટ માટે ડાબુઆનરેશને પદભ્રષ્ટ કરવાની અરજ કરતા મધ્ય હિંદ રાજકીયની પ્રભુ પરિવહના મેમોનો લાઈસરોયને તાર.
- ૨૩-૬-૩૪ : સિદ્ધપુરની નક્લી બેંકના સંબંધમાં પં જલ્ણની ધરપકડ; મુંબઈની ગીરણી કામદાર યુનિયનની હડતાલ કમીટીનો હડતાલ પાછો જે ચી લેવાનો કરાવ; ગોવિંદગંજ પોલીસ સ્ટેશનની હકુમતમાં આવેલાં ૪૦ જામડાં પાણીમાં રૂબયાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૨૪-૬-૩૪ : અમદાવાદમાં જીવચાથેલો કામદાર કિસાનદિન; અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મકાન ઉપર ડો. ચંદુલાલે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાની કરેલી ક્રિયા; અચ્યાચારો દબાવવાના કાનૂન નીચેના હુકમો પડેલી જુલુલુથી ૧૧ માસ માટે મેરફડ રાખવા સંબંધી દાઈલીંગના ટેપ્યુડી નિશ્ચરે બહાર પાડેલી નોટીસ; અમદાવાદમાં શ્રી. ચિંતામણીના પ્રમુખપદે મળેલી સંયુક્ત પ્રાંતના લીબરલ મેંડળની બેઠકમાં આગામી વડી ધારાસલાની ચૂંટણી વિષે ચાલેલી ચર્ચા.
- ૨૫-૬-૩૪ : લોકસાહી પક્ષની કારોબારી સમિતિએ મહાસમાવાદીઓ તથા શ્રી. કેલકર વચ્ચેના કરારને મંત્રણી આપવાનો કરેલો નિર્ણય; સિદ્ધપુરની નક્લી બેંકના ડાયરેક્ટરની ધરપકડ-એજન્ટોના મકાનોની લેવાથેલી જડતી.

૨૬-૬-૩૪ : પુના મ્યુનિસિપાલિટીનું માનપત્ર લેવા જતાં પુનામાં ગાંધીજીની મોટર હપર ફેંકાયેલો જોળ; સાત સ્વયંસેવકોને ઈજા; જોળ અત્યાચાર વિષે ગાંધીજીનું નિવેદન; પુના મ્યુનિ ગાંધીજીને માનપત્ર; આસામમાં જળપ્રલયથી ૮૦૦ માઈલના વિસ્તારમાં પાણી ફરી વળવાની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદમાં ગાંધીજી; મ્યુ. પ્રમુખ શ્રી. બળવંતરાયે ગાંધીજીનો કરેલો સત્કાર; ધારાસભા પ્રવેશ વિરુદ્ધ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટાંડનું નિવેદન.

૨૭-૬-૩૪ : વાડજના હરિજન વાસની ગાંધીજીએ લીધેલી મુલાકાત; ગાંધીજીની હરિજન જોળીમાં રૂ. ૧૦૦૦ તથા હરિજનોનું દવાખાનું ખોલવા માટે રૂ. ૧૦૦૦ ભરવાની સર તેજ બહાદુર સપ્તગી ભંડેરાત; અમદાવાદમાં ગાંધીજીની હાજરીમાં ગુજરાતના હરિજન સેવક સંઘોની સભાની ખેડક.

૨૮-૬-૩૪ : શ્રી. જી. ડી. ખીરવાની ૨૯ મી જુલાઈએ દેશભરમાં હરિજન દિન ઉજવવાની સૂચના; ગાંધીજી હપર જોળ ફેંકનારને રોધી કાઢનાર માટે પુનાના પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે રૂ. ૧૦૦૦ નું ભંડેર કરેલું ઇનામ; ગાંધીજી હપરના જોળ અત્યાચારના સંમંધમાં પકડાયેલા પાંચને મળેલી મુક્તિ; અમદાવાદમાં શ્રી. વાલજીભાઈ દેસાઈનાં બની જ શ્રી. ચંદનબહેનનું વડોદરાના શ્રી. પ્યારેકૃષ્ણ સાથે ગાંધીજીની હાજરીમાં લગ્ન; દંપતી તરફથી હરિજનકાર્ય માટે રૂ. ૫૦૦૦ની ભેટ; મુંબઈના ૧૪ કામદાર નેનાઓનો છૂટકારો; અમદાવાદના જુદા જુદા હરિજનવાસની ગાંધીજીએ લીધેલી મુલાકાત; લોર્ડ વિલિંગ્ડન અને તેમનાં બાનુને મળેલી "ડૉક્ટર ઓફ લો"ની પદવી; સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી. દત્તાત્રેય બા. કાલેજકરની જેડમાં માંદગી હોવાની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૯-૬-૩૪ : શહેરીઓની સભા સમક્ષ ગાંધીજી; સ્વાગત સમિતિ તરફથી હરિજન કાળામાં ગાંધીજીને મળેલા રૂ. ૩૨૦૦૦, ગાંધીજીને મળેલું માનપત્ર.

दुरतमां प्रसिद्ध यनारं तु ह सौ लुङ्ग
आवृत्ति ३ ७ ना भुज्यते नु यिव.

ક્ર પ્ર સ્થા ન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

અપાઠ : ૧૯૯૦

અંક ૩

વીણાનું અનુરણન

લેકા તું ! *

(૫૫૫) નિગૂઢ, ઉરવાદમાં, અતિ નિગૂઢ, આન્દોલનો
સ્વરાવલિ તણાં સુણી તુજ ઉરે ધ્વનિ ઊપન્ધો;
કલા અજળ જાદુની કંઈ સમર્પોને પીછોમાં
વિકાસ સ્વરખિગ્ધના મૃદુ હરયા શું આ ચિત્રમાં;
સુરંગ કંઈ ઊજળા ભરી જ એ અમીટીપમાં
સુરેખ અતિ સૂક્ષ્મ તહેં પ્રગટ ફીધો આ બીનમાં.

ખમી ન સકિયો તું એ અનુપ દિવ્યને બન્ધનો,
ધરી વિરલ હોંસ તહેં: “ અધિક સૂક્ષ્મતા સાધનો
મળે અમર ભૂમિમાં, તહિં વરી કલા કેળવું. ”
વિકાસ અદ્દે ધરે મુજ કલા, હું તે મેળવું.”
પ્રયાણ સહસા કર્યું; તુજ કલા ચિદાકાશમાં
પ્રસાર ધરશે ભલો અમર ભૂમિના વાસમાં.
તન્ન્યાં પ્રિયજનો અહિં કરુણતા તણા ગર્તમાં,
તહિં રહી રિગતો ધરે મધુર પ્રેમથી તું નવાં.

* એક શાન્ત સાયંકાળે હુંગરી પ્રદેશમાં આંખાવાડિયાની બહારની ધાર ઉપર હું બેઠો હતો, ત્યાં મહારો એક જૂનામાં જૂનો મિત્ર મન્દ પગલાં ભરતો, આકાશ તરફ સન્ધ્યાસમયના રંગનાં વાદળોમાં જોડી દષ્ટિ પરાવતો, ઉત્તત ડોક રાખીને ચાલતો, મહારી સમીપ આવ્યો. એકાએક હેના હોઠ ગણગણતા જણાયા, “લેકા તું, લેકી તું !” —એ મહારાષ્ટ્રવાસી હતો. આ વચનોનો ઉદ્ગાર કરુણ અવાજથી એ કરતો હતો. થોડીવારે મહારી પાસે આવીને બેઠો. ક્ષણવાર મૌન ધારી એકાએક મહેને પૂછ્યું:—“ભાઈ ! માનવજીવનની ઘટના વિચિત્ર વૃત્તાન્તોની નથી; અત્યેક વૃત્તાન્ત દૂર દૂરના વૃત્તાન્ત સાથે પરંપરાથી અથવા તો અતકર્મ મંડૂકપ્લુતિથી શૃંખલિત હોય છે. આપણે એ સકલ શૃંખલા જોઈ નથી સકતા; તેમ દૂરતમ પડેલા એ વૃત્તાન્તોનો મંડૂકપ્લુત સંબંધ પણ નથી જોઈ સકતા; પરંતુ ગૂઢ અજ્ઞાત સંબંધ હોય છે; કાર્યકારણનો, આગામિ વૃત્તાન્તના સક્રમ અદસ્ય સૂચનનો, —અનેક રીત્યનો સંબંધ હોય છે. નહિં વાંટું ?”

મહે હેના ગમ્ભીર ચિન્તનમાં ભંગ ના પાડ્યો; બોલીને તો નહિં જ (એ ચિન્તન જ હતું; દેખાવ માત્ર સંભાપનો હતો.) મહે ફક્ત પ્રશ્નાકાર મુખચર્ચા કરીને એ મિત્રના મુખમાં દષ્ટિ નાંખી. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારું ચિન્તન હેતું ચાલ્યું.

“જુઓ, બે વર્ષમાં મહે બે તરુણ સંતાનો ખોયાં. મરણની પેલી પારતું દર્શન કરવાની શક્તિને અભાવે હું કોઈ વાર લેકા તું ! લેકી તું ! એમ અર્ધગાન કરતો ફરું છું. આ શબ્દોમાં પૂર્વાશ્રમના જૂના સંસ્કાર મહારા આત્માની આસપાસ સુગન્ધમય કોશરતું આવરણ કરી દે છે.—ત્હમે એ સંસ્કારનો ઇતિહાસ જાણુશો તો મહે ઇશારો કરેલા તત્ત્વનું કાંઈક સ્વરૂપ સમજાશે.”

ક્ષણવાર એ ચૂપ રહ્યો. આકાશ તરફ સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો. હેમાં કાંઈક ખોવાયેલી વસ્તુ સોધતો હોય, સ્મરણમન્દિરમાં અંધારા ખૂણામાં પડેલી કોઈ ચિત્રરચના ઉપર ભુદ્ધિદીપનો પ્રકાશ નાંખવા મથતો હોય, તેમ હેના મુખ ઉપરની અલૌકિક દીપ્તિથી મહેને જણાયું. જૂના સ્મરણતન્તુઓ સંકેલી લેતો એ જણાયો અને પાછો બોલ્યો:

“દક્ષિણના એક એકાન્ત પ્રદેશમાં શાન્તનીરા મરિતા વહે છે; ત્યાં મહારી દષ્ટિ અત્યારે ઠરે છે; નદીના પાત્રમાં એક ન્હાનો બેટ જોઈ છે; બેટમાં જ્યાં પ્રયંક બાવળનાં ઝાડની વિશાળ ઘટામાં એક બે ધોળા તંબૂ જોઈ છે; તંબૂની બહાર એક બાઈ અને હેની દાસી બેઠાં છે, સમય બપોરનો છે; બેટમાં સર્વત્ર ગમ્ભીર શાન્તિ છે; જુઓ, સાંભળો.

બાઈ:—સહીતા ! આ ઝાડની ઘટામાં કંટલા બધા હોલા લાગતાગટ કે ફ...કે ! કે ફ...કે ! કરી ગમગિનીના સુર ખેંચતા લાગે છે !

દાસી:—બાઈ સાહેબ ! એ તો એક છુટ્ટી માની વાત છે. જાણો છો ?—એક છુટ્ટીનાં બે જવાન છોકરાં એક પછી એક ગુજરી ગયાં; એક છોકરો અને એક છોકરી. પછી એ

બંગલમાં હોદ્દાને સોંપતી, પુકારતી ફરવા લાગી. ‘લેકા તું! લેકી તું!’ ખુદાને હેના ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોલી બનાવી દીધી; ત્યારથી દુનિયામાં બધાં હોલાં આમ બોલે છે; ‘લેકા તું! લેકી તું!’”

એટલું બોલી મ્હારા મિત્ર એકાએક સ્વપ્નદર્શનક્રમ થઈ ચમક્યો હોય તેમ ગમત થઈ બોલ્યો:—

“—ભાઈ! તું એ દૂર, દૂરતમ, મળેલું સ્વપ્ન! ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મ્હારાં પ્રિય લેકા લેકીને બોલાવી લીધાં, આ બે અંકોડા તું વિચિત્ર ગણશો? પેલો દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડા જોડે આમામિ સૂચનના સંબંધથી જોડાયેલો નહોતો? કોણ કહી સકશે?”

આટલું જ કહી ‘લેકા તું! લેકી તું!’ એમ કરતું ધ્વનિ કરતો એ મિત્ર અર્ધ-ઉન્મત્તની પેઠે ચાલ્યો ગયો; મ્હારા મિત્રને હું લાંબા સમયથી ઓળખતો હતો, તેથી હું સમજી સક્યો હતો કે એ બાઈ તે હેની પત્ની હતી.

ટિપ્પણી:—આ પોતેલી કયા પારકા મનુષ્યને પાત્રસ્થાને મૂકીને કહી છે, તે વસ્તુતઃ મ્હારા પોતાના જ જીવનપ્રસંગને લક્ષીને છે, એ વાત મ્હેં ‘સ્મરણમુકુર’ના છેવટના (મ્હારાં બે સદ્ગત પુત્રપુત્રીને વિરોધ) લેખમાં ચૂંધી છે તે હપરથી વસ્તુસ્થિતિ બહાર આવશે. માળશિરસ તાલકમાં નીરા નદીના પાત્રમાંના અન્તર્દ્રોષમાં, (કળંબુલી નામના ગામમાં), મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે પ્રસ્તુત વાર્તાલાપ થયેલો; સંકીર્ણ નામ માત્ર કલ્પિત છે.

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

૨

જાતિવિષયક મહાવિષ્લવ બોલો કર્યા વિના હિંદુ સમાજે ધીમે ધીમે સૌ જાતિઓની વચ્ચે મેળ સાધ્યો છે. અનેક જાતિઓની વ્યવસ્થા કરવા માટે જાતિપ્રથાનો ઉદ્દભવ થયો. જે કે હજી એવી ઘણી આધિદૈવત પૂજક જાતિઓ છે જેનો સમાસ હિંદુ સમાજમાં થયો નથી. ત્યારથી હિંદુ લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠા ત્યારથી બીજી જાતિઓને સુધારવાનું અને પોતાનામાં ભેળવી દેવાનું તેમનું કામ અટકી પડ્યું છે. જે કે આજના હિંદુ નેતાઓ આવી જાતિઓ પ્રત્યે પોતાની જવાબદારી હવે ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા છે.

હિંદુ સમાજ ઉપર બહારથી જે બળોનાં આક્રમણો થતાં હતાં એની સામે જાતિવ્યવસ્થા એ ઢાલ રૂપે હતી. વળી જે જાતિઓને હિંદુ સમાજે પોતાની અંદર સમાવી લીધી તેમને સુધારવાનું કામ પણ હિંદુ ધર્મે એ સાધન દ્વારા જ કર્યું. કોઈ પણ જનસમૂહ કોઈ પણ રૂપમાં બદલાય થાય એટલે તે જાતિનું રૂપ ધારણ કરે છે. ત્યાં કોઈ પણ સમૂહ ત્રિવિધ રહેણીકરણી ધારણ કરે છે ત્યાં પણ જાતિનો ઉદ્દભવ થાય છે. મૂળ ધર્મમાંથી નવો પંથ નીકળે અને તે ફેલાય અને તેને પરિણામે નવા આચારવિચાર ઉત્પન્ન થાય તો પણ નવી જાતિ નિર્માણ થાય છે. જુદા જુદા આચારવિચારના જેટલા જુદા જુદા નમૂના વાળી રીતે અલગ પાડી શકાય તેટલા હિંદુ સમાજે અલગ પાડ્યા છે; અને કોઈ નવો નમૂનો નિર્માણ થાય તો તેનો પણ તેણે સ્વીકાર કર્યો છે વ્યવસ્થિત મંકુલતા, સંવાદી વિવિધતા, એકમાં અનેક, એ આ વિશ્વરચનાનો કાનૂન છે. તેનો હિંદુ ધર્મે સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે અને તે વ્યવહારમાં ઉતાર્યો છે.

આજે ઘણા પ્રતિભાશાળી લેખકો જગદ્ગ્રામી જાતિવિષ્લવ વિશે આપણને ચેતવણી આપી રહ્યા છે. તત્કાલિમાનનો ઉદય, એ આ જમાનાની ખાસિયત છે. ગોરા લોકોએ દુનિયા ઉપર જમાવેલી સત્તામાં ભાગ પડાવવા માટે રંગીન લોકો ખૂમરાણ કરી રહ્યા છે. રાજકીય પારતંત્ર્ય ભોગવતા લોકો રાજકીય સ્વાનંત્ર્યની માગણી કરી રહ્યા છે. જે દેશોમાંથી લોકો વસવાટ કરવા બહાર ગય છે તે દેશો સાથે, જે દેશોમાં તેઓ વસવાટ કરવા ગય છે તે દેશોનો ઝઘડો વધુ ને વધુ તીવ્ર બનતો ગય છે. નળી, અજ્ઞાન અને આજસુ જાતિઓનું નિકંદન કરવાની અથવા દમન કરવાની પ્રથાની તરફેણમાં એવી દલીલ લગાવવામાં આવે છે કે જંગલી જાતિઓ અથવા પુરાણી લોકો પોતપોતાના અસહ વતનમાં કોઈ પણ જાતના વિશેષ વિના રહેવાની અપેક્ષા રાખી શકે નહિ. કારણ, ખેતર પગાર રહે અને ખાણે ખોદાયા વિનાની રહે એ દુનિયાને પાલકે એમ નથી. અને જે એવા સાધન-સંપત્તિ દેશોનો કબજો જે લોકોના હાથમાં આકસ્મિક સંલેગોને કારણે જ છે, તેઓ પોતાની નળગાઈ અથવા તો આજસને કારણે એ દેશોની ખીલવણી ન કરી શકતા હોય તો, એવા

રાની પ્રદેશોને જે લોકો રાસતી બતાવી શકે તેવા હોય, તે પેલા અમલ વતનીઓનું સ્થાન લે એ આવશ્યક અને વાજબી છે. આમતેમ ભટકતી જાતિમાંથી એકાદ ટાળી પોતાના તંત્ર હીરાની ખાણવાળા અથવા તેલના કૂવાવાળા ખેતર ઉપર ઠાકી દે અને તેને પેલા હીરા કે તેલના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ પણ ન હોય, તેમ એનો ઉપયોગ તે સમજતા પણ ન હોય, તો એણે માત્ર પોતાના તંત્ર ત્યાં ઠોક્યા છે એટલા જ ઉપરથી પોતે કબજો કરેલી જમીન ઉપર એ ટાળીનો આગવો હક્ક સ્થાપિત થતો નથી. એમ તો કાંઈ પણ દેશ ઉપર તે દેશમાં વસતા લોકોનો આગવો હક્ક ન હોઈ શકે, ન હોવો જોઈએ. આખી દુનિયાની જરૂરિયાતોનો વિચાર પ્રધાન હોવો જોઈએ. પરંતુ આ દલીલ વર્તમાન પરિસ્થિતિને લાગુ પડી શકતી નથી. અત્યારે તો વધતી જતી વસ્તીના દબાણને લીધે પોતાના દેશમાંથી મુખ્યાબંધ લોકો આશ્રિકાને અર્થે બીજા જવા ખડેપગે તૈયાર છે, અને બીજા તરફથી આછી વસ્તીવાળા એવા વિશાળ પ્રદેશો પડેલા છે, જેમની કુદરતી સાધનસંપત્તિની ખિલવણીને માટે શુદ્ધિશાળી મજૂરોની જરૂર છે; છતાં પેલા લોકોને ત્યાં જવા દેવામાં આવતા નથી. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બારણાં રંગીન લોકોને માટે બંધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસ્તી બહુ જ આછી છે. અત્યારની વસ્તી કરતાં દશગણી વસ્તી તો ત્યાં સહેજે સમાઈ જાય. વળી તેનું ઉત્પન્ન પાર વિતાવું વધી શકે એમ છે. દુનિયામાં બીજા પણ ઘણા પ્રદેશો પડેલા છે, ત્યાં વસ્તી બહુ ટાંચી છે, ત્યારે બીજા તરફથી એવા પ્રદેશો પણ છે કે ત્યાં વસ્તી ખદબદી રહી છે. છતાં જાતિગર્વ અને સત્તાનો મદ શુદ્ધ ન્યાય અને આર્થિક જરૂરિયાતના બધા વિચારોને ઠોકરે મારી રહ્યા છે. જાતિપિત્રહતા પ્રજ્ઞતા ઉકેલતો કાંઈ પણ સહેલો ઉપાય બતાવવા જતાં જે આવહારિક મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનો અહીં વિચાર કરવાનો મારો હેતુ નથી. મુશ્કેલીઓ બહુ મોટી હશે, પણ આ જગતને એક વિશાળ કુટુંબ મણીએ અને આપણા બધા સંબંધો તથા વ્યવહારોમાં એ ભાવના ઉતારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેનો નિકાલ લાવી શકાય એમ છે. આપણા પુરુષાર્થ દુનિયાને એવી બનાવવાનો હોવો જોઈએ, જેમાં બધી જાતિઓ એક બીજા સાથે હળીમળીને રહી શકે, અને છતાં પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો જળવી શકે અને પોતાનાં ઉત્તમ તત્ત્વો ખીલવી શકે.

હિંદુ સમાજમાં ઉત્તરોત્તર બંધાતા ગયેલા વિવિધ થરો, તે વિવિધ જાતિઓ, એ અર્થે બહુ જૂના કાળથી થયેલો છે. કેટલીક જાતિઓ ટાળીબેદને કારણે પડી છે, ત્યારે કેટલીક જાતિઓ ધધાબેદને કારણે પડે છે. તેને લીધે પણ ગોટાળો જામો થયો છે. દરેક જાતિનું બંધારણ આજે પણ જે કડક નિયમાનુસાર ચાલે છે, તેનું કારણ ટાળીના રિવાજોની જૂની બદ્દલાર શક્તિ જાતિઓમાં કાયમી થઈ બેઠી એ જ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જાતિ એક માનવી સંસ્થા જ છે, ઈશ્વરસર્જિત અગમ્ય વસ્તુ નથી જ. વ્યવહારદૃષ્ટિએ બેદ પરંતુ આદર્શ દૃષ્ટિએ અબેદ એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર સમાજની વ્યવસ્થા કરવાનો એ પ્રયત્ન છે. એનો પહેલો ઉલ્લેખ પુરુષસૂકતમાં મળી આવે છે. તેમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગોને વિરાટનાં જુદાં જુદાં અંગો ગણ્યાં છે. હિંદુ સમાજ એ એક વિરાટ શરીર. તેનાં બધાં અંગો સ્વાભાવિક રીતે જ એકબીજા સાથે એવાં સંકળાયેલાં છે કે એક અંગ પોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય કરે એટલે બાકીનાં અંગોને પોતપોતાનાં કાર્ય કરવાની ફરજ પડે. એટલે કે દરેક અંગમાં વિરાટની હસ્તી છે અને કાંઈ પણ અંગ વિના વિરાટને ચાલે એવું નથી.

આખા સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે કામ કરતા જુદા જુદા સમૂહોનો અથવા જ્ઞાતિઓનો દરેક સમાજ બનેલો છે. દરેક સમૂહ અથવા જ્ઞાતિ સર્વસામાન્ય હેતુને અર્થે કામ કરે છે. એટલે એકતા અને બંધુતાની લાગણીથી તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા રહે છે. અધ્યયન અને અધ્યાપન કરનારા, પ્રગ્નતું રક્ષણ કરનારા અને રાત્યવ્યવસ્થા સલાવનારા, અર્થોત્પાદન કરનારા અને અણુષઠ મહેનત મગૂરી કરનારા એવા સમાજના ચાર વર્ણ પાડવામાં આવ્યા છે. એ પ્રમાણે માનવજીવનનાં જુદાં જુદાં અંગો અને કાર્યોની વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવી છે. એ અંગો તથા કાર્યોનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તથા પરસ્પર પોષક સ્વરૂપ એમ બંને સ્વરૂપનાં મહત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. દરેક જ્ઞાતિનું વિશિષ્ટ સામાજિક કાર્ય અને તેનો વિશિષ્ટ સામાજિક હેતુ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. દરેકને પોતાની નિશ્ચિત પરંપરા છે અને પોતાની રહેણીકરણીના નિશ્ચિત નિયમો છે. પરંપરાથી આણતી આવેલી અમુક સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાવાળું તથા ભોજન અને લગ્નવ્યવહારની બાબતમાં અમુક નક્કી રીતરિવાજોનું પાલન કરતું એવું એક બદ્ધાર મંડળ તે જ્ઞાતિ. દરેક મંડળ બીજાની દખલગીરી વિના પોતપોતાનું કામ કર્યું કરે છે. વળી જુદા જુદા જ્ઞાતિમાં કાર્યો આખા સમાજના હિતને અર્થે સરખાં મહત્ત્વનાં ગણાય છે. પ્લાહાણુનો શમ, ક્ષત્રિયની વીરતા, વૈશ્યની પ્રમાણિકતા અને શૂદ્રની ખંત તથા મહેનત, એ બધા ગુણો સમાજના વિકાસમાં ફાળો આપે છે. દરેક પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ છે.

વર્ણવ્યવસ્થાથી સમાજના જુદા જુદા સમૂહો પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવાયેલા રહે છે. પ્લાહાણુને આધ્યાત્મિક વિચારોનો વિકાસ કરવાની તથા પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા હતી તથા તે માટે તેને અવકાશ આપવામાં આવતો. સંસારવ્યવહારની ચિંતાઓથી તે મુક્ત રહેતો. તેને દાન આપવાનું બીજાઓને કહેવામાં આવતું એટલું જ નહિ પણ બીજાઓની ફરજ ગણાતી. ભિન્નભિન્ન વર્ગગત સ્વાર્થો અને પૂર્વગ્રહોથી તે પર ગણાતો અને તેનું દર્શન વિશાલ તથા નદસ્થ મનાતું. રાગની સત્તા પણ તેના ઉપર આણતી નહોતી. બે કે રાગ તેની સલાહ લેતો ખરો. સરકાર એ સમાજનાં અનેક અંગોમાંનું એક અંગ જ ગણાતી. તેનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે લશ્કરી પ્રકારનું હતું. શાન્તિ અને વ્યવસ્થા જાળવવી એ તેનું વિશિષ્ટ કાર્ય હતું. બધા સમૂહો હળીમળીને પોતપોતાનાં કામ કરે તથા તેમની વચ્ચે ડાઘ પણ જાતનું ધર્મણુ બિંબુ થવા પામે નહિ એ જોવાનું તેનું કામ હતું. સરકાર એક કારોબારી ખાતા જેવી હતી. લોકોનું સર્વાન્વ્ય હિત સાચવવાની તેની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી. સરકારના સલાહકાર તરીકે પ્લાહાણુ સમાજનું સાચું હિત તેને સમગ્રવત્તા.

સમાજનું રાજકીય અને આર્થિક જીવન અધ્યાત્મમાંથી પ્રેરણા અને પોષણ મેળવે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી. આ સિદ્ધાન્તને લીધે સરકાર એ કેવળ લશ્કરી બળનું આપખુદ તંત્ર બનતી બચી ગઈ. સરકારનું લક્ષ્ય અમલદાર વર્ગના હિત તરફ નહિ, પણ સમસ્ત પ્રગ્નના હિત તરફ રહેતું. ભોક્ષહિત સાધનારી અને પ્રગ્નજીવનનું ધારણ પોષણ કરનારી બધી સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ ધર્મે દ્વારા થતું. સરકારનું કામ તો જીવનના ઉત્તમ વિદ્યાસને માટે આવશ્યક પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવાનું જ હતું. ધંધાદારી મદાજનો, જ્ઞાતિઓ, કુટુંબો વગેરે સંસ્થાઓ સરકારથી સ્વતંત્ર હતી. તેઓ પોતપોતાનાં કાર્ય પોતાની મેળે કરી શકતી. વળી કળા વિજ્ઞાન તથા ધર્મવિધિની બાબતમાં પણ સરકાર વચ્ચે પડતી નહિ. બે

કે એ બધાને માટે જે બાહ્ય સુલેહશાન્તિ અને સ્વતંત્રતા જોઈએ તે જાળવવાનું કામ તે કરતી; આજે તેો સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર બહુ વિશાળ થઈ ગયું છે. લગભગ આખા સામાજિક જીવનને તેણે આવરી લીધું છે.

અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે અનુરાગ હોવા છતાં હિંદુ સમાજે મુશ્કેલીનું પરિશીલન કરનાર વર્ગ માટે અવકાશ રાખ્યો છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યસ્વભાવ જેવો છે તેવો રહેશે, જ્યાં સુધી સમાજ વિશેષ જાતી ભૂમિકા ઉપર પહોંચ્યો નથી, ત્યાં સુધી બળના પ્રયોગની જરૂર પડવાની. જ્યાં સુધી સમાજમાં એવી વ્યક્તિઓ પડી છે જે હરકાઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને સુલેહશાન્તિનો વિરોધ કરે છે, ત્યાં સુધી એવાં સમાજવિરોધી તત્વોને દાબી દેવા માટે સમાજને કાંઈ તે કાંઈ અંકુશો રાખવા જ પડશે. ત્યારે લડાઈને કારણે અથવા આંતરિક વિગ્રહથી સમાજનું બંધારણ હચમચી જાય છે, ત્યારે આવાં સમાજવિરોધી બળો ખેડ જગાવવા ઉદ્યત થાય છે.

અર્થોત્પાદક વૈવિધ્યસાતિઓનો ધર્મ લોભને અંકુશમાં રાખવાનો તથા ધનની નૈતિક જવાબદારીઓનું જાન સંકોદિત રાખવાનો ગણ્યો. ધનને સેવાનું સાધન માનવામાં આવતું. હિંદુ સમાજના ઉચ્ચત્ત્વ કાળમાં મિલકતનો ધણી પોતાની મિલકતને એક સામાજિક દ્રવ્ય અથવા જવાબદારી ગણ્યો; અને તેનો ઉપયોગ, કેળવણી, વૈદ્યકીય મદદ, જલાશયો તથા આનંદવિનોદનાં સાધનો સમાજને પૂરાં પાડવાના કામમાં કરવાની તે પોતાની ફરજ સમજતો. દુર્ભાગ્યે આજે લગભગ આખી દુનિયામાં સૌને ધનોપાર્જનનો એવો ધો લાગ્યો છે કે તેની પાછળ ખેંચાઈ ખેંચાઈને ધણા લોકો તૂટી જાય છે. ધનનો લોભ સમાજને ઊંજલિત કરી રહ્યો છે અને અધ્યાત્મશક્તિને ગૂંજળાવી નાખવા બેઠો છે. ધન એ સ્વચ્છંદ અને ભોગવિલાસનું એક સાધન થઈ પડ્યું છે. આજે દુનિયામાં જે હીનતા અને જીવન જોવામાં આવે છે તેનું કારણ સર્વજ્વાળી લોભ જ છે. “ધર્મ અને અર્થનો સંયોગ કરવાથી બન્ને સારી વસ્તુઓ બને” એ માન્યતા પ્રત્યે હિંદુ સમાજની જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. આપણા જીવનમાંથી સાશ્વત વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કર્યો પોષાય એમ નથી.

અજીવ્ય મનુરો અને ખેડૂતો શરૂ વર્ણમાં અથવા આજની ભાષામાં કહીએ તો ‘પ્રેલે-ટેરિયેટ’ નિર્ધન વર્ગમાં આવે છે. સમાજનાં ખરેખરાં જીવતાં અંગો તો આ વર્ગની સાતિઓ જ છે. પોતપોતાના વિશિષ્ટ કાર્યને કેન્દ્રમાં રાખી પરસ્પર સહકારથી તેઓ પોતાનાં કામ કરતો.

ત્યારે કોઈ નવા લોકસમૂહને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરવામાં આવતો ત્યારે ઉપર વર્ણવેલાં ચાર વર્ણોમાંથી કોઈ એકની સાથે તેને ભેળવી દેવામાં આવતો. બહારથી આવેલી ધણી જાતિઓ ક્ષત્રિયવર્ણમાં દાખલ થયેલી છે. મિ. જેક્સન (ઇન્ડિયન એન્ટ્રિક્વરી, જન્યુ. ૧૯૧૧ ના અંકમાં) લખે છે: “હિંદુ લોકોએ મધ્ય એશિયાની કેટલીયે ભટકતી જાતિઓને માણસાઈમાં આણી અને સુધારી, જેને પરિણામે કેટલીયે જંગલી તુર્ક જાતિઓનું રૂપાંતર પ્રસિદ્ધ રાજપૂત વંશોમાં થયું છે; આ વસ્તુ જે હિંદુ સમજતા નથી તેમને પોતાના દેશના ગૌરવનો ખરાબર ખ્યાલ જ નથી.”

વર્ણવ્યવસ્થાનો એક આગ્રહ એ છે કે સમાજજીવનનો કાનૂન ગણતરીબાર અને ધાતકી હરીકાઈનો નહિ, પણ પરસ્પર પ્રેમ અને સહકારનો છે. સમાજ એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે હરીકાઈ કરવાનું ક્ષેત્ર નથી જ. સાતિઓ એકબીજા સાથે હરીકાઈ કરી શકતી નથી.

દરેક માણસને પોતાની જ્ઞાતિના ધંધાના તથા રહેણીકરણીના સંસ્કારો જન્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે જો બીજાને ધંધો કરવા જાય તો તેમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું તેને બહુ અધકું પડે. એમ મનાય છે કે દરેક માણસનો તેનો પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ હોય છે અને તેને લઈને તે વિશિષ્ટ કાર્યને લાયક બને છે. તે જ તેનો સ્વધર્મ. પોતાનો સ્વધર્મ છોડવાનું તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નથી. જે કાર્ય કરવાને માણસ સ્વભાવે યોગ્ય ન હોય તેનું કાર્ય તે એકાએક લઈએ તો તેમાં તેની શક્તિનો મિથ્યા વ્યય થાય, તેના વ્યક્તિત્વનો હાસ થાય. આપણે અમુક સ્વભાવ છોડી દેવાની અથવા બદલવાની આપણી ઘણીયે ઇચ્છા હોય, પણ આપણે તે એકાએક કરી શકતા નથી. આપણી મરજી મુજબ પ્રકૃતિ કાર્મ ઉતાવળ કરતી નથી.

જ્ઞાનપ્રધાન, કર્મપ્રધાન અને લક્ષિતપ્રધાન એ ત્રણ, અને જેમનામાં આ ત્રણ ગુણો બરાબર વિકાસ ન પામ્યા હોય એ ચોથો વર્ગ, એમ ચાર વર્ગના ચાર વર્ણ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. અસજાત દરેક વર્ણમાં પોતપોતાના વિશિષ્ટ ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેનો અર્થ એમ કરવાનો નથી જ કે દરેક વર્ણમાં એકલો એ જ ગુણ હોય અને બીજા ગુણ બિલકુલ હોય જ નહિ. વળી આ ગુણોની વિવિધ પ્રમાણમાં હસ્તી તથા મિશ્રણને લીધે જ સંકર અને મિશ્ર જાતિઓનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. ગીતાકાર માને છે કે વર્ણના ભેદ માણસના ગુણ અને કર્મ અનુસાર પડેલા છે. **ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।** વળી ગુણ પ્રમાણે કર્મની વ્યવસ્થા કરેલી છે. **કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણેઃ ।** અને આપણા સ્વભાવપ્રભવ ગુણોમાં બહુ ધીમે ધીમે જ ફેરફાર કરી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિના સ્વભાવજન્ય ગુણો કયા છે તે આપણે નક્કી કરી શકીએ નહિ તેથી તેનું કામ એટલે કે ધંધો નક્કી કરવામાં વંશાવતાર અને સંસ્કારનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. પરંતુ ધંધો આમ વંશપરંપરાથી નક્કી થતો હોવા છતાં, અપવાદોને માટે પૂરેપૂરો અવકાશ રાખવામાં આવતો. નીચ વર્ણના માણસ પાસેથી પણ વિદ્યા લઈ શકાય. દરેક માણસમાં દરેક ગુણ હોય છે, માત્ર એ ગુણોની માત્રા અથવા પ્રમાણમાં જ ફરક હોય છે. બ્રાહ્મણમાં ક્ષત્રિયના ગુણોનો સંભવ છે જ. પ્રાચીન ઋષિઓ કૃષિકારો હતા અને કોઈ કોઈ વાર યુદ્ધ પણ ચડતા.

વર્ણવ્યવસ્થાના આદર્શ પ્રમાણે દરેક માણસે પોતાનો ધંધો સેવાભાવથી કરવાનો છે. દરેક ધંધાની નિશ્ચિત પરંપરાઓ અને આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશો છે. તેમાં કામને કચવાતે મને અથવા કેવળ આર્થિક હેતુથી કરવાની અધમ નોકરી ગણી નથી. દરેક ધંધાદારી જ્ઞાતિનો આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશ પોતાના ખાસ ધંધાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો છે. દરેક માણસને પોતાના કામમાંથી જ અને કામદ્વારા જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે મનુષ્ય અનાસક્તિપૂર્વક પોતપોતાના કર્મમાં અભિરત રહે તો સંસિદ્ધિને પામે છે. **સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં ત્થમતે નરઃ ।** બીજા લોકોને સુંદર માણસોના નારતા મળે એટલા માટે પોતાની નિંદગીને જેખમમાં નાખી ઊંડા સમુદ્રમાં દૂબણી મારનાર માછીને માટે દયા જગાડવા સાડા ધર્મોપદેશકો

x સરખાવો:

સદ્ગુણો વ્રાદ્મણો વર્ણઃ ક્ષત્રિયસ્તુ રજોગુણઃ ।

તમોગુણઃ તથા વૈદ્યઃ ગુણસામ્યાત્તુ શૂદ્રતા ા

બોગળ પ્રવચનો કરે છે; પણ કામ કરનારને પોતાના કામમાં જે રૂઝ હોય છે તેનો તેમને ખ્યાલ નથી હોતો. માછી લોકો સમુદ્રમાં કાષ્ટના નાસ્તાને માટે ફૂજી મારતા નથી, પણ આત્મસંતોષને માટે તેમ કરે છે. તેમની મજૂરી દ્વારા આવણી સગવડ સધાય છે એ કેવળ અકસ્માત છે. સુલાએ દુનિયાની વ્યવસ્થા એવી છે કે એક માણસના હાથમાં બીજાઓનું ભયું રહેલું જ હોય છે. આજે જીવનમાંથી કળા નષ્ટ થઈ ગઈ છે તેથી આપણા કારીગર-વર્ગને બહુ મહન કરવું પડ્યું છે. પ્રાચીન કાળના શિક્ષણને રાજકીય અધિકારો ઓછા હતા, શેજ અને સગવડો પણ બહુ નહોતી મળતી, છતાં તે વધારે સુખી હતા. કારણ, તેના કામમાંથી તેને આનંદ મળતો. આજના રાજકીય મતાધિકાર બોગવતા આપણા કામદારો તો એ મતપેટી આગળ જઈ શકતા નહોતા, એટલા જ એક કારણે તેને ગુલામ કહે. પરંતુ એને તો એનું કામ જ એના જીવનનો ઉત્સાહ હતું. કડિયો, સલાટ, લુહાર કે સુથાર, કાર્ક પણ કામદાર એક મહાન સહકારી મેંડળનો સભ્ય હતા અને બાલ્યાવસ્થાથી જ પોતાના ધંધાનાં રહસ્યોમાં તેને પ્રવેશ મળતો. સૌન્દર્યસર્જનનો શોખ તેના જીવનમાં પ્રધાનપદ ભોગવતો. પોતાની કારીગરીનું જે અભિમાન તે ધરાવતો તે આજના નિપજાતોના જમાનામાં હવે રહ્યું નથી. મહેનત હવે બગરો વસ્તુ થઈ પડી છે અને કામદાર તેમાંથી છટકવા ઇચ્છે છે, અને પોતાનો આનંદ તથા ઉત્સાહ સિનેમા અને નાટકમાંથી મેળવવા મથે છે. આજના કામદારવર્ગમાં વિશેષ ઉચ્ચ જીવન માટેની જે સામાજિક આકાંક્ષાઓ પ્રગટી છે તે તદ્દન વાજબી છે, પરંતુ સુખ અને કલ્યાણ આજકાલ ધનમાં જ સમાયેલું માનવામાં આવે છે, એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. ઉન્નતિ વિષેની સમાજની વર્તમાન દૃષ્ટિના આધિભૌતિક મુખ ઉપર જ વધારે ભાર મૂકે છે. સમસ્ત પુરુષાર્થનું સાચું ધ્યેય તો માનવ-સ્વભાવમાં સુધારો કરવો એ છે. જે કે જેના વિના ન ચલાવી શકાય એવી ઓછામાં ઓછી અમુક સુખસગવડો મેળવવા તો દરેક કામદાર હકદાર છે જ, એ વિશે શંકા નથી.

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

વ્યવસાયી

પહોટો મોટાને સતત ધસી વાયુ ધૂળ કરે,
જલોનાં બિન્દુથી સરવર વડાને ઘન ભરે,
કટુને, ખાટાને મધુર હળવે અગ્નિ કરતો.
વિના લાઘ્યે સિદ્ધિ કદી ન વ્યવસાયી વિરમતો.

ઈસ્લામ.

મૂળમંત્ર—શાંતિ

ઈસ્લામ એટલે કુરાને શરીફમાં શીખવેલો ધર્મ. તેરસો હરતાં વધારે વર્ષો ૫૨ મદમ્મદ પેગમ્બરે તે શીખવ્યો. દુનિયાના મદાન ધર્મોમાંનો એ છેલ્લો ધર્મ છે. ઈસ્લામ નામ આ ધર્મને પેગમ્બરે પોતે કુરાનમાં જ આપેલું છે. એનો અર્થ 'શાંતિ કરવી' એવો થાય છે. આથી કુરાન પ્રમાણે મુસ્લીમ એટલે ખુદા અને આદમી સાથે જોડે શાંતિ સાધી છે તે. ખુદા સાથે શાંતિ સાધવી એટલે એના બંદા થઈને રહેવું અને આદમી સાથે શાંતિ સાધવી એટલે મનુષ્યમાનનું લહુ-કલ્યાણ કરવું. કુરાનમાં (૨ : ૧૧૨) કહ્યું છે કે 'જે અણ્ણાદનો બંદા થઈને રહે છે અને બીજાઓનું લહુ કરે છે તેને ખુદા તેનો બદલો આપે છે. ૩૨ અને દુઃખથી તે પર થઈ જાય છે.' શાંતિ એ ઈસ્લામનો મૂળ મંત્ર છે. એક બીજાને મળતાં મુસ્લીમો 'શાંતિ' શબ્દનો જ ઉદ્ગાર કરે છે.* ઈસ્લામના બહેશ્તમાં (સ્વર્ગમાં) પણ એ જ શિવાજ રાખવામાં આવ્યો છે. બધે લાં તે 'શાંતિ' શિવાય કાંઈ બીજો શબ્દ જ કાને પડતો નથી. ખુદાને કુરાનમાં એક જગાએ (૫૬ : ૨૩) 'શાંતિકર્તા'નું ઉપનામ આપેલું છે. ઈસ્લામનું ધ્યેય મનુષ્યને 'શાંતિધામ'માં પહોંચાડવાનું છે. અણ્ણાદનું આમંત્રણ [સૌને] શાંતિધામમાં પધારવાનું છે (૧૦ : ૨૫). આમ શાંતિ એ ઈસ્લામનો મૂળમંત્ર છે.

જે ખાસિયત

ગોલવી મુદમ્મદઅલી ઈસ્લામની જે ખાસિયતોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે :

પોતાની જેમ પોતાની પૂર્વતા સર્વ ધર્મોને ઈસ્લામ પયગમ્બરો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા અર્થાત્ ઇશ્વરપ્રેરિત માને છે, જે કે ઈસ્લામનો દાવો છેલ્લામાં છેલ્લો અને પૂર્ણધર્મ દોવાનો છે. આગળના સર્વ ધર્મોનાં મૂળ તરુઓ પરિશુદ્ધ કરીને ઈસ્લામે અપનાવી લીધાં છે અને નવાં ઉમેરીં છે. સમયના પ્રવાહને લીધે પૂર્વધર્મોમાં પેસી ગયેલી બદીઓ કાઢવાનો, સન્યાસત્યનો વિવેક કરવાનો, જૂના સમાજોની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે અથવા પ્રાથમિક દશાને લીધે નહિ ઉપદેશાયેલાં સત્યો ઉપદેશવાનો અને સર્વ ધર્મોમાં સમાયેલાં સત્યોને એક જ આધારભૂત ફિનાયમમાં એકત્રિત કરવાનો ઈસ્લામનો આશય છે. આ એની પહેલી ખાસિયત.

બીજી ખાસિયત એ કે ઈસ્લામ અનિદાસિક ધર્મ છે, અને એનો રથાપક પૂર્ણપણે અંતિદાસિક પુરુષ છે.

મૂળતત્ત્વો

ઈસ્લામનાં મૂળતત્ત્વો કુરાનના પહેલા અખ્યાવ (મુશ્નુલ અક્ષ)ની શરૂઆતની આયાતોમાં જ આવી જાય છે:—'પાપમાંથી બચવા હજીજનારાઓ માટે, અદલ્તમાં માન-

• અરશ્શલામ અર્થક્રમજનને શાંતિ મળે એમ પહેલાં જોવાનાં જોડે છે. ૫ અર્થક્રમ-૧સુ-અલામત વખતે પણ શાંતિ મળે એમ સમો મજ્દુસ જણાવ આપે છે.

નારાઓ માટે, પ્રાર્થનાનું પરિસેવન કરનારાઓ માટે અને અમે (ખુદાએ) જે આપું છે તેનો મંગલમય-કલ્યાણકારી ઉપયોગ કરનારાઓ માટે આ કિતાબ વિશ્વાસુ બોમિયાદ છે. આ લોક પછીના લોક વિષે એઓ નિશંક રહે. ' આમાં ઇસ્લામનાં પાંચ મૂળતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલો બલુગો:-ત્રણ શ્રદ્ધાતત્ત્વો: (૧) અદબ કહેતાં ઈશ્વર વિષે, (૨) કુરાન વિષે અને (૩) પરલોક વિષે શ્રદ્ધા. બાકી રહ્યાં બે તત્ત્વો. એ આચારતત્ત્વો છે:-(૧) ઈશ્વરપ્રાર્થના વા નિમાઝ અને (૨) પ્રાર્થનામય-સેવામય-કલ્યાણમય જીવન. આ પાંચે તત્ત્વો સર્વ ધર્મોમાં સમાન છે અને સર્વ ધર્મોના પાયાદ્ધ છે એ તોંધવા જેતું છે.

ઇસ્લામનો ઈશ્વર

ઇસ્લામનો ઈશ્વર નાનાં નાનાં માનવકુળોનાં, સાતિગતિનાં કે રાષ્ટ્રનાં તમામ દેવ-દેવીઓથી પર છે. ખુદા તો ' આ લોક અને પરલોક સર્વ લોકનો ઈશ ' છે, અને એ એક જ છે. અનેકેશ્વરવાદ કે અવતારવાદ ઇસ્લામને માન્ય નથી. ખુદાને અરેહમાન અને અરેહીમ અર્થાત્ મંગલમય અને દયામય કહ્યો છે. કુરાનમાં ખુદાએ કહ્યું છે કે ' મારી દયા જૂતમાત્ર પર-સકળ સૃષ્ટિ પર વિસ્તરેલી છે. ' એ સર્વશક્તિમાન અને સર્વદ છે.

જે પૂર્ણપુરુષ જગતને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે તે ઈશ્વરનો અવતાર અર્થાત્ મનુષ્યરૂપે ઈશ્વર નથી પણ મનુષ્ય જ છે. ફરક માત્ર એ છે કે ઈશ્વરપ્રેમમાં મગ્ન રહેવાથી એનામાં દૈવી ગુણો દેખાયા છે. જે એવો ઈશ્વરાનુરાગ કેળવે તેનામાં એવા ગુણો દેખાય.

મરણ પછી

" દરેક માણસનાં કર્મો એમની ડોકમાં વળગેલાં રહેશે અને કયામતને દિવસે અમે એની આગળ એનાં કર્મોના ચોપડા ખુલ્લો મૂકીશું " (૧૭ : ૧૩) " આ લોકમાં જે [આધ્યાત્મિક રીતે] આંધળા હશે પછી [પરલોકમાં પણ] આંધળા રહેશે " (૧૭ : ૧૨) " શાંતિ પામેલા હે આત્મા ! તારા માલિક પાસે પાછો જા-એનાથી મુપ્રસન્ન થઈને અને એને સુપ્રસન્ન કરતો " (૮૯ : ૨૭-૩૦).

મરણ પછીનું જીવન એ માત્ર આ લોકમાંના જીવનનું સાતત્ય ચાલુ રાખે છે. જે આ લોકમાં સ્પષ્ટ નહોતું દેખાતું તે પછી સ્પષ્ટ દેખાય છે; ગુણદોષ અને પાપપુણ્યની વિવિધ વૃત્તિઓ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવે છે. એટલે મરણ પછીની સ્થિતિ કક્ત આ જીવન-માંની આધ્યાત્મિક ગિચિતિની પ્રતિકૃતિ જ છે. નરકની શિક્ષા કાયમી નથી-આત્મશુદ્ધિ અર્થે છે. મરણ પછીના જીવનમાં અંતત વિકાસને અવકાશ છે. સ્વર્ગ આ લોકમાં કરેલાં પુણ્યોનું ફળ ભોગવવા પૂરતું જ નથી-અર્થાત્ એ ભોગજૂમિ નથી, મનુષ્યની ઉચ્ચતર શક્તિઓના વિકાસનું મંડાણ કરવાની જૂમિ છે. સ્વર્ગસદનમાં વસનારાંઓએ આગસુ જીવન ગુન્નરવાનું નથી પણ ઉચ્ચતર કક્ષાએને પામવા માટે સતત તપશ્ચર્યા કરવાની છે. આથી જ સ્વર્ગમાં જે પ્રાર્થના કરવાનું શીખવાયું છે તે આ છે:—' ઓ અમારા માલેક, અમારા પ્રકાશ અમારે માટે પરિપૂર્ણ કર. ' (૧૧ : ૮)

દેવદૂતોની માન્યતા

અદબ ઈશ્વરની જેમ ઇસ્લામ દેવદૂતોમાં પણ માને છે. મનુષ્ય પોતાની સફલ્તિઓને અનુસરે એવું આકર્ષણ કરનાર તે દેવદૂત અને દુષ્ટ વૃત્તિઓને અનુસરે એવું આકર્ષણ કરનાર,

તે સેતાન. કુરાનમાં દેવફોનો માનવાનો વારંવાર બોધ આપવામાં આવ્યો છે; ત્યારે સેતાનને ન માનવાનો હુકમ અપાયો છે. ઉ. દા. 'એથી કરીને જે સેતાન અને એના ફોનો (તાબૂતને) નદિ માનનાં અણાફને માને છે તેણે ખરેખર સૌથી મન્યૂત હાથો હાથ કર્યા છે.' આના પરથી એ પણ જણાશે કે અમુકમાં માનવાનો અર્થ કેવળ એના અસ્તિત્વને સ્વીકારવાનો નથી પરંતુ એને અનુસરવાનો-માન્યતા પ્રમાણે આચરણ કરવાનો છે.

આચારના સિદ્ધાંતો

હવે આચારના સિદ્ધાંતો. શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મૂળે એ બે છે: પ્રાર્થના અને કલ્યાણ કાર્ય. ખુદાએ જે આપ્યું હોય એનો કલ્યાણમય-મંગલમય ઉપયોગ કરવાના વિષયમાં 'જકાત' અર્થાત્ દાન માટે ધર્માદા રકમ કાઢવાનો સ્પષ્ટ આદેશ છે. આ બે આજ્ઞાઓનાં બીજા બે-ત્રણ અને રમઝનના રોઝા એ ઉમેરીએ એટલે ધરત્રાખી આચારના ચાર સ્તંભો પૂરા થયા.

નિમાઝ

પ્રથમ પ્રાર્થના અર્થાત્ નિમાઝ લઈએ.

મરદ યા ઝોરત દરેક પુખ્ત ઉમરના મુસ્લિમ માટે નિમાઝ ફરજિયાત છે. એ પાંચ વાર પડવાની હોય છે:—સવારે, બપોરે, નખતા પહેરે, બાજુ ફૂગ્યા પછી તરત જ અને રાત્રે અંધારું થતાં. વધારે વિગતો નીચે પ્રમાણે:

૧. સલાતુલફજર વા સવારની નિમાઝ પો કાઢ્યા પછી અને સૂરોદય થતાં પહેલાં પડી લેવાની હોય છે.

૨. સલાતુલઝહુદ વા બપોરની નિમાઝ માથેથી લાજુ ઝનરયા માટે ત્યારે શરૂ કરવાની હોય છે. નખતા પહેરની નિમાઝ સુધી એનો સમય ચિરનર છે.

૩. સલાતુલઅસ્સ અર્થાત્ નખતા પહેરની નિમાઝ સરજ એના નમનમાર્ગની લગભગ મધ્યમાં પહેરિ ત્યારે પડવાની હોય છે. બાજુ વધારે ફૂમે ત્યાં સુધી એનો સમય પહેરિ છે.

૪. સલાતુલ મધરિજ વા સૂરોસ્તગમયની નિમાઝ બાજુ ફૂગ્યા પછી તરત જ પડવાની હોય છે.

૫. સલાતુલ મદિયા અર્થાત્ પહેરો રાતની નિમાઝનો સમય પશ્ચિમમાં રનારા અદસ થાય ત્યારથી શરૂ થઈ મધરાત સુધી પહેરિ છે. પરંતુ મૂતા પહેલાં એ પડી લેવી જોઈએ.

માજુસ મદિયા હોય, મુસાફરી કરતો હોય અથવા વરસાદને ક્ષીરે મરીદમાં જઈને સમ-પ્રાર્થનામાં બગવાનું હોય તો બીજા અને ત્રીજા તથા ચોથી અને પાંચમી નિમાઝ એક-બીજામાં બેગવી દઈ શકાશે. એમ થાય ત્યારે સુમનનો બાગ છોડી દઈ શકાય.

આ પાંચ ફરજિયાત નિમાઝો ઉપરાંત બે મરજિયાત નિમાઝ છે:—(૧) સલાતુલ લૈલ અર્થાત્ મોટી રાતની નિમાઝ. એને તદ-જલુદ જાણ કહે છે. એનો સમય મધરાત પછી શરૂ થાય છે, અને પો કાઢનાં સુધી પહેરિ છે. કુરાનમાં આ નિમાઝની ખાસ બજામજ કરવામાં આવી છે. (૨) સલાતુલજુદા. એ બીજા મરજિયાત નિમાઝ છે. એ લગભગ નારનારા સમયે પડવાની હોય છે. બે મંદની નિમાઝો આ સમયે જ પડાય છે.

નિમાઝની તૈયારી

દરેક નિમાઝ પહેલાં સામાન્ય રીતે ઉઘાડા રહેતા શરીરના ભાગો ધોવા જરૂરી છે. એને વુજુ અથવા વણુ કહે છે. એ આ પ્રમાણે:—

- (૧) કાંડાં સુધી હાથ ધોઈને સ્વચ્છ કરવા.
- (૨) દાંત સાફ કરવા અને મોં અંદરથી ધોઈને સાફ કરવું.
- (૩) નાક સાફ કરવું. પાણી વડે નસકોરાંને અંદરથી સાફ કરવાં.
- (૪) આંખે મોં ખદારથી ધોઈને સાફ કરવું.
- (૫) પછી જમણો હાથ અને ત્યારપછી ડાબો હાથ કાણી સુધી ધોવો.
- (૬) ત્યારબાદ ટચલી આંગળી અને અંગૂઠા સિવાયની ત્રણે આંગળીઓને એકઠી કરીને બંને બીના હાથથી માથું લૂછી નાખવું.

દીર્ઘશંકા કે લઘુશંકા પછી ફરી વણુ કરવું જોઈએ. સંભોગ કયોં હોય તો પૂર્ણરુનાન કરવું જોઈએ અથવા તો આખા શરીરને ધોઈ લેવું જોઈએ:

નિમાઝ પઢનાર ઊંચાઈ હોય અથવા પાણી ન મળી શકે એમ હોય તો ઘુઘ માટીને બંને હાથ અડકાડી એના વડે ફક્ત એક વાર મોં અને હાથને પાછલો ભાગ લૂછી નખાય એ પૂરતું છે. આ આપદ્ધર્મની ક્રિયાને તયમ્મુમ કહે છે.

નિમાઝની ક્રિયા

નિમાઝની ક્રિયાના સામાન્ય રીતે બે ભાગ છે:—ઈર્ધ અને સુન્નત. ઈર્ધ સમૂહ સાથે પઢવાનો ભાગ છે. એ અરિજન્દમાં ઇમામના પ્રસુખપણા નીચે પઢાય તો વધારે સાતું. બીજો ભાગ સુન્નત એ જતે એકલાએ પઢવાનો ભાગ છે. પોતાના ઘરમાં જ એ પઢી લેવાય એ સૌથી વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ મુઘપ્રાર્થનામાં ન બળી શકાય એમ હોય ત્યારે સુન્નતની જગે ઈર્ધ પણ એકાંતમાં પઢી શકાય.

સલાતુલ ફજ્ર યાને સવારની નિમાઝમાં બે રકાત+ (સુન્નતની) જતે એકલાએ પઢવાની હોય છે અને બે રકાત (ઈર્ધની) સમૂહમાં પઢવાની હોય છે.

સલાતુલ જુહુ યાને બપોરની નિમાઝ લાંબી છે. એમાં પ્રથમ ચાર અથવા બે રકાત (સુન્નત) એકાંતમાં પઢવાની હોય છે અને ત્યારબાદ બે રકાત (ઈર્ધની) સમૂહમાં પઢવાની હોય છે. અને વળી પાછી બે રકાતો (સુન્નતની) એકલા પઢવાની હોય છે.

જુહુ સમયે કરાયેલી જુમ્હાની નિમાઝમાં સમૂહમાં પઢાતી ચાર રકાતો (ઈર્ધ) ઘટાડીને બે કરવામાં આવે છે. પણ આ રકાતો પૂર્વે ‘પ્રુતયા’ થાય છે જેમાં મુરલીમોને ભલાઈ કરવાનો અને નૈતિક ઉત્તરિતા પુણ્યપથે જળવાની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે તથા રાષ્ટ્રીય અને કામી ઉત્તરિતિ વિશે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

સલાતુલ અસ્ર યાને નખતા પહોરની નિમાઝમાં ચાર રકાતો (ઈર્ધ) સમૂહમાં પઢવાની હોય છે.

સલાતુલ મઘરિય યાને સુર્યાસ્તસમયની નિમાઝમાં ત્રણ રકાતો (ઈર્ધ) સમૂહમાં પઢવા પછી બે રકાતો (સુન્નત) એકલા પઢવાની હોય છે.

ઈશા યાને પહેલી રાતની નિમાઝમાં ચાર રકાતો (૩૪) સમૂહમાં, પછી બે રકાતો (સુન્નત) એકઠા અને વળી પાછી ત્રણ રકાતો (યિલ) એકઠા એમ કુલ નવ રકાતો પઢવાની હોય છે. આમાંની છેલ્લી રકાતમાં કુન્નત નામની સુપ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના આવે છે.

તહજજુદ અખ્ખેના નેકઠામાં પઢાતી આઠ રકાતોની બનેલી હોય છે.

ભુહા અથવા અપેર પહેલાં પઢવાની મરજિયાત નિમાઝ બે અથવા ચાર રકાતોની બનેલી હોય છે.

ઈત્તી નિમાઝમાં બે રકાત (સુન્નત) પઢવા પછી ખુતબા થાય છે. આ ખુતબાનો હેતુ ભુમ્બાની નિમાઝના નેવો જ હોય છે.

મુસાફરી વખતે સવાર સિવાયની બીજી બધી નિમાઝોમાં સુન્નત છોડી દેવાય છે. અને બુદ્, અસ્ત અને ઈશા નામની નિમાઝોમાં પઢાતી ચાર ચાર રકાતો બખ્ખે કરી દેવાય છે. પરંતુ માણસને જ્યારે બખ્ખર હોય કે અમુક સ્થળે ચાર અથવા વધારે દિવસો મુકામ કરવાનો છે ત્યારે ત્યાં પૂરી નિમાઝ પઢવી નેઈએ.

બે અથવા બેથી વધારે મુસ્લીમો સાથે હોય તો તેઓ પોતાનામાંના એકને ઇમામ બનાવીને સામુદાયિક પ્રાર્થના કરી શકે છે. એકલો માણસ સુન્નતની નેમ દૂધ પણ એકલો પઢી શકે.

સામુદાયિક મુસ્લીમ પ્રાર્થનાની બે મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ છે:-(૧) કોઈ પણ માણસ તેમાં ઇમામ થઈ શકે છે. શરત માત્ર એટલી જ કે એને બીમ્નઓ કરતાં કુરાન વધારે સારી રીતે આવડતું હોવું નેઈએ અને બીમ્નઓ કરતાં એ વધારે સદ્ગુણી હોઈ પ્રભુ અને પ્રભુતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યેની દરજ્જે અદા કરવામાં અડિયાતો હોવો નેઈએ. (૨) નિમાઝ પઢનારા સમૂહમાં ન્યાતમ્મત પદ કે ધનનો કોઈ પણ બેદ રખાતો નથી. રાત્ર પછુ પોતાના અધમાધમ પ્રતનન સાથે બે બે અડાડીને નિમાઝ પઢે છે.

દરેક સામુદાયિક નિમાઝની પૂર્વે અઝાન અર્થાત્ નિમાઝની હાકલ પૂરતા મોઢા અવાજથી કરાવી નેઈએ. નિમાઝ શરૂ થતાં પહેલાં બધાએ વ્યવસ્થિત રીતે હારબંધ બેસી રહેવું નેઈએ.

[અપૂર્ણ]

સુનીલાસ પુ. ખારોડ

એરોપ્લેન

પ્રસારી બસે નિજ પાંખ જાણે
સ્વપ્નસ્થ કે બૂતલ પંખી પોઢયું—
એવું દીકું મેં-દીકું આજ કોતુકે,
આરામ લેતું જુહુને કિનારે,
વિમાન કોઈ - નહ કેડું મત્સ્ય !

કાવ્યો સુણ્યાં છે, સુણી ઠેંક વાતો,
વિદ્યાન લોકો વળી ફિલ્મફેની
ગિરા સુણી છે વિષ જેવી એરી,
યંત્રો તણો દારુણ દ્રાસ ગાતી —
તે “બેક ટુ નેચર” * “વિચરો પુનઃ સો
નિસર્ગ અંકે બૂલી વર્તમાન !” —
વલો રસો, ને પડવા અસંખ્ય
એ મંત્ર કેરા, ગિરિ ગર્જરો ને
સાતે ય સિન્ધુ યુગ - લેખડોમાં,
ગાજી ઉઠ્યા તે સહુ થાય તાજું
ઉરે મને. એ નીરખી વિમાન.

૧૬

“ચલો નિસર્ગે !” મુજને ય એવું
ગાવું ગમે જો મિરખું નિસર્ગે

* Back to Nature-ચલો નિસર્ગે-એ ધોપણાનો આઘ્રદ્રશ મહાન ફ્રેન્ચ ફિલ્સોફર જીન જેક્સ રસો (Jean Jacques Rousseau) હતો. Social Contract નામના તેના એક સમર્થ ગ્રંથનું એ કેન્દ્ર-સ્ત્ર છે. પૂર્વ-ઐતિહાસિક યુગ (Prehistoric Times), જેમાં માણસ પ્રકૃતિનો ખાળક (in the state of Nature) હતો, ‘જ્યારે કોઈ પણ જાતના સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક કે આર્થિક બંધન જન્મ્યાં ન હતાં, કોઈ પણ રૂઢિ ન હતી, તેનાં કાવ્યમય ચિત્રો દોરો તેમાં વસતાં Noble Savagesની દશામાં માનવતાને પાછી ખેંચી જવાનાં તેનાં સ્વપ્ન હતાં. રસોનો એ સુવર્ણયુગ હતો અને એ ગ્રંથની-Social Contractની અસર યુરોપના જીવન ઉપર એટલી મોટી હતી કે ફ્રેન્ચ વિપ્લવને પ્રયંત્ર વેગ આપનાર કોઈ એક જ ગ્રંથનું નામ આપવાનું હોય, તો તેમાં એ અવશ્ય સ્થાન પામે.

માંગદય જે વિશ્વ સદાય અંજે.
કિન્તુ મને કયાં ય ન ભૂતકાલે
દેખાય તે દિવ્ય સુવર્ણ-કાળ ! —
ને લોહીભૂખી નખદંતવાળી
મને ડરાવે, “ પ્રકૃતિ ” રૂસોની !

૨૩

સ્ફુરે ઉરે ચિત્ર પરંપરામાં
વનો ળધાં તે અતિ હિંસ્ર ઘોર,
તેમાં નવસો મનુષ્યાળ કંપે,
ભોરોગ મોટા વરુ વ્યાઘ્ર સિંહ,
ને ઘોર તે વીજ તણા કડાકા,
પ્રચંડ વર્ષા હિમ ચાળુકો શી
અંઝાનિલો વાયુ તણા સપાટા,
ને શંભુનાં નેત્ર ત્રીજાં સમે તે
પ્રચંડ ભાતુ—વદી એથી “ ત્રાહિ ! ”
પથો વિનાનાં ધન જંગલોમાં
ખળ્યો અળ્યો લોહી લુહાણુ દોડે
નિસર્ગ—અંકે મનુષ્યાળ આદિ !
જેને ગમે આ પ્રકૃતિ રૂસોની
તેને ભલે એક હળે સુખારક !
ને તે ભલે ગાય, “ ચલો નિસર્ગ ! ”

૩૮

અંધુ હું તો કિન્તુ અનન્ત શક્તિ
જેથી તૂટે દુર્ગમ કાળ—દુર્ગ;
તૂટે વળી તે સ્થળ કેરી ભીંતા,
કરાળ ને ઘોર ખડી સદા જે,
નોખાં કરી માનવી માનવીને,
વાડા રચી ભીપણુ કોટિ કોટિ,
ફેલાવતી આળ વિનાશ કેરી,
ને ચૂડ જેની યમ—પાશ જેવી
રીખાવતી માનવ—સંસ્કૃતિને !

૪૭

અંધુ હું તો તે દિન સંવ્ય વ્યારે
સાતે ય સિન્ધુ ગિરિમાળ સવે

મનુષ્યને પાય ઝૂંકી રહીને
હશે બન્યાં માનવ-બાળ કાળે
ખાખોચિયાં ટેકરીઓ સમા જ.

પર

ને જંખું હું તે દિન લબ્ય જ્યારે,
વિમાન સામે રહું હાંફી જે આ
હશે પ્રતાપી નિજ પાંખ વીંઝતું
ઘડી ધરાપે, ઘડી ચંદ્રમાં, હશે
વા જૂલતું મંગળ શુક ટોડલે !
ને ચંદ્ર જ્યારે પૃથિવી પુરીની
હશે બન્યો પોળજ એક નાની,
ને સૌ ગ્રહો સૂર્યપુરી તણ્યાં પરાં
સમા ધરી એક ખીલની આંગળી
સબ્યો બનીને રવિ સંઘ કેરા,
હશે રહ્યા નિત્ય અનેક યોજના
વિશ્વેક્ય કેરી નિજ સંઘમાં ઘડી !
ને પૃથ્વીના. આ મનુબાલ કેરી
હશે ઘસાતી મૃદુ પાંખ સ્વાતિએ,
ને શહિદી જે મલકાતી પેખશે
તેજસ્વી એવા પૃથિવી-કુમારની
કીર્તિ-ધ્વજા ઊડતી ઉચ્ચ શૃંગે
સપ્તર્ષિ, ચિત્રા, મૃગ, વ્યાધકેરાં !

રે ! કિન્તુ

ઓચિન્તુ

તે “જેકુ હુ નેચર”, વનરાજ - ત્રાડે,
પ્રચંડ કાળે શ્રવણે ઝીંકાયે !
ને સ્વપ્ન મારાં બની છિન્નલિપ્ત
બળે તુટી કોટિક કચરોમાં
લાગે મને મોત-પછાડ ખાતાં !
ને કારમી કાજળ-કાળી છાયા
મને બતાવે કવિ કિલ્લુદો સૌ,
ધત્રો તણી સંસ્કૃતિ “આસુરી” ની !

હા, આસુરી ! - ને વળી કાંત ભીંસી,
સેતાની કૂંડેતાં ય ન જંપ પામે
સંતો કંઈ, એવી વિનાશ-લીલા
યત્રો તણી તે સઘળા બતાવે !

૮૪

ફલંગ લેતાં,
હિંસા-મદે ભીષણ તાલ દેતાં,
અંગાર-ઝોકી,
ને કોસ કોકી
નિત્યે ઘવાતી, થયેરી રીખાતી
રે ! ખડાવરી માનવતાની છાતીમાં,
બાણે રહ્યાં દોડી વિમાન એ સૌ —
એવું મને તે સઘળા સુણાવે !

૯૨

ને દૂર પેલાં ઝંઝૂમી રહેલાં
સારાં ય આ શાન્ત શહેર ઉપર,
દેખાય મોટાં મિલ-બૂંગળાંઓ —
તેને બતાવી,
તેમાં રિખાતી
કેં લક્ષ્ય કોટિ જનતાની મૂંગી
મનો વ્યથા ની, ઉર-યાતનાં ની
વાતો કહે તે રુધિરે લખાતી.

૧૦૦

બાણું બધું એ - બની યત્ર સાંધે
રે ! યત્ર જેવા જડ, પ્રાણ-અન્ય,
ઘસાઈ બતા મંજુરો તણી વ્યથા,
ને મૂડીવાંદી - અમંજીવીઓ તણાં
યુદ્ધોની કૂહાણી - બધું એ હું બાણું,
પરંતુ એ વાંક શું યત્ર કેરો ?
તો ખેલું જ્યારે હજો ભૂમિ કેરા
કઠોર હશે મનુ-ખાલ્ય-કાંજો
હશે લઘુ, નહિ ત્યાર મોટાં
જાંચ્યાં હશે ઘોર તુફાન વોરુ ?

ક્યારે, કયા ભવ્ય સુવર્ણકાળે
વધાવી લોકે પ્રગતિ-પ્રભાને ?
ભુલાર્ધ સોકેટિસની નથી કયા,
ને ઈશુના ઘા હજી સર્વ તોભ,
ગેલીલિયો શું લટકે હજુ ના
ફાંસી તણે કાળ કરાળ માંચડે ?
મૂંગી વ્યથાઓ મજૂરો તણી તે,
ને ઘોર હિંસા જગ જે પ્રવર્તે,
તે માનવી પાશવતા તણાં છે
પ્રતીક ફૂડાં - નવ યંત્રને શિરે
જવાળાદારી રજ માત્ર એહની.

૧૨૧

દેવો ભલા ! શે સહુ દોષ વસ્તુને ?
છે દોષ પૂરો ભૂખી વાસના તણે,
જે બાંધી વાંડા પર પોતીકાના,
ને ગોત્ર કેરી, કુળ, ગ્રામ, ગ્રાન્ત,
ને દેશ ખંડો તણી ભીંત બાંધી
દેલાવતી રક્ત-પિપાસુ લ્હાય;
ને યંત્ર જેનાં બની આજ ભોગ
સાધી રહ્યાં ઘોર વિનાશ ભાસે,
તે વાસનાની-ભૂખી વાસનાની
કાયા અને પ્રાણુ ફેધન્તી શૂંખલા
તોડી વછોડી, દિન એક બગી,
વિમાન સામે રહું આ પડી જે,
પડેલ બન્દી વનરાજ કો સમું
આઘાત સાથે સહસા બધી તે
કાયા અને પ્રાણુ ફેધન્તી શૂંખલા
તોડી વછોડી, અતિ ભવ્ય રાજશે
અનન્ત કેરી વનરાજિમાં, જ્યાં
વિરાટનાં ગાન ગળાવી ઘેરાં,
નિહારિકાનાં પ્રતિબિમ્બ ઝીલી,
ને કોટિ તારા-નગરો તણાં તે
જિયા મિનારા તણી ભવ્ય છાયા

હૈયે. બુલાવી, યુગ સર્વે દેરાં
તમિસ-વીંટ્યા. ગિરિ-પાય ઘોઈ,
કેં તેજ-કુંભે મહીં શ્વાસ લેતાં
મન્દાકિની-નીર હશે જ ંહેતાં!

૧૪૬

ને આજનાં આ નજરે પડે જે
ધૃણાભરેલાં, અતિ હીન, હિંસ્ર
ચિત્રો બુલાશે નિરખેલ ઠોઈ
દુઃસ્વપ્ન જેવાં, જગ આખું આ અને
હશે બન્યું તે શ્રુતિ-સ્વપ્ન જેવું—
માળા સમું શાન્ત, સુસ્નિગ્ધ, મીઠું!—
સુવર્ણ એવા યુગતું પ્રતીક
આજે દીઠું મેં—દીઠું આજ ગર્વે
આરામ લેતું જુહુને કિનારે,
વિમાન ઠોઈ—મનુ-પુન્ય-પાંખ!

૧૫૬

સોવિયેટ રશિયામાં નીતિ*

રશિયામાં સોવિયેટ સત્તા સ્થપાઈ તે વેળા દુનિયાના વિચારો, મનોદશા તથા અભિરુચિને સખત આંગકો પહોંચાડનારાં ધણાં પરિવર્તનો થયાં; દુનિયા એટલે જે દુનિયાએ પોતાની જીવનપદ્ધતિ મંસ્કારી સમાજ માટે સર્વોત્તમ માની હતી તે.

સોવિયેટ જાહેર કરેલી નવી નીતિનું સ્થાન આ પરિવર્તનોમાં ઊતરતું નથી. આજની દુનિયામાં માણસના અંગત જાતીય (Sexual) જીવનને નિયંત્રિત કરનારા કાયદા, રિવાજ તથા નિષેધોને કલમના એક જ સપાટે ઊડાવી દેવામાં આવ્યાં, ને આજનું કોઈ પણ રાજ્ય કલ્પે નહિ કે કોઈ પણ ધર્મ સહન કરે નહિ એટલી હદ સુધી જાતીય જીવનમાં વ્યક્તિને પોતાની મુનસાફી પર છોડી દેવામાં આવી. નવા સમાજને કોઈ પણ પ્રકારે વ્યક્તિના કાર્યથી હાનિ ન થાય એટલો સિદ્ધાંત જાળવીને વ્યક્તિનું જાતીય જીવન પોતપોતાની અભિરુચિ ને સમજણ પર છોડવામાં આવ્યું. એમ કહી શકાય કે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતને સોવિયેટ સંપૂર્ણ છૂટ આપી. પણ પુરુષને પોતાની વાસનાને સ્વચ્છંદે નૃત્ય કરાવતા જોવાની જે કલ્પના રશિયામાં નવાસવા જનાર સેવતા હોય એવા મુક્ત પ્રેમની હું વાત નથી કરતો. એવું શોધવા જનાર તો ત્યાં નિરાશ જ થાય; પણ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના સાથીને સ્વતંત્ર રીતે પસંદ કરી શકે એ જ અર્થ સ્વતંત્ર પ્રેમનો હું કહું છું.

આ સ્વાતંત્ર્યને ખાતર રશિયામાં લગ્ન તેમ જ છૂટા છોડાને બધાંએ બાહ્ય બંધનોથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં. હાલમાં ત્યાં લગ્ન પર નહિ પરંતુ સહચાર પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ સ્વતંત્ર સહવાસમાં રહે તેમાં સુધી રહી શકે. લોકમત કે રાજ-સત્તા એમાં દખલ ન કરે કે એને વખોડે પણ નહિ. સોવિયેટ કાયદામાં વ્યભિચાર-Adultery-જેનો સજ્જ ન હોયે રાખવામાં આવ્યો નથી. કાયદો માત્ર એક જ પરિસ્થિતિમાં

* રશિયન ક્રાંતિ જેટલે અંશે સજ્જાય છે એમ કહતાં થયેલે અંશે આર્થિક તથા સામાજિક છે. ખુરું એમાં સજ્જાય ક્રાંતિ તો આર્થિક તથા સામાજિક ક્રાંતિના સાધનરૂપ જ ગણી શકાય. વિજ્ઞાન ને યોગિક ઉદ્યોગના વિકાસ પહેલાંની ને પછીની માણસની પરિસ્થિતિમાં એટલો બધો ફેર પડ્યો છે કે દરેક ક્ષેત્રમાં અસંગતતા દેખાયા વિના રહેતી નથી. એ અસંગતતા દૂર કરવા મોટાં પરિવર્તનોની દરેક દેશમાં જરૂર છે. રશિયાએ એવાં પરિવર્તન કથારનાં શરૂ કરી દીધાં છે.

(Maurice Hindus) મોરિસ હિન્ડસ નામના મૂળ રશિયન પણ નિવાસે અમેરિકન લેખકે વારંવાર રશિયામાં ભ્રમણ કરી ત્યાંની પરિસ્થિતિનાં ચિત્રણ આરેક પ્રમાણભૂત પુસ્તકો લખ્યાં છે, એ અંગ્રેજી વાંચનારા જાણે છે. પૂર્વસહોથી જને એટલો મુક્ત થઈને લાખવાનો એનો પ્રયત્ન છે ને એણે દોરો પણ છુપાવ્યા નથી. જાતીય નીતિ રશિયામાં આજે કઈ સ્થિતિમાં છે એનો કંઈક ખ્યાલ આપવાના હેતુથી ૧૯૩૩ ના જૂનમાં પ્રગટ થયેલા એના Great Offensive (ગ્રેટ ઓફેન્સિવ) નામના પુસ્તકના Morality (પા. ૧૧૭-૧૩૦) નામના પ્રકાશના મોટા ભાગનો અનુવાદ અહીં આપ્યો છે. એનાં બીજાં પુસ્તકો:

The Broken Earth, Humanity Uprooted, Red Bread.

વ્યક્તિને શાસન દેવા કામમાં આવે છે—જાતીય શોષણ (Sex Exploitation)માં—એટલે, ત્યાં એક વ્યક્તિની ઇચ્છાનો દ્રોહ કરે ત્યાં જ. રશિયન કાયદામાં જળાત્કાર એ ભારે ગુનો છે. ને ગમે તે હેતુથી કે ગમે તે પરિસ્થિતિમાં એ ગુનો થયો હોય તોય ગુનેગારને ભારે સજા થાય છે.

જે સ્ત્રીપુરુષને પોતાનો સંબંધ કાયદામાં નોંધાવવો હોય તે (Jags) જેગ્સ—લગ્ન ને છૂટા છેડાની ઓફિસ—માં જઈ તેમ કરાવી શકે. આખી ક્રિયા બહુ સાદી ને નામની જ છે. કોઈ પણ સાક્ષીની જરૂર પડતી નથી. કંઈ પણ પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોતી નથી—પ્રતિજ્ઞા તો બંધેથી જ કાઢી નાખવામાં આવી છે—પરસ્પર કંઈ વચનો નથી આપવાનાં હોતાં કે કંઈ વિધિ પણ નથી કરવો પડતો; જે કે કાયદો વિધિની આડે નથી આવતો—જેમની ઇચ્છા હોય તે ધાર્મિક વિધિ પણ કરાવી શકે. કોઈ યુગલને દેવળમાં લગ્ન કરવાં હોય તો કાયદો તેમાં બાધ નથી કરતો. સામાન્ય રીતે વિવાહિતોનાં સંબંધીઓ કે મિત્રો ભેગાં મળી ભોજન, સંગીત, ભાષણો વગેરે કરી પ્રસંગ ઊજવે છે.

થોડાજ વખત પર કાયદેસર લગ્ન કરવાના ઇરાદાથી એક અમેરિકન યુગલ લગ્ન નોંધવાના એક કાર્યાલયમાં પહોંચ્યું. ત્યાં એમને એસવાનું આમંત્રણ મળ્યું; સામે એક બાઈ બેઠેલી હતી. એમના આવવાનું કારણ જાણ્યું એટલે બાઈએ એમને એક છાપેલી જાહેરાત વાંચવા આપી. આ જાહેરાત સોવિયટના લગ્નના કાયદા વિષે હતી. એની ૪ થી કલમમાં હતું કે બંને પક્ષ પરસ્પર ઇચ્છાથી લગ્ન કરે, બંનેની ઉંમર ૧૮ વર્ષથી ઓછી ન હોય, ને બંને પાસે નાગરિકત્વનાં ભેદતાં પ્રમાણપત્રો હોવાં જોઈએ. આજ કલમની બીજી નોંધમાં એવું છે કે એક વખત પરણેલ વ્યક્તિ—એટલે કે પરણેલ હોય ને જેણે છૂટા છેડા ન લીધા હોય—પરણી ન શકે તેમ જ રાગિષ્ટ મનવાળાં માણસો કે તેમનાં નજીકનાં સગાં પણ પરણી ન શકે. ૮૮ મી કલમમાં એવું છે કે આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારને ૧ વર્ષની સજા થાય, તેમ જ પોતાના સાથીને જાતીય રોગનો ચેપ લગાડનારને પણ ૧ વર્ષ જેલ મળે.

આ વાંચી રહ્યા પછી એના પર સહી લેવામાં નથી આવતી, પણ વ્યક્તિઓ પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે છે એમ માની લેવામાં આવે છે. પેલી બાઈએ થોડા સાદા પ્રશ્નો પૂછીને કામ શરૂ કર્યું—નામ, ઉંમર, સામાજિક દરજ્જો, પરિણીત કે નહિ, સંતાન છે કે નહિ, ક્યા રાજ્યની પ્રજા, ધર્મો, સ્ત્રી પોતાનું કે પોતાના પતિનું નામ ધારણ કરવા માગે છે—પ્રશ્નોના જવાબ તેણે પોતાના ચોપડામાં નોંધી લઈ તેના પર ટિકીટ ચોટાડી યુગલને પરિણીત જાહેર કર્યું. આ ગદલ ૨. ૩ થી લેવામાં આવી.

પેલા પુરુષને આથી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પોતાના જીવનનો એક અતિ મહત્વનો પ્રસંગ આમ ક્ષણમાં પતી ગયેલો જોઈ એણે હસવામાં પૂછ્યું કે છૂટા છેડા પણ આટલી જ સહેલાઈથી થઈ શકે? પેલી બાઈએ જવાબ આપ્યો: “ જરૂર, તેમ કહો તો આ ક્ષણે—પણ મારી સલાહ નથી, છૂટાછેડા કરવા એ સારું નથી. ” ને તરત જ તેણે તેમને પૂછ્યું કે જરૂર લાગે તો તમે ડોક્ટરની સલાહ પણ મેળવી શકા.

“ ડોક્ટર! આ વળી બીજું આશ્ચર્ય! ” પણ બાઈએ સમજાવ્યું કે આ આદર્શ કાર્યાલય છે. લગ્ન કે છૂટા છેડા માટે આવનારાં યુગલને ઇચ્છા હોય તો ડોક્ટરની સલાહનો લાભ

મળે છે. ધીમે ધીમે આવાં બધાં જ કાર્યાલયોમાં એ સગવડ થશે, પણ ડોક્ટરની સલાહ ફરજિયાત નથી.

આ યુગલે ડોક્ટરની સલાહની ઇન્ચા બતાવી એટલે પ્રથમ સ્ત્રીને અને પછી પુરુષને અંદર મોકલવામાં આવ્યાં. તદ્દન એકાંતમાં એક સ્ત્રીડોક્ટરે તેમની સાથે વાતો કરી. તેણે કહ્યું કે તમને સંક્રાંત થાય એવો કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવામાં નહિ આવે, પણ યોગ્ય સલાહ નેઈએ તો પ્રશ્નોના બરાબર જવાબ આપજો. પરિણીત યુગલને સંતતિ નેઈએ છે કે નહિ એ એક મુખ્ય પ્રશ્ન હોય છે, ને ન નેઈતી હોય તો એ વિશે સૂચના તથા શિક્ષણ મેળવવા માટે એવી ઇસ્પતાલમાં આમંત્રણ મળે છે. આવું શિક્ષણ રશિયામાં બધે જ કાયદેસર છે.

છૂટાછેડા પણ જેમને નેઈતો હોય તેમને તરત મળે છે. ગામડાંઓમાં ઘણી જગ્યાએ અમલદારો અરજદારોને ૧૦ દિવસ રાહ નેવાની સલાહ આપે છે; એ આશાથી કે એટલામાં મનનો ઉદ્વેગ શમી જાય કે તકરાર કે અન્યાય હોય તે દૂર થાય, ને છૂટાછેડાની જરૂર ન રહે. પણ કાયદામાં આવા વિલંબને સ્થાન નથી. પતિ કે પત્ની પરસ્પરની સંમતિથી કે તે વિના પણ છૂટાછેડા મેળવી શકે. આમાં પણ વકીલની, સાક્ષીની કે કારણની જરૂર નથી પડતી. બાળકો હોય તો તેની વ્યવસ્થા વિશે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. છૂટાછેડા લેનારમાં બીજા પક્ષને એ જણાવવાની હિંમત કે ઇચ્છા ન હોય તો કાર્યાલયનો કારકુન જ એ પક્ષને ટૂંકણમાં પણ રૂપિય રીતે ખર્ચ આપી દે.

છૂટાછેડાની બાબતમાં કાયદો દખલ નથી કરતો, પણ મિલકતની તકરારોમાં તથા નિર્બળ પક્ષ, ખાસ કરીને બાળકોના રક્ષણની બાબતમાં કાયદો વચ્ચે પડે છે. છૂટાછેડા લીધેલામાંથી કોઈ પણ પક્ષ માંદગી કે અશક્તિને કારણે બીજા પક્ષની કમાણીના ત્રીજા ભાગ પર વધુમાં વધુ ૧ વર્ષ માટે હક ધરાવે છે; ને આર્થિક જીવન પર રાજ્યનો પૂરેપૂરો કાબૂ હોવાથી આવી ખોરાકી આપવામાંથી છટકી શકાતું નથી. બાળકોના ભરણપોષણ માટેની વ્યવસ્થા કરાવવામાં રાજ્ય બહુ કાળજી રાખે છે. હમેશાં બાળકો માતાને સોંપવામાં આવે છે. રશિયન અદાલતોની માન્યતા છે કે પિતા ગમે તેટલો માયાળુ કે કાળજીવાળો હોય છતાં માતા અર્પી શકે એટલી કાળજી બાળકને એ નથી આપી શકતો. માતા નશા-બાજ કે અધર્મ પૂરવાર થાય તો જ પિતાને બાળકનો કબજો સોંપાય. છૂટાછેડા લીધેલા કમ્યુનિસ્ટો ઘણી વાર ફ્લીક કરે છે કે પોતાની જૂની પત્ની કરતાં રાજદારી શિક્ષણ આપવામાં પોતે વધારે કુશળ છે તોપણ તેમને બાળકોનો કબજો સોંપાતો નથી.

ત્યાં લગ્નો કાયદેસર નોંધાયાં નથી હોતાં ત્યાં બાળકોની ખોરાકીની બાબતમાં ભારે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે; કેમકે અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીની સાથે રહ્યાનું કબજા કરે તોપણ પોતે તે સ્ત્રીનાં સંતાનનો પિતા હોવાનો ઇન્કાર કરેને એની સાખીનીમાં એ સ્ત્રી સાથે રહેલા બીજા પુરુષોને રજૂ કરે. કાંતિની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ત્યારે આવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી ત્યારે અદાલતે આવા બધા પુરુષોને બાળકના પોષણ માટે જવાબદાર દેરવતી ને બાળકપર બહુપિતૃત્વ લાદવામાં આવતું.

પરંતુ હવે અદાલતે એક જ માણસ પર બાળકની જવાબદારી નક્કી કરે છે, બહુપિતૃત્વનો ખ્યાલ સોવિયટની ન્યાયદષ્ટિને અસંગત લાગે છે. ત્યાં પુરાવો અવગણ્ય હોય ત્યાં

તેઓ પોતાની સહ અથવા તપાસ કરવા નીચેના અમલદારની સૂચનાને અનુસરે. પિતા હોવાં વિષે જેનો સૌથી વધારે સંભવ લાગે એ માણસને અદાલત પિતા કરાવે. આ માણસ જે અદાલતને ચુકાદો ખોટો ફેરવી શકે તો તે ચુકાદો રદ કરવામાં આવે ખરો.

આ પ્રમાણે જૂના રિવાજો ને નિયમોથી જાતીય પ્રવૃત્તિ મુક્ત કરવામાં આવી છે, લક્ષ તથા છટાછેડ બહુ જ સહેલાં ને સાદા કરી નાખવામાં આવ્યા છે, સંતતિનિયમન ને ગર્ભપાત કાયદેસર કરાવવામાં આવ્યાં છે; ત્યારે જાતીય નીતિમત્તાની રશિયામાં કેવી દશા થઈ હશે ?

સોવિયટના લક્ષ તથા જાતીય કાયદાઓ વિષે બહારની દુનિયાને પહેલવહેલી ખબર પડી ત્યારે બધા જ “શું થશે” એ વિષે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા હતા, ને ઘણા ભવિષ્ય ભાખવા બેસી ગયા હતા કે રશિયા થોડા જ વખતમાં જંગલી અસભ્ય દશાએ પહોંચી જશે. આ કાયદાઓને લીધે જ એક વેળા ‘સ્ત્રીઓ સામુદાયિક ઉપભોગની વસ્તુ બની ગઈ છે’ એવા ગપાટા ઊડતા હતા ને ઘણા લોકો એ માની પણ લેતા. ખીજા ભાષાઓમાં અનુવાદ પામેલી કેટલીક રશિયન નવલકથાઓના પ્રચારથી આવી વાતોને ટેકા પણ મળેલો. રોમેનોવની નવલકથા “રેશમી મોઝંની ત્રણ બેડીઓ”^૧ તથા એની અજોડ ટૂંકી વાર્તા “પુષ્પવિહીન”^૨ અથવા “કુતરા શેરી”^૩ કે “ચોરસ વર્તુલ”^૪ જેવાં નાટકને રશિયાની બહારના ઘણા લોકો રશિયામાં જાતીય સભ્યતાના વિનાશના સચોટ પૂરાવા તરીકે રજૂ કરતા.

પરંતુ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ આવી માન્યતાને ટેકા નથી આપતી. રશિયામાં જાનતા બતાવો સમજવા માટે એક વસ્તુ સમજી લેવી અત્યંત આવશ્યક છે; ભારે ઝડપ ને જોરથી ત્યાં માણસોના વર્તનમાં તેમ જ સમાજના સમતોલપણમાં ફેરફાર થયા કરે છે, જો કે ફેરફાર સિદ્ધાંત કે કાયદામાં થતા નથી. એ દેશમાં એક વર્ષ એક યુગ સમાન છે. દરિયાનાં ભરતી ને ઝોટની જેમ ત્યાં જીવન વહે છે ને એક કાળે ભારે મહત્ત્વનો લાગતો બનાવ ખીજે વર્ષે અદૃશ્ય થાય ને ભુલાઈ પણ જાય. પ્રયોગ ને સ્ખલનની (trial and error) પદ્ધતિ અનુસાર બોલશેવિકા ઉદ્યોગમાં, કળામાં કે નિત્યના જીવનવ્યવહારમાં નવા ફેરફારો કરતાં અચકાતા નથી ને ત્યારે અમુક ફેરફાર હાનિકારક લાગે ત્યારે તે અટકાવવા કે પાછા ખેંચી લેવા પણ સદા તૈયાર હોય છે. ક્રાંતિના શરૂઆતના દિવસોમાં એવો એક ગાળો આવી ગયો ત્યારે તરુણ ક્રાંતિકારીઓ, ખાસ કરીને બુદ્ધિજીવી વર્ગ (intellectuals), ને તેમણે પુરુષવર્ગે, સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વચ્છંદ વચ્ચે ગોટાળો કર્યો હતો ને જાતીય સ્વેચ્છાચાર કે અત્યાચારમાં એ લોકો તરબોળ થયા હતા. “રેશમી મોઝંની ત્રણ બેડી” જેવી વાર્તાઓનો એ જમાનો હતો, પરિણામે છાપાંઓ, સામ્યવાદી (કમ્યુનિસ્ટ) પક્ષ તથા મજૂરસંઘોએ જાતીય સ્વચ્છંદ સામે બેશબેર લડત ઉપાડી; આખા દેશમાં, ને ખાસ કરીને યુવકસંસ્થાઓમાં, ભાવનાનું સમતોલપણું પ્રાપ્ત કરવાનાં પ્રયત્નો થવા માંડ્યા; ઠેકઠેકાણે ચર્ચાપરિષદો, વ્યાખ્યાનો, કરાવો, દેખાવના મુકદ્દમા તથા વિશાળ સભાઓમાં જાતીય પ્રશ્ન દરેક દૃષ્ટિબિંદુએ બેશબેર ચર્ચાવા લાગ્યો. લેનીને જાતે પણ (૧૯૨૩) કલેશ ઝેટકીનને મુકા-

૧ Romanov's : "Three pairs of Silk Stockings". ૨ Without cherry blossoms. ૩ Dogs' Lane. ૪ Squaring the circle.

કાતમાં જણાવ્યું કે જાતીય સ્વચ્છંદ અત્યંત નિંદનીય છે તેમ જ એ બાળકમાં અવિચારીપણું પાશવ જે, વ્યક્તિ તથા સમાજ બંનેને કાતક છે.

ધીમે ધીમે આ ધમસાણો શમી ગયાં. આજે તો ત્યાં એનું કાંઈ ને સ્મરણ પણ નથી રહ્યું. સ્વેચ્છાચારના પ્રસંગો કદી કદી બને છે ખરો, પણ એટલા ઓછા કે એ નવાઈ જેવા લાગે છે. ને જ્યાં એવું બને છે ત્યાં કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ અથવા સ્થાનિક મંડળો ચાંપતા ઉપાયો લે છે. એક ગામના કૃષિમંડળમાં ચંચળતાનો એક પ્રસંગ બન્યો. ખખર પડતાં જ કૃષિમંડળે તે પુરપત્રને જાહેરમાં ફેંચી ક્યો ને મંડળમાંથી કાઢી મૂક્યો. એની પત્ની પણ એના પર એટલી ચિડાઈ કે એનાંથી છૂટાછેડા મેળવી તે એકલી મંડળમાં રહી.

છૂટનો વધારેમાં વધારે દુરુપયોગ થવાનું મુખ્ય સ્થાન વિદ્યાર્થીને કાઢી મારે. દેશનો આગળ પડતો યુવાનવર્ગ અહીં રહે છે. ને ક્રાંતિ પહેલાંના યુવકમાં ને આજના યુવકમાં જરા પણ મળતાપણું નથી; છતાં સૌથી વધુ મુકા થયેલ ને સૌથી વધુ પરાક્રમપ્રેમી વ્યક્તિ એ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં છોકરાછોકરીઓ બહારના કરતાં વધારે છૂટથી ને વધારે પ્રસંગોમાં ભળે છે. સ્ત્રીપુરુષો એક જ વર્ગમાં ભણે છે, ને એક જ રસોડે જમે છે; એટલું જ નહિ પણ જુદી ઝોરડીઓમાં છતાં એક જ મકાનમાં રહે છે પણ ખરાં. એમનાં કાંઈ ઉપરી નથી, નિવાસક નથી, ગૃહપતિ નથી કે વાલી નથી. પૂરેપૂરી છૂટથી ને દિવસના ગમે તે વખતમાં તેઓ એકબીજાની ઝોરડીઓમાં જાય છે, સાથે ભણે છે, ખાય છે, ફરવા જાય છે, નાટકોમાં જાય છે, પ્રવાસે જાય છે, સભાઓમાં જાય છે, ને છતાંયે વિદ્યાર્થીઓ જાતીય દોષોથી અબળ પ્રમાણમાં મુક્ત છે; વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ મૈત્રી બાંધે છે, પ્રેમમાં પડે છે, પરણે છે પણ ખરાં ને બહારની દુનિયાની જેમ જ રહે છે. વિદ્યાર્થીજગતનો લોકમત મિત્રતા કે જાતીય સંબંધને તિરસ્કારતો નથી પરંતુ ચંચળવૃત્તિ અથવા છીછરા કે કણજીવી સંબંધો સંખ્યા લેવામાં નથી આવતા. કોંક યુગલ સહવાસી થવાનું નક્કી કરે—કાયદેસર લગ્ન નોંધાવીને કે તે વિના સ્વતંત્ર રીતે પણ—તો બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેમને અલિનંદન આપશે, કદાચ નાનો સરખો ઉત્સવ પણ કરશે; ને વધારામાં, એ યુગલ એક જ ઝોરડીમાં રહી શકે એવી ગોઠવણ પણ કરી આપશે. એમને જે સંતાન થાય તો વળી બીજાને ઉત્સવ પણ થાય; પણ એ માતૃપિતાનું જીવન પહેલાંની જેમ જ ચાલુ રહેશે. વિદ્યાર્થીની પોતાના બાળકને વિદ્યાર્થી પીકના બાળગૃહમાં સોંપી પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે; પણ એની ઇચ્છા બે ગર્ભપાત કરાવવાની હોય તો ઈરિપતાલમાં જઈને તેમ પણ કરાવી શકે, જો કે હવે ગર્ભપાતને ઉત્તેજન આપવામાં નથી આવતું.

એ જ રીતે કાંઈ વિદ્યાર્થીનીને કાંઈ વિદ્યાર્થી બહારના માણસના ક્ષણિક સંબંધને લીધે સંતાન થાય તો તેની આખર ધરી નથી જતી; વિદ્યાર્થીઓ કે અધ્યાપકો એની નિંદા નહિ કરે. એની દૃષ્ટિમાં એણે કંઈ નૈતિક શુભો નથી કર્યો; વળી એ એની મુનસરીની વાત છે, એમાં બીજાને કંઈ લેવાદેવા નથી. ને એ વિદ્યાર્થીની પણ પોતાના બાળકને બાળગૃહમાં રાખીને કશું જ અસાધારણ ન બન્યું હોય એ રીતે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે. અલગત, એ બાળકના પિતાને બાળકના ભરણપોષણની જવાબદારી ઉપાડવી પડે, પછી એ વિદ્યાર્થી હોય કે બહારનો માણસ હોય. ને એ વિદ્યાર્થી હોય ને ચંચળ ન મનાતો હોય તો એની

પણ કશી નિંદા ન થાય. પરંતુ સામ્યવાદી નેતાઓની જેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ ચંચળતાને તો દેડે જ. પંચવર્ષીય યોજનાને પરિણામે આ બંધનમુક્ત નીતિમાં પણ એટલું સમતોલપણું આવી ગયું છે કે જાણે એ પુરાણી ને વ્યવસ્થિત પ્રથા જેવી જ લાગે છે.

બાણ દેખાવમાં જાતીય સૂચન કે ઉત્તેજનાના અભાવની છાપ રશિયામાં નવા આગમ્નુક પર પડ્યા વિના રહેતી જ નથી. શરીરવિકાસના શોખીન સ્ત્રીપુરુષોનાં ટાળાં મોટા રસ્તાઓ પરથી જતાં હોય તો તો તેમને જરા પણ ક્ષોભ કે ઉત્તેજનાનો અનુભવ નથી થતો; ને એ સ્ત્રીપુરુષોએ સ્નાનવેશ સિવાય વધારે કંઈ પહેરેલું નથી હોતું—સ્નાનવેશ ફરજિયાત છે. આવાં ટાળાંઓ કોઈ પણ નદીને કાંઈ પડ્યાં પડ્યાં સૂર્યસ્નાન કરતાં નજરે પડે. ઉનાળામાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટાળેટાળાં બહુ ઓછાં કપડાં પહેરીને ભ્રમણ કરવા નીકળી પડે છે. મોસ્કોમાં યુવકોના ઉત્સવો વખતે રાત્રે બહુ મોડું થઈ જાય ને ઘરે જવું અનુકૂળ ન લાગે તો પાટલી, ટેબલ કે જમીન પર સ્ત્રીપુરુષો સાથે જ રાત વીતાવી નાખે. ને આ બધાંમાં એમને અયોગ્યતાનું ભાન સરખું પણ નથી થતું. ને આગાડીઓમાં પણ, દિવસે કે રાત્રે સ્ત્રીપુરુષો સાથે જ મુસાફરી કરે છે. કામમાં શકાયા હોય કે રમતમાં, ગમે ત્યાં પણ સ્ત્રીપુરુષો દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે છૂટથી માંહોમાંહે ભળે છે.

સિનેમાઓ (ચિત્રપટ્ટા)માં પણ ક્યાંયે જાતીય વિષયને આકર્ષણ કે ઉત્તેજનાનું સાધન બનાવવામાં આવતો નથી. એ જ પ્રમાણે રંગભૂમિ કે નૃત્યમાં પણ. એ ખરું છે કે મોસ્કોની બે મોટી હોટેલોમાં સારા પોપાકવાળી ને દેખાવડી સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવી છે; એ સ્ત્રીઓ ગ્રાહકોને પીરસે, એમની સાથે નાચ કરે, ખાનપાન પણ કરે; પણ આ હોટેલોમાં મુખ્યત્વે પરદેશીઓ જ આવે છે ને એમને ખાતર જ આ છૂટ પણ રાખવામાં આવેલી છે, જો કે ઘણા કમ્યુનિસ્ટોની એ સામે ફરિયાદ છે, પરંતુ અહીં પણ અનીતિનો વેપાર કરતાં પકડાય તો તેને તરત કાઢી મૂકવામાં આવે છે. રશિયામાં બીજો ક્યાંયે વેપારી દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવતો. કોઈ સારા કમ્યુનિસ્ટને ધર્મના ફંડમાં પૈસા આપતો કંપણો એ જેટલું મુશ્કેલ છે તેટલું જ મુશ્કેલ કોઈ રશિયન રેસ્ટોરાંમાં ગ્રાહકોને આકર્ષવા માટે નામ ચિત્રો મુકાયેલાં જોવાની અપેક્ષા રાખવી એ પણ છે. બંને કામ ભારે પાપરૂપ ગણાય છે.

સ્વતંત્રતા ને નિયમન, વ્યક્તિગત આનંદ ને સામાજિક જવાબદારી, સંપૂર્ણ નિષ્પાલસતા ને દુરુપયોગના ભય પ્રત્યે સંપૂર્ણ અવગણના—આ બધાંના અજળ મિશ્રણ કે સમતોલપણાની સ્થિતિ રશિયન જાતિની છે.

અંતરને આરામ

અંતરને આરામ

હથે કયાં અંતરને આરામ ? ધ્રુવ૦

રાત્રિતણા ધૂંધટથી ઝરતી તિમિરાશ્રુની ધારા

ચિરજ્યોતિના તેજસ્માલે લૂછી ગાલ સુંવાળા

હસતા કરવા તલસંતા એ-અંતરને આરામ૦

જલમાં, વનમાં, જીવન-મનમાં લડલડ નિત બળંતારા.

કે વડવા દાવાનળ ઠારી, પ્રેમજ મૂશળધારા

થઈને ઝરવા તલસંતા એ-અંતરને આરામ૦

મૃત્યુલરી હિમછાઈ દટાઈ જગની જીવનમાળા,

શાશ્વત આશસુરો પડઘાવી દિગંત ભરનારાં

શુંજન કરવા તલસંતા એ-અંતરને આરામ૦

(૬) આ પ્રમાણે સાચી સહાનુભૂતિથી આપણે ખ્રિસ્તીઓએ શીખવું અને શીખવવું, અને જગતમાં એક્ય સાધવાનો પ્રયાસ કરવો. [કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર *Unity in variety* વિવિધતામાં સામ્ય કહે છે તે અનુભવવું]. જુદા જુદા ધર્મોમાં ઈશ્વર વિશે જે મતમતાંતર હતાં તે ધીમે ધીમે ઝોઝાં થતાં જાય છે. અમુક જ ધર્મ ખરો છે અને બીજા બધા શયતાની છે એવું માનનાર ગાંડા ગણાય એવું વાતાવરણ બદલાયું છે. ઈશ્વર પ્રેમની મૂર્તિ છે, અને તેનો જેટલો સાક્ષાત્કાર થાય તેને લીધે પ્રગટ કે વ્યક્તિ વસુધૈવ કુટુંબકમતા આદર્શને સમજે છે. ધર્મને લીધે સંપ, શાન્તિ, બ્રાતૃભાવ, દયા, પ્રેમ, નમ્રતાનો આવિર્ભાવ થાય છે.

કેળવણી

હાલમાં મિશનો મારફત કેળવણીનું કેટલું કામ થાય છે તેનો ખ્યાલ ઘણા જ થોડા માણસોને છે. આપણા દેશમાં ૭ લાખ છોકરાં મિશન શાળાઓમાં ભણે છે, અને એકંદર પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓ છે તેના ૭ ટકા મિશન શાળાઓના છે. નીચેનું કોષ્ટક લક્ષમાં લેવા જેવું છે:—

૨૯૧ અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલો	૯૨૦૩૧ વિદ્યાર્થીઓ
૩૩૯ ,, મિડલ સ્કૂલો	૪૩૮૨૮ ,,
૮૨ વર્નાક્યુલર ,, ,,	૯૬૧૭ ,,
૧૧૧૫૮ પ્રાથમિક શાળાઓ	૫૨૧૧૮૨ ,,
૧૦૦ ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલો	૪૧૦૪ ,,
૨૫૭ બીજી સ્કૂલો	૮૯૪૫ ,,
૧૨૨૨૭ બધી શાળાઓમાં	૫૭૯,૭૦૭ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

આ શાળામાં ૧૧૦૦ ગોરા મિશનરીઓ અને ૨૬૦૦૦ હિંદી કાર્યકર્તાઓ રોકાયા છે.

હવે અંગ્રિકાવણીના ક્ષેત્રમાં આખા દેશની રજિસ્ટર્ડ શાળાઓમાંથી માત્ર ૩૫૦૦૦ કન્યાઓ પ્રાથમિકથી આગળ અભ્યાસ દર વર્ષે કરે છે; તેમાંથી અડધી (લગભગ) મિશન સ્કૂલોમાં છે. મિશનો ૧૩ ખ્રિસ્તી કોલેજો કન્યાઓ માટે ચલાવે છે, તે સંખ્યા બધી કોલેજોની અડધી છે.

૬૭ ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલો મિશનોની છે, તે પણ કુલ સંખ્યાનો અડધો ભાગ છે.

૧૦૧ કન્યાઓની હાઈસ્કૂલો છે, તે આખા દેશની કન્યા હાઈસ્કૂલોના ૪૫ ટકા થાય છે.

૧૯૭ કન્યા મિડલ સ્કૂલો ચલાવે છે તે તેથી શાળાઓનો ૩૩ ટકા જેટલો હિસ્સો છે. એકંદરે મિશનો તરફથી ૨૯૧ અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલો ચાલે છે તેમાંથી ૧૦૧ કન્યાઓની અને ૧૯૦ છોકરાઓ માટે છે. છોકરીઓ માટે કેટલીક બોર્ડિંગ સ્કૂલો છે અને તેમાં હૃદય કેળવણી લીધેલી શિક્ષિકાઓ કામ કરે છે.

આ કમિશને પ્રગટ કરેલા નિવેદનમાં એવી સૂચના કરી છે કે:—ગામડાંની શાળાઓને મુધાન્થી એ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો નેહિએ. તેથી વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલો અને તેમાં ભણતી શકે એવા શિક્ષકોને તૈયાર કરવા માટેની ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલો પર વધારે લક્ષ આપવું

- (૨) ખોડિંગ કન્યાશાળાઓને ખીલવવી;
- (૩) શહેરની છોકરાઓની સ્કૂલો (જે ત્યાં ખીજી શાળાઓ હોય તો) બંધ કરવી;
- (૪) જે ગામડાંની શાળાઓ પર સતત દેખરેખ રાખવાની મુશ્કેલી હોય તે બંધ કરવી;
- (૫) મિશન સ્કૂલોમાં પાશ્ચાત્ય પહેરવેશ અને રહેણીકરણી દાખલ કરવાં નહિ;
- (૬) ટ્રેનિંગ થયેલા માણસોને જ રાખવાનું બની શકે માટે ટ્રેનિંગ થયેલા ખ્રિસ્તી બેકાર શિક્ષકોનું રજિસ્ટર રાખવું;
- (૭) શિક્ષણના નવા પ્રયોગોના જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય તેટલા માટે એવાં પુસ્તકોને ફેરવવાની ગોઠવણ કરવી.

વૈદ્યકીય મદદ

મિશનો તરફથી જે કામ ઉપાડી લેવામાં આવે તેમાં નીચેની બાબત પર લક્ષ રાખવાનું હોય:

- (૧) કોઈ પણ પ્રકારની આથા રાખ્યા સિવાય સારામાં સારી વૈદ્યકીય મદદ નિષ્કામ સેવા વૃત્તિથી આપવી જોઈએ.
- (૨) ગરીબ તબંગર, ધર્મ રંગના બેદ બિલકુલ રખાય નહિ, અને જે હલકું કામ ગણાતું હોય તેને મહત્ત્વ આપવું.
- (૩) દેશી પ્રજા સ્વાસ્થ્યથી કામ ઉપાડી લે એવી પ્રેરણા કરવી અને તેની સાથે સહકાર કરીને ઉત્તેજન આપવું.
- (૪) બની શકે ત્યાં મદદનીશો, પુરુષ અને સ્ત્રી નર્સો, ખીજા કાર્યકર્તાઓ, દાયણો વગેરેને તાલીમ આપવી.
- (૫) સામાન્ય વૈદ્યકીય જ્ઞાનનો પ્રચાર, સામાજિક સેવા, આરોગ્ય અને બાળ તથા સ્ત્રીઓની માવજતનાં થાણાં કાઢવાં અથવા કઢાય તેને મદદ કરવી.

આમોદ્ધાર અને ખેતીસુધારણા

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું લક્ષ આ કામ તરફ વધારે દોરાયું છે, પણ આજ સુધી મુખ્યત્વે અંત્યબેમાં થતું હતું, હવે નવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. આમ પ્રગતે કમાણીનાં ખીજાં સાધનો મળે માટે શાકભાજી ઉગાડવી, મરઘાં, હુકર, બકરાં, સસલાં ઉછેરવાં તેનાથી આમોદ્ધાર થઈ જવાનો નથી. ન્યાં સુધી મિશનો પોતે ખેતીનું કામ ઉપાડી લઈને ખેડ ખાતર ને પાણીના અખતરા નહિ કરે ત્યાં સુધી તે શીખવી શકશે નહિ. નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે નીચેની સૂચના કરવામાં આવે છે:—

(૧) ખેતીવાડીની મિડલ સ્કૂલો ગામડામાં કાઢી, તેમાં ખેતીસુધારણા અને આમજીવનના આગેવાનો તૈયાર કરવા.

(૨) રાત્ર્ય તરફથી કે ખીજી કોઈ સંસ્થા તરફથી, મોટી સુધારણા, આરોગ્યરક્ષણ, વૈદ્યકીય મદદ, કેળવણી અને ધાર્મિક ખીલવણી માટે જે મદદ મળતી હોય તેનો પ્રચાર કરવા માટે સુવ્યવસ્થિત બંદોબસ્ત કરવો. મુખ્ય લક્ષ જીવનસુધારણા તરફ હોવું જોઈએ; એટલે સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, વધારે સારો ખોરાક, છોકરાંઓને વધારે સારી કેળવણી, રમતગમતો તથા આનંદના મેળાવડા વગેરે તરફ હોવું જોઈએ.

(૩) જેવી રીતે માટીનું પૃથક્કરણ કે ગંતુવિવેક શોધખોળ થાય છે તેવી રીતે આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ.

ઉદ્યોગો

મિશનોએ ઘરઉદ્યોગોને ઠીક ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું છે. કાંતવા વણવાનું, સીવવાનું, ચંપણ, મોજાં, ધાસની ટોપીઓ બનાવવાનું, માટીનું કુભાર કામ, લેમ્પસ, બિનને લોદવાનું, અને ધાતુનાં વાસણોનું કામ મિશનોમાં શીખવાય છે. તે ઉપરાંત ઉદ્યોગને લગતા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને નિરાકરણની આવશ્યકતા છે. આ દિશામાં મિશનોએ લગલગ કાંઈક કર્યું નથી. હવેથી નિષ્ણાત માણસો મારફત અભ્યાસ થવો જોઈએ.

- (૧) ઉદ્યોગોને લગતા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ જે તે સ્થળે કરવો.
- (૨) કાંઈ કેકાણે રાહત આપવાની હોય તો તેનો પૂરો અભ્યાસ થઈ, કેવી રીતે અને શા લક્ષ્યબિંદુથી આપવી તેનો નિર્ણય કરવો.
- (૩) સરકારી તેમ જ ખાનગી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે નિકટ સંબંધ રાખી, વિચારનો વ્યાપાર કરવો.
- (૪) કૌટુંબિક આવક, કરજ, વ્યાજનો દર, મજૂર મહાજનો વિશે માહિતી મેળવીને છપાવવી.
- (૫) સામાજિક સેવકોને તાલીમ આપવાના વર્ગો કાઢવા.
- (૬) મોટા વેપારીઓ સાથે સંબંધ રાખવો.
- (૭) મજૂર મહાજનો સાથે સંબંધ રાખવો.

આ સિવાય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટેના પ્રયાસો શા શા થઈ શકે તેની ચર્ચા કરી છે. આ ગ્રંથી હકીકતનું વિગતવાર અવલોકન એક લેખમાં કરવું અશક્ય છે. બનવા જોગ છે કે છૂટક છૂટક વિચારોને હું સારી રીતે રજૂ કરી શક્યો નથી, કાંઈ પણ વિચારક અને પ્રગ્નસેવકને આ પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. ખ્રિસ્ત લગવાનનો સંદેશો બાઈબલ મારફત નહિ, બાઈબલ વર્ગો અને પ્રાર્થના મારફત નહિ, પણ નિષ્કામ વૃત્તિથી રંગ, દંગ કે ધર્મના બેદો પાળ્યા સિવાય માત્ર સેવા કરવાથી આખી શક્યો. આપણી આચારશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યબળની છાપ કામ લાગશે, પાક પઢાવવાથી નહિ પણ નિર્બળ હૃદયના પ્રેમ-લાવથી હૃદયપલ્લો થશે. એ પલ્લો પણ ધર્મોત્તરનો નહિ પણ ધર્મશુદ્ધિનો, આત્મશુદ્ધિનો; આવી ચોખ્ખી વાતો ઉદાર હિલથી કરવી એ આ અંગેરિકન પ્રજાના સંસ્કારોનું મદત્વ બતાવી આપે છે.

સહસ્રમુખી શયતાનિયત

નેગીઓ દૂખળો મારો મિત્ર છે. એ મારી સાથે સમાન દરજ્જાથી ઘણી ગાંડી ઘેલી વાતો કરે છે. હું એને મારી જવાબદારી પર ગામના પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો પણ આપાતું છું. નેગીઓ વાંચી લખી શકે છે; પણ જીવનનું સાચું જ્ઞાન મળે એવાં પુસ્તકોમાં એને રસ જ નથી, રદી કચરા જેવી સોપડી અને ગીતોના કાગડોળોમાં એનું ભણતર સડી રહ્યું છે.

એક દિવસ હું ખેતરે જતો હતો. રસ્તે જતાં સડકની ફર્ષ ઉપર નેગીઓ પરખ માંડી ખેડો હતો. મને જોઈ એ હસ્યો અને દિલ ખોલી વાતો વચ્ચો. ત્યારે. ત્યારે એ મને જુએ છે ત્યારે હમેશાં હસે છે અને દિલનો પડો ખોલી વાતે ચડે છે. મારી આગળ તેને જરાય ખીક લાગતી નથી, મારી સાથે અદજથી વાત કરવી જોઈએ એમ પણ તેને લાગતું નથી. તે તો પોતાના દોષો જોડે છૂટથી વાતો કરે છે તેમ મારી સાથે પણ વાતો વળે છે. અજાણત, અમારા વિચારો ઘણા જુદા પડે છે પણ તેથી અમારી દોસ્તીમાં વાંધો આવતો નથી. નેગીઓ ખીજ ત્રીજ વાત ન કરતાં મારી પ્રવૃત્તિ સંબંધી જ હમેશાં વાત કરે છે; કારણ કે તે જાણે છે કે મને ખીજ વાતમાં રસ જ નથી. ઉપરાંત મારી પ્રવૃત્તિ પણ તેને વિચિત્ર લાગતી હશે એટલે મને ઉપદેશ આપવાનો પણ તેનો વિચાર હોય !

નેગીઓએ વાત શરૂ કરી:

નેગીઓ: “ તું દેડાને કેમ અડકે છે ? ”

હું: “ કેમ તેમાં શું ખગડી જાય છે ? ”

નેગીઓ: “ તું ભગત થયો અને ફંદી બાંધે નહિ ને તિલક પણ કરે નહિ અને દેડાને અડકે એ આપણો ધરમ નહિ ! ”

નેગીઓને મન ફંદી અને તિલક ધારણ કરવામાં જ ધર્મનું બધું રહસ્ય આવી જતું હતું ! હું હસ્યો અને પૂછ્યું.

હું: દેડા ફંદી અને તિલક ધારણ કરે તો ભગત બને ખરા ? પછી તેને આડી ચકાચ કે નહિ ?

આ સાંભળી નેગીઓ ચોંકચો અને બોલી બહારો:

નેગીઓ: અહો એમ તે કાંઈ દેડાના ભગત બને ? દેડા તે દેડા ને ભગત તે ભગત !

હું: હીક. પણ નેગીઓ ! હું તને દેડા કહું તો તારો કે નહિ ?

આ સવાલ સાંભળી નેગીઓ ફરી આંખો બંધી ગયો. આવા સવાલની કદી તેને કલ્પના પણ આવી ન હતી. એકએક બંદુકનો ભડાકો થયો હોય તેમ આવા સવાલથી એ ચમકી જતો હતો. થોડી વારે સ્વસ્થ થઈ એણે જવાબ આપ્યો:

નેગીઓ: અરે ભાઈ ! હું તો દૂખળો. મને દેડા કહેવાય ?

હું: પણ ધાર કે આજથી તને દેડા કહીએ અને અગાળું બંધ કરીએ તો ?

નેગીઓ: પણ એમ કાંઈ થાય ! હું કાંઈ દેડા છું ?

હું: તને હાથપગ છે તેમ દેડને પણ છે. તું જેમ દારૂતાડી પીએ છે તેમ દેડ પણ પીએ છે. તો પછી તને પણ દેડ ફૂલીએ તો શું બોલું?

નેગીએ વાત ઉઠાવી અને મંદિર અને દૂવા હરિજનો માટે ખુલા મુકાવાની વાતો સાંભળી હશે એટલે જાણે ધર્મ માટે શહીદ થવાની પોતાની સાથે જ તૈયારીઓ હોય તેમ ખાંચ ચડાવીને એ બોલ્યો: “ને દેડ આ મારે દૂવે અડકે તો તેનું માથું ભાંગી નાખું.” હજાર મુખોને સેતાન સમાજના નીચલામાં નીચલા થર સુધી પહોંચી ગયો છે એનું મને લાન થયું. મારા વિચારો અટકાવી હું બોલ્યો:

હું: મને અડવા દે કે નહિ?

નેગીઓ: તને અડવા દઉં.

હું: પણ હું તો દેડને અડું છું ને?

નેગીઓ: પણ તને અડવા દઉં, દેડને નહિ?

હવે વાત આગળ વધી શકે તેમ હતું નહિ, એટલે હું ખેતરને રસ્તે પડ્યો. નેગીઆને મન બધો ધર્મ, બધું તત્ત્વજ્ઞાન, બધા આચારવિચાર, સકળ શાસ્ત્રોનો સાર અને મોક્ષનો દરવાજો એ બધું દેડને અડકાય નહિ એટલામાં આવી જતું હતું. હું મનમાં બખડ્યો:

બિચારો નેગીઓ! બિચારોનો ધર્મ! બિચારાનું અજ્ઞાન!

૨

સને ૧૯૩૨ ની સાલ હતી. ગાંધીજીના અપવાસ વીતી ગયા હતા. ચોમાસું પણ વીતી ગયું હતું. કાર્તિક માસ ચાલતો હતો. હું દરરોજ દોર ચારવા જતો હતો. મારા વાડામાં આંખાનો સારો હાથો હતો. વળી ખાડીને લીધે મીઠી દૂધક પણ હતી. એટલે પડોશના ગોવાળો બીમલો અને રામભાઈ મારે ત્યાં હાથે આખો દિવસ બેસી પોતાનાં દોર સાચવતા. જ્ઞાનિની દૃષ્ટિએ નેઈએ તો રામભાઈ મારી જ્ઞાતિનો હતો; બીમલો દૂબલો હતો. રામભાઈ મારી સાથે ખાઈ પી શકે; બીમલો નહિ. થોડા દિવસમાં તો રામભાઈ અને બીમલો મારા દોસ્તો બની ગયા હતા.

એક દિવસ હું બેસો લઈને મોડો ગયો. જઈને જોઈ છું તો એક હરિજન ડોસો પોનાના ધણિયામાંનાં દોર મારા વાડામાં નિરાંતે ચારી લુચ્ચા જનનું કામ કરી રહ્યો હતો. હું ખિન્નયો, મેં ઘાંટા કાઢીને ધમકાવ્યો અને ડોસાને દોર હાંકી લઈ જવા કહ્યું. ડોસો એક આવજના થડને અડેલી નિરાંતે બેઠો હતો. મારા ગુસ્સાની, મારા ઘાંટાની અને મારી ધમકાની તેને જરાય પરવા ન હોય તેમ તે તો બેઠો જ રહ્યો, અને બોલવા લાગ્યો, “એ તો ઊઘરી ગયેલું, એ તો ઊઘરી ગયેલું.” હું વધુ ખિન્નયો અને તિરસ્કારથી ડોસાનું આવડું ગાલી દોર હાંકી જવા કહ્યું. ડોસો આબો બની ગયો. એની ધોળા જમર નીચે આશ્ચર્યથી તગ-તગતી આંખો હું દહી બૂલી શક્યો નથી. હું ખિન્નયો તેથી એનું ફંવાડું ચ દાડ્યું ન હતું. દોર હાંકવાનું કહ્યું તેથી પણ એને કાંઈ થયું ન હતું; પણ મેં એનું આવડું જાડ્યું એ જ એને મન એક મોડો અચંબો હતો. મારી જ્ઞાતિના કાઈને એણે આમ પોતાને અડતો નોંધો ન હતો. અને તેથી એને મારું આ વર્તન વિચિત્ર અને અજ્ઞાન જેવું લાગતું હતું.

ડોસો એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર દોર લઈને ચાલ્યો ગયો અને હું મારા દોસ્તો આંખાના હાથે બેઠો હતા તે તરફ જવા લાગ્યો. મને તેમના તરફ આવતો નેઈ બનતો

જિભા થઈ ગયા. અને લાકડી, હુવાલ અને પાણીનું વાસણ લઈ ભાગ્યા. આ વિચિત્રતા હું સમજી ગયો. મારાથી અભડાવાની તેમને ખીક હતી એટલે તેઓ ભાગ્યા હતા !

રામભાઈ કહે: “એ તો માંસ ખાય.” મેં કહ્યું: “એમ તો મુસલમાન અને ગોરા પણ માંસ ખાય છે તેને કેમ ચડીએ છીએ ?” પણ રામભાઈને છેક બચપણથી જ અભડાઈ જવાનું ભૂત વળગેલું હતું, તે એમ એક બે વાતથી નીકળે તેમ ન હતું.

મેં ઘણી ઘણી રીતે તેમને સમજાવ્યા. રામભાઈ જીવવાન હતા. તેમની બુદ્ધિ વ્યવહારમાં અથડાઈ કુટાઈને જડ બની ગઈ ન હતી. તેમની બુદ્ધિ માંડું કહેવું બધું સમજતી હતી. પણ ગિયારી બુદ્ધિ જન્મથી જ ઘુસાડી દીધેલા પવિત્રતા અને ધર્મ મંત્રેન્દ્રીનાં ખોટા ખ્યાલોના બળ આગળ હારી ગઈ. અને જો કે રામભાઈ પાસે કોઈ વગૂદવાળો વિચાર કે બચાવ ન હતો, કશી રપટ સમજ ન હતી. શા કારણથી અભડાઈ જવાય ? શું અભડાય ? તેનો તેમની પાસે જ કશો જ વિચાર કે ખુલાસો ન હતો, છતાં ઢેડને અડવાથી અભડાઈ જવાય અને તેથી અભડાયો હોય તેણે માયાબોળ નાહતું નેઈએ એ તેમનો માની લીધેલો સનાતન સિદ્ધાંત હતો. આ બધા મંથનને અંતે તેમણે કહ્યું: “મને અડશે નહિ.” મેં તેમની સાથે વધારે વાત ન કરી, આખો દિવસ તેઓ મારા વાડામાં ન આવ્યા. બીજો દિવસે તેણે હું તો ફરી તેઓ મારા વાડામાં આવીને લહેરથી વાતો કરતા બેસા હતા. મેં તેમને પૂછ્યું: “કેમ હવે અભડાશે નહિ ?” તેમણે જવાબ આપ્યો: “એ તો આજે સવારે તમે નાહ્યા હશે એટલે પવિત્ર થઈ ગયા !”

જન્મથી જ આવી ધાતક માન્યતાઓથી લદાયેલા ગંધડા જેવા હમરો હિંદુ જવાનોની મને દયા આવી. ગિયારા ગામડાના જીવાનો ગિયારાઓની માન્યતા, ગિયારાઓનું જ્ઞાન !

૩

આજે ગામની શાળાનો ઇનામ સમારંભ હતો, છોકરાછોકરીઓ નવાં કપડાં પહેરી હરખમાં દોડાદોડી કરતાં હતાં. મારતરો સ્કાઉટના પોપાકમાં અસ્વાભાવિક સ્ફૂર્તિથી સભા ગોઠવતા હતા. થોડી વારમાં બધી તૈયારી થઈ ગઈ, સભા ગોઠવાઈ ગઈ.

સભામાં ગામના પટેલ હતા, ગૃહસ્થો હતા, ખેડૂતો હતા. એક બાબુ થોડી બહેનો પણ હતી. થોડી વારે સાહેબ આવ્યા. છોકરીઓએ રાસડો લીધી, છોકરાઓએ સંવાદ ભજવી બતાવ્યો, અને શાળાના મારતરે બાપણ કર્યું. છેવટે સાહેબને મુખ્યારક હાથે ઇનામો અપાવા લાગ્યાં.

મારતર નામ બોલે અને છોકરાં એક પછી એક જિભાં થઈ સાહેબને મુખ્યારક હાથે ઇનામ લે, એવો ક્રમ ચાલતો હતો. ઇનામ મેળવનારામાં કણુખી હતા, ભગત હતા, છુહાર હતા, દૂબળા હતા અને બીજા પણ હતા. એ બધાં છોકરાં ઇનામ લેતાં હતાં તેથી કોઈને કાંઈ હર્ષશોક ન હોતો. તેમની નાતગતની તેમને કાંઈ પડી ન હતી. પણ એટલામાં મારતરની જીભે ઉચ્ચાર્યું: “રત્ની લીખલો,” નામ સાંભળી એક હરિજન બાળા મનમાં આનંદથી, પણ ઉપરથી સંકોચ બતાવતી જિભી થઈ. સભામાં ઘુસપુસ રાડ થઈ. એ ઢેડની છોકરી પાથરણા પર થઈ સાહેબ પાસે આવી ઇનામ લે તો બધાને અભડાવાની ધારતી લાગી. છોકરીનું નામ બોલાયું એટલે તે જિભી તે થઈ પણ પથારી આવતાં ખમચીને દૂર જિભી રહી.

સાહેબે આગ્રહ કરી કરીને વારંવાર બોલાવી, મારતરે સાહેબ પાસે જવા દબાણ કર્યું, છેવટે છાકરી બીતી, લડકતી સાહેબ પાસે ગઈ અને ઇનામ લઈ પાછી ફરી. લોકો બધા ‘અભગ્યા.’ પણ સાહેબ આગળ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. કેળવણી ખાતાનો સ્પષ્ટ હુકમ હતો કે “હરિ-જન બાળકોને અલાહેદાં બેસાડવાં નહિ. આ નિયમનો લંગ કરનારની સખ્ત ખચર લેવામાં આવશે.” એટલે મારતરે તો લોકો આગળ આ હુકમ ધરી રક્ષણ મેળવ્યું. અને લોકોમાં સાહેબને કંઈ કહેવાની હિંમત જ ન હતી. એટલે નક્કરકે સૌએ મૌન ધારણ કર્યું. સત્તા આગળ, સાહેબી આગળ પોતાની માન્યતા, પોતાની નાપસંદગી, પોતાનો મત ગૂંચળાવી મારી હસી હસીને ‘હા, છ, હા’ કરવી અને જેની પાસે સત્તા કે સાહેબી નથી એવા સદાચારી પુરુષને વિનાશકારણ હેરાન કરવો એવી ગોઝારી મનોવૃત્તિ સમાજમાં ફેલાયેલી છે. તેનું અહીં સ્પષ્ટ દર્શન થતું હતું.

ઇનામો વહેંચાઈ રહ્યાં, સાહેબે ભાપણ કર્યું. છેવટે ફૂલહાર થયા. ઇનામસમારંભ પૂરો થયો. સૌ વીખરાયાં અને ઘેર ગયાં. છાકરાંઓ ઘેર ગયાં એટલે ડોસાઓ ફફડી ઊઠ્યા: “બહાર ઊભો રહે. નાહ્યા વગર ઘરમાં જઈશ તો ટાંટિયો ભાંગીશ!” ની ખૂમો ઘેર ઘેર પડી રહી. ઊગતા નિર્દોષ છાકરાઓની નિર્ભય શુદ્ધિએ ડોસાઓ સામે દલીલ કરી: “ત્યારે આપણે ગાડીમાં બેસીએ અને તેમાં દેડા બેસે ત્યારે નહિ અભગ્યા?” આ દલીલ સાચી હતી, સીધી હતી, સ્પષ્ટ હતી; પણ ડોસાઓને આ અણુગમતું છતાં સીધું ને સ્પષ્ટ સત્ય સ્વીકારવું ન હતું. કોઈ પણ બોલે તેમને તો પોતાની માન્યતાનું જ રક્ષણ કરવું હતું. પોતાની માન્યતા ગમે તેટલી ખોટી હોય તોપણ તેનો બચાવ કરી તેમાં જ ધર્મનું બધું રહસ્ય અને બધી પવિત્રતા છે એમ તેમનું માનવું હોય છે, અને બીજાને એમ માનાવવા મથના હોય છે, એટલે ડોસાઓએ મૂરખમાં મૂરખ માણસ પણ જેની પોલ સમજી શકે એવી હાસ્યજનક દલીલ ચતુર બાળકો આગળ રજૂ કરી: “એ તો રથ કહેવાય! રથમાં નહિ અભગ્યા!” આ સાંભળીને ચતુર બાળકો હસી પડ્યાં.

માતાના રથની પેઢે અંત્રિએની ટ્રેનને પણ પોતાના મનને છેતરી પરાણે રથ મનાવી ધર્મ પાળ્યાનો લંગડો સંતોષ સનાતનીઓને લેવો પડે છે તો જરા વધુ કહ્યના દોડાવી સેકંડના ૧૮ માર્શલની ઝડપે મુસાફરી કરતી પૃથ્વીને પણ રથ માની પૃથ્વીમાંથી આભડછેટ કાઢી નાખે તો! પણ પૃથ્વી ફરે છે એ તેમને હજી આ વીસમો સદીમાં પણ કબૂલ ન હોય તો મોટર, ઘોડાગાડી, અને બળદગાડાં તો ફરતાં તેઓ જુએ છે ને? પણ ખરી વાત એ છે કે આભડછેડ પાળી શકાતી નથી એટલે આવાં હાસ્યજનક કારણો તેઓ આગળ કરી પોતે ચર્ચને હાંસીને પાત્ર થાય છે.

૪

ધોધમાર વરસાદ પડી ગયો હતો, અને હમણાં જ સૂર્યનો પ્રકાશ લોકોને જોવા મળ્યો હતો. હજીય ઝાડો પરથી પાણીનાં ડીપાં ટપકતાં હતાં. લોકીજમ વનસ્પતિ પર પાણીનો પટ ચમકી રહ્યો હતો. સાંજેના ચાર વાગ્યા હતા. ક્યારડાઓ પાણીથી ચિદાર ભરાયેલા નજરે પડતા હતા. ઘૂંટણ ઘૂંટણપૂર પાણીમાં દરેક ક્યારડામાં રોપણી કરતા મજૂરો અને ખેડૂતો દેખાતા હતા. યોડી વારે એક ક્યારડાના મજૂરોની આંત પૂરી થઈ, અને સૌ બીડીની તલબ સંતોષવામાં પડ્યા. આ મજૂરોમાં કેટલાક દૂબળા હતા, કેટલાક ભરવાડ હતા અને

કેટલાક હરિજન હતા. આમાં એક હરિજન બાઈ પાસે તંબાકુ ન હતી. વકીલ, દાકતર અને અમલદારોના સાહેબીવર્ગમાં મિત્રને સિગાર, ચા અને પાનથી સત્કારવાનો રિવાજ છે તેમ આ ગરીબ મજૂરોમાં તંબાકુની ચપટી આપવાનો વિવેક હોય છે. આવો વિવેક ખતાવી એ દૂબળાએ મોઢામાં અસીંદરનાં પાંતરાં રાખી એક હાથમાં પોતાની તમાકુ રાખી બીજા હાથથી ચપટી ભરી એ હરિજન બાઈને આપી. પણ આપતાં સહેજ હાથ ઝડી ગયો. એટલે દૂબળાને પોતે અભાગ્યાની તીવ્ર લાગણી ઝઘ્ઘાળી; પણ એક બે સેકન્ડમાં જ તેણે પવિત્ર થવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. તે જરા વોકો વળ્યો અને ક્યારણું પાણી એક હાથમાં લઈ હાથ ઊંચો કરી પોતાના માથા પર હસતાં હસતાં છાંટ્યું, અને આમ પવિત્ર બન્યાનો સંતોષ લીધો. બધા મજૂરો એ જોઈને હસી પડ્યાં.

હરિજનતા અઘ્ઘાણતાં થયેલા સ્પર્શમાં અપવિત્ર શું હતું, અને પાણી છાંટતાં પવિત્રતા ક્યાંથી આવી તેનો કાર્છને સમજ ન હતી. અરે તેનો વિચાર કરવાની કાર્છને જરૂર લાગતી ન હતી; કારણ બે ને બે ચાર એ જેટલું ચોક્કસ છે તેટલું હરિજનતા સ્પર્શથી અપવિત્ર થવાય અને પાણી છાંટતાં પવિત્ર બતાય એ ચોક્કસ છે. એવી તેમની કાચી પોચી નહિ પણ પાકી ખાતરી હતી ! માત્ર દૂબળા કે ભરવાડની નહિ પણ હરિજનોની પણ એવી જ પાકી ખાતરી હતી. તેમને એ સત્તાતન સત્ય લાગતું હતું ! આ બધું જોઈ મેં નિઃસાસો નાંખ્યો. બિચારાની પવિત્રતા ! બિચારાનું અજ્ઞાન !

સકળતાદર્શન

જણાય પથ એ ફરી હૃદય કેમ જૂલી શકે ?
જવલંત સ્મૃતિ એ, અહો જીવન કેમ છોડી શકે ?

*

*

*

દિને દિન વધ્યા જતા જવલિત સૂર્યના તાપમાં
સદાય બસ ચાલતાં અગમ માર્ગમાં એકલાં,
નિશા અગણ્ય તારલા-જડિત ંગોમ નીચે જતી,
ક્ષમા પ્રસરતી ધરા શ્રમિત દેહને અર્પતી
વિરામમયતા, ઉવાસ્મિત કરી જગાડે મને,
અને હૃદયમાં અનેક ગતસ્વપ્ન-પ્રશ્નો રકુરે.

વળી બરફ-વૃષ્ટિમાં પવનનાં તુફાનો મહીં,
અનંત સમ લાગતા વિજન એ પ્રદેશો મહીં,
ઠરેલ ધૂંજતાં અચેતન શરીને ખેંચતાં,
ગયાં દિવસ ને નિશા અસહુ નિત્ય-આઘાતમાં.

છતાં નયન પાસ હું વિચરતો કલા-કલ્પનો,
તરંગિત વિહારમાં વિરલ કાં પળે પામતો
વિમૂર્ચિત ઢળેલ સ્વપ્ન-વિધુમૂર્તિનાં દર્શનો;
અપૂર્વ પથ, તેજ છાય પ્રસરી, દિશા સુખગતો.

*

*

*

હતું કરુણ સાન્ધ્ય તેજ ઢળતું ધરાકાશમાં,
અરણ્ય સ્થિર પત્રહીન પ્રકટાવતું વેદના;
બધો દિવસ ધૂળમાં રખડતાં, તપી તાપમાં,
જોલો ધૂલિત, કલાંત, ચન્દ્રચંદ્રનીમુખે લોકતાં.

તહીં જવલિત પ્રાણુની વિમલ સૌમ્યતા શાન્તિ તું
જોગી, સુલગ, શુભ-તેજ-સુખ બીજલેખા સમી,
તમિસ અજવાળતી, હૃદય-મ્લાન-આકાશનું.

ઘડીક સુજ શાંત, મૂઢ પદ સાથ તારાં સખિ !
ફર્યા ચરણ કેમળાં મધુર ચેતને નાયતાં;

ક્ષણેક તુજ રમ્ય તેજસ્મિત ભગ્ન આ જિંદગી;
અનેક નવ-આશનાં હૃદય નર્તને દોરતાં.

અને વિરલ કેા પળે શ્રવણ શબ્દ તારા પડયા,
અનંત અજવાળશે તવ સ્મિતો મને માર્ગમાં,
પ્રકુંદલ તુજ ચેતના ધૈર્ય મહીંય આશા થશે,
પ્રકાશ સ્મિત રનેહ ભવન ભરી ભરી રેલશે.

જોલો સ્થિર નિહાળતો તુજ દિશાની આંખો મહીં,
હશે હૃદય જ્ઞાંતિ કે સ્મિત સત્ય સંભવિની.
હવાં હૃદયભગ્નતા અમૃત-વર્ષણે ફેરવી;
દિશા મુખ ભરી રહી અમર શાન્તિની રાગિની ?

ખરે ક્ષિતિ સમસ્ત આદ્રં કરતી જોગી રનેહની
દિશાન્ત સ્મિત-વર્ષતી, શરદ-સોહિની કૌમુદી;
પ્રસન્ન પ્રસૃંથ શિરે ગગન પુષ્પ વેરી અને,
ભધિય સ્મિત નિર્મળ પવનમાંય જાણે વહે,
મને ત્યમ સુદર-કુંજ મૃદુ ગીતધારે કહે.

અહીં સ્થિર ગભીર પશ્ચિમ-પટેજ જોતો રહું-
જગદ્-હૃદય-ધાવના રુધિર-રંગ શી સન્ધિકા;
અહો હૃદય-ભગ્નતા કયમ અભંગતા ધારશે ?
અભંગ નહિ, એ હતું પલક માત્ર સાંધેલ, એ
ફરી પ્રકૃતિ પામતું, કયમ ધરું કશું હઃખ હું ?

અહીં દિવસ આથમે હૃદય આશ સાથે, હવે
રહું નહિ કશું જ, કયાંય રિયત સ્થાન આલોકવા,
ધસે. અતલ અંધકાર નભ-અંતરે, આવરે.
ખધે ગહન વાદળાં, નહિ જ આશ-તારા જગે.

અને ખજાણી ગયેલ તનને ઉપાડી હવે,
હતાશ ઉર માંહિ યાંત્રિક સ્વભાવ ધારી અને,
વહ્યા જ કરતો અનન્ત મુજ ગૂઢ માર્ગે હલ,
ન હર્ષ, નવ શોક, શૂન્ય મુજ કર્મયાત્રા મહીં.

જાપાનની મહત્તાનાં મૂળ

વર્તમાન યુગમાં પ્રગતિને શિખરે પહોંચેલી અને સૌથી વધારે સત્તાશાળી ગણાય એવી પ્રગત્યોમાં તદ્દન અત્યંત અવસ્થામાંથી લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં એકદમ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર દેશનો કોઈ અપ્રતિમ દાખલો જોવો હોય તો તે અત્યારનું જાપાન છે.

એશિયાની ઊગમણી ધાર પર આવેલા નાનાનાના ટાપુઓનો સમૂહ એ જાપાન; અને એના રાષ્ટ્રધ્વજ પર અંકિત થયેલું ઊગતા સૂર્યનું ચિહ્ન આપણી પૃથ્વી પરનું એનું સ્થાન વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. તથા જાપાન આ ટાપુઓ પૈકી ચાર મોટા ટાપુઓનું બનેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ લગભગ આપણા બંગાળ કે મદ્રાસ ઇલાકા જેટલું છે; પણ આટલી જમીન હોવા છતાં માત્ર તેનો સાતમો ભાગ જ ખેતીના કામમાં વપરાય છે. બાકીનો હુમરાળ છે. બધી મળીને હવે લાખ એકર જમીન એટલે કે બંગાળની ખેડાણ જમીનના ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન ખેતીકામમાં વપરાય છે. અત્યારે વસ્તી લગભગ સાડા છ કરોડની છે. પાંચ માણસે ચાર માણસો ગામડામાં રહે છે.

જાપાનના રાજાને મિકાડો કહે છે. જાપાન સર્વ એમ કહે છે કે અમારા પહેલા મિકાડો જીમ્મુ ટેનોથી એનો વંશવેલો અત્યાર સુધી એવો ને એવો અખંડ ચાલતો આવે છે. જીમ્મુ ટેનો માટે એમ કહેવાય છે કે અમૃતરાસુ ઓમી કામી નામના સૂર્યદેવતાનો એ સીધો વંશજ છે. આ દેવતાનો અવતાર જાપાનના ઇતિહાસ કે પુરાણ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૦ માં થયેલો અને તેણે જાપાનમાં મિકાડોનું રાજ્ય સ્થાપેલું, અને આ રાજ્ય માટે જાપાનીઓમાં એક એવી દૃઢ માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ સ્થાપના થઈ તે જ વખતે સ્વર્ગમાં પણ આવી સ્થાપના થયેલી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૦ નો સમય એ દંતકથાઓનો સમય છે, દેવદેવીઓનો યુગ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૭ મી સદીથી તે ઇ. સ. ની પાંચમી સદી સુધીના કાળને લોકગાથાના કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પાંચમી સદીના અંતની આસપાસમાં જ્વીન અને કોરીઆ દ્વારા ત્યાં જવારે બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયો ત્યારથી ઇતિહાસની ત્યાં શરૂઆત થઈ. કોઈ પણ પરદેશીએ જાપાનીઓને કદી પણ જીત્યા નથી, એમ તેઓ સાક્ષિમાન કહે છે. કુશભાઈ ખાતે જાપાન પર હુમલો કરવા માટે બે વખત પ્રયાસ કરેલો; પણ બંને વખત દરિવાર્ધ તોફાન અને વંદાળને લીધે નિષ્ફળ નીવડેલો. અત્યારનો મિકાડો જીમ્મુ ટેનોનો ૧૨૪ મો વંશજ છે, અને ૧૯૨૬ ના ડીસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે ગાદીનશીન થયો હતો. રાજવંશનો મૂળપુરુષ દેવ હતો, એ પરંપરાગત ચાલી આવતી માન્યતાને લીધે પ્રજા તેના તરફ ધાર્મિક માન અને આદરની દૃષ્ટિએ જુએ છે. આને લીધે જ મિકાડોનો વંશ અખંડ રહેવા પામ્યો છે.

બીજા દેશોની માફક અહીં પણ જાગીરદારી પદ્ધતિ વિકાસ પામી અને પરિણામે દેશના જુદાજુદા ભાગ જુદાજુદા જાગીરદારો અથવા 'ફેલ્ડીઓઝ'ના વારસાધિક કબજા

ભોગવટામાં આવ્યા. લગભગ ૮૦૦ વર્ષ સુધી દેશના હકદાર શાસનકર્તાઓ-મિકાડોઓ-પવિત્ર પુરુષ તરીકે દુન્યવી જાણતોથી તદ્દન અલિપ્ત રહ્યા. અને રાજતું તમામ કામકાજ પ્રધાન અથવા 'શોગન'ના હાથમાં રહ્યું. આ શોગન એક સત્તાવાન જાગીરદાર જ હતો છતાં રાજ્યનો સાચો ધણીરણી એ જ હતો. નેપાળમાં પણ આવું જ છે. ત્યાં સેનાપતિ એ સાચો રાજા છે. કેમકે તેઓ પોતપોતાના કોટ કિલ્લા બાંધ્યા, અને એક લગાયક અનુયાયી વર્ગ પણ તૈયાર કર્યો. આ વર્ગ 'સમુરાઈ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એમનો ધંધો જ યુદ્ધ કરવાનો. એમના અધિપતિઓએ બહીસ આપેલી જમીનમાંથી એમનું ગુજરાન ચાલતું. 'સમુરાઈ' વર્ગે (આપણા રજપૂત લોકોની માફક) પોતાની નીતિ નક્કી કરી. એને એ લોકો 'યુશીડો' કહે છે. આમાં સૌથી પહેલું સ્થાન અધિપતિની આજ્ઞાનું સર્વોચ્ચ પાલન કરવું એને હતું. પછી એમાં પ્રમાણિકતા, હિંમત, ચારિત્ર્યશુદ્ધિ, શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે એક સરખી ઉદારતા વગેરે વગેરે ઉમેરાયું. આવા આવા સદ્ગુણોને લીધે સૌ દ્રાઈ એમના તરફ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોતું. પણ એ લોકો પોતે તુંકમિજાજી હતા; અને આમવર્ણને ધિક્કારતા, એટલે તેમની સાથે લગ્નસંબંધ રાખતા નહિ. વેપારીઓ, કારીગરો અને ખેડૂતોને પણ પોતાની નજીક સરખા આવવા દેતા નહિ.

૨

૧૯ મા સૈકાના પહેલા પાંચ દાયકા સુધી જાપાનને બહારની દુનિયા સાથે નહિ જોવો જ સંબંધ હતો. ૧૬ મી સદીની લગભગ વચમાં શીંગી વેપારીઓ પહેલવહેલા અહીં આવેલા અને તેમની પછી સ્પેન અને હોલેન્ડના લોકો આવ્યા. ૧૫૪૯ માં સેન્ટ ફ્રાન્સીસ એનોઅર ખ્રિસ્તીધર્મ દાખલ કર્યો અને 'જેસુઇટ દ્વાધરો'એ આ ધર્મનો વેગથી પ્રચાર કર્યો. પરદેશી વેપારીઓની માંહેમાંહેની હરીફાઈ તેમ જ 'જેસુઇટ દ્વાધરો' અને ફ્રાન્સીસના ધર્મચરુઓ વચ્ચેની હરીફાઈથી શોગનને વહેમ આવ્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ માથા પર ઝૂંખી રહેલા પરદેશી હુમલાની ફાવરનો માત્ર પાતળો છેડો જ છે. એટલે તેણે ૧૬૩૭ની આસપાસમાં ખ્રિસ્તી પ્રચારકોને હાંકી કાઢ્યા, ખ્રિસ્તી ધર્મ દબાવી દીધો. દેશી ખ્રિસ્તીઓને આ ધર્મ મૂકી દઈને પોતાનાં નામ શિન્ટો દેવળોમાં નોંધાવવાની ફરજ પારી અને પરદેશ સાથેનો બધો વ્યવહાર-વેપાર-એકદમ બંધ કર્યો. આ રીતે લગભગ બસો વર્ષ સુધી જાપાનને અન્ય જગતથી નોખું કરી નાખવામાં આવ્યું; અને બધાં જ "પરદેશી જૂતો" નો પ્રવેશ અટક્યો. શીન અને પૂર્વના બીજા દેશો સાથે યુરોપ, અમેરિકાના દેશોનો વેપાર જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ જાપાનના કિનારા પર કાલસાનું એક મથક હાથ કરવાની પશ્ચિમની પ્રજાઓની ઇતેજારી વધી. અમેરિકાનાં સંસ્થાનોએ કોમોડોર પેરીને મોકલ્યો અને પોતાની તોપોના જોર પર એણે શોગન પાસે ફટલાક બંદરો ૧૮૫૩માં ખુલ્લાં મુકાવ્યાં. આ વખતે શોગનની જૂની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા નબળી પડી ગઈ હતી. પરદેશીઓ માટે દેશ ખુલ્લો મૂકવો કે કેમ એ વિષયમાં ગરમાગરમ ચર્ચાઓ અને આંતરિક કલહો ઉપરિચિત થયા અને પરિણામ એ આવ્યું કે શોગનરાજ અને જાગીરદારી પદ્ધતિ જાપાનમાંથી કાયમનાં નિમૂળ થઈ ગયાં અને ૧૮૬૮માં મીકાડોને શાસનકર્તાની સર્વ સત્તા સોંપવામાં આવી. આ વર્ષ જાપાનમાં પુનરુદ્ધારના વર્ષ તરીકે જાળખાય છે. તમામ જમીનદારોએ પોતાના હક મીકાડોને ચંદ્રે ધરી દીધા, અને પછીથી અંગ્રેજોની અમીરવર્ગની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ

જગીરદારને તેમની દરેકની સ્થિતિ અને મોલા અનુસાર જુદાજુદા વર્ગ પાડીને રાજકુમાર, ઉમરાવ, અમીર વગેરે ઉપનામો આપવામાં આવ્યાં. ‘સમુદાય’ લોકોને વીખેરી નામ્યા અને તેના બદલામાં થોડુંક રોકડ નાણું આપ્યું અને થોડાંક સરકારી કાગળિયાં આપ્યાં. આ વખતે તેમની સ્થિતિ ખૂબ કંદોડી થઈ. કારણ કે તેમનો મૂળ (લડવાનો) ધંધો જતો રહ્યો. અને તેમને વેપાર, ઉદ્યોગ કે ખેતી કશાની ગતાગમ નહોતી. તદ્દપિ સરકારે તેમને બહુવધા અને કળવધા માટે ઉત્તમપ્રતિભા શિક્ષણપ્રણાલિની સર્વત્રાહી યોજના ધડી કાઢી એટલે થોડા વખતમાં જ તેઓ અગ્રગણ્ય રાજદારી પુરુષો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, વેપારીઓ અને ઔદ્યોગિક મહારથીઓ થઈ શક્યા.

‘પુનરુદ્ધાર’ પહેલાંની અથવા તો તેની આસપાસની દેશની પરિસ્થિતિ સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો નીચેનાં અનુમાન કર્યા સિવાય છૂટકા નથી. ખેતી એ પ્રધાન ઉદ્યોગ હતો અને ખીજો ઉદ્યોગ વણાટનો હતો. બહારની દુનિયા સાથે વ્યવહાર માત્ર થયો નહોતો ત્યાંસુધી બધાય ઉદ્યોગોનો વિકાસ મર્યાદિત જ હતો; અને લોકોની જરૂરિયાતો પૂરતા જ એ ચાલતા હતા; અને આ જરૂરિયાતો તે વખતે જેમ વધારે નહોતી, તેમ અત્યારે પણ સામાન્ય પ્રજાવર્ગની તો નથી જ. એમ જ કહેવાય કે તે વખતે દેશમાં ધન જ નહોતું. અને તે વખતના મહેલો જેતાં પણ લાગે છે કે લક્ષ્મીદેવીની કૃપાનો ત્યાં દુર્લિક્ષ જ હતો. શોગનને અર્ચપૂટણના કાયદા પાળવાની જરૂર લાગેલી. સામાન્ય પ્રજાવર્ગ દેશમ વાપરી શકતો નહિ; તેમ જ ધરના આગલા ભાગમાં અડાળી પર નળિયાંવાળું છાપડું સરખું પણ કરી શકતો નહિ. તદ્દન સોંધી અને નહિ જેવી સાધનસંપત્તિથી—અરે બીજા પ્રજાઓના ધોરણે તો એ કશી વિસાતની જ નથી—સુંદર અને ઉપયોગી ચીજો આ પ્રજા બનાવી શકે છે તેનું પ્રધાન કારણ કદાચ આવાં મર્યાદિત સાધનોથી જીવન નલાવવું પડતું હતું એ હોય એમ લાગે છે.

૩

દરેક જાપાનવાસી હવે સમજે છે કે ટોકિયોના અખાતમાં કામોઝાર પેરીની તોપોના ઘડાકા થયા ત્યારથી જ વર્તમાન જાપાનનો જન્મ થયો છે; અને અત્યારે પણ ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં આ સર્વસામાન્ય ચર્ચાનો વિષય છે. તે વખતના લોકોના ‘પરદેશી ભૂતો’ તરફના વલણ વિષે રમૂજ વાતો છપાય છે. મેં આવી એક વાત વાંચેલી:—કામોઝાર પેરીના ભુરૂં ખમીશવાળા લોકો જમીન પર પગ મૂકે કે તરત જ તે સ્થાનનો અધિપતિ દોહ વગાડીને લોકોને આ બાબતની ખબર આપે અને વધારામાં તે વખતે બધા જ માણસોને ઘરમાં ભરાઈ રહેવાની ભલામણ કરે. અને એક રાત્રે એક બાંકડા ઉપર કેટલાક અમેરિકન બેઠેલા જોવામાં આવ્યા એટલા ખાતર લોકોએ મહિનાઓ સુધી ભૂત-પિશાચના ડરના માર્યા એ બાંકડાનો સદેતર ત્યાગ કર્યો. અમેરિકન એલચીને મળવા માટે જે ‘ગીશા’ ને મોકલવામાં આવેલા તેના વિષે હજુ પણ ઘણી વાતો કહેવામાં આવે છે. પણ હવે એ વલણ તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. જે વર્ષે હું ત્યાં હતો તે જ વર્ષે અન્ય દેશોમાં જાપાનની જાહેરાત કરીને પરદેશી સહેલાણીઓને જાપાનમાં આકર્ષવા માટે એ લાખ યેન મંજૂર કરવામાં આવેલા.

અત્યારે જાપાનની શી સ્થિતિ છે? ત્યારથી એને સમજાયું કે અમેરિકાની તોપો

આગળ પોતાને નમી જવું પડેલું ત્યારથી સૌથી પહેલું ધ્યાન તેણે એવી જ તોપો તૈયાર કરવા પાછળ રોક્યું. પરિણામે ૧૮૬૪-૬૫માં ચીની રાક્ષસના દાંત ખેંચી કાઢવા તથા ૧૯૦૪-૦૫માં રશિયાના રીંછના ન્હોર તોડી પાડવા તે શક્તિમાન થયું.

ચીને અને રશિયા સામેના આ સફળ વિગ્રહોને પરિણામે ફોર્મોસા, કોરિયા અને સાયલીનનો અર્ધો દક્ષિણભાગ જાપાનને મળ્યાં. એનાં નામ અનુક્રમે તૈવાન, ચોઝન અને કારાફુટો પાડવામાં આવ્યાં છે. 'વિશ્વવિગ્રહ' પછી આગ્રાપત્રના ઝોડા હેઠળ તેણે પાસિફિક ટાપુઓ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. એશિયાના ભૂખંડ પર ક્વાન્ટાંગનો પ્રાંત નબ્લાણું વર્ષને ૫૨ તેણે લીધો છે અને મંચુરિયા ઉપર વાસ્તવિક સત્તા ભોગવે છે. આ રીતે જાપાનનું સામ્રાજ્ય વધ્યું અને હળુ વધ્યા કરે છે.

લશ્કરી અને નૌકાગળની દૃષ્ટિએ જાપાન હવે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની હરાળમાં જીલું રહે એવાં પ્રકારનું પ્રથમ પંક્તિનું સામ્રાજ્ય બન્યું છે. સામર્થ્યનો વિકાસ સાધવામાં તેણે પ્રગતિના વિકાસ અને તંદુરસ્ત જીવન માટે જરૂરી હોય તેવી બીજી આળતોની ઉપેક્ષા કરી. વેપારવલુજ અને ઉદ્યોગની રીતિનીતિમાં એ અત્યારની ધણી પ્રગતિ કરતાં કદાચ આગળ વધી ગયું હોય એમ બનવાનું છે. યુરોપનો માલ હઠાવીને જાપાને પોતાનો માલ નવાં નવાં બજારોમાં ઘુસાડવા માંડ્યો છે, એમ આપણે હરહંમેશ સાંભળ્યા જ કરીએ છીએ. વર્તમાન વિશ્વગ્રાપી મંદીમાં પણ જાપાનમાં બેકારી છે એમ આપણે લાગ્યે જ સાંભળીએ છીએ; ત્યારે આ બેકારીએ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. જાપાનનો ૭૦ ટકા પરદેશી વેપાર પોતાનાં જ વહાણોથી ચાલે છે અને જાપાની વેપારી વહાણોં પૃથ્વીને એકેએક છેડે ફરી વળે છે. જાપાનમાં ધનની ભરતી જલસરી છે.

વસ્તીના ૯૯૫૫ ટકા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભણેલાં છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા દેશોની ગણનામાં તેને સ્થાન મળ્યું છે. અત્યારે ત્યાં ૩૭ જેટલી વિદ્યાપીઠો (Universities) છે. *

૪

સફળતા કેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે એ ખતાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે. પહેલાં તો હું જેને પાથો લેખું છું અને જે પાયા ઉપર સફળતાની ઈમારત અણખી છે તે પાથો શું છે એ સમજાવવા યત્ન કરીશ. અને પછી એ સિદ્ધ કરવા માટે કયાં સાધનો યોજવામાં આવ્યાં હતાં તે સમજાવીશ.

‘પાયા’માં હું આટલું સમાવું છું:—

૧. મિકાડોનો આંદિપુરુષ દેવમાંથી અવતરેલો છે એવી માન્યતા અને તેની આંત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને એ આગ્રાનું સર્વોચ્ચ પાલન.

* હિંદની શિક્ષણસંસ્થાઓ:—યુનિવર્સિટીઓ ૧૬, કોલેજો ૩૧૩, મિટલ સ્કૂલો ૬૭૫૩, હાઈસ્કૂલો ૨૮૩૪, બિનસરકારી શાળાઓ ૩૪૨૨૨.

જાપાનમાં દર સેકન્ડે પુરુષ ૭૦ સ્ત્રી ૬૧ ભણેલાં છે.

હિંદમાં “ ” “ ” ૧૫૦ ”

જાપાનમાં દર વિદ્યાર્થી દીઠ રૂપિયા એક ખર્ચ થાય છે.

હિંદમાં “ ” ૨ આના ”

૨. સ્વદેશલક્ષિત. ૩. લોકોનું ચારિત્ર્ય.

આ બધાં ઘણે અંશે તો પરસ્પર એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ જ આ લક્ષણો લોકોમાં હોવાનું કારણ પણ લોકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા જ છે. શિન્ટોધર્મ (શિન્ટો એટલે દેવતાઓનો માર્ગ) અથવા કેટલાક કહે છે તેમ મિકાડોધર્મ એ જાપાનનો પ્રાચીન ધર્મ છે. આ ધર્મમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રકૃતિપૂજન તથા પિતૃપૂજનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. અને તેમાં ય મિકાડોની મૂળજનની સૂર્યદેવતા તથા પંચત્વ પામેલા મહાન યોદ્ધાઓ અને પરાંપકારી પુરુષોના જીવાત્માઓની પૂજનને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. પિતૃપૂજનમાં સમ્રાટના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરવાની ખાસ આજ્ઞા હોય છે. સામ્રાટને તેઓ પોતાના વડીલ માને છે. એના કલ્યાણ સાથે આખી પ્રજાનું કલ્યાણ જોતપોત થએલું છે, એમ તેઓ માને છે. કારણકે આખી પ્રજા એટલે એક કુટુંબ એ લાવનારો પ્રત્યેક જાપાનીના દિલમાં જોડાં મૂળ નાખેલાં છે. લોકોના જીવન પર કોન્ફ્યુશિયસના ઉપદેશોની સારી અસર છે; પણ ખોટી રીતે માની લેવામાં આવ્યું છે તેમ એ કોઈ ધર્મ નથી, પણ માત્ર વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવે એવા નિયમોનું એક ધર્મશાસ્ત્ર છે. એ એક 'સ્મૃતિ' છે. એમાં બાળકોએ માઆપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું, સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખવું, નોકરે શેઠ સાથે કેવી રીતે વર્તવું, મિત્રે મિત્ર સાથે કેમ વર્તવું વગેરે વગેરે બાળતો સમાયેલી છે. સરકારી આંકડા પ્રમાણે પ્રજાનો ૬ લાગ બૌદ્ધધર્મ પાળે છે, અને આ ધર્મની જાપાનની સમ્યક્તા તથા સંસ્કૃતિ ઉપર પહેલેથી જ જગરદસ્ત અસર થઈ છે. એમ જણાય છે કે ભારતવર્ષમાં તંત્રવાદનું પ્રાપ્ત્ય વધ્યું ત્યારે બૌદ્ધધર્મ અહીં આવવા પામ્યો. અને જાપાનમાં બૌદ્ધ દેવતાઓને નામે હિંદુ દેવદેવીઓની પૂજા થતી મેં જ્યારે જોઈ ત્યારે તો મને ખૂબ નવાઈ લાગેલી. 'પુનરુદ્ધાર' પછી ફરી પાછી ખ્રિસ્તીધર્મ માટે છૂટ મૂકવામાં આવી, અને અત્યારે લગભગ અઢીલાખ જેટલા ખ્રિસ્તીઓ નજરે પડે છે. પ્રજા તરીકે જાપાની લોકો અતિશય ધર્મભીના છે. બૌદ્ધ, હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પાયો શિન્ટોધર્મના થર પર ચણાયો હોવાથી અહીં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ઘણી જ છે. એક જ કુટુંબમાં પિતા શિન્ટો હોય તો માતા બૌદ્ધ હોય તો વળી દીકરો કે દીકરી ખ્રિસ્તી જ હોય. મિકાડોની આજ્ઞાનું સર્વોચ્ચ કેમ પાલન થાય છે, એનું કારણ પણ આ ધાર્મિક સહિષ્ણુતામાં જણાઈ આવે છે. ૧૮૬૮માં 'પુનરુદ્ધાર' વખતે જ્યારે સમ્રાટ મેઈજીએ સામ્રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ૧૬ વર્ષની જ હતી. એ તો આપણે જોઈ ગયા કે બધાય જાગીરદારોએ પોતાની જાગીરો પરથી બધા જ હક જીતી લઈને સમ્રાટને ચરણે ધરી દીધા. લોકો એની ઇચ્છાને શિરસાવંધ ગણીને વધાવી લેતા હોવાથી રાજ્ય તરફથી માત્ર આજ્ઞાપત્રો કાઢીને જ તે એક પછી એક સુધારા દાખલ કરી શક્યો. જાપાનને સારે નસીબે એને અતિ વિશાળ દર્શિવાળા, સ્વદેશલક્ષિતથી નીતરતા સલાહકારોની એક મંડળી મળી ગઈ હતી. સમસ્ત દેશમાં મક્કત અને ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું; સમુદાયો જ અત્યાર સુધી મુઠ્ઠું કામ કરતા ને શીખતા તેને બદલે સૌ કોઈ લશ્કરી તાલીમ લઈ શકે એમ નક્કી થયું; બધા જ જાપાનીઓ પોતાને ક્ષત્રિયના વંશજ માને છે અને 'જુશીડો'ને રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણ તરીકે ખીસાવે છે. બાર દિવસનું જૂનું આઠવાણિયું બંધ કરીને સાત દિવસનું સ્ત્રીકાર્ય અને વર્ષની શરૂઆત જન્યુઆરીની ૧લીથી ગણવાની શરૂઆત કરી; આટી જાબી લીડીઓથી અંકે જોળખવાની જૂની પદ્ધતિને બદલે પ્રાથમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી અંકપદ્ધતિ દાખલ કરી;

કેંદ્રસ્થાની અને કંઈક મૂળ સૂરને બદલે મંગીતમાં યુરોપિયન સૂર સ્વીકાર્યો; લોકોનું શારીરિક બળ વધારવા માટે એમ કહેવાય છે કે સરકારી દબાણથી ગોમાંસ ખાવાનું દાખલ કરવામાં આવ્યું; પણ હજી અત્યારે પણ ગામમાં તરફ યાકાહારી કુટુંબો અને હોટેલો છે અને તેમાં ગોમાંસ રાંધી આપવાની કે લાવી આપવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આ તો મેઈજી સમ્રાટે જાણે કે એક રાતમાં જે સુધારાઓ દાખલ કર્યા તેમાંના થોડાક જ છે. મેઈજી સમ્રાટના સુધારાથી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલો બધો સુધારો થયો એ વિશે આગળ ઉપર વાત કરીશું.

જાપાની પ્રજાની સ્વદેશભક્તિ તો હવે જગમગદ્ગર છે; અને જાપાનની, જાપાનની પ્રજાની કે જાપાની વસ્તુમાત્રની સ્તુતિર્નિંદાથી કોઈ પણ જાપાનવાસીના મન પર કેવી અને કેટલી અસર થાય છે એ એક રસ્તે જનતર માણસની પણ ધ્યાન બહાર નહિ રહી શકે.

મારી દૃષ્ટિએ જે લક્ષણોને લીધે આ પ્રજા પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકી છે તે હવે દુકંમાં કહું છું:—

૧. સભ્યતા—જોઅમાં જાંચા દરજ્જાના માણસથી માંડીને તે હેક હલકા દરજ્જાના માણસ સુધીના બધા જ લોકો અતિ સભ્ય છે. ઘરમાં, હોટેલમાં, ગાડીમાં, ટ્રામમાં અને રસ્તા ઉપર પણ આ તો જોવા મળે છે. કોઈ પણ જાપાની કુટુંબમાં ગયા પછી થોડી વારમાં આપણને લાગે છે કે જાણે આપણે આ કુટુંબના જ છીએ. રસ્તામાં કોઈ વિદ્યાર્થી અથવા મજૂરને કશું પૂછીશું તો એ એનું કામ પડતું મૂકીને પણ આપણને પહેલી સગવડ કરી આપશે. હું પોતે ત્યાં ત્યાં જવા પામેલો, ત્યાં ત્યાં બધે જ દેકાણું સરકારી અને બિનસરકારી માણસોએ મારા પ્રત્યે જે મમતા અને સભ્યતા બતાવેલી તેમ જ ઉદાર દિલથી મને જે મદદ આપેલી એ હું પોતે તો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કર્યા સિવાય રહી શકું તેમ નથી જ.

૨. શાંતિપ્રિયતા—હુલ્લડ કે ગાળાગાળી તો કોઈ દિવસ કોઈ પણ દેકાણે મને જોવા નહિ મળેલાં. સુએના રેશન પાસે ટંકાફિસાદનો માત્ર એક જ પ્રસંગ મેં જોયેલો. એક જુવાનીઓ નાનું સરખું પોટકું ધરાવાપૂર્વક મૂકી ગયો અને રેલવે નોકર સાથે મુકાસુકી કરી. યુનિફોર્મ પહેરેલા એ ત્રણ માણસો આવ્યા અને પેલા બે જણને લઈ ગયા. પ્લેટફોર્મ પર માણસોની ભીડ ઓછી નહોતી, છતાં કોઈએ આ બનાવ તરફ લક્ષ જ આપ્યું નહોતું. થિયેટરમાં હજારો શ્રોતાઓ ભેગા થાય તોપણ ટાંકણી પડે તો સંભળાય એટલી નીરવતા હોય છે. ગંધકના ઝરણુવાળા એક ગામમાં હું બે દિવસ રહેલો. ત્યાં તે વખતે પાંચસોએક માણસો ભેગાં થયેલાં. એમાં દોઢસો જેટલાં તો નિશાળનાં બાળકો સહેલ કરવા આવેલાં. અહીં લાગ્યે જ ઘેંઘાટ જેવું લાગતું. અને ઘરના ઓરડામાં બેઠેલા માણસને તો બજાર સરખીયે ન પડે કે આટલાં બધાં માણસો આ જગ્યાએ ભેગાં થયાં હશે. સૌ પોતપોતાનું કામ શાંતિથી કર્યા કરતા હતા. ઘણા જાપાનીઓ પરદેશમાં રહે છે અને એ બધે દેકાણે એમના પોતાના અંદરઅંદરના તેમ જ બીજાની સાથેના વ્યવહારમાં તેઓ શાંતિપ્રિય અને શાણા જણાયા છે એવી એમની શાખ છે.

૩. ગંભીર સ્વભાવ—કેટલાક મુસાફરોની એવી મતની ફરિયાદ છે કે જાપાની લોકોને હસતાં આવડતું જ નથી. આ આરોપ બહુ વજૂદવાળો હોય એમ મને પોતાને નથી લાગતું. જર્મનીમાં શિક્ષણ લઈ આવેલા એક વિજ્ઞાનવેત્તાના કુટુંબમાં તેની પત્ની અભિનય

ગીતાથી અંતિથિતું સ્વાગત કરે અને એ વિજ્ઞાનવેત્તા તથા પુત્રપુત્રીઓ બધાં એમાં સુર મિલાવતાં હોય તો તમે એમના વિષે કેવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારશો! પણ એટલું ખતું કે ખડખડાટ અવાજ કરતું, મુક્તહાસ્ય તો મેં કંઈએ જોયું નહિ. એ લોકો સ્વભાવે ગંભીર હોવાથી દરેક વસ્તુનો ગંભીરતાપૂર્વક સહેજે વિચાર કરી શકે છે.

૪. મનની એકાગ્રતા—તેઓ જે કંઈ કામ હાથમાં લે છે તેમાં પોતાનું સમગ્ર મન પરાની દે છે. ડાંગરનાં ખેતરોમાં ધાસને જ્યારે નવાં ફૂલ આવે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોની ટાળીઓ ત્યાં જાય છે અને કલાકો સુધી એ પુષ્પો એકીટશે જોતાં ત્યાં બેસી રહે છે. ચેરી (આલુનું ઝાડ)ને મોર આવે છે ત્યારે પણ એવું જ અને છે. અત્યારે રંગુનમાં જે જપાની એલચી છે તેની પહેલાંના એલચીએ મને પાંનખર ઝાતુના ચંદ્ર જોવા માટે પોતાને ઘેર નોતરેલો એટલે કે એટલા પર બેસીને ચંદ્ર સામે એકીટશે જોઈ જ રહેવા માટે પ્રેમપૂર્વક બોલાવેલો. માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને ઘેર કાંઈ મહેમાન આવે તો તેની પાસે કાગળ, શાહી, પીછી કેવી રીતે મૂકવાં જોઈએ તેમ જ ફૂલ-દાનીમાં ત્રણ કે પાંચ ડાંખળીઓ કેવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ એ શીખવાડવા માટે જે કાળજી અને ધ્યાન અપાતું મેં જોયું એ હું ભાગ્યે જ વર્ણવી શકું. એ જ એકાગ્રતા તેમનાં તમામ નાનાં મોટાં કામમાં દીસી આવે છે. મેં જેટલા દેશોમાં મુસાફરી કરી છે તે બધામાં જપાનના હૃદય તો બેશક શ્રેષ્ઠ જણાયા છે.

૫. ઉદ્યોગીપણું—આ શુણ્ણ તો માત્ર એક જ દાખલાથી સમજાવી દઉં. જપાનીઓ દોરઢાંખર વિનાના ખેડૂતો છે. ઘણાખરા ખેડૂતો હાથથી જ ખેતીની ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ કરતા હોય છે. કાદાળી અને બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

૬. પ્રમાણિકતા—જપાનમાં તારના પૈસાની રસીદ નથી અપાતી. ખેડૂતલોકો જમીન-દારોને સાંથમાં દાણા આપે છે, અને આ અનાજ જમીનદારને ઘેર ખેડૂતો જ પહોંચાડે છે. જમીનદારોને ખેડૂતનો પાકો ભરેલો હોય છે. ખેડૂતો અનાજનો ઢગલો સીધો કાઢારમાં કરે છે. જમીનદાર તો માત્ર શું મૂક્યું ડાંગર કે બીજું કંઈ એ જ જોતા હોય છે. રીક્ષાવાળા કે ટેક્સીવાળા સાથે રકઝક કરીને ઠરાવવાનું હોતું જ નથી. તમે તમારું પાટ્રીટ કે ચેલી કાઢો, (અને મારે તો ભાષા ન આવડતી હોવાથી ઘણી વખત એમ કરવું પડતું) તે વખતે ધારો હોય તેટલું જ લેવામાં આવે. રેલવે પોર્ટરો પણ એમ જ કરે છે. દુકાનમાં મોર્ગ, હાથરમાલ વગેરે વસ્તુઓ એક મોટા લાંબા ટેબલ પર ઢગલાગંધ તમને દેખાશે અને દુકાનદાર તો કદાચ એક ખૂણામાં બેઠો હશે. લોકો પોતાને જોઈતી વસ્તુ પસંદ કરીને દુકાનદાર પાસે જઈને તેની કિંમત આપી આવે છે. સામાન્ય જપાની ઘર એટલાં નમળાં હોય છે કે ઝાઝી મહેનત વગર ચોર અંદર પ્રવેશી શકે. પણ ચોરીનું નામ તો ભાગ્યે જ સંભળાય છે. જો કે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે ઘરમાં 'ક્રીમીનોક્ક' અને થોડાં ચીનાઈ મારીનાં વાસણો સિવાય બીજું ભાગ્યે જ વધારે કિંમતી તેને મળી શકે. જપાની સ્ત્રીઓ ધરણું નથી પહેરતી. હું કેલીફોર્નિયાથી ન્યુયૉર્ક ગાડીમાં જતા હતા તે વખતે મારી પાસે બેઠેલા મુસાફર સાથે થોડી વાતચીત થઈ. તેમાંથી પણ જપાનીઓની પ્રમાણિકતાની શાખ કેટલી સારી છે એ જણાવા મળેલું. એ પોતે કેલીફોર્નિયાનો વતની હતા, અને વીજળી ખાતામાં ઈન્જનેરનું કામ કરતો હતો. એ વર્ષ સુધી એને સડકનું બાંધારામ જવું હતું. એનું ઘર અને

બગીચો સંભાળે એવો જાપાની બાગવાન એને વખતસર ન મળી શક્યો એટલા ખાતર એને થોડા દિવસ વધારે શેકાઈ જવું પડ્યું એમ જ્યારે એણે મને કહ્યું, ત્યારે મેં પૂછ્યું કે તમારા પોતાના જ દેશના કાઈ માણસને તમે એ કામ ન સોંપી શકો કે શું? એણે મને ના પાડી અને વધારામાં કહ્યું કે જોટલી કાળજી અને સંભાળથી હું પોતે માત્ર ઘર અને બગીચો સંભાળું એટલી કાળજીથી જાપાની માણસ માત્ર બધું સંભાળશે. આટલી સારી શાખ અને છાપ હોવા છતાં વેપારધંધામાં એમના પોતાના દેશમાં એમની શાખ આટલી સારી નથી. અને તેથી ચીનાઓની તુલનામાં એમને આ બાબતમાં ઘણું શોષવું પડે છે. હવે એક એક જણ—સરકાર સુદ્ધ—આ કાળી ટીલી બૂરસી નાખવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, અને દેશમાંથી નિકાસ થતો લગભગ તમામ માલ પહેલાં તપાસવામાં આવે છે.

૭. સહનશીલતા અને આત્મહત્યાપણું—કાઈ જાપાની ઉપર જ્યારે પણ કંઈ આક્રમક આવે પડે છે ત્યારે તે પોતે એવો વિચાર કરે છે કે એનું પરિણામ મારે જાતે જ બોગવી છૂટવું જોઈએ. બીજાને તકલીફ આપવાનો મને જરાકે અધિકાર નથી. મારો એક મિત્ર જાપાની કુટુંબમાં રહેતો હતો. ધરધણી એક વખત મદિરા પડ્યો અને એક રાત્રે ગુજરી ગયો. મારા મિત્રની જિંધમાં ખલેલ ન પહોંચે એટલા ખાતર મરનારની સ્ત્રીએ બધું જ કામ ખૂબ કાળજી અને શાંતિથી લવલેશ ગલરાટ કે થોંધાટ વિના આટોપી લીધું. બીજે દિવસે સવારે હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મારા મિત્રને નાસ્તો કરાવ્યો એટલ એ. તો પોતાને કામે ચાલ્યો ગયો. બપોરના પછી જ્યારે એ પાછો આવ્યો ત્યારે દફનાવવાની બધી તૈયારીઓ જોઈને એને કુતૂહલ થયું. એણે પૂછ્યું ત્યારે જ એને ખબર પડી કે એનો યજમાન જ ગુજરી ગયો હતો. તમારા કુટુંબમાં હું રહું છું અને અહીં આવી રીતે માંદગી આવી અને મૃત્યુ નીપજ્યું ત્યાં સુધી મને ખબર સરખી પણ કેમ ન આપી? અને હું કંઈક અંશે પણ મદદ કરી શકું એવી જો તક મને મળેલી તે તમે કેમ છીનવી લીધી? એવું મારા મિત્રે જ્યારે મરનારની દોકરીને પૂછ્યું ત્યારે બહુ જ નમ્રતાથી એને કહેવામાં આવ્યું કે આટલા વારંવાર તમને અગવડ કરવી એ અમને જરાય ઉચિત ન લાગ્યું. ડૉ. જી. એચ. કઝીન્સે-પણ આવો જ એક દાખલો દાંકયો છે, કે મારા રસોઈયાનું બાળક ખોવાઈ ગયેલું અને આખી રાત તેને કદખાંત કરતો બીજાએ જોયેલો, છતાં સવારમાં હસતાં હસતાં જ આ વાતની મને ખબર આપેલી. જાપાનમાં 'હરકોરી' નો એક રિવાજ છે. આ આત્મહત્યા કરવાની એક રીત છે. આમાં મનુષ્ય જાણીબૂજીને એક જગાએ બેસીને પોતાને જ હાથે પોતાનું પેટ તરવાર વડે ચીરી નાખે છે. આ સદ્ગુણને લીધે જ વિધવા માતાઓ, જો પોતાના દિકરાઓ નિરાધાર માતાની ચિંતાના કારણે યુદ્ધ કરવા જતાં આનાકાની કરતાં હોય છે તો શોક કરતી હોય છે.

૮ કૃતજ્ઞતા—કાઈ જગ્યાએ કાઈ માણસ મીઠા બટાટા દાખલ કરે તો તેના નામનું સ્મારક ત્યાં બિંદુ કરવામાં આવે છે. કાઈ માણસ ઉપયોગી ઝાડ રોપે અથવા સહકારી મંડળીઓ સ્થાપે તો તેમનાં સ્મારકો ગામડે ગામડે બિંદા કરવામાં આવે છે. જાપાની લેકોની કૃતજ્ઞ વૃત્તિ બનાવી આપવા માટે આ પૂરતું છે. સ્મારકો બિંદા કરવાની આ પ્રથા કેટલાક ક્રિસ્તાઓમાં ધેલજાભરેલી લાગશે. દાખલા તરીકે એક વાંદરા માટે પણ પથ્થર બિંદો કર્યો છે. મંચુરિયામાં એક ઘોડો મરી ગયો તો તેની યાદગીરીમાં ૮ ફીટ બિંદો પથ્થર છે, એક

કુસ્તીના દંડમાં એક ગામડીઓ લુવાન હતો એટલા માટે એનું પણ એક રમારક કિયું હતું. આ રમારક ધણીખરાં તો સાદાં જ હોય છે. ખરબચડા પથ્થરના ટૂકડા હોય છે, છતાં લોકોની કૃતજ્ઞતાની લાગણીના નિદશેક ચિહ્ન તરીકે તેમ જ જૂતકાળનાં સત્કાર્ય—ભલેને ધણી નાનાં—ની સ્મૃતિ તાજી કરાવનાર તરીકે તેમજ ભાવિ પ્રગતિને પ્રેરક બળ પૂરું પાડનાર દૃષ્ટાંતો તરીકે તેની કિંમત ધણી જ છે એમાં તો બે મત હોઈ જ ન શકે.

૯ સાદું જીવન—ધર સાદાં હોય છે, અને લાકડું, ઘાસ, સાદડી, પનરાં, કાગળ અને નળિયાંનાં બનાવેલાં હોય છે. રાચરચીલામાં આટલી વસ્તુઓ હોય છે:—ચૂસો (દિવાની), થોડાં ઓશિશાં, લખવા, વાંચવા, અને જમવાના ઉપયોગમાં લેવાનું એક નીચું ટેબલ, દિવાલ પર વાળેલું એકાદ ચિત્ર લટકતું હોય, બારણાની દિવાલ ઉપર એકાદ સુરાકય ચીની લિપિમાં ચીનરીને મઠાવીને કદાચ લટકાવ્યું હોય, એકાદ ફૂલદાની અને લખવાનું એક ખાનું હોય. આ ખાનામાં હિંદી શાહી, એ શાહી વડે લખવાનો રંગ તૈયાર કરવા માટે ચિનાઈ માડીનો એક નાનો દટકો, ચીની અને જાપાની અક્ષરો ચીતરી શકાય એવી એક પીંછી અને થોડાક કાગળ. એક જ ઓરડો. દિવાનખાના તરીકે, અભ્યાસના ઓરડા તરીકે અને રાતે સૂતાના ઓરડા તરીકે વપરાતો હોય છે. રમ્મઈ કે ગોદડું, મચ્છરદાની અને ડાંગરનાં છોડાં ભરીને બનાવેલાં નાનાં ગોળ ઓશિશાં એ બધું દિવાલમાં મૂકેલાં તાકાંમાં દિવસના સંતાડી રાખવામાં આવે છે. બારીબારણાંને બરડવાં, સાંકળ, આંકડી કે આગળો કશું જ હોતું નથી. આગળ કે પાછળ લડસેલવાથી જ એની ઉઘાડ-વાસ થતી હોય છે, પણ આ ધરો સ્વચ્છતા અને સુધડતાના નમૂના હોય છે. ખોરાક સાદો હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં ચોખા, કોળ, રાટલી, દરિયાઈ પાસો, શાકભાજી, મચ્છી કે માંસ હોય છે.

કપડાં પણ સાદાં હોય છે. મરદ, ઓરત અને છોકરાં સૌ કીમોનો વાપરે છે. અને આગળ જગ્યાનું તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓ ઘરેણાં નથી પહેરતી, પણ પોતાની ધનસંપત્તિ બતાવવા માટે કીમોનો ઉપર મેંધી કેર મૂકે છે. શ્રીમંત અને ગરીબ બંને જ લાકડાંનાં પગરખાં—ગેરા વાપરે છે.

જાપાનમાં અધિકારીવર્ગનો પોશાક યુરોપિયન દેટ, ક્રાટ, પાટલન અને જૂટ છે. સ્ત્રીઓ પોતાના મુંદર કીમોનોને વળગી રહી છે અને પુરુષો પણ ધેર તો કીમોનો જ વાપરે છે. પાટલન પહેરીને જાપાની પરંપરા પ્રમાણે જમીન પર પગ વાળીને બેઠવાનું આવે છે ત્યારે વિચિત્ર અને કદાચ રિચિતિ થતી હોય છે. જે એમને બનાવ્યું કે બ્રહ્મદેશના 'શામ બોખ્ખી' યુરોપિયન પાટલન કરતાં વધારે અનુકૂળ આવશે.

૧૦ બ્યવસ્થા—આ તો એમનાં ઘર ઓફિસો, કુકાનો અને કારખાનાંમાં ચોખ્ખી નજરે પડે છે. મખાલે બધા જ લોકો જમવા બેસતા હોય છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સમગ્ર પ્રગતિને અવરમાના પાદ અપાઈ રહ્યા છે.

અમૃતલાલ નાથાલાલ માદી

અપૂર્વ]

• કલ્ચરનાથી પ્રેરત થતા 'પ્રજ્ઞાદ બારવ'ના એકાદેશ-૧૯૩૩ ના અંકમાં જાપાનના માંડેશમાં Agricultural College ના અધ્યાપક ચાકચન્દ્ર ધોષે જાપાનનો પોતાનો અંગત અનુભવ જણાવે છે. has made Japan Great નામના લેખ દ્વારા આપ્યો છે તેનો અનુવાદ.

સોય બીન્સ

[ગર્ભાશયી ચાહુ]

બીજાં તુલો સાથે મેળવણી

હોરને ખવડાવવા માટે અને સાઇલેન્સ બનાવવા માટે સોય બીનને મકાઈ, જુવાર, અપાનીઝ શેરડી વગેરે સાથે વાવવાથી બનેલો પાક સારો થાય છે. મકાઈ વગેરે સાથે મેળવીને એક જ હરોળમાં વાવી શકાય અગર તો બે હરોળની વચ્ચે સોય બીન વાવી શકાય. મકાઈ પાંચ પાંચ ફુટની હરોળમાં દોઢ દોઢ ફુટને છોટે બે ત્રણ દાણા પ્રમાણે વાવીને વચ્ચે સોય બીનને ખૂબ જડા ચોરવામાં આવે તો દર એકર દીઠ દરેક જાત પાંચ પાંચ દન સુધી સાયલેન્સ માટે ઊતરે છે. મકાઈ વગેરે સાથે વાવવામાં પેર્કીંગ, મંચુ, બ્લેક આઈફાઈ અને મીડવેસ્ટ જેવી સોય બીનની જાતો બંધબેસતી આવે છે. નીચે જણાવેલાં મિશ્રણ બહુ સારાં પડશે:

(૧) સોય બીન અને વટાણા—બન્ને જુદા જુદા વાવવાથી જેટલો પાક ઊતરે છે તેનાથી બનેલો બેગો વધારે ઊતરે છે. વટાણા સાથે વાવવા માટે સોય બીનની ડાંડી મજબૂત અને ઊંચી થતી હોય તેવી જાત પસંદ કરવી જોઈએ, જેથી વટાણાના છોડ વેલાની જેમ તેને ચીંટાઈ વળે. વળી બીજાં એ ખાનમાં રાખવું જોઈએ કે બનેલી એવી જાતો પસંદ કરવી જોઈએ કે જે લગભગ સાથે પાકી રહેતી હોવી જોઈએ; નહિ તો એકમાં શિંગો ભરાઈ ગઈ હોય તે વખતે બીજા ઉપર ફૂલ બેસતાં હોય તેવી મેળવણી થાય તો બનેલો કાપતી વખતે જોઈએ તેવો લાલ ઉડાવી શકાય એવું ઘાસ તૈયાર ન થઈ શકે. વટાણા કરતાં સોય બીનના છોડના પશુ વધારે હોવા જોઈએ, જેથી વટાણાના છોડ તેમને છૂટથી ચીંટવાઈ શકે. જો બીને છૂટું વેરીને ખેડી નાખવામાં આવ્યું હોય તો દર એકર દીઠ સુવામણ સોય બીન અને ૨૫ શેર વટાણા જોઈએ. જો બી ત્રણ ત્રણ ફુટની હરોળમાં વાવવામાં આવ્યું હોય તો આનાથી અડધું બી ચાલશે. સોયબીનના દાણા શિંગમાં પૂરા વધી ગયા (full grown) હોય અને વટાણાની પહેલી આવેલી શિંગો ભરાઈ ગઈ હોય ત્યારે આ પાકને કાપી લેવો જોઈએ.

(૨) સોય બીન અને મકાઈ—બીજા કોઈ પણ જાતના અનાજ કરતાં સોય બીનનું મિશ્રણ મકાઈ સાથે વધારે થાય છે. એક જ હરોળમાં, જુદી જુદી હરોળમાં, એક પછી એક જાતની બદલાતી હરોળમાં (alternating rows) તથા બેગા દાણા નાખીને ગમે તે રીતે મકાઈ અને સોય બીન સાથે વાવી શકાય છે. સાઇલેન્સ બનાવવામાં, ઉખેડી ખવડાવવામાં, ચારવામાં વગેરે બધા ઉપયોગ માટે આ મિશ્રણ સર્વોત્તમ છે.

(૩) સોય બીન અને જુવાર—બનેલા મિશ્રણથી સુંદર સાઇલેન્સ બને છે. આ મિશ્રણ માટે જોઈતી વધતી અને વેશા જેવી નીકળતી સોય બીનની જાત વાપરવી જોઈએ.

વહનિયા અગર તો વિદગ્ન-ફાઈવનો લુવાર સાથે ફીક મેળ ખેસે છે. લુવાર મળ્યુંત દાંડીની નેઈએ, જેથી સોય બીનના વેલા તેની સાથે વોંટળાઈ શકે. દર એકરે ૪૫ શેર સોય બીન અને ૧૫ શેર લુવાર બી માટે બસ થશે.

(૪) સોય બીન અને સુદાનગ્રાસ—આ મિશ્રણ પલ્ક ઉત્તમ કાઠીનું છે. પાક પાંચ સારા ઊતરે છે અને તેમાંથી દોરનો ખોરાક પલ્ક સમ્રમાણ (balanced) બની રહે છે. સુદાનગ્રાસમાં નત્રિલ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે અને સોય બીનમાં તે વધારે છે એટલે એકની ઊંચુપ બીજથી પુરાઈ જાય છે. ધાસ બનાવવા માટે એકરે ફીક ૫૦ શેર સોય બીન અને ૧૦ શેર સુદાનગ્રાસનું બી ભેળું કરીને છાંટી દેવાં નેઈએ છે. ત્યારે સોય બીનના દાણા શિંગોમાં બરાબર ભરાઈ જાય, ત્યારે કાપીને સૂકવવાથી સરસ ધાસ (Hay) તૈયાર થાય છે.

લણણી (Harvesting)

ત્યારે સોય બીનના દાણાનો પાક લેવાતો હોય ત્યારે છોડને બરાબર પાકી જવા દેવો નેઈએ, નહિ તો દાણા મોકાયાઈ જાય છે અને વજન ઘણું જ ઓછું ઊતરે છે. ત્યારે શિંગો પાકી થઈ જાય છે ત્યારે લગભગ ૯૦ થી ૯૫ ટકા સુધી પાંદડાં પડી ગયેલાં હોય છે. સોય બીન કાપવાનો આ બરાબર વખત છે. આનાથી વધારે વખત રહેવા દેવામાં આવે તો શિંગો મુકાઈને ફાટવાનો અને દાણા વેરાઈ જવાનો ભય રહે છે. પવન અને તાપ બન્નેને લીધે શિંગો જલદી ફાટે છે, માટે તે વખત આવતાં પહેલાં પાક કપાઈ જવો જ નેઈએ. મીડિયમ ગ્રીન અને તેના જેવી બીજી જાતનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે દાણા પાકવા આવતાં જ શિંગો ફાટીને દાણા વેરાઈ જવા માંડે છે. આવી જાતો શિંગ ફાટતા પહેલાં એટલે લગભગ ૫૦ ટકા પાંદડાં ખરી પડે કે તરત જ કાપવા માંડવી નેઈએ, નહિ તો ઘણું જ નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

પાકના ઉતારાનો આધાર બીજી જાત, જમીન અને ખેડ વગેરે રખાએલી બીજી કાગળ ઉપર રહે છે. સામાન્ય રીતે એકરે ૨૦ થી ૨૫ મણ દાણા નીકળે છે. સારી જાતોમાં એકરે ૨૫ થી ૩૦ મણ દાણા અથવા ૨ ટન સુધી ધાસ નીકળે છે. બધી જ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો એકરે ૫૫૫૫ મળુની આસપાસ દાણા અથવા સાગચાર ૮૦ સુધી ધાસ—ગોનર (Hay) નીકળે છે. એકરે ૭૦ થી ૭૫ મણ દાણા ઊતર્યાનું પલ્ક બનેલું છે; પલ્ક તે તો અપવાદ રૂપે જ.

ધાસ પાકવું

સોય બીનનું ધાસ (Hay) બનાવવું હોય ત્યારે દાણા અડધા ભરાઈ જાય અને નીચેનાં પાંદડાં પીળાં પડવા માટે કે કાપણી પાડવી નેઈએ. ને આનાથી વહેલી કાપણી કરવામાં આવે તો નત્રિલનો ભાગ વધારે આવે, પરંતુ વજન ઓછું ઊતરે અને આનાથી વધારે વખત રાખવામાં આવે તો પાંદડાં ખરવા માંડે અને ગળા પાંખડાં બરડ થઈ જાય. આનું ધાસ દોર વધારે ખાતાં નથી અને બગાડ પુકડા કરે છે. છોટવા ઉપરથી ત્રાકાનું પાણી બીટી જાય ત્યાર પછી આખો દિવસ કાપણી શરૂ રાખવી નેઈએ, ને બીના છોટવા

કાપવામાં આવે તો સુકાતાં વાર લાગે અને અમુક જાતના રોગ પાણુ દાખલ થવાનો સંભવ રહે છે. કાપેલા છોડ થોડાક કરમાઈ જાય એટલે થોડે થોડે છોટે હારિમાં ઊસરડીને એકઠા કરવા. પાંદડાંને લાંબીને ચૂરો થાય તેટલાં સુકાવા દેવાં ન જોઈએ. એકાદ બે દિવસ આ સ્થિતિમાં રહેવા દઈને પછી તેની નાનીનાની ઢગલીઓ વાળી દેવી જોઈએ. ચારપાંચ દિવસમાં ઘાસ ઘરમાં ભરવા જેવું સડું થઈ જશે. ઢગલાઓમાં ઘાસ સુકાવા દેવાથી પાંદડાં ખરી પડતાં નથી, અને ઘણાખરા ભાગ છાયામાં સુકાયેલા હોવાથી ઘાસ લીલાશયડતા રંગનું રહે છે. સૂર્યના તાપમાં સુકાયેલા ભાગ પીળો પડી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાંનાં કેટલાંક સત્તે પણુ ઓછાં થાય છે અને વજન પણ ઓછું થાય છે. ઘરમાં ભરતાં પહેલાં ઘાસ (Hay) બરાબર સુકાયેલું છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. બેજ અને બાક બે બેગા થવાથી કેટલાક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘાસની જાત તદ્દન બગડી જાય છે અને આગ લાગવાનો પણ સંભવ રહે છે. એક એકર જમીનમાંથી ૨ થી ૪ ટન ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

સોય બીન એકલાનું સાયલેજ સાડું થઈ શકતું નથી. તેની અંદર નત્રિલનો ભાગ હોય છે. તેનું કહોવાણુ થતાં તેમાંથી પુષ્કળ દુર્ગંધ છૂટે છે. ઢોર તેને રસથી ખાતાં નથી. કાંઈ પણ જાતના નત્રિલપ્રધાન ઘાસ એકલાનું જ સાયલેજ સાડું થતું નથી. દૂધ-ધીમાં પણ એની વાસ ઊતરી આવે છે. મકાઈ, જુવાર, વગેરે સાથે બેજવાને સાયલેજ કરવામાં આવે તો ઘણું સાડું થાય છે.

સાયલેજ માટે મકાઈ અને સોય બીન સાથે વાવવાનાં હોય તો બે ભાગ મકાઈ અને એક ભાગ સોયબીન એ પ્રમાણમાં બન્ને બી બેગાં કરી વાવવાં જોઈએ. બે મકાઈની જાત એવી હોય કે તેના ઉપર પાંદડી પુષ્કળ આવતી હોય તો સોય બીન તેના વંણુછામાં આવી જવા સંભવ છે. આથી સોયબીન સારા નહિ થાય. આ પરિસ્થિતિમાં બન્ને પાક જુદાજુદા ઝોરીને સાયલેજ બનાવતી વખતે એકઠા કરવા સારા છે. બે-ત્રણ ગાડાં મકાઈના છોડવા અને એક ગાડું સોય બીન એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરીને કાપીને ખાડામાં પૂરી દેવાથી સાયલેજ જોઈએ તેવું સાડું થાય છે.

સોય બીન ઉપર ફૂલ-ભોરી દેખાય ત્યારથી તે દાણા પૂરેપૂરા ભરાઈ જાય ત્યાં સુધીમાં ગમે તે વખતે સાયલેજ બનાવવા માટે કાપી શકાય છે. દાણા અડધા ભરાઈ જાય અને પાંદડાં પીળાં પડી ખરવા માંડે તે પહેલાં કાપવાનો વખત ઉત્તમ છે. આ વખતે સાયલેજનો ઉતારો પણ સારો આવે છે અને જોઈએ તેવું સત્ત્ર પણ ઘાસમાં આવેલું હોય છે.

ચોમાસા અને શિયાળામાં ઢોરને મકાઈ, જુવાર અને બીજું કંઈય ઉખેડીને લીધું તાજું ખવડાવવામાં આવે છે. તે રીતે સોય બીનનો પણ ઉપયોગ થાય છે. દાણાની અંદર તેલનો ભાગ આવે છે. એટલે મજૂરી કરનાર તેમ જ દૂધાળાં ઢોરને માટે તે ઘણું જ સરસ ખોરાક છે. જુવારનું બાડું વગેરે ખવડાવતી વખતે ખેડૂતો બળદને તેલ તો પાચે જ, અગર ઘણસલાં તેલમાં બોળા બોળાને ખવડાવે છે. સોય બીનમાં નત્રિલ વધારે છે તેમ જ તેમાં સ્વાભાવિક તેલ પણ છે; તેથી બીજાં બાડાં કરતાં સોય બીનનું બાડું (soilage) ચડતા પ્રકારનું છે.

સોય બીનના ઉપદ્રવો

સામાન્ય રીતે બીન પાકો સાથે સરખાવતાં સોય બીન રોગો અને બીનનું જીવન સામે સારી રીતે ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ ધરાવે છે, છતાં પણ તે બધા રોગોથી પર તો નથી જ. બીન પાકોને રોગ લાગે છે અને તેનાથી બચાવ કરવા માટે ઉપાયો યોગ્ય પડે છે, તે પ્રમાણે સોય બીનના પાક માટે પણ કરવું જોઈએ.

બી ઉપરના પાસા (mottling of the Seed), સોય બીનનો દાણો શિંગળે લાગેલા હોય છે તે જગોએ ઘોળા અગર બીન રંગના નાના કાપા (scar) જેવું હોય છે તે સિવાય આખા દાણાનો રંગ એક જ હોવાં જોઈએ. પણ ઘણી વખતે દાણા ઉપર જુદા જુદા રંગના પાસા પડેલા દેખાય છે. અગ્રણ્યો માણસ કેટલીક વખત એમ સમજી બેસે છે કે જુદા રંગના દાણાનાં સ્ત્રી અને પુંકસરનો પ્રયોગ (crossing) થયેલો હોવો જોઈએ; પણ વસ્તુતઃ આમ નથી. ઘઉં, જવ વગેરે અનાજ માફક એ સ્વ-ફલિત (self fertilized) હોય છે. એટલે, ઇટાસાન, હાખારો વગેરે જાતો ઉપર તપખીરિયા રંગના આછા જાડા પાસા પડે છે. કેટલીક વખત મેંચુ ઉપર વાદળી રંગના પાસા માલૂમ પડે છે, અને તે તેના કાળા રંગના કાપ (scar) માંથી ચારે તરફ પસરેલા હોય છે. મીઠિયમ ગ્રીન અને કોલ્ડબિયા જેવા લીલા રંગના દાણા ઉપર કાળા રંગના પાસા હોય છે.

પાસા પડવામાં જમીન, જાત અને કાપવાનો વખત પણ કારણભૂત અને છે. કેટલીક જાતો અમુક પરિસ્થિતિમાં બીજ કરતાં પાસાનો ભોગ વધારે થઈ પડે છે. હોડવા કુમળા કપાય છે ત્યારે દાણા ઉપર પાસા વધારે દેખાય છે. માટે દાણા કરવા માટે હોડ પૂરા પાકે જ કાપણી પાડવી જોઈએ. દાણા ઉપર કોઈ પણ જાતની હાનિ થઈ હોય તેની પાસે પાસા ખાસ દેખાય છે. ત્યારે દાણો પકવ થતો આવે છે ત્યારે રંગના પાસા સહેલાઈથી દેખી શકાય છે અને દાણો ચૂકા થતો જાય છે તેમ પાસાનો રંગ ઘેરો અને છે. ઘણુંજુ એક શિંગમનાં બધા જ દાણા સારા હોય છે કે બધા જ ઉપર પાસા પડેલા હોય છે. કોઈ વખત એવું પણ અને છે કે એક શિંગના થોડા દાણા સાફ હોય અને થોડા ઉપર પાસા પડેલા હોય. એક જ બી જુદી જુદી જગ્યાએ વાવતાં કેટલીક જગોએ પાસા દેખાય છે અને બીજી જમીનમાં જરા પણ દેખાતા નથી.

સોય બીનના દાણામાં એન્થોસાયનસ અને ટેનીન્સ (anthocyanins and tannins) વધારે પડતા પ્રમાણમાં ભોગ થાય છે ત્યારે પાસા દેખાય છે, એવું કેટલાક પ્રયોગો ઉપરથી જણાય છે. આ પદાર્થો ખાંડ (Sugars) માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. હોડવાના રસમાં ખાંડનો ભોગ હોય છે અને તે જમીનમાંથી લીધેલાં પોષક તરવા (nutrients) માંથી અને છે એટલે જમીનની જાત અને પોષક રસ (nutrient sap) ઉપર આભેદવા, મુરખું અજાણું વગેરે બદલાની (Physiological) પરિસ્થિતિઓનું પરિણામ પાસા માટે જવાબદાર છે એવું સમજાય છે. આ ખામીનો સામનો કરવા માટે ખાસ ઉપાય લેવા મળ્યા નથી. જે જમીન અગર આબોહવામાં આ ખામી માલૂમ પડતી હોય ત્યાં આ ખામી સામે ટક્કર ઝીલો શકે એવાં બી ક્યાં છે તે પ્રયોગ દ્વારા નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

હિમ બીજ ધણા પાકા કરતાં સોયબીન હિમ વધારે સહન કરી શકે છે. શેાડું ધણું હિમ તો છોડવા કુમળા હોય કે પાકટ હોય તો પણ હિસાબમાં જ નથી. કકડતું હિમ પડે તેની અસર તેના ઉપર થાય છે જ.

ખપરડી (grass hoppers) જે જાતની ખપરડી ધોડાધાસં (alfalfa or lucern) ઉપર અસર કરે છે તે સોય બીન ઉપર આક્રમણ કરે છે. છોડવા બીજતા હોય છે ત્યારે આ પ્રાણીઓ ભયંકર નુકસાન કરે છે. નીચેનું ઝેર આપવાથી ખપરડીનો નાશ થાય છે:—

ઘઉંનું બૂસું	૫૦ શેર
પેરીસ ગ્રીન અથવા સોમલ (શુદ્ધ કર્યા વિનાનો ચાલે)	૨ શેર
ગોળનો કચરો (Molasses)	૮ શેર
પાણી	૫૦ શેર
એમીલ એસીટ્ટ -	૧૧ અધોળ

ઘઉંનું બૂસું અને પેરીસ ગ્રીન અથવા સોમલને સુકા જ મેળવી દેવા. ગોળનો કચરો અને પાણીને ભેગાં કરીને અંદર એમીલ એસીટ્ટ નાખી દેવો. ઘઉંનું બૂસું અને ઝેર ઉપર આ મિશ્રણ છાંટીને બધું ભેળસેળ કરી દેવું. તૈયાર વસ્તુ લોચા વળે તેવી નહિ પણ ખેતરમાં ભભરાવી શકાય તેવી બીની હોવી જોઈએ. ૮ થી ૧૦ પાઉન્ડ બૂકા એક એકરમાં વેરવા માટે પૂરતો છે. સારામાં સારી અસર બપોજે તે માટે આ મિશ્રણ ખેતરમાં વહેલા પરાંદમાં વેરી દેવું જરૂરી છે.

સસલાં—સસલાં સોય બીનના છોડનાં ખૂબ જ શોખીન હોય છે. જ્યાં ખેતીમાં સસલાંનો બેહદ ત્રાસ હોય છે ત્યાં તો તે આખા પાકનો નાશ કરી નાખે છે, ખાસ કરીને કુમળા છોડવાને સૌથી વધારે નુકસાન થાય છે. બારબેટ, ટેકિયો, ચીકવીટા વગેરે જાતો ઉપર તો સસલાં એક પાઉન્ડ રહેવા દેતાં નથી. પ્લેંક આદિપ્પાદિ અને ઇટાસાન જેવી જાતોને સસલાં જરાક ઓછું નુકસાન કરે છે અને મૈયુ જેવી જાતને સસલાં બહુ છેડતાં નથી. જ્યાં સસલાંનો ઉપદ્રવ ધણો જ હોય ત્યાં કાં તો આવી જાતો વાવવી જોઈએ અથવા ખીજી જાતો વાવવી પડતી હોય તો ખેતરની ચારે બાજુ તારની જાળીની વાડ કરવી જોઈએ. જો વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું હોય તો ચારે તરફની વાડની નજીકની થોડી હરોળો ઉપર ચૂનો અને સોમલનું બનાવેલું કોઈ ઝેર છાંટવાથી નુકસાન ઘણું અટકાવી શકાય છે.

આ સિવાય બીજા ધણા રોગો સોય બીનને લાગે છે, પણ તેમાં બિતરવાનું આ સ્થાન નથી.

સોય બીનની જાતો

સોય બીનની જાતોનો આંકડો લગભગ ૧૫૦૦ સુધી થવા જાય છે. સુધારેલી તથા જંગલી બંધી જ જાતોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. લગભગ ૫૦૦ જાતોનું તો વર્ણન પણ મળે છે અને મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ખેતીવાડી ખાતાએ તેટલી જાતો ઉગાડીને તેમાંથી તે દેશને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ૫૦—૧૦૦ જાતો નોખી પણ પાડી નાખી છે. આમાંની ૨૫ જાતોનો પ્રચાર ધણો થયો છે. આગ્રોહવા અને અક્ષાંશ રેખાંશને અનુકૂળ આવે તેવી જાતો જુદી જુદી જગોએ વહેંચાઈ ગયેલી દેખાય છે. વળી જે જાતનો જ્યાં વધારે ઉપયોગ હોય ત્યાં તેના શુણ્ણ (તેજ વગેરે) જોઈને તે જાતનો ખાસ પ્રચાર થાય છે.

સોય બીનની ગતોનાં લક્ષણ (characteristics) માં ખૂબ ફેર છે. આ લક્ષણો ઉપરથી જ લુદી લુદી ગતોને નોખી પાડી શકાય છે. કેટલીક ગતોના ઊડવા વેગો જેવા હોય છે ત્યારે બીજાના સીધા હોય છે. કેટલીક ગતો વહેલી પાકે છે ત્યારે બીજાને તેટલા વખતમાં ફૂલ આવતાં હોય છે. લુદી લુદી ગતોના પાકવાના વખતમાં મોટા તફાવત હોવાથી સોય બીન લુદી લુદી આમોદવામાં પેદા કરવામાં ઘણી જ સરળતા પડે છે; કારણ, સમગ્ર દરેક ગતની આમોદવાને માફક આવે તેવી ગતો તેમાં મળી આવે છે.

બીના રંગ પણ લુદા હોવાથી બી ઉપરથી ઘણી ગતોને લુદી પાડી શકાય છે. આછા સોનેરી રંગથી માંડીને લીલા, તપખીરિયા અને કાળા રંગ સુધીનાં બી થાય છે. બીના કદમાં પણ મોટામાં મોટી ગતના અને નાનામાં નાની ગતના દાણામાં સમગ્ર આકારો ફેર પડી ગય છે એટલે દાણાનું કદ પણ ગતો લુદી પાડવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી દાણાના આકાર (shape) માં પણ ઘણો ફેર હોય છે. કેટલીક ગતોના દાણા વટાણા જેવા ગોળ હોય છે, કેટલીકના લંબગોળ હોય છે અને કેટલીકના ચપટા હોય છે. દાણા ઉપર કાપ હોય છે તે પણ ગત પારખવામાં ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

સોય બીનને ધોળાં અગર બૂરાં ફૂલ થાય છે. કેટલીક ગતોનાં એક જ રંગનાં ફૂલ હોય છે ત્યારે કેટલીકનાં બન્ને ગતનાં હોય છે, પરંતુ એક જ ઊડવા ઉપર બે રંગનાં ફૂલ આવતાં નથી. ગત પારખવામાં ફૂલનો પણ ઉપયોગ થાય છે.

લુદી લુદી ગતનાં સોય બીનને પાકતાં માટે લુદો લુદો વખત લાગે છે. વહેલામાં વહેલી પાકતી ગતો કરતાં મોડી પાકતી ગતો ઉપર પોંદરાં વધારે લાંબો વખત સુધી રહે છે અને તેમનો ફાલ પણ પુષ્ટજ થાય છે. આથી મોડી પાકતી ગતો દોરના ધારાચારા અને સાદાજેઝ માટે ખાસ વપરાય છે, તથા વહેલી પાકતી ગતો દાણા ઉત્પન્ન કરવા માટે વાવવામાં આવે છે. રથજ અને આમોદવાનો ફેર પડનાં પાકવાના દિવસોમાં થોડોઘણો ફેર પડે છે, પણ એક જ રથજ ઉપર લેવાતા પાકાની ગતો લુદી પાડવા માટે આ વખતનો પણ થોડો આધાર લેવામાં આવે છે.

કેટલીક ગતોમાં પાકવા સુધી દાણા શિંગોમાં જ રહે છે, ત્યારે બીજામાં દાણો પાકે થતા આવતાં જ શિંગો ખુલી ગય છે અને દાણા વેરાઈ ગય છે. જે ગતોમાં દાણા વેરાઈ જતા હોય તે ધારાચારાના કામમાં આવે છે. ગત લુદી પાડવામાં આ વસ્તુનો પણ કંઈક અંશે વિચાર કરવામાં આવે છે, ખાસ કરીને જંગલી ગતોમાં દાણા વેરાઈ જવાનું વધારે હોય છે.

દરેક ગતના સોય બીનના ઊડવા ઉપર અને શિંગ ઉપર વાળની ફેવાડી હોય છે. વાળની ફેવાડીનો રંગ ગતોના વર્ગોકરણમાં ખાનમાં લેવામાં આવે છે. લુદી લુદી ગતો ઉપર ફેવાડી વધારે ઝાઝી પજુ હોય છે. શિંગો અગર તે પાપડીનો રંગ પીત્તા, બરો, તપખીરિયો કે કાલો હોય છે. વળી કેટલીક ગતોમાં પાપડીએ ઝૂમખાળંધ આવે છે, ત્યારે બીજામાં તેવાં ઝૂમખાં હોતાં નથી. પાપડીએ પજુ મોટી નાની અને આકારમાં લુદી લુદી હોય છે. આથી પાપડી પજુ વર્ગોકરણમાં ઉપયોગી થાય છે.

નીચેના ક્રમાંકોમાં સોય બીનની મુખ્ય ગતોનું વર્ણન આપેલું છે:—

એબોની (Ebony)	દાણા અને ધાસ	મજબૂત સીધા અને ધણાં ગાળાંખંખડીવાળાં.	૧૨૦	બદામી	"	૪૦ થી ૪૫	૨ થી ૩	૫૭૫૦	કાળો	કાળો	...	૧૮૦૪
એલ્ટન (Elton)	દાણા	"	૧૦૫ થી ૧૧૦	રાબોગી	બૂરો	૪૫	"	૨૬૨૫	આછો સોનેરી	પીળો	૪૦-૩	૧૭૦૪
હાબરો (Habaro)	દાણા તેલ માટે	"	૧૦૫	બદામી અને આછો વાદળી	બૂરો અને ધોળો	૪૫	"	૩૧૦૦	"	તપખીરિયો	...	૧૮૦૬
હાબરલેન્ડ (Haberland)	દાણા અને ધાસ	"	૧૨૫	બદામી	"	૫૦ થી ૫૫	"	૨૪૦૦	"	દૂરો તપખીરિયો	૩૮-૫	૧૮૦૩
હાહ્ટો (Hahto)	દાણા ધાસ સાકમાં લીલા દાણા	મજબૂત, સીધા અને પુદ્ગળી ગાળાંખંખડી- વાળા (Bushy)	૧૨૫ થી ૧૩૫	બદામી	બૂરો	૫૫ થી ૬૦	"	૧૨૫૦	પોપડી	કાળો	૪૦-૬	૧૪ થી ૧૭
ઇટોસાન (Ito San)	દાણા ધાસ	"	૧૧૦	"	"	૩૫ થી ૪૫	"	૩૩૨૫	આછો સોનેરી	પીળો કાપતો છોડ તપખીરિયો કાથો	૪૦-૩	૧૬-૬
મેમ્મોથ (Memmoth yellow)	દાણા ધાસ	"	૧૪૫	આછો વાદળી	ધોળો	૮૫ થી ૯૦	"	૨૧૫૦	"	બદામી	૩૭-૬	૧૮-૬
મંચુ (Manchu)	દાણા ધાસ ચારો	" દાણો વગનદાર અને દાણોની બાલ પાતળી.	૧૧૦	બદામી	ધોળો અને બૂરો	૩૫ થી ૪૫	૨ થી ૪	૨૩૫૦	"	તપખીરિયો કાળો	૩૭-૨	૧૮-૨

પ્રસ્થાન

૨૨૮

મંચુરિયા (Manchuria)	મગજૂત સીધા અને પુષ્કળ ગાળીખંખડીવાળા.	૧૦૫	આછો બદામી (Gray)	ભૂરો	૩૫ થી ૪૦	૨ થી ૩	૨૬ થી ૨૬૭૫	"	તપખીરિયા	...	૧૮૦૪
મીડિયમ ગ્રીન (Medium Green)	પાન જલ્દી ખરતાં નથી પણ બી શિંગો સુકાતાં વેરાલુ બન છે. (Shatter)	૧૧૫	બદામી	"	૪૫ થી ૫૦	"	૨૪૮૫	લીસો	"	૩૬૦૮	૧૯૦૫
મીડવેસ્ટ-અથવા મીડિયમ યલો (Midwest-Medium yellow mon- gol, banner, Rousevelt)	દાણા, ધાસચારો સાયલન	૧૧૫	"	"	૪૫ થી ૫૦	"	૩૬૭૫	આછો સોનેરી	પીળાશી તપખીરિયા સુધીમાં ગરે તે રંગ	૩૪ થી ૪૦	૧૫ થી ૧૯
મોર્સ (Morse)	દાણા તેલ પીલવા માટે	૧૩૦	આછો ભૂરો (Gray)	ભૂરો અને ધોળો	૫૦ થી ૫૫	"	૨૫૦૦	ગોખડી	તપખીરિયા	...	૧૮૦૧
પેકિંગ (Peking)	દાણા ધાસચારો	૧૨૦	બદામી	"	"	"	૬૩૮૮	કાળો	કાળો	૩૬૦૦	૧૫૦૯
સોય-સોટા (Soysoia)	દાણા અને ઉંખેરી ખવાયવામાં	૧૦૦	"	ભૂરો	૩૦ થી ૩૫	"	૪૬૦૦	તપખીરિયા	તપખીરિયાની વચ્ચમાં પીળી રેખા	...	૧૭૦૬

સે. મ. સે. સે.

સે. મ. સે.

વરુદ્ધનિયા (Virginia)	ધાસ અને સાપલેન્	પાતળા, સીધા અને વડા જેવા છેડાવાળા.	૧૨૫	બદામી	"	૫૦ થી ૫૫	૨ થી ૩	૩૪૫૫	"	તપખીરિયો (ખૂલતો)	૪૦૨	૧૭૮
ટોકિયો (Tokyo)	દાણા	મજબૂત, સીધા અને પુઠ્ઠળ કાળીપાંખડીવાળા.	૧૪૦ થી ૧૪૫	આછો બૂરો (Gray)	બૂરો અને ધોળો	૭૦ થી ૭૫	"	૨૨૬૦	આછો ચોપટી	શીકાશ પડતો	૩૫	૧૮૪
			૧૨૦	આછો બૂરો અને બદામી	"	૫૦ થી ૫૫	"	૨૪૦૦	કાળો	કાળો	૩૭૮	૧૮૪
વિલ્સન-ફાઇવ (Wilson-five)	"	પાતળા, સીધા અને છેડે વેલા જેવા.	૧૨૦	આછો બૂરો	બૂરો	"	"	૫૦૨૫	"	"	"	"
			૧૬૫	બદામી	બૂરો	૮૦ થી ૮૫	"	૧૮૭૫	ધેરો તપખીરિયો	તપખીરિયો	૪૬૦૩	૨૦૩
બાઇલોક્સી (Biloxi)	લીલું ખાતર ધાસચારો સાપલેન્	છોડ પાંચથી ૭ ફુટ ઊંચા, ખૂબ જ પાંદડાં અને કાળી પાંખડીઓ- વાળા, સીધા અને મજબૂત.										

પ્રસ્થાન

૨૬૭૦

ઉપયોગ

સોય બીન્સનું નિર્માણ (composition) નીચે પ્રમાણે છે:

	આદ્રતા (ચાણી)	નત્રિલ	સ્નેહ (તેલ)	ઊર્બોદિત	કાપ્તક	સાર
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
કાળા સોય બીન્સ	૮૨૫	૩૬.૩૫	૧૭.૨૨	૧૪.૧૮	૫.૪૩	૪.૭૫
પીળા „	૮૩૩	૩૬.૦૦	૧૭.૮૭	૧૨.૪૨	૪.૭૬	૪.૬૬

બીજાં દરોજના પ્રમાણમાં સોય બીન્સમાં પ્રોટીન સૌથી વધારે છે; તથા તેમાં ખાસ વિશેષતા તો એ છે કે એ પ્રોટીન (નત્રિલ) ની ગતિ ચડતા પ્રકારની છે. આ નત્રિલ- (પ્રોટીન) નો મોટો ભાગ વનસ્પતિ કેસીનનો છે. વળી બીજાં દરોજમાં તેલ નહિ જેવા થોડા પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે દરોજોની સાથે સરખાવતાં સોય બીન્સમાં તે અત્યંત હોય છે. આથી ખેતરમાં શક્તિગ્રહ વસ્તુ તરીકે તેની હિંમત ધણી વધી જાય છે. સોય બીન્સનો ખેતર તરીકે હવે છેલ્લા હપ્તામાં વિચાર કરીશું ત્યારે બીજા તેવી જાતના ખેતરોની સરખામણીમાં ખાદ્યાન્ન તરીકે સોય બીન્સનો દરજ્જો સહેજે સુમન્ય શકાયો.

“ મૈં નહીં તોહું ! ”

દૂર ક્ષિતિ જ ઉપરથી જાએ ચડતી પૂર્ણિમા પ્રતિ મીટ માંડી કુસુમ ખેડી હતી.

આજે તેના વર્ષોના ઊંડા નિઃશ્વાસો, તેનાં છિન્નવિન્નિન્ન ચર્ચ રહેલાં સ્વપ્નાંઓ, હતાશ, નીરવ, નિષ્પ્રાણ બની ઉરના એક ખૂણામાં પડી રહેલી તેની બધી ઊર્મિઓ—એ બધું સહસા જાગી ઊઠ્યું હતું. તેના હૃદયના એકેએક નાજુક તાર આજ કાંઈ નવી જ લાવનાથી, નવીન ઉત્કંઠાથી ઝણઝણી ઊઠ્યા હતા. શું એ સાચું હોઈ શકે ? એ સ્વપ્ન તો ન હતું ? તે જ મુખ, તે જ નયન, તે જ તેજ. હા, એ તે જ છે, અને તે ગૌરવભર્યો કંઠ—એવું તો અન્યને સંભવે જ ક્યાંથી ? શું ત્યારે તેની બધી તપશ્ચર્યાઓ ક્ષણી રહી હતી ? તેના અંધકારપૂર્ણ જીવનમાં ફરીથી પ્રકાશનો સંચાર થતો હતો ? જાએ ચડતી પૂર્ણિમાએ કુસુમના પ્રશ્નનો તેની નિર્મળ નીરવ વાણીમાં જાણે પ્રેરણાજનક હકારસૂચક ઉત્તર આપ્યો. કુસુમની મૂક જીવનવીણા આશાના અનેક સૂરે ગાણ ગીડી.

કુસુમની જીવન-ઉપા ગિગી ન ગિગી ત્યાં તો તેના જીવનઘોષમાં અનેક કાળાં ભયંકર વાદળો ધસી આવ્યાં હતાં, તે વાતને આજ વર્ષો થયાં હતાં; પણ કુસુમને મન તો તે જાણે આજે પ્રભાતે જ બન્યું હોય એટલું તાજું હતું. નાનપણમાં જ્યારે તે વસંત વ્તેડે રાગ-રાણીની રમત રમતી હતી, અનેક વખત રમતાં રમતાં રિસાઈ જતી હતી, અને વસંતને પડે પડવાની ફરજ પાડતી હતી ત્યારે તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહતો કે તેના એ રાગને રમરી રમરી તેને મનાવવા અનેક વખત તેને એકાંતમાં પાલ પડતું પડશે, અને પોતાના આખા જીવનને આંસુની સરિતા પર હેલે ચડાવવું પડશે !

કુસુમ સંસ્કારી માતાપિતાની એક પૂરી પુત્રી હતી. કલારસિક પિતાએ તેના જીવનને બાલ્યમાંથી જ અનેક લલિત ભાવો સીંચી સીંચી ખીજવું હતું. તે જ્યારે ગાતી ત્યારે જાણે દૂર કુંભેમાં છુપાઈ સતેલી કાંઈ કાંઈલા અત્યંત મૃદુ સ્વરે સહસા ફૂજન કરી ઊઠતી હોય એમ લાગતું. તેની હલકે હલકે ભાવનાની છાજો ઊછળતી અને જેટલો તેનો કંઠ મધુર હતો તેટલું જ તેનું હૃદય ભાવનાપૂર્ણ હતું, પ્રાણુ પ્રંગીતભર્યો હતો. વસંત તેના પિતાના એક મિત્રનો પુત્ર. કુસુમ કરતાં માંડ તે એકેક વર્ષે મોટો હશે. નાનપણથી તે બન્ને સાથે ઊછરેલાં, બન્નેએ એક જ સ્વપ્ન, એક જ આશા, એક જ અભિલાષા સેવેલી. કુસુમને કદી પણ એમ ન થતું કે વસંત તેના સિવાય અન્ય કાંઈનો છે, અને વસંતને કુસુમ પોતાની જ છે એવી સુદૃઢ પ્રતીતિ હતી. બંને અનેક વખત વરવહ અને રાગરાણીની રમતો રમ્યાં હતાં. આવા બે આત્માઓને માતાપિતાઓએ જ્યારે લગ્ન-ગ્રંથિથી જોડ્યા ત્યારે સ્વર્ગના દેવોને પણ તેમના આનંદની, તેમના સુખની અદેખાઈ આવ્યા વિના રહી નહિ હોય.

વસંત તે વખતે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા કલકત્તે રહેતો હતો. કુસુમ તેના પિતા સાથે જ હતી, પણ દર બે દિવસે એ મુગ્ધ દંપતિના એકબીજા ઉપર પત્ર હોય જ. એક વાર એ નિષ્ક્રિયતા વૂટી. કુસુમને થયું, ‘કંઈ કામમાં રોકાઈ ગયા હશે એટલે કાસે આવશે,

પણ બીજા દિવસે પણ પત્ર ન આવ્યો, કુસુમને ચિંતા થવા માંડી, પણ તે કહેવું કાને ? પિતાને કહેતાં શરમ આવે, અને માતાને કહેવાનો કંઈ અર્થ ન હતો. તેણે એક બહેનપણીના ભાઈની મદદ મેળવી વસંત ઉપર તાર કર્યો, પણ તારનો પણ કંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. એથી કુસુમ અસહાય, અસ્વસ્થ, હતાશ બની ગઈ. પિતા આગળ જઈ તે રડી પડી. વતસલ પિતાએ તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેની બધી કુશંકાઓને હસી કાઢી આત્માસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો—

“ગાંડી છે તું તો કુસુમ ! તારી જેમ તેને કંઈ નવરાશ થોડી જ છે ? તેને પરીક્ષા તો હવે તદ્દન પાસે જ છે. તું આમ તેને વારંવાર પત્રો લખ્યા કરે એટલે તેના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ જ પડે ને ?”

કુસુમ શરમાઈ ગઈ. પિતાએ તો મદદ કરવાને બદલે બિલકુલ તેને શરમાવી; પણ તેનું મન વધુ ને વધુ અસ્વસ્થ બનતું ગયું. તેની કુશંકાઓ વધતી જ ગઈ. ‘તે માંદા તો નહિ પડ્યા હોય ?’ ‘કંઈ અકસ્માત તો નહિ થયો હોય ?’ ‘શું થયું હશે ?’ એમ અનેક પ્રશ્નો તેને મૂંઝવવા લાગ્યા. એવામાં તે ચિરપરિચિત હસ્તાક્ષરવાળું એક પરબોડિયું તેને મળ્યું. તે બેતાં તેનું હૃદય આનંદથી નાચી બેસ્યું; પણ તે ઉધારી જેમ તે વાંચતી ગઈ તેમ તેમ જાણે પોતાનું હૃદય બંધ પડી જશે એમ તેને લાગ્યું. પત્ર વાંચતાં તેને માયેસાય મૂંઝાઈ આવી ગઈ. પત્રમાં લખ્યું હતું—

પ્રિય કુસુમ,

આ પત્ર વાંચતાં તને અસહ્ય આઘાત લાગશે. તે સહેવાનું તને ઈશ્વર બળ આપે. આપણે સાથે અનેક સ્વાનો સેવેલાં ત્યારે આપણને કલ્પના સરખી પણ ન હતી કે આવું બનશે. તને હું કંઈ રીતે એ બધું સમજાવી શકું ? તું એમ ન માની લે કે હું જાણે હતો જ નહિ ? તું જો મને બૂલી જઈ શકે તો કેવું ! આ શબ્દો વાંચતાં રખે તું કહેતી કે હું નિષ્કુર છું. હું આજ નિરુપાય છું, મારી તું દયા ખાજો.

મેં મારા એક એ પત્રોમાં નિઃશંક સ્વામી સંબંધી તને લખેલું તે તો તને યાદ હશે જ. તેમનો આદેશ છે કે મારે માનવતાને અર્થ જીવનનું બલિદાન દેવું. મને એ ભાર લાગતું નથી—ભારે લાગે છે માત્ર તને સદાને માટે છોડી પડે છે તે. તારું તે સુધારિતભલું પવિત્ર વદન, તારી તે સ્નેહનીતરતી આંખો, તારા પુણ્યોન્નતલ પ્રાણ—એ બધાની સ્તિબંધ છાયા મારા જીવનમાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ જાય છે એ મને અસહ્ય લાગે છે. પણ કુસુમ, હું નિરુપાય છું, અસહાય છું—તું મને માફ કરજો. આજ તો હું એ નવા જીવન-પ્રવાહ પર અસહાય બની તણાઈ રહ્યો છું. ઈશ્વર જાણે મને ક્યાં લઈ જશે ! મને શોધવાના કે એવા બીજા વ્યર્થ પ્રયત્નો કરીશ મા. સહુ કાંને મને માફ કરવા વિનવજો.....કુસુમ, એ બધું માત્ર સ્વાન હતું. તું તેને બૂલી જજો.....બૂલી જજો.”

કુસુમને એ બધાનો શો અર્થ છે એ કંઈ જ સમજાયું નહિ. તેણે તો પત્ર પિતાના હાથમાં મૂકી દીધો. તે પણ વાંચતાં અસ્વસ્થ બની ગયાં. તેમને પણ વસંત શું કહેવા ઇચ્છતો હતો તે સ્પષ્ટ થયું નહિ. તેમણે વસંત ઉપર તાર કર્યો, પણ તે અનુસર જ રહ્યો.

એટલે જાતે જઈ તપાસ કરી આવવા તેમણે વિચાર કર્યો; એવામાં બીજો દિવસે વર્તમાન-પત્રમાં આવેલા એક સમાચારથી તેમના બધાના માથા પર સહસા જાણે વજ્રધાતુ થયો. કોઈ ક્રાન્તિકારી મંડળમાં જોડાઈ વસન્તે એક અધિકારી ઉપર નિષ્ફળ ગોળી ચલાવી હતી; આબુબાબુના લોકો પકડી શકે તે પહેલાં તે ત્યાંથી છટકી ગયો હતો; પણ ત્યાં હાજર રહેલા લોકોમાંથી એક જણે તેને વસન્ત તરફે જોળખ્યો હતો. વર્તમાનપત્રમાં સાથે સાથે વસન્તને પકડી લાવનાર માટે, અથવા તો તેની હિલચાલ સંબંધી ચોક્કસ માહિતી આપનાર માટે સરકાર તરફથી જાહેર થયેલા ઇનામની પણ વાત હતી. આ ધા કુસુમ માટે અસહ્ય હતો. તે માંદો પડી ગઈ. તેના પિતાએ અનેક ઉપચારો કર્યા; પણ કેમે કરીને તેનું દુઃખ ઓછું થયું નહિ. અંતે તેમણે વેદનાભરી ઔષધિતિથી ભરેલું પોતાનું ગામ છોડી અન્ય જગ્યાનો વિચાર કર્યો. કુસુમના જીવનમાં કોઈ નવો રસ ફળવી શકાય તો કાળે કરી તેનું દુઃખ ઘટે એમ તે માનતા હતા. લલિતકળાઓ ઉપરાંત કુસુમને તેમણે બીજા અનેક સુન્દર તાલીમ આપી હતી. તેને તેમણે તરતાં પણ શીખવ્યું હતું. એથી પોતાનું જીવન હેતુપૂર્ણ છે એવું કંઈક કુસુમને કોઈ દિવસ ભાન થઈ શકે એવું રથજી તેમણે નમ્રદાના સ્નિગ્ધ ગંભીર તટ ઉપર પસંદ કર્યું. કુસુમની સંગીતની અભિરુચિને પૂરતું પોપણ મળે એવી તેમણે એકેએક વ્યવસ્થા કરી; તેમ પોતાના ઘરમાં સ્ત્રીઓ અને બાલિકાઓ માટે સંગીત અને શીવણ-ગૂંથણના વર્ગો કુસુમની દેખરેખ હેઠળ ચલાવવાની પણ તેમણે વ્યવસ્થા કરી. કુસુમ ગાતી, ભણાવતી, ભણતી, તરતી; પણ વસન્તને કદી પણ ભૂલી શકતી નહિ. તેને ખાતરી હતી કે વસન્ત કોઈક દિવસ પાછો આવશે જ. તે પાછો આવ્યા વિના રહે જ નહિ. તે એક આશા ઉપર તે ટકી રહી હતી. પણ કુસુમના દુઃખની નિષ્કુર વિધાતાએ મર્યાદા જ બાંધી ન હતી. તેનાં વસન્ત માતૃપિતાને પણ તે ગુમાવી બેઠી. જગતમાં હવે તે માત્ર એકલી અસહાય બની રહી. એમ છતાં તેણે પોતાનો જીવનક્રમ હંમેશા મુજબ ચાલુ રાખ્યો. ગામના લોકો તેના તરફ અપાર પૂજ્યભાવ અને મમતા રાખતા. પોતાના ઘરમાં તે એકલી હતી, છતાં જાણે આખું ગામ દિવસરાત તેના ઓરણાણ માટે જગત રહેતું. નાની બાલિકાઓની તે પ્રેરણામૂર્તિ હતી, મોટી સ્ત્રીઓની તે સલાહકાર અને પથદર્શિકા હતી, ગામની એકતાની તે જીવન્ત પ્રતિમા હતી. પોતાના હેતુશૂન્ય જીવનમાં કુસુમને આમ એક નવો હેતુ લાગ્યો; પણ તેનાં સ્વપ્નેનો અધિદેવ તો વસન્ત જ હતો. જો તેને કોઈ એક વાર ખાતરી કરાવી આપે કે વસન્ત હવે કદી પાછો નહિ મળે તો એક ક્ષણ પણ એ શરીરને ટકાવી રાખવું એ તેને મન ઝેર જેવું હતું. પણ તેને આશા હતી, શ્રદ્ધા હતી કે વસન્ત પાછો આવશે જ.

આજે અચાનક પોતાની એ આશા જાણે ફળી રહી હોય એમ કુસુમને લાગ્યું. આજ સવારે ગામમાં એક મંન્યાસી આવ્યા હતા. તેમના મુખ ઉપર અપાર તેજ હતું. તેમની શુદ્ધિ અત્યંત તેજસ્વી હતી, અને તેમની વાતો રાષ્ટ્રભક્તિના ધેનથી ભરપૂર હતી. તેમના આગમનના સમાચાર તરત જ કુસુમને ધાને આવ્યા; પણ કોણ જાણે કુસુમને તેમને જોવા જવાનું મન થયું નહિ. પણ જાણે પોતાના ઘરની સામેના મંદિરમાં એક તેજસ્વી મંન્યાસીને જોટલા ઉપર બેસી ગામના જુવાનોને સંબોધના જોતાં તે સ્તંભી ગઈ. વસન્ત સિવાય બીજું કોઈ એ હોઈ જ નહિ શકે. એક પછી એક વર્ગોના પદા ઊપડતા ગયા. બૂનકાળની

સ્મૃતિમાંથી વસન્તનું મુખ પોતાના મનમાં ચીતરી તેના મુખની એક-એક રેખા તેણે સંન્યાસીના મુખમાં શોધી કાઢી; પણ તેને એ કહેવું કેમ ? જો શક્ય હોત તો વસન્ત કદી પણ પોતાની પાસે આવ્યા વિના રહેત ? પણ તે આવ્યો ન હતો એનો અર્થ જ એટલોને કે તેણે પોતાના પૂર્વજીવનને દહનાવી દીધું હતું ? એ બધી સ્મૃતિઓ પાછી તેને જગૃત કરી આપવી ? કદાચ એથી તેને મુખને બદલે દુઃખ તો ન થાય ? અને એમ કેમ ન હોય કે વસન્તે કુસુમને વધુ દુઃખમાંથી ઉગારી લેવા જ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો હોય ? કુસુમના પતિ માટે તો જેલ સિવાય છતર સ્થાન ન હતું, તો એ સંજોગોમાં કુસુમને મળી શા માટે તેને વિશેષ દુઃખી કરવી ? પણ કુસુમના મને આ બધી દલીલોના તરત જ રદિયા આપવા માંડ્યા. બસ, એક વાર—એક જ વાર તે તેને પૂર્વવત્ બોલાવે ! ‘ તેમના માર્ગમાં હું કદી આડી નહિ આવું—ના, કદી નહિ. પણ એક વાર તે મને પૂર્વવત્ ‘કુસુમ’ કહી બોલાવે !... ‘ અને તે સરકાર શું કરી શકવાની છે ? એક વાર જો હું તેને મેળવું તો ધરતીને બીજો ખૂણે જઈને પણ હું પ્રાણાધિક જતન કરીશ...પણ...પણ તે ક્યારે ? ’ ઊંચી ચઢતી પૂર્ણિમા પર દષ્ટિ રાખી કુસુમ ઊંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ. તે આખી રાત તેને ઊંઘ ન આવી.

બીજે દિવસે સ્વામીજીનું પ્રવચન હતું. ગામ આખું તેમને વીંટળાઈને બેઠું. કુસુમ પણ પ્રવચનમાં ગઈ. સંન્યાસીના મુખમાંથી પ્રાણવાન પ્રેરક વાણી ઝરવા લાગી. તેમણે સરળ રીતે માનવજીવનનો હેતુ, જગત જોડેતા તેનો સંબંધ, તે સંબંધને અંગે પ્રાપ્ત થતો ધર્મ, તે ધર્મનાં અતેક સ્વરૂપો, તેમાંનું એક રાષ્ટ્રમણુ અદા કરવાની આપણી શિયલતા અને તેને પરિણામે આપણી વર્તમાન અધોગતિનું હૃદયબેદક ચિત્ર ખડું કરી લોકોની આંખમાંથી આંસુ ટપકાવ્યાં. કુસુમ ઊંડા નિસાસા સાથે એ સાંભળી રહી. એવામાં અચાનક સંન્યાસીની નજર કુસુમ પર પડી. તેને જોતાં તે ચમક્યા. તેમની વિચારશૃંખલા તૂટી ગઈ. પોતાનું પ્રવચન તે આગળ લંબાવી શક્યા નહિ. શ્રોતાઓની તેમણે ક્ષમા ચાચી, પોતે અચાનક અસ્વસ્થ બની ગયા છે એમ કહી તેમણે પ્રવચન બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખ્યું. ધીમે ધીમે ગમગીન પગલે કુસુમ ઘર તરફ વળી. હવે તો શંકાને કંઈ સ્થાન જ ન હતું.

આજે પણ આખી રાત કુસુમ જાગી. તેણે પોતાની બારીમાંથી જાણે સંન્યાસી જ્યાં સૂતા હતા તે તરફ નજર નાખી ચોક્કા કર્યા કરી. રખેને રાત્રે તેમને કોઈ ચોરી બય—રખેને રાતોરાત તે ક્યાંક ચાલ્યા બય ! સંન્યાસીને પણ તે રાત ઊંઘ આવી નહિ. આખી રાત તેમણે મંદિરના આંગણમાં આંટા માર્યા કર્યા. એક બે વખત તો કુસુમે જાણે તેના નિઃશ્વાસ પણ સાંભળ્યા. દોડી જઈ તેના ચરણમાં ઢળી પડવાની તેને ઊર્મિ પણ થઈ આવી; પણ હાય ! કેટલું નિકટ છતાં કેટલું દૂર !

બીજે દિવસે પણ કુસુમ પ્રવચનમાં ગઈ. આજ તો બન્નેની નજર પણ મળી. સંન્યાસીએ તરત જ પોતાનાં નેણ ઢાળી દીધાં. આજે તેમણે પોતાનું પ્રવચન અટકાવ્યું નહિ, પણ પોતાના કંકમાંના કંપને તો-તે ન જ અટકાવી શક્યા. કુસુમ આજ જરા સૌથી છેલ્લી બેઠી, પણ સંન્યાસી તરત જ સંધ્યારનાનાર્યે ચાલ્યા ગયા.

આમ કુસુમ પ્રવચન સાંભળવા જાય, અને એકાન્ત માટે ઝંખે, પણ કંઈ ને કંઈ મિયે-સંન્યાસી તેવો પ્રસંગ જ આવવા ન દે. એક દિવસ પ્રવચન પૂરું થતાં બધા વિખેરાઈ ગયા. સંન્યાસી શાન્ત હાથા ધરતી પર ઝૂકી રહી હતી. તાજા વરસાદથી ભરછક અનેલી નર્મદા ગાંડું સંગીત કરી વલ્લે જતી હતી. કુસુમ પોતાના હાથમાં પૂજાયાળ લઈ મંદિર તરફ ભગતી રજનીની હાથમાં ચાલી નીકળી. મંદિરના પગથિયા આગળ તેણે સંન્યાસીને બોલ્યા બોલ્યા. તે એકલા જ હતા. મંદિરમાંથી પૂજારી પણ બહાર ગયો હતો. કુસુમે યંત્રવત્ પૂજાયાળ સંન્યાસીના ચરણમાં ધરી દીધો. તે એકદમ ચમક્યા. તેમનાથી બોલાઈ ગયું:

“બાઈ, આ શું કરે છે?”

કુસુમ ચમકી. કેવું ગુપ્ત સંબોધન! શું તે તેની કંઈ જ ન હતી! તેણે વેદનાભયો સ્વરે કહ્યું:

“ગુરુદેવ, આપને ચરણે ધરવા અર્ધ લાવી છું.” તેની આંખમાંનાં આંસુ સંતાડવા તે નીચે જ નોંધ રહી.

પોતાના ધૂજતા અવાજ ઉપર કાણ મેળવતાં સંન્યાસીએ કહ્યું:

“અર્ધ તો મારે ચરણે હોય કે દેવને—રાષ્ટ્રને? કુસુ...મ, બાઈ, તારી ભૂલ થાય છે. તારું જીવન દેશને અર્પો તેને હેતુપૂર્ણ બનાવી દે.”

“ગુરુદેવ, મારે માટે એ આદર્શ અતિમહાન છે. મારું તો નાનું હૃદય. એને મર્યાદાઓ છે. દેશના વિરાટ ચરણ સુધી બિચારું ક્યાંથી પહોંચી શકે? આપના ચરણને એ નોંધ શકે છે, તેથી જ તે આપને પાદપદ્મ ઢળે છે. આપ તેનું ગમે તે કરો.”

“બાઈ, એ મારી શક્તિ બહારની વાત થઈ. હું તો એક સામાન્ય માણસ છું. મર્યાદાઓથી ભરેલો છું. તારી કંઈક ભૂલ થાય છે.”

કુસુમને હવે અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેના કંકમાં વર્ષોથી રૂંધાઈ રહેલાં દુઃખાં જાગી બેઠાં. તેનાથી બોલાઈ ગયું: “ગુરુદેવ, મારા કયા પાપની બને આ સજા થઈ રહી છે? આજ આટલા નિકટ છતાં આટલા દૂર? તોડી નાખો... તોડી નાખો... એક આધાતથી એ પડે તોડી નાખો.....” તેનો કંક રૂંધાતો હતો, સંન્યાસીનું અંગ ધૂજતું હતું. તે એકદમ મંદિરમાં પેસી ગયા. તેમણે અંદરથી ઉતાવળે કહ્યું:

“કુસુમ, એ બધું બૂલી જ—બૂલી જ. પ્રેમને અને માનને કોઈ સંબંધ જ ન હોઈ શકે ... ના, ના. તને વેદનાની અનંત ભદ્રીમાં ફરીથી મારે નથી હોમવા. તું જતી રહે ... જતી રહે ... બધું ... બધું બૂલી જ.”

કુસુમે વેદનાભયો પગલાં પોતાના ઘર પ્રતિ પાછાં વાળ્યાં. પોતાના શન્ય ઘરમાં ભારે હૃદયે તે ક્ષણે સુધી બેસી રહી. રજની વધતી જતી હતી. તેના હૃદયમાં દુઃખના નર્મદા પણ એક પછી એક ઊંચા ચડના જતા હતા. તે ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગઈ: ‘હા! આજ તે તેની કાણ હતી? તેના જીવન ઉપર આજ તેનો શો અધિકાર હતો? શા માટે તે તેને મળ્યા? શા માટે તેણે તેના એકધારા જીવનમાં આમ વિદોષ નાખ્યો? પણ ... પણ ભલે પોતે

ફરીથી તેને પોતાનો ન બનાવે—તે માત્ર કુશળ છે, સુખી છે એટલું જાણવો પણ તેનો અધિકાર નહિ ? તે તેની છાયાની જેમ રહેશે, તેના જીવનકાર્યમાં પોતાનો નમ્ર અર્થ ધરશે—પણ એક વાર તો તેને ફરીથી પૂર્વવત્ બોલાવે ! ... ના, ના. શા માટે ? તેના એ વિશાળ જગતમાં ફરીથી શા માટે મર્યાદાની શૃંખલાઓ સર્જવી ? કુસુમનું હૃદય અનેક પ્રકારની લાગણીઓથી તૂટી રહ્યું હતું. ઘણે દિવસે આંખે તેણે પોતાની સાંરંગી હાથમાં લીધી. દર્દભર્યા નેત્રી રાગના સૂર તેમાંથી જગાડી રાત્રિને તેણે અસ્વસ્થ કરી મૂકી. જરા વારમાં તો સૂતેલી રત્નનીના ઉરને ચીરતો તેનો આદ્ર સૂર વાતાવરણમાં ગાજી રહ્યો. આખું જગત વેદનાભર્યું એ ગાન સાંભળતાં અસ્વસ્થ બન્યું. સામે મંદિરમાં સંન્યાસીના પ્રત્યેક મર્મને તે ગાન વોંધી રહ્યું હતું. આલ જાણે એ ગાન સાંભળતાં ચોધાર આંસુથી દ્રવવા મેડ્યું. ચારે બાજુએ કરુણતા, ગમગીની અને દુઃખની છોળ રેલાઈ રહી. કુસુમ ગાતી હતી :

જો તુમ તોડો પિયા, મેં નહીં તોડું,
તેરી પ્રીત તોડી કૃષ્ણ, દૌન સંગ જોડું ?

તુમ ભયે તરુવર, મેં ભઈ પખિયાં,
તુમ ભયે સરેાવર, મેં તેરી મછિયાં.

તુમ ભયે ગિરિવર, મેં તેરા આરા,
તુમ ભયે ચંદા, મેં ભઈ ચંદારા.

તુમ ભયે મોતી, હમ ભયે ધાગા,
તુમ ભયે સોના, હમ ભયે સ્વાગા.

મીરાં કે પ્રભુ ! બજડે વાસી,
તુમ ભયે હાકુર મેં તેરી દાસી.

ગાન સાંભળતાં સાંભળતાં સંન્યાસીના ઉરમાંથી અનેક લીંડા નિઃશ્વાસો નીકળવા મેડ્યા. તેની આંખ આંસુથી જલકવા લાગી. જાણે તેનો બધો સંયમ, બધી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તૂટી જતી હોય એમ તેને લાગ્યું. ના, ના. કુસુમને એમ નહિ જ લગ્યતય. ભલે અનંતકાળ સુધી નરક યાતના સેવવી પડે, ભલે ખડીંગ ખડીંગ કરતી બેડી દેહને અને આત્માને સદાને માટે જઢે; પણ એક વાર, માત્ર એક વાર તો તેણે અન્નેના જીવનારણ્યમાં ફરીથી રનેહનો હરિયાળો રણુદ્વીપ પ્રગટાવવો—ભલેને પછી તે કાણુ માટે કે ક્ષણાર્થ માટે કેમ ન હો ! ... પણ શા માટે ફરીથી કુસુમના જીવનમાં ખીજો આઘાત જગાડવો ? કુસુમ અહીં છે એમ જાણ્યા પછી પોતે અહીં એક પણ દિવસ રહ્યો જ શા માટે ? વેદનાનું મૂળ રનેહ છે—શા માટે કુસુમના એકધારા જીવનમાં ફરીથી પોતે વેદનાની લહરીઓ જગાડી ? પોતાના અપરાધો અક્ષમ્પ હતા—અને એ બધી ભૂલો સુધારવાનું આજ વિધાતાએ તેના હાથમાં રાખ્યું ન હતું. કુસુમને સુખી કરવાના તેના પ્રયત્નો માત્ર તેના દુઃખને જ વધુ ધન બનાવશે ... સંન્યાસીએ રાતોરાત ગામ છોડી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો.

મધરાત વીતવા આવી હતી. વદની અંધારી રાત ગમગીન બની અનંતપથના યાત્રી જેવી મંદિરના બારણામાં જાણે ઊભી રહી હતી. સંન્યાસીના બધા સંકલ્પો પાછા પડી ભાંગ્યા. ના, એક વાર તો કુસુમને મળવું જ—અને પછી ... પછી ભલે ગમે તે આવે—આજ તેને આમ નહિ જ છોડાય. એવામાં એકાએક તેનો પ્રાણ કંપી ઊઠ્યો. નર્મદાના ઉરમાંથી જાણે કોઈ અત્યંત દુઃખભર્યું ગાન ઊઠતું હોય તેમ

જે તુમ તોડો પિયા, મੈ નહોં તોડું—

ના ધ્વનિ આવી રહ્યા હતા. ગાંગા બની સંન્યાસીએ નદી તરફ દોટ મૂકી. અંધકારમાં કાળાં નીર ઉપર જાણે દૂર પ્રવાહમાં કોઈ નાનકડા તરાપા જેવું કંઈ સરી રહ્યું હોય, અને તેમાંથી કોઈ ગાઈ રહ્યું હોય

તેરી પ્રીત તોડી કૃષ્ણ કૌન સંગ જોડું ?—

એમ તેને લાગ્યું. નર્મદા ગાંડી બની ઊછળી રહી હતી. મોઝં તાંડવ કરી રહ્યાં હતાં. આકાશ પાછું ધનધોર બન્યે જતું હતું. સંન્યાસીએ ખૂમ પાડી—

“કુસુમ, કુસુમ ! હું વસંત તને બોલાવું છું—પાછી આવ ! પાછી આવ !”

પવનના સપાટા નદીમાંથી નીકળી સંન્યાસી પ્રતિ વાઈ રહ્યા હતા. સંન્યાસીના શબ્દોનો પડયો જાણે તેની પીઠ પાછળથી પડ્યો. ફરીથી નદીના ઉરમાંથી સાદ આવ્યો :

તુમ ભયે ઠાકર, મੈ તેરી દાસી.

તરાપો પ્રવાહમાં લાંબે નીકળી ગયો હતો. ફરીથી ને ફરીથી સંન્યાસીના અનુત્તર શબ્દો. નર્મદાના તીરપ્રાન્તમાં જઈ જઈ સમાઈ ગયા. નર્મદાના ધન ગભીર ઉરમાં એક ધબકો થયો. રજની જાણે ગાઈ રહી હતી

જે તુમ તોડો પિયા, મੈ નહોં તોડું.

શોધમાં

ચાલો ચાલો જો દોસ્ત

ચાલો જો દોસ્ત

ભાઈબંધ આપણો શોધીએ.

અમે ફૂલવાડીમાં ફરતાંતાં

અમે ફૂલડે ફૂલડું સૂંધી વળ્યાં

અમે પતંગિયાં સહુ જોઈ વળ્યાં

અમે ધાર્યું હશે ફૂલ પતંગિયું

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

અમે વગડે વગડે ફરતાંતાં

અમે વૃક્ષે વૃક્ષે ચડી વળ્યાં

અમે પંખીડાં સહુ જોઈ વળ્યાં

અમે બહુયું હશે એ પોપટ - મોર

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

અમે દરિયાકાંઠે ફરતાંતાં

અમે હહેરે હહેરે ફરી વળ્યાં

અમે છોપ ને ચંખલા શોધી વળ્યાં

અમે માન્યું હશે એ મોતીડું

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

અમે આલ અટારીએ ફરતાંતાં

અમે ચાંદલિયાને જોઈ રહ્યાં

અમે તારલિયામાં ધૂમી વળ્યાં

અમે ધાર્યું હશે તારક ચાંદો

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

નથી નથી એ ફૂલડું વાડીનું

નથી નથી એ ફૂલડું. પતંગિયું

નથી નથી એ પંખીડું. વગડાનું

નથી. દરિયે, ડુંગરિયે, આલસામાં

કહો ક્યાં છે એ દોસ્ત.

ક્યાં છે એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ક્યાંથી શોધીએ ?

ત્યાં તો પતંગ ફૂલડાં પંખીડાં

ત્યાં તો ચાંદા તારક મોતીડાં.

કહો અમે ગધાં તુજ ભાઈબંધો.

સૌ ખાલી જિહ્વા રે ડોલી જિહ્વા

અહો આપણા આ દોસ્ત

આપણા આ દોસ્ત

ભાઈબંધ આપણા મળી ગયા.

એક શોધતાં અનેક તો જડી ગયા

અહો આપણા આ દોસ્ત

આપણા આ દોસ્ત

ભાઈબંધ આપણા મળી ગયા.

મૃત્યુ સામે પ્રેમ

વૃનવાસનાં કષ્ટ વેકતી દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપવા સારૂ ઋષિઓએ જે અનેક વાર્તાઓ કહી તેમાં સીતાની કથા અને ત્યાર પછી સાવિત્રીની કથા કહેવામાં ઋષિઓએ કેટલું ઔચિત્ય વાપર્યું છે ! સીતા, સાવિત્રી અને સતી ઉમા એ આર્ય રમણીનો ત્રિવિધ આદર્શ છે.

મદ્રદેશના અધિપતિ અશ્વપતિને અપત્ય નથી. રાજ્ય નગરવાસી તેમ જ ગ્રામવાસી લોકોને અત્યંત પ્રિય છે. અંતઃકરણનો ઉદાર, સત્યપ્રતિષ્ઠા, જિતેન્દ્રિય અને ક્ષમાશીલ એવા રાજાની પરંપરા અપ્રાધિત રહે એવી ચિંતા પ્રજાને પણ હોય. રાજાએ અનેક જાતની કંડણ તપસ્યા કરી અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી પરમાત્મશક્તિની આરાધના કરી.

જીવનકાર્ય એક જન્મમાં પૂરું નથી થતું. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્રસેવા પેઢી દર પેઢી ચાલે, વંશપરંપરાગત કુલધર્મ થઈ જાય, ત્યારે જ ધાર્યું ફળ મળવાનું કુલવ્રત સતત ચાલે એટલા માટે રાજાએ સંતતિની ઇચ્છા કરી. ‘સંતાનં પરમો ધર્મઃ’ કુલધર્મ તો પુત્રો જ પાળે, પુત્ર વગર ગતિ નથી, એમ માની રાજાએ પુત્રની ઇચ્છા કરી. પણ પરમાત્માને બતાવવું હતું કે ધર્મનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે પુરુષોની પેઢે સ્ત્રીઓ પણ સમર્થ થઈ શકે છે. પુત્ર માગનાર રાજાને એક કન્યારત્ન જડ્યું. પુત્ર માટે ગંજનાર માતાપિતાને જ્યારે કન્યાપ્રાપ્તિ થાય ત્યારે એનાં લાડ અને ઉછેર પુત્ર જેવાં જ થાય તો તેમાં શી નવાઈ ? સાવિત્રી એ જ રીતે સંસ્કારી સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરી. દેવકન્યાને શોભે એવી ઉત્તમ કેળવણી એને મળી. પરિણામે છોકરી તેજસ્વિની થઈ. નિષ્પાત્કસતા, નિર્ભયતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને લીધે જ્યાં જ્યાં છોકરીનું એવું તો તેજ પડવા લાગ્યું કે એની આગળ લક્ષ્મણ રાજપુત્રો દ્વિત્વ દેખાવા લાગ્યા. સાવિત્રીને લાયક આપણે છીએ એવો આત્મવિશ્વાસ એકે રાજપુત્રમાં ન મળે. જે પ્રેમ કરવા આવે તે પૂજા જ કરતો થાય. છોકરી મોટી થઈ. બંધી રીતે સંસ્કારસંપન્ન દેખાઈ. શરીરે પણ અંગેઅંગ પૂર્ણવિકસિત. અને પ્રૌઢ રાજાને વિચાર થયો કે વંશવિસ્તાર ન થાય તો આટલા બધા સંસ્કારની પરંપરા કેમ જળવાય ? પિતાએ ધિરાણપૂર્વક દીકરીને સ્વતંત્રતાની કેળવણી આપી હતી. તેથી વિશ્વાસપૂર્વક એણે સાવિત્રીને કહ્યું કે “ક્ષત્રિયોના રિવાજ પ્રમાણે રાજપુત્રોએ તારે વિધે માગું કરવું જોઈએ. પણ કોઈ હિંમત કરતું નથી.

તને આપણા કુલવ્રતની ખબર છે. સર્વ શુભ સંસ્કારોથી તું સુજ્ઞ છે. તું તારી મેળે તારે પતિ પસંદ કરી મને જણાવ. હું એ વાતનો યોગ્ય વિચાર કરી તારા પસંદ કરેલા પુત્રાને જ તને અર્પણ કરીશ. હું ઇચ્છું છું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર શોધી લે. આ માર્ગે રૂઢ ભલે ન હોય પણ ધર્મશ્રેષ્ઠ છે એમ સાત્ત્વણોએ મને કહ્યું છે. આ બાબતમાં હું બેદરકાર રહું તો દેવો મને કપકા દેશે.”

કન્યાએ પિનાના વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રીને લાયક વર મહેજે જરૂરે એમ હતું જ નહિ. તે અનેક નગરોમાં, દેશોમાં અને વનોમાં ફરી. આમ યાત્રા કરતાં

કરતાં અત્યંત કીમતી કેળવણી પણ એને મળતી ગઈ. આખરે એને પોતાને લાયક પતિ જડ્યો. પિતાની સંમતિ વગર વાત તો ચાલજ નહિ એટલે સાવિત્રી સીધી પાછી ઘેર આવી. પિતાને મળવા ગય છે ત્યાં તો ત્રિલોકમાં જેમનો સંચાર અપ્રતિહત છે એવા ભગવદ્ભક્ત, જનહિતૈષી નારદમુનિને ત્યાં આવેલા જોયા. નારદનું દર્શન એટલે ધાર્મિક તેમ જ લૌકિક જ્ઞાનની ઉગ્રાણી; સુર અને અસુર, મનુષ્યો તેમજ ગાંધર્વ કિન્નરો બધા જ સર્વજ્ઞત-હિતેરત એવા નારદને ચાહ્યા. સાવિત્રીએ પિતાને અને બ્રહ્મદેવના પુત્રને નમસ્કાર કર્યા. નારદે કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યા: “કન્યા ઉમરલાયક થઈ છે, એને ક્યારે પરણાવવાના છે?” રાગને પોતાનો આદર્શ જણાવી દીધો અને કહ્યું: “સાવિત્રી પોતાનો વર જોળવા ગઈ હતી તે હમણાં જ આવે છે. એની વાત આપણે સાંભળીશું.” સાવિત્રીએ કહ્યું કે “શાલ્વદેશના ઘુમત્સેન રાગનું નામ પ્રખ્યાત છે જ. આજે એ રાજ્યબ્રજ થઈ વનમાં વનવાસીની પેડે રહે છે. એને આંખે અંધત્વ આવ્યું છે. રાજ્યબ્રજ થવાથી જે કંઈ વેડવાં પડે છે તેમાં એણે દારણુ તપશ્ચર્યાનો ઉમેશ કર્યો છે, છતાં એની તિતિક્ષાનો ભંગ થયો નથી. એનો સુશીલ પુત્ર સત્યવાન એ જ મારે લાયક છે એમ મેં નક્કી કર્યું છે અને મારા મનથી હું એને વરી ચૂકી છું.” નારદભક્ષિના મોઢામાંથી દુઃખનો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. એ બોલ્યા: “જૂંડું થયું.” રાગને થયું કે દીકરીએ સ્વયંવરમાં થાપ ખાધી છે. એટલામાં રાગના મુખ પરની ચિંતા બેઠ નારદ બોલ્યા: “માતા અને પિતા અત્યંત સત્યનિષ્ઠ હોવાથી બ્રાહ્મણોએ દીકરાનું નામ સત્યવાન રાખ્યું છે. જંગલમાં રહ્યાં રહ્યાં એણે કેળવણી પણ સરસ મેળવી છે. માટીના ઘોડા અને જાતજાતનાં રમકડાં નાનપણમાં એવાં તો સરસ બનાવતો અને ચિત્રો પણ એવાં સરસ ચિતરતો કે એનું નામ ચિત્રાશ્વ પડ્યું છે.”

“નાનપણના ગુણ મોટપણમાં ટકે જ છે, એવી ક્યાં ખાતરી છે?” રાગને પૂછ્યું. “પણ એ રાજપુત્ર આજે કેવો છે? સત્યનિષ્ઠ, તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, ક્ષમાસંપન્ન, શર અને પિતૃભક્ત એટલા ગુણો એનામાં ન હોય તો મારી કન્યાએ પસંદગીમાં ભૂલ કરી છે એમ જ માનવું પડશે. નારદની વાંધારા ચાલી. સત્યવાનનું સ્તુતિસ્તોત્ર ગાતાં એકે રાજર્ષિની ઉપમા બાકી ન રહી. સત્યવાન, રૂપવાન, ઉદાર અને પ્રિયદર્શન તો હતો જ. પણ રાગને આવશ્યક એવા બધા જ ગુણો એની અંદર નારદે જોયેલા અને તેજસ્વિતાની સાથે સરજના અને મર્યાદાશીલતા એ વિશેષ ગુણને માટે શીલવૃદ્ધ અને આચારવૃદ્ધ લોકો એનાં વખાણ કરે છે એમ નારદે ઉમેર્યું.

“ત્યારે જૂંડું શું થયું?” કટાણું મોં કરી નારદે કહ્યું, “એ સર્વગુણસંપન્ન રાજપુત્રને હવે એકજ વર્ષ આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે. એનું મરણ ટાળવાની શક્તિ કોઈની નથી એમ હું જાણે છું.” “ત્યારે આવો જમાઈ કાણ પસંદ કરે?” રાગને અને નારદે કન્યાને ભક્ષામણ કરી કે “બીજે વર શોધી કાઢવો એ જ ચોખ્ખું છે.” શીલપરાયણ રાગકન્યાએ તે સૂચનાનો જવાબ આદર ન કર્યો. એણે કહ્યું કે “સગરનોનો એ માર્ગ નથી. જેને એક વાર હું વરી છું એ દીર્ઘાયું હો કે અસ્થાયી હો, સગુણ હો કે નિર્ગુણ, એને જ વરી છું, હવે બીજાને નહિ જ વરું. કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રથમ મનમાં સંકલ્પ થાય છે. એ પ્રમાણે શબ્દમાં એ ઉચ્ચારાય છે, અને ત્યાર પછી એ પ્રમાણે કૃતિ થાય છે. મનના નિશ્ચય ઉપર વાણી અને કૃતિનો આધાર છે અને એ બંનેની પ્રેરણા પણ એમાંથી જ

ધાય છે. માટે મન એજ મારે મન પ્રમાણ છે." પ્રમાણ મે મનસ્તતઃ । આવા ધાર્મિક નિર્ણય આગળ રાગ પણ શું કહી શકે અને નારદ પણ શું કહે ? સાવિત્રીનો નિશ્ચય વધારી લઈ મોહમાંથી તીરળ્યા એવા આશીર્વાદ ઈ નારદ સંચાર કરવા ઉપડ્યા, અને રાગ હુમલેનના આશ્રમ તરફ જવાની તૈયારી કરી.

પ્રથમ તો હુમલેનને બધું આશ્ચર્ય બેનું જ લાગ્યું. રાત્ર્યબ્રષ્ટ થયેલા, અંધ, વનવાસી રાજના પુત્રને સાવિત્રી જેવી ઉત્કૃષ્ટ અને તેજસ્વિની કન્યા આપવા એનો પિતા આવે છે એના કરતાં વધારે અદ્ભુત કયું ? અશ્વપતિએ જવાબ વાળ્યો, "મારી કન્યા પણ માણે છે અને હું પણ માણું છું કે સુખ અને દુઃખ બંને અસ્થાયી છે. બન્નેનો નાશ છે. સારા માણસે એનો વિશ્વાસ ન કરવો. ગૌરવની દૃષ્ટિએ આપણાં બંનેનાં કુળ સમાન છે, અને મારી દીકરીએ વિચારપૂર્વક પોતે જ આ સંબંધ પસંદ કર્યો છે."

આશ્રમમાં થઈ શકે એ દબે વિવાહ થઈ ગયા. સાવિત્રીએ પિતાને માફ ન લાગે એટલા માટે પિતા હાજર હતા ત્યાં મુઠ્ઠી જ ધરેણું પહેર્યો. અશ્વપતિ પાછા ફર્યા કે તરત જ સાવિત્રીએ બધાં ધરેણું ઉતારી ભગવાં લીધાં, અને શુશ્રૂષા, સદાચાર, નમ્રતા તથા ઈન્દ્રિયદમન, એ પોતાનો આચારધર્મ બનાવી પ્રસન્નતાથી રહી બધાને પ્રસન્ન કર્યા. સાસુ, સસરા વગેરે સર્વ સંબંધીઓને તેમ જ પતિને પોતાના સદ્ગુણોથી સંતુષ્ટ કરી આશ્રમલક્ષ્મી જેવી ત્યાં એ શોભવા લાગી. સંસ્કારી, ધર્મપરાયણ અને જિતેન્દ્રિય સ્ત્રીના સહવાસમાં સત્યવાનનો આનંદ વધતો ગયો. સાવિત્રીને સેવાનો આનંદ તો હતો જ, પણ નારદે કહેલી આગાહી એ આનંદને બાળીને ભસ્મ કરતી હતી. મહિનાઓ ગયા અને દિન રહ્યા. હવે તો ચાર જ દિવસ બાકી રહ્યા. સાવિત્રીએ આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો. હુમલેન રાગ ગભરાયા. ત્રણ દિવસ મુઠ્ઠી ઊભાને ઊભા જ રહેવાનું સાવિત્રીનું મન હતું તે પાર કેમ પડે ? સાવિત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે, "તાત, આપ ચિંતા ન કરો. મેં નિશ્ચયપૂર્વક મત શરૂ કર્યું છે અને નિશ્ચય એજ કાર્યસિદ્ધિનું કારણ છે. વ્યવસાયક કારણમ્ । સુશીલ સાવિત્રીનો વિરોધ કાણુ કરે ? ત્રણ દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. છેલ્લી રાત્રે સાવિત્રીની એક એક ફાળુ કેવી ઘર્ષ હશે ? સવાર પડતાં વેંત સાવિત્રીએ નિત્યકર્મ પૂરું કરી પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હવન કર્યું, વડિલોને નમસ્કાર કર્યા. બધાંએ એને આશીર્વાદ આપી, બોજવ હરવા આગ્રહ કર્યો. સાવિત્રીને આહારનિદ્રાદિ દેહધર્મ શી રીતે સ્મરવાના હતા ! એણે નમ્રતાપૂર્વક સાસુસસરાને કહ્યું કે સ્પર્શિત પછી અચૂક ઈષ્ટ વસ્તુ પૂરી કરી પછી જ જમવાનો મારો સંકલ્પ છે. એટલામાં સત્યવાન બાંધે કુહાડી મૂકી ફોગ અને લાકડાં આણવા જવા લાગ્યો. સાવિત્રીએ કરગરીને કહ્યું કે એકલા ન જાઓ. હું તમારી સાથે આવું છું. આજે તમારાથી દૂર રહેતાં મારો જીવ નથી ચાલતો. સાવિત્રીને ગાઠ જંગલમાં ફરવાનો મહાવરો ક્યાંથી હોય ? અને આજે તો વળી એના ઉપવાસનો ચોથો દિવસ હતો. તે શી રીતે ચાલી શકે ? એને રગ કાણુ આપે ? સત્યવાનની ના સાવિત્રીએ સાંભળી જ નહિ. આખરે સત્યવાને વાત માબાપ ઉપર ટોળી. સાવિત્રીએ અત્યંત નમ્રતાથી પણ દહતાથી પોતાની મનીષા સાસુ-સસરા આગળ રજૂ કરી. સાસુસસરાએ વિચાર કર્યો કે દીકરીએ આખા વર્ષમાં એક વાર પણ કશી યાચના કરી નથી. આજે એને ના કેમ પડાય ? એમણે આખરે રગ આપી.

બન્ને વનમાં આત્યાં. વનવાસના કાવ્યમય જીવનમાં અરણ્યની શોભા બ્યાન ખેંચે જ,

રસ્તામાં મોર કળા કરતા હતા અને ટહુકતા હતા. અનેક પ્રવાહો પોતાના નિર્મળઃ જળથી ક્લેશ્વનિ કરતા હતા, અને ન્યાંત્યાં નાનાંમોટાં વૃક્ષો અસંખ્ય ફૂલોથી પ્રકુલ્લ થયાં હતાં. સત્યવાન દરેક રમણીય વસ્તુ તરફ સાવિત્રીનું ધ્યાન ખેંચતો જાય અને પોતાનો આનંદ દ્વિગુણિત કરતો જાય. સાવિત્રી પણ પતિના આનંદમાં ભળવા પૂરતો પ્રયત્ન કરતી હતી. ભાગ્યના પાસા પડવાને વખતે પોતે પતિ સાથે છે એટલું જ સમાધાન એને હતું; પણ પ્રતિક્ષણ એને મન કદપાંત સમી હતી: જાણે એના અંતઃકરણના બે ચીરા થઈ જતા હતા.

વનમાં પહોંચ્યાં અને સત્યવાન ફળો વીણવા લાગ્યો. એટલામાં સાવિત્રીએ સુગંધી ફૂલો ચૂંટી એની માળા બનાવી. જરૂર જેટલાં ફળો ભેગાં થયાં એટલે સત્યવાને કુદાડી લઈ સૂકાં લાકડાં કાપવાનું આરંભ્યું. એ કામ એને નવું ન હતું. સત્યવાનનું શરીર પણ કસાયેલું; પણ કાણ જાણે શાથી આજે એને આખા શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. એ થાક્યો. એના માથામાં તીવ્ર વેદના શરૂ થઈ. એકધ્યાનથી પતિને નિહાળતી સાવિત્રીના લક્ષમાં એ વાત આવી. એણે પાસે આવી પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: “આજે કાંઈક વિશેષ થાક લાગ્યો જણાય છે?” સત્યવાન તો પોતાનો થાક દબાવવા માગતો હતો. વેદના પણ છુપાવવાની જ એની ઈચ્છા હતી; પણ જ્યારે સાવિત્રીએ અત્યંત પ્રેમથી સવાલ પૂછ્યો, ત્યારે એનું ચાલ્યું નહિ. એણે કહ્યું: “હા, આજે કાંઈક થાય છે ખરું. માથામાં શૂન છે અને અંતઃકરણમાં અસ્વસ્થ જેવું લાગે છે.” જરાક રહીને કહે, “હવે તો બિલું પણ રહેવાતું નથી. જરાક સ્થૂં જઈ તો સારું.” સાવિત્રીએ ત્યાં જ જમીન પર બેસી સત્યવાનનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખ્યું. સત્યવાનને કાંઈક આરામ જણાયો. પણ સાવિત્રીને એ ઘડી પ્રલયકાળ જેવી લાસવા લાગી. ભગવાન નારદે લાખેલો પ્રસંગ નજીક આવ્યો છે એની એને ખાતરી થઈ. એનું હૃદય, મન અને આત્મા એની આંખમાં આવી સત્યવાન તરફ જોવા લાગ્યાં. ચાર દિવસના ઉપવાસને લીધે દષ્ટિ ક્ષીણ થવી જોઈએ, પણ સાવિત્રીની તપસ્યા જ એટલી ઉજ્જવલ કે એ જ ઘડીએ એને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

એણે જોયું કે સામેથી કોઈ ભવ્ય પુરુષ નજીક આવે છે. એણે -લાલ કપડાં પહેર્યાં હતાં. માથા પર ચળકતો કિરીટ હતો. એ પુરુષ શરીરે કદાવર અને સુંદર હતો. તેજમાં જાણે સૂર્ય જ. એને સ્થામ કહેવા કરતાં ગૌર કહેવો એ જ વધારે યરાખર ગણાય. એના હાથમાં ભયંકર પાશ હતો. જોતાં જ આદર ઉપગ્નવે એવી એની ગંભીર આકૃતિ જોઈ સાવિત્રી કળી ગઈ. એણે ધીમે રહીને પતિનું માથું જમીન પર મૂકી દીધું, અને તે દિવ્ય પુરુષ પ્રત્યે આદર દર્શાવવા બિભી થઈ. સાવિત્રીએ પૂછ્યું: “આપની કામ માનવી નથી, આપ કોઈ દૈવી પુરુષ છો, એટલું તો હું જાણી શકી છું. પણ આપ કાણ છો અને શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છો એટલું કહેવાની કૃપા કરશો?” તે દિવ્ય પુરુષે જવાબ આપ્યો, “હે સાવિત્રિ, તું પતિવ્રતા છે અને તપોનિષ્ઠ પણ છે. તેથી જ હું મને જોઈ શકી અને તેથી જ તારી જોડે હું લાપણ પણ કરું છું. હું પિતરોનો અધિપતિ. યમ હું એમ જાણજો. તારા પતિનું આશુખ્ય નષ્ટ થયું છે તેથી એને લઈ જવા આવ્યો છું.”

“ભગવન, માનવીને લઈ જવાને તો આપના કૃતો આવે છે. આજે પોતે શા કારણે પધાર્યા છો?”

“જામને માણસની કદર હોય છે. આ તારો સત્યવાન ધર્મસંપન્ન છે, રૂપવાન છે અને

શુભનો તો જાણે મહાસાગર જ. એને લઈ જવાને મારે પોતે જ આવવું જોઈએને?" આમ કહેતાં કહેતાં યમરાજે સત્યવાનના શરીરમાંથી એનો જીવાત્મા પોતાના પાશ વડે ખેંચી કાઢ્યો. તરત જ સત્યવાનનું શરીર નિસ્તેજ થઈ ગયું, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગયા. મુખ ઉપરની કાન્તિ હિતરી ગઈ અને બધા અવયવો ઢીલા પડી ગયા. યમરાજે સત્યવાનના જીવાત્માને પોતાના તાળામાં લઈ દક્ષિણ દિશા તરફનો રસ્તો લીધો. યમનિયમથી સર્વ સિદ્ધિઓ પામેલી હોવાથી સાવિત્રી પણ યમરાજની પાછળ પાછળ ચાલી. એના હૈયામાં દુઃખનો મહાસાગર ઊલટ્યો હતો. સાવિત્રીને પાછળ પાછળ આવતી જોઈ યમરાજે હેતુપૂર્વક કહ્યું: "સાવિત્રિ, હવે તું પાછી જા, અને સત્યવાનનું ઔર્ધ્વદેહિક કર. પતિ જીવે ત્યાં સુધી પત્ની એની સાથે રહે એ ધર્મનું તે પૂરેપૂરું પાલન કર્યું છે. પતિના ઋણમાંથી તું મુક્ત થઈ છે. પતિ પાછળ ન્યાં સુધી જવું જોઈએ તેટલે તું જઈ ચૂકી છે. હવે પાછી જા."

"હું શી રીતે પાછી જાઉં? ન્યાં પતિ ત્યાં હું. સનાતન ધર્મે જ આ વ્યવસ્થા કરી આપી છે. તપ, શરભક્તિ, પતિપ્રેમ, વ્રત અને આપનો અનુગ્રહ એને લીધે મારી ગતિ અકુંકિત છે. હવે હું પતિને શી રીતે છોડી શકું? આપ મને પાછી ન જ વાળી શકો."

સાવિત્રીને ધર્મ અનુસાર બોલતી જોઈ યમ-ધર્મ સંતુષ્ટ થયા. એટલે સાવિત્રીએ આગળ યજ્ઞાચું:

"ઝાલા લોકોં કહે છે સાત પગલાં ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દ બોલવાથી સંજ્ઞન સાથે મૈત્રી બંધાય છે. એ મૈત્રીના અધિકારથી હું આપને કાંઈક વિનવું છું તે કૃપા કરી સાંભળશો? જ્ઞાનસંપન્ન લોકો કહે છે કે ચારે આશ્રમ ધર્મોચ્ચરણને માટે યોગ્ય છે. અને ધર્મોચ્ચરણ એ જ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સંજ્ઞનો એમ પણ કહે છે કે ચારમાંથી ગમે તે એક આશ્રમનું ઉત્તમ રીતે પાલન થાય તો બાકીના આશ્રમના ધર્મ એની મેળે એની પાછળ પાછળ આવે છે. અને તેથી જ આશ્રમાંતાર કરવાની કરી ઈચ્છા રાખવાની જરૂર નથી, એમ ધર્મજ્ઞ લોકોએ કહી રાખ્યું છે. એવી સ્થિતિમાં નિર્દોષ રીતે ન્યાં અમે શુદ્ધધર્મ ચલાવીએ છીએ ત્યાં એનો વિધ્વંસ શા માટે કરો? મારા પતિને શા માટે લઈ જાઓ?"

સાવિત્રીની આવી સંસ્કારી અને સુક્તિયુક્ત વાણી સાંભળી ધર્મજ્ઞ યમરાજને અત્યંત સંતોષ થયો. એમણે કહ્યું: "હે આનંદિતે, આ સત્યવાનનું જીવિત છોડીને ખીચું જે તું માગે તે તને હું આપીશ. પણ તું હવે પાછી જા. તને જ્ઞાનિ થાય છે. હવે વધારે શ્રમ લઈશ મા."

પતિની સંનિધ મને જ્ઞાનિ! મારા પતિને ન્યાં તમે લઈ જશો ત્યાં હું આવી જ સમજીને. સંજ્ઞનો સાથે એક વાર પણ શ્રદ્ધ સમાગમ થાય તો તેને સંગત કહે છે. એવો સમાગમ વધે તો એને મૈત્રી કહે છે. તમારા જેવા ધર્મરાજ સાથેનો સમાગમ નિષ્ફળ તો નહિ જ જાય."

"મારા અંતઃકરણને પસંદ પડે અને જ્ઞાની લોકોની જીવિતે પણ શુદ્ધિગત કરે એવી દિનકારી વાણી તું બોલે છે. આ સત્યવાનના જીવિત વગર ખીન્ને ગમે તે વર તું માગી લે. પણ હવે તું પાછી ફર. નકામો શ્રમ ન જ લે."

"આપે સર્વ પ્રવ્રત્તને નિયમથી આધેડી છે. તેથી જ આપ ગમે તેને સ્વેચ્છાએ લઈ જઈ શકો છો. હું પણ એજ નિયમને વશ થઈને જ પતિને અનુસરું છું. આપ મને શી રીતે પાછી કાઢી શકો? કાંઈ પણ પ્રાણીનો મન, વચન કે ક્રિયાથી દેવ ન કરવા, દ્રોહ ન

કરવો, જિલ્લો એના પર અનુગ્રહ કરવો એ તો સંજ્ઞાનોનો સનાતન ધર્મ છે. સામાન્ય માણસોમાં પણ એ જ પ્રથા આપણે જોઈએ છીએ. જેઓ સામર્થ્યસંપન્ન છે તેઓ કેટલા મૃદુ અને ક્ષમાવાન હોય છે! સંજ્ઞાનો તો પોતાના શત્રુ-ઉપર પણ દયા જ કરે છે.”

“સાવિત્રી, તરસથી પીડાયેલા માણસને શીતળ જળ -મળે એના જેવી ધર્મરહસ્ય પ્રકટ કરનાર તારી આ વાણી મને તૃપ્તિકારક લાગે છે. હે કલ્યાણી, આ સત્યવાનના જીવિત સિવાય અન્ય ગમે તે વર તું માગી લે, અને પાછી જા. તું કેટલે દૂર આવી ગઈ?”

“મારા પ્રિય પતિની સંનિધ હોવાથી મને આ સ્થાન જરાય દૂર નથી, અત્રે જ્યાં ન દૂરમેતન્મમ મર્તૃસંનિધૌ । મન પહોંચી શકે તે દૂર કહેવાય ખરું? માર્ગમાં આવતાં આવતાં મારી કેટલીક વાતો તો આપ સાંભળો. ભગવાન સૂર્યનારાયણના આપ પ્રતાપશાળી પુત્ર છો. મૃત્યુલોકના સર્વ લોકો માટે આપે સરખો જ ધર્મ લાગુ કર્યો છે. એને અનુસરીને જ પ્રગ્નઓ ચાલે છે. માટે જ હે ધૃશ્વર, લોકોમાં ધર્મરાજ એ નામથી આપની ખ્યાતિ છે. ખરેખર, ધર્મનિષ્ઠ સંજ્ઞાનો ઉપર માણસનો જે વિશ્વાસ હોય છે તેટલો પોતાના ઉપર પણ નથી હોતો. દરેક માણસ સંજ્ઞાનો પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે કે જ્યાં પ્રેમ હોય છે, સંજ્ઞાનો પ્રેમમૂર્તિ હોય છે, તેથી દરેકનો એમના પર વિશ્વાસ હોય છે.”

“હા, આવું બાપણ તો અત્યાર સુધી મેં કોઇને મોઢે સાંભળ્યું ન હતું. હું સંતુષ્ટ થયો છું. એક આ સત્યવાનનું જીવિત છોડી બાકી ગમે તે માગી લે. હવે તારે કેટલે દૂર આવવું છે? તારા જેવી રાજકન્યાને આટલો શ્રમ યોગ્ય નથી.”

સાવિત્રીએ આગળ ચલાવ્યું: “સંજ્ઞાનોનું ધર્માચરણ હમેશાં અટળ હોય છે. ધર્માચરણમાં તેઓ પાછી પાની કરતા નથી, અને ધર્માચરણમાં તેઓ દુઃખ પણ અનુભવતા નથી. સંજ્ઞાન સર્વદા નિર્ભય હોય છે. પોતાના સત્ય વડે તેઓ સૂર્યનું રક્ષણ કરે છે. પોતાના તપોબળ વડે તેઓ ભૂમિને ટકાવી રાખે છે. હે ધર્મરાજ, યદ્ય ગયેલા અને આજના વર્તમાન સર્વ લોકોને આધાર તો સંજ્ઞાનોનો જ છે. શ્રેષ્ઠ લોકો આ જ રસ્તે ગયા છે એવું સ્મરણ કરી સંજ્ઞાનો પરકાર્યમાં રત રહે છે, અને બદલાની અપેક્ષા રાખતા નથી. સંજ્ઞાનોનો સમાગમ નિષ્કળ જતો નથી. એમની પાસેથી મળેલું દ્રવ્ય નષ્ટ થતું નથી. આ નિયમ આઘાદિત હોવાથી સંજ્ઞાનો એ જ વિશ્વના સંરક્ષણકર્તા છે.”

“હે પતિવ્રતે, તે ધર્મનું હાર્દ મારી આગળ ખેંચ્યું છે. જેમ જેમ તારી પવિત્ર વાણી સાંભળતો જઈ છું તેમ તેમ તારા પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ મારા હૈયામાં બંધાય છે, તારી ઈચ્છામાં આવે તે વર માગી લે.”

સાવિત્રીનું કાળ સૂર્ય. એ ઉત્સાહથી બોલી: “ભગવાન, અત્યારસુધી જાણે મારા પાપનું ફળ જ મારી આગળ જાણું થતું હોય તેમ, ‘સત્યવાનના જીવિતને બાદ કરીને,’ એવું વચન મારે સાંભળવું પડતું. તે આપના આ વચનમાં નથી. હું ધન્ય થઈ ગઈ છું. સત્યવાન ફેરી જીવતો થાય એ વર હું માગી લઉં છું. કેમકે પતિ વિના જીવવું એ મરણસમાન જ છે. મને પતિને છોડીને સુખની, લક્ષ્મીની અથવા સ્વર્ગની પણ ઇચ્છા નથી. પતિના વિયોગ સાથે જીવવું પણ મને ન ગમે.”

જે ત્રિકાલમાં ન ટળે એવું હતું તે સાવિત્રીની ધર્મનિષ્ઠાથી અને એકનિષ્ઠ પ્રેમથી ટળ્યું. ધમરાજે પોતાના પાશ છોડી દીધા, અને તેઓ બોલ્યા: ‘હે કુલનંદિનિ, કલ્યાણી

સાવિત્રી, આ તારા પતિને મેં છોડી દીધો. હવે એ નીરોગી, તારા મનોરથો પૂર્ણ કરનાર એવો ચારસો વર્ષ સુધી જીવશે અને તારી સહાયથી એને ધર્મપ્રાપ્તિ થશે. સત્યવાન ધર્માચરણથી પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામશે, અને અનંતકાળ સુધી તારી કીર્તિ આ લોકમાં અમર થશે. તને પ્રિય એવો વર તો મેં તને આપ્યો. પણ એ પહેલાં ચાર વાર મેં તને વર આપવાનું કહ્યું છે તેના બદલામાં તું કાંઈ માગી ન લે શાંસુધી હું તારા બંધનમાં જ છું. મને કૃપા કરીને વચનમુક્ત કર.”

હવે તો સાવિત્રીને માગવા જેવું ઘણું સૂઝે તેમ હતું. એણે પોતાના સસરાને ફરી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, એવું રાજ્ય એને પાછું મળે, પિતાને પુત્ર નથી તે પુત્રવાન થાય એવું એવું ઘણું માગી લીધું.

યમરાજ સત્યવાનને છોડીને પોતે પણ મુક્ત અને સંતુષ્ટ થયા અને એમણે પોતાના મંદિર તરફ પ્રવાણ કર્યું. સાવિત્રી પોતાના પતિનું સળ ન્યાં પડ્યું હતું ત્યાં પાછી આવી અને એણે પતિનું માથું ફરી ખાજામાં લીધું. એ પતિવ્રતાના હૃદયનો સ્પર્શ થતાં જ સત્યવાન સજીવન થયો અને આંખો ઉઘાડી અત્યંત પ્રેમથી સાવિત્રી તરફ જોવા લાગ્યો.

હિંમતી વેત સત્યવાન બોલ્યો: “હું કેટલો વખત સૂઈ રહ્યો? તે મને વખતસર કેમ ન ઊઠાડ્યો? અને જે મને ખેંચીને લઈ ગયા હતા તે સ્વામવર્ણના પુરુષ ક્યાં છે?”

એ વખતે સાવિત્રી કેટલા હર્ષથી બોલી હશે! મરી ગયેલા પતિને ફરી જીવતા થઈ પ્રેમવાણી બોલતા સાંભળી તેને કેટલો આનંદ થયો હશે! એ બોલી: “આપ ઘણો વખત મૃત છો. પ્રગતનું સંયમન કરનાર યમરાજ આપને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. હવે થાકે બિંતરો હોય તો બેસો એ જ ઠીક છે. જુઓ, ચારેકાર અંધારું થવા આવ્યું છે.”

સત્યવાન બોલ્યો. બીડીને આમતેમ જોવા લાગ્યો. જુલાઈ ગયેલી વાત સાંભરતી હોય તેમ આંખો વનપ્રદેશ જોઈને એણે કહ્યું: “પ્રિયે, તારી સાથે ફળો વીણ્યાં અને લાકડાં કાપ્યાં અને પછી માથામાં ભાર વેંદના થવાથી હું સૂઈ ગયો એટલું સાંભરે છે. ત્યારપછી કાણ જાણે શું થયું. મને ખૂબ ચક્કર આવ્યાં એટલામાં એક ભારે તેજસ્વી પુરુષ દેખાવા લાગ્યો. પછીનું કાંઈ યાદ આવતું નથી. સું એ બધું સ્વપ્ન હતું? તે કાંઈ એવું જોયું? સાવિત્રી પ્રસંગ સમજે એવી હતી. એણે કહ્યું: “આર્યપુત્ર, હવે બહુ મોડું થયું છે. પિતાશ્રી આપણી રાહ જોતા હશે. જુઓ, રાત્રે ફરનાર પશુઓના શબ્દો સંભળાય છે. શિયાળવાં, રૂએ છે. ઝાડનાં પાંદડાં પણ કેવો ઘોર અવાજ કરે છે! બધી વાત તમને કાલે કહીશ. અત્યારે તો ઘેર ચાલો.”

સત્યવાન સાવ થાકી ગયો હતો. ચાલવું એને માટે મુશ્કેલ હતું. એમને જાણેલા અંધકાર જોઈ અને કેટલે દુઃખ જવાનું છે એનો વિચાર કરી એણે કહ્યું: “અત્યારે પાછા જવું મુશ્કેલ છે, અને અંધારામાં તને રસ્તો પણ નહિ જડે.” સાવિત્રી સારી પેઠે મુંઝાઈ. જવું ઠીક કે ન જવું ઠીક? પોતે નિર્ણય ન કરી શકી. એટલે એણે પતિને જ પૂછ્યું. એ પેલી પાર દાવામિત્રી દંધ થયેલાં વૃક્ષોમાં કોક કોક ટેકાણે અગ્નિ દેખાય છે. એમાંથી મોડોક દેવતા ચાલી હું લાકડાં સળગાવીશ એટલે એના અજવાળામાં આપણે જઈ શકીશું. અને જે મંદવાડની અસરથી આપને માટે ચાલવું અશક્ય હોય તો આપણે બન્ને આખી રાત અહીં જ ગાળીશું: સવારે ઘેર જવાશે.”

સત્યવાન પણ એ જ દુવિધામાં હતો. ચાલવા જેટલી શક્તિ ન હતી અને ઘેર ન જઈએ તો વૃદ્ધ માતપિતા કેવું કલ્પાત કરી મૂકશે એના એને ખ્યાલ હતો. એણે કહ્યું: “માતપિતા મને ન જુએ તો કેટલાં દુઃખી થશે! હું જ એમનો એકમાત્ર આધાર છું ને! કેવી ગદ્ગત કે અત્યારે સૂતો રહ્યો! આ વેરી નિદ્રા પર મને ચીક ચડી છે. અત્યાર સુધી પિતાથીએ મારી શોધમાં કાંઈ ને કાંઈ કર્યું હશે. જો એમનું કાંઈ અનિષ્ટ થાય તો મારાથી જીવાય જ નહિ. અત્યારે ઘેર ગયો જ છૂટકા.” પિતાથીનું દુઃખ અને પોતાની નબળાઈનો વિચાર કરતાં સત્યવાન રડી પડ્યો. ધીરેદાત્ત પુરુષ રડી પડે છે ત્યારે અજળા જ એને સાંત્વન આપી શકે છે. નિષાવાન સાવિત્રીએ મુગ્ધ પ્રાર્થનાનાં વેણ કાઢ્યાં. પતિની આંખમાંનાં આંસુ લુંછી કાઢી એ બોલી: “જો અત્યાર સુધી મેં કાંઈ પણ તપ કર્યું હોય, વિનોદમાં પણ અસત્ય ન બોલી હોઈ તો આજની રાત મારા સાસુ, સસરા તથા પતિને મુખકર થાઓ! ત્યારપછી પ્રેમશાલિની સાવિત્રીએ પોતાના કેશ બાંધી લીધા અને પતિનો હાથ ગ્રાહી એને માંડમાંડ બોલો કર્યો. પિતાથી માટે વીણેલાં કળ તરફ સત્યવાનની નજર ગયેલી જોઈ તેણે કહ્યું: આ કરડિયો હું કાળે લટકાવી રાખીશ. કાલે સવારે લઈ જઈશું. લાકડાં પણ છે અહીં જ પડ્યાં. આ એકલી કુહાડી હું સાથે લઈશ. પછી એણે પતિનો હાથ પોતાના કાળા ખલા ઉપર રાખ્યો, અને પોતાનો જમણો હાથ એની કમરે વીંટળાઈ એ ગગ્ગામિની ધીમે ધીમે ચાલી. સત્યવાનને સાવિત્રીનો આવી રીતે આશ્રય લેનાં સંકાય થયો કે નહિ, કાણ જાણે. પણ એ બોલ્યો: “હે ભીરુ, આ રસ્તે હું ઘણી વાર ગયો છું એટલે રસ્તો મારો જાણીતો છે. હવે તો આંદરણું પણ પાંદડાંમાંથી પ્રવેશ કરી કાંઈક માર્ગ દેખાડે છે. આથે ખાખરાની ઝાડી છે ત્યાં જરા ચેતવા જેવું છે. ત્યાં બે રસ્તા આવે છે. એમાંનો ઉત્તર તરફનો રસ્તો તે આપણો. હવે ઝટ ચાલ. મને કાંઈક હીક લાગે છે, માતપિતાને જલહી જઈને મળીશું.”

અહીં હુમત્સેનને એકાએક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે એ તો આશ્ચર્યચકિત જ થયો. પણ એ આશ્ચર્ય લાંબા વખત સુધી ટક્યું નહિ. સ્વર્ણસ્ત થયો અને દીકરા તથા વહુને નહિ આવેલાં જોઈને ઘરડે પગે એણે ચારે કોર બોળ શરૂ કરી. કેટલીયે વાર પગમાં કાંટા વાગ્યા. અણિયાળા પથરાઓએ ઘરડા શરીરમાં હજી લોહી છે કે નહિ એની તપાસ કરી. દર્લના ખૂંપરાને અનેક વાર લાલ અભિષેક થયો. પડોશના બ્રાહ્મણોએ આ વૃદ્ધોની દયા ખાઈ પીતે પણ ખૂંચ તપાસ કરી. ક્યાંય પત્તા ન મળ્યો એટલે બધાં પાછાં આગ્યાં. એક જણે ધૂણી સળગાવી. ખીચ એકે જૂના કાળની કેટલીક અદ્ભુત વાતો છેડી. પણ માથાપની ધીરજ ખૂટી તે ખૂટી. તેમણે પોતે મૂકીને રાવાનું શરૂ કર્યું: “હે પુત્ર, હે સાધ્વી વધુ, તમે ક્યાં છો?” સત્યવાદી બ્રાહ્મણોએ આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. સુવર્ચા બોલ્યો: “સાવિત્રી, તપ દ્વિયદ્વમન અને સદાચારથી યુક્ત છે. તેથી મારી ખાતરી છે કે સત્યવાન જીવતો છે.” તપસ્વી ગૌતમ બોલ્યો: “મેં ચારે પેઢનું સાંઝ અધ્યયન કર્યું છે, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગુરુ અને અગ્નિને સંતુષ્ટ કર્યા છે. એકલા વાક્યનું ભક્ષણ કરી કેટલાયે ઉપવાસ કર્યા છે. એકેએક વ્રતનું એકામ અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે કે તમારો સત્યવાન જીવતો છે, એનું કુશળ છે. મારા વચન ઉપર ભરોસો રાખો.” ગૌતમના શિષ્યને પણ થયું કે આપણે પણ એમાં કાંઈક ઉમેરીએ. તે બોલ્યો: “અમારા ગુરુ મહારાજના મુખમાંથી નીકળેલું એક પણ

વચન અત્યાર સુધી જોડું પડ્યું નથી એટલે હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે સત્યવાન છે. ”
 ખીજા અનેક ઋષિઓએ પોતપોતાની ધારણા પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું. છેલ્લે દાનવ્ય ઋષિ
 બોલ્યા: “ સાવિત્રી વ્રત કરીને કશું ખાધા વગર ગર્ભ છે એટલે તારો દીકરો છે. ” એ
 વિશે શંકા જામી નથી. અને રાત્રી, તારી દષ્ટિ તને પાછી મળી છે એ જ એનો પરચો છે. ” એ
 ધ્રુવિકા સુધી આવી વાતો ચાલી. એટલામાં બન્ને જણ ઘેર આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણોએ આનંદથી
 કહ્યું: “ જો રાત્રી, તારો દીકરો ને તારી વધુ તને પાછાં મળ્યાં છે. તારી દષ્ટિ પણ તને
 પાછી મળી છે. હવે તારો અબ્યુદય નહક આવ્યો સમજજો. ”

પછી તો બંને આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો. કેટલાયે સવાલો પુછાયા અને જવાબ
 અપાયા. ઋષિઓએ સાવિત્રીને આગ્રહ કર્યો કે બનેલી બધી બિના સંવિસ્તર કહેવી જ
 નોઈએ. ગૌતમે કહ્યું: “ સાવિત્રી, તને પ્રત્યક્ષ અને અતીન્દ્રિય બન્ને વસ્તુનું જ્ઞાન છે. તારા
 તેજથી તો તું કેવળ સાવિત્રી દેવતા જેવી છે. ગુપ્ત રાખવા જેવું કંઈ ન હોય તો સકળ
 વૃત્તાંત અમને કહે. ” સાવિત્રીએ સુખથી મીઠું થયેલું પોતાનું દારણ દુઃખ બધું વર્ણવ્યું.
 ત્યારે બધા ઋષિઓ એકેઅવાજે બોલી ઉઠ્યા: અમારા રાત્રનું આખું કુળ સંકટરૂપી
 અંધારા ખાડામાં ડૂબતું હતું તે હે સાધ્વિ! તે પોતાનાં શીલ, પોતાનાં વ્રત અને પુણ્ય વડે
 આજે તારું છે. વાતો પૂરી થઈ એટલામાં રાત પણ પૂરી થઈ અને અરણોદય સાથે હુમત્સેન
 રાત્રના રાત્ર્યના લોકાના પ્રતિનિધિ રાત્રને પાછો બોલાવવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શત્રુને
 ત્યાં ભારે રાત્ર્યકાંતિ થઈ, શત્રુઓ મરાયા અને પ્રભાતે એકમતથી રાત્ર હુમત્સેન જ
 અમારે રાત્ર નોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો. એટલા માટે અમે આવ્યા છીએ એમ સચિ-
 વોએ કહ્યું. અહીંની બધી વાર્તા સાંભળીને બધાં તપસ્વિની સાવિત્રીને પગે લાગ્યાં.

નારદે ભાષેલાં સાવિત્રીનાં દુર્દૈવોથી દુઃખિત થયેલો સાવિત્રીનો પિતા ઘેર બેઠો આજે
 કેવો થયો હશે? અને આ આનંદસમાચાર કહેવડાવવાનું કાકને તો સ્વયં હશે જ?

વૈશંપાયન કહે છે: સાવિત્રીની આ પુણ્યકથાએ આજ લગી અસંખ્ય લોકોને આશ્વાસન
 આપ્યું છે અને હવે પછી પણ જે કોઈ સાવિત્રીનું આ ઉત્કૃષ્ટ આખ્યાન શ્રવણ કરી ધ્યાન
 ધરશે તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે અને એ દુઃખમુક્ત થશે.

(૧) નોકરશાહીનો દોર

આંગુલ ઓરિસ્સા પ્રાંતનો નોન-રેયુલેટેડ વિભાગ છે, તેમાં બે તાલુકા છે.

આંગુલ મહાલ ને ખોંડ મહાલ. ખોંડ મહાલ તો હજી ઘણી જ જંગલી દશામાં છે. આંગુલ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં બ્રિટિશ હકુમતમાં આવ્યો. આંગુલના રાજાની ગેરવ્યવસ્થા, બુદ્ધિ ને બેઝોરીતા પરિણામે તે ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ખોંડના જંગલી વતનીઓ 'મેરિયા' નામના મનુષ્યપત્રો કરતા તેથી આંગુલ પછી સાત વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં બ્રિટિશ તંત્રમાં ખાલસા કરી દેવામાં આવ્યો. આ બંને વિભાગો ખોંડના રાજ્યથી છૂટા પડેલા છે. બન્નેનાં પાટનગર વચ્ચે નેતું માર્ગલિનું અંતર છે. બન્નેની કુલ વસ્તી સવાબે લાખ છે. પ્રદેશ કુચરાળ હોઈ ખરા હિનાળામાં પણ લીલોતરીથી છવાયેલો રહે છે. દેખાવ ઘણો જ સુંદર લાગે છે. આછી વસ્તી ને વ્યવહારનાં સાધનોની જાણપને લીધે તેનો નેત્રિએ તેવો વિકાસ થયો નથી. ટાલચરની કાલસાની ખાણો સુધી નવી રેલવે નંખાવાથી હવે આંગુલ રેલવેથી માત્ર પંદર માર્ગલ જ દૂર રહ્યું છે; જ્યારે ખોંડ મહાલથી રેલવે લાર્ધન હજી સો માર્ગલ દૂર છે. હમણાં હમણાં મોટરવ્યવહાર ઠીક વધ્યો છે.

જતાં એનું રાજ્યતંત્ર હજી પુરાણી હોયે જ ચાલે છે. સર્વસત્તાધીશ ઉપ્રુટી કમિશનર તેના પર એકદમ સત્તા ચલાવે છે. ઈસવી સન ૧૯૧૩ ના ત્રીજા કાયદા મુજબ ત્યાં અમલ ચાલે છે. પ્રથમ ઓરિસ્સાનાં ત્રીજા એકચક્રી રાજ્યોના કાયદા મુજબ ઈસવી સન ૧૮૬૪ ના આંગુલ લોઝ ડિસ્ટ્રિક્ટ રેયુલેશન મુજબ વ્યવહાર ચાલતો. એ મુજબ જિલ્લાની કોર્ટ પણ કોર્ટ બ્રિટિશ હિંદના કોર્ટ પણ કાયદાને હાથમાંના પ્રશ્નને બંધબેસતો બનાવી શકે, ને એવી કોર્ટનો કોર્ટ પણ પ્રકારનો ફેંસલો કોર્ટ પણ રીતે પલટાવી શકાય નહિ. જિલ્લાર ને ઓરિસ્સા ખાતેની પટનાની હાઇકોર્ટમાં કોર્ટ પણ પ્રકારની અપીલ ચાલી શકે નહિ. ઈસવી સન ૧૯૩૩ ના માર્ચ સુધી ઓરિસ્સાના દેશીરાજ્યો માટેના ખાસ પોલિટિકલ એજન્ટને ને ત્યાર પછી ઓરિસ્સા વિભાગના કમિશનરને જ કાંઈક અરજ કરી શકાય. રાજતંત્ર જ ન્યાયાધિકારીનું મહેસુલખાતાનું ને ફોજદારીનું તમામ કામકાજ કરે છે. જિલ્લાના મુકદ્દમાઓમાં વડીલોની હાજરી માટે પણ સ્થાનિક સરકારને નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં આવેલી છે. જિલ્લાના ફોજદાર કારભારમાં કોર્ટ પણ મુકાકાત લેનારને અંદર આવતો અટકાવી શકાય, તેમ જ કોર્ટ પણ ધરધણીને બહારના મહેમાનને આશ્રય આપતો પણ રોડી શકાય છે.

નોકરશાહીના દોરનો તાજે જ દાખલો મહાત્મા ગાંધીજીની આંગુલની મુલાકાત પર મુકાયેલો પ્રતિબંધ છે. આંગુલના ધરધણીને એમનું સ્વાગત કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી

હતી. આ વાત જ દેશની આંખ ઉઘાડવા બસ છે. ડેપુટી કમિશ્નરના હાથમાં મુકાયેલી એકદહધુ સત્તાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ પ્રકારનું કારણ દર્શાવ્યા સિવાય હિંદની માનીતી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિને આંશુલતા એક ગામડામાં થોડા કલાક રહેવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. દેશભરને તેમજ એ ડેપુટી કમિશ્નરને પણ સારી રીતે ખબર છે કે મહાત્માજી અદૃશ્યતાનિવારણ અર્થે જ પ્રવાસ કરે છે ને તેની પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનો રાજકીય હેતુ નથી. આંશુલ જિલ્લામાં જ પ્રવેશ કરતાં મહાત્માજીને ન અટકાવવામાં આવ્યા કે પ્રવેશ કર્યા બાદ બહાર કાઢવામાં ન આવ્યા એટલું જ નસીબ.

સાધારણ સમજ પ્રમાણે તો સરકાર એ જિલ્લાને સામાન્ય રાહે નિયંત્રિત કરવા ઇચ્છતી જ નથી. મોર્લી મિન્ટ્રો કે મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા એની પ્રાચીન બેઠકમીને સ્પર્શ પણ કરી શક્યા નથી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ કરતાંય વધારે ખરાબ હકીકત તો એ છે કે ઇસવી સન ૧૯૩૩ ની બંધારણીય સુધારાની અયોગ્ય રજૂઆતોમાં પણ આ પ્રાંતોનો ઉદ્ધાર નિર્માયો નથી. સુધારાની ૧૦૬ કલમ મુજબ કોઈ પણ વિભાગને નામદાર સરકાર આ સુધારાથી બાકાત રાખશે એટલે અત્યારે છે એથી પણ વધારે આંશુલ જેવા વિભાગો સરખવવાનું નામદાર સરકારને હસ્તક રહેશે. અત્યારે સામાન્ય બંધારણથી આંશુલને સાવ બાકાત રાખવામાં આવેલું છે. વળી ૧૦૮ મી કલમ મુજબ એવા બાકાત રાખેલા વિભાગોની સુવ્યવસ્થા ને શાંતિ માટે ગવર્નર પોતાની ઇચ્છા મુજબ નિયમો ઘડી શકશે. વળી શીડરલ ધારાસભા કે પ્રાંતિક ધારાસભાએ કરેલા ને આ પ્રાંતને લાગુ પડતો કોઈ પણ કાયદો ગવર્નર સુધારી કે નાબૂદ કરી શકશે. એટલે ધારાસભાએ ઘડેલા કોઈ પણ કાયદાને ગવર્નર ઇચ્છા મુજબ હોકરે ઉડાવી શકશે. એમ કરવાનું કોઈ પણ કારણ દર્શાવવામાં નહિ આવે, તેમ એ વિશે ધારાસભામાં પ્રશ્ન પણ પૂછી શકાશે નહિ. બીજા શબ્દોમાં નામદાર શહેનશાહની કાઉન્સિલને પણ જે સત્તા નથી તે આ અદનો સેવક ધરાવી શકશે ને બીનજવાબદાર હકિમ તરીકે વર્તશે.

૧૦૯ મી કલમ તો એથી યે વધારે બેખમભરેલી છે. આવા વિભાગો પરત્વેના કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપર ધારાસભામાં પ્રશ્ન પૂછી શકાશે નહિ, તેમ ચર્ચા પણ ઉઠાવી શકાશે નહિ. એટલે આંશુલમાં પોલીસ ટોળા પર ગોળીબાર કરે અગર તો જલિયાંનવાલા જેવી કતલ યજ્ઞાત્રે તો ઇસવી સન ૧૯૫૦ માં પણ ઓરિસ્સાની ધારાસભામાં કે અખિલ હિંદની આમની સભામાં એક પ્રશ્ન પણ પૂછી શકાશે નહિ. ટૂંકામાં, આ બાકાત રાખવામાં આવેલા વિભાગો પરત્વેનું ચાર કલમેનું સ્વેતપત્રનું આખું પ્રકરણ એ અદી કરોડની વસ્તીવાળી હિંદની પુરાણી વસ્તી સાટે ભયંકર છે. છાટા નાગપુરના સાંનાલો, મધ્ય પ્રાંતોના ગોંડ ને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણની કુંગરાળ અતિએ હમેશાં આવા નૌન રેન્જુલેટડ જિલ્લા તરીકે ગવર્નરની હકુમતમાં જ રહેવાની: પ્રગતંત્રનું તો એમણે સ્વનુંય નહિ દેખવાનું.

એટલે આ પછાત વસ્તીથી બીજાં પચાસ વર્ષ માટે સંસ્કૃતિમય રાજતંત્રને દૂર ધકેલી દેવામાં આવશે: ઉપરાંત કલમેનો આજ અર્થ થતો હોય તો એથી વધારે અન્યાય કયો હોઈ શકે ?

—રમણીકલાલ દલાલ

(૨) દુનિયાભરનાં પુસ્તકાલયો

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બેબીલોનિયા અને આસીરિયામાં ઈશ ઉપર, માટી ઉપર લેખો ખોદી કાઢવામાં આવતા હતા. આ વસ્તુઓ મંદિર, મઠ વગેરેમાં સાચવી રાખવામાં આવતી હતી. રાગઓ પોતે રાજ્ય સંબંધી લેખ સાચવી રાખતા હતા. મિસરના રાજનગર થીબ્સમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાંનું પુસ્તકાલય હાથ લાગ્યું છે. તેમાં ભુદી ભુદી ગ્રંથોનાં પુસ્તકો છે. અલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં ટ્રોફી રાગઓનાં પુસ્તકાલયો પ્રસિદ્ધ હતાં. તેમાં લાખો ગ્રંથો હતા ત્યારથી કાગળ બનવા લાગ્યા ત્યારથી તેમાં સાવચેતી, લેખનકળા વગેરે ખીલતાં ગયાં. મધ્યકાળ સુધી યુરોપમાં પુસ્તકાલયોને દારી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ચોરાર્થ જવાના ભયથી તેમ થયું હતું. છાપખાનાં વગેરે નીકળવાથી પુસ્તકાલયોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું છે. સોળમા સદીમાં પ્રગતિને તેની સિક્કલ ફેરવી નાખી. સચિપત્રો વગેરે પ્રસિદ્ધ પાઠ્યાં. આજકાલ પુસ્તકાલય એ શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ મનાય છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક કાર્લાઈલ કહે છે કે 'પુસ્તકાલય જ સાચું વિશ્વવિદ્યાલય છે તેમાં પરીક્ષાની ચિંતા નથી હોતી.'

અમેરિકા

ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં 'પુસ્તકાલય સંઘ' સ્થપાયો. ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં આખા દેશમાં જૂજ પુસ્તકાલય હતાં. પરંતુ આજે તેની સંખ્યા લગભગ ૬૫૦૦ ની છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં ૫૬ ટકા જેટલી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ત્યાં દર વર્ષે ૬ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે. દર વર્ષે અસંખ્ય પુસ્તકો નવાં આવે છે. સૌથી મોટું પુસ્તકાલય વોશિંગ્ટનનું કોંગ્રેસ નામનું છે. તેમાં લગભગ ૪૦ લાખ પુસ્તકો છે. તેનું મકાન બે કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે બંધાયેલું છે. ખીજું 'શેક્સપિયર-પુસ્તકાલય' છે તેમાં સાડાત્રણ અબજ રૂપિયાની ભેટ થયેલી છે.

ગ્રેટબ્રિટન

ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં નોર્વિચમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રથમ થયું. ઈ. સ. ૧૭૦૬ માં પહેલા પુસ્તકાલયને લગતો કાયદો થયો. ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં એક પૌંડે ફ્રે પેન્સનો કર દાખલ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં એક ઉદાર સદ્ગૃહસ્થે ૩ કરોડ રૂપિયા પુસ્તકાલયને ભેટ કર્યા. દર વર્ષે ૩ કરોડ રૂપિયા પુસ્તકો પછવાડે ખર્ચાય છે. ૯૬ ટકા માણસો તેનો ઉપયોગ કરે છે. લંડનમાં ૧૫૦ એવાં પુસ્તકાલયો છે કે જેમાં દસ હજારથી ઓછાં પુસ્તકો નથી. સૌથી મોટું પુસ્તકાલય 'બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ' છે જે ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં સ્થાપવામાં આવેલું છે. તેની અંદર ૩૩ લાખ કરતાં વધુ પુસ્તકો છે. હમેશાં ૫૦ થી ૬૦ નવાં પુસ્તકો આવે છે. આંધળાને લણાવવા માટે ૫૯ ૧ લાખ અને ૪૪ હજાર પુસ્તકો છે. 'ઈંગ્લિશ ઓફિસ પુસ્તકાલય'માં ૩૪ હજાર પુસ્તકો ભુદી ભુદી લાપાનાં છે. હમણાં સ્થાનકવાસી જૈન શ્રીધુત અંપતરાય બેરિસ્ટરે 'શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય'ની સ્થાપના લંડનમાં કરી છે.

ફ્રાન્સ

'બિબ્લિયોથિક નેશનલ' પુસ્તકાલય છે. સ્થાપના ઈ. સ. ૧૫૬૩ માં થયેલી છે. તેમાં ૪૦ લાખથી વધારે પુસ્તકો છે. દેશમાં ૧૧૧ પુસ્તકાલયો છે.

જર્મની

પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની સંખ્યામાં સૌથી પ્રથમ નંબર જર્મનીનો આવે છે. મોટું પુસ્તકાલય ત્યાંની રાજધાની બર્લિનમાં છે. તેમાં ત્રીસ લાખ પુસ્તકો છે. દરસાલ ૫૦ હજાર

નવાં પુસ્તકો આવે છે. વીસ હજાર પત્ર-પત્રિકાઓ આવે છે. પુસ્તકાલયનું મકાન ૧૩ માળ ઊંચું છે અને તેની અંદર ૩૨૦ માણસો કામ કરે છે. જર્મનીમાં ૧૬૦ પુસ્તકાલયો છે, ઈ. સ. ૧૮૯૮માં પુસ્તકાલયનો પાયો નંખાયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં પુસ્તકાલય સંઘ સ્થપાયો, ઈંગ્લેન્ડી

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં ઉત્પત્તિ થઈ. ૪૫૦ પુસ્તકાલયો છે. રોમમાં 'રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય'માં સાડાચાર લાખ પુસ્તકો છે.

રશિયા

દસથી વાર વર્ષમાં ઉત્પત્તિ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં લેનિને ઉન્નતિ કરી. દસ વર્ષમાં એક કરોડ જેટલાં માણસો લખતાં વાંચતા શીખ્યાં. અત્યારે ૧૫૦૦ મોટાં, ૪ હજાર મામ અને ૫૦ હજાર ફરતાં પુસ્તકાલયો છે. લેનિનગ્રોડમાં (સેન્ટ પીટર્સ્બર્ગ) 'લેનિન સ્મારક પુસ્તકાલય'માં ૩૦ થી ૪૦ લાખ પુસ્તકો છે. દર વર્ષે ૩૬ હજાર જેટલાં નવાં પુસ્તકો હાખલ આવે છે.

યુરોપના બીજા દેશો

હોલાંડમાં ૫૦૯ પુસ્તકાલયો છે. બેલ્જિયમમાં ૨૧૦૦ પુસ્તકાલયો છે. ડેનમાર્કમાં ૮૦૦ પુસ્તકાલયો છે. દર સાલ ૧૯ લાખ રૂપિયા ખર્ચાય છે. નોર્વેમાં પણ ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ. સ્વીડનમાં ૮૫૦૦ પુસ્તકાલયો છે. ઝેકાસ્લોવેકિયામાં ઈ. સ. ૧૯૧૯માં પ્રથમ પુસ્તકાલય સ્થપાયું. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં પુસ્તકાલયની સંખ્યા ૩૪૦૦ની હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં ૧૬૨૦૦ની થઈ ગઈ. દર સાલ લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે.

જાપાન

ઈ. સ. ૭૭૫માં પ્રથમ પુસ્તકાલય સ્થપાયું. પુસ્તકાલયોની સંખ્યા ૪૧૬૮ની હતી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૨૩માં ધરતીકંપ થયો અને જ્યાં પુસ્તકોનો (લગભગ આઠ લાખ પુસ્તકોનો) નાશ થઈ ગયો. પરંતુ ઈ. સ. ૭૫૦૦૦ની મદદ બ્રિટિશ સરકારે કરી તેથી ૭ લાખ નવાં આવ્યાં છે.

ચીન

ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું પુસ્તકાલય છે. જાપાનનાની કળા પ્રથમ અહીંથી નીકળી. મોટાં પુસ્તકાલયમાં ૪ લાખ પુસ્તકો છે. ૩૦૦ પુસ્તકાલયો છે.

ભારતવર્ષ

ગુપ્તકાળમાં ક્ષહિયાન તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથોનાં ૫૨૦ જાંડલ ચીનમાં લઈ ગયો હતો, ખ્રિસ્ત ૫૦૦ ગ્રંથ લઈ ગયો હતો અને દરેકમાં ૬૦૦ શ્લોક હતા. સાતમા શતકમાં નાલંદાનું 'રત્નોદધિ' નામનું પુસ્તકાલય સૌથી પ્રસિદ્ધ હતું. ૬ માળ તો તેનું મકાન ઊંચું હતું અને ૩૦૦ ગોરડા હતા.

ગુપ્તકાળમાં મંદિરો અને મઠોમાં પણ પુસ્તકોનો સંગ્રહ સારા પ્રમાણમાં હતો. પાલ રાજાઓના વખતમાં 'ઉદ્દન્તગિરિ,' 'વિક્રમશિક્ષા' નામનાં વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. તેઓ રત્નોદધિ કરતાં પણ મોટાં હતાં. તેમાંથી ઘણાં પુસ્તકો નેપાળ, ભૂતાનમાં લઈ જવામાં આવ્યાં છે અને ઘણાંનો જખત્યાર ખિલજીએ નાશ કરી નાખ્યો.

જૈન સાહિત્ય આજે ઘણું ભંડારોમાં ઊધઈ ખાય છે. પ્રથમ ગોરજ લેકાના હાથમાં

તે આવેલું, પછી સાધુઓના હાથમાં પણ કેટલુંક આવ્યું; પરંતુ ધર્મદષ્ટિને લીધે કાઈ કાઈને આપતું નથી. પાટણ, ઉજ્જવન, મારવાડ, ગૂજરાત વગેરેમાં ઘણા ભંડાર છે. પાટણમાં ૧૩ હજાર હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ હતો અને છે પણ ખરા.

આલુક્ય રાજ્ય વિસળદેવનો 'ભારતી ભાંડાગાર' નામનો પ્રસિદ્ધ સંગ્રહ અજમેરમાં 'અઢી દિનકા ઝૂંપડા'ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે. હૈદરાબાદમાં પણ ભંડારોની તપાસ ચાલે છે.

મુસલમાન શાસકોના સમયમાં મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયો હતાં. અક્ષાઉદ્દીન ખિલજીના પુસ્તકાલયનો પ્રમુખ કવિ અમીર ખુશરૂ હતા. દક્ષિણમાં નિઝામુદ્દીન ઓલિયાને ત્યાં પુસ્તકાલય હતું, અને બ્રહ્મણી રાજ્યમાં મહમદગવાનું પુસ્તકાલય પણ પ્રસિદ્ધ હતું. હુમાયુએ 'શેર મેળ' નામનું પુસ્તકાલય બંધાવ્યું હતું. અકબરના વખતમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ફારસી અને અરબીમાં લાપા-તર થયું હતું. શાહી પુસ્તકાલયોનો ઉપરી ફૈજ હતો. ગૂજરાતમાંથી તે ઘણાં પુસ્તકો લઈ ગયો હતો. કાવ્ય, આયુર્વેદ, ન્યોતિય, દર્શન, ભાષા, ગણિત, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિભાગો હતા. જહાંગીર અને શહાજહાંને પણ સાહિત્યનો ઘણો શોખ હતો. દક્ષિણમાં નિઝામ અને ટીપુ સુલ્તાને ફારસી પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. આ પુસ્તકોનો નાશ બાગમાં થઈ ગયો.

રાજપૂત પુસ્તકાલયોનો સંગ્રહ મંદિર, મઠ અને મસ્જિદમાં રહેતો. ગ્રામીન વિદ્યાના ધામ કાશીમાં સત્તરમી સદીનાં મોટાં પુસ્તકાલયોની માદી મળી આવે છે.

'ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ' પૂનામાં ૨૦ હજાર, 'મદ્રાસ ઓરિએન્ટલ લાયબ્રેરી'માં ૨૩ હજાર, 'કલકત્તા ઓરિયાન્ટિક સોસાયટી'માં પણ અસંખ્ય પુસ્તકો છે. સરસ્વતી ભવન અદિયાર, કાશી, તાંબેર વગેરે સ્થળે સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ભંડાર છે. વડોદરા, બિકાનેર, મહેસુર, જયપુર, બેઘપુર, કાશ્મીર, ત્રાવણકોર અને નેપાળમાં પણ પુસ્તક ભંડાર છે. પટણા અને હૈદરાબાદમાં પણ પુસ્તકભંડાર છે.

ખુદ્દાગણને પુસ્તકોનો ખૂબ શોખ હતો તે તેના નોકર સાથે ઇરાન, અરબસ્તાન અને એશિયા માઇનોરમાં ફર્યો હતો અને પુસ્તકો લાવ્યો હતો.

હાલ પુસ્તકાલયોમાં 'કલકત્તા ઇમ્પીરિયલ લાયબ્રેરી' ઈ. સ. ૧૮૯૯માં લોર્ડ કર્ઝને સ્થાપી. તેમાં ૨ લાખ ૮૫ હજાર પુસ્તકો છે. તે સિવાય અલ્લાહાબાદ, લખનૌ, લાહોર, મુંબઈ, અમદાવાદ (મહાવિદ્યાલય લાયબ્રેરી ગૂં કાલેજ લાયબ્રેરી વગેરે)માં પણ ઘણાં પુસ્તકો છે. વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકોના શોખમાં પ્રથમ સ્થાને છે. રાજ્યની 'સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી' જોવા જેવી છે. કર્ણાટક રૂપિયાના ખર્ચે તૈયાર કરવામાં આવી છે. ૨૦ હજાર તો હસ્તલિખિત પ્રતો છે. તે સિવાય બીજાં અગણિત પુસ્તકો છે. ગ્રામીન સાહિત્યનો શોખ પણ રાજ્યને પુષ્કળ છે. હમણાં જ થોડા દિવસ પહેલાં પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. તેમના રાજ્યમાં ૪૫ મોટાં, ૮૧૮ ગામડાંનાં, ૪૬૩ ફરતાં પુસ્તકાલયો અને લગભગ ૨૦૦ વાંચનાલયો છે. પ્રતિવર્ષ એક લાખનો ખર્ચ કરે છે.

અખી દુનિયાનું પુસ્તકાલય સંમેલન ઈ. સ. ૧૯૨૬માં રામમાં ભરાયું હતું તેમાં ૩૫ દેશના ૧૩૦૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી.

(હિન્દી ઉપરથી)

હમણાં હું પ્રવાસે જઈ આવ્યો. ઊપડતી વખતે જ મેં નક્કી કર્યું કે મારે પ્રવાસ-વર્ણન તો લખવું જ. હમણાં હું કંઈ જ લખતો નથી તો એટલું તો કરું. પણ પ્રવાસ-વર્ણનો અનેક ગતનાં હોય છે. કોઈ પોતે જોયેલાં કલાત્મક સ્થાપત્યનાં કે ચિત્રકલાનાં વર્ણન લખે છે, કોઈ ઐતિહાસિક સ્થળોની માહિતી ઉતારે છે, કોઈ નિર્સર્ગસૌન્દર્યનાં લક્ષિત વર્ણનો દ્વારા વાચકોનાં દિલ બહલાવે છે, કોઈ સામાજિક રીતરિવાજોની વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે, કોઈ રાજકીય કે આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે, કોઈ મહાન વિભૂતિઓનાં રેખાચિત્રો ચીતરે છે તો કોઈ વળી પ્રાણી કે વનરપતિ વિશે સાચી કે ખોટી હકીકતો લખે છે. મને થયું, મારે આ જૂને ચીલે નથી ચાલવું.

ચાલે તો સજ કોઈ ચલે, ચાલે ચલે કપૂત;
હમ્યાલે હસે ચલે, શિલ, સીયાણો, સપૂત.

શિલ કે સીયાણાની તિર્થંજોનિમાં ગણાવા હું તૈયાર હોઉં કે ન હોઉં એ સ્વતંત્ર સવાલ છે, પણ હું કપૂત ગણાવા તૈયાર નથી. એટલે મેં નક્કી કર્યું કે મારે મારા પ્રવાસમાં કોઈ નવી જ વસ્તુ શોધી કાઢવી અને તે ગુજરાતને ચરણે ધરવી.—પણ હવે મારે પ્રસ્તાવના પૂરી કરી પ્રવાસવર્ણન શરૂ કરી દેવું જોઈએ.

હમણાં થોડા દિવસ હું મુંબઈ રહી આવ્યો. એમ તો હું ઘણી વાર મુંબઈ ગયો છું, પણ આ વખતે જેટલું રહ્યો અને રખડ્યો એટલું કઠો રહ્યો કે રખડ્યો નહોતો. વળી આ વખતે તો હું પ્રવાસવર્ણન લખવાનું નક્કી કરીને ગયો હતો એટલે મારામાં ઉત્સાહ પણ ભરપૂર હતો. પ્રવાસવર્ણન લખવા માટે મારે કંઈ દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું એનો વિચાર કરતાં મને થયું કે આ ગાંધીવાદ અને સમાજવાદના જમાનામાં જનતાજનાર્દન—લોકો એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. અને હું રહ્યો સાહિત્યકે (ચંદ્ર બરાબર હશે?) એટલે મારે લોકસાહિત્યની દષ્ટિએ મુંબઈ નગરીનું નિરીક્ષણ કરવું એવો હરાવ કર્યો. કોઈને થશે કે મુંબઈ અને લોકસાહિત્ય એ બેનો સંબંધ મુંબઈમાં હમણાં થી. મેઘાણી રહે છે એટલા

પૂરતો જ છે—મુંઝવણમાં લોકસાહિત્ય મળે નહિ, ખપવાનું હોય તો ખપે ખડું; પણ ના, આ માન્યતા ખોટી છે અને લોકચિત્તમાં આવો ભ્રમ પેદા કરવામાં શ્રી. મેઘાણી જેવા જ દોષપાત્ર છે. લોકસાહિત્ય ગામડાંમાં જ હોય એવી 'ભ્રમભૂલક માન્યતા હમણાં ૩૬ થઈ ગયેલી લાગે છે. આજ સુધી જે જે સાહિત્ય લોકસાહિત્યને નામે ગુજરાતને ધરવામાં આવ્યું છે, એ બધાં જ સાહિત્ય કરતાં જેમાં લોકપ્રતિભા અને લોકકલ્પના અને લોકકવિતા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે એવી લોકસાહિત્યની અતિશય વિશાળ, જીવંત અને નિત્યનૂતન શાખા તો મુંઝવણ જેવાં લોકારણ્યમાં જ ફૂલે, ફાલે અને ફળે છે. મારી પહેલાંના લેખકોએ જે લોકસાહિત્ય સંગ્રહીને ગુજરાતને ધર્યું છે તે તો મૃત સાહિત્ય છે—તે વાતો, તે રાસો, તે ગીતો અને ગરબીઓ તથા ખાવણાં તો ગયાં—જવા બેઠાં. એ તો મિસરનાં મમીની માફક જડ પુસ્તકનાં પાનાંમાં સંઘરી રાખીએ એટલું જ. પણ મને જે સાહિત્યની શોધ મળી છે તે તો રોજ બરોજ ખીલતું જ જાય છે. એનો વિકાસ માનવગતના વિકાસ જેટલો જ રસપ્રદ અને બોધક છે. પણ મારે આ બધું આમ પહેલેથી કહી ન દેવું જોઈએ. મારો હીરા સાચો હશે તો એનું તેજ હાંક્યું રહેવાનું નથી.

કોઈને થશે કે એ આ શાખા હું કહું છું એવી વિશાળ, જીવંત અને નિત્યનૂતન હોય તો આજ સુધી કેમ કોઈનું ધ્યાન એના તરફ ન ગયું? બરાબર છે, મને પણ હવે એમ જ થાય છે કે કેમ બધા લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓની આંખે પડળ આવી ગયાં—આપણા લોકસાહિત્યના એકજન સમ્રાટ શ્રી. મેઘાણી આજ-કેટકેટલો કાળ થયાં મુંઝવણમાં વસે છે છતાં તેમને પણ કેમ આ ન સૂઝ્યું! પણ જગતમાં મહાન સત્યોની શોધ કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ કરી આપે ત્યારે જ લોકોનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાય છે, અને સૌને એમ થાય છે કે આ તો હું પણ શોધી કાઢી શકત. મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે આ વિષે પણ એવું જ થવાનું છે. જે ઘડીએ હું કહીશ કે લોકસાહિત્યની આ વિશિષ્ટ અતિવિસ્તૃત શાખા તે દુકાનોનાં નામનાં પાટિયાં છે, તે ઘડીએ સૌ કોઈ પોતપોતાના સાધન ઉપર થપાટ મારીને બોલી બિરો કે એ વસ્તુ મારા ખ્યાલમાં જ હતી. પણ કોઈક અતિશાસ્ત્રીય અથવા કહો કે શાસ્ત્રાંધ માણસ પૂછશે કે નામનાં પાટિયાંને સાહિત્ય ગણી શકાય? નામનાં પાટિયાં સાહિત્ય છે—કાવ્ય છે એ તો જે કોઈ આ લેખ વાંચશે તે કળૂકા કરનાર છે, પણ વાંધો લેનાર પેલા શાસ્ત્રાંધ વર્ગને શાસ્ત્રના પ્રમાણ વિના શાતા નથી વળતી, એટલે મારે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ આપવું પડશે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના સમર્થ ગ્રંથ 'કાવ્ય પ્રકાશ'ના કર્તા શ્રી. મમ્મટાચાર્યે લખ્યું છે: **ऋषे यशस्यैकते**—એટલે યશ કે અર્થને માટે કહેતાં નામ કે નાણાંને માટે જે લખાય તે કાવ્ય. સામાન્ય ૩૬ અર્થમાં જેને આપણે કાવ્ય કહીએ છીએ એના લેખકોના જીવનનિર્વાહનો આધાર એમનાં કાવ્યો ઉપર હોય છે તેના કરતાં આ નામનાં પાટિયાં ઉપર એના કવિના જીવનનિર્વાહનો આધાર અનેકગણો વધારે હોય છે; બહુ હું એમ કહેવા તૈયાર છું કે એ કવિ પોતાનું સમગ્ર જીવન એ કાવ્ય ઉપર જ નિર્ભર રાખે છે. વળી આ કાવ્યોના લેખકોના વર્ગ પણ કેટલો વિશાળ અને વિવિધ છે. એમાં ન્યાતગતનો, ભણેલાઅભણનો, ગરીબતવંગરનો કે જીંવનીચનો—કોઈ પણ ગતનો ભેદભાવ તો છે જ નહિ. વાતાંઓ, ખીતો કે રાસો તો બહુ ઓછા લખતા હશે, પણ આ પાટિયાં તો જે કોઈ દુકાન માટે એ લખવા લખાવતા જ. એટલે લોકસાહિત્યના સાચા પ્રતિનિધિરૂપે આ પાટિયાં જ ગણાવાં જોઈએ એવો મારો દૃઢ મત છે.

આટલું એની પ્રતિજ્ઞાને અંગે. હવે આગળ. નામોનાં પાટિયાંઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું નક્કી થયું એટલે મેં જીવને જોખમે—સાથે જ જીવને જોખમે—પાટિયાં ઉપર નજર રાખી કરવા માંડ્યું. હું ટ્રામમાં જતો હોઉં કે બસમાં, ગાડીમાં કે પગપાળો તો મેં મારી આંખો પાટિયાં જ જોતી હોય. સમાધિ વિના સિદ્ધિ મળી કદી જાણી છે?

મારું ધ્યાન ખેંચનાર પહેલું પાટિયું 'શ્રી શંકર વિલાસ હિન્દુ વિશ્વાંતિ મુદ્ર'નું હતું. શંકરનું નામ વાંચતાં વેત જ મારી નજર સામે રમસાનવાસી, ભાંગમાંગમાં ચકચૂર રહેનાર, વ્યાધ્યર્થે અને ભજ્જિતિધારી ખાખીની મૂર્તિ ખડી થઈ. એને અને વિલાસને શો સંબંધ? એવો પ્રશ્ન થયો. આનું નામ કેમ પાડ્યું હશે? આમ હું હોટલોનાં નામોનો વિચાર કરતો થયો.

મને થયું, શહેરોમાં હોટલ અને હોટેલિંગ સલૂન દહાડે નહિ એટલાં રાતે અને રાતે નહિ એટલાં દહાડે વધ્યા જ કરે છે. વોર્શિંગ કંપનીઓ પણ એ જ વર્ગમાં આવે. ખીજી બધી દુકાનવાળાઓને તો પોતાની દુકાન માટે ખાસ નામ શોધી કાઢવાની જરૂર પડતી નથી. પોતાનું નામ લખે અને ધંધો લખે એટલે પત્યું. જેમકે :

કાનજી નાનજી ગાંધી
દુધક તથા જ્યાખંધ કરિયાણાના વેપારી

ઉપ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સ
છત્રીઓ બનાવનાર તથા વેચનાર

પ્રેમા લાલા

સફળદસ્થો તેમજ બાતુઓનાં કપડાં શીવનાર વગેરે.

પણ પહેલાં કહેલા ત્રણ ધંધાઓમાં આ પ્રમાણે નથી ચાલતું.

શરૂઆતમાં જ્યારે હોટલ નવી નવી નીકળી હશે, ત્યારે તો માત્ર 'હોટલ' કે 'હિન્દુ હોટલ' કે 'શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા હોટલ' એવું સામાન્ય નામ જ લખાતું હશે. પણ પછી જેમજેમ સંખ્યા વધતી ગઈ તેમતેમ સામાન્ય છોડી વિશેષ નામ પાડવાની જરૂર બની થઈ હશે. આપણે હિન્દુઓ એટલા તો ધર્મપ્રાણ છીએ કે બાળકથી માંડીને હોટલ સુધી નામ પાડવામાં આપણે આપણું દેવદેવીઓને ભૂલી જ શકતા નથી. આથી બુદ્ધાંબુદ્ધાં દેવદેવીઓના ઉપાસકોએ તે તે દેવદેવી ઉપરથી નામ પાડવાં શરૂ કર્યાં. એવાં નામો હજી મેં ઘણાં જોવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિજય હિન્દુ હોટલ
શ્રી સરસ્વતી ભુવન હિન્દુ ઉપહારમુદ્ર વગેરે.

અને

શ્રી ભૈરવ આનંદ ભુવન વિશ્વાંતિમુદ્ર
શ્રી ધૂતપારશ્વર આર્યોદિ સંગ્રહાલય

જેવાં ભડકામણાં નામો પણ એ જ પ્રક્રિયાનાં પરિપક્વ ફળો છે. આવાં નામો પાડવાં સહેલાં છે. દેવદેવીના નામની સાથે 'વિલાસ', 'વિજય', 'ભુવન', 'નિવાસ' વગેરે શબ્દો યોજ્યા

કે નામ થયું. અને આ યોજનામાં જ્યારે કલ્પના ઉત્તેજ્ય છે ત્યારે કાર્ક વારે આંજનમાં-
પ્રહાર્યારી હનુમાનને નામે પણ

શ્રી હનુમાન વિલાસ હિન્દુ હોટલ

ખોલાય છે.

આ દેવદેવીઓનાં નામોની વાત ચાલે છે એ ઉપરથી મને એક બીજી વાત યાદ
આવે છે. આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં ફરનાર માણસને મરીન લાઈન્સ સ્ટેશન
સામે આવું પાટિયું વાંચવા મળત—

કિંગ એડવર્ડ ધી સેવનથ બેકરી

ખાણમાં જ

એમ્પ્રેસ વિક્ટોરિયા વોશિંગ કંપની

અને કાર્ક જગ્યાએ

જયોર્જ ધી ફિક્થ હેરકટિંગ સહૂન

અથવા

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રેસ્ટોરાં

વગેરે નામો વાંચવા મળત. પણ ત્યાર પછી મને યાદ છે કે સરકારે ખાસ હુકમદારા આવાં
નામો પાડવાની મના કરી એટલે એ નામો આજે ક્યાંય જોવામાં આવતાં નથી. આમ
કરીને સરકારે હાથે કરીને ઇતિહાસસંરક્ષણને જીવલેણ ધા કર્યો છે; નહિ તો આ રીતે
અહીં હિંદમાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ અનાયાસે સચવાયા કરતો હતો. મુસલમાનો કાર્ક વ્યક્તિનાં
નામોનો ઉપયોગ કરતા નથી એટલે તેમના પૂજ્ય પુરુષો આવી જાહેરાતથી યંચિત રહ્યા
છે એ કે મુંબઈમાં કાર્ક કાર્ક જગ્યાએ ‘મુસ્તફા કમાલ પાશા’નું નામ નજરે ચડે છે.

એક એક દેવતાને અનેક લક્ષ્નો હોય છે, એટલે આ દેવદેવીનાં નામો પરથી પાડેલાં
નામો ઝટ ખેવડાવાનો સંભવ છે. પરિણામે થોડા જ વખતમાં એ સંસ્કૃત દેવતાઓને ‘ન્યૂ’
‘સ્પેશિયલ’ જેવાં અંગ્રેજી અને ‘નૂતન’ ‘નવીન’ જેવાં સંસ્કૃત વિશેષણો વળગવા માંડે છે:

ધી સ્પેશિયલ હનુમાન વિજય હિન્દુ હોટલ

ધી ન્યૂ લક્ષ્મી વિલાસ હિન્દુ હોટલ

સ્પેશિયલ આત્માનંદ ભુવન હિન્દુ ઉપહારગૃહ વગેરે.

[આ ‘ઉપહારગૃહ’ શબ્દ ફરી વાર આગ્યો. એને વિષે બે વાત લખવા જેવી છે.
એ શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો લાગે છે મહારાષ્ટ્રીઓએ. મહારાષ્ટ્રીઓ જોડણીમાં કે શબ્દ-
યોજનામાં સામાન્ય રીતે ભૂલ નથી કરતા, છતાં કોણ જાણે કેમ પણ આ શબ્દ ખોટો
યોગ્યો છે અને તે એ જ રૂપે સર્વત્ર દેખા દે છે સાચો શબ્દ ઉપહારગૃહ છે. ‘વિશ્રાંતિ
ગૃહ’ અને ‘આશ્રમ’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ મૂળ મહારાષ્ટ્રીઓનો છે એમ મારું માનવું
છે, અસ્તુ.]

આ નામો તો ફીક છે, પણ ત્યારે મેં

શ્રી રામઆણ હનુમાન વિજય હિન્દુ હોટલનું

પાટિયું વાંચ્યું ત્યારે મને ભારે કૌતુક થયું. અહીં આહારવિહારની જગ્યાએ અચૂક મંદાર
ફરનાર રામઆણની શી જરૂર હતી એ મને ન સમજાયું. વળી એવી જ મૂંઝવણ જબી
ફરનાર બીજું પાટિયું

ભારત ઉદય વિજય હિન્દુ ઉપહારશુદ્ધ

એ નામનું વાંચ્યું. અને ત્રીજું એક વોશિંગ કંપનીનું.

હિન્દુ ભારત વોશિંગ કંપની

આ નામોનો ઉદ્દેશ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાનો હોય છે—અથવા કહો કે લોકચિત્ત ઉપર પ્રભાવ પાડવાનો, પોતા પ્રત્યે લોકમનમાં સમભાવ જગાડવાનો હોય છે. એટલે જે વખતે લોકમાનસ જે નાડે ચાલતું હોય છે તેને વશવર્તનિ નામ પાડવામાં આવે છે. આ રીતે જ્યારે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ જોરમાં શરૂ થઈ હશે અને લોકો રાષ્ટ્રીય શબ્દ માત્રથી આકર્ષાતા હશે ત્યારે ધી નેશનલ થી કૃષ્ણ હિન્દુ હોટલ

શરૂ થઈ હશે. '૬૦ ની લડત વખતે ખૂબ જાણીતું થયેલું

એક્સાઈસ રેસ્ટોરાં

મદાન વિમલ વખતે શરૂ થયું હોય એવું એના નામ ઉપરથી લાગે છે. એ જ પ્રમાણે મુંબઈમાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશન બંધાયું કે તરત જ એ લતામાં

જોડે સેન્ટ્રલ હોર કટિંગ સલૂન

શરૂ થઈ ગયું. વળી હમણાં કોટમાં નવું 'રીગલ' થિયેટર બંધાયું એટલે

'રીગલ રેસ્ટોરાં'

જેવાં પારિવાં નજરે ચડવા લાગ્યાં. આ જ પ્રમાણે સ્થાનનાં નામોના પણ ઉપયોગ થાય છે:

ધી કાશબાદેવી કોલકર્ડીક હાઉસ

ઝોપાટી સામે સૌનું ધ્યાન ખેંચતી

મહાસાગર હિન્દુ લોજ

પણ આ જ વર્ગમાં આવે. ત્યાં એ નામ ખૂબ ઉચિત છે. પણ અમદાવાદમાં જ્યારે એ નામ વાંચીએ છીએ ત્યારે મન પ્રસન્ન રહેતું નથી. કંઈક વિચિત્ર સંવેદના થાય છે. અમદાવાદથી ખંભાતનો અખાત પણ ત્રીસ માઈલ દૂર છે !

ધોળી તળાવ આગળ જ્યારે મે

'ધી રિયલ હિન્દુ રેસ્ટોરાં

વાંચ્યું ત્યારે મને ખડું વિચિત્ર ન લાગ્યું, પણ ગિરગાંવ પર જ્યારે

ખરેખર હોર કટિંગ સલૂન

જોયું ત્યારે જો કોઈએ મારી મુદ્રા જોઈ હોત તો મને એક પ્રશ્નવિરામ જોવા મળત. મને થયું કે શું ત્યારે ખીજાં બધાં જોતાં હશે ? લાજ નહિ કાપતાં હોય ? ખીજા સલૂનવાળાઓ કેમ આવી સામે વાંધો લઈ કાપદેસર પગલાં નથી લેતા ? એની ખીજા વિશેષતા એ છે કે એના જાવ ખીજાં બધાં સલૂન કરતાં અધાર છે.

ગિરગાંવ તરફ જ એક ટેકાણે

સનાતન ધર્મરક્ષક દુગ્ધાશય

છે. મહાત્માજીએ રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ અરસામાં આ વિરુદ્ધ સખત યુગ્મેશ ચાલી હતી. કદાચ આ સંસ્થા તે અરસામાં અથવા તેને સ્મરણમાં રાખીને સ્થપાઈ હશે એમ હું ધારું છું. હોટલમાં જઈને માલુસ આ પીએ તો ધર્મદાનિ થાય, એ માન્યતાને લીધે વિમાસણમાં આવી પડેલા પેયવાંચુઓની મુશ્કેલી દાખવાનો એનો હેતુ હશે, એવું મને માન્યું. થોડી જ વારમાં ખીજું એક પારિયું મારી નજરે પડ્યું—

આર્ય ધર્મ રક્ષક હિન્દુ હોટલ

આર્ય સમાજીઓ સનાતનીઓ કરતાં જરા આગળ વધેલા ગણાય છે, એટલે એમણે ચાનો નિષેધ ન કર્યો, પણ એ લોકો આર્ય ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં તો સનાતનીઓને પણ ટપી ગય એવા ઉગ્ર હોય છે. એટલે ધર્મને સાચવી લીધો. તમારો ધર્મ સલામત રહેતો હોય તો હોટલમાં જવામાં અને ત્યાં આ પીવામાં શે વાંધો?

આજના સુધરેલાઓને આવા ધર્મના આધ હોતા નથી, તેમને વાંધો હોય છે સ્વચ્છતા-અસ્વચ્છતાનો. એમને માટે પણ એક ઠેકાણું

સ્વચ્છ હિન્દુ હોટલ

મોજૂદ છે. વળી મહાત્માજીના પંથના માણસોની સગવડ સાચવવા

મહાત્મા લોજ

કાઈકે શરૂ કરી છે. મહાત્માજીને પણ વાંધો ન આવે એવી લોજ એવો એનો ભાવાર્થ હશે.

આ નામો સંસ્થાના ગુણુ વ્યક્ત કરે છે. અહીં મને બે દવાખાનાનાં નામ યાદ આવે છે. અમદાવાદમાં માણેકચોકથી રાવપુર જવાને રસ્તે એક જગ્યાએ

પંચતત્ત્વવિચારબલચોપક ઔપધાસય

આવેલું છે. આપણું શરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે, અને મગજ વિચારશક્તિ ધરાવે છે. એ બધાંયને પોષે એવું આ ઔપધાસય છે. તો કેમ એનો આશ્રય ન લેવો? આજથી દૈનિક વરસ ઉપર વલસાડમાં મેં

શ્રી ગદગંજનૌપધાસય

જેયું હતું. બધાય ગદ કહેતાં રોજીને ગાંજ નાખનાર દવાખાનામાં જવાનું કેને ન ગમે?

રામભરોસે હિન્દુ હોટલ

તો મુંબઈમાં હામ હામ જોવામાં આવે છે, એ નામ તો એના માલીકના નામ ઉપરથી પડ્યું હશે એવી મારી કલ્પના છે. પણ કાઠિયાવાડના પ્રવાસ દરમ્યાન મેં

કુદરત આધીન હિન્દુ હોટલ

જોઈ હતી. એનો માલીક દેવવાદી હશે એવું મને થયું હતું. હમણાં દેવલાલીમાં મેં

ધી લોકાશ્રય હિન્દુ હોટલ

એ નામનું પાટિયું વાંચ્યું. મુંબઈમાં પણ કોઈ ઠેકાણે આ નામ વાંચ્યું હોય એવું યાદ છે. હોટલને તો લોકો આશ્રય આપે તો જ ચાલે ને! આ નામ મને ખૂબ પદાર્થ લાગે છે.

નાશિકના બગ્ગરમાં ફરતાં મેં એક જગ્યાએ

શ્રી કલ્પલતા આશ્રમ

એવું પાટિયું વાંચ્યું. પહેલાં તો મને કલ્પના ન આવી કે અહીં ભરબગરમાં શાનો આશ્રમ હશે!—પણ પાસે જઈને જોયું તો મિઠાઈની દુકાન હતી. ‘જે માગે તે મળે’ એ એનો અર્થ. એ આશ્રમ મૂકીને થોડે દૂર ગયો ત્યાં બીજું પાટિયું આવ્યું—

શ્રી પ્રભાતંદ ભુવન ચિયેટર

પ્રભાતંદાનુભવનું આ સાચું સ્થાન છોડી વનગંગોત્ર અને પદ્માડપર્વતમાં ભટકનારાઓ નિષ્કૃષ્ણ ન ગ્વય તો બીજું શું થાય? પણ લોકો બહુ જીદી હોય છે. વળી મને થયું કે નાશિક જેવા તીર્થસ્થાનમાં તો હોટલ અને ચિયેટરને પણ આવાં જ નામો શોભે!

ચિકિત્સક સમૂહ હાઇસ્કૂલ

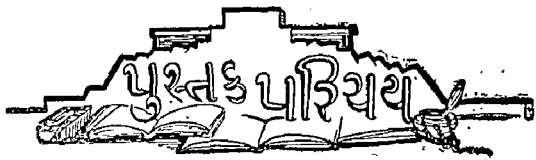
આ પાટિયું મેં મુંબઈમાં ઘણી વાર દ્રામમાં બેઠાં બેઠાં વાંચ્યું છે. કાકિયાવાડમાં એક કેકાણે
ગોવિંદ ગુણુ ગાઓ રે હિન્દુ હોદસ
મેં જોઈ છે.

હું મારા એક મિત્ર આગળ આ જાંધાં નામોની વાત કરતો હતો. એટલે પછી તેમણે
પણ મને એક વાત કહી.

... એમને નેશનલ મેડિકલ કોલેજમાં ભણતા હતા. રહેવાનું અમૃતવાડીમાં રાખેલું.
એ લતામાં બે હિન્દુ મંદિર થોડે થોડે અંતરે આવેલાં છે. પુષ્કળ લાવિક હિન્દુઓનો
ત્યાં પગરવ, એટલે કાઈ નાપિક વીરને સ્વયં કે લાવિક હિન્દુઓને 'અપિક' કરે એવું
કાઈ નામ પાડી અહીં જો હેર કરિંગ સહન ખોલવામાં આવે તો ધંધો ધમધોડાર ચાલે.
તેણે તો ઝટપટ એક ઓરડી ભાડે રાખી અને મોટા અક્ષરે સુંદર પાટિયું ચીતરાવી રાતો-
રાત ટાંગી પણ દીધું. સવાર થતાં જ દર્શનેચ્છુ લક્તોની બીડ શરૂ થઈ. જે કાઈ આ નવું
પાટિયું જોતા તે ધડીલર દર્શનની ઉતાવળ જૂલી જઈ મેં વકારી ત્યાં જ થંબી જતા,
અને ફાણ પછી સાથી સાથે વાત કરતા કરતા ચાલ્યા જતા. પણ અકચાર ધીમે ધીમે
વધી અને લાવબીના હિન્દુઓમાં પણ કંઈક રૂઢતાનો સંચાર થયો. થોડી વારમાં કાઈ બે
ત્રણ શરીરસંપન્ન મહારાષ્ટ્રીય લક્તો એ દુકાન આગળ આવી લક્તોને ન શોભે એવી વાણી
ઉચ્ચારી પેલા નાપિકને પકડારવા લાગ્યા, અને તેને દુકાન બહાર ધસાડી આણી પ્રસાદ
આપવા લાગ્યા. આખરે ન્યારે નાપિકે પેલું પાટિયું ઉતારી લેવાની કબૂલાત આપી અને
તેરત જ પાટિયું ઉતારી લીધું ત્યારે મહોલો ફરી શાંત થયો પાટિયા ઉપર માત્ર દુકાનનું
નામ જ લખેલું હતું:

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હેર કરિંગ સહન

પ્રવાસવર્ણન તો પૂરું થયું. હવે માત્ર ઉપસંહાર બાકી રહ્યો. મારે બીજું કંઈ
કહેવાનું નથી, પણ આ લેખમાં મેં આ અનેક દુકાનોની જાહેર ખબર 'પ્રસ્થાન' જેવા
સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં વગર પૈસે કરી છે એનો તેઓને જરૂર લાભ મળવાનો. તો તેઓ મારા
આ સહજ ઉપકારનો વિચાર કરી પોતાનાં માલ અને સેવાનો ચરિત્રિયિત્ લાભ મને આપશે
તો યોગ્ય જ કંઈ કહેવાશે. મારે માત્ર છેલ્લી દુકાનના માલિકને મળેલા દંતમમમાં લાગ નથી
પડાવેલો. આપણી સંસ્કૃતિ ત્યાગપ્રધાન છે એટલે હું પણ એટલો ત્યાગ કરવા તૈયાર છું.

વિવર્તલીલા:—રચનાર તથા પ્રકાશક : નરસિંહરાવ ભોળાનાથ (મરીન વિલા, ખાર) કિશ્મત રા. ૧-૮-૦

સંવત ૧૯૭૪ થી સં. ૧૯૮૯ સુધીના પંદર વર્ષના લાંબા ગાળામાં વસંતમાં અંતરે અંતરે પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોને આ સંગ્રહ છે. એ લેખો પ્રગટ થયા ત્યારે વિદ્વાનોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને અત્યારે તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થતાં તેને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

આ લેખમાળા કર્તા કહે છે તેમ કેવળ નવીન શૈલીમાં લખાઈ છે. આજે પશ્ચિમમાં નિર્ગંધસાહિત્યમાં લેખક ઘણી જ છૂટ-મુક્તિ અનુભવે છે, એ સાહિત્યનું કાર્ષ્ણ્ય યોક્તસ રૂપ મનાતું નથી, આજકાલ કર્તાની અંગત લાક્ષણિકતાને તે વધારે ને વધારે પ્રતિબિંબિત કરે છે, છતાં તે કરતાં પણ આ શૈલી વધારે છૂટવાળી છે, કેવળ રસજાતી છે, અને તે કર્તાના સ્વભાવ, તેમનાં સ્વાભાવિક લક્ષણોને વધારે નિકટ અનુસરી શકે છે.

કર્તાએ પુસ્તકનું નામ વિવર્તલીલા પાડ્યું છે અને તેનું કારણ પ્રારંભમાં જતાવેલું છે; પણ તે પણ તેમની અર્થકાવ્યમય કલ્પના છે. ખરી રીતે આ એક સંસ્કારી, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર, કવિતાકલ્પનાશીલ રસમીમાંસકની નોંધપોથી છે. બધા લેખો ચિંતનનાત્મક છે, પણ તે સાથે ગંભીર લાગણીવાળા હોઈ વાંચનારમાં પણ તેવી લાગણી ઉત્પન્ન કરનારા છે. શૈલી રસજાતી છે, તેમાં નિર્ગંધની પેઠે વિષયના આખા વિસ્તાર પર આપવાનું છે નહિ, છતાં તે વિષયને મધ્યખિન્દુએ સ્પર્શે છે. મન સ્વૈરગતિએ ચાલે છે, છતાં ક્યારેક વિચાર-સંબંધ શિથિલ થતો નથી. અને ક્યારેક કશું અપ્રસ્તુત આવતું નથી.

આને અમે નોંધપોથી કહીએ છીએ પણ તેમાં વાંચનાર લક્ષ બહાર રહ્યો નથી. ઘણી જગાએ વાંચનારને સંબોધન આવે છે, પણ તે સિવાય પણ લેખક તેને સાહિત્યના દૃષ્ટિખિન્દુથી લુપ્ત છે, એક સાહિત્ય તરીકે તે રસજાતી શૈલીનું છે. અને એમ હોવાથી વાંચનાર લેખકના રસજાતો આનંદ અનુભવતો લેખકનું વક્તવ્ય ગ્રહણ કરે છે.

અલગત, આમાંનો કાર્ષ્ણ્ય લેખ દિલસુશીનો લેખ ગણી શકાય નહિ, પણ આમાં લેખકની દિલસુશી ડગલે ડગલે પ્રતીત થાય છે. આવા સ્વૈર ચિંતનમાં લેખકની જાડામાં જાડી માન્યતા, શ્રદ્ધા જ એની મેળે પ્રગટ થઈ શકે, અને તે અહીં થાય છે. અને દિલસુશીનો મધ્ય ને જુવા છતાં વાંચનારને લેખકની દિલસુશીની સારામાં સારી અસર અહીં થવાનો સંભવ છે. કારણકે વાંચનાર કલેશ વિના લેખકની સાથે જાણે ચિંતનના છટપ્રદેશમાં વિચરવા નીકળે છે. ચિંતન એટલું સ્વાભાવિક શરૂ થાય છે, એક વિષયમાંથી એવું શરૂ

રીતે ખીનમાં સરી પડે છે કે વાંચનાર અર્થ અજ્ઞાત રીતે સ્વાભાવિક કુતૂહલથી ચિંતનમાં રમંભાણુ થાય છે. આ ફિલસૂફીના લેખો નથી, પણ ફિલસૂફીના પ્રેરક છે.

શ્રીયુત નરસિંહરાવ આપણા થોડા ગદ્યલેખકોમાંના એક લાક્ષણિક ગદ્યલેખક છે. આ પુસ્તક તેમની ગંભીર ગદ્ય શૈલીનો એક સારો નમૂનો છે. ખીનું એ કે સાહિત્યના અનેક પ્રદેશોમાં વિચરનાર આપણા એક લેખક તરીકે શ્રી. નરસિંહરાવના હૃદય-મનનાં ઊંડાણોના પ્રવાહો જોવાનું આપણને સ્વાભાવિક કૌતુક થાય, તે કૌતુકને તૃપ્ત કરવાનો અહીં સારો અવસર મળે છે. તેમના માનસઘડતરમાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો મોટો ફાળો, તેમની ઈશ્વરની ભાવનામાં ક્રિશ્ન ધર્મની અસર, તેમની રુચિના પદ્મપાતો, વગેરે સર્વ તેમના પ્રમુખ માનસજલમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

પણ આ પુસ્તક રસગતી શૈલીનું છે, ફિલસૂફીનું નથી, નિગંધનું નથી, માટે જ જે માણસની શ્રદ્ધા શ્રી. નરસિંહરાવથી જુદી રીતે ઘડાઈ હોય તેને આ પુસ્તક પ્રતીતિકર ન થાય એટલું જ નહિ કદાચ તેને આમાં સાહિત્યનો આનંદ પણ ઓછો આવે. આપણા વેગથી જદલાતા દેશમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો દેખાય છે. તેમની ઈશ્વર ઉપરની આરથા અત્યારના પ્રગતિકારક વિચારકમાં એમના જેવી નથી, નવા માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રની અસરમાં આવેલો વિચારક બાલકને પુખ્ત માણસ કરતાં જરા પણ વધારે દિવ્ય માનવા અત્યારે ભાગ્યે જ તૈયાર છે; પણ સાહિત્યના અનુભવમાં એવાં અંગત મનત્યોનો અંતરાય આવવા દેવો ન જોઈએ. સાહિત્યમાં શું કહ્યું છે તે સાથે કેમ કહ્યું છે એ પણ મહત્વનું છે. અને જમાનો જદલાયા છતાં તેમની રસચર્યા, માનસભાવોનાં કેટલાંક પૃથક્કરણો, ઉત્તમ સાહિત્યમાંથી ઉચિત દર્શાવતો આપવાનું કૌશલ, વક્તવ્યને દુચકાનું સમર્થન આપવાનું અને દુચકામાંથી ગંભીર ને ગૂઢ સત્ય કાઢવાનું કૌશલ, યુજરાતી ઉત્તમ કાવ્યોના ફરસ અને તેનું લાક્ષણિક વિવેચન, પ્રકૃતિસૌંદર્યનાં વર્ણનો અને એ સર્વને મળે પ્રમાણશાસ્ત્રના કે કશાના નિયમ વિના ભેગાં કરી તેમ છતાં તેમાંથી સાહિત્યને આવશ્યક એકતા પ્રગટાવતી શૈલીને લાંબે આને આપણા સાહિત્યમાં ચિરકાલનું સ્થાન મળશે. પણ એ સર્વ કરતાં અમને તો એમના જીવનમાંથી વહેતી, જીવનને ગંભીર અને રસમય કરતી, ક્યાંક વંકજોળામણીમાં દેખાતી ક્યાંક ન દેખાતી પણ સદા વહેતી, કરુણરસ સરિતા સૌથી વધારે અસર કરે છે અને આ દુનિયામાં જ્યાં સુધી સુખ કરતાં દુઃખ જ વધારે છે ત્યાં સુધી ધણાને કરશે.

તૂટેલા તાર :-લેખક : રત્નેહરશ્મિ. સંચાલક અને પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ વાર્ષિક ફાળે ૦-૫-૬; છટક ૦-૮-૦

પરસાહિત્યની વાર્તાઓનાં ભાષાન્તર આપવાને જદલે પ્રકાશકે મૌલિક વાર્તા આપી તે અભિનન્દન યોગ્ય છે. આ વાર્તા શ્રી. શરદ્યાણુની વાર્તાની પ્રેરણાથી લખાઈ છે એટલે સહેજે શરદ્યાણુની વાર્તા સાથે તેની સરખામણી કરવાનું મન થાય. એમ કરતાં કહેવું જોઈએ કે શરદ્યાણુની વાર્તા કરતાં આ વાર્તાઓમાં ખનાવોનું ગૂંથણુ આણું છે, અને શૈલી શરદ્યાણુની શૈલી કરતાં વધારે વિસ્તારવાળી છે; પણ આતી સરખામણી લેખકને પૂર્ણ ન્યાય આપતી નથી. કારણ કે લેખકની શક્તિ શરદ્યાણુથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. શ્રી. રત્નેહરશ્મિનાં ખાસ લક્ષણો મીઠી સરસ વહેતી શૈલી, તેમનાં પાત્રોના મુગ્ધ કાવ્યોચિત

ભાવે, તેમની નિર્દોષ રમતિયાળ નાચિકાઓ, અને વાંચનારને અસર કરતી જાડી લાગણી છે. આ ત્રણ વાર્તામાં ઘણાને પહેલી વધારે ગમશે, પણ શરદળાણુની વાર્તાની નજીકમાં નજીક મૂકી શકાય તેવી વાર્તા છેલ્લી 'મોટી બહેન' છે. લેખકે ગુજરાતના નવા યુગનાં સ્ત્રીપુરુષોને ચીતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખરેખર આવકાર્યોગ્ય છે. લેખક ખીજી વાર્તાઓ પોતાની ગુજરાત પરના પ્રેમની પ્રેરણાથી લખી વધારે ફતેહ મેળવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પંત્રો:—લેખક 'એક પિતા'. સંચાલક અને પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૦-૨-૬ છટકે ૦-૩-૦. તારુણ્યમાં પ્રવેશ કરતી કન્યાની કુતહલ વૃત્તિને તમ્મ કરવાને આવું પથ સાહિત્ય ગુજરાતીમાં થોડું જ હશે. આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીના શરીર વિશે તેમજ પ્રજનનમાં તે શું કામ કરે છે તે વિશે તટસ્થ અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિવેચન કર્યું છે. અને તે સાથે લક્ષણવન એ એક જ સ્ત્રીને માટે જીવન કૃતાર્થ કરવાનો માર્ગ નથી, સ્ત્રી પણ એકાકી જીવન ગાળી શકે એ નવીન મતનું પણ પૂરતું નિરૂપણ કરેલું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીએ દર્શાવેલ સંયમનું સ્વરૂપ અને તેનું જીવનમાં સ્થાન પૂરેપૂરું સમજાવેલ છે. કામજીવનમાં સંયમ અસ્વાભાવિક છે એવા મતને શાસ્ત્રીય ગણુતા આ કાલમાં આ નાનું પુસ્તક સર્વેએ વાંચવા લાયક છે. મોટી ઉંમરની દરેક કન્યાને આ વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. અને સાથે સાથે આના લેખકને તારુણ્યમાં પ્રવેશના કુમારોને માટે આવું જ પુસ્તક લખવા ભલામણ કરીએ છીએ.

નૂતન રશિયામાં ડોકિયું:—ગુજરાતીમાં લાવનાર ગોવિંદરાવ ભાગવત. સંચાલક અને પ્રકાશક: રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યોલય, અમદાવાદ. કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૦-૬-૦, છટકે ૦-૮-૦.

હજી મુખી અમારા ધ્યાનમાં આવેલી, અર્વાચીન રશિયા વિશે બહાર પડેલી ચોપડીઓમાં આ ચોપડી અમને સૌથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર જણાઈ છે. અત્યારે રશિયા વિશે હિંદમાં સારી જિજ્ઞાસા છે ત્યારે આ ચોપડી વાંચવાની અમે સર્વને ભલામણ કરીએ છીએ. આ પુસ્તકનું મૂળ મોરિસ હિન્ડસફ્રીટ Broken Earth ઘણી જ રસિક ભાષામાં લખાયું છે. અને ભાષાન્તરમાં પણ એ રસ પ્રતીત થાય છે. અમે આ લેખકનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

જીવનચર્યા:—સંચાલક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૦-૭-૦ છટકે ૦-૧૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કેટલાક અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું એક તત્ત્વ ચર્યા મંડળ સ્થપાયું હતું. અને તેના ઉપક્રમથી યોગ્યજોલાં ૧૨ વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ છે. વિષયોનું સ્વરૂપ સમજવા પુસ્તકની અનુક્રમણિકા નીચે મુકીએ છીએ.

પરિચય	આચાર્ય કૃપાલાની
૧ સમીક્ષા	કાકા કલેલકર
૨ સત્ય આચરણના પાયા	કિશોરલાલ મશરૂવાળા
૩ જ્ઞાનસાધના	વિનોબા ભાવે
૪ હિંદુ ધર્મગ્રન્થો અને સ્ત્રી	આચાર્ય કૃપાલાની

૫ સંયમ	આચાર્ય કૃપાલાની
૬ સ્વાતંત્ર્ય-સંઘ	નાનાભાઈ
૭ પ્રૌઢ પ્રશ્નો	કાકા કાલેલકર
૮ બાલશિક્ષણ	વિનોબા ભાવે
૯ જ્ઞેન તત્ત્વગાન	પં. મુખજીવણ
૧૦ બાલસમાજનો ઉદય અને અસ્ત	ઈંદુભૂપણ મળુમદાર
૧૧ નવયુવકાનું કાર્યક્ષેત્ર	નરહરિ પરીખ
૧૨ પ્રેમ	રામનારાયણ પાઠક

દેશના નામ વિશે મૌન રાખી બાકીના વિશે કહીએ કે આ વિષયો અને વ્યાખ્યાતા એવા છે કે જેને સાંભળવા વિચારક ગુજરાતે હમેશાં ઉત્સુકતા અતાવી છે.

આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કેવી રીતે કામ કરતું હતું તે ગણવાને પણ ઉપયોગી છે. શ્રીયુત જ્ઞેકાલાલ ગાંધીએ આ પુસ્તક બહાર પાડીને જેમ વિદ્યાપીઠની સેવા કરી છે, અર્ચામંડળના સંચાલક શાન્તિલાલ બેંકર તરફનું મિત્રત્વ પણ અદા કર્યું છે, તેમ જ ગુજરાતના નિગંધસાહિત્યમાં ઉમેરો કરી ગુજરાતી સાહિત્યની પણ સેવા કરી છે.

હરિગીત અને બીજાં કાવ્યો :-કર્તા અને પ્રકાશક : હીરાલાલ દ. મહેતા, નેધર લેન્ડ્સ ટ્રેડિંગ સોસાયટી, રંગૂન. આકં આના.

પ્રગલ્ભતા જ્યાં ગુણ ગણાય છે તેવા જમાનામાં કંઈક સંકાયથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ નાનો કાવ્યમંડળ લઈ પ્રવેશ કરતા આ જુવાન લેખકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આ મંડળમાં ૧૦૩ “હરિગીત”, ‘મૃગનો માર્ગ’ નામનું એક લાંબું ૨૧૬ પંક્તિનું કાવ્ય અને બીજાં નાનાં મોટાં ૨૩ પ્રકીર્ણ કાવ્યો છે. કર્તા જેને ‘હરિગીત’ કહે છે તે કાઈ કાઈ જગાએ શિથિલ બંધારણવાળો ગઝલો તરીકે વાંચવી વધારે ફાવે તેમ છે. કર્તાએ પોતાની મુખ્ય પ્રેરણા સ્વામી રામતીર્થ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસમાંથી મેળવી છે અને તેમનો મુખ્ય ભાવ ઈશ્વરની ખોજનો જ છે. ગુજરાતથી દૂર મદ્રાસમાં અને અત્યારે રંગૂનમાં રહેવાથી તેઓ કહે છે તેમ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યના મંસ્કારો તેમના મન પર ઊંડા અને વિપુલ પડ્યા નથી. માટે જ વર્તમાન કાવ્યસાહિત્યથી તેમની શૈલી નુદી પડી આવે છે. તેમનાં હરિગીતો અને પ્રકીર્ણ કાવ્યો ભક્તિના પ્રચલિત ભાવોને જરા રૂપાન્તર કરી મૂકે છે, તેમાં કર્તાની તરંગશક્તિ ક્વચિત્ દેખાય છે, પણ વિશાલ અર્થમાં કલ્પનાશક્તિ દેખાતી નથી. એ કલ્પનાનાં કંઈક ચિહ્નો તેમના લાંબા કાવ્ય ‘મૃગનો માર્ગ’માં થાય છે. કાવ્ય ઉપર મથાળે ‘[રાગ ધન્યજનુસાર]’ લખેલ છે, પણ ખરી રીતે તે ઘણી જગાએ શિથિલ થતી સંવેદના દાદા બીજની વિચિત્ર રચના છે. એક એ દાખલાથી તેમની વિશિષ્ટ શક્તિની પ્રતીતિ થશે. મૂર્તિપૂર્ણમાં ઈશ્વરનાં દર્શન ન થતાં તે કહે છે:

મૂર્તિ માતની સાથે મેં આ મંદિરમાં પગ મૂક્યો,
કાલોગરી ચહની બનવાની
મહેલના ચઢ માળ ચઢવી;
સંચયના બંડરો દીઠા,
નજર મહાત્મી હરી જોઈને ખરડસના ધક મીઠા।

અહા આધીયે હૃદય મધુર બન્યું ના,
લાલ ચૂંદડી મહીં હૃદય ઘડક્યું ના,
ન્યોત સળગતી ધૂત તણી પણ પ્રેમદીપ્તિ તો નવ પ્રગટી.

અમર માતૃત્વ હૈયું કેડું,
કઠિણ વજ્ર આરસના જેડું;

મુખ વિકસે પણ મધુર વચનની કુસુમવૃદ્ધિ નવ ખરતી,
હાવલાવમાં નવ કેં ખાંડી—ઝર ઉમંગલા પરપોટા—
સપાટી પર જળની એ નાચે કુલાઈ વાયુથી ખોટા,
હોય હૃદય મહીં અરુણ પ્રેમ તો હૃદયા સાથ મને ચાંચે,
દયા હોય એ મણિ નેત્રમાં અંધ પુરુષને તે દોરે.

મૂર્તિ સાથ મારે ન સગાઈ,
હાય! ભૂલ મહીં ગયો ભરમાઈ;

પયઃપાનથી વૃષાર્ત મુખની કોઈ દિવસ નહી આશા પૂરી.

પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ માત ’ ને બદલે ‘ માતા ’ વાંચો. એટલે પંક્તિ સર્વૈયાની થાય છે, લગભગ એ જ પ્રમાણે આખી રચના સર્વૈયાના બીજની જ છે. રચનાર જરા નવી દૃષ્ટિએ પિંગલ જેઈ લે તો આવી રચનામાં સ્વાતંત્ર્ય સાથે કલા લાવી શકે, અને ઉપરના દાખલાથી એટલું તો ઓછામાં ઓછું પ્રતીત થશે કે લેખકને કંઈક નવું કહેવાનું છે અને તે કહેવામાં બે તેઓ સફલ થાય તો તેમની રીત પણ નવી જ બનશે. ગુજરાતના કાવ્યરસિકોને આ કાવ્ય વાંચવાની અને આ લેખકને ઉત્તેજન આપવાની અમે ભક્ષામણુ કરીએ છીએ.

ન્યોતિ રેખા:—લેખક અને પ્રકાશક સુંદરજી ગો. બેટાઈ, C/O ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ. ગીરગામ, બેક રોડ મુંબઈ ૪. એક રૂપિયા.

શ્રીયુત બેટાઈનાં પાંચ ખંડ કાવ્યોનો આ નાનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકનો શ્રીયુત નરસિંહરાવે પરિચય લખી આપ્યો છે. તે અનેક દૃષ્ટિએ અમને આવકાર યોગ્ય લાગે છે. સાહિત્યના સંમાન્ય વિવેચકો ભગતા કવિતા લેખકોનો પરિચય કરાવી આપે તે સમસ્ત સાહિત્યને શ્રેયસ્કર છે. તેમાં પણ શ્રી બેટાઈ શ્રી નરસિંહરાવના શિષ્ય છે. એ એક વિશેષ ઔચિત્ય છે.

આમાં પ્રથમ સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન છે. આપું કાવ્ય જોતાં લેખક સિદ્ધાર્થની ભવ્યતા કરતાં યશોધરાની પ્રેમ સુકુમારતા ચીતરવામાં વધારે ફોક્લોરિક થયા છે.

“દહન ગુપ્ત રહ્યાં નવ અંતરે
પ્રિય! મ્હને નહિ કેમ દહે અરે!
સમંતું કેં દુઃખ અંતર દુઃખ એ
કઈક નાંધ! કૃતાર્થ બનું હું તો.”

પ્રિયની સંગતિમાં પૂર્ણ સુખ પામે એટલાથી યશોધરા સંતોષાતી નથી. તેને તો પ્રિયના અંતરદુઃખનો સકાનુભાવ કરવો છે, કહો કે એકાનુભવ કરવો છે. એ ઉત્સુકતામાં પ્રેમનું અતિ ઊંડું સુકુમાર અને દૃઢ માનસ પ્રતીત થાય છે.

પૂર્વમાં તણુજ્યો તારે, વાયુમાં કંપ કેં થયો,
નિદ્રામાં લીન પૃથ્વીએ ન જોયો, ન અનુભવ્યો.

એ પંક્તિઓમાં પ્રકૃતિલીલાના એક નાના સરખા રેખાંકનથી આખા કાવ્યનું વાતાવરણ ખડું કરવાની લેખકની શક્તિ દેખાય છે. તે સાથે એટલું કહેવું જોઈએ કે દરેક રચને

માનવભાવને અનુકૂળ પ્રકૃતિ સ્વીતરવી એ પણ અમુક વખતે યાત્રિક અને તેથી નીરસ થઈ જવા સંભવ છે. “ સુલોચનાનું લોચનદાન ” આ પહેલાં વિવેચાઈ ચૂક્યું છે.

નવ નવ કદિ હોયે પ્રેમ ને કામ એક !

નવ પરખી શકે શું અગ્નિ ને આગિયાને ?

અહીં પ્રેમ તે અગ્નિ અને કામ તે આગિયો એ સરખામણી અમને ઉચિત નથી લાગતી. અગ્નિ દાહનો વ્યવસ્થ છે, ને ભાવ પ્રેમ સાથે અસંગત છે. પ્રેમાનંદને આવું રૂપક વાપરવાનું આવે છે ત્યાં તે

દેવ તેજ્યુજ નજ આગિયો.

એમ કહે છે. અને, આ કાવ્યના અંતે કોઈ વધારે સખ્ત મોટની અપેક્ષા રહે છે. હૃદયની શિલા ખસે અને આંસુ ખરે એટલું આવા મોટા હૃદયબેદક પ્રસંગને માટે પૂરતું નથી લાગતું.

શસ્ત્ર સંન્યાસમાં શ્રીકૃષ્ણ ભારત યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ન લેતાં અર્જુનનું અશસ્ત્ર સારથિત્વ સ્વીકારે છે એ પ્રસંગ છે. આ પ્રાચીન લગ્ન પ્રસંગમાં કંઈક આધુનિક અહિંસા ભાવનાનું સ્પર્શ કરેલું છે. પણ એમ જુના પ્રસંગમાં નવા ભાવો આરોપવાના પ્રયત્નો અમને ઘણે ભાગે નિષ્ફળ ગણેલા જણાયા છે. હિંસા-અહિંસાનો વિચાર કરતાં, ખતે સુદર્શન લઈ લડવું કે લડનાર અર્જુનનું સારથિત્વ લેવું તેમાં બહુ ફેર પડતો નથી. તેથી બિલકુલ નર કર્તાબોક્ષા છે અને નારાયણ રૂપી આત્મા દ્રષ્ટા છે, આત્મનું રચિત્તં વિદ્ધિ. એ રૂપક ત્યાં એટલું સરસ બેસતું આવે છે કે તેની જગાએ આ અહિંસાભાવ પોતે ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં, એટલો ઉચિત લાગતો નથી. અમારે ‘ દાંપત્ય ’ વિશે પણ એ જ દષ્ટિએ થોડું કહેવાનું છે. પ્રાચીન દંતકથામાં પાર્વતી બ્રીહદી વેશે યોગી શંકરને લોભાવી ગય છે તેમાં કામાર્થ્યજી મોટા મોટાને પણ કેટલું વિકટ લાગે છે એ સાર કે સત્ય પ્રતીત થાય છે. શંકરની દેવભાવનામાં આ નિર્ભયતા ખૂબે છે, એટલે કર્તાએ એવું સચિત કર્યું છે કે અન્ય વેષમાં પણ પાર્વતીને શંકર ઝોળખી ગયા હતા. પણ એટલાથી અધું પતી જતું નથી. હજી પ્રશ્ન રહે છે કે જો જૂની વાર્તાની શંકરની નિર્ભયતા દેવભાવનામાં આપણને દાનિકારક લાગતી હોય તો આ નવી કલ્પનામાં પાર્વતી બ્રીહદી વેષે શંકર પાસે શા માટે ગયાં તેનો શા ખુલાસો આપશો ? આ નવી ધટનાની પાર્વતી પણ જતી તો હતી “ તપોધનની કલા હણુ ”વાને માટે જ, “ પતિપ્રેમ પરખવા ” માટે જ, અને શંકરની અર્ધદેહધારિણી પાર્વતી માટે આ શું હીણું નથી ? એના કરતાં તો સ્ત્રીસુલભ મુગ્ધ કૌતુકથી વિરોગ નહિ વેદાતાં પતિનાં છાનાં દર્શન કરવા વેષ ફેરે સતી ગયાં અને ત્યાં પણ ઝોળખાઈ જતાં યોગીએ તેમને આલેખમાં લીધાં અને છતાં યોગીનો યોગ તેથી ખંડિત થયો નહિ, એમ ઘટાટ્યું હોત તો વાર્તામાં ચમત્કાર ભલે ઓછો આવન પણ સાથે વિસંવાદ તો ન આવત એમ અમે માનીએ છીએ.

‘ સુવર્ણ દારિકાનું સાગરનિમગ્નન ’ એ નવો જ વિષય લેખકે શોધી કાઢવા માટે તેમને માન ઘટે છે. ખરેખર આપણાં પુરાણોમાં આવી અખૂટ રસસામગ્રી ભરી છે.—તો માત્ર આપણને તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો ! અહીં આ મહાન વિનશિત કારણમાં નહિ જીનરતાં લેખકે માત્ર એ વિનાશનું જ વર્ણન કરેલું છે. વર્ણન સુંદર છે છતાં એટલું કહેવાનું મન થાય છે કે પહેલી ૨૦ પંક્તિઓમાં વિનાશની મહત્તા અને વિશાલતાથી ઉત્પન્ન થતી લગ્નના જ કાવ્યમાં છેક સુધી નિભાવી હોત તો વધારે સારું. એ ૨૦ પંક્તિ પછીની પંક્તિઓમાં દારિકાની સુકુમારતા તરફ વધારે લક્ષ્ય મળે છે. અવજત, પ્રલયસાગર આગળ

હારિકા કુમળી વેલ જેવી દેખાય પણ વસ્તુના ચમત્કારનું રહસ્ય એ છે કે એવડી મોટી હારિકા પણ એ સમુદ્ર આગળ વેલ જેવી હતી. હારિકાની મહત્તા ક્યાંઈ પણ તિરહિત થવી ન જોઈએ.

કાવ્યની ઘટનાના વિસંવાદી અંશે વિશે કહેતાં ઘણો જગા રોકાઈ ગઈ તેને માટે દિલગીર છીએ. કારણકે કાવ્યના ગુણાંશ વિશે ઝાણું કહેવાનું નથી. શ્રીયુત નરસિંહરાવે એનું ગુણદર્શન કરાવીને અમારા ઉપરના કૃતવ્યનો બોલો ઝાણો કર્યો છે. (જો કે એમના પરિચયમાં અપહરણના આક્ષેપનો બચાવ, અને ‘સુલોચનાનું લોચનદાન’ કાવ્યનો પ્રો. હકારે ચોળેલો પાક, એ આડી જાખનો જોઈએ તે કરતાં વધારે મહત્ત્વ પામ્યાં છે.) એક રથજેઃ ‘મેં કહેલ છે તે પ્રમાણે આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરો નવા જુવાન લેખકોનો વાચકજગતને પરિચય કરાવે છે એ આપણા સાહિત્યવિકાસનું એક શુભ ચિહ્ન છે.

શ્રી નરસિંહરાવે કરાવેલ ગુણદર્શનમાં અમે સંમત થઈએ છીએ. શ્રી બેટાઈની કાવ્યની ખાની, પિંગલ ઉપરનું પ્રભુત્વ, ભાષાશુદ્ધિ, આવને અનુકૂલ છન્દ યોજનાનું કૌશલ, કાવ્યનાં અંગો અને ઉપાંગોની સપ્રમાણતા, અંગોનો અશ્લેષ, નિરર્થક વસ્તુનો પરિહાર, એ સર્વ એકે સારા કવિતાલેખકને શોભે એવાં છે. અલગત, એમની કવિતાની વિષય પસંદગી, અને મનોભાવ ઉપરનો સંયમ, એવા પ્રકારનાં છે કે એ એક જ ભાવથી આપું મનઃપાત્ર ભરાઈ જઈને ઉભરાઈને જલકે એવો અનુભવ ભાગ્યે જ થાય પણ એક સુંદર અનિન્દ્ય ચારુ આકૃતિ તેઓ સફળ રીતે દોરી શકે છે. એમના કાવ્યનો પ્રકાર જ એવો છે, અને રસિક વાચક તે જે રૂપે છે તેમાંથી રસ લઈ શકશે એમ અમે માનીએ છીએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આશુ જમાનાના કાવ્યમાં શ્રીયુત બેટાઈ સારો ફાળો આપ્યા કરશે, અને વાચકવર્ગ તેને સત્કારશે.

હૃદયરંગઃ—કર્તા અને પ્રકાશક હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ, પ્રસ્થાન કાર્યાલય માર્ફત, પારસી અગીયારી સામે, ખમાસા ચકલો, અમદાવાદ. ચાર આનાં.

આ નાના સંગ્રહને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આપણા એ મંમાંન્ય વિવેચકો, શ્રી નરસિંહરાવ અને પ્રો. હકાર બન્નેએ, વિવેચનામાં લિંગ વિચારો ધરાવતા છતાં, આ લેખકને આ પહેલાં આવકાર આપેલો છે. આ લેખક જેટલા “એક જ દે ચિનગરી” થી પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેટલા જ “ગામડી ગીતા” થી પ્રસિદ્ધ થયા છે એમ એમનું કાવ્ય બહુ લિંગ રસોમાં વિદરે છે. છતાં તેમણે આપેલી સામગ્રી ઘણી ઝાણી છે. અત્યાર પહેલાં ‘કાવ્યની નિરર્થકતા’ ‘નમ્રતા’ ‘ભવ્ય ડોસા!’ ‘સત્યના સંત!’ ‘અગ્નિશ્વરીની આરતી’ ‘હાલની માહતર થાઈ!’ વગેરે તેમનાં ગીતો લોકપ્રિય થઈ ચૂક્યાં છે. તેમને સંસ્કૃત વૃત્તોની જેવી હથોટી છે તેવી જ માત્રામેળ છન્દો અને ગેય હાજોની પણ હથોટી છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કાવ્યરસિક વાચક આને ઉત્તેજન આપવું નહિ ચૂકે.

અને આ અતિ નમ્ર લેખકને પણ અમે સૂચના કરીએ છીએ કે તેઓ હજી વધારે કાળો લખે.

નિરાશા :

૧

(શિખરિણી)

વટાધી જુવાની, પરમવય આધેડ સુખની
બુઢાપાની બાકી રસહોન હવે જિન્દગી રહી;
બધું દાટી દીધું કબરસમ કારાગૃહ મહી. ૩

હવે શાને શોધું વિવિધ રસનાં ભોજન ભલાં,
વિલાસો, નૃત્યો ને નયનમદિરા, મુદિ-સપનાં ?
રહું કે રનેહીના, પરજનહિતે શે ભટકવાં
ઉપાડીને બોલે—ધરમ, તપ, સત્કાર્ય કપરાં ?
અમરતાં શાને રે વ્યયિત જીવને ખીડન નવાં ? ૮

નહતું કારાગારે કશું ય; ફરો બધે શોધ જવાં
હવે મારે નાહી સજી જીવનની ધાંધલ વૃથા. ૧૦

સૂતેલો મૃત્યુને શયનપટ આહુ ધડો ધડી:
બને આ આખું શે જગ, પરમ કારાગૃહ કદી ! ૧૨

રોજનીશી

૩૦-૬-૩૪ : શ્રી. અમૃતલાલ રોડે ' ટાઇમ્સ ' પર સામે મોટેલા નુકસાનીના દાવામાં ' ટાઇમ્સ ' પરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની નુકસાની શ્રી. રોડેને બરી આપવાની આગેલી કબૂલાત તથા પ્રેક્ષકરેલી ક્ષમાવાચના; શુદ્ધતાન પ્રતિક સમિતિની કાર્યવાહક સભાએ વડી ધારાસભાની શુદ્ધતાની બેઠક માટે શ્રી. બૃહાભાઈ દેસાઈના નામની બલામણુ કરતો પચાસ કરોડો કરાવ; અમદાવાદમાં કાંગ્રેસ પ્રત્યક્ષ તરફથી શ્રી. અમૃતલાલ રોડેના પ્રમુખપદે મળેલી કાંગ્રેસ પ્રત્યક્ષ પરિષદ. કલકત્તામાં શ્રી. હર્ષ મુખોપાધ્યાયના પ્રમુખપદે મળેલી અખિલ બંગાળ સનાતની પરિષદ; મુંબઈમાં કર્વે ઇન્ડિયન પીમેન્ટ્સ યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભ વખતે શ્રી. સરોજની નાયકનું બાળગૃહ; દરબાર ગોપાળદાસને નાણિક જેલમાંથી છૂટકારો.

૧-૭-૩૪ : અમદાવાદના સૌરાષ્ટ્રનિવાસીઓ તરફથી શ્રી. અમૃતલાલ રોડેને મળેલું માનપત્ર; સાબરમતી જેલમાંથી ૩૬ રાજદ્વારી દેહીઓ (૧૦ બહેનો તથા ૨૬ બાઈઓ) નો છૂટકારો; બાવનગરમાં ગાંધીજી—૩. ૨૬૦૦૦ ની હરિજન કાર્ય મોંઠે બેઠ; બાવનગરમાં ગાંધીજી અને ના. મદ્દાસજીની મુલાકાત; આસામમાં અતિરાય વરસાદથી રેલ આવતાં ચડાના બગીચાઓનો થયેલો નાશ.

૨-૭-૩૪ : મદાસભાની પાક્કામંદરી બેઠકમાં બાબુ અનુમદપ્રસાદ સિંહા, બાબુ રામદયાળ સિંહા તથા રો. મદ્દાસજી સભ્યો તરીકે ઉમેરો; બર્મામાં ૧૦ નાજી નેતાઓ ગોળીથી કાપ; ગાંધીજી બેંચ અભ્યાસારમથી બચી ગયા તે માટે તેમને અભિનંદન આપતો અમદાવાદ યુનિવર્સિટીના કાર્ય; પં. જવાહર યુર્ગદેશમાંથી બચી ગયાની બહાર આવેલી દફાલ; વીરમગામ ખાતેની લાઇનદોરીને અંગે રેલરોને હતાકેઓની થતી કનડાનનો વિરોધ કરતો કાડિયાવાડની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સે દિલી સરકારને કરેલો તાર.

૩-૭-૩૪ : લેખપુરમાં જૈનમુનિ મીસરીલાલજીએ આદરેલા આમરણાંત અપવાસની બહાર આવેલી દફાલ; શુદ્ધતાન પ્રતિક મદાસભા સમિતિના મંત્રી શ્રી. મોરારજી દેસાઈનો ચોરા જેલમાંથી છૂટકારો.

૪-૭-૩૪ : હૈંડાબાદ (સિંધ) જેલમાંથી મુદત પડેલાં કાકાસાહેબ કાલેલકરનો છૂટકારો.

૫-૭-૩૪ : કલકત્તા કોર્પોરેશનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. સરકારની વચગી; અંગ્લોરમાં ગાંધીજીના આગમનને અંગે સનાતનીઓ અને સુધારકો વચ્ચે કપાડપી; રપેરિયલ પાર્કર્ એકર મુળ્ય સરદારના કેટલાક નેતાઓની દિલચાલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતી નીકળેલી મોડીસો; વીરાપુર જેલમાંથી શુદ્ધતા વિચારીદના મદામાત્ર શ્રી. નરહરિ પરીખનો મુદત પડેલાં છૂટકારો; સિંધમાં કન્દો ગામ આગથી બગી ગયું.

૬-૭-૩૪ : ગાંધીજીની બરેલી તબિયત-વગેરું છોલીનું દવાખા; અમાનુષાખાનના બાઈની પરપક માટે સરકારે બાહાર પાડેલું રૂ. ૧૫૦૦ નું દિનામ.

૭-૭-૩૪ : અમદાવાદના મિલકાતદારોના ૨૫ ટકા પચાસકાપના પ્રશ્ન સંબંધીના લવાઈમંડળમાં મદામા ગાંધીજીની જગ્યાએ મહત્તર મદાન તરફથી લવાઈ તરીકે શ્રી. મનુ મુખેશ્વરની નિમણૂક; કરંતી કોર્પોરેશનનું ગાંધીજીને માનપત્ર; શ્રી. જયરામદાસ રોજનામની ગાંધીજીને રૂ. ૩૧૮૦ ની બેટ; જયનના પ્રવાને નીકળેલાં શ્રી. કે. બી. સી. બોચાનું દાસા નહક રેલમ નરીમાં અફરમાળી મૃત્યુ.

- ૮-૭-૩૪ : સાબરમતી જેલમાંથી સજાની મુદત પૂરી થયા પહેલાં ખેડા જિલ્લાના ૪૧ રાજદૂતી કેદીઓનો છૂટકારો; કરાંચીમાં ગાંધીજીનું લાપણુ—તેમને અર્પણ થયેલી રૂ. ૧૧૦૦૦ની થેલી; આસામ પ્રાંતમાં ૭૫ માહલ સુધી પાણી ફરી વળવાથી સેંકડો માણસો ફળી ગયા તથા પાકને નુકસાન થયું.
- ૯-૭-૩૪ : શ્રી. મહાદેવ દેસાઈનો હિન્દુવા જેલમાંથી છૂટકારો; સીમલામાં સર ફ્રેંક નોઈસના પ્રમુખપદે મળેલી ઔદ્યોગિક પરિષદ.
- ૧૦-૭-૩૪ : સિદ્ધપુરની કોર્ટને ફોરકાર્ટ કંપનીનું લોપણું બહાર પડ્યા પછી તપાસ માટે ખાસ અમલદારની નિમણૂક; અજમેરમાં ગાંધીજીના માનમાં સરઘસ કાઢનાર સુધારકોએ પંડિત લાલનાથને કરેલી ઇનના પ્રાપ્તિ તરીકે ગાંધીજીએ ૭ મી ઓગસ્ટથી ૭ દિવસ સુધી જપવાસ કરવાનો કરેલો નિર્ણય; કરાંચીની કોલેજમાં ગાંધીજીએ સ્વ. વિકુલભાઈ પટેલની છબી ખુદલી મૂકી; લાહોરમાં ગાંધીજીના લાપણુ મટે મીન્ટો પાર્ક આપવાની સરકારની ના.
- ૧૧-૭-૩૪ : શ્રી. અણેએ વકીલાત કરવા માટે હાઇકોર્ટ પાસે ફરીથી માગેલી પરવાનગી; પેરેગુઆ બોલીવીઆમાં થયેલા ખૂનખાર જંગમાં ૧૧૦૦૦ નનની ખુવારી; અલ્બાનિયન સ્વરાજ્ય-ભુવન પાણું સોંપાયું; જપાનમાં જળપ્રલય; વડવાણમાં શ્રી. મણિલાલ કોડારીના પ્રમુખપદે મળેલી સભાએ વીરમગામની લાઇનદોરી સામે વિરોધ દર્શાવતા પસાર કરેલા કરારો.
- ૧૨-૭-૩૪ : હિંદ જપાન કરાર ઉપર લંડનમાં થયેલી સહીઓ; જપાનમાં રેલથી ૨૦,૦૦૦ ધર ફળી ગયાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૩-૭-૩૪ : નાસિક જેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈની તેમના પુત્ર શ્રી. ડાલાભાઈ તથા પુત્રી મણીબહેને લીધેલી મુલાકાત; સરહદ પ્રાંતના નેતા હરીમજાહવાળા હાજ અબ્દુલ ગફુરખાનને સરહદ પ્રાંતની બહાર નહિ જવાનો જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ.
- ૧૪-૭-૩૪ : સરદાર વલ્લભભાઈને નાસિક જેલમાંથી એકાએક છૂટકારો—સરદારશ્રીના છૂટકારાથી મહાસભાના પ્રમુખનો હોદ્દો કામચલાઉ પ્રમુખ શ્રી. બળજે તેમને પાછો સોંપ્યાની કરેલી જાહેરાત.
- ૧૫-૭-૩૪ : મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખની સૂચના અનુસાર હિંદનાં તમામ નાનાં મોટાં રાજેશમાં ગાંધીજી બોંબ આત્યાચારમાંથી બચી ગયા માટે હૃદયની પ્રાર્થના કરવાના દિન નિમિત્તે બરાયેલી સભાઓ; સુંબઈમાં સરદારનું રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશે બાપણુ; લાહોરમાં ગાંધીજી-જાનપતરાય બવનમાં તેમનું બાપણુ.
- ૧૬-૭-૩૪ : સુંબઈમાં સરદાર વલ્લભભાઈના નાક ઉપર થયેલી સત્ત્રિક્રિયા; આમની સભામાં પં. જવાહરને નહિ છાંયી રાક્ષાય એવો હિંદી વજરનો ખુલાસો; આગામી મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. નરીમાનની ચૂંટણી; મહાસભાની કારોબારી સમિતિમાંથી રૅ. આલમે આપેલું રાજનામું.
- ૧૭-૭-૩૪ : ગુજરાતના વીર ખેડૂતોને સરદારે આપેલા સદેશો; પં. લાલનાથ ઉપર હુમલો કરનાર સ્વયંસેવકે પોતાના કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો પત્ર “અનુદિન”ના તંત્રીને લખ્યાની તથા તે પત્રની નકલ ગાંધીજીને પહોંચાડ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; નરિયાદમાં શ્રી. ગિજુભાઈએ સ્વ. કૃષ્ણદેવ સ્મારક ખાલમંદિરની કરેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.
- ૧૮-૭-૩૪ : રાષ્ટ્રપતિ સરદાર વલ્લભભાઈએ ૨૨ મી જુલાઈએ સ્વ. રોનગુસાની પુણ્યતિથિ ઉજવવા માટે બહાર પાડેલી અપીલ.
- ૧૯-૭-૩૪ : વિદ્યાપીઠના મહેસૂલની માગણી કરતી શ્રી. નરહરિ પરીખને મળેલી સરકારની નોટિસ; કલકત્તામાં ગાંધીજીનો સત્કાર; શ્રીઓની સભામાં ગાંધીજી; મહાત્માજીનો ડો. દાગોર સાથે મેળાપ; મીસ બુઈકરોજ સારામેન નામની અમેરિકન બાનુએ હારમન ફૂરમાં નાણું ભરવા માટે દાખીના વેચ્યા; કલકત્તામાં મન્નૂર નેતાઓની ધરપકડ.

૨૦-૭-૩૪ : મુંબઈમાં નાકના દર્દ માટે સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર કરવામાં આવેલું બીજું નાનું ઓપરેશન; કલકત્તામાં “ સ્ટેટસમેન ”ના અધિપતિએ ગાંધીજીની લીંગેલી મુલાકાત; આગામાં કેમી રમખાણ થતાં. ૨૧ જાન્યુને-ઇત.

૨૧-૭-૩૪ : કલકત્તા કોર્પોરેશન તરફથી ગાંધીજીને મળેલું માનપત્ર; ગાંધીજીએ ચિત્તરંગન રોવાચદનમાં બાળકો મરિના તથા વિનામનો પ્રાણ નાખવાની કહેલી ક્રિયા.

૨૨-૭-૩૪ : અલ્હાબાદમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ; રાષ્ટ્રપ્રતિના દુરમાનથી મુંબઈ. કલકત્તા વગેરે હિંદમાં સ્થળે સ્થળે ઉજવાયેલા સ્વ. રોનગ્રાસ દિન; પોણાડમાં અતિશય વરસાદથી ૬૦૦ માણસો માર્યા ગયા ૫ કરોડ પાઉંડનું નુકસાન થયું.

૨૩-૭-૩૪ : મુંબઈમાં, આગામી ૨૦,૦૦૦ સંકટગ્રસ્ત બહેનોના સંબંધમાં શ્રી. અમૃતકુંવરે આદેશ ઉપવાસ; અમૃતસરની મહાસભા સમિતિના બે પત્રો વચ્ચે મતભેદ પડતાં ટો. કીચલુએ અપવાસ કરવાનો કરેલો નિર્ણય.

૨૪-૭-૩૪ : ટો. કીચલુના હરીફ પશ્ચિમ કાર્કર્ના સ્વામી આનંદાનંદે અમૃતસરમાં આદેશ ઉપવાસ; કપુરથલામાં બે માસ માટે અમલમાં મુકાયેલા કરક્યુ ઓર્ડર; ન્યુયોર્કમાં ગરમીથી ૭૦૦ મરી ગયાની જાહેરાત આવેલી હાજીબ; કાનપુરમાં ગાંધીજીએ કરેલી તિલક દોહની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.

૨૫-૭-૩૪ : લખનૌમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ-ગાંધીજીને સનાતનીઓ તથા હરિજનોએ આવેલાં માનપત્રો; ઓરિસ્સાના ચેન્દ્રશેઠ રોડ્સનનું મરણ થયાની વીએના ખાતેથી આવેલી ખબર.

૨૬-૭-૩૪ : વડવાણના કાકોર ભેરાવસિંહજીનું અવસાન; નાઝી આગેવાન રીન્ડલેન્સની ધરપકડ—સંખ્યાબંધ ઘાયલ-૯૦૦ નાઝીઓ ગિરફતાર; બનારસ જતાં પહેલાં સરદાર વલ્લભભાઈએ મુંબઈથી ગુજરાતના ખેડૂતો ભેગો પાડેલો સંદેશો.

૨૭-૭-૩૪ : બનારસમાં સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદે મહાસભાની કારોબારી સમિતિની મળેલી બેઠક; ટો. આલમનું રાજીનામું મંજૂર; ગાંધીજી અને સમાજવાદી પ્રતિનિધિ મંડળ વચ્ચે ચર્ચા; પોતાના અપવાસ સંબંધી ટો. કીચલુનું નિવેદન.

૨૮ ૭ ૩૪ : બનારસમાં મળેલી અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારી બેઠકમાં કેમી મુકાદાના હરાવ વિષે મતભેદ—પં. માલવિયાજી અને શ્રી. અલ્લેએ પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડરમાંથી આવેલાં રાજીનામા; ન્યુ દિલ્હીમાં હિંદુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ હિંદુ બાળાઓના અપહરણ અટકાવવા માટે કરેલો હરાવ.

મુદ્દારો

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૪	૨૮	બજવાનું દોષ	બજવાનું અસાધ્ય દોષ
૨૨૫	૨૪	સુધ	સુધ
૨૨૫	૨૫	બે	ચાર
૨૨૬	૧૪	દૂધ	દૂધ

‘દુરસામ’ વિશેના લેખમાં ‘દૂધ’ શબ્દ આવે છે તે આગળી પ્રમાણે છે. ‘દૂધ’ અને આ ‘દૂધ’ એક જ છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૮

આવણ : ૧૯૮૦

મેના લિસાનું સ્મિત !

[હૃદયમાં લિયોનાર્દોનું એ વિશ્વવિખ્યાત મૂળ ચિત્ર જોયું !—અને જીવનની તૃપ્તિ છિપાવી !]

કહું કદિક, “ જૂઠું મર્મ સ્મિતનો લિસા ! મેં ગ્રહ્યો । ”
—વિવેચક હજારને જીવન વેડકચે ના મળ્યો !—
સહુ ભ્રમર લાંગરે વિકલ, “ બેસ, ડાહ્યો થયો;
જરાક લવતાં શીખ્યો, જરીક પાંગર્યો, ત્યાં છળ્યો ! ”

છતાંય વહું : હૃદયને જીવન આપતાં હાસ્યની,
પ્રતિચ્છવી પડી હૃદયે, જગ ચળાવતા હાસ્યની ।
અજોય સ્મિત આ દીધું નહિં હતું તને વિન્ચીએ !
—ન જે રચી શકાય હાસ્ય ખુદ વિશ્વકર્માધીએ !—

જગે સ્વરૂપ વેરવા, અનુપ મૂર્તિ સર્જાવવા,
અકારણ તને હતી કદિક ચીતરી વ્યાપવા.

પરંતુ શત લોક ચારુ તુજ લોચનો પેખતાં,
કદિ ઝઘડતાં, કદિક છળતાંય, ગાંડાં થતાં !

અને તુજ કપોલમાં ઠરચલી . ઊઠી પાતળી,
જરીક ઉંપસેલે તેં અંધરનીયે રેવાં ઢળી.
અસંખ્ય જનની સહી ઉર વિહારતી મૂર્ખતા,
જરાક કરુણાદ્રં ચક્રુ અવહેલનાયે ઢળી !

કરેલ તુજ ચીતરેલ મુખ તેમ મર્મે હર્યુ !
કપોલ તુજ છાતીનું જરીક ઊછળીને લર્યુ !
પ્રદીપશિખ પાતળાં વિકલતા વળ્યા આંગળાં !
સહસ્રથત વાળની વિકરતીય સોળે ઢળા !

નહિ સ્વપનમાંય ખ્યાલ સ્મિતનો લિઝોનાઈને !
કહો, કયમ વિવેચકોય તંછી પાસ ખુલ્લો બને ?
વિશાળ તવ લોચનો નિરખી માનવી પામશે,
જરીક હસતાં રડી રચત કિલ્મુખીના ચરે !

અને તુજ સંકુપનો ચિંતરનારના મનસે
મનુષ્ય દિલ્લીમતા હસતું હારંધ કેયું હશે !

આઈન્સ્ટાઈન શું કહે છે ?

કહેવાય છે કે દુનિયામાં માત્ર પાંચજ એવી વ્યક્તિઓ છે કે જેઓ આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો સમજી શકે છે. એ સિદ્ધાંતમાં નિષ્ણાત થવા ગણિતશાસ્ત્ર તેમજ ભૌતિકશાસ્ત્રનું ઘણું જ્ઞાન જોઈએ. આ લેખમાં તે સિદ્ધાંતની કંઈક ઝાંખી જ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

સાપેક્ષતા સમજની તે ઘણી સહેલી વાત છે. સૂર્ય સ્થિર જતાં પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો દેખાય છે તેનું કારણ એમ અપાય છે કે, જો કે સૂર્યના દર્શિબિંદુથી તે સ્થિર છે પણ પૃથ્વીના દર્શિબિંદુથી તે પૃથ્વીની આસપાસ જતો જણાય છે. આગગાડીમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે ઝાડ અને ઘરો પાછળ જતાં જણાય છે તેનું કારણ પણ આવું જ છે. કેટલીક વાર એક રેલવે સ્ટેશન પર બે ગાડીઓ ઊભી હોય અને બીજી ગાડી ચાલવા માંડે તો પણ આપણને એમ લાગે છે કે આપણી જ ગાડી ચાલી. આવાં આવાં ગતિની સાપેક્ષતાનાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

આઈન્સ્ટાઈને આ વિચારને ત્રેની અંતિમ હદ સુધી લઈ જઈ તે વિજ્ઞાનમાં નિલવચ્ચ ફેરફારો કર્યા છે. આમાં એની મહત્તા રહેલી છે. સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત નવીન નથી. પ્રખ્યાત ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા એરિસ્ટોટલને ઈ. પ. ૪૫૫ સૈકામાં તે વિશે માહિતી હતી અને ઈ. સ. ૧૫૦ પાંચમા સૈકામાં હિંદી ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટે સૂર્ય સ્થિર જતાં ફરતો કેમ દેખાય છે તેની સમજૂતી આ સિદ્ધાંતને આધારે આપી છે.

હવે આઈન્સ્ટાઈન આ વિચારનાં છીનનું પરિણામો બતાવે છે. તે પરવાર કરે છે કે ગતિ માત્ર સાપેક્ષ છે અને અંતિમ અથવા અનપેક્ષ (Absolute) ગતિ જેવું સંસ્થ (Entity) છે જ નહિ. આ વિચાર સમજવાને માટે આપણે એક દૃષ્ટાંત લઈએ. ધારો કે એક આગગાડીની અવકાશમાં ઝડપ કેટલી છે તે આપણે કાઢવું છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો આનો ઉત્તર ખુદ સહેલો જણાશે. જો તે ગાડીની ઝડપ કલાકનાં ૩૦ માઈલની હોય તો અવકાશમાં તેની અંતિમ ઝડપ પણ તેટલી જ એમ લાગશે. પરંતુ સહેજ વિચાર કરતાં જણાશે કે આગગાડી ઝડપી પર ચાલે છે અને પૃથ્વી અવકાશમાં સ્થિર નથી. તે પોતાની ધૂરીની આસપાસ ફરે છે અને સૂર્યની આસપાસ પણ ફરે છે. મારે અવકાશમાં આગગાડીની ઝડપ કાઢવા માટે આ બે ગતિઓનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. વારુ, ત્યારે ધારો કે આ બે ગતિઓ કલાકની ૩૦ માઈલની ઝડપમાં હોય. તો પણ ગાડીની અંતિમ ઝડપ નીકળશે નહિ. કારણ કે જો કે પૃથ્વીના દર્શિબિંદુથી સૂર્ય સ્થિર છે, પણ અંતિમ દૃષ્ટિએ તે અવકાશમાં સ્થિર નથી. તે Galactic System માં સેકે ૧૨ માઈલની ઝડપે ફરે છે, અને Galactic System નિહારિકા (Spiral nebula) માં સેકે ૩૦ માઈલની ઝડપથી ફરે છે, અને નિહારિકા.....

આ ઉપરથી જણાશે કે ગતિ હંમેશા સાપેક્ષ છે. પૃથ્વી પર સ્થિર રહેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ આગગાડીની ઝડપ કલાકના ૩૦ માઈલની હતી. તેમાં પૃથ્વીની ઝડપ હોમરવાથી

સૂર્યના દર્શિર્બિદુથી આગગાદીની ઝડપ નીકળી વગેરે. માટે અવકાશમાં કોઈ પણ વસ્તુની અંતિમ ઝડપ આપણે ગણી શકીએ નહિ. ગતિ માત્ર અમુક વસ્તુને ધોરણ લઈને જ કાઢી શકાય.

માટે જો આપણે માત્ર બે જ વસ્તુ વિશે વિચાર કરીએ તો કંઈ સ્થિર છે અને કંઈ ચાલે છે તે વિશે ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ નહિ. એકની દૃષ્ટિએ બીજી ચાલતી દેખાતી હોય અને બીજાની દૃષ્ટિએ પહેલી ચાલતી જણાય. દાખલા તરીકે, ધારે કે આપણે એક તારાને સેકન્ડના ૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે આપણાથી દૂર જતો જોયો. આપણને એનો આટલો ત્વરિત વેગ જોઈને કદાચ નવાઈ લાગે. પણ તે તારામાં કોઈ ખગોળવેત્તા રહેતો હોય તો તે શું કહેશે? એ એમ નહિ કહે કે પોતે પૃથ્વીથી ૧,૦૦૦ માઈલ દૂર જતો જાય છે. એ તો એમ કહેશે કે પૃથ્વી ૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે તેનાથી દૂર જતી જાય છે અને પૃથ્વીની આટલી બધી ઝડપ માટે તેને નવાઈ લાગે! હવે, અરેખરું કાણુ સ્થિર છે અને કાણુ ગતિવાન છે? બેમાંથી સાચું કાણુ, આપણે કે તે તારાનો ખગોળશાસ્ત્રી? ઢાલની બે બાલુવાળી વાત પ્રમાણે જો આપણે વાદવિવાદ કરીએ તો આપણે પોતે ખરા છીએ અને બીજા ખોટા છે એમ જ માનીએ. આવે વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સત્ય એક રેક્ટિક જેવું છે—જુદા જુદા દર્શિર્બિદુથી તેના જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. પૃથ્વીનો અને તારાનો ખગોળશાસ્ત્રી બન્ને પોતાના દર્શિર્બિદુથી ખરા છે, પણ બન્નેએ જાણવું જોઈએ કે બીજાનું દર્શિર્બિદુ વિચારવા જેવું છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે અંતિમ દૃષ્ટિએ કશું સ્થિર નથી અને કશું ગતિમય નથી. વળી બે વસ્તુઓ સાપેક્ષ ગતિમાં હોય તો આપણે ગમે તે એકને સ્થિર ગણીને બીજાને ગતિવાન માનીએ. એક ક્ષણ ઝાડ પરથી નીચે પડે છે એમ કહેવાને બદલે પૃથ્વી ઉપરથી જઈને ક્ષણને મળે છે એમ કહેવું અંતિમ દૃષ્ટિએ એટલું જ સાચું છે. ક્રિકેટનો દડો આપણા કપાળે અથડાયો એમ કહેવાને બદલે આપણે દડા તરફ ધસ્યા એમ કહેવું અંતિમ દૃષ્ટિએ ખોટું નથી. આ સાપેક્ષતા વિષે જેમ જેમ વધારે ઉઠો વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તે કટલો પરિવર્તન કરનારો સિદ્ધાંત છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. મહમ્મદ પયગમ્બર પર્વત પાસે જાય તે જનાં પર્વત જ એમની પાસે આવ્યો છે, એમ એમના અનુયાયીઓ કહે તો અંતિમ દૃષ્ટિએ એ એટલું જ ખરું છે. આગગાદીમાં બેસીને મુંબઈથી સુરત જઈએ છીએ એમ કહેવાને બદલે, સુરત આપણી તરફ આવે છે એમ કહેવું તે એટલું જ સત્ય છે; કારણકે, આગગાદીમાં બેઠેલા ઉતારુની દૃષ્ટિએ આસપાસનાં ઝાડ વગેરે બધું પાછું જાય છે અને તેથી સુરત રેશન પણ તેની તરફ આવે છે. પૃથ્વી પર બેસેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ આગગાદી ચાલે છે, પણ તેમાંના ઉતારુના દર્શિર્બિદુથી ઝાડો અને રેશનો પાછાં જાય છે. આ બેમાંથી કોઈને સત્યનો ઇન્કાર મળ્યો નથી એટલે બન્ને સરખા ખરા છે, એમ કમ્પ્રાઇઝ કરવું જોઈએ.

કોઈ પણ વસ્તુની અંતિમ ઝડપ માપી શકાય નહિ, એ સિદ્ધાંત વિજ્ઞાનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ઉઠી અસર કરી છે. પ્રયોગાત્મક રીતે સિદ્ધ થયું છે કે ગતિને લીધે લંબાઈ ટૂટી જાય છે. એક ફૂટપટ્ટીને તેની લંબાઈની રિશમાં ફેંકવામાં આવે તો તેની લંબાઈ ટૂટી જોઈ શકાય. એમ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે જો તેને સેકન્ડે ૧,૬૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે આપવામાં આવે તો તેની લંબાઈ માત્ર ૭ ઇંચની થઈ જશે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ લંબાઈનું આનું પરિવર્તન આપણને અસાધ્ય લાગશે. એટલું વાદ રાખવું નેઈ એ કે ફૂટપટ્ટીનું ટૂંકાનું હવાના દબાણને લીધે નથી; તેને વેગ આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે જ છે. વેગને લીધે લંબાઈમાં ફેર કેવી રીતે પડે તે જાણવું હોય તો ફૂટપટ્ટીની રચના વિશે આપણે વિચાર કરવો નેઈએ.

ફૂટપટ્ટી અનેક રબરબેલોની બનેલી છે, રબરબેલો અણુઓના સમૂહો છે અને અણુઓ પરમાણુઓનાં બનેલાં છે. ઓગણીસમી સદીનું વિજ્ઞાન આટલેથી અટક્યું હતું; પણ વીસમી સદીમાં જાણાયું કે પરમાણુઓના પણ વિભાગો પાડી શકાય છે. પરમાણુની રચના એક અતિશય બારીક સૂર્યમંડળ જેવી છે. તેમાં મધ્યસ્થ પ્ર-અણુ (proton)ની આસપાસ નાનાં વિદ્યુદાણુઓ ફરે છે. એટલે, અંતિમ દૃષ્ટિએ ફૂટપટ્ટી અનેક નાનાં વિદ્યુતકણોની બનેલી છે. આ કણો સતત ફરતાં હોય છે; પણ તેઓની ગતિ એવી રીતે ગોઠવાયેલી હોય છે કે ફૂટપટ્ટીની લંબાઈ એક ફૂટની જ રહે છે. હવે, વિજ્ઞાનનો એક નિયમ છે કે જે વિદ્યુતના કણને ગતિ આપવામાં આવે તો વિદ્યુતપ્રવાહ થાય છે. તે પ્રવાહને લીધે લોહચુંબકત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવી શક્તિને લીધે વિદ્યુદાણુઓના અંતરમાં ફેર પડે એ સ્વાભાવિક છે.

આપણે ફૂટપટ્ટીની આ રચના ધ્યાનમાં રાખીશું તો તેને વેગ આપવામાં આવવાથી તેની લંબાઈમાં ફેર પડે છે તે આપણને સમજશે. આગળ કહ્યું તેમ, પ્રયોગાત્મક રીતે પણ આ હકીકત સિદ્ધ થઈ છે.

જો વેગને લીધે લંબાઈમાં ફેર પડે અને અંતિમ વેગ જેવું સત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું જ નથી, એમ આપણે નેઈ ગયા તો લંબાઈ પણ બધી સાપેક્ષ છે એમ અનુમાન કરવાની આપણને ફરજ પડે છે. મારે એક ઈંગ્લી બાલુઓવાળો ચોરસ બધી દૃષ્ટિએ ચોરસ નથી. એક બાલુની દિશામાં સેકંડે ૧,૬૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે ચાલતા મનુષ્યથી તે 3×10^8 નો લંબચોરસ દેખાશે.

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો પ્રયોગ હશે, કે જેમાં લંબાઈ માપવાની બિલકુલ જરૂર પડે નહિ. ત્યારે, આપણા બધા પ્રયોગો શું ખોટા થયાં છે? ના, પણ એટલું તો ખરું કે તે પ્રયોગો ઉપરથી કરેલાં અનુમાનો સાપેક્ષ છે. દાખલા તરીકે, ગુસ્તવાકર્ષણના નિયમમાં આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંતને લીધે થોડો ફેરફાર કરવો પડ્યો છે.

આપણી વખત માપવાની પદ્ધતિ પણ લંબાઈ માપવા ઉપર આધાર રાખે છે. ધારે કે, એ મિત્રો એક દિવસ મળાને સંકેત કરે કે બીજે દિવસે તેઓ તે જ વખતે તે જ સ્થાને મળશે. ત્યાર પછી તેમાંનો એક ઘણી જ મહાન ગતિથી કોઈ દૂરના તારા પર મુસાફરીએ ગયો. એ પોતાની ધડિયાળ પોતાની સાથે લઈ ગયો હોય તો પોતાની ગતિને લીધે ધડિયાળની કમાન વગેરેમાં એવા ફેરફારો થશે કે તેની ધડિયાળ મોડી જવા માંડશે. એટલે એ ત્યારે પાછો ફરશે ત્યારે પૃથ્વી પર રહેલા મિત્રની ધડિયાળમાં વધારે વખત ગયેલો માલમ પડશે. અંગ્રેજીમાં ગીત છે તેમ:—

There was a young lady named Bright,
Whose speed was greater than light;
She started one day
In a relative way
And returned on the previous night.

જેવી રીતે સમય ગતિ પર આધાર રાખે છે તેવી રીતે દ્રવ્ય (mass) પણ ગુણિતે લીધે બદલાય છે. આ અનુમાન પ્રયોગોથી ઘણું સંતોષકારક રીતે સિદ્ધ થયું છે.

અત્યારસુધીમાં આપણે જોયું કે લંબાઈ, કાળ અને દ્રવ્ય બધાં જ સાપેક્ષ છે. વિજ્ઞાનના ધણાખરા પ્રયોગો તેમના માપવા પર રચાય છે. એટલે અત્યાર સુધીનું આપણું વિજ્ઞાન અંતિમ જ્ઞાન આપી શકતું નથી. આ વિચારથી આપણા તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવન અને વિશ્વ પ્રત્યેના આપણા વલણ પર ઘણી અસર થાય છે. આપણું દર્શિર્નિદુ અનેક એટલાં જ સત્ય દર્શિર્નિદુઓમાંનું એક છે એમ પ્રતીતિ થવાથી આપણામાં નમ્રતા આવે છે. વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આવું અનેકવાર બન્યું છે. ઈ. સ. ૧૫૪૩માં ત્યારે કોપર્નિકસે એમ સિદ્ધ કર્યું કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે ત્યારે પૃથ્વી વિશ્વનું કેન્દ્રસ્થાન નથી, એમ ગણવાથી વિશ્વની રચનામાં પૃથ્વીની અને તેથી મનુષ્યની ઓછી મહત્તા જણાઈ. પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનું સ્થાન અંતિમ દર્શિર્નિદુ વધારે મહત્ત્વનું છે એમ કોપર્નિકસે સિદ્ધ કર્યું. તેથી પૃથ્વીના અને બીજા મહાના બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનું દર્શિર્નિદુ સ્વીકારતું જોઈએ એમ તેણે ખાતાચું. આઈન્સ્ટાઈન હવે તેનાથી પણ આગળ જાય છે. વિશ્વની રચનામાં સૂર્યનું દર્શિર્નિદુ પણ અંતિમ નથી. બધાં જ દર્શિર્નિદુઓ સાપેક્ષ છે. આ બાબતમાં અનપેક્ષતા મંગલે જ નહિ.

તે છતાં સાપેક્ષતાવાદે જગતમાં કશું જ અનપેક્ષ (Absolute) નથી એમ પુરવાર કર્યું છે એમ માનવું તે બૂલભરેલું છે. ઊંચકું, એ સિદ્ધાંતનો હેતુ અંતિમ નિયમો શોધવાનો છે. દાખલા તરીકે, સંખ્યા અનપેક્ષ છે. ગમે તે વ્યક્તિઓ બરાબર રીતે કોઈ વસ્તુઓની ગણતરી કરે તો તેઓનો જવાબ સરખો જ આવશે જોઈએ. તેવી જ રીતે વિશ્વમાં બીજાં અંતિમ તત્ત્વો છે. પણ તે વિશે વિવેચન કરવું અહીં અસ્થાને છે. એટલું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે વિશ્વનાં ધણાંખરાં તત્ત્વો સાપેક્ષ છે.

માટે, કોઈ પણ દર્શિર્નિદુથી અંતિમ સત્યનો અમુક ભાગ માત્ર દેખાય છે. એક વાત છે કે એક વખત કેટલાક આંધળાઓ એક હાથી પાસે ગયા અને તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. એકે હાથીના પગ તપાસીને કહ્યું કે હાથી યાંચડા જેવો છે. બીજાએ સૂંઢ તપાસીને કહ્યું કે તે ગાડા દોરડા જેવો છે. ત્રીજાએ પૂંછડીને હાથ ટગાડ્યો ને કહ્યું કે હાથી દોરી જેવો છે. કોઈએ પૂરેપૂરો હાથી જોયો ન હતો. તેવી જ રીતે આપણે સત્યનો અમુક ભાગ જ જોઈ શકીએ છીએ. આપણે વિશ્વનું અમુક વર્ણન આપીએ છીએ; પણ સેક્ટરે ૧,૦૦૦ માર્શલ આવતા તારા પર જઈએ તો ત્યાંથી વિશ્વ જુદું માલમ પડશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આપણા સંજોગોને લીધે આપણે અમુક જાનનાં ચરમાં પડેલાં છે એટલે બધું વિશ્વ તે ચરમાના રંગથી રંગાયેલું દેખાય છે. તેથી આપણે અંતિમ સત્ય જાણવા નથી.

સતીશચંદ્ર પ્ર. દસાઈ

એમ. એસ. સી. (લંડન) બાર-એટ-સો

ગ્રામજીવનની પુનર્ઘટના

હાલમાં હાલમાં ગ્રામજીવન પુનર્ઘટના વિશે ઘણાં પુસ્તકો અને લેખો લખાય છે. એથી ટકા નેટલી આ વિશાળ દેશની વસ્તીનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને ખેતીને ઉત્પાદકોની ધંધાઓનો હોય એટલે એ વિષયને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક છે. પણ આપણા દેશમાં એક ખૂબું કારણ આગળ આવ્યું છે, ખારડોસી સત્યાગ્રહ પછી આ દેશનો ખેતૂત રાજકીય ચળવળમાં આવ્યો. તેના માથા પર કરવેરા અને ખીન અનેક પ્રકારના એવા અસહ્ય બોજ છે કે તેને શી રીતે ઓછા કરીને કુટુંબને રાહતો આપવો એ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. ૧૯૨૮ની સાલ સુધી ખેતૂતને ઈશ્વર, સરકાર કે પ્રજા, એ ત્રણમાંથી એકેય વિશે એવી આશા નહોતી કે એમનું ભારણ ઓછું કરાવી શકે. ૧૯૨૮માં નવી આશા જાગી. જે દેશનો ખેતૂત વીકરે તેના પર સંતા કાયમ રાખી મુશ્કેલ અથવા અશક્ય છે; તેથી ૧૯૩૩ની સાલથી હિંદી સરકારે (અને થોડાં દેશી રાજ્યોએ) ખેતૂતો પર પ્રેમના વરસાદ વરસાવવા માંડ્યા, અને પ્રગતિ મંડળો (Development Boards) સ્થાપીને તેમને થોડી કાંઈક વધારાની રાહતો અને મગવડો આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયાસ સફળ થાય એવું હતું નહિ, કારણ કે દેશના વેપારઉદ્યોગમાં ભયંકર મેદી આવી છે. એ મેદીને લીધે આવકવેરા અને જકાત (ખાત્ર કરીને બંદોબસ્ત)માં ઘટાડો થાય છે. જે શહેરો વધારે આવક આપે તો ગામડાંઓને રાહત આપી શકાય. એટલે ગામડાં પરનું ભારણ તો તેવું ને તેવું જ રહ્યું. રાજ્યકારભારનો ખર્ચ ઘટાડી શકાતો નથી, બિલકુલ વધતો જાય છે. મીઠામીઠા શબ્દોથી પેટ ભરાતું નથી—Fair words butter no parsnip—એટલે ને ભૂલેચૂક કાઈ ખેતૂતે આશા રાખી હશે તો તે ટકી રહી નહિ. મુંબઈ ઈલાકામાં ગવર્નર સાઇક્સે દરબારો ભર્યા અને ખેતૂતોનાં ઘર પાવન કર્યા; ભાપુતી માણસોને રાખીને દુરરે બોલાવી, માનપત્રો લીધાં અને ગ્રામસુધારણા વિશે પ્રચાર કર્યો; પણ ગ્રામપ્રજાનું કાંઈ કલ્યાણ થયું નહિ.

ગ્રામોદ્ધારના પ્રકાર

પેર્ગમની સનંદી નોકરીવાળા 'મિ. ગ્રેષ્ટને ગુરગાંવ જિલ્લામાં જે ગ્રામોદ્ધારનું કામ કરીને તેની મંદિરાત કરી હતી તેને લીધે એવા અનેક પ્રયાસો થયા. એ અમલદાર લાંબી રજા લઈને સ્વદેશ ગયા હતા ત્યારે ૭ મંદિરાની અંદર તેમની બધી રચના તૂટી પડી અને લંગલમ જમીનોદાસ્ત થઈ ગઈ. જેલ ૭ મંદિરાની અંદર મારી પાસે મીચેનાં પુસ્તકો અને લખાણ આવ્યાં છે. (૧) પ્રોપ્લેમ ઓફ ફરલ અપલિકેટ ઇન ઇન્ડિયા (હિંદમાં ગ્રામોદ્ધારનો પ્રશ્ન)—લેખક: ઓયુક્ત પ્રાંતની સનંદી નોકરીનો મી. અદમદ; (૨) ફરલ ઇન્ડિયા (હિંદી ગામડાં)—લેખક: મીરતના દૌરાજા ખાંડ કરખોનાના વ્યવસ્થાપક, વડી ધારાસભાના માજી અને પ્રાંતિક ધારાસભાના આલુ શ્રેષ્ઠ ચૌધરી મુખ્તાર સિંઘ; (૩) મુંબઈના ગવર્નર સાઇક્સનાં ભાષણો (૪) એ લેખકનું પુસ્તક ગ્રામસુધારણા (વિલેજ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ.) (૫) નાવલુદ્ધારના ડા. સ્પેન્સ હેયનું પુસ્તક અપ ફ્રોમ પોવર્ટી (ગરીબોમાંથી ઉદ્ધાર) (૬) આ લેખક

ભરૂચ અને સુરતની વચ્ચે કાસંખા ગામકું છે ત્યાં પ્રયોગશાળા અને વર્ગો કાઢવા છે તેના પર વડોદરાના હાલના દિવાને-લખેડી નોંધ. આ બધાં લખાણો અને મારા અનુલભ્યોમાંથી જે વિચારો ઉદ્ભવ્યા છે તે જણાવું છું.

આમોદારની પ્રવૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર જુદા પાડી શકાય એમ છે: (૧) અમલદારી પ્રકાર, (૨) આર્થિક ઉન્નતિ, અને (૩) આશ્રમનો પ્રકાર.

ગામડાંની પ્રજાએ આત્મશુદ્ધિ ખોઈ છે અને સ્વાશ્રયથી દૂરેક મુશ્કેલીને ટાળવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે ધર્મ અગર સરકાર તરફ બે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરે છે અને મનમાં બનેને ગાળો દે છે તે સ્થિતિ સુધારવાને માટે જે અમલદારોએ પોતે પહેલ કરી છે તે પ્રશંસાને પાત્ર છે. મિ. બ્રેઇને પોતાના આખા જિજ્ઞાસા બધા અમલદારોનો ઉપયોગ કર્યો, જિજ્ઞાસા ખોડનાં અને બીજાં નાણાં આમોદાર માટે વાપર્યાં અને સત્તાનો ઉપયોગ કરીને અનેક પ્રજાજનોને આ કામમાં દાખલ કર્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે જિલ્લા ખોડે જે બીજાં કામ કરવાનાં હતાં તે પડી રહ્યાં, અને દબાણ અથવા શરમને લીધે સહાય આપનારા માણસોની સાચી સહાનુભૂતિ નહોતી તેથી જેવી બે આંખ દૂર થઈ એટલે કામ પડી ભાગ્યું.

આમોદારનો મુખ્ય આધાર પ્રજાનું માનસ બદલવામાં છે. એક દશત આયુઃ દક્ષિણ ગુજરાતના એક ગામમાં એક સાધુએ આતુર્મસ ગાળ્યા. તેના સમાગમમાં એક કામનાં ભાષિબહેનો આવ્યાં. એ લોકો તાડી દારૂ ખૂબ પીતાં, પણ ન્યારથી સત્સંગમાં આવ્યાં ત્યારથી દારૂ તાડી સદંતર છોડી દીધાં છે. એ જ ગામમાં રહેતાં એ કામનાં બીજાં કુટુંબો (અડધી ન્યાત) અને એ કામનાં આસપાસનાં ગામડાંઓમાં રહેતાં કુટુંબો દારૂ તાડી વાપરે છે. આ હૃદયપલટો એ જ મુખ્ય ચીજ છે. આ પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છેક જંગલોમાં રહેતી રાનીપરજ કામમાં પણ જોવામાં આવે છે. એક પવિત્ર વ્યક્તિ ગામડે જઈને એડી હોય તો તેને લીધે કેટલી સામાજિક, રાજકીય અને સર્વદેશીય જનગતિ આવે છે તે આપણે છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજરાતનાં અનેક ગામડાંઓમાં જોયું છે. અમલદારી પ્રવૃત્તિમાં આ હૃદયપલટાનો અભાવ છે. અમલદાર સ્વાર્થી હોય છે એમ નહિ, પણ સ્વાર્થરહિત હોતો નથી. એની સલાહસૂચના અને બીજી પ્રવૃત્તિ નોકરીને અંગે, પોતાના પેટની પૂઝને અંગે હોય છે; એટલે તે ગમે તેવી સારી હોય તે છતાં તેની કિંમત પ્રજાજનો ઝાઝી આંકે છે. મેં લગભગ દશ વર્ષ સુધી અમલદાર તરીકે કેવળ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કામ કરેલું; પણ હું પ્રજા પર છાપ ઘણી પાડી શક્યો નહોતો. છેલ્લાં બાર વર્ષનો અનુભવ તદ્દન જુદો છે. અમલદારો કાંઈ જ કરી ન શકે એમ માનવાને કારણ નથી; પણ તેમાંથી બહુ મોટો ભાગ પ્રજાનું માનસ સમજી શકતો નથી. અમલદારીનો અમલ-અધિકાર-પચાવવો અધરો છે. જે પ્રજાને તેનો મહાવરો નથી તે સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે. જે અમલદારો ખેડૂતી પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તે પ્રજાનું માનસ સમજે છે; પણ અમલ પચાવી શકતા નથી અને બીજા અમલદારો માનસ સમજતા નથી. મિ. અહમદ, મિ. બ્રેઇન અને સાઇકસનાં પુસ્તકો વાંચવાથી આ સદજ સમગ્ર જ્ઞાન એવું છે.

વળી અંગ્રેજ અમલદારોએ એવી પ્રયા પાડી છે કે હવે તેમનું દેખાદેખી આપણા રાજ્યો અને અમલદારો પ્રજાથી દૂર અને જુદા રહે છે. માત્ર અમુક પ્રસંગે જ અને પ્રસંગ પૂરતા પ્રજાને મળે છે, અલિપ્ત રહે છે, પ્રજાના મુખદુઃખમાં ઝોછો ભાગ લે છે,

પોતાને 'કોઈકે' જરા 'લુંદાજ' પ્રકારના અને ચંડિયાતા પ્રકારના પ્રાણી' સમજે છે તેથી તે પ્રજાના માનસને સમજી શકતા નથી; પ્રજાની નબળાઈ લુંએ છે, પ્રજાનું પણ નેઈ શકતા નથી; પોતાની સત્તાનું ઘણું ભાન હોય છે, પોતાની નબળાઈ સમજી શકતા નથી. પણ પ્રજાજનો તો બારીકમાં બારીક બીજે નેઈ લે છે, એટલે તેમને આ અમલદારોમાં થદ્ધા શી રીતે હોય ?

પ્રજાનું કામ બીજી કોઈ બહારથી આવેલી વ્યક્તિ કરી આપે તેથી પ્રજાનું પણ વધતું નથી. સરકારી નોકરોને ખુશામત ઘણી વધાવી હોય છે તેથી જે પ્રજાજનો અમલદારોને સાથ આપે છે તે બે અમૂલ્ય ગુણો ખૂબ છે: સ્વમાન અને સ્વાશ્રય. જો આ બે મૂળભૂત ગુણો નબળા પડે તો આમોજીતિનાં કાર્યોથી લાભ નહિ પણ અલાભ થાય છે. તેથી જ આ પ્રગતિમંડળો અને સરકારી મદદવાળાં આમસુધારણા મંડળો દુષ્ટ છે. તેમાં સરકારી નોકરોની ખુશામત કરવાની હોય છે, અને જે મદદ પોતે મેળવી લેવી જોઈએ, જે હક તરીકે લેવાની હોય તેને બદલે સલામો કરવાનું અને વખાણો કરવાનું હોય છે; તેથી સ્વમાન અને સ્વાશ્રયને ઉખેડી કાઢે છે. કેટલુંક કામ થતું જોઈને ટૂંકી દષ્ટિવાળા માણસો લોભાય છે, હેતરાય છે. કેટલાક લુચ્ચા માણસો અમલદારોને સાથ આપીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે. આવાં અનેક દષ્ટાંતો આખા દેશમાં જોવામાં આવશે. અમલદારોમાંથી ઘણા સાચી અને ખરી લાગણીથી કામ કરે છે, પણ તેમને લીધે શું નુકસાન થાય છે તે જોતા નથી. પણ તેમની દષ્ટિ વાર્ષિક રિપોર્ટ; પોતે શું ધાડ મારી છે તેનાં વર્ણન અને પગાર વધારાની અભિપ્રાય તરફ હોય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના એક મોટા અમલદાર સહકારના ધોરણ પર રચેલી આમોજીતિની એક યોજના મને બતાવી, જ મહિનામાં શું શું કામ થયું છે તે જણાવ્યું અને પછી તે વિશે મારો અભિપ્રાય માગ્યો. જ્યારે મેં કહ્યું કે તમારી બદલી થશે ત્યારપછી જ મહિના સુધી પણ આ યોજના ચાલવાની નથી; ત્યારે તેમને મારી અથદ્ધા વિશે દયા આવી હશે અગર 'તિરસ્કાર છૂટયો' હશે. બન્યું એવું કે એમની બદલી થઈ અને એમની યોજના સૂઈ ગઈ.

'આપ મૂઆ વિના દેવે જવાતું નથી', એ કહેવત સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંત દસાવવા માટે છે. હવે પ્રશ્ન એવો ખડો થાય છે કે શું ત્યારે અમલદારોની મદદ લેવી નહિ? ઉત્તર ઘણા સહેલો છે. કાંચો પાંચ લીધો 'હોય' તો તે ફૂટી નીકળે અને માણસને મારી નાખે. પારાને બરાબર મોંઘે 'હોય' તો તે અમૃતસાગર અને બધા વધારનાર છે. જેમ જેમ અમલદારોનો અમલ બીતરશે તેમ તેમ તે વધારે ઉપયોગી અને પ્રજાનું પણ વધારનાર—પોષક થશે.

છેકે શસ્ત્રઆતમાં જળ્યુંયું છે કે હમણાં હમણાં અમલદારો પ્રજાને રાજકીય કે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાંથી બદલગ કરવા માટે પોતાની સોડમાં લે છે. આ એમ ભૂતના માસીના જેવો છે—એર ધવડોવવો માટેનો છે. પણ આવા દુષ્ટ માણસો તો થોડા હશે; મોટા ભાગ તો માન પોતાની બૂલ મેં જોઈ શકે એવો છે. મોગલ રાજ્ય પછીથી મુખી પડેલોને સરકારી નોકરો જેવા જોણવા માંડ્યા, તેમને જૂજ પગાર અને ચરી ખાવાની જગીરી છૂટ આપવામાં આવી. તેમની નિમણૂક પ્રજા પાસે નહિ પણ સરકાર પાસે થઈ એટલે એને ખૂરપુરે સંકળમાં લઈને ગુલામ બનાવ્યો. એનું સ્વમાન ધીમરી લીધું; એને અમલદારના ઘોડાના પેગડા સાંધે દોડાવ્યો, તેને બાજો દઈને નફરત બનાવ્યો. હવે આ માણસ મુખી એટલે શામનો

આગેવાન, ગામનો દિતેન્દ્રુ શી રીતે ચર્ચ શકે ? આ મુખ્ય ગીજ તરફ બધા ય અમલદારો આંખ આડા કાન કરે છે. પોતાની નબળાઈ અને મૂર્ખાઈ કબૂલ કરવાને બદલે પ્રગતે વખોડે છે અને કહે છે કે સા મારે ગામ પંચાયતોનો વલિવટ કરતા નથી ? ગામ પંચાયત હાલના બંધારણથી અને હાલના વાતાવરણમાં સારી ચાલી શકે જ નહિ; કારણકે તે આખી સંડેરી છે. ક્યથિત કોઈ દેકાણે સારું કામ થાય છે તો તે પંચાયતના નામે થતું દશે, પણ પંચાયત મારફત નહિ.

ગવર્નર સાઈકસે એક શિક્ષાંત રજૂ કર્યો છે કે ગ્રામોત્થતિનું કામ પ્રગત્યે સ્વાયત્તથી, સ્વયંચરણથી કરવું જોઈએ, (વડોદરાના દીવાન લુદા સખ્દોમાં એ ગીજ કહે છે), પણ પછી તેને માટે સમિતિઓ સૂચવે છે, અને જે કાર્યવાહક સમિતિ આખા ડિવિઝન એટલે ચાર પાંચ જિલ્લા માટે સૂચવી છે તેમાં નીચે પ્રમાણે સભ્યો છે. (પાન. ૧૩)

(૧) કમિશનર પ્રમુખ. (૨) કેળવણી (૩) જંગલ (૪) ખેતીવાડી (૫) સહકારી, (૬) દોર, દવાખાનાં, (૭) હજનેરી, (૮) આરોગ્ય ખાતું, (૯) ઉદ્યોગખાતું અને (૧૦) સલાહકાર, સર્વે ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓ તેના સભ્યો થશે, હોદ્દાની રૂએ. આની અંદર જિલ્લા બોર્ડના પ્રમુખો, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓ દશે. આ બોર્ડ ઘોડા બિન નોકરીઆત પ્રજાજનોને નીમશે. (ફો-ઓપ્ટ). એકંદરે સંખ્યા ૨૧ થી વધારે ન થાય. દસ અમલદારો, પાંચ જિલ્લા બોર્ડનાં પ્રમુખો, ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પ્રતિનિધિઓ તો ખરા એટલે ત્રણ કે ચાર પ્રજાજનો, ચૂંટણીથી નહિ, પણ નિમણૂકથી, એટલે નમ્રતાથી સલામ ભરે એવા દાખલ કરવામાં આવે, વધારેમાં વધારે ત્રણ કે ચાર, તે ન હોય તો વળી સારું; પણ આખા ડિવિઝનમાંથી ત્રણ ચાર જોડુકમ કરનારા અને ફૂલદાર આપનારા યુવાઓ ન મળી શકે ?

આ જ માનસ, આ આપણુદી, આ બીજનેનો સ્વતંત્ર મન સદન કરવાની અશક્તિ, આ પરાધીનતા કાયમ રાખવાની દુષ્ણતા, સ્વમાન છીનવી લેવાની તત્પરતા દેશી રાજસોમાં પણ મૂડી ગર્ભ છે. જેમ બાંધે નાચ્યો તેમ બાંધી પણ નાચે છે; પણ વડોદરા સરકાર પણ આનું જ આંધળું અનુકરણ કરે છે.

ગ્રામોત્થતિ, ગ્રામમુધારણા, ગ્રામોદ્ધાર, ગ્રામ પુનર્થટના, ગ્રામપુનર્થટના એ બધા આકર્ષક અને મોટા જલ્મીતોડ શબ્દો દર રાખીએ, પણ ગામડાંની પ્રગતને મુખી કરવાની હાલત હોય તો, ગામડાંને પૂરતું ગામડાણુ વધારી અપાય કે લોકો છૂટથી ઘરો બાંધે, દોરો રાખવા માટે પૂરતી જગ્યા આવે, સારાં મીઠાં પાણી મળે, સારા રસ્તા થાય, આખી ગામ પંચાયત ગામ લોકોની ચૂંટેલી હોય, તેની પાસે ફંડ ઉપરાયવાનાં સાધન રહે, જમીન મહેસૂલમાં ગારો ઘટાડો થાય, અમલદારોની લાંચ દુરસ્ત ગોઠી થાય, અમલદારો લોકોમાં ફાટાટ પડાવવાનો દુષ્ટ ધંધો છોડી દે તો ગામડાં ડે-માફને પણ ટક્કર મારે. આજે તો ગામડાંનું હોટું ટીપુ ચૂરી લીધા પછી હોવામાં આવે છે કે તમને દર નાખવાની સત્તા આપવામાં આવશે. આ ઉદારતા કહેવાય કે મરહરી ?

ત્યારે એવી દલીલ સાંભળવામાં આવે છે કે પ્રજાજનોમાં વિભાગ મુકવા જેવા વખત આવ્યો નથી, કારણકે જો તેમના વહીવટમાં ફંડ જશે તો નાણાં પેકેજી જશે. પણ

આજે કરોડો અને અબજો રૂપિયા નોકરશાહીની મારફત લૂંટાઈ રહ્યા છે તેનું શું ? Evil to him Who evil thinks કેમજો થયો હોય તે જરૂર પીળું જ લુગો.

સરકાર તરફથી ધારાસભા, મ્યુનિસિપાલિટીઓ છલ્લા બોર્ડો અને સહકારી કે ખીજાં મંડળોની સમિતિઓ, એ બધી સંસ્થાઓનો વહીવટ પાંગળો છે; કારણ કે સરકાર તેમને અપંગ રાખવા ઇચ્છે છે, સશક્ત થાય એવી ઇચ્છા નથી. આવી સંસ્થાઓમાં જે પ્રગ્નજનો માન-અપમાન સહન કરીને સેવા કરે છે તેમને ધન્ય છે. કેટલાક તો પોતાની સેવા કરવા માટે પણ જતા હશે. એક ચીજ સિદ્ધ છે કે આવી સંસ્થાઓ પ્રગ્નને સ્વરાજની તાલીમ આપવા માટે નથી. મારા છોકરાને ઘોડે બેસવાની તાલીમ આપવી હશે તો હું તેને મુઠ્ઠાલ કે ખોડો ઘોડો નહિ આપું, બગડી ગયેલી જૂની સાઈકલ નહીં આપું.

[અપૂર્ણ]

સુભન્ત મહિતા

એ અમકટને

જશેસ્ના જગત્ દશમાં હું
ખાલી આકાશે દગ નાખું,
અકાટ ધરતી અંતર પર હું
તવ કારણે ઝંખું.

મૂક તિમિરનાં ગહન હૃદયમાં
એકાકી અથડાતો ભટકું,
પડતાં પથરે, નિસ્તલ જલમાં,
તવ કારણે ઝંખું.

‘સ્વમંત્ર’

લાયક કોણ ?

એક વખતે વિક્રમપુર શહેરમાં સત્જીવસિંહ નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. તેને બે પુત્રો હતા. મોટા કુમારનું નામ પ્રતાપસિંહ અને નાનાનું શરવીરસિંહ. બંને પરાક્રમી અને તેજસ્વી હતા, પણ નાનાને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાનો વધારે પડતો શોખ હતો. તે તો એમ જ માનતો કે પરાક્રમી તો હું જ.

એક વખતે રાજા માંદો પડ્યો. બધાને ચિંતા થવા લાગી કે ન કરે નારાયણ ને રાજાને કંઈ થશે તો રાજ્યનું શું થશે ? કોઈ પડોશી રાજા એકાએક ચડાઈ તો નહિ કરે ? રાજકુમારો ગાદી માટે લડી મરે તો ? રાજાને પોતાને પણ આ ચિંતા ખાસ થતી હતી. નાના કુમાર શરવીરસિંહના રાજ્યલોભ અને અભિમાનની તેને પૂરેપૂરી ખબર હતી.

આમ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાજા તો લેવાતો ગયો. એવામાં એક દિવસ સાંજે રાજા પોતાની પધારીમાં સૂતો હતો ત્યારે પાસે કોઈ નથી એ લાગ બેઈ શરવીરસિંહે વાત ઉપાડી. મનમાં તો ક્યારનું હતું કે કહી નાખવું છે, પણ લાગ તો આજે જ મળ્યો. પણ મુદ્દાની વાત ઉપર આવવું કેવી રીતે ? એટલે પહેલાં તો શરવીરસિંહે સાધારણ વાતચીત છેડી:

‘ મદારાજ ! આપને હવે કેમ છે ? ’

‘ હીક છે. ’

‘ મદારાજ ! કહો ન કહો પણ આપ દિવસે દિવસે લેવાતા મનઝો છો. રાજ્યવંદની દવા કંઈ કામ આવતી નથી. તો દેશાવરથી વેદોને તોડાવો, મદારાજ ! ’

‘ શરવીર ! ’ રાજાએ કહ્યું ‘ વેદ દવા તો ઉત્તમ આપે છે, પણ કંઈ ટિક્કી લાગતી નથી. હશે, એ તો ભગવાન કરે તે ખરું. ’

‘ ના, મદારાજ ! એમ મા બોલો. દેવામાં કંઈ ચિંતાનો છવડો ભરાઈ પેડો છે તે દવા કામે લાગવા દેતો નથી. મારા સમ છે બ્ને આપ ન કહો તો. કહો, મદારાજ ! શેતી ચિંતા છે આપને ? રાજ્યની ? ’

‘ હા...રેતો ! ’

શરવીર જે તક શોધતો હતો તે આમ એકાએક મળી ગઈ. તેણે ઝટ જવાબ આપ્યો:

‘ ખરી વાત છે; ચિંતા થાય જ. આવતી કાલ કોણે દીડી છે ! અને ભગવાન તો સારાં જ વાનાં કરશે; પણ અંજલપાણી લાડું હોય તો કોઈ મને તેંડા ગાદીએ આવે એટલે પા...છી લગાઈ આ. તો મદારાજ ! ખરેખરો જીવરને જ ગાદી સોંપી મન. એક મન્યુષ્ય કરના મન એટલે પછી ટંડા બળેડાનો મન જ નહિ. ’

‘ શાંતી વાત છે, શરવીર. હું લાવકને જ ગાદીએ બેસાડવા માટે મન્યુષ્ય કહી જઈશ. ’ રાજા બોલ્યા તો ખરા, પણ પછી જદુ ઉદાસ દેખાયા.

આ વાત પછી ત્રીજે જ દડાટે રાજા મરી ગયા. ગામમેસોમાં વાત ચાલતી હતી કે

રાજા મૃત્યુપત્ર કરી ગયા છે. કોઈ કહે 'પ્રતાપસિંહને જ નીમીં ગયા છે.' તો કોઈ કહે 'ના, ના, શરવીરસિંહ જોડે વાત થયેલી એટલે એને જ નીમી ગયા છે. પ્રધાનશ્રીએ દરબાર ભર્યો ત્યારે તો દરબારમાં ત્રણે લોકો માય નહિ એટલા બધા આવ્યા.

બધાની નજર વચમાં એક મોટા મેજ ઉપર સુખડની નકશીકામવાળી પેટી ઉપર હતી. કારણ, એમાં જ આખા રાજ્યના સુખદુઃખનો નિર્ણય હતો. નીમેલી ધડીએ પ્રધાનશ્રીએ પેટી ઉઘાડી. મૃત્યુપત્રમાં ફક્ત આટલું જ લખ્યું હતું:—

'શરવીરે મને સૂચ્યું કે મારે મૃત્યુપત્ર લખીને લાયકને જ ગાદી સોંપવી. મેં હા કહી. પણ એને રાજ્યલોભ હતો ત્યારે જ એણે આવું સૂચ્યું માટે ખરે લાયક તો મારો મોટો પુત્ર નિર્ભોલી પ્રતાપ. તેને જ રાજગાદી આપજો. —સંજયનસિંહ.'

લોકોએ જ્યમદા કરી આ નિર્ણયને વધાવી લીધો, અને રાજગુરુ આશીર્વાદ આપવો શરૂ કરે છે ત્યાં તો રંગમાં ભંગ પડ્યો. શરવીરસિંહે ત્રાડ મારી કહ્યું: 'સાંભળો, નગરના લોકો! શરવીર વધારે લાયક છે, છતાં એને આમ હસેલ્યો છે એટલે હવે પ્રજા ઉપર આક્રમિત આવવાની. આમ બોલીને લોકો હાં...હાં કહેતા રહ્યા, એટલામાં તો એ ચાલી નીકળ્યો.

શરવીરસિંહ તો ગયો સી...ધા જંગલમાં. ગોરજ પછી કોની મગદૂર કે સીમમાં પગ મૂકે? મૂક્યો તો લૂંટાયો જ. થોડા વખતમાં એણે કેટલાંક માણસો પણ ભેગાં કર્યા અને લૂંટથી પૈસા પણ મેળવ્યા. પ્રજા તો ગાદિ, દીનાનાથ! કરવા લાગી.

પણ શરવીરને સંતોષ થાય નહિ. આમ ગરીબગુરુમાં કે એકલદોડકને લૂંટયે શું દી વળે? પ્રતાપના લશ્કર જોડે લડવા જેટલું બળ તો કોણ મળે ક્યારે આવે?... એવું એવું એના મનમાં થતું. એવામાં એકે સમાચાર એવા આવ્યા કે એની આશા ઉપ્પી ઊઠી. તેણે સાંભળ્યું કે એક વખતચંદ નામનો ઝવેરી ખૂબ રળીને પોતાને ગામ પાછો જાય છે, ને એના જ જંગલમાંથી પસાર થવાનો છે. મારવો તો હાથી ને લૂંટવો તો ભંડાર, એવો લાગ્યાખરે હવે તેને આવ્યો: એણે પોતાના બધાં માણસોને એના માર્ગની આસપાસ ઝાડીમાં સંતાડ્યાં. વખતચંદ પાસે રખેવાળ તો કોઈ ન મળે!—ફક્ત ભોમિયો. શરવીરને નવાઈ તો લાગી, પણ માની લીધું કે ધોળે દહાડે બીક શી ને બીજું ગામ પાસે જ છે એવું વખતચંદ ધોળું હશે. સારું, મારે શું? એટલી ઝાંઝી મહેનત એમ વિચારી બહારવટિયો દરખાસો.

વખતચંદ તો ચાલ્યો આવે છે. શી જંગલની શોભા! ખરે બપોરે પણ તાપ ન લાગે! 'અરથા અહીં કંઈ ભો નથી ને?' એવી એવી વાતો કરે છે ત્યાં તો હોકારો પડ્યો: 'ભોમો રહે' બહારવટીઓ ગાજી બેઠ્યો, ઝવેરીના તો હાંસ જ ગગડી ગયા, અને ભોમિયો તો પોખારો ગણી ગયો. ઝવેરી તો કંઈ ધૂળે!

'મહા...મહારાજ! મારી પાસે કંઈ જ નથી. હું તો લૂંટપસો જ છું! મને જીવંતો નવો દો, મહારાજ!' ઝવેરીને પગે પડીને ખુશામત કરવાની તરત સુધ્ધિ સૂઝી.

'હરભેખો...ર!' જુહુ બોલ્યો તો એક હાડકું નહિ જડે, 'ચાલે રાખજો: લૂંટારાઓએ તો થપાટ-મારવી શરૂ જ કરી દીધી.

'અરે! પણ, લાઈ સાહેબ! જરા જુઓ તો ખરા. જુહુ બોલે તેને બાળહત્યા—સીહત્યા—બહાહત્યા... ઝવેરી માર ખાતો ખાતો બોલ્યો.

'અસા, બહા રહો તપાસો એને.' શરવીરે હુકમ કર્યો.

ખરેખર, એની પાસેથી કશું જ ન નીકળ્યું. 'મદારાજ! હું નહોતો કહેતો કે હું લૂંટાયેલો જ છું?' જવેરીમાં હવે જરા હિંમત આવી.

બદારવટિયાને પણ હવે એને સાંભળવાની નવરાશ મળી.

'કાણે લૂંટ્યો?'

'આ તમારા પ્રતાપસિંહે. એને કાણુ રાજ કહે? આવો ચો...ર.'

'અધ્યા! શું થયું? પ્રતાપે લૂંટ્યો? સાચું કહે.'

વખતચંદે પોતાની વીતક બધી કહી.

'જુઓ, મદારાજ! એ પ્રતાપસિંહ મને સારો વકરો કરાવશે એમ ધારીને કિંમતી જવરાત લઈને હું એની પાસે ગયો. કંઈ હાર, કંઈ કંડા, કંઈ બાનુબંધ! કંઈ મંડિલ! બસ, એક વાર તો બોલો જ કરો એવાં. એણે બ...ધાં બોલાં, અને ખુશ થયો, પણ લોભાયો. મને કંઈ જ ન આપ્યું, બિલકો મારીને કાઢી મૂક્યો. મારી શી ચુંગશ કે કોઈને મોટે વાત સરખી કરું? આ તો અહીં વંચત છે અને મારે મારો જીવ બચાવવો છે એટલે આપને આટલું કહ્યું.'

'બેચું? હું નહોતો કહેતો કે પ્રતાપ કુદ છે? હં, પછી?' શરવીર બોલી બેઠો.

'પછી શું રહ્યું? અહીં આવ્યો સારે વળી માર ખાધો. મારાં કરમ જ ફૂટેલાં છે.'

બદારવટિયાને દયા આવી, પોતાના શત્રુનું જીવું બોલનાર એને વદાલો લાગ્યો. 'લે, જા. તને આ વાટખરચી આપું છું. અધ્યા, જાઓ! એને હેમકુશળ આપણી હદ મુઠી મૂકી આંવો.'

જવેરી પગે પડ્યો, અને તેણે ખૂબ ખૂબ ઉપકાર માન્યો.

'મદારાજ! મારે હવે એક જ વિનંતિ છે. રત્ન આપો તો જણાવું.'

'બોલ, બોલ.'

'આપે મારા ઉપર ઉપકાર ક્યોં તો હું કંઈક બદલો વાળું, આપને આ પ્રતાપને શાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકેલાં છે તેમાં મદદ કરું.'

'અધ્યા! તું શું બોલે છે? તીરકામણ તો બાપજન-મારે લાથમાં જાણ્યાં નહિ હોય.'

'ના, મદારાજ! પણ એક યુક્તિ બતાવું. બગથી નહિ તો કળથી પણ મદદ થાય ને?'

'શી યુક્તિ?'

'મદારાજ! એનો લોભ જ એને પાડે એવી. આજ નહિ, પણ હવેક મહિના પછી આપ ચારપાંચ જણા મારી માફક જવેરી બનાવે એનો દીવાનખાનામાં જાઓ, એ તમને પેસવા દેશે. પછી એ ધરેખાં બોલો વોકો વળે કે તરત એને ક્રમે કરો. અને એ ૭ મહિના દરમિયાન આપનાં માખસો રાજમહેલ આગળ જમાવો. કોઈ ફેરિયો, તો કોઈ પાનવાલો, કોઈ મોઝીદાર તો કોઈ સિપાઈ, એવી રીતે. રાત્રને દાર ક્યોં એટલે એના અંતરડાને મારી નાખવા. આ માખસો આપની એક જ સિસોડીથી દોડી આવે. આમ તો કોણ જાણે ક્યારે આપ લશ્કર બેથું કરી શકો, અને લગાઈમાં જવ-પરાજવ તો હંવાઈન છે.'

'પણ હું તો રજપૂત, રાજત લડે તો સામી ડાનીએ લડીને, આવી યુક્તિથી નહિ.'

'તો હીક, મદારાજ! મને તો સ્વપ્ન તે એ બતાવ્યું. હું તો એમ ધારતો હતો કે કુદ માણસનું સહેલાઈથી નિર્કંટન થાય તો તે કરે જ એ રજપૂત. મને તો રાત્રનું દનું કે

રામચંદ્ર જોવાએ વાલીનો વધ કર્યો, એટલે એવી યુક્તિ અધર્મ ન કહેવાય. પણ હશે, મહારાજ ! આપને લાગ્યું તે ખરું. કીક, ત્યારે, મને રમ છે ?'

વખતચંદ ગયો પણ શરવીરના મન ઉપર ઘા કરતો ગયો. રામચંદ્રની વાતમાં તેણે ગમે તેમ કરીને મનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સામે ઉત્તર સૂઝ્યો જ નહિ. ધીમે ધીમે એની 'રજપૂતાઈ' ઘસાઈ ગઈ, તેણે યુક્તિ અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ રીતે વિચારતાં એનામાં ખૂબ આશા આવી.

ખરાબર વખતચંદની સૂચના પ્રમાણે તે વત્યો, અને એનું દૈવ પણ કંઈ એવું અનુકૂળ કે તે ધણાં માણસોને રાજમહેલની આસપાસ ગોડવી શક્યો. જવાહીર જોવા રાગ વાંકા વળે તે જ વખતે તેને હાર કરવો અને સિસોટી વાગે કે સંતાપલાં માણસો દોડી આવે એવા સંકેત પણ નક્કી થયો.

પછી એક દિવસ રાગ પ્રતાપસિંહને એક પ્રતિહારી કહેવા આવ્યો કે 'મહેસુરથી પાંચ ઝવેરીઓ સવારના અતિથિગૃહમાં આવ્યા છે તે આપને મળવા માંગે છે.'

રાગ તે વખતે દીવાનખાનામાં ગાદી ઉપર વિચારમાં તલ્લીન થઈને પડ્યો હતો. તેણે પૂછ્યું.

'શું કહ્યું ?'

'મહારાજ ! પેલા મહેસુરના વેપારીઓ હવે આવે ?'

'કોણ, પેલા મહેસુરવાળા !' રાગ હસ્યો અને બોલ્યો. 'હા, હા. આવવા દે.'

પાંચે ઝવેરીઓ દાખલ થયા. રિવાજ મુજબ રાગને મુજરો કરીને અર્ધચંદ્રાકારમાં ગાદીની આસપાસ બેઠા. એમ તો મહેસુરો પોપાક કંઈક ઝોર જ ભાત પાડતો હતો.

'ક્યાંથી આવ્યા છો ?'

'મહેસુરથી !'—એટલું બોલીને બંધ કરી શકત, પણ વેપારીઓ તો વાચાળ જ હોય.

'મહારાજ ! મહેસુરથી ફરતા ફરતા કલ્યાણી, અને ત્યાંથી લાટ પ્રદેશ અને અલુહિલપુર થઈને રજપૂતસ્થાનમાં શિરોહી એમ આગળ વધતા વધતા આપની પાસે આવ્યા છીએ. ત્યાંના રાગઓને અમારાં જવાહીર ગમ્યાં તો ખૂબ, પણ કિંમત આપવા તૈયાર ન થયા. છતાં અર્ધા ઉપરાંત તો ખપી ગયાં છે. હવે સારામાં સારાં અને મૂલ્યવાન ધરેણાં બાકી રહ્યાં છે. આપની કૃતિ દૂર દેશથી સાંભળી ઘણી ઘણી આશાઓ મનમાં રાખી અમે આજે આપની સમક્ષ આવ્યા છીએ.'

રાગ કંઈક હસ્યો. 'તમારી ભાષા આટલી બધી શુદ્ધ અહીંની જ હોય એવી ક્યાંથી ?'

વેપારીઓએ એકબીજા સામું બોલ્યું. એક જણ હસી પડ્યો: 'મહારાજ ! વેપારીની એ કળા જ છે કે અને તેટલું જલદી ભાષા શીખી લેવી. 'ગામ વચ્ચે રહેવું તો ગામના જોવા થવું' એ શિખામણ વેપારીઓએ જ શોધી છે અને અમે તો આ પ્રદેશમાં લગભગ મહિનાથી ફરીએ છીએ.'

'હી...ક.' રાગએ કહ્યું 'લાવો, બોઈએ. તમારાં જવાહીર બતાવો તો ખરા.'

સંકેતથી ઘા કરવા માટે નક્કી કરેલી પણ આવી પહોંચી. મુખ્ય વેપારીએ પેટી જરા આગળ કરી, ઉઘાડી ને રાગને જોવા માટે વાંકા વળવું પડે એટલી દૂર મૂકી. વેપારીઓએ એકબીજા સામું બોલ્યું.

રાગ સહેજ વાંકા વળ્યો, 'વેપારીઓ ઘૂંટણ ઉપર અડધા જિભા ધર્મ ગયા, પાસે પડેલી લાકડી જેવી દેખાતી શુભિમાંથી તરવાર ખેંચી ઉગામી અને.....

અને અડધી પળમાં રાગ હતો ન, હતો ધર્મગત, પણ જે ઝડપથી આ અંતુ અન્યું તેનાથી પણ વધારે ઝડપથી વાંકા વળતાં પડેલાં જ રાગને ઉધરસ પાધી, એટલે પાસેનું ખંધ રહેલું આરણ્ય એકદમ ગિધડ્યું. વીસ તરવારધારી સિપાઈઓ 'દોડી પડેલાં' અને જ્વેનજ્વેતામાં રાગ ઉપર તરવાર પડે તે પડેલાં જ પાંચે વેપારીઓના હાથ અબ્બે જણે-પાછળથી પકડ્યા. રાગને પણ વાંકા વળતાંની સાથે જ પીક પાછળ મેંતાડેલી હાથ જિભી કચેલી જ હતી.

રાગને ખાતરી ધર્મ કે વેપારીઓ તો પકડાયા છે એટલે તે ખંડખંડ દસી પડ્યો.

'ભાઈ, શૂરવીર ! સિસોટી નકામી છે. તારાં માણસો તો અંધાં જ દેશમાં છે. પેલા વખતચંદ્રે કચેરીને તું ન જોળખી શક્યો ! તારા ભાઈને જ તું આટલા વખતમાં બૂલી ગયો ?'

'હૈ ! વખતચંદ્રે તે તમે જ ?'

'હા ભાઈ, હા. સિપાઈ ઓ, એમના હાથ છોડી દો. શૂરવીરસિંહ એકદમ પગે પડ્યો. 'આટલી ઉદારતા મેં નહોતી ધારી.'

'અરો ! એમાં શું ? તેં મેં વખતચંદ્રને જવા દીધો હતો જ ને ?' રાગને દસનાં દસનાં શૂરવીરને જાઓ કરી તેને બેટી પડતાં કહ્યું.

હુમન્તકુમાર તીલક

માનસંને

[૫૧૦]

તું માનસ હમેશ દે અંશન માટ મોતી રૂડાં
વસે મુતટ તારુરે રસિક રાજદંસો ન કાં ?
તળાવ અક્ષીનાં મુકયાં, નહિં મળે છ મલસે મુકાં
હુધાપિડિત બૂમિ આ મદી હાડી જાડોં મે જતા.

તા. અ, પંડયા

ગુજરાતી લિપિમાં થોડો સુધારો

ગુજરાતી લિપિના કેટલાક અક્ષરોનાં વળણમાં થોડો ફેરફાર કરી તેને દેવનાગરીની સમીપ લાવવા માટે એક સૂચના મેં ગાંધી-અર્પિન સંધિકાળ દરમ્યાન 'નવજીવન' તથા 'પ્રસ્થાન'ના વાંચકો આગળ મૂકી હતી, તથા ગુજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો આગળ પત્રદ્વારા પણ મોકલી હતી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે 'નવજીવન'ના સંપાદકમંડળે તેમ જ વિદ્વાનોના મોટા ભાગે તેને જાણું અનુમોદન આપ્યું નહોતું. આમાં એક મોટો અપવાદ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ અને એમના મિત્રમંડળનો જ હતો. એમણે મારી સર્વે સૂચનાઓને અનુમોદન આપ્યું હતું.

તે વાતને બે વર્ષ થઈ ગયાં. એ સમય જેલમાં ગયો. જેલમાંયે લિપિની સુધારણા તેમ જ એકતાનો પ્રશ્ન મારા મનમાં અવારનવાર ઊઠ્યા જ કરતો હતો. લેખનની, શીઘ્ર લેખનની, ટાઈપરાઈટિંગની, મુદ્રણની તથા લિપિના સૈક્યની દૃષ્ટિએ મેં છૂટક છૂટક ધણા વિચારો કર્યાં. એ બધા વિચારોમાં હું વાંચકને હતારવા ઇચ્છતો નથી.

છૂટકા પછી વળી એક બે વાર મિત્રોમાં આ વિષય મેં ચર્ચ્યો. પણ એમને સમજાવવામાં હું ફાવી શક્યો નહિ.

છેવટે મને 'લાગ્યું' કે મારા અક્ષરોના સુધારા મારે પ્રજા આગળ કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ મૂકીને જ મત ફેળવવો ઘટે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય તથા ગુજરાતી ટાઈપ ફાઉન્ડ્રીની મદદથી આમ કરવા હું શક્તિમાન થયો છું. પ્રસ્થાન કાર્યાલય જે કાંઈ મારાં પુસ્તકો, લેખો વગેરે પુસ્તકરૂપે કે માસિકમાં છાપે, તે એણે સુધારેલા મરોડમાં છાપવા સ્વીકાર્યું, અને ગુજરાતી ટાઈપ ફાઉન્ડ્રીએ તેની ડાઈઓ પડત ફિમતે બનાવી આપવા સ્વીકાર્યું. એટલો ખર્ચ પણ પ્રસ્થાન કાર્યાલયે જ ઉપાડ્યો. હાલ તૂર્ત તો એ ટાઈપો કેવળ 'પાઝકા'માં જ બનાવી શકાયા છે. પણ એનો ખર્ચ વધે, એટલે કે 'પ્રસ્થાન' માસિકના તથા પ્રકાશન મંદિરના લેખકો પોતાનાં પુસ્તકો તથા લેખો માટે એ મરોડને પસંદ કરે તો ખુદા ખુદા માપના ટાઈપો સહેજે કરી શકાય. ('પ્રસ્થાન' પોતાના બીજા લેખકો માટે પણ, તેઓ ઇચ્છા દર્શાવે તો, તે ટાઈપો વાપરવા તૈયાર છે.)

મેં સૂચવેલો સુધારો કાંઈ વધુ જ મોટો કે કોઈ મહાન સિદ્ધાન્તને ઇયલાવી પાડનારો છે એવું કાંઈ નથી. લિપિ વિષેના કોઈ મોટા સુધારાને એ નાધક થાય એમ પણ નથી. કેવળ નીચેના અક્ષરોના મરોડમાં જ મેં થોડો ફેરફાર સૂચવ્યો છે. મેં જે મરોડો સૂચવ્યા છે તે અચલિત દેવનાગરી લિપિના છે. ગુજરાતી ચાર ચોપડી મણેલાનેયે એ સુપરિચિત છે. એ સુધારા આ મુદ્રણમાં જ નજરે પડે છે. પણ થોડામાં ડાખીએ તો તે નીચે મુજબ છે:

મચલિત મરોડો—અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઙ, ચ, જ, ઝ, ઢ, ઢ, બ, ભ.

સુધારેલા મરોડો—અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ક, પ, જ, ણ, દ, ફ, બ, મ,

આખા ભારતવર્ષ માટે એક જ લિપિ થાય એમ ક્ષત્રનારાઓમાંનો હું એક છું. પણ એ ક્ષત્ર સુધારો સમયમાં મુકાય ને પહેલાં દાયકાઓ નીકળી જશે એમ મને લાગે છે. એ માટે કાયદાનીયે જરૂર પડશે. એ પહેલાં આપણું ધણું પ્રાન્નાભિમાન, ધણી પુરાનન-પત્તા, તથા ધણા કોમરે સગડા ઓગળી જવા જોઈશે. તે પહેલાં જે કોઈ સુધારા થઈ શકે તે ખાનખી સાદસથી જ થવાના, અને તે સુધારાની યગચિન્તા, લોકપ્રિયતા તથા ઉપયોગિતા સુધારક સંસ્થાની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા પર સ્વતંત્રીને રહેવાની. એમાં સુધારકે જે વિચાર કરવાનો તે, મારી દૃષ્ટિએ, એ હોવો જોઈએ કે એણે સ્વવેલો સુધારો મોટા અને ક્ષત્ર સુધારાને આડે આવનારો કે એને ટેલનારો ન હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ હું મારા સુધારા પર વિચાર કરવા વિદ્વાનોને વિનવું છું.

આખા દેશની એક લિપિ થવા માટે ત્રણ જ ઉમેદવારો છે એમ કહેવાને દરકન નથી: (૧) મહારાષ્ટ્રી કે દિંદી મરઠાની નાગરી, (૨) હર્દ અને (૩) રોમન (ફોનિકી) લિપિ. આ ત્રણની દરીકાઈતો ફેસલો એવો આવવા સંભવ લાગે છે કે (૧) નાગરી અને હર્દ એ બે લિપિઓ સ્વીકારાય, અથવા (૨) એ ત્રણે લિપિઓ રાજમાન્ય ગણવામાં આવે, અથવા (૩) પહેલી બેના સગડામાં રોમન લિપિ જ મદત્ત મેળવતી જાય અને તે જ આખરે પ્રચલિત થઈ જાય. કદાચ આ ત્રણે મુશ્કાલી એક પછી એક આવે. એકલી નાગરી કે એકલી હર્દ દેશની સામાન્ય લિપિ થાય એવો સંભવ લાગતો નથી. અથવા, કેટલાક માને છે તેમ, (૪) આપણા દેશના વિદ્વાનો આપણા દેશને તેમજ આખા જગતને ગમી જાય એવી કોઈ નવીન સરસ લિપિ નિર્માણ કરે. પણ આ તો એક મનોરથ જ ગણાય.

છેલ્લો વિજય રોમન લિપિને જ મળવાનો છે એમ માને જ કેટલાક માને છે. એ પછી પં. જવાદરજાલ નેદરુ પણ છે એમ જણાય છે. ગઈ સાલ એમનાં બંદેનનાં યમનની ક્ષોતરી દિંદુરતાની માયા અને રોમન લિપિમાં એમણે છપાવી હતી. તે ઉપરથી એમણે એ સુધારાને ક્ષત્ર માન્યો છે એમ જણાય છે.

શ્વિધ્યમાં જે જનવાનું હોય તે બને. શ્વિધ્યની પ્રજાને રોમન લિપિ સ્વીકારવામાં કે કોઈ નવી લિપિ નિર્માણ કરવામાં પોતાનું દિન દેખાય તો તે ભાવિથી ડરવાનું કે શોક કરવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી. લિપિઓ આપણી સગવડ માટે સર્જાઈ છે, આખું કોઈ એમુક લિપિ માટે સર્જાવા નથી. મૂળ બ્રાહ્મી લિપિમાં કેટલાયે સુધારાવધારો થતાં થતાં આજની દેશની અનેક પ્રાન્નિક લિપિઓ બની ગઈ છે. એ લિપિઓનું વળી એકીકરણ કરવાની જરૂર હખી થઈ છે. એ એકીકરણનો કોયડો છેવટે કઈ લિપિના પગમાં છેલ્લામે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવા આજે શક્ય નથી. આધો આજનો સુધારક જો એટલું જરાબર તપાસી લે કે એનો સુધારો એકીકરણના પ્રયત્ને વધારે ચૂંચવતો નથી, પણ બને તો હલકી સદાય જ કરે છે, તો તે નિર્મય માણે પગલું ટુકે છે એમ મને લાગે છે.

દરે મારા સુધારાએને સમદાવું:—

(૧) નાગરી વર્ણમાળા અને ગૂજરાતી વર્ણમાળાને વાળાં જોતાં તેમાં માત્ર તેર જ મરઠા મને કાંઈક જુદા પાતા દેખાયા. તેમાંથી છ અને દ વચ્ચેનો મંદ-વદ્ સ્પષ્ટ છે, બ તથા ન, અને જ તથા ધ વચ્ચે સામ્ય મમનાય એવું છે, અને જોડાણમાં તે:

ગૂજરાતીમાંયે દેવનાગરી મરોડના જ 'વ' તથા 'દ' સર્વત્ર વપરાય છે, અને શ્રી. ન. ક. ડિકોનનાં પુસ્તકોમાં ક પણ મેં દેવનાગરી મરોડનો જ જોયો છે. એટલે ક પણ નાગરી મરોડનો આપણે વાપરવામાં હરકત નથી-સમજના. આ રીતે ક, વ અને દ માટે આપણે બન્ને મરોડ વાપરીએ છીએ. એને વહેલે મારી-મૂપના એવી છે કે એક જ વાપરીએ, અને તે નાગરી મરોડ જ. બાકીના દશ મરોડોની વચ્ચે જે મુદ્દમ મેદ છે તે જો આપણે કાઢી નાંખીએ, તો લિપિના એકીકરણના પ્રશ્નમાં ગૂજરાતીએ પોતા તરફથી એક મોટો ફાળો આપી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મહેલો અને નજીક આણેલો ગણાય.

ત્યાર પછી ગૂજરાતી અને નાગરી વચ્ચે જે મેદ રહે છે તે કેવળ હપરની માયાની લીટીનો જ. એ મેદ લિપિનો નથી, કેવળ લેખનપદ્ધતિનો જ છે. ગૂજરાતી લિપિ પણ ખૂબ જ્યવદારમાં માથું તાણીને જ લખાતી. પણ કોઈ સારે ચોધારે પહેલાં મુદ્રકને એ માથું કાઢી નાંખવાનું મુદ્દમ અને તેણે ગૂજરાતી મુદ્રણ મહેલું અને (આપણી દૃષ્ટિએ) સુંદર કર્યું. માથું તાણીને છાપો અગર લખો સચવા માથા વિના છાપો કે લખો, એથી લિપિમેદ થતો નથી, કેવળ અસંકારમેદ થાય છે. રોમન અને ફોનિક ટાઈપમાં જે મેદ છે તેવાયે આ મેદ ન કઢી શકાય, પણ A A આવડા ટાઈપમાં જેવો મેદ છે તેવો મેદ કઢી શકાય. એટલે એટલો ફેર એક લિપિના પ્રશ્નને કોઈ રીતે અગવડમાં મૂકતો નથી. મુદ્રક કે પ્રકાશકની ઇચ્છાનુસાર એમાંથી પોતાને ગમે તેવો ટાઈપ પસંદ કરવાની જ વાત છે.

પણ એ હપરાંત માયાવાળી નાગરીનીયે પૂરતો હપયોગ રહેશે એમ હું માનું છું. તે જેવો હપયોગ ફોનિકનો અંગ્રેજીમાં યાય છે તેવો; એટલે કે પરમાવાના શબ્દો, પ્યાન ખેંચનારાં વાક્યો વગેરે માટે.

જે દિવસે દેવનાગરીને જ-દેશે છોડી-દીધી હશે, તે દિવસે ગૂજરાતીનેયે કોઈ સ્થાન નહિ રહે એમાં તો શું કહેવાનું હોય ? એ દિવસને આ સુધારો પાછળે ડેલનો નથી તેમ આગળે કાવતો નથી.

(૨) પણ આજે એ સુધારાથી કેટલા ફાયદા થઈ શકે તે જોઈએ :

આપણને આજે બન્ને લિપિઓ શીખવી પડે છે. આપણી વાંચનમાળાઓમાં ત્રીજી કે ચોથી ચોપડીથી એનો મદાવરો કરાવવા નાગરી લિપિના ખાસ પાઠો મૂકવા પડે છે. એને પ્રયોજન નહિ રહે.

પરપ્રાન્તના અભ્યાસીઓને - જેને નાગરીનો પરિચય હોય - તેને કેટલી અગવડ વધશે તે કોઈ પણ પરપ્રાન્તના માણસને પૂછવાથી ખબર પડી જશે. પરપ્રાન્તની માયા શીખવામાં આપણે કેટલો વધો સમય કેવળ ખુદી લિપિનો મદાવરો કરવામાં નીકળી જાય છે, તે જોઈને બીજી માયા શીખવી પડે છે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે. અનેક વાર લિપિના અપરિચયને લીધે જ પરમાવા કંઈ અને અગવડમણી થઈ પડે છે.

જોડણીની શુદ્ધતા ઇચ્છાનારાઓને ઇ, ઈ કરતાં ઈ અને ઈ વધારે અનુકૂળ જ થશે. તે જ પ્રમાણે ક્યા, ક્યાં, ક્તા, ક્તા કરતાં ક્યા, ક્યાં, ક્તા, ક્તા એ વધારે અનુકૂળ થશે.

ટુંકામાં, આટલા મરોડો બદલવાથી ગૂજરાતીને ખોવાનું તો કશું જ નથી, અને સર્વેની અગવડ વધે છે.

દા, એક પક્ષ એમ કહેનારો નીકળે ખરો કે તમારા બધા મુધારા રૂઢ હોય તેણે એ મરોડ અમારી લિપિમાં શોધતા નથી, અને લિપિ સ-સુંદર બને છે. આમાં જે નાવન વિચારવાની છે. લિપિની શોધા કેટલેક અંશે ટાણપ બનાવનારની કળા પર આધાર રાખે છે. આ લેખમાં વપરાયેલી ડાઈઓમાં મુધારાને ઘણો અવકાશ છે, એ મારા ધ્યાન નહાર નથી. પણ એક વાર નાગરી મરોડને સ્વીકારો એટલે પાછ-ડ્રીઓના કારીગરો અને મુશોભિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે જ. બીજું, લિપિની સુંદરતા, અસુંદરતા ઘણે અંશે પરિચય પર જ રહેલી હોય છે. જે લિપિનો કે મરોડનો આપણને નાનપણથી પરિચય પડ્યો હોય છે, અને મમત્વ બંધાયું હોય છે, તે જ આપણને સુંદર લાગે છે. આ રીતે દરેક પ્રાન્તના લોકોને પોતાની જ લિપિ સૌથી ચડી જાય છે એમ કહેતાં મેં સાંભળ્યા છે. ગૂજરાતી અક્ષર પોતાના દાણા જેવા છે એમ આપણે ચોક્કસ માનીએ છીએ, પણ એના પર માથાની લીટી ન હોવાને લીધે તે બાંકા, અપશુકનિયા અથવા અગંભીર લાગે છે એમ મહારાષ્ટ્રીઓનો આક્ષેપ છે. મારા કાનડી મિત્રો કહેના કે કાનડી લિપિને તોલે દેશની કોઈ પણ લિપિ આવે એમ નથી. આપણને એમ લાગે કે એ આડી મુવારેલી ગૂજરાતી જેવી છે, અથવા કરાળિયા ચીનચાં હોય તેવી લાગે છે. બંગાળીઓનો પણ પોતાની લિપિ સુંદરતમ હોવાનો દાવો છે. પણ આ બધા અભિપ્રાયોમાં લાંબા કાળની ટેવ સિવાય સૌંદર્યનું કોઈ સ્વનંત્ર ધોરણ કશું જ નથી હોતું.

આટલી પ્રસ્તાવના સાથે હું સુધરેલા મરોડનો સ્વીકાર કરવા ગૂજરાતી પ્રજાને વિનંતિ કરું છું. આ ઉપરાંત મેં થોડાક મુધારા કહ્યા છે, પણ તેનો હું માને અમલ કરી શકું એમ નથી. એ વિચારો એક બીજા લેખમાં રજુ કરવા આશા રાખું છું.

ફિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશહવાલા

ટીપ: (૧) આપણા દાલનો 'ખ'નો મરોડ નાગરી જેવો નથી. છતાં એ રાખ્યા વિના ત્રાણે એમ નથી. મરાઠી મ માથાની લીટી વિના ૨ વ થઈ જાય; દિંદીમાં ખ ને બદલે ૫ જ લખાય. પણ ગૂજરાતી ખ મોટી તેમ જ ફેંચી લિપિમાં ગૂજરાતી જેવો જ છે. ગૂજરાતી 'ખ'માં મેં એક નાનકડો ફેરફાર કહ્યો છે. પણ એનો મેં માને અમલ કર્યો નથી.

એ ફેરફારનો ઘાટ આંવા ખ્ ખ્ ય્ છે. આ ઘાટ દેવનાગરીમાંથી ઉતારી શકાય.

(૨) ફેંચી લિપિ પરથી એક વધારે વાત વાદ આવે છે. શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાનું મારનીય લિપિનું પુસ્તક તપાસતાં છેક બિદાર પાસે વપરાતી ફેંચો અને મારા મુધારા સાથેની ગૂજરાતી લિપિ લગભગ એક થઈ જાય છે. ફેંચી અને ગૂજરાતી વચ્ચે પછી માત્ર આટલા જ અક્ષરોમાં મદત્તનો મેદ રહે છે: અ, ઇ, અને ય. આ પૈકી ફેંચી અ ત્ર ના જેવો છે, ય ખના જેવો છે, અને ઇનો આકાર તદ્દન સ્વનંત્ર છે. બીજા થોડા અક્ષરોમાં લખવાની તથોડીનો થોડો મેદ છે, પણ મુખ્ય આકૃતિનો નથી. ફેંચી વ માત્ર નાગરી જેવા નહિ પણ મ ના જેવો છે એટલું માટે કહેવું જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

[ગતાંકથી આશુ]

આજે વર્ગફલહોનો પ્રશ્ન આપણી સામે ઉપરિચિત થયો છે. સમાજમાં તીવ્ર વર્ગભાનનો ઉદય થયો છે, અને એકબીજા પ્રત્યે વહેમ અને દ્વેષ, અદેખાઈ અને ધૂર્ષિ પ્રગટયાં છે. આપણાં છોકરાં આપણી દબે જ જીવન માળે તેથી આપણને મંતોપ નથી. આપણો આગ્રહ એવો છે કે શિક્ષાસંપન્ન એવા સૌને માટે સધળાં દાર ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ. આમાં મુશ્કેલી એ કારણે જોભી થાય છે કે કેટલાક ધંધા આર્થિક દષ્ટિએ વધારે લાભદાયક છે અને દરેકને વધારે લાભદાયી ધંધામાં પડવાનું મન થાય છે. મંપત્તિની વહેંચણી વધારે ન્યાયપુરઃસર થાય એવી બહુ વાજબી વ્યવસ્થાથી જ આ સમાનતાની લાવનાને મંતોપ થતો નથી. પરંતુ બુદ્ધિશક્તિને પણ સમાન કરવા માટે નીચેની કક્ષા ઉપર ઉતારવી એવો એ સમાનતાનો અર્થ કરવામાં આવે છે. આ શક્ય જ નથી. એવા શક્તિશાળી માણસો સમાજમાં હમેશાં રહેવાના જેમને લાગ વ્યવસ્થાનું અને નેતૃત્વનું કામ આવવાનું અને બીજા એવા પણ રહેવાના જેમને લાગ આજ્ઞાપાલન અને અનુસરણનું કામ આવવાનું. બુદ્ધિમાન અને ચારિત્ર્યવાન માણસો આગળ આવવાના જ અને પ્રગતંત્રના ચોક્કામાં પણ નેતૃત્વ કરનાર ખાસ મંડળ તો રહેવાનું જ. બધા જ માણસો બધી બાબતમાં સમાન જન્મે છે, અને દરેક માણસ જમીન ખેડવાને તેમ જ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને સરખી રીતે જ લાયક હોય છે, એમ કહેવું એ બરાબર નથી. કામદારોના કાર્યપરત્વે પડતા ભેદો આપણે નિર્મૂળ કરી શકતા નથી. વિકાસનો પ્રત્યેક માર્ગ વિશિષ્ટ પ્રકારનો અને અનન્યપરાયણ હોય છે. આપણે એક માર્ગ પકડવા ઇચ્છતા હોઈએ તો બીજા માર્ગો ઉપરથી આપણી નજર ખેંચી જ લેવી જોઈએ. આમવર્ગ ઉપરના જુલમી પ્રતિબંધો કાઢી નાખવા જોઈએ, તેમનું અચાન દૂર કરવું જોઈએ, તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારવી જોઈએ અને જીવનને ઉચ્ચ કરવાના સઘળા માર્ગો તેમને માટે મોકળા હોવા જોઈએ, એ જરૂરનું છે. પરંતુ તેથી આપણે એવા ભ્રમમાં તો ન જ પડીએ કે પ્રાપ્ત અને જડ વચ્ચેના, સમર્થ થોજક અને આજ્ઞાધારક કામદાર વચ્ચેના ભેદો પણ આપણે નાબૂદ કરી શકીશું. સમાનતાની આધુનિક લાવના આપણને કેવળ “મનુષ્ય પ્રાણી” બનાવી દેવા ઇચ્છે છે, પણ આવાં પ્રાણીઓ ક્યાંયે હરતી ધરાવતાં નથી.

આપણા દેશને નજીકના ભવિષ્યમાં જ કારખાનાંપદ્ધતિનાં જોખમો સામે બાકરી બાંધવાની છે. કારખાનામાં મજૂરી કરતાં માણસો સંચા જેવાં બની જાય છે. ત્યાં તૈયાર થતા માલ સાથે તેમને કશી લેવાદેવા હોતી નથી. તેના ઉત્પાદનમાં તેઓ કશો આનંદ લઈ શકતાં નથી. તેને લીધે કામ કેવળ વેડ બની જાય છે અને તેમાંથી આત્મમંતોપ મળતો નથી. આવાં યાંત્રિક કામો યંત્રો મારફત જ ન થઈ શકતાં હોય અને માણસોએ જ કરવાનાં હોય તો જેટલાં તે ઓછાં કરવામાં આવે તેટલું સારું. જેમ જેમ કામ વધારે યાંત્રિક

અને એકસરું થતું જાય છે, તેમ તેમ કામદારને વધારે નવરાસની અને એ નવરાસનો સદુપયોગ કરતાં આવડે તે માટે વધારે કેળવણીની અને સંસ્કારિતાની જરૂર રહે છે. કામદારોની દશા કેવળ મન્ત્રીના દર વખતે સુધરવાની નથી. તેઓ વધારે સુખશાન્તિ ભોમવી શકે ત્યારે જ તેમની દશા સુધરી કહેવાય. યાત્રિક કામ કળાદારના અથવા તો રાજદારી પુરુષના કામ કરતાં પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે લાભદાયી હોવું જોઈએ. કારણ, પેશાં ખીર્ન કામ કરનારાઓને તો પોતાના કામમાંથી જ કામનો ખલો મળી રહે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઊંચામાં ઊંચું એટલે કે અધ્યાત્મવિદ્યાનો ભંડાર સાચવવાનું કામ કરનારને ઓછામાં ઓછું ધન મળતું. બ્રાહ્મણ પાસે રાજદારી સત્તા નહોતી, તેમ ધન પણ નહોતું. મને લાગે છે કે આ વ્યવસ્થામાં બહુ ન્યાય રહેલો છે; કારણ, જેમનું કામ આત્માને જડ કરી નાખનારું છે તેમના પ્રત્યે આ વ્યવસ્થામાં સદાનુભૂતિ છે. વળી આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે અર્થ એ જ માણસના જીવનનું મીઠી મહત્ત્વનું અંગ નથી. માણસની આર્થિક સ્થિતિ ઉપરથી તેના દરજ્જાનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ભુગાર કે સદામાં શ્રીમંત બનેલા માણસો પ્રામાણિક કારીગરો કરતાં જરાય ઊંચા ન ગણાય. અર્થને જ પ્રાધાન્ય આપતાં આપણે ચારિત્ર્યમાં ચોક્કસ ઊતરવાના. વળી આપણે એ પણ જૂલું જોઈએ નહિ કે પ્રજાના બધા જ માણસો રાજદારી નેતૃત્વના અથવા તો લશ્કરી સરદારીના ધંધામાં પડી શકે નહિ. લોકોએ ભુદાભુદા ધંધા કરવા જ જોઈએ, અને ભુદાભુદા ધંધાને લઈને ભુદીભુદી ટેવો અને વૃત્તિઓ પેદા થયા વિના રહે જ નહિ. માટે એક ધંધામાંથી ખીત ધંધામાં દાખલ થવાના પ્રસંગો કાઢી કાઢી વાર ભલે બને, પરંતુ એવાની સંખ્યા મોટી ન હોય.

મો વર્ષ ઉપર તો યુરોપમાં ખાતરીપૂર્વક એમ મનાવું કે સમાજ વ્યક્તિને માટે છે, એ સમાજશાસ્ત્રનો છેવટનો સિદ્ધાંત છે. પરંતુ આજે એ માન્યતા વિશે એટલી ખાતરી રહી નથી. સમાજને સજીવ વિરાટ ગણવાની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં જે નૈનિક લાભો રહેલા છે તે તરફ હવે ધ્યાન ખેંચાવા માંડ્યું છે. કાંઈ પણ જીવંત સમાજ, એ, વધુ કમાણી અને વધુ સગવડો માટે બાકીનાઓ સાથે તથા અંદર અંદર દરીદ્રાઈ કરના એવા વેપારીઓ અને સિદ્ધિકા, શરાફો અને વજાલો, ખેડૂતો અને વણકરો, એમના સમૂહોનું સિધ્ધિ અથવા અવ્યવસ્થિત ટાળી નથી. ભિન્ન ભિન્ન સમૂહોના સભ્યોએ પોતાની સુગુપ્ત શક્તિઓને ખીતવવી હોય તો તેમણે લાગણીની અમુક એકતા, શારા માટે કે નરસા માટે સૌ એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે એવું ભાન અનુભવવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વર્ણવ્યવસ્થા બહુ ઉપયોગી છે. કારણ, સમાજને તે વિરાટ શરીર માને છે, તથા આર્થિક હ્રાપ્ત અને આર્થિક સાફસને જીવનનું ધ્યેય માનવાને બદલે, સ્વાર્થસિદ્ધિ અને વાસનાનુભૂતિ કરતાં ઊંચો એવો ધર્મ તે ઉપરનો છે. પોતાના પાટોશીઓની સેવાને તે અપ્રસ્થાન આપે છે. પાટોશી ધર્મનો ધનકાર કરવો એને તે પાપ માને છે.

પ્રજનન અથવા સમાનતાનો અર્થ એ નથી કે તમામ વિલગજનાઓ જૂંમી નાખીને સૌને એકસરખા કરી નાખવા. આપણે આપણા આત્માને એકસરખા પોતાક પહેરાવી શકતા નથી. એમ કરવું એ જ સરખાવવારી. દરેક માણસને માંગત્યની માપના કરવાની નિમિત્તે જે શક્તિ આપી છે તે શક્તિ વિકસાવવાનો સમાન દંક તેનું જ નામ ખરી સમાનતા અને તે જ ખરું સ્વાનંદ. જે આપણે માનીએ કે દરેક માનવ નમૂનો કાંઈક અન્નિમ,

અનન્ય શક્યતાનો અવતાર છે, તો પછી કોઈ પણ નમૂનાનો નાશ કરવાથી આ વિશ્વની રચનામાં ન્યૂનતા આવે જ. જુદીએ સર્ગવેદના તમામ આદર્શોને પ્રગ્નનંત્રે પોષવા જોઈએ. દરેક પ્રકારની સેવા વિરાટને સરખી ઉપયોગી છે. સમાજ એ સજીવ શરીર છે, તેના ઉદ્ભવ અને હેતુ એક છે, પણ તેનાં કાર્ય વિવિધ છે. સમાજનું કોઈ પણ એક અંગ કે વર્ગ સાચી સ્વતંત્રતા ન ભોગવી શકે, જ્યાં સુધી બીજાં અંગો બંધનમાં હોય. નીચેના શ્લોકમાં પ્રગ્નસ્વાતંત્ર્યનો સાચો આદર્શ વ્યક્ત થાય છે:

સર્વસ્ત્રતુ દુર્ગાણિ સર્વો મદ્રાણિ પરત્વુ ।

સર્વઃ સદ્બુદ્ધિમાર્જોતુ સર્વઃ સર્વત્ર મન્દતુ ॥

સૌ જીવનના કંઈયે માર્ગો વડી મન્યો, સૌ ભદ્રનાં દર્શન પામો, સૌને સદ્બુદ્ધિ મળો, સર્વત્ર સૌ આનન્દ ભોગવો.

વર્ણવ્યવસ્થામાં ધનોપાર્જન અથવા તો સુખોપભોગની આગતમાં સમાનતા નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક આદર્શોની આગતમાં તેમાં સમાનતા છે. કારણ, તે એમ સ્વીકારે છે કે પ્રત્યેક આત્મામાં એવું કોઈક પરમ તત્ત્વ રહેલું છે, જેના ઊંચીનીચ એવા ભેદ ન પાડી શકાય. વળી તે દરજ્જા કે પ્રતિજ્ઞાના ભેદની અવગણના કરીને મનુષ્યમાત્રને સમાન ભૂમિકા ઉપર મૂકે છે અને આગ્રહ રાખે છે, કે દરેક વ્યક્તિને પોતાનું સ્વત્ત્વ પ્રગટ કરવાની તક મળવી જ જોઈએ. આર્થિક વ્યવહારમાં હિંદુ સમાજનો આદર્શ એક સહકારી મંડળ અથવા બન્ધુસમાજ જેવો છે, જેમાં દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે લે. રાજકીય આગતમાં જોઈએ તો કાયદાની નજરે સૌ સમાન અધિકાર ભોગવે છે; અને આ બે વસ્તુઓને લીધે સૌ સાચું આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકે છે કોઈ પણ સમાજની ન્યાયી વ્યવસ્થાનો આધાર આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા, રાજકીય સમાનતા અને આર્થિક બન્ધુતા ઉપર રહે છે.

સામાજિક વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે એક સત્તાધારી સમૂહ અથવા વર્ગ બાકીના બીજા વર્ગોને હમેશાં દબાવે છે. જ્યારે મનગીરદારશાહી ચાલતી હતી, ત્યારે લશ્કરી ધંધો સૌથી ઊંચો ગણાતો. આજની મૂડીદારશાહીમાં ધન સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે. હિંદુ આદર્શ ધર્મને ઉચ્ચ સ્થાન અને અર્થને ઊતરતું સ્થાન આપે છે. કારણ, ધર્મ અને અધ્યાત્મ તો પરમ સાધ્ય છે. તેની સાધના અથવા ઉપાસના બીજા કોઈ સાધ્યને માટે નથી. સમાજમાં સાચા પાત્રાણનું સ્થાન ઊંચામાં ઊંચું છે. સ્વાતંત્ર્ય તથા સંયમ એ બે વિરોધી દેખાતાં તત્ત્વોનો તેનામાં બરાબર મેળ સધાયેલો જોવામાં આવે છે. દુનિયા પ્રત્યે ઉત્કટ પ્રેમ હોવા છતાં તેનામાં અંતર લોભ જરાયે નથી. તેનામાં સંપૂર્ણ આત્મ-સમર્પણ અને સંપૂર્ણ સેવાનો સુયોગ જોવામાં આવે છે. પરાક્રમી ક્ષત્રિય એ હિંદુસ્તાનનો આદર્શ નથી; કારણ, તેને પૂર્ણ દર્શન નથી થયેલું. તે પક્ષાપક્ષીથી પર નથી. પોતાનું વિરોધી એવું કોઈક તેને હમેશાં હોય છે, અને તેને પરાજીત કરવું એ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. પાત્રાણ ત્રાપિને સમસ્ત જીવનનું દર્શન થયેલું હોય છે. તે પક્ષીથી પર હોઈ વિવિધ ભેદોને નિહાળતો એક અખંડમાં મગ્ન રહે છે. કોઈની વિરુદ્ધ બીજાની સાથે તે ભણે તો તે પોતાની મત પ્રત્યે જ દ્રોહ કરે. તે નથી લડતો તેનું કારણ એ નથી, કે બધાં યુદ્ધોને તે નિરર્થક માને છે; તેનું કારણ તો એ છે કે તે પોતાનાં યુદ્ધો લડી ચૂક્યો છે, અને હવે તેને લડવાપણું રહ્યું નથી. જગત સાથેના

પોતાના બધા સંપ્રદાયોમાં તેણે વિજય મેળવ્યો છે અને હવે તે શાન્તિ બોલે છે. ગૌતમને તથા ઈસુને માર અને શવના લલચાવવા આપ્યા હતા, અને છુદ્ધ તથા ખિસ્ત થતા પહેલાં તેમને તેમનો પરાજય કરવો પડ્યો હતો. સૌની સાથે મૈત્રી એ બ્રાહ્મણનો મુખ્ય ગુણ છે. મૈત્રી કર્મસમાપ્તેષુ માર્ગગત્યોત્તમં ધનમ્ । ક્રમે ક્રમે પગથિયે પગથિયે ચડ્યા સિવાય આપણામાંના ધણા એ સ્થિતિએ પહોંચી શકીએ નહિ. વીર ક્ષત્રિય હોવું એ જ્ઞાની ઋષિ થવાની પહેલાંની સ્થિતિ છે. જે ક્ષત્રિય તરીકે બહાદુરીથી લડે છે તેને રણસંપ્રદાય દ્વારા અમલી અનુભવ મળે છે અને જ્ઞાનની દિવ્ય શાન્તિને માટે તે પરિપક્વ થાય છે. રણજીભિ ઉપર ધા કરવામાં અને ધા બીજવામાં, મારવાને તેમ જ મરવાને તૈયાર રહેવામાં જે ધીરતા રહેલી છે તેની ઔરિશ્ટાદલે તેમ જ ધણા લશ્કરી પુરુષોએ પ્રશંસા કરેલી છે. શ્વિતનો બોગ આપવાની તત્પરતા, એ બંધી કેટલિના માણસનું લક્ષણ છે. ક્ષત્રિયનો મુખ્ય ગુણ સૌર્ય છે, પરંતુ એ કાંઈ બાંધમાં બંધો ગુણ નથી. કારણ, ક્ષત્રિયના સૌર્યનો ગમે તેટલો ઉત્કર્ષ થાય તોપણ છેવટે તો તે આપણામાં રહેલી પાશવશક્તિની જ અભિવ્યક્તિ છે. આપણી પાશવતાનું જ્યાં મુખી શમન નથી થયું ત્યાં મુખી લડાઈઓ અને સિપાહીઓ રહેવાના. અતિશય મુધરેલો માણસ પણ કદી કદી પશુ જની જન્ય છે. મુધરેલા માણસમાં હિંસાશક્તિ નિર્મૂળ થયેલી હોતી નથી, પણ દબાયેલી હોય છે.

જીવનમાં એવા મામલા આવે છે, જ્યારે હડહડતો અન્યાય જોઈને હૃદય દુઃખ અને ક્રોધથી ચિરાય છે. ત્યારે ક્ષત્રિયની આંખ લાલ થાય છે અને તે અન્યાયીને પકડાર કરે છે: “બખ્તરદાર, હવે તારું આવી બન્યું છે. જીવતો જવાનો નથી.” સાચો બ્રાહ્મણ તેવે પ્રભે કહેશે: “એમ મા કર, જોઈએ તો મારો જન લે.” જેમ માણસ વધારે બંધો, તેમ તેના હકો ઓછા અને જવાબદારીઓ વધારે.

સ્વપ્રદેશ પોતાના આદર્શોની તટકાળ અને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ થયેલી જોવા હજી છે. પરંતુ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો તો ક્રમશઃ પરિવર્તન ઉપર જ ભાર મૂકે છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની તથા વાસ્તવના નિયમોની તે ગણના કરે છે; પણ ઉનાવળિયો આદર્શદેશ માણસની અપૂર્ણતાઓથી આધાર પામે છે, પ્રગતિના ધીમા વેગથી અકળાય છે, આદર્શો મારેના પોતાના ઉત્સાહનું આરોપણ બીજા સૌમાં તે કરે છે, સત્ય યુગના દૂકા માર્ગોનાં તે સ્વમાં સેવે છે અને એમ કરીને તે વિદ્રોહી બનેને જગવે છે. એવા માણસને સરકાર લયરૂપ ગણે છે. તેના ઉપર મૂકવામાં આવતા અંકુશોનો વિરોધ કરવા જતાં સમાજને તે અરાજકતાના જોખમમાં નાખે છે. હાપણનો માર્ગ એ છે કે આપણા પગ પૃથ્વી ઉપર રાખવા અને દૃષ્ટિ તારા ઉપર સ્થિર કરવી. બંધા અને નાચા, ડાહ્યા અને મૂર્ખો બધા જ સાધારણ માટીના બનેલા છે અને તેમની મારફત જ આદર્શો સિદ્ધ કરવાના છે. જો બધા જ માણસો જ્ઞાની હોત તો જીવન બહુ સરળ હોત. પરંતુ જ્ઞાન મેળવવા મારેના પ્રયત્નમાં માણસને સફળતા જુદા જુદા પ્રમાણમાં મળે છે. તેથી જ જીવનના પ્રશ્નો વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે. હિંદુ મુનિઓએ માણસોના ઓછા વિકસિત અને વિશેષ વિકસિત અથવા શૂન્ર અને દ્વિજ એવા બે બેદ પાડ્યા છે. ઓછા વિકસિતમાં આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મનિયમનની શક્તિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો હોતો નથી. દ્વિજના પણ ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય. આન્ધ-સાક્ષાત્કારના માર્ગની જુદીજુદી શ્રેણીઓ પ્રમાણે માણસોનું જુદાજુદા વર્ગમાં વર્ગીકરણ

કેરવામાં આવ્યું છે. માણસ ગમે તેટલી નીચી ભૂમિકા ઉપર હોય, પરંતુ ગુણોત્કર્ષની પ્રક્રિયા અનુસાર વહેલોમોડો તે સર્વોચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચવાનો અને કાળના વારફેરામાંથી તેને મુક્તિ મળવાની. પોતાની સ્વાભાવિક કક્ષાએ પહોંચવાનો અવકાશ અને સમય દરેકને આપવામાં આવે છે અને જેનામાં જોયા ચડવાની વૃત્તિ હોય છે તેને પોતાની શક્તિને યોગ્ય ભૂમિકા ઉપર ચડાવવામાં પણ આવે છે.

સમાજની પ્રગતિ થતાં જુદાજુદા ધંધા વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યા, અને વિશેષાધિકારો તથા પ્રતિબંધોને લીધે કેટલીક જાતિઓ ખીછ કરતાં હલકી ગણવા લાગી. પરંતુ આ જોયનીચની ભાવનાએ ન્યારેન્યારે ભિન્નભિન્ન જાતિઓની આધ્યાત્મિક પ્રતિષ્ઠા તથા સમાનતા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, ત્યારે તેની સામે વિરોધો જાગ્યા છે. મિથ્યા ગર્વિષ્ઠનો હમેશાં તિરસ્કાર થયો છે. એક કારીગર, એક ક્ષત્રિયના જેટલો જ સંસ્કારી હોઈ શકે એમ મનાયું છે. કહ્યું છે કે, માનવજાતિના આરંભકાળમાં વર્ગભેદ ખિલકુલ નહોતા; કારણ, બધા જ ધ્વજમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. સર્વે બ્રાહ્મમિદં જગત્ (મહાભારત, શાન્તિપર્વ), યુતિવચન તો એવું છે કે માછી, ચુલામ અને જુગારી પણ ધ્વજ છે. મજા દાસા મજા દાસા મજાવેમે ઘટિવા: । ભાગવતમાં કહ્યું છે કે જેમ ઈશ્વર એક છે તેમ વર્ણ પણ એક જ છે. મનુ કહે છે કે જન્મથી તો બધા શુદ્ર જ જન્મે છે, પણ સંસ્કાર કરીને દિવ્ય કહેવાય છે. વર્ણનો આધાર શીલ અથવા ચરિત્ર ઉપર છે. “ માણસ પોતાના કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કુળ કે જન્મથી નહિ; ચંડાળ પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળો હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણોને પણ પૂજ્ય એવા કેટલાક મહર્ષિઓ મિશ્ર અથવા સંકર જાતિના હતા. વસિષ્ઠ મુનિ ગણિકાને પેટે જન્મ્યા હતા, વ્યાસ માછીકન્યાના પુત્ર હતા અને પરાશરનો ઉદ્ભવ ચંડાળકન્યાથી થયો હતો.

ગણિકા ગર્ભસંભૂતો વસિષ્ઠઃ મહામુનિ:

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તત્ર કરણમ્ ।

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવલ્યાઃ શ્વપાક્યાસ્તુ પરાશરઃ

બહોઽન્યેપિ વિશ્વં પ્રાપ્તા યે પૂર્વમદ્વિજાઃ ॥

પરમગતિ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે તો જેટલા ઉચ્ચ તેટલા જ નીચ પણ અધિકારી છે. શ્રીકૃષ્ણ લગવદ્ગીતામાં કહે છે: પાપીને પેટે જન્મેલા, સ્ત્રીઓ તથા શુદ્રો પણ મારું શરણુ લે તો પરમ ગતિને પામે છે.

માં હિ પાર્યં વ્યપાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્વઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેપિ યાન્તિ પરં ગતિમ્ ॥

અંત્યજને પણ ભક્તિમાન હોય તો નામસંકીર્તન દ્વારા પરમ જ્ઞાનના અધિકારી થાય છે. સ્ત્રીઓ, શુદ્રો તથા પતિત બ્રાહ્મણો પણ જપતપદ્ધતિ તેના અધિકારી થાય છે.

અન્ત્યજાઅપિ યે મક્ષા નામજ્ઞાનાધિકારિણઃ ।

સ્ત્રીશૂદ્રવદ્વાચ્ચૂનાં સંજ્ઞાનાધિકારિતા ॥

મુક્તિને મારેની તાલાવેલી જેટલી શ્રીમંતમાં તેટલી જ નિર્ધનમાં, જેટલી બળવાનમાં તેટલી જ નિર્બળમાં હોઈ શકે છે. પ્રેમ એ કોઈ અમુક વર્ગનો ઇગરો નથી. તેમ ભક્તિપૂર્વક

જપતપ કાંઈ જાગરી વસ્તુ નથી. એ એ ગુણો આગળ સામાજિક ભેદો અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

મોક્ષનો અધિકાર સૌને છે, પણ દરેકને પોતપોતાના વર્ણ અનુસાર ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે તે માટે પુરુષાર્થ કરવાનો વિધિ છે. પહેલા ત્રણ વર્ણને વેદવિહિત યજ્ઞો દ્વારા મોક્ષ મેળવવાનો અધિકાર છે, પરંતુ ચોથા વર્ણને એ અધિકાર નથી. ઉપનયન અને વેદાભ્યાસનો તેમને માટે નિષેધ હતો. સમાજને કદાચ એવી બીજી લાગી હશે કે એ અધિકારથી પોતાની ઉપયોગી અને આવશ્યક સેવા કરનારનાં મગજ ફરી જશે; છતાં એ સંસ્કારવિધિ અને વેદાભ્યાસ વિના પણ તેઓ મોક્ષના અધિકારી તો છે જ. શંકરાચાર્ય સ્વીકારે છે કે પૂર્વજન્મના પ્રણયને લીધે સૂત તથા વિદ્વર જેવા શુદ્રોને પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ઇતિહાસ પુરાણના અભ્યાસથી, જપથી, ઉપવાસથી અને પૂજાથી માણસને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ શકે. દરેક માણસને માણસ હોવાને કારણે જ પરમ પદનો અધિકાર છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસના આરંભથી જ આપણે સમાનતાને માટે લડતા આવ્યા છીએ. સનાતન ધર્મના રત્નરૂપ અને ફેરફારોના વિરોધી એવા વસિષ્ઠ તથા સુધારકોના અગ્રણી અને સ્વાતંત્ર્ય તથા મુક્તિના પુરસ્કર્તા એવા વિશ્વામિત્ર વચ્ચેના ઝઘડાનો પુરાવો આપણી પાસે છે જ. સનાતની વસિષ્ઠનો આગ્રહ વેદધર્મનો પ્રચાર આર્ય જાતિઓમાં જ મર્યાદિત રહે એવો હતો; ત્યારે સુધારક વિશ્વામિત્રનો પ્રયત્ન એને સાર્વત્રિક કરવાનો હતો. ઉપનિષદની પ્રવૃત્તિ પ્રજાકીય સ્વરૂપની હતી. બૌદ્ધ ધર્મ ઊંચનીચના ભેદને ધિક્કારી કાઢે એ સુવિદિત છે. શંકરની ફિલસૂફીનો સાર જોઈએ તો તે પ્રજાકીય સ્વરૂપની જણાય છે. રામાનુજે તો શુદ્ધ અને પંચમ વર્ણના માણસોનો પણ આદવારો તરીકે સત્કાર કર્યો છે.

વેદમાં લખેલા અનુભવજ્ઞાનની અસર નીચે જે લોકોનો વિકાસ થયો તેઓ વૈદિક આચારના પાલનને વળગી રહ્યા. તેમના આચારવિધિ વિશિષ્ટ પ્રકારના હોઈ બીજાઓના આચાર કરતાં જુદા પડી જતા હતા. દરેક વર્ણને બીજાઓના આચારવિચારની દખલ વિના પોતાનો જીવનક્રમ ધરવાની છૂટ હતી. કારણ, બીજાઓના આચાર-વિચારોથી ગોટાળો ઉત્પન્ન થવાનો અને ખરે જોડેશ માર્યો જવાનો ભંભવ છે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં આચારવિચારનાં આ વિશિષ્ટ રૂપો એ દરેક વર્ણને જાણે અલગ ધાર્મિક ઇજારો હોય એવું ગણાવા લાગ્યું, અને તેમાંથી ઊંચનીચના ભેદો ઉત્પન્ન થયા. લોકોની વિવૃદ્ધિને અર્થે જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અમલમાં આવી હતી. પરંતુ આજે લોકોની વિવૃદ્ધિ અને કલ્યાણને અર્થે જ એ ઇજારાનાં બંધનો તોડી નાખવાની જરૂર છે. સર્વસામાન્ય ભૂમિકા ઊભી કરવાથી જ્ઞાન વિશેષ પ્રજાકીય બનશે. સત્ય યુગમાં કેવળ બ્રાહ્મણો જ તપ કરતા; ત્રેતાયુગમાં બ્રાહ્મણોની સાથે ક્ષત્રિયોને એ અધિકાર મળ્યો; દ્વાપરમાં ત્રણે દ્વિજવર્ણો તપ કરવા લાગી; અને હવે આ ચોથા કળિયુગમાં ચારે વર્ણોને એ અધિકાર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વર્તમાન યુગમાં જ્ઞાતિ કે લિંગના ભેદ સિવાય મનુષ્યમાત્રને માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ.

હનૂમાનની ભક્તિભાવના

[અનુક્રમ]

આટલી ભાવના મારી, ના અન્ય કંઈ કામના,
પૂર્ણ રામ કરેા પૂર્ણ વરદા વિશ્વપાવના.
યોગસાધન શાં મારે ? વૃથા માનું તેપ પ્રતોઃ
શ્રીપાદપદરેણુમાં છે મારી સર્વ સિદ્ધિઓ.
સમાધિમંદિરે ખાલી પ્રવેશું શીદ શોધવા ?
ધરાની ધૂળમાં ચે હો પ્રભો ! દર્શન આપનાં.
રામસૌન્દર્યનું પદ્મ દહેરે વિશ્વ ચરાચરે;
ભૂંગ શું મુગ્ધ ત્યાં મારું મન હો લીન મુંજને.
ભલે ઉદલાસતા લોકો ભડતા ઉત્સવો કરી,
રામધૂને જ હો મારી પરમાનંદપર્વણી.
શીળો સ્પર્શમણિસ્પર્શ શ્રીરામજયોતિનો થળે;
કાયા લોહિતગ્રી તમસ્વર્ણવર્ણ બની જળે.
નેત્રે શ્રીરામ એ તારા પલકો મધુરું સદા;
ધનશ્યામ તણી છાયા છત્ર હો મુજ તાપહા.
ચિત અંચળતા ત્યાગી સેવો રામપદે રતિ;
અખંડ જીવનજયોતે જિતરો રામ-આરતી.
નીતયાં માનસે મારે હંસ રામતણો તરો;
મીઠું ભાવનદીદહેરે રામનું ગાન મર્મરો.
હૈયું ચક્રોર શું જૂરો ચૂમવા રામ-વાદળી;
પ્રાણના કુંજમાં ખૂલો અનેરી રામની કંળી.
શીળી શોભો ચિદાકાશે શ્રીરામમુખ પૂર્ણિમા,
વિપાદમ્લાનિની છાયારાત્રિને અજવાળવા.
ભક્તિની ડયારીમાં પુણ્યે પુણ્યે પાવિત્ર્ય મહેકતાં,
વિલાસ ત્યાં જ હો મારા ભૂંગ જ્યાં 'રામ' મુંજતા.

રામના રૂપસિંધુમાં આત્માની નાવ માહ્યરી
 નાચતી ફૂદતી રહેને પરમાનંદહરથી.
 માધુરી દેવની વિશ્વે શાશ્વતીથી ઝરી રહી,
 એને પી પી કરું પ્રીતે ચિરંજીવ બની અહીં.
 રામનેત્રે મહાસિંધુ દીસે ખાબોચિયા સમો;
 એને ઓળંગવા માટે બસ છે એક ફૂદકો.
 પ્રભો ! શ્રીપ્રેરણા મારે પ્રવૃત્તિપંથ આંકળે;
 કીર્તિને શિખરે મારે આપની જ ધન ઊઠો.
 દેવની દુતિની રેખે મારું શાસ્ત્રલખાણ હો;
 અંતર્યામીતણી આજ્ઞા ધર્મની સત્ય આણુ હો.
 તારામણિતણી માળા શું કરું કંઠમાં ધરી ?
 હૈયું ચે આ ચીરી નાખું ને ન ત્યાં રાજતા હરિ.
 સેવાના શ્રમનાં જિંદુ હો ગંગાજળ માહ્યરું,
 અંગે અંગે અહોરાત્ર શુચિ સ્નાન કરાવતું.
 સુકિતદાયી મહામંત્ર જિહ્વાએ રામનામના
 રમો; પ્રેમસુધાપાને શમો સૌ દાહ કામના.
 દલો દુરિતનાં ઘેર અધારાં રાજ્ય રક્ષતાં
 ઊલટે કાલસિંધુ શાં પાપદંડ ઉગામતાં,
 એમને વારવા મેરુ વજ્રકાયાતણો બનો,
 શેલગદાસમા હાથે એમનાં હાડ ચૂર્ણ હો.
 આસુરી મોહ માયાનાં ઘેરાતાં ઘેર વાદળાં
 વિખેરી નાખતો વેગે અંજાવાત ચહું થવા.
 પૈશાચી ચિચિચારીને હાક મારી શમાવજો;
 પનોતી પાથની નીચે અંધારું અતજે જલો.
 લલે કારી મહાવજો તૂટે માથે કડ્ડતાં;
 ડગું ના લેશ હું તો ચે, એવી હો મુજ ધીરતા.
 અવિરામ સુખે દુઃખે હામ હાથો વિના પ્રભો !
 દિવ્યતાર્થ લડું એવો મહાવીર બનાવજો.

ક્રુધા સંતોષવા માગું સ્વર્ણસૂર્યતણા ફળે;
 તૃષા મારી હઉં ઠારી અનંતરસ ને મળે.
 પ્રાણનાં ઊભરે આવી જળે એળે વહી જતાં
 વાસનાવહને, શક્તિહીનતામાં શમી જતાં;
 બાંધી સંયમના બાંધ વેગ એ અંધ રોકતો,
 કટિબદ્ધ રહો વજ્રકણોટો પ્રહ્લયર્થનો.
 પ્રભુની પુણ્યલવાણામાં પાપપુરી બળી જળે;
 લુપ્ત વૈકુંઠની લક્ષ્મી મંગલા હોધ આવળે.
 પ્રભો! સત્યંતણે પાયે પ્રેમરાત્ર્યે પ્રેયારંજે;
 આંગણે આંગણે વિશ્વે કલ્પવૃક્ષે ઉગાડળે.
 આસુરી ગઢની કાળી દીવાલો ઊખડી પડો;
 શ્રદ્ધાપાયે મહાજ્યોતિગઢો આકાશમાં અડો.
 ત્રિલોકે આપની ગેળી કચેરી ન્યાં લેરાય છે,
 બીજું ના, દ્વારને ખૂલે રાખળે સંતરી મને.
 યુદ્ધમાં રુદ્રની ક્રાંતિ, શાંતિ આત્મસમર્પણે,
 બ્રાંતિહીણ મતિ લેદ્ર, રતિ હો રામદર્શને.
 હૃદયે રમેળે રામ, વિશ્વે વિશ્વસ્વરૂપે હો !
 અણુએ અણુ સેવામાં સિદ્ધભાવ ચહું લહે.

સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ

પ્રિય બહેન,

તારો લાંબો પત્ર મળ્યો, આનંદ થયો. તું મારી પાસેથી સવિસ્તર ઉત્તરની આશા રાખે છે એ જાણ્યું: પણ તે એટલા બધા તકરારી પ્રશ્નો એમાં ઉપરિચય કર્યા છે કે જો હું તેનો સવિસ્તર ઉત્તર આપવા બેસું તો ખામું મોટું પુસ્તક જ થાય. પણ તું જાણે છે મને એટલો વખત જ નથી, અને વળી શક્તિ પણ નથી. પણ તું એમ મને છોડે એવી નથી એ હું સમજું છું. એટલે આજે એ તારા પત્રનો ઉત્તર લખવા બેસું છું. હું ધારું છું કે તું જોઈશ તો નહિ જ લગાડે અને જો જોઈશ લાગે તો લેઈશ કહે છે તેમ 'વધારે ખાજો!' કાઢિપણ મંજેગોમાં સત્ય તો કહેવું જ જોઈએ અને તારો સત્ય વિષેનો આગ્રહ મારાથી ક્યાં અમળ્યો છે ?

તે હિંદુ શાસ્ત્રકારોને ખૂબ જ ઊધડા લીધા છે. આ જમાનામાં સ્ત્રીઓનું માન ખૂબ વધવા લાગ્યું છે એટલે તને એમ જ લાગે એમાં મને કશી પણ નવાઈ લાગતી નથી. પરંતુ તું જ્યારે 'સાયન્સ'ની વાત કરે છે ત્યારે તારી પાસેથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની આશા હું જરૂર રાખું. હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓની ખૂબ જ નિંદા કરી છે એટલે તું તેમને 'સ્વાર્થો,' 'કમઅક્ષર' અને 'દુષ્ટ' કહે છે તે શું વાજબી છે ? હિંદુ શાસ્ત્રકારો જે રીતે સ્ત્રી-સ્વભાવને સમજી શક્યા તે પ્રમાણે તેઓ લખી ગયા છે. સ્ત્રીની પ્રકૃતિનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તેઓના સમજવામાં જે કંઈ આવ્યું તે નીચર રીતે તેઓ લખી ગયા, અને સમાજને ચેતવના ગયા કે સ્ત્રીઓથી બચો—એવો એમનું એ સત્ય દર્શન આપણને આજને જમાને આજનું લાગે તેમાં દોષ આપણે કે એમનો ? એક કુશળ શિક્ષણશાસ્ત્રી આજની દુષ્ટ શિક્ષણપ્રધાનો તત્તરપર્શો અભ્યાસ કરવા બેસે અને અંતે તેને એમ લાગે કે આધુનિક શિક્ષણ-પ્રણાલી દુષ્ટ છે—પ્રાણધાનક છે, તો શું તેના આ દર્શનને તું એક તરફ અને દુષ્ટ કદીને ઉપેક્ષા કરશે ? આવી જ રીતે આપણા એ હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તેમના સમજવામાં જે સત્ય આવ્યું તે જનસમાજના હિત માટે—સમાજને ચેતવવા માટે—પ્રસિદ્ધ કર્યું એમાં નથી સ્ત્રીઓની વજોવણી, નથી નિંદા કે નથી તેમનું સ્વાર્થોપણ કે કમઅક્ષરપણું.

અત્યારની આપણી રિચિનિ વિશેષ શોચનીય છે. આપણે આપણું જે છે તે સમજી શકતા નથી, સમજવાની દરકાર કરતા નથી, અને પશ્ચિમ તરફથી જે કંઈ આવે છે તે બધું આપણે વખાણી વખાણીને વાજ આવીએ છીએ. આધુનિક વિજ્ઞાન જ્ઞાનપત્રને અશાસ્ત્રીય અને અકુદરની માને છે તે તું સારી રીતે જાણે છે. આ પાશ્ચાત્ય મનને આજ પાણખરા સત્ય તરીકે માની બેસા છે, એટલે જ્યારે આપણાં શાસ્ત્રોમાં સંયમ, યમ, નિયમ, તપ અને યોગ ઉપર અનિશય ભાર મૂકેલો તે લેઈશ જુએ છે, ત્યારે તેઓ પણ તારી માફક જ તે જ્ઞાનગંબીર જદ પૂર્વજોને જંગલો, એકતરફી અને primitive માનીને તેમની ફેક્ટરી કરે

છે. પરંતુ આ જ અછકલાંઓને ન્યારે હું આધુનિક માનસશાસ્ત્ર ઉપર સપ્રમાણ ગણાતા એકાદ લેખકનું પુસ્તક ખતાવી તેમાં 'સંયમ' ઉપર જે લાર મૂક્યો છે તે વાંચી ખતાવું છું ત્યારે તેઓ તુરત જ તેનો સ્વીકાર કરતા થઈ જાય છે. હું શ્રુતિ-સ્મૃતિમાંથી હજારો શ્લોકો ટાંકી ખતાવીને યમ-નિયમ-સંયમની મહત્તા પૂરવાર કરવાં પ્રયત્ન કરત, પણ તેમાં હું નિષ્ફળ જ થાત. પણ પ્રોફેસર વિલિયમ મેકડાઉગલનું 'કેરેક્ટર અને કોન્ક્રટ ઓફ લોઈફ' નામનું પુસ્તક ખતાવું છું કે તુરત જ તેઓ સંયમની મહત્તા સ્વીકારે છે. કાલિદાસ અને શંકરાચાર્ય કરતાં આજ ક્રીડ્સ અને કેન્ટ વધુ આદરણીય મનાય છે એ તું કાં નથી જાણતી? અત્યારના માનસશાસ્ત્રીઓ કરતાં શંકરાચાર્યનું માનસશાસ્ત્ર સંયંધી જ્ઞાન ગહન અને વ્યાપક હતું એમ જો હું કહું તો વખતે Orthodox પણ ગણાઉં. કેમ ખરું ને?

પણ ખીજની વાત જવા દઉં; તારી જ વાત લઉં. તે દિવસે આપણે માતાના ધાંવણની મહત્તા ઉપર ચર્ચા કરતાં હતાં. મેં તને ઘણું ચે સમજાવ્યું કે માતાનું દૂધ તે માતાનું જ દૂધ; રસાયનશાસ્ત્રની મદદથી લલે તમે માના ધાવણ જેવું જ દૂધ તૈયાર કરે! પણ માનું દૂધ તે માનું જ દૂધ. તે વખતે તેં મને 'પ્રાચીન મતવાદી'ની માનવંત ઠીક્રી આપી હતી તે તને યાદ હશે જ. આજે હું તારી જાણ માટે ઉપર્યુક્ત, મહાનુભાવ લેખક વિલિયમ મેકડાઉગલનાં એક બોધક પુસ્તકમાંથી ઉતારો કરી મોકલું છું એટલે મને ખાતરી છે કે તું જરૂર તારી ભૂલ કબૂલ કરશે અને ધાવણની મહત્તા તું સમજી જશે. ખેર; વસ્તુસ્થિતિ આ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ આપણને ઘણું નવું શીખવ્યું છે—તેમની પાસેથી ઘણું આપણે જાણવા જેવું છે એ બધું હું કબૂલ કરું છું, પણ મારો કહેવાનો આશય એ છે કે પશ્ચિમના વિદ્વાનો જે કહે તે સાથે આપણા શાસ્ત્રકારો કે વિદ્વાનો શું કહે છે તેને સરખાવી, વિવેકદષ્ટિથી બન્નેમાંથી સારું લાગે તે ગ્રહણ થાય તો ઠીક. પશ્ચિમના વિદ્વાનો કહે છે કે દુનિયાના તમામ ધર્મોએ સ્ત્રીઓને પુરુષ કરતાં ઊતરતી જ ગણી છે. અત્યારના Biologists—પ્રાણી-શાસ્ત્રવેત્તાઓ સિવાય કોઈએ સ્ત્રીઓના દરજ્જાની સમાલોચના નિષ્પક્ષપાત રીતે કરી નથી. પ્રાચીનોએ સ્ત્રીઓને ખૂબ જ અન્યાય કરેલો છે છતાંદિ વાતો આજ ધણાખરા ગ્રંથોમાં લખેલી નોંવામાં આવે છે, અને આ તું ન્યારે વાંચે છે ત્યારે તને આપણા શાસ્ત્રકારો જંગલી અને એકપક્ષી લાગે તેમાં નવાઈ પણ શી?

પણ સરલા! તારી પાસેથી હું વિશેષ આશા રાખું છું. પૃથ્વીઓની વાત ન્યારી છે, પણ તારા જેવી ઠરેલ જ્ઞાને Versatile સ્ત્રી ન્યારે ઉતાવળિયો અભિપ્રાય દર્શાવી કોઈને અન્યાય કરે ત્યારે મને તો તે ન જ ગમે એ તું સમજી શકશે.

સરલા! હિંદુ ધર્મ સિવાય એવો ખીજો કયો ધર્મ છે કે જેણે સ્ત્રીને માતા તરીકે પૂજી હોય? સ્ત્રીને જગદંબા-જગન્માતા-શક્તિ-તરીકે જો કોઈએ પૂજી હોય તો તે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુઓએ જ. રામને યશ વખતે સીતા સિવાય નથી ચાલતું તે તું કાં નથી જાણતી? 'સહધર્મચારિણી'નું બિરુદ હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ જ આપેલું છે ને? અને. આ બધા સાથે જ સ્ત્રીની નિંદા ગણી શકાય એવો નીડર અભિપ્રાય પણ તેમણે જ દર્શાવ્યો છે. તેમના આ નીડર સત્ય માટે અત્યારના સુધરેલા કહેવાતા જગતની. ખરૂં તો તેઓએ વહોરી લીધી છે. સત્ય હમેશાં કટુ જ હોય છે અને જે સત્યદર્શન એ આપોને થયું તે તેઓએ સમાજને

એવવા માટે રજૂ કર્યું છે. હા, પાછળથી અર્ધદંધોએ તે ચિત્રમાં ઘુલ્યાય રંગો પૂરીને ચિત્રને કદરૂપું કરી મૂક્યું છે એ વાત હું બૂલતો નથી. પણ એ તો મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે. 'ચિત્રામિત્સ' ઉપર રાતદિવસ પ્રયોગો કરનારા તેનાં મિથ્યા ગુણગાન જરૂરકે પ ગાતા નથી. પણ સાધારણ એક્ટરો તેનાં ગુણગાન—અતિશયોક્તિની પણ હદ ઓળંગીને— ગાતાં યાકતા જ નથી. સ્ત્રી સંબંધી પણ આતું જ થયું છે. 'તપઃસ્વાધ્યાય નિરતાઃ' એ આપણા પૂર્વજોએ જાણી જાણીને સ્ત્રીની નિંદા કરી છે, અથવા નિંદા કે વર્ગાવણી કરવામાં આનંદ માન્યો છે, એમ માનવા માટે આપણી પાસે સખગ કારણો નથી. હા, પંડીના કેટલાક અર્ધદંધ પંડિતોએ વગરસમજ્યો ઘણું ભરડી માયું જણાય છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ તો ભગ્ના આદમી હતા એટલું તો તું કમ્પ્લ કરશે જ. એ વંદનીય મહાત્માને મન સ્ત્રી દુશ્મન ન હતી કે પુરુષ મિત્ર ન હતો. તેમણે તો સ્ત્રીમાં જગન્માતા મહાશક્તિનાં દર્શન કર્યાં છે અને વેસ્યાઓના પગમાં પણ પોતાનું માથું ઝુકાવ્યું છે. પ્રાણિમાત્રને બંધુભાવે જોનાર મદરિ (હિંદુસ્થાને ગયાં હગ્ગર વર્ષમાં આવા બીજા પ્રતિભાશાળી અને વંદનીય મહાપુરુષ બીજા જોયો નથી.) પણ કામિની અને કાંચનચી દૂર રહેવાની સૌને સલાહ આપે છે. તો શું તું એમને સ્ત્રીના નિંદાખેર કહેવાની ધૂષ્ટતા કરશે? આથી જ હું કહું છું કે શાંતચિત્તે વિચાર કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે આપણા મહાપુરુષોએ સ્ત્રી માટે આમ સાધી—શા કારણથી લખ્યું હશે? આનો ઉત્તર હું આપું એના કરતાં તું જેને પવિત્ર પુરુષ માને છે એવા આચાર્ય કૃપાલાનીના શબ્દોમાં જ આપું છું. આ મસ્ત ફટીર કહે છે—'સ્ત્રીના શૂદ્રને લગતાં કે સામાજિક વ્યવહારમાં હાપણ કહેાગવા કદી ન જતા. તે ખાખતમાં તે એક ભરસાપાત્ર મિત્ર છે. તે જ સાચી ધરતી રાણી છે; પરંતુ તમારી જીવનસાધનામાં તમારી જીવનનોકાતું મુકાન તેને કદી સોંપતા નહિ. હું આમ કહું છું તેનો અર્થ એ નથી કે તેને તમારા જીવનના આદર્શોથી અજાન રાખજો અથવા તેનો સહકાર ન મેળવજો. તેને સદધર્મચારિણી બનાવવાનો પૂર્ય પ્રયત્ન કરજો. પરંતુ તમારા ધર્મ નક્કી કરવાનું કામ તેને કદી સોંપતા નહિ. કેમકે જગતની ચોળનામાં સ્ત્રીનું સ્થાન જુદી રીતે જ નિર્માયું છે. સ્ત્રીને ખાગક ઉછેરવાનું કામ કુદરતે સોંપીને કુદરતે તેના મનની ગતિને અમુક રીતે જોડેલી છે. એ વ્યવસ્થાને કારણે પોતાની શક્તિઓનો મોટો ભાગ તેને નવું મેળવવાને બદલે મજેલું સાચવવામાં, તેને ઉછેરવામાં, તેને પોષવામાં, તેને દદ—સ્થાપી કરવામાં ગાળવો પડે છે. અને એ કારણે તે પુરુષની પેઠે ગમે તેમ બિડવાને લાયક રહી નથી. પરંતુ સાથે સાથે જ પુરુષમાં તેટલો આદર્શ માટેનો પ્રેમ અને ધગશ, તથા તે સિદ્ધ કરવા માટે સર્વસ્વ ફાંટા કરવાની જ્ઞાતિ મૂકીને કુદરતે મનુષ્યજીવનનું સમતોલપણું પણ સાધી લીધું છે. પુરુષની જ્ઞાતિઓથી કુટુંબમાં જ અને

• આવા અર્ધદંધોની નિંદા વાંચી વાંચીને વત્તાદમિદોરને ખૂબ જ લાગી આવ્યું અને તેમણે તેમની 'બંદનકલિતા'માં આવાઓની ઝાટખણી પણ લીધી કાઢી છે. એ—

ये ऋक्षानां प्रवर्तित दोषान्

वैराग्यमार्गेण गुणान्विहाय ।

ते दुर्गन्धाः मे मनसो वितर्कः

सद्भाववाचानि न च तानि तेजाम् ॥

સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જ બિહરી રહે તેવું આગક ન બિહરે એટલે સ્ત્રીએ એક સ્થાયી ધર અને સુરક્ષિત દેશ ભરેલી સ્થિતિ તરફ નજર રાખ્યે જ છટકો. પુરુષનાં અસ્થિર, સાહસી ઉદ્યનો એને માટે વિરોધી છે. પરંતુ સ્ત્રીને આ રીતે સંકુચિત અને સ્થિતિપ્રિય બંનાવનાર કુદરત અન્યાયી કે મૂર્ખ નથી. કારણ કે તેટલો આદર્શ પ્રેમ પુરુષમાં ઉભેરી તેણે બંને બાંબુઓ સાચવી લીધી છે. આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે દુર્લભ કરીને આપણે કશું પામી શકીયું નહિ.

આથી હું એમ કહેવા પણ નથી માગતો કે, કુદરતે સ્ત્રીને આગઉછેરની ફરજ સોંપીને તેના જીવનને હમેશ માટે શાપિત કરી મૂક્યું છે. હું માત્ર એટલું જ કહેવા માંગું છું કે, સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને અમુક ચોક્કસ કાર્યક્ષેત્ર કુદરતી યોજનામાં જ મળેલું છે. તેને બંને ઉલ્લંઘી નથી શકતાં અથવા ઉલ્લંઘવાથી વધુ ફાયદો નથી મેળવી શકતાં, એટલે સ્ત્રીને એક અત્યુત્તમ સોંથી તરીકે સ્વીકારવા છતાં, પુરુષે પોતાની જીવનનીકા તેને સોંપવાની ભૂલ ન કરવાની તથા તેની કુદરતી વૃત્તિઓમાં બંધાર્થ જઈ પોતાનામાં રહેલ આદર્શ સિદ્ધિની શક્તિઓને દબાર્થ જવા ન દેવાની સાવચેતી રાખવી ધટે છે. સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિઓ અમુક ખાસ પ્રયોજન માટે અમુક રીતનાં જ ધડાયાં છે.* ”

કૃપાલાનીજના આ વિચારોથી તું તડફળી બિહરો. તું વખતે મીરાંબાઈ, મૈત્રેયી અને અન્ય તેજસ્વી અને પુરુષોને ક્યાંયે પાછળ મૂકી દે એવી સ્ત્રીઓના દાખલા મારી સામે ધરશે. પરંતુ અપવાદોથી વધારે કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એટલે આપણા શાસ્ત્રકારોએ ઉપર્યુક્ત હેતુથી જ કામિનીથી ચેતતા રહેવાનું કહ્યું છે.

અને તું મને માફ કરે તો કહું છું કે સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રોનો અભ્યાસ પણ તેઓએ બહુ જ તલસ્પર્શી કંઈ જાણ્ય છે. આ ચરિત્રનિરૂપણ કરવાનું સ્થાન નથી. શાસ્ત્રકારોએ શું લખ્યું છે તે તું જાણે છે. સ્ત્રીને ‘સર્વમાયા કલ્પમ્’—‘બધી માયાનો કંડિયો’ કહેનાર ભત્રીજા કહે ‘દ્વારં કિમેકં નરકસ્ય નારી’ કહેનાર શંકરાચાર્ય—આ બંને સાવ મૂર્ખાં તો ન હતા એટલું તો તું પણ સ્વીકારશે જ. સ્ત્રીના મોહક આકર્ષણ પાછળ કટલાયે વિશ્વામિત્રો ખેંચાયા છે અને ગબડ્યા છે તે તું ક્યાં જાણતી નથી? યોગીઓના યોગને ડોલાવવા અપ્સરાઓનો પ્રયોગ અનન્નાવવામાં આવતો હતો તે તું જાણે છે. સ્ત્રીના સહવાસમાં એવી કોઈ અનન્ન આકર્ષકતા કુદરતે મૂકી છે કે તેની ઊંચામાં આવનાર ધૈર્યચ્યુત થઈ જાય છે. એકાદ રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવો કોઈ ધન્ય વિરલો જ તેમાંથી બચી શકે. આ જ કારણથી પુરુષને ચેતવવા—સજીવ રાખવા માટે મહર્ષિઓએ સ્ત્રી વિષે લખ્યું છે. તેમને જે જાતનું સત્ય-દર્શન લાખું હતું તે તેમણે આલંકારિક ભાષામાં—આ જમાનાને વિચિત્ર અને બેહુડું જાણાય એવી રીતે—મૂક્યું; પરંતુ બીડા બિતરતાં કોઈ પણ નિબ્બક્ષપાત ન્યાયાધીશને જાણશે કે ‘સત્યનું સચોટ નિરૂપણ’ કરવા ખાતર જ તેમ કહેલું હોય છે.

હમણાં જ મેં લેડી એસ્કવીયનું ‘લે સર્મન્સ’ પૃ. ૩ કરી વરોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં પાછું મોકલી આપ્યું છે. લેડી એસ્કવીય એ પ્રખર છુદ્ધિશાળી અને અનન્ન બંધિતવવાળી સ્ત્રી હતી એટલું તો તું પણ કબૂલ કરશે જ. અને સ્ત્રી જાતે જ સ્ત્રીસ્વભાવ કે સ્ત્રી-

આચાર માટે કંઈ લખે તો તે વિશેષ વળનદાર ગણાય એટલા ખાતર તેના થોડા ફકરા અહીં ઉતારું છું—વિષય વિશદ અને એ ખાતર જ. તેના 'Character' નામના નિબંધમાં તે લખે છે:—

"It is easier to write of men than of women. It is the difference between medicine and surgery. You know where you are with one, but not with the other. A woman is born to protect herself is not going to let any one know exactly what she is. The only thing we do know for certain is that she is not like a man—either mentally, morally or physically. She has quite as much courage and more endurance; she has a finer instinct of what is taking place in the mind of those she talks to; but she is feline, and at all hazards will never give himself away—no amount of observation will ever inform you what a woman is like, but very little will enlighten you about a man. From a sense of self-preservation she feels her friend may at any moment become her enemy which creates a sense of insecurity unknown to a man, and makes her subconsciously more cruel. She is like a 'Concealed drive' which motorists on the high road would do well to take warning before crossing. She is the Sphinx without the secret; which men give up their lives to disentangling. Nature is her secret, and that secret is sex. A great and good woman is probably better than any man, but I have not met them. (P. 228-229)."

વળી fashion-ફેશનવાળા પ્રકરણમાં આ વિદુષી બાઈ લખે છે—"With the exception of very few women, I can truthfully say that I have seldom met a "gentleman" among my own sex. When I say a woman is feminine, I mean, she is spiteful, and even merciless. When a man says it, he means, she is yielding and soft. Woman may be truthful in the sense that they will not lie, but they are hardly ever candid—accuracy is unknown to them and a clean statement of fact is almost impossible to get out of a woman." P. III.

આવા બીજા ઘણા ફકરા ટાંકી શકાય પરંતુ તેનાથી વિશેષ અર્થ સરવાળો મેળવ નથી. સરલા! હું ફરીથી કહું છું, મને સ્ત્રીઓની નિંદા કે વગોવણીમાં રસ નથી; પણ ત્યારે તારા જેવી વિદુષી બાઈ સાસ્ત્રકારોને બિધડા લેવા બેઠી છે ત્યારે તેના બચાવમાં મારે આ લખવું પડ્યું છે. સાધકો અને પ્રવર્તકોને ઘણી વાર સ્ત્રીઓ તરફથી કડવા-અનુભવો

પ્રાપ્ત થયા હોય છે. એ અનુભવો તેઓ યથાર્થ રીતે વર્ણવવાને બદલે સમાજને રોચક એવી શૈલીમાં વર્ણવવા એસે છે, પરિણામે તેમાં કટુતા બદલે કર્કશતા આવે છે. ઠીક.

પણ તું તો પુરુષોને માથે જ બધા દોષોનો ટોપલો ઢાલવાની છે, એ હું નાણું છું. આજકાલ સ્ત્રીઓનો પક્ષ લઈ ઘણાંયે લેખકો પુરુષોને હલકા પાડે છે, એ chivalrous spirit સ્ત્રીબાહુમાન માટે મને આનંદ થાય છે. પુરુષોનો દોષ કેટલો છે અને કેવો છે તે વર્ણવવાની આ જગા નથી. સ્ત્રી ‘અખળા,’ ‘કામલાંગી’ અને ‘રમણી’ છે એટલે પ્રખળ પુરુષો તરફથી તેમને ખૂબ બોગવવું પડે છે, અને પરિણામે પુરુષો જ સ્ત્રી-જીવનની બર-બાદી કરે છે એમ તું કહેવાની જ. ખરું ને ? પુરુષો આ બધા માટે સો ટકા જવાબદાર છે એમ ધડીભર માની લઈને જો હું આગળ ચાલીને તને કહું કે સ્ત્રી ‘અખળા’ છે માટે જ તે પ્રખળ શક્તિસંપન્ન છે. કુદરતનાં પ્રખળ બળો હમેશાં ગુપ્ત જ હોય છે. ચુસ્તવાકર્ષણ જેવું પ્રખળ બલ બીજું એકય નથી, છતાં કોઈ તેને જોઈ શકે છે ખરું ? અગાધ જલ જ શાંત રીતે વહેતું જણાય છે. તેવી જ રીતે શાંત જણાતી સ્ત્રીમાં જે અપ્રગટ વા ગુપ્ત બલ રહેલું છે તે ભલભલા માંધાતાઓને મહાત કરે છે. ઉપર ઉપરથી જાતાં તો સ્ત્રી પુરુષના સહવાસમાં પ્રથમ પગલાં ભરનાર પુરુષ જ માલમ પડે છે, અને સ્ત્રી તદ્દન નિર્વિકાર, શાંત અને અક્રિય માલમ પડે છે. કુદરતે સ્ત્રીને અક્રિય (passive) બનાવીને જ તેનામાં અખૂટ શક્તિના ભંડાર ભર્યા છે. સ્ત્રી લોહચુંચક છે, પુરુષ લોહું છે. તું કહીશ કે પુરુષો જ દોડ્યા દોડ્યા આવે છે. તું એમ પણ કહીશ કે પતંગિયાં દોડી આવી દીવામાં પડે એમાં દીવાનો શો વાંક ? પણ સરલા ! જરા વિચાર તો કર કે લોહચુંચક જ લોહાને પોતા તરફ ખેંચી રહ્યું છે. લોહચુંચક જ ભલે લોહાને બોલાવતું ન હોય, પણ લોહચુંચકનું ખેંચાણ જ એવું પ્રખળ છે કે લોહાને આપોઆપ જ ખેંચાતું પડે છે. બનાઈ શોતું એક વચન છે કે “ઉપર ઉપરથી તો સ્ત્રી પુરુષનો ભોગ થઈ પડતી દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃપુરુષ જ સ્ત્રીનો ભોગ થઈ પડે છે.” કુદરતે સ્ત્રીમાં ગુપ્ત પ્રખળ આકર્ષણ મૂકીને સ્ત્રીને અક્રિય અને શાંત બનાવી રાખી છે. આકર્ષણ જ પુરુષપતંગ માટે મોટામાં મોટું લક્ષણ છે. કેટલાંય પુરુષપતંગિયાં સ્ત્રી-દીપ તરફ ખેંચાઈ રહ્યાં છે. કુદરતે આ ગુપ્ત આકર્ષણ મૂકીને તેને ખરેખર ‘સખળા’ બનાવી છે. સ્ત્રીમાં રહેલા આ ગુપ્ત પણ મહાન બળથી—આકર્ષણથી સાવધ રહેવા જ હિંદતા તપસ્વી સંતોએ પ્રગ્નને સ્ત્રીથી એતતા રહેવાનું સૂચવ્યું છે; અને હું ધારું છું, તું પણ આ વાત હલે કબૂલ કરશે જ. હમણાં જ લાહોરની L. M. C. કોલેજમાં રસિક ચર્ચા વખતે એક વિચારક આચાર્યે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં તો પુરુષોનો મોટો ભાગ તેમની સ્ત્રીઓને જ વશ થઈને રહેલો છે. અને તારા અને મારા અનુભવો શું કહે છે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતાં ? દેખીતી રીતે માયકાંગલી (કામલાંગી) અને નિર્બળ તેમ જ ક્યારાયલી હોવા છતાં સ્ત્રી ઘેર ઘેર પુરુષને કાનપટ્ટી પકડી પોતાની મરજી મુજબ હાંકી રહી છે ! અને છતાંય સ્ત્રીની દયા ખાનારા આ જમાનામાં ઘણા છે ! પુરુષ પાસે બળ છે, પૈસા છે, અધિકાર છે એટલે એમ જ માની લેવામાં આવે છે કે એનાથી પુરુષો સ્ત્રીઓને દબાવેલી—પરાધીન રાખે છે. કંઈક અંશે આ વાતમાં સત્ય પણ છે; પણ તુમાખી પુરુષ પાસે ભલે સત્તાસામગ્રી હોય છતાં સ્ત્રી આગળ તો તે પણ નમ્ર બનીને જ રહે છે. માનસ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન્યારે સારી રીતે વધશે ત્યારે સ્ત્રીમાં રહેલી પ્રચંડ શક્તિની પરખ પણ માનસશાસ્ત્રીઓને વિશદ રીતે થશે.

અને પ્રતિબોધે તો જે કંઈ તેમને લાગ્યું તે જરા પણ ઢાંકપિછોડા વિના લખ્યું અને લખ્યું. પરંતુ આધુનિક તરફ શું તને ઉદ્દેશ નથી આવેતો? હાલ જે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય જોવામાં આવે છે તેને શું તું સ્વતંત્રતા લેજે છે? મને તો આધુનિક સ્ત્રીજલ્મીન વૃત્તિમાં પુરુષોની લેણેટતા અને વેવલાપણાનો જ દર્શન થાય છે. મોટરમાર્થી કે ગાડીમાંથી બેતરતી વખતે તમારો હાથ પકડવો, તેમારો રમાલ પડી ગયો હોય તો તે જાંચકી આપવા ઝડપ જુવાનિયા તે માટે પડાપડી કરી મૂકે, સુંદર સ્ત્રીને આવતાં જોઈ તેમને માર્ગ આપવો—આ બધાને હું પુરુષનું વેવલાપણું કહેવાની ઘટ્ટતા કરું છું. અને સ્ત્રીઓ જો આ કુલ્લકે લાવપ્રદર્શનમાં જ પોતાની સ્વતંત્રતા માનવાં જોઈતી ભોળી હોય તો તેઓ લીંચકર જૂલંડ કરે છે એમ મોરું મોર્નવું છે. જે સિનેમાને તું જ્ઞાનપ્રચારનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન માને છે તે સિનેમા જુઓ, નાટકો જુઓ, અત્યારનું કાવ્યસાહિત્ય જુઓ—આ બધામાં સ્ત્રીઓનું જે છયોડ લક્ષ્મ-વિગ્નન ચાલી રહ્યું છે તે જોઈ તને કમકમાં નથી આવતાં શું? વિપવવૃત્તિને ઉક્ષરનાર તેસ્વોનું અત્યારે પરિણલ ચાલી રહ્યું છે, સ્ત્રીની મોહકતા, રૂપ, જુવાની અને શરીર અત્યારે પૂર્ણ છે; પણ તેની પાછળ કામદંષ્ટિ સિવાય બીજું શું દેખાય છે? એનાં કરતાં પ્રતિબોધે તો તમારી પૂજા કરેલી છે, તમારી ‘માતા’ અને ‘દેવી’ તરીકે સ્થાપના કરેલી છે. છતાં તમને જનું એ બધું જોતું જ લાગતું હોય તો નવાનો અનુભવ તમને આવેતો પાડે. પદાવશે, દલીલો કરતાં સ્વોનુભવ વિશેષ પ્રેરક બેસે છે.

આ લોખા પત્ર બદલ તારી પાસે ક્ષમા માગું છું. બેહુ ટૂંકમાં લખેલાં જતાં પણ આટલું ગરુડ પુરાણ લખાઈ ગયું છે. આવતા પત્રમાં Birth-control સંતતિ-નિયમન વિષે લખાશે ખરા, પરંતુ તને તે ગમશે કે નહિ એ બગવાને જાણે. મારું આ લખાણ તું ‘બાબાં વોક્ય પ્રમોશન’ તરીકે ન માનેતાં દાલેતી બીજી બાજુ છે એમ સમજીને જ વાંચશે એવી આશા છે.

હાંસોટ

તા. ૧૨-૭-૩૪

}

સ્નેહાધીન

બા. પા. લા. લ. નાં

સ્નેહ વંદન

નગરના ધોરી માર્ગોની ગુણનામાં એને ગલી જ કહેવાય. ધૂળવાળો એ રસ્તા પરથી પસાર થનાર પ્રતિ લોક શંકાભરી નજરે જોતા.

સંધ્યાકાળ થતાં જ એ રસ્તાની બન્ને બાજુનાં મકાનોને ઉપરને મળેલે 'ઝંગઝંગાંટ' રોશની થતી. એ વખતે ત્રાંથી નીકળનારને સારંગીના સૂર, નૂપુરના તાલબદ્ધ ઝંકાર અને ક્રાંત મૃદુકંઠના આલાપ મંભળાતા, એ રસ્તે આવેલી પાનની દુકાનોના ચક્રચક્રના અરીસાઓ રોશનીની ઝાકઝમાળને દ્વિગુણ બનાવતા.

આજ દશેરાનો દિન હતો. કિલ્લા બહાર પૂર્વ દિશાએ આવેલા મેદાન પર સવારથી ભરાવા માંડેલા મેળા તરફ આખું યે નગર ધપે જતું હતું. રાય ને રંક, વૃદ્ધ ને યુવાન સૌ પુરવાસીઓ પોતાના ક્ષેત્ર સાજ સજી મેળાની જગાએ જ સમીપૂજન માટે જતા હતા. મેદાનની વચ્ચે એક નાનુંશું મંદિર હતું. બારે માસ અપૂર્ણ રહેતી એ મુક્તિમાતાનો મહિમા આજ વધી પડ્યો હતો. આખું યે વરસ નીરવ રહેતા એ દહેરામાં ઘંટડીનો ટિનટિનાટ આજ અખંડ સંભળાયા કરતો. 'સૂરજ માથે આવતાં' તો મેદાન પર ક્રીડિયારું ઊભરાયું હોય તેવી હઠ મચી ગઈ.

દશેરાને સપરમે દહાડે માત્ર એક ઘડી માટે નીલકંઠનાં દર્શન પામી વગર મહેનતે ધનવાન થઈ જવાં છત્તંત! નાગરિકો બપોર ચડતાં ઘર તરફ વળ્યા લાગ્યા. નગરની વચ્ચે પહોંચવાનો એકમાત્ર રસ્તો પેલી ગલીમાંથી હતો. અંતરને ખૂણે સગવડને જ પરમધર્મ માનનારા બધા લોકો આજને પવિત્ર દિને પોતે અપવિત્ર ગણેલે એ રસ્તે નિઃસંકાયપણે આવ જા કરતા હતા. ઉપરની બારીઓ પર લટકતા ચક્રને ઓઘેથી એ માનવસ્રોત પર કેટલા યે કરુણ દષ્ટિપાત થતા હતા. એ રસ્તાથી ટેવાયેલા ક્રમ્પડલાકો પાનનું બીડું ચડાવી મોજ કરતા એ રસ્તે ચાલતા હતા. ભદ્ર ગણાતાં માણસો ઊંચે જોતાં જ મહાપાપ થઈ જવાના ભયથી ઊંચે શ્વાસે જ એ ગલી વટાવી જતા.

ગાંધર્વગલી કહેવાતે એ રસ્તે આજ રથ, ગાડીઘોડા બધું જ ચાલતું હતું. અચાનક એક પહાડી ઘોડા પર કોઈ યુવાન ઘોડેસ્વાર અદ્ભૂત અદ્ભૂત કરતો ધમતો આવતો જણાયો. હવામાં ઊડતા રત્નરના ફૂલકાની દોરી હાથમાંથી છૂટી જવાને લીધે એક બાળક માના હાથથી છૂટું પડી તે પકડવા દોડ્યું. દોડતાં દોડતાં બાળક જોસમાં આવતા પુલા ઘોડાની અડકટમાં આવી ગયું. જોલાન થતા બાળકની ચીસથી ધરતી કંપી ઊઠી હોય તેમ બધે અરેરાટી છવાઈ ગઈ. રસ્તે જનારામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો પણ ઘોડેસ્વાર ના જ અટક્યો. ઊંચે સ્વર્ગની માયાદેવી સમી કોઈ અપ્સરાના આકંઠ રુદનનો અવાજ સંભળાયો.

'હું તો પતિતા! મુક્તિમાનાં દર્શન કરી આવતા પવિત્ર સમાજને અપવિત્ર કરવાનું પાપ હું શાને કરું?' એ વિચારે અપંગસમ લાગણી અનુભવતું કોઈ એ વિલાપ કરતું હતું. વિખરાતા ટોળાની વચ્ચે જોલાન બાળકને જોળામાં લઈ એડેલી નિરાધાર માતાનાં બિનાં આંસુ ને નિસાસામાં એ વિલાપના સૂર વિશર્ધ જતા હતા.

થોડાંધણું માણસો રહ્યાં એટલે ધીરજ છોડી પોતાના સાજશણગારના ભાન વિના જ આંસુભરી આંખે વિલાપ કરનાર વ્યક્તિ હિંમત કરીને બાળક પાસે બેઠી આવી.

‘મા ! લે આ’ એમ કહી તેણે પોતાને હાથેથી સુવર્ણકંકણ કાઢી ધનને અભાવે બાળકને ખોવા બેઠેલી માતા તરફ ધર્યું.

‘એ લેવાય કે નહિ ?’ એ વિચારે ગરીબમાતા ગૂંચવાઈ તો ખરી, પણ વાતસલ્યપ્રેમે પરાજિત થઈ આખરે માતાએ નીચું બોઈ કંકણ લીધાં.

પાસેના એક દવાખાનામાં લઈ જવા કંકણ દેનારે જ પોતાના ચાકરને મોકલ્યો. તે પછી એ ચાકર રોજ સવારે દરદી બાળકના ખખરે લઈ આવતો.*

પિનાકિન્ ત્રિવેદી બી. એ.

નિરાશા

૨

[મંદાકાન્તા]

આજે શાને સુખ સમયની યાદ આવી જુવાની
કારાગારે જીવનવિતિયાં બાકી શી જિન્દગાની ? ૨

વિદ્યાબુદ્ધિ પ્રથમ વયની છેક ઝાંખી પડી, ને
પૂર્વસ્કૃતિ પ્રખરતમ નિઃશેષ રૂધાઈ બાણે;
કાવ્યકોટે રમત રમતી ભાવ ભીંજેલ બિમ્બિ
જાડે જાડે મધમધી રહી પ્રાણુવંતી સુગંધિ
છૂપી દીર્ઘ કુમળી વયની મૂક મોંઘી મહેરછા
જાડે જાડે સ્પર્શસ્પર્શ મધ્યાં સ્પર્શ દે ક્ષેત્રમાં હ્યાં ! ૮

સ્નેહી વાલાં સમવયસનાં તે ય દૂરે થયાં રે
સાથે જન્મ્યું અખિલ જગ તે દૂર દૂરે ગયું રે !
મારી પૂઠે નવલનવલાં તો પછી કોણ આવે ? ૧૧

લીડયાં દારો બહિર જગનાં જિન્દગીને જુવાળે
કારાગારે જીવન ગરણાં બિગતાં આશ્રયાં રે ! ૧૩

જાપાનનો મહત્તાનાં મૂળ

[ગતિકથી ચાલુ]

૫

વર્તમાન જાપાનને ઘડવામાં નીચેની જાણતોએ વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને મારી દૃષ્ટિએ તેમની મહત્તા જે પ્રમાણે લાગી છે તે પ્રમાણે ક્રમવાર ગણાવું છું:—

૧. આખા દેશમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ખૂબ સારા પ્રમાણમાં કરી આપવામાં આવતી સગવડ.
૨. સહકાર.
૩. ટેકનિકલ શાળા-પાઠશાળાઓ.
૪. શોધખોળ અને પ્રયોગો માટેની સંસ્થાઓ.
૫. તમામ ઉદ્યોગોમાં છેલ્લામાં છેલ્લી શોધથી હાથ લાગેલાં યંત્રોનો ઉપયોગ.
૬. સૌંધા વીજળિક જળની સુલભતા.
૭. દેશભરમાં શરાણી પેઢીઓ (Banks) ની સગવડ.
૮. દેશભરમાં વ્યવહાર (communications) ની સગવડ.

હું સહકારને પ્રથમ સ્થાન આપું, પણ પહેલું કયું ને બીજું કયું એ તારવી શકું ખરેખર મુશ્કેલ છે. આ પ્રત્યેક મુદ્દા વિષે ટૂંકમાં કહું છું:—

છોકરાછોકરીઓને ૭ વર્ષ સુધી જે પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાતું હોય છે તે ઘણી ઉચ્ચ ક્લાસિનું હોય છે. એમાં ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ ને ભૂગોળ ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર આવી ગળે છે. જેઓ મિડલ સ્કૂલનો પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ એટલે કે આપણા મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરવા નથી ઇચ્છતા તેમને માટે બે વર્ષનો ઉચ્ચ પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ યોજાશે છે. ટેકનિકલ ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં દાખલ થવા માટે ફેલોશીને ઉચ્ચ પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ પૂરા કરવો પડતો હોય છે. બાકી સામાન્ય રીતે તો પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ પૂરા કરનારાઓ ત્યાં દાખલ થઈ શકે છે. મિડલ સ્કૂલોમાંથી પસાર થનારા ટેકનિકલ કોલેજોમાં દાખલ થઈ શકે છે. જેમને યુનિવર્સિટીમાં જવું હોય છે તેમને મિડલ સ્કૂલ પછી બે વર્ષ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવો પડતો હોય છે. બધાની વિગતમાં બેસીને તો ખૂબ લંબાણ થવાનો ભય છે અને એવા લંબાણને આવડા નાનકડા લેખમાં સ્થાન પણ ન હોય, તોપણ એક મુદ્દો તો ભારપૂર્વક જણાવી લઉં કે દરેક ઠેકાણે જાપાનીઝ ભાષામાં જ શિક્ષણ અપાય છે. છેલ્લા સરકારી હેવાલમાંથી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને

શિક્ષકોના આંકડા હું નીચે આપું છું.

પ્રાથમિક શાળાઓ	શાળાની સંખ્યા	શિક્ષકોની સંખ્યા
શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની 'નોર્મલ' શાળાઓ	૨૫,૫૪૬	૨,૨૫,૬૬૨
મિડલ સ્કૂલ	૧૨૧	૩,૫૩૫
હાઈસ્કૂલ	૫૩૦	૧૨,૯૯૦
હાઈસ્કૂલ માટે હાઈસ્કૂલ	૫૮	૧,૨૧૭
હાઈસ્કૂલ માટે હાઈસ્કૂલ	૮૯૯	૧૩,૭૨૬
યુનિવર્સિટીઓ—એ ટેકનિકલ અથવા એન્જિનિયરીંગ યુનિવર્સિટીઓ	૩૭	૪,૬૪૩
યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ન હોય એવી સ્પેશિયલ કોલેજો	૯૧	૩,૮૧૦
ટેકનિકલ કોલેજો (ખેતીખાતું, બંગલખાતું, રેશમ, વ્યાપાર, ઈન્જિનરી ખાતું, દરિયાઈ અને વૈદ્યકીય ખાતાં, દાંત, પરભાષા, ઇલાકૌસલ અને સંગીતના વિષયો માટે)	૫૦	૨,૦૫૭
ટેકનિકલ નિશાળો (મિડલ સ્કૂલ અને હાયર પ્રાઈમરી એઈડ)	૨૩૫	૧,૭૭૬
૧૨ થી ૧૪ વર્ષનાં બાળકો (હાઈસ્કૂલ માટે અને)		
માટે સર્વિસમેન્ટરી અથવા કન્ડીન્યુએશન ટેકનિકલ શાળાઓ	૧૫,૩૬૧	૧૬,૨૫૯
આંધળા, બહેરા અને મૂંગાની નિશાળો	૧૧૭	૮૫૧
સરકારથી અમાન્ય એવી ખીજ નિશાળો	૧,૭૧૯	૧૩,૮૭૩

આ ઉપરાંત અમીરોનાં બાળકો માટે, શિન્ટો ધર્મગુરુઓને તાલીમ આપવા માટે, અને લશ્કર, નૌકાસેન્ય, રેલવે તાર વગેરે વિશિષ્ટ ખાતાંઓ માટે વિશિષ્ટ શાળાઓ છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગની ખીજવણીમાં ફરગિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અગ્નિ રીતે સદાયક નીવડ્યું છે. કારખાનાંમાં, ફાર્મોમાં અને શોધખોળનાં મથકોએ મજૂરો પોતાનું કામ સ્વયંબુદ્ધિથી કરતા હોય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે પોતાની નોંધ રાખે છે અને બીજા પડે ત્યાં ગંજીનના દિસાઓ પણ પોતે જ અણી કાઢે છે. હમણાં છેલ્લી આર્થિક મંદીને કારણે પાંચ લાખ જેટલી રીઝખાતામાં કામ કરતી હાઈસ્કૂલોએ પોતાના પગારમાં ૩૦ ટકા જેટલો ઘટાડો સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો.

પ્રગતિને આટલો બધો વેગ મળવાનું પ્રધાન કારણ શિક્ષણ છે, એ વાત સાચી પણ આટલી બધી સફળતા પ્રાપ્ત થવાનું ખરું કારણ સરકાર છે. મુખ્ય એ સરકારશ્રમિ છે; ધ્યા સરકારનું માપ સરકારી મંડળોએ અથવા તેના સહાયકોની સંખ્યાના સરકારી આંકડા પરથી તો બાક્યે જ નીકળી રહે. દેશનાં શહેરો, દરખાઓ અને ગામડાંઓમાં મજૂરો ગામદીક સરેરાશ ૧૬ મંડળો છે. ચૌદ લાખની વસ્તીવાળા અને ૩૬૮ કરોડ અને ગ્રામવાળા એકલા સત્તામા ગિલામાં જ ૫૩૩ જેટલાં સરકારી મંડળો છે અને તે ઉપરાંત શાખાઓ સાથે ૧૧૯ એન્કો છે. થોડાક દાખલાઓથી સરકારનું આ તરફ આગમાં સારી રીતે સમજાશે. ભોકોને દરરોજ કામ મંડળો કરીને કરવાની દેવ પડી ગઈ છે. ગામડાંઓમાં છુવાનિયાઓનાં, વહીવટી, મદિલાઓનાં, શિક્ષકોનાં, માંદાં અને ઘરડાંઓની મારજન કરમારાં વગેરે વગેરે મંડળો હોય છે. માત્રાએ નીકળનારી મંડળો ધાપ છે. કેલેક્ટરોનાં

તેા ઉપરુધ (early-rising) મંડળીઓ હોય છે અને આ મંડળના સભ્યો ખીજાઓને વહેલા ઉઠાડવા માટે વારાફરતી જતા હોય છે. રેશમના, ખેતીના અને ખીજા બધી જાતના ઉદ્યોગોમાં જેટલાં શંક્ય હોય એટલી બધી જાતનાં સહકારી મંડળો હોય છે. જાપાનના ઉદ્યોગવીરોના સાફલ્યનું પ્રધાન કારણ ઉદ્યોગોમાં આવી ગયેલું સહકારનું આ તત્ત્વ જ છે. આ તત્ત્વને ઉદ્યોગોમાં શુદ્ધિપૂર્વકતા શ્રમવિભાગ (rationalisation in industries) ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. એક ગામમાં પુરુષ દીકરા રોજનો એક ચેન બચાવીને થોડાં વર્ષોમાં તેમણે દશ હજાર જેટલી રકમ ભેગી કરી છે અને ઘણે લાગે આમાંથી તેઓ સહકારી વસ્તુલેડાર માટે એક મકાન બાંધશે. પાંચસો કુટુંબોના એક ગામમાંથી નિશાળિયાઓએ દર રવિવારે ઉધરાણું કરીને પાંચ વર્ષમાં ૬૦,૦૦૦ જેટલા ચેનનું ફંડ બાંધું કર્યું. એક ગામ માટે એવું કહેવાય છે કે પોતાની મેળે જ માથાવેરા નાખીને, ૫૭ વર્ષ પછી કોઈ પણ પ્રકારનો બિલકુલ કર ન ભરવો પડે એવી સ્થિતિ બની કરવા પોતે પ્રયત્ન કરે છે. આ માટે દર વ્યક્તિએ એક ચેન, બાળકના જન્મપ્રસંગે ૧૦ ચેન, લગ્નપ્રસંગે ૧૫ ચેન, પરીક્ષામાં પાસ થાય ત્યારે, નોકરી મળે ત્યારે, મરણ થાય ત્યારે કંઈક કંઈક એમ કરીને તેઓ એ ફંડ બાંધું કરી રહ્યા છે.

ટેક્નિકલ અને વ્યાપારી શાળાપાઠશાળાઓ વિષે કેટલીક હકીકતો મેં ઉપર આપી છે અને એ કરતાં વધારે લંબાણ અને વિસ્તારથી કહેવું અહીં શક્ય નથી. વળી કૃષિકામ, રેશમ અને સૂતરનો ઉદ્યોગ, માછલાનો ધંધો, જંગલખાતું, કુંભારકામ, રંગાટકામ વગેરે વગેરે બધા જ ઉદ્યોગોમાં શોધખોળ અને પ્રયોગો કે અખતરાઓ કરવા માટે સગવડ કરેલી છે, એ વાત પણ ધ્યાન બહાર ન રહેવી જોઈએ. રેશમના ઉદ્યોગ વિષેના અખતરા તથા શોધખોળો સંબંધીની તમામ વિગતો મેં મારા 'જાપાનમાં રેશમનો ઉદ્યોગ' (Silk Industry in Japan) નામના પુસ્તકમાં આપી છે. પણ મારે કહેવાનો મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એ માટે અહીં સહેજ ઇસારો માત્ર કરું છું. જાપાન ૪૭ જિલ્લાઓમાં વહેંચાયેલું છે. રેશમના અખતરા કરનારા મુખ્ય મથકે રટાકમાં આટલાં માણસો કામ કરે છે:—તે વિષયના નિષ્ણાતો ૨૧, મદદનીશ નિષ્ણાતો ૧૫, અને મદદનીશો ૫૬. જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં મળીને પ્રયોગમથકો ૭૬ છે. ત્યાં ૧૦૨ નિષ્ણાતો, ૨૬૦ મદદનીશ નિષ્ણાતો, ૨૯ મદદનીશો અને ૭૨ કારકુનો કામ કરે છે. આ પ્રયોગ મથકો ઉપરાંત પ્રચાર કરનારાં અથવા તો અંકુશ રાખનારાં તરીકે ઓળખાતાં ૩૬૩ મથકો છે, ત્યાં ૬૬ નિષ્ણાતો, ૭૬૭ મદદનીશ નિષ્ણાતો અને ૨૭૪ કારકુનો કામ કરે છે. રેશમના ઉદ્યોગની પેઢી ખેતીના ઉદ્યોગ માટે પણ આખા દેશમાં આવી જ સંસ્થાઓ છે. વણાટ વગેરે માટે જે જે જિલ્લાઓમાં તે ઉદ્યોગ ચાલતો હોય છે ત્યાં ત્યાં અખતરા અને શોધખોળ કરનારાં મથકો રાખ્યાં છે; અને આ કાર્ય માટે ટેક્નિકલ યુનિવર્સિટીઓ એ શોધખોળ અને પ્રયોગો કરનારી જાપરજસ્ટ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ છે.

ઉદ્યોગની બાબતમાં જાપાને સાધેલી પ્રગતિનું કારણ તો તેણે શાખલ કરેલાં અભ્યાસોનાં છેલ્લી દુખનાં યંત્રો જ છે. શોધખોળ અને અખતરા કરનારાં જુદાં જુદાં મથકોનું એક પ્રધાન કાર્ય તો એ છે કે કોઈ પણ ટેકાણે નવું સાંચાકામ કે નવી પદ્ધતિ જોવામાં આવે કે તરત

જ એને પોતાને ત્યાં લઈ આવી તેનાં પર અખતરા કરી નેવા અને નો અનુકૂળ આવે એમ લાગે તો એમ ને એમ અથવા તો ઘટતા ફેરફાર કરીને લોકોમાં દાખલ કરી દેવી. વણકરોનાં ઘરોમાં વપરાતી ઘણી ખરી 'પાવરફૂલો' લાકડાની હોય છે અને તેમાં ધાતુના ભાગ તો ઓછામાં ઓછા હોવાથી એ સોંધી હોય એ સ્વાભાવિક છે. છેલ્લામાં છેલ્લી દબની મશીનરી અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ અને માલનો નિકાસ કરવા માટે બજારોનો અભ્યાસ, એ બે કારણોને લીધે જ ઉદ્યોગમાં આટલી બધી સુદૃઢ સફળતા મળી છે. જુદા જુદા દેશમાં રહેતા એકબીજા આ દિશામાં જતનથી નિરીક્ષણ કરતા હોય છે અને વ્યાપારખાતાં તરફથી તેમ જ ખાનગી ઔદ્યોગિક મહાજનો તરફથી વખતોવખત નિરીક્ષકો મોકલવામાં આવતા હોય છે.

માલ સોંધી અને જલદીથી તૈયાર થવાનું મુખ્ય કારણ તો વીજળીક બળનો ઉપયોગ છે. પાણીના જળઘોષો બાંધીને આ વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આ હરકોઈ ઠેકાણે સુલભ છે. નાના મોટા તમામ ઉદ્યોગોમાં વીજળીક બળનો ઉપયોગ થતો હોય છે. ગામડાંના ખેડૂતોના પણ ઘરમાં વીજળીના દીવા હોય છે, ધાતુમાં કાણું પાડવાનું કામ કરનારા લુહારો અને ટીનનાં પતરાં ઝાળવાનું કામ કરનારા કારીગરો વીજળીનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડાંમાં દ્રમો સુધ્ધાં પણ આ વીજળીક બળથી દોડે છે.

લોકોમાં પૈસા સહેલાઈથી ફરી વળી શકે એવી પદ્ધતિ અને બેન્કો કોઈ પણ પ્રગતિ ઔદ્યોગિક જીવનમાં શરીરમાં રુધિરાભિસરણ જેવું કામ કરે છે. દેશમનાં કોકડાં વેચીને ખેડૂતોને ચેક લેના અને પછી પોતાના કે પડોશના ગામમાં એ વટાવતા મેં નોંધ્યા છે. હું ઉપર જણાવી ગયો છું કે ઔદ્યોગિક વસ્તીવાળા એક જ જિલ્લામાં શાખાઓ સાથે ૧૧૯ બેન્કો છે.

દ્રામ, સ્ટીમશીપ, પાટી સડકો અને રેલવેને લીધે દેશના જુદા જુદા ભાગ વચ્ચેનો વહેવાર સરળ થઈ ગયો છે. ઘણીખરી રેલગાડીઓનો રસ્તો ડુંગરીઓમાંથી ટનનો ખોદીને કરેલો હોય છે. મોટરો દ્વારા લગભગ એકેએક ગામ જઈ શકાય છે. આદસિકોનો આટલો બહોળો ઉપયોગ ભાગ્યે જ ખીન કોઈ દેશમાં થતો હશે. ગામડાંના ખેડૂતનાં ઘરોમાં મને ટેલિફોન મળી શકતો. પહેલવહેલો ટેલિફોન લેવા માટે સરકાર મદદ આપે છે. આટલા સરળ વહેવારનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સમગ્ર દેશમાં ઔદ્યોગિક સહેરો અને ગામોનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

આટલું જાણ્યા પછી એ પૂછવાનું સહેજે મન થશે કે શિક્ષણ, શોધબોધ, અખતરા અને પ્રચારકાર્ય—એ બધાને આટલા પૂરતા પ્રમાણમાં પહોંચી વળવા માટે જપાન આટલું ખર્ચ ક્યાંથી કરે છે? આનો જવાબ એ જ છે કે અહીં દરેક ખાતામાં પગારના દર ખૂબ જ ઓછા છે. જપાનના મોટામાં મોટા અમલદાર—વડા પ્રધાનનો પગાર મહિને એક હજાર ચેન છે અને આર્થિક મંત્રીને કારણે અત્યારે ૨૦ ટકા ઓછો છે. જિલ્લાના ઉપરિ અધિકારીઓ એટલે કે ગવર્નરોનો પગાર ૫૦૦ ચેન છે; પણ અત્યારે ૨૦ ટકા ઓછો છે. અમને જેમાં સ્વાભાવિક રસ છે એવા વિજ્ઞાનખાતામાં તબીબોનો વધારેમાં વધારે માસિક પગાર ૩૭૫ ચેન છે; પણ સામાન્યતઃ તો એવું બને છે કે ૩૦૦ ના પગાર સુધી એ

આપે છે. એટલામાં કાં તો એ નિવૃત્ત થયો હોય છે અથવા તો નિવૃત્ત થવાની તૈયારીમાં હોય છે. આ સંબંધમાં એ જણાવી લઉં કે હુંડીઆમણનો ભાવ સરભર હોય છે ત્યારે યેનની કિંમત રૂ. ૧-૯-૦ હોય છે તોપણ આપણે ત્યાં જેમ રૂપિયા છે તેવી જ રીતે જાપાનમાં યેન છે. પગાર જો કે ઓછા છે, પણ કેળવણીખાતાનાં અને ખીજાં મકાનો, તેનું રાયરચીકું અને સાજસરંજામ ખૂબ સારાં હોય છે ગામડાંની પ્રાથમિક શાળામાં પણ મુલાકાતે આવનારાઓ માટે અલગ રાયરચીલાવાળો એક અથવા વધારે ખંડ હોય છે; તેમ જ પ્રતિવર્ષે છાપેલો અને કાઠી કાઠી ટેકાણે તો સચિત્ત હેવાલ બહાર પડતો હોય છે. શોધખોળ માટેની સંસ્થાઓમાંથી બધા જ નિષ્ણાતોને સરકારી હુકમ અનુસાર પરદેશોમાં મોકલી આપવાનો નિયમ છે. રેશમ ખાતામાં કામ કરનારાઓનાં કુટુંબોને પૂરો પગાર અને ખીજાં ખાતામાં કામ કરનારાઓનાં કુટુંબોને અર્ધો પગાર તે વખતે અપાતો હોય છે, અને પરદેશમાંનું બધું જ ખર્ચ દેશની શાખ સાચવવા માટે તે તે દેશોમાં પહેલા વર્ગના દરથી સરકાર તરફથી પગાર કરવામાં આવતું હોય છે. પાછા ફરે છે એટલે તેમનો પહેલાંનો પગાર ચાલુ થાય છે. સમજવા જેવો ખીજો મુદ્દો એ છે કે મદદનીશ નિષ્ણાતોને ૧૫૦૦ યેન અને નિષ્ણાતોને ૩૦૦૦ યેન અંગત ખર્ચના કરીને આપવામાં આવે છે. આમાંથી તેઓ પુસ્તકો, રાયરચીકું વગેરે વસાવવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે.

૭

જાપાનની પ્રગતિનું કારણ દરેક દરેક બાબતમાં—ધર્મ સુદ્ધામાં—તેણે પશ્ચિમનું અનુકરણ કર્યું છે એ છે, એમ કાઠકી ટેકાણે મેં વાંચ્યું હોય એવું મને યાદ છે; પરંતુ આ વાત સાચી નથી. જાપાનની ધર્મવિષયક સ્થિતિ મેં સ્પષ્ટ કરી જ દીધી છે. એ વાત સાચી કે જાપાને અમલદારવર્ગ માટે પશ્ચિમનો પહેરવેશ સ્વીકાર્યો છે; છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનાં યંત્રો અને પદ્ધતિઓ દાખલ કર્યા છે; અને શિક્ષણ, ઉદ્યોગ તથા વેપારમાં ઘણી બાબતોને ફેરફાર કરીને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધાં છે. પણ આ પશ્ચિમના લેખાસમાં એ સંપૂર્ણતયા પૌર્વાત્ય અને વિશેષતઃ જાપાનીઝ છે; અને તે પણ એટલી હદ સુધી કે એ પ્રગતિને વહેમી ગણી કાઢવામાં આવે છે. બાજરાજીનુમારે અને રાજકુમારીઓનાં નામાભિધાન કરવાની ક્રિયા પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર નિયત થએલાં કપડાં પહેરીને પુરોહિત લોકો ધનુષની દોરીને ટંકાર કરીને પ્રાચીન વિધિ અનુસાર કરાવતા હોય છે. મિકાડોનો રાજ્યાભિષેક કરતી વખતે ઝાંગરની જરૂર પડતી હોય છે અને એ ઝાંગર વાવવાનું કામ દેવોને આદુતિઓ આપ્યા પછી કરવામાં આવતું હોય છે, અને આ માટે વિધિ અનુસાર રનાનાદિ કરીને લોકો પવિત્ર થવાની ક્રિયા કરે છે, અને આની દેખરેખ રાખવાનું કામ સ્થાનિક કૃષિપ્રયોગના મથકનો સંચાલક રેશમી હેટ અને ફોક કોટ પહેરીને કરતો હોય છે. મંત્રીમંડળમાં નવા ચૂંટાતા મંત્રીઓ અધિકાર હાથમાં લેતા પહેલાં દેવળોમાં પૂર્જ કરવા જતા હોય છે. રોગ નિવારવા માટે ધાર્મિક વિધિ—અનુદાનું વગેરે કરાતાં હોય છે અને એ રોગાદિ અનિષ્ટો ઘરમાં ન પેસે એટલા માટે દોરા ધાગા વગેરે મૂકવામાં આવતાં હોય છે. આકાશમાંથી વરસાદ તાણી લાવવા માટે ગામડાં તરફ તો દોરડાં ખેંચવાનો સામાન્ય રિવાજ છે. વૃણા આ માટે ઊંચી ટકરીની ટાય ઉપર બેસી રહીને મેઘ—દેવોને જોરજોરથી વિનવણીઓ કરવામાં આવતી હોય છે. આ કામ કરનારા ખાસ માણસો હોય છે. એમને મેઘ પ્રતિનિધિ

(Rain delegates) તરીકે ઝોળખાવવામાં આવતા હોય છે. આ લોકોને દરે દરનાં પવિત્ર સ્થળોએથી લગભગ એકસામટા પચાસ કલાક સુધી વચમાં કાષ્ઠપિણુ જગાએ જરા પણ થોભ્યા વગર કે પાણીનું દીપું સરખું ઢાળ્યા વગર પવિત્ર જળ એ ઉગ્રી ટેકરીઓ સુધી લઈ જવું પડે છે. તેમજ ચામડી ઊતરડી નાખેલું બળદનું માથું જળધોધ નીચેનાં તળાવડાંમાં ધરી રાખવામાં આવે છે અને તે પણ માત્ર એ હેતુથી કે મેઘરાગ્ન ગુસ્સે થઈને તેમજ જેવટે કંટાળીને પણ ધોધમાર વરસાદ વરસાવે. પારિશ્વિક મહાસાગરમાં જપ્પાનીઝ હોડીમાં બેસીને હું મુસાફરી કરતો હતો તે વખતે સારામાં સારા યુરોપિયન ખાણને બદલે પોતાનું જપ્પાનીઝ ખાણું લેતા મેં જપ્પાનીઝ ગૃહસ્થોને જોયેલા. હાર્મિક્કલમાં અભ્યાસ કરતી ધણીખરી કન્યાઓ મરજિયાત વિષય તરીકે ગૃહશાસ્ત્ર (Domestic Science) લે છે અને જેમની જેમની સાથે મારે વાતચીત થયેલી તે બધાં ય દંપતીજીવનની તૈયારી કરતાં હતાં. અન્ય ઉદ્યોગ-પ્રધાન પ્રજાઓની સાથે સફળતાપૂર્વક સ્પર્ધા કરવામાં જપ્પાનનો મુખ્ય આધારસ્થંભ કારખાનાંમાં કામ કરતી કન્યા—કારીગરો છે. દરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને ૧૪, ૧૫ કે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે તેઓ કામ કરવા આવે છે અને એ બધી ૫ ૧૮, ૧૯ કે ૨૦ વર્ષની વયે ઘેર પાછી જઈને લગ્ન કરી દંપતીજીવન ગાળવું શરૂ કરે છે. અને આ રીતે ઉદ્યોગવાદનો મોટામાં મોટો દોષ જપ્પાને પોતાના પ્રજાજીવનમાં પેસવા દીધો નથી. એ દોષે પશ્ચિમની ઉદ્યોગપ્રધાન પ્રજાઓના કારીગરવર્ગને યંત્રોના ભાગ જેવો (જડ) બતાવી દીધો છે. વળી જપ્પાનમાં એકારીનો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થવા પામ્યો નથી તેનું રહસ્ય પણ આમાં જ સમાયેલું છે.*

અમૃતલાલ નાથાભાઈ મોદી

સુધારો

૧. ગયા અંકમાં ૨૧૩મા પાના ઉપર ૪થી પંક્તિમાં 'હસ્યા' ને બદલે 'રચ્યા' વાંચવું.
૨. આ અંકમાં ૩૬૩મા પાના ઉપર ૬મી પંક્તિ આ પ્રમાણે વાંચવી:
"અનુઅરેત અલૈહિમ ગૈર-ઈલ મગદુબ ઈ અલૈહિમ વ લેલા-આલ્લીન."

* પ્રજુલ્હ ભારતના ૧૯૩૩ની સાલના ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરના અંકોમાં બ્રહ્મદેશના માંડલેમાં Agricultural College ના સ્થાપક કામ કરતા શ્રી. ચારુચન્દ્ર યોષે જપ્પાનમાં પોતાનો અનુભવ What has made Japan Great નામના લેખ દ્વારા આપ્યો છે. તેઓશ્રીએ આ વિષયમાં વધુ પ્રકાર પાડવું જંગમી ભાષામાં એક નાનકડું પુસ્તક પણ લખ્યું છે. થોડાં પણ મુજરાવી બાઈ બહેનોને આ લેખના વાચનમનનથી પોતાની પ્રશ્નિઓને વધુ ચોક્કસ દિશામાં વાળવાનું એકાદ ફિરકું પણ મળશે તો એ મૂળલેખના આ અનુવાદનું પ્રકાશન ન્યાય લેખારો.

મંકોડાનું મંતવ્ય

[આ લેખ સાથે તેના જીવાન અનુવાદકના મૃત્યુની નોંધ લેતાં ધણો ખેદ થાય છે. 'પ્રસ્થાન'ના પ્રકાશક શ્રી. રણછોડજી મિસ્ત્રીના બાઈ તરીકે તો 'પ્રસ્થાન' સાથે તેમનો સંબંધ જૂનો હતો. પણ છેલ્લાં થોડાં વરસથી તો તેઓ 'પ્રસ્થાન'માં અવારનવાર લેખો પણ આપતા. પોતાના સાહસિક સ્વભાવથી તેઓ સવિનયભંગની હદતમાં જોડાયા હતા, અને મિલનસાર તથા હેંશીલા સ્વભાવથી છાવણીમાં અને જેલમાં અનેકતા મિત્ર બન્યા હતા. આ અનુભવો ઉપરથી તેમણે થોડા લેખો પણ લખેલા, જેમાંના કેટલાક અંગે 'પ્રસ્થાન'માં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે પછી વધારે જાણી પ્રતિના સાહિત્ય તરફ તેમનું ધ્યાન ગયેલું અને આ સ્વીચ્છનાથ ટાંગોદના લેખોનાં બાપાનરો તેમની અભિગુચિતાં સૂચક છે. આવા આશાપ્રદ ઉત્સાહી જીવનો શક્તિ યતાવચાનો સમય મળે તે પહેલાં મૃત્યુથી અડપાઈ નય છે તે ગુજરાતના જાહેરજીવન અને સાહિત્યને માટે ધણું જ દુઃખદાયક છે. ત'ની]

જુઓ, જુઓ, કીડી જુઓ ! નાની નાની, લાલ લાલ અને પાતળી પાતળી બધી દોડદોડ કરી રહી છે—એ બધી કીડી છે, જેને સંસ્કૃતમાં પિપીલિકા કહે છે. હું મંકોડો છું, ખૂબ જોયા મંકોડાના કુળમાં મારો જન્મ થયો છે. આ કીડીઓને જોઈને મને ખૂબ હસવું આવે છે !

હા...હા...હા...એની શિકલ જુઓ, સાથે છે તે જુઓ, જાણે ધૂળમાં મળી ગઈ છે; હું જ્યારે જોતો રહું છું ત્યારે મારું માથું આકાશે ઝડે છે; સૂર્ય બે સાકરનો ટુકડો હોત તો મને લાગે છે કે હું મારા હાથ લંબાવી તેને તોડી તોડીને લાવત અને ઘરમાં ભરી રાખત. ઉફ, હું આવડું મોટું તણખડું ખેંચીને ક્યાંથી ક્યાં લાવ્યો, અને એ લોકો જુઓ શું કરે છે—એક ભૂએલા તીડને ત્રણ ત્રણ જણી મળીને ખેંચાખેંચ કરી રહી છે ! અમારી વચ્ચે આટલો ભયંદર તફાવત છે ! ખરું કહું છું, મને એ જોઈને ખૂબ મજા પડે છે.

મારા પગ જુઓ અને એ લોકોના પગ જુઓ—નજર પહોંચે ત્યાં સુધી, આંખો લંબાવીને જોઈ છું, પણ મારા પગનો કંઈ છેડો જ જણાતો નથી—એટલા મોટા મારા પગ છે. પદમર્ધાદા તે આવી વિશેષ શી હોઈ શકે ! પણ કીડીઓ પોતાના નાના નાના પગથી જ પૂરેપૂરી મંતુષ્ટ છે ! એ જોઈને મને તો નવાઈ લાગે છે ! ગમે તેમ તો યે કીડી જ કે નહિ !

એ લોકો મૂળમાં તો ક્ષુદ્ર, તેમાં વળી હું ખૂબ જોયેથી જાહેર—એટલે એ લોકોનું બધું મારી નજરમાં આવતું નથી ! પણ હું મારા ખૂબ લાંબા લાંબા છ પગ ઉપર જોતો રહી તીરછી નજર તાપી અંદાજથી એમનું બધું જ સમજી ગયો છું. કારણ, કીડીઓ એટલી તો ક્ષુદ્ર છે કે એને જોઈ નાખતાં બહુ વાર લાગતી નથી. કીડી—અતિ સંબંધે હું મંકોડા—ભાપામાં એક પુસ્તક લખવાનો છું અને લાપણી કરવાનો છું.

કીડી—સમાજ સંબંધે મને અનુમાન દ્વારા પુષ્કળ જ્ઞાન મળેલું છે. મંકોડાઓમાં સંતાન—સ્નેહ હોય છે એટલે કીડીઓમાં તે કદી હોઈ જ ન શકે, કારણ તે લોકો કીડી છે, કેવળ કીડી છે, કીડી સિવાય બીજું કશું જ નથી. કહે છે કે કીડીઓ જમીનમાં દર

બનાવી શકે છે—એ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, કે તેઓ મંકડાગતિ પાસેથી સ્થપતિવિદ્યા શીખી છે—કારણ કે તેઓ કીડી છે—સામાન્ય કીડી છે, સંસ્કૃતમાં જેને પિપીલિકા કહે છે!

કીડીઓને જોઈને મને ખૂબ દર્દ આવે છે—એમનું લક્ષ કરવાનું મને ખૂબ મન થઈ આવે છે; એટલું જ નહિ, પણ મને એવી ઇચ્છા થઈ આવે છે કે સમ્ય મંકડા સમાજ થોડા સમય માટે છોડીને, ટાળેટાળાં મંકડા બંધુઓને લઈને, કીડીઓના દરમાં વાસ કરું અને કીડીઓને સુધારવાનું પ્રત-લઉ.—એટલે મુખી ત્યાગ કરવાને હું તૈયાર છું. તેમની ખાંડની કણીઓ ગળે ઉતારીને, અને તેઓના દરમાં હાથપગ પહોળા કરીને ગમે તેમ દુઃખેમુખે જીવન કાઢવા અમે તૈયાર છીએ. ને એથી એ તેઓની કંઈક ઉન્નતિ થતી હોય તો!

એ લોકો ઉન્નતિ ઇચ્છતા નથી—તેઓ પોતાની ખાંડ પોતે ખાવા માગે છે અને પોતાના દરમાં પોતે રહેવા માગે છે—કારણ કે તેઓ કીડી છે, બિલકુલ કીડી છે! પણ અમે તો મંકડા રહ્યા એટલે અમે તેઓની ઉન્નતિ કરવાના, અને તેઓની ખાંડ અમે ખાવાના, અને તેઓના દરમાં અમે રહેવાના! અમે, અમારા લત્રીજ, લાણુજ, લાણુજ, સાળા—બધા જ.

કદાચ તમે એવું પૂછો કે એ લોકોની ખાંડ અમે શું કરવા ખાઈ જઈએ; અને એ લોકોના દરમાં અમે શું કરવા રહીએ, તો એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ લોકો કીડી છે અને અમે મંકડા છીએ. બીજું, અમે નિઃસ્વાર્થભાવે કીડીઓની ઉન્નતિ કરવાનું પ્રત લીધેલું છે, એટલે અમે એ લોકોની ખાંડ ખાવાના અને ઘરમાં પણ રહેવાના. ત્રીજું, અમારે પ્રિય મંકડા-જૂમિને છોડીને આવવું પડશે, એટલે તે દુઃખના નિવારણથી ખાંડ જરા વધુ પ્રમાણમાં ખાવી પડશે. ચોથું, વિદેશમાં, બુદ્ધી જ જાતના લોકોમાં અમારે હરવા ધરવાનું એટલે જાતજાતના રોગો થવાનો સંભવ—એટલે કદાચ અમે લાંબો વખત નહિ જીવીએ—હાય, અમારી દશા કેવી શોકજનક છે! એટલે અમારે ખાંડ ખાવી જ પડવાની, અને દરમાં પણ જેટલી જગ્યા છે તેટલી બધી અમારે અને અમારા સાળાઓએ વહેંચી જ લવી પડવાની!

કીડીઓ ને વાંધા લે તો અમે તે લોકોને નચણા કહીશું. ને તેઓ દરમાં રહેવા માગે અને ખાંડ ખાવા માગે તો મંકડા લાપામાં અમે સાફ સાફ જણાવી દર્શાવું કે તમે કીડી છો, કુદ્ર છો, તમે પિપીલિકા છો. આના કરતાં જગરી દલીલ બીજી શી હોઈ શકે!

તો પછી કીડીઓ ખાશે શું? તે અમે જાણતા નથી. કદાચ આહાર અને રહેવાના સ્થાનની ખોટ પડે એ ખરી; પણ તે લોકોએ એ વાતનો ધીરજપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે અમારા લાંબા પદના સ્પર્શથી ધીમે ધીમે તેમની પદ્ધતિ થવાનો સંભવ છે. વ્યવસ્થા અને શાંતિની લગભર ઊણપ નહિ રહે. તેઓની ધીમે ધીમે ઉન્નતિ થાય અને અમે ધીમે ધીમે ખાંડ ખાઈએ, એવો કંઈ બંદોષસ્ત હશે તો જ વ્યવસ્થા અને શાંતિ જળવાશે, નહિ તો ભયંકર ઝઘડો થયો જ જાણો ને! માથે શુભ્ભાર આવી પડે એટલે આટઆટલો વિચાર કરીને ચાલવું પડે!

ખાંડના અભાવે અને વધુપડતી શાંતિ અને વ્યવસ્થાના ભારે ને કીડી-ગતિ મરી જાય તો! તો અમે બીજે ઉન્નતિ પ્રચાર અર્થે ચાલ્યા જઈશું—કારણ, અમે મંકડા રહ્યા; ઉચ્ચ પદના પ્રભાવથી અમે ખૂબ ઉન્નત રહ્યા.

લોક વર્ણ

મહાગુજરાત મંડળ, નાશિક

નાશિકનો દાખલો બૃહદ્ગુજરાતની બીજી વસાહતોએ પણ લેવા જોવા છે. અહીં નોખેલી ઘણીખરી પ્રતિષ્ઠા કરીને મોન્ટેસરી શાળા આ લેખક બહેનના સાહસને આભારી છે. અમે જ્ઞાનીએ છીએ કે ગુજરાતની બધી વસાહતોમાં જો માત્ર એક વ્યક્તિ કામ શરૂ કરે તો તે તરત જ લગી તીકળે એવા હાલનો સમય છે.

તમી]

ગંગા મૈયાથી બીજો નંબરે ગોદાવરી નદીનું માહાત્મ્ય ગણાય. વળી નાશિક

જિલ્લામાં હોવાને લીધે અહીંયાંની હવા પણ બહુ જ સારી; અને ત્રીજું, મુંબાઈથી ત્રણ સાઠત્રણ કલાકની જ સીધી મુસાફરી, એટલે મુંબાઈના ઘણા ગેડીઆઓ અહીંયાં બંગલા બંધાવે છે. સેનેટેરિયમો અને આરોગ્યલવનો પણ ખૂબ બંધાયાં છે, અને હજુ બંધાય છે. યાત્રીને કારણે કે તળિયતને કારણે કે વેપારની આંદોલનીથી થોડોવાર દૂર રહેવાને માટે પણ પુખ્ત લોકો અહીં આવ જ કરે છે. કેટલાકનાં તો કુટુંબ અહીં રહે અને પોતે દર શનિ રવિ આવી જાય. એ પ્રમાણે હોવાથી નાશિકના ગુજરાતીઓનું વસતિપત્રક કરવાનું કામ અધૂરું છે, તોપણ આશરે અહીં ત્રણ હજારની તો સ્થાયી વસ્તી હશે.

કરાંચી, કલકત્તા, દક્ષિણ હૈદરાબાદ, રંગુન તથા આફ્રિકાનાં ઘણાં શહેરોમાં એમ જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ જઈને વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં આજકાલ તો ગુજરાતીમંડળ સ્થપાય છે જ. એ બહાને અંદર અંદર ઝોળખાણ થાય, મળાય અને એકમેકને સારે કે ખરાબ પ્રસંગે કામ લગાય.

ગુજરાતની બહાર રહ્યા વગર 'ગુજરાતીપણા'ની લાગણી સહેલાઈથી સમજાય નહિ. એકાદ બે વરસ પરપ્રાંત કે પરદેશમાં રહ્યા પછી આપણી ગુજરાતી ભાષા સાંભળવા માટે કે ગુજરાતની સપાટ જમીન ને બાવળનાં ઝાડ જોવા માટે (કે બીજું કંઈ નહિ તો B. B. C. I. R. એવા અક્ષરવાળા ટ્રેનના ડબ્બા જોવા માટે) પણ જે આવડતા થાય છે તે અનુભવ વગર કળાય તેમ નથી.

નાશિકમાં આટલા બધા ગુજરાતીઓ હોવા છતાં હમણાં સુધી ગુજરાતીઓનું મંડળ જ નહોતું. લગભગ બે વર્ષ ઉપર 'મહાગુજરાત મંડળ'ની સ્થાપના થઈ. સ્થાપના કરવાનો 'વિચાર' ઘણા વખતથી ચાલતો હતો, પણ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ નહોતું અપાયું.

શરૂઆતમાં તો નાશિક શહેરમાં જ એક મકાન ભાડે રાખીને કામ ચલાવ્યું હતું; પણ નદીને સામે પાર પંચવટીમાં જ ગુજરાતીઓની વસ્તી વધારે હોવાથી હાલ સાતેક મહિનાથી મંડળનું સ્થાન ત્યાં કંઈ છે.

ગુજરાતીઓની સ્વાભાવિક ઉદારતાને લઈને જરૂરેના સરસામાન તો તરત જ મળી રહ્યો, અને મંડળનું કાર્ય ચાલ્યું, પણ ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટ મહિનામાં નર્મદ શતાબ્દિ ઉજવવાઈ ત્યાં સુધી તો મંડળની હસ્તીની કાંઈને પૂરી ખજાર પણ નહોતી.

નર્મદ શતાબ્દિ વખતે અહીંની કોલેજના અને હાઈસ્કૂલના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ નાટ્યપ્રયોગો કર્યા હતા, નાની બાળાઓએ ગેરબા અને ગીત ગાયાં હતાં અને થોડાં બાળપણના ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. તે દિવસે આશરે ૧૦૦૦, ૧૨૦૦ ગુજરાતીઓએ હાજરી આપી હતી. મંડળના મંત્રી પોતાના વાર્ષિક હેવાલમાં આ ઉત્સવ માટે લખે છે કે: "નાશિકના ગુજરાતી સમાજના ઇતિહાસમાં આવો પ્રથમ જ મેળાવડો હતો."

તે અરસામાં મંડળની પ્રવૃત્તિમાં ખાસ તો દર અઠવાડિયે બધા ભાઈઓ એકઠા થતો, રમતો રમતા અને વ્યાખ્યાનો કરાવતા એટલું જ હતું. મંડળને અંગે એક નાનું સરખું પુસ્તકાલય છે તેનો કેટલાક ઉપયોગ કરતા. મંડળ તરફથી કાંઈ જવાબદારીભર્યું કામ ઉપાડી લેવું એવી ચર્ચા અંદરઅંદર થતી હતી. કંઈ કંઈ સૂચનાઓ રજૂ થતી અને કંઈ કંઈ પડી ભાંગતી. ધીમે ધીમે એક વાત ચોક્કસ થઈ કે બીજું કંઈ જ નહિ તો ગુજરાતી બાળકો માટે એક નિશાળ તો થવી જ જોઈએ. અહીંયાં તો બધી મરાઠી નિશાળો છે. શહેરની મુખ્ય ભાષા જ મરાઠી, એટલે ઘરમાં બેસાં છોકરાં પણ મરાઠી શીખી ગયેલાં. થોડાં વરસ પર ગુજરાતીઓએ કંઈક ચળવળ કરવાથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી એક ગુજરાતી શાળા ચલાવવામાં આવે છે; પણ બધાં ધોરણો વચ્ચે એક જ શિક્ષક અને તે પણ વડોદરાનો દક્ષિણી. એટલે એ બિચારે કેવું 'ગુજરાતી' શીખવતો હશે તેની આપણે કલ્પના જ કરી લેવાની. શુદ્ધ ગુજરાતી શીખવાય એવી નિશાળની ખૂબ અગત્ય જણાઈ.

શાળામાં જઈ શકે એ ઉંમરનાં તો બધાં બાળકો મરાઠી કે 'અર્ધમરાઠી' શાળામાં જતાં જ હતાં. તેમને ઉદાડીને નવી શાળામાં કોઈ માળાપ મૂકે એવી આશા ન હોવાથી એમ હતું કે છેક નાનાં બાળકો માટે મોન્ટેસરી પદ્ધતિએ બાળમંદિર શરૂ કરવું. છેક નાનાં બાળકો તો ઘેર જ વખત બગાડતાં હોય, તેમને નવી પદ્ધતિના પ્રયોગરૂપ શાળામાં એકલવાને કોઈ ના નહિ કહે એમ માની લીધું. પાંચ છ મહિના બાળમંદિર સારું ચાલે અને ગુજરાતીઓનો તે પર વિશ્વાસ બેસે તો પછી ઉપલા વર્ગ કાઢવા એમ હતું. ૧૯૩૩ના ડિસેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે શેઠ લીલાધર મોરારજી ભીમાણીને હાથે બાળમંદિર ખુલ્લું મુકાયું. દક્ષિણામૂર્તિ મોન્ટેસરી અધ્યાપન મંદિરમાં ઉત્તીણ થયેલા એક શિક્ષકને બોલાવીને કામ શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી છ મહિને, એટલે ૧૯૩૪ના જૂન મહિનાથી પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું અને પાંચમું એટલાં ધોરણો ચાલુ થયાં છે. બાળમંદિર અને બધાં ધોરણો મળીને પંચાવનથી સાઠ બાળકો હાજ છે.

આખા મહારાષ્ટ્રમાં મોન્ટેસરીની પદ્ધતિ તરફ લક્ષ દોરાયું નથી. પૂનામાં બે શાળાઓ હતી તે બધ થઈ અને કાર્વેક્તાઓને મુંબઈ જવું પડ્યું છે, એટલે મોન્ટેસરી પદ્ધતિની મરાઠી કે ગુજરાતી શાળા માત્ર આ એક જ છે.

બાળમંદિર ચાલુ થયા પછી મંડળના સભાસદોમાં ઉત્સાહ ખૂબ વધ્યો છે અને સભાસદોની સંખ્યા વધતી જ ગય છે.

બાળમંદિરનો અર્ધવાર્ષિક ઉત્સવ હમણાં બિજાયો હતો. નાનાં નાનાં બાળકોએ નાટ્યપ્રયોગો, સંગીત વગેરેનું ઉત્તમ કામ કરી બતાવ્યું હતું. બાળકોના ચિત્રકામ અને હસ્તકામનું પ્રદર્શન પણ ગોઠવ્યું હતું. પોતાનાં ત્રણચાર વર્ષનાં બાળકો-જે સાધારણ રીતે ઘરમાં રડવા, ખાવા અને બેઠવા સિવાય કંઈ કરતાં ના હોય-તેવાં ભરસલામાં સુંદર અવાજથી ગાયન ગાય અને બાલવાર્તાઓમાંથી નાનાં નાટકોના પાત્ર ભજવે તે જોઈને કેટલી બે માતાઓ ખુશ ખુશ થઈને મલકાતી હતી. સ્ત્રીઓની બાજરી ખૂબ હતી, એટલે હવે સ્ત્રીઓનું મંડળ પણ કાઢવું છે. ગુજરાતના પ્રમાણમાં અહીંયાંની ગુજરાતી સ્ત્રીઓ વધારે પછાત છે. જાહેરમાં બહુ આવે નહિ પણ ધીમે ધીમે એ બધું પકડાઈ જશે. કરાંચીમાં હાલ ગાંધીજી ગયા ત્યારે ત્યાંના ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળની બહેનોએ આવકાર આપ્યો એમ જાણમાં હતું. હવે કોઈ વાર ગાંધીજી નાશિક આવશે ત્યારે અમારું નાશિકનું સ્ત્રીમંડળ પણ તેમનો સત્કાર કરશે.

ત્રેમલીલા મહેતા

ઈસ્લામ

[અંકથી આદ્ય]

અઝાન

અઝાન અર્થાત્ નિમાઝની હાકલ (બાંગ) નીચેનાં વાક્યોની અનેલી હાય છે. કિબ્લા તરફ મોં કરીને અને હાથ કાન સુધી ઊંચા કરીને મોટા અવાજથી બાંગ પોકારવામાં આવે છે.

૧. અલ્લાહુ અકબર—અલ્લાહ ઈશ્વર સૌથી મોટો છે.

૨. અશ્-હુદુ અલ્-લા-ઇલાહુ ઇલ્હુ—અલ્લાહ—હું સાક્ષી પૂરું છું કે અલ્લાહ સિવાય કોઈને પૂજવો ઘટતો નથી. (આ વાક્ય બે વાર પોકારાય છે.)

૩. અશ્-હુદુ અલ્ મુહમ્મદર-રસૂલુલ્લાહ—હું સાક્ષી પૂરું છું કે મુહમ્મદ અલ્લાહનો પયગંબર છે. (આ વાક્ય પણ બે વાર પોકારાય છે.)

૪. હુથ અલ્લસ્-સલાહ—નિમાઝ પઢવા પધારો. (આ વાક્ય મોં જમણી બાજુ કરીને બે વાર પોકારવામાં આવે છે.)

૫. હુથ અલ્લ-ઇલાહ—વિનયો થવા પધારો. (મોં ડાબી બાજુ રાખીને આ બે વાર પોકારાય છે.)

૬. અલ્લાહુ અકબર—અલ્લાહ સૌથી મોટો છે. (બે વાર)

૭. લા ઇલાહુ ઇલ્હુ—અલ્લાહ—અલ્લાહ સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી.

સવારની નિમાઝની બાંગમાં નીચેનું વાક્ય ક્રમાંક પાંચ પછી ઉમેરાય છે:—

અલ્-સલાતુ ખૈરુન મિન્નૌમ અર્થાત્ નિદ્રા કરતાં નિમાઝ બહેતર છે. આ વાક્ય પણ બે વાર પોકારાય છે.

ઇકામત

અઝાન પછી ઇકામત આવે છે. એમાં અઝાનના ઉપર્યુક્ત મંત્રો માત્ર એક એક વાર બોલાય છે અને ' નિદ્રા કરતાં નિમાઝ બહેતર છે ' એ મંત્રની જગ્યાએ બે વાર ' કહ્ કામતિરસલાહ ' અર્થાત્ ' નિમાઝ ખરેખર શરૂ થઈ છે. ' એ મંત્ર બોલાય છે. ઇકામત દરમિયાન નિમાઝ પઢનારાઓએ એક યા અનેક હારોમાં બેસી રહી જવાનું હોય છે.

ઈદની નિમાઝોમાં અઝાન અને ઇકામત અને છોડી દેવાય છે. એને બદલે પહેલી રકાતમાં ' અલ્લાહુ અકબર ' એ મંત્ર સાત વાર અને બીજીમાં ' તકબિરે-તક્રિમહ ' * પછી પાંચ પાંચ વાર બોલાય છે. જુમ્હાની નિમાઝમાં સામાન્યતઃ બે બાંગ પોકારાય છે. બીજી બાંગ ઈમામ ખુતબાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં પોકારવામાં આવે છે.

નિમાઝ—બક્તિગત કે સામુદાયિક—મસ્જિદમાં જ થાય એવું કોઈ નથી; જરૂર હોય

તો એ ગમે ત્યાં પડી શકાય. મુદ્ધમદ પયગંબર સાહેબે કશું કહેવાય છે કે સાચા નિમાત્રી માટે સારી આત્મ મરિજદૃષ્ટ છે.

રકાતનું ચર્ચન

રકાતનું બપાન નીચે મુજબ છે:—

૧. પ્રથમ કિબ્લા સામે મોં કરીને ઊભા રહ્યા પછી બંને હાથ કાન સુધી ઊંચા કરવામાં આવે છે અને 'અલ્લાહુ અકબર' એ મંત્ર ઉચ્ચારાય છે. આને 'તકબિરે તહિમહુ' કહે છે.

૨. પછી વતમણા હાથ પર રાખી આવે એમ બંને હાથ છાતી પર ભૂંડી જામે જામે નીચેની પ્રાર્થના વા એનો એક ભાગ બોલાય છે.

મૂળ

ઈબ્નો વલ્દહુતુ વગ્-હિય સિદ્દિકી ફત્વ-અસ્સમા વા તે વક્ત-અર્થ દનિશન વ મા અનમિન-અલ-મુશિફીન. હંત સલાતી વ નુમુકી વ મથાપ વ મમાની-સિદ્દાહે રજિય-આલમીન, લા શરીફે લાહુ મિત્રાલિક ઉમિતુ વ અનમિન અલ-મુશિફીન. અલ્લા હુમ અન્ત-અલ-મસિકુ લા હ'લાદ હ'લા અંત, અંત રજિય-વ-અન્ત આ જુદક ગલમ્તુ નક્સિ વા'નરફતુ મિજનિય કથ ફિલીં જુનૂમી વતમિવન હ'તલુલા વધુશિર-ઉઝ-જુનૂમ હ'લા અંત, વહિની સિ-અલ્સન-હ'લ-અખલાકી લા વહદી સિ-અલસનિલા -હ'લા અંત, વસિફ'અન્ની સમિય' અલાલા વસિયુ 'અન્ની સમિય'અલા હ'લા અંત

અર્થાત

નેક આદમી તરીકે મે ખચીત મારી જનને આકાશ અને પૃથ્વીના સર્વનવાર તરફ વાળી છે. હું અનેકશ્વરવાદીઓમાનો નથી. ખચીત મારી પ્રાર્થના, માટે અસિદ્ધાન, માટે હવન નથા માટે મરણ સૌ આલમોના ખુદા એવા અલ્લાહને અર્પે છે. એનો કોઈ ભાગીદાર નથી. એણે મને આ હુકમ કર્યો છે. અને હું એને તથા વર્તનવારોમાનિ હું: ઓ અલ્લાહ! તું રાખ છે. તારા ચિવાય બીજા કોઈ ઈશ્વર નથી. તું મારો માલિક છે અને હું તારો ગદા છું. મારી જન પ્રત્યે હું અન્યાયી થયો છું અને મારા અપરાધ હું કબૂલ કરું છું. તેથી મારા સર્વ અપરાધો સામે મને રક્ષણ આપ અને ઉત્તમ નીતિ તરફ મને દોર તારા વિના અપરાધોમાંથી અચાવનાર કોઈ નથી. અને તારા વિના ઉત્તમ નીતિ તરફ દોરી જનાર (પણ) કોઈ નથી. મારામાંથી અનીતિ દૂર કર. કારણ, તારા વિના મારામાંથી અનીતિ દૂર કરનાર કોઈ નથી.

આ પ્રાર્થનાને બદલે સામાન્ય રીતે નીચેની ટૂંકી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે:—

મૂળ

મુબ્શહાન-ક અલ્લા હુમ વ બિ-હુમદ-હ-ક વ તખારક-અરમ-ઉ-ક વ તા અલ્લા જદ-ઉ-ક વ લા હ'લાહુ ધૈર-ઉ-ક ઓહુ બિલ્લાહિ મિન્-અરા-મૈનાન-હર-રજિમ

અર્થાત

હુજા હો તારા ઓ અલ્લાહ! તું મુત્વ છે. તારું નામ પવિત્ર છે અને તારી

લગ્યતા ઉત્તર: છે. તારા સિવાય બીજો કોઈ શ્રેય નથી. શાપિત: શયતાનથી બચવા માટે
ઓ અસ્લાહ! હું તારે શરણે આવું છું.

આને કિયામ: કહે છે.

પછી એની એ સ્થિતિમાં: જિભા: રહીને નીચે પ્રમાણે ક્ષતિહીન પદ્ધતિમાં આવે છે.

મૂળ

બિસ્મિલ્લાહ-ઈર-રહમાન-ઈર-રહીમ. અલ્લાહુમ્મ હિ સિદ્દાહુ ઇ રહિમ્-
'આલમીન. અર-રહમાન-ઈર-રહીમ: માલિક-ઈ-યોમ-ઈદ્-દીન. ધર્યાક ન'બુદ્
વ ધર્યાક નસ્ત'દીન. હાદિ-નસ્-સિરાત-અલ-મુસ્લિમ. સિરાત-અલ-મુસ્લિમ
અન'અમત 'અલ્હિમ-વ લ હાઆલ્લીન.

અર્થાત

કલ્યાણકર્તા (રહમાન) દયાળુ (રહીમ) પરમેશ્વરને નામે. સ્તુતિ.માત્ર.આલમોના પુદા,
રહેમાન અને રહીમ એવા અસ્લાહને-કલામતના દિનના માલિકને ઘટે છે. અમે (ઓ અસ્લાહ)
તારી સેવામાં છીએ અને મદદ માટે તને યાચીએ છીએ. અમને ગાથા રચે-જેમના પર
તારી મહેરબાની જનરેલી છે. એજાના. રચે-દોર: જેમના પર તારો કાષ ઉતર્યો છે
અથવા જેઓ. આરે મારે દોરાર્ધ ગયા છે એમના રચે નહિ.

ઉપરની પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી 'અમીન' અર્થાત તથાસ્તુ. એવો મંત્રોચ્ચાર કરવામાં
આવે છે અને પછી કુરાનેશરીફનો કોઈ પણ ભાગ જે નિમાઝ પદનારને મોઢે હોય તેનો
પાઠ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે કુરાનેશરીફ અને આવતા એકસા નાના અધ્યાયનો
પાઠ કરવામાં આવે છે. જેમને પાઠ કુરાનનો પરિચય નથી એમને અલ-ઈબ્લાસ નામના
અધ્યાયની લલામણ કરવામાં આવે છે.

[એ નીચે પ્રમાણે:-

કુલ હુવ-અસ્લાહુ અલ્હ. અસ્લાહ-ઉમ્-અમદ. લમ ચલિદ વ લમ યુલદ. વ લમ યકુલ-
લહુ કે કુવન અલ્હ. અર્થાત બોલ એ-અસ્લાહ એક છે. અસ્લાહ એ છે કે જેનાથી કોઈ
સ્વતંત્ર નથી; એ કોઈ જન્મ આપતો નથી. એ અજન્-મા છે; એના સમાન કોઈ નથી.]

૩. પછી 'અલ્લાહુ અમ્મર' એવો મંત્રોચ્ચાર કરીને નિમાઝી હથેળીઓ દોઝણે
અટે એવી રીતે મસ્તક નમાવે છે. આ સ્થિતિમાં (એને રુક' કહે છે) અધિરની સતીર્તિ
અને લગ્યતાનો બોધ કરતા નીચેના મંત્રનું ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે:-

મુખ-હાન-અ. રખમ-ઈય-અલ-અઝીમ અર્થાત મારા મદાન માલિકના સુજ્જ, હો.

આને બદલે અથવા આમાં ઉમેરીને નીચેનો મંત્ર પણ બોલી શકાય:
મુખ-હાનક-અસ્લાહુમ્મ રખમતાવ બિહમદિક અસ્લાહુમ્-મશ્કિર લી અર્થાત ઓ અસ્લાહ!
અમારા માલિક! તારી સુધીર્તિ હો. તારી જ સ્તુતિ હો: ઓ અસ્લાહ! મારું રક્ષણ કર.

૪. આની પછી નીચેના મંત્રો બોલતાં પ્રાર્થો જિભા યાવ છે:-

સમિ-અલ્લાહ-હિ લમન હમિદહુ. રખમના વ-સક-અલ-હુમ્દ અર્થાત જે
અસ્લાહની સ્તુતિ કરે છે તેનો એ સ્વીકાર કરે છે. ઓ અમારા માલિક! તારી જ સ્તુતિ હો.

૫. પછી પ્રાર્થી ધૂંટણે પરી વંદન કરે છે. આમાં બંને પદ્ધતિમાં આગળના અગ્રભાગ,

અને દીવલ, બંને હાથ અને કપાળ જમીનને અડે છે. આ સ્થિતિમાં નીચે પ્રમાણે ઓઠામાં ઓઠા ત્રણ વાર મંત્રોચ્ચાર કરવામાં આવે છે.

મુખ-હ્રાન્-અ રઘિમયસ-આ'લા અર્થાત્ મારા સર્વોચ્ચ માલિકનો મુગ્ધ નો. નીચેનો મંત્ર આમાં ઉમેરી શકાય અથવા તો આને બદલે બોલી શકાય. મુખ-હ્રાન્-ક અસ્તાદુમ્મ રઘ-ના વ બિન્દુદિક્ક અસ્તાદુમ્-મધકિર હી [અર્થ માટે લુઓ (૩)]

આ પહેલી સમજાવેલ યજ્ઞ.

૬. પછી નિમાઝ પઢનાર જલ્દસાહ નામનું પૂન્યશુદ્ધિયોગ આચન કરીને બેસે છે.

૭. આની પછી પ્રાર્થના કરનાર ફરી ક્રમાંક ૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે બેસીને સમ્પૂર્ણ કરે છે.

૮. આમ પહેલી રકાત પૂરી થાય છે. પછી નિમાઝી બેસે થાય છે અને પહેલી રકાતનું પુનરાવર્તન કરે છે. આ જ બીજી રકાત. પરંતુ બીજી રકાત પછી બેસે થવાને બદલે ક્રમાંક ૫માં સમગ્રવંશુ વંદનાગન (ક'દલ) ફરી નિમાઝ પઢનાર નીચે પડે છે અને ઈશ્વરસ્તુતિ સાથે પાંચ પયગંબર માટે અને પોતાને માટે તદિશ્યહ નામની પ્રાર્થનાઓ કરે છે. એ નીચે પ્રમાણે:—

તદિશ્યહ

અત્ તદિશ્યાત ઉ ! સદસાહ ઈવસ-સલવાત ઉ વત્ તશિયાત ઉ. અસ-સલામ ઉ'અલૈક અરયુહુન-ન બિશ્ય ઉ વ રહુમત-ઉલ્લાહ ઈ વ બરકાતુહ. અમ્-સલામ ઉ 'અલૈ'ના વ'અસા ઈ'આદ-હલ્લા-હરા સલિદિન. વ અમ્-હુદુઓ'લ-લા હસાહ અ હલ્લ-અલ્લાહુ વ અશાહુદુ અન્ન મુદુમ્મદિન 'અબ્દુ-હુ વ રસલુદ.

અર્થાત્

વાયા, કાયા અને પંગા દ્વારા કરવામાં આવેલી સર્વ પૂજાપ્રાર્થના અસ્લાદને ઘટે છે. ઓ પયગંબર ! આપને શાંતિ મળે. આપના પર અસ્લાદની રહેમ અને અસ્લાદના આશીર્વાદ જનક. અમારા પર અને અસ્લાદના પાંચ બંદાઓ પર શાંતિ જનક; હું આપની પૂરું હું કે અસ્લાદ મિત્રાઈ કાર્તની ખિદમત કરતી ઘટતી નથી. મુદમ્મદ એનો મેલ અને પયગંબર છે.

૯. બે કરતાં વધારે રકાત પઢતી હોય તો પ્રાર્થો બેસે થાય છે; નહિ તો નીચેની જે દમેશાં છેવટની મસામ પહેલાં કરવામાં આવે છે તે કરે છે:—

અલ્લાદુમ્મ સલિલ 'અસા મુદુમ્મદિન વ 'અસા આલિ મુદુમ્મદિન કમા સલૈત 'અસા ઈ'આદીમ વ 'અસા આલિ ઈ'આદીમ ઇતક હુમીદ-ઉમ્-મહદ અલ્લાદુમ્મ બારિક 'અસા મુદુમ્મદિન વ 'અસા આલિ મુદુમ્મદિન કમા બારકત 'અસા ઈ'આદીમ વ 'અસા આલિ ઈ'આદીમ ઇતક હુમીદ-ઉમ્-મહદ

અર્થાત્

ઓ અલ્લા ! મુદમ્મદ અને અનુયાયીઓને ફતેહમંદ કર-ને' ઈ'આદીમ (અજેદામ) અને એના અનુયાયીઓને ફતેહમંદ કરો હતા તેમ. કારણ ખતીન તું હમીદ અને મહદ-સ્તુતિ પામેલો અને મદિમા પામેલો છે. ઓ અલ્લા ! મુદમ્મદ અને એના અનુયાયીઓને આશીર્વાદ આપ-ને' ઈ'આદીમ અને એના અનુયાયીઓને આશીર્વાદ આપવા હતા તેમ. કારણ ખતીન તું સ્તુતિ પામેલો અને મદિમા પામેલો છે.

નીચેની પ્રાર્થના પણ ઉમેરવી જોઈએ—

અલ્લાહુમ્મ હન્ની ઝલમ્તુ નફસી હુદમન્ કસીરન્ વ લા યગદિર-ઉઝ-જુનૂબ
ધલ્લા અંત મઘદિર લી મઘદિરતન્ મિન્ ' ઇન્દિલ્લ વહુમ્ની ઇત્તક અંત અલ-ગદર
-ઉર-રહીમ.

અર્થાત્

ઓ અલ્લાહ ! હું મારી જાત પ્રત્યે મહા અન્યાયી થયેલો છું અને તારા સિવાય કોઈ
અસાધનાર નથી; માટે તારું રક્ષણ આપી મારી રક્ષા કર અને મારા પર દયા કર. અમીત,
તું હમા અને દયાવાળો છે.

આને બદલે નીચેની પ્રાર્થના પણ કરાય:—રબ્બ-અલ-અલ્લી મુદીમ-અસ-
સલ્લી વ મિન્ હુદિયતી રબ્બના વ તકબ્બલ હુમ્મા. રબ્બત-અઘ્દિર લિ
વાલિ-વાલદદ્દમ વ લિલ-મુમિનીન યૌમ યૂમ-ઉલ-હિસાબ.

અર્થાત્

મારા માલેક ! હું અને મારા બાળકો મારી પ્રાર્થના આશુ રાખીએ એમ કરે; અમારા
માલિક પ્રાર્થના સ્વીકારે, અમારા પ્રભુ ! કયામતનો દિન આવે ત્યારે મારું અને મારાં
માતાપિતાનું અને મોમિનોનું અર્થાત્ શ્રદ્ધાળુઓનું રક્ષણ કરે.

૧૦. પછી સલામ કરી નિમાઝ પૂરી કરવામાં આવે છે. નિમાઝી જમણી અને
ડાબી બાજુએ મોં ફેરવી ફેરવીને નીચે પ્રમાણે સલામ કરે છે:—

'અસ-સલામુ' અલે'કૂમ વ રહમત-ઉલ્લાહી અર્થાત્ શાંતિ અને અલ્લાહની
મહેરબાની તમારા પર હો.

૧૧. જો ફક્ત એ રકાતો પઢવી હોય તો આમ પ્રાર્થના પૂરી થાય છે. પણ જો ત્રણ
કે ચારતો ધરાઈ હોય તો કંદહ અને એમાંની તહિય્દનો પાઠ કર્યા પછી બિલા થઈને
ફરી અલ્લાહુ અકબર એમ બોલીને ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે જ આડીની રકાતો પૂરી કરવામાં
આવે છે. તહિય્દ, પ્રથમર માટે આશીવાદની પ્રાર્થના વગેરેની અને સલામની દિવા
પૂર્વવત્ ઘૂંટણોર કરીને નિમાઝ પૂરી કરવામાં આવે છે.

નોંધ:—ત્યારે નિમાઝ સમૂહમાં પઢાય છે ત્યારે સમૂહ આખો અથવા ઇમામને
અનુસરનારોઓ બધી પ્રાર્થનાઓ વગેરેનો અને ફાતિહનો પુનરુચ્ચાર કરે છે. ફાતિહ પછી
આવતા કુરાનના ભાગોનો પાઠ આવે વખતે કરવામાં આવતો નથી. ઇમામ ત્યારે નમસ્કારનું
આમન છોડીને બેઠે છે અને સમિ-અલ્લાહ-ઉલિમન્ હમિદહુ એમ બોલે છે ત્યારે
સમૂહ રબ્બના વ લહ-અલ-હુદદ (જુઓ ક. ૩) એમ કહે છે.

૧૨. કેવળ નામની પ્રાર્થના રુકૂમાંથી બહાર પછી અથવા એ આમન કરતાં પહેલાં
તરત જ—સામાન્ય રીતે ઇશા રાતની નિમાઝ ફક્ત છેલ્લી ત્રણ રકાત (વિલ) માં—પ્રાર્થો
બોલો હોય ત્યારે કરવામાં આવે છે. સૌથી પુધારે જાણીની કેવળ નીચે પ્રમાણે:—

અલ્લાહુમ્-મહદિની ફી મન હદૈત વ' આફિનિ હુ મન આફૈત વ તવક્લિનિ
ફી મન તવલ્લે'ત વ બારિક્ લિ ફિમા અતૈત વ ફિની શર્મા કદૈત હ-ઇત્તક તકદિ

મુકળ પ્રમાણમાં પિચબ્લેન્ડ લંઈને પછી કામ ચેર કરવું પડ્યું. આ કામને માટે ઓરિટ્રોપાની સરકારે બોલીમિયા પ્રાંતમાં આવેલી યુરેનિયમની ખાણમાંથી ક્યુરી દંપતિને એક ટન પિચબ્લેન્ડ બેટ આપ્યું. સામાન્ય રીતે પિચબ્લેન્ડમાં અનેક પ્રદાર્થો લાગેલા હોય છે. એટલે એમાંથી તેઓ શોધતા હતા તે વસ્તુ શોધી કાઢવી એ ખૂબ મહેનતનું કામ હતું. એક ટન એટલે ૫૪ મણુ પિચબ્લેન્ડમાંથી ૧ ગ્રામતા છસોમા ભાગ બેટલો અતિશય શક્તિશાળી સ્વતઃન્યોતિર્ભય પદાર્થ મળ્યો. મેંડમ ક્યુરીએ એનું નામ રેડિયમ પાડ્યું. બારબાર વર્ષ સુધી અવિરત પરિશ્રમ કરી અંખતરા કર્યા પછી તેમને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં વિશુદ્ધ રેડિયમ ધાતુ મળી. અહીં એ કહેવાની જરૂર છે, કે રેડિયમ શોધી કાઢ્યા પહેલાં તેમણે રત્ના ન્યોતિર્ભય બીજો પણ એક પદાર્થ શોધી કાઢ્યો હતો અને સ્વદેશની સ્મૃતિ જાળવવાના હિદેશથી તેનું નામ તેમણે ‘પોલોનિયમ’ પાડ્યું હતું.

અહીં રેડિયમ સંબંધે જરા વિસ્તાર કરવો અપ્રામોગિક નહિ લેખાય. કેન્સર અને બીજા કેટલાક આમડીના રોગોમાંથી છૂટવા માટે રેડિયમચિકિત્સા એ જ એક માર્ગ છે. રેડિયમ એ પ્રખર શક્તિશાળી ન્યોતિર્ભય પદાર્થ છે. સૂર્યમાંથી પ્રકાશ ક્રેકામ છે એટલે જ આપણે આ જગત બેઈ શકીએ છીએ રેડિયમમાંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તે આપણી નજરે પડતો નથી; એમ છતાં એ પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં અનેકગણો વધારે શક્તિશાળી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ આપણી આમડીને બેઠીને અંદર દાખલ થઈ શકતો નથી, પણ રેડિયમના પ્રકાશની સામે બિલા રહીએ તો શરીરની અંદરનો ભાગ સ્પષ્ટ રીતે બેઈ શકાય છે. રેન્ટજેને શોધી કાઢેલા એક્સ-રેનું વર્ણન પહેલાં આપ્યું છે. આ રેડિયમમાંથી નીકળતો પ્રકાશ એક્સ-રેના જેવો જ હોય છે. ફક્ત એક ગ્રામ રેડિયમમાંથી નીકળતા પ્રકાશની શક્તિ એક ગ્રામ કાલસામાંથી મળતી ગરમીની શક્તિ કરતાં દશ લાખ પટ કરતાં મે વધુ હોય છે.

રેડિયમ માત્ર માણસના જ ઉપયોગમાં આવ્યું છે એમ નથી. વિજ્ઞાનજગતમાં એણે એવું મોટું રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે કે જેનું કંઈ પ્રમાણ નથી.

મેંડમ ક્યુરીની શોધે વિજ્ઞાનજગતનું એક નવું જ દ્વાર ખોલી દીધું છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. મેંડમ ક્યુરીના આદર્શની પ્રેરણા પીને જુદા જુદા દેશોમાં અનેક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકોએ આ સ્વતઃન્યોતિર્ભય (Radio active) પદાર્થો સંબંધે શોધ કરવા માંડી. તેઓનાં રુથરફોર્ડ, સોડી, રામ્સે, અને બોલ્ટવુડનાં નામ મુખ્ય છે. પૃથ્વીને ચારે ખૂણેથી મેંડમ ક્યુરી ઉપર અભિનંદનો વરસવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં ક્યુરી દંપતિ અને બેકેરલ એમ ત્રણેને ભેગું નોબેલ ધનામ મળ્યું.

૧૯૦૩ માં મેંડમ ક્યુરીને અતિ ઉચ્ચ સંમાનની સાથે પેરીસ વિદ્યાપીઠની ડોક્ટર-ઑવ સાયન્સની પદવી મળી. જગતના ઇતિહાસમાં જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોની ડોક્ટર ઑવ સાયન્સની પદવીને માટે જે મૌલિક શોધો રજૂ કરવામાં આવી છે તેમાં મેંડમ ક્યુરીની શોધ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આરેનિયમે કરેલી પ્રવાહી પદાર્થનું પીગળી દ્વારા પૃથક્કરણ કરવા સંબંધેની શોધ-બીજું સ્થાન લઈ શકે. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં જ મેંડમ ક્યુરી અને તેમના પતિ લોર્ડ ક્વિનના આમંત્રણથી લંડન આવ્યાં. એ વખતે પેરી ક્યુરીએ રોયલ ઇન્સ્ટિટયુશનમાં રેડિયમ વિશે એક લાપણ આપ્યું હતું, અને ક્યુરી દંપતિને રોયલ સોસાયટીનો ડેવી સુવર્ણપદક આપવામાં આવ્યો હતો. બીજે વર્ષે મેંડમ ક્યુરી સોબોનની લેબોરેટરીનાં અધ્યક્ષ નિમાયાં.

પેદા થઈ અને પેરી ક્યુરી નામના એક સુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીના સાથી તરીકે તેમને કામ કરવા મૂક્યાં. સાથે કામ કરવાને પરિણામે પેરી ક્યુરી અને મેરી સકલો ડાઉરકી પરસ્પર આકર્ષણાં અને ઈ. સ. ૧૮૯૫માં બંને લગ્નમંથિતી જોડાયાં. બંને જણુ વિજ્ઞાનદેવતાનાં એકત્રિણ ઉપાસક હતાં, અને આજીવન પરસ્પર મદદ કરતાં આવ્યાં હતાં.

આ જ અરસામાં અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ જનની હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૬માં વિલિયમ ક્રુકેસે સિદ્ધ કર્યું કે કાચની ખાલી નળીમાં થઈને વીજળી ખસાર કરવામાં આવે તો ઋણાત્મક વૈદ્યુતિક દ્વાર (નેગેટિવ પોલ)માંથી એક પ્રકારનાં આશ્ચર્યકારક કિરણો નીકળે છે. તેમણે એવું નામ વિયોગ રશ્મિ (કેથોડ રેઝ) રાખ્યું.

આ નવા કિરણની પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરવા માટે વૈજ્ઞાનિકોમાં જનજનના અખતરા અને તર્કવિતર્ક ચાલવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં વિખ્યાન અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક સર જે. જે. ટોમસને આ કાયડો ઉકેલ્યો. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે, આ કિરણો ઝીણા ઝીણા નેગેટિવ વીજળીના કણોનો સમૂહ છે. એ નેગેટિવ કણો અથવા ઇલેક્ટ્રોનનું વજન હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુના બે હજારમા ભાગ જેટલું હોય છે. આ વખતે અધ્યાપક રોન્ટજનના એકસ-રેની શોધની વાત ખદાર આવી. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે વિયોગરશ્મિ કાર્ષ પણુ વસ્તુ ઉપર પડે છે એટલે તેમાંથી એક અપૂર્વ કિરણુ નીકળે છે. એ કિરણુ ધાતુ, પથ્થર અથવા લાકડાને અનાયાસે બેદી જઈ શકે છે. એ કિરણુ માણુસની આમડી અને માંસને બેદી શકે છે; પણ હાડકાંને બેદી શકતું નથી. એટલે એ કિરણુની મદદથી ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તો માણુસનાં શરીરનાં હાડકાંમાં કાર્ષ જગ્યાએ કંઈ જગ્યા યથેલો હોય તો તે સહેલાઈથી પડી પાડી શકાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક બેકરેલે એક નવું કિરણુ શોધી કાઢ્યું. અનેક જાતના પ્રસ્ફુરણશીલ (Phosphorescent) પદાર્થોની પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરતી વખતે તેમને માત્રમ પડ્યું કે યુરેનિયમ અને તેના યૌગિક (કોમ્પાઉન્ડ) પદાર્થોમાંથી એક જાતનાં કિરણુ નીકળે છે, જે વજન કિરણુ અથવા એકસ-રેના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે. તેમને એવું પણ જણાયું કે એ કિરણો હવા અથવા બીજા કાર્ષ પણુ વાયુમાં પ્રવેશ કરે તો તેને વીજળીવાદક બનાવી દે છે. શોધકના નામ ઉપરથી એ નવા કિરણુનું નામ 'બેકરેલ કિરણુ' પાડવામાં આવ્યું.

બેકરેલની પ્રકૃતિને અનુસરીને મેડમ ક્યુરીએ આ નવા કિરણુ અંગે શોધખોળ શરૂ કરી. તેમને જણાયું કે યુરેનિયમ ઉપરાંત બીજા એક જાતના પદાર્થમાંથી પણ આ જાતનાં કિરણુ નીકળે છે. મેડમ ક્યુરીએ આ નવા પદાર્થનું નામ થોરિયમ પાડ્યું. આ બંધી શોધખોળ દરમિયાન મેડમ ક્યુરીએ જોયું કે પિચબ્લેન્ડ નામના યુરેનિયમ મિશ્રિત ખનિજ પદાર્થમાંથી જે કિરણુ નીકળે છે તે શુદ્ધ યુરેનિયમમાંથી નીકળતાં કિરણુ કરતાં ચારપોચ ગણાં વધારે શક્તિશાળી હોય છે. મેડમ ક્યુરીએ એવું અનુમાન કર્યું કે પિચબ્લેન્ડમાં યુરેનિયમ ઉપરાંત જરૂર કાર્ષ એવો પદાર્થ હોવો જોઈએ જે યુરેનિયમ કરતાં વધુ શક્તિશાળી કિરણુ ફેંકી શકે. આજ સુધી મેડમ ક્યુરીનો કાર્ષ સાથી નહોતો. દલે તેમના સ્વામી અધ્યાપક પેરી ક્યુરી તેમની સાથે આ અજ્ઞાત વસ્તુની શોધમાં મંડવા, પણ તેમને સુખ્ય મુશ્કેલી એ નડી કે પિચબ્લેન્ડમાં આ પદાર્થ ખૂબ થોડા પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે તેમને

(૧) મેડમ ક્યુરી

મેડમ ક્યુરીનું નામ વિજ્ઞાનજગતમાં સૌને સારી પેઠે પરિચિત છે. સાધારણ રીતે વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો નહોતો છે. બુદ્ધિશક્તિ ઓછી હોવાને કારણે આખું નહું છે એમ નથી, પણ સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે વિજ્ઞાનના અભ્યાસના મંસર્ગમાં આવવાની તેમને તક મળતી નથી. તક અને સગવડ મળે તો સ્ત્રીઓ પણ કેટલાંક કષ્ટ વેડી શકે છે તેનો પુરાવો મેડમ ક્યુરીનું જીવન જોતાં મળી રહે છે. ક્યુરીએ પોતાના દુકાં જીવન દરમિયાન જ વિજ્ઞાન જગતમાં એક નવી શોધ કરી નવું જ દ્વાર ખોલી દીધું છે.

પોલાંડ દેશના વોસો શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના નવેમ્બરની ૭ મી તારીખે મેડમ ક્યુરીનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા ડૉ. સકલો ડાઉસ્કી અધ્યાપકનું કામ કરતા હતા. નાની વયમાં જ માતાનું મૃત્યુ થવાને લીધે ક્યુરીને બાળપણમાં તેમના પિતાએ જ ઉછેર્યો હતો. જરા મોટાં થતાં જ તેમણે પોતાના પિતાની લેબોરેટરી (પ્રયોગશાળા)માં કામ શીખવા માંડ્યું. બાળપણમાં મેડમ ક્યુરી પોતાના પિતા પાસે જે શીખ્યાં હતાં તે જ તેમના જીવનની ઉત્પત્તિનું મૂળકારણ હતું, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પોલાંડ દેશના જે ભાગમાં ડૉ. સકલો ડાઉસ્કી રહેતા હતા તેનો સમાવેશ રશિયામાં થતો હતો. રશિયાના ઝારના અત્યાચારથી ત્રાસી જઈને ઘણાં માણસો ઝારની વિરુદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. મેડમ ક્યુરી પણ દેશભક્ત પિતાના આદર્શથી પ્રેરાઈને એ પ્રકારના લોકોમાં બની ગયાં. થોડી વારમાં જ વિદ્રોહી મંડળ ગતી ગયું; પરંતુ કમનસીબે રશિયાની પોલીસને આ વિપ્લવવાદીઓનો પત્તો મળી ગયો. આ બનાવ પછી મેરી સકલો ડાઉસ્કીને માટે પોલાંડમાં રહેવું સલામત ન રહ્યું. તેઓ એકલાં ખાલી હાથે પૌરિસ આવ્યાં. ત્યાં તેમનાં પરિચિત માણસો ઓછાં હતાં. પૈસાની તાણને લીધે મેરી સકલો ડાઉસ્કી હેઠળ ગરીબાઈમાં દહાડા કાઢવા લાગ્યાં. ગુજરાન મેળવવાનો પ્રશ્ન જ તે વખતે તેમને મન મુખ્ય હતો, અને રોજના ખર્ચના દસ સેન્ટ મેળવવા માટે તેમને સોર્બોનની લેબોરેટરીમાં ખાટલીઓ ધોવાનું કામ કરવું પડ્યું. ઘરમાં દેવતા સળગાવવા માટે તેઓ જલે કાલસા ઉપાડીને લઈ જતાં અને કેટલાય દિવસો તેમણે કેવળ દુધ અને રોટી ખાઈને જ કાઢ્યા. માંસ, છાંડી વગેરેનો સ્વાદ પણ તેઓ લગભગ ભૂલી ગયાં.

આ વખતે સોર્બોનની લેબોરેટરીના પદાર્થવિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ એન્થોન લિપ્પેન અને હેન્રી પોંકારેની સાથે તેમને વિશેષ પરિચય થયો. તેમની રિયતિની વાત સાંભળી અને તેમની કાર્યકુશળતા જોઈ લિપ્પેન અને પોંકારેને તેમના અત્યે સહાનુભૂતિ

પેદા થઈ અને પેરી ક્યુરી નામના એક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીના સાથી તરીકે તેમને કામ કરવા મૂક્યાં. સાથે કામ કરવાને પરિણામે પેરી ક્યુરી અને મેરી સ્કલો ડાઉરડી પરસ્પર આકર્ષણ અને ઈ. સ. ૧૮૯૫માં બંને લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. બંને જણુ વિજ્ઞાનદિવતાનાં એકનિષ્ઠ ઉપાસક હતાં, અને આજીવન પરસ્પર મદદ કરતાં આવ્યાં હતાં.

આ જ અરસામાં અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ બનતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૬માં વિલિયમ ક્રુકેસે સિદ્ધ કર્યું કે કાયની ખાત્રી નળીમાં થઈને વીજળી પસાર કરવામાં આવે તો ઝણાટમક વૈદ્યુતિક દ્વાર (નેગેટિવ પોલ)માંથી એક પ્રકારનાં આશ્ચર્યકારક કિરણો નીકળે છે. તેમણે એનું નામ વિયોગ રશ્મિ (દેથેડ રેઝ) રાખ્યું.

આ નવા કિરણની પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરવા માટે વૈજ્ઞાનિકોમાં જાતજાતના અખતરા અને તર્કવિતર્ક ચાલ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં વિખ્યાત અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક સર જે. જે. ટોમસને આ કાપડો ઉકલ્યો. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે, આ કિરણો ઝીણા ઝીણા નેગેટિવ વીજળીના કણોનો સમૂહ છે. એ નેગેટિવ કણો અથવા ઇલેક્ટ્રોનનું વળત હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુના બે હજારમા ભાગ જેટલું હોય છે. આ વખતે અધ્યાપક રોન્ટજેનના એકસ-રેની શોધની વાત બહાર આવી. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે વિયોગરશ્મિ કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પડે છે એટલે તેમાંથી એક અપૂર્વ કિરણુ નીકળે છે. એ કિરણુ ધાતુ, પથ્થર અથવા લાકડાને અનાયાસે બેદી બર્ષી શકે છે. એ કિરણુ માણસની આમડી અને માંસને બેદી શકે છે; પણ હાડકાને બેદી શકતું નથી. એટલે એ કિરણની મદદથી ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તો માણસનાં શરીરનાં હાડકાંમાં કોઈ જગ્યાએ કંઈ બગાડ થયેલો હોય તો તે સહેલાઈથી પકડી પાડી શકાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક બેકરેલે એક નવું કિરણુ શોધી કાઢ્યું. અનેક જાતના પ્રસ્ફુરણશીલ (Phosphorescent) પદાર્થોની પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરતી વખતે તેમને માલમ પડ્યું કે યુરેનિયમ અને તેના યૌગિક (કોમ્પાઉન્ડ) પદાર્થોમાંથી એક જાતનાં કિરણુ નીકળે છે, જે રંગત કિરણુ અથવા એકસ-રેના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે. તેમને એવું પણ જણાયું કે એ કિરણો હવા અથવા બીજા કોઈ પણ વાયુમાં પ્રવેશ કરે તો તેને વીજળીવાદક બનાવી દે છે. શોધકના નામ ઉપરથી એ નવા કિરણુનું નામ 'બેકેરલ કિરણુ' પાડવામાં આવ્યું.

બેકેરલની પદ્ધતિને અનુસરીને મેડમ ક્યુરીએ આ નવા કિરણુ અંગ્રેજી શોધખોળ શરૂ કરી. તેમને જણાયું કે યુરેનિયમ ઉપરાંત બીજા એક જાતના પદાર્થમાંથી પણ આ જાતનાં કિરણુ નીકળે છે. મેડમ ક્યુરીએ આ નવા પદાર્થનું નામ થોરિયમ પાડ્યું. આ બંધી શોધખોળ દરમિયાન મેડમ ક્યુરીએ એવું કે પિયબ્લેન્ડ નામના યુરેનિયમ મિશ્રિત ખનિજ પદાર્થમાંથી જે કિરણુ નીકળે છે તે શુદ્ધ યુરેનિયમમાંથી નીકળતાં કિરણુ કરતાં ચારપાંચ ગણાં વધારે શક્તિશાળી હોય છે. મેડમ ક્યુરીએ એવું અનુમાન કર્યું કે પિયબ્લેન્ડમાં યુરેનિયમ ઉપરાંત જરૂર કોઈ એવો પદાર્થ હોવો જોઈએ જે યુરેનિયમ કરતાં વધુ શક્તિશાળી કિરણુ ફેંકી શકે. આજ મુધી મેડમ ક્યુરીનો કોઈ સાથી નહોતો. હવે તેમના સ્વામી અધ્યાપક પેરી ક્યુરી તેમની સાથે આ અજાત વસ્તુની શોધમાં મંડ્યા, પણ તેમને મુખ્ય મુશ્કેલી એ નડી કે પિયબ્લેન્ડમાં આ પદાર્થ ખૂબ યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે તેમને

પ્રુકળ પ્રમાણમાં પિચબ્લેન્ડ લઈને પછી કામ શરૂ કરવું પડ્યું. આ કામને માટે ઓરિફાની સરકારે બોલીમિયા પ્રાંતમાં આવેલી 'યુરેનિયમની ખાણમાંથી ક્યુરી દંપતિને એક દન પિચબ્લેન્ડ બેટ આપ્યું. સામાન્ય રીતે પિચબ્લેન્ડમાં અનેક પ્રકારો લાભેલા હોય છે. એટલે એમાંથી તેઓ શોધતા હતા તે વસ્તુ શોધી કાઢવી એ ખૂબ મહેનતનું કામ હતું. એક દન એટલે ૫૪ સણ પિચબ્લેન્ડમાંથી ૧ ગ્રામના છસોમા ભાગ જેટલો અતિશય શક્તિશાળી સ્વતઃલ્યોત્તિર્ભવ પદાર્થ મળ્યો. મેંડમ ક્યુરીએ એનું નામ રેડિયમ પાડ્યું. ખારખાર વાં સુધી અવિરત પરિશ્રમ કરી અંખતરા કર્યા પછી તેમને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં વિશુદ્ધ રેડિયમ ધાતુ મળી. અહીં એ કહેવાની જરૂર છે, કે રેડિયમ શોધી કાઢવા પહેલાં તેમણે રવન લ્યોત્તિર્ભવ બીજા પાણુ એક પદાર્થ શોધી કાઢ્યો હતો અને સ્વદેશની રમ્પિ ગળવવાના હિંદેશથી તેનું નામ તેમણે 'પોલોનિયમ' પાડ્યું હતું.

અહીં રેડિયમ સંબંધે જરા વિસ્તાર કરવો અપ્રાસંગિક નહિ લેખાપ. કેન્સર અને બીજા કેટલાક આમડીના રોગોમાંથી છૂટવા માટે રેડિયમચિકિત્સા એ જ એક માર્ગ છે. રેડિયમ એ પ્રખર શક્તિશાળી લ્યોનિર્ભવ પદાર્થ છે. સૂર્યમાંથી પ્રકાશ ફેલાય છે એટલે જ આપણે આ જગત જોઈ શકીએ છીએ રેડિયમમાંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તે આપણી નજરે પડતો નથી; એમ છતાં એ પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં અનેકગણો વધારે શક્તિશાળી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ આપણી આમડીને બેઢીને અંદર દાખલ થઈ શકતો નથી, પણ રેડિયમના પ્રકાશની સામે બિભા રહીએ તો શરીરની અંદરનો ભાગ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. રા-ટજેને શોધી કાઢેલા એક્સ-રેનું વર્ણન પહેલાં આપ્યું છે. આ રેડિયમમાંથી નીકળતો પ્રકાશ એક્સ-રેના જેવો જ હોય છે. ફક્ત એક ગ્રામ રેડિયમમાંથી નીકળતા પ્રકાશની શક્તિ એક ગ્રામ કાલસામાંથી મળતી ગરમીની શક્તિ કરતાં દશ લાખ પટ કરતાં વે વધુ હોય છે.

રેડિયમ માત્ર માણસની જ ઉપયોગમાં આવ્યું છે એમ નથી. વિજ્ઞાનજગતમાં એવું એનું મોટું રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે કે જેનું કંઈ પ્રમાણ નથી.

મેંડમ ક્યુરીની શોધ વિજ્ઞાનજગતનું એક નવું જ દાર ખોલી દીધું છે એ કહેવાનો જરૂર રહેતો નથી. મેંડમ ક્યુરીના આદર્શની પ્રેરણા પીને લુદા લુદા દેશોમાં અનેક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકાએ આ સ્વતઃલ્યોત્તિર્ભવ (Radio active) પદાર્થો સંબંધે શોધ કરવા માંડી. તેઓનાં રુથરફોર્ડ, સોડી, રામ્સે, અને બોલ્ટવુડનાં નામ મુખ્ય છે. પૃથ્વીને ચારે બુજેથી મેંડમ ક્યુરી ઉપર અભિનંદનો વરસવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં ક્યુરી દંપતિ અને એકરલ એમ ત્રણેને બેંગ્ નોબેલ ઈનામ મળ્યું.

૧૯૦૩ માં મેંડમ ક્યુરીને અતિ ઉચ્ચ સંમાનની સાથે પેરીશ વિદ્યાપીઠની ગ્રેટર-ઓવ સાયન્સની પદવી મળી. જગતના દત્તિદાસમાં જુદી જુદી વિદ્યાપીઠની ગ્રેટર ઓવ સાયન્સની પદવીને માટે જે મૌલિક શોધો રજૂ કરવામાં આવી છે તેમાં મેંડમ ક્યુરીની શોધ સર્વોચ્ચ છે. આરેનિયમ કહેલી પ્રવાહી પદાર્થનું ધીજ્જી દારા પૃથક્કરણ કરવા સંબંધેની શોધ બીજાનું સ્થાન લઈ શકે. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં જ મેંડમ ક્યુરી અને તેમના પતિ સોર્ડ ફેલિવનના આમંત્રણથી લંડન આવ્યાં. એ વખતે પેરી ક્યુરીએ રોયલ હન્ડ્રિટટયુનિવર્સિટી રેડિયમ વિશે એક લાખજુ આપ્યું હતું, અને ક્યુરી દંપતિને રોયલ સોસાયટીનો ડેરી મુતર્ભૂષક આપવામાં આવ્યો હતો. બીજા વર્ષે મેંડમ ક્યુરી સોર્થોનની લેબોરેટરીનાં અધ્યક્ષ નિભાયાં.

ઈ. સ. ૧૯૦૬માં એક મોટર એક્ટમાં તેમાં અધ્યાપક પેરી ક્યુરીનું અવસાન થયું. આ આકસ્મિક આદતથી મેડમ ક્યુરી ખૂબ શોકમાં ડૂબી ગયાં, અને તેમની તબિયત એટલી ખરાબ થઈ ગઈ કે તેમનાં સગાંવહાલાં અને સ્નેહીજાએ તેમના જીવનની આશા છોડી દીધી. પરંતુ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેઓ લાંબી માંદગી ભેગવી ધીમે ધીમે સાજાં થયાં. સાજાં થયા પછી તેઓ ફરી વાર વિજ્ઞાનની સેવામાં રોકાઈ ગયાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૧માં મેડમ ક્યુરીને બીજી વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું. વિજ્ઞાનજગતના ઇતિહાસમાં એક જ માણસને આ પહેલાં કદી બે વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું નહોતું. મેડમ ક્યુરી પછી અધ્યાપક આઈન્સ્ટાઈનને બે વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૧માં એટલે કે જે વર્ષે મેડમ ક્યુરીને બીજી વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું તે વર્ષે ફ્રેન્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સભ્યોમાં એમનું નામ ઉમેરવાની સૂચના આવી હતી. પરંતુ ભારે નવાઈની વાત છે કે તે સંસ્થાના ધુરંધરા મેડમ ક્યુરીનું નામ સભ્યોની યાદીમાં ઉમેરવા તૈયાર ન થયા. તેમણે એવી દલીલ કરી કે આજ સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી આ સંસ્થામાં સભ્ય થઈ નથી એટલે આજે પણ એ નિયમનો ભંગ ન થવો જોઈએ. આને લીધે મેડમ ક્યુરીના માનમાં કશી ઝોછપ આવી નથી, પણ કોલકું ફ્રેન્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનું માન જ ઝાણું થયું છે, એ કહેવું અનાવશ્યક છે.

પેરી ક્યુરીના આકસ્મિક મૃત્યુ પછી ઈ. સ. ૧૯૦૭માં મેડમ ક્યુરી સોર્બોનની વિદ્યાપીઠમાં પદાર્થવિજ્ઞાનનાં અધ્યાપક નિભાયાં. એ વર્ષે તેમણે પોલોનિયમ વિશે જે ભાષણ આપ્યું હતું તે સાંભળવા માટે લંડનથી લોર્ડ કેલ્વિન, સર વિલિયમ રામ્સે, સર ઓલિવર લોન્ડ વગેરે પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકાં પેરિસ ગયા હતા. ગયું મહાસુદ્ધ રાત્રે થયું તેની સંજોગ પહેલાં પેરિસ વિદ્યાપીઠે સ્વતઃ જ્યોતિર્મય પદાર્થોની શોધખોળને માટે 'રેડિયમ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' નામે એક શોધખોળશાળા સ્થાપી અને મેડમ ક્યુરીને ફ્રેન્ચ સરકારે તેનાં અધ્યક્ષ નીમ્યાં. એ શોધખોળશાળાના બે ભાગ છે, એક ભાગનું નામ 'ક્યુરી લેબોરેટરી' છે અને બીજા ભાગનું નામ 'પાસ્તોયર લેબોરેટરી' છે. 'ક્યુરી લેબોરેટરી'માં સ્વતઃ જ્યોતિર્મય પદાર્થો વિશે શોધખોળ થાય છે અને પાસ્તોયર લેબોરેટરીમાં એ પદાર્થો શી રીતે દવાના કામમાં વાપરી શકાય તે વિશે શોધખોળ ચાલે છે. ફ્રાંસની લગાઈની હસ્પિતાલોમાં રેડિયો ચિકિત્સા સંબંધે ઉપલી શોધખોળશાળામાંથી પુષ્કળ મદદ આવતી હતી. મરણની ઘડી સુધી મેડમ ક્યુરી આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અધ્યપક્ષપદે રહીને સુંદર રીતે કામ કરતાં ગયાં છે.

આઈરિન (Irene) અને ઈવ (Eve) નામની મેડમ ક્યુરીની બે પુત્રીઓ જીવે છે. મેડમ ક્યુરીએ પોતાનાં દમરો કામોમાં પણ આ બે કન્યારત્નોને સારી રીતે ઉછેરમાં લગારે જીણુપ આવવા દીધી નહોતી. પુત્રીઓનાં કપડાંસાંથી માંડીને ખાવાપીવા ઉપર સુઢાં પોતે ધ્યાન આપતાં હતાં. તેઓ પોતે જીવનભર સાદાં કપડાં પહેરતાં હતાં. વિશ્વાસિતા તરફ કદી લગારે આકર્ષાવાં નહોતાં.

આ મહિમાવંતી મહિલાના મૃત્યુથી વિજ્ઞાનજગતને અને વિશેષ કરીને ફ્રાંસ દેશને જે મહાન ખોટ ગઈ છે તે એકાએક પૂરી શકાય એમ નથી. x

x 'પ્રવાસી' માંના આચાર્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય તથા શ્રી. સત્યપ્રસાદ રાય ચૌધરી, ડિ. એસ. સી. ના લેખ. ઉપરથી.

એક પણ ક્વિ તમારામાં પાક્યો નથી. જનની જન્મભૂમિનાં શુભગાન કરવાને એક પણ અગ્નિ બદાર પડી નથી, એ જોઈ માટે દિલ દુભાય છે. તમારો દનિદાસ રંગવિદીન રાજનીતિમાં જ પતી ગય છે. તમારું જીવન એની સપાટી પર જ રમતું જણાય છે. એ જીવન સસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાની દૃષ્ટ તમને સીધી ઘેરણા મળી હોય તેમ જણાતું નથી. તમારી પોતાની ભાષાતંત્રોના તારોનો મેળ જામ્યો નથી. તમારો આત્મા મંપૂર્ણ જામન હોય, ને વાતાવરણમાંથી આવતા અનંત સાંદર્યસંદેશ કે. માનુષ્યોને હૃદયથી ગમરતાં આશીર્વાદો તમે ઝીણાં હોત તો એની અગત્ય તમને જરૂર પરખાત.

તમારા દિલની જે ભાષા નથી, જેના પર તમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક નથી ને જેને તમારા જીવ કે અવિધ્ય સાથે મંબંધ નથી તે ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવામાં તમે ગૌરવ માનો છો. એ જમણાને લીધે તમારા દેશની સાહિત્યવૈભવની આશા યથા બની રહી છે. એ સાહિત્યવૈભવ જ એનો આત્મા પારખવામાં સદાયરૂપ થશે ને એના દિલના અંધારા ખૂણામાં છૂપાયેલા બહાર બહાર લાવશે.

તમારા દેશમાં માટે આગમન માત્ર દારૂંક તમારા જેવું નહિ થાય એમ હું દૃષ્ટિ છું. હું પાછો જઈશ છતાં પણ મારા આગમનનાં રમરણો તમારા અતિ મદત્તના પ્રજની વાદી આપશે. તમારા રાજ્યકર્તાનો નહિ પણ તમારો જ સાચો અવાજ તમારી જ ભાષામાં શોધી કાઢવાનું આવાદન કરશે. તમારું અસ્તિત્વ સાર્થક કરવા તમારે તમારી જાનને તેમ જ ખીજને તમારો અવાજ સંભળાવવા જ ધટે.

ખીજ પ્રગ્નઓ ગમે તેટલી મદાન હોય છતાં ય એમના ભાષાસાહિત્યનું આંધળું અનુકરણ કરવામાં કે નકામા વાહ્યાતુર્યમાં તણાઈ જવામાં તમારી ભુદ્ધિ કે તમારો સમય નાદક વેંડી મારશે નહિ. તમારા દિલની મદત્તાના સાચા પ્રતિબિમ્બ જેવું તમારું જ સાહિત્ય તમે મરજવશે નહિ, તો તમે તમારી જાનને અન્યાય કરી રહ્યા છો ને કરશો, એ વાત હું તમને બરાબર કહાવી રાક્યો ન હોઉં તો હું મારો સંદેશ વ્યર્થ ગણેલો જ સમજશ. તમારી મંદુરિની પીઠે તમારી દેશભાવનાનું પીડાળ્યો હોતું જોઈએ, તમારે દિલે ભાવના અખાતરી જોઈએ. એથી જ તમારા વિચારો દદ થશે. એથી જ તમારી કલ્પના સનેજ રશે. આટલું તમે ન સમજે તો મારો આ ફેરો અફળ ગણો મનાશે. "

સિંધી લોકોને પણ કવિયરે આંધો જ સંદેશ આપ્યો હતો:

" સિંધીઓ ભુદિમાન અને સાદસિદ્ધ પ્રગ્ન છે. સિંધી અમલદારો દિલ્હરમાં નજરે પડે છે. સિંધી બાપારીઓએ જામનનાં દૂર દૂરનાં બંદરો સાથે દિલો બાપાર ખેડ્યો છે; છતાં દિલમાં જે મંદુરિનું નવજીવન બાપી રહ્યું છે તેમાં અર્વાચીન સિંધનો કાળો પછો જ ઓછો છે. આ દીનદયાનું મને તો એક જ મૂળ પરખાય છે. જ્યાં માત્ર નૈનિક અધઃપતન જ પામવાનું છે ત્યાં સિંધીઓ ઘેરણા માટે વલખાં મારે છે. સરતી વિદેશી ને આવાન દરેલી મંદુરિની ડાયામાં જ સિંધીઓ દૃષ્ટ થે આપડે છે. એ યુવાનોને વિદેશી પાંચાકમાં આમનેમ મૂમતા જોવા, એમનાં વિદેશી શબ્દોચ્ચારણ માંભજવાં ને વિદેશી શિવાસ્તેનું આંધળું અનુકરણ કરતા નિદાગવા એ દરજ જ એકદમ પૂજાજનક ને કરમ છે. બંબાગીઓ પ્રથમ જ વિદેશી મોદમાં કમળા દતા. પરંતુ અમેએ અમારી જાનને સ્વનંત્ર બનાવવા તુરંત જ પ્રવાસ આપ્યો. તમે સુધરવાના એ પ્રવલ દરમિયાન અમે એવાં બનેને વેચ આપ્યો કે

આજે અમોને અનેક ગૌરવ અપાવી રહ્યાં છે. અર્વાચીન સિંધવાસીઓને મારે એક જ યાદી આપવાની છે. સિંધુકિનારે એક વાર મમેલી જ્યોતિ તેમણે ફરી અપાવી લેવી. તેમણે પોતાનું સાચું વ્યક્તિત્વ પારખતું, સૈદ્ધાંતોથી જે છવને તેમને પોખ્યા છે તેને વગાડી રહેવું. એટલે એમનું ભૂતકાળનું ગૌરવ જરૂર પુનઃ પ્રકુલિત થશે."x

(ક) હિંદુ વસ્તીમાં મુસ્લીમ તત્ત્વ

લાહોરની ડી. એ. વી. કોલેજના પ્રોફેસર શ્રી. રામ શર્માએ હિંદના ઇતિહાસના મુસ્લીમ ગાળાનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે. અનેકવિધ વિષયો પર એમણે વિવિધ ગ્રંથો પેણ લખેલા છે. તેમનું છેલ્લું ચોપાનિયું 'કન્વર્ઝન ઓન્ડ રીકન્વર્ઝન ટુ હિન્દુઇઝમ ઇન્ડિય ધ મુસ્લિમ પિરિયડ' છે. તેનો પરિચય આપવાનો આ આજો પ્રયત્ન છે.

હિંદુ વસ્તી સમગ્ર એક જાતની નથી. જમાને જમાને એમાં અનેક જાતો ભળેલી છે. પરધર્મીઓએ પણ હિંદુ ધર્મ સ્વીકારેલો છે. હિંદુ યુગને લગતું એક ચોપાનિયું પ્રોફેસર ડી. આર. લાંડારકરે બહાર પાડેલું. પ્રોફેસર શ્રી. રામ શર્મા છેક મોગલોની પડતી સુધીનું વિવરણ કરે છે.

મુસ્લીમો સત્તામાં આવ્યા ત્યારે ધર્માતર થતાં અટકી ગયાં, એ માન્યતા એકતરફી ને જોડી છે. સાચી વાત એ છે કે હિંદુ ધર્મમાંથી પરધર્મમાં ને પરધર્મમાંથી હિંદુ ધર્મમાં ધર્માતર થતાં જ રહ્યાં છે. એવા દાખલાઓ કદાચ છટાછવાયા હશે. એ કાળના સંયોગો જ પ્રતિકૂળ હતા.

ઇસ્લામી કાયદા મુજબ ધર્માતર કરે એ દેહાંતદંડને યોગ્ય મોટા ગુનો ગણાતો. મુસ્લીમ થયેલા હિંદુઓની શુદ્ધિ કરવી કરાવવી તે પણ એટલો જ ગંભીર ગુનો લેખાતો. હિંદુ ધર્મગુરુ એમ કરવા માથું પણ ઊંચકી શકતો નહિ. હિંદુત્વે નહિ પરંતુ મુસ્લીમ કાયદાનાં આવાં બંધનોએ જ બિનહિંદુઓ માટે હિંદુત્વનાં દારૂ બંધ કરી દેખાં હશે, એમ પ્રોફેસર શર્મા માને છે. છતાં હિંદુ ધર્મમાંથી પરધર્મમાં ને પરધર્મમાંથી હિંદુધર્મમાં થયેલાં ધર્માંતરના દાખલા નોંધાયેલા છે જ, ને તે પણ અસ્પર્માતથી જ. એટલે એવા કેટલાય દાખલા વણુનોંધાયેલા રહી ગયા હશે; કારણ કે મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો તો એ વિષયમાં સ્વાભાવિક મૌન સેવે જ.

મુસ્લીમ ગાળાના પ્રમાણભૂત ઇતિહાસકારોને ટાંકીને પ્રોફેસર શર્મા પોતાની વાત સિદ્ધ કરે છે.

(૧) ઈસ્વી સન ૯૮૭માં જ્યારે સંજકતગીને જળપાલને હરાવ્યો ત્યારે વિજેતાને કેટલીક વ્યક્તિઓ બાંધધરીમાં આપવામાં આવેલી. એમાં એનો પૌત્ર મુખપાલ પંચ હતો. સંજકતગીને એને વટલાવ્યો નહિ. મદમુદની નિશાપુરની ચામવળખે મુખપાલ એની સાથે હતો ને તેની સાથે જ ત્યાં રહ્યો હતો. ઈસ્વી સન ૯૮૬માં અબુલઅલિએ મદમુદને

નિશાપુરમાંથી લાંબી કાઢ્યો એટલે સુખપાલ એને હાથ પડ્યો. અબુલઅલિએ સુખપાલને વટલાવ્યો. બીજે વર્ષે અબુલઅલિ કેદ થયો ને સુખપાલ ફરી મહમુદની નોકરીમાં રહ્યો. ઈસ્વી સન ૧૦૦૬માં તે મહમુદે મુલતાનના સુબા દાઉદખાન પર કરેલી ચડાઈમાં તેની સાથે ગયો. દાઉદ નારી ગયો ને સુખપાલને મુલતાનનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં સુખપાલે અસલ હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી લીધો. મહમુદ આ નવા ભયની સામે થયો. સુખપાલ હાથે. તેનો ભારે દંડ કરી કેદ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ; તે હિંદુ મટ્યો નહિ. (ગરદીઝી ઝખન ઉલ અખબાર ને ફિરિસ્તા)

સુખપાલ હિંદુ થયો તે જ હકીકત માત્ર મહમુદને ભયજનક નહોતી, છતાં એ સમયના હેવાલો એકમતે તેમ ગાહેર કરે છે. કદાચ હિંદુઓએ એનું ધર્માંતર કુદરતી લેખ્યું હશે તેથી એનું અનુમાન બંધાયું હશે.

પંદરમી સદીનો બીજો દાયકો લઈએ. ઝખન ઉલ અખદીન ઈસ્વી સન ૧૪૨૪ થી ૧૪૬૦ના ગાળામાં કાશ્મીરમાં રાજ્ય કરતો. અગાઉના રાજકર્તાઓએ પરાણે મુસ્લીમ બનાવેલા હિંદુઓને તેણે ફરી હિંદુ બનાવવાની ધ્વાજણોને પરવાનગી આપી. પરિણામે ધણું હિંદુઓની શુદ્ધિ થઈ. વળી હિંદુઓ શુદ્ધિ કરવા રાજ નહોતા એમ નહિ; પરંતુ મુસ્લીમ રાજનીતિ એવા કૃત્યને અપરાધ લેખતી ને તેથી એવાં ધર્માંતરો ઓછાં થતાં; એ વાતની પણ પ્રતીતિ થઈ. આ રાજની ઉદારતાથી મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો એવા તો અકળાઈ ગયા કે તેના બચાવ માટે તેમણે એક નવી જ વાત 'ઉપગમતી' કાઢી: જે ઝખન ઉલ અખદીને આવાં ધર્માંતરોની પરવાનગી આપી તે ખરી રીતે એક હિંદુ ચોગી હતો; રાજા ઝખન ઉલ અખદીન મૃત્યુશય્યા પર દના ત્યારે એણે પોતાના આત્માને એ દેહમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. તેથી જ હિંદુઓને આટલી રાહત મળવા પામી હતી; પરંતુ આ વાતથી તો હિંદુઓને શુદ્ધિ કરવામાં બિલકુલ વાંધો નહોતો એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. (ખુલાસુત ઉલ તવારીખ.)

ઔરંગઝેબના કાળમાં પણ એવો એક દાયકો બનેલો. પંચજમાં હોશિયારપુર ગામના એક હિંદુને મુસ્લીમ બનાવવામાં આવેલો. તે મુસ્લીમ તરીકે લાંબા વખત સુધી જ સંદર્ભ રહેલો. પછી તેની શુદ્ધિ કરવામાં આવી. આ વાત બહાર આવતાં તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. હોશિયારપુરના હિંદુઓએ હડતાળ પાડી એ ધરપકડતો વિરોધ કર્યો. આથી પણ સાબિત થાય છે કે હિંદુઓ શુદ્ધિ સ્વીકારના, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધિને માંગે સક્ષમ કરનાર તરફ-સહાનુભૂતિ દાખવતા. (ઇન્શાહ હમીદ ઉલ દીન.)

પરંતુ શુદ્ધિ પામેલો મોટામાં મોટો હિંદુ કબીર છે. એનાં માખાપ મુસ્લીમ હતાં. આ મુસ્લીમ વણકરે હિંદુ પંથ ચાલુ કર્યો. કાશીના પાહાણની વિધવા દીકરીને સ્વામી રામાનંદ અખણતાં પુત્ર આપેલો તે કબીર છે, એમ મનાવવા પણ પ્રયત્ન થયેલો; છતાં કબીર મુસ્લીમ તરીકે ઉછરેલો એ વાતમાં તો શંકા છે જ નહિ. મુસ્લીમો એને મુસ્લીમ કહેવાયવા હિંદુઓ સાથે લડેલા પણ ખરા. પરંતુ રામાનંદ એને શિષ્ય બનાવેલો તે એમનો પદશિષ્ય થવા પામેલો. એ ગાળાના હિંદુઓ પણ એને પોતાનો આગેવાન લેખતા, ને એને હિંદુધર્મો જ માનતા. આઈન ઈ અકબરીમાં અબુલ ફઝલે એના મૃત્યુકાળે હિંદુ મુસ્લીમ ઝખડો થયેલો એ વાત નોંધેલી છે, તેથી પણ તે હિંદુ લેખાતો એ વાત નક્કી થાય છે. વળી ફિઝીના બાદશાહ સિફંદર લોદીએ એના પર હિંદુ તરીકે લુપ્તમ ચૂગરેલો એવી પણ

જેતકયા આલી રહી છે. તેમ આયારે પણ ખાસ કરીને પંજાબ મે સંયુક્ત આંતોમાં હિંદુ કપીરપંથીઓની મોટી સંખ્યા મળી આવે છે. પંજાબની સરકારે પણ કપીરપંથીઓને હિંદુ કોમ્રેલા છે. હિંદુઓ મુસ્લીમની શુદ્ધિ કરી છેક ગુરુપદે સ્થાપે છે તેનું આ નવલંત ઉદાહરણ છે.

આ હકીકતની પુષ્ટિમાં હિંદુ પ્રમાણો તો અનેક છે. પ્રોફેસર શ્રી. રામ શર્મા ભવિષ્ય પુરાણ ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે મે ચૈતન્ય ને વૈષ્ણવોની અનેક પ્રવૃત્તિઓના દાખલા ટોકે છે.

હિંદુમાંના મુસ્લીમ રાજ્યના ગાળાનાં પહેલાં દશ વર્ષોમાં શુદ્ધિના અનેક દાખલા અનેલા છે, એમ પ્રોફેસર શર્મા પૂરવાર કરે છે. હિંદુ માત્ર વટલાયલા હિંદુઓની જ શુદ્ધિ કરતા એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ પરધર્મીઓને પણ હિંદુ બનાવતા. આમ અત્યારની હિંદુ વસ્તીમાં એક જુદા જ પ્રકારનું તત્વ દાખલ થયેલું છે તે સિદ્ધ થાય છે.

(૭) સુખાઈ ઇલાકાની જેલો

સંસ્થાપકની હિલચાલ પડી ભાંગી એટલે જેલો અસલ સ્થિતિમાં આવી ગઈ; વંધારાના કેદીઓ માટે જીભી કરેલી જેલો બંધ કરવામાં આવી. પરવડા કેપની વધારાની જેલ તારીખ ૨૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩ને દિવસે ખાલી થઈ.

આર્થર રીડ પરની દીવાની જેલ ખાસ સ્ત્રીવિભાગ તરીકે વપરાતી, પરંતુ હવે જરૂર ન રહેવાથી પ્રાક્ટી કાચી જેલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાઈ.

વિસાપુરની હંગામી જેલ આખું વર્ષ ચાલુ રહી છે.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૨માં ૧૯,૧૦૦ સરેરાશ કેદી હતા. આલુ સાલમાં ૧૬,૨૫૧ રહ્યા છે. ૧૯૩૨માં ખાસ યોજનાથી ૨,૧૧૧ કેદીઓ અને સગ્ન ઘટવાથી ૮,૩૯૧ કેદીઓ છોડી મુકવામાં આવેલા. ૧૯૩૩માં માત્ર ૨૧૯ કેદીઓ જ છૂટા થયા છે. ઈસ્વી સન ૧૯૩૧માં ૮,૭૮૫ કેદીઓ છૂટેલા. ઈસ્વી સન ૧૯૩૩માં ૧,૭૮૪ સત્યાગ્રહી કેદીઓને જેલ મળેલી. ૧૯૩૨ને છેડે ૩૯૫૧ જેલમાં હતા. એમાંથી ૪,૭૪૨ છોડી મુકવામાં આવ્યા, પાંચ દેવલોકે પ્રામ્યા. ૧૯૩૩ની આખરે માત્ર ૯૮૮ કેદીઓ જેલમાં બાકી રહ્યા છે.

આમાં સોળથી એકવીસ વર્ષની વયના ગાળાના ૨,૫૪૯ મરદ ને ૧૬૮ સ્ત્રીકેદીઓ હતા. આગલા વર્ષમાં ૬,૩૯૧ મરદ ને ૨૯૫ સ્ત્રીકેદી હતા. મેખ્યામાં ઘટાડો સત્યાગ્રહ કરનારના ઘંટોડાને આભારી છે, નહિ કે મેનિસ્ટ્રોટોએ ખાસ રહેમ નજર રાખી તેથી. યુવાને યુનેહશારેને સગ્ન કરતાં મેનિસ્ટ્રોટો અંચકાંયા નથી એમ તો કહેલું જ પડશે. આ ઈલાકામાં 'ચિલ્ડ્રન્સ એક્ટ', 'રેકરમેટરી રૂલ એક્ટ' તથા 'બોસ્ટલ એક્ટ' છે છતાં મેનિસ્ટ્રોટો છોકરાંને જેલમાં મોકલવા આગ્રહ રાખે છે. કાચી વય ને ઘડાતા ચારિત્ર્ય માટે જેલ ખરાબ સ્થાન છે એ માટે મે મત છે જ નહિ, એથી એ જાતિનાશ સમજે છે. એની જેલની ખીક ભાગી ગય છે. પરિણામે જે છોકરો રોગ્ય શિક્ષણ ને બીજી રીતે માનવંત શહેરી બની શક્યો હોત તે સમાજનો શત્રુ બની ગય છે, રાજતંત્રને બેગતરૂપ બની રહે છે.—ધારાસભાએ સરજેલી ખાસ સંસ્થાઓને મેનિસ્ટ્રોટો લાલ નથી ઉડાવતા તેથી જ. કાચી વયનાં બોટી

રીતે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો હોય તો જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપરથી કાર્ટનું ખાન ખેંચી શકે છે; ત્યાં પણ રાહત ન મળે તો સરકારને પણ લખી શકે છે છતાં ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં ૨,૭૧૭ કામી વખતે ને ૬૯ છોકરાં પેલી ખાસ સગવડો હોવા છતાં જેલમાં કેદી તરીકે પૂરવામાં આવ્યા હતા. આનો તાકીદે કડક ઉપાય થવો જોઈએ.

કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૭,૭૪,૩૯૨ આવ્યું હતું. નફા આદરીએ તો રૂ. ૧૫,૮૭,૧૦૫ ખર્ચ ગણાય એટલે દર કેદી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૯૮ થયા. શરેરાશ એક કેદીનું ખાધાખર્ચ રૂ. ૨૬-૧૦-૯ ગણાય. ઇસ્વી સન ૧૯૩૨માં તે રૂ. ૨૭-૯-૫ હતું. નાની જેલોમાં ઇસ્વી સન ૧૯૩૨માં રૂ. ૯૭-૦-૮ ને ૧૯૩૩માં રૂ. ૮૯-૫-૭ આવેલું.

જેલખાતાએ સરકારને ખેતી માટે એક યોજના રજૂ કરી છે. 'આ વિચાર કાંઈ નવો નથી. કેટલાય પ્રાંતોમાં તેનો અમલ થઈ ચૂકેલો છે. એથી ટૂંકી મુદતના કેદીઓને કામ મળે છે. કેદીઓના સુધારાની તક પણ એમાં સારી સાંપડે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં નેતું ટકા કેદીઓ ખેડત હોય છે. છૂટ્યા પછી પણ એ લોકો તો ખેતીમાં જ જોડાવાના. ખીમ ઉદ્યોગો ખીલવવાના નહિ. એટલે વણાટ, શેતરંજી બનાવવાનું કામ, સુધારકામ ને નેતરકામ કરાવાને બદલે કેદીને ખેતીની નવી રીતો શીખવવામાં આવે ને મંદિરાની વિવિધ શક્યતાઓ સમજાવવામાં આવે તો તેથી કેદીને તેમ જ રાજ્યને ખસેતે લાભ થાય. ખેતીવાડીના પ્રધાન સાથે વાટાઘાટ કરી વિસાપુરમાં એક કામ કરવાની યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે.' બધી જેલોમાં એવી વ્યવસ્થા થાય તો ખોટું નહિ.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) દુનિયાનાં અદ્ભુત કારાગૃહો

“શિક્ષા સુધારક અને નિવારક હોવી જોઈએ” એ સૂત્ર ખ્યાન ખેંચે એવું છે; કેટલાંક રાજ્યોએ તેના અખતરા કરવા માંડ્યા છે અને તે ધોરણ પર ચોતાનાં કારાગૃહોનો વહીવટ રાખ્યો છે, કે જેમાં આવેલ કેદી કેળવણી સાથે ખેડત, સાથે ઉદ્યમી અને સાથે વકાદાર થાય. આ લેખમાં એવાં કેટલાંક કારાગૃહોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉત્તર અમેરિકામાં ફેનેગા નામે દેશ છે. ત્યાંના ટોરોંટો શહેરથી અમુક માઈલ છે એક કેદખાનું છે. સામાન્ય કેદખાનાથી તેની રચના બુદ્ધિ જ પ્રકારની છે. તે કારાગૃહની ચારે બાજુએ નથી ઊંચી ઊંચી વંડીઓ, તેમ જ નથી લોહાનાં ફાટક, કે નથી લોહાની મળીથી ઘેરાયેલી કાટડીઓ; ત્યાં અંધારી કાટડીઓ નથી, સંતરી નથી, વોર્ડ નથી તેમ જ વોર્ડરોની દેખરેખ પણ નથી. ત્યારે ત્યાં છે શું ?

ત્યાં તો સાંધારણ ઝૂપડીઓ બની રહી છે. સાધારણ ખેડોનેની માફક ત્યાંના કેદીઓ ખેડજીવનનો લડાવો લઈ રહ્યા છે. તે ખેતરોમાં કામ કરે છે, અને અનાજ પકવી પોતાનું રક્ષણ ગેળે છે. ત્યાં જઈને જોનારને એ કેદખાનું છે એવો ખ્યાલ સરખો પણ આવતો નથી. અજાણ્યને તો એ ખેડોનેની વસ્તી જ લાગે.

આ કેદખાનામાં દેનેગના બચકર કેદીઓને લાવવામાં આવે છે. અહીં દરેક કેદીને જમીન ખેડી અથવા પકવવું પડે છે. તેમને ગાય બગદ વગેરે પશુઓ પણ પાળવાની છૂટ

હોય છે, દૂધ-ધીની આથી તેમને પુષ્ટિ મળે છે. કેદીઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં અનાજ, અને દૂધ-ધીનો ઉપયોગ કેદીઓને જ કરવાનો હોય છે; અને તેથી વધારાનું અનાજ વગેરે વિના મૂંઝવે ફેંટા દેવામાં આવે છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે વધેલું મીઠાને બંધારમાં કેમ સરતે મૂંઝવે વેચવામાં નથી આવતી? એટલા માટે કે ધંધાદાર ખેડૂતો કે જમનો ખેતી પર જ આધાર છે તેમને નુંકસાન ન થાય. કેનેડાની અંદર ખેડુતોના સંરક્ષણનો કાયદો છે, તેને પૂરેપૂરું માન અપાય, અને એ કાયદોને હેતુ સચવાય, એટલા માટે ઉપસા કેદખાનામાંથી ઉત્પન્ન થતું અનાજ વેચવામાં આવતું નથી.

કેનેડાના ખેડૂતો નીચેવર્તી વસ્તી પહેરે છે, અને તે જ જાતનો વસ્ત્રો આ કારાગારના કેદીઓ પણ પહેરે છે. તેથી અગ્નિપ્રવાને ઓળખતાં મુશ્કેલી પડે કે આ તે કેદી કે ખેડૂત ! કેદીઓની ઝારડીઓ મોટી અને પુષ્કળ હવા-અજવાળાવાળી હોય છે. દરેક ઝારડીમાં ૫૦-૬૦ પક્ષી દળાય છે. તે પક્ષી પર ભારતીય જલોની માફક એક સાદડી અને એ ૨૫ જ હોતાં નથી ! જાંઘી ઊંચી દિવાલો તથા પૂરતો જાપ્તો ન હોવા છતાં વ કેદખાનામાંથી નાસી જનાર કેદીની સંખ્યા બહુ જ થોડી હોય છે.

આ કેદખાનામાં ૫૦૦ કેદીઓ રહે છે. નવા આવનાર કેદીને પ્રથમ કાર્ય તરીકે સોર્ગદ લેવરાવવામાં આવે છે કે તે કેદી અહીંથી ભાગવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. આ કેદખાનાના અધિકારી મેજર જેમ ૩૦૦ કબ્જા મોરિસન માનસશાસ્ત્ર બહુ સારું જાણે છે. તેઓ કેટલાંય વર્ષ સુધી પોલિસ તથા જલર તરીકે સંકળતાથી કામ કરી ચૂક્યા છે. તેઓ કેદીને જોતાં જ તેના અંદરના ઉપરથી કેદીના સ્વભાવનું પરીક્ષણ કરી લે છે. મેજર મોરિસન કહે છે કે “કેદી આરંભ જેવો છે. વિશ્વાસપાત્રતાને માટે આરંભ કામ મશ્હૂર છે; આરંભ પોતાનો પ્રાણ પાળે આપવામાં પાછો પડતો નથી, તેમ કેદી ઉપર પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસની નબરેથી જોતાં તે કેદી બહેકા જતો નથી. પરંતુ તે પ્રાણ અપવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે. જો તેની પ્રત્યે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ બહુ કરીએ તો જરૂર તેનું માનું પરિણામ નીપજે છે.” તાળાં અને સંશસ્ત્ર સંતરીઓનો પહેરો એ શું ખતાવે છે? કેદીઓ પ્રત્યેની અવિશ્વાસ.

મેજર મોરિસને પોતાના આ પ્રયોગથી અનેક કેદીઓનાં જીવનનું પરિવર્તન કરી નીપજ્યું છે. ધંધા કાર્મ પણ રીતે ન સુધરી સકતા કેદીઓ મોરિસનના વ્યવસ્થાપૂર્ણ કારાગૃહમાં આવી સુધરી ગયાં છે. તેમને આ પ્રયોગમાં સારી એવી સફળતા મળી ગણાય.

આવી જે જાનનું એક કારાગૃહ પશ્ચિમ સ્વીડનમાં છે. જ્યાં નથી કોટડીઓ કે નથી ફરતો ચોમેર દિવાલો. કેદીઓ તંદન ખુલ્લા સ્થાનમાં જ રહે છે, કે જ્યાંથી તેઓ ધંધા જે સુગંધતાથી માસી શકે. પરંતુ ના, તેમ નથી થતું. ત્યાં આંધનાર કેદી પોતાના વચનને પ્રાણથી પણ અધિક ગણી ભાગવા પ્રયત્ન કરતો નથી.

આ કેદખાનાનો છેલ્લો દર્શ વર્ષનો ઇતિહાસ જણાવે છે કે અહીંથી એક પણ કેદીને નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન સંરખો પણ કર્યો નથી. કારાગૃહનાં સ્થાન પર હેખરેખ રાખનાર અંધવા સિપાઈ રાખવામાં આવતા નથી. કેદી ભાગવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી પછી સ્વતંત્ર રીતે બધે ફરીફરી શકે છે; પણ તેમનાં આચરણ વખાણને પાત્ર હોય છે. નવા આવેલા કેદીને જોતાં કેદી તરત જ સમજાવે છે કે, “પ્રાણ જીવ પણ વચન ન જીવ. વિશ્વાસપાત્ર કરી અંહાથી નાસી ને છૂટેજે. કારણ કે તેથી અમીરી સર્વની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચે.”

નવો ફેદી પોતાના જૂના મિત્રોની સલાહને સોનેરી શિખામણ માની તેનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરે છે. આ તે કેદખાનું કે આત્માની શુદ્ધિનું યત્નસ્થાન !

ફિલિપ્પાઈન ટાપુમાં ક્યુબા નામે સ્થળ પર પણ એક આશ્રયકારક અને આદર્શ કારાગૃહ છે. આ કારાગૃહમાં ૨૮૦૦ ફેદીઓ રહે છે. ફેદીઓને રહેવા માટે પાંચ ગોળાકાર મકાન છે, અને તેની દરેક કોટડી (Cell)ની આગળ આંગણું (બેઠક) છે. હમેશાં શુદ્ધ અને સુખકારક હવા તથા પુષ્કળ અન્નપાત્રું આવી શકે તેવી તે કોટડીઓમાં ગોઠવણ છે, અને દરેક કોટડીમાં સૂર્યનો તાપ સહેલાઈથી આવી શકે છે.

કોટડી દીક્રા એક જ ફેદી. તે કોટડીઓમાં એકેક ખાટલો અને એકેક ખુરશી રાખવામાં આવે છે. આ કારાગૃહની બધી જ વ્યવસ્થા કેવળ ફેદીઓને હસતક ! ફેદીઓ જ જેલમાં રાત્રી ચલાવે ! નિયમનો ભંગ કરનારને ફેદીઓ જ દંડ કરે છે. પાંચ ફેદીનું એક પંચાયતમંડળ હોય છે. એક ફેદી ગુન્હે કરતાં બીજીને ફેદી તેની બરાબર દેખરેખ રાખે છે, તે ગુન્હાનો રિપોર્ટ પંચાયત મંડળોને આપી ગુન્હેગારને રજૂ કરે છે. અને પંચાયત મંડળ જે નિર્ણય કરે તે, વાન (જેલના ઉપરી અધિકારી) ને જણાવે છે, ને ત્યારપછી તે ફેદીનો દંડ દરવામાં આવે છે.

આ કેદખાનાને ફરતી ફક્ત ત્રણ ફુટ જ જાગી વંડી છે ! પરંતુ વગર સૂચને જો કાર્ફ ફેદી આ વડી ટપી આગળ જવા પ્રયત્ન કરે તો તેને ગોળીઓ દેવામાં આવે છે. જેલનું બહારથી રક્ષણ કરતા વૉડરો (સિપાઈઓ) ને આ બાબતમાં પૂર્ણ સત્તા મળેલી છે. તેવા પ્રમંચે તેને કાર્ફ મોટા અધિકારીની મંજૂરીની રાહ જોવાની હોતી નથી.

આવા મોટા કેદખાનામાં એક શાળા પણ છે, કે જેમાં ફેદીઓ દૈનિકીત કેળવણી મેળવી શકે છે. એક ફેદીના રોજના બોજનનો ખર્ચ લગભગ ચૌદ આના થવા જાય છે; જ્યારે હિન્દની જેલોમાં A. ક્લાસના ફેદીનો ખર્ચ પેણ દસ આનાથી ઓછો હોય છે !

રશિયામાં જારશાહીના નાશ પછી અને સોવિયેટ સરકારની સ્થાપનાની સાથે અનેક આશ્રયકારક ફેરફારો થઈ ગયા. તે પરિવર્તનો અને મુદ્દારામાં કારાગૃહ સંબંધી પણ મુદ્દારો શાખા કરવામાં આવ્યો છે.

સને ૧૯૩૨ માં લંડનની “ લીગ ફોર પીનલ રિફોર્મ ” માં સોવિયેટ રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડનાં કારાગૃહોની હાલત સંબંધી ચર્ચા ચાલી હતી. મિ. જી. એમ. પ્રિટ કે. સી. તે વખતે પ્રમુખસ્થાને હતા. તેમણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે “ રશિયન કારાગૃહોની મુદ્દારણા એ રશિયન શાન્તિનું પરિણામ છે. ત્યાંનાં બધાં કારાગૃહો સારાં છે, કેમકે સોવિયેટ સરકારના બધા જ સભ્યો જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા સ્થળે જેલગત્રા-જેલનો અનુભવ મેળવી ચૂકેલા છે. ”

ઉપર્યુક્ત મંદારણે એ પણ જણાવ્યું કે રશિયાના એક કારાગૃહમાં ૬૦૦ ફેદીઓએ પોતાની સગ પૂરી થઈ ગયા પછી પણ ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું છે. મિ. પ્રિટના કહેવા પ્રમાણે કારાગૃહની દરેક ઓરડીમાં રશિયો લગાવી દીધેલો છે, જેથી સાંપડાણે ફેદી મધુર સંગીત અને મુંદર ગાયનો સાંભળી આહ્લાદી શકે છે. તે કારાગૃહમાં નથી દિવાલો કે નથી તેના રક્ષક સિપાઈઓ, તેમ જ નથી ફરતી ચોમેર ચોકી. ફેદી ફાજ દેનિસની રમત પણ રમી શકે છે, કારાગૃહમાંથી વખત મેળવી ફેદી પોતાને ઘેર પણ જઈ શકે છે તેમ જ

કેદખાનાની બહારથી વસ્તુઓ પણ ખરીદી લાવી શકે છે. આવાં નમૂનેદાર કેટલાંય કારાગૃહો સોવિયેટ રશિયામાં છે, કે જ્યાં કેદીઓનું જીવન નમૂનેદાર બનાવવામાં આવે છે, અને મુદત પૂરી થતાં તો તેનામાં એટલો સુધારો થઈ જાય છે કે તે દરેક કેદી સભ્ય નાગરિક બની રહે છે એ સર્વનું માન સોવિયેટ સરકારને ઘટે છે.

હિંદનાં કારાગૃહો ! તમારી શી દશા ! કેટલો ખર્ચ ! કેટલું રક્ષણ ! છતાં સુધારો કેટલો ? એકનો એક કેદી જેલમાં કેટલીય વખત આવી જાય છતાં તેના જીવનમાં 'સુધારો' થવા પામે છે કે કેમ તેનો ક્યારેય કોઈએ વિચાર સરખાય કયો જણાવે નથી.

જેલમાં જઈ આવેલ જ જેલનાં દુઃખો જાણી તેમાં સુધારો કરી શકે. કોંગ્રેસના એક એક સભ્યને જેલનો અનુભવ છે, અને તેથી એની આશા સાથે વિરમીશું કે ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસના હાથમાં રાજતંત્ર આવતાં હિંદનાં કારાગૃહો સુધરવા પામે. *

‘સુરાજ’

(૯) મરિજદ પાસે સંગીત

હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનાં કેટલાંય કામીય રમખાણો મરિજદ પાસે સંગીત થાય કે ન થાય એ પ્રશ્નથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે.

આ મુદ્દા પર ‘ડોન ઓવ્ ઇન્ડિયા’ માં ડૉ. આર. અહમદ લખે છે:—“ પેરીસમાં નરડીન ડે પ્લેન્ટસ પાસે આવેલી એક સુંદર મરિજદમાં હું ગયેલો. અહીં હજારો શ્રદ્ધાળુ લોકો દરરોજ આવતા હોય છે. આ મરિજદની લગભગ અડીને જ એક રેસ્ટોરાં ચાલે છે અને એ રેસ્ટોરાંનો વહીવટ એ મરિજદના કાર્યવાહકોના હસ્તક જ ચાલે છે. પ્રભાતના પહેલા પ્રહર સુધી અહીં સંગીત ચાલ્યા જ કરે છે, તદ્દપિ કોઈ પણ બંકિત કશોય વાંધો લેતી નથી. અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે ‘મરિજદ આગળ સંગીત નહિ’ એવો થેલો અસંભવિત વિચાર કોઈ પણ દેશમાં પ્રચલિત નથી. મોરોકકો, ઇજિપ્ત કે તુર્કિસ્તાનના મુસલમાન ગિરાદરો આવી કોઈ પણ વસ્તુથી તદ્દન અનભિન્ન છે, છતાં આપણને તો એવું જ મનાવવાનો આગ્રહ થાય છે કે મરિજદ આગળ સંગીત કરવાની રજા ન હોઈ શકે. એ દૃષ્ટાંતનો રિવાજ છે, હું અમારા ધર્મગ્રન્થની સંજ્ઞાનોને અદ્વૈતીઆ, કેરો કે ઇસ્તંબુલનાં જામરોની મુલાકાત લઈ આવવાનું કહું છું. ત્યાંની સ્થિતિ નજરે જોતાં વેત જ તેઓ પોતાના મતાગ્રહો ફેરવશે.” પણ, તો પછી, હિંદમાં જ આવેલો બધો ફરક શા કારણે ! *

અ. ના. મોદી.

(૧૦) શરીરબળનું કેન્દ્રસ્થાન

“વર્ષો થયાં શારીરિક કેળવણીના અભ્યાસીઓ એ વાત જાણે છે, જાપાનીઓના ગિયુ-ગિત્સુ આદેશોમાં પણ એ જ કહેલું છે; ‘પેટુમી તંદુરસ્તી ને બળ ઉપર આખા શરીરની તંદુરસ્તી ને બળનો આધાર છે.’ હિંદુઓની ૩૦૦૦ વર્ષો ઉપરની અજબ શારીરિક કેળવણીમાંથી પણ મને એ જ બાબત જાણી આવે છે; કારણ કે તેઓની એક મુખ્ય કસરત એ છે જે પેટુવાળા ભાગ (જેમાં જઠર, આંતરડાં, કાળજી વગેરે ભાગો છે) ને મજબૂત બનાવે છે. અને તેઓ કહે છે કે જ્યારે તે ભાગ મજબૂત હશે, ત્યારે જ બાહ્ય મજબૂત હશે.

*હિંદી પરથી.

X Prabuddha Bharata ના તંત્રીશ્રીની એક નોંધમાંથી.

હિલગીરીની વાત છે કે ધણી અમેરિકનો આ ખાખત અવગણે છે.

લેખકે સૌ પહેલવાનોને પ્રશ્ન કરેલો: "શરીરચળાની ચાવી ક્યાં?" બધાઓનો જવાબ એક હતો: 'પેદુમાં'. શરીરના ખીન્ન અવયવોને ગમે તેટલા ખીલવીએ ને મંજૂરૂત બનાવીએ, પણ પેદુવાળો લાગ નમજો હોય તો માણસ અર્ધતન્દુરસ્ત ને અર્ધસશક્ત ગણાય. પેદુવાળો લાગ ત્યારે થાકી ગય ત્યારે શરીરના ખીન્ન અવયવો કામ કરી શકશે નહિ; ને માણસને ઘણુંખરું થાકે ત્યાં જ લાગે છે. *

‘અનિલ હલેરી.’

(૧૧) બકરીનું દૂધ ને તેના ફાયદા

બકરીમાં ક્ષયનાં જંતુઓ રહી શકતાં નથી, એટલે બકરીનું દૂધ સલામતીથી પી શકાય છે. એને ગરમ કરવાની બિલકુલ જરૂર રહેતી નથી; એટલે એનાં પોષક તત્ત્વો પણ નાજૂદ થતાં નથી. તાણીના ફેચ સંરોધક, પ્રોટેસ્ટ નોકાઈ જણાવે છે કે પેરીસમાં લગભગ એક લાખ ત્રીસ હજાર બકરાં કતલખાનામાં લાવવામાં આવે છે તેમાંથી ક્ષયનાં જંતુવાળું એક પણ બકરું માંસ-અન્નદોકા રોધી શકતા નથી પ્રશિયામાંનાં સુડતાળીસ હજાર બકરાંમાં માત્ર ૪૧ ટકા બકરાં જ એવાં જંતુઓ ધરાવતાં નજરે ચડ્યાં હતાં. પ્રશિયામાં તો એક એક બકરાને ક્ષયનાં જંતુઓ માટે તપાસવામાં આવે છે. તેમાંથી માત્ર ૫૫ ટકા બકરાંમાં જ સરેરાશ ક્ષયનાં જંતુ હોવાનાં ચોક્કસ ચિહ્નો જણાય છે.

બકરીના દૂધમાં લોહનું સારું પ્રમાણ હોય છે, એટલે લોહીનું પાણી થઈ ગયું હોય એવા દર્દીઓને તે ઘણું જ માફક આવે છે.

રોગનાં જંતુઓની વાત જાણીએ મુઠ્ઠીએ તો ય બકરીનું દૂધ ઘણી જ સહેલાઈથી પચાવી શકાય છે, એ બિના ખાસ નોંધવા જેવી છે. બકરીમાં ચરબીના સંચય માટે બહુ જ થોડી જગા હોય છે. વળી એનું દર્દી સહેલાઈથી પ્રવાહી બની ગય છે. ગાયના દૂધનું દર્દી ઘટ બનવાથી ઓગળતાં વાર લાગે છે, એટલે નાલુકે બાલકો કે નજીગી પાચનશક્તિવાળાં મનુષ્યોને બકરીનું દૂધ ખાસ માફક આવે છે. ગાયનું દૂધ પચતાં વાર લાગે તેના પ્રમાણમાં ઘણા જ થોડા સમયમાં બકરીનું દૂધ પચી ગય છે.

તથા જુદા પ્રકારનાં દૂધનીં સરખામણી

	બકરી	ગાય	મનુષ્ય
પાણી	૮૬-૪૫	૮૭-૪૦	૮૬-૪૦
ચુકે પદાર્થ	૮૫	૭૫	૯૦
ફેસીન	૩૦૦	૩૦૦	૧૦૦
આલ્બ્યુમીન	૧૦૦	૪૦	૧૨૦
ચરબી	૪૨૦	૩૭૫	૩૫૦
શાકર	૪૫૦	૪૭૦	૭૦૦૦

* Charles P. Roth in 'Physical Culture' for July '34.

x The Modern Review August 1934 Page 207

(૧૨) ઢારનો વિમો

હિંદમાં ઢારનો વીમો ઉતારવાની વાત બહુ જાણીતી નથી.

ઢાર ખેડૂતોની સંપત્તિ છે. દાહોદ ને ઝાલોદ તાલુકા જેવા પછાત પ્રદેશોમાં ખેડૂત પોતાનાં કાલતુ નાણાં ઢાર ખરીદવામાં રોકે છે. ઢાર ખરીદવાં ને વેચવાં એ ત્યાંના બજારમાં ચલણી નાણાં વટાવવા બરાબર છે.

સારાં ઢાર વિના આ જમાનામાં સંતોષકારક ખેતી થતી નથી. નબળાં ઢારોનું મરણ-પ્રમાણ પણુ દિનપ્રતિદિન વધતું જ જાય છે. ખેડૂત ગરીબ છે. બળદ માટે માગી આણેલાં નાણાં નકામાં વેડફાઈ જાય છે. આવી મદદ નાણાંને બદલે બીજી રીતે આપવામાં આવે તો અસર્વજ્ઞ દેવાં નાણુદ કરી શકાય. આવા પાપના પ્રતિકાર તરીકે ઢારનો ફરજિયાત વીમો ઉતારવાનું થાય તો ખૂબ જ કામ લાગશે.

ઢારનો વીમો ઉતારનારી મંડળીઓ પ્રથમ ધ્વજદેશમાં ઉભી થઈ હતી. ત્યારપછી તો બીજાં ભાગોમાં પણ એનો સારો પ્રચાર થતા પામ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ એવી કેટલીક મંડળીઓ જન્મ પામી હતી; પરંતુ માત્ર અંકલેશ્વર તાલુકાની એક જ ટકરી રહેવા પામી છે. એમના કામકાજનો વિસ્તાર પણ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો જાય છે. તે 'અંકલેશ્વર તાલુકા કેટલ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી'ના નામે ઓળખાય છે. આ પ્રયત્નો આમ સફળ થયા પછી સેન્ટ્રલ બેંક દ્વારા લેન લેનાર દરેક વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછા એક ઢારનો વીમો ઉતારવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવેલું છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં વાઘરા તાલુકામાં બીજી એક એવી મંડળી ઊભી કરવામાં આવી છે. ને તેમાં પણ એની એજ શરત કરવામાં આવી છે.*

(૧૩) સ્વદેશીની નવી વ્યાખ્યા

અખિલ હિંદ સ્વદેશી સંઘની સ્વદેશીની વ્યાખ્યામાં વ્યક્તિગત કારીગરોએ અગર તો તેમનાં કુટુંબોએ અથવા તો ઓગરો જાત રીતીય તથા ધંધાને લગતી સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપનાર તેમ જ ઉત્પન્નની યોજના અપનાવનાર થા તો કાચા માલની ખરીદ કે તૈયાર માલના વેચાણ માટે ભંડારમણ મુજબ વર્તનાર વ્યક્તિગત કારીગરો મજુરો કે કેળવા-યલા ધંધાદારીઓનાં સહકારી મંડળોએ આ દેશમાં તૈયાર કરેલી દરેક વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. એટલે લાડૂતી મજુરીથી નહતા તમામ ઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પન્ન થતી તમામ ચીજોને બહિષ્કૃત ગણવામાં આવી છે, એટલે 'સ્વદેશી'નો નીચે મુજબ અર્થ કરી શકાશે:

“ હિંદમાં બનેલો-ધરમાં કે દેશમાં બનેલો-સહકારી રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલો માલ.”

આ નવી વ્યાખ્યા, સ્વીકારવામાં આવે તો સ્વદેશી હિલચાલમાં જખરી ક્રાંતિ થાય એમાં કોઈ જ શંકા નથી. ચાલુ માન્યતામાં ઘણાં ગંભીર ફેરફારો કરવા પ્રયત્ન કરવો પડશે; છતાં થ આ એક જ વ્યાખ્યા એવી છે કે જેને પરિણામે આ દેશ વધારે સારી સામાજિક બ્યવસ્થા તરફ સરળતા ને શાંતિથી દોરશે; એથી વ્યક્તિઓને નાહક ખોટાં દુઃખ સહન કરવાં પડશે નહિ ને રાષ્ટ્રના તાર્ત્વિક સાદાધવાળા મજુરી કરનારની શુદ્ધ શુદ્ધિને પ્રેરણા પાનાર ને દેશબંધુઓ સહેલાઈથી જવાબ વાળે એવા આર્થિક જીવનમાં અંધાધૂંધી ફેલાશે નહિ.*

રમણીકલાલ દલાલ

* The Modern Review for August 1934.

* The Modern Review, for, August 1934.

વહદત^૧

ગઝલ

જતો હતો હું મંદ્રેસાની મહીં જ્યારે,
જની કિતાબ સાથ આવતી તું ત્યારે :
થયો ખલાસી હું ત્યારે જની તું નીકાં—
ન જાણ્યું ફેંકશે મને કયા કિનારે !

મજ્યાં આપણે એકાંત મહીં પહેલાં,
તને યાદ છે, થયું શું તે સવારે ?
હજાર આફતાબ^૨ શુદ્ધ થયા^૩ મછી તે,
કરી સદા^૪ મેં ચડી પ્રેમના મિનારે.

જની તું સાજ જાન્યો જ્યાહરે હું ગાયક,
જની મેહરાબ,^૫ મુજબર^૬ હું જાન્યો ત્યારે.
નિહાળી શુલ તને, બુલબુલ હું જની બેઠો,
દીધું ચિરાવા હોંશથી તેં જિગર ખ્યારે !

થયો જહરે હું મયકશોની^૭ મહીં ત્યારે,
જનાવી જામ તને ચૂમી વાર વારે :
મકરબ^૮ ગયો પતીલના ભાગ્ય તણો નાસી—
લગામ ! તું જ રહી માત્ર હાથ મારે !

પતીલ

૧. અફઘા. ૨. વૃષ. ૩. આયતી મયા. ૪. સદા. ૫. મસ્જિદમાં કાજાની તરફ પશ્ચિમ દિશાએ એક કમાલ હોય છે તે. ૬. હરગાદમાં કામ કરનાર. ૭. દારૂ પીનાર. ૮. પેગલ.

ચિત્રપરિચય

[આ અંકમાં 'મોના લીસા' વિષે કવિ શ્રી શ્રીધરાણીનું કાવ્ય અને મુખપૃષ્ઠ ઉપર એનું ચિત્ર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એના રસોપભોગમાં સહાયક નીવડશે એમ માની એ ચિત્ર વિષેની નીચેની માહેતી અત્રે ઉતારીએ છીએ.]

જેમ આપણી પૃથ્વીના પેટાળમાં તેમ આપણા ચિત્ર-જગતના ભીતરમાં પણ વારેવારે કેટલાક જળરહસ્ત ધરતીકપો થતા જ રહે છે ! એવો એક છેલ્લામાં છેલ્લો ધરતીકંપનો ધડાકો બ્રિટિશ રાજધાની લંડનમાં રવા પામ્યો છે અને તેની ચોંકાવનારી અસર સારા થે કલાવંત જગત ઉપર ફેલાઈ રહી છે.

એક અંગ્રેજ સંગ્રાહક લોર્ડ બ્રાઉનલોએ હમણાં જ જાહેર કર્યું છે કે લિયોનાર્ડો ૩ વિંસીએ ચીતરેલું વિશ્વવિખ્યાત 'મોના લિસા'નું ખરેખરું અસલ ચિત્ર તેના પોતાના કબજામાં છે અને પારીસના જાણીતા લુવના કલાસંગ્રહમાં તો તેની માત્ર નકલ જ ખડી છે.

મોના લિસાને જાણુતી આખી આલમમાં આથી બારે સનસનાટી ફેલાવા પામી છે. મોના લિસા વિષે આવા અજાણખીના આંચકાઓનો અનુભવ આપણા ચિત્ર-જગતે આ કાંઈ પહેલો જ વાર લીધો નથી. લિસાનું વિંસી કૃત મૂળ ચિત્ર તો અમારા દેશમાં છે ને અન્ય સ્થળે તે હોવાની વાત સાવ ખોટી છે, એવી અફવાઓ અત્યાર આગમત્ર ચિત્ર-ત્રિપ જગતને કહે અનેક વાર અચકાઈ ચૂકી છે; આ વળી એવા જ પ્રકારનો છેલ્લામાં છેલ્લો ધડાકો—ખરેખર તો ધુમા—હોય એ તદ્દન બનવાજોગ છે.

આ નવી જાહેરાતના સત્ય-અસત્યની ચર્ચા હવે જાણકારો અને પરીક્ષકો મહિનાઓ લગી કર્યા કરશે. પણ આપણે તો પ્રસંગાનુસાર જગતના એ સર્વેથી ચર્ચારિપદ, મહાન મોહક લોકપ્રિય ચિત્રની જાણવાજોગ જીવનકથા જાણી લઈ તેટલાથી જ સંતોષ ધરીશું.

આજથી આરસોને ઓગણીત્રીસ વર્ષ પહેલાં મહાન ચિત્રકાર, સંગીતવેતા, યંત્રશાસ્ત્રી, પ્રતિભાકાર અને યોજક લિયોનાર્ડો ૩ વિંસીને એક યુવાન સ્ત્રીની તસ્વીર (Portrait) ચીતરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ખીજા બધાઓથી ભુદી પડતી આ યુવતી કાંઈ વિશિષ્ટ જ વ્યક્તિ હતી. એ કાંઈ ખાસ અસાધારણ સ્વરૂપવતી નહોતી, પરંતુ એના ગૌર વદનમાં કાંઈ આકર્ષક પણ એક અજાણ વિપરીત પ્રકારનું સૌંદર્ય તો હતું જ; અને પોતાના સમયમાં સારા થે રોમ અને ફ્લોરેન્સમાં અલગ કિસમનું મુખ-સૌન્દર્ય ધરાવતી એ લલિત લલના સર્વેનું લક્ષ ખેંચતી બધાને મોંએ ચડી રહી હતી.

આ બાલુનું નામ મેડોના લિસા. નેપોલસના એક શ્રીમંત વેપારી એનોખી દેલ ગીઓકો-ન્ડોની એ પત્ની હતી. જોનારાઓને હેરાન કરી મૂકે એવાં એનાં અકળિત માર્મિક સ્મિત ઉપર તથા સર્વેને ત્વરાપૂર્વક આકર્ષી લેતાં એનાં નેત્રા આદિ મુખમુદ્રા તેની આબેહૂય છટા અને ખંડુ-સમેત ઉતારવા માટે કલાકાર લિયોનાર્ડોએ પોતાની નમામ શક્તિ ખરચી નાખી હતી. ત્યારે ત્યારે એ લાવણ્યવંતી લિસા જુખી ચિતરાવવા એની સામે બેસતી

ત્યારે પ્રત્યેક વેળાએ ત્યાં ખાસ રાખેલું વાઘસંગીત ચાલી રહેતું. 'ઝીયર' અને 'વીઓલ' જેવાં મીઠાં વાગ્ગિયોના મધુર સરોની અદ્ભુત અસર સિસાને તેનાં સ્વભાવમાંથી દૂર કરી દેવળ નૈસર્ગિક મુખમુદ્રા અર્પવામાં ઘણું સલાહકારી અર્થ પડતાં. સિયોનાડો આ જાણુતો અને તેથી જ ઉપરોક્ત વાઘો ત્યાં ખાસ વગાડવામાં આવતાં. આમ મેડોના સિસાની તસ્વીર ઉતારવા પાછળ સિયોનાડોએ ચાર પૂરાં વર્ષ ખેંચી કાઢ્યાં અને સિસાનાં અમમ્ય નેત્રો તથા અકલિત રિમ્પતને અવનીમાં અમર કર્યા.

તૈયાર થયા બાદ, કોઈ મહાપુરુષ પેઠે મહાન ચિત્ર થવાને સર્જાએલું સિસાનું આ પ્રતિમાચિત્ર રોમ તથા ફ્લોરેન્સનાં ચિત્રાલયોમાં પ્રદર્શિત થયું. ફ્રાન્સિસ પહેલાંએ તેને ૪૦૦૦ સોનાના ફ્લોરીનની (એટલે કે ૧૨,૦૦૦ પાઉંડની) આદશાદી કિંમતે ખરીતું અને તેને પારીસના 'પેલેસ રોયલ'માં લઈ જવામાં આવ્યું. આગળ જતાં સિસાના એ ચિત્રને લૂવના વિખ્યાત સમન્વસ્થાનમાં મૂક્યું. ત્યાં ચાર સદીઓ લગી તે ઘણુંઘણું પ્રેક્ષાયું અને બહુબહુ પેકાયું. દટાલિયન ભાષામાં 'મેડોના' શબ્દનો અર્થ 'My Lady' થાય છે. ફ્રેચ લોકોએ આ મેડોનાનો ઉચ્ચાર 'મોના' કર્યો અને તે ઉપરથી આ ચિત્રને 'મોના સિસા'નું નામ મળવા પામ્યું.

લૂવમાં વિરાજમાન થયાને એને લાંબો કાળ ગયો નહિ એટલામાં તો જીવંતી સિસાનાં વિધિરિત રિમ્પત જેવું જ ચિત્ર માંહેનું એ અજન્મ રિમ્પત લોકોની તરેહવાર ચર્ચાનો વિષય બનવા માંડ્યું. જે કામદારોએ સિસાના ચિત્રને દિવાલે ચડાવેલું તે માંહેના કેટલાંક બેદલરેલી રીતે મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાર બાદ જે તરણ કલાકાર એ મૂળ ચિત્રની પહેલી નકલ બનાવવા રોકાયેલો તેણે આપઘાત કર્યો, અને તસ્વીરનું અવલોકન કરતી અનેક તરણીઓ પોતે કહેવા લાગી કે આ ચિત્રમાં તો નવું 'વરીકરણ' છે. એ અમને વશ કરે છે એટલું જ નહિ પણ અમુક વર્તાવ કરવા તરફ પણ દોરે છે. કોઈ કોઈવાર તો અમે અસાધારણપણે વર્તીએ છીએ અને કાંઈ ખોટું ખરાબ ચુના જેવું કરી નાખીએ છીએ તેમું મૂળ કારણ આ ચિત્રની જ માફી અસર છે. ટૂંકમાં, જેવી છીર્તિ સ્થિતિશ અઝિયમમાં રાખેલાં પેલાં અદ્ભુતમયક ને પ્રાણધાતક ગણાનાં દર્શિષિયન 'મગી'ઓએ મેળવેલી તેરી જ ચર્ચારપદ નોંધેલીભરી ખ્યાતિ વખત જતાં, યુગો અગળ જ ચુગ્તર પામેલી આ દટાલિયન મુંદરીના વિંશીએ બનાવેલા પ્રતિમાચિત્રને મગી. અને જોતજોતામાં તો દુનિયાના મહાન ચિત્રપરીક્ષક વચ્ચે માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસી ઉસ્તાદો વચ્ચે આ તસ્વીર તેની અજન્મ અકલિત રિમ્પતવાળી મુખમુદ્રાને લીધે ભારે તથા ચાતુ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી.

કોઈકે જાહેર કર્યું કે સિસાનું એ રિમ્પત અશુભ, મલિન અને દુષ્ટ પ્રકાર સૂચવે છે. કોઈકે મન આપ્યો કે કોઈ જીવંતી મુંદરીના ચહેરાને મુરદાનાં રિમ્પત સાંધે કળાકાર ચીંતણી છે, અને કોઈકે ખુલાસો કરવા લાગ્યા કે 'વાનમાં કાંઈ દમ નથી, ચિત્રકારે કોઈ નંખરેદાર નાનેકડી ચંચળાંના મુખની પ્રતિદ્વિતિ જ રચી કરી છે.' આમ દલ લગી કોઈ નંકો મન પર આવી શક્યાં નથી. અઘાપિ કોઈને સમજ જ નથી પડતી કે ચિત્રાકર્ત સિસાના બીડાયેલાં આંખોને કાંઈ ખૂણે ગુમ મુખ છે કે દુઃખ છે; છપાવેલો ખાર છે કે નિરસાર છે; સ્વપ્ન સંહ્યાવૃત્ત છે કે દખાવેલી દુષ્ટતા છે! જાણીતા ચિત્રવિવેચકો અને કલાપરીક્ષક તથા પારખો આ ઉપાણું કોંઈ સકયા નથી, તો આપણ સાધારણ પ્રેક્ષકો તો મૌન જ ધારણ

કરીને રહે ને ? આમ આ ચિત્રમય કાપડો લલલલાં ભેળંઓને થકવતો આજે લગી એવો ને એવો અણુકલ રલો છે.

આવા નામાંકિત આ ચિત્રની ચારચાર સદીની લાંબી જિંદગીમાં કંઈક રાત્તઓ આવ્યા ને કંઈક રાત્તઓ ગયા; વિનાશકારી ફેન્ય વિલવે મનુષ્યની આખી મનોદશાને જ પલટાવી દીધી; નેપોલિયને યુરોપનો નવો નકશો બનાવ્યો; પાછળથી ફ્રાન્સની પડતી થઈ ને જર્મનીનો ઉદય થયો; છતાં મોના લિસાનું એ અદ્ભુત સ્મિત એના વખાણનારાઓ અને વખોડનારાઓનું છપું અટકાસ્ય કરતું હજી અટક્યું નથી.

હવે આ નામાંકિત ચિત્રને પોતાને કળને લેવા માટે અનેક દિશાઓથી વાળખી ગેરવાળખી પ્રયત્નો થવા માંડ્યા. ફ્રાન્સમાં ત્રીજા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય અમલની સ્થાપના થઈ અને અમેરિકાના અબજપતિઓ પારીસ લાણી ખેંચાયા. લૂવ્રના ચિત્ર-સિંહાસને ચઢેલી 'મોના લિસા'ની તસ્વીરને તેઓએ ફાટી આંખે બેઠી લીધી. તેઓ સમજી ગયા કે અહીં તો એક મહાન ખજાનો પડેલો છે. એને હસ્તગત કરવા એક પછી એક અમેરિકન યુરે-લંડારીઓ બહાર પડ્યા. એ માહેના એકે તો ફેન્ય ગવર્નમેન્ટને દશ લાખ પાઉંડ સુધી પણ આપવા જણાવ્યા; પણ ફેન્ય સરકારે સ્વાભાવિક જ એ માગણીનો એકદમ અસ્વીકાર કર્યો.

આમ વર્ષોનાં વર્ષો વહી ગય છે ને ૧૯૧૧ ના એક સોમવારની સવારે લૂવ્રમાં ભારે ગભરાટ-અકળાટ મચી રહેલો જણાય છે: 'મોના લિસા'ને કાંઈ તફડાવી ગયું ! ચિત્રાલય બંધ થવા પહેલાં તેમાં, આગળથી જ લપાઈ બેઠેલા કાંઈક શાહુચોરાઓ, લિસાના બેદી સ્મિત જેવી જ બેદી રીતે, અખરોટ-વૃક્ષના કાષ્ટ-પટ પર પાડેલા એ પ્રખ્યાત ચિત્રને તેના ચોકકામાંથી કાઢી લીધું ને ઈશ્વર જાણે ક્યાં ને ક્યાં ઉડન છૂ થઈ ગયા. 'Suret' (ફ્રાન્સનો સ્ટોટલંડ યાર્ડ)એ એ ચોરી પકડવા પોતાના સર્વે ઉપાય અજમાવ્યા, પણ મધુરી મોના લિસાનો અથવા તેનું હરણ કરી જનારા તેના ચોર-આશકાનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. લાંબી મુદત લગી ભારે મહેનત કરી થાક્યા બાદ 'Suret' ના સત્તાધિકારીઓ અંતે એવા અનુમાન પર આવ્યા કે મોટી વહેલી પણ લિસા ગુપચુપ પાછી એને સ્થાને એક દહાડો વિરાજમાન થઈ જશે; કારણકે આતું ચિત્ર ભારે મોટી કિંમતે ખરીદાતું મુશ્કેલ છે, અને કાંઈ ખરીદનાર મળે તોપણ તેને ત્યાં એ ગુપચુપ પડી રહે એ વાત જ અસંભવિત છે, કાંઈ નહિ તો ખરીદનાર શ્રીમંતના અંગત મિત્રોને તો એની જાણ થવા પામશે જ. એટલે ચોર નામદારો એ અમૂલ્ય તસ્વીરને આપમેળે એની અસલ જગ્યાએ સ્થાપિત કરવાના જ.

નામીયા ચિત્રકાર ગેબ્રિયેલોનું બહુ જાણીતું સુંદર ચિત્ર 'ડયેસ ઓફ ડેવનશાયર' Agnew ખાતેથી આમ જ ચોરાયેલું અને કાંઈ અંડમ વર્ષ નામના આસામીના ઘરમાંથી, તેલપત્રના એક વીંટામાં લપેટાઈને અંધકારમાં પડી રહેલું. એ ત્રીસ વર્ષો બાદ જડી આવ્યું હતું. તેમ જ એક દી મોના લિસા પણ પાછી હાથ આવશે એવી ખાતરી ફેન્ય સત્તાવાળાઓને હતી.

અને થયું પણ તેમ જ. ઈ. સ. ૧૯૨૮ ની એક સવારે ક્રોના લિસાનો એ ગળજનાક મુખ-મલકાટ, લૂવ્રની ચિત્રદિવાલેથી તેના પ્રસંગ-પ્રેક્ષકો ઉપર પાછો ફેંકાઈ રલો ! સત્તાવાળાઓ અને ચોરો વચ્ચે મધ્યસ્થ રહીને કામ કરનાર એક ત્રીજી વ્યક્તિને નાણાંની સારી રકમ આપીને ચિત્રને ફરી કળને કરવામાં આવ્યું હતું.

અદાર વર્ષે મોના લિસા એની અસલ જગ્યાએ ગોઠવાયું, છતાં એનું જીવન-વડન હજી સરળ કે શાંત રહેવા સર્જાયું હોય એમ લાગતું નથી. વખતોવખત એના પાદમાર નામ સાથે છૂટ લેતી કાંઈ કાંઈ અફવાઓ ચાલુ લેકાની જ રહે છે. પાંચદશ વર્ષે એની અસલિયાત પર હુમલો કરનાર દાવાદાર કાંઈ ને કાંઈ અદાર અવતા જ રહે છે. થોડાં જ વર્ષ પર એક અતિ બહાણીતા અમેરિકન ઉડાઉગીરે પંડે જાહેર કરેલું કે તેણે ત્રણ સાથીઓની સહાય વડે મોના લિસાનું ચિત્ર લૂત્ર ખાતેથી ચોર્ચું દતું. ચોરીને એની જ આબેહથ નહોતો એક હોશિયાર પણ રંક કળાકાર પાસે અનાવકાતી હતી. અસલ ખરું ચિત્ર ૧૦૦૮ પાઉંડની કિંમતે વેચાયેલું હાલમાં આલંદરિયા ખાતે વસતા એક શ્રીમંત ઓક પાસે છે ને હાલમાં લૂત્રમાં જે ‘મોના લિસા’ દેખાય છે તે તો ૧૯૨૮ માં પુનઃસ્થાપન થયેલું તેનું નકલ ચિત્ર જ છે.

ઉપકા ધડાકા ઉપર કેટલા યે વખત સુધી ભારે ચર્ચા ચાલેલી. વિંસીની કલમની ખરેખરી મૃતિ કઈ, અને કાંઈ વીસમી સદીના ફ્રેચ કે અમેરિકન કલાકારની નકલ ઉનારેલી તસ્વીર કઈ તેની તકરારનો અંત તો હજી આવ્યો જ નથી, તેટલામાં ચાલુ માસમાં લોર્ડ ક્લાઉનલોના આ બોમ્બગોળાએ ચિત્ર-જગતમાં પાછો હાલાકાર મચાવ્યો છે. ખરુંખોટું તો ભગવાન જાણે, પણ સદી દર સદી નવા લેકાથી ચાલી આવેલી જૂની ચર્ચાઓ પાછી વધુ લેકાથી ચાલી રહેશે—અને હવે પછી ભવિષ્યમાં પણ એવું જ અનંત ચર્ચારૂપદ આ ચિત્ર શતાબ્દિઓ પાછળ શતાબ્દિઓ મૂકતું જતું જીવનુંજીવનું રહેશે.

લોકે માની તો ચકાતું નથી, છતાં લૂત્ર ખાતેની મોના લિસાની જખી અસલ નહિ પણ નકલ છે એવી મજબૂત માન્યતા ધબ્બાએક લોકો ચાલુ ધરાવે છે. ખુદ ફ્રેન્ચ પ્રજામાં એ વિષે મતભેદ પડેલો છે. ચિત્ર અસલ હોવાની વાત જોએ નથી માનતા તેઓ પોતાની માન્યતાના કારણમાં આ પણ એક વાત કહી મંજૂગાવે છે કે ૧૯૨૮ માં લિસાની તસ્વીર લૂત્રમાં ફરીથી ગોઠવાઈ ત્યાર પછીથી યુવાન અજગાઓ ઉપર થતી એની વિપરીત દુષ્ટ અસર સદનર નહ થવા પામી છે !

[ક્રમશઃ]

શ્રી નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ધનામી નવલકથા સુદતમાં વધારો

આ નવલકથા લખી ગોઠવવા માટે ઓરોગર આખર સુધીની મુશ્કેલી રાખેલી છે; પરંતુ તેમાં વધારો કરવાની સૂચના કેટલાક લેખક બંધુઓ તરફથી થતાં, તે હિમેશ્વર (૧૯૩૪) આખર સુધીની કારવામાં આવે છે. આશા છે કે આથી લેખક બાઈ-અદેનોને તેની તૈયારી માટે નોંધતો પૂરેપૂરો વખત મળી રહેશે.

દેશવપ્રસાદ દેસાઈ
બંચો, પરીક્ષક સમિતિ

ગુજરાતી ભાષામાં હું એક નવો શબ્દ ઉમેરવા માગું છું: “શાસ્ત્રાન્ધ.” આજકાલ

અંગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો શોધનારા પોતાના એ શોધો માટે મગફર થાય છે તો તે કરતાં આ શોધ માટે વધારે મગફર થવાનો મને હક છે. અંગ્રેજી ઉપરથી શોધનારને અંગ્રેજી શબ્દનું ઓહું હોય છે; મને અત્યારે એવા કોઈ શબ્દનું ઓહું નથી. તમે કહેશો: અંગ્રેજી શબ્દનું નહિ તો શબ્દ પાછળ રહેલા અર્થનું, વસ્તુનું તો ઓહું હશે જ. તો હું કહું છું એ અર્થ—એ વસ્તુનો પણ મેં જ પહેલો શોધ કર્યો છે.

શોધ કર્યો છે એમ કહેતાં શોધ શબ્દની દ્વિ-અર્થનાથી બચવા માગું છું. અમુક દેનોગ્રાફનો શોધ કર્યો એનો અર્થ દેનોગ્રાફ હતું જ નહિ અને નવું પેદા કર્યું, એવો થાય છે. એવા શોધના અર્થથી હું બચવા માગું છું. શાસ્ત્રાન્ધના મેં નવી પેદા કરી એમ મારું કહેવું નથી; એ તો હતી જ. તે તો શાસ્ત્ર જેટલી જૂની છે. બ્યારથી શાસ્ત્રો થયાં ત્યારથી શાસ્ત્રાન્ધતા થઈ છે. મેં તો તેને માત્ર શોધી કાઢી—જોળી કાઢી છે. અને તેને શબ્દ પણ મેં જ પહેલો આપ્યો છે, એ મારો દાવો છે. જેમ રંગાંધના પહેલાં ડોસ્ટને શોધી કાઢી, તેમ શાસ્ત્રાન્ધતા મેં પહેલી શોધી કાઢી છે.

આ લખીને વાંચું છું ત્યાં ખબર પડે છે કે પ્રસ્થાના છેલ્લા અંકમાં ‘શાસ્ત્રાન્ધ’ શબ્દ વપરાઈ ચૂક્યો છે, અને તે પણ બીજે ક્યાંઈ નહિ ને સ્વૈરવિદ્યારમાં! આ જોડાણો કેમ થયો? એનો ખુલાસો શો? મને લાગે છે પ્રસ્થાનમાં હમણાં હમણાંમાં આઈન્સ્ટાઈન અને એવા એવા મોટા માણસોના વાઢે વખત-કાલ, સમય, કરી વસ્તુ જ નથી, એવા લેખો આવવા માંડ્યા છે, તે કાલે-સમયે પોતે વેર લેવા માટે ઊંધાં વડીને તો આમ નહિ કર્યું હોય? ખરે! આમ થયું હોય તો પણ દશરથના સાપની પેડે મને તે કાલકારક છે. પુત્રવિરહથી દશરથનું મૃત્યુ તો થયું, પણ દશરથને પુત્ર તો મળ્યો! તેમ જાણે મારો શબ્દ મોડાણો પણ મને સ્વૈરવિદ્યાર લખનાર તો કાક મળ્યો! અને કોણ કોનું ચોરે છે તે પ્રશ્નનો નિવેડો કરવો સહેલો નથી. એ તો એક તાત્ત્વિક પ્રશ્ન છે. ધર્મત્વ તત્ત્વ નિહિત

શુભ્યં । એ ખરું છે તેના કરતાં વધારે ખરું એ છે કે ચાંચલ્ય તેવું નિહિતે શુભ્યં ॥ મારે તો જેમ ધાર્મિક લોકો શુક્રમાં રહે છે તેમ જ ચોર લૂંટારા શુક્રમાં રહે છે, અને ચોરલો માત્ર શુક્રમાં સંતારે છે. પણ ચોર તત્ત્વ સમગ્રતઃ એવું નથી એમ કહ્યું તે ઉપરથી હું સોશિયાલિસ્ટ થઈ ગયો છું અને તેથી મિશ્કત માનતો નથી અને તે મારે ચોરી માનતો નથી, એમ રખે, સમજાતા!—તેને અમારે લેખકને આમ કે આમ કંઈ ખાવાનું નથી. મારે જ કદાચ લેખકો સોશિયાલિઝમની વધારે વાતો કરના દશે ! પણ હું તો અહીં ભૌતિક નદિ પાત્ર અતિર્થાનિક અર્થમાં ચોરીનું તત્ત્વ અભેદ છે એમ કહું છું. માળાપ દીકરાને પરણાવે છે ત્યારે પારકા ધરની છોકરી ચોરીથીજ લઈ આવ્યા એમ માને છે, પણ એ નાની સરખી વધુ આખા દીકરાને ચોરી જાય છે, વશ કરી દે છે એમ પણ નથી બનતું ! તેમ જ આ સ્વૈરવિદારનો નવો લેખક મારો એક શબ્દ ચોરી ગયો એમ માની ખુશ થતો દશે; પણ તે પોતે આખો ચોરાઈને સ્વૈરવિદારમાં પકડાઈ જશે તો!—તેની એને કંઈ ખરર છે !

શાસ્ત્રાન્ધ શબ્દ પહેલો કાળે ખોલ્યો. એ પ્રથમ વાંગીને કાઈને થયું દશે કે હવે એ બંને સ્વૈરવિદારલેખકો અંદર અંદર લડીશું ! પણ જરા ખમી મગ્યો. અત્યારે તો અમને લડવાની કુરસદ નથી એટલે લડ્યું નહિ. બાપી ત્યારે કશું કામ નહિ હોય, સ્વૈરવિદાર પણ લખવાનો નહિ હોય ત્યારે લડીશું. આખા દેશનો દત્તિદાસ એ બતાવે છે કે કામ ન હોય ત્યારે જ લડવા સારી રીતે લડી શકાય છે. અને દેશને તો લડવાથી લાભ હોય કે ન હોય, અમારે તો દશે જ; કારણ કે લડવાથી બીજું કંઈ નહિ તો સ્વૈરવિદાર તો ચાલશે જ. પણ હવે મૂળ વિષય ઉપર આવું, નહિ તો કાઈ કહેશે હું પણ વિશ્વાન્તરશ્ચન્દ્ર—સ્વૈરવિદારાન્ધ છું.

ધર્માન્ધતા જેવી જ શાસ્ત્રાન્ધતા પણ એક અંધતા જ છે. માણસને આપણે અંધશ્રદ્ધાગ્ર કહીએ છીએ ત્યાં પણ શ્રદ્ધા અંધ નથી, શ્રદ્ધા કંઈ પ્રાણી નથી કે અંધ હોય; ત્યાં પણ માણસ જ શ્રદ્ધાન્ધ હોય છે. તેમ જ માણસે કરેલ દરેક શાસ્ત્રથી માણસ અંધ બને છે. દિનોપદેશમાં કહ્યું છે :

ધનેઃ નંદાયોદ્દેરિ પગેધાર્મસ્ય દર્શનમ્ ।

તર્પણ સોચનં શાસ્ત્રે યસ્ય નાસ્તદન્ધ એવ ઇઃ ॥

અનેક સંશયો છેડે પડેલ અર્થ લાખવે ।

અત્તુ સર્વતણું શાસ્ત્ર, જેને ના તેડ આંધળો ॥

અહીં શાસ્ત્રને સર્વનું લોચન કહ્યું છે, પણ હું કહું છું કે શાસ્ત્રથી માણસ અંધ બને છે. એ તો લગભગ દરેક શાસ્ત્રને લગતી અંધતા જેવું છે. મહિનશાસ્ત્રી આંકડા જુએ છે, પણ આંકડા પછવાડે વસ્તુ છે કે નહિ, તે જોતો નથી, અને જુએ તો પણ વસ્તુનું મહત્ત્વ માત્ર આંકડાથી આવે છે. શબ્દશાસ્ત્રી શબ્દ જુએ છે, પણ શબ્દની પછવાડે અર્થ-વસ્તુ છે કે નહિ તે જાણતો નથી. અર્થશાસ્ત્રી ધનને જોયે છે, પણ ધનનો શો અર્થ છે તે જાણતો નથી. માનસશાસ્ત્રજ્ઞશાસ્ત્રી પારકાં મન જોવા જાય છે, પણ પોતાનું મન દેખતો નથી. નીતિશાસ્ત્રી નીતિને જુએ છે, પણ માણસના હૃદયને દેખતો નથી. કાવ્યશાસ્ત્રી કાવ્યને

જુએજુનતા કનમ સદિન્ધારો કરે છે એવો આ એવ જી. ધારી એણે લખેલ વખતે ૧૯૦૦ તે અને ધારી એણે લખેલ નિઃશ્ચ એ તત્ત્વજ્ઞનો અપભ્રંશ દશે ।

દેખે છે, પણ ન્યાયને દેખતો નથી. ધર્મશાસ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રને દેખે છે, પણ ધર્માધર્મને દેખતો નથી. વિવેચનશાસ્ત્રી શબ્દ, વ્યાકરણ, પિંગલને દેખે છે, પણ રસને દેખી શકતો નથી. વિશેષ શું કહું? મારા એક મિત્ર મસ્તિષ્કવિદ્યાના અભ્યાસી છે. તે મારું ગાયન સાંભળીને હમેશાં કહેતા કે મને ગાતાં નથી આવડતું. પણ મારું માથું જોઈને તેમણે કહ્યું કે હા, મને ગાતાં આવડે છે! અને એક મહાન હસ્તરેખાશાસ્ત્રી માણસનું શરીર જોઈને તે જણતો છે કે મૂએલો છે તે નથી જાણી શકતા, પણ તેના હાથની રેખા જોઈને જ તે નક્કી કરે છે!

પણ જોને, કોઈ ખરેખર માની જતા કે મને ગાતાં આવડે છે. એ તો મેં અમથો દાખલો આપેલો. અને દાખલો ખરો હોવાની જરૂર નથી. જેમ વાનાં ખોટી હોય અને તેથી જગતનું સાચામાં સાચું સત્ય વ્યક્ત થાય છે, જેમ દાખલો ખોટો હોય — ત કલકે વીસ માર્ગલ ચાલે છે, કે ૧૫૦ માર્ગલ ચાલે છે અને ૫૦૦ માર્ગલ ચાલે છે એમ કરીને દાખલો શરૂ થાય છે ત્યારે એ નામના કોઈ માણસો ચાલતા કે કોડતા હોતા નથી. એક વેપારી ઘીમાં તેલનો ભેગ કરે છે વગેરે દાખલો શરૂ થાય ત્યારે પોલીસના કોઈ માણસો એ દગાખોર વેપારીને પકડવા નીકળતા નથી—અને છતાં તેનાથી ગણિતનું સત્ય વ્યક્ત થાય છે, તેમ દૃષ્ટાન્ત (એને પણ દાખલો કહે છે) ખોટું હોય છતાં તેનાથી સત્ય વ્યક્ત કે સમર્થિત થઈ શકે છે. સાહિત્યમાં શું, વિજ્ઞાનમાં પણ એવું છે ને! દાખલા તરીકે પ્રકાશ પોતે અદૃશ્ય હોવા છતાં ખીછ વસ્તુઓને દૃશ્ય કરે છે! તમને લાગશે કે હું કોઈ અવગણણીમાં ખોલું છું; પણ સત્ય એવું અવગણણીમાં મૂકવું પડે એવું જ હોય છે! એટલે હું ગાતો નથી છતાં ગાયના દાખલાથી વ્યક્ત થતું સત્ય સાચું છે.

x

x

x

મારા સ્વૈરવિહારલેખક મિત્રે પાટિયાં ગંગધી લેખ લખ્યો, અને સમયના બિલટા વહેવાનો લાલ લઈ મારો એક શબ્દ ચોરી લીધો; પણ રામય ગમે તેટલો બિલટો વહે તોપણ જે એક પાટિયું મેં વાંચેલું તે તેમને વાંચવા નહિ જ મળે. એક મોટા શહેરમાં, મોટા રસ્તા પર, મોટી સંસ્થાનું ઝોળખાણુ આપવા માટે, એક મોટું એટલે લાંબું પાટિયું હતું. તેમાં લખેલું હતું: 'ફક્ત બાનુઓના લાભાર્થે આ સુવાવડખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે.' એવું કે એવા અર્થનું. આમાં 'ફક્ત' શબ્દ શા સારુ વાપરેલો, કઈ જૂલ થતી અટકાવવા માટે વાપરેલો તેને વિશે મેં બહુ વિચાર કરેલો, પણ કશો ખુલાસો મળેલો નહિ. માત્ર મારા મનમાં મનમાં અનેક સ્વૈરવિહારો કરેલા અને મનમાં મનમાં ખુશ થયેલો કે વાહ! 'પુરુષોત્તમી શી ઉદારતા કે આખી સંસ્થા ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે જ આટલા પૈસા ખર્ચીને કાઢી! કાણુ' કહે છે પુરુષ સ્વાર્થી છે!!'

પણ મેં એક જૂલ કરી. પુરાતત્ત્વોની પેઠે આનો ખુલાસો શોધવા જૂતકાળમાં શોધખોળ કરવા લાગ્યો. દવ આ મેં એક મોટી જૂલ કરી: જૂતકાળ એક ગુફા જેવો છે. નથી કવિથી ન્હાતાકાલે કહ્યું કે જૂતકાળ ગુફામાં રહે છે! અને ગુફાના અંધારામાં હસી શકાય નહિ. એમ હું મારું છું. દેનમાં કે રાત્રિયામાં કે મોટા ખંડમાં હસી શકાય, પણ ગુફામાં પેશીને હસી શકાય એમ હું માનતો નથી. તમે કહી વાર્તામાં ગુફામાંથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો એમ સાંભળ્યું હોય તો જરૂર માનજો કે આગળપાછળ ત્રણ ચાર વાંચોમાં. ક્યાંક પણ તેઓ દારૂ પીને હસતા હતા એમ પણ આવવાનું જ અથવા એ બધાં જૂનમાં.

હતાં એમ આવવાનું જ. ખીજે તો ક્યાં શું છે તે યાદ નથી, પણ ભદ્રભદ્રમાં તો એવું કંઈક આવે છે. અને મારે મને આ સત્યને માટે એ એક પ્રમાણ બસ છે. એટલે હું પણ જૂનકાળમાં પેદા કે તરત મારું હાસ્ય બિટી ગયું તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે સંસ્થા પ્રથમ “ફક્ત ઊંચી કોમોની યાનુએને માટે” હતી. પછી હાલના જમાનાની ‘સમાનતા’ની ભાવનાને લીધે કે કાણ જાણે સામાટે બધી કોમોની સ્ત્રીઓને માટે તે સંસ્થા ખુલ્લી મુકાનો વિચાર આવ્યો. એટલે તેમણે પાટિયામાં ફેરફાર કર્યો: વાંધો તો માત્ર ‘ઊંચી કોમોની’ એટલા શબ્દનો જ હતો ને! એટલે ‘ઊંચી કોમોની’ શબ્દો છેડી નાખ્યા. ‘ફક્ત’ શબ્દ તો નિર્દોષ હતો! અને જરેજર છત્તિદાસ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે ‘ફક્ત’ શબ્દ રહેવા છતાં ત્યાં યાનુએ શિવાય કોઈ ઈતર મનુષ્યપ્રાણી એ સંસ્થાનો લાભ લેવા પેસી ગયું અને તેથી કોઈ તોફાન થયું એવું છત્તિદાસમાં જણાયું નથી. એટલે ‘ફક્ત’ શબ્દ ત્યાં રહી ગયો. પછી કેટલે વ વર્ષે કોઈ ભાષાશાસ્ત્રીએ ડહાપણ કરીને એ શબ્દ ત્યાંથી કાઢી નાખ્યો!

ગુજરાતનાં મોટાં સહેરામાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન વધતું ગયું છે, તેના દાખલા તરીકે આ પાટિયું કોઈ દિવસ કામ લાગશે.

પણ આ દાખલા ઉપરથી મને સમજાયું કે આ સમાનતાની ભાવના જ, જૂનકાળના જેટલી જ—હાસ્યવિરોધી છે. જેણે હાસ્ય માણવું હોય તેણે બોલશેવિક્રમ કે કોમ્યુનિક્રમ કે સમાનતાની વાતો ન કરવી. જે હાસ્ય બોલવનું હોય તો ઊંચી કોમોએ બીજી હલકી ગણાતી કોમો સાથે એક થઈ જવાની કોઈ દિવસ વાત ન કરવી. હાસ્ય વિષમતામાંથી આવે છે—સમાનતામાંથી નહિ! અને બીજું એ કે જે હાસ્ય બોલવનું હોય તો તેનું જૂનકાળમાં મૂળ શોધવા ન જવું. કોઈ સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે નદીનું મૂળ અને ઋષિનું કુળ જોવા ન જવું. નદીનું મૂળ જોવા જઈએ ને હુંગરામાં આવી ચડીએ તો નકામા સિદ્ધ સાધના બોલ થઈ પડીએ. ઋષિનું કુળ જોવા જઈએ ને કાણ જાણે તેના વંશમાં ઉપર જોનાં કોઈ પ્રાણી જ નીકળે કે કોઈ હલકા કુળનો પુરુષ કે સ્ત્રી નીકળે, અમયું ઠાવું—વગર મહનનું—તેના તરફનું માન ઓછું થાય અને કોઈ દિવસ ઋષિ કોપીને સાપ આપે! તેમ જ હાસ્યનું મૂળ જોવા જાઓ તો તમારું હાસ્ય જ કદાચ બિટી જાય. હલકા લોકોની રેવા એકંદરે હસી શકતા હો, પણ તેનું કારણ જોવા જતાં કદાચ જાહે કે નેઓ બૂખ્યા કે દુ:ખી હોવાથી એમ કરે છે, તો પછી હસવું આવે શી રીતે? માટે હાસ્ય પોષ્ટા ઇન્જનરે હાસ્યની રિથિતિનું મૂળ જોવા ન જવું.

x

x

x

અત્યારે દિંદુરનાન આગળ, જૂદા ગુજરાન આગળ, ગુજરાન આગળ, આખળી આગળ, તમારી આગળ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન કયો છે? તમે કહેશો, સ્વરાગતો કે બિદારના ધરનીકપનો, દરિગનનો કે વેપારની મંદીનો કે.....તો હું કહું છું ના. અત્યારે આખળી પાસે મુખ્ય પ્રશ્ન છે પ્રેમનો! તે પણ મિત્રોનો પ્રેમ નહિ, માળાપ-ફરજદોનો પ્રેમ નહિ, પણ... અરે! પ્રેમ એટલો મુશ્કેલ છે કે તેને માટે બાપા પણ જરૂરી નથી. માત્ર મુશ્કેલીઓ કે પ્રશ્નો જ જૂતની પેઠે કીર્માં થાય છે. કોઈ પુરુષ કહે છે: મારે પત્ની છે પણ પ્રેમ નથી, કોઈ કહે છે મારે પ્રેમ છે પણ પત્ની નથી, કોઈ કહે છે મારે પત્ની છે પણ પ્રેમ બીજી

છે: મારે પતિ તરફ પ્રેમ છે, પણ પતિને મારા તરફ નથી, કોઈ પુરુષ ક્રિયાદ કરે છે કે હું પત્ની તરફ પ્રેમ રાખતો નથી છતાં પત્ની મારા તરફ પ્રેમ રાખે છે, કોઈ કહેશે એક સ્ત્રીવાળા પુરુષથી બીજી સ્ત્રી પરણી શકાય પણ કોઈ સ્ત્રીથી એક સ્ત્રીવાળા પુરુષને પરણી ન શકાય,* કોઈ કહે છે લગ્નમાં પ્રેમની જરૂર નથી, કોઈ કહે છે લગ્ન એક સ્ત્રી સાથે હોય અને પ્રેમ તો કોઈ બીજી સાથે જ હોઈ શકે, કોઈ સ્ત્રી કહેશે મારે પતિ છે પણ પ્રેમ બીજા...અરે બૂલ થઈ ગઈ. આપણા સંસારમાં વાર્તા સિવાય ક્યાંઈ સ્ત્રીથી આવું કે આને મળતું બોલાય તો નહિ, પણ એવું કરાય પણ નહિ, મનમાં એવું થવા દેવાય પણ નહિ ! એટલે પ્રેમ સંબંધી ગતગતના તરેહતરેહના ભાવો માત્ર પુરુષોને જ થાય છે, સ્ત્રીઓને થતા ગળુવામાં નથી એમ જ કહેવું પડે. હવે આવું શું કરવું ? જો થોડાં વરસ પહેલાંની વાત હોત તો પ્રેમ ઉપર માત્ર એક લખ્ય લાપણુ કરીને બધાને ચકિત કરી દેત અને ચકિત માણુસ પછી શુદ્ધિનો ખુલાસો માગતો નથી એટલે બધા શાન્ત થઈ ગત. જેમકે:

- પ્રેમ એ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ સર્વ છે. પ્રેમ એ જગતસર્વસ્વ છે. પ્રેમ એ બ્રહ્મ છે, પ્રેમ એ માયા છે. પ્રેમથી જ માણુસો ભેગાં થાય છે, પ્રેમથી જ માણુસો જુદા થાય છે. પ્રેમથી જ માણુસો શાન્ત થાય છે, પ્રેમથી જ માણુસો કોલાહલ કરે છે, સભાઓ ભરે છે, લડે છે. પ્રેમથી જ જગત ચાલે છે, પ્રેમથી જ જગતનો નાશ થાય છે. પ્રેમ જ ઉદ્ધર છે, પ્રેમ જ રાચતાન છે. પ્રેમ જ ધર્મ છે, પ્રેમ જ અધર્મ છે. વગેરે વગેરે.

પણ અત્યારે કોઈ જ માનું લાપણુ સાંભળવા તૈયાર નથી.

પ્રેમ વિશે બરાબર સમજાવું નથી તેનું એક મોટું ગંભીર કારણ છે. પ્રેમ એ એક રીતે મૃત્યુ જેવો છે. મૃત્યુ શું છે, મૃત્યુ થયા પછી શું થાય છે વગેરે પ્રશ્નો ઉપર માણુસ-ગત હજારો શું લાખો વરસોથી વિચારો કરે છે ! પણ હજી તેનો નિવેડો આવ્યો નથી. કારણ ?—કારણ એ કે માણુસ જીવે છે ત્યાં સુધી તેને મૃત્યુનો સાચો અનુભવ હોતો નથી, અને મરી ગયા પછી તેને કાણ જાણે શો ય અનુભવ થાય છે કે તે કોઈ ને કશું કહેવા આવતો નથી ! જો કહેવા આવે તો આપણે તેને અવગતે ગયેલો માનીએ છીએ; તેમ જ માણુસને પૂરો પ્રેમ થયો હોતો નથી, પરણ્યો હોતો નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ પ્રેમ કર્યા કરે છે, પણ પરણી રહ્યા પછી કાણ જાણે શો ય અનુભવ થાય છે કે પ્રેમ તે વસ્તુ છે કે અવસ્તુ છે, સત્ય છે કે બ્રમ છે તે કશુંય કહેવા આવતો નથી. હા, એવું બને છે કે એક પુરુષ એક સ્ત્રીને પરણે, તેની સાથે ન બને અને બીજીને ચાહવા લાગે ત્યારે પાછો પ્રેમની વાતો કરવા લાગે છે; પણ ત્યારે તો પેલા અવગતિ પામેલની પેઠે આપણે કહીએ છીએ કે તેને લગ્નમાં પ્રેમનો અનુભવ થયો નથી ! બાકી સારું લગ્ન થયા પછી તો, તે માણુસો બીજી બધી વાતો કરે છે, પૈસા ઝોઝા પડે છે, છોકરાં નથી, છોકરાં બહુ છે, ભાડાં વધી ગયાં છે, ઘંઘા મંદા છે, પણ પેલા પ્રેમનું શું થયું તેની કદી વાતો કરતાં નથી. મને લાગે છે કે પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે જ્યારે નથી હોતો ત્યારે હોય છે અને હોય છે ત્યારે નથી હોતો !!!

પણ હવે પ્રેમની મીમાંસા કરવાને બદલે—આ જમાનો વિચારતો નથી, લાપણુનો

* અર્થાત્ જ પુરુષથી જ સ્ત્રીને પરણી શકાય, પણ જ સ્ત્રીથી જ પુરુષને ન પરણી શકાય ! એટલે લગ્નમાં પુરુષ સ્ત્રીને પરણે છે કે સ્ત્રી પુરુષને પરણે છે, એ પણ પ્રશ્ન જ છે,

નથી, કાર્યનો છે માટે—કંઈ કાર્ય કરવું નોઈએ. કંઈ દિલચાલ કરવી નોઈએ. બેસી રહેવું ન નોઈએ. મને નવાઈ લાગે છે કે આટલા બધા અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર કેમ કોઈ પ્રચાર કરવું નથી, કેમ કોઈ તપ કરવું નથી, કેમ કોઈ ઉપવાસ કરવું નથી? જેમ દેશને માટે સમાહો કાઢવામાં આવે છે, મહાગાલા માટે સમાહો નક્કી કરવામાં આવે છે, તેમ આ પ્રશ્નને માટે કેમ કોઈ ખાસ વખત નક્કી કરવામાં આવતો નથી?

મને લાગે છે આને માટે દિલચાલ થવી નોઈએ. અને તેને માટે જેએક સૂચના હું રજૂ કરવા છઠ્ઠું છું. એક સૂચના તો—જોડું શું કામ કરું?—વાંચવામાંથી સૂઝી છે. જોડલા-હોમા શહેરમાં (ક્યાં આવ્યું? યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં હશે) એક The Husbands' Gratitude Club (ધી હસબન્ડ્સ ગ્રાટીટ્યુડ ક્લબ) એટલે 'સ્વામી-આભાર-સમાજ' સ્થપાયો છે, તેમાં દરેક સભ્ય નીચે પ્રમાણે શપથ લે છે. "હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વ્રત લઉં છું કે હું હરરોજ મારી પત્નીને આશ્લેષ કરીશ, સુંગ્મ કરીશ, અને કહીશ કે તને ચાહું છું. હરરોજ તેણે બનાવેલી રસોઈમાંની કોઈ વાનીનું જોહામાં જોખું એક વાર વખાણુ કરીશ. તેને માટે હરરોજ જોહામાં જોખું એક, તેણે નહિ ધારેલું માગાળુતાનું કાર્ય કરીશ." આવાં વ્રતોથી પ્રેમ અને પ્રશંસા વ્યવસ્થા બની જશે, એમ જોડલાહોમાની સ્ત્રીઓ માનતી નથી. તેમણે તો બેગાં ઘર્ષને આવાં વ્રતોને સર્વાનુમતે વધાવી લીધાં છે અને આ સમાજ ચાલુ રહેવો નોઈએ એમ ઠરાવ્યું છે!

હવે વિચારો કે આવી દિલચાલ હિંદમાં આવે તો શું જોડું? અને આ દિલચાલમાં માત્ર પરિણીત પત્નીઓ જ શામાટે? પરણ્યા પછી અમે આ નિયમો પાળવાના છીએ એમ પુરુષો કહે તો એવા પુરુષોનો એક સંઘ વળી કેમ ના અને? એવા પુરુષો પરણ્યા પછી સારા પ્રેમી થવાના છે એ વાતનું આ સંઘનું સભ્યપણું એક પ્રમાણપત્ર ન ગણાય?

અને આ ઉપરાંત મને લાગે છે એક સ્ત્રીઓનો સંઘ પણ કાઢવો નોઈએ. અને હિંદુસ્તાનમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે જ સંઘની વધારે જરૂર મનાય. હજીકે ય પરણ્યા પહેલાં પુરુષોની લાયકાત બતાવના સંઘમાં સભ્યો મળી શકે, પણ પરણ્યા પછી પુરુષોને કશી લાયકાત મેળવવી બાકી રહે છે એમ માતનારા પુરુષો લાગ્યે જ મળશે. એથી ઊલટું દરેક પુરુષ માને છે કે સ્ત્રીએ પરણ્યા પછી પુરુષને લાયક થવા સર્વ પ્રયત્નો કરવા નોઈએ. એટલે સ્ત્રીઓનો મંઘ કાઢવાનું સહેલું અને! એવા સંઘમાં શું શીખવવું?

સાડું સંધિનાં? હા, મને તો એ ગમે છે. એ મારા પ્રિય વિષય છે: અલગબ અલગબ એટલે સંધિનું નહિ પણ સંધિનું ખાતું, જેમ ઘણા કહે છે કે ગંગીત મારા પ્રિય વિષય છે તેનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે ગંગીત આંગળનું, તેમ. પણ તે ઉપરાંત હું તો એક જ વાત કહું:—અને તે પણ મારા પ્રિય વિષય છે, સ્ત્રીઓને હસનાં શીખવવું! જનપાનમાં સ્ત્રીઓને સુંગ્મ કરનાં શીખવતા—કદાચ હજી શીખવે છે. તો તે કરતાં હસનાં શીખવાની વધારે જરૂર છે. અને હું તો કહું છું હસનાં શીખવાની સ્ત્રી અને પુરુષોને બન્નેને ઘણી જરૂર છે. હું તો પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ બધાના સંધિમાં હસવાની એક જરૂરી કલમ મૂકું.

પણ આ બધું લખું છું પણ મારી પાછળ જ સખ્ત વિરોધોનો મજબૂત સંભવ છે. જોડલાહોમા (દર વખતે બેવા વિના લખું તો દુનિયાનું કોઈપણ પોસ્ટ આનું ન

ઓળખી શકે એટલું બધું એ નામ બદલાઈ ગયું ! એને ગુજરાતીમાં લખતાં મેં કેટલું બંડિત કર્યું હશે તે તો કાણ જાણે ?) આ સ્ત્રીઓએ બસે પેલા ભદ્ર પતિઓના મંડળ પ્રત્યે પતંગદગી બતાવી પણ અમારી હિંદની સ્ત્રીઓ એમ ફાસલાઈ ગયું એવી નથી ! મેરિટિયની એક નવલકથામાં નવી પરણેલી સ્ત્રીને એક પ્રૌઢા ધણીને વશ કરવા માટે રાંધતાં શીખવાની શિખામણ આપે છે. Kisses fail, Cookery don't ' સુંખનો વ્યર્થ ગય છે, પણ રસોઈ જતી નથી. ' આ એક જ વાક્ય ઉપરથી એક બાઈએ મેરિટિય વાંચવો બંધ કર્યો હતો ! તો, અહીંયાં તો એવી બાઈઓ તરત કહેવાની કે ઠીક અમને રસોડામાં જ પૂરી રાખવાને અને ભંડિયારાનું કામ કરાવવાને માટે સમાજ કાઢવાને બદલે આ નવી હિલચાલ ચલાવી ! શું અમારું જીવન રાંધણિયા માટે જ છે ?—અને તે પણ શું માત્ર તમારા એ...? એ વાક્ય સ્ત્રીઓ કયા શબ્દોથી પૂરું કરશે તેનો ખ્યાલ હું કરી શકતો નથી ! મારામાં કલ્પના-શક્તિ હોવા છતાં કપૂલ કરું છું કે સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક કલ્પનાશક્તિ આ વાત કયા શબ્દોમાં બોલે તે જાણવા એટલી એ શક્તિની મઠ્ઠર નથી !

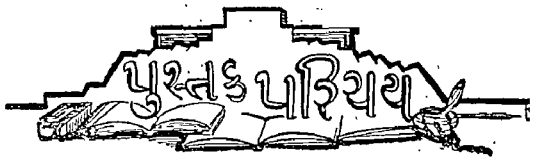
પણ એથી વધારે મોટા વિરોધ કેટલાક વિદ્વાનોનો આવવાનો ! શું હિંદ માટે દરેક હિલચાલ કરવા તમે પશ્ચિમ તરફ (મેં તો જાપાન તરફ પણ જોયું છે અને એ પૂર્વનો દેશ છે) જ જોશો ? તમારા દેશમાંથી તમારા ઇતિહાસ, ટ્રિલસ્ટ્રી, જ્ઞાનભંડાર...માંથી કોઈ નવી હિલચાલ નહિ શોધી કાઢો ? શું રાજ્યપ્રકરણ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક, ચિત્રકલા, સંગીત, કામશાસ્ત્ર સર્વ પશ્ચિમમાંથી જ લઈ આવશો ? પણ ભાઈ, આમાં લઈ આવવાની વાત જ ક્યાં છે ? તમે અંગ્રેજીમાં અંગ્રેજ વૈદ્ય લખ્યા, એટલે દવા ત્યાંની લાવવી પડે ! એનર્જીન-યરિંગ ત્યાંનું લખ્યા એટલે સંચા ત્યાંના જ લાવવા પડે ! તમે કારખાનાં ત્યાંનાં કાઢ્યાં, એટલે ત્યાંનાં બધાં અનિષ્ટા અહીં થાય, અહીં પણ મજૂરોની દુર્દશા મટાડવા ઉપાયો પણ ત્યાંના જ જોવા પડે છે ! પણ એ બધું જવા દે. હું તો એક સરસ વાર્તા કહીશ.

એક સસલા પોતાની સ્ત્રી સાથે એક સરોવર પાસે રહેતો હતો. ત્યાં હમેશાં હાથી પાણી પીવા આવે. સસલાએ ફરિયાદ કરી ને કોઈ રીતે હાથીઓને કાઢવાનું કહ્યું. સસલાને પોતાની કામને અનુભવ હતો કે પારધિઓ તેમને પકડવા દોરીઓ વગેરેનાં ગૂંચળાં જમીન ઉપર પાથરી તેમાં પ્રથમ જેનું કંઈક ભારે મૂકે છે, અને તેમાં સસલાઓ પકડાઈ ગય છે. તે ઉપરથી સસલાએ સરોવરકિનારે લાંબા પેલા પાથર્યા અને તેમાં ભાર મૂકવા પોતે જાતે-વેલાનાં ગૂંચળામાં સંતારી રહ્યો. (દુનિયામાં જાતથી ભારે બીજું શું હોઈ શકે ?) હાથી પાણી પીવા આવ્યા. પોતે ચાલ્યા, પણ પેલામાં હાથીના પગ ભરાવાને બદલે પગમાં પેલા ભરાયા. ને હાથીની પાછળ ઢસડાવા માંડ્યા ! સસલા માનતી હતી કે મારા પતિએ હાથીને હાંકી તો કાઢ્યા, પણ તેમનો પોછો લઈ પાછળ પડ્યા છે ! હાથીની દયા જાણી તેણે સસલાને કહ્યું :

એ રદિયાળા હવે ૨૬ મૂકે, ૨૬ મૂકે !

સસલાએ પોતાની સ્થિતિનું સરસ વર્ણન કર્યું. તે કહે :

આ રદિયાળા તો મૂકે છે, પણ સંતાળા ક્યાં મૂકે છે !

સ્વ. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ:—પ્રસિદ્ધ કરનાર સુશ્રુત રમણભાઈ નીલકંઠ ખી. એ. એલ એલ. ખી. અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીયુત સુશ્રુત નીલકંઠ અને સદ્ગત સર રમણભાઈના કુટુંબે, આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી જેમ સદ્ગત સ્વર્ગન તરફની પોતાની એક દુરજ અદા કરી છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની અનેક પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડતું અગત્યનું સાહિત્ય પણ રજૂ કર્યું છે.

આવાં અંગત પ્રશંસાનાં પુસ્તકો સદ્ગત થવા બે મુખ્ય વસ્તુઓ જોઈએ. એક તો પુસ્તકની વિષયભૂત વ્યક્તિ એટલા ગૌરવ અને મહત્ત્વવાળી જોઈએ, અને બીજું, તેને વિશે લખનાર પણ એટલા જ ઉત્તમ પ્રતિભા લેખકો જોઈએ. આ બંને વસ્તુઓ પરસ્પરાવલંબી છે; કારણકે વિષયભૂત વ્યક્તિ પૂરતી ઉચ્ચ હોવા વિના તેની પાછળ ઉત્તમ લખનારા મળી જ ન શકે. આ પુસ્તકમાં એ બંને અંશોનો સુયોગ હોવાથી આ પુસ્તક અનેક રીતે આપણા સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન લે છે.

આ પુસ્તક ઉપરથી જેમ સદ્ગતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું દિગ્દર્શન થઈ શકશે તેમ જ એ પ્રવૃત્તિને પૂરી કાલવા ફળવા ન દેનાર એમની બીજી જાહેર લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓનું પણ દર્શન થશે. સર રમણભાઈએ એવી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા વિના માત્ર સાહિત્યની જ સેવા કરી હોત તો સાહિત્યને ઘણો લાભ થાત, એ દેખીતું સત્ય કહેવું ઘણું સહેલું છે; પણ એ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જે સૌજન્ય, શ્રદ્ધા, ઉદાત્તતા, સમભાવમાંથી ઉદ્ભવતી એ જ બધા ગુણો તેમને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પ્રેર્યા વિના રહી જ ન શકે—ખાસ કરીને આપણા જેવા દેશમાં જ્યાં સત્ત્વન અને પ્રમાણિક કાર્યકર્તાઓની આટલી બધી ખોટ છે! અને આખા જીવનનો વિચાર કરતાં એ કહેવું અઘરું છે કે એવા માણસ માત્ર સાહિત્યસેવામાં જ રહ્યા હોત તો વધારે સારું. વળી તેઓ પોતે જીવનની સત્યતા એટલી બધી માનતા કે એમના વ્યવહાર-અનુભવે પણ એમને સાહિત્યમાં ઝાઝી મદદ કરી હશે એમ અમે નથી માનતા.

એમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓની અહીં રૂપરેખા આપી શકાય એમ નથી. પણ એમના સમસ્ત જીવનમાંથી એક બે બાબત ઘણી જ રુકુટ થાય છે તે નોંધી લઈએ. એક તો એમની ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા જે એમને હમેશાં બળ પૂરતી; બીજું એમનું સૌજન્ય જે ગમે તેટલા થાક કે વિરોધ કે મતભેદ કે કુટિલ વ્યવહારમાં પણ દંયુષિત ન થતું; ત્રીજી એમની દામ કરવાની કાળજી, જેમાં એમણે જીવનને ખરચી નાખ્યું; અને ચોથી એમની હાસ્યવૃત્તિ જેણે તેમને કોઈ દિવસ એકલા મેડ્યા લાગતા નથી. એઓ જમાનાની સંધિ ઉપર

હતા. તેમણે પોતાના જમાનામાં જ સમાજ વેગથી બદલાતો જોયો, એ ક્રાંતિમાં તેઓ સંમત થઈ શક્યા નહિ, છતાં બદલાયેલ અને નહિ બદલાયેલ સર્વ સાથે તેમનો સંબંધ એટલો જ ગ્રીક્સ રહ્યો. એમના જેટલા થોડા જ પુરુષો પોતાનું જીવન ધન્ય કરી જતા હશે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં જણાય છે કે આપણા જમાનાના આપી શકે તે સર્વેએ એમને અંજલિ આપી છે. અને છતાં લાગે છે કે રમણભાઈ જેવાનાં સંભારણાં હજી ઓછાં છે. આપણને હજી સંસ્મરણો એકઠાં કરતાં આવડતાં નથી. એ કલા હજી આપણને સિદ્ધ થઈ નથી.

આખું ઉત્તમ પુસ્તક ગુજરાત વર્તીકીય સૌસાઈટી કે એવી જ કોઈ જાહેર સંસ્થાએ બહાર પાડ્યું હોત, છેવટ અમદાવાદનાં શહેરીઓએ બહાર પાડ્યું હોત તો વધારે શોભા હતી. સર ગિરનારસાહે સર ચિત્રભાઈનું બાવડું ખુલ્લું મૂક્યું ત્યાં સુધી એ માન એમને કોઈએ ન આપ્યું અને સર રમણભાઈનો અંજલિગ્રન્થ તેમના જ કુટુંબીઓએ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યાં સુધી થયો નહિ, એ આપણા સમાજની અભારશુદ્ધિને ભૂપણરૂપ નથી.

પુસ્તક દરેક ખાનગી તથા જાહેર પુસ્તકાલયમાં મંથરવા યોગ્ય છે.

કુશલુદયો : નંદશંકર શતાબ્દી આવૃત્તિ. નંદશંકર તુળાજીશંકર. પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલ્યાણદેવી : મુંબઈ નં. ૨. બીચી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦ સાદી આવૃત્તિ રૂ. ૪-૦-૦

૧૯૩૪ એ, ગુજરાતીમાં પ્રથમ નવલકથા લખનાર સદ્ગત નંદશંકર તુળાજીશંકરના જન્મની શતાબ્દીનું વર્ષ છે. એ પ્રસંગે સર મનુભાઈએ સુંદર છાપ બાંધણી વગેરેની ખાસ આવૃત્તિ બહાર પાડી ઉચિત સ્મારક કરેલું છે. પુસ્તકમાં કતાનો ફોટો છે તથા કથાપ્રસંગનાં ચાર સુંદર ચિત્રો છે. પુસ્તકનું પૂરું પછુ સુશોભિત કરેલું છે.

હિમાલયનો પ્રવાસ : લોકમાતા : દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. કિંમત અનુક્રમે ચાર આના અને ચાર આના.

આ બન્ને પુસ્તકો શ્રીયુત કાલેલકરના સાહિત્યપ્રેમ, યાત્રાપ્રેમ, દેશપ્રેમ, સામાન્ય લોકપ્રેમ, અને પ્રાચીન ઐતિહાસિકપ્રેમનું જીવંત મૂર્ત સ્વરૂપ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ છે, જેમાં આધુનિક દબે કર્તાએ પોતાના માનસનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છન્દે પેડવા દીધું છે. એમનાં આ લખાણોમાં એટલો મોહ લગાડવાની શક્તિ છે કે ધણને આ સ્થળો જોવાનું મન થશે. એમનો હિમાલયનો પ્રવાસ પહેલો છપાયો તે પછી ગુજરાતમાં પ્રવાસનો શોખ વધેલો છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે પ્રમાણમાં આ પુસ્તકોનો લોકો વધારે ઉપયોગ કરશે. લોકમાતા એ હિંદની નદીઓનાં વર્ણનો છે. કાકાસાહેબે હિમાલય તો ૪૦ જ દિવસમાં જોઈ લીધો છે, પણ આ નદીઓ તો તેઓ ઠેક નાનપણથી જોઈ સુધી જુદે જુદે સમયે જોતા આવ્યા છે એટલે નદીનાં વર્ણનોમાં તેમની બાલકૃષ્ણ શક્તિ પણ જોવા મળે છે.

બન્ને પુસ્તકો કુમાર કિશોર અને જુવાનોને ઘણું આશાગ્રામ્ય સાહિત્ય આપશે.

જીવંત તહેવારો : કર્તા પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત અઢી આના. આ નાનું પુસ્તક એમના શોખની એક બીજી બાંધ જતાવે છે. શ્રી. કાલેલકરને પ્રાચીન ઐતિહાસિક, આપણાં પુરાણો, આપણા તહેવારો, તહેવારપાલનની વિધિઓ અને એ વિધિમાં રહેલું ઇતિહાસ લોકમાનસ કે સંદર્ભનું રહસ્ય જે કંઈ હોય તે બધું આપ્યું છે. આ નાના પુસ્તકમાં અત્યારે

૨૫. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ:—પ્રસિદ્ધ કરનાર સુશ્રુત રમણભાઈ નીલકંઠ ખી. એ. એલ. એલ. ખી. અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીયુત સુશ્રુત નીલકંઠે અને સદ્ગત સર રમણભાઈના કુટુંબે, આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી જેમ સદ્ગત સ્વચ્છ તરફની પોતાની એક દ્રશ્ય અદા કરી છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની અનેક પ્રગતિ ઉપર પ્રદાશ પાડતું અગત્યનું સાહિત્ય પણ રજૂ કર્યું છે.

આવાં અંગત પ્રશંસાનાં પુસ્તકો સફળ થવા બે મુખ્ય વસ્તુઓ જોઈએ. એક તો પુસ્તકની વિષયબૃત્ત વ્યક્તિ એટલા ગૌરવ અને મહત્ત્વવાળી જોઈએ, અને બીજું, તેને વિશે લખનાર પણ એટલા જ ઉત્તમ પ્રતિભા લેખકો જોઈએ. આ બન્ને વસ્તુઓ પરસ્પરાવલંબી છે; કારણકે વિષયબૃત્ત વ્યક્તિ પૂરતી ઉચ્ચ હોવા વિના તેની પાછળ ઉત્તમ લખનારા મળી જ ન શકે. આ પુસ્તકમાં એ બન્ને અંશોનો સુયોગ હોવાથી આ પુસ્તક અનેક રીતે આપણા સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન લે છે.

આ પુસ્તક ઉપરથી જેમ સદ્ગતની સાહિત્યપ્રગતિનું દિગ્દર્શન થઈ શકશે તેમ જ એ પ્રગતિને પૂરી કાલવા ફળવા ન દેનાર એમની બીજી ગંદેર લોકસેવાની પ્રગતિઓનું પણ દર્શન થશે. સર રમણભાઈએ એવી પ્રગતિમાં પડ્યા વિના માત્ર સાહિત્યની જ સેવા કરી હોત તો સાહિત્યને ઘણો લાભ થાત, એ દેખીતું સત્ય કહેવું ઘણું સહેલું છે; પણ એ સાહિત્યપ્રગતિ જે સૌજન્ય, શ્રદ્ધા, ઉદાત્તતા, સમજાવમાંથી ઉદ્ભવતી એ જ બધા ગુણો તેમને ગંદેર પ્રગતિમાં પ્રેર્યા વિના રહી જ ન શકે—ખાસ કરીને આપણા જેવા દેશમાં જ્યાં સચ્ચત્ત અને પ્રમાણિક કાર્યકર્તાઓની આટલી બધી ખોટ છે! અને આખા જીવનનો વિચાર કરતાં એ કહેવું અપરંપર છે કે એવા માણસ માત્ર સાહિત્યસેવામાં જ રહ્યા હોત તો વધારે શારું. વળી તેઓ પોતે જીવનની સત્યતા એટલી બધી માનના કે એમના સ્વપદાર-અનુભવે પણ એમને સાહિત્યમાં ઓછી મદદ કરી દશે એમ અને નથી માનના.

એમની ગંદેર પ્રગતિઓની અઢી રૂપરેખા આખી રાકાય એમ નથી. પણ એમના સમગ્ર જીવનમાંથી એક બે બાબત ધ્યાન જ રકુટ થાય છે તે નોંધી લઈએ. એક તો એમની ધર્મર ઉપરની શ્રદ્ધા જે એમને દમેશાં બળ પૂરતી; બીજું એમનું સૌજન્ય જે ગમે તેટલા યાદ કે વિરોધ કે મનબેદ કે કુટિલ સ્વપદારમાં પણ ક્યુનિત ન થતું; ત્રીજું એમની કામ કરવાની કાચજી, જેમાં એમણે જીવનને ખરચી નાખ્યું; અને ચોથી એમની હાસ્યપ્રતિ જેણે તેમને કોઈ દિવસ એકલા મેળા લાગના નથી. એઓ જમાનાની સંધિ ઉપર

હતા. તેમણે પોતાના જમાનામાં જ સમાજ વેગથી બદલાતો જોયો, એ ક્રાંતિમાં તેઓ મંમન થઈ શક્યા નહિ, છતાં બદલાયેલ અને નહિ બદલાયેલ સર્વ સાથે તેમનો સંબંધ એટલો જ મીઠો રહ્યો. એમના જેટલા થોડા જ પુરુષો પોતાનું જીવન ધન્ય કરી જતા હશે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં જણાય છે કે આપણા જમાનાના આખી શકે તેં સર્વેએ એમને અંજલિ આપી છે. અને છતાં લાગે છે કે રમણભાઈ જેવાનાં સંભારણાં હજી ઓછાં છે. આપણને હજી સંસ્મરણો એકઠાં કરતાં આવડતાં નથી. એ કલા હજી આપણને સિદ્ધ થઈ નથી.

આખું ઉત્તમ પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે એવી જ કોઈ જાહેર સંસ્થાએ બહાર પાડ્યું હોત, છેવટ અમદાવાદનાં શહેરીઓએ બહાર પાડ્યું હોત તો વધારે શોભા હતી. સર ગિરજાપ્રસાદે સર ચિત્રુભાઈનું બાવણું ખુલ્લું મૂક્યું ત્યાં સુધી એ માન એમને કોઈએ ન આપ્યું અને સર રમણભાઈનો અંજલિગ્રન્થ તેમના જ કુટુંબીઓએ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યાં સુધી થયો નહિ, એ આપણા સમાજની અભારબુદ્ધિને બૂપણરૂપ નથી.

પુસ્તક દરેક ખાનગી તથા જાહેર પુસ્તકાલયમાં સંઘરવા યોગ્ય છે.

કરણધેલો : નંદશંકર શતાબ્દી આવૃત્તિ. નંદશંકર તુળીમશંકર. પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલ્યાદેવી : મુંબઈ નં. ૨. ઉચ્ચી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦ સાદી આવૃત્તિ રૂ. ૪-૦-૦.

૧૯૩૪ એ, ગુજરાતીમાં પ્રથમ નવલકથા લખનાર સદ્ગત નંદશંકર તુળીમશંકરના જન્મની શતાબ્દીનું વર્ષ છે. એ પ્રસંગે સર મનુભાઈએ સુંદર છાપ બાંધણી વગેરેની ખાસ આવૃત્તિ બહાર પાડી ઉચિત સ્મારક કરેલું છે. પુસ્તકમાં કર્તાનો ફોટો છે તથા કથાપ્રમંગનાં ચાર સુંદર ચિત્રો છે. પુસ્તકનું પૃષ્ઠ પણ સુશોભિત કરેલું છે.

હિમાલયનો પ્રવાસ : લોકમાતા : દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. કિંમત અમુકમે બાર આના અને ચાર આના.

આ બન્ને પુસ્તકો શ્રીયુત કાલેલકરના સાહિત્યપ્રેમ, યાત્રાપ્રેમ, દેશપ્રેમ, સામાન્ય લોકપ્રેમ, અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિપ્રેમનું જીવંત મૂર્ત સ્વરૂપ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ છે, જેમાં આધુનિક દબે કર્તાએ પોતાના માનસનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છન્દે પાડવા દીધું છે. એમનાં આ લખાણોમાં એટલો મોહ લગાડવાની શક્તિ છે કે ઘણાને આ સ્થળો જોવાનું મન થશે. એમનો હિમાલયનો પ્રવાસ પહેલો છપાયો તે પછી ગુજરાતમાં પ્રવાસનો શોખ વધેલો છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે પ્રમાણમાં આ પુસ્તકોનો લોકો વધારે ઉપયોગ કરશે. લોકમાતા એ હિંદની નદીઓનાં વર્ણનો છે. કાકાસાહેબે હિમાલય તો ૪૦ જ દિવસમાં જોઈ લીધો છે, પણ આ નદીઓ તો તેઓ કેક નાનપણથી આજ સુધી જુદે જુદે સમયે જોતા આવ્યા છે એટલે નદીનાં વર્ણનોમાં તેમની બાલકૌતુક શક્તિ પણ જોવા મળે છે.

બન્ને પુસ્તકો કુમાર. કિશોર અને જુવાનોને ઘણું આરોગ્યપ્રદ સાહિત્ય આપશે.

જીવતા તહેવારો : કર્તા પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે કિંમત અઢી આના. આ નાનું પુસ્તક એમના શોખની એક બીછાં બાંજુ બતાવે છે. શ્રી. કાલેલકરને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, આપણાં પુરાણો, આપણા તહેવારો, તહેવારપાલનની વિધિઓ અને એ વિધિમાં રહેલું ઇતિહાસ લોકમાનસ કે સૌદર્યનું રહસ્ય જે કંઈ હોય તે બહુ આકર્ષે છે. આ નાના પુસ્તકમાં અત્યારે

ખોજનાં ચિત્રપટોમાં ભગવાની વાર્તાને અહીં સંપૂર્ણ કથનનું રૂપ આપેલ છે. કાવ્યનાં પ્રયોગનોમાં 'શિવેતરક્ષતયે' 'અનિષ્ટના નાશ માટે' એમ પણ ગણાવ્યું છે. શ્રી. મેઘાણીએ આ સાહિત્ય એક મિત્રની મૂલનાથી લખ્યું અને તેથી તેમનું દિલનું દર્દ હળવું થયું, એ આ પુસ્તકલેખન નીચે રહેલો દૃઢ ઇતિહાસ છે. આ પુસ્તકમાં શ્રી. મેઘાણીની વિશિષ્ટ શક્તિઓ નેર્ધ શકાય છે, પણ અલગન અમે તો કેવળ સ્વનંત વાર્તાસાહિત્યની જ એમની પાસે અપેક્ષા રાખીશું.

ગાતા આસોપાલવ: લેખક સ્નેહરશ્મિ. સંચાલક અને પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રધાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે. અમદાવાદ. કિં. ૧-૮-૦.

શ્રી. સ્નેહરશ્મિની સત્તર વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે. અત્યાર પહેલાં તેઓ કવિતાલેખક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચૂક્યા છે. એ કવિતાશક્તિ તેમની વાર્તામાં પણ દેખાય છે. કવિત્વમય વાર્તા હોઈ શકે, વાર્તાસાહિત્યના અનેક પ્રકારો છે અને તેની સીમા નથી. શ્રી. સ્નેહરશ્મિ પોતાની કવિત્વશક્તિથી વાર્તાના લાગણીવાળા અને સુંદર વર્ણનાત્મક ભાગોને આકર્ષક કરી શક્યા છે. પણ એક બાળન તરફ અને તેમનું ધ્યાન ખેંચવું જરૂરનું ધારીએ છીએ. વાર્તામાં લાગણીના નિરૂપણને અવકાશ હોવા છતાં તેમાં બનાવોની ખાતરીની અમુક ગૂંથણી આવશ્યક હોય છે. વાર્તાનો એ ભાગ ગૌણ થઈ જઈ એ માત્ર લાગણીના આવિષ્કાર કે સુંદર કુદરત-વર્ણનના નિમિત્તરૂપ ન બની જાય એની સંભાળ રાખવી નેર્ધ એ. અહીં આપેલી બધી વાર્તાઓ વિશે કહેવાનો અવકાશ નથી. મુખ્ય મુખ્ય તરફ ધ્યાન ખેંચતાં કહેવું નેર્ધ એ કે 'બાળામન'માં બનાવો અને લાગણીઓ બંનેનો બરાબર સમન્વય થયો છે. લાગણીઓ પ્રબળ છે અને એ લાગણીઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય એવા બનાવો સ્વાભાવિક શૃંખલામાં બને છે. 'આંખ'માં જરા વિલસણ માનસનું ચિત્ર છે પણ તે પણ સ્વાભાવિક અને સમભાવથી દોરાયેલું છે. 'નારીદુષ્ટ'માં અમને લાગણીનું ચિત્ર આકર્ષક લાગે છે, પણ શેકન્તા છોકરા સંપર્કલાલ ઉપર વહેમ આવવા છતાં, તેના 'હોઠ ઉપર વિદ્યાસિતાની રેખા' નેવા છતાં નારાયણ શાસ્ત્રી લલિતાને લઈ એને ત્યાં રહેવા જાય એ એટલું સંસ્થિત લાગતું નથી.

કેવળ કાષ્ઠનિક વાર્તાઓ જેવી કે 'ગાતા આસોપાલવ' 'માછી કન્યા' શિવાયની બધી વાર્તાઓ આપણા સમાજની રિચનિમાંથી લીધી છે.

શ્રી. સ્નેહરશ્મિની આકર્ષક કલમથી દોરાયેલી આ વાર્તાઓ વાચકો સત્કારશે એમ માનીએ છીએ.

રાજા હમિદશાહ બહાદુર: લેખક માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા. કિંમત ૧-૧૪-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલાનું આ ૨૨૪ મું પુષ્પ છે. આ પુસ્તકમાં ૧૮મા સૈદ્યામાં મુગલ રાજ્યના ઇતિહાસમાં જેણે ભાગ લીધો હતો તેવા વડનગરા નાગર કુટુંબના રાજા હમિદશાહ અને તેના કુટુંબનો ઇતિહાસ છે, જેમને તેમની બહાદુરીને માટે બહાદુર એવો ઇતિહાસ મળ્યો હતો. આખું પુસ્તક શ્રી. માનસંકરભાઈએ ઇતિહાસિક તુલનાની દૃષ્ટિ વાપરી લખેલું છે. ઔરંગઝેબ પટ્ટીની મોગલોની પટ્ટીના સમયનો આમાં સારો ચિતાર છે. અને આપણામાં અમુક જ લગાયક કોમો છે એવા દોષો બેસાડેલા મદને આ આખું પુસ્તક જુડે છે. શ્રી. માનસંકરભાઈએ આટલી ઉમરે આખોની કથાશ છતાં આટલો શ્રમ લઈ આ પુસ્તક લખ્યું તે તેમની સાહિત્યપ્રીતિનો સુંદર દાખલો છે.

શા માટે? લેખક હરભાઈ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર. કિંમત આઠ આના.

ફોર્મટ પ્રથમ શોધી કાઢેલા માનસપ્રયુક્ત શોસ્ત્રનો પરિચય આપવા આ નાનું પુસ્તક લખેલું છે. તેમાં શાસ્ત્રીય મુંબલાગદ નિરૂપણ નથી, પણ હૃદયમાં લેખકના પરિચયમાં

આવેલ અંકક-દાખલો લઈ તેનું પૃથક્કરણ કરી ખતાવવાનો અહીં પ્રયત્ન થયો છે. દાખલાઓ સાચા હોવાથી કર્તાને ક્યાંક ક્યાંક બંધી હકીકત કહેતાં સંશય થયો હોય એવો તર્ક થાય છે. આ પુસ્તકમાં અમારી એક સૂચના કે અને ત્યાં સુધી પૃથક્કરણ ઉપરથી કરેલા નિદાન પ્રમાણે સંકળતા મળી હોય એવા દાખલા આપવા; કારણકે તે એક રીતે પૃથક્કરણની મથાર્થતા ખતાવે છે. અથવા પોતાની જ ગ્રંથિના કે બીજાએ પોતાની ગ્રંથિ ઉકલી અનુભવ કર્યો હોય તેવા દાખલા આપવા; કારણકે તે વધારે પ્રતીતિ કરે છે. અને આમાંની કેટલીક ગ્રંથિ ઉકેલવા બાબત આપણાં શાસ્ત્રોએ શું કહેલું છે તે પણ કહી શકાય તો સાહે. સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય નિરૂપણ વિના પણ આ શાસ્ત્રની ધણી કૃત્તિઓ આર્યશાસ્ત્રકારોને ગ્રહણીતી હતી. અને આ પશ્ચિમના શાસ્ત્રે પણ પોતાના વિકાસ માટે આપણાં શાસ્ત્રો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે એમ અમે માનીએ છીએ.

વડીલો વાંચે: લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત દસ આના.
જાત્રાલય-માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક લેખોનો આ સંગ્રહ છે. આ લેખો માત્ર ગૃહપતિ કે શિક્ષકોને જ ઉપયોગી નથી, પણ બાળકોની કેળવણીમાં રસ લેનાં માતાપિતા અને અન્ય સર્વને પણ ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહારમાંથી પ્રશ્નો બિલા થાય તેના કેવા ઉપાયો યોગ્યતા જોઈએ તેનો વિચાર થયો, તેના પ્રયોગો થયા—એમ ઘણા અનુભવ ઉપરથી આ લેખો લખાયા છે. સામાન્ય રીતે માનસશાસ્ત્રમાં રસ લેનારાને પણ આ પુસ્તક વિચારસામગ્રી પૂરી પાડે એવું છે.

નવી કેળવણી: લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત બાર આના.
જૂની અને નવી કેળવણીમાં તાત્વિક ફરક છે. આ નાના પુસ્તકમાં નવી કેળવણીની દૃષ્ટિ અને તેની કાર્યપદ્ધતિનું સરલ રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે. ઘણા એમ માને છે કે નવી કેળવણીમાં શિસ્ત નીતિશિક્ષણ વગેરે અશક્ય છે પણ તેમ નથી. જૂની કેળવણીનાં બધાં સારાં પરિણામો નવીને ધૃષ્ટ છે, પણ તેનાં સાધનો અને પદ્ધતિમાં ફેર છે. અને એ પદ્ધતિ વધારે સારી, વધારે માનવસ્થાવને અનુકૂલ અને તેથી વધારે કાર્યકર થવા સંભવ છે.

ગૃહપતિને: લેખક નાનાભાઈ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત બાર આના.
આ પુસ્તકમાં જો કે મુખ્યત્વે ગૃહપતિને ઉદ્દેશીને ઘણું લખાયું છે પણ તેમાં કર્તાનું કેળવણો વિશેનું સમગ્ર દૃષ્ટિબિંદુ આવી ગય છે. અત્યારે ખરું કહીએ તો, કેળવણી આપણે સ્વાધીન ન હોવાથી, કેળવણીને ઉત્તમ રીતે ઘડવાનું સાધન જ ગૃહપતિ અને જાત્રાલય છે. અને ગૃહપતિમાં માત્ર જાત્રાલયના નિયુક્ત ગૃહપતિ જ નથી આવતા. કર્તા પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ 'ધર માંડીને બેઠેલાં તમામ ભાઈબહેનો અને એથી યે આગળ વધીને બોલું તો જેનો જેનો જુવાનીનાં ઘડતરમાં ફાળો છે તે તમામ ભાઈબહેનો'નો ગૃહપતિ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. ખરી કેળવણી માત્ર ગણિત કે ભૂગોળ એવા વિષય પૂરતી જ હોતી નથી. પણ સમસ્ત જીવન ઉપર આધાર રાખે છે. અને એ દૃષ્ટિએ જાત્રાલય દ્વારા ખરી કેળવણી કેમ આપી શકાય તેની આમાં વિચાર, પ્રયોગ અને અનુભવ ઉપરથી લખેલી ચર્ચા અને દિશાસૂચન છે.

દંધરનો દંનકાર: લેખક નરસિંહભાઈ દંધરભાઈ પટેલ. પ્રકાશક રણજીભાઈ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી. પ્રસ્થાન કાર્યાલય. અમદાવાદ કિ. ૧-૦-૦

આટલી સ્વતંત્રતાથી સંસ્કાર રીતે અને સત્યશોધનની દૃષ્ટિથી વિચાર પ્રેરવાને લખા-

ચેલાં પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં થોડાં છે. કર્તાએ આ ગંભીર વિષય ઉપર જુદીથી વિચાર કરી, પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો છે. એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિચાર કરતાં જગતનો કર્તા અને વિશ્વનો નિયામક એવો કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિવાળો ઈશ્વર હોઈ શકે નહિ. ઈશ્વરના અનસ્તિત્વને માટે ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદને અવલંબી રહેલી દલીલો એમણે આપી છે. પણ ડાર્વિન પછી પણ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફી ખૂબ ફાટ્યાં છે. તેમાં એક તરફથી ડાર્વિન પણ પ્રાણીવિકાસનો છેલ્લો શબ્દ ગણાતો નથી. ડાર્વિન. પ્રમાણે, વિરોધીઓ કહે છે, મોરના પીંછાના દરેક રંગનો ખુલાસો તમે નહિ કરી શકો. ખીજ તરફથી અર્ગસોં જેવાએ પ્રાણીજીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિની નવી જ દૃષ્ટિ આપેલી છે. શ્રીયુત નરસિંહભાઈ એ ક્રિશ્ચનોએ ગૌરવ કરેલ સ્વતંત્ર ઇચ્છા (free will)નો મત નિર્ગંધી તેની જગાએ કાર્યકારણવાદ મૂક્યો છે, મનુષ્ય પણ છેવટ તો કારણ-કાર્ય નિયમ પ્રમાણે જ ઇચ્છે છે અને વર્તે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે, ત્યારે ખીજ તરફ કથું એનું એ ફરી બનતું જ નથી એમ અર્ગસોં કહે છે.

પૃ. ૨૪ મે તેમણે કહેલ છે કે વિશ્વનું શક્તિકારણ ‘ઈશ્વર’ અને વસ્તુકારણ ‘તત્ત્વ (substance)’ મનાય છે પણ વેદાન્તમાં ઈશ્વરને જ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત અને કારણ કહેલ છે. એટલે શ્રી. નરસિંહભાઈ જે એક તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરે છે તે જ વેદાન્ત પણ કહે છે. શ્રી. નરસિંહભાઈ વિકાસને માને છે, એનો અર્થ એવો કરવો જ પડે કે માણસમાં આત્મભાન, નીતિમત્તાનો આગ્રહ, જગતનું લક્ષુ કરવાની ઇચ્છા વગેરે છે તે તે આદિવસ્તુમાં હોવી જ નોઈએ; જેમ ખીજમાં વડો છે એમ. અને એમ હોય તો એ આદિતત્ત્વ પાસે કે તેનામાં વિકાસની દિશા નક્કી હોવી નોઈએ. આટલું કહ્યા પછી આપણે ઈશ્વરથી બહુ દૂર રહેતા નથી. પણ હજી તો ફિલસૂફી કોઈ અગમ્ય દિશામાં જવાનો પ્રયત્ન કરતી દેખાય છે. જે વસ્તુ દિશા અને કાલથી પર હોય, તે આપણે જેને વિકાસ કહીએ, એટલે કે સમયમાં જેને સાધ્ય માનીએ, તેને તે વસ્તુમાં કોઈ અનિર્વાચ્ય રીતે સિદ્ધ માનવું પડે. આમ માનવા જતાં અલ્પમત, આપણને વ્યવહારમાં કામ આવે એવો ઈશ્વર ન રહે. માત્ર આપણા પોતામાં વિકાસનું કોઈ તત્ત્વ છે એ ઉપર આપણી શ્રદ્ધા એસે એટલું થાય. આ તત્ત્વશ્રદ્ધાને લીધે ક્રિશ્ચનો માને છે તેવા કોનશિયન્સ કે ખરુંખોટું દર્શાવનાર કોઈ ગેળી અવાજને માનવો આવશ્યક નથી, પણ તે સાથે દરેક ઉત્તરોત્તર સારાં થવાની સાધના કરવી નોઈએ એવી શ્રદ્ધા તો જરૂર થાય. જે કે શું સારું અને ખોટું તે જમાના પ્રમાણે બદલાતું જાય. અને એ શ્રદ્ધા આપણે શ્રી. નરસિંહભાઈમાં પણ પૂરેપૂરી નોઈએ છીએ.

પણ અત્યારે લોકો જે ઈશ્વરને માને છે, જેને માનીને પોતે જડ કર્મકો થાય છે, જેને નિમિત્ત કરી માણસજાત અંદર અંદર લડી રહી છે, જેને માનીને પુરુષાર્થહીન થાય છે, જગતનું ખરું શ્રેય નોઈ શકતી નથી, તે ઈશ્વર તો નથી જ અને તેનાથી આપણી શ્રદ્ધાને જેમ વહેલી વિખૂટી કરીએ તેમ વધારે સારું. અને એવા કોઈ પણ ઈશ્વરની ભાવના સિવાય જે લોકશ્રેયમાં પોતાનું જીવન વિતાવે છે, તે ખરેખર ઉચ્ચતર અને વધારે રહસ્યમય, તત્ત્વમય, જીવન ગાળે છે તેમાં શંકા નથી. ઈશ્વર શબ્દની આસપાસ જાગેલો સર્વ કચરો સાફ કરવાને શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને સમાજ તેને વિચારી પ્રાણુવાન અને વધારે આત્મશ્રદ્ધાવાન અને એમ અમે. ઇચ્છીએ છીએ.

પાનના રોનો વહેપાર પશ્ચિમકિનારાનાં બંદરેએ ધસડાઈ ન બચ તે માટે બી. બ્રાઉન સી. આઈ. રેલવે કંપનીએ મુંબાઈથી અમદાવાદ તરફ આવતા રેના નૂરને દર વરસાદીને અરથેા કર્યો; અમદાવાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બાકી જમીનમહેસૂલ પેટે ધાસની હરાજ થતાં રૂ. ૩૬૫) લખત્યા; કોમેસ પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડમાંથી પડિત માલવીયજી તથા શ્રી. અણેનાં રાજનામાં; પડિત માલવીયજીની જગ્યાએ બોર્ડના કમચલાક પ્રમુખ તરીકે મૌલાના આઝાદની નિમણૂક; અમદાવાદમાં શ્રી. આર. ડી. બારદવાજને રાજદ્રોહ માટે જે વર્ષની સજા; હરિજનકર્ષને અંગે મહાત્માજીને કુલ આઠ લાખ રૂપિયા મજાની બહાર આવેલી હકીકત; બનારસમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિની સભાની પૂર્ણાહુતિ.

૧-૮-૩૪ : અલ્હાબાદ મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. જવાહરલાલ નેહરુની ચૂંટણી; બંગાળના મહાસભાવાદીઓના કપડાની પ્રતાપક માટે શ્રી. અણેને મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ કાયમ રાખ્યા; લોકમાન્ય તિલકની પુણ્યતિથિ કામકામ ઉજવવાઈ.

૨-૮-૩૪ : જર્મનીના પ્રમુખ ફ્રેન હિંદનબર્ગનું ૮૭ વર્ષની ઉંમરે મરણ; મુક્ત પ્રાંતના જમીનદારો સાથે મહાત્માજીની વાતચીત; તેમની મિલકતના રક્ષણ માટે આપેલી ખાતરી; સરદાર શાફુલ્લિસિંગ પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડમાં જોડાયા.

૩-૮-૩૪ : સરદાર વલ્લભભાઈ મુંબાઈમાં; બેઠન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટિના રિપોર્ટ ઉપર ૨૫-૮-૩૪ ના રોજ સભ્યોની સહીઓ થશે અને ઉગ્લાંડ તેમજ હિંદમાં એકીસાથે બહાર પડશે એવી બહાર આવેલી હકીકત.

૪-૮-૩૪ : અમદાવાદમાં મિલકતવેગ સંબંધી રોક ચીમનલાલ ગિરધરદાસ અને શ્રી. મનુ મુખેદારના બનેલા લવાઈ મંડળની બેઠક; ઓર્ડિનન્સો વગેરેની હયાતિ છતાં સરહદ પ્રાંતમાં રાજદૂરી આદોહનેલી જડ જડી ગમેલી હોવાથી તેની સમાપ્તિ થઈ શકશે જ નહિ એવી પ્રાંતિક મહાસભાના પ્રમુખ મુહમ્મદ અસ્લમખાને કરેલી બહેરાત; બોરસદ છાવણીનો દરબાર ગોપાળદાસને મળેલો કબજો; જમના નદીમાં બારે પૂર.

૫-૮-૩૪ : અમદાવાદ શહેર તરફની પ્રાંતિક સમિતિની આઠ બેઠકો માટે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરેની બિનફરીક ચૂંટણી; ઓરિસ્સાના ચાન્સેલર શુશાંતી ગોસ્વામી તરવોને દૂર કરવાનું ઉપારોહું કાર્ય-સંપ્રયાણ ધ અમલદારોને રુખસદ; અમદાવાદના મુધારક સ્વ. સર રમણભાઈ નીલકંઠા પુત્રી શ્રી. વિનોદિનીનું શ્રી. મનુભાઈ લાલભાઈ પરીખ બી. એ. સાથે “આનંદ” વિધિથી થયેલું લગ્ન; કોમેસનાં જમ થયેલાં નાણાં પાછાં આપી શકશે નહિ, એવી સરકારી બહેરાત.

૬-૮-૩૪ : વડી ધારાસભામાં સરકારી બહેરાત-વડી ધારાસભાની તા. ૩૧-૧૨-૩૪ સુધી લંબાયલી મુદત; બંગાલ કિમિતલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટને હમેશાં કાયદાનું સ્વરૂપ આપનારું બિલ વડી ધારાસભામાં પસાર; આસામમાં બારે રૈલ-૨૬ માણસોની ખુવારી.

૭-૮-૩૪ : મહાત્માજીના સાત દિવસના ઉપવાસનો પ્રથમ દિવસ; શ્રી. કમલા નહેરુની ગંભીર માંદગી.

૮-૮-૩૪ : પડિત જવાહરલાલના છટકારા બાબત પૂછાયલો વડી ધારાસભામાં પ્રશ્ન-સવિનય લંગની ચળવળને અંગે તેમને સભ નહિ થયેલી હોવાથી છટકારાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી તેથી શ્રી. હેલ્લેટનો જવાબ; પડિત લાલનાથ સંબંધે બહાર આવેલી ચોંકાવનારી હકીકત—તે રિત નહિ પણ મવાલી લાગે છે; ગોળીથી ઠાર થયેલા સિંધના લૂંટારા અબ્દુલ રહેમાનની ગોળીના બે નામચીત લૂંટારાઓને લાગુખાનામાં બહેર રીતે દેવાયલી ફાંસી; ધંધોરોજબાર વડી છે એવા જમાનામાં મહેસાણામાં ‘ધરવેરા’ નાખવા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું ફરમાન.

૨૨-૮-૩૪ : ઇન્કાઉ અને એસ્ટ્રેલિયા વચ્ચેની છેલ્લી ટક્ક મેચમાં એસ્ટ્રેલિયાની ૫૬૨ રને ફ્લેટ; હાહોદમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ તેના હસ્તકનાં ફૂવા, તળાવ, ધર્મશાળા તથા ભહેર મકાનો હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં; ખારેડોલીનાં સત્યાગ્રહીઓની તપાસ માટે ગાયકવાડી ગામમાં પોલીસનો દરોડો; મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભાના પ્રમુખમાં અવિશ્વાસની રજૂ થયેલી દરખાસ્ત; પુનાના જિલ્લા મેગિસ્ટ્રેટના મનાઈલુકમના ભંગ માટે રાજ પામેલા હિંદુ વેપારીની હાઇકોર્ટને અપીલ-સાજ કેદ અને દંડની રાજ રદ.

૨૩-૩-૩૪ : પંડિત જ્વાહરલાલની ફરીથી ધરપકડ; શ્રી. કમલા નેહરુએ ગુનરેલો મુરફેલીભર્યો દિવસ; સરદાર પટેલે કોમી ચુકાદાને અંગે મહાસભાના વલ્લભનું કરેલું સ્પષ્ટીકરણ નવા રાષ્ટ્રીય પક્ષને સાફ સાફ વાતો; અમેરિકાનું નૌકાખળ વધારવાની ભહેરાત-૨૪ બારકસોનું તાકીદે બંધકામ;

૨૪-૮-૩૪ : બિહાર પ્રાંતમાં ભયંકર રેલ-પચાસ ગામ તારાજ; બાલુગાનરેશે કાઉન્સિલ નીમેલી હોવા છતાં પ્રેમનો અસંતોષનો આલુ પોકાર હોવાની ફરિયાદ; સરકારી આંકડા મુજબ સિંધમાં ૧૯૩૩ ની સાલમાં આપહરણના થયેલા ૩૫ કેસ; ગુજરાતના રાજસ્થાનીઓને એક મંડળરૂપે બેળા કરવા માટેની અમદાવાદમાં હિલચાલ; કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર રાજ્યમાં હરિજનો ઉપર ગુજરાત જુલમની બહાર આવેલી વિગતો.

૨૫-૮-૩૪ : અમદાવાદમાં મેનિનભટ્ટસિના દર્દનું જોર વધતું હોવાના બહાર આવેલા સમાચાર; પુસા ખાતેનું ઈંગ્લિશ્વિદ્ય ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ખસેડવાની ફાર્નિન્સ કમિટિની મંજૂરી-તેમ કરવામાં છત્રીસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચેનો અદાજ; અમેરિકન પત્રકાર ડો. શેરવુડે સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી. ભુલાભાઈની લીધેલી મુલાકાત.

૨૬-૮-૩૪ : ગુજરાત પ્રતિક સમિતિની અમદાવાદમાં બેઠક-સરદાર વલ્લભભાઈની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી; આફ્રિકાથી પાછા ફરેલા દીનબંધુ એન્ટુએ અંગ્રીબારમાં વસતા હિન્દીઓની અવદશાનો આપેલો ચિતાર; સિંધના મહારાજાવાદીઓએ માલવીયજીને નવો પક્ષ ઊભો ન કરી મહાસભામાં કુસંપ થતો અટકાવવા કરેલી વિનંતિ.

૨૭-૮-૩૪ : સરહદના ગાંધી અળદૂલ ગફરખાન અને તેમના ભાઈનો હુકારીબાગ જેલમાંથી શરતી ફરજકરો-સરહદ પ્રાંતો તથા પંજાબમાં તેમને પચ મૂકવાની મનાઈ; બિહારમાં જળપ્રલયથી જનમાલની ભયંકર ખુવારી; માંજેરોળના મહાજને ગોવધ અટકાવવા સંતોષકારક સમાધાન કરવાની ખાતરી આપવાથી પંડિત રામચંદ્ર શર્માએ છોડેલા ઉપવાસ; ગુજરાતના દેશી રાજ્યોની રાજસ્થાની પરિપક્વ અમદાવાદમાં ભરવાનો થયેલો નિર્ણય.

૨૮-૮-૩૪ : અમદાવાદ ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલનાં સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી. વિનોદિની નીલકંઠે આપેલું રાજનાયું મંજૂર થયું; સરકાર ખેડેળના વિસ્તારમાં રેલવે માટે પંદર લાખ રૂપિયાની ગ્રાન્ટ મંજૂર; જગતનું સૌથી મોટું હવાઈ બારકસ જર્મનીમાં તૈયાર થતું હોવાની બહાર આવેલી હકીકત; એસ્ટ્રિયામાં નવી રાજ્યકાંતિના ભણકારા જીવાન રાજકુમારને ગાદી પર લાવવાની તળવીજ; ઇરાકમાં અલી ભટ્ટાએ રચેલું નવું પ્રધાનમંડળ; આર્થિક પ્રગતિ માટે મળ્યૂત પ્રધાનમંડળ હોવાની માન્યતા.

૨૯-૮-૩૪ : સરદાર પટેલ અને શ્રી. જયરામદાસ દૌલતરામ વર્ધા ગયા-મહાત્માજી સાથે ચનારી અગત્યની મંત્રણા; બિહાર પર આફ્તોની પરંપરા-ધરતીકંપના સખ્ત આંચકા અને જળપ્રલય; વડી ધારાસભામાં આર્મી બિલ પર વિકલ્પ ૪૮ મતે પસાર.

ક્ર પ્ર સ્થા ન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૦

અંક ૫

ગાંધીજીનું અર્થકારણ

ગાંધીજીની પદ્ધતિ આખા જીવનનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરવાની છે. રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થકારણ, ધર્મકારણ એમ વિવિધ શાસ્ત્રોનો વિચાર તેઓ એકબીજાથી અલગ અલગ શાસ્ત્રો તરીકે ન કરતાં, આખા જીવનની દૃષ્ટિએ કરે છે. ધર્મ અને નીતિને તેઓ સમાજનો પાયો ગણે છે. અને કોઈ પણ પ્રશ્ન કે કોઈ પણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તનો વિચાર કરવામાં ધર્મ અથવા નીતિનો એટલે કે સમસ્ત માનવજાતિના આત્મિક કલ્યાણનો વિચાર સદા નજર આગળ હોવો જોઈએ, એવો તેમનો આગ્રહ છે. અત્યારનું પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્ર ધર્મ અને નીતિથી અલગ પાડી નાખવામાં આવેલું હોઈ અનર્થશાસ્ત્ર ઘર્ષ પડ્યું છે. તેમાં અર્થ અથવા ધનને જ સમાજની પ્રગતિનું પ્રેરક અને પ્રધાન કારણ માની લેવામાં આવે છે; અને લોકોએ પોતાની જરૂરિયાતો અથવા વાસનાઓ વધારતા જવી અને તે પૂરી પાડવા માટે ધનસંપત્તિનું ઉત્પાદન વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં કરતા જવું તથા તે માટે કુદરત ઉપર વધુ ને વધુ કાબૂ મેળવતા જવું, એ સુધારાનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય છે. પરંતુ ગાંધીજી કહે છે: “વસ્તુતઃ પોતાની કેટલી હાજત છે એ માણસ હમેશાં જાણતો નથી, ને લગભગ આપણે બધાં આપણી હોવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે હાજત કરી મૂકીએ છીએ. પરંતુ વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે આપણી ઘણી હાજતો આપણે સંકેલી શકીએ છીએ.” પોતાની હાજતો વધારવાને બદલે અને ત્યાં લગી ઘટાડતા જવાની વૃત્તિને ગાંધીજી અસ્તેયની વૃત્તિ કહે છે. અસ્તેયનો શબ્દાર્થ ચોરી ન કરવી એવો થાય છે. પરંતુ માણસે જરૂર કરતાં વધારે વાપરવું એ પણ ચોરી જ છે એમ કહી, અસ્તેય વ્રતના પાલનને ગાંધીજી સમાજ આગળ એક આદર્શ તરીકે મૂકે છે. તેઓ કહે છે: “આ જગતમાં ઘણી કંગાલિયત અસ્તેયના લગથી પેદા થાય છે.”

* અસ્તેય, અપરિગ્રહ, નવતમહેનત તથા સ્વદેશી વિષે આ અને બીજા ઉતારા મંગળ પ્રજાતમાંથી લીધા છે.

ધનસંપત્તિના અમર્યાદ ઉત્પાદન અને સંચયને વિષે પણ ગાંધીજીનો આદર્શ પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રીઓનાં સિદ્ધાન્તોથી તદ્દન ભિન્ન છે. ગાંધીજી કહે છે : “રોજના પૂરતું જ રોજ પેદા કરવાના ઈશ્વરના નિયમને આપણે ગણતાં નથી, અથવા ગણતાં છતાં પાળતાં નથી. તેથી જગતમાં વિષમતા ને તેથી ધતાં દુઃખો અનુભવીએ છીએ...સહુ પોતાને જોઈતો જ સંગ્રહ કરે તો કાઈને તંગી ન આવે. અને સહુને સંતોષ રહે.” આ અપરિગ્રહની વૃત્તિ સમાજની સુખશાન્તિ માટે મહત્વની હોઈ ગાંધીજી તેને સમાજ આંગળ એક આદર્શ તરીકે મૂકે છે : “ખરા સુધારાનું, ખરી સભ્યતાનું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર અને ઇચ્છાપૂર્વક ઘટાડો છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ તેમ તેમ ખરું સુખ અને ખરા સંતોષ વધે છે. અભ્યાસથી મેનુષ્ય પોતાની હાજતો ઘટાડી શકે છે; જે જેમ ઘટાડતો જાય તેમ તે સુખી, શાન્ત ને બધી રીતે આરોગ્યવાન થાય છે.”

પરંતુ અસ્તેય અને અપરિગ્રહનો અર્થ તર્કની અંતિમ હદ સુધી લંબાવીએ તો આપણું શરીર પણ પરિગ્રહમાં આવી જાય અને અસ્તેયનું પાલન ‘એક રોટી અને દો લંગોટી’થી પણ પૂરતું થયું ગણાય કે કેમ તે કહેવું મુંઝવેલું થઈ પડે. અને તેમ કરતાં સમાજના ધારણ પોષણને માટે અશક્ય એવી સ્થિતિ આપણી આગળ ઊભી થાય. એટલે આ આદર્શોને વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય એવા રૂપમાં આપણા જીવનમાં ઘટાડવા જોઈએ. આ આદર્શોને આપણી નજર સામે રાખી આપણી કામનાઓને, અને તે ‘તૃપ્ત’ કરવા માટે અર્થપ્રાપ્તિ માટેની આપણી પ્રવૃત્તિને અમર્યાદ રીતે ન વધારતાં આપણે તેને અંકુશમાં અંધવા નિયમનમાં રાખીએ. તેમ કરીને આપણા અર્થકારણોને એક મહાસિદ્ધાન્ત બાંધી શકીએ કે : આ દુનિયામાં કાંઈ પણ સંમાજમાં દરેક દરેક માણસને પોતાની શરીરચાત્રને માટે આવશ્યક એટલો પૌષ્ટિક, સાસ્ત્રિક અને સ્વચ્છ ખોરાક મળે, શરીરના ઠાંકણ તથા રક્ષણને માટે આવશ્યક એટલો સ્વચ્છ અને સાંદાં કપડાં મળે, તથા ટોઢ તડકા અને વરસાદથી રક્ષણને માટે સારી હવા અજીવાશવાળું સુધડ ઘર મળે, એ તેના અધિકાર છે, અને તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો સમાજનો ધર્મ છે. સુખોપભોગ અને અર્થ માટેની આપણી પ્રવૃત્તિને માટે આ મર્યાદા આપણે આંકીએ અને સંમાજની આખી રચના અને સંઘના વ્યવસ્થા એ દૃષ્ટિએ કરીએ.

અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વિચારમાંથી સીધી રીતે ખીંન્ને એક મહાનિયમ ઉઠીલે છે કે જીવનને આવશ્યક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે દરેક માણસે જાતે મહેનત કરવી જોઈએ. મનુષ્ય માંત્રને સારું જાતમહેનત અનિવાર્ય છે એમ ગાંધીજી માને છે. અંગ્રેજ શબ્દ ‘લેન્ડ-લેઅર’ જેનો શબ્દાર્થ : તરબુંમો રોટી (ને સારુ) મજૂરી થાય, તેનો અનુવાદ ગાંધીજી એ જાતમહેનત શબ્દથી કર્યો છે, તેઓ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, “મજૂરી ન કરે તેને ખાવાનો શો અધિકાર હોય ?” અને અધિકાર ન જ હોય એવો ઉત્તર આપતાં ‘સમજાવે છે કે, “કેરોડપતિ પશું ને પોતાને ખીંટલે આજોટ્યા કરે અને તેના મોંમાં કાઈ ખાંદાનું મૂકે ત્યારે જ તે ખાય તો તે લાંબો વખત ખાઈ નહિ શકે, તેને તેમાં રસ પણ નહિ રહે. તેથી તે વ્યાયામાદિ કરીને ભૂખ નીપજાવે છે અને ખાય છે તો પોતાના જ હાથ-મોં લગીથી ને. ને આમ કાઠક રીતે પણ અંગકસરત રાયરંક બધાને જ કરવી પડે છે, તો રોટી પેદા કરવાની જ કસરત સહુ કાં ન કરે ? ખેડતને હવા લેવાનું કે કસરત કરવાનું કાંઈ કહેવું મંથી.

અને દુનિયાના નેત્રું ટકા કરતાં પણ ત્રણે માણસોનો નિર્વાહ તો ખેતીથી જ ચાલે છે. આનું અનુકરણ બોકોના દશ ટકા કરે તો જગતમાં કેટલું સુખ, કેટલી શાન્તિ ને કેટલું આરામ્ય ફેલાય? અને ખેતીની સાથે બુદ્ધિ બળે એટલે ખેતીને અંગે રહેલી ઘણી હાડમારીઓ સહેજે દૂર થાય. વળી જાતમહેનતના આ નિરપવાદ કાલ્પનાને સહુ માન આપે તો ઊંચનીચનો ભેદ ટળી જાય. અત્યારે તો જ્યાં ઊંચનીચપણાની ગંધ પણ નહોતી ત્યાં એટલે વર્ણવ્યવસ્થામાં ચે, તે ખેતી ગઈ છે. માલિક-મજૂરનો ભેદ સર્વવ્યાપક થઈ પડ્યો છે, ને ગરીબ ધનિકની અદખાઈ કરે છે. જો સહુ રોટી પૂરતી મજૂરી કરે તો ઊંચનીચનો ભેદ ત્રીકળી જાય, ને પછી પણ ધનિક વર્ગ રહે તો તે પોતાને માલિક નહિ માને, પણ પોતાને તે ધનના કેવળ રખેવાળ કે ટ્રસ્ટી માનશે, ને તેનો સુખ્યપણે ઉપયોગ કેવળ લોકસેવા અર્થે કરશે." જાતમહેનતની આ અનિવાર્ય ફરજને ગાંધીજીએ ત્રણ મહત્ત્વ આપી દુનિયાનાં અનેક દુઃખોનો સાદો પણ રામચાલુ ઉપાય બતાવ્યો છે.

ગાંધીજીના અર્થકારણનો એવો પાયો સ્વદેશી છે. 'આપણી પાસે રહેલાની સેવામાં શ્રોતપ્રેત થઈ રહેતું' એને ગાંધીજી 'સ્વદેશી ધર્મ' એવું નામ આપે છે. ગાંધીજીના સ્વદેશીનો પૂર્ણ અર્થ ન સમજવાથી કેટલાક મોટા મોટા માણસો પણ સ્વદેશીની તેમની ભાવનાને ઘણી વાર સંકુચિત કરી વખોડે છે. પણ ગાંધીજી તો વિશ્વબંધુત્વના પાયાનું મંડાણ જ સ્વદેશી ઉપર કરે છે. તેઓ કહે છે: "પાસેનાની સેવા કરતાં દૂરના રહી જાય છે અથવા તેમને હાનિ થાય છે, એવો આભાસ આવવાનો સંભવ છે; પણ તે આભાસમાત્ર છે. સ્વદેશીની શુદ્ધ સેવા કરતાં પરદેશીની પણ શુદ્ધ સેવા થાય જ છે." "સમગ્ર વિશ્વ સાથે બંધુત્વની લાગણી માટે પ્રયત્ન રાખતાં છતાં જ પાડોશીઓ વચ્ચે આપણું જીવન રાતદિવસ જાય છે, જેમની અને આપણી વચ્ચે અનેક બાબતોમાં સંઘર્ષો બિપત્તી છે અને બિપત્તી રહે છે, તેમની સાથે જ આપણો પહેલો વહેવાર થતો છે. એવા ધર્મયુક્ત વ્યવહારની અવગણના કરી વિશ્વબંધુત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, અને કેવળ ડોળજ થાય." સંકુચિત અથવા ખોટા સ્વદેશી અને સાચા અથવા વિશાળ સ્વદેશી વચ્ચેનો ભેદ ગાંધીજી વળી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે: "સ્વદેશી ન સમજવાથી જ ગોટા વળે છે. કુટુંબની ઉપર મોહ રાખી હું તેને પંપાળું, તેને ખાતર ધન ચોરું, બીજાં કાવતરાં રચું એ સ્વદેશી નથી. મારે તો તેના પ્રત્યેનો ધર્મ પ્રાણવાનો રહ્યો છે. તે ધર્મ શોધતાં અને પ્રાણતાં મને સર્વવ્યાપી ધર્મ મળી રહે. સ્વધર્મના પાલનથી પરધર્મને કે પરધર્મને હાનિ પહોંચે જ નહિ, પહોંચવી જોઈએ નહિ. પહોંચે તો માનેલો ધર્મ સ્વધર્મ નથી પણ તે સ્વાભિમાન છે. તેથી તે ત્યાજ્ય છે."

આપણા દેશના ખેડૂતોની કંગાળિયત તથા ફરજિયાત ખેડારીનું જે દર્શન ગાંધીજીને થયેલું છે, તેનું આપણા મોટામાં મોટા અર્થશાસ્ત્રી કે આંકડાશાસ્ત્રીને નહિ થયું હોય. ઉપર જણાવેલી ચોંતાની વિચારસરણીએ આપણી દશાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમને જણાયું છે કે સ્વદેશી ધર્મનું વિસ્મરણ એ તેનું મોટામાં મોટું કારણ છે. આ સ્વદેશી ધર્મ તે કયો એ સંખ્યે તેઓ કહે છે: "બધા સમજી શકે એવો, બધાને જ પ્રાણવાની આ મુગમાં, આ-દેશમાં બહુ આવશ્યકતા છે એવો કયો સ્વદેશી ધર્મ હોઈ શકે? જેના સહજ પાલનથી પણ હિંદુસ્તાનના કરોડોની રક્ષા થઈ શકે એવો કયો સ્વદેશી ધર્મ હોય? જવાબમાં રેડિયો તથા ખાદી મળ્યાં."

પરંતુ સ્વદેશીમાં પરદેશીનો કાષ્ઠ પ્રકારનો દ્રવ્ય નથી એ બાબત તેઓ ફરી ચેતવણી આપે છે: “આ ધર્મના પાલનથી પરદેશી મિલકવાળાઓને નુકસાન થાય છે એમ કાષ્ઠ ન માને. ચોરને ચોરેલી મિલકત પાછી આપવી પડે અથવા તેને ચોરી કરતાં અટકાવવામાં આવે, તો તેમાં તેને નુકસાન નથી, લાભ છે. પાડોશી શરાબ પીતાં કે અશીષુ ખાતાં બંધ થાય તેથી કલાકને કે અશીષુના દુકાનદારને નુકસાન નથી, લાભ છે. અથોઅ રીતે જોઈએ અર્થ સાધતા હોય તેમના એ અનર્થનો નાશ થાય તેમાં તેમને અને જગતને લાભ જ છે....”

“પણ સ્વદેશી ધર્મ જાણનાર પોતાના ફવામાં ફળી નહિ જાય. જે વસ્તુ સ્વદેશમાં ન અને અથવા મહાકષ્ટથી જ બની શકે તે પરદેશના દ્રવ્યને લીધે પોતાના દેશમાં બનાવવા બેસી જવું તેમાં સ્વદેશી ધર્મ નથી. સ્વદેશી ધર્મ પાળનાર પરદેશીનો કદી દ્રવ્ય કરશે જ નહિ. પૂર્ણ સ્વદેશીમાં કાષ્ઠનો દ્રવ્ય નથી, એ સાંકડો ધર્મ નથી; એ પ્રેમમાંથી, અહિંસામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સુંદર ધર્મ છે.

પરંતુ આ સ્વદેશી ધર્મનું વિસ્તરણ આ યુગમાં આપણા દેશ જ કયું છે એમ નથી. ખીજા દેશોએ તેનો વધારે અને મોટા પ્રમાણમાં ભંગ કર્યો છે. આજે એકેએક સુધરેલો ગણાતો દેશ ખીજા દેશોના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા તથા પોતાના દેશનો માલ ખીજા દેશોમાં છુસાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે માટે દેશપરદેશનાં બજારો કબજે કરવા દેશ દેશ વચ્ચે ઝવલેણુ હરીકાષ્ઠ ચાલી રહી છે. વળી તે માટે જરૂરનો નાખી પરદેશી માલને પોતાના દેશમાં આવતો અટકાવવાની તથા પોતાના દેશના વેપારઉદ્યોગને મદદ આપી ખીજા દેશનાં બજારોને પોતાના દેશના માલથી ભરી કાઢવાની પ્રયાત્ન જ આશ્રય લેવામાં આવે છે એટલું નથી. બજારો કબજે કરવા લશ્કરી બળનો તથા રાજકીય સત્તા અને કુટિલ નીતિનો પ્રયોગ પણ છૂટથી કરવામાં આવે છે. આખી દુનિયા તેનાથી ત્રાહિ ત્રાહિ પુકારી રહી છે. સઘળા દેશો શુદ્ધ સ્વદેશી ધર્મનું પાલન કરતા થઈ જાય એ જ આજના ભયંકર કલદમાંથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. તેથી જ ગાંધીજી સ્વદેશીને આ યુગનું મહાંત કહે છે.

ગાંધીજીના અર્થકાગળના આ ચાર મુખ્ય પાયા છે: અસ્તેય, અપરિગ્રહ, જાતમહેનત અને સ્વદેશી. એ લગભગ ગાંધીજીના જ સંખ્દોમાં સમજી લીધા મછી અત્યારની આર્થિક અનવસ્થા તથા આર્થિક અન્યાયો અને જુલમોનું નિરાકરણ ગાંધીજીના આ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કેવી રીતે થાય તે જોઈશું.

આજે દુનિયામાં થોડાક ધનાઢ્યો પાસે તેમને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરેલી પડી છે; તે રખડી જાય છે, બગડી જાય છે; બ્યારે તેમને અભાવે કરોડો રવડે છે, બૂબે મરે છે, ટાંઢે કરે છે. ધનાઢ્ય વર્ગને પોતાનું ધન શી રીતે વાપરવું તથા પોતાનો વ્યવસ્થા કેમ ગાળવો એ સૂઝવું નથી. કાષ્ઠ પણ જાતના ઉપયોગી કાર્યને અભાવે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને ‘ને ગમવાનો’ રોગ લાગે છે. અને દિલ્લ-બહલાવવા : અનેક અર્થાળ અને સમાજને, હાનિકારક પ્રયોગો કરતાં છતાં તેમને જીવન ભોંરણ લાગે છે. ત્યારે ખીજા તરફથી, કરોડો મોણિસોને શરીર ધસાઈ ધસાઈને તૂટી જાય. તેટલું સખત વૈતકું કરવું પડે છે; અને તેમ છતાં પેટપૂરવું આવતું મળતું નથી. વળી દરેક સુધરેલા દેશમાં બેકારી ભોગવતાં લાખો સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાં વાટે ને વાટે રખડતાં ફરે છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ

જેવાં શ્રીમંત દેશોમાં તેમ જ હિંદુસ્તાન અને ચીન જેવા ગરીબ દેશોમાં મોટા જનસમુદાય ખેડારી અને તંગીની ભયંકર, વેદનાથી મૂર્છિત થઈને પડયે છે. આ બધું જ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય અન્યાયો તથા જીલમોને લીધે થઈ રહ્યું છે, તે નાજૂદ કરવાનો ઉપાય ગાંધીજીના અર્થકારણમાં રહેલો છે.

બીજી તરફથી આ યુગનો તમામ અન્યાયોને નાજૂદ કરવાનો જખરદસ્ત કાર્યક્રમ રશિયામાં અત્યારે સત્તા ધરાવતા સામ્યવાદી મંડળે હાથ ધર્યો છે. તેમના કાર્યક્રમમાં વર્ગ-કેસલ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ઉત્પત્તિનાં સાધનોની માલિકી ધરાવતા વર્ગ સાથે મજૂરવર્ગે તીવ્ર કલહમાં જિતરી તે વર્ગને નાજૂદ કરવો એ તેમનો કાર્યક્રમ છે. અને તે-માટે તેઓ હિંસામય ક્રાન્તિને અનિવાર્ય ગણે છે; બ્યારે ગાંધીજી સમાજમાં ઝેરવેર ફેલાવ્યા વિના પ્રેમ અને અહિંસાથી આ બધું કરવા ઇચ્છે છે. અત્યારે મોટે ભાગે આગસ્ટ થઈ પડેલા જમીનદારોના લાખો એકર જમીન ઉપરના નિરંકુશ માલકીહક, મોટાં મોટાં કારખાનાં તથા ઉત્પત્તિનાં અને વ્યવહારનાં જખરદસ્ત સાધનો ઉપર ખાનગી મૂડી-દારોના માલકીહક તથા મોટા મોટા લેણદારોના હકો જે ગરીબોના શોષણનાં સાધન બની રહ્યાં છે, તે તમામ હકોનું શોધન થવું જોઈએ એવું ગાંધીજીએ બીજી ગોળમેજી પરિપક્વમાં જણાવ્યું હતું અને શ્રી. જવાહરલાલજી સાથેના પેલા મશહૂર પત્રવ્યવહારમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરંતુ એ શોધનમાં તેમની પદ્ધતિ ધનિકા પ્રત્યે દ્રુપની નહિ, પણ ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમની છે. ધનિકા અને મૂડીદારોના માલકીહકોનો તેઓ તદ્દન ઇનકાર નથી કરતાં, પરંતુ માલિકીના હકની સાથે ગરીબોના લાભની દૃષ્ટિએ માલિકીની ફરજને તેઓ ધનિકા થાસે સ્વીકારાવવા માગે છે. ધનિકા અને માલિકાના હકો તેઓ ખૂંટવી લેવાનું નથી કહેતા, પણ તેમના ધનમાં અને માલિકીમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠાનું ખંડન કરવા તેઓ ઇચ્છે છે. ધનિક અથવા માલિકની પ્રતિષ્ઠા તેના ધનમાં અથવા માલિકીમાં ન હોય, પણ ધનના સમાજને અર્થે કરવામાં આવતા સદુપયોગમાં હોય, સમાજને અર્થે માલિકીની ફરજને અદા કરવામાં હોય, ઝેરવેર ફેલાવ્યા વિના જૂની પ્રતિષ્ઠાઓ તોડી તેને સ્થાને નવી પ્રતિષ્ઠાઓ સ્થાપીને તેઓ સમાજમાં ક્રાન્તિ આણે છે. વળી દરેક વસ્તુનો તેઓ અહિંસક રીતે વિચાર કરતા હોવાથી તેમનો શ્રેષ્ઠ જૂની પ્રતિષ્ઠાઓના ખંડન કરતો નવી પ્રતિષ્ઠાઓના મંડન ઉપર વધારે રહે છે. દાખલા તરીકે, વિલાયતી કપડાંના અને ફેશનવાળા પોશાકની પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂક્યા વિના ખાદીના સાદા પહેરવેશની પ્રતિષ્ઠા તેમણે સ્થાપી. પરિણામે, આ પહેરવેશ વર્ષમાં આપણા દેશમાં પહેરવેશની આવડી મોટી ક્રાન્તિ થઈ ગઈ તોપણ વિલાયતી કપડાંના પહેરનારની કે વિલાયતી ફેશનવાળાની પળવણી થવાનો એક પણ ટકિસો અનવા પામ્યો નથી. અને તેમ છતાં ખાદીએ સમાજમાં પ્રવર્તતા જીવનનીયના પ્રતિષ્ઠામેદ મોટે ભાગે તોડી નાખ્યા છે. અને તે સામાજિક સમાનતા તથા નતમહેનત દ્વારા સામાજિક સેવાનું પ્રતીક બની છે. તે જ પ્રમાણે ખનતી પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે ગાંધીજી : સ્વેચ્છાપૂર્વક : સ્વીકારેલી ગરીબોની પ્રતિષ્ઠાના મંડન ઉપર ભાર મૂકે છે. પોતાના કાર્યક્રમમાં શાન્તિમય, રક્ષાત્મક કાર્યોને તેઓ ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે, તેનું કારણ પણ તેમની અહિંસા વૃત્તિ જ છે. રક્ષાત્મક કાર્ય દ્વારા તેઓ સમાજની આર્થિક રચના એવી કરવા માગે છે, જેથી વધારે પડતો ધનસ્રોત અશુદ્ધ થઈ પડે અથવા

અપવાદરૂપ હોય; મૂડીદારોના હાથમાં વધારા પડતી સત્તા આવી જ ન શકે; સમાજમાંથી તમામ પ્રકારની વિપ્રમતા આપોઆપ ઓછી થઈ જાય અને સામાજિક અન્યાયો કે શુભમેત્રો ઉદ્ભવ જ ન થવા પામે.

આજે સર્વત્ર મોટા પાયા ઉપર અને કારખાનાં દ્વારા ઉત્પાદનપદ્ધતિ ચાલી રહી છે અને તેનું ત્રણુ વધવા તરફ છે. તેને લીધે ઉત્પત્તિનાં સાધનો એક નાના વર્ગના કબજામાં આવી પડ્યાં છે; એ વર્ગ સમાજને ઉપયોગી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની તેમજ નહિ, પણ પોતાના નફા ઉપર જ નજર રાખીને વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે; વળી પોતાના જ દેશમાં ઘણી જે જરૂરની વસ્તુઓ વિના લોકો રવડતા હોય ત્યારે પણ ભગતી જ વસ્તુઓનું વધારે પડતું ઉત્પન્ન કરી તેનો તેઓ પરદેશ નિકાસ કરે છે. મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન, એક નાના વર્ગના હાથમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનોનો કબજો, અને ખાસ જરૂરિયાતની નહિ પણ સુખ સગવડની અને મોજશોખની ગણાય એવી વસ્તુઓનું વધારા પડતું ઉત્પાદન, એ ત્રણ વસ્તુઓ આખી દુનિયાના ગરીબવર્ગના શોષણનાં મુખ્ય અંગો છે. સામ્યવાદીઓ આ અનિષ્ટોનો ઉપાગ્ર માલિકી ખરાબતા પેલા નાના વર્ગનો નાશ કરી તેની પાસેથી ઉત્પત્તિનાં સાધનો ખૂંટવી લઈને કરવાનું સૂચવે છે. પણ એક યા યોગ કારણે આવી બળજબરીની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવાનાં પ્રિયુષો, આજે રશિયા તથા ગ્રાપાનમાં, તેમજ જર્મની અને ઇટલી જેવા દેશોમાં પ્રવર્તી રહેલા બધા અને ત્રાસ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. ઉપર જણાવેલાં ત્રણ અનિષ્ટોનું નિવારણ નાના પાયા ઉપર ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં તથા રવદેશી ધર્મના પાલનમાં રહેલું છે, એમ ગાંધીજી જણાવે છે. દરેક ગામ અથવા તો એકસરખી કુદરતી પરિસ્થિતિવાળો સ્થાનિક પ્રદેશ અર્થબંધન દારનું એક લગભગ સ્વયંસંપૂર્ણ ઘટક બની રહે, દરેક કુટુંબ પાસે ઉત્પત્તિનાં સાધનો તેનાં પોતાનાં જ હોય, વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નફાને માટે અથવા દૂરના બજારમાં એ માલ વેચવાને માટે નહિ, પણ પોતાની અથવા પોતાના પાડોશીઓની જરૂરિયાત પ્રમાણે માટે ભાગે તેમના વાપરવાને માટે જ હોય;—આવી વ્યવસ્થામાં વધારેપડતા ઉત્પન્નતો અથવા ભગતી વસ્તુઓના ઉત્પન્નનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થવા પામતો જાય. ઘણાં ખરાં કુટુંબો પોતાના ઉપયોગની લગભગ બધી જ વસ્તુઓ જાતે તૈયાર કરી લેતાં હોય, જે વસ્તુઓ જાતે ન બનાવી શકાતી હોય અને જતાં જરૂરની હોય તે વસ્તુઓ પણ જ્યાં સુધી પોતાની પડોશમાં તૈયાર થતી હોય ત્યાં સુધી બહારથી લાવીને ન વાપરવાના સ્વાભાવિક ધર્મનું તેઓ પાલન કરતાં હોય, એટલે અત્યારે જે આયાત-નિકાસના વેપારની માટે ભાગે અનાવશ્યક અને નિર્ણયક વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે, તથા જે વેપારે દેશ દેશ વચ્ચે કડકાઈતું સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તે વેપાર આપોઆપ ઓછો થઈ જાય. પછી તો પોતાની પડોશમાં જે વસ્તુઓ બનતી અશક્ય જ હોય, અથવા મહાકષ્ટે બની શકે તેવી હોય તેવી જ આયાત થાય અને પોતાના પ્રદેશમાં બનતી વસ્તુઓથી આખા પડોશની જરૂરિયાતો પૂરી પડ્યા પછી જે કાળજ રહે તેનો જ નિકાસ થાય.

વળી અત્યારે પૈસો સર્વોપરિ બની ગયો છે. પૈસાને જોડે એક વર્ગ બીજા વર્ગને ગુલામીની બેડીમાં જકડી શકે છે. એ પૈસાની સત્તા પણ આ અર્થરચનાથી નાબૂદ થઈ જાય, અથવા ઘણી કમી થઈ જાય. કારણ કે આ અર્થરચનામાં પૈસાની જરૂર જ યાદુ ઓછી થઈ જાય છે. વળી માણસ ન્યારે પોતાના અથવા પાડોશીઓના ઉપયોગને માટે જ વસ્તુઓ

બનાવે છે, ત્યારે તેના મનમાં તે વસ્તુના મૂલ્યની આંકણી, તે વસ્તુ બનાવનાં પદોના શ્રમ ઉપરથી તથા તે વસ્તુ જીવનમાં કેટલી ઉપયોગી છે તે ઉપરથી, તે બરાબર કરી શકે છે; પરંતુ માણસ ન્યારે વેચવાને માટે વસ્તુઓ બનાવે છે અને પોતાની જરૂરની વસ્તુઓ ખરીદી લે છે ત્યારે શ્રમના અને ઉપયોગિતાના ધોરણથી વસ્તુઓના મૂલ્યની આંકણી ન કરતાં તે પૈસાથી અંગર્થ મત્ત છે અને જુલાવામાં પડે છે આનો સચોટમાં સચોટ દાખલો નેવો હોય તો જે ગામમાં કેરીના સંચા હોય છે ત્યાં ખેડૂત બાઈઓ હાથમાં ઘોડા ચળકતા ફૂકા આવે તેથી લોભાઈને પોતાનાં બાળકોનાં મોંમાંથી કાઢીને ફૂકા વેચી આવે છે તે છે. તે પૈસા વડે કાચની બંગડીઓ, વિલાયતી વાવણ અથવા બાળકો માટે પીપરમિન્ટની ટીકડીઓ તે ખરીદે છે. ઉત્પાદનના શ્રમની અને જીવનને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ફૂકની સરખામણીમાં આ વસ્તુઓ ઊભી જ ન શકે. છતાં પૈસાથી અંગર્થ જઈને એ બાઈઓ જુલાવામાં પડીને આમ કરે છે. ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં પાકતું સાડું અનાજ તથા પોતાના ઘેરનું સાડું ઘી વેચીને ઘણી વાર હલકું અનાજ અને ચા ખરીદે છે, કપાસ વેચી મિલનાં કપડાં ખરીદે છે, ઘરના પકિલા સુંદર તલ વેચી મગફળીનું અથવા એવી હલકી જાતનું અથવા ભેજવાળું તેલ ખરીદે છે તથા ગોળ વેચી ખાંડ ખરીદે છે, તેઓ ખોટનો ધંધો જ કરે છે. પણ બધો વ્યવહાર નાણાં મારફત ચાલતો હોવાથી ખેડૂતોને આમ કરવું પડે છે. વળી નાણાંવ્યવહારમાં ઊતરતાં જ તે શાહુકારના પંખામાં સપડાઈ પડે છે. આને તો ખેડૂતને નાણાંવ્યવહારમાં ન ઊતરવું હોય તો પણ જમીનમહેસૂલ તો નાણાંના રૂપમાં ભર્યા વિના ચાલે જ નહિ એટલે ખેડૂતને નાણાંવ્યવહારમાં ઊતરવાની ફરજ પડે છે. પત્યાસ ટકા કરતાં વધારે ખેડૂતને કેવળ જમીનમહેસૂલ ભરવા માટે દેવામાં ઊતરવું પડે છે. આ ઉપરાંત બજાર માટે ઉત્પાદન કરવાની આજની પ્રથાને લીધે આપણી જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુઓ નાણાંથી ભેજવવાની હોય છે. એટલે માણસને મન નાણાંનું મહત્ત્વ એટલું બધું વધારે લાગે છે કે વિનિમયને સરળ કરવાનું તેનું જે મૂળ કાર્ય તે વિસરાઈ જઈ, તે સાધન મટીને જીવનનું સાધ્ય બની જાય છે. પછી લોકો પૈસાનો જ સંગ્રહ કરવાની ખટપટમાં પડી જાય છે. ગાંધીજીના અર્થકારણમાં પૈસાનું મહત્ત્વ અને તેની સત્તા આપોઆપ ખૂબ ઘટી જાય છે અને તેને તેનું અસલ યોગ્ય સ્થાન મળે છે. ગાંધીજીની અર્થવ્યવસ્થામાં 'એકસએન્જ' અને 'રેશિયો' ની ચાલાકી અને દગલબાજીને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી.

પરંતુ ગાંધીજી ન્યારે કહે છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉદ્યોગ ખેતીનો છે અને અનાજ ઉપરાંતની બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખેડૂત પોતાની ખેતીના ધંધાને મદદગાર એવા ગૃહઉદ્યોગો કરીને મોટે ભાગે બનાવી લે તથા ખેડૂતના જીવન અને ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા એવા વણકરના, સૂતારના, લુહારના, મોચીના, કુંભારના, તેડીના એવા ઉદ્યોગો પણ ધરંદરથી પદ્ધતિએ ચાલે જેથી ગામ અથવા પ્રદેશ મોટે ભાગે સ્વયંસંપૂર્ણ બની રહે ત્યારે એવાં સવાલ પૂછવામાં આવે છે કે યંત્રોની આટલી બધી શોધખોળો થઈ છે અને જેને લીધે રચળ અને કાળનાં બંધનો ભૂંસાઈ જઈ આખી દુનિયા એક જ બજાર બની ગઈ છે તે બધી સમસ્યા શું જતી કરવી? યંત્રોના સાર્વત્રિક પ્રયોગથી કાંઈ પણ ફાયદો થયો હોય તો તે એક નાના વર્ગને જ થયો છે. બહુ જનસંમુદાય તો તેથી હાલટો ભયંકર કંગાલિયત અને દુઃખમાં જ આવી પડ્યો છે. એ હકીકત આખી સામે જવાબરૂપે છે. પરંતુ એ હમણાં આજુએ રાખી જણાવીશું કે ગાંધીજીએ યંત્રોનો યંત્ર તરીકે કદી વિરોધ કર્યો જ

નથી. યંત્રો વિષે એક વાતચીત* માં સાંધીછએ કહ્યું હતું: “મારો વાંધો યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. જેને શ્રમનો ખ્યાવ કરનાર યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની આજે ઘેલછા લાગી છે. એક તરફથી શ્રમનો ખ્યાવ થયો જ નથી છે અને બીજી તરફથી લાખો માણસો યંત્રોને લીધે બેકાર પડી ગયા છે. મરતાં રહતા ઉપર ભટકે છે. સમય અને શ્રમનો ખ્યાવ હું જરૂર ધરું છું. તે અમુક વર્ગને માટે નહિ, આખી માનવજાતને માટે થવો જોઈએ. સંપત્તિનો સંચય થોડા ગણના-ગાંધ્યાના હાથમાં થાય એ નહિ, પણ સહુની આસે થાય એ હું ધરું. આજે તો થોડા માણસોને કંઈકોડોની કાંઈ ઉપર ચડી એસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. અત્યારની આ વ્યવસ્થા સામે મોટી તમામ શક્તિ ખર્ચાની હું શુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છું.”

પોતાનો વિરોધ યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોના ઉપયોગ સામે છે, એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે: “પરંતુ હું એટલું ઉમેરવા ધરું છું કે વૈજ્ઞાનિક અને વ્યાપક સંશોધનો એ પ્રથમ લોકનાં સાધન મટી જવાં જોઈએ. પછી મજૂરો માટે ગર્ભ ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહિ આવે, અને યંત્રો નડતરૂપ થવાને બદલે મદદરૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ તમામ યંત્રોનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ તેની મર્યાદા આંકવાનો છે.”

અતિશય ખર્ચાળ અને મોટા પાયા ઉપર જ ચાલી શકે એવાં યંત્રો ઉપર જ સાંધીછ મર્યાદા મૂકવા માગે છે. આ બાબતે સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ કહે છે: “માણસનો વિચાર પ્રધાનપણે કરવાનો છે. વપરાશને અભાવે માણસનાં અવયવોને મર્યાદામાં અને જરૂર કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ.” સિંગરનાં સીવવાનાં સંચો તથા સાઈકલ જેવાં માનવશ્રમથી જ ચાલતાં યંત્રોને તેઓ વધાવી લે છે. સિંગરનાં સંચા વિષે તેઓ કહે છે: “સઘળા આધુનિક શોધોમાં બહુ ઉપયોગી એવી થોડી શોધોમાંની આ એક છે. તે શોધની પાછળ અદ્ભુત ઇતિહાસ છે. પોતાની સ્ત્રીને હાથે સીવવાનું કેટાબાલરેલું કામ કરતાં સિંગરે જોઈ તેના પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને ખાતર, તેને એ અનાવસરક શ્રમમાંથી ઉગારી લેવા તેણે આ સંચાની યોજના કરી. તેમ કરીને તેણે માત્ર પોતાની સ્ત્રીને જ શ્રમ ન બંધાવ્યો, પણ તેના સીવવાના સંચો ખરીદી શકે તે સહુને હાથે સીવવાના કેટાબાલરેલા શ્રમમાંથી મુક્ત કર્યા.”

પરંતુ આવા સંચા બનાવવા માટે મોટાં કારખાનાં જોઈએ તથા તેમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે, એ દલીલના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું છે: “હા; પરંતુ હું એટલો સમાજવાદી તો છું જ કે, આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલિકીનાં હોય અથવા રાજ્ય તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું આવાં કારખાનાં અત્યંત મુંદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં ચાલતાં હોય. નફાને માટે નહિ પણ લોકહિતને માટે તેની દરતી હોય. મારે તો એ જોઈએ છે કે મજૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો થાય. ધનનો જે ગોડો ધો લાગ્યો છે તે અટકે. મજૂરોને કેવળ સારી રાજી મળે એટલું જ નહિ પણ જેમાં સંપૂર્ણ વૈતરું ન હોય એવું કામ તેમને હંમેશ મળી રહે. આવી સ્થિતિમાં યંત્ર રાજ્યને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે ચલાવનાર મજૂરને પણ કરશે. સિંગરના

• શ્રી. રામચંદ્રન નામના શાન્તિનિકેતનના વિદ્યાર્થી સાથેની આ વાતચીત તા. ૧૩-૧૧-૧૯૩૪ના ‘ધ-ઇન્ડિયા’માં પ્રગટ થયેલી છે.

એ શરતો અનિવાર્ય છે: એક તો હિંસામય ક્રાંતિ કરી અમુક મંડળે પ્રથમ રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવી જોઈએ; અને બીજું, એ મંડળે બધા ફરકારો જરૂર પડે તો જખરદસ્તીથી કરવા જોઈએ અને નવી વ્યવસ્થા ચલાવવી જોઈએ. પરિણામે, આજે રશિયામાં ચાલુ છે તેવી જખરી અમલદારશાહી ઊભી થયા વિના ન રહે રશિયાના સામ્યવાદીઓ પોતાને લોકહિતના ઉદ્દેશથી જ પ્રેરાયેલા માનીને, પોતાને લોકોના સાચા પ્રતિનિધિઓ ગણે છે. પરંતુ તેમના એ પ્રતિનિધિત્વ ઉપર લોકોના કશો અંકુશ તો નથી જ. તેઓ કહે છે ખરા કે લોકો સમજતા થઈ જશે તેમ તેમ રાજ્યસત્તાની બળજખરી આપોઆપ ઘસાઈ જશે. પરંતુ આજે જેઓએ સત્તા કબજે કરી છે તેઓ એ સત્તા ખિનતકરારે છોડશે કે કેમ, એ બહુ વિચારવા જેવું છે. વળી આ સમાજવાદી કાર્યક્રમ પ્રમાણે ત્યાં સુધી રાજ્યસત્તા લોકોના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં નથી આવી, ત્યાં સુધી તો માત્ર વાતો અને ભાષણો જ તથા યોજનાઓ જ કરવાની રહે છે. રાજ્યસત્તા હાથમાં આવે ત્યાં સુધી જેને ‘ઓર્ગેનાઈઝ’ કરવું એમ કહેવામાં આવે છે તે સિવાય કશું જ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ગાંધીજીનો આજો કાર્યક્રમ એવો છે કે અત્યારની ઘણીખરી ગૂંચો લોકોના પોતાના જ પુરુષાર્થથી તથા સ્વાવલંબનથી ઉકેલી શકાય છે. રાજ્યસત્તા હસ્તગત કર્યા પહેલાં પણ તેઓ સીધું રચનાત્મક કાર્ય કરી પોતાનું હિત સાધતા થઈ જઈ શકે છે. જો કે લોકોના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સત્તા હોય તો અનિષ્ટો પહેલાં દૂર કરી શકાય અને સુધારા સત્વર થઈ શકે, એ વસ્તુની ગાંધીજી અવગત કરતાં નથી. અત્યારે દલિત હાલતમાં પડેલા લોકો ઉદ્યોગ અને સ્વાવલંબનનો માર્ગ પકડી રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા પોતાની શક્તિ વધારતા જાય તો તેઓ સાચું પ્રગતિતર આપોઆપ ભોગવી શકે. કારણ, તેમની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને લીધે, પોતાના જે પ્રતિનિધિઓને, તેઓ નિયમન કે વ્યવસ્થા સોંપે તેમના ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખવાની શક્તિ તેમનામાં આવી, ગઈ હોય છે. પોતાની સાચી સ્થિતિનું માણસને જ્ઞાન થયું કે તરત જ માણસ તે સુધારવા પ્રત્યક્ષ કાર્ય દ્વારા મંડી શકે છે અને તેમ કરતો તે પોતાના ધ્યેયે પહોંચે છે, એ બીજા બધા કાયક્રમે કરતાં ગાંધીજીના કાર્યક્રમની શ્રેષ્ઠતા છે.

ગાંધીજીના કાર્યક્રમની બીજી વિશેષતા એ છે કે તેમાં અમુક વર્ગનું—લલેને તે વર્ગ બહુ મોટો હોય પણ—એકલા એક વર્ગનું જ નહિ પણ સંકળ માનવજાતિનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. તેમના કાર્યક્રમમાં નાનામાં નાના વર્ગોનો પણ ઉમેરો નથી. જે વર્ગ આજે અન્યાય અને જુલમ કરી રહ્યો છે તેનો પણ પ્રેમ અને અહિંસાથી હૃદયપલટો કરવાનો છે. સમાજના એકેએક વર્ગને તેમાં ન્યાયયુક્ત અને સમસ્ત જનસમાજને હિતકારી એવે સ્થાને સ્થાપીને સર્વોદય સિદ્ધ કરવાનો ગાંધીજીનો માર્ગ છે.*

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

શ્રામજીવનની પુનર્ધરના

[ગાંધી ચાલ]

આર્થિક પ્રકાર

જ્યારે ખાદીનું કામ ગામડાંઓમાં દાખલ થયું અને જ્યાં જ્યાં દાખલ થયું ત્યાં ત્યાં પાંચ પાછતી કમાણી વધી અને તેની સાથેસાથે ગામડાંઓમાં જગૃતિના અંકુર ફૂટ્યા. કમાણી અને જગૃતિનાં કારણો જુદાં છે, એ દરેક માણસ જોઈ શક્યો નથી. માત્ર કમાણી વધારવાથી ફાયદો થયો નથી એ હું પુરવાર કરવા ઇચ્છું છું. જગૃતિ હોય તો કમાણી વધારવાનો પ્રયાસ થાય, ખોટા માર્ગે વ્યય થતો અટકે અને લોકોમાં સ્વમાનનું ભાન જાગે. દૂધ વેચવાથી કમાણી સારી રીતે વધે છે, પણ તેની સાથે સાથે જગૃતિ કે સ્વમાન આવે જ છે એમ નથી.

જે પ્રજાની કમાણી વધારવા માટે અનેક પ્રયાસો થયા છે. મારાં બી વગેરે વાવીને અને એકદરે ખેતી સુધારીને કમાણી વધારી શકાય. તેવી રીતે સહકારીના તત્ત્વ પર રચાયેલી મંડળીઓ મારફત કમાણી વધારાય, માલના સારા ભાવ આવે અને સોંધી ખરીદી કરી શકાય. આર્થિક લાભ થાય, પણ તેની પાછળ નૈતિક લાભ ધણો ઓછો હોય છે. નૈતિક લાભ નથી થતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થશે. કળવણી વધારીએ કે વધારે સંગીત કરીએ તોપણ લાભ થાય, પણ વર્ષો સુધી કળવણીથી જે લાભ થઈ શક્યો નથી તેવો લાભ રાજકીય ચળવળ વખતે થાય છે તે અનુભવ માત્ર આ દેશનો નથી, પણ આખો જગતનો છે.

હવે આ ઉપર બતાવેલા બધા માર્ગો સરકાર પ્રદણ કરે છે તે ઉપરાંત એક નવો પક્ષ જોમો થયો છે તે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. અમેરિકાના Y. M. C. A. (જુવાન ખ્રિસ્તીઓનું મંડળ) ના ડા. રોબર્ટ હેચ જેમણે 'અપ દ્રોમ પોવર્ટી' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે ત્રાવણકોર રાજ્યમાં મોટા પાયા પર પોતાનો અખતરો અજમાવી રહ્યા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજાની જગૃતિ થતી નથી કારણકે તે ગરીબાઈની નીચે છુંદાઈ ગઈ છે; માટે તેની ગરીબાઈ ટાળવી. તેટલા માટે એમણે કેટલાક ધંધાઓ (ઉદ્યોગો) ગામડાંમાં શરૂ કર્યા છે. મુખ્ય ત્રણ છે: (૧) મધમાખીઓને ઉછેરીને મધ તૈયાર કરવું; (૨) રેશમી ફાડાઓને ઉછેરીને રેશમના કોશેટા પેદા કરવા; અને (૩) મરઘાં, બતકાંની ઓલાદ સુધરોવી. આ બધું કરવાની સાથે પ્રજાની વ્યવસ્થાશક્તિ અને જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ખીલવવાં. ગાંધી મુંગમાં આવી પડ્યાં એટલે એમણે પણ કાંતવાનો વિષય હાથમાં લીધો છે; પણ ખાદીના વણાટ માટે કારીગરો તૈયાર કર્યા હોય એવું જાણવામાં નથી. કાસેબામાં આ અખતરો જોઈએ તેટલો સફળ થયો નથી, પ્રજાજનો તેમ જ અમલદારો તેની નિષ્ફળતા વિશે ટીકા કરે છે તે આપણે લંકામાં ન લઈએ અખતરોએ તે સફળ થવામાં વિલંબ થાય છે. મૂળ વાત તો એ છે કે કમાણી વધે તેનાથી ખેડૂતનું કે શ્રામજીવનનું કારિદ્ર્ય ટળવાનું નથી. જે

અત્યંત ગરીબ છે તે આના અખતરા જગવાના નથી થોડા વધારે લોકોને નવો ધંધો મળશે એટલા પૂરતી રાહત મળશે ખરી આપી તો, આવડ વધશે અને જાવડ પણ વધશે આપણુ દેશમા જન્મપ્રમાણુ ધણુ મોટું છે જે વસ્તી વધવાને લીધે રાષ્ટ્રનુ ભય થતુ હોત તો તેમ થતુ નથી ગણુ કે જન્મણુ પ્રમાણુ પણ વધારે છે (જેને કે ખરી રીતે જોતા આ દેશને વસ્તી વધવાથી નુકસાન થઈ રહ્યું છે) આનક વધે તેની સાથે માથે રહેણીકરણુ અને સરકાર ઊંચા પ્રકારના થાય તો એ ઉમાણી આર્થિક કહેવાય.

ગાયને ડાપાસીઆ વગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક આપવામા આવે તો તેનુ દૂધ વધે અને તેમા ચીકાશ પણ વધે, પણ જો તેના વાજરડાને ખાના ન મળે તો તેનુ શુ કામનુ ખેડત ડાપાસીઆ આપે છે, પણ દૂધ તો ચોરી લે છે, તે પ્રમાણુ વધારાની આવકનો હિસ્સો મરજારની તિજોરીમા જવાનો હોય તો પ્રજાને એવા ઉદ્યમમા પડાથી શો ફાયદો? કોઈ પણ રીતે પ્રજામા નવુ બાજુ આવતુ હોય તો આપણે તેને વધાવી લઈશુ આર્થિક લાભને ખડાને જે કંઈ જનગૃતિ આવતી ફરે તે સ્વીકારીશુ, પણ તેની કિંમત ખોગી આંકી નથી

આશ્રમોનો પ્રકાર

હવે આપણે ત્રીજા પ્રકારનો વિચાર કરીએ આશ્રમ એ ઋષિમુનિઓનુ નિવાસસ્થાન હોય કે ન હોય-ગાંધીય અળવળને અંગે નીકળેલા આશ્રમોનો જ હું વિચાર નથી કરતો—કોઈ સામાન્ય મદિરમા આધુનિક આદર્શો પોષતો નાંગો ગાવો હોય તો તે મદિરને આશ્રમ કહીએ. ધણુ જે ખાદી કાપાવયો આશ્રમ જેવા છે, ધણુય નથી જે સ્થાનમા ગ્રામપ્રજાની સાથે રહેનાર, તેમની સાથે ખૂબ સહાનુભૂતિ ગળનાર, તેમને ચોરીસે કલાક પ્રેરણા આપનાર માણસો વમે છે, સેવા જેનો ધર્મ છે, રાષ્ટ્રની કે મનુષ્યમાત્રની ઉન્નતિમા જેને શ્રદ્ધા છે, તેને આશ્રમ કહીએ આવડ આશ્રમોમા રહેનાર બધા સર્વગુણમય નહિ હોય-ઊંચા આદર્શોને પહોંચવા માટે પ્રમાણુ પ્રયામ કરતા હશે આના આશ્રમો પ્રજામા સુસરકારે ફેલાવશે પ્રજામા નીડરતા લાવશે, વખતપ્રસંગે પ્રજાને સાથ આપશે, પ્રજાની પીક થાળડશે, પ્રજાનુ ડામ ઉપાડી પણ લેશે, સ્વમાન, સ્વાશ્રય, નીડરતા, આત્મનિર્ણય, સત્ય, શૌચ (સ્વચ્છતા)ના પ્રશ્નો ગમે તે અણધારે વખતે ઊભા થાય ત્યારે તેમને માર્ગદર્શક નીરડે એવા માણસો ત્યારે ગામડાઓમા વમશે ત્યારે પ્રજામા ખરી જનગૃતિ આવશે-ત્યારે જ તેમની આર્થિક ગિથિતિ સુધરશે, તેમનુ આત્મબળ વધશે જ્ઞાન પ્રજામા નિર્ણય કરવાની શક્તિ, પહેલ કરવાની શક્તિ નાશ પામી હોય, આગેવાની અને સાહસ ખેડવાનુ બળ ઘટી ગયુ હોય તો તે વધશે છે-વા પદ વર્ષનો અનુભવ પુરવાર કરી આપે છે કે આશ્રમોએ પછાત પ્રજામા અજ્ઞાન, શક્તિ રેડી છે રામવક્ષમણે હમરો માણસોનુ સૈન્ય પેદા કર્યું, તેવુ આજે પણ થઈ ગઈ છે, થયુ છે શકરાચાર્યે હમરો મઠ સ્થાપીને દેશને જગમગ કર્યો, રામદાસ સ્વામીએ પણ તેમજ, કર્યું ગમના સમયથી તે રામદાસ સુધીના આશ્રમો બધા એક જ પ્રકારના નહોતા આજના આશ્રમો જુદા પ્રકારના હશે ગાંધીય લડતની છાંયણીઓ અને આશ્રમોમા વખતે આકાશ જમીન જેટલો ફેરુ હશે, વખતે કોઈ ગાંધીય છાંયણીનુ વાતાવરણ બીજા આશ્રમો કરતા ચડીઆતુ હશે, બની શકે તેટલા ચોખ્ખા, ક્ષયના, પ્રજામા રહીને તેમના સુખદુઃખ જાણનારા અને તેમની સેવા કરનારા માણસો ત્યાં રહેતા હોય તેને હું આશ્રમ કહું છું. સત્યગતે લીધે વિચારો

કે તેમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ શકે છે. નિર્વાહનું સાધન લઈને રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો એક માર્ગ શિક્ષકનો છે. આ ભાવના જગતમાં ફેલાઈ રહી છે.

જો ખેતીમાં જોઈએ તેટલી કમાણી નથી, જો ખેડૂત દેવાદાર બનો જાય છે તો આ ઉદ્યોગને સુધારવા માટે આખા રાષ્ટ્રની શક્તિ વાપરવી પડશે. એટલે સુંધરેલાં ઓળંગો, મારા રસ્તા, વેચાણખરીદીની સારી વ્યવસ્થા, નાણાંની સગવડ વગેરે માટે ગૌરવણ કરવી પડશે. જેમ આજે હિંદી સરકાર કપાસ, લોખંડ, સાકરના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપે છે, તેવી જ રીતે આ રાષ્ટ્રીય અને અતિવ્યાપક મહત્ત્વના ઉદ્યોગને જરૂરી ટેકા આપીને પગભર કરવો પડશે. આ પ્રકારના ટેકા ટ્રેડિસ્ટનમાં, ડેન્માર્કમાં, અમેરિકામાં, ખરું જોતાં દરેક દેશમાં અપાયા છે, અપાયે છે, અને હજી અપાશે. ચૌધરી મૂખતાર સિંધના પુસ્તકમાં અમેરિકામાં નિમાયેલા (Businessmen's Commission) વેપારીઓના કમિશનના નિવેદનમાંથી ઘણાં ફકરા આપ્યા છે. જેમને ગ્રામોદ્ધારનો અભ્યાસ કરવો છે તેમને આ પુસ્તકમાંથી નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળશે.

આશ્રમે વિશે એક દુઃખની વાત કળૂણ કરવાની છે. છેક ૧૯૧૬-૨૦ની સાલમાં રાષ્ટ્રીય આર્ગેવાનોએ આદેશ આપ્યો કે યુવાનોએ ગામડે જવું. આજ સુધી એવો અનુભવ થયો છે કે લાણેલા યુવાનોને ગામડાંનું જીવન અસહ્ય લાગે છે. પ્રગતિ માનસ મમજવાનો પ્રયામ કરે તો તે કામ રસમય છે, પણ હજી ગામડાંમાં શુદ્ધિવિનિમય માટે અવકાશ થોડો છે. ગામડાંઓમાં ઘણી અગવડો છે. આપણે આ યુવાનોની નબળાઈ ખતાવીને ખેંસી રહેવા જેવું નથી. આર્ગેવાનોએ એ અગવડો ઓછી કરવાની હોય. ગામડાંના કાર્યકર્તાઓને થોડા મહિના શહેરોમાં કામ કરવા માટે આણવા જોઈએ, અથવા ત્રણચાર મહિના સુધી શહેરોમાં તાલીમ માટે આણી (Refresher Classes) તેમનામાં નવું જ્ઞાન અને નવું પ્રોત્સાહન રેડવું જોઈએ, તેમનું જીવન રસમય બનાવવા પ્રયામ કરવો જોઈએ.

રાજકીય લડત હાલ મોટૂંકી રહી છે. હવે પ્રગતિ બળ રચનાત્મક કામમાં રેડશે. તેવા પ્રસંગે ગ્રામપ્રજામાં જાગૃતિ આણીને તેમનું બળ એકત્રિત કરી તેમની ઉન્નતિનાં કાર્યો કરવા એ દેશસેવકોનો ધર્મ છે.

સુમન્તા મહેતા

વયનું માપ

ગણે લોહો આયુ વરસ મહિના ને દિવસંથી;
અને શ્વાસોચ્છવાસે સમયગણના ચોગિજનની;
પરંતુ મારું હું, મનુજવયનું માપ દરવા—
થયા દુઃખી કાજે હૃદયથડકા, તે જ ગણવા.

હરિહર લટ્ટ

નરો વા કુઝરો વા

ધર્મરાજ કને ચાલેા સત્યાસત્ય તપાસવા
શુરુએ જ કહ્યું એવું સત્યને વૈરી ના કદા.

૧

આ યુદ્ધનેા નાટક સૂત્રધાર,
હુષ્ટે હુલી ગાય બચાવનાર,
ધર્મે સમર્પી યથા થૈ કૃતાર્થ,
ઉતારવા ઇચ્છત ભૂમિભાર.

૨

અશસ્ત્ર-શસ્ત્રી, સમરાતુકલ,
ઈચ્છે બીજું ભારત-યુદ્ધ-ભાવિ,
ધર્મે તણી સૂક્ષ્મ ગતિ વિચારી,
વહે સુકાળી, ધરી દીપ-દાંડી.

૩

આપથી ઉકલે એવી પ્રશ્ન-જૂંચ પૂછું નૃપ !
'રાજનીતિ વિચારી નાઃ અમે તો ગોપ-ક્ષત્રપ.

૪

'શુરુની વેઠીને શરઝડી જળી સેન સધળી,
'ક્ષણે વાંધે તો તો પ્રલયમય છે માતૃ-ધરણી,
'તમારી સાહાયે શુણી નૃપતિ આઠ્યા સમરમાં,
'નથી, જેને બીજું ધરમવિષ્ણુ કાંઈ સમરણમાં.

૫

'તમારા બન્ધુ ને સુત, જનની, ને દ્રીપદી સતી
'બધું એ આત્યારે બલિ બની જશે સત્ય ઋતુમાં.
'તમારા એ સત્યે, અવરજગમાં સ્વર્ગ મળશે ?
'શકે, સૌ સંહારી શરણગતને, સ્વર્ગ ટળશે ?

૬

'શુરુ પાસે શીખ્યો હું તો, વિશ્વયજ્ઞે પશુનર
'સ્વ-ધર્મ-યૂપથી બાંધ્યો. સદૈવ બલિ તત્પર,
'શ્રીખે, સમય-વૈષમ્યે, સમિધો હોમવાં રદ્યાં,
'અડેલાં ઋણ દેતામાં, વિચારો પ્રત્યવાય ત્યાં.

૭

૮

‘શકે ધરા ઉન્નતી, મહાત્મા-

સ્વપુત્રને વિશ્વ સમસ્તનો ગણી
‘પરંતુ “મરિં ન રહ્યો” વિચારે-

સખેદ-હર્ષ-શ્વસને રહી ધર્મી ૯

‘ભલે તો, સ્વર્ગનો હોમી સાચવો સ્વર્ગદ્વાર, વા
‘વિશ્વને કોલ વાંચીને’ ગયાવો શરણે ધરા. ૧૦

‘અમે તો સ્થૂલ-દષ્ટિના, પરંતુ એટલું સૂઝે:
‘વિશ્વના ધર્મની સામે વ્યક્તિનો ધર્મ ની ટકે. ૧૧

‘દાળના અળતો ખાળ્યો, આ આવે શુરુ એસિશા
‘પુત્ર-નાશ વિચારે ચે, ઉચ્છિષ્ટી, રણકેતુ શા ।’ ૧૨

બૃહદ્ભાવનને આજે, નૃપત્વ, ગૂંચળામય,
વિશ્વાદર્શ્ય પ્રસેલાને, રાષ્ટ્રનું કિત તાકેલું- ૧૩

ન શું એ ધર્મ્ય? નક્કી બે અનિષ્ટો ભાગત્યાગથી-
વરવું એકેને એના પ્રત્યેવાય-લઘુત્વથી. ૧૪

વિચારે વીંટળ્યા તો યે, ધરે, છે અર્ધ-પાદ, પ્રયાં
શુરુ, પૂજન રોધીને, પૂછે- છે આત્મપ્રશ્ન-આ- ૧૫

‘ધર્મ’ બેટા, કહી રાચે અશ્વત્થામી-રુદ્ધે મિત્રે
બોલે ના સુધુ, તાકે છે, જુડે શા, ધર્મનું સુખ. ૧૬

પ્રકૃતિનાં પડો વીંધી, અનાત્મ-સૂર વ્યાધતો
‘અશ્વત્થામા, હણાયો:’ હા તાતે કષ્ટે મુણાવતો. ૧૭

‘અને’ શબ્દચ્છેદે ત્યાં-તો પ્રકૃતિ પડકારતી
‘કુલ્લો વા’ પરંતુ, એ વક્તાના, સુખમાં રહી. ૧૮

શુરુ ‘એ’ પુત્રલીનાત્મા શૂન્ય-ક્ષીન-અંની-જલો
ધર્મના, રથ-અકોના, સ્પર્શે, આશ્વસિતા, પ્રપરા ૧૯

મતાપરીયે પ્રાપ્તિયા- ૨૦

સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન

[ધણા વખતથી 'પ્રસ્થાન'માં, શબ્દચર્યા, વ્યાકરણચર્યા અને સામાન્ય ભાષાચર્યાના લેખો રાષ્ટ્રકરવાળી અમારી ઇચ્છા હતી અને તેને માટે આ વિદ્યુત્તાપૂર્ણ લેખ અનુવાદ કરી પહેલો મૂકીએ છીએ. આશા છે કે ભાષાના વિદ્વાનો આ વિષયોની ચર્ચામાં ભાગ લેશે. -તત્ત્વ]

આમાં તો જરાએ સંદેહ નથી કે ભારતવર્ષમાં સ્મરણાતીત સમયથી સંસ્કૃતનો પ્રચાર છે. આ ભાષાએ એવા અનેક વિદ્વાનો પેદા કર્યા છે કે જેની સ્પર્ધા કરનાર મળવો અસંભવ છે. છતાં પણ અમારો વિચાર છે કે અમારી પાંચેલીમાં કંઈક સંસ્કાર થવો જોઈએ. આ વસ્તુને ઘોષાક લાખ્યા આપી અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

કોઈ અત્યંત નિમ્નણ વૈદ્યાકરણને પણ દ્રઢ ધાતુના વર્તમાનકાલના પ્રથમ પુરુષ એક-વચનનું રૂપ પૂછે. તે તરત જ ઉત્તર આપશે—'પસ્યતિ.' પણ શું આ અરું છે? દ્રઢ નો દશર પકાર કંઈ રીતે થયો? આ વાત હજાર નૈરુકત મળીને પણ નહિ ખતાવી શકે. અમુક વાત તો એ છે કે પસ્યતિ દ્રઢ ધાતુનું રૂપ નથી. આ દર્શનાર્થક સ્પષ્ટ ધાતુનું રૂપ છે, જેથી સ્પષ્ટ, સ્પષ્ટ અને પસ્પશા—આ ત્રણ રૂપો લૌકિક સંસ્કૃતમાં મળે છે. પસ્પશ્વે, પસ્પજાન વગેરે કેટલાંએ રૂપો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે. આ પ્રયોગોમાં સકારનો લોપ થા માટે થયો, અહીં વિસ્તારભયથી તેની વ્યાખ્યા નથી કરતો. વાયક સ્પર્ષ ધાતુના પસ્પર્ષે રૂપ જોઈને તેના લોપનું અનુમાન કરી શકે છે.

સ્વા ધાતુથી તિષ્ઠતિ, પ્રા ધાતુથી જિવ્રતિ, પા ધાતુથી વિવ્રતિ વગેરે રૂપો અને છે. પણ આ રૂપોની સિદ્ધિ કંઈ રીતે થાય છે? શું કારણ છે કે આ ધાતુઓ તે તે આકારને મદણુ કરે છે? વાત ધણી મરડા છે, પણ પાણિનીય તંત્રમાં અતિ નિષ્ણાત અનેક વિદ્યાર્થીઓ પણ કદાચ આનો ઉત્તર નહિ આપી શકે. વાસ્તવમાં વાત એ છે કે આ રૂપો તે જ ધાતુઓનાં અભ્યસ્ત રૂપો છે અહીં આ ધાતુઓનો અભ્યાસ તે જ પ્રમાણે થયો છે જેમ સન્ પ્રત્યય લર્ધ લેતાં થાય છે. આ પ્રમાણે જહ્, 'જાઘ', દરિદ્રા, ચક્ષાસ, વગેરે મૂળ ધાતુ નથી પણ જ્ઞસ, જ્ઞ, જ્ઞા, અને કાસ ધાતુઓનાં અભ્યસ્ત રૂપો છે જે ધાતુઓના રૂપમાં લર્ધ લીધા છે. જ્ઞસ, જ્ઞ, જ્ઞા—આ ત્રણે પણ જુદાજુદા ધાતુ નથી, પણ એક જ જ્ઞ ધાતુનાં ત્રણ રૂપો છે. આ જ પ્રમાણે જ્ઞોતિ અને જ્ઞોતિ એ નહિ પણ એક જ છે. જ્ઞમ અને જ્ઞમમ તથા જ્ઞદ્ધિ અને જ્ઞદ્ધિ એક જ શબ્દ છે. આ તદ્દન સામાન્ય વાત પણ સંસ્કૃત-પાંડિત્યોના વિદ્યાર્થી નથી જાણતા.

અમારા શાબ્દિકાનું કહેવું છે કે અપર શબ્દનો પદ્મ આદેશ થાય છે, પંડી ભારના આવવાથી પદ્મત્વ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. પાછા પદ્મર્ષ રૂપ સાધવા માટે પદ્મત્વ શબ્દનો પદ્મ આદેશ કરવામાં આવે છે. પણ આચાર્યોની આ પ્રવાસ વૃથા જ છે. કારણ કે વાસ્તવમાં આ વાત નથી. મૂળ શબ્દનું રૂપ જ પદ્મ છે. તેનું જ પંચમી રૂપ થાય છે પદ્મત્વ. આ

અન્ય નથી. પશ્ચિમ શબ્દ પણ પશ્ચ શબ્દથી જ સિદ્ધ થાય છે. માટે જ અપ્રાદિ પદ્ધતિમય વિધાન નિરર્થક છે. વૃહસ્પતિ શબ્દને જ લો. આ વૃહસ્પતિ માંથી ત કારનો લોપ કરી સ કારનો આગમ કરવાથી સિદ્ધ કરાય છે. પરન્તુ ખરી રીતે જે પ્રમાણે વ્રહ્મણસ્પતિ, વાચસ્પતિ, દિવસ્પતિ વગેરે શબ્દોમાં વ્રહ્મણઃ, વાચઃ, દિવઃ પદ્યંત પદો છે તે જ પ્રમાણે વૃહસ્પતિ શબ્દનો વૃહઃ (વૃહસ્) પણ હકારાંત બુદ્ધ શબ્દનું પદ્યંત રૂપ છે.

આ જ પ્રમાણે ચતિસ્વદ્, પદના હોવા છતાં અને વેદોમાં સુરચન્દ્ર, પુરુષચન્દ્ર, વિરુચન્દ્ર વગેરે મળવા છતાં, હરિચન્દ્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં સ કારનું આગમ વિધાન વૃથા જ છે. રવન્દ્ર ધાતુના ર નો લોપ થવાથી જ ચન્દ્ર ધાતુ બને છે અને તેથી અમારો ચન્દ્ર શબ્દ બને છે. અહીં કંઈ વિચારવા યોગ્ય છે. ચન્દ્રમાઃ અને ચન્દ્ર પર્યાયવાચી શબ્દો છે. અર્થ કંઈ બેદ છે. ચન્દ્ર નો મૌલિક અર્થ છે ઝજ્જલ લીસિમાન્. મૂળમાં સ્વન્દિ અથવા ચન્દિ ધાતુ લીસિ અર્થમાં જ હતો; પાછળથી આદિત્ય અર્થમાં ફેરવાઈ ગયો. માં અર્થાત્ ચન્દ્ર-હિમાન્ કારણ કે તેથી સમય મપાય છે. (મીયતે અનેન હિતિ માઃ) ચન્દ્રમા ના પ્રત્યક્ષ ઉદય અને અસ્ત થવાથી સહેજે સમયનો નિર્ણય કરી શકાય છે. માટે જ ગ્રામીન લોકોએ તેને માઃ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે શસ્ત્રાતમાં ચન્દ્ર-માઃ નો અર્થ હતો ઉગ્ગતલ ચંદ્ર; પાછળથી માઃ ચંદ્ર અર્થ રહી ગયો. માઃ અર્થાત્ ચન્દ્ર-માટે જ તેના સંબંધથી ચૈત્રાદિ માસ કહેવાયા.

વૈયાકરણોનું કહેવું છે કે રૂઢિ પ્રત્યય હોવાથી પ્રશસ્ય વડે પ્રેષ, પ્રશસ્ય અને રૂદ્ધ વડે જ્યેષ્ઠ, અને સ્થૂલ વડે સ્થવિષ્ઠ, દૂર વડે દવિષ્ઠ યુવન્ (યુવા) અને અદ્ય વડે કનિષ્ઠ, ક્ષુદ્ર વડે ક્ષોદિષ્ઠ, પ્રિય વડે પ્રેષ અને રિચર વડે ર્યેષ્ઠ શબ્દો સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ પરન્તુ અર્થ સામ્ય માનવા છતાં પણ અમે પૃથ્વીએ છીએ કે પ્રશસ્ય, રૂદ્ધ, યુવન્, વગેરે શબ્દોએ કંઈ રીતે ય્ર, જ્ય, કન્ વગેરે આકારો ધારણ કર્યા? સ્થૂલ, દૂર, ક્ષુદ્ર, પ્રિય, વગેરે શબ્દોના તે તે આકારો ધારણ કરવાના વિષયમાં પણ અમારો એ જ પ્રશ્ન છે. ખરું જોતાં તો ઇલાદિ પ્રત્યય તદ્દિત નહિ પણ કૃદંતના છે. આ પ્રશસ્ય વગેરે પ્રાતિપદકોના પછી નથી આવતા. ધિ વગેરે ધાતુઓ પછી આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ધિ ધાતુ વડે, જ્યેષ્ઠ જ્યા ધાતુ વડે, કનિષ્ઠ કન્ વડે (આ વડે જ કન્યા શબ્દ બને છે) સ્થવિષ્ઠ સ્થ ધાતુ વડે (આ વડે જ સ્થવિર વગેરે શબ્દો બને છે), દવિષ્ઠ દ્ ધાતુ વડે (આ વડે જ દૂર પદ બને છે), ક્ષોદિષ્ઠ ક્ષુદ્ર ધાતુ વડે પ્રેષ ગ્રી ધાતુ વડે અને ર્યેષ્ઠ ર્યા ધાતુ વડે બને છે.

ઉચ્ચ નીચ પ્રસિદ્ધ છે. નૈરુક્તોનું કહેવું છે કે ઉચ્ચનોત્તેઃ (અન્યેભ્યોડપિ દસ્યતે હિતિ જ પ્રત્યય) ઉચ્ચેરાત્વમસ્ય જ વા (અર્થે આદિભ્યોઢચ અર્થાત્ ઉત્-પૂર્વક ચિ ધાતુ વડે અન્યેભ્યોડિપ-દસ્યતે સ્ત્ર વડે જ પ્રત્યય કરી અથવા અર્થે આદિભ્યોઢચ સ્ત્ર વડે—જેમાં ઉચ્ચેરાત્વ હોય—આ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય કરી આ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ જ નીચ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરે છે—નિઠ્ઠામ્ ઈ લક્ષ્મીં ચિનોતિ અર્થાત્ નિઠ્ઠ ઈ (લક્ષ્મી) ને જે ચયન કરે તે નીચ થયો. આ વિશે શું કહેવું!

ઉચ્ચાવચ શબ્દમાં આવનાર અવચ ને જ લો. અવચ અને નીચ શબ્દો એકાર્થો છે. તો પછી અવચ શબ્દની નિરુક્તિ શું છે? અવાક્ અષો વા અવચતીતિ—અહીં અવચના અ કારનો લોપ થયો છે તેનું કારણ આગળ જતાં બતાવવામાં આવશે. અહીં એટલું માની . કે અવ ના અ કારનો લોપ થયો છે. અહીં જેમ અવ પૂર્વ અવચ અથવા અવ વડે

અવ્યય થયો છે તે જ પ્રમાણે ઉત્તર પૂર્વકે તે જ ધાતુથી ઉદચમ્ બને છે. (યાદ રાખવું નોર્થ એ કે—ઉદચ્, ઉદક, ઉલીચી (?) દિક્) આ જ પ્રમાણે અકારનો લોપ થવાથી (ઉત્તર પૂર્વકે અથ અથવા અચ્ થી) ઉચ્ચ શબ્દ બને છે. નિ પૂર્વકે એજ્ઞ ધાતુથી ન્યક્ પદનું બનવું પ્રસિદ્ધ છે. આ જ શબ્દમાંથી અ પ્રત્યય દૂર થતાં (ન્યક્+અ) નીચ પદ બને છે. તેનો ક્રમ આ છે—નિ+અચમ્. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી પહેલાંની જેમ અ કારનો લોપ થઈ ગય છે. આથી નિચમ્ પ્રયોગ બને છે. નીચેના નિયમ પ્રમાણે હ કાર દીર્ઘ થાય છે. નિ+અચમ્—આ પ્રથમાવસ્થામાં ત્રણ માત્રાઓ હોય છે. અચ્ ના પહેલાં અ કારનો લોપ થતાં બે માત્રાઓ રહે છે. હ કારને દીર્ઘ કરવાથી તે હ્રસ્વ માત્રા કોઈ રીતે બચે છે. આ પ્રમાણે નીચ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ઉચ્ચ શબ્દમાં આ વાત નથી; કારણ કે ઉકાર સંયોગ-પૂર્વકે હોવાથી ગુરુ અને દ્વિમાત્રિક છે. માટે જ ત્યાં દીર્ઘ કરવાની કંઈ જરૂર ન રહી. સરખાવો—દ્વીપમ્ (દ્વિ+અપમ્) પ્રતીપમ્ (પ્રતિ+અપમ્) અનૂપમ્ (અનુ+અપમ્) પ્રતીચા (પ્રતિ+અચા) વગેરે. આ પ્રમાણે બીજા પણ સમગ્રનું નોર્થ એ.

અસ્ ધાતુનાં ત્રણ રૂપ થાય છે. અસ્તિ, સ્તઃ, સન્તિ અહીં અંતિમ બે પદોમાં અસ્ ના અકારનો લોપ દેખાય છે; પણ પહેલામાં આ પ્રમાણે નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉદાત્ત સ્વર અનુદાત્ત કરતાં બળવાન હોય છે, બધે બળવાન રહી ગય છે અને પ્રભાવશાળી થાય છે. બળવાન પાસે રહેવાથી દુર્બળ પરાભૂત થાય છે, પરાભૂત થઈ નષ્ટ પણ થઈ ગય છે. અહીં પ્રકૃતિમાં પણ અસ્તિ નો અકાર ઉદાત્ત છે. માટે જ પછીના સ્વર હ કાર કરતાં બળવાન છે. સ્તઃ પદમાં પ્રત્યયનો અકાર ઉદાત્ત હોવાથી બળવાન છે. અસ્ ધાતુનો સ્વર અકાર અહીં અનુદાત્ત—માટે દુર્બલ—છે. દુર્બળતાને લીધે તેનો લોપ થઈ ગયો. ધાતુનો અકાર પ્રત્યયના ત્રીજાથી યુક્ત થઈ તેના જ સ્વર સાથે રહી ગયો. કારણ કે સ્વર વિના વ્યન્જનની કંઈ ગતિ જ નથી. આ યાદ રાખવું નોર્થ એ કે પ્રાયઃ એક પદમાં એક જ સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. સન્તિ પદમાં પણ અન્તિ પ્રત્યયનો અકાર ઉદાત્ત છે. તેથી તે જ પ્રબળ છે. ધાતુનો દુર્બળ સ્વર અકાર સ્થિત રહેવામાં અશક્ત હોવાથી નષ્ટ થઈ ગય છે. આ પ્રમાણે સન્તિ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ જ પ્રમાણે આ જ અસ્ ધાતુના શત્રુ-પ્રત્યૌત્ત શબ્દનું રૂપ સત્ હોય છે; કારણ કે ત્યાં પણ પ્રત્યયનો અકાર બળવાન છે. દુર્બળ ધાતુસ્વર અકાર ત્યાં ટકી ન શક્યો. હન્તિ માં પણ ધાતુસ્વર ઉદાત્ત, માટે પ્રબળ છે. માટે જ તેમાં કંઈ નિકાર ન આવ્યો; પણ મન્તિ માં આ વાત નથી. આમાં અન્તિ ના અકારની જ પ્રબળતા છે, કારણ કે તે જ ઉદાત્ત છે. ધાતુ સ્વરનો અકાર દુર્બળ હોવાથી હ્રસ્વ થાય છે. પછી હ કાર પોતાના આદિરૂપ ષ કારથી પ્રકાશિત થઈ ત્રીજાથી યુક્ત થાય છે. હરનો હ કાર પહેલા ષ કારના રૂપમાં હતો. આ વાત જ્ઞાન વગેરે પ્રયોગોને જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. તે પ્રમાણે મન્તિ પદમાં પ્રત્યયસ્વરના ઉદાત્ત હોવાથી ધાતુસ્વરનો લોપ થયો છે. તે જ પ્રમાણે જમ્નઃ વગેરે પ્રયોગોમાં પણ. અતુસ્ પ્રત્યયનો અકાર ઉદાત્ત છે. આ જ પ્રમાણે તૃતીયા એક વચનમાં (રાજન્+આ) રાજા, (નામન્+આ) નામના વગેરે પદો બને છે. આ પદોમાં આદિ આકાર ઉદાત્ત છે. સરખાવો—મન્યઃ (૮ મનમયઃ), કુમુદતી (૮ કુમુદવતી), શાદલમ્ (શાદલમ્), નદ્વલમ્ (નદ્વલમ્) વગેરે.

ચિત્ ધાતુથી ચેતવિ અને તુદ્ ધાતુથી તુદતિ બને છે. પહેલામાં શુણ્ થયો છે; બીજામાં

નથી થયો. શા માટે ? આનું કારણ આ જ છે કે જ્યાં ગણમાં ધાતુનો સ્વર ઉદાત્ત છે. અને જુદાંદિ માં વિકરણ પ્રત્યયનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે.

વચ્સ અને ઉક્ત—આ બંને શબ્દો વચ્ ધાતુથી બને છે. પહેલામાં વ કાર જેમનો તેમ છે, બીજામાં સંપ્રસારણ થયું છે. અહીં આ પણ તે જ કારણ છે. પહેલામાં ધાતુસ્વર અને બીજામાં પ્રત્યયસ્વર ઉદાત્ત છે. ઉદાત્ત સ્વરના બળવાન હોવાથી ધાતુનો દુર્બળ સ્વર બીજા રૂપમાં બદલાઈ ગયો.

આ પ્રમાણે દેવી શબ્દના પ્રથમ એકવચનમાં દેવી રૂપ થાય છે. આનો અંત્ય સ્વર ઉદાત્ત છે. સંજોધનમાં હ્રસ્વ દ્વિતીયાન્ત દેવિ શબ્દ બને છે. અહીં પ્રથમ સ્વર ઉદાત્ત છે તેથી જ પ્રબળ છે. બીજો સ્વર આની પ્રબળતાને લીધે દુર્બળ થઈ જાય છે. તેથી—જોકે પહેલાં તે દીર્ઘ હતો—અહીં હ્રસ્વ થઈ ગયો.

વધારે વિસ્તારની જરૂર નથી. હું સમજું છું કે આટલાથી જ વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હશે કે તત્ત્વ સમજવા માટે કેવા વ્યાકરણની જરૂર છે.

આજકાલ સંસ્કૃત-પાઠશાળાઓમાં પ્રાકૃતની બહુ જ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે, પણ કાઈ પણ રીતે આ વાત ઠીક નથી. મધુરતામાં સંસ્કૃત કરતાં પ્રાકૃત આગળ વધી છે. આ વાત સહેલોથી જાણી નથી. સહેલોથી જાણીને જ આમાં પ્રમાણ છે. રાજશેખરનું કહેવું છે કે સંસ્કૃત-બંધ પરુષ અને પ્રાકૃત-બંધ સુકુમાર હોય છે. આમાં એટલું જ અંતર છે કે જેટલો પુરુષ અને રમણીમાં.

જો તેમ હોય, આજે આ સુકુમારતાને લીધે પ્રાકૃતના અધ્યયનની વાત નથી કરવામાં આવતી, અને જો અને જોઈ શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વો જાણવા પણ અધ્યયનનું કહેવામાં નથી આવતું. બેલાશક પ્રાકૃતના અધ્યયનથી આ લાભો પણ છે પરંતુ આ સિવાય પણ એવાં પ્રયોજન છે કે જેને લીધે પ્રાકૃતની ઉપેક્ષા નહિ કરી શકાય. તે એ છે કે પ્રાકૃત વિના અનેક સ્થળે સંસ્કૃત નહિ સમજી શકાય.

ભુજો—ઉપર અમે પદ્મ શબ્દનો દાખલો આપ્યો છે. અહીં પહેલાં તેને જ લઈએ. બધા જાણે છે કે પૂર્ણ નામ પુષ્ક છે. વેદોમાં પણ આ શબ્દ મળે છે. સાનું ત્યારે, આની નિરૂક્તિ શું છે ? નૈરૂક્ત આ વિષે વ્યાકુળ જેવા જણાય છે. તત્ત્વ એ છે કે આ શબ્દ પદ્મ વડે જ પ્રાકૃતના પ્રભાવથી બન્યો છે. પ્રાકૃતમાં ર્ચના ચ્છ હોવાનું જણાય છે. જેમ સંસ્કૃત આરચયે, પ્રાકૃતમાં અચ્ચરિયે, સંસ્કૃત પદ્મિષ્મ પ્રાકૃતમાં પદ્મિષ્મ થાય છે. કાશ કહે છે કે પુષ્ક: પદ્મિષ્મદેશે દ્યાત્ લાઙ્ગે પુષ્કમિષ્યતે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પુષ્ક પ્રાકૃત પ્રભાવથી આ રૂપ ધારણ કરી પહેલા પદ્મિષ્મદેશ અર્થમાં અને પછી પાછળ રહેનાર પૂંછડાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. પરંતુ પદ્મ માં તો પ પછી જ કાર છે અને પુષ્ક માં ઉ કાર છે. આ બેદનું શું સ્વરૂપ છે ? આની સંગતિ આ પ્રમાણે લગાવીશું કે પ કાર ઓઘ્ય વર્ણ છે તેનાથી યુક્ત જ કાર જોકે કંઠ્ય છે તોપણ ઓઘ્ય વર્ણ આગળ-દુર્બળ થઈ તત્કાલીન (ઉ કાર) થઈ ગયો. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાંનાં આ પ્રમાણેનું પરિવર્તન જોઈ શકાય છે. જ કારાન્ત ધાતુનો જ કાર સુમર્પાર્પ વગેરે શબ્દોમાં ઉ કાર થઈ ગયા છે. પરંતુ ચિંતીશી માં જ કાર ! ઓઘ્ય વર્ણના યોગમાં ઓઘ્ય અને તાલવ્ય વર્ણના યોગમાં-તાલવ્ય સ્વરનું રૂપ પ્રહણ કરવું પડ્યું છે.

સંસ્કૃતમાં પિચ્છ શબ્દ ચિલ્લ અર્થમાં વપરાય છે. આ સંસ્કૃત નથી, પ્રાકૃત છે. પ્રજ્ઞ શબ્દથી તેની ઉત્પત્તિ છે. પ્રાકૃતમાં છ કાર અનેક પ્રકારે પરિવર્તિત થાય છે. ક્યાંક તો આ સ્ (સ) કારના રૂપમાં ફેરવાય છે અને ક્યાંક છ (ચ્છ) કારના રૂપમાં અને ક્યાંક જ્ઞ (જ્ઞ) કારના રૂપમાં. દાખલા તરીકે—સંસ્કૃતનો દક્ષ શબ્દ પ્રાકૃતમાં દક્ષ, સંસ્કૃતનો કુક્ષિ પ્રાકૃતમાં કુચ્છિ, સંસ્કૃતનો ક્ષામ પ્રાકૃતમાં ક્ષામ થાય છે. પ્રાકૃતમાં પ્રજ્ઞ શબ્દનાં બે રૂપો થયાં છે—પચ્છ અને પક્ષ. પ્રથમ પ કારનો અ કાર દ કાર થઈ ગયો છે. કારણ કે છ કાર તાલબ્ધ છે. બીજા પ કારનો અ કાર ટ કાર થઈ ગયો છે, કારણ કે તે ઓષ્ઠ્ય વર્ણ સાથે છે. સ્વરનું પરિવર્તન ક્યાંક તો પરવર્ણ પ્રમાણે અને ક્યાંક પૂર્વવર્ણ પ્રમાણે. આ પુલ્લ શબ્દ બાણના મૂળમાં સંવ્રજન પક્ષના અર્થમાં વપરાય છે. યાદ કરો—

સન્ક્રાહુલિઃ સાયક પુલ્લ એવ

ચિત્રાપિતા રમ્મ દ્વાવતરથે । (રઘુવંશ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૩૧)

હવે પુલ્લાનુપુલ્લ શબ્દના અર્થ પર વિચાર કરો. આ શબ્દ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધણું કરીને સંયુક્ત વર્ણોમાંથી એકના લુભ થવાથી પૂર્વસ્વર સાનુનાસિક અથવા સાનુસ્વાર થઈ જાય છે. આ નિયમ પ્રાકૃતમાં પણ છે, સંસ્કૃત તેમ જ બીજે પણ છે. જેમ કર્નક થી કંટક, પહેલા કતૈક પ્રાકૃતમાં આવી કટક થયો. પછી એક ટ કારનો લોપ થવાથી પૂર્વસ્વર સાનુસ્વર થઈ ગયો. આ પ્રમાણે કટક થયો. પછી આ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાવા લાગ્યો. આ પ્રાકૃત શબ્દ પણ સંસ્કૃત થઈ ગયો છે! આ નિયમ પ્રમાણે વક્ષ વક્ષ થાય છે. પછી ક કારનો લોપ કરવાથી પુલ્લ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ શબ્દથી લાઘન અને છે. સંસ્કૃત લક્ષણ, પ્રાકૃત લઘ્ણ પછી ચ કારનો લોપ કરી લાઘન. આ જ પ્રમાણે ગર્જન થી ગંજન. ગંજ નામનો બીજો ધાતુ નથી. તે ગર્જ ધાતુ જ છે. તેથી જ પ્રાકૃત ગંજન પણ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે, બીજા લુઓ. કક્ષ શબ્દ રીછ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. આનો જ વાચક ભચ્છ શબ્દ પણ છે. આ ભચ્છ શબ્દ પહેલાની જેમ આજ કચ્છ શબ્દનું રૂપ છે. આ જ પ્રમાણે નરીકચ્છ વગેરેમાં જે કચ્છ શબ્દ છે તે કક્ષનું જ પ્રાકૃત રૂપ છે.

આમાં તો કોઈને સંદેહ ન હોઈ શકે કે વિકટ જ વિકટ બની ગયું છે. વિકટ નામની બીજી કોઈ બાબ નથી. મૂર્દ્ધન્યવર્ણ ક કારના યોગથી તનો ટ થઈ ગયો છે. જેમ સંસ્કૃતના કૈવર્તઃ શબ્દ પ્રાકૃતમાં કૈવટો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વિકટ શબ્દ જે કે પ્રાકૃત છે તોપણ વેદોથી માંડી લૌકિક સંસ્કૃત મુદ્ધામાં આનો પ્રયોગ જોઈ શકાય છે. આ તથ્ય ન જાણતા લોકોએ વિકટ, પ્રકટ શબ્દોની સિદ્ધિ માટે કદ નામનો લુદો જ ધાતુ બતાવી લીધો છે. આ જ પ્રમાણે મટ અને હદમટ વાસ્તવિક રીતે જૂત અને હદમટ નાં જ પ્રાકૃત રૂપો છે. આની સિદ્ધિ માટે પણ ભદ્ર ધાતુની કલ્પના કરવામાં આવી. પત્તિ જ પ્રાકૃત પ્રભાવથી પટ્ટિ બને છે. ઉત્પાતયતિ અને ઉત્પાટયતી કંઈ લુદો નથી. તો પછી પટ ધાતુને પટ ધાતુથી લુદો બતાવવો ક્યાં મુદ્ધી યોગ્ય છે, આનો પાકો જ વિચાર કરો. વિવ્ ધાતુથી વિટ બને છે જેનું પ્રાકૃત રૂપ છે વિદ. એણે જ કમશઃ પીઠ રૂપ ધારણ કરી લીધું. નામ ધાતુ બની આજ વીઙયતિ પ્રયોગનું કારણ થયું. વિસ્તારની જરૂર નથી, આ એક જ વાત નથી, બીજી પણ ઘણીબીરી વાતો છે.

મનોરપ શબ્દને દ્યો. આની નિરુક્તિના નિયમમાં શાન્દિકોનું કહેવું છે કે-મન એવ

હવે અહીં વધારે ન કહેતાં એક ગાથા અને તેનું સંસ્કૃત રૂપ આપવામાં આવે છે. તેથી બન્ને ભાષાઓની સમતા સમજી શકાશે. તેથી સ્પષ્ટ થઈ જશે કે ધ્વનિતત્ત્વના નિયમો પ્રમાણે એક ભાષાને સુગમતાથી બીજી ભાષામાં રૂપાંતર કરી શકાય છે.

અવેરતા

તમ્	અમવન્તેમ્	યજન્તેમ્
સૂરેમ્	દોમાહુ	સેવિશતેમ્
મિથ્રેમ્	યજૈ	જઘોધાન્વો

આનો સંસ્કૃત અર્થ આ ધરે-તં શક્તિમન્તં યજનીયં શૂરૈઃ જીવાનાં પરમોપકારકં મિત્રં હવિર્મિયજૈ.

સંસ્કૃત

તમ્	અમવન્તમ્	યજતમ્
શૂરમ્	ધામસુ	શવિટમ્
મિત્રં	યજૈ	હોત્રામ્યઃ

પ્રસંગવશ અહીં હું એક આપવીતી વર્ણવું છું. સંસ્કૃતમાં જણાય છે કે જેટલા ઋતુવાચક શબ્દો છે તે બધા વર્ષના વાચક છે. અર્થ આપનાર ને અર્થ કહે છે (જલદ-મેષ) આજ મેથોના સંબંધથી વર્ષાઋતુને પણ અર્થ કહે છે. આ જ અર્થ શબ્દ 'વર્ષ'નો પણ વાચક છે. વર્ષ અર્થાત્ વૃષ્ટિ-વર્ષણ. આ સંબંધથી તેને વર્ષાઋતુ કહે છે. પછી 'વર્ષ' શબ્દ પણ વર્ષનો વાચક થઈ ગયો. શરદ્ શબ્દ સ્પષ્ટપણે શરદઋતુનો વાચક છે. આ પણ વર્ષના અર્થમાં વપરાય છે-જીવેમ શરદઃ શતમ્. આ જ પ્રમાણે હિમઋતુનો વાચક હિમ શબ્દ પણ વેદોમાં વર્ષ અર્થમાં વપરાયેલો જણાય છે-શતં હિમાઃ. આથી પતો મળે છે કે સંસ્કૃતમાં યોક્ષસકોષ્ટ્રીધ્મવાચક શબ્દ પણ વર્ષવાચક હશે. આ તો બની શકે જ નહિ કે ત્રીધ્મપ્રધાન ભારતવર્ષના આર્યો પોતાની મુખ્ય ઋતુને જ ભૂલી ગય.

એકવાર મોડી રાત સુધી હું આ જ વિચારતો રહ્યો; પણ કોઈ શબ્દ ન સૂઝ્યો. સંયોગવશ એકવાર અવેસ્તાનાં પાનાં ઉલટાવતાં અનાયાસ મારી દૃષ્ટિ તેના હમ શબ્દ ઉપર પડી. આ શબ્દ તે પુસ્તકની ભાષામાં ત્રીધ્મનો વાચક છે. તે જ પણ મારા ગનમાં આવ્યું કે આ જ તે જ શબ્દ છે જેની શોધ હું તે રાતે કરતો હતો-(જિજીવિષેચ્છંતં સમાઃ) તે સંસ્કૃત શબ્દ સમાઃ છે. સંસ્કૃતનો સમ અવેસ્તામાં હમ થઈ ગયો છે. સકારનો તેમાં હકાર થાય છે. જેમ સંસ્કૃતનો સોમ તેમાં હૌમો થઈ ગયો છે.

એક વાત બીજી. ક્ષય ન રોકવામાં આવે અને ક્ષીણ અંશની ફરી પૂર્તિ ન કરાય તો શું વૃદ્ધિની કોઈ આશા રાખી શકાય? હું સમજી છું. સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓમાં ધણાખરા આ નથી જાણતા કે કેટલાએ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું નામ પણ લુપ્ત થઈ ગયું છે. કેટલાએ એવા ગ્રંથો છે જે મૂળ સંસ્કૃત રૂપમાં નથી મળતા, પણ ભોટ (તિપ્પતી) અને ગીનની ભાષાઓના અનુવાદરૂપે મળે છે. કેટલાક મંગોલ ભાષામાં છે. ભલે ગમે તે કારણ હોય, બૌદ્ધ ગ્રંથો ભારતમાંથી લુપ્ત થઈ ગયા છે. આ ગ્રંથ મહાન ગંભીર અર્થવાળા છે. આમાંથી વધારે દર્શન સંબંધી છે. આ જાણ્યા વિના ખુદ ભારતવર્ષ વિશે સારી રીતે નથી જાણી શકતા. આ સાંભળી ભારતીઓ ખુશ થશે કે કાવ્ય તેમ જ અલંકાર ગ્રંથોમાં નાગાર્નદ, જ્ઞાનંદ, મેધહત, શુદ્ધચરિત, કાવ્યાદર્શ વગેરે તથા વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં ચાંદ્ર, વાલ્મીકી, સારસ્વત, પાણિનીય વગેરે ભોટ

(તિષ્ઠતી) ભાષામાં અનુવાદિત મળ્યા છે. બીજા વિષયોના પણ અંશે મળ્યા છે. ચીની ભાષામાં તો ઘણાં અંશે મળ્યા છે. જે અંશોનાં મૂળ સંસ્કૃત રૂપો મળ્યાં છે તેના પાઠશોધન માટે પણ ચીની અને બોટ ભાષાના અનુવાદઅંશોની જરૂર છે. જે પાઠોનું સંશોધન અનેક અતિઓ વડે પણ નથી થતું તે બોટ ભાષાની મદદથી ઘણી સરળતાથી થઈ શકે છે. જે સમય અને સાધન હોવા છતાં તેનો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો પછી સંસ્કૃતની ઉન્નતિ થઈ ચૂકી ! અને ભારતવાસીઓ વિના આ મહાન કાર્ય સારી રીતે લાઝા કેણુ કરી શકશે ? આ ભારતીય વિદ્વાનોનું જ કામ હતું કે મહાપ્રયત્ને દુર્વિવંધ્ય પર્વતમાળાઓ ઓળંગી, જાતજાતનાં કળા વેડી, બોટ (તિષ્ઠત) તથા ચીન દેશોમાં જઈ, ત્યાંની ભાષા ઉપર કાજૂ મેળવ્યો અને ત્યાંના લોકોની મદદથી સંસ્કૃત અંશોનાં ભાષાંતર કર્યાં. આ માનવું અસંભવ છે કે ત્યાંવાળાઓએ અહીંવાળાઓની મદદ વિના આ કાર્ય કર્યું હશે. જે વાત ત્યારે થઈ શકી તે આજે કેમ નહિ થઈ શકે ? ચીની ભાષા ધણું કરીને મૂળ સંસ્કૃતના ભાવાર્થને અનુસરે છે અને બોટ ભાષા અક્ષરાર્થને અનુસરે છે. માટે જ આપણને નખોદાર કાર્ય માટે બોટ (તિષ્ઠતી) પાક જ વધારે સહાયબૂત થશે. થોડાક દાખલા આપી રખા કરી દઉં છું.

પહેલાં મેં મનોરથ શબ્દના અર્થ વિષે વિચાર કર્યો છે. ત્યાં આ કહ્યું છે કે અમારા નૈરુક્તોના મત પ્રમાણે તેની નિરુક્તિ મનસો રથ इति થાય છે; પણ બોટ ભાષાવાળાઓએ યુક્ત. અંયુક્તનો વિચાર કર્યા વિના જેવો જોયો તેવો જ અનુવાદ કરી નાખ્યો.

ચિદ્-ક્રિય—વિદ્તં આનો આ અર્થ છે—

ચિદ્ = મનસુ
ક્રિય = ઘણી વિભક્તિ } મનસઃ = (મનનું)
વિદ્તં^૧ = રથઃ

આ પ્રમાણે ચિદ્-ક્રિય-વિદ્તં = મનસો રથઃ = મનોરથઃ । આ પ્રમાણે બીજે પણ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કૃત પાઠોના નખોદારમાં જે લોકો પ્રયત્નશીલ છે તેમને બોટ ભાષાથી ઘણી મદદ મળશે. ચીની પાક પણ આ કાર્યમાં ઉપયોગી નીવડશે. હમણાં ભારતમાં આ કામના ગણેશ મંડાયા છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ દિશામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

એક વખત હતો કે જ્યારે દરેક વિષય—ભાવે અહીંના હોય કે બીજા રચના— સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાતો. તેથી સંસ્કૃત જાણનાર તે તે વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો. સંસ્કૃત અંશોના રચાયા પછી નવાં તરવાની શોધો થઈ છે. તેમને ન જાણનાર મનુષ્ય આ દુનિયામાં સુખપૂર્વક નહિ જીવી શકે.

આજકાલ માત્ર ભારતવાસીઓ જ સંસ્કૃત નથી જાણતા, પણ બીજાં રાષ્ટ્રોમાં પણ આનો વિશેષ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તે દેશોના વિદ્વાનોના મતની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. જે આજે મેળવી શકાય છે તે અવશ્ય મહણુ કરવું જોઈએ, નહિ તો હૃદયસ્થિતિમાં વિઘ્નો નડશે.

આચાર્ય વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય

૧ વિદ્ = જ્ઞ, તં = ઘોડો, વિદ્તં = જાણનો ઘોડો. આ શબ્દરચના અર્થમાં ૩૬ છે. આવી જગ્યાએ છે કે બોટ લોકો કાલમય અર્થને રથ કહેતા હતા.

x મૂળ જંગમીમાંથી મૂળરાત્રીમાં ઉતારનાર શ્રી, જેણે આ જોયો 'વિશાલ'.

સાંધાવાળો

સો ભાગ આજે વર્ષો થયાં રેલવેમાં સાંધાવાળા તરીકે નોકર હતો. એ પહેલાં તો સિપાઈ તરીકે સરકારની નોકરી બજાવતો હતો. છેલ્લા યુરોપીય મહાયુદ્ધ વખતે એ લડ્યો હતો, પરંતુ થોડાક ધા અને હાથની બે આંગળીઓ ગિવાય એ માદરે-વતન દિંદ મુખરૂપ આવી શક્યા હતા. ઘ્યાળુ સરકારે ખૂબ નોકરી બજાવવા માટે એક સોનાનો ચાંદ અને મહિને ત્રણ રૂપિયાનું પેન્શન આંધી આપ્યું હતું. અને એ માટે એને દંધ એ અસંતોષ નહોતો.

યુદ્ધમાં ગયો એ પહેલાં તો એ એક ભરાવદાર છાતી અને પહોળા ખંભાવાળો ઉછળતા લોહીનો યુવાન હતો. યુવાનીની મસ્તી હતી અને આંખો લાલ રહેતી. નળીઓ નકાર હતી અને ટાંગમાં એક ધાએ બે દુકા કરવાની તાકાદ અને લેમ હતાં. કોઈ મતનું બચન નહોતું અને એ સાદા, સીધા માણસ તરીકે ગણાતો. એને મુંદર એવી સ્ત્રી હતી અને વહાલ આવે એવી એક પુત્રી હતી. એનું નામ તો હતું સોનકા, પરંતુ એ એને 'સોની' કહેતો. ગરીબ હતો તોયે મુખી હતો, કારણકે સંતોષી હતો અને પ્રેમાળ પત્નીનો પતિ હતો. એ બોળો અને ઉદાર હતો તેથી જ યુદ્ધમાં જોડાવા પ્રેરાયો. એના મર્દ હૃદયને એ પોતાની ફરજ લાગી, સરકાર પ્રત્યે અનન્ય લાગણી અને અમાપ વિશ્વાસ બતાવવાની તક સમગ્રર્ષ. આંધુભરી સ્ત્રી અને નિર્દોષ પંખી જેવી બાલિકાને ફડકડતાં મૂકી એણે રણભૂમિ તરફ ફર્ય કરી.

યુદ્ધની આંધી ઊતરી. કાળાં વાદળો વિખરાયાં. ધ્યુગસના ઊંચા ઘેરા નાદ અને દુંદુભિના ગંભીર ગગડટ વિરમ્યા. મુંબઈને આરે હિંદના બડાદૂર પુત્રો, હર્ષના પોકારો કરતા ઊતર્યા, પરંતુ એમાં ઉરિંહો કરણના કંપ હતા. ગયા તે વખતનો ભુરસો નહોતો. દરેકની આંખે સમરાંગણનાં કમકમાડીભર્યા ચિત્રો જ દેખાતાં હતાં. કાન પાસેથી ગોળીઓ સડ-સડટ પસાર થઈ જતી હતી. દિલ ધગધગતી નાખે તેવા અવાજ કરતી તોપો ગાગતી હતી. મોતના પયગામ જેવા ઉપર ચક્કરચક્કર ફરતાં ઓરોપ્લેનો અચાનક મુંઝવે કરતાં નીચે આવે, અંદરથી મશીનગતો એકમરજો ગોળાનો પ્રવાહ વહેવડાવે ને ખીજ જ પળે આવ્યા હોય તેટલી જ ઝડપથી ઉપર ચડી જાય. ધાયક થઈ પડેલા મિત્રોને પાછળ લેતાં-લેતાં, ભારે હંમે આગળ ધપતું પડતું. કહેવાતા દુશ્મનોની છાતી બેચોનેટ વીધતી અને લોહીના કુવારા ઊતારા. એક ચિત્કાર ! ખીચારો નિર્દોષ પોતાના પ્રભુને યાદ કરતો નીચે પડે. પડે ન પડે સાં તો કેટલાએ પગો એને કચડતા આગળ ચાલ્યા જાય. આ બધાં દરેકો દરેકની દષ્ટિ સમક્ષ વિલક્ષણી રીતે તરતાં હતાં. પોતાની જ ફરના માટે પોતાનું હૃદય દરેકને દ્રવતું લાગ્યું. સમરાંગણની રણચળ્યા ઉપર આમ કેટલાએ કોટીલાઓ મૂતા. એમનાં પ્રિય-જનોનાં બળતાં અને જળતાં હૃદયો કેટકેટલા મૌન શાપ વરસાવતાં હશે ?

સૌ છૂટકારાના એક દમ સદિન નીચે ઊતર્યા. હવે ક્રેપ્ટનના કોર શબ્દો કે ચાખડનો માર તેઓ માટે નહોતા. હતાં રનેલીઓનાં વહાલભર્યા ઓવારણાં અને મીઠાં આલિશનો.

સોભાગ પણ જાતર્યો. કાઠ એને લેવા આવ્યું નહોતું અને એને એની પરવાહે નહોતી. એને તો એનું નાનું ગામ, અમીભરી સ્ત્રી અને આનંદથી નાચતી, ફૂટતી અને કિછોલતી સોનીને મળવાનો તનમનાટ હતો. હૃદય તો ઉજળીને આગળ પડતું હતું. ખૂબ વિચાર કરીને એણે બેટા ખરીદી. પછી એ કાશું ન રોકાયો. એને ઘર સાંભર્યું હતું. તરત જ એણે પોતાના નાના ગામ તરફ હર્ષથી ઊભરાતા હૃદયે પ્રયાણ કર્યું.

એ નાનું સ્ટેશન આવ્યું અને સોભાગ ડબ્બામાંથી નીચે ફૂટી પડ્યો. ભારે આખા ખૂટ, આખી અર્ધું પાટલૂન, કાંડા સુધી યટનવાળી બાંહેવાળું ખમીસ અને ઉપર ફૂમતું ઊડતો સાદો, ખભે ગિરતરો, બગલમાં પટાવાળા થેલીઓ ને હાથમાં બહુ મોટી નહિ એવી પોટલી. આ સોભાગનો સગવડ હતી. એના તાલબદ્ધ આલવાને રેવાઈ ગયેલા પગો ગામ તરફ દોડતા હતા. ગામ નજદીક આવતું જ ગયું. કેટકેટલા ફેરફાર! પોસ્ટની મોટી વાડીમાં ત્યાં નવ કોસ આલતા ત્યાં આજે પંપ ધકધકધક કરતો આલતો હતો. ત્યાં એક સપાટ મેદાન હતું ત્યાં કેટલા બધા નાનાનાના બગલાઓ બધાવા હતા. એ એમ જ બધું જોતો-જોતો આગળ ચાલ્યો. ઘર હવે બહુ છેતું નહોતું. હૃદય તો કંઈક વિચિત્ર લાગણીઓ અનુભવતું કાટકાટ થતું હતું. આંખોમાં અજળ આનંદ ચમકતો હતો. ખૂબ ભુરસાથી એ કપાટાબંધ આગળ ફાળ ભરતો હતો. “આ વળ્યો કે સામે જ મારું ઘર,” એનું હૃદય વધુ જોરથી ઉજળ્યું. હૈયામાં કંઈક એવું હતું કે જે ત્યાં માતું નહોતું. વળાંક આવ્યો અને એ વળ્યો. સામે જ ઘર પરંતુ આંબણમાં સોની ન દેખાઈ. ઘરનું બારણું બંધ હતું. બારીઓ બંધ હતી. ઘર આખું જ બંધ હતું. બારણા ઉપર મોટું તાણું અને ધૂળના ચર જોઈ એ બેસી ગયો. દારૂડિયાની નશો જાન્યો પછી જે સ્થિતિ થાય છે તે એની થઈ. શું થયું હશે એ હૃદયનું એને પોતાની સક્રિયકાર લાગ્યું. એ મૂક જેમ, ભાવહીન ફોટોગ્રેફ બેસી રહ્યો. એને કશી સમજ નહોતી પડતી. મગજ અને હૃદય, બન્ને, સાવ શૂન્ય જેવાં થઈ ગયાં લાગ્યાં. એના આગમનના સમાચાર પટાશીઓને પડ્યા. બધાં તરત જ મગવા બહાર દોડી આવ્યા. થોડી વારે એ જરા સ્વસ્થ થયો. દરેકને એ પોતાનો જ લાગ્યો.

“અહોહો! સોભાગ, તું આવ્યો?” કહેતાંકેને રતન એને બેટી પડ્યો. એની આંખો-માંથી આંસુ વહેતાં હતાં. ઊભરો શરમો અને બન્ને મિત્રો બથેથી છૂટા પડ્યા. રતન સોભાગને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. બીજાંઓ કરતાં એનો હક વધારે હતો. મિત્રાજ જનાવવાના હુકમો એ દિવસે એ ગરીબ ઘરમાં છૂટ્યા. સોભાગે પાટલૂન અને ખૂટ ઉતાર્યા. પોતાનો દેશી પહેરવેશ સજ્યો. એને લાગ્યું, “જરૂર કંઈક થયું તો હોતુંજ જોઈ એ. મારું કુટુંબ નહિ તો ત્રણ ક્યાં?” એણે ઉત્કંઠિત અને શંકાશીલ મને રતનને પોતાનું ઘર બંધ હોવા વિષે પૂછ્યું. રતન એની તરફ જરા ખર્યો અને એના ખભે હાથ મૂક્યો. એનો પડારી અવાજ સહેજ ગદ્ગદિત થયો.

“સોભાગ,” સોભાગ ચૂપજ રહ્યો; એને બોલતું નહોતું, સાંભળતું હતું. રતન આગળ બોલ્યો.

“મારી લાલ્લી અને સોની હવે આ સંસારમાં નથી. તું ગયો અને થોડા જ દિવસમાં બહો મરકી ફાટી નીકળી. મારી મા અને મોટાભાઈ પણ એના જ ભોગ થયા. મને એ થઈ હતી પરંતુ હું મારા કમનસીબે તને, મારા બાળસનેહીને, આ કહેવાં ક્યવતો રહ્યો.”

સોભાગ મનમૂત ચઇ ગયો. એને દિવાલો કંપતી લાગી. ઝોરડો ચક્રવ્યક્તર ફરતો ફેખાયો. એકને બદલે ચારેપાંચ રતન દેખાયા. એની આંખો મિચાઇ ગઇ અને થોડી વારમાં તે રંતનના હાંચમાં ઢળી પડ્યો. કેટલીએ ચારે મૂંઢાં બતરી હશે. એનું ખડતલ શરીર હવે એને તંદન અસમર્થ અને નંગળું લાગ્યું. એણે પોતાનું ધર ન ખોલ્યું એ રતનનો જ મહેમાન ગંભીર રહ્યો. એને એ સર્વ અસત્ય લાગ્યું. એ કેમ જાને? રણમેદાનમાં ખુદા આકાશ નીચે એ સર્વને એણે નહોતાં જોયાં? એને પોતાની સ્ત્રી આરણ્યમાં આવકાર આપતી નહોતી દેખાઈ! સોની પોતાની આંખુઆંખુ “શું લાવ્યા? શું લાવ્યા?” કરતી નહોતી કૂદતી? “ના, ના. એ નાજ અને. સોની કેમ મરે?” કૂદા જેની કામગીરી એ યુદ્ધના રમખાણમાં હંમેશાં એની સાથે નહોતી રમતી? એની એકે રાત નહોતી ગઈ કે એને સ્વપ્ન ન આવ્યું હોય અને એનું એકે સ્વપ્ન નહોતું કે જેમાં સોની ન હોય, એના સંપાકળી જેવા હાથ ન હોય, મસ્તીમાં નાચતી આંખ ન હોય. અને એ મરે કેમ? એને એ ન સમજાયું. એને ગદા લુટા લાગ્યા, અદેખા લાગ્યા. એનો અંતરાત્મા એ એ જ પોકારતો હતો. એને રતન ઉપર ચીક ચડી. આટલો લુટો! મારી જતી સોનીએ મને વાંઝિયો કરવો છે! અને એક રાત્રે એમ જ એ ગામ છોડી ચાલ્યો ગયો. કાઈને એ ખગર ન પડી કે ક્યાં? એની જગલથેલી અને ખૂટ, પાટલૂન અને સાફા, બધું ત્યાં જ એમ જ પડી રહ્યું. રતને કેટલીએ તપાસ કરી પણ ફેગટ.

સોભાગ સોનીને મળવાની આશામાં ને આશામાં ગામેગામ રખજો, પરંતુ નિશાંશ સિવાય બીજું કંઇ જ ન સાંપડ્યું. એક દિવસ એને પુષ્કળ વિચાર આવ્યા: “આટલાટલું રખજો, ગોતી લોય નથી મળતી. આ તે કેવી રમત! હું હવે એને શોધીશ જ નહિ એટલે એને મારી પાસે આવ્યા વિના કંઇ ચાકશે? એને બધું રમત જેવું લાગતું હતું. એના મનથી સોની અને એ સંતાકૂકડી રમતાં હતાં અને સોની મળતી નહોતી. એણે એક જ દેકાણે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેથી જ વીરપુરમાં સાંધાવાળા તરીકે રહ્યો. એની ખાનરી જ હતી કે સોની આખરે ચાકીને આવશે. કેટલી અનન આશા! કેવી અગમ શ્રદ્ધા! કેટલી વિચિત્રતા!

વીરપુર ગામ તો રોશનથી દરેક માણસ દૂર હશે, પરંતુ રોશનથી પાએક માણસને અંતરે એક ખંડિયેર જેવો એકાંત જંગલો હતો. એના એકાદ બે ઝોરડા સિવાય બાકીનું કશું પણ રહેવા યોગ્ય નહોતું. ખડીઓએ અંદર માળા બાંધ્યા હતા. રથજેરથજે જાળાં હતાં. રાત્રિના અંધકારમાં આમાચીડિયાં આમાં પાંખો ફરકાવતાં હોતાં. લોકોને એ જંગલ ઉપર વહેમ હતો અને એને જુલિયો જંગલો કહેતા. એ કોનો હતો એ કાઢીને ખગર નહોતી. સોભાગ આ જ જંગલના કપાડડની એક ઝોરડીમાં પડી રહેતો અને એ મારે એને કાઈ પૂછતાર નહોતું. લગભગ પંદરદિને સાંજના છ વાગે અને છેટકું મધરાતે એમ ત્રણ વખત કાઢીને બહારના વટું અને નમેસે માથે, ધીમે પગલે પાછું ફરતું. એ એનો નિલનો કાર્યક્રમ. શું ખાતું, શું ન ખાતું એની દરકાર એને નહોતી. સવારમાં જ ગમે તે હાથે પકાડી લેતો. ગમે તેમ પેટ ભરવા સિવાય એને બીજી યાત્રી પરવા નહોતી. આ માટે હોવી જોઈએ?

સાંજની દેન આવી અને ગઈ. અને હંમેશની માફક એ રોશન મારતર પામે ત્રણ. રોશન મારતર એક પુરાન સાથે વાન કરી રહ્યા હતા.

“હું બહુજ રિજાગીર છું કે તમારા માટે અહીંનાં હું કશુંએ મળવું ફરી શકું તેમ નથી. તમે જોના હશે કે રોશન ઉપર ‘વેદદિગ કમ’ જેવી કાઈ વસ્તુ નથી. મામ

ભરવાનો એક ઓરડો છે પરંતુ એ ચિકાર ભરેલો છે. હું અહીંયાંથી થોડે દૂર રેલવે-ક્વૉર્ટર્સમાં રહું છું પણ ત્યાં કુત બેજ ઓરડો છે, અને એ હું વાપરું છું. હું તમને મારે ત્યાં એ સંગ્રહ કરી આપન, કિન્તુ મારી સ્થિતિ જરા કઠોડી છે. મારાં પાંચ છોકરાં, મા, આપ, હું પોતે અને મારી સ્ત્રી આટલાં તો છે. પછી આમાં તમારો સમાવેશ ક્યાં કરું? રોશન ઉપર જ સુઈ રહેો અને નહિ તો વીરપુર પાછા જાઓ.” રોશન-માસ્તરે હેઠા શેખેડો બોલતાંબોલતાં એક લાપણકતાની અદાથી બે હાથ મસળાને હવામાં ઉછાંલ્યા. યુવાનને કંઈ વધારે બોલવા જેવું ન લાગ્યું. વાત એમ હતી કે યુવાનને સાંજની ટ્રેનમાં જવું હતું પરંતુ એ ચૂકી ગયો હતો. હવે બીજી ટ્રેન પરદમાં હતી. એને જેમ અને તેમ જલંદરી જવું હતું એટલે અહીં રહે જ છુટકા. અંધારું થવા આવ્યું હતું અને વારળો ઘેરાયો હતાં. એ આકાશ તરફ નેતો એક બાંકડા ઉપર પોતાના સામાન પાસે બેઠો. આખી રાત કેમ જશે?” પણ પાછાં જવાય તેમ તો નહોતું જ.

સોભાગ એ બંધું નિરાંતે નેચા કરતો હતો. માસ્તર સાહેબ દરેકાન જેમ એની માથે બે વાત કરી ચાલી ગયા હતા. રોશન ઉપર યુવાન અને સોભાગ, એ બે સિવાય ત્રીજું કોઈ નહોતું. એ પેલા યુવાન પાસે ગયો અને નમ્રતાથી બોલ્યો:

“બાબુંજી, આપ મારી બોલીમાં ચાલો. આજની રાત સાંજ ત્રિતાવો, મારી બોલી અહીંથી બહુ દૂર નથી. આપ ટ્રેન ચૂકી ગયા જાગો છો.”

“હા, એમજ થયું. હું આવ્યો અને ટ્રેનને મેં દૂર ચાલી જતી જોઈ!” એને થયું કે આમ રોશન ઉપર એકલા પડી રહેવું એના કરતાં આની ઓરડી શું ખોટી? એ સોભાગ સાથે ચાલી નીકળ્યો. બન્ને ધીમેધીમે વાતો કરતા બંગલાના ઝાંપા પાસે આવી પહોંચ્યા. યુવાને અંદર દાખલ થતાં થતાં પૂછ્યું: “તમને રેલવે તરફથી ઓરડી નથી મળતી?”

“મંજે છે તો ખરી પરંતુ હું તો અહીંયાં જ પડી રહું છું. મારી ઓરડી માસ્તર સાહેબ વાપરે છે.”

સોભાગે ખાટલો દાલ્યો અને પાણીનો લોટો ધર્યો. લોટો એવા ગવચ્છ રાખતો! એને એમ થતું મારી સોનીને ગંદું નહિ ગમે. એણે ચૂસો સળગાવ્યો અને લાખરી બનાવવા બેઠો. અંધકાર ધીમેધીમે વધતો હતો. અંધકાર નેટલીજ ચોતરફ થોર રાંતિ હતી. આકાશ આંખ આગળથી સીધું નીચે જ કાળા પડદા જેવું સરી પડતું હતું. ક્યાંયે સમજ નહોતી પડતી. અને એ પડદા ઉપર દરદર ખૂળ ઝાંખી તોયે દેખાય એવી શિંગડાની બે જાણ બત્તીઓ લોહીતરસી રાક્ષસી આંખો જેવી તમતમતી હતી. યુવાન ચૂસામાંથી નીકળના લંડડા તરફ તાકીને નિહાળતો બેસી રહ્યો હતો. એની નજર સોભાગ તરફ ગઈ. એ ખૂળ જ બેચેનીથી વારંવાર આકાશ તરફ નેચા કરતો હતો. યુવાને પૂછ્યું: “કેમ તમારી તળિયત તો સારી છે ને? આટલી અસ્વસ્થતા સાથી?” સોભાગે એક ઊંટા નિસાસો ફૂક્યો અને થોડી દાંના પછી એ બોલ્યો:

“જુઓ, એમાં કંઈ દમ નથી. એ વાત મેં બહુ ઘોડાને કહી છે, પરંતુ નેટલાને કહી છે એ બધા, મને એ સાંભળી ગાંઠો ગળે છે. તેમાં તમારા એકનો વળો ક્યાં વધારો કરું?”

“ના, ના. એમ તે કંઈ ઉકે દોષ! કહો તો ખરા શું છે?” આટલું બોલી એ

સોભાગ તરફ જોઈ રહ્યો. એને અણુચિંતના જ દુનિયાનો ચડતીપડતીના ખ્યાલ આપ્યાં. જગતમાં નાનું કાણુ અને મોટું કાણુ? પોતે એક જગીરદારનો પુત્ર અને એ એક મજૂર. ઉચ્ચ અને નીચ જેવું ખરેખર કંઈ પણ હોત તો એ કદીએ આમ એની સાથે વાત ન કરી શક્યો હોત. મોટાઈ, નાનપ, એ બધું દોંગ, સ્વાર્થ, લુચ્ચાઈ અને એક મતના બ્રમ જેવું લાગ્યું. બીજા કાંઈ સાધારણ પ્રશ્નમાં કદાચ એની સાથે વાત કરવામાં એને નાનમ લાગત. એની તરફ તુચ્છકાર બતાવ્યો હોત. બેચાર ગાળ સુણાવી પોતાનો પ્રભાવ (!) બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત. આમ માયાથી અને વિવેકથી વાત કરવામાં મૂર્ખાઈ અને ખોટી લાગણીવિવશતા લાગત. પરંતુ આજ તો કંઈક જુદું જ હતું. ‘સર્વ સરખાં છે,’ ‘અંક્ય,’ ‘માયા,’ ‘સ્નેહ,’ ‘સહાનુભૂતિ,’ ‘અનુકંપા’ એ સર્વ આજ એને સમગત્યું. એક આવા વિચારમાં મશગૂલ હતો અને બીજો વાત કહેવી કે નહિ એ ગડમથકમાં હતો. છેવટે સોભાગને થયું કે ભલે એક ડાહ્યાનો મને ગાંડો ગણવામાં ઉમેરો થતો. દુનિયા એને ગાંડો ગણતી ત્યારે એ દુનિયાને ગાંડો ગણતો. એની દુનિયા જ જુદી હતી, એમાં દના ફક્ત એ જણુ: એ ને એની સોની; એ પેલા યુવાન તરફ ફરી બોલ્યો.

“હું આખી વાત પૂરી ન કરું ત્યાં સુધી આપ મહેરબાની કરીને શાંતિ રાખજો; વચમાં ન બોલતા. તદ્દન સાચી જ વાત કહું છું.” એણે તાવડી ઉપર બાખરી નાખી, લોટવાળા હાથ ખંખેર્યા અને પોતાની વાતની શરૂઆત કરી.

“આજે અગિયારઅગિયાર વર્ષો થયાં હું અહીં નોકરી કરું છું. મારું કામ લાઈન બદલવાનું અને સાંધી સિગ્નલ આપવાનું. આટલાં વર્ષોમાં એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે હું મારી નોકરી પર હાજર ન હોઉં. ગમે તેવી રાત હોય—ચોમાસાની મેઘસ્રી રાત કે પછી શિયાળાની કડકડતી ઇંડી—પણ હું તો જવાનો જ. કેટલાંએ અમને તુચ્છકારતા હશે. પરંતુ એ વિચારાઓને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે રોકડો મનુષ્યોનાં જીવન અમારા હાથમાં છે.” હજી આટલું કહ્યું ત્યાં તો પવન ફુંકવા માંડ્યો. વરસાદે જોસબંધ પડવાની શરૂઆત કરી. વીજળી ચમકવા માંડી. ખંડિયેર જેવા બંગલાનાં રહ્યાંસહ્યાં જારીજારણું જોરથી ફટાફટ અથડાવા માંડ્યાં. વાતાવરણુ આખું જ ધીમેધીમે જુદું થતું લાગ્યું. સોભાગની અસ્વસ્થતા વધી. એણે પોતાની વાત આગળ ચલાવી. એ હવે થોડો ઉશ્કેરાઈને જલદીથી બોલતો હતો:

“આઠ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. ચોમાસુ હતું અને આવી જ એક ભયંકર ઘનથોર મેઘસ્રી રાત હતી. સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર હતો. ધોધમાર વરસાદ વરસતો હતો અને પવનના ધન ચીરી નાખે તેવા મુસવાટા બોલતા હતા. હું પાટા બદલવા નીકળ્યો. મારા હાથનું કાનસ વરસાદ અને પવનને લઈ ફરફરું થઈ રહ્યું હતું. પ્રકાશ ફેલાવવાને બદલે એ અંધકારને વધુ ગાઢ કરતું હતું. મારા હાથમાં કાનસ હાલતું અને ચોતરફ પડાડ જેવા પડછાયાઓ ફાલતા. હૃદય ધબકાવી નાખે તેવું ચિત્ત હતું. પણ હું તો ટેવાઈ ગયેલો. પાટાની બંને બાજુએ તારતી વાડ છે. એ વટાવી હું પાટા ઉપર પહોંચ્યો. ટ્રેનને આવવાનો હવે બહુ સમય નહોતો. વરસાદ હજી એવો જ વરસતો હતો. માથે ઓરડું ગૂંચપાટ અને છત્રી લગભગ નકામાં જેવાં હતાં. મેં પાટા બદલ્યા. એજિનની આગિયા જેવી ત્રીચો સર્વેલાઈટ દેખાઈ. મેં કપાટાબંધ પસાર થઈ જશે, અને પછી નિરાંતે ઉઘીસી એ જ વિચાર

મગજમાં ઘેરાતા હતા. ટ્રેન નજદીક આવતી હતી. ટપકો જેવા પ્રકાશમાંથી આંખ આંછ નાખે તેવાં ફિરણો નાખતી સર્ચલાઈટ વધુ અને વધુ મોટી થતી હતી. ફિરણોનું તેજ પથ્થુ વધ્યું હતું. ટ્રેન ખૂબ જ પાસે આવી પહોંચી હતી. પુષ્કળ ઝડપ હતી. અવાજ ગંભીર અને ઘેરા થઈ વધતો હતો. આકાશ વીજળાથી ઊભરાતું હતું. પવનનું જોર અતિશય હતું. સામી છાતીએ ઊભતું એ મુસ્કેલ હતું. વરસાદે ચ જાણે છેડલી જ વાર વરસતો હોય તેવું લાગતું હતું, ત્યાં તો એક ભયંકર અવાજ થયો—જાણે કે આકાશ ફાટ્યું. આંખ આગળથી હમણાં પસાર થઈ જશે એમ લાગતી સર્ચલાઈટ એ ધબ્બાકા સાથે ચૂમ થઈ ગઈ અને કાન ફાડી નાખે એવા આર્તનાદો, દરુણ ચિત્કારો, હૃદય હચમચાવી નાખે એવી કિડિયારીઓ અને ખીજું એવું ઘણુંધણું મેલળાયું. ટ્રેન બરાબર સાંધા પાસે જ ઊંધી વળી ગઈ હતી. ”

એ આ બધું એક શ્રાસે ખોસે જતો હતો અને શ્રાસ માટે શકાયો. એની આંખો લાલ અંગારા જેવી ચળકતી હતી. મોહુંએ ચૂકાની જવાબાઓના પ્રકારથી ઈર્ષ ઈર્ષ દિચિત્ત રંગોથી ભરપૂર લાગતું હતું. એના હાથો સહેજ મૂંઝવતા હતા. એણે પોતાની વાત આગળ ચલાવી:

“ અને હું થોડાક જ વારને અંતરે જિભો હતો. એજિનના જુકેમૂડા ઊડી ગયા હતા. ફેટલાએ ડબ્બાઓ ઊંધા વળી ગયા હતા. પણ એમાં મારી જલ નહોતી. એ અકસ્માતનું કારણ તો હજી સુધી નથી સમજાયું. ફેટલાએ માણસો આમ વગરબૂલે મૂક્યા. રસ્તાન માર્ગે અવાજ સાંભળ્યો હશે કે શું પરંતુ એ પણ એએક માણસો લઇને આવી પહોંચ્યા રાતોરાત આપણે બેઠા છીએ એ જ ગંગામાં સવેને ખસેડવાનું નક્કી થયું. અને અમે આમ એકલે હાથે ફેટલાએને ખસેડ્યાં. ઘણાંખરાં તો ત્યાં જ અમરધામને પંથે પડ્યાં. થોડાંધણાં રસ્તામાં જ ખલાસ થઇ ગયાં. હું છેલ્લીવાર ત્યાં ગયો. જેટલા બચાવી શકાય તેવા દના તેટલા બંધાને અમે લઇ ગયા હતા. હું છેલ્લી વાર ત્યાં એક વખત તપાસ કરી લેવા ગયો. સર્વત્ર અખંડ શાંતિ હતી. જાણે કે કશું જ થયું ન હોય ! ફેટલાએ શપ્થ આમતેમ પડ્યાં હતાં. મને રણમેદાનનાં દશ્યો યાદ આવ્યાં. સરકાર, હું લડાઈએ લડ્યો છું. કોઈ બાકી રહ્યું હોય એમ નહોતું લાગતું, પરંતુ ત્યાં તો કોઈ ‘બાપુ’ એમ બોલ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. હું શાંત જિભો રહ્યો. ફરી વાર ‘બાપુ’ એમ મને સંભળાયું. એવો મીઠો મૃદુ અવાજ હતો ! હું એ અવાજ તરફ ગયો. ફાનમના ત્રાંખા પ્રકાશમાં મેં એક નાનીસી કન્યા જોઈ. એની આંખો બંધ હતી. બન્ને હાથ માથાની આબુઆબુ છટા પડ્યા હતા. માથું એક બાબુ નમેડું હતું અને તેથી હોડની એક બાબુએથી મોંમાંથી લોહી બહાર વહેતું હતું. મેં એને મારા હાથમાં ઊંડાની લીધી. ફાનમ ત્યાં જ પડી રહ્યું. રસ્તામાં એ કંઈક ગણગણી. હું કંઈ જ જુદા જ ભાવ અનુભવતો હતો. હું આ જ કેપાઉડમાં દાખલ થયો. એવો મીઠો જોના ચહેરો હતો ! કંઈક અજ્ઞપ દર્દ, શાંતિ અને સંતોષમાં એની આંખોનાં પોપચાં બિડાયેલાં લાગ્યાં. હું અંદર આવ્યો, પણ... પણ એ મારા હાથમાં જ એક આછા રિમ્મત સાથે મૃત્યુ પામી. ”

એ મૌન થઈ ગયો. એના હોઠ સખ્ત ત્રિશૂળોના દંતા અને અંદરથી, છેક ઊંડો-
 ઊંડોથી, રુદન અને દુઃસ્વાં સંભળાનાં દંતાં. એની આંખો ભયંકર લાગતી હતી. અરે ! પશુ
 એ એકદમ ક્રોધો થઈ ગયો. એના બંને હાથ ત્રણે દિશાએ ફેલાય તેમ પડેલા અને

લાંબા થઇ ગયા. એની લાલ ચકચકતી આંખો સાવ ઘોળી પૂણી જેવી થઇ ગઈ. ફાટેકાળે થાંભલા જેવો એ બેસી રહ્યો. એનો રંગબેરંગી લાગતો ચહેરો તદ્દન આરસપહાણુ જેવો ટાઢો અને જડ લાગતો હતો. એમાં એકે ભાવ નહોતો. એનું આખું શરીર ખૂબ નેરથી ધૂળનું હતું. હાથો ધૂળતા હતા. એ એકીટશે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. કેટલીક વારે એ બોલ્યો. શબ્દો જીવતા કરતાં મરેલા માણસના જેવા વધારે લાગતા હતા.

“સોની, સોની, સોની.”

એક ભયંકર વીજળીનો ચમકારો થયો અને સાથે એક જળરજસ્ત કકકા થયો, એણે એક તીણી ચીસ પાડી. પેલા યુવાનથી પણ એક ચીસ નંખાઈ ગઈ. એ ફરી નીચે બેસી ગયો. વાદળો એકદમ ઝપાટાઝંધ વિખરાયાં. એ ફરીથી શાંત થયો, થોડી વાર રહીને ફરીથી બોલ્યો:—

“તમે ગભરાતા નહિ, મારે તમને પ્રથમથી જ એતવવા જોઈતા હતા. એ તો મને આવી તોફાની રાત હોય છે અને વિદ્યુત્ ચમકે છે ત્યારે ત્યારે આમ થઈ જાય છે. મને એ બાળા સ્મિત કરતી મારા હાથમાં દેખાય છે, પણ ફક્ત આ બંગલામાં હોઈ, છું તો જ.”

યુવાનનું હૃદય સાવ બેસી ગયું હતું. એ થોડી વારે પોતાને જ વિચિત્ર લાગતા સ્વરમાં બોલ્યો: “પણ ત્યારે તમે અહીંઆં રહો છો શા માટે?”

“અરેરે! તમે આટલુંએ ન સમજ્યા! એ બાળા તો મારી સોની જ હોવી જોઈએ. મારી ખાતરી જ હતી કે એ આવશે અને હજીએ એ મારા હાથમાં ક્યાંકથી દોડી રમવા આવે છે. એને ખબર છે કે હું અહીં જ છું એટલે એ બીજે ક્યાંય ન જાય. હું ન હોઈ તો એને રમાડે કોણ? અને વળી પાછી એ ક્યાંક રિસાય તો? મારાથી આ જગ્યા કેમ છોડાય?”

જયચંદ્ર શેઠ

ઝાંખી

અનંત ને અક્ષય કાળશક્તિના પ્રવાહની ઝાંખી મને કંઈ થતાં, ક્ષણિક કીર્તિય દીસે, ન મૂલ કે. ન દોષ શું કીર્તિ તણાય મોહથી? જણાય છે જીવન નૃત્ય આરંભ-નું—મનુષ્ય કે પ્રાણી રૂપે જડેલ-નું. ન નૃત્ય તે તો કદી નાશ પામતું વહે ગુંથાઈ વિચી સાથ કાળની ખરે ખરું જીવન-નૃત્ય સાધવું. વિના કંઈ બંધન-મુક્ત, આત્મનું.

લો ક ચ યી

અનંતપુરની યાત્રા

રાષ્ટ્રીય ચળવળને અંગે રચનાત્મક વિભાગમાં ખાદી એ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયાસથી મહાસભામાં અખિલ ભારત ચરખાસંઘની સ્થાપના થઈ. ખાદીપ્રવૃત્તિ એ આ સંઘની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોવાથી હિંદના લુદ્ધાલુદ્ધ લાગોમાં ખાદીના ઉત્પત્ત માટે આશ્રમે સ્થાપવામાં આવ્યા. સન ૧૯૨૮ના નવંબરમાં મધ્ય પ્રાંતમાં સાગર જિલ્લામાં રેહલી તાલુકાના અનંતપુર ગામમાં અખિલ ભારત ચરખાસંઘ તરફથી ખાદીનિવાસની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થા વિશે થોડુંક પહેલાં સાંભળ્યું હતું. ત્યાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી ૧૯૩૩ના જુલાઈના ત્રીજા અંકવારિયામાં હું અનંતપુર ગામે ગયો. પ્રાચીન યાત્રાનાં સ્થળોમાં આધુનિક યુવાનોમાં શ્રદ્ધા રહી નથી; પણ રાષ્ટ્રોદ્ધાર માટે અને દીન, દીન, પતિત અને અર્ધજાતિયા ગ્રામીણ ગ્રામજનોને પેટપૂરતું પણ અનાજ મળી રહે તે માટે તેમને કેળવણી અને ઉદ્યોગનાં સાધનની સગવડ કરી આપતી જે જે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે તે તે યાત્રાના ધામરૂપે છે. આ દૃષ્ટિએ અનંતપુર એ પણ યાત્રાનું સ્થળ છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ ન કહેવાય.

ગૂજરાતમાંથી અનંતપુર જવાના બે ત્રણ રસ્તા છે. હું કોટા થઈ જી. આઈ. પી. લાઈનમાં બીના ગયો. ત્યાંથી એક જી. આઈ. પી.ની લાઈન સાગર તરફ છે. સાગર એ જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાંથી મોટર મારફતે રેહલી જવાય છે. સાગરથી રેહલી ૨૬ માઈલ દૂર છે. રેહલીથી પગરસ્તે અનંતપુર ૧૦ માઈલ દૂર છે.

અનંતપુર એ મધ્ય પ્રાંતનું નમૂનેદાર (typical) ગામ ગણાય. ગામમાં લગભગ ૨૦૦ ખેડૂતનાં ઘર છે. અહીં ઘર માટી કે છીંટાથી નથી બનાવતાં, પણ પથ્થરના પાતળા ટુકડાઓ એકબીજા પર ગોઠવી બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ઘર બનાવવા માટેના પથ્થર આલુઆલુના ડુંગરોમાંથી મળી આવે છે. ગૂજરાતની માફક આ તરફ નળિયાં અર્ધનળાકારનાં, વાંકાં, લાંબાં અને પાતળાં નથી હોતાં, પણ જડાં, ચપટાં, પહોળાં, અને માંગરોળી નળિયાંને મળતાં પણ અવ્યવસ્થિત અને સમાકારરહિત હોય છે. નળિયાં અત્રેની માટીમાંથી બનાવી લેવામાં આવે છે અને નિલાડામાં પકવવામાં આવે છે. પતરાં હલુ દાખલ નથી થયાં. ઘર એક જ યા બે લાઈનમાં વ્યવસ્થિત લગભગ નથી, પણ ધણાંખરાં છૂટાંછૂટાં બાંધેલાં છે. ગામ બે નાની નદીઓના સંગમ પર આવેલું છે.

ખાદીનિવાસ માટે ઘર રાખેલું છે; સંસ્થાનું પોતાનું મકાન નથી. અહીંથી સંસ્થાના ગયા પછીથી લોકો હંમેશા પોતાનું કાર્ય પોતે ચલાવી લે એવા ધ્યેયથી આ સંસ્થા જરૂરી મુદત સુધી કાર્ય કરી, સ્થાનપરિવર્તન કરવાની હોવાથી સંસ્થાએ તરું મકાન ખરીદ્યું યા બંધાવ્યું નથી.

ખાદીનિવાસની વીગતવાર માહિતી મેળવવા તેમ જ અનંતપુર અને તેની આસપાસનાં

ગામોની આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક સ્થિતિ જાણવા માટે સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલા રિપોર્ટો અને પુસ્તિકા વાંચવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૧. ખાદી નિવાસ, અનંતપુર, સન ૧૯૨૯-૩૦નું વિવરણ

૨. " " " " ૧૯૩૦-૩૧નું વિવરણ

૩. " " " " ૧૯૩૧-૩૨નું વિવરણ

૪. ખાદીનિવાસ ક્ષેત્રદર્શન.

આ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે હાલ અનંતપુરની આબુખાબુનાં ૧૭ ગામો છે. ત્રણ-ચાર વર્ષના સતત અભ્યાસ અને કાર્ય પછી ગામડાંની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન નીચે પ્રમાણેનું હોવાનું જણાવવામાં આવે છે.

આર્થિક દશા

હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગનાં ગામડાં માફક અહીંનાં પણ ગામડાં ગરીબીનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છે. અત્રેનો મુખ્ય પાક ચોખા અને ઘઉં છે. વરસાદ ૫૦ થી ૬૦ ઈંચ જેટલો પડે છે. અત્રે મજૂરીના દર બહુ ઓછા હોવાથી રૂવા બનાવવામાં રૂ. ૨૫ થી ૫૦ જેટલું ખર્ચ થાય; છતાં લોકો રૂવા બનાવતા નથી, અને પાણી (irrigation) કરી શિયાળાની ફસલ નથી લેતા. ખેતીની પદ્ધતિમાં કંઈ સુધારો કરવામાં આવ્યો નથી. ખાતરનો ઉપયોગ-પણ નહિ જેવો જ. ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ધીમેધીમે હુસ થતો ગયો છે. ૬૦ ટકા ખેડૂતો પાસે પોતાની જમીન નથી. તેઓ મુખ્યત્વે મજૂરી પર નભે છે. ૩૦ ટકા ખેડૂતોને પોતાની જમીન છે, પણ તેઓની જરૂરિયાત કરતાં ઓછી છે. બાકીના ૧૦ ટકા જેમની-પાસે જમીન છે તેઓ મોટા જમીનદાર યા વાણિયા-શાહુકાર છે. ગરીબી અને ભૂખમરમાં ગ્રામ જનતા સડે છે, છતાં તેમનામાં સતત ઉદ્યમની ખામી છે. લોકો નિરાશાવાદી, આળસુ અને મહત્વાકાંક્ષારહિત થઈ ગયા છે. ખેતી સિવાયના ખીમ્મ મોટા યા નાના ઉદ્યોગો ન હોવાથી ખેડૂતો વર્ષનો મોટો ભાગ ફરજિયાત રીતે બેકાર રહેતા અને હળુ પણ અણસમજણને લીધે ઘણા યે બેકાર રહે છે. વર્ષના વધારેમાં વધારે ૧૨૦ દિવસ ખેતીના કામમાં જાય, બાકી લગભગ બધા દિવસ બેકાર રહે છે. ખેતીની અને દોરની આવક ગણતાં પાંચ માણસના કુટુંબદીક નીચે મુજબ આવકનો અડસદો કાઢવામાં આવ્યો છે:

દર સેકડે ટકા. સારા વર્ષમાં એક કુટુંબને આવક. ખરાબ વર્ષમાં કુટુંબ દીક આવક.

૪૫	રૂ. ૪૭	રૂ. ૩૫
૧૫	" ૭૪	" ૬૩
૧૫	" ૮૮	" ૭૬
૧૫	" ૯૪૧	" ૭૯૧
૧૦	" ૩૮૮૧	" ૩૮૮૧

પાંચ માણસના કુટુંબદીક ગણતાં ખર્ચનો અંદાજ નીચે પ્રમાણે થાય જ:

કુટુંબ માટે અનાજ રૂ. ૫૭

મીઠું, તેલ વગેરે " ૭

કપડાં " ૧૦

આવક અને ખર્ચના આંકડાની તુલના કરતાં માલમ પડશે કે ૬૦ ટકા કુટુંબો નિર્વાહના ધોરણથી બહુ જ આછે છવે છે. વળી અર્ધાં વર્ષે કંઈ સારાં નીકળતાં નથી. દર વર્ષે પડતી આ તૂટને લીધે ખેડૂતોને દેવામાં ધસડાવું પડે. આવકનાં ખર્ચનાં સાધનો ન હોવાથી ધીમેધીમે મૂડીરૂપે આ જમીન વાણિયા-શાહુકારને દેવા પેટે આપી દેવી પડી. આ રીતે ખેડૂત મડીને ૬૦ ટકા ખેડૂતકુટુંબ મજૂર થઈ ગયાં છે. પહેલાં જમીન હોવાથી શાહુકારે વ્યાજ નાણાં ધીરતા, પણ હવે જમીન અને મિલકત ન હોવાથી શાહુકારે પણ ધીરતા લગભગ બંધ પડ્યા છે. ૧૦ કે ૨૦નું દેવું પણ ધણાં કુટુંબોને ભારે પડે છે. વ્યાજના દર ૫૦ થી ૧૦૦ ટકા જેટલા થાય છે.

દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી સ્થિતિથી ખેડૂતો લયંકર ગરીબીમાં સપડાયા છે. ત્યારે અનાજ ન મળે ત્યારે તે ફૂલફણ, મહાડાં અને બોર પર છવે છે. વળી અહીં તેવરા નામનું કુધાન્ય થાય છે. જે તે સતત ખાવામાં આવે તો પંચપણું આવે છે, એમ કહેવાય છે. આ તેવરા અનાજ કાંકરા જેવું દેખાવમાં છે. ભૂખના માર્યા લોકો ચણા સાથે તેવરા દળીને ખાય છે. સૌથી ગરીબ સ્થિતિના અંત્યજ વર્ગમાં ચમાર ગણાય. અનાજ ના તેવરા પણ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે છાણુમાંથી દાણા વીણી કાઢી ધોઈને રાંધી ખાય છે. આમજ માલદાર ગણાતા ખેડૂતો અત્યારે મજૂરો થઈ ગયા છે. (દાખલો—હું પાછો ફર્યો ત્યારે મારી સાથે વાટ દેખાડવા એક મજૂર આવેલો. તે હિંદી ચાર ચોપડીઓ ભણ્યો હતો. તેનો પિતા સરકારને રૂ. ૧૦૦ જેટલું મહેસૂલ ભરતો એટલી જમીન હતી, પણ અત્યારે તેને પોતાની જમીન રહી નથી. મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવવું પડે છે.) આ લયંકર ગરીબીને લીધે માખાપ પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે પણ મોકલી ચકતાં નથી; કેમકે મજૂરીમાંથી જે થોડુંકળું મળે તે પર નભવાનું હોય છે. આ આર્થિક અવદશાને કારણે પહેલાં જે ભારે સામાજિક ખર્ચો થતાં તે ચોટાં અથવા લગભગ બંધ થઈ ગયાં છે; તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:

વિવાહ ખર્ચ

પ્રતિશત ટકા કુટુંબ

૪૦	રૂ. ૩
૨૦	„ ૧૦
૧૫	„ ૪૦
૧૫	„ ૬૦
૧૦	„ ૨૦૦ ઉપર.

આર્થિક સંકડામણની અસર ધરણાં પર પડી છે. આગળનાં સૌનારૂપાનાં ધરણાં રહ્યાં નથી. પણ દેખાવ અને વ્યવહારની ખાતર ધણુખરા સીસાનાં પહેરે છે. સાવ આખાં કપડાં તો કાઈકના જ શરીર પર જોવા મળે. સ્ત્રીઓને પણ અર્ધનમ સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે.

સામાજિક રીતરિવાજોમાં પણ ગૂઝરાત કરતાં અહીં ધણું ફરક છે. નીતિ અને સમાજનાં જે બંધનો હલુ આપણે ત્યાં દઢ રીતે રહ્યાં છે તેવું ત્યાં નથી. જગવણીનો પ્રચાર પણ નહિ જોવો. આજસ અને અનીતિ ખૂબ વધી પડ્યાં છે. લક્ષ્મી પ્રયા બહુ વિચિત્ર પ્રકારની થઈ પડી છે. જે કુટુંબે પોતાને ત્યાંથી છોકરી આપી દેવા તેના પતિના ભાઈઓને

પણ જમાઈ સંબોધીને બોલાવે. વળી ગોત્રીની વિચિત્ર પદ્ધતિ છે. આમાં સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી બીજા પુરુષ સાથે અમુક માસ રહે, તેની સાથે ન બને તો ત્રીજાને ત્યાં જાય અને તેમ છતાં પણ પોતાના મૂળ પતિ પાસે આવે તે તેનો અસ્વીકાર નથી કરતો. સ્ત્રીનો પતિ મરી જાય તો તે સ્ત્રીને દિયર હોય તો તેને પરણે—પરણવાની સમાજ તરફથી ફરજ પણ પાડવામાં આવે. ઉચ્ચ ગણતરી બ્રાહ્મણ વાણિયા જ્ઞાતિઓમાં પણ એવા દાખલા બન્યા છે. ઉપર્યુક્ત લક્ષ્યપ્રથા ઉપરાંત નીચેના સંબંધવાળાઓ પણ એકબીજા સાથે લગ્ન કરે છે. દાખલા તરીકે, સસરા વડુ, બહેન, મામા ભાણેશ, નાણદોઈ બોમ્બઈ અને ચમાર જ્ઞાતિમાં જમાઈઓ પોતાની વિધવા સાસુને પણ પત્ની બનાવ્યાનો દાખલો પણ મળે છે. બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ સુદ્ધાં અન્ય જાતિ સાથે નિયોગ કરે છે. પોતાની પત્નિથી સંતાન ન થાય તો, પડોશની કોઈ સ્ત્રીને થોડાં વર્ષ માટે પોતાને ત્યાં લાવે અને સંતાન થયે સ્ત્રી પાછી મૂળ પતિ સાથે જઈ શકે. પતિની સાથે સંબંધ ન થયો હોય છતાં પિયરમાં રહેતાં કોઈ સ્ત્રીને સંતાન થાય તો પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ પણ તેને સ્વીકારવા તૈયાર થાય.

માલગુજારી

ખેડૂતો જમીનમહેસૂલ સરકારને સીધું નથી ભરતા, પણ માલગુજાર મારફતે આવે છે. માલગુજાર એ ફાજદારી અને દિવાની સત્તા સિવાયનો ગામનો માલિક ગણાય છે. તેના હાથ નીચે કેટલાંક ગામો હોય છે. માલગુજાર સેટલમેંટ નક્કી થયા મુજબ મહેસૂલ ઉધરાવે છે અને કરાર મુજબ ૬ થી ૧૦ આની સરકારને ભરે છે. વેકનો ત્રાસ પણ ધણો છે. માલગુજાર વેક કરાવે, સરકારી અમલદારો આવે તે પણ વેક કરાવે. સૌથી વધારે વેકના ત્રાસનો ભોગ અંત્યજને થઈ રહ્યા છે.

ખાદીનિવાસ

ખાદીનિવાસ માટે સ્થળની પસંદગી ઉત્તમ ગણાય. જ્યાં જ્યાં મજૂરી સરતી છે, લોકો પાશ્વિમાત્ય ટેવોમાં સપડાયા નથી, ભૂખમરાથી અને ગરીબીથી નજીવી આવક પર જીવવું પડતું હોય, બીજા હુન્નરઉદ્યોગ હોય નહિ, રેલવે દૂર હોવાથી અને મિલો નજીકમાં નહિ હોવાથી મિલનું કાપડ પ્રમાણમાં મોઢું મળતું હોય, ખેતીનું કામ બારે માસ નં ચાલતું હોય, રૂનું વાવેતર થોડા ઘણા પ્રદેશમાં જરૂરીઆત જટિલ થતું હોય, ત્યાં ત્યાં ખાદીના ઉત્પન્ન માટે સારા પ્રમાણમાં અવકાશ રહેલો છે.

ખાદીનિવાસનો ઉદ્દેશ એ છે કે ગામડાંમાં એવી જાતનો પ્રચાર કરવો કે જેથી લોકોના ખેતીના યા પોતાના બીજા ધંધામાંથી ફાજલ પડતા વખતમાં પોતાના ઘરમાં ખાદી-ઉત્પન્નની સઘળી ક્રિયાઓ કરી પોતાને વાપરવા લાયક ખાદી ઉત્પન્ન કરે. જો વધુ સમય હોય તો વધુ કાપડ ઉત્પન્ન કરી વેચે પણ ખરા.

કાર્યક્ષેત્ર તરીકે આલુઆલુનાં ૧૭ ગામ લીધાં છે. પહેલાં ૨૫ જેટલાં શરુ કર્યા હતાં; પણ કાર્યકર્તાઓના અભાવે, યા જેટલા કાર્યકર્તાઓ હતા તેઓ પહેલાંથી વળી શકે તેમ ન હોવાથી, ગામડાંની સંખ્યા ઘટાડવી પડી છે. ગ્રંથમાં કાર્યકર્તાઓ ખાદીકાર્યમાં કેટલાં મે વર્ષથી પોતાનું જીવન અર્પી રહ્યા છે. અન્ય સ્થળોએ આ જાતના ખાદીઉત્પન્નકાર્યના અનુભવી છે. સુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ત્રણ છે અને બીજા બારતેર બિજેલિયાના ખેડૂત ભાઈઓ સહાયક તરીકે છે.

કાર્યકર્તા અને પ્રચારક ગામડામાં સવારના જાગી પરવારીને જાય. ત્યાં ઘેરઘેર પ્રચાર કરવાનું શરૂ કરે; રેડિયો જ્યાં જ્યાં ચાલુ થયા છે ત્યાં જાય, કાંતનારને ઉપયોગી મુશનાઓ આપે, ત્રાક, રેડિયો અને પીંગણ જે બગડ્યાં હોય તો મુધારી આપે, આપ્યાલવૃદ્ધ સંવેતે નકામા અને નવરા નહિ બેસી રહેવાનો અને સતત ઉઘમ કરવાનો ઉપદેશ આપે, સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક દશાનો અભ્યાસ કરે, કુટુંબોની વીગતવાર માહિતી મેળવી તેમનાં કુઝો નિવારવાના યોગ્ય વ્યવહારુ ઉપાયો જાણાવે, કનિષ્ઠ સુતર બેશું કરે, રૂપેચાતું બેઠતું હોય તેને આપે, કાંતેલું સુતર વણવાની વ્યવસ્થા કરી આપે—ઉપર વર્ણવેલા કામકાજમાં લગભગ આખો દિવસ વ્યતીત થઈ જાય અને સાંજે અનંતપુર પાછા ફરે.

લોકો પહેલાં તો આ સંસ્થાનું કાર્ય સંકાતી દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. સંસ્થાના કાર્ય-કર્તાઓનો આ કાર્યમાં અંગત કંઈક લાભ હોવો જોઈએ એમ માનના. પણ આટલા વર્ષના સતત અને સ્વાર્થરહિત કાર્યથી તેમને ખાતરી થઈ છે કે આ સંસ્થા તેમના હિત માટે જ પ્રયત્ન કરી રહી છે. પ્રચાર કરવા માટે રેડિયો લઈ ગામડાંમાં ફરતું પડતું. હવે ગામઠીક રેડિયાની સંખ્યા સારી થઈ ગઈ છે. જૂની પદ્ધતિના થોડાંકણા રેડિયા જે કાળના ઝપાટા-માંથી બચ્યા હતા તેનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લોકોની ગરીબીએ એટલી બધી છે કે રેડિયા ખરીદવા જોડલી પણ શક્તિ નથી. સંસ્થા તરફથી એટલી જોડવાણુ કરવામાં આવી છે કે જે ખેડૂત પોતાનું લાકડું લઈને આવે તે કાર્યાલયમાં રેડિયો જાળવી જાય. આથી રેડિયો લગભગ મફત પડે છે. જેને મુધારી કામ થોડુંકણું પણ ન આવડતું હોય અને લાંબો સમય કાર્યાલયમાં થોભી શકે તેમ ન હોય તે રેડિયામાં જરૂર પડતાં લાકડાં કરતાં ચારગણાં લાવે તેને એક રેડિયો આપવામાં આવે છે. મજૂરીના ભાવ સસ્તા હોવાથી તૈયાર સરંજામ પણ બહુ જ ઓછી કિંમતે વેચવામાં આવે છે.

તૈયાર રેડિયો

કિંમત

પીંગણ (જોખું અને મુઠિયાં સાથે, તાંત વગર)

૦-૬-૬

ચરખો

૦-૫-૬

૦-૬-૬

વણાટકામ થોડા ખેડૂતો શીખ્યા છે. કાંતનાર વર્ગમાંથી જેઓ વણી પણ શકે તેમને વધુ કમાણી થાય એ હિસાબે લોકોને વણાટ શીખરી દેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. વણ-કરીના દર પણ સસ્તા છે, તાણાના ૧૦૦૦ તારે વણકરી ૦-૧-૦ પડે છે. રંગાટકામ માટે પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલ છે. ત્રણ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી સંસ્થાએ ૧૯૩૨ના નવેમ્બર મુધી જે કાર્ય કર્યું હતું તેનો નીચેના આંકડા તપાસતાં ખ્યાલ આવશે:

ગામ ઘરસંખ્યા રેડિયા કેટલા કેટલા ચાલુ પોતાને હાથે વણાટ શીખેલા
જોઈએ છે બનાવ્યા

૧૬ ૧૦૩૪ ૧૩૮૯ ૬૭૫ ૧૭૧ ૯૩

ઉપરના આંકડા જોતાં તે ક્ષેત્રમાં ખાદીકાર્ય અંગે રસ્તે પહોંચ્યું ગણાય. રેડિયા કેટલા જોઈએ એ સંખ્યા એ અર્થમાં દર્શાવવામાં આવી છે કે ખેડૂતો જે પોતાનો ફાગ્ગલ પડતો બધો વખત ખાદીઉત્પત્તિના કાર્યમાં ગાળે તો એટલા રેડિયા ચાલુ હોવા જોઈએ. એ રીતે ફાગ્ગલ સમયનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો વાર્ષિક રૂ. ૫૦ નોંદલી આમદાની વધુ થાય.

ખિહારનો આત્મા

અયા જાન્યુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે હિંદુસ્તાનમાં ધરતીકંપ થયો. એ ધરતીકંપે ખિહારની પ્રજાને સમૂળગી કચડી નાખી. આ અસહાય અને અનાથ બનેલા જીવોને મદદ કરવા એક સૂકલકટ્ટી પુરુષ પોતાના સ્વાસ્થ્યની પણ પરવા વિના ગામડે-ગામડે ધૂમી રહ્યો છે. કોઈ વખત તેને અણુ ખાવાનાં મળે છે, તો કોઈ વખત સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળે છે. કોઈ રાત્રિ ખુલામાં, તો કોઈ રાત્રિ નાનકડા ઝૂંપડામાં ગાળવાની હોય છે. પરંતુ આવાંઆવાં કષ્ટો સહન કરીને પણ તેઓ સેવાનું કાર્ય કરી રહેલ છે, કેમકે લોકસેવા એ તેમનું જીવનવ્રત છે. તે છે ખિહારનો આત્મા-બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ડિસેમ્બર માસની ૩ જી તારીખે ખિહાર પ્રાન્તના જીરાદેરી ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મુનશી મહાદેવસહાય. મુનશી મહાદેવસહાય સાધુ પ્રકૃતિના હતા. તેઓ દયાળુ હતા. તેઓ દુઃખી અને નિરાધાર મનુષ્યોની સેવા કરતા. તેમને વૈદકનું સારું જ્ઞાન હતું. આથી પોતાના ખર્ચે દવાઓ તૈયાર કરતા અને લોકોમાં મફત વહેંચતા. રાજેન્દ્રબાબુનાં માતૃશ્રી પણ સેવાભાવી હતાં. આવાં માતાપિતાની અસર બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ પર પડી, અને તેનું પરિણામ આજે આપણે જોઈએ છીએ.

વિદ્યાર્થીજીવન

તેઓ છસાત વર્ષના થયા ત્યારે તેમને એક મૌલવીને લાંબા લાલુવા મોકલવામાં આવ્યા. એ દિવસોમાં ગામડાંઓમાં પડિતો અને મૌલવીઓ સંસ્કૃત અને ફારસી શીખવતા. બેત્રણ વર્ષમાં તો તેઓ ફારસી લખતાંવાંચતાં શીખી ગયા. પછી તેઓ છાપરા જિલ્લા સકૂલમાં દાખલ થયા અને અંગ્રેજી તથા હિન્દી શીખવા લાગ્યા. તેઓ અભ્યાસમાં ખૂબ હોશિયાર હતા. વર્ષ આખરે પરીક્ષા લેવાઈ, ને તેઓ એક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી ગણાયા. આખી નિશાળના શિક્ષકોએ હેડમાસ્તરને તેમને એક વર્ગ કુદાવવા બક્ષામણુ કરી.

પરંતુ આ વાત રાજેન્દ્રબાબુના બાઈ સ્વ. મહેન્દ્રપ્રસાદને ગમી નહિ. તેઓ નિશાળના હેડમાસ્તર પાસે ગયા અને વર્ગ કુદાવવાની મના કરી, પણ આમ થવાથી હેડમાસ્તર યુસ્સે થયા અને રાજેન્દ્રબાબુને વર્ગ કુદાવવા એકદમ હુકમ કર્યો.

એક વખત તેઓ પરીક્ષામાં બે વિષયો જ આપી શક્યા અને બિમાર પડ્યા. પરંતુ શિક્ષકોએ આવા બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને ન રોકતાં બે વર્ષમાં ચડાવ્યા.

રમતગમતમાં તેમને ખૂબ રસ પડતો. પરંતુ જેટલો આનંદ અભ્યાસમાં પડતો તેટલો રમતગમતમાં નહિ. તેમનું શરીર જન્મથી જ દુર્બલ છે, અને હજી પણ સ્વાસ્થ્ય બાળનમાં તેઓ હરહમેશ બેપરવા જણાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં તેઓ કલકત્તા કોલેજમાં દાખલ થયા. આ કોલેજમાં તે વખતે ડૉ. બોઝ અને ડૉ. રાય અધ્યાપક હતા. એક એ. ની પરીક્ષામાં તેઓ બીજા પદે ઉત્તીર્ણ

થયા. આથી રૂ. ૨૫) ની શિષ્યવૃત્તિ મળી તેમજ ભાષામાં રૂ. ૧૫) અને અંગ્રેજીના વિષયમાં રૂ. ૧૦) ની શિષ્યવૃત્તિઓ મળી. આમાં એકદરે રૂ. ૫૦) ની શિષ્યવૃત્તિ મેળવી બિહારનું નામ કાઢ્યું.

બી. એ. માં રાજેન્દ્રબાબુએ વિજ્ઞાન છોડી દીધું ને કળાના વિષયો લીધા. આથી ડો. પી. સી. રાયને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. તેમણે રાજેન્દ્રબાબુને બોલાવ્યા અને, “કહ્યું : “Rajendra, why have you deserted our standard ?” (રાજેન્દ્ર, અમારા ઝંડાને તમે કેમ છોડી દીધો ?)

રાજેન્દ્રબાબુએ વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં ખૂબ ઉન્નતિ કરી. તેઓ અનેક કાર્યોમાં કામ કરતા હતા. સાર્વજનિક કાર્યોમાં તેમનું મન બહુ જ દોરવાયું હતું. સભાઓ કાયમ કરવી, સભાસદો વધારવા અને તે તરફ દરેકનું ધ્યાન ખેંચવું એ તેમનું કાર્ય હતું. કોલેજના માસિકમાં તેઓ લેખો લખતા અને તે સંબંધી કાર્ય પોતે કરતા.

કલકત્તામાં બિહારી વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની તથા જમવાની બહુ જ અગવડ પડતી હતી. આથી રાજેન્દ્રબાબુએ કલકત્તામાં બિહારી કલબ નામની સંસ્થા રચાવી. આ સંસ્થા હજી પણ કાયમ છે. તેઓ તેના મંત્રી તરીકે કામ કરતા હતા. કલબમાં લેખો વંચાતા અને ભાષણો પણ થતાં. આ સંસ્થા એટલી બધી લોકપ્રિય બની હતી કે મોટામોટા વક્તાઓ તેમાં બેસીશ્વરે ભાગ લેતા હતા અને કલબની ઉન્નતિમાં સાથ દેતા હતા.

આ સમયમાં ડૉન સોસાયટી નામની સંસ્થા રચાઈ હતી. તેના સંચાલક ધી. સતીશબાબુ એમ. એ. બી. એલ. હતા. તેઓ ધાર્મિક ભાવનાવાળા હોઈ વકીલાતનો ત્યાગ કરીને શિક્ષણના કાર્યમાં ન્નેડાયા હતા. આ સોસાયટીમાં રાજેન્દ્રબાબુ સભાસદ હતા. તેની અંકવાડિયામાં બે સભાઓ થતી હતી. એક બેઠકમાં ગીતાનું પઠનપાઠન થતું અને બીજી બેઠકમાં મોટામોટા વિદ્વાનોનાં ભાષણો થતાં. સોસાયટી તરફથી “ધી ડૉન ” નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ થતું હતું. આ માસિકમાં રાજેન્દ્રબાબુ લેખો લખતા હતા, તેમજ આ સભા સ્વદેશીનો પ્રચાર પણ કરતી હતી.

આ સભાના કાર્યોની રાજેન્દ્રબાબુ પર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. તે દિવસોમાં તેમની સાર્વજનિક કાર્યો તરફની મમતા નોંધ સારાસારા વિદ્વાનો પણ તેમની પ્રશંસા કરતાં હતા. સિસ્ટર નિવેદિતાએ તેમની તારીફ કરતાં કહ્યું હતું કે, તેઓ ભવિષ્યનો નેતા છે. અને આજે એ ભવિષ્યવાણી ખરી નીકળી છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૬-માં તેમણે બી. એ. ની પરીક્ષા આપી. આ વખતે તેઓ પરીક્ષાની વિરુદ્ધ હતા. તેમણે મહેનત કરી ન હતી, છતાં પણ પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા. કોલેજમાંથી રૂ. ૫૦) અને યુનિવર્સિટીમાંથી રૂ. ૪૦) મળીને રૂ. ૯૦) ની તેમણે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી આ પ્રસંગ બિહારને માટે ગૌરવનો હતો. વિદ્યાર્થીજીવનમાં-તેમણે-ઓછામાં ઓછા-પ્રાર-સુવર્ણ-પદક મેળવ્યા હતા.

બી. એ. થયા પછીથી તેમણે એમ. એ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથેસાથે કાયદાનો અભ્યાસ પણ ચાલુ કર્યો; પરંતુ અભ્યાસમાં તેમનું મન ચોંટ્યું નહિ. કાણ જાણે કેમ પણ તેમણે ઇંગ્લંડ જવા માટે ખર્ચનો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો. તેઓ સાર્વજનિક પૈસાથી ઇંગ્લંડ જવાની, વિરુદ્ધ હતા. તેમાં ચે તેમની પ્રતિભા ધણી હતી, તેઓ બિહારના અણુઓત રત્ન

જેવા હતા. આથી પૈસાની વ્યવસ્થા તો થઈ ગઈ. કપડાં વગેરેની તૈયારી પણ થઈ ગઈ અને પોતાના મોટાભાઈ શ્રી. મહેન્દ્રબાણુને પત્ર લખ્યો.

તે વખતે એક અગ્નયણ ઘટના બની. એક જ્યોતિષીએ તેમનો હાથ જોયો અને તેણે કહ્યું કે ઇંગ્લંડ જવાની હજી બહુ વાર છે. આ સાંભળીને સધળા હસી પડ્યા. પરંતુ આ બાબત છેવટે સાચી પડી.

રાજેન્દ્રબાણુની પરદેશ જવાની વાતથી ઘરમાં સધળા દુઃખી થયા. આ વખતે તેમના પિતા બિમાર હતા. રાજેન્દ્રબાણુ પૈસાની વ્યવસ્થા માટે અલ્લાહાબાદ ગયા ત્યારે તેમનાં માતા તથા ભાઈ પછવાડેપછવાડે ગયાં. તેમણે બધાંએ ધાર્યું કે રાજેન્દ્રબાણુ પરદેશ જાય છે. પરંતુ તેઓ તો પાછા કલકત્તા જતા રહ્યા હતા. પરદેશ જવાની વાત સાંભળીને તેમના પિતાને આઘાત થયો, અને રાજેન્દ્રબાણુ તબિયત સુધરે ત્યાં સુધી રોકાઈ ગયા.

પરંતુ તેમના પિતા ગુજરી ગયા. આથી તો ઊલટું વધારે મુશ્કેલ થયું. પૈસા અને કપડાં તેમના મિત્ર શ્રી. સુખદેવબાણુને આપી દીધાં. આમ ભવિષ્યવાણી ખરી પડી અને તેમના મિત્રો હેરત પામી ગયા.

આમ ઇંગ્લંડ જવાનું મુલતવી રહ્યું. તેમનું મન ઉદાસ થઈ ગયું. એમ. એ. ના અભ્યાસમાં જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને ઊલટા સાર્વજનિક કાર્યોમાં વખત ગાળવા લાગ્યા. આ વખતે બંગલગંની ચળવળ ચાલતી હતી. આ આંદોલનથી તેઓ અલગ રહી શક્યા નહિ. બહિષ્કારમાં ભાગ લીધો, સ્વદેશીના પ્રચારમાં ભાગ લીધો અને એમ. એ. પાસ થવા માટે જ પરીક્ષા અપાઈ. ઉત્તીર્ણ તો થયા પરંતુ પ્રથમ સ્થાન ન મળ્યું.

આમ રાજેન્દ્રબાણુનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું થયું. તેમના સાથીઓમાં સ્વ. શ્રી. સેનગુપ્તા અને શ્રી. સરકાર જેવા મહાન પુરુષો હતા.

વકીલાત

રાજેન્દ્રબાણુનું નામ યુનિવર્સિટીમાં મશહૂર થઈ ગયું. તેમની પ્રતિભાથી સર્વ જાત હતા. એમ. એ. ઉત્તીર્ણ થયા કે અધ્યાપકપદ લેવા માટે તેમને આગ્રહ થવા લાગ્યો. તે વખતે બાણુ વૈદ્ય નારાયણસિંહ મુજફ્ફરપુર કોલેજના પ્રોફેસર હતા. તેઓ વકીલાત પણ કરતા હતા. તેમણે રાજેન્દ્રબાણુને કોલેજમાં જોડાવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેનું કારણ એ હતું કે યુનિવર્સિટી તરફથી મુજફ્ફરપુર કોલેજને અવારનવાર પ્રોફેસરો થોડા હોવાથી ભય રહેતો હતો. સર આશુતોષ મુખરજી યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર હતા. તેઓ બાણુ રાજેન્દ્રબ્રસાદને સારી રીતે જાણખતા હતા, અને આથી જ કોલેજના સત્તાવાળાઓ રાજેન્દ્રબાણુને અધ્યાપકમંડળમાં જોડાવાને આગ્રહ રાખતા હતા.

રાજેન્દ્રબાણુ અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકે નિયુક્ત થયા. પરંતુ તેઓ ઇતિહાસ, અર્થ-શાસ્ત્ર અને રાજનીતિના વિષયો પણ શીખવતા હતા. પણ થોડા વખત પછી તેઓ કલકત્તા ચાલ્યા ગયા. તેમની ઇચ્છા વકીલ થવાની હતી. કુટુંબનાં માણસો પણ તેઓ વકીલ થાય તેમ ઇચ્છતાં હતાં. આથી તેઓ આર્ટિકલ્ડ કારકુન તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. અને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં તેમણે બી. એલ. ની પરીક્ષા પાસ કરી.

આ સમયમાં શ્રી. ગોખલેએ 'હિંદ સેવક સમાજ'ની સ્થાપના કરી. તેઓ

દરેક પ્રાન્તમાંથી સારાસારા કાર્યકર્તાઓ એકઠા કરવાની ગોઠવણમાં હતા. પોતાનું જીવન આ સંસ્થાને લોકસેવાઅર્થે અર્પી શકે તેવા યુવકોની શોધમાં હતા, તેમણે બિહારના તેના શ્રી. પરમેશ્વરલાલજીને બિહારમાંથી એવા યુવકો બતાવવાનું કહ્યું. શ્રી. પરમેશ્વરલાલજીએ બિહારના અનુપમ રતનનું નામ બતાવ્યું, તેમ જ તેમણે રાજેન્દ્રબાણને સોંપાઈતી વિધે અને શ્રી. ગોખલે વિધે માહિતી આપી. શ્રી. ગોખલેજીએ પણ બાણ રાજેન્દ્રપ્રસાદને બોક્સવા અને સોંપાઈતીમાં બેઠાવા આગ્રહ કર્યો.

રાજેન્દ્રબાણના વિચારો નાનપણથી જ લોકસેવા તરફ હતા. આ બાબતમાં તેમણે તેમનાં માતૃશ્રીને પણ કહેલું કે, હું ખૂબ રૂપિયા કમાઈ તેવી ઇચ્છા રાખશે નહિ. તેથી એમણે પોતાના મોટાભાઈને પત્ર લખ્યો, આ પત્ર અન્નેડ છે, અને ખૂબ લાંબો છે. તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

આપને યાદ હશે કે થોડા દિવસ પહેલાં હું શ્રી. ગોખલેને મળવા ગયો હતો. તે બાબતની વ્યાવહારિકતામાં મારું મન કંઈ કરતું નથી. મારી ઇચ્છા મારા ભાગ્યને દેશમાં હોમવાની થઈ છે. આ સાંભળીને આપને દુઃખ થશે. કેમકે તમે બધાએ મારા પર મોટી-મોટી આશાઓના કિલા બાંધ્યા છે; ને તે એક પળમાં તૂટી પડી ધૂળમાં મળી જશે. હું કમાઈ તો કુટુંબને ઉંચે દરજ્જે લાવી શકું, પરંતુ આ ક્ષણભર સંસારમાં સંપત્તિ, પદ અને મર્યાદા નષ્ટ થનાર છે!

તમે જાણો છો કે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા દેશની સેવામાં છે. હું આઈ. સી. એસ. થાઉં એમ ઇચ્છો છો પરંતુ મને તેમાં વિશ્વાસ નથી. આપ મને રજા આપો. તમે રજા નહિ આપો તો મને ખૂબ દુઃખ થશે; મને હતાશ કરશે નહિ.

‘પરિવારને માટે મને ખર્ચ મળી રહેશે, પરંતુ તથા હમ્મરને કેકાણે ત્રીમમાં સંતોષ માનવો પડશે. અને ધારો કે કદાચ હું પ્લેગમાં મરી ગયો તો? શું તમે પરિવારનું રક્ષણ નહિ કરો? એ વખતે ભાગ્ય પર સંતોષ નહિ માનો?’

આ પત્ર વાંચીને શ્રી. મહેન્દ્રપ્રસાદને આઘાત થયો. ખેડ ભાઈઓ સાંજે બેગ થયા. કલાકના કલાક ચર્ચા કરી. ખેડ રહ્યા. તેમનાં માતા વૃદ્ધાવસ્થામાં હતાં. તેમને પણ આવી આઘાત થશે; ને પિતાની માફક માતાના મૃત્યુના કારણુવશ થવાશે. આ સાંભળીને રાજેન્દ્રબાણ નિરાશ થયા. તેમણે નિર્ણય બદલી નાખ્યો.

આમ નિર્ણય બદલાઈ ગયો છતાં રાજેન્દ્રબાણના વ્રતમાં જરા પણ ખામી આવી નથી. લોકસેવાનું કાર્ય પૂર્વવત્ કાયમ રાખ્યું. વડીલાત કરતાંકરતાં પણ ખેંચને સામે રાખ્યું.

તેમણે હવે કલકત્તામાં વડીલાત શરૂ કરી. હાઈકોર્ટમાં સારામાં સારા વડીલો તથા બેરિસ્ટરો હતા, છતાં તેમના કાર્યમાં ક્ષતિ આવી નહિ. તે વખતે લોર્ડ સિંહા, ડો. સર રાસ-વિહારી ઘોષ, સ્વ. દેશબંધુ દાસ, સ્વ. શ્રી. હસન હમામ, સર મુલતાન અહમદ, સર ગણેશ દાસ સિંહ અને શ્રી. સહાય જેવા વડીલાત કરતા હતા. રાજેન્દ્રબાણની કાર્યકુશળતા પર સર્વ અગ્તિ થવા હતા. થોડા દિવસો તો તેમનું નામ કલકત્તાના પ્રખ્યાત વડીલોમાં ગણાવા લાગ્યું.

વડીલાત કરતાંકરતાં રાજેન્દ્રબાણએ એમ. એલ. ની પરીક્ષા આપી. આ વખતે તેમણે ખૂબ મહેનત કરી, ને પરીક્ષામાં પ્રથમ પદે ઉત્તીર્ણ થયા.

તેઓ કલકત્તાથી પટણા હાઈકોર્ટમાં વડીલાત કરવા ગયા. પટણામાં તેમની આમદાની

એકદમ વધવા માંડી. પરંતુ આ કમાણી કુટુંબ ભેગી થઈ જ નહિ. સાર્વજનિક કાર્યોમાં તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના ખર્ચમાં સર્વ પૈસા વપરાવા લાગ્યા. પરિવારને માટે પૈસા એકઠા કરવાનું તો ક્યાંય બાબતુએ રહ્યું; ને માસિક ત્રણ હજારની કમાણીવાળા રાજેન્દ્રબાબુએ વકીલાતનો બહિષ્કાર કર્યો ત્યારે તેમની પાસે પૂરા પંદર રૂપિયા પણ નહોતા.

શિક્ષણ અને સાહિત્યસેવા

રાજેન્દ્રબાબુ એમ. એ. માં હતા ત્યારે તેમણે બિહારી છાત્રસંમેલનની સ્થાપના કરી હતી. તેની શાખાઓ બિહારના સઘળા ભાગોમાં સ્થાપી. ટેકાણેઢેકાણે વાંચનાલયો અને પુસ્તકાલયો ખોલ્યાં, વ્યાયામમંદિરો ખોલ્યાં અને તેમાં લેખ લખતાં તથા ચર્ચા કરતાં છાત્રાઓને શીખવવા માંડ્યું. આ સમેલનમાંથી મોટું દળ તૈયાર કર્યું. કેટલાંય હૃદયોમાં સેવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી. આ છાત્રસંમેલનનાં અધિવેશનો દેશના નેતાઓના પ્રમુખપણા નીચે થયાં, અને આની મદદતા કેટલી હતી તે બિહારે સત્યાગ્રહ વખતે ખતાવી આપ્યું.

આ વખતે ધારાસભામાં પટણા યુનિવર્સિટી બિલ રજૂ થયું હતું. આ બિલ બહુ જ ખરાબ હતું. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે આની વિરુદ્ધ આદેશન શરૂ કર્યું. તેમણે બિહાર પ્રાંતીય એક્ઝિસિટીવ કોમિટી બોલાવી અને બિલ પર વિચાર કરવાને એક સમિતિ નીમી. તેમજ તેનું ખાસ અધિવેશન બોલાવવાનું ઠરાવ્યું. આનો પ્રચાર કરવા માટે રાજેન્દ્રબાબુએ ખૂબ મહેનત ઉઠાવી.

આ બિલ જો પસાર થાય તો બિહારની કેટલીક કોલેજો બંધ થાય તેમ હતું. તેમજ શિક્ષણકાર્યમાં પણ ઉન્નતિને બદલે અવનતિ થાય તેમ હતું. યુનિવર્સિટીના સ્નાતકોને સેનેટના સભાસદો ચૂંટવાનો પણ અધિકાર મળતો નહોતો.

મહાસભાના લખનૌ ખાતેના અધિવેશનમાં આનો વિરોધ પસાર થયો. બિહારે પણ ખૂબ ધામધૂમથી વિરોધ કર્યો, અને છેવટે સંશોધિત બિલ પસાર થયું.

રાજેન્દ્રબાબુ શરૂઆતથી જ સેનેટના સભ્ય ચૂંટાયા. તેઓ ખર્ચાળ શિક્ષણપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ હતા. તેમના વિચારો નીચેના ભાષણ પરથી સમજશે.

‘.....હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ વાસ્તવિક રીતે રાટી કમાવાનું શિક્ષણ છે. યુરોપની યુનિવર્સિટીઓ આનાથી ભિન્ન છે. તે શિક્ષણના ઉચ્ચ આદર્શનું પાલન કરે છે, અને અન્વેષણ કાર્યને પ્રોત્સાહન આપે છે. ભારતની યુનિવર્સિટીઓ જીવિકા કમાવાનું સાધન છે. હું અહીંનું શિક્ષણ ભારતીય માતાપિતાઓના સાધનને અનુકૂળ આવે તેવું બેંચને ઈચ્છું છું....’

યુનિવર્સિટીમાં રાજેન્દ્રબાબુનું સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય દેશી ભાષાને માધ્યમ બનાવવાનું હતું. આના માટે તેમણે કેળવણીકારોમાં પ્રચાર કર્યો. તેમનાં વિદ્યાર્થીઓ ભાષણો કેવાં પ્રભાવશાળી છે તે નીચેનાં લાક્ષણિક વાક્યો પરથી સમજશે:

‘અંગ્રેજ રાજ્યે તેનો પ્રભાવ અમારા ખૂણખૂણામાં પહોંચાડ્યો. હું પણ અંગ્રેજ શિક્ષણ અને અંગ્રેજ ભાષાનો વિસ્તાર એટલો અધિક નથી થયો કે નેટલો થઈ શકત, તોપણ તેનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. તેનું ફળ એ આવ્યું કે, અંગ્રેજ શિક્ષિત સમાજ દુર્બળ અને પરાવર્ણી થયો. તે અંગ્રેજ સભ્યતા, અંગ્રેજ પ્રતીભા, અંગ્રેજ શક્તિ, અંગ્રેજ સાહિત્ય અને અંગ્રેજ ગૌરવના ભાવથી એટલો દુઘાઈ ગયો છે કે પોતાના ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને

શક્તિ પર ભરાસો પણ કરી શકતો નથી. વિનિર્મિત જનિતિઓએ સ્વરાજ્યના સંક્રામમાં પહેલાં વિજેતાના માનસિક આધિપત્યમાંથી પોતાને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેના ઉદાહરણરૂપ હંગરી અને આંબર્લેન્ડનો ઇતિહાસ મેળવૂંદ છે.

તેમણે સેનેટની બેઠકમાં ભાવણ આપેલું તેમાંનાં થોડાંક વાક્યો જુઓ:

‘હું ભારતવાસીઓને અપીલ કરું છું કે આ શુભાશીમાંથી (મનુષ્યની ખંડાળમાં ખંડાળ શુભાશી બુદ્ધિ સંબંધી છે) મુક્ત થાય, અને સાથેસાથે અંગ્રેજોને પણ અપીલ કરું છું, કે તેઓ તેમને આમાંથી મુક્ત થવામાં મદદ કરે. અમે અંગ્રેજી સાહિત્યના બહુ મંદુર છીએ, પરંતુ નો શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા મારફત ન અપાયું હોત તો અમારું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સંસ્કૃતિ બહુ જ ઉચ્ચ હોત. નો એમ ન હોત તો મેકાલે એ રિમાર્ક ન કરત કે હિંદી પોતાના રંગમાં અને ખૂનમાં હિંદી છે, પણ વિચારમાં અને કાર્યમાં યુરોપીય છે. ન્યાંસુધી બુદ્ધિ સંબંધી આત્મનિર્ભરતા નહિ થાય ત્યાં સુધી ફક્ત પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી કંઈ પણ વળવાતું નથી..... મારી દષ્ટિ ભવિષ્ય દેખે છે. હું એ દિવસ જોવાને ઇચ્છું છું કે જ્યારે દેશી ભાષા મારફત શિક્ષણ અપાશે ત્યારે ભારત ઉન્નતિશીલ અને મહાન થશે.’

આ ભાષણોની લોકો પર ખૂબ અસર પડી, ને આ પ્રસ્તાવ બહુમતે પસાર થયો. મેટ્રીક સુધી તો દેશી ભાષા માધ્યમ તરીકે શરૂ થઈ. તેમ જ કોલેજમાં હિંદીને એક ભાષા તરીકે સ્વીકારાઈ.

રાજેન્દ્રભાણુ કેવળ રાજનૈતિક વ્યક્તિ નથી પરંતુ તેઓ સાહિત્યના સેવક પણ છે. તેઓ હિંદી ભાષાના પ્રેમી છે. જોકે શરૂઆતમાં તેમણે ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરેલો, પરંતુ કોલેજમાં હિન્દીને ભાષા તરીકે લીધી હતી. લેખ લખવાનો શોખ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ થયો હતો. અખિલ ભારત હિંદી સંમેલન સાથે તેમને સારો સંબંધ હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૩નાં અધિવેશનમાં તેઓ સ્વાગત સમિતિના મંત્રી હતા.

સન ૧૯૨૩માં મહાસલાના કેકિનાડા ખાતેના અધિવેશન વખતે તેઓ અખિલ ભારત હિંદી સંમેલનના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા, પરંતુ જિમાર પડવાથી ભાગ લઈ શક્યાં નહોતા. તેમનું ભાષણ અસરકારક હતું.

નિશાળોમાં જઈ ભાષા શીખવી જ પડતી હતી. તે વિના આગળ અભ્યાસ કરી શકાતો જ નહિ. આથી હિંદી ભાષા માટેનાં તેમનાં પ્રયત્નોની ખૂબ જ અસર થઈ અને હિંદી ભાષા નિશાળોમાં દાખલ થઈ. ગિહારમાં નાગરી લિપિ માટે તેમણે ખૂબ મહેનત ઉઠાવી. તે વખતે કેયિ લિપિમાં સર્વ સરકારી કાગળો તથા પુસ્તકો છપાતાં હતાં. આ સંબંધમાં પણ કેલકત્તામાં ભરેલેલા સાહિત્ય સંમેલનના અધિવેશનમાં પ્રસ્તાવ પસાર કરાવ્યો. કેયિ લિપિ વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ કર્યું. છેવટે ધીરેધીરે આનો પ્રચાર ચાલ્યો થયો અને નાગરી લિપિનો પ્રયોગ શરૂ થયો.

રાજેન્દ્રભાણુ હિંદીમાં લખેલું પુસ્તક “અંબારજીએ મહાત્મા ગાંધી” બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ ‘Economics of Khadi’ (ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર) નામનું પુસ્તક સરસ છે. જલમાં લખવા માંડેલું “ગાંધીવાદ”નું પુસ્તક હજી કાર્યના જોખનને લીધે અધૂરું જ પડ્યું છે.

દેશી ભાષાઓમાં તેઓ જંગાળી તો જાણે પોતાની માતૃભાષા હોય તેમ જાણે છે, તેમ જ ગુર્જરાતી પણ થોડીધણી જાણે છે.

કૌટુંબિક જીવન

રાજેન્દ્રબાણુનો વિવાહ નાનપણથી જ થયો હતો. તેમને બે પુત્રો છે. કુટુંબનો સઘળો ભાર તેમના મોટાભાઈ બાણુ મહેન્દ્રપ્રસાદ (તેમનો સ્વર્ગવાસ ગયા જૂનમાં થયો છે) ઉપાડતા હતા. તેમને ઘરની ચિંતા કદી પણ કરવી પડી નથી. તેમના નાના પુત્રના તિલકોત્સવના પ્રસંગે મૂળુ તેઓ જાણે કે એક મહેમાન ન હોય તેમ ભાગ લેતા હતા. આખો દિવસ તેમનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો, ને રાત્રે જ આ પ્રસંગમાં ભાગ લીધો હતો.

તેમનાં કુટુંબનાં માણસો સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભાગ લે તે માટે તેઓ બહુ જ આતુર હતા, છતાં કાઈની પર દબાણ કરવાને તેઓ વિરુદ્ધ છે. આથી તેમનાં પત્ની તથા પુત્રવધૂને સાબરમતી આશ્રમમાં શિક્ષણ લેવા માટે મોકલ્યાં હતાં.

તેઓ પડદાના રિવાજથી વિરુદ્ધ છે. સન ૧૯૨૮માં રાજેન્દ્રબાણુ ઇંગ્લંડ ગયા હતા. ત્યાં તેમને શ્રી. મગનલાલ ગાંધીના સ્વર્ગવાસની ખબર મળી, ને તેમના પુત્રને લખ્યું હતું:

“ શ્રી. મગનલાલના સ્વર્ગવાસની ખબર સાંભળીને બહુ જ દુઃખ થયું. હું સમજું છું કે આ ઘટના પટણમાં થઈ. શું તમારી માતા આ કાર્યમાં મદદગાર થઈ પડી છે? આશ્રમમાં આટલા દિવસો ગાળ્યા પછી એટલી હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ તો જરૂર આવવો જોઈએ. અને કંઈ પણ સેવાનું કાર્ય કરી રહેલ છે એવું સાંભળીને મને વિદેશમાં ખૂબ આનંદ આવશે. દેશની ઉન્નતિ ત્યાં સુધી નથી થતી કે જ્યાં સુધી સ્ત્રીપુરુષ બંનેની શક્તિ એકત્ર થઈ કામ ન કરે. અત્યારે એની ખૂબ જરૂર છે; વિશેષે કરીને ગિહારમાં, જ્યાં સ્ત્રીઓની અંદર કામ કરવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. ”

સત્યાગ્રહના સુદમાં તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો. તેમનાં બહેનને ત્રણ માસની સગા થઈ હતી. તેમનાં પત્નીને પણ પકડવામાં આવ્યાં હતાં. આભડછેટથી તેઓ શરૂઆતથી જ વિરુદ્ધ છે.

દેશસેવા

રાજેન્દ્રબાણુ કલકત્તાથી પટણા હાઇકોર્ટમાં વકીલાત કરવા આવ્યા હતા. આ વખે લખનૌ મહાસભામાં રાજેન્દ્રબાણુએ અને બાણુ વ્રજકિશોરે ચંપારણના ખેડૂતોના અત્યાચાર સંબંધમાં આંદોલન શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ આથી સરકાર પર કંઈ જ અસર થતી ન હતી. આથી ચંપારણના શ્રી. રાજકુમાર શુક્લે મહાત્માજીને ખેડૂતોની દુર્દશા જોવાને વિનંતિ કરી અને તેમને પટણા તેડી લાવ્યા. મહાત્માજી રાજેન્દ્રબાણુને ત્યાં ગયા પરંતુ તેઓ ત્યાં ન હતા. આથી મહાત્માજી મુજફ્ફરપુરમાં ગયા અને તિરહુતના કમિશનરને મળ્યા. કમિશનરે મહાત્માજીને તિરહુતમાંથી બહાર જવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ મહાત્માજી એમ કંઈ માને તેવા ન હતા. તેઓ તો તપાસ કરવા આગળ વધવા માંડ્યા. પરંતુ તેમની ધરપકડ થઈ અને મુકદ્દમે ચાલ્યો. છેવટે સરકારે મુકદ્દમે ઉકાવી લીધો, ને ગાંધીજીએ કાર્યનો આરંભ કર્યો.

એવામાં તો રાજેન્દ્રબાણુ પટણા આવી ગયા. તેમને આ હકીકતની ખબર પડી કે તરત જ કેટલાક સ્વયંસેવકો લઈ મહાત્માજી પાસે પહોંચી ગયા. એ દિવસોમાં મહાત્માજી સાથે કાર્ય કરનારાઓમાં બાણુ વ્રજકિશોરપ્રસાદ અને બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા. આ સંબંધમાં ગાંધીજીએ આત્મકથામાં પણ લખ્યું છે કે બાણુ વ્રજકિશોર અને બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદની નિરાળી જોડી છે. તેમની સહાયતા સિવાય એક પણ ડગલું ભરવું અશક્ય છે.

ચંપારણમાં તપાસનું કાર્ય સમાપ્ત થયું કે શિક્ષણનું કાર્ય શરૂ થયું. આ કાર્યમાં રાજેન્દ્ર

બાણુ દેખરેખ રાખતા હતા. ખેડૂતોના મહાન કાર્યમાં ગાંધીજીનો વિનય થયો. આ વિનયથી રાજેન્દ્રબાણુ પર વિશેષ અસર થઈ. મહાત્માજીની તેમના પર છાપ પડી. પહેલેથી જ રાજેન્દ્રબાણુનું મન સેવાકાર્યમાં રોકાયેલું હતું, પરંતુ આ પ્રસંગે તેમની લગ્ન અને સંકાય દૂર કર્યા. પોતાનું કાર્ય પોતાની જાતે જ કરવું એ મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત ખૂબ ગમ્યો.

એક વખતે તેઓ પોતાનાં અજીકાં વાસણ માંજતા હતા. એટલામાં મહાત્માજી પાણી લેવા આવી પહોંચ્યા. રાજેન્દ્રબાણુને વાસણ માંજતા જોઈ તેમનાથી બોલાર્થ દ્વાર્યુ: "દીક, શું એ વાત તારીફની નથી કે મેં હાઈકોર્ટના વકીલોને પણ તેમનાં પોતાનાં વાસણો મેંજવ્યાં ?" આ સત્યાગ્રહથી રાજેન્દ્રબાણુને ખૂબ અનુભવ મળ્યો. અહિંસાના સિદ્ધાંતો પાળવામાં તેમની શક્તિ અનન્ય રીતે ખીલી ઊઠી.

રાજેન્દ્રબાણુએ સન ૧૯૦૬માં મહાસભાના કાર્યમાં ભાગ લીધો. આ વખતે તેઓ એમ. એ. માં હતા. પ્રમુખપદે શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી ખિરાજ્યા હતા. રાજેન્દ્રબાણુએ સ્વયંસેવક તરીકે સેવામાં ભાગ લીધો. સન ૧૯૧૧માં તેઓ બિહારના પ્રતિનિધિ તરીકે દાખલ થયા. ત્યારપછી દરેક વખતે તેઓ ભાગ લેતા હતા. સન ૧૯૨૦ માં રાજેન્દ્રબાણુના પ્રમુખપદે બિહાર રાજનૈતિક ઝંમેલન ભરાયું. મહાત્માજી સાથે આટલો વખત કાર્ય કરવાથી તેઓ કાર્યપદ્ધતિથી વાકિફ થઈ ગયા હતા. આ વર્ષે તેમણે વકીલાતનો ત્યાગ કર્યો અને હજારે રૂપિયાની આમદાનીને ફેંકી દઈ દેશસેવામાં જોડાયા. સેનેટના સભ્યનું પણ રાજીનામું આપ્યું. મહાસભાના કાર્યની સાથેસાથે તેઓ યુનિસિપાલિટી તથા લોકલ બોર્ડના ચેરમેન તરીકે કાર્ય કરતા હતા. પરંતુ આવાં કાર્યોમાં કંઈજ વળવાનું નથી એવો તેમને અનુભવ થયો, ને તે સંસ્થાઓમાંથી પણ રાજીનામું આપી છૂટા થઈ ગયા. રાજેન્દ્રબાણુએ કદી પણ માન્યાંદની પરવા કરી નથી. આ વખતે તેમને મળેલો 'રાય બહાદુર'નો દલકાળ ત્યજી દીધો. તેમની સાથેના કેટલાય વકીલો જળ થયા હતા ને કેટલાય સર બન્યા છે, પરંતુ રાજેન્દ્રબાણુને આવાં લક્ષરોએ કદી આકર્ષ્યા નથી.

તે વખતે પટણામાં રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય અને બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી, અને આખા બિહારમાં ઠેરઠેર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપી. આ સંઘળા કાર્યને બોલે રાજેન્દ્રબાણુએ ઉપાશ્રો.

આ વખતે બેઝવાડામાં મહાસભાના સંગઠન માટે એક જોરદાર કાર્યક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. ગામેશામ મહાસભાની સમિતિઓ સ્થાપવાની હતી. મહાસભાના એક કરોડ સભ્ય બનાવવાના હતા, અને તિલકકંડમાં એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવાના હતા. બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ આ કાર્યમાં તેમના સાથીઓ સાથે ખૂબ મહેનત કરવા લાગ્યા. તેઓ બિહારને આગળ લાવવા મથતા હતા, અને ન્યારે સામૂહિક સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે બિહારે સારાસારા નેતાઓને જોલમાં મોકલતી રાજેન્દ્રબાણુના કાર્યને દિપાવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં ભરાયેલા મહાસભાના અધિવેશનમાં તેમની મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદ તરીકે ચૂંટણી થઈ, ને ત્યારથી તેઓ સમિતિના સભ્ય તરીકે કાયમ છે.

મહાસભામાં જો ભાગ પડી ગયા. ધારાસભાપ્રવેશમાં તેઓ માનતા ન હતા. આથી મહાત્માજીના કાર્યક્રમનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો. અખિલ ભારત ચરખાસંઘની સ્થાપના થઈ. આ સંઘના પણ તેઓ આજીવન સભ્ય છે. આ સંઘનું કાર્ય બિહારમાં ચલાવવા માટે તેમને

નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આદીના કાર્યમાં તેમણે સખત કાર્ય કર્યું છે, ને તેના પર આપેલાં પ્રવચન, બહુ જ મહત્વનાં છે.

નાગપુર સત્યાગ્રહ વખતે તેમણે બિહારમાંથી સ્વયંસેવકોની ભરતી કરી હતી. તેમનો પ્રભાવ એટલો પડતો હતો કે આ કાર્ય માટે કેટલાય સ્વયંસેવકોએ એ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો.

જી. આર્યો ઇ. સ. ૧૯૩૦ નો સત્યાગ્રહ, જેને માટે કેટલાંય વર્ષોથી તૈયારી થતી હતી ને યુદ્ધ ચાલુ થયું. બિહારમાં તેમની સૂચના અનુસાર કર નહિ ભરવો, મીઠાનો કાયદો તોડવો અને દારૂ તથા પરદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર શરૂ થયો. આ યુદ્ધમાં બિહારમાંથી હજારો સ્વયંસેવકો ગિરફતાર થયા, લાઠીઓ ચાલી અને ગોળીઓ પણ ચાલી. એક વખત તો રાજેન્દ્રબાણુ નેરદાર ફટકામાંથી બચી ગયા. એક સ્વયંસેવક ફૂદીને વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો તેમનું માથું ફૂટી ગયું હોત.

કોઈની પણ ધાર્મિક ભાવના દુખાય તે તેમને પસંદ પડતું નથી. મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ રવિવારે કાર્ય બંધ રાખતા હતા, ઇસ્ટરના તહેવારોમાં પણ લગાઈ બંધ રાખતા; કેમકે કેટલાય ઓક્રિસરો ખિસ્તી હતા.

સરદારે જેલમાં ગયા પહેલાં રાજેન્દ્રબાણુની પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈ પહેલાં જ રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ. તેમને છ માસની સાદી કેદની સગા પ્રાપ્ત થઈ.

આ પ્રમુખપદ માટે કેટલાંય વર્ષોથી તેમનું નામ સૂચવાતું હતું. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ તેમણે પ્રમુખનો હોદ્દો લાથમાં લીધો ને તેમના પ્રમુખપણા નીચે જ યુદ્ધ બંધ કરવાનો દરોવ પસાર થયો. આ સભાપતિના પદ માટે 'મોડર્ન રિવ્યૂ' માં લખ્યું હતું કે રાજેન્દ્ર પ્રસાદ પ્રમુખપદના અધિકારી છે. રાજેન્દ્રબાણુ યુવાન રાજનૈતિકોમાં સંગઠનશક્તિ, ત્યાગ અને વાસ્તવિક કૃતિમાં કોઈથી પાછળ નથી પરંતુ બધાથી અધિકારી છે.

અને ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં સત્યાગ્રહ યુદ્ધ ફરીથી શરૂ થયું. રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ, ને પંદર માસની સખત કેદની સગા પ્રાપ્ત થઈ. જેલમાં તેમની તબિયત ખૂબ લથડી ગઈ. આ દરેકે તેમને અસહ્ય દુઃખ આપ્યું. આથી સારા ભારતમાં તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થનાઓ થઈ, પ્રગ્નએ સરકાર પર દબાણ કર્યું, છતાં પણ સરકારે તેમને છોડ્યા નહિ. પરંતુ છેવટે તેમને જેલમાંથી બદલીને પટણાની ઇસપિતાલમાં મૂકવામાં આવ્યા, તોપણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને સત્તાવાળાઓ રાજેન્દ્રબાણુને છૂટા કરવાના નિર્ણય પર આવ્યા.

આ નિર્ણયનો અમલ થાય તે પહેલાં તો ધરતીકંપે બિહારને બે સેકન્ડમાં કચરી નાખ્યું, લોકો પાયમાલ થઈ ગયા, સારામાં સારો સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશ સ્મશાનમાં બદલાઈ ગયો. આ ધરતીકંપ ૧૫મી જાન્યુઆરીએ થયો અને રાજેન્દ્રબાણુનો છૂટકારો ૧૭ મીએ થયો. તેઓ હજી તો ચાલવા કરવાને લાયક પણ નહોતા, પરંતુ રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાના સ્વાસ્થ્યની પણ દરકાર કર્યા વિના એકદમ કાર્યનો આરંભ કર્યો. બિહાર સેન્ટ્રલ રિલિફ કમિટિની સ્થાપના કરી. એ કમિટિએ રાજેન્દ્રબાણુને પ્રમુખપદ આપ્યું. ધરતીકંપના શરઆતના દિવસોમાં જેમણે જેમણે રાજેન્દ્રબાણુને જોયા છે તેઓ જાણે છે કે તેઓ કેટલો પરિશ્રમ કરે છે. શરઆતના દિવસોમાં તેમનું સ્વાસ્થ્ય એટલું બધું તંદુરસ્ત ન હતું, છતાં પણ પરવા

વિનાના ધર્મને સવારથી સાંજ સુધી કાર્યમાં મશગૂલ રહેતા. કેટલાય મનાઈદુશ્મોની, અવગણના કરીને સવારના ચાર વાગે બેઠે છે ને રાત્રે દશ વાગે આરામ લે છે.

લોકસેવા એ રાજેન્દ્રબાબુનું જીવનવ્રત છે ને નાનપણથી જ આવાં કાર્યોની લગતી તેમને લાગી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩ની એક વાત છે. બિહારની દામોદર નદીમાં રેલ આવી હતી. આ રેલથી ગામડેગામડાં પાપમાલ ચર્મિ ગયાં. તેથી કલકત્તામાં ઉંધરાણું થવા લાગ્યું. આની ખબર રાજેન્દ્રબાબુને પડી કે તરત જ તેઓ કેટલાક સ્વયંસેવકો સાથે સેન્ટ્રલ રથાનોમાં પહોંચી ગયા. આખો દિવસ હોડીઓ લઈને ફરતા અને રાત્રે રેશનના પ્લેટફોર્મ પર સૂઈ જતા. તે વખતના જમાનામાં એમ. એ. એમ. એલ. થયેલો વકીલ આવું કાર્ય કરે એ આશ્ચર્યજનક હતું. દુકાળ વખતે પણ મુંબઈ અને ગુજરાનમાંથી પૈસા એકઠા કરી લોકોને કષ્ટમાંથી ઉગાર્યા હતા.

કલકત્તાના મેયર શ્રી. બસુ તેમના કાર્યને જોઈને બોલ્યા હતા:

“મારું એ ભાગ્ય હતું—પછી તે સૌભાગ્ય હો કે દુર્ભાગ્ય—પણ હું સેન્ટ્રલ રથાનોમાં ફરી શક્યો અને સ્વધર્મી સ્થિતિ જોઈ. અને આ મુસાફરીમાં એક વ્યક્તિત્વ મારી નજરમાં આવ્યું, તે બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું વ્યક્તિત્વ. રાજેન્દ્રબાબુ દેશની સંપત્તિ છે, એક રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. તેઓ પોતાના દુર્બલ સ્વાસ્થ્ય છતાં ધરતીકંપથી ખુદાર થયેલાઓના દુઃખનિવારણના મહાન કાર્યમાં જોડાઈ ગયા છે અને રાત્રિદિવસ કાર્ય ધપાવી રહ્યા છે. હું જણતો નથી કે આ મહાન કાર્યના નેતૃત્વ માટે ખીન કોની સહાય મળી હોત?”

‘સેન્ટ્રલ સેન’ જેવા પત્રે પણ રાજેન્દ્રબાબુના ફૂનો આંકડો વધતો જોઈને પ્રશંસા કરી છે. તેમનો ત્યાગ ઉચ્ચ છે, તેમની સેવા મહાન છે ને આવા ત્યાગમૂર્તિ રાજેન્દ્રબાબુને

ભારત કેમ સૂણે?

આ બિહારના આત્માને, ભારતના અનુપમ હિતેચ્છુને, આજે ભારત પોતાના નેતૃત્વનો મુકૂટ પહેરાવે છે.

નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. ખાદીના કાર્યમાં તેમણે સખત કાર્ય કર્યું છે, ને તેના પર આપેલાં પ્રવચન બહુ જ મહત્વનાં છે.

નાગપુર સત્યાગ્રહ વખતે તેમણે બિહારમાંથી સ્વયંસેવકાની ભરતી કરી હતી. તેમનો પ્રભાવ એટલો પડતો હતો કે આ કાર્ય માટે કેટલાય સ્વયંસેવકાઓ એ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો.

જી. આર્યો ઇ. સ. ૧૯૩૦ નો સત્યાગ્રહ, જેને માટે કેટલાંય વર્ષોથી તૈયારી થતી હતી ને યુદ્ધ ચાલુ થયું. બિહારમાં તેમની સૂચના અનુસાર કર નહિ ભરવો, મીઠાનો કાયદો તોડવો અને દારૂ તથા પરદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર શરૂ થયો. આ યુદ્ધમાં બિહારમાંથી હજારો સ્વયંસેવકા ગિરફતાર થયા, લાકીઓ ચાલી અને ગાળીઓ પણ ચાલી. એક વખત તો રાજેન્દ્રબાણુ જોરદાર ફટકામાંથી બચી ગયા. એક સ્વયંસેવક ફાંદીને વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો તેમનું માથું ફૂટી ગયું હોત.

કોઈની પણ ધાર્મિક ભાવના દુખાય તે તેમને પસંદ પડતું નથી. મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ રવિવારે કાર્ય બંધ રાખતા હતા, ઇસ્ટરના તહેવારોમાં પણ લગાઈ બંધ રાખતા; કેમકે કેટલાંય ઓફિસરો ખ્રિસ્તી હતા.

સરદારે જેલમાં ગયા પહેલાં રાજેન્દ્રબાણુની પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈ પહેલાં જ રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ. તેમને છ માસની સાંદી કેદની સગ્ન પ્રાપ્ત થઈ.

આ પ્રમુખપદ માટે કેટલાંય વર્ષોથી તેમનું નામ સૂચવાતું હતું. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ તેમણે પ્રમુખનો હોદ્દો હાથમાં લીધો ને તેમના પ્રમુખપણા નીચે જ યુદ્ધ બંધ કરવાનો દરોવ પસાર થયો. આ સલાપતિના પદ માટે 'મોર્ગન રિવ્યૂ' માં લખ્યું હતું કે રાજેન્દ્ર પ્રસાદ પ્રમુખપદનું અધિકારી છે. રાજેન્દ્રબાણુ યુવાન રાજનૈતિકમાં સંગઠનશક્તિ, ત્યાગ અને વાસ્તવિક કૃતિમાં કોઈથી પાછળ નથી પરંતુ બધાથી અધિકારી છે.

અને ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં સત્યાગ્રહ યુદ્ધ ફરીથી શરૂ થયું. રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ, ને પંદર માસની સખત કેદની સગ્ન પ્રાપ્ત થઈ. જેલમાં તેમની તબિયત ખૂબ લુચ્છી ગઈ. આ દરદે તેમને અસહ્ય દુઃખ આપ્યું. આથી સારા ભારતમાં તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થનાઓ થઈ, પ્રગ્નએ સરકાર પર દબાણ કર્યું, છતાં પણ સરકારે તેમને છોડ્યા નહિ. પરંતુ છેવટે તેમને જેલમાંથી બદલીને પટણાની ઇરાપિતાલમાં મૂકવામાં આવ્યા, તોપણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને સત્તાવાળાઓ રાજેન્દ્રબાણુને છૂટા કરવાના નિર્ણય પર આવ્યા.

આ નિર્ણયનો અમલ થાય તે પહેલાં તો ધરતીકંપે બિહારને બે સેકન્ડમાં કચરી નાખ્યું, લોકો પાયમાલ થઈ ગયા, સારામાં સારો સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશ રમશાનમાં બદલાઈ ગયો. આ ધરતીકંપ ૧૫મી જાન્યુઆરીએ થયો અને રાજેન્દ્રબાણુને છૂટકારો ૧૭ મીએ થયો. તેઓ હજી તો ચાલવા કરવાને લાયક પણ નહોતા, પરંતુ રાજેન્દ્રબાણુએ ચોતાના સ્વાસ્થ્યની પણ દરકાર કર્યા વિના એકદમ કાર્યનો આરંભ કર્યો. બિહાર સેન્ટ્રલ રિલિફ કમિટીની સ્થાપના કરી. એ કમિટીએ રાજેન્દ્રબાણુને પ્રમુખપદ આપ્યું. ધરતીકંપના શરૂઆતના દિવસોમાં જેમણે જેમણે રાજેન્દ્રબાણુને બોલા છે તેઓ ત્રણ છે કે તેઓ કેટલો પરિશ્રમ કરે છે. શરૂઆતના દિવસોમાં તેમનું સ્વાસ્થ્ય એટલું બધું તંદુરસ્ત ન હતું, છતાં પણ પરવા

નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો*

માન્ય પ્રમુખશ્રી અને મિત્રો,

જે સંજોગોમાં અને જે વિષય ઉપર બોલવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે, તે મારે શરૂઆતમાં જ કપૂલ કરી દેવું જોઈએ કે મને થોડોડ અસ્વસ્થ બનાવે છે. ‘સંજોગો’ સંબંધી એટલું જ કહું કે પરીક્ષા આપવા બતાર વિદ્યાર્થીના જે સંજોગો હોય તે મારા છે. એ સંજોગો વધુ મુશ્કેલ તો એથી બને છે કે આપણા આજના પ્રમુખશ્રીની કાર્તિ એક આકરા પરીક્ષક તરીકે જાણીતી છે, ને તેમાં મારે નસીબે કદાચ તેમનાં કેટલાંક મન્તવ્યોથી જુદા પડવાનું પણ આવે. અને તે એવા પ્રકારનું હોય કે ન તેમને હું મારું દષ્ટિબિન્દુ પૂરું દર્શાવી શકું, ન તે પોતે સમજાવથી તે પ્રતિ જોઈ શક. પણ મને એક એટલો સંતોષ છે કે આ પરિસ્થિતિ કંઈ નવી નથી. અનાદિકાળથી એ ચાલતી આવી છે, અને એમાંથી તો દુર્લભ નેવા મહાન કલાકાર *Fathers and Sons* ની તેની અમર કૃતિ સર્જી હતી. એટલે બે દુર્ભેજ દુન્દીનો સમાસ કરવાનો આજનો મારો પ્રયત્ન છે, અને એમાં બે નિષ્ફળતા મળે તો તેમાંથી એટલું જ ફલિત થશે કે બે પેઢી વચ્ચેનું અન્તર ન સાંધી શકાય એવું હંમેશ રહેતું આવ્યું છે તેમ આવે પણ રહેશે.

બીજી મુશ્કેલી વિષય સંબંધી છે. સાહિત્ય જેવા વિષયમાં સમકાલીનો મૂલ્યાંકનનો પ્રયત્ન કરે તો બે તેમનામાં અસાધારણ દુનિહાસદષ્ટિ ન હોય, બવિષ્યમાં પચાસ વર્ષ કૂંદકો મારી તટસ્થ દષ્ટિથી જોવાની શક્તિ ન હોય તો તે નિષ્ફળ જ નીવડે. એ નિષ્ફળતા વહોરવાનો પ્રયત્ન કરવાની મારી લેશમાન છૂંછા નથી. હું તો મારાથી બની શકે તેટલી તટસ્થતાથી આપણા ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના જુદાજુદા ક્યા પ્રવાહો છે તે પ્રતિ માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરવા જ પ્રયત્ન કરીશ.

મારો વિષય નવી ગુજરાતી કવિતા છે. ‘નવી’ શબ્દ થોડીક સ્પષ્ટતા માગી લે છે. આપણી કવિતાએ ત્યારથી સંપ્રદાયની ઝાંચ છોડી છવનના વધુ આપક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી હું નથી કવિતાનો સુખ લેખું. દયારામ સુધીના આપણા બધા કવિઓની કવિતા મોટે ભાગે સાંપ્રદાયિક હતી. એ પરિસ્થિતિમાં દેરકાર થયો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જોડેના આપણા સંપર્કથી. એ સંપર્કની પ્રથમ અસર આઘાતની હતી. આપણી જૂની માન્યતાઓ, જૂના આચારવિચાર એ બધા ઉપર એક પ્રચંડ કુકારાઘાત થયો. એ કુકારાઘાતના પ્રત્યાઘાતમાંથી એક મોટી બક્તિ ગુજરાતને લાધી, તે નર્મદાદંકર. તેમણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઘાતમાંથી એક મોટી બક્તિ ગુજરાતને લાધી, તે નર્મદાદંકર. તેમણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં સુંદર અને અનિષ્ટ બન્ને તત્ત્વોનું યથાર્થ દર્શન કર્યું હતું એમ તો નજ કહી શકાય, પણ તેની કંઈક અસ્પષ્ટ ઝાંખી તો તેમને થઈ જ હતી, અને યથાર્થ રીતે એમ કહી શકાય કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રમાનસે કવિ નર્મદદ્વારા થોડોક વખત આવિર્ભાવ પામવા પ્રયત્ન કર્યો.

* શ્રી વીરે પાસે સાહિત્ય સત્રાના ઉપક્રમથી પ્રો. બલવન્તરાય કાકાને પ્રમુખપદે સુંબર, શર્જન સત્રાહોલમાં અપાયેલું ભાષણ.

અને પછી પશ્ચિમનાં ચડતાં પૂરની સારી અને નરસી અને અસરના ધસમસતાં પ્રવાહમાં તે તણાઈ ગયું. એ રીતે નવી ગુજરાતી કવિતાનો યુગ ચર્ચાર્ય રીતે નર્મદથી લેખાય. નર્મદ સાથે દલપતનો પણ ઉલ્લેખ થયો જ નોંધ્યો; પણ નર્મદનો પહેલો ઉલ્લેખ મેં એથી કર્યો છે કે પશ્ચિમની અસરની રાષ્ટ્રીય પ્રતિક્રિયા નર્મદમાં સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે. દલપત-રામને તેમની જ એક પંક્તિ જેટલી સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેવું ભાગ્યે જ લાંબાં વર્ણુનોથી સ્પષ્ટ શકે: “ધીમેધીમે સુધારાનો સાર” એ તેમનું મૂત્ર. નર્મદનું તેથી બિલકું. એથી નર્મદમાં આપણે એક મોટા dynamic force નોંધ્યો છીએ, અને તેની અસર તેનાં ગદ્ય અને પદ્યમાં સ્પષ્ટ છે. મારા વિષયની મેં જે મર્યાદા બાંધી છે તેમાં દલપતનર્મદ વિશે મને વધુ ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં આથી વધુ વીગતમાં હું ભાગ્યે જ બીતરી શકું. એથી એટલું જ જણાવીશ કે, નર્મદ સંક્રાન્તિયુગનો પ્રથમ કવિ હતો, તેનાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રમાનસનાં પ્રતિબિમ્બ હતાં, અને તેના પછી જે યુગ આવ્યો તેને જે ખ્યાનમાં રાખીએ તો જૂનાં અને નવાં વચ્ચે તે એક પૂલ જેવો હતો; કારણ કે તેના પછી તદ્દન જુદી જ પરિસ્થિતિમાં આપણી કવિતા પ્રવેશ કરે છે.

એ જુદી પરિસ્થિતિના આઘાચાર્ય શ્રી. નરસિંહરાવ. તેમનાથી આપણું સાહિત્ય યુનિવર્સિટીની અસર હેઠળ આવ્યું. આપણે પશ્ચિમની કવિતાના સંપર્કમાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણને પ્રતાપે આવ્યા. તેને લીધે પશ્ચિમની કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપ, તેનું આયોજન (technique) તેનું વિષયવૈવિધ્ય વગેરે આપણને પરિચિત થવા મંડ્યું. એ અસરનાં વધુમાં વધુ પ્રમાણે પહેલવહેલાં શ્રી. નરસિંહરાવની કવિતામાં દેખાયાં. શ્રી. નરસિંહરાવે અંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ પ્રિન્સીપાલ વર્ડ્ઝવર્થ પાસેથી કર્યો. સાંભળ્યું છે તે સાચું હોય તો પ્રિન્સીપાલ વર્ડ્ઝવર્થ કવિ વર્ડ્ઝવર્થના કુટુંબના હતા, અને એમ હોય તો વર્ડ્ઝવર્થનાં કાવ્યોનું વાતાવરણ તેમના વર્ગમાં તે લાવે એ સ્વાભાવિક હતું. વર્ડ્ઝવર્થ ઇંગ્લાંડનો પ્રકૃતિ-કવિ. તેનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું સ્થાન મોખરે છે. શ્રી. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં પણ એ જ તત્ત્વ આપણે નોંધ્યો છીએ, અને એમનાં કાવ્યો વિશે એમ કહેવાયું હતું કે ગુજરાતમાં પ્રકૃતિકાવ્યો પહેલવહેલાં એમણે આપ્યાં. પ્રકૃતિકાવ્યને એક વિશિષ્ટ અંગ ગણવાની આ દૃષ્ટિ લાંબો વખત ન ચાલી શકી, કારણ કે યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યો લોકપ્રિય થયાં તે મારે જે ઐતિહાસિક ભૂમિકા હતી તેના આપણે ત્યાં સંતર અભાવ હતા. યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યો લોકપ્રિય થવા મંડ્યાં ઇન્ડિયન રેવોલ્યુશનને—ઔદ્યોગિક વિપ્લવને—પરિણામે. ઇન્ડિયન રેવોલ્યુશનને—ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિએ—યુરોપની આખી સામાજિક પરંપરા પર કુકારાખાત કર્યાં, અને ત્યાં ત્યાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો હતાં ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર માનવતાના નિઃશ્વાસો નીચે મૂકી સ્વરૂપ લઈ રોળે વળવા મંડ્યાં. યુરોપનું જીવનસંગીત બસકું બની ગયું, તેની માનવતા જાળણે કચડાઈ જવા મંડી, અને સદૃશ લોકોએ જ્યારે કારખાનાંમાં કામ કરતાં દૂમળાં ખાળકોની મૂંઝી વેદનાઓ નોંધ, હાડકાંનાં માળખાં જેવાં મનુષ્યોનાં કંટાઈ ગયેલાં શરીરો નોંધ્યાં, અને હમ્મરો તથા લાખો માણસોને પોતાના ધંધા ગુમાવી બેકાર બનેલાં જોયાં ત્યારે તેમનો અંતરાત્મા ત્રાહિત્રાહિ પોકારી બેઠો. તેમને માનવસમજ ઉપર અણગમો છૂટ્યો, અને અકળાઈ ગયેલાં તેમનાં મને નિઃશ્વરની ગોદમાં આશ્રય શોધી છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યો પ્રમુખત્વમાં કાવ્યના એક વિશિષ્ટ અંગ તરીકે આવી સ્થાપી થઈ

શકયાં, અને તે તો તેની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હતું. આવા સંજોગોમાં આવા પરિણામ કેટલાં સ્વાભાવિક છે તે એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પોરોએ તેના 'રિપબ્લીક'માં એક જગ્યાએ ફિલસૂફનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે પોતાની આવૃત્તિનું ધૂળ, ધુન્મસ અને પ્રચંડ આંધીને ઉછળતી જોઈ, સમાજથી દૂર કાઢ એકાન્તમાં કાઢ દિવાલની આશે ફિલસૂફ પોતાનું સ્થાન શોધી લે છે, ત્યાં સમાજથી દૂર નિર્સર્ગનાં ચિન્તનમાં અને એકાન્તમાં તે પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરે છે. આપણે ત્યાં પ્રકૃતિકાવ્યને આપણી ઇન્દ્રિયાનું વિશિષ્ટ અંગ ગણવાની આ પ્રકારની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ન હતી; બિલકુલ, એમ કહીએ તો આલે કે આપણાં જીવનમાં કુદરત અને માનવજીવન વચ્ચે એવું સુસંવાદિત હતું કે મનુષ્યથી ભિન્ન કુદરતના વિચાર માટે આપણે ત્યાં અવકાશ જ ન હતો, અને તેથી જ પ્રકૃતિકાવ્યોની પરંપરા લાંબો વખત ચાલી શકી નહિ. છતાં નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું મંગળ તત્ત્વ જરૂર આપણને એક સુખદ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે, અને એ કાવ્યોનું આપણું સાહિત્યમાં અવસ્થ મોટું સ્થાન છે. તેમનાં કેટલાંક વર્ણનો નિતાન્ત સુંદર છે. 'હાડી ઉપા કંઈ કેશ સમારતી' જેવી પંક્તિઓ, આજે આપણે ત્યાં એક રીતે કવિતાનો જુનાજ આલ્સો દેખાય છે છતાં, આપણી સ્મૃતિમાં તાજ જ છે. શ્રી નરસિંહરાવે ઊર્મિપ્રધાન કવિતાનાં સર્જનમાં, ઇતિહાસદૃષ્ટિથી જોતાં, મોટો ફાળો આપ્યો. અને ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ સંગીતને મોટું સ્થાન મળે તે મુજબ તેમનાં કાવ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં સંગીત આવવા પામ્યું. *

* પ્રકૃતિકાવ્યના મારા આ ઉલ્લેખ સબધી આકરી દીકા કરતાં પ્રમુખપદેથી શ્રી. બલવંતરાય કાકોરે જણાવ્યું હતું કે ઔદ્યોગિક વિપ્લવની અસર પ્રકૃતિકાવ્યો ઉપર થઈ હતી એ વાત ખાસી છે. તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે પ્રકૃતિકાવ્યો પહેલાં લખાયા ને ઔદ્યોગિક વિપ્લવ ત્યારપછી થયો. સંભવ છે કે હું જે કહેવા માગતો હતો તે કદાચ બરાબર સ્પષ્ટ કરી શક્યો ન હોઈ, અથવા તો તેમણે તે જુદા અર્થમાં લીધું હોય, પણ આ પ્રશ્નમાં અંગત અભિપ્રાયોને લેતાં માત્ર અવકાશ નથી. પ્રકૃતિકાવ્યો સંબધી હું જે કહેવા હચ્છું છું તે એ કે પ્રકૃતિકાવ્યનું નોખું, સ્પષ્ટ અંગ ગણવાની દૃષ્ટિ નથી હતી, બાકી પ્રકૃતિકાવ્યો માટે તો એમ કહી શકાય કે જગતમાં પહેલવહેલી જે કવિતા લખાઈ હશે તે બધી પ્રકૃતિકવિતા જ હતી. વેદની કથાઓ પ્રકૃતિકાવ્યો નહિ તો બીજું શું છે? પણ યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યોની જે વૃદ્ધિ જગતે જાના સંજોગોને લીધે. Back to Nature ની પહેલો ઘોષણા કરી ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ રૂસોએ—તે લખતના ફ્રેન્ચ સમાજથી ત્રાસીને. એ ઘોષણા ધીરેધીરે લોકોમાં સ્થાન મેળવતી થઈ. ૧૭૮૯ના ફ્રેન્ચ વિપ્લવે આખા યુરોપને હલમચાવી મૂક્યું. યુરોપમાં એથી જાણકાર સામાજિક કાન્તિ થઈ, અને એની પ્રચંડ અસર હોઈ રૂસોની એ ઘોષણા તરફ લોકો વધુ ને વધુ આકર્ષાવા લાગ્યા. લોકમાનસ આ જાણકાર આઘાત હોઈ હતું તેવામાં ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રેવોલ્યુશન—ઔદ્યોગિક કાન્તિ—નો યુગ આવ્યો. એ યુગે પ્રકૃતિપૂજને બારે જોડ આપ્યો એમ મેં કહ્યું હતું, અને એની અસર હોઈ જ એની કવિતા વિકસી તે મોટા કવિ તરીકે મેં વર્ણવ્યું તેના ઉલ્લેખ કર્યો હતો. હું સમજી શકતો નથી કે આમાં શ્રે. કાકોરે ઔદ્યોગિક વિપ્લવ કઈ તારીખથી લેખે છે, પણ સાધારણ રીતે વાટે તેવું સ્કીમ ઇન્ટરન સંપૂર્ણ કર્યું—૧૭૮૫માં—ત્યારથી તે સ્પષ્ટી શકાય. કાર્લોઈસનાં *Past and Present*ના ઉપોદ્ધાતમાં ઔદ્યોગિક વિપ્લવની તારીખ સંબધી લખતાં એ. એમ. ડી. લુચીય, એમ. એ., લખે છે:

The best date for the beginning of the period is, perhaps, 1785, when Watt finally elaborated his steam-engine; whereupon, in conjunction with

નરસિંહરાવના બીજા સમકાલીનોના ઉલ્લેખ વિના મારું અવલોકન અધૂરું જ લેખાશે, પણ સમયની મર્યાદા તરફ મારાથી દુર્લ્લસ કરી શકાય એમ નથી એથી શરૂઆતમાં મેં

a great advance in the working of iron and steel, the newly harnessed power was set to the making of all kinds of other machines, of which the most important were Cartwright's power-loom, invented in 1785, and Crompton's mule for spinning cotton, invented in 1779.

૨૪લેઝનના યુનિવર્સલ એન્સાયક્લોપીડિયામાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:

Industrial Revolution—name given to the transformation of a mainly agricultural to a mainly industrial community, as a result of development in production and transport by mechanical inventions; especially in England, during late 18th, and early 19th centuries. Use of coal in blast-furnaces, mechanical inventions for weaving and spinning, and application of steam power to industry and transport caused peasant population to flock to towns in order to reap benefits of industrial prosperity. Evils resulting (slums, scarcity of agricultural labour, etc.) still affect social life—Rutledge's Universal Encyclopaedia.

After the great upheaval caused by the transformation of industry, after the religious awakening of Methodism and Evangelism, the decisive shock to thought comes with the French Revolution. (*A History of English Literature* by Emile Legouis and Louis Cazamian, Page 1026.)

હવે આ રીતે જોઈએ—અને મેં મારાં લાપણમાં જે કવિની અસરનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને જે ઉલ્લેખ મેં હેતુપુરઃસર કર્યો હતો,—કારણ કે તેની પ્રકૃતિપૂર્ણ તેના પૂર્વગામી કવિઓ કરતાં ભૂદા પ્રકારની હતી (Cf. His view of nature was entirely different),—તેના કવનની મહત્વની તારીખો જોઈએ તો ઔદ્યોગિક વિપ્લવની જે અસરની મેં વાત કરી છે તે ખરી છે કે ખોટી તે સહેજે સમજાશે. નીચેની તારીખો જ તે બતાવશે.

૧૭૮૫ ઔદ્યોગિક વિપ્લવની શરૂઆત.

૧૭૯૮ લીરીકલ બેટાડસ, વર્ડ્સવર્થે કોલેરીજ સાથે મળી પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

૧૮૧૫ પાવર લખના બહોળા ઉપયોગને પરિણામે હજારો વણકરો બેકાર થયા.

૧૮૫૦ વર્ડ્સવર્થેનું મૃત્યુ.

શેલી અને કીટ્સ પણ આ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના યુગના કવિ હતા તે તેમનાં જીવનની તારીખો ઉપરથી નજીકથી:

શેલી	જન્મ ૧૭૯૨	અવસાન ૧૮૨૨
કીટ્સ	" ૧૭૯૫	" ૧૮૨૧

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી લોકમાનસને જે આઘાત લાગ્યો, અને જે આઘાતથી નિર્સર્ગ પ્રતિ તેમનું ધ્યાન ગયું હતું તે એ ક્રાન્તિના સંક્રાન્તિયુગની પ્રળય અક્ષર હતી, અને એ રીતે મારું વિધાન જોડે છે એમ જો. ઠાકોર કહેતા હોય તો તે કઈ રીતે એ હું સમજી શક્યો નથી. અને જો પ્રો. ઠાકોર કવિને દ્રષ્ટા તરીકે લેખતા હોય તો જે નવો યુગ જાગ્યો હતો તેનું દર્શન સામાન્ય જનતાના કરતાં કવિને વહેતું થાય—કવિ ચોતાના યુગથી આગળ વધી તેનાં બધાં સ્વરૂપને ખીંછી શકે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને એ રીતે એ કવિઓએ એ યુગમાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી એમ કોઈ માને તો અવિદ્વાનો તેની ઉપર આરોપ ન જ મૂકી શકાય.

જેમ જાણીએ છે તેમ મારે કેટલાક માર્ગસૂચક રત્નો તરફ જ અંકુશનિર્દેશ કરવો છે, એટલે જે નામો મેં પશ્તાં મૂક્યાં છે તે સંબંધી એમ કાંઈ રખે માને કે તેમના સર્જનનું મારે મને ઝોપું મૂક્યું છે.

આપણે એક બાબતથી પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર તો આપ્યા તો બીજી બાબતથી આપણા કવિઓના એક વર્ગે દારૂની કવિતાઓમાંથી, ખાસ કરીને મુશીવાદમાંથી, પ્રેરણા મેળવી. એ આખા સંપ્રદાયમાંથી બાલાશંકર કંધારિયા, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર મરત, મણિલાલ નનુભાઈ, કલાધિ વગેરેના નામનિર્દેશ સિવાય વધુ વીગતમાં લાગ્યે જ અત્રે જોવી શકાય. એ અસર હેઠળ થોડો વખત ગઝલના અનેક અખનરાઓ થયા, અને અનેક ગઝલો લોકપ્રિય પણ થઈ. ‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે’, ‘ત્યાં ત્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની’, આદિ કવિતા પર કાળના ધમારાની હજુ અસર નથી થઈ તે જ બતાવી આપે છે કે ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં એ વર્ગનો પણ કીકીક ફાળો છે.

પણ આ અસર લાંબો વખત ટકવા પામી નહિ. જેમજેમ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ વધતું ગયું, તેમતેમ વધુ મોટા સમૂહ અંગ્રેજ અને અંગ્રેજ દ્વારા યુરોપીય સાહિત્યના સંપર્કમાં આવવા મંડ્યો અને બીજી બધી અસરો કરતાં કવિતાના સર્જનમાં એ જ અસર અગ્રસ્થાન ભોગવવા મંડી. નરસિંહરાવથી શરૂ થયેલી પરંપરાને આગળ ચલાવનાર બીજા સમર્થ કવિઓ પણ નરસિંહરાવે જે અરસામાં કવિતા લખવી શરૂ કરી તે અરસામાં થયા. તે બધામાંથી માત્ર ત્રણ નામોનો જ હું અત્રે ઉલ્લેખ કરવા ઇચ્છું છું. કાન્ત, બલવન્તરામ અને ન્હાનાલાલ.

શ્રી મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે જે તખલ્લુસ પોતાને માટે પસંદ કર્યું હતું તે એટલું તો સાર્થ છે કે એવાં સાર્થ તખલ્લુસનાં બીજાં ઉદાહરણો શોધવાં મુશ્કેલ પડે. ખરેખર કાન્તની કવિતાને માટે તો ‘લલિત કામલ કાન્ત પદાવલિ’ શબ્દો જ વાપરવા પડે. તેમની કવિતામાં શબ્દો ઉપરનું અસાધારણ પ્રભુત્વ, કલ્પનાનો નાગુક વિહાર, રસશાસ્ત્રનું જાંડું જ્ઞાન આપણને ડગલે ને પગલે હેખાય છે. ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ કાન્તનું સર્જન ઘણું અદ્ય છે, પણ જેટલું છે તેટલાથી જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ. નરસિંહરાવની જેમ કાન્તમાં પણ ભર્મિતરવ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. તેમનાં લાંબાં ખંડકાવ્યોમાં પણ એ જ સુખ્યતઃ છે એમ માડું માનવું છે, અને એ સાબીતોને એ બધાં કાવ્યો subjective છે એવા વિવેચકોના મતથી સમર્થન મળે છે, એટલે અંગ્રેજ એ ભર્મિગીતો—‘લીરીક’—ની યુનિવર્સિટી શિક્ષણ દ્વારા આપણી ઉપર જે અસર થઈ હતી તે કાન્તમાં પણ પૂરા પ્રમાણમાં દેખાય છે.

એ જ અસર ન્હાનાલાલમાં પણ ચાલુ રહેલી આપણે નોંધીએ છીએ; પણ પોતાનાં કાવ્યોનાં ચિત્રણ માટે ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ કે કાન્ત કરતાં વધુ વિશાળ પદ્માદ્ય પસંદ કરે છે. કવિપિતા પાસેથી સાધારણ રીતે જ જાંચી કાઢ્યાભિરુચિનો વારસો તેમને મળેલો છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના તે ભારે ઉપાસક છે. ઇતિહાસ અને બુદ્ધોળ તેમના માનીતા વિષય છે. ગુજરાતની બુદ્ધોળ વિશે એમને જેટલો માહિતી છે તેટલી આપણા બહુ ઓછા ભણેલાઓને હશે. તેમના એ બુદ્ધોળપ્રેમે લોકસાહિત્યમાં તેમને જાડો રસ લેતા દ્યો. કાંઈવાચનો ગામડાંઓમાં તે ખૂબ ભટક્યા. ત્યાંનાં ભજનો ને રાસો તેમણે ધરાધિરાઈને સાંભળ્યાં

અને પચાચ્યાં; અને તેમાંથી પ્રેરણા લઈ, તેના કેટલાક સુંદર શબ્દોને અપનાવી તેમણે ગુજરાતને રાસ આપ્યા. એ રાસ એટલા તો લોકપ્રિય થયા છે કે તેની વધુ વીગતોમાં ઊતરવું એ હવે પિષ્ટપેપણુ જ લેખાશે. ન્હાનાલાલની કવિતાનું સ્વરૂપ અત્યંત મંગળ છે. નરસિંહરાવે માનવજીવનમાં વિષાદ લેયો, કાન્તે જીવનની કરુણતાનું હૃદયભેદક દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે ન્હાનાલાલે ગુજરાતને પ્રાણવાન આશાવાદ અને આદર્શવાદની ભેટ કરી. તેમની પંક્તિઓ-પંક્તિઓ ઉચ્ચાસ અને આશાના તેજસ્વી રંગો દિલોળા લે છે. તેમની કદપના કાલના અધોર નીરસાગર પર તાલ દેતી, વિરાટને પોપચે ઝૂલતી, ફૂલગંઢોટારીનાં મધુ અને સૌરભનાં આપણને પાન કરાવતી, ખલાડના ભેદોને ઉકેલવા મથે છે. હિંદુસંસ્કૃતિના તે પરમ ભક્ત હોઈ હિંદુઓનો કુટુમ્બપ્રેમ તેમના કાવ્યમાં સારી રીતે વિકસ્યો છે, અને તેમણે ગુજરાતને બક્ષેલું પિતૃતપણુ અત્યારસુધી તો અજોડ રહ્યું છે અને કદાચ અજોડ જ રહેશે. તેમની કવિતાઓ આપણને અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરાવે છે. એક બાજુ ‘પરંમ ધન પ્રભુનાં લેખે લોકમાં’ દૂર થકી પણ દૂર હો અબધૂત! પ્રાણ થકી પણ પાસનું ચિત્ત દોરી, આપણા સમક્ષ ઉપનિષદની ભવ્યતા કાલની, ખીજી બાજુ તે રાષ્ટ્રપ્રેમ જેવી, કેટલાકને મતે ક્ષણિક ગણાતી, ઊર્મિને પણ ચિરંજીવ શબ્દોમાં વણી શકે છે. અહિંસા ઉપર તો હવે ગાડાં ભરાય એટલું સાહિત્ય લખાયું છે, પણ તેમની

સિંહને શસ્ત્ર શાં? વીરને મૃત્યુ શાં?

મૃત્યુનાં અમૃતને ઝાળખા છે.

પંક્તિમાં રહેલું સૂત્રાત્મક સત્ય જે કલામય દેહમાં વિહરે છે તેવું અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવાનું મળે. મૃત્યુની ભવ્યતાનાં પણ કવિ ન્હાનાલાલે આપણને દર્શન કરાવ્યાં છે. આમ તેમની કાવ્યપ્રતિભા અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરે છે છતાં કોઈ જે પૂછે કે ન્હાનાલાલનાં કાવ્યનું કેન્દ્ર શું? તો સર્વાનુમતે એક જ ઉત્તર આવશે: પ્રેમ—અને તેય લગ્નપ્રેમ. અને પ્રેમ ઊર્મિ-પ્રધાન તત્ત્વ હોઈ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોને આપણે મોટે ભાગે ઊર્મિપ્રધાન જ કહી શકીએ. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોની વિસ્તૃત ચર્ચામાં ઊતરવાનો મારો અત્રે હેતુ હોઈ જ નહિ શકે એટલે તેમના સંગ્રામી ખીજ એકબે પીગતો ઉમેરી લઉં. છેલ્લા દાયકાથી ગુજરાતનું આખું પ્રગ-જીવન ગાંધીજીના રંગે રંગાયું છે. દુર્ભાગ્યે ગુજરાતના આ મહાન કવિ એથી પરાક્રમુખ રહ્યા છે. એમ છતાં ગુજરાત તેમની કવિતાઓને ઉલ્લાસપૂર્વક હજી એ વધાવે છે એ જ તેમની કાવ્યપ્રતિભાને સમગ્ર ગુજરાતના વન્દનનું અચૂક પ્રમાણ છે. બાકી, મર્યાદા કાંતામાં નથી હોતી? અને કવિનાં કાવ્યોમાંય છે. અને તેમનું સર્જન એટલું તો વિશાળ છે કે એવી મર્યાદાઓનો તેમાં સહેજ અવકાશ રહે. કવિનું શબ્દો ઉપર પ્રભુત્વ હોવા છતાં અનેક જગ્યાએ તેમણે નખળા શબ્દપ્રયોગો કર્યા છે, અણુઘટતી છૂટા લીધી છે, અને તેને પરિણામે તેમનાં કાવ્યોનું તે તે જગ્યાએ સૌંદર્ય ઘટયું પણ છે. તેમનું આપણાં બાળકોને કંઠાંત્રે એવું પેલું પ્રસિદ્ધ સ્તુતિનું અષ્ટક જ લ્યો. તેમાં તેમણે નેડણીની જે છંદ લીધી છે, હસ્તવેના દીર્ઘ અને દીર્ઘનેા દ્વસ્વ કર્યા છે, એથી જરૂર એ કાવ્યના માધુર્યને ક્ષતિ પહોંચી જ છે. આવી ક્ષતિ તેમનાં કાવ્યોના પ્રમાણમાં કીકીક દેખાશે. એથી ઊલટું, કાન્તમાં એવી ક્ષતિ ભાગ્યે જ જોવાની મળે, અને એટલે અંશે કાન્તે ઊગતા કવિઓ માટે દૃઢગ્રંથ અને છતાં લલિત હૃદોનો સુંદર આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. ન્હાનાલાલની ખીજ મર્યાદા કવચિત્ વધુપડતાં લાલિત્ય અને કદપના (fancy) ના અતિરેકની છે. વધુપડની મીઠાશ મીઠાશના શોખી-

પણ કંટાળો આપે એ દેખીતું છે, એથી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાં દેરલીક વખતે વધુ-
તી મીઠાશ અને કલ્પનાથી એકતાનતા આવી જાય છે. પણ એ બધાં દરતાં કવિતાં
કાવ્યની સૌથી મોટી મર્યાદા મને તો એ લાગી છે કે એ કાવ્યોનું અનુકરણ કરવાનું પ્રલોભન
એટલું તો મોટું છે, અને નહીં વરતુ મોટે ભાગે ઉપદ્રાવને જ પામ નીવડે છે એ નિયમે
એમની કવિતાનાં અનુકરણમાં જે કવિતાઓ લખાઈ તે એવી તો નમાલી, પોચી, કણુકવી
અને કુલ્લક હતી કે તેથી થતા અણુગમ્ય એ મૂળ માટે પણ ક્વચિત્કવચિત અણુગમે
ફેલાવ્યો. આ મર્યાદા કદાચ ન્હાનાલાલનાં પ્યાનમાં પણ આવી હોય, પણ તેને દર દરવી
એ તેમના હાથની વાત ન હતી. ન્હાનાલાલને ઉલ્લેખ તેમની ડાહ્યતરીસીતા ઉલ્લેખ વિના
અધૂરો જ ગણાય. એ વિશે એટલું જ જણાવીશ કે એ શૈલીએ અનેક એમાસાના વાવેતર
જોયાં છતાં એનાં બીજને કણુગા જ નથી ફૂટી શકતા એ જ એની સફળતા કે નિષ્ફળતા
ઉપરનું ગુજરાતનું મોટામાં મોટું પ્રમાણપત્ર છે.

નરસિંહરાવ, કાન્ત અને ન્હાનાલાલને મેં એકસાથે તેથી ચર્ચા કે એ ત્રણેનાં કાવ્યોમાં
ભીમિતત્વ પ્રધાનપદ છે, તે ત્રણે પ્રાચીન પરંપરાના પરમ ઉપાસક છે. એ ત્રણેના સમકાલીન
—એ જ university group ના—એ જ અંગ્રેજી કવિતાઓના અભ્યાસમાંથી પ્રેરણા
મેળવનાર, છતાં એ ત્રણેથી જુદી જ પ્રકૃતિના, જેને iconoclast—મૂર્તિભંગક—કહી શકાય
એવા બલવન્તરાય કાકારનું આપણા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ડુર્લાંએ આજે તે
પ્રમુખપદ છે એટલે એમનાં કાવ્યોની મર્યાદાનું નિરૂપણ તો કદાચ હું વિનાસકાંચે કરી
શકું, પણ એમનાં કાવ્યોનાં સુંદર તત્ત્વો છે તેનું અવલોકન કરતાં મને અવશ્ય ક્ષાભ થાય
છે. સંભવ છે કે તેમની હાજરીની અસરથી તેમનાં કાવ્યોની પ્રશંસામાં અમુક ટકા ઉમેરો
થયો છે એવું માનનાર કોઈ વ્યક્તિ અહીં હોય પણ ખરી, પણ તે બધાંને ને મારા
કથનમાં વિશ્વાસ રાખવા હું સમજાવી શકતો હોઉં, તો જણાવવા કદાચ ખરો કે મેં જે
નિરૂપણ કરવા ધાર્યું છે તેમાં અંગત તત્ત્વને મેં અને તેટલું દૂર રાખ્યું છે, તેમ માત્રું આજનું
લાપણુ આપણી કવિતાનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તે નિરૂપવાને અર્થે હોઈ વ્યક્તિઓને
એમાં ગીણુ સ્થાન છે. બલવન્તરાયની કવિતાનો ઉલ્લેખ કરતાં આટલી પ્રતાપના એથી
જરૂરની હતી કે અત્યાર સુધી જે કવિઓનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમની કવિતા કરતાં
એમની કવિતા જુદા પ્રકારની છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો પ્રધાન સ્તર પણ ભિન્ન છે. મેં
શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું તેમ બલવન્તરાય ભારે iconoclast છે. તેમણે કાવ્યરાત્રના
આપણા સ્વીકારાતા આવેશા નિયમોમાં ક્યાંકક્યાંક છૂટ લઈ લીધી, અને ભીમિતત્વ ઉપર
ભાર ન મૂકતાં તેમણે વિચાર ઉપર ભાર મૂક્યો. નવા convertમાં જે મૃત્ત હોય કે
viva-vandist હોય તેનો કદાચ ધણાને એમનામાં ભાસ થયો હશે. તેમના એ જ્વનમાં ભીમિ-
પ્રધાન કે મંડીતપ્રધાન કવિતાઓને એમને કાંઈ અન્યાય થયો છે એવું માનનાર પણ
કોઈક હશે જ; પણ આપણી કવિતાને સ્પર્શકમ ભૂમિ ઉપર લાવવાનો યશ ને કોઈને ધટે
તો તે બલવન્તરાયને મળતો નેત્રિએ. અંગ્રેજી સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ થયો હોય છે,
તે સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમનું જ્ઞાન પણ એવું જ વિશાળ છે. પોતાના હોડા અભ્યાસનું
વાતાવરણ તે પોતાનાં કાવ્યોમાં લાવી શક્યા છે. વિચારપ્રધાન કવિતાના તે ઉપાસક હોઈ
તેમણે શબ્દશાલિત્ય વગેરેની પરવા કરી નથી—એકે તેથી એમ કવિ નથી થતું કે

તેમનો કાઓમાં તેનો અભાવ છે. પણ અલગત, એટલું તો ખરું જ કે વિચારપ્રધાન કવિતા માટેના તેમના આગ્રહને લીધે તેમણે તેમની શૈલીને ખરબચડા બનાવવા દીધી છે. અથવા તો બનાવી છે, અને યતિસ્વાતંત્ર્ય માટેની તેમની માન્યતાએ એ ખરબચડપણને વધુ ખરબચડ બનાવ્યું છે. યતિભંગ અંબધી આપણે ત્યાં ઠીકઠીક ચર્ચા થયેલી છે, અને તેનો છેવટે નિર્ણય હજી આવ્યો નથી, અને કદી આવશે પણ નહિ. પણ આપણી નવી કવિતાનાં નિરૂપણમાં એ પ્રશ્ન તરફ અંબુલિનિર્દેશ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. યતિભંગ માટે બે સખળ પક્ષ (strong case) રજૂ કરવો હોય તો આજે લખાતા પૃથ્વીનાં દર્શનાર્થ ઉદાહરણ આપી શકાય; પણ તે પરત્વે એમ કહી શકાય કે પૃથ્વીમાં એવો દૃઢઅંધવાળો યતિ આવતો નથી. અને તેના આરોહઅવરોહ એવા સુંદર રીતે ગોડવાયેલા છે કે તેમાં ગમે ત્યાં આરામ લેવા થોભી શકાય. પણ બધા જ છંદો માટે એવું કહી શકાય એમ નથી. મંદાકાંતા, શિખરિણી આદિ છંદોમાં થયેલા યતિભંગ મને કવચિત જ રુચ્યા છે એ મારા હૃદયમાંના પરિમિત જ્ઞાન છતાં મારે સ્પષ્ટપણે જણાવવું જોઈએ. જો યતિ વિચારના અપ્રતિહત વહન માટે વિશ્વરૂપ છે તો એ દૃષ્ટિએ તો હંદમાત્ર કૃત્રિમ અને અસ્વાભાવિક નથી? એક ગુરુ બોલ્યા પછી બે, ત્રણ કે પાંચ લઘુ જ આવવા જોઈએ, તે ત્યારપછી બે ગુરુ જ હોવા જોઈએ એ વિચારના વહન માટે મુશ્કેલીભર્યું નથી? મિહતને 'પેરડાઈઝ લોસ્ટ' લખતાં પ્રાસનાં બંધતો સામે બળવો કરી તેને barbarous—જંગલી—યુગના અવશેષ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા; તો આપણે પણ છંદો માટે એમ કેમ ન કહીએ? પણ બલવન્તરાય એમ કહેવા કદી મંમતિ તો ન જ દર્શાવે; પણ એવી સૂચના સરખી પણ કોઈ કરે તો તેની સામે પ્રયંજ જ્વાળામુખીની જેમ, ભભૂકે. એટલે મારે તો અહીં એટલું જ બતાવવું છે કે યતિનું બંધન ખાસ કૃત્રિમ નથી, તે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરનું લેખું છું કે કોઈ વખતે અપવાદ તરીકે યતિભંગ કરવો પડે તો તે વખતે તે કવિતાનાં ભૂપણરૂપ પણ નીવડે—પણ તે એટલો સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ. મારા એક મિત્રના શબ્દોમાં કહું તો, નહીં પોતાના માર્ગમાં કોઈ વખતે છલકાઈ જઈ ક્યાંકક્યાંક કિનારાની બાજુએ બાજુએ વહે તો, તે જેવું સુંદર લાગે તેવું આ પણ લાગે. પણ નહીં હંમેશા જ કિનારાની બાજુએ બાજુએ વહેતી હોય તો? આટલા લંગાણથી આ પ્રશ્ન મેં એથી ચર્ચો છે કે યતિભંગ પછી છંદાભંગ એ બીજું જ પગથિયું છે, અને આજે જે નવા કવિઓ લખી રહ્યા છે તેમાં એવા છંદાભંગના ધરાદાપૂર્વક કરેલા કે અજાણ્યે કરેલા દાખલા તમને અવશ્ય મળશે, ને તેવા છંદાભંગની કંઈશતા તમને જરૂર ખૂંચશે. પ્રવાહીપણનાં ઝોડાં હેઠળ થઈ રહેલા આવા પ્રયોગોને હું પ્રયોગો જ નથી ગણતો. એનાં કરતાં ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલી તથા પ્રામાણિક—કારણ કે તે પોતાના સ્વરૂપ વિશે અગાઉથી જ સ્પષ્ટતા કરી લે છે. આ તો તમે ઉપમતિ વાંચી રહ્યા હો, તેના નિયમિત સંપદન સાથે ડોલતા ચાલ્યા જતા હો, ત્યાં માર્ગમાં એવો પથરા આવી પડે કે તમારું બધું મંગીત માર્યું જાય. યતિભંગનાં જ આ સીધાં પરિણામ છે એમ હું લેખું છું. એટલે બલવન્તરાયે સ્લોહભંગનો જે બળવો કર્યો હતો તે મને જેટલો સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગ્યો છે તેવો અલગત આ નથી જ લાગ્યો; છતાં યતિભંગેય આપણને પ્રવાહી પૃથ્વી અપાવ્યો છે એ એની જેવીતેવી સેવા નથી, એટલે એની બીજી મર્યાદાઓ છતાં આપણી કવિતાના વિકાસમાં એને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. મેં જણાવ્યું છે તેમ બલવન્તરાય

મૂર્તિલંગદ છે. તેમણે બીજને બળવો લાપા સંબંધી કર્યો. ગુજરાતી ગુજરાતીની પહેલું માન તેમને જ ધટે. અમુક શબ્દ તો કવિતાને યોગ્ય જ નથી એવા પૂર્વગ્રહોને તેમણે લાત મારી દૂર ફેંકી દીધા. આબુપણનો મોહ રાખ્યા વિના પોતાની કાવ્યદેવીને સ્વતેજથી જ તે તેજસ્વી અને વંદનીય બનાવવા મેંજાં ને તેમાં તે સફળ થયા. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓનાં નાનાં ઝૂંપડાંથી માંડી અમેરિકાના સોસો મજલાના પેલા ગગનચુંબી મહાકવો મુધીનું જ્ઞાતજ્ઞાતનું સ્થાપત્ય તેમનાં કાવ્યોમાંથી મળશે. તેમનો વિચારનો પ્રયંસ વેગ, ગુજરાતી —તળપદી ગુજરાતી—ઉપરનું તેમનું અસાધારણ પ્રભુત્વ, મિટોનિયન ખંડોમાં પોતાના વિચારને વ્યક્ત કરવાની તેમની અસાધારણ પ્રતિભા—એ બધું જોતાં તો બદ્ધવન્તરાય પાસેથી ગુજરાતને મહાકાવ્ય મળવું જોઈતું હતું; પણ દુર્ભાગ્યે એ નથી થઈ શક્યું, છતાં ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસેય ગુજરાતમાં કોઈ મહાકાવ્ય લખાય તો તેના લખનારાએ બદ્ધવન્તરાયનું ઋણ એવશ્ય સ્વીકારવું પડ્યો. બાકી, શબ્દો દ્વારા ચિત્રો સર્જવાની એમની શક્તિ ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય દેખાશે. તેમનાં ‘તોડેલી ડાળ’, ‘પિયર ઘર’, ‘વધામણી’, ‘લણકાર’ આદિ કાવ્યોથી હું જે કહેવા ઇચ્છું છું તે સ્પષ્ટ છે.

યુનિવર્સિટી યુગનું વિહંગાવલોકન પૂરું કરતાં પહેલાં મદ્યમારી અને ખખરદારનો ઉલ્લેખ થવો જરૂરનો છે. બન્ને પારસી હોવા છતાં—‘છતાં’ હું એથી કહું છું કે પારસીઓ માટે આપણી શિષ્ટ ગુજરાતી એક પરદેશી ભાષા જેવી જ છે—આ બન્ને કવિઓની સેવા ગુજરાતથી કદી ભુલાય એમ નથી. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને પોષવામાં કવિ ખખરદારનો ફાળો ઘણો મોટો લેખાશે.

આ યુનિવર્સિટી યુગ સંબંધી ઉપસંહારમાં એકજે વાતો કહેવી જરૂરની છે. યુનિવર્સિટી માનસ એટલે શું? એ પ્રશ્નનો વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર તો મારાથી નહિ આપી શકાય, પણ તે સંબંધી એકજે મુદ્દા ચર્ચા લઉં. સાહિત્યના સર્જનમાં પ્રેરણા અનેક સ્થળેથી મળે છે. કેટલીક વખતે એક પ્રજાના સાહિત્યકારો પ્રજાકીય માનસના નેતા બની સંસ્કૃતિના પ્વજ વાહક બન્યા હોય છે. તેવા યુગમાં લોકસમૂહનું માનસ (mass-mind) જાગ્રત બન્યું હોય છે. અને તે યુગના સાહિત્યસ્વામીઓની પ્રેરણાનું તે કેન્દ્ર હોય છે. આવું ન હોય ત્યાં સાહિત્યસેવકો પોતાના સર્જન માટે પ્રેરણા છતર સાધનોમાંથી મેળવતા હોય છે. જેને હું યુનિવર્સિટી યુગ કહું છું તેમાં આપણા સાહિત્યકારોએ પ્રેરણા મેળવી તેમના અભ્યાસગૃહના ખંડોમાંથી. તે ખંડોમાં મિલ્કન ને બાઈનીંગ, ભવભૂતિ ને કાલિદાસ, ગેટે ને રીક્તર, વર્લ્ડલ ને હોરેસ આદિ જગતના જ્યોતિર્ધરોનો તેમને પરિચય થયો. તેમનાં તેજ તેમણે વર્લ્ડલ ને હોરેસ આદિ જગતના જ્યોતિર્ધરોનો તેમને પરિચય થયો. તેમનાં તેજ તેમણે ઝીલ્યાં, પણ તે તેજ બધાં ભૂતકાળનાં છતાં અથવા તો બીજા દેશોનાં હતાં. પ્રજાના મોટા ભાગ સાથે તેને લેવાદેવા ન હતી, ન પ્રજાના મોટા ભાગને તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા હતી. અને આથી જ કદાચ આપણી પાસે આવા સમર્થ કવિઓ હોવા છતાં એ યુગમાંથી આપણને મહાકાવ્ય મળી શક્યું નહિ. એ યુગની પાસે અસાધારણ પંડિતાર્થ હતી, શક્તિ હતી—ન હતું પ્રજાકીય અસ્મિતાનું ચેતન.

[અપૂર્ણ]

ગાંધી બાપો

[સજ્જતા ઢાળમાં]

સતની સમથેરે મારો ગાંધી બાપો શ્રૂતો રે છ.

એણે ધારી ધીરજની છે ઢાલ,

કે બખતર પહેર્યું પ્રેમનું રે છ.

હો સતનીં મુવં

દુઃખની દુનિયામાં એને સુખડાં ઉગાડવાં,

પાપી સંગાથે પાનાં પુણ્યોથી પાડવાં,

ધરતીના દવડા એને ઠારવા હો છ રે,

હો ઠારવા હો છ રે

હો ઠારવા હો છ રે. હો સતનીં

સ્વાસ્થ્યને કારણ કૂલની કળી યે ના તોડવી,

પરને કારણ રે કાયા કાપી નિચોવવી,

કરુણાની છાજો રે ઉછાળવી હો છ રે,

ઉછાળવી હો છ રે

ઉછાળવી હો છ રે. હો સતનીં

જડાં અંધારાં એ તો સળગી ઉજાળશે,

ધરમની નાળે ગાડાં દુનિયાનાં વાળશે,

પૃથ્વીમાં પરભુને ઉતારશે હો છ રે

ઉતારશે હો છ રે

ઉતારશે હો છ રે. હો સતનીં

મુન્દરમ્

કોણ સાચું ?—મા કે બાપ ?

[હસાત મિત્રોમાં એક ખાનગી પ્રસંગ ઉપરથી માતાના પ્રેમ વિશે વાતચીત થતાં તે જ વિષય ઉપર મિત્રોએ જુદીજુદી વાર્તા સંખી. તેમાંથી ‘માની ખોટ’ પ્રસ્થાનના વૈશાખ ૧૯૬૦ ના એકમાં અને શ્રી ‘મયૂર’ની ‘અથરાતાં પૂર’ નવચેતનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. આ એ જ વર્ગની ત્રીજી વાર્તા છે.—તંત્રી]

‘અરે, અરે ! જનુ, આ બધો શો ઘોંઘાટ મચાવી દીધો છે ?’ નૌતમલાલે અંદર આવતાં જ અવાજને જરા કંટોર બનાવી કહ્યું.

જનુ અને તેના ગોઠિયાઓ લગ્નની ખોટી મિજલસનો ખેલ ખેલી રહ્યા હતા. વ્યવસ્થા અને શાન્તિના શોખીન ગૃહસ્થો પણ લગ્નમાં આમાખૂજ કરી મૂકે છે ત્યારે બિચારાં બાળકાનું શું ગમતું ? વાગ્વંચાળા થયેલા કનુ અને અદુ મોટા અવાજે ‘પ’ની બારાખડી પુકારી રહ્યા હતા. ત્રણચાર બાળકીઓ ત્રણચાર જુદાંજુદાં ગીતો ગાઈ રહી હતી અને ‘હો’ ‘હો’ કરી સાજનમાજન અને ગોરબાહાણોની ખોટ પૂરી રહ્યા હતા.

નૌતમલાલનો અવાજ સાંભળતાં જ આવી લગ્નક્રિયા વિલાઈ ગઈ. સૌ એક પછી એક, ધક્કામુક્કી કરતા, ગભરાયેલા જેવા, ઘર છોડીને ભાગ્યા.

‘જનુ, શું કરતા હતા, આ બધા ?’ નૌતમલાલે જનુનો હાથ પકડી પૂછ્યું.

‘રમતા’તા,’ જનુએ ધીમે અવાજે જવાબ આપ્યો.

‘રમતા’તા ? આવી રમત હોય ? આ બધું વીખી નાખ્યું છે; આ મનને બધી ધૂળધૂળ કરી મૂકી છે; આ સાંકા ને પથ્થરથી આખું દીવાનખાનું ભરી મૂક્યું છે ! આવી રમત હોય ? શું રમતા’તા ?’

‘ઈ તો છે ને...બાપુજી, અમે લગનલગન રમતા’તા !’

‘આવા ને આવા સંસ્કારો આ છોકરા પર પડ્યા કરશે. હજી આટલી ઉંમર છે ત્યાં ‘લગન’ રમવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી ! અને તમેય આને કાંઈ જ કહેવાનાં નથી, કેમ ?’

‘શું છે ?’ અત્યારસુધી ચોપડી વાંચી રહેલાં સૌ. નર્મદાબહેન, નૌતમલાલનાં ત્રીજાંબેરનાં પત્ની, ચોપડી વચ્ચે આંગળી રાખી બહાર આવ્યાં.

‘તમે આવી ધમાલમાં હદ વાંચી શકો છો ! અને આ છોકરા ‘લગનલગન’ રમે ત્યારે તમે અટકાવશો પણ નહિ કે ?’

‘મને શી ખબર, એ શું કરે છે !’ હબુથ વધુ સરળતાથી નર્મદાબહેન બોલ્યાં.

‘ન ખબર પડે ? ખબર પાડવા ધારે તો પડી શકે ! ખરેખર, આ મને જરાય ગમતું નથી. આવી ગંદી દરપનાવાળા છોકરાઓ મારા જનુ સાથે રમે એ જરાય માફક નથી આવતું. અને સાથે તમેય એ ચલાવી હ્યો એ પણ ખોટું માય છે.’

“છોકરાં છોકરાં સાથે ન રમે તો કરેય શું ?”

‘સારું વાચન વાંચે; સારી વાતો સાંભળે; ફરવા ગય.’

‘તમે તો ગિયારા પર લુકમ કરો છો ! હું પોતે તમે છો તે રીતે ધરમાં ગોંધારી રહી રહ્યાં છું. બચ્ચું એટલી વાતો કેમ સમજે ?’

‘તમે હવે કાળજી નહિ રાખો તો મારે સખત થવું પડશે. જે જનુ, મેં તને આ છોકરાઓ સાથે ફરવાની ના પાડી છે કે નહિ ?’

રમનનો સાધનોના અવરોધને બેગા કરવામાં બીજી રીતિને સંતોષવા લાગેલો જનુ હતો ત્યાં જ સમગ્ર કિબો ધર્મ રહ્યો. જે સતેજ કલ્પનાએ, ચારપાંચ આગેઝો અને હુદ્દ વસ્તુઓમાંથી મોટા માબુસનેય મદાન લાગે એવા ઉત્સવની ગંખી કરાવી હતી, તેણે એથી જરા વધુ તેજસ્વી ધર્મ વગરસાધને ઉત્સવનું લાન તેને પ્રેર્યું હતું. આગેઝની રમનમાં હુમ્મસારાની સંભાવના તો આપણા એ રમનને નિદાગવાના દૃષ્ટિબિંદુમાં અને તેની અટકાવન કરવાના કપડાનાં વાક્યોમાં સમાયેલી છે. ગમે તેવી મદોષ ક્રિયામાંથી આગેઝ તો પોતાને મુઝે તેટલું જ નિર્દોષમાં નિર્દોષ તરવ રચીકારી રહ્યો હોય છે. માટે જ આગેઝો રમતાં હતાં તમ, અને કરી રહ્યાં હતાં પોંધાટ—આગનાં લમમાં ગોંધાટ સિવાય બીજું નિર્દોષ તરવ નહિ હોય.

જનુ નિરતર કિબો રહ્યો. નર્મદાબહેન હસનાંકસનાં તેની બાલુમાં ગયાં અને તેને બાથમાં લીધો.

‘હા, હા; એના વતી હું હું હુંને કે તમે ઘણીવાર કહ્યું છે, અને હવે કદી નહિ રમે. કેમ, જનુ, નહિ રમેને, બાઈ ?’

‘ના, ના,’ કદી જનુએ નર્મદાબહેનના સાગુના છેડામાં મોં છુપાવી દીધું.

‘લો, બચ !’

નૌનમકાવને સમાધાન થયું હોય તેમ બનાવવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નહિ, એટલે તે ધીમેધીમે અંદર ગયા. પાછળ માદીકરો પળ્ય ગયાં.

સાથે ભેંસાઈ ગઈ હતી. એટલે શિક્ષણનો મહુપયોગ તેણે સનાતની રીતે, પતિના અસ્તિત્વમાં સ્વંત્રતાનાં લોપ કરી, બન્નેનાં મુખમાં વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયાસમાં જ કર્યો હતો.

વૃદ્ધ અવસ્થામાં પતિભાવ નવંસર કેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, નાનપણથી સાથે રહીને કેટલાંય વર્ષો એ ટેવ નિભાવી હોય તેણે વૃદ્ધ પતિપત્ની સમાનભાવ વધુ અનુભવે છે; ત્યારે નૌતમલાક્ષને તો એ ભાવતી પુનરુક્તિ કરવાની હતી. એટલે તેના ગમે તેટલા પ્રયાસો છતાં એ ભાવ શિશુભાવ, વાત્સલ્ય, તરફ જ દબ્યે જતો હતો. યુવાન થતી જતી નર્મદા સમજપૂર્વક એ ભાવ નિભાવ્યે જતી હતી.

નૌતમલાક્ષ નર્મદાને ભાગ્યે જ બહાર જવા દેતા. તેને પિયર તો વરસમાં એકાદવાર બેચાર દિવસો માટે મોકલતા. સમાજ કે કુટુંબમાં પણ ત્યાં ત્યાં પ્રસંગે જવું પડે ત્યાં સાથે જ જતા. અને યુવાન દંપતીના આવા પ્રસિદ્ધ સહચારમાં જે એક પ્રકારનો સંક્રાંત્ય બનેલો છતાં રાખે છે તે નૌતમલાક્ષ જેવા રીઠા પતિને જરાય અસર કરતો નહિ.

પણ ગમે તેટલી રતેહભરી છતાં આ અવસ્થા નર્મદાના શરીર ઉપર અસર કર્યા વિના રહી નહિ. આખો દિવસ એક જ જાતની જીવનપ્રણાલિમાં પુરાઈ રહેવું, એક જ પ્રકારની સૂચની-ગતિ રાખી નિયમિતતાની સાંકળમાં જકડાઈ રહેવું, એ તેના જીવનને ન સમજાય તેવી રીતે શોષવા લાગ્યું. સવાર, બપોર, સાંજ—સર્વદા નૌતમલાક્ષના પાછલા જીવનની, પૌરાણિક મહાત્માઓની, કે પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોના આંતરજીવનની વાતો તેને અકારી લાગવા માંડી. એના યુવાન લોહીને ગતિ બેઠતી હતી; વિદંબણાઓ, મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણોની વચ્ચેથી માર્ગ કોઢે એવી અદ્ભુત રસિકતા તેને માણસી હતી. આ વૃદ્ધ-જનને ગોઠે તેવી સરળતા, શાન્તિ તેના લોહીને ઠંડું કરી નાખતી. પણ છેવટ, ઘણીવાર બહુ મુંઝાતી ત્યારેય, અંતે તે હસી પડતી. પતિનું આ અતિધ્યાન તેને અસહ્ય થાય છે એમ એણે કદીય જણાવ્યું ન હતું.

એ પછી થોડા વખતે જ જનાર્દનનો જન્મ થયો. પણ એ જેમજેમ મોટા થતો ગયો તેમતેમ નૌતમલાક્ષ એ શિષ્યોના શિક્ષક બનના ગયા. એનામાં નાનપણથી જ સારા—એટલે નૌતમલાક્ષને કહે તેવા—સંસ્કારો પડે તે માટે તેમણે ચોક્કસ ઇલાજો લેવા માંગ્યા. તેની ચેતનાનું મુખ્ય લક્ષણ પાડોશનાં ગંદાં વાતાવરણથી જનુને અધિભ્રમ રાખવો એ હતું. એ માટે જનુને કસાય બહાર રમવા જવાની, બહારનાં છોકરાંઓ સાથે વાનગીત કરવાની કે તેઓને ઘરમાં ભોલાવી રમવાની ખાસ મના કરવામાં આવી. નર્મદાનું હૃદય ક્યારેક આ સામે વિરોધ ઉઠાવતું, અને તેથી બહુ જ કાળજીથી નૌતમલાક્ષની ગેરલાગતીમાં કે તે ન જાણે તેમ, તે જનુને કેટલીક છૂટ આપતી. અને પરિણામે જનુના ચરણો ધડીએડેને માટે પ્રતિબંધિત ક્ષેત્રમાં રમી આવતા. આ બાબતની ક્યારેક નૌતમલાક્ષને જાણ થતી ત્યારે તે ચિડાતા. પણ નર્મદા હુક્તિથી આવો પ્રસંગ સામ્યવી લેતી. અને કેટલીકવાર તો પોતાના પરના અંકુશો વધુ સળંગ બતાવીને, પોતાને મળતી છૂટનો ભોગ આપીને પણ બાળકની દયા વાપર કરતી.

*

ઉપરના બતાવ પછી મર્યાદાનું પાલન કંઈક વધુ સખન થવા લાગ્યું. પણ જે વાન નર્મદાના મોં પર રેખાઓ નહોતી કહેતી, એની વાણી નહોતી કહેતી, એ વાન એના શરીરના

દેરવાના જતા રંગે અને પ્રતિદિન વધતી જતી નિર્બળતાએ કહેવા માંડી. અને જેટલી મુશ્કેલી એ કહેવાઈ એટલી જ શાન્તિથી એ અણસાંભળી રહી. આથી ધીમેધીમે નર્મદા પધારીવરા થતી ચાલી. રોકટરોએ તેના રોગનાં લુદાંલુદાં નિદાન કરવા માંડ્યાં; પણ જે રોગ માનસશાસ્ત્રીઓના અભ્યાસનો વિષય હતો તેના નિવારણમાં શરીરશાસ્ત્રીઓ સફળ સ્પર્ધ શક્યા નહિ. અને એક દિવસ સવારના ઊઘડતા પહોરે કાળદેવે નૌતમલાલની નૈતિક આણુ લોપી; જે પ્રદેશમાં સજીવ પત્નીની કલ્પના પણ તે ન પહોંચવા દેત ત્યાં તેનું ચેતન ઊડી ગયું. મરતી વખતે છેલ્લી ઘડીએ નર્મદા બોલી શકતો ન હતી, પણ એ પૂરા જ્ઞાનમાં હોય એમ લાગતું હતું. વ્યાધિમરત છતાં એણે નૌતમલાલ સામે હસતું મોં રાખવા પ્રયાસ કર્યો, અને એવી જ રેખાઓ એ શય પર કાયમની રહી ગઈ.

તે દિવસે નૌતમલાલ પોક મૂકીને રાયા. સરળ અને હસમુખી નર્મદાની મુક આત્માધારકતા તેની નજર સમક્ષ તરવર્યા જ કરી. તેને પરપૂરે ૭ વર્ષ થયાં, એ ૭ વર્ષના લાંબા ગાળામાં પોતે માલિકીના હક્કે નર્મદાના દેહ અને જીવનકલાનો સુઠાં કરેલો ઉપયોગ તેને યાદ આવવા લાગ્યો.

ખૂબખૂબ જળવીને કાઈ પ્રિય લાગતા રમકડાને બાળક સાચવ્યાં કરે, અને જળવણીની સાવચેતીમાં જ તે એકદમ હાથમાંથી પડી જઈ ભાંગી જાય ત્યારે બાળક જે બાધાદથી, દુઃખથી, પથાત્તાપથી તેના દુકડા સામે નેઈ રહે, એવા કાઈ ભાવથી નૌતમલાલ નર્મદાના જીવનના અવશેષો તરફ નેઈ રહ્યા. ઘરમાં સર્વત્ર, સર્વસ્થળે નર્મદાની હસમુખી મૂર્તિ રૂપી કરતી હતી. જળે દમણું જ અડીથી, દમણું જ ત્યાંથી, આખું હસતી એ બહાર નીકળી આવશે એવા ભાવકારા વાગ્યા કરતા હતા. પણ એક છેલ્લી સ્મૃતિ આ બધાય ભણકારામાં આ રોડમૂર્તિનાં અન્યથા સુખદ સ્મરણોમાં તીવ્ર વેદના ઉપગમવતી હતી. મૃત્યુની ઘેરી હાવા એના મોં પર પડી રહી છે, છતાં એ આલુગાલુ નેઈ હસવાનો પ્રયાસ કરે છે; આ દરવામાં નૌતમલાલને માટે જન્મ જ હતું.

જનાર્દનના મોં પરથી માતાના મૃત્યુએ તેજ હરી લીધું. તે મૃત્યુ પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન નહોતો સમજતો, એને મૃત્યુમાં માણસો શો ભાગ ભજવે છે તે ખબર ન હતી, છતાંય તેનો અર્થ તે માનતો હતો. એણે કદીય ‘બા ક્યાં ગઈ?’ એમ પૂછ્યું ન હતું. એ માત્ર શન્પમનરક ચર્મ પજો રહેતો. એકલોએકલો રમતાં પણ તે યાકતો નહિ, અને કલ્પનાની આખી દુનિયા તે સર્જી શકતો. તેને આજે કાઈ પાસે જવાની પણ હોંસ નહોતી રહી.

નૌતમલાલને સંસ્કાર કરતાં માનવવાની કિંમત હવે વધુ સમજાઈ. અનેક અધૂરી, ખોટી સામગ્રીઓથી ઘડાયેલો આપણા માનવઆદર્શ એક સામાન્ય પણ પૂર્ણવિકસિત માનવજીવન કરતાં ક્યાંય જિતરતો છે, એનું તે સમજી ગયા હતા. તે નર્મદાને જેવી ધણા માગતા હતા તેવી તે ચર્મ અને ગર્ભ. એ કરતાં હતો તેવી રહી હોત તો ? અને એ જ અયોગ જનુ પર કરતાં તે પણ માને રહેને જાય તો ? નૌતમલાલ આ કલ્પનાથી ક્રુદ્ધ હોતા, અને દિવસે દિવસે બાળકને રમાડવા નવીનવી યુક્તિઓ કામે લગાડતા. તે જુદી-જુદી જાતનાં રમકડાં લાવતા, જનુને કરવા ચર્મ જતા, લુદાંલુદાં રથલો બનાવતા, વાનાંઓ કહેના અને શમિના પડખામાં લઈ ચતા.

‘જનુ, તારે શું નેઈ એ છે, બાઈ?’ એક વાર શાન્નચિત્તે વિધર એટલા જનુને તેમણે પૂછ્યું.

બહાર મોરબકારથી છોકરાઓ બસરાણુ મચાવી રહ્યા હતાં.

“કાંઈ નહિ,” જનુએ કહ્યું.

“ત્યારે એમ કેમ કરે છે?”

“હું કાંઈ કરતો નથી.”

કાંઈ ન કરતા હોયું એ સંભવતાં છે; પણ આને નીતમલાલને એ નહોતી જોઈતી.

“તારે કાંઈ જોઈએ છે?”

“ના, ના.”

“ક્યાંય જવું છે?”

“ના—”

“ત્યારે—મરવું છે?”

જનુ કાંઈ બોલ્યો નહિ.

“આપણે રમીશું? શું રમીશું?”

“કાંઈ નહિ.”

“આપણે આ છોકરાઓને બોલાવીશું?”

“ના, ના.”

“પણ તે દિવસે તું નહોતો રમતો? આને એવું નથી રમવું? જુઓ, હું તમને બધાને જોઈએ તે રમકડાં આપીશ, ખાવાનું આપીશ, તમે આખો દિવસ રમ્યાં કરો. એવું કરીશું?”

“તો તો, બાપ, અમે જરાય ઘોંઘાટ નહિ કરીએ.”

નીતમલાલ કઈ છત્રે બોલે કે અત્યારે અંતરના વેદનાજનક ઘોંઘાટને ઢાંકવા તેને બહારના ઘોંઘાટની જ જરૂર હતી!

જનુનો દયામણ વદનમાં એના સુસંસ્કારના ભારથી રિખાતી માતાનાં દર્શન નીતમલાલને થયાં. નર્મદાની આછીઆછી છાયા જનાર્દનની વિશાળ આંખોમાં તરવરવા લાગી, હસતીહસતી નર્મદા જાણે મોં પરની એકએક રેખા પાછળ રમત કરતી હોય એવું રંગેનું નીતમલાલે પડીભર લોગચું. આસ્તેથી એ વિશાળ છાયા સોંકડી થતી ગઈ; ધીમેધીમે જાણે માનવતાની સંપૂર્ણ ખીલેલી કલા મુખ પરથી ઓસરીને આંખોમાં ભરાતી હોય એમ જનુ નીતમલાલ સામે જોતો ઊભો રહ્યો. એક નિમેષ એ નર્મદાને પાંખોમાં સમાવી જનાર્દને આંખો મીંચતાં, એને પાછી અવતારવા, નીતમલાલ જનાર્દનને ખેંચીને બાથમાં લીધો.

એ પણ ગઈ હતી. સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યની પાછળ ફાંફાં મારતા સંસ્કારી જનોને માનવતાનું ક્યારેક થતું દર્શન ઊડી ગયું. જો આંખોમાં નર્મદા ઊતરી ગઈ હતી તેમાંથી પણ માનવતાનું તેજ ઊડી જતું હતું. અને તેને રથાને કાઢી, અણુધડ કારીગરે ધરેલી આરાધારકતા આવી ગઈ હતી.

“બેટા, જનુ!” આંસુભરી આંખે નીતમલાલ બોલ્યા: “તું ખૂબ ઘોંઘાટ કરજો. તું ખૂબ રમજો તું મારું બધું વીંખી નાખજો. તું ગમે તેની સાથે ખેલજો. ગમે તે રમજો. નર્મદાની જે એક છેલ્લી સ્મૃતિ આને મને મળી છે તે સદાય હૃદયમાં સાચવવા જેટલો અધિકાર મને મળે, એ સદાય મારી સાથે સ્થિર રહે, એવી આશિયો આપજો.”

જનુને આ વાત સમજાતી ન હતી.

વ્યાવહારિક, ત્યાં સુધી જીવનના પ્રવાહને તે અભિવ્યક્ત કરનારી, તેને વધારનારી અને તેનું રક્ષણ કરનારી નથી હોતી ત્યાં સુધી તે અનર્થકારી જ થઈ પડે છે. અને તેથી જ એક વખતે જે સંસ્થા અત્યંત ઉપયોગી અને પ્રાણવાન લેખાતી હોય તે જ સંસ્થા અમુક કાળે પ્રગતિની બાધક થઈ પડેલી બેવામાં આવે છે. જીવનમાં જે બળ આવ્યું હોય, તેની ભવનગ્નિનો વિકાસ થયો હોય, તો તે પોતાની અભિવ્યક્તિને સારુ યોગ્ય સાધન એવી મેળે જ મેળવી લેવાનું છે. જીવનનું ઘડતર, પછી તે વ્યક્તિગત જીવન હોય કે સામાજિક, એમ જ મનુ આવ્યું છે અને હમેશાં એમ જ થશે, પણ હજી આપણામાં સ્વરાજ્યની ભાવનાનો ખરો ઉદય જ નથી થયો, આપણા જીવનને વ્યાપ્ત નથી કર્યું અને તેથી તેને માટે જે ઉકેલતા આપણામાં જોઈએ તે આપણે નથી જાતાની શક્તા.

ગાંધીજીએ સ્વરાજ એટલે ગરીબોનું સ્વરાજ એમ ઘણી વખત કહ્યું છે. અને તેટલા સારુ તેમણે દરિદ્રનારાયણની ઉપાસનાને મદદ પણ આપ્યું છે. જે સ્વરાજમાં ગરીબોનું પૂરું ખાવાનું ન મળે, તેમના ઉપર અન્યાય થાય, તે સ્વરાજ તેમને મન નકામું છે. તેમને એવું સ્વરાજ નથી જોઈતું. દાદાભાઈ નવરોજીએ સ્વરાજ શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો ત્યારે તેમણે ક્યા અર્થમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે તો આજ કોણ કહી શકે? પણ ગાંધીજીએ 'ગરીબોનું સ્વરાજ' કહીને જે શક્તિ સ્વરાજ શબ્દમાં આરોપિત કરી છે તેમાંથી કેવળ એક જ પ્રેરણા મળે છે અને તે એ કે એ 'સ્વરાજ' માટે ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યને પણ અભિમાન હોવું જોઈએ. તેમાં ગરીબ પણ એમ કહી શકે: આ સ્વરાજ અમારું છે. તેમાં બધાને સરખો ન્યાય મળતો હોવો જોઈએ. કાઈ કાઈને દબાવી ન શકે. અન્યાયને જીલ્લમને તેમાં આડકનડું કે સીધું કશું જ સ્થાન ન હોય. આવું સ્વરાજ ખારે આવશે તે કહી ન શકાય; પણ આપણે પ્રયત્ન તો ને જ દિશામાં હોવો જોઈએ. એવો પ્રયત્ન જો કરવો હોય તો તેને એક જ રસ્તો છે; તે એ કે સમાજમાં સૌથી નીચેની પાપરીના ગણાતા માણસોમાંથી જ તેના ચણતરનો આરંભ થવો જોઈએ, અને તે માટે આપણે ગરીબમાં ગરીબ અને જેના ઉપર વધારેમાં વધારે જીલ્લમ થયો છે તેનામાં પ્રથમ પ્રાણ ફેંકવો જોઈએ, તેને ઝંઘિલા લાવવો જોઈએ અને તેના અધિકારો જે સમાજે પૂરેથી લીધા હોય તે તેને પ્રથમ આપવા જોઈએ.

આપણે ગોરી નોકરશાહીને જાહેર કાળી નોકરશાહી જે ગોઠવવી હોય અને તેને મારુ જ પ્રપલ્લ કરતા હોઈએ તો વાન વુદી છે. તો આપણે વડર દરિદ્રતાને કે બીજા ગરીબ વર્ગનો અતાદર કરી શકીએ; પણ જો તેમ કરવું હોય તો આપણે અદિશાની લડનમાં જોડાઈ જ ન શકીએ. અદિશાની લડનનું એવું પરિણામ કદી ન આવી શકે. આજે ગોરી નોકરશાહી જે નબી રહી છે તે લોકો ઉપરની પોતાની સત્તા અને પોતાના પશુબળના પ્રભાવથી લોકોમાં ભયની તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન કરીને બંધી રહી છે. કાળી નોકરશાહીને પણ એ રીતે જ નમવું પડશે અને તેથી તેને અનુકૂળ માર્ગ જ સ્વીકારવો જોઈએ. આજે દિશાનું જે અંચરિયન તંત્ર સરકારે ગોળું કરેલું છે તેને તોડી પાડી તેની જગ્યાએ પોતાનું તેનું જ લોકોની ભયની લાગણી ઉપર આધાર રાખતું તંત્ર ગોળું કરવા જે માગે તેને સારુ બીજો કોઈ રસ્તો હોઈ શકે?

પણ સત્યામદનો રસ્તો શું છે. એનો આધાર 'આત્મશુદ્ધિ' ઉપર છે. આત્મશુદ્ધિ એટલે આપણામાં જે દોષો હોય તે દૂર કરવા, અને જે રીતે આપણું બળ વધારવા આપણે

જેવું તે અહીં સુધી કે અન્યાય જેવી કાંઈ વસ્તુ જ ન રહેવા પામે. શરીરમાં જેમ કંઈ બહારની વસ્તુ પ્રવેશે અને શરીર તેની સામે યદ્ય તેને કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ જ સમાજશરીરની બાહ્યતામાં પણ થેતું જોઈએ. અન્યાય કે અસત્યને તે જરા પણ સહેન ન કરી શકે એવી એની રચના થવી જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં અન્યાયનો વિરોધ કરવાની શક્તિ એવેલી હોય તો જ એ સંભવે. જેમ શરીર રોગથી નબળું પડી ગયું હોય તો તે બીજા રોગોના આક્રમણનો પ્રતિકાર નથી કરી શકતું, તેમ જ આ સમાજશરીરમાં જો અન્યાયનું ઝેર વ્યાપેલું હોય તો તે પણ અન્યાયોને પ્રતિકાર નથી કરી શકતું. એ શક્તિ જ તેનામાં નથી હોતી, અને તેનો અનુભવ આપણને આજે ડાલે ને પગલે યદ્ય રહ્યો છે. આર્ડિનન્સ રાજ્યના જીલ્લોથી લોકોમાં જે ભય આપી ગયો છે, તેથી લોકોનું જે નૈતિક પતન થયું છે તેમાં આપણી દુર્બળતાનો પડથો જરાબર જોઈ શકાય છે. આપણી સમાજરચનામાં કાંઈ એવું ઝેર વ્યાપેલું છે જે ઝેર આપણને એક રાષ્ટ્ર તરીકે, એક સાચા માણસોની સમાજ તરીકે જીવવા નથી દેતું. પોતાનું કર્તવ્ય કરવા જેટલી શક્તિ તો આપણે શેનો જ બતાવીએ; પણ આપણે તેના કાર્યની મનથી પ્રશંસા કરતા હોવા છતાં દેશના કામમાં લાગેલાં આપણો મિત્રોનો, સગા ભાઈનો પણ ત્યાગ કરીએ છીએ. એ જેટલી નિરાશાજનક સ્થિતિ કહેવાય !

પણ એમાં નિરાશ થવા જેવું નથી. આપણે જે મંથનનું કામ શરૂ કર્યું છે તેમાં નવનીત નીકળે તે પહેલાં સારહીન શીય જ ઉપર આવવાનું. આપણી લડતે આપણી કેટલીયે દુર્બળતાનું ભાન આપણને કરાવ્યું છે, અને કેટલીયે દુર્બળતા જેને વિષે આપણે કંઈ જાણતા હતા, પણ જેના પરિણામોનું આપણને પૂરેપૂરું જ્ઞાન ન હતું તેનું પણ એણે આપણને જ્ઞાન કરાવ્યું છે. અસ્પૃશ્યતા તેવી જ એક મહત્ત્વની આપણી દુર્બળતા છે જેનો કાલ લેવાનું આપણા હિતશુભ્યોને સહેજે મન થાય છે. મેકડોનાલ્ડના કામી સમાધાનના નિર્ણયથી એનું ભયંકર રૂપ આપણે જોઈ શક્યા. અને એનો પ્રતિકાર કરવા સારુ ગાંધીજીએ પોતાનું જીવન હોડમાં મૂક્યું. આજ કેટલાંય વર્ષોથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ જોકે આહી રહ્યું છે પરંતુ હજુ હરિજનોમાં અને સર્વજન હિંદુઓમાં જે અંતર છે તે અંતર પુરાયું નથી. અને સત્યાગ્રહીઓનો જે એક વર્ગ બીજા યદ્ય રહ્યો છે તેમનામાં પણ અસ્પૃશ્યતા જડમળથી નાબૂદ કરવાની ઉત્કટતા જેવું કંઈ જોવામાં નથી આવ્યું. એટલું જ નહિ પણ અસ્પૃશ્યતાનું, ખાદીનું વગેરે કામોને ગૌણ સ્થાન અપાતું જાય છે એવો પણ અનુભવ યદ્ય રહ્યો છે. રાષ્ટ્રનું ઘડતર કોઈ દિવસ એકાંગી ન હોઈ શકે, અને જો બધી તરફથી તેને નક્કર ધડવામાં જ આવે તો જ તરફથી ચણતરનો ભાગ પોલો રહ્યો હોય તે તરફથી તેને જરા ધક્કો લાગતાં તૂટી જ પડવાનું. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક, એવાં ત્રણ સમાજનાં વિકાસનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. રાજકીય સ્થિતિની અસર સમાજના આર્થિક અને સામાજિક બંધારણ ઉપર જ પડે છે, તેમ સમાજના આર્થિક બંધારણની અસર પણ રાજકીય અને સામાજિક બંધારણ ઉપર પડ્યા વિના નથી રહેતી. સામાજિક માન્યતા અને વિશ્વાસોની અસર પણ તેના આર્થિક અને રાજકીય બંધારણ ઉપર પડવાની. એ ત્રણેનો જો વિકાસ થવાનો હશે તો સાથે જ થવાનો છે. જેમ ત્રણ મિત્રો એકબીજાની સાથે જગલમાં હાથ નાખીને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય

અને તેમાં ગમે તે એક મિત્ર પહેલાં કદમ ઉછાળતો નગર આવતો હોય છતાં પણ મિત્રો સાથે ચાલે તો જ આગળ વધી શકે, એવું જ સામાજિક પ્રગતિનું પણ છે. સત્યાગ્રહ જેમ-જેમ વધારે ને વધારે અસરકારક થતો ગયો, જેમજેમ લોકોમાં રાજકીય અન્યાયનું જ્ઞાન થતું ગયું, તેમતેમ આપણા સમાજમાં રહેલા અસ્પૃશ્યતાના અન્યાય તરફ પણ આપણું ધ્યાન ખેંચાતું ગયું. અને ખાસ કરીને સરકારે જ તે અન્યાય આપણે તરત દૂર કરવો જોઈ એ એકી પ્રેરણા કરી.

અહિંસાની લડતની ખરી ખૂબી જ એ છે કે તે જનસમાજની કેળવણી ઉપર આધાર રાખે છે. જનસમાજ એટલે આજે જેઓ રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક અન્યાયના બોગ યર્ષ પડેલા છે તે ગરીબોનો વર્ગ. એ વર્ગમાં અન્યાયની સામે યવાની જેટલી શક્તિ આવશે તેટલા પ્રમાણમાં આપણી અહિંસાની લડત સફળ થતી જશે. પણ આમાંથી કોઈ એવું અનુમાન ન કાઢે કે એ રીતે જ જે પ્રગતિ કરવાની હોય તો આપણે અનંત કાળ સુધી સ્વરાજની વાટ જોવી પડશે. ગરીબો કચડાઈ રહ્યા છે. તેઓ તેનું દુઃખ અનુભવે છે. તેની વેદનાથી તેઓ મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, છતાં આજે તેમનામાં જે અજ્ઞાન છે તેને કારણે એ વેદનાનું રૂપ કેવું છે, તેનું કારણ શું છે, એની તેમને કલ્પના નથી. જે લોકોને એ સત્યનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ તેનાં કારણે સમજ્યા છે, અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ જેમણે પોતાની જુદી પ્રમાણે શોધ્યા છે તે જુદિમાન વર્ગનું એ કર્તવ્ય છે કે એ સત્ય તેમને સમજાવે, અને ગરીબોના ઉપર થતા અન્યાયોનો પ્રતિકાર કરતાં પોતે હોમાઈ ગયે એટલું એ વર્ગ કરી શકે તો ખચિત જનસમૂહની આંખ પણ ઊઘડશે અને પછી તેમના પ્રવલ્લને રોકી શકે એવી કોઈ શક્તિ આ દુનિયા પર નહિ જડે. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં જનસમૂહમાં અમુક અંશે તો જગતિ આવી જ છે, પણ હજુ તે જેટલી આવરી જોઈએ તેટલી નથી આવી. એ લાવવા સારું સત્યને સમજનારા સત્યાગ્રહીઓના ઉત્કટ પ્રવલ્લની જરૂર છે. એટલી ઉત્કટતા આજે કેટલા સત્યાગ્રહીઓમાં છે તેના ઉપર જ આપણી આજની લડતનો મોટો આધાર છે.

રુચિ ભેદ

(શિખરિણી)

મને આશા પ્રેરે ગહન નલ પાંખો વિહરવા,
અને સ્વર્ગગાના અમૃત અહિં વિશ્વે વિતરવા;
ચહે આત્મા ઊંચા ઉદયગિરિની પાર ઊડવા,
અને સ્વાપ્નો સ્નેહે અલિનવ ઉષાનાં નિરખવા.

મને ઉલ્લાસોને પ્રકૃતિરચના રમ્ય ગમતી,
તરંગોના હારથે મુજ હૃદયની ઊર્મિ રમતી;
નિશાની શાંતિમાં વિધુમુખ વિલોકું પ્રણયથી,
સુષુ તારાઓનાં મધુર ગીતને સુગધ ઉરથી;
ગમે એવા એવા વિધવિધ વિલાસો બહુ મને,
અરે! એ આનન્દો પ્રવિરલ, સખે! અવગણે.

પતંગોના જેવા ક્ષણિકે તુજને રંગ ગમતા;
વિલાસોમાં રાખે વિચલ મહિં તું કેમ મમતા ?
વહે આવી રીતે ઉભય ઝરણો લિપ્ત પથથી,
સખે! તે શું થાશે સુયુત ફરી ? રે! સંભવ નથી.

સોયબીન-સ

[ગતાંકથી ચાલુ]

ચીન-ગપાનમાં ઉપયોગ

સોયબીન માણસ અને ટોરનાં ખોરાક તરીકે વપરાય છે. તેનું તેજ પણ તલ, અગ્રસી, મગફળી વગેરેના તેજ માફક વેપાગ્ની વસ્તુ છે. માણસના ખોરાક તરીકે વાપરવામાં તથા તેજ કાઢવામાં પીળા દાણાવાળી જાતો ખાસ કરીને વપરાય છે, અને પશુઓના ખોરાકમાં વાપરવા માટે કાળા અને બદામી રંગના દાણાવાળી જાતો વધારે સુગમ છે. ચીન અને ગપાનમાં લોકો ચોખા પુષ્કળ વાપરે છે. ચોખા ક્યોમ્બિટ પ્રધાન ખોરાક હોવાથી ખોરાકમાં સમતા (balanced diet) આણવા માટે આદેશ અગર ઉકાળેલાં સોયબીન ચોખા સાથે, આપણે દાળભાત ખાઈએ છીએ તેમ, મેળવીને ખાય છે. ચોખા અને માછલાં ઉપર જીવનાર ચીના અગર ગપાનીક તેની સાથે સોયબીનને ભેળવીને સખતમાં સખત કામ કરવાને લાયક થાય છે. ચોખાથી બીજા નંબરની ખોરાકની વસ્તુ ચીન અને ગપાનમાં સોયબીન છે.

શાકભાજી

શાકભાજીમાં પણ સોયબીનનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે શીંગમાં દાણાની વધ પાકા દાણા કરતાં ૩/૪ ગણી ઘર્ષ હોય તેવે વખતે શીંગો વીણી લઈને વટાણાનું લીકું શાક કરીએ છીએ તેમ સોયબીનના દાણાનું શીંગણું વગેરે સાથે મેળવણી કરીને શાક થાય છે. જે રીતે વટાણા કે લીલી મૂવેરેનો ઉપયોગ કરી શકાય, તે બધી જ રીતે સોયબીનના લીલા દાણાનો ઉપયોગ ઘર્ષ શકે છે. શીંગાનું છોડિયું પાલોળ જેવું, કુમળું હોતું નથી, એટલે તેનો શાકમાં ઉપયોગ ઘર્ષ શકતો નથી. કેટલીક વખત તો શીંગામાંથી દાણા ફાલી કાઢવા પણ મુશ્કેલ પડે છે, તેવે વખતે દાણાને બદલે આખી શીંગા બાકી કાઢવામાં આવે તો પછી દાણા ઘણી સહેલાઈથી છૂટા પડી જાય છે. આદેશ દાણાનો શાકમાં સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે. આખા મગ, ચણા, વાલ વગેરેને બેળા રાખીને શણગી ગવા પછી કઠોળ તરીકે વધારીને ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવો સોયબીનનો પણ ઉપયોગ ઘર્ષ શકે છે. ઘણા જલદી શણગી જાય માટે પક્ષાળ્યા પછી પોટલીમાં બાંધી શકાય છે. પક્ષાળેલા દાણા જમીનમાં દાદી દીધા હોય તો ઘણા વહેલા શણગી બેડે છે.

કઠોળ

સોયબીનના આખા દાણાને બાકીને પણ ખાઈ શકાય છે અને ચણાવટાણા માફક શીંગીને પણ તેનો ઉપયોગ ઘર્ષ શકે છે. ચણા વગેરે માફક બાકીને ખાવા માટે સૌથી સહેલી રીત એ છે કે સોયબીનને એક પોટલીમાં બાંધીને શકાય તેવા ગરમ પાણીમાં એક રાત પક્ષાળી મૂકવા. સવારમાં પાણી બદલી નાખીને ફરીથી એક કલાક સુધી

ગરમ પાણીમાં યોળી રાખવા અને પછી રાંધવા. આમ કરવાથી સોયબીન્સમાં વાલની જેમ એક જાતની ગંધ છે તે ઘણીખરી પાણી સાથે જતી રહે છે. રાંધતી વખતે થોડાક સોડા વાપરવાથી સોયબીન્સ જલદી ચડી જાય છે.

તૂવરની દાળ કરીએ છીએ તે રીતે સોયબીન્સની દાળ થઈ શકતી નથી. આંધણમાં ઝોરાયા પછી સોયબીન્સની દાળના ચણા કે તૂવરની દાળના તદ્દન અર્ધગોળ જેવા અર્ધગોળ દાણા લંબગોળ બની જાય છે. લંબાઈ પહેલાં કરતાં લગભગ બમણી થઈ જાય છે. બેઅડી કલાક ખૂબ ઉકાળવા છતાં પણ દાણા ગળી જતા નથી માટે દાળ તૈયારી ઉપયોગમાં તે નકામા થઈ પડે છે. માટે સોયબીન્સનો ખીન વાલ, વટાણા વગેરે કઠોળો માફક જ ઉપયોગ થવો જોઈએ.

સોયબીન્સને શેકવા માટે દસ ટકા મીઠું નાખેલા પાણીમાં ૧૨ કલાક સુધી યોળી રાખવા. પછી તેને ધીમેધીમે અર્ધ કલાક સુધી ઉકાળવા. પછી પાણી કાઢી નાખીને શેકી કાઢવા.

રોટલીમાં ઉપયોગ

આપણા ઘઉંના લોટની રોટલી અને ભાખરી પૂરી વગેરે કરવામાં સોયબીન્સના લોટનું મિશ્રણ કરવામાં આવે તો રોટલી, ભાખરી કે પૂરી વધારે પુષ્ટિકારક બને છે, પોચી બને છે અને કંઈક મીઠાશ પણ વધારે આવે છે. ઘઉંના લોટમાં ૨૫ ટકા સોયબીન્સના લોટનું મિશ્રણ થાય છે. શક્તિપારા વગેરે લાંબા સમય સુધી રાખવાની વસ્તુઓમાં સોયબીન્સના લોટને બદલે તેલ કાઢી લીધા પછી રહેલો સોયબીન્સનો ખોળ (soybean cake or meal) વાપરવો વધારે સારો છે; કારણ, લાંબા વખત પછી સોયબીન્સની અંદર રહેલું તેલ વિરસ (બેક) થઈ જવા સંભવ છે. ખોળ વાપરવો શુદ્ધ થતે ન શોભે એવો વિચાર આ સ્થળે ન આવવો જોઈએ. ગંદા ઘાણીમાં પિલાયેલા ખોળને અમુક સમાજમાં સ્થાન ન હોય તે સમજી શકાય, પરંતુ સ્વચ્છ મિલમાંથી નીકળેલા ખોળ તરફ ધ્યાન રહેવી જોઈતી નથી. નીચેના કોઠા ઉપરથી સોયબીન્સના ખોળની કિંમત આંકી શકાશે અને લોટ વગેરે સાથે પણ તેની સરખામણી કરી શકાશે.

	આદ્રતા	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોહિદ	કાષ્ટક	ક્ષાર
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
સોયબીન્સનો લોટ	૬.૧૪	૩૯.૫૬	૨૦.૭૧	૨૬.૬૩	૧.૭૨	૫.૨૪
સોયબીન્સ ખોળનો બૂકા	૭.૧૦	૪૭.૩૦	૪.૫૦	૩૩.૮૫	૨.૦૫	૮.૨૦
ઘઉંનો લોટ	૧૦.૯૦	૧૨.૦૦	૨.૦૦	૭૩.૦૫	૧.૦૦	૧.૦૫

સ્નાયુ બાંધનાર પ્રોટીન (નત્રિલ) અને હાડકાં વગેરેની વધ (growth) માં આવતા ક્ષારોના ભાગ સોયબીન્સના ખોળના બૂકામાં સોયબીન્સ અને ઘઉંના લોટ કરતાં પણ વધારે હોય છે તે ઉપરનું કાષ્ટક સાબિત કરી બતાવે છે. ઘઉંના લોટમાં સોયબીન્સ અગર તેના ખોળનો લોટ વાપરવાથી પણ બનેલો ઝોરાક ઘણો પૌષ્ટિક બની શકે તે પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. કામ કરનાર ગરીબ વર્ગમાં તેના ખાદ્યાન્નોમાં સોયબીન્સનો ઉમેરો થાય એ આશીર્વાદ થઈ પડશે એ પણ નિર્વિવાદ છે.

ગામડાંમાં ન્યાં લોટ દળવાની મિલો નથી, ત્યાં ઘેર સોયબીન્સનો લોટ દળવો જરૂર

મુશ્કેલ છે. સોયખીનમાં તેલનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી લોટ ઘંટીએ ચોંટી જાય છે, અને ઘંટી ખૂબ ભારે ફરે છે. (સોયખીનને દળતા પહેલાં તેની દાળ પાડી છોતરાં કાઢી નાખવાં હીક પડે) આથી દળતા વખતે જ ઘઉંના ભેગી ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં દાળ ભેગવી દઈને પછી દળવામાં આવે તો દળનું જરાક વધારે સુલભ થઈ પડશે.

વૈદ્યકીય પોષક

સોયખીનનો કેટલાક રોગોમાં પથ્ય ખોરાક તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. કેટલાક રોગોમાં દરદીથી મંદ્રવ્ય — વિષ્ટ (starch) લઈ શકાતું નથી, ડાયબીટીસ (મધુપ્રમેહ) એક આવો રોગ છે. ખીજા કેટલાક અશક્તો પણ મંદ્રવ્ય પચાવી શકતા નથી. સોયખીનમાં મંદ્રવ્ય નામનું (trace) છે એટલે તેવા દરદીઓને અપાતા ખોરાકોમાં સોયખીનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

શુદ્ધાણા, ઘઉં, અને ખીજા કેટલાંક બિયાંમાંથી કોશી બનાવી શકાય છે, તેવી રીતે સોયખીન પણ જરાજર શેકીને તેમાંથી કોશી બનાવી શકાય છે. હુંદલાણાની બનાવેલી કોશી કરતા સોયખીનથી બનાવેલી કોશીમાં ખોરાક દ્રવ્ય ઘણા વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.

ખાતર

સોયખીનનો ખેતીમાં ખાતર તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ખીજાં કઠોળની જેમ સોયખીનનાં મૂળિયાં ઉપર સૂક્ષ્માણુઓની ગ્રંથિઓ હોય છે. આ સૂક્ષ્માણુઓ હવામાંનો નાઇટ્રોજન જમીનમાં ઉતારીને જમીનને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે. વળી 'શણુ બિયાં વગેરે વાવીને અમુક ઊંચાઈએ જતાં જમીનમાં ખેડીને દાટી દઈ, લીલું ખાતર (green manure) બનાવવામાં આવે છે તે રીતે સોયખીનનો પણ લીલા ખાતર તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આથી જમીનમાં વનસ્પતિદ્રવ્ય (humus)નો વધારો થાય છે અને ખીજા પાક સારા ઉપજતવી શકાય છે સોયખીનને ફૂલ આવવા માટે તે વખતે ખેડીને જમીનમાં દાટી દેવા બેઈએ. કાચુકે તે વખતે ધણોખરે નત્રિલ છોડવામાં એકઠો થયેલો હોય છે, પણ સોયખીન એટલો કીમતી પાક છે કે શણુ જેવા પાકને છોડીને મોન મેન્ચોર તરીકે તેનો ઉપયોગ ન કરી શકાય. સોયખીનનો પાક લોધા પછી પણ જમીન ખીજા પાક માટે વધારે તૈયાર બને છે.

સોયખીનનો ખોળ પણ ખાતર તરીકે વાપરી શકાય છે, પરંતુ તે ખોળ સીધો ખાતર તરીકે વાપરવા કરતાં તો વધારે સારી વાત એ છે કે ઢોરને તે ખોળ ખવડાવવો અને તેનું જાણુ ખાતર તરીકે વાપરવું. ખોળમાં નત્રિલનો ભાગ વધારે હોવાથી ઢોરના ખાતરમાં પણ તે વધુ પ્રમાણમાં કિતરે છે અને ઢોર દૂધ અગર તો કામ પણ વધારે આપે છે. સોયખીન અને સોયખીનના ખોળમાં ખાતરદાતાં તરવો નીચેના કોષમાં જણાવ્યા પ્રમાણે છે. ગરખામળી કરવા માટે કપાસના ખોળમાં રહેલાં તરવો પણ આપવામાં આવે છે:

	નત્રિલ ટકા	એમોનિયા ટકા	કોમ્બેસ્ટિબલ એસીડ ટકા	પોટાશ ટકા
સોયખીન	૬.૫૧	૭.૯૦	૧.૩૬	૧.૮૨
સોયખીનનો ખોળ	૬.૭૭	૮.૮૩	૧.૩૩	૨.૦૦
કપાસિયાનો ખોળ	૬.૭૬	૮.૨૪	૨.૮૮	૧.૭૭

સોયબીન-અમૂલ્ય ખોરાક

વનસ્પતિજન્ય કઠોળ, દાણા, ખિયાં વગેરે ખોરાકમાં સંપૂર્ણ નત્રિલ (protein) જણાતું નથી. તેમાં એક યા બીજા સંપૂર્ણ અમીનો એસીડની ઊણપ હોય છે. એટલે માણસ અગર પશુના શરીરના માંસક અવયવોના બંધારણ માટે તે અધૂરા ખોરાક ગણી શકાય. આથી માણસના ખોરાકમાં પ્રાણીજન્ય નત્રિલાત્તો સમાવેશ કરવાની જરૂર રહે છે. જેટલીક રીતે જુદાજુદા ખોરાકો લેવામાં આવતાં એકની ખોટ બીજીથી પુરાઈ રહે છે; પરંતુ વનસ્પતિજન્ય ખાદ્યાનોમાં સોયબીન એક એવું કઠોળ છે કે જેની અંદર સંપૂર્ણ નત્રિલ છે. આ એક જ કારણે પણ એવું મુદ્દાનું છે કે સોયબીનને આપણે આપણા ખોરાકમાં ખાસ સ્થાન આપવું ઘટે છે.

તત્વનિર્માણ-તુલના

સોયબીનમાં રહેલાં તત્વોની બીજાં કઠોળ તથા આપણાં બે મુખ્ય તેલી ખિયાંમાં રહેલાં તત્વોની સાથે સરખામણી કરી શકાય તેવી રીતે તે નીચેના કોષમાં આપવામાં આવે છે: -

	આર્દ્રતા	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોહિદ્ર	કાલ્ક	સાર
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
સોયબીન	૫૨.૫	૩૭.૦	૧૬.૩૫	૩૧.૦	૫.૦૫	૪.૮૦
તુવરનાં કોર	૬.૩૨	૨૦.૭૫	૧.૫૦	૬૦.૭૭	૬.૫૦	૪.૨૬
તુવરની દોળ	૨.૫૨	૨૨.૦૯	૧.૩૫	૬૯.૩૧	૧.૦૦	૨.૯૩
અડદ	૬ થી ૧૨	૧૯ થી ૨૭	૧.૨૫ થી ૨.૬૦	૫૦ થી ૬૦	૪ થી ૬	૪ થી ૫
ગુવાર	૮ થી ૧૫	૨૮ થી ૩૦	૨.૫૦ થી ૩.૫૦	૪૨ થી ૪૭	૭ થી ૮	૩ થી ૪
ચણા-મોટા	૭ થી ૧૦	૧૯ થી ૨૦	૪ થી ૬	૫૨ થી ૫૬	૨ થી ૯	૩ થી ૦
મસૂર	૮.૧૫	૨૫.૫૦	૧.૭૫	૬૩.૨૦	૫.૪૫	૬.૩૦
મીઠા વાલ	૯.૫૫	૨૩.૪૪	૨.૦૩	૫૩.૨૬	૭.૪૨	૪.૩૦
કડવા વાલ	૯.૦૮	૨૦.૭૫	૧.૧૧	૫૮.૩૮	૬.૭૮	૩.૬૦
મગફળી	૨ થી ૪	૩૫ થી ૨૭	૪૫ થી ૫૪			
તલ	૨ થી ૪		૪૪ થી ૫૮			

આપણાં હમેશનાં વપરાતાં કઠોળો કરતાં સોયબીનમાં નત્રિલ અને તેલ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે એ પહેલી નજરે જ દેખાઈ આવે તેવું છે. ધર્લ જેવા અનાજ કરતાં પણ સોયબીનમાં નત્રિલ લગભગ ચારેકગણું છે. તેથી પદાર્થો સાથે સરખાવતાં પણ સોયબીન તેલી ખિયું ન હોવા છતાં તેમાં તેલ ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. સોયબીનમાં રહેલું નત્રિલ ૯૨ ટકા અને તેલ ૭૦ થી ૮૮ ટકા સુધી પચી શકે છે.

વીટામીન્સ શક્તિ ઉત્પાદન

સોયબીનમાં વીટામીન એ અને વીટામીન બી માલુમ પડે છે. સોયબીનમાં એક શેર દીઠ લગભગ ૨૦૦૦ કેલરીઝ જેટલી ઊંચકી રહે છે, શેર ચોખ્ખામાં ૧૬૩૦ અને ઘઉંમાં ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ કેલરીઝ હોય છે, એક શેર મગફળીમાં લગભગ ૨૫૦૦ કેલરીઝ હોય છે. તેલનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી મગફળીમાં વધારે કેલરીઝ માલુમ પડે છે, પણ સોયબીનની માફક હમેશાં મગફળીનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. આપણે મુખ્ય ખોરાક

૧ હિંદના અગિયાર વિદ્યમાન મહાપુરુષો

હિન્દના અગિયાર વિદ્યમાન મહાપુરુષો કાણ છે ? પણ અગિયાર જ શા માટે ? કારણ કે અગિયાર એવાડીઓ હોય તો એક 'ટીમ' અને બોલો ત્યારે, ફરી પૂછુ છું આપણા અગિયાર મહાપુરુષો કાણ છે ? પ્રશ્ન તો આવ મહેલો છે, પણ એનો જવાબ ઘણો અડરો છે એટલા અગિયાર નામની યાદી કરવા માટે એટલે મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આવશે મોટામા મોટો ગજપુત્ર કાણ, મોટામા મોટો ઠવિ કાણ, મોટામા મોટો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કાણ, મોટામા મોટો તત્ત્વજ્ઞાની કાણ, અથવા માનની પુરુષાર્થના આ કે પેલા ક્ષેત્રમા મોટામા મોટી પ્રતિનિધિ વ્યક્તિ કાણ, એનો જવાબ આપવો મહેલો છે પણ તમે અગિયાર મહાપુરુષોના નામ પૂછો, તો જરૂર એ જાણુ કે ધરુ અને જોષમભર્યુ ઢામ છે, કારણ કે એમા ઉપર કહ્યુ તેવુ ઠથુ સ્તરુ વર્ગોડરુ નથી મહુથી પહેલી મુશ્કેલી તો મહાપુત્ર કોને કહેવો એ જ છે

મદ્ભાગ્યે, આરો નિર્ણય મત લઈને કરાનો નથી આ ઢાઈ લોકપ્રિયતાની હરીફાઈ નથી વગી મહુ ઢખૂલ ઢગે જ કે મહાપુત્ર અને નામાકિત પુરુષ એ એમા ઘણો મધો ફર છે, અને નામાકિત પુરુષ મહાપુત્ર હોવા જ જોઈએ એવુ કાર્ડ નથી—ઘણા દાખલામા તો જિવદુ જ હોય છે આ મુદ્દો ૯ દાખલાથી અમનવુ ? મોવાના શૌકતઅલી એક નામાકિત પુરુષ છે, એથી ઢાઈ વધારે નથી પ્રોફેસર લાગ્રાની આ ઢયન મહુને માન્ય હશે 'માગ મિત્ર મર તેજ ઘણા નામાકિત પુત્ર છે' હવે, અત્યારે હું કહી શકતો નથી, કેમે પણ માગથી ચોક્કસ રીતે કહેવાન એમ નથી કે માગ અગિયાર નામોની યાદીમા એમનું નામ આરો જ કે કેમ નિર્વિવાદ, ગાધીજીનુ નામ તો છે જ પણ મહાપુત્ર એટલે શુ ? મહાપુત્રની વ્યાખ્યા કરના કરતા તેવુ વર્ણન કરવુ મહેલુ છે મને લાગે છે, આ વિષયમા ડિઝગાયની કરતા ખીજુ કોઈ વધારે ચારી રીતે ઢલી શકે નહિ એના જ્ઞાન અને અમ્મતમાથી ૯ એક લાક્ષણિક ફરો ઉતારુ છું

“મહાપુત્ર એટલે શુ ? ગળતો પ્રધાન એ મહાપુરુષ છે કે એક વિજ્ઞાની મેનાધિપતિ કે પત્રી વિઝમગી વર્તોમા મજલ થયેલો ઢાઈ મદ્ગદ્ગમ્ય મહાપુરુષ છે ? ત્યારે શુ ચરકોથી ઢેઢાઈ ગયેલો કોઈ ફિલ્ડમાર્શલ માચો મહાપુત્ર છે કે કોઈ મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ કે કોઈ ગજકુમાર ? શુ ગળને કે રાહેનશાહને મહાપુત્ર કહેવો ? મહાપુત્ર આમાનો કોઈ હોઈ શકે, પણ આ મધા મહાપુત્ર હોવા જ જોઈએ એવુ ઢાઈ નથી જે વ્યક્તિ તેના આખા જમાનાના માનમ ઉપર મહુથી વિશેષ પ્રભાવ પાડે કે તે જ માચો મહાપુત્ર છે ”

જમ, આપણને એક માચો ને મગજ પાયો મગી ગયો હવે આપણે ફિંદુરતાનના વિદ્યમાન મહાપુરુષોની નામમાળા ગૂંથવાની મજેની રમન ફરી શક્ય

પહેલું નામ નક્કી કરવામાં કશી મુશ્કેલી નથી; કારણ કે, એને વિશે કરો અંશય નથી, સહુની આંખે એ દેખાય એમ છે. આલંકારિક મેકાલેની મારી ચાલી દાવાપૂર્વક કહી શકાય કે એવરેસ્ટ એ સહુ ગિરિશૃંગોમાં ઉચ્ચતમ છે, 'મિસિસિપી સહુ સરિતાઓમાં લાંબામાં લાંબી છે, અને તાજમહાલ દુનિયાની બધી આરસની આરામગાહોમાં સુંદરતમ છે એ જોટલું સાચું છે, તેટલું જ આ પણ સાચું છે: મહાત્મા ગાંધી જીવતા પુરુષોમાં સહુથી મહાન છે. એમને વિશે આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં માત્ર હિંદુસ્તાનનો જ ખ્યાલ ઝખવોનો નથી. સારી દુનિયામાં એ અગ્નેય છે, અદ્વિતીય છે. જેમ શેક્સપિયર માટે તેમ ગાંધીજી માટે પણ કહી શકાય:

“શેક્સપિયર એ આપણી મોટામાં મોટી કૃતિ છે. દુનિયામાં આપણી બાજુએથી પડકાર આપનાર એ એક છે, અને એની સામે પટા ખેલવા કોઈ જ નંવાર નથી. સિરિયસની જેમ એને પોતાની વિશિષ્ટ મહત્તા છે. આપણા નબોમંડળમાંથી એને લઈ લો, એનો જન્મ જ થયો નથી એવો વિચાર કરો, પછી જુઓ જીવનની કલ્પનાસમૃદ્ધિ કેટલી ઊંચી ગય છે અને આપણે, ગણે ધ્યેયોગોના શબ્દોમાં, ‘ગરીબ બિચારા’ ન હોઈએ એવા બની જઈએ છીએ.”

એમની મર્યાદાઓ છતાં અને કાંઈ નહિ તો બે શબ્દોના લાવી ઉપર વિચિત્ર અસરો કરનારી એમની કાર્યપદ્ધતિની ભૂલો છતાં એમની મહત્તા જોટલી બધી આત્મખ્યાત છે કે એમની આગળ બીજા બધા પ્રખ્યાત પુરુષો વેંતિયા દેખાય છે. એમણે એક બાજુથી પોતાના વિચારો દ્વારા અને બીજી બાજુથી નૈતિક આવિર્ભાવ દ્વારા આખી દુનિયાને ખગલળાવી મૂકી છે. ગોખલેના શબ્દોમાં એમણે ધૂળની માટીમાંથી મદોં ધણા છે, અને શ્રી. સી. આર. રેડ્ડીના અનનુકરણીય શબ્દોમાં કહ્યું તો એમણે આપણને વિસ્મૃતિના ઊંડા ખાડામાંથી કાઢી ઇતિહાસના પાના ઉપર ચડાવ્યા છે. એક શબ્દમાં એ અપ્રમેય છે.

સુખની વાત છે કે આપણા બીજા મહાપુરુષનું નામ પણ જોટલી જ નિમંસયતાથી કહી શકાય એમ છે. રાષ્ટ્રના મહાન ઉત્થાનમાં જેમણે બીજા કોઈના પણ કરતાં વધુમાં વધુ ભાગ ભજવ્યો છે એવા એક પુરુષની નામગણના પછી એ જ ઉત્થાનમાં જે પુરુષે સૂર સૂરજ્યો છે અને જેમનો એ સૂર દિવ્ય એવા સંગીત દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમના બધા દેશોના બધા કોણોમાં ગૂંજી જાય છે તેવી વ્યક્તિનું નામ ગણાવવામાં કંઈક ખાસ ઔચિત્ય હોય એમ નથી લાગતું? પંડિત જવાહરલાલના આ અભિપ્રાય સાથે સહુ સંમત થશે: ‘સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરે આપણા રાષ્ટ્રીયત્વને આંતરરાષ્ટ્રીયત્વની દૃષ્ટિ આપી છે, અને તેને કલા, સંગીત ને, શબ્દોના જાદુ વડે જોટલી સમૃદ્ધ બનાવી છે કે તે જાણે નવજગત ભારતવર્ષનું પૂણ્ય પ્રકુલ પ્રતીક ન હોય!’ શાંતિનિકેતનનો કવિ ખરેખર ‘માનવસમાજનો કવિસંપ્રદ’ છે.

હવે કોને ગણાવીશું? ખરી મુશ્કેલી હવે જ છે. શુભો પ્રમાણે ક્રમ બાંધવાનો દેખાવ મારે નિરાશ થઈને છોડી દેવો પડે છે. મને લાગે છે, હવેની ચાર જગાઓ શુદ્ધિસમૃદ્ધ લોકોની એક આખી મંડળી માટે રખાવી જોઈએ. એવા ચાર વસુ અને રાય તથા રામન અને રાધાપણુનું પૈત્રી પહેલો કાણુ ને પછી કાણુ એમ કોઈ પૂછશે નહિ. મારાથી એ નક્કી નહિ થઈ શકે, કોઈ પણ એ નહિ કરી શકે. સર્વમાન્ય છે, એ ચારેએ સંસ્કૃત જગતની નગરમાં ભારતવર્ષનું પદ ઊંચું આપ્યું છે.

આમાં સર જગદીશચંદ્ર સહુથી જુદા છે, તેઓ ૭૫ વર્ષના છે. એમના પોતાના શબ્દોમાં એમણે ‘માનવસમાજના કલ્યાણઅર્થે પૂર્વે ને પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને ધનતર મંપડમાં લાવવા માટે’ અવિશ્રાંત પ્રયત્નો કર્યા છે. અને એનું પરિણામ ? આજે આખી દુનિયા એમને સર્વશ્રેષ્ઠ જીવવિદ્યાશાસ્ત્રી તરીકે તેમજ ‘નૂતન સૃષ્ટિના અવિષ્કારક’ તરીકે આવકારે છે, અને ખીન્ન કોઈ પણ રાષ્ટ્રે નથી સરજી એવી ભારતીય સંસ્કૃતિને ચિરજીવ કરનારી અંગ્રેજી કદાચ અવિનાશી, ગુણુશક્તિનાં જગત એમનામાં દર્શન પામે છે. ‘ફાઈનાઈટલી રિબ્યુ’-ના સાહિત્યવિભાગના તંત્રીએ એમને જે શબ્દોમાં નવાન્યા હોવાનો અહેવાલ છે, તેથી વધુ ઉચ્ચત્વલ યશગાથા હોઈ શકે ખરી ? આ રહી તે: ‘સર જગદીશમાં ત્રણ હજાર વર્ષોની સંસ્કૃતિએ એવી જાગી પ્રતિનું વૈજ્ઞાનિક માનસ ખીલવ્યું છે, જેની આપણે પશ્ચિમમાં જોડ ન મેળવી શકીએ.’

એક સુનામ રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે, ઉદ્યોગના અધિપતિ તરીકે, એક વિદ્યાચુર તરીકે અને એક દેશભક્ત તરીકે, સહુથી વિશેષ ‘સાદું જીવન અને ઉમદા વિચાર’ના એક પરમ-ઉચ્ચત્વલ દર્શન તરીકે મર પ્રકૃષ્ઠચંદ્ર રાયનું સ્થાન હિન્દના વિદ્યમાન મહાપુરોમાં નિશ્ચિત છે. ગાંધીજીને બાદ કરતાં આ પીઠ આચાર્ય સિવાય ખીન્ને એક પણ માણસ નથી જેને માટે સુયોગ્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ‘મહાન પુરુષ આટલો સાદો કદી નહોતો.’ એમની નિરતર ઉદ્યોગપરાયણતા, એમની અપૂટ વ્યવસ્થા શક્તિ, એમની દેશદિલી અને ભૂતદયાનો એમનો ઉત્સાહ તેમ જ શિક્ષિત જુવાનોની બેઠારી સામેનું તથા ગ્રંથની ગરીબાઈ સામેનું એમનું અવિરામ યુદ્ધ—એ બધું તેમના દેશજનોને માટે પ્રેરણાના એક ઝરણુ સમાન છે.

વિજ્ઞાનની શોધખોળ માટે ‘નોબેલ ફુનામ’ મેળવવું એ કાંઈ જેવીતેવી ગુણોત્તમતા નથી. તેમાં ય વળી, જીવનના પૂર્વાર્ધમાં તે મેળવવું એ માનવમહત્તાનું નાનુંસનું લક્ષણ નથી. હિંદને માટે એ ગર્વની વાત છે કે સર ચદ્રશેખર રામનનું સ્થાન આઈન્સ્ટાઈનની સાથે જ છે. પ્રકાશપ્રસરણની આખી કલ્પનાને ફેરવી નાખનારી એક અજબ શોધના એ પિતા છે, અને એ શોધે એમનું નામ વિજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં અમર કરી દીધું છે.

દ્વિલસ્ટીના વિષયની મર્યાદાઓ જ એવી દેખીતી છે કે એક દ્વિલસ્ટીની કિંમત આંકવા જતાં એવું કશું ચોક્કસ હાથમાં નથી આવતું જેને કાંઈ તેની આગળપડતી પ્રસાદી તરીકે ગણી શકે. છતાં, સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનું નામ આપણી અગિયારની યાદીમાં સહેજે લઈ શકાય. બૌદ્ધિક સરકારિતા ને દર્શનશાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું એક સર્વોત્તમ ઉદાહરણ તેઓ જ કદાચ પૂરું પાડે છે; મેથ્યુ આર્નેલ્ડના શબ્દોમાં ‘માધુર્ય અને પ્રકાશ’નું તેમનામાં વિરલ મિશન પ્રગટ્યું છે. એક પડિત અને ચિન્તક તરીકે એમને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા મળી છે, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ આગળ તેમના પોતપોતાનાં દૃષ્ટિબિન્દુનું વિવરણ કરવામાં તેમણે એક સાંસ્કારિક ને આધ્યાત્મિક વકીલનો ભાગ લેજવો છે. વિશદ વિવરણની અને વેધક વાગજીટાની એમની પ્રાસાદિક શક્તિ એમના હરોખરિયાને માટે સ્પર્ધાજન્ય તો કાંઈક વાર નિરાશાજન્ય થઈ છે. ‘જીવનનાં રહસ્ય’ને એક જ વાક્યમાં સમાવી દેવાની અથવા વિશ્વનાં રહસ્યોને એક કડીમાં સંજિત કરવાની એમની પ્રતિભા કોઈકને જ હશે.

અગિયારની યાદી પૂરી કરવા માટે હજી બીજાં પાંચ નામોની જરૂર છે. જેમજેમ હું આગળ વધું છું, તેમતેમ સ્વાભાવિક રીતે મુશ્કેલી પણ વધે છે. કદાચ, તોત્કાલિક

આતિથ્યની એમની કયા પણ એક છે, અને એમને ખામ તોખા તારવી કાઢનારું જે અવર્ણનીય કર્તક એમનામા છે તે બધું એમને દિંના જ્યત મહાપુરોની કાઈ પણ પાદોમાં રથાન અપાવાને હમ્દાર છે

હવે તો બે જ જગ્યા ખાલી જણાય છે જેને માટે પકાપડી છે એમ તેમ, મને માગ મનમા માફ લાગે છે કે મારી યાદી ત્રીનુ નામ માગી ગી છે. સ્ત્રીનિદિવ્યની ભારનાથી નદિ સ્ત્રીન્યાસની ખાતર ૬ સ્ત્રીમની મગલિની નાયકને ૧૦ ૩૦ ૫૦ દુનિયાભરની મજાન સ્ત્રીઓમા એમનું ધ્યાન અમિત થઈ ચૂક્યું છે. કવિ તરકિ, ગાંધુભન તરકિ, શાનિધ્યાપત તરકિ, અને નગ (પાર્શ્વ મીની કસરન્ય નાદગિંગેન) તરકિ એમનો જે ભાગ ભજ્યો છે તે જેટલો મજાન છે તેટલો જ મગલ્યો છ મગલ્યુ પ્રનાગી એ એક વનદુગમ્ય છે. ભવ્ય મગીનની તાનયદનાથી અને ઉમંગ વનુત્વની મોહિનીથી જેના મન મગ્યા છે એવા કાઈ પગ મગલિનીને માલમના મનમુખ થયા વિના ગી શકો ? દિંની મહત્તાના એ મધુરતમ પ્રતીક છે

હવે ખરેખરી કટોકટી છે એ જ જગ્યા ખાલી છે, અને અનેક નામો મન ઉપર ચડી આવે છે આ છેલ્લું ધ્યાન કાને માટે ગમ્ય ? શિષ્ટ ને ખૂંચસૂરત જુવાન પચગ ૧૨— જે ' ગિદ્યાપથ્યા ' પ્રાપ્ત ન્યાંતો દાવો ને છે અને ગોર પુગલિન કે તનધર્મની જગ્યા મનાય વિના એ જાએ પલેચવાને માટે મ ને જોનાવી ગ્યો છે તે શ્રી કૃષ્ણમુર્તિ માટે ? અથવા જેણે દિંના મગલ્ય નભપત્રમા પ્રમશની ભગ્ની આખી હતી અને અત્યાર જે વિશ્વના મૃદ મદગ્યોની પ્શનધાગવામાં બેઠા છે એ શ્રી અગ્નિ-દ માટે ગમ્ય ? કે પછી દિંના મુથી મોમમ વિચારક તરકિ જેમની નામના અને પ્રતિષ્ઠા છે એના મગલ્યમાથી આપર માટે એ ધ્યાન ગમ્ય ?

એ બધા મમે તેટલા મહાન હોય પણ મારી યાદીમા ગેની ખાલી જગ્યા ૭ કાઈ ન પૂરી રહે મો લાગે છે કે મારે એસાન નામ પર્મનુ ધો છે જે આસની ૧ તો મહાપુરુષ છે જેણે આજે પણ દિંના લોકો ઉપર પોતાની આખી પ્રેમાડી છે, અને જેણે એ પોકાના મતોગ તમા પોતાનું ધ્યાન મેળવી લીધું છે એ પર્મિન જ્વાલરના નેદરૂ મિત્રા ખીજે કાણુ હોય ? અચાનક પડિન મોતીના રજના પુત જ્વાલરવાને એમના જમાનાની આખી પ્રાપ્તના માનમ ઉપર એમના પિના ગતાય રધુ પ્રભાસ પાવો છે, અને અન્યાર ૬ જે મગલ નામો આખી ગોત છુ તેમના પ્રતા પળ એ પ્રભાસ થયો વધારે છે એમને પોતાના મનની પાગળ છે, એ જોખમનું જીવન જીવે છે, એ લાલેમ કરી પડે છે, અને લેનાનો ગો મિ મગ મગ્યો પણ પ્રતા નથી મિ પ્રેમિકોર્ડ માનુ જ પ્રપદ ને ? ' આ માણુમ લેહો છે ' મોગી શુના કાનિય સિપ જ્વાલરના મિ મનમના મુચારા મગ્યોમા, ' પોકાના પગમગ ' છે એમને મદુ જોગ્યમો મોમિની કે દિવ્ય પ્રે છે

દુનિયાના કાઈ પત્ર દેશના આગેવાન મહાપુરોની માથે મારી ગેને મગ્યુ કાનગી મકે એવું આ ' જ્યોતિર્મિ ૧ ' મે તમાગી મમમ જ્વ કૃષ્ણ છે અવગત આ બધા મ્મ એમગખા મજાન નથી કુગ્ગી ગેને જ કહી તેના મોઈ રાક નાનિ રાગી મમકાલિન મળુનગીઓ કાળનિતે મોગી કીરી મખી નથી જેમજેમ મગ મગ છે, તેમજેમ

સમકાલીન પ્રખ્યાત પુરુષોની કલા ક્ષીણ થાય છે. મારી આ દષ્ટાંશલરી નામાવલિમાંથી કેટલાકનાં, કદાચ ધણાનાં, નામ સમય નિર્દય રીતે જૂંસી નાખશે. એક સૈકા પછી કદાચ આજના મહાપુરુષો મહાત્માજીના કેવળ સમકાલીન પુરુષો તરીકે જ (પુરાતત્ત્વના વિદ્યાર્થીઓને) પરિચિત રહેશે. કાલનાં એ વેર—અથવા વિનાશકપાટા—પણ ખરે મધુર છે. 'ત્રિવેણી'માંથી]

* (૨) બકરીનું પાલન

મહારાષ્ટ્રમાં સાંગલી નામનું દેશી રાજ્ય છે અને ત્યાં ખેતી અને ઉધોગનાં શિક્ષણ માટે નાની શાળા છે. એ શાળાના એક શિક્ષક મિ. ગોહીને બકરીના પાલન વિશે સુંદર નાનું પુસ્તક લખ્યું છે અને તેમાં બકરીની ઓલાદ કેવી રીતે સુધારવી અને તેની માવજત કેવી રીતે કરેવી તે વિશે પુષ્કળ માહિતી આપી છે. આપણા દેશમાં સરતી, હૈદરાબાદી અને જમ્નાપુરી (લખનૌ તરફની) ઓલાદ સારી ગણાય છે. આવી ઓલાદના એક બકરાથી સામાન્ય દેશી બકરીઓની ઓલાદ સુધારી શકાય છે. આ પુસ્તકનું મરાઠીમાં ભાષાંતર થયું છે અને ગુજરાતીમાં થવું જોઈએ. લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે ખરું છે કે બકરી એ “ગરીબ માણસની ગાય છે.” એ આપણા દેશમાં ૪ થી ૧૦ રતલ દૂધ આપી શકે, જો તેની માવજત સારી રીતે લીધી હોય તો. બકરીના દૂધમાં કેટલીક વખત એક પ્રકારની ગંધ આવે છે પણ તે કેવળ બકરી રાખનાર અને દોહનારની બેદરકારી અગર અજ્ઞાનને લીધે હોય છે. ખોરાકનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોની શોધખોળ માટે નીલગિરિ પર કુનૂરમાં જે સંસ્થા છે તેના નિષ્ણાત શોધક ડર્નલ મેકકેરિસન કહે છે કે “બકરી અને મેદાનાં દૂધમાં ગાયના દૂધ કરતાં નત્રીલ અને ચરખીનું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે અને ‘એ’ અને ‘ડી’ વિટેમિન સહેજ વધારે હોય છે. ખોરાક તરીકે એ દૂધ ઉત્તમ છે.” જો બીજા દેશમાં બકરીની ઓલાદ સુધારવામાં આવે છે તેવું અહીં કરવામાં આવે તો હિંદી પ્રજાને ઘણો લાભ થાય.” “આ દેશમાં જો પૂરતું દૂધ મળી શકે તો માંસ ખાવાની જરૂર નથી; પૂરતું એટલે ૧૧ થી ૨૧ રતલ, પણ આટલું દૂધ હિંદી છોકરાઓને મળે છે ખરું ?” ગાય અને ભેંસનાં દૂધ કરતાં બકરીનું દૂધ મનુષ્યના દૂધના જેવું વધારે છે અને વધારે સહેલાઈથી પચે છે. બકરીનો મુખ્ય ખોરાક લીલાં પાંદડાં છે તેથી વધારે શુભકારી છે અને ઘણા હિંદી મલ્લો એ દૂધ વાપરે છે.

જો દેશમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ગરીબ અથવા કંગાલ સ્થિતિમાં રહે છે ત્યાં બકરીનું પાલન અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર થવું જોઈએ. મુ. મ.

(૩) બંગાળી સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર

સરકારે બહાર પાડેલા સને ૧૯૩૨-૩૩ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં આટલી વિગત આપવાની જરૂર હતી કે સને ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૧ સુધીનાં ૭ વર્ષમાં હિંદુ મલાલીઓ દ્વારા હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રીઓ પર કેટલા અત્યાચાર થયા છે, અને મુસલમાનો દ્વારા કેટલા થયા છે? પરંતુ રિપોર્ટમાં માત્ર મુસલમાનોએ હિંદુ સ્ત્રીઓ પર કેટલા અત્યાચાર કર્યા છે અને હિંદુઓએ હિંદુ સ્ત્રીઓ પર કેટલા અત્યાચાર કર્યા છે તેના જ આંકડા આપેલા છે. ભલે આ વિશે

ગિયોર્ટમાં કઈ ન થયેલું હોય, પણ બગાળ નહિમ્મનના એક પ્રશ્નના જવાબમાં એનાં ગીડ માહેમે એના આડડા આપેલા છે એ જવાબ પછી તા ૧૨મી એપ્રિલના 'મજબની' ના અંકમાં ઉતારેલા આજ્ઞા આ નીચે આપ્યા છે —

મુમનમાન મવાલીઓના અત્યાચારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ

સન	હિંદુ સ્ત્રી	મુમનમાન સ્ત્રી	કુલ
૧૯૨૬	૧૧૩	૪૮૧	૫૯૪
૧૯૨૭	૧૨૨	૫૭૬	૬૯૮
૧૯૨૮	૧૦૪	૪૬૦	૫૬૪
૧૯૨૯	૧૧૪	૬૭૬	૭૯૦
૧૯૩૦	૧૦૪	૫૩૧	૬૩૫
૧૯૩૧	૧૨૫	૫૭૩	૬૯૮

હિંદુ મવાલીઓના અત્યાચારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ

સન	હિંદુ સ્ત્રી	મુમનમાન સ્ત્રી	કુલ
૧૯૨૬	૧૮૪	૯	૨૦૩
૧૯૨૭	૨૦૧	૩	૨૦૪
૧૯૨૮	૧૯૮	૧૦	૨૦૮
૧૯૨૯	૨૩૬	૮	૨૪૪
૧૯૩૦	૨૩૪	૬	૨૪૦
૧૯૩૧	૧૮૭	૩	૧૯૦

મુમનમાન પત્રો અને મુમનમાન નેતાઓ દ્વારા હમેશા એવો પ્રચાર થતો રહે છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓના અપહરણનું કારણ હિંદુ સમાજની ચિત્રવૈધવ્યની પ્રથા છે હિંદુ સમાજનો જે દોષ હતો અને છે, તે દૂર કરવા માટે ગમભોલન ગય અને ઈશ્વરચંદ્ર નિધામાગના મમસથી ચાલુ પ્રયત્ન થતો જ રહ્યો છે પરંતુ મુમનમાન સમાજમાં મવાલીઓની અપ્યા વધાર છે અને તેઓ જ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કરે છે એ લોકીકત તરફ મુમનમાન પત્રનાગ અને નેતાઓની દૃષ્ટિ પડે તો અને તેઓ પોતાના સામાજિક અને વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યનુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે તો કેવળ મુમનમાન સમાજ પર જ નહિ, પણ ખીજા સધા સમાજ પર પણ ઉપાર થશે, કદાચ હિંદુઓની ઉપર જ બધો દોષ લાદવાથી સામાજિક ઉત્તતિ નહિ, પણ અવનતિ જ થશે

‘પ્રવાસી માથી’]

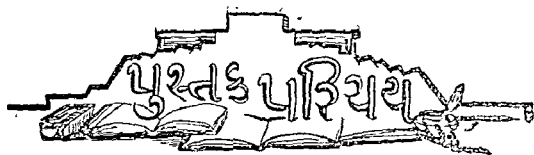
(૪) રાજદ્વારી પુરુષો અને ચારિત્ર્ય

શિંહવની ગણતરી મહાના પ્રમુખે કાઈ યુવતીને ગમડી હતી તેથી તેમની મામે કમ ચાલ્યો હતો પછિણામે તેમને પચીસ હજાર રૂપિયા નુકસાનીના ભરી આપવા પછા મિહનવાસીઓએ તેમને પ્રમુખપ માટે નાનાયક દગા વા છે, એવું જ નહિ પણ તમામ રાજકીય કાર્યોમાંથી દૂર કરવાનો નગવ કર્યો છે

આયતેડના સમિતિગણી ગાજદ્વારી પુરુષ પાગનેને ચારિત્ર્યવીનતાને કારણે ગાજકીય ક્ષેત્રમાંથી ખમી જવું પડ્યું હતું તર ચાર્મ્સ ડિંગ ઈન્ડના ઉદાગમતનાદી પયનો અમધી હતો તેને ય ચારિત્ર્યવીનતાને કારણે નેતૃત્વ દોરી દેવું પડ્યું હતું

આ અંશમાં આપણો દેશ કઈ દાખનો મેમાજનાતી હિંમત કરશે ?

‘પ્રવાસી માથી’]

दर्पणानां टुकड़ाः—केतवीः अंग्यासाध पुराणोः प्रकाशकः भूगण्डसार तत्तात्री, श्री अरविंद
कार्यालय, आलंद.

નોંધપાથીમાં આત્મચરિત્રના રૂપમાં લખેલ આ એક સાદી રીતે કહેલી વાર્તા છે, અને વાર્તાકારને જ કહેવું છે તેને માટે આ શૈલી ઉચિત છે.

આ વાર્તામાં મુખ્ય એ પ્રકારની આકર્ષકતા રહેલી છે: એક તો તોંધ લખનાર પાત્ર (વાસુદેવ) ના આપણા સમાજ અને આપણી કલા અને સંસ્કૃતિ વિશેના છૂટક વિચારો. આ કહેવામાં લેખકની કુશળતા એ છે કે આપણી ખાવાની વાતોએથી તે અજાનતાની ચિત્રણથી મુઘીના અનેક પ્રકારના સ્વતંત્ર વિચારો આપતાં છતાં ક્યાંઈ નિયંધનું અતિરેક સ્વરૂપ કે વાર્તાને ભારે પડે તેવી દીર્ઘગતતા આવતી નથી. અને તે સાથે એ વિચાર તોંધનારનો સ્વભાવ આપણો પાસે સ્ફુટ થતો જાય છે. આ સ્વભાવને લીધે જ તે આ પુસ્તકની ખોજ આકર્ષકતા—ભિખારણુનો જીવનપ્રસંગ, રૂખીની દીકરી શાન્તિ અને વિનોદની પ્રેમ, ગેરસમજણ, ખુલાસો અને છેવટે પશ્ચાત્તાપની ટૂંકી વાર્તા અને કુમુદ-ધનુના મુખી ઘરસંસારનાં ચિત્રો—એનું આ પાત્ર કંઈક નિષ્ક્રિય પણ રસિક અને સમૃદ્ધ અધિષ્ઠાન બની શકે છે. આવી સાદી વાર્તામાં પણ સુરુચિવાળા હાસ્યનાં છાંટણાં, પિતાતુલ્ય વાસુદેવની નજરે જોવા પેલો શાન્તિ-વિનોદનો અભિનવ પ્રેમ, કુમુદ-ધનુનો શાન્ત પ્રેમ, સર્વ વસ્તુને રસમય બનાવે છે. લેખકની શૈલીની ખૂબી એ છે કે સર્વ વસ્તુ, અધિષ્ઠાનજન વાસુદેવની પેઠે, આડંબર વિના, કેવળ સાદાઈથી, કશાના આત્મભાન વિના આવી, આપણાં હૃદયનાં મર્મોને સ્પર્શે કરે છે. શ્રી. અંબાલાલનું ગદ્ય પણ યથોચિત અને પ્રવાહી છે. વાર્તારસિક વાચકવર્ગને આ વાર્તા કંઈક નવા પ્રકારની અને તે સાથે રસિક અને આકર્ષક લાગ્યા વિના નહિ રહે.

આશારામ દ્વિચંદ શાહ અને તેમનો સમય:—રચનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર: મૂળચંદ આશારામ શાહ, ખી. એ. એલએસ. ખી. એ:વેકિટ (એ. એસ.) બોમ્બે હાઇકોર્ટ, માધવબાગ સામે, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૧.

આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આપણા દેશમાં જીવનચરિત્ર સાહિત્ય અને અમુક જમાનાનું સર્વાંગ ચિત્ર આપતું સાહિત્ય ઘણું જોાઈ છે. તેમાં આ પુસ્તક પ્રામાણિક ક્ષણે આપે છે. શ્રી. મુખ્યમંદલાઈએ સમગ્રજીવી વયના થયા પછી પોતાના પિતાનો ન્યાતો કેટલોક નગરોનગર લેયેલો એટલે આ પુસ્તકની પ્રમાણિકતા વિશે સંદેહ લેવાનું કારણ રહેતું નથી. અને લેખક પોતાના પિતા વિશે લખે છે છતાં તેમણે ક્યાંઈએ પિતાના ગુણાનુવાદમાં અનિશ્ચયોક્તિ ન થાય તેની કેઃ સુધી સંલગ્ન લીધી છે. ખરું પૂછી તો, તેમણે

હરીદન કહેના ઉપર જ વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે આ જનના વધારે પુત્રો લખાય એવી અમે અનુભવી વિચારો પામે માગણી કરીએ છીએ

મદ્યન આશાગમભાર્તના જમાનાથી ચાતુ જમાનો ત્રીજી પેઢી ગણાય એ પણ પેઢીઓમાં આપણા મમાજમા, આપણી ગીતબાતમાં, આપણા માનમમાં, આપણી દૃષ્ટિમાં અને આપણી પરિસ્થિતિમાં કર્તવ્યકર્તવ્ય મંગળી અભિપ્રાયોમાં કેટલોક તો ફેર પડ્યો છે, તેના શા તા દાગો વગેરે આવા પુત્રો ઉપરથી જોવા વિચારવા મળે છે વળી મદ્યન આશાગમભાર્ત માત્ર એકમાર્ગી જીવન ગાળનારા મહેતાજી નહિ, પણ દશાંશીરી જોયેના વાણિયા વેપારી કુટુંબમાં જન્મેલા, મહેતાજી થયેના તેમ જ ગાંધીજીભાઈમાં ભાગ લીધેના અને વાંચના કર્તા કાર્કેસમાં વધારા વિચરેલા તેથી આ જીવનચરિત્ર તે જમાનાનું વધારે મારુ અનેકર્તવ્ય ચિત્ર આપી શકે છે, તે આ ચરિત્રનાયની પસંદગીનો કાયદો જોવો તેના નથી

પુત્રકના મગમ, હપાઈ, બાધણી વગેરે જોવી જનના અને સુધઃ છે, વળી અનેક કોટા પણ આપેના છે હતા કિંમત રૂ ૧) જ ગણી છે તેથી વાચકવર્ગ તેનો વાખ ઉઘારને એમ આગા ગણીએ છીએ

અનુભવવિનાશક—પ્રગટ કરનાર અતિસુખગર કર્મગાનકર નિવેદી, તત્ત્વજ્ઞાન ને ગુજરાતીના પ્રેમી, રહેઠાણ મોન એજન્ટ મો ન્યુ કોર્પોરેટ ગવર્નમેન્ટ, વડોદરા મુ'ય ૦-૧૪-૦

ઉપરના પુત્રકની જે આ પુત્રકમાં અવગણના વિદ્યાનવાળા પ્રિન્સિપાલ કર્મગાનકર પ્રાણગદ્ય નિવેદી જી એ એમના અનુભવની નોંધ છે અને વચ્ચેના ફક્ત નોંધવા જોવા છે મદ્યન આશાગમભાર્ત અને કર્મગાનકરભાર્ત જન્મેના જન્મ વચ્ચે પદેકે રચનો જ ફક્ત હવેના એ રચના એટલા વધારા ફક્તગણવામાં છે, વળી કાર્કેસમાં કર્તા મદ્યન આપણી મુખ્ય નયતર આપણું મુખ સાથે સીધા મળવામાં તેથી, કર્મગાનકરભાર્તને આશાગમભાર્તની પેઢીના નવાની મકાન જોવા જીવનના વાતાવરણમાં એકદમ ફક્ત જણાવવા ત્રીજી ફક્ત આશાગમભાર્ત એક જ વધારા નહિ, માત્ર નહિ, પણ કાર્કેસમાં જન્મેના રીવરમાં ભાગ લીધેના, તેમનો સ્વભાવ જવદાગુણ અને જીવન કાર્યપ્રધાન, ત્યાં મદ્યન કર્મગાનકરભાર્ત માત્ર, અપ્રાપ્ય અને વિદ્યે આમણી રાગી આશાગમભાર્તનું જીવન સ્વતંત્ર રીતે શ્રી મુખ્યભાર્તને લખેલું છે અને આ, મદ્યનની પોતાના જ લાંબની નોંધ છે એ પણ એક ફક્ત આ પુત્રક માત્ર હરીદન નોંધવા માત્ર જ લખાયેલું હોવાથી તેમાં પરિસ્થિતિ ઉપર આમાન્ય વિચારો આપવા નથી પણ મદ્યનના મમાની કેળવણીની રિથિતિ, કેળવણી ખાતાનો વહીવટ અને સરકારની કેળવણી ખાતા તરફની દૃષ્ટિ એ વિશેષ પુષ્ટિ જણાવવાનું મને છે અદ્યતન, મદ્યનનો ઉદ્દેશ એમણના ફક્તની રક્ષાની વચ્ચે નહિ જોવી પરિસ્થિતિને જોઈને ચાતુ જમાનો પૂરી કરવા માત્ર નથી મને તો પણ પ્રવચનની અને અસરકારક છે જ પુત્રકને અને પ્રેમ મોહનના પારંપરિક જોઈને વચ્ચેની મદ્યનની દૃષ્ટિ જીવનનો આ અનુભવો સમજવાને ઉપકરણ છે, અને તે પદના વાંચી જવાની અમે વાચનાને લાભમળ કરીએ છીએ.

અદ્યતનું અદ્યતન સ્વરૂપ — લેમક નવા પ્રકારક મો. હવે મહેતા. કિ ૧-૮-૦

આ પુસ્તકમાં અરુણ નામનો કુમાર સ્વપ્નમાં ગરુડ ઉપર બેસી પૃથ્વીની મુસાફરી કરે છે. પૃથ્વીની મુસાફરીને આવી વાર્તાનું સ્વરૂપ આપવાથી વસ્તુ અનેક રીતે આકર્ષક બન્યું છે. એક દેશથી બીજા દેશમાં જવાના માર્ગો સાધનો, રેલવે, સ્ટીમર વગેરે સામાન્ય વસ્તુનો પરિહાર કરી શકાય છે. વળી દરેક દેશમાં યથેચ્છ દૃશ્ય યથેચ્છ સમયે દેખાડી તેનું વર્ણન કરી શકાય છે. અને ગરુડ અને અરુણની વાતચીત દ્વારા ભૂત વર્તમાન બધાની વાર્તા રસમય રીતે અને રસમય હોય એટલી જ કહી શકાય છે. વળી ત્રીમત્રી દૈસા બહેનને દરેક દેશનો પ્રત્યક્ષ પરિચય હોવાથી વર્ણનમાં સત્યનો રણકાર આવી શક્યો છે, અને તેમની સ્વદેશપ્રીતિ અને દેશસુધારણાની વિવેચનદષ્ટિ ભવ્યતઃ બહુત રહેવાથી આખી વાર્તા રસમય તેટલી જ બોધક બની છે. આ પુસ્તકથી આજસાહિત્યમાં તેમણે એક સુંદર ઉમેરો કરેલો છે. ચિત્રોથી પુસ્તક સુશોભિત તેમ જ બોધક બનેલું છે.

સંવાદમાલા:—રચનાર: શાન્તિલાલ દાદર. એમ. એ. પ્રકાશક: મૃણાલભાઈ તલાટી, શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. ૭ આના.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પંચકાવ્યોમાંનાં કુમાર, રઘુ અને કિરાતમાંથી પસંદ કરી આમાં સાત સંવાદો અને બે સંદેશા મુક્યા છે. પસંદગી ઉત્તમ છે એમ કહેવું બોધ્યું. આ સંવાદો અને સંદેશા તેની ભાષાની સચોટતા, ગંભીરતા અને ગૌરવ માટે પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક તો રસની દૃષ્ટિએ પણ ઘણા જ અસરકારક છે. સંપ્રદાય દરેક સંવાદ પહેલાં તે સંવાદની પૂર્વ-ભૂમિકા સમજાવી છે, એટલે સંવાદનું સ્વરૂપ સુગમ થાય છે. શ્લોકોના અર્થ ગુચ્છરાત્રીમાં ક્યાં છે તેથી સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીને શ્લોકો સમજવામાં ઘણી મદદ થાય એમ છે. મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ રસપૂર્વક વાંચી શકશે. આમાંના ઘણા શ્લોકો તો મોટે કરવાનું મન થાય એવા છે.

સલામત્યાલન:—લેખક: કીકુભાઈ રતનજી દેશાઈ. પ્રકાશક: હવણજી રાહ્યાભાઈ દેશાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. ૭ આના.

આ પુસ્તક ઘણું જ વ્યવહારોપયોગી છે. આપણમાં સામાન્ય રીતે ભણેલોગણેલો માણસ પણ સલામમાં કેમ વર્તેલું, તેનું કામકાજ કેમ કરવું અને સલા કેમ ચલાવવી, તે જાણતો હોતો નથી. પરિણામે તેથી સમયનો ઘણો વ્યય થાય છે, ઘણી નકામી માયાગ્રીક થાય છે, પ્રમાણમાં કામ થતું નથી, અને માણસો એકત્ર થઈ વિચાર અને કાર્યનિર્ણય કરી શકતાં નથી. આ નાનું પુસ્તક દૂકામાં, સાદી ભાષામાં એ વિષયના નિયમો સારી રીતે સમજાવે છે. વિદ્યાર્થીઓને આપેલાં ભાષણોમાંથી જ પુસ્તક તૈયાર થયેલું હોવાથી તે સ્પષ્ટ, ક્રમબંધ અને સુગમ થાય તેવી રીતે લખાયેલું છે.

સ્વદેશી સમાજ:—અનુવાદક: નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. આઠ આના. કવિવર સ્વી-દ્રનાથ શાકુરનાં ચાર વ્યાખ્યાનોનું આ ગુચ્છરાત્રી ભાષાન્તર છે. કવિવર માત્ર કવિ નથી, જીવનના સર્વ દેશના વિચારક છે અને તેમને પોતાની દૃષ્ટિ છે. કવિ હોવા સાથે તેમની દેશદાઝ કેટલી તીવ્ર છે તે તો બધા જાણે જ છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં જે તેમની દૃષ્ટિ અને પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અનુવાદક ગંગાગી ગુચ્છરાત્રી બહેનના સારા અભ્યાસી અને લેખક છે એટલું જ નહિ પણ કવિવરના અંતેવાસી થઈ રહેલ છે, એટલે અનુવાદ પણ બધી રીતે સારો થયો છે.

સત્યાગ્રહની મીમાંસા:—લેખક: મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ: પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે ચૌદ આના.

આ પુસ્તકને અંગે આવકાર આપીએ છીએ. વીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે સત્યાગ્રહ વિશે સાંભળતા આવ્યા છીએ, પણ તેની પદ્ધતિસર મીમાંસાનું આ દુર પહેલું જ પુસ્તક ગણી શકાય. આ પુસ્તકમાં સત્યાગ્રહનું એક સમાજધર્મ તરીકે મુખ્યત્વે નિરૂપણ કરેલું છે. સત્યાગ્રહની પાછળ સમાજશાસ્ત્રના અને નીતિના કયા કયા સિદ્ધાન્તો રહેલા છે, મનુષ્યસ્વભાવની કઈ શક્તિના અનુસંધાનથી સત્યાગ્રહનો આપણે સમાજમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ, વગેરેનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આમાં નિરૂપણ છે. વિદ્યાર્થીમાં એક વિષય તરીકે આ શીખવાતું હતું તેને અંગે આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. પુસ્તકમાં પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રીઓ વગેરેના વિચારોનો પણ સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

છતાં દુર એટલું કહેવાનું રહે છે કે કેવળ તત્ત્વદૃષ્ટિએ અને ઐતિહાસિક વિશ્લેષ-દૃષ્ટિએ આ વિષયનો વિચાર કરવાનું બાકી રહે છે. અને અમને આશા છે કે એ કામ કોઈ અધિકારી વેળાસર ઉપાડી લેશે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:—પ્રયોજક અને પ્રકાશક: મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ, એડવોકેટ. તથાવાલા બિર્લિંગ, ત્રીજે માળે, લોદારગ્યાલ મુંબઈ નં ૨, ડિ. ૧-૦-૦૦

આ લગભગ ૧૨૦૦ પાનાના પુસ્તકમાં શ્રી મદાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૬૦ સુધીના સ્વનામ્બર જીનોના સાહિત્યનું ક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન કરેલું છે. આ જ ક્ષત્રીએ આ પહેલાં જૈન ગુર્જર કવિઓનાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. આમાં તેમણે કાર્યપ્રદેશ વધાર્યો તે માટે તેમને અભિનંદન થશે છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પ્રે. કામદાર લખી છે, તે ખાસ વાંચવા ગોચર છે. તેમાં આ પુસ્તકના ગુણો અને મર્યાદા બતાવવા ઉપરાંત તેમણે એ જ પ્રશ્નને અંગે ઉદ્ભવતી, જૈન સાહિત્યના ગુણો અને તેની મર્યાદાની ચર્ચા કરી છે. બન્ને લેખકોએ ખાતે જૈન દેવા છતાં, જીનોની કેટલીક પ્રગતિરોધક રીત અને રૂઢિઓ તરફ ગોચર રીતે ખાન ખેંચ્યું છે.

આ પુસ્તક ક્ષત્રીની ઉદ્યમશીલતાનો સારો નમૂનો છે, અને તેમનાં ખીતનું પુસ્તકો પેટે, આનાથી એક મારા આકરમન્યનો ઉમેરો થાય છે. અંદરનાં ચિત્રોથી પુસ્તક વધારે ઉપયોગી અને દિગ્મતી બન્યું છે.

આ પણ દુર ઇતિહાસ નથી, ઇતિહાસની સામગ્રી છે. અને કોઈ લેખક આનાથી ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એવી આશા રાખીએ.

રોજનીશી

૩૦-૮-૩૪ : હિંદી સૈન્યમાં વીરથી વધુ વર્ષ સુધી ધર્મશુક તરીકે કામ કરનાર દેવરન્દ એલેક્ઝાન્ડર ફેરિયારનું અવસાન; જર્મનીમાં હિટલરનું નવું ફરમાન—પચીસ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના કુવારાં સુવકે અને સુવલિઓને નહેર અગર ખાનગી મોકરીમાંથી ખસતરફ કરવાં; મુંબાઈના રોક સ્વ. મનસુખલાલ છગનલાલની મિલકતના ટૂટીઓએ—તેમાં સરદાર પટેલ પણ એક છે—પ્રાંતીજમાં છાત્રાલય બાંધવા માટે રૂપિયા પંદર લાખ આપ્યા; કપડવંજ હાઈસ્કૂલમાં પટેલી દરતાલનું યજ્ઞ સમાધાન નિષ્ફળ નીવડવાથી વિદ્યાર્થીઓએ નિશાળ છોડવા માંડી.

૩૧-૮-૩૪ : સરહદના ગાંધી શાંતિનિકેતનની મુલાકાતે; આયર્લેન્ડમાં ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના બળવામાં અને ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના આંતરવિગ્રહમાં બાગ લેનારાઓ માટે પેનશનની લેગવાઈ કરતું બિલ ત્યાંની સેનેટમાં પસાર; ભાવનગર રાજ્યમાં બિલિયા અને કુંડલા મહાલોનાં પચાસેક ગામડામાં લીમ ટુકાળ પડવાથી રાજ્યે રાહત માટે વીસ લાખ રૂપિયાની રકમ મંજૂર કરી; જુલાઈ માસના 'મોર્નિંગ સ્ટેર'ના અંકમાં પરદેશનાં પત્રોમાંથી ઉતારા આપવા બદલ મંજાવણી રૂપિયા એક લાખની નમીનગીરી.

૧-૯-૩૪ : રાજશાહીથી મળેલા સમાચાર મુજબ અવંત માનવીઓએ નહિ લેયેલું એવું પદ્મા નદીમાં ભયંકર પૂર—પાણીમાં ફેલેલાં સપ્તાળખ ગામડા, લાખા પાકને બારે તુકરાન; દહેરાદૂનમાં નેંધાયેલો ધરતીકંપનો એક ધીમો આંચકો; રૂઝિયાળ સુનિર્વાહિની નવી લાયબ્રેરીનું પાંચ લાખ પાઉરને ખર્ચે બધાયેલું મકાન તા. ૨૨મી ઓક્ટોબરે તા. રાહેતરાહ ખુલ્લું મુક્યો એવી બહાર આવેલી હકીકત.

૨-૯-૩૪ : સરદાર પટેલના છટકારા પ્રસંગે રાયકલોરસ્ટાઈલ પત્રિકા બહાર પાડવા માટે રાસના નાણીતા કાર્યકર્તા શ્રી આશાભાઈ લક્ષ્મીભાઈની ધરપકડ; રાજ્યમાં પસાર થયેલા કાયદા મુજબ મહીયૂર સ્ટેટમાં, જુનાગઢ, પોરબંદર, માંચેરાલ, ગોંડલ, સિરસુર, કોટા, અણાલમાં અને પાલજીપુર એટલાં રાજ્યોમાં બનેલી હીવારાળીની આયાત સામે મુકાયેલો પ્રતિબંધ.

૩-૯-૩૪ : લારખાના પોસ્ટ ઓફિસમાં થયેલો જળરો ઘટકો—એક વિદ્યાર્થીને ટપાલ નાખતાં થયેલી ઇલ્ડ; અમેરિકામાં મિલહરતાલની શરૂઆત.

૪-૯-૩૪ : શ્રી. રામદાસ ગાંધીની નાદુરુપ તબિયત દેવાથી હવાફેર માટે અમદાવાદમાં—શ્રી કરતુરળા પણ તેમની સાથે આવ્યાં છે; ઓફિસમાં ઘેરાતાં સુખનાં વાદળ—દર્યાલિયન લરકનની ઓફિસન સરહદ તરફ રવાનથી; જામુઆ નરેશને પદપ્રપ્ત કરવા વિરોધો સરકારે કરેલો હુકમ.

૫-૯-૩૪ : સરહદના ગાંધીની કલકત્તાની મુલાકાત વખતે રાહેર તરફથી માનપત્ર આપવાનો અને તેને અંગે રૂપિયા પાંચસો ખર્ચ કરવાનો કલકત્તા કોર્પોરેશને ફરિવ પસાર કર્યો; અમેરિકાની હતાલનો વિદ્રોહ નેતો મામલો—ત્રણ લાખ ઉપર બેઠેલી દરનાળિયાઓની સંખ્યા.

૬-૯-૩૪ : આગામી મહાસાના મુંબાઈ ખાતેના અધિવેશનના નક્કી થયેલા દિવસો—તા. ૨૬-૨૭ અને ૨૮ ઓક્ટોબર; ઈંગ્લેન્ડમાં ગ્વારનો નજીક ટ્રેઈનોનો ભયંકર અકસ્માત—ત્રણનાં મરણ, ચાલીસથી વધુને ઇલ્ડ, રબ્બાઓને કચ્ચરપાલ.

૭-૯-૩૪ : પાંચળ ગેન્ડા કેસમાં તબે જામદેશનિકાલ અને વીરને ત્રણથી દસ વર્ષ સુધીની સજા.

- ૮-૯-૩૪ : ન્યુયોર્ક પારે ' મોરો દેસલ ' નામની સ્ટીમર ઉપર પીળળી પડતાં કચકર હોનાત થયાની બહાર આવેલી હકીકત; શ્રી. દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કસેલકરે શુભરાત વિદ્યાપીઠ સામે મતભેદ ધરાવે છે તથા તેઓ શુભરાત છાત્રે છે એવી બહાર આવેલી હકીકત; વર્ધામાં ગાંધીજી તથા માલવીયજી વચ્ચે થયેલી ચર્ચા.
- ૯-૧૦-૩૪ : શુભરાત વિદ્યાપીઠમાંથી આવેલા રાજનામા વિષે અને શુભરાત છાત્રવાના પેતાના ઠરાવ વિષે શ્રી. દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કસેલકરે બહાર પાડેલું નિવેદન; મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના સામાન્ય મંત્રી શ્રી. આળીદગ્ગલી નક્કરભાઈએ રાજનામું આપ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; જાપાનમાં રાઈસોજી શહેરને આગ લાગતાં ૪૦૦ મકાનો બસીવૃત.
- ૧૦-૧૧-૩૪ : માલવીયજીના રાષ્ટ્રીય પક્ષ તથા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ વચ્ચે સમાધાની ન થઈ-પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ તરફથી વડી ધારાસભા માટે જાહેર કરવામાં આવેલા ઉમેદવારો—પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ અને કારોબારી સમિતિની સંયુક્ત સભાની બેઠક; સર મહમદ યાકુબનો મૌ. શૌક્ત-અલી સામેનો વાંઘો કાયમ રખાયાથી મૌ. શૌક્તઅલીનું નામ વડી ધારાસભા માટેના મતદાર વિભાગના મતદાર મંડળમાંથી રદ થયાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૧-૧૨-૩૪ : બાબુઆ નરેશને તેમના ગેરવહીવટના કારણે રાજ્ય બહાર રહેવાના ફરમાન વિષે હિંદી સરકારની બહાર પડેલી સત્તાવાર ચાઠી; સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓના કારણે પંજાબમાં કેટલીક સંસ્થાઓ સરકારે ગેરકાયદેસર જાહેર કરી—અમૃતસરમાં કેટલાંક મકાનોની લેવાયલી જરતી.
- ૧૨-૧૨-૩૪ : બંગાળના ગવર્નર ઉપર ગોળી છાત્રનારો સામેના કેસનો મુકાદો—૩ ને ફાંસી, ૨ ને ૧૪ વર્ષની કેદ, ૧ ને ૧૨ વર્ષની સજા દેહની સજા; અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિમાં શુભરાત તરફથી મોકલાનારા ૧૨ પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી; આયર્લેન્ડમાં વાર્ષિક મહેસૂલી કર વસૂલ કરવા સંબંધમાં બ્રિટનોમાં ફેલાયેલા અસંતોષના કારણે થયેલું તોફાન. બાબુઆની સ્ટેટ કાઉન્સીલના પ્રમુખ તરીકે કુવર દુક્ષિપતિસિદ્ધાનંતી નિમણૂક; ફાગવારાના બધા રાજાઓની ફેરીઓના છૂટકારો.
- ૧૩-૧-૩૪ : રૂ. ૧૬૦૦૦ નો ગોટાળો કરવાના આરોપસર નિઝામ અને હૈદરાબાદની પોસ્ટ ઓફિસના જનરલ પોસ્ટ માસ્ટરની મુંબઈની જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમાંથી ધરપકડ.
- ૧૪-૧-૩૪ : સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભા સમિતિના મંત્રીપદેથી શ્રી. રશી આહમદ ફિરવાઈએ આવેલા રાજનામાની બહાર આવેલી હકીકત; શ્રી. શરદચન્દ્ર બોઝે પોતાની સામેના આરોપો પુરવાર કરી આપવા માટે સરકારને કરેલું આહવાન; વેનીસમાં મુસોલિની અને એસ્ટ્રી-યન નેતા વચ્ચે શુભ મંત્રણા; સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે વરાહ પ્રાંતિક સમિતિની ૬મી સંપ્ટેમ્બરની બેઠકનું ગેરકાયદેસર કરાવેલું કામકાજ.
- ૧૫-૧-૩૪ : કલકત્તામાં શ્રી. જી. એમ. બસુના પ્રમુખપદે અત્યાચાર વિરોધક પરિવહની મળેલી બેઠક; હિંદી મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના સંયુક્ત ખત્તનથી શ્રી. મૂલરાજ કરસનદાસે તીવ્ર મતભેદના કારણે પોતાની જગ્યાનું આવેલું રાજનામું; રાહ અમાનુષાહને હિંદમાં આવવાની પરવાનગી ન મળી એવી બહાર આવેલી હકીકત; અમરેલીના ૫૦ વર્ષના ખુદાનું એક બાળા રાથેનું લગ્ન સુવકમંડળના પ્રયાસથી અટક્યાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૬-૧-૩૪ : શ્રી. શરદચન્દ્ર બોઝે હિંદી સરકારને લખેલો બહાર આવેલો પત્ર; અમદાવાદમાં કાળુપુર જિલ્લા મહાસભા સમિતિની કચેરી ખુલ્લી મૂકવાની તથા રાષ્ટ્રવૃજ્યવંદનની ડો. મંદુ-લાલ દેસાઈના હાથે થયેલી ક્રિયા; અમદાવાદમાં શુભરાત સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સમા-નવા વર્ષની કારોબારી સમિતિની થયેલી ચૂંટણી; આયર્લેન્ડમાં હુલ્લેખોરને વિખેરી નાખવા માટે પોલીસે કરેલો ગોળીબાર; સરદાર વલ્લભભાઈએ વર્ધા મુકામે મહાસભાના ગદારનગરનો નાખેલો પાયો; વરાહના સત્યાગ્રહી શ્રી. જવાનભાઈની હન્ટરોની મિલકત ૬૦૦ માં હરાજ થયાની બહાર આવેલી હકીકત; અંકલેશ્વરમાં સખ દીવીજનલ

મેનિસ્ટ્રેટ સુલેહ નળવવાનું નળાની, સરિયામ નેળનો રસ્તો બંધ થવાથી નળેલા ઝગડાના પશિણમે, ધાર્મિક ક્રિયા અથવા વરેણો કાઢવા માટે બહાર પાડેલો મનાઈ હુકમ.

૧૭-૬-૩૪ : પોતે મહારાજામાંથી નિવૃત્ત થવા હચ્છે છે તેનાં કારણે દર્શાવતું ગાંધીજીએ વર્ધામાંથી બહાર પાડેલું લાંબું નિવેદન; અમેરિકામાં વિફરેલો મિલ હડતાલનો મામલો—ન્યોર્ચિયામાં નહેરુ થયેલો લશ્કરી કાયદો—હડતાલિયો તથા સિપાઈઓ વચ્ચે રમખાણ.

૧૮-૬-૩૪ : ગાંધીજીના નિવેદનથી મુંબાઈના મહારાજાવાદીઓમાં ફેલાયેલી સનસનાટી; સરકારે અમદાવાદ યુનિસિપાલિટી પાસે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું મકાન પોતાને પાછું સોંપવાની કરેલી માગણીની બહાર આવેલી હકીકત; અલ્લાહાબાદમાં શ્રી કમલા નહેરુની ગંભીર માંદગી; ભથ્થકર આગથી અલ્લાહાબાદનું નોમગામ ભસ્મીભૂત; કાનપુરમાં ગાંધીજી સામે કાળા વાવડાનો દેખાવ કરનાર સનાતનીને રૂ. ૩૫ના દંડની થયેલી સજાની બહાર આવેલી હકીકત; રાષ્ટ્ર-સંઘમાં ૩૫ વધુમતે રોવિયેટ રશિયાનો સ્વીકાર; ચેરીફપીથી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં બોંબ વગેરે પદાર્થો દાખલ કરવા સંબંધી જર્મનીએ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની માગેલી માશી.

૧૯-૬-૩૪ : સર એસ્પોર્ન સ્મીથે ઈમ્પિરિયલ બેંકની બોર્ડની સમિતી હિંદની રીઝર્વ બેંકના પ્રથમ ગવર્નર થવાનું ગવર્નર-જનરલ-ઈન-કાઉન્સિલનું સ્વીકારેલું નિમંત્રણ; મુંબાઈમાં જુગારીઓનો પોલીસ ઉપર હુમલો તથા પોલીસનો તેમની સામે ગોળીબાર; અમદાવાદમાં શ્રી. દેવીદાસ ગાંધી તથા શ્રી. નયદામદાસ દોલતરામનું આગમન; સ્પેનમાં દારૂગોળો બનાવવાની સંપૂર્ણ લેબોરેટરીનો લાગેલો પતો—યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીની ધરપકડ; બંગાળના ગવર્નરની સ્પેશિયલ ઉપલાવી પાડવાના કાયદરા સંબંધમાં એક બંગાળી યુવકની ધરપકડ.

૨૦-૬-૩૪ : દક્ષિણ હિંદમાં એક ભેટી વ્યક્તિ પોતાને હનૂમાનનો અવતાર કહેવડાવી રચળે રચળે પોતાના પૂંછડાથી મકાનેને આગ લગાડતો હોવાની બહાર આવેલી હકીકત; વિવેનામાં સાયબાદી અળવળના સંબંધમાં ૮૦ નળાની ધરપકડ; અલ્લાહાબાદમાં શ્રી કમલા નહેરુની ચિંતાજનક સ્થિતિ; બિહાર ધરતીકંપ કુંડ બંધ કરવા સંબંધીની સરકારની નહેરુના; ગાંધીજી અને અખિલ હિંદ પછાતવર્ગ મંડળના મંત્રી મિ. થવાટે વચ્ચે હરિજનોને વડી ધારાસભામાં મોકલવા સંબંધી ખત્રચવહાર આઘ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; દક્ષિણ અમેરિકામાં ભથ્થકર ધરતીકંપથી ૩ ગામો જમીનહોસ્ત, ૬ નાં મરણ તથા ૨૦૦ પાંચત.

૨૧-૬-૩૪ : જપાનમાં ભથ્થકર વાવાઝોડાથી સંખ્યાબંધ જનનોની છુવારી—સંખ્યાબંધ મકાનો જમીનહોસ્ત—ઉચલી પડેલી ૧૦ રેલ્વે ટ્રેનો તથા ઓસાકા શહેર જળમય થઈ ગયું; બ્યારામાં મેનિસ્ટ્રેટ કામદાર નેતા મિ. પાંગારકરને હુકમબંધ માટે બે માસની કેદ અને રૂ. ૫૦ દંડ અથવા ૧૫ દિવસ વધુ કેદની કરેલી સજા; મૌ. શૌકતઅલી સાન શહેરના મતદાર મંડળમાંથી વડી ધારાસભાની બેઠક માટે ઉમેદવારી કરવા માગે છે એવી બહાર આવેલી હકીકત.

૨૨-૬-૩૪ : હિંદમાંની ત્રણ બ્રિટિશ શિપિંગ કંપનીઓના માલિકો અને સિધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની વતી મિ. પાડવંદ હીરાવંદ વચ્ચે ચાલેલી મંત્રણાના પરિણામે સિધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીને લાભકારક કારર થયાની બહાર આવેલી હકીકત; રેસાદાસની પાસે મેસફોર્ડ કોલિયરીમાં એકાએક થડાકે થતાં ૧૦૦ માણસોનાં મરણ; જપાનમાં વાવાઝોડાથી ૨૩૫૦ મરણ રૂળી ગયાના, ૧૬૬૧ મરણ થયાના, ૫૪૧૪ ને હાન થયાના તથા ૫૬૨ ગ્રમ થયાના બહાર આવેલા સમાચાર; કલકત્તામાં ફાટી નીકળેલા બળવાને તથા ૧૫૦૦૦ માણસોની ધરપકડ થયાની તથા બોંબ દારૂગોળાની ત્રણ થતાં ૫૫૦ મકાનો નાશ પામ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; ગાયની કતલ સામેના વિરોધ તરીકે

ભદ્રાબાદમાં પટેલી હડતાલ; જર્મની, હોલેન્ડ અને સરંધાનો વચ્ચે સમાધાની થયાની ખહાર આવેલી વીગત.

૨૩-૬-૩૪ : તબિયતના કારણે સમતની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં વેલોર જેલમાંથી શ્રી કમલાદેવી મદ્યોપાધ્યાયનો છૂટકારો; બેલગમ બિહારના મંજરી ગામ પાસે કૃષ્ણા નદીમાં હોડી ફેંપી ગયાની હોનારતને અંગે પૂનાના ૫૦૦ માણસોનાં મૃત્યુ થયાની ખહાર આવેલી હકીકત; સાળમતી નદીએ ત્રણના લીધેલા બોગ; પં. જવાહરલાલે અલ્લાહાબાદના આનંદભુવનમાં શ્રી કમલા નહેરુની લીધેલી મુલાકાત; અમેરિકામાં કામદારોનાં મંડળ યુનાઈટેડ ટેક્સ્ટાઈલ તથા આગેવાનોએ હડતાલનો અંત લાવી કામે ચડી જવા માટે સૂચના કરતું ખહાર પાડેલું નિવેદન; અમદાવાદમાં શુભરાતના રાત્રીયાની કાર્યકરોની મળેલી રાજાએ નાતાલની રત્નઓમાં શુભરાત રાત્રીયાન પ્રેત પરિવર્તનું પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમાં બરવાનો પસાર કરેલો ઠરાવ; જાપાન અને રશિયા વચ્ચેના હથેલીની સમાધાની વિષે ખહાર આવેલી વીગત; જલ્લાલપુર તાલુકાના કોરટ ગામમાં પાતરાંમાં સાપ બફાઈ જવાથી એક આખા કુટુંબનું મરણ થયાની ખહાર આવેલી હકીકત; નંજમલખમ (મદ્રાસ)માં દ્રોપદી અમ્માના તહેવારોને લગતી આગિ ઉપર આવવાની વિભિ દરમિયાન છ માણસો દાહ્યાની તથા બેનાં મરણ થયાની ખહાર આવેલી હકીકત.

૨૪-૬-૩૪ : અણે-કેલકર કરાર જેની રૂઝમે ડેમોક્રેટીક પક્ષે વડી ધારાસભા માટેની આગામી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ખહાર પાડવા નહિ એવું કબૂલ કરવામાં આવ્યું હતું તેને રદ કરવાનો ડેમોક્રેટીક કોએસ પક્ષની કારોબારી કમિટીનો નિર્ણય; શીવકર બોંબ કેસના ચૂકાદામાં હાવરાના મેજિસ્ટ્રેટ બેને પાંચ વર્ષની તથા એકને છ વર્ષની સજાત કેદની કરેલી સન્ન; દાદ્યામમાં એક દોષણે શિંગડાવાળા વિચિત્ર બાળકને જન્મ આપ્યાની ખહાર આવેલી હકીકત; રતલામમાં બે રાજદ્રોહીઓની ધરપકડ થયાની ખહાર આવેલી હકીકત; શ્રી કમલા નહેરુની માંદગીના કારણે શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુને મુક્ત કરવા સંબંધી સીમલા અને નૈનીતાલ વચ્ચે ચાલેલા સંદેશાની ખહાર આવેલી હકીકત; ફગવારમાં કપૂરથલાના શાસનવિરોધમાં અનશન કરતાં શુકતુરી નામના ૬૦ વર્ષના સત્યાગ્રહીનું અવસાન—સત્યાગ્રહમાં રાજ પામેલા હિંદુ શિખ નેતાઓને કાળા પાણીની રાજ થયાની ખહાર આવેલી હકીકત; “લોટર”ના તંત્રી મિ. સી. વાય. ચિંતામણિને તેમાં પ્રગટ થયેલા ફટલાક લેખો માટે અલ્લાહાબાદની વડી અદાલત તરફથી મળેલી નોટીસ; ૧૭ પ્રાંતિક સમિતિઓએ આવતી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને ચૂંટવાની કરેલી ભલામણની ખહાર આવેલી હકીકત; સરદાર વલ્લભભાઈ અમદાવાદમાં આવવાના હોવાથી તેમના સ્વાગત માટે અમદાવાદમાં રાર થયેલી તૈયારીઓની ખહાર આવેલી વીગત; વીર-ભૂમ રાજદ્રોહ કેસમાં ૨ જાણે ૧૨ વર્ષ સુધી દેશનિકાલની, ૧ જાણે ૧૦ વર્ષ સુધી સજાત કેદની, ૧ ને ૭ વર્ષની સજાત કેદની, ૫ ને ૬ વર્ષની સજાત કેદની તથા ૮ જાણે ૪૫ વર્ષની સજાત કેદની થયેલી સન્ન; અમદાવાદમાં ૧૦૫ રાટોડિયાની ધરપકડ.

૨૫-૬-૩૪ : મિ. ગિરધારીલાલ અમરવાલે એક પ્રતજન તરીકે અલ્લાહાબાદની અદાલતમાં પં. જવાહરલાલ નહેરુને તાત્કાલિક છાડી દેવા સંબંધમાં રજૂ કરેલી અરજ; વર્ધામાં ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ તથા બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વચ્ચે મસલત; કામદારોના કાર્યકર્તા કોમરેડ હરિપ્રસાદ દેસાઈનો સાળમતી જેલમાંથી છૂટકારો; મધ્ય પ્રાંતના ઉમેદવારો સંબંધમાં મહાસભાની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના સામાન્ય મંત્રી શ્રી. બૂલાભાઈનું નિવેદન; હિંદ અધ્યાન સરહદને મંજરી મળ્યાની તથા બ્રિટીશ હિંદ અને અધ્યાન સરહદો વચ્ચે ચાલીઓની આપલે થયાની ખહાર આવેલી હકીકત.

ક્ર પ્ર સ્થા ન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

આસો : ૧૯૬૭

સાગર ને સ્વાતિ

ઉછળે મહેરામણ હાથે ઉછાળતો
અન્તર તેનું આજ હેલે અડચું,
ઉરને અંધાર તેને આંખે ઉગાડતું
સ્વાતિનું આભથી અમૃત ઝર્યું !

નાચે મહેરામણ, હેલે ચડે નીર
માછીડો કોક આજ બહાણે ચડે,
સપનાં સાગરનાં વીણી વીણી તે
હીરા માણેકથી તેને મટે !

ઉરને મહેરામણ મારે ચે કોક દી
સ્વાતિનાં નીરનાં સપનાં હતાં,
આધા પડ્યા પણુ જગના કિનારા
માછીને કોક નહિ નજરે ચડ્યાં !

ઉછળે મહેરામણ, ઉછળે અશાન્ત ઉર
આધા એ તીર કદી જોવા નહિ ? !
સપનાં મૂલવતો ગેખી માછી કે
મારો હશે અહીં જગમાં કહી ?

સ્નેહરશ્મિ

કયાં છે ભાઈબીજ ?

હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જેવી હોવી જોઈએ તેવી નથી. આટલાટલા વર્ષો ચર્ચા ચાલી છે, ધણાં કુટુંબોમાં ફેરફાર થયો છે, લોકમતમાં પણ ઘણો ફેર પડ્યો છે; છતાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આજે સંતોષકારક છે એમ ન કહી શકાય. પરિસ્થિતિના દબાણથી લાચાર થયાં વગર જીવનમાં કરો ફેરફાર કરવો નહિ એ જાતની સુમૂર્તિ જડતા સમાજ છોડે નહિ ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની.

આ સ્થિતિ એટલે શું ? આ સ્થિતિ એટલે સ્વભાવનું પારતંત્ર્ય, હૃદયની દુર્બળતા, અને સામાજિક ઉન્નતિનાં શ્રેષ્ઠ તરવો વિષેની નાસ્તિકતા. ચાલતી પરિસ્થિતિથી અકળાયેલું મન પ્રસન્નતા મેળવવા હિંદુ આદર્શના વૈલવકાળનાં ચિત્રો દૃષ્ટિ સન્મુખ જિભાં કરવાને મથે છે, અને એ વ્યાપારમાં આપણને અત્યાર સુધી નિરાશ થવું પડ્યું નથી. મદાલસા, મેનાવતી, સુમિત્રા, વિદુલા કે જીમ્નાર્થ જેવી આદર્શ માતાઓ આપણે ત્યાં છે. આદર્શ પત્નીની ખાખતમાં તો હિંદુસ્તાન દુનિયાના તમામ દેશને મોખરે હમેશાં રહેવાનું. સીતા, સાવિત્રીથી એમની નામાવલિ શરૂ કરવી સહેલી છે, પણ એ નામાવલિનો અંત કયાં ?

આદર્શ માતા અને આદર્શ પત્નીના દાખલાઓ આપણી પાસે ઢગલાબંધ છે, પણ આદર્શ અલ્પચારિણીઓ વિષે તેમ ન કહી શકાય. પ્રાચીન કલ્પમાં નારીને ઉપવીત અપાતું એવાં થોડાંક વચનો સુલભા, ગાર્ગી, શંખરી અને આત્રેયી (?) એટલા જ લોકવિશ્રુત દાખલાઓ છે. વેદવતી, ધતત્રતા, વડવા, શુતાવતી વગેરે નામો તો નામો જ રહ્યાં છે. મોક્ષ એ જ પરમ પુરુષાર્થ માનનાર અલ્પચારિણી સ્ત્રીઓના આટલા ઝોછા દાખલા હોય એ સ્થિતિ શોભારૂપ નથી.

સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય પણ ન્યાં કખૂલેલું નથી ત્યાં પારલૌકિક સ્વાતંત્ર્ય એટલે કે મોક્ષ વિષે ઉત્સાહ કાણુ ધરાવે ? હિંદુ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને મુસલમાની ધર્મમાં પરલોક-પ્રાપ્તિની ખાખતમાં સ્ત્રીઓની શક્તિ વિષે ઓછીવત્તી શંકા જ બતાવેલી છે. આર્ય આર્નલ્ડ બુદ્ધ ભગવાનને સીધેસીધા પ્રશ્નો જવારે પૂછ્યા ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને આખરે કખૂલ કર્યું: 'નિર્વાણ મેળવવું એ સ્ત્રીઓને માટે અશક્ય નથી.' આ પ્રસંગ વિષે કુમારસ્વામી જેવા આધુનિક સંસ્કારી પુરુષ પણ આપણને પૂછે છે કે શું એ વાત સાચી નથી કે દુનિયાદારીની વૃત્તિ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે છે ? અંકિમચંદ્ર પણ 'આનંદમઠ'માં અરુપ્ટ રીતે સૂચવે છે કે મોક્ષધર્મ સાથે સ્ત્રીઓને હાડવેર છે.

આવી ન્યાં માન્યતા હોય ત્યાં આદર્શ અલ્પચારિણીઓનો ફાલ ઝોછો જ રહેવાનો ને ! અને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ ન્યાં મોળી હોય ત્યાં અલ્પચર્ય જેવી કઠિન દીક્ષા લેવાનું કોને સૂઝે ? (ચિદિચ્છંતો વ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ.)

તેડપિ ચાન્તિ પરાં ગતિમ્ એમ કહી ગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણે શૂદ્રો માથે સ્ત્રીઓને પણ આશ્વાસન આપ્યું. પણ ભગવાને કોઈ આદર્શ અલ્પચારિણી કેળવી હોય તો પુરાણકારોએ એની નોંધ લીધી નથી.

વીરમાતા, વીરાંગના, વીરકન્યા એવા બહાદુરીના આદર્શો આપણે ત્યાં પૂરતા નથી, તો ચે ધણા છે. જીતેજીવંતામાં એકલી દ્રૌપદી અને ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ આપણી વ્યાજળ હોય તો ચે આપણા સમાજનું મુખ ઉજળવળ કરવા માટે બસ છે.

આદર્શોના પ્રકારમાં એક જાણુ માત્ર આપણને અતિશય સાધ્યા વિના ન રહે એવી છે. ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, મોટા મોટા સંઘો અને અવિભક્ત કુટુંબો, ગમે તેનું વર્ણન વાંચો અને આદર્શો તપાસો. આપણે ત્યાં આદર્શ ભાઈબહેનનાં ચિત્રો નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. શ્રી ભગવાને સુભદ્રા કરતાં પણ દ્રૌપદીનું વીરાપણું વધારે દર્શ્ય એ એક ઉર્જવળ દષ્ટાંત છોડી દઈએ તો બાકી શું રહ્યું ? મહેન્દ્ર અને સંધમિત્રા એમને આદર્શ શ્રિશંકરી કહી શકીએ, પણ એમણે કંઈ આદર્શ અંધુભગિનીનો દાખલો બેસાડ્યો છે એમ ન કહી શકાય. આદર્શ અંધુભગિનીનો વિચાર કરતાં ભગમજા સાથે એમનું રમરણ નથી થતું. આજ અને આપે કવિ વાલ્મીકિને પણ માનવી જીવનના બધા સંઘર્ષો સૂઝ્યા, પણ એક ભાઈ-બહેનનો આદર્શ ચિતરવાનું સૂઝ્યું નહિ. અરે, પેલી ગિયારી શાન્તાનો પણ ઉપયોગ કરતાં ન આવ્યો. પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં અંધુભગિનીનો આદર્શ રૂઢ થયેલો કયાંયે બેવામાં નથી આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ કલ્પિત સાહિત્યમાં પણ આપણા કવિઓએ ભાઈબહેનનો ઉર્જવળ આદર્શ ચિતરવામાં પોતાની પ્રતિભાનો ઉન્નય કયાંયે બનાવ્યો નથી. સમ્રાટ શ્રીહર્ષ એની બહેન રાજ્યશ્રીને છોડવવા જંગલમાં દોડ્યો છે એ પ્રેમજન પ્રસંગ અન્ય દેશના કવિઓના હાથમાં આવત તો કાણુ જાણે એને લઈને એમણે કેટલાંય અમર કાવ્યો લખ્યાં હોત !

આપણા કવિઓએ આ અક્ષમ્ય પ્રમાદ શા કારણે કર્યો હશે ? જેને ભાઈ નથી એવી કન્યા જોડે પરણવું પણ ન જોઈએ, એમ કહેનાર આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ ભાઈબહેનના સંબંધ પાછળ પોતાની ધર્મશુદ્ધિ દાવવી નથી. આનું કારણ શું હશે ? આશ્ચર્યવાદ ? છોકરી આદર્શ વરસની થાય તે પહેલાં જ પરણીને સાસરે જાય, પછી ભાઈબહેનના સંબંધના વિકાસને અવકાશ કયાંથી રહે ? પણ આપણે ત્યાં પહેલેથી કાંઈ આશ્ચર્યવાદ યતો નહોતો. વેદમાં યમયમી એ પ્રખ્યાત યમકનો કાવ્યમય ઉલ્લેખ છે. યમ મરી ગયો અને યમીનાં આંસુ કેમે ખૂટે નહિ. બધા દેવોએ યમીને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એનું સાંત્વન થાય નહિ. અંતે દેવોએ રાત્રિ નિર્માણ કરી. રાત્રિ વીતી અને યમી ભાઈના મરણનું દુઃખ કાંઈક વિસરી. એ રાત્રિ પછી જ આજ અને કાલ એવા બેદ શરૂ થયો. તે પહેલાં હમેશાં આજ જ રહેતી.

વેદોએ યમયમીનો અંધુભગિનીનો પ્રેમ તો સરસ વર્ણવ્યો, પણ તેમણે એ રૂપક સાવ ચૂંચી નાખ્યું છે. સંભવ છે કે એ કારણે આપણા કવિઓ જો એકવાર વિરસ થયા તે પછી એમને ભાઈબહેનનો કાવ્યમય અને આધ્યાત્મિક સંબંધ ચિતરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહ્યો. કવ્ય અને કેવલાનીના સંબંધમાં પણ મામલો એમ જ વણસી ગયો. અને કવિઓ ભાઈ-બહેનના પવિત્ર સંબંધ વિષે નારિતક થયા હશે. યુગો થયાં ભારતવાસીઓ દરવેળે ભાઈબીજનો તહેવાર ઉજવતા આવ્યા છે, છતાં એકે કવિને ભાઈબહેનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપી મહાકાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું નથી.

નિરાશ થયેલું મન જ્યારે હતાશ દષ્ટિ લોકસાહિત્ય તરફ ફેરે છે ત્યારે તે આનંદ-શ્રવ્યથી ભીની થાય છે. ભાઈબહેનનો સંબંધ અનાદિ છે, હૃદયસંકળ છે, સાર્વભૌમ છે. લોકહૃદય એને કેમ જૂલે ? લોકગીતોમાં અને લોકવાનગીમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ભાઈબહેનના મીઠા સંબંધનાં સંભારણાં વેરાયેલાં છે. ભવિષ્યનો સામાજિક આદર્શ ધડનારા આજના કવિઓ ! આ અણખેડેલા ક્ષેત્ર તરફ દષ્ટિ નાખો, અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના આ એકમાત્ર નિર્વિકારી, નિષ્કામ અને સમાન સંબંધને ચિતરવામાં તમારું સક્રિયપણ પરચો.

હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

દુનિયાનો સોનાનો સંગ્રહ

૬. સ. ૧૯૩૦ માં સિવરપૂલના એક રૂના દલાલની પેઢીએ અમેરિકાના ટેક્સાસના રૂબરૂના પ્રમુખ ઉપર નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો હતો:

“આ મોસમમાં અમે અમેરિકન રૂ ઝાંઝું ખરીદી શકીએ તેમ લાગતું નથી. બીજા દેશોની સરખામણીમાં એ રૂ અમને મોંઘું પડે છે. આ ઉપરાંત જે દેશો અમારો માલ મંગાવતા હોય તેવા દેશો સાથે વેપાર કરવો એ અમારા દેશને વિશેષ લાભકર્તા છે. અમારા મત પ્રમાણે અમેરિકાએ દુનિયાના અર્ધા ઉપરાંત લાગના સોનાને પોતાની મધ્યસ્થ શરાણી સંસ્થામાં ગ્રંથરી રાખીને ચાલુ દેશપરદેશના વેપારી વહેવારને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, અને તેથી દરેક દેશમાં ભાવો ગગડી ગયા છે એટલું જ નહિ પણ કાચા માલ અને તૈયાર માલની દેશપરદેશની આપલે પણ અટકી પડી છે. અમે હવે એવી રીતે વધુ સોનું સંગ્રહિત થાય એ સાંખી શકીએ તેમ નથી, અને તેથી જે દેશો અમારી સાથે માલની ટ્રેડથી આપલે કરે તેની સાથે જ અમારો વેપાર ખિલવવો વાજબી ધારીએ છીએ.

“કાચો માલ અને બીજા આયાતો પેટે તૈયાર માલની નિકાસ ઉપર જ અમારા દેશનો આધાર છે. બીજા કોઈ રીતે અમે અમારી આટલી મોટી વસ્તીને નભાવી ન શકીએ.

“અમારી એવી માન્યતા છે કે વેપારઉદ્યોગની હમણાંની મુશ્કેલીઓનું મૂળ કારણ કુદરતી રીતે ચાલતા વેપારના વહેણમાં સરકારની દખલગીરી છે.”

ઉપર જણાવેલા પત્રના ફકરા ઉપરથી હાલના વેપારઉદ્યોગની સ્થિતિનો ચોક્કસ ખ્યાલ થઈને, પણ આથી શક્ય છે, એ કે ક્યારેક ૧૯૨૯માં જાણ્યો છે, તે છતાં પણ તે હાલના સંજોગો વર્ણવી રહ્યો છે. અમેરિકા એ આફ્રીકોના છનકાર કરે છે અને જણાવે છે કે જૂન ૧૯૧૪ થી જૂન ૧૯૨૯ સુધીમાં એનો સોનાનો જથ્થો ૨,૪૩,૩૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલો વધ્યો, ત્યારે બેકોએ એ દરમિયાન વેપારને ૩૭,૬૮,૫૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલી વધુ આંટની સગવડ આપી. આવા આંકડા બતાવી અમેરિકા એમ પુરવાર કરવા માગે છે કે એક ડોલર જેટલું સોનું અનામતમાં વધવાથી વેપારને ૧૫૬ ડોલર જેટલી વધારે આંટની સગવડ મળે છે; આથી કરીને અનામત સોનાનો જથ્થો વધવાથી ભાવો ઘટવાનો નહિ પણ વધવાનો સંભવ છે. ૧૯૩૦માં ગમે તે સ્થિતિ હોય પણ વેપારઉદ્યોગની મંદી તો આજ સુધી પણ ચાલુ જ છે. ૧૯૩૦માં પણ જે દેશોમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો તે દેશોમાં ભાવો વધ્યા જ છે એવું કાંઈ નથી.

ઉપરના કથનને પૂર્તિ કરવાને માટે જ લુદાલુદા દેશની સોનાની અનામત જમાના આંકડાઓ ૧૯૧૨ અને ૧૯૩૦ના નીચે આપ્યા છે અને તે દરેક દશ લાખ ડોલરના આંકમાં છે:—

	ડિસેમ્બર	જૂન
	૧૯૧૨	૧૯૩૦
ગ્રેટ બ્રિટન	૩૯૫	૭૬૮
ફ્રાન્સ	૬૧૬	૧૭૨૭
જર્મની	૨૧૩	૬૨૪
અમેરિકા	૧૪૬૫	૪૧૭૮
જાપાન	૧૨૬	૪૩૪
હિંદુસ્તાન	૧૨૪	૧૨૮

ઉપરના આંકડાઓને આધારે ૧૯૧૨થી તે ૧૯૩૦ સુધી એ છઠ્ઠે દેશોમાં વધેલી સોનાની અનામતના ટકા અને ૧૯૧૩માં ૧૦૦નો આંક મૂકી ચીન્નેના ભાવને હિસાબે ૧૯૩૦માં એ ચીન્નેનો સરેરાશ ભાવ એવો એક કોડો આપણે તૈયાર કરીએ.

દેશ	૧૯૧૨થી ૧૯૩૦ સુધી સોનાની અનામતના વધેલા ટકા.	ચીન્નેની કિંમતને સરેરાશ આંક ૧૯૩૦ (Price Index)
ગ્રેટ બ્રિટન	૬૪૦૪	૧૦૬
ફ્રાન્સ	૧૭૯	૫૫૪
જર્મની	૧૬૨૦૬	૧૨૪૦૬
અમેરિકા	૧૭૬૦૪	૧૩૩૦૮
જાપાન	૨૩૬૦૪	૧૩૬૦૮
હિંદુસ્તાન	૩૦૨	૧૧૬

ઉપરના આંકડાની સરખામણી કરતી વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે ચીન્નેની કિંમતનો આંક એકસોના આંકના ઉપરથી ઘડાયેલો છે, જ્યારે અનામતનો આંક એ સેકડો ટકાનો ફરકાર બતાવે છે. દાખલા તરીકે, ચીન્નેની કિંમતનો ૧૫૦નો આંક એટલે કિંમતમાં ૫૦ ટકાનો વધારો બતાવે છે, જ્યારે એટલો જ આંક ૧૫૦ સોનાની અનામતનો હોય તો તે તેટલા ટકા અનામત સોનું વધું એમ બતાવે છે. ઉપરના કોડા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ફ્રાન્સને બાદ કરતાં સોનાની અનામતના વધારાએ ચીન્નેની કિંમતમાં વધારો કર્યો છે, પણ અનામતનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેતાં તે વધારો ઘણો જૂન જ છે, જ્યારે ફ્રાન્સમાં કિંમતનો વધારો થયો તેનું એવું કારણ આપી શકાય કે એ દેશે પોતાનું ચલણ લગાઈ પહેલાંના કરતાં બહુ ઓછા ભાવે રચાઈ રહ્યું છે.

૧૯૩૦ સુધીના સોનાની અનામતના આંકડાઓ આપણે અત્યાર સુધી જોયા. હવે ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધીનો સમય લાખીશું અને તે માટે જુલાઈના ૧૪ દેશોની મધ્યસ્થ શરારી સંસ્થાઓમાં સોનાની અનામતના આંકડાઓ દરેક દશ લાખ પાઉન્ડમાં નીચે આપીએ છીએ:

દેશ	૧૯૩૧ જાન્યુઆરી	૧૯૩૨ જાન્યુઆરી	૧૯૩૩ જાન્યુઆરી	૧૯૩૪ જાન્યુઆરી
અમેરિકા	૬૦૪.૩	૬૧૩.૯	૬૪૭	૭૩૩.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨.૬	૫૫૪.૪	૬૬૮.૪	૬૨૦.૭
ઇંગ્લેન્ડ	૧૪૫.૯	૧૨૦.૭	૧૧૯.૮	૧૯૦.૭
સ્પેન	૯૬.૭	૮૯.૧	૮૯.૬	૮૯.૭
બેલ્જિયમ	૩૯.૨	૭૨.૮	૭૪.૨	૭૮.૫
નેધરલેન્ડ્સ	૩૫.૨	૭૩.૩	૮૫.૩	૭૬.૩
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૨૮.૪	૯૩.૧	૯૮	૭૬.૨
ઈટલી	૫૭.૩	૬૦.૧	૬૩.૨	૭૬.૭
જાપાન	૮૫.૪	૪૮.૧	૪૩.૫	૪૩.૫
આસ્ટ્રેલિયા	૮૪.૫	૫૧.૮	૫૧.	૫૦.
જર્મની	૧૦૮.૫	૪૮.૨	૩૯.૫	૧૮.૪
સ્વીડન	૧૩.૩	૧૧.૩	૧૧.૩	૧૪.૨
પોલેન્ડ	૧૩.	૧૩.૮	૧૧.૬	૧૧
ઑક્ટાલોવેકિયા	૯.૪	૧૦	૧૦.૪	૧૦.૪
કુલે	૧૭૫૩.૯	૧૮૬૧.૪	૨૦૧૩.૫	૨૦૯૨.૬

ઉપરના ક્રમાં ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સ્પેન, જાપાન, આસ્ટ્રેલિયા અને જર્મનીની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓમાં સોનાની અનામતમાં ઘટાડો થયો છે, જ્યારે સ્વીડન, પોલેન્ડ અને ઑક્ટાલોવેકિયામાં અનામતમાં ઝાણવા જેવો ફરફાર થયો નથી. બ્રાઝિલના બીજા દેશોની સોનાની અનામતમાં મોટો વધારો જ થયો છે. ૧૪ દેશોના ૨૦,૯૨૬ લાખ પાઉન્ડના કુલે સોનામાંથી ફ્રેંચ પણ વધારે સોનું અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓએ સંગ્રહી રાખ્યું છે, જ્યારે અમેરિકા અને ફ્રાન્સે બે વચ્ચે ફ્રેંચ પણ વધારે સોનું સંગ્રહ્યું છે. બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ્સ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને ઈટલીના જથ્થો પણ વધ્યો છે. લેણદાર દેશો એટલે નાણું ધીરનારા દેશોએ સોનું વધાર્યું છે, જ્યારે લેણદાર દેશોએ સોનું યુગ્મવ્યું છે. આનું કારણ શું? લેણદાર દેશોનું દેવું, ખાનગી આસામીઓ તેમ જ સરકારને પરદેશમાંથી નાણું ઉછીનું લેવાની પડેલી ફરજને લઈને વધ્યું અને તેથી એવા દેશોને વાર્ષિક ભરણું લેણદાર દેશને ભરવાનું વધ્યું; બીજું, પરદેશોમાં લીધેલાં નાણાં પોટે દેશમાં નિકાસ કરતાં આયાત વધારે થઈ; ત્રીજું, લેણદાર દેશોમાં સરકારની નીતિને લઈને ચીજોના ભાવો ઊંચા ટકાવી રાખવામાં આવ્યા, જ્યારે લેણદાર દેશોની પેદાશના ભાવો ઘણા જ ઊતરી જવા પામ્યા. આથી દેશોને પોતાની આયાતનિકાસના ભાવમાં પડેલો ફરક તેમ જ દેવાનું વ્યાજ બને ભરપાઈ કરવાનાં રહ્યાં. આ બેમાંથી એક જ રીતે થઈ શકે એમ હતું: કાં તો, બીજી વધારે રકમનું દેવું કરે યા તો તે દેશો તરફ પોતાના સોનાની નિકાસ કરે. લેણદાર દેશોએ સોનાની નિકાસ કરી અને તેથી અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો અને આંટ સંક્રાંચાઈ અને બધી જગતે વેપાર મંદો પડી ગયો. લેણદાર દેશોએ પોતાની આયાત ઘટાડી, જેને લઈને જે દેશોએ

નાણું ધીરેધી તેનો પરદેશનો વેપાર તેમ જ ઉદ્યોગોને ધોડા પહોંચ્યો. કારણ, દેલુદાર દેશોએ એમનો માલ લીધો નહિ. આ પ્રમાણે વેપારની મંદીનું ચક્કર ફર્યા જ કરશે, ત્યાં સુધી લેણુદાર દેશો પોતાનો માલ વેચવાનું અને બીજા દેશોમાંથી આયાત અટકાવવાનું દબાણ ચાલુ રાખશે. અમેરિકાએ ભાવો વધારવાને કરેલી અધાગ મહેનત છતાં આખી દુનિયાના ભાવો તુરંતમાં સુધરે એમ આજે તો દેખાતું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના મુત્સદ્દી જનરલ સ્મટસે એવા અર્થનું કહ્યું છે કે જો દુનિયામાં સોનાનો જથ્થો વધે તો ચીજોના ભાવો એની મેજે જ વધે. આ કથન ખોટું છે એમ પુરવાર કરવાને નીચેનો કાઠો આપ્યો છે, જેથી જણાશે કે સોનાની અનામત ઓછી થતાં ભાવો વધ્યા છે અને સોનું વધતારા ભાવો ઘટ્યા છે.

	સોનાની અનામત	ભાવોનો આંક	સોનાની અનામત	ભાવોનો આંક	સોનાની અનામત	ભાવોનો આંક	સોનાની અનામત	ભાવોનો આંક
દેશ	લાખ	૧૯૩૧		૧૯૩૨		૧૯૩૩		૧૯૩૪
	પાઉન્ડ							
અમેરિકા	૬૦૪૩	૧૦૪.૬	૬૧૩૯	૯૨.૮	૬૪૭૦	૯૪.૫	૭૩૩૩	૧૦૩.૪
ઇંગ્લંડ	૧૪૫૯	૮૯.૩	૧૨૦૭	૮૬.૧	૧૧૯૮	૮૬.૯	૧૯૦૭	૯૦.૪
જાપાન	૮૫૪	૧૧૫.૬	૪૮૧	૧૨૧.૭	૪૩૫	૧૩૫.૬	૪૩૫	૧૩૨.૬
જર્મની	૧૦૮૫	૧૧૦.૯	૪૮૨	૯૬.૫	૩૯૫	૯૩.૩	૧૮૪	૯૬.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨૬	૫૦૨	૫૫૪૪	૪૨૭	૬૬૮૪	૩૯.૮	૬૨૦૭	૪૦.૫

ઉપરના કાઠા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જાપાનની સોનાની અનામત ૧૯૩૧માં ૮૫૪ લાખ પાઉન્ડ પરથી ધીરે ૧૯૩૪માં ૪૩૫ લાખ પાઉન્ડ થઈ; ન્યારે ભાવોનો આંક ૧૧૫.૬ થી વધીને ૧૩૨.૬ એ જ સમયમાં થયો. ફ્રાન્સમાં સોનાની અનામત ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ૪૩૨૬ લાખ પાઉન્ડ હતી તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ૬૨૦૭ લાખ પાઉન્ડ થઈ; ન્યારે ભાવોનો આંક ૫૦૨ થી ધીરે ૪૦૫ એ જ સમયમાં થયો. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો છે, પણ ભાવો તે દરમિયાન સ્થિર રહ્યા છે એમ કહી શકાય; ન્યારે જર્મનીમાં સોનાનો જથ્થો ઘણો જ ઘટ્યો છે, પણ તેના પ્રમાણમાં ભાવના આંકનો ઘટાડો ઘણો જ જૂજ છે. સોનાના જથ્થાના વધારાથી ભાવ વધે છે એ હમેશા સાચું નથી. એટલું પુરવાર કરવાને ઉપર જણાવેલ બીના પૂરતી છે.

દુનિયાના અગત્યના દેશોની સોનાની સ્થિતિની ચર્ચા ઉપર કરી છે. કેવે આપણે ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધીની હિંદની સ્થિતિ ઉપર ચર્ચા કરીએ:

સાલ	સોનાની અનામત-લાખ રૂપિયામાં	ભાવોનો આંક
૧૯૩૧	૪૪૪૦	૯૬
૧૯૩૨	૪૪૪૦	૯૧
૧૯૩૩	૪૪૪૦	૮૭
૧૯૩૪	૪૪૪૦	૮૯

ઉપરના કાઠા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે હિંદી સરકારની સોનાની અનામત રૂ. ૪૪૪૦ લાખ ઉપર સ્થાયી રહી છે, ન્યારે ભાવોનો આંક ૯૬ થી ધીરે ૮૯ થયો છે. ૧૯૩૪ માં ભાવના આંકમાં થયેલો થોડો સુધારો પણ અમેરિકાએ અકુદરતી રીતે વધારેલા ભાવોને આભારી છે. ન્યારે દુનિયાના બધા જ દેશો એકેએક તોલો સોનું હાથ કરવામાં

દેશ	૧૯૩૧ ગન-ચુઆરી	૧૯૩૨ ગન-ચુઆરી	૧૯૩૩ ગન-ચુઆરી	૧૯૩૪ ગન-ચુઆરી
અમેરિકા	૬૦૪.૩	૬૧૩.૯	૬૪૭	૭૩૩.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨.૬	૫૫૪.૪	૬૬૮.૪	૬૨૦.૭
ઇંગ્લેન્ડ	૧૪૫.૯	૧૨૦.૭	૧૧૯.૮	૧૯૦.૭
સ્પેન	૯૬.૭	૮૯.૧	૮૯.૬	૮૯.૭
બેલ્જિયમ	૩૯.૨	૭૨.૮	૭૪.૨	૭૮.૫
નેધરલેન્ડ્ઝ	૩૫.૨	૭૩.૨	૮૫.૩	૭૬.૩
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૨૮.૪	૯૩.૧	૯૮	૭૬.૨
ઈટલી	૫૭.૩	૬૦.૧	૬૩.૨	૭૬.૭
જાપાન	૮૫.૪	૪૮.૧	૪૩.૫	૪૩.૫
આરજેન્ટાઈન	૮૪.૫	૫૧.૮	૫૧.	૫૦.
જર્મની	૧૦૮.૫	૪૮.૨	૩૯.૫	૧૮.૪
સ્વીડન	૧૩.૩	૧૧.૩	૧૧.૩	૧૪.૨
પોલેન્ડ	૧૩.	૧૩.૮	૧૧.૬	૧૧
ઑક્ટરલોવેક્રિયા	૯.૪	૧૦	૧૦.૪	૧૦.૪
કુલે	૧૭૫૩.૯	૧૮૬૧.૪	૨૦૧૩.૫	૨૦૬૨.૬

ઉપરના ક્રોડા ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સ્પેન, જાપાન, આરજેન્ટાઈન અને જર્મનીની મધ્યસ્થ શરાશી સંસ્થાઓમાં સોનાની અનામતમાં ઘટાડો થયો છે, જ્યારે સ્વીડન, પોલેન્ડ અને ઑક્ટરલોવેક્રિયામાં અનામતમાં જાણુવા જેવો ફેરફાર થયો નથી. બ્રાઝીના બીજા દેશોની સોનાની અનામતમાં મોટો વધારો જ થયો છે. ૧૪ દેશોના ૨૦,૯૨૬ લાખ પાઉન્ડના કુલે સોનામાંથી ફે થી પણ વધારે સોનું અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરાશી સંસ્થાઓએ સંગ્રહી રાખ્યું છે, જ્યારે અમેરિકા અને ફ્રાન્સે બે વચ્ચે ફે થી પણ વધારે સોનું સંગ્રહ્યું છે. બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ્ઝ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને ઈટલીનો જથ્થો પણ વધ્યો છે. લેણુદાર દેશો એટલે નાણું ધીરનારા દેશોએ સોનું વધાર્યું છે, જ્યારે દેણુદાર દેશોએ સોનું ગુમાવ્યું છે. આનું કારણ શું ? દેણુદાર દેશોનું દેવું, ખાનગી આસામીઓ તેમ જ સરકારને પરદેશમાંથી નાણું ઉછીનું લેવાની પરેલી ફરજને લઈને વધ્યું અને તેથી એવા દેશોને વાર્ષિક ભરણું લેણુદાર દેશને ભરવાનું વધ્યું; બીજું, પરદેશોમાં લીધેલાં નાણાં પોટ દેશમાં નિકાસ કરતાં આયાત વધારે થઈ; ત્રીજું, લેણુદાર દેશોમાં સરકારની નીતિને લઈને ચીન્નેતા ભાવો ઊંચા ટકાવી રાખવામાં આવ્યા, જ્યારે દેણુદાર દેશોની પેદાશના ભાવો ઘણા જ ગંભીર જવા પામ્યા. આથી દેશોને પોતાની આયાતનિકાસના ભાવમાં પરેસો ફરક તેમ જ દેવાનું બાજબી ભરવામાં ફરક રહ્યો. આ બેમાંથી એક જ રીતે થઈ શકે એમ હતું: કાં તો, બીજા વધારે રકમનું દેવું કરે યા તો તે દેશો તરફ પોતાના સોનાની નિકાસ કરે. દેણુદાર દેશોએ સોનાની નિકાસ કરી અને તેથી અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરાશી સંસ્થાઓમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો અને આંટ સંક્રાચાર્ય અને બધી જાનનો વેપાર મંદો પડી ગયો. દેણુદાર દેશોએ પોતાની આયાત ઘટાડી, જેને લઈને જે દેશોએ

નાણું ધીરેધી તેનો પરદેશનો વેપાર તેમ જ ઉદ્યોગોને ધોધ પહોંચ્યો. કારણ, દેણદાર દેશોએ એમનો માલ લીધો નહિ. આ પ્રમાણે વેપારની મંદીનું ચક્કર ફર્યા જ કરશે, ત્યાં સુધી લેણદાર દેશો પોતાનો માલ વેચવાનું અને બીજા દેશોમાંથી આયાત અટકાવવાનું દબાણ ચાલુ રાખશે. અમેરિકાએ ભાવો વધારવાને કરેલી અથાગ મહેનત છતાં આખી હુનિયાના ભાવો ઘુરતમાં સુધરે એમ આજે તો દેખાતું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના મુલતહી જનરલ સ્મટ્સે એવા અર્થનું કહ્યું છે કે જો હુનિયામાં સોનાનો જથ્થો વધે તો ચીન્નેના ભાવો એની મેળે જ વધે. આ કથન ખોટું છે એમ પુરવાર કરવાને નીચેનો કોડો આપ્યો છે, જેથી જણાશે કે સોનાની અનામત ઓછી થતાં ભાવો વધ્યા છે અને સોનું વધતાં ભાવો ઘટ્યા છે.

દેશ	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૧	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૨	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૩	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૪
અમેરિકા	૬૦૪૩	૧૦૪.૬	૬૧૩૯	૯૨.૮	૬૪૭૦	૯૪.૫	૭૩૩૩	૧૦૩.૪
ઇંગ્લંડ	૧૪૫૯	૮૯.૩	૧૨૦૭	૮૬.૧	૧૧૯૮	૮૬.૯	૧૯૦૭	૯૦.૪
જાપાન	૮૫૪	૧૧૫.૬	૪૮૧	૧૨૧.૭	૪૩૫	૧૩૫.૬	૪૩૫	૧૩૨.૬
જર્મની	૧૦૮૫	૧૧૦.૯	૪૮૨	૯૬.૫	૩૯૫	૯૩.૩	૧૮૪	૯૬.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨૬	૫૦૨	૫૫૪૪	૪૨૭	૬૬૮૪	૩૬.૮	૬૨૦૭	૪૦૫

ઉપરના કોડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જાપાનની સોનાની અનામત ૧૯૩૧માં ૮૫૪ લાખ પાઉન્ડ પરથી ઘટીને ૧૯૩૪માં ૪૩૫ લાખ પાઉન્ડ થઈ; ન્યારે ભાવોનો આંક ૧૧૫.૬ થી વધીને ૧૩૨.૬ એ જ સમયમાં થયો. ફ્રાન્સમાં સોનાની અનામત ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ૪૩૨૬ લાખ પાઉન્ડ હતી તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ૬૨૦૭ લાખ પાઉન્ડ થઈ; ન્યારે ભાવોનો આંક ૫૦૨ થી ઘટીને ૪૦૫ એ જ સમયમાં થયો. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો છે, પણ ભાવો તે દરમ્યાન રિથર રહ્યા છે એમ કહી શકાય; ન્યારે જર્મનીમાં સોનાનો જથ્થો ઘણો જ ઘટ્યો છે, પણ તેના પ્રમાણમાં ભાવના આંકનો ઘટાડો ઘણો જ જૂજ છે. સોનાના જથ્થાના વધારાથી ભાવ વધે છે એ હમેશ સાચું નથી. એટલું પુરવાર કરવાને ઉપર જણાવેલ ખીના પૂરતી છે.

હુનિયાના અગત્યના દેશોની સોનાની રિથિતિની ચર્ચા ઉપર કરી છે. ૬૫ આપણે ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધીની હિંદની રિથિતિ ઉપર ચર્ચા કરીએ:

સાલ	સોનાની અનામત-લાખ રૂપિયામાં	ભાવોનો આંક
૧૯૩૧	૪૪૪૦	૯૬
૧૯૩૨	૪૪૪૦	૯૨
૧૯૩૩	૪૪૪૦	૯૭
૧૯૩૪	૪૪૪૦	૯૯

ઉપરના કોડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે હિંદી સરકારની સોનાની અનામત રૂ. ૪૪૪૦ લાખ ઉપર સ્થાયી રહી છે, ન્યારે ભાવોનો આંક ૯૬ થી ઘટીને ૯૯ થયો છે. ૧૯૩૪ માં ભાવના આંકમાં થયેલો થોડો સુધારો પણ અમેરિકાએ અકુદરતી રીતે વધારેલા ભાવોને આભારી છે. ન્યારે હુનિયાના બધા જ દેશો એકેએક તોલો સોનું દાખ કરવામાં

મરાઠા છે ત્યારે હિંદુસ્તાને ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બર કે ત્યારથી ઇંગ્લેન્ડે સોનાનું ધોરણ ઊંચું ત્યારથી સોનાની મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરી છે. અત્યાર મુખીમાં થયેલી સોનાની નિઃસંકેત અને ઓંસમાં નીચે પ્રમાણે છે:

ઈ. સ.	ઓંસ	લાખ રૂપિયા
૧૯૩૦-૩૧	૮૬,૯૭૩	૪૯
૧૯૩૧-૩૨	૮૦,૭૯,૪૨૭	૬૦૭૭
૧૯૩૨-૩૩	૮૫,૨૬,૨૪૧	૬૬૮૪
૧૯૩૩-૩૪	૬૮,૩૦,૧૯૯	૫૮૧૫

જે હિંદુસ્તાને સોનાની આટલી નિકાસ ન કરી હોત તો દુનિયાના ચક્રણુનો દનિદાસ આજે કંઈક જુદો જ હોત. હિંદને સોનાની ખાજતમાં પાતાળકવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પણ જો ઉપરની બધે ખાજતોને ખોટી પાડવાની જરૂર હોય તો હિંદુસ્તાને સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ પછી કરેલ સોનાની નિકાસના આંકડા તેથી ઊલટું પુરવાર કરવાને મોજૂદ છે.

બૃત્તકાળમાં હિંદ જે સોનાની આયાત કરતું હતું તે સોનાની આટલી બધી નિકાસ કેમ કરે છે? હિંદની પેદાશની નિકાસને લઈને હિંદને દમેશ બીગ્લ દેશ પાસેથી પોતાને હિસાબ પેટે લહેણું જ રહેતું અને તે લહેણા પેટે તે સોનું આયાત કરતું હતું; પણ લગાઈ પછી ત્યારે બીગ્લ બધા દેશોનાં ચક્રણુના ભાવો ધણા ત્યારે હિંદના ચક્રણુના ભાવો વધારીને દ્વિગામણ રચાથી કરવામાં આવ્યું અને તે શિ. ૧ પે. ૪ ને બદલે શિ. ૧ પે. ૬ ઉપર. શિ. ૧ પે. ૪ નો ભાવ લગાઈ પહેલાં ૨૦ વર્ષ મુખી ટકી રહ્યો હતો. તેની પરવા ન કરતાં, ઊંચા ભાવે નક્કી કરેલા દ્વિગામણનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદની પેદાશના ભાવો દુનિયાના બીગ્લ દેશોના કરતાં ઘણા જ ઘટી ગયા અને તેને લીધે હિંદની ખરીદીની શક્તિ કમી થઈ અને કંઈ વધ્યા. આથી કરીને ખેડૂતોને જે બચત પોતાની પાસે હતી તે કાઢ્યે જ છૂટકા થયો. નાણું રોકવાની બીજી સગવડોને અભાવે ખેડૂતોની બચત સોના અને રૂપાના દાગીનામાં રોકાતી હતી, અને જે સોનું દમણાં દેશની બહાર જાય છે તે ખેડૂતોની કમાણ દાલતને અંગે એમને ફરજિયાત વેચવું પડતું સોનું છે. આથી કરીને જે સોનાને “આપત્તિના સોના”ને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યાં મુખી અધિકારીઓને હિંદની સોનાની નિકાસ કાબજારી છે ત્યાં મુખી હિંદની આ લૂંટાની દોસન અટકી શકે એમ નથી.

દુનિયાના સોનાના મંચરની તપાસણી પૂરી કરીને આપણે કદી શકીએ કે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ જે ત્રણ દેશો આખી દુનિયાનું હું સોનું દબાવીને બેઠા છે તેમને કાંઈક દિવસ તો એ સોનું છૂટું કર્યું જ છૂટકા છે. સોનું કાંઈ ખાવાની વસ્તુ નથી કે વખત જતાં તે વપરાઈ જશે યા નો દુકાળ વખતે લોકો તે ખાઈને નિર્વાહ કરશે. અને તેથી ત્યારે દુનિયાનો એકમેકનો વિશ્વાસ વધશે ત્યારે એ સોનું છૂટું થશે જ. જગાની દિવાલોની અને પોતાના જ દેશના સ્વાર્થની નીતિ વહેલીમોઝી બદલ્યા સિવાય દવે ચાલે તેમ નથી, નદિનર દેશપરદેશનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર તદ્દન જ અંધ થઈ જશે. આ ઉપરાંત જે ધાતુ ચક્રણુનો (bimetalism) અખનરો અમેરિકા કરી રહ્યું છે તે જો ફૂટેદમંદ થાય તો દેશપરદેશની લેનદેતીમાં સોનાની અગત્ય કાંઈક ઓછી થાય. અને તો એ ત્રણે દેશોને પોતે દબાવેલું સોનું બહાર કાઢ્યે જ છૂટકા. જો એ પ્રમાણે થાય તો સોનાના ભાવમાં વધારો થયો તો બાજુએ રહ્યો, પણ સોનાના ભાવો જરૂર ઓછા થઈ જાય.

ધરતીની જાયા

- તું તો અજળ વેશધારી, અનંત રૂપવાળી, બહુરૂપિણી,
છન્દછન્દ નાથે તું ન્યારી, દેવોની કુલારી, બહુરંગિણી.
પાંપણને પલકારે, ભરતી ત્રિલોક તું,
અંકે મયંકમદયં યોમ તારે ઝોકતું,
વૃન્દના વિહાર તારા ત્રિભુવન વિલોકતું,
સાગરની સુન્દરી હલેતી, દરશનિયાં દેતી, બહુરૂપિણી,
કેનાં ઓવારણાં લેતી, એ વાત જ કહેતી બહુરંગિણી. ૧
- ઘેરા આકાશપટે છાયા ધનશ્યામની,
સવિતાનાં તેજ ઝીલી અબકતી ભામિની,
રંગછાળ ફેંકતી આ યોમકેરી સ્વામિની,
જૂલે દિશાઓને ઓલે, દિગન્તો ઢંઢેળે, બહુરૂપિણી,
છૂપી પ્રગટ રંગ ઢાળે, ક્ષિતિભેને ખાળે, બહુરંગિણી. ૨
- આછી તરંગમાળ દરિયાની લહેરતી,
પાંખો પસારી ઊઠે પીંછાં શું વેરતી,
પીંજેલા પોલ સમી આલલાને ઘેરતી,
છૂટે અંખોડલે છકેલી, ઓ રૂપકેરી વેલી, બહુરૂપિણી,
આછેરી ઓઢણી સંકેલી, ઊઠે રંગરેલી, બહુરંગિણી. ૩
- ભગવાં ભભૂત ધરી ભીજે શું ભેગણી,
કુંકુમની આડ તાણી ભાલે સોહાગણી,
ગાલે ગુલાબ ભરી ઠન્યા કોઠામણી,
ધૂમે તું કોણ ભેખધારી, વેરાગણ સંસારી, બહુરૂપિણી,
રંગની ઘડેલી કુમારી અલખની કુવારી બહુરંગિણી. ૪
- સન્ધ્યા ઉપાના આ રંગભયાં કુંડ ભે,
હાથે આ વાયુઓની પીંછીઓનાં જૂંડ ભે,
લીધા પ્રતીક કાજ પૃથ્વીના ખંડ ભે,
ખોદ્યો આકાશપટ ખોળો, તેં ફથડો ઝમોળ્યો, બહુરૂપિણી,
રેખાનો રમ્ય રાસ દોયો, જીવનરંગ ઢાળ્યો, બહુરંગિણી, ૫
- માનવનાં નેણમાં ન વેણમાં સમાતી,
સાત સાત રંગમાં ન અલી અલાતી,
કલ્પનાની ડાળ તારા ભારથી ઢળાતી,
પલટતી વેશ-વર્ણ-ઠાયા, તેં વિશ્વો સરજાવ્યાં, બહુરૂપિણી,
પાથરતી પ્રાણુભરી છાયા, ધરતીની ધન્ય જાયા, બહુરંગિણી. ૬
- સુન્દરમ

સ્ખલિત થઈને આ ટોળાંઓમાંથી એકાદમાં સામેલ થતા લાગ્યા. કાંઈ ટોળામાં કોલેજના 'રાજકારણ'ની અથવા તો ગયે વરસે ચૂંટણીમાં ફલાળોફલાળો કેવો ચાટ પડ્યો તેની વાતો ચાલતી હોય તેમ અચ્છુટ અને હુકડેહુકડે સંભળાતા સખ્દો ઉપરથી લાગતું હતું. પેલા આંધેના ખૂણા ઉપરના ટોળામાં ઘણાખરા કોલેજના ક્રીડનપટુઓ—(અને તેથી કોલેજના 'કાયમતા ધરાઈ') એટલે મોટેથી ચર્ચા કરતા હતા કે એમની વાતનો વિપુલ છેલ્લી એમ. સી. સી. ની મેચનો છે એ તરત જ ખબર પડી જતી હતી.

એ આખું દસ્ય રમણીય હતું. અંધારામાં ક્રીડાંગણના સ્થામ પૃથ્થભાગ ઉપર કાળાં ટપકાં જેવાં દેખાતાં એ સ્થામતર ટોળાંઓ અમાસની રાત્રે સમુદ્રના સ્થામ પટ ઉપર પોતાની સહેજ વધારે સ્થામત્રતાથી દગ્ગોચર થતા અસ્પષ્ટ ખડક જેવા લાગતા હતા.

સાંજને વખતે પણ પોતાની ઓરડી ન છોડનારા સ્કૉલરો સિવાય બીજા કાંઈને આવું અંદર દસ્ય જોવાનું મળતું નહિ હોય. ન તો દિવસને અજ્ઞવાળે વાંચી શકાય, ન તો દીવાના પ્રકાશને અજ્ઞવાળે, એવે વખતે દુનિયા ઉપર એક જનની જે ભીપણ અને ગમ-ગીનીભરી હાવા પડી જાય છે તેમાં પણ એક અવર્ણનીય આનંદ રહેલો હોય છે. મૃત્યુના ઓળાનું સ્મરણ કરાવતી એ હાવાની ગંભીરતામાં કાંઈ પણ જનતની છેડછાડ સહન થતી નથી, અને અજ્ઞપણે પણ માણસ પોતાનામાં ઊંડો હિતરી જાય છે.

*

તે દિવસે મારું અંકમણ ક્યારે પૂરું થયું અને હું ક્યારે એકાએક અબ્યાસના નિશ્ચય ઉપર આવ્યો તે અત્યારે યાદ નથી. જૂમિતિના થોડા દાખલા ગણવાના ઇરાદાથી મેં આરામખુરશી છોડી અને ટેબલ સાથે મારા શરીરનો કાટખૂણો કરી, અબ્યાસની તૈયારી કરી ત્યાંથી અધું મને યાદ છે. અને એ પણ યાદ છે કે કાંઈપણ કારણ વગર મેં યુક્તિહીન જૂમિતિ કાઢવાને બદલે સાકુન્તલ કાઢેલું અને એ વાંચવાની શરૂઆત કરેલી. હજી ચાર જ હાંડી વાંચી હશે, ત્યાં તો ધ...ડઈને બારણું કીધડયું અને અમારા મિત્રવર્થ વિનુભાઈ અંદર આવ્યા. બારણું ઉઘાડવાની નાલુક અને સબ્ય પદ્ધતિ ઉપરથી જ અમારી કોલેજમાંથી એકાદ આંધળો વિદ્યાર્થી પણ કહી શકત કે પધારનાર સદ્ગૃહસ્થ બીજા કાંઈ નહિ પણ વિનુભાઈ છે. પધાર્યા એનો વાંધો ન હતો. પણ અંદર આવીને ભાઈએ સીધો હાથ વીજળીના દીવાના બટણ ઉપર મૂક્યો, અને આશ્ચર્યથી ઓકારાન્ત થયેલા મારા શુભ મુખમાંથી કાંઈ સખ્દો બહાર પડે તે પહેલાં તો ઓરડીમાં અંધારું જવાઈ ગયું.—અંધારામાં સખ્દો સંભળાયા:

“Vinu said, let there be darkness and there was darkness.”
(વિનુએ કહ્યું કે અંધારું ઉત્પન્ન થાઓ, ને અંધારું થયું.)

હવે વાત એમ છે, કે અબ્યાસને વખતે મને ત્રાસ જરા પણ સહન થતો નથી. અને અત્યારે તો હું ખાસ એક જનના વાતાવરણમાં હતો. વિનુનું આ તોફાન મારાથી જરા પણ સહન થયું નહિ. મારું માથું ફરી ગયું ને મેં કોધથી જૂમ પાડી: “ખબર છે સહિ-ક્તા પરમેશ્વર થયો છે તે! લાઈટ કરે છે કે નહિ, વિનુડિયા! નહિ તો પડી—”

“હી, હી, હી,” અંધારામાં હાસ્ય સંભળાયું: “શું કહ્યું આપે? નહિ તો પડી?”

વાહ, વાહ, ઘણું જ સરસ ! છોકરીએ આંખે હિમ્મત કરી ખરી ! ઘણું જ સરસ !
 ‘ નઈ તો પચી ’ ! ચું કલવાના છો નઈ તો પચી ? મારા લેવાના એક પગમાંથી આખો
 ને આખો પસાર થઈ ગય છે ને કહે છે ‘ નહિ તો પચી ’ !! ”

“ તું પહેલાં ચોરડીની બહાર નીકળ, ” મેં વધારે ચિડાઈને એ બોલો હતો તે ખૂણા
 તરફ ફેંટું કરી ખૂસ પાડી.

“ તને બે અંધારાની બીક લાગતી હોય તો તું બહાર જઈ શકે છે, ” તદ્દન ઠંડે
 પેટે અમારા બહાદુર મિત્ર ઉચર્યા.

હવે તો હદ થઈ ગઈ ! ક્રોધથી હું બળી રહ્યો હતો, અને શું કરવું તે ન સૂઝ પડવાને
 લીધે બમણો અસહાય બન્યો હતો. એટલામાં વળી પાછો એ ધીર ગંભીર અવાજ આવ્યો :

“ Vinu created darkness and saw that it was good. And
 then he said, let there be light and behold, there was light.”
 (વિનુએ અંધકાર ઉત્પન્ન કર્યો અને જોયું કે તે સારો થયો છે. પછી તેણે કહ્યું કે હવે
 પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાઓ—અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો.)

ફરીવાર ચોરડી પ્રકાશથી ઝળહળી રહી. અને અંતરમાં ગયેલી મારી અર્ધોન્મિલિત
 આંખોએ મેં એ સદૈવ હસતી મૂર્તિનું અવલોકન કર્યું. વિનુનું એ હાસ્ય જ બંધાને એની
 આગળ નમાવી દેતું.

“ કેમ આવે ઠંડે પહેરે આટલો બધો ગરમ થઈ ગયો ? ” વિનુભાઈએ શરૂ કર્યું.
 “ તપી જવું એ તબિયત માટે ખરાબ છે અને— ”

“ ચૂપ કર. તારું ડહાપણ નહિ બેઠઈએ મારે ! ” મેં એને કાપ્યો.

“ —અને ખાસ કરીને આપણા પાચક રસ ઉપર એ તપી જવાનું બહુ ખરાબ
 પરિણામ થાય છે, ” વિનુએ આગળ ચલાવ્યું, અને સાથેસાથે મારા હાથમાંની ચોપડી
 ઉપર નજર નાખી—

“ ઓ...હો ! હવે સમજ્યો ! આપ શકુન્તલ વાંચતા હતા ? હવે ખબર પડી આપ
 કેમ ગુસ્સે થયા તે ! ચોખ્ખું કહે ને કે હજી હમણાં જ શકુન્તલાને તેની સખીઓ રાગ
 સાથે એકલી મૂકીને ચાલી ગઈ છે ત્યાં મેં આવીને દખલ કરી ! મિત્રવર્ચ અરવિંદ, આવા
 અંગત પ્રસંગે અંદર ઘૂસી આવવા માટે હું ઘણો જ દિલગીર છું, પણ મારે આપને એટલું
 જ જણાવવાનું છે કે મેં એ પ્રવેશ આપો વાંચ્યો છે અને આગળ કાંઈ ચુંબન,
 આલિંગન ઇત્યાદિ આવશે એવી આપની અપેક્ષા હોય તો તે બૂલભરેલી છે, અને તેથી આપને
 ગુસ્સો અસ્થાને છે. સિવાય એ ગુસ્સાની ખરાબ અસર આપણા પાચક રસ ઉપર— ”

“ જહાનનમમાં જ તું અને એ તારો પાચક રસ ! ” હું બરાડી બોલ્યો.

“ બે વળી પાછો તપ્યો ? ઠંડો પડ, ભાઈ, ઠંડો પડ ! ” મને સમજાવતાપટાવતા
 વિનુએ આરામખુરશી ખાલી હોવા છતાં મને ઉપાડીને કોટમાં એસાડી પોતે ખુરશી
 વિશૂષિત કરી ને વાત ચલાવી : “ બધી વાત જવા દે ને પહેલાં એ વાત કર કે આજે
 તારી શકુન્તલા બોર્ડિંગ માટે આવી હતી કે નહિ ? આવેલી હોવી જ બેઠઈએ, નહિ તો
 તને ટેનિસફોર્ટ ઉપર આવતાં આટલું મોડું થાય જ નહિ ! ”

“ કોલેજની કોઈ છોકરીને મારી શકુન્તલા કહેતાં તને શરમ નથી આવતી ? ”

વિનુના રસિક સંભાષણથી મારે શુસ્સો જવા લાગ્યો હશે છતાં જેમતેમ કરી ગંબીર રહી મેં એને પૂછ્યું.

“મેં ક્યારે ‘મારી’ શકુન્તલા કહ્યું? હું તો ‘તારી’ શકુન્તલા કહું છું. નકામોનકામો અદેખાઈ શું કામ કરે છે? બોલ, આજે એ બોર્ડિંગ માટે આવી હતી કે નહિ? અને એની હોડી પાછળપાછળ તારી હોડી લઈ જવાનો રોમાન્સ તે ક્યો હતો કે નહિ?”

“અરે હા! આજનો રોમાન્સ તો ખરેખર તને કહેવા જેવો છે. નદીની જમણી બાજુના પેટા લાંબા ફાંટામાંનું પ્રખ્યાત સ્થળ તો તને ખબર છે ને? માછીમારોનો પેટો ‘ભૂતિયો કાદવ’? નદીના એ ખાંચાની વચ્ચેવચ્ચ આવેલા કાદવના અસ્તિત્વનું મને ભાન જ ન રહ્યું. વચ્ચેવચ્ચ થોડા જ લાગમાં ઘાસ ઊગેલું જોઈને મને થયું કે એ ઘાસ વચ્ચે થઈને હોડી લીધી હોય તો કેવી મગ્ન આવે! એક, બે, ને ત્રણ—મારી હોડીનો અગ્રભાગ એ ‘ભૂતિયો કાદવ’માં એવો તો સંજ્ઞા સ્પર્શ થયો કે હોડી ન હલે કે ચલે.”

“નેપોલિયન બોનાપાર્ટનો પેટો પ્રખ્યાત હુકમ તને છે?” મારી વાત વચ્ચે અટકાવતાં વિનુએ કહ્યું: “શત્રુ નગરે પડે કે તરત જ એ હુકમ આપતો: ‘ચોરસ બનાવો, ગધે ઔર પંડિત ખીચો.’ અને પછી તરત જ ભાર ઊંચકનારા ગધેડાઓ અને સલાહકાર રકોલર—પંડિતો સૈન્યની વચ્ચે આવી જતા. તું એક મોટો ગધેડો છે, કારણ તું રકોલર છે. કાંઈ નહિ તો આજે એક હન્ટર વરસ થયાં તું હોડી ચલાવતો હોઈશ પણ તને પેટો ‘ભૂતિયો કાદવ’ હજી ખબર નથી! અને નદીના એ ફાંટામાં કાંઈ જતું પણ નથી. પણ આપનું તો કાંઈક ખાસ કામ હશે! કીક ચાલો, પછી શું થયું?”

“પછી શું થાય? મારું કપાળ? એક કસ્ટાક બેસો હતો. બધી જ હોડીઓ મુખ્ય પાત્રમાંથી પસાર થાય છે. એ ખાંચામાં તો કાંઈ આવતું જ નથી. અને ટેક એકએ ફક્ત અંદર તો કાંઈ જ નથી આવતું. એ તો નસીબ મારા કે એક કસ્ટાકે એક હોડી આવી ને મને છોડ્યો. મારી હોડી તો હજી ‘ભૂતિયો કાદવ’માં જ પડી છે!.....સાંભળ્યો આજનો રોમાન્સ? કે હજી કાંઈ કહેવું છે? સિવાય તને એક વાત કહી દઉં, મારું અને એ લીનાનું નામ તારે કાંઈ દિવસ સાથે લેવું નહિ, મારે ને એને કાંઈ લાગતુંવગતું નથી. એને જ શું પણ કાંઈ પણ છોકરીને ને મારે લાગતુંવગતું નથી.”

“ન...ધી કેમ લાગતુંવગતું? યરા...ખબર લાગેવગે છે! તું રકોલર, એ રકોલર; તું બોર્ડિંગ ગળે ને એ પણ ગળે; પછી લાગતુંવગતું કેમ નથી? ને વળા આવતી કાલના વાદવિવાદના તમે બન્ને મુખ્ય વકનાઓ! પછી પૂછવું જ શું? પણ દોરત! ગમે એમ કરીને એ છોકરીનું મોઢું તું તારી સુંદર દલીલોથી બંધ ન કરે? એ લીનાને જીવિવાતંત્ર ઉપર ભસવાની અલુ ટેવ પડી ગઈ છે. કાલે તું છતે તો તને એક કપ આપીશ.”

“ચાતો કપ ને?” મેં હસતાહસતાં કહ્યું. કારણ વિનુનાં વચનો કેવાં હોય છે તેની મને ખબર હતી.

*

“Buck up અરવિંદ! તમે તો આજના ‘હીરો’ કહેવાઓ! યરાખર ફેકોબોઈ કરવાની! તમે તમારે રીતસર દીધે રાખજો,” મેં કલ્પમાં પગ મૂકતાં જ મારા મિત્ર પ્રેમશંકરે મને આવકાર આપતાં કહ્યું.

“અરે લીના આગળ કાઠનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.—(એ મહારાજ, જરા ઘી લાવજો તો!)—અને કોને ખબર કે તમારો આ ‘હીરા’ જાણી નોંધેને પાછાં પગલાં નહિ ભરે?” ચાર રોટલીનો એક કાળિયો કરતાંકરતાં પ્રદ્લાદિ મત આપ્યો, આખી કલ્પ હાસ્ય-ધ્વનિથી ગાજી ઊડી.

“લીના શું કે કાંઈ શું; મારા પ્રામાણિક મત કદી ફરશે નહિ, સમજ્યા પ્રદ્લાદજી?” મેં સહેજ છાતી કાઢીને કહ્યું.

“શાખાશ છે.....શાખાશ છે..... અરવિંદકી જય!” બધા ખૂમ પાડી ઊકચા.

“ભાઈઓ, આજકાલના કોલેજના ભુવાનિયાઓનું તો કાંઈ કહેવાય નહિ! પેરિસની ફેશનેબલ સુંદરીઓ દિવસમાં જેટલી વાર પોતાનાં કપડાં બદલતી હશે એથી પણ વધારે વાર આ કોલેજિયનો પોતાના મત બદલે છે,” અમારી કલ્પના નિરાશાવાદી અને તત્વ-જ્ઞાની મિત્ર તનસુખે તદ્દન અનાસક્તિથી એક રસગુલ્લું ડાખી દાઢમાં મૂકી દેતાં કહ્યું.

“છોકરીઓ કાંઈ એાઈ અસ્થિર હોય છે?” કૃષ્ણલાલનું પૌરુષત્વ ગર્જી ઊઠ્યું; “શરમ છે કે તમે બધા પુરુષો ઉપર તૂટી પડ્યા છો? સ્ત્રીઓ જેટલી અસ્થિર તો કાંઈ નહિ હોય! જેની સાથે એક કલાક મુઘી વાતો કરવા પણ તૈયાર નથી હોતી એની જ સાથે પરણીને આ છોકરીઓ આખો જન્મ પસાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે! આ તનસુખ તો તદ્દન સ્કોલર લાગે છે!!”

*

જમીને હું કોલેજમાં ગયો ખરો, પણ આજે મારું ધ્યાન ચોંટતું નહોતું. ક્યારે ચર્ચા-મંથની બેઠક થાય ને ક્યારે એકવાર આ વાદવિવાદ પૂરો થાય એમ જ મને તો થઈ ગયું હતું.

આખરે સાડાત્રણનો ઘંટ વાગ્યો. અને દસ મિનિટમાં જ આખો હોલ ચિકાર ભરાઈ ગયો. વિષય જ એવો હતો કે એટલી ગર્હ થાય—“કાણુ શ્રેષ્ઠ? સ્ત્રી કે પુરુષ?” એ વિષય હતો. રાખેતા મુજબ પ્રમુખશ્રી દસેક મિનિટ મોડા આવ્યા. અને પોતાનું મહત્વ વધારવા, પ્રમુખના સ્થાન માટે પોતે કેમ નાલાયક છે તે ટૂંકમાં કહી, કાંઈ પણ આગ્રહ ન કરતું હોવા છતાં ‘સૌના આગ્રહ’થી તેમણે તે સ્વીકાર્યું; અને સલાનું કામ શરૂ થયું.

ચર્ચા છેડવાનું કામ લીનાનું હતું. એના ભાપણનો ફટલોક લાગ આ પ્રમાણે હતો:

“.....પ્રાચીન હિંદમાં પણ સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું એ કાંઈ પણ ઇતિહાસજ્ઞ તમને કહી આપશે. ગાર્ગી, વાયકત્રી, અને મૈત્રેયીના દાખલા આપણી પાસે મોજૂદ છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રીની મહત્તા એ વસ્તુઓ ન સ્વીકારનારા મારા મિત્રો જરા એ તરફ નજર નાખવાની તરદી લેશે? સ્ત્રી એ તો પુરુષનું અર્ધું અંગ છે. એ અર્ધાં ભાગને પૂરતું મહત્ત્વ નહિ આપે તો સમાજને અર્ધાંગ થયા વિના નહિ રહે. પશ્ચિમાત્ય દેશોમાં લોકો સ્ત્રીની મહત્તા સમજે છે.....

“.....અને આપણી વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા પણ કાણુ છે?—સરસ્વતી—એક સ્ત્રી. સ્ત્રીનું શ્રેષ્ઠત્વ માન્ય ન કરનારા પુરુષો પણ આખરે તો આ સ્ત્રીની જ આરાધના કરે છે ને? સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે એમ હવે કહેવાની જરૂર છે ખરી?.....”

લીનાના ભાપણને અંતે તાલીઓનો ત્રણે વરસાદ વરસ્યો. એ જ્યારે ફરી પાછી

છોકરીઓમાં જઈને બેઠી ત્યારે એની બહેનપણીઓએ એના કાનમાં અદેખાઈ અને માન એ બન્નેથી ભરેલી સ્તુતિ ખૂબ રેડી. લીનાનું મોઢું ગૌરવથી અને શરમથી રાતુંચોળ થઈ ગયું હતું.

ખધા હવે મારી તરફ જોવા લાગ્યા. વારો આવ્યો ત્યારે હું ઊભો થયો. પ્રેતસાહન આપતા પોકારો વચ્ચે મેં વ્યાસપીઠ ઉપર જઈને મારી ટોપી સરખી કરી, અને રૂમાલથી મોઢું લૂછી માંડું ભાપણ શરૂ કર્યું.

“પ્રમુખ શ્રી, ભાઈઓ અને બહેનો, તમે લોકોએ મિસ જોખીનું ભાપણ સાંભળ્યું છે. એકંદરે એમનું ભાપણ ઘણું જ ભુરસાવાળું, મનોરંજક અને મુદ્દેસદ હતું. દુઃખની વાત એટલી જ છે કે એ મુદ્દાઓ તદ્દન અસંગત હતા. અસંગતતા એ ગુણ છે કે દોષ એ વાત બાળુએ મૂકી દઈએ તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જ પડશે કે એમણે રજૂ કરેલા મુદ્દાઓનું એમણે સર્વાંગિણ અવલોકન નથી કર્યું. વાયકત્રીની જ વાર્તા દાખલા તરીકે લો. જો તમે એ વાર્તા આખી વાંચી જશો તો તમને જણાશે કે એ બડબડિયા સ્વભાવની સ્ત્રીનું મોઢું યાત્રવસ્ત્રે એક જ વાક્યથી બંધ કરી દીધું હતું. એ અદ્ભુત પ્રસંગ જો સ્ત્રીઓની મહત્તા દર્શાવતો હોય તો મિસ જોખીએ એ ધીરે રહીને કેમ છેડી દીધો કાણ જાણે !.....વિદ્યાની દેવી ભલે સરસ્વતી હોય, પણ વિદ્યાનો મોટો દાદો તો ગણપતિ જ છે એ વાત કેમ ભુલાય ? અને તમે સૌ જાણો છો કે ગણપતિ ઉત્સવ દરમિયાં જિજ્ઞવવામાં આવે છે, ત્યારે ગિચારી દેવશ્રીનો ઉત્સવ કાઈ જિજ્ઞવતું જ નથી !.....સીતા અને હેલનથી માંડીને તે ઇંદોરની મુખતાઝ બેગમ મુધી આ સ્ત્રીઓએ ત્યાંત્યાં અનર્થપરંપરા જ ઊભી કરી છે.....આપણી કોલેજમાં જ જુઓને ! એક પણ સ્ત્રી-પ્રોફેસર નથી નિમાતા એ લાક્ષણિક નથી શું ? મિસ જોખીના જ શબ્દોમાં કહીએ તો સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ હવે કહેવાની જરૂર છે ખરી ?”

તે દિવસે ત્યારે મત લેવાયા ત્યારે મારો વિજય થયો એ જેમ કહેવાની જરૂર નથી, તેમ જ લીનાનું મોઢું જોવાજોતું થયું હતું એ કહેવાની પણ જરૂર નથી.

ત્યારપછી આર દિવસની આ વાત છે. હું મારી નાની હોડીમાં એકલોએકલો જતો હતો. સૂર્યગિચ સ્થિતિજની નીચે જવાને હજી એકાદ કલાકની વાર હતી. મારી પીઠ હોડીના આગલા ભાગ તરફ હતી, અને મોઢું સૂરજ તરફ હતું. ઝપાટાબંધ હલેસાં મારતોમારતો હું પાણી કાપી રહ્યો હતો. ત્યારે હું પેલા નદીના કાંઠા પાસે આવ્યો ત્યારે આજે પણ એ કાંઠામાં જવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી અને એક જ આગૂના હલેસાના એક સપાટા સાથે મેં હોડી અંદર વાળી. એકાદ ફ્લોગ અંદર ગયા પછી આગળના ભાગનું અવલોકન કરવા મેં સહેજ મોઢું ફેરવી દિધી કરી—ઓહો !—દૂર દૂર પેલા ‘ભૂતિયા કાદવ’ માં કાઈની હોડી સપડાઈ ગયેલી જણાઈ ! મદદે જવાની ઇચ્છાથી મેં મારી, ગતિ વધારી. અધું અંતર કાપ્યા પહેલાં જ મને ખબર પડી ગઈ કે એ સપડાયેલી વ્યક્તિ બીજી કાઈ નહિ પણ મિસ લીના જોખી જ છે. મને એક અનેરી સંવેદના થવા લાગી. આ...હા ! લીના સંકટમાં ! કેટલું માંડું નસીબ બદલતર છે ! !

ધીરેધીરે હું પાસે ગયો.

“મહેરબાની કરી મને આ હોડીમાંથી છોડવશે ? લગભગ એક કલાક થયા હોડી ચોંટી ગઈ છે. અને આ બાલુ એકેય હોડી આવતી પણ નથી. જો મહેરબાની કરી.....” લીનાએ આર્જવના સ્વરમાં મને કહ્યું.

“ના, ના, એમાં મહેરબાની શું ? મેં શરૂ કર્યું. પણ એટલામાં મને શેતાનિયત સૂઝી. મને થયું આજે તો ખરે ‘આન્સ’ છે ! મેં કહ્યું, પણ વાત એમ છે, મિસ જોબી, કે હું તમને જરૂર છોડવું પણ એક શરતે.....”

“શી શરત ?” એણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

મોહું ગંભીર રાખી મેં જવાબ આપ્યો, “તમે જો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે એ કબૂલ કરતા હો તો હું હમણાં તમને છોડું. અને સિવાય એક પુરુષ, એક સ્ત્રીને મુક્ત કરે છે એ વસ્તુ જ એ વાતને સિદ્ધ કરી આપે છે એટલે એમાં તમારો અંતરાત્મા પણ તમને નહિ ડંખે.”

એના ચહેરા ઉપરના ભાવોનું હું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતો હતો. ખૂબ વિચારને અંતે એના હોઠ ઊઘડ્યા. એણે કહ્યું, “તમે શું એમ માને છો કે કેવળ હું આશ્રિતમાં છું એટલે મારા પ્રામાણિક મતો હું બદલીશ ? આપની એમાં ભૂલ થાય છે. તમારે મદદ કરવી હોય તો કરો, ને ન કરવી હોય તો તમારે રસ્તે પડો. બાકી, મારા મત બદલાશે નહિ એ વિષે ખાતરી રાખજો.” બોલતાંબોલતાં એનું મોહું ક્રોધથી રાતુંચોળ થઈ ગયું. એના ઉપર દૃઢ નિશ્ચય પણ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

“જેવી તમારી મરજી. પણ તમે એક વસ્તુ ભૂલી જાઓ છો કે આ કકડતી ટાઢમાં તમારે આખી રાત આ ‘ભૂતિયા કાદવ’માં જ પસાર કરવી પડશે. કારણ એક પણ હોડી આ ખાંચામાં આવતી નથી,” મેં એને યાદ દેવડાવતાં ધમકી આપી. એના મનમાં ફરી ઝઘડો શરૂ થતો દેખાયો.

“તમે મારી અસહાય સ્થિતિનો કાયદો લેવા માગો છો એ હું જાણું છું. પણ હું તદ્દન અસહાય છું એમ આપ નહિ સમજતા. આ રહી મારી શાલ મારી પાસે. એ ઓઢીને હોડીમાં જ સૂઈ જઈશ. અને ઠંડી હિમ થઈને મરી જાઉં તોયે મને પરવા નથી સમજતા ? જાઓ હવે, તમને બહુ તકલીફ આપી. પધારો,” મારા તરફ પીક કરીને બેસતાં એણે સંભળાવ્યું.

“જેસી આપકા ખુશી,” મેં હલેસાં પાણીમાં નાખી હોડી ચાલુ કરતાં હિંદીમાં કપકાર્યું. હજી દસેક ફૂટ જ ગયો હોઈશ ત્યાં એકાએક લીનાએ કહ્યું:

“જુઓ મિસ્ટર અરવિંદ, વાત એમ છે કે આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં.....”

મને હર્ષવાદુ થશે એવી બીક લાગવા માંડી. ત્યારે શું હું ખરેખર જીત્યો ? આ... હા ! કોલેજના બધા મિત્રોને કહેવા માટે કેટલો સુંદર પ્રસંગ મળી ગયો ! !

લીનાએ ચલાવ્યું, “— આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં અને કપરા સંજોગોમાં હું નાહલાજે કબૂલ કરું છું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે. બસ ? થયું તમારું સમાધાન !”

પણ હવે તો હું વિજેતા હતો, સરમુખત્યાર હતો ! મને એટલાથી સમાધાન થાય એમ હતું જ નહિ. મેં નાકનું ટેરનું સહેજ જોડ્યું કરી કહ્યું: “મારે તમારી ‘વિચિત્ર પરિસ્થિતિ’ અને ‘કપરા સંજોગો’ ને ‘નાહલાજ’ ઇત્યાદિનું કામ નથી. ચોખ્ખેચોખ્ખું કહો કે ‘હું માન્ય કરું છું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે.’”

એક ક્ષણ માટે એણે ફરી વિચાર કર્યો અને જમણી આંખે કહ્યું: “ હું માન્ય કરું છું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે. ”

તરત જ મેં મારી હોડી એની હોડીના પાછલા ભાગ તરફ આણી, કારણ હોડીની બાજુમાં જવું અશક્ય હતું. એને મારી હોડીમાં લઈ લીધી, અને મારી સામે જ બેસાડી ખોટ ક્લબ તરફ હોડી ફેરવી. લીના ચૂપચાપ બેઠી હતી. એની આંખો અશ્રુથી ભરાઈ ગઈ હતી. અંતરાત્મા એને ડાંખ્યા કરે છે એ એના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. હવે મને મારી મૂર્ખાઈનું ભાન થયું—આ શું કર્યું મેં ? કેટલી મોટી મૂર્ખાઈ ? શી જીદિ સ્ત્રી મને આ ? ગમે તે કરું તોપણ જે વસ્તુ બની ગઈ તે હવે ફરી કદી ‘ ન બની ’ એમ નહિ થઈ શકે !—મને પરતાવાં થવા લાગ્યાં. કોઈ પણ ઉપાયે જો હું લીનાને ફરી પ્રસન્ન કરી શકું તો તે મારે જોઈતું હતું. એને માટે હું ગમે તે કરવા તૈયાર હતો.

*

એકાએક હંડા પવનનો એક ઝપાટો આવી ગયો. લીના થથરી ઊઠી. “ સૂસૂ..... કેટલી ડંડી છે ! અરે ! પણ મારી શાલ તો હોડીમાં જ રહી ગઈ ! ” સાડીના છેડાથી પોતાને બરાબર વીંટી લેતાં લીનાએ કહ્યું.

મેં હોડી ઊભી રાખી—પાછી વાળી—લીના તો ઘણી ના પાડતી હતી કે શાલની કાંઈ એટલી બધી જરૂર નથી ને ખોટ ક્લબના ચાકર તે લઈ આવશે. પણ હું કશું જ સાંભળવા તૈયાર ન હતો. શાલ વગર પાછા જવું નથી એ વાતનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો. લીનાનું એટલું પણ કામ કરવાના મારા ભાગ્ય ક્યાંથી ! મેં હોડી ‘ ભૂતિયા કાદવ ’ પાસે લીધી, ને વળી પાછી એ હોડી પાસે આણી.

“ જરા ઊભા રહો. હું હમણાં શાલ લઈ લઉં, ” લીનાએ બેઠક ઉપરથી ઊભા થતાંથતાં કહ્યું.

પણ પરતાવાથી બળી રહેલો અરવિંદ એને કોઈ પણ કામ કરવા દે એમ હતું જ નહિ.

“ તમારે તરફી લેવાની જરૂર નથી. હમણાં તમને લાવી આપું એ શાલ, ” મેં હલેસાં ઉપાડી લેતાં અને એને પરાણે બેસાડતાં કહ્યું. મારી હોડીને આગલો છેડો મેં લીનાની હોડીના મુકાનની તફા નજીક આણ્યો, અને બન્ને હોડી સ્થિર કરી હું લીનાની હોડીમાં ઊતર્યો. મલકાતે મોંએ મેં શાલ ઉપાડી—એ જ ક્ષણે મેં ડબ્બડક કરતો પાણીમાં અવાજ સાંભળ્યો. હું એકદમ અચકચો. પાછળ વળીને જોઈ છું તો લીનાએ હલેસાં પાણીમાં નાખેલાં અને તે ઝપાટાબંધ મારવાની સરખાત પણ કરેલી. શું થઈ રહ્યું છે એ મારા બેભનમાં ઊતરે તે પહેલાં તો એણે હોડી પચ્ચીસેક શીટ આધે લઈ પણ લીધી.

જખરી છોકરી ! આંખમાં આંસુ લાવી દેખાડનાર એ નાટકી છોકરી હવે એટલા બધા જોરજોરથી હસતી હતી કે આખી હોડી ડાલમડાલ થઈ રહી હતી. હું હવે પાંજરામાં પુરાયો હતો.

“ આ શું, મિસ્ટ્ર જોયી ? ” મેં ગંભીર બની જઈ કહ્યું. “ મારા ઉપકારનો બદલો તમે આ રીતે વાળો છો ? ચાલો, હવે મરકરી બહુ થઈ. હોડી લાવો જોઈએ આ તરફ. ”

“ મિ. અરવિંદ, તમને હું જરૂર છોડાવું પણ એક શરતે, ” મારું વાક્ય જ મને એણે સંભળાવ્યું ને રૂમાલથી પોતાનું મોઢું દાબી દીધું.

“ શી શરત ? ” મેં પૂછ્યું. નોક એ પૂછવાની જરૂર ન હતી. કારણ એ શરત શી છે એ હું સારી રીતે જાણતો હતો.

“ તમે જો સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે એ કબૂલ કરતા હો તો હું હમણાં તમને છોડવું, અને સિવાય, એક સ્ત્રી એક પુરુષને સુકત કરે છે એ વસ્તુ જ એ વાતને સિદ્ધ કરી આપે છે એટલે એમાં તમારે અંતરાત્મા પણ તમને નહિ ડંખે. ” બરાબર એ ને એ જ શબ્દોમાં લીનાએ મને શરત કહી સંભળાવી.

આ છોકરીની હુસ્બાઈ ઉપર અને બાહોશી ઉપર હસવું કે ગુસ્સે થવું એ જ મને સમર્થનું નહોતું. પ્રથમ રકઝક કરવાની કે શરત ન સ્વીકારવાની વૃત્તિ દેખાડી પાછળથી નમતું આપવાની ખૂર્ખાઈ કરવાનું મન ન થયું મેં વિચાર કર્યો કે એકવાર તો લીનાએ પણ નમતું આપ્યું છે તો પછી મારે પણ આપવામાં શો વાંધો હોઈ શકે ? કોલેજમાં પણ કાર્ડ જાણે એવા સંભવ ન હતો.

“ ઠીક ત્યારે, સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ ! બસ ? ” મેં કબૂલ કર્યું.

“ મારે તમારા ‘ઠીક ત્યારે’નું ને ‘બસ’નું કામ નથી. ચોખ્ખેચોખ્ખું કહો કે ‘હું માન્ય કરું છું કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ છે.’ ” બારે પ્રયત્નથી હસવાનું બાળી રાખતારાખતાં લીનાએ મને હુકમ કર્યો.

જરા પણ આનાકાની વગર એકાદ નિશાળિયાની જેમ મેં બોલી નાખ્યું, “ હું માન્ય કરું છું કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ છે. ”

હવે લીના બમણા જોરથી હસવા લાગી. એણે પોતાની હોડી પાસે આણી ને મને અંદર લીધો. અને આખરે અમે એ ‘ભૂતિયા કાદવ’ની રમ્મ લીધી. વળી પાછું મેં મારું હલેસાં મારવાનું કામ શરૂ કર્યું. આજે મને લાગે છે કે હું તે વખતે સહેજ ગમગીન દેખાતો હોઈશ; પણ સૂરજ ત્યારે મારી પીઠ તરફ હતો એટલે લીનાના એ બહુ ધ્યાનમાં નહિ આવ્યું હોય. લીના મારી સામે બેઠી હતી. અમે એકબીજાની સામે જોતાં હતાં. એકાએક એણે કહ્યું.

“ કાદવથી બે ઈંટોને ચણીને જોડી દેવામાં આવે છે એ મને ખબર હતી. પણ આજે પ્રથમ જ ખબર પડી કે બે માનવી ઈંટો પણ કાદવથી જોડી શકાય છે, ” એણે મારી સામે મીંટ માંડીને જોતાં કહ્યું.

“ લીના, લીના ! ” મેં હવે હલેસાં મારવાનું પણ મૂકી દીધું ને સાથેસાથે ‘મિસ જોષી’ એ શિષ્ટ નામ પણ મૂકી દીધું. “ આ આખી વાત હવે હું લખી કાઢવાનો છું, અને માસિકમાં મોકલી આપવાનો છું. પણ એને નામ શું આપશું ? ‘મતાંતર’ આપું ? ” મેં પૂછ્યું.

“ ના, ના; એ તો બહુ ડાહ્યું અને સંસ્કૃતમય લાગે છે. એના કરતાં એને ‘ભૂતિયો કાદવ’ એ જ નામ આપોને ને ! એને લીધે તો આજનું ચણતર થયું ! ” લીનાએ ફરી મારી આંખમાં જોયું.

“ ઠીક ત્યારે ‘ભૂતિયો કાદવ,’ ” કહી મેં એની આંખની પાર જોવા પ્રયત્ન કર્યો. અસ્ત થતા સૂરજનાં દૂમળાં રાતાં ફિરણો એના ગાસ ઉપર રમત કરી રહ્યાં હતાં. એના કુરલ કેશ, તોફાની આંખો, બધું જ, હા, હા, બધું જ—ટૂંકમાં એ અદ્ભુત દેખાતી હતી. હું જોઈ જ રહ્યો.

તમે વળી પૂછ્યો કે ‘પછી શું ?’ પણ એ તો તમનેય ખબર છે ને મને ને લીનાનેય ખબર છે, ત્યારે લખવાની શી જરૂર ?

દીપોત્સવી

(મુક્ત પૃથ્વી)

સહસ્રશય દીપકે
સુરેખપદ સ્વસ્તિકે
અમૂલ્ય હિરલા અને રતન ભૂષણે
શુભાળ મધુ કેવડે, વિવિધ રંગ રંગોળીએ
મર્લિન મુખ રયામણ કૂળડી કાચ ઉગળીને
સજી, ધર્તી ઠની
ભયંકર અમાસ રાત્રિ સૂચિલેધ આશ્વિનની
ભભાવી જગ ધૂમળે
ડુખાવી વમળે ઊંડે
સુદ્ધર અતિગૂઢ મૃત્યુમુખ ક્યાંક ખેંચી જતી.

(ખંડ શિખરિણી)

પડેલા લુલાવે
જનોને લુલાવે

(મુક્ત પૃથ્વી)

મહા મધુર ઘેનમાં બિરદશુભ દીપાવલિ.

પિતા! આહુઆહુ વિષે, જીવન ખંડખંડે ગધે,
ઊંડે હૃદયમર્મમાં વહી ગઈ ઘણી ચે સદી:
જહી—જનમ જોત્રપે જીવનશુદ્ધિ પંકાયલી,
જહી—નગદ દોલતે કૌરતિ કેરી તુલના થઈ,
જહી—સ્થગિત આત્મ ને હૃદયજ્યોત ઝાંખી પડી;
ધમંડ ચતુરાઈ ને શરમહીણ શૃંગારની
બિલસ પ્રતિમા ઘડી, અતિભયંકરી નાગિની—
સમી પ્રલયવાહિની પરમ સખ્યતા-મોહિની,
સુઅચ્છ ભપકાભરી સુભગ સ્વાંગ અંગે ધરી
ધૂમે જગ ભભાવતી નયન અંજને આંજતી,
અનલ ઉગ્ર સ્વાર્થપ્રતિ;
—પ્રચંડ નરમેધમાં જગસમસ્તની આહુતિ—
—સુદ્ધર અતિગૂઢ મૃત્યુમુખ હાય! ખેંચી જતી.

(અંડ શિખરિણી)

પડેલા લુલાવે

જનોને લુલાવે

(મુક્ત મૃત્યુ)

મહા મધુર ઘેનમાં બિરહશુભ્ર આ સંસ્કૃતિ !

ફૂડી કપટબળ આ દ્વયસહસ વધે તણી
 થઈ પ્રકટ, ભાર ભૂમિ ક્યમ રીત રહેશે હવાં ?
 ખરે જ, ભૂતનો ઉતાર જ્યમ હોય મરચાંધૂણી,
 વિના લગ્નોર થે દયા, ધખધખાવ એવી ધૂણી
 ઝળે રગત લાંચ, અંગ કૃશ થાય, સંવેદના
 વધે; શિર અનેકના જ્યમ ફટાકે ફટ ફટ ફૂટે
 ફૂટે તેહવા.

પરંતુ જગતાત ઓ !

સમસ્ત સ્વજનાર ઓ ! કરોશ આમ સંહાર તું ?

ખરે અગમ ન્યાયતું ત્રાજવું

નિષ્ણવિવેક નિષ્કુર શું ?

નહીં; જગતનાથ તું, જગત તારનારો પ્રભુ !

થશે તવ કૃપાળુ હસ્ત થઈ ફૂર આઘાત શું ?

વિરાટ ! તવ હસ્તપે,

પ્રકુલલલપન્નપે,

તુપારજલબિન્દુડે જગત બાપડું પોઢિયું;

અનંતતલ અધિમાં જગત-બિન્દુ ગણુના કશી ?

છતાં ભરશુમાનમાં

અનમ માનમાં

ભલે તવ ભણી ન દષ્ટિ, ધનમાનમુગ્ધાંધ એ

સદા નિજરસે રમે, તવ દયા ભલે ના ચહે;

છતાં જનમ એહનો પ્રખર ફૂર આઘાતથી

કદી અક્ષળ તું કરે ?

કૃપાળુ કરરપર્શથી

અખંડ ઉરરનેહથી

હસંત જનની જૂલંત શિશુ પારણે નીંદરે

ઉઠાવી જ્યમ ગોદ લે—કહીં ન જાય સ્વમાં ભૂડી—

(ખંડ શિખરિણી)

પિતા ! તેવી રીતે

દ્રવન્તી દષ્ટિએ

(મુક્ત પૃથ્વી) ભયંકર અમાસ રાત્રિ સૂચિભેદ આશ્વિનની
ઉબાળ, નવનૂતના શુભ પ્રભાત શુભાર્ધમાં.
જૂનાં વસન ભૂષણો, છોંછરોં સર્વ કૃત્રિમતા
તણ દણિક સ્વાર્થ હુદ્ર, ભયની ભરી વાસના,
વિરાટ વર ભોમમાં રમવું સર્વદા ત્યાં મુદા;
પ્રદીપ દણ્ડભંગુરા નહિ પછે વૃથા બાળવા.
—હસે પ્રકૃતિ સુપ્રભા વિશદ સત્ય ને મુંઢરા.

ઉપવાસી

નાકની વાળી

આજે હિંદુસ્તાનના લગભગ બધા વિભાગોમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ જુદાજુદા

આકારની નય નાકના અલંકાર તરીકે પહેરતી જણાય છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, સિંધ, પંજાબ, તેમ જ ઉત્તર તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનના પ્રદેશમાં બધી હિંદુ સ્ત્રીઓના અલંકારોમાં નયનો સમાવેશ થયેલો છે. વળી નયને સૌભાગ્યનું ચિહ્ન ગણવામાં આવે છે અને વિધવાઓ તે પહેરતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં નય પહેરવાનો આ રિવાજ કેટલો જૂનો છે ? સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે શબ્દકોષોમાં પણ આવા કોઈ અલંકારનો અર્થ દર્શાવતા શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે આ રિવાજ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં * અને પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિમાં અપરિચિત છે એમ અત્યાધુનિ નિર્ણય કરી શકાય.

આ અલંકાર માટે આટલા શબ્દો વપરાય છે; ગુજરાતીમાં (જૂના સાહિત્યમાં) વાહી, નય અને વેસર; મરાઠી તથા સિંધીમાં નય, નમની, અને વેસર; મરાઠી તથા સિંધીમાં નય. આ અલંકારના એક ભાગ તરીકે નાકમાં છિદ્ર પાડીને પહેરાવવામાં આવતા સોનાના વાહીને લીધે વાહી શબ્દ પ્રયોજાયો છે. બળદ અને ઊંટ જેવા પ્રાણીઓના નાકમાં પેરાવવામાં આવતી રસ્સી માટે દેશ્ય શબ્દ જણાય છે. (હેમચન્દ્રની દેશી નામમાલા. ૪-૧૭) આ જણ્યા ઉપરથી નય જુલપન થયો છે. દેશી નામમાલામાં એ શબ્દનો અર્થ માત્ર નાસારજૂ આપેલ છે, અને ઉદાહરણમાં પણ નાસારજૂરહિતશ્વમ—નાથ વગરના બળદ—નો ઉલ્લેખ છે. એટલે નાકના અલંકારના અર્થનો ઉદ્ભવ પછીના કાળમાં થયો છે એ સ્પષ્ટ છે. જાણ્યા પરથી નામ્ય અને નય બંને શબ્દ ઝિનરી આવ્યા છે. નામ્ય-નામ પરથી નામ્યું ક્રિયાપદ પણ બને છે અને તેનો અર્થ નાકમાં છિદ્ર પાડીને રસ્સી પેરાવવી એવો થાય છે. વેસર (હિન્દી વેસર) શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી એટલે તે કોઈ પરબાષાના અપરિચિત શબ્દમાંથી આવ્યો હશે. જલ્લેસર શબ્દનો પ્રયોગ સાહિત્યમાં ઘણીવાર મળી આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં નયની આકૃતિઓ જુદીજુદી પ્રચલિત છે, તેમ પહેરવાની રીત પણ જુદીજુદી છે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓ નાકનો ડાબો પાડો વીધાવે છે અને મદ્રાસી સ્ત્રીઓ જમણો પાડો વીધાવે છે. સાદામાં સાદો નય માત્ર સોનાના વાળાને એક છેડાનો આંકડો ખીસા છેડામાં બરાવાય તેની રીતે વાળાને બનાવવામાં આવે છે. તેમાં મોતી, દીરા, ચાંદ્રક, નીલમ વગેરે જુદીને જુદુ મૂલ્યવાન નય પણ બનાવાય છે જે કોઈ ચાર મોરની આકૃતિ જેવી હોય છે અને તેથી જ નયને ગુજરાતી ભાષામાં ‘ મોર ’ નામ અપાય છે.

* પશ્ચિમ જમણાપરિચિત ‘સુસુખાપર’માં પૃ. ૧૫૮ એ ‘ નાસારહિતશ્વમ્ ’ એવો ઉદાહરણ મળેલો છે. પણ પશ્ચિમ જમણા પેરાવવા એકાંક જ હોવાનું તરીકે મૂક્યા છે, અને તે સુસુખમ સુમય પછીના હોય છે. તેમણે પણ આ અલંકાર માટે એક શબ્દ ન મળવાથી સમાચારમાં કંઈ વાપર્યો છે.

નારી તારી નાસિકાનો ચોર
નહોય બપુલુ ચિત્તનો ચોર

(પ્રેમાનન્દકૃત આખાહરણ)

સિંધી નથ એટલી બધી વજનદાર હોય છે કે પહેરનારના વાળની એક લટ તેના નીચેના ભાગમાં બાંધવી પડે છે. આ અસંકારનો બીજો એક પ્રકાર છે જે ટોટા કહેવાય છે. આમાં વાળો સ્કૂની પેઠે વાળવામાં આવેલો હોય છે. તેનો એક છેડો નાકના લીધમાં ખોસવામાં આવે છે અને બીજો છેડો વર્તુલાકારમાં છ થી સાત મોટી ગોઠવવામાં આવે છે. અને તેની વચ્ચે એક હીરો કે બીજું કાંઈ કિંમતી રત્ન જડેલું હોય છે. આવા જ આકારમાં ઉપરના ભાગમાં કવચિત એક રત્ન જ જડેલું હોય છે અને તેવા અસંકારને જહ કહેવાય છે. વળી બીજા એક પ્રકારની નથને શુભાક કે શુભાશ કહેવામાં આવે છે. આમાં એક મોટી પરોવેલું હોય છે અને ત્રણ મોટી હોય તો વચ્ચેનું લાંબા આકારનું રાખવામાં આવે છે. આ શુભાખ બે નસકોરાં વચ્ચેના પડામાં વીધી પાડીને પહેરવામાં આવે છે. મુખ્યતઃ મુસલમાન સ્ત્રીઓ જ તે પહેરે છે, હિંદુ સ્ત્રીઓ પહેરતી નથી. જે હિંદુ માખાપોનાં બાળકો જીવતાં ન હોય તેઓ જીવતા રહેલા પુત્રને કવચિત આવી શુભાખ કે નથ પહેરાવે છે અને આવા પુત્રો શુભાખીદાસ, શુભાખીરામ, નાથાલાલ, નાથાસંકર વગેરે સંતા પ્રાપ્ત કરે છે. જેના ઉપર નાથવાની ક્રિયા કરવામાં આવી છે તેવા અર્થમાં આ નામો ઘટે છે.

“ અર્હવી સુરાનો પહેરવેશ અને દિપ્ત સ્ત્રીઓનાં શૃંગારસાધનો ” નામના મી. આર. પી. ઉમરીગરના “ દસ્તૂર હોશંગ મેમોરિયલ લોહ્યુમ ”માં ૯૫મે પાને છપાયેલા લેખમાં (ફૂનોટમાં) દિપ્ત સ્ત્રીઓના અસંકારોમાં નથનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—જે વિશે હી કિવન્સીએ નિબંધ લખેલો છે; અને મીડિયા પ્રદેશના medianite લોકોમાં પુરુષોના અસંકારમાં પણ નથનો ઉલ્લેખ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથનો ઉલ્લેખ નથી એમ મેં ઉપર જ કહ્યું છે. કેટલાક આ પ્રસંગે ‘ ભોજપ્રબંધ ’માં આવેલો મનાતો નીચેનો શ્લોક મારી સામે ધરે છે:

નાસામૂપાન્નદપિતા વહિવાહો દગ્ધનમ્ ।

અહોમાયં ગુર્જરીણાં ગૃહસંમાર્જને મનુઃ ॥

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ: ગુજરાતની સ્ત્રીઓ ધન્ય છે; કારણકે અંગદનો પિતા—વાલિ—વાળી તેમનો નાકનો અસંકાર છે, અગ્નિદેવનું વાહન—મેપ—મેશ તેમનું નેત્રાંજન છે, અને તેમનાં ધર મનુ (સાવળિ—સાવરણી) સાફ કરે છે ‘ ભોજપ્રબંધ ’નો આખો અન્ય તરકટ છે એ વાત લક્ષમાં ન લઈએ તો પણ આ શ્લોક એની જાતે જ અવગણનાપાત્ર દરે છે. * કારણ કે તેમાં જે શબ્દો ઉપર શ્લેષ યોજવામાં આવ્યા છે તે શબ્દો અપભ્રંશ થઈને કે બીજી રીતે પૂરેપૂરા ગુજરાતી જ છે.

વાલી (ગુ.) = નથ

વાલિ (સં.) = વાનર અંગદનો પિતા

મેશ (સં. મસી ઉપરથી) = આંખમાં આંજવાનું મેષ (સં.) = ઘેટો

આંગળુ

સાવરણી (સં. સંમાર્જની ઉપરથી) = સાવરણી સાવળિ (સં) = સાવળીનો પુત્ર—મનુ

* વળી આ શ્લોક બદલાવકૃત ‘ ભોજપ્રબંધ ’માં કે મેરુતુંગના ‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’માં આવેલા ‘ ભોજપ્રબંધ ’માં પણ નથી. ‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’ના દીનાનાથ શાસ્ત્રીએ કરેલા ભાષ્યતરમાં સ્વીકારેલા કેટલાક પ્રશ્નોમાંનો આ એક છે. એટલે આ શ્લોકની સપ્રમાણતા કેટલી તે સ્પષ્ટ જ છે.

એટલે વિદ્વાને અપમાનજનક ગણીને આ શ્લોકને હું ત્યાજ્ય ગણું છું.

હવે પ્રાચીન દિંદમાં નાકના અલંકારનું અસ્તિત્વ ન હતું તે માટે તે બાબતનું સમાધાન શું ? મારી માન્યતા એવી છે કે એ અલંકાર આપણે ત્યાં મુસલમાનોમાંથી આવ્યો. વળી આ અલંકાર મૂળ તો દાસત્વનું ચિહ્ન પણ કાળાંતરે એને માનવશરીરનું ભૂખબૂ ખનાતી તેનું મૂલ્ય વધારવામાં આવ્યું. સંસ્કૃતિના અધઃપાતના સમયની સ્ત્રીઓની દાસત્વસ્થિતિનું દુઃખદ ભૂચન આ અલંકારમાં છે, અને સ્ત્રીમુક્તિ માનવૃત્તિની ખુશામદ કરવા એને અલંકારનું રૂપ આપવામાં આવ્યું એમ અનુમાન કરું તો ? અરબસ્તાનમાં અને ખીજા પ્રદેશોમાં નાક અને કાન વધિવાતી ક્રિયા દાસત્વની સૂચક હતી એ તો હવે સર્વસંમત બાબત છે. દિંદુસ્તાનમાં વિ. સં. ૧૬૮૫ (ઇ. સ. ૧૬૨૯)માં આ બાબત પરિચિત હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ યુગના જૈન લેખકની એક કૃતિમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

તું ચેલા જે એ ઉત્તાદ;
ગુર છે તો કયું કરણા વાદ ?
ગુર લેવે પકલી તુજ હાથ,
કાલી નાક પરોવે નાથ.

(હીરવિજયસુરિ રાસ: ૨૭-૯)

જૈન સાધુ હીરવિજયના જીવનના એક પ્રસંગનું ચિત્ર આ શ્લોકમાં છે. એના એક શિષ્યે એના સામે બેઠ કર્યું, તે વખતે એક ઘોડેસ્વાર (રામનો) એને ઉપર પ્રમાણે કહે છે, તેથી જ શ્લોકમાં બ્રહ્મ જીર્ણ અને ગુજરાતીનું મિશ્રણ છે.

પરંતુ કેટલાક મને કહે છે કે ફારસી સાહિત્ય કે ભાષામાં પણ નાકનો અલંકાર પરિચિત નથી. તો મારો પ્રશ્ન એ છે કે મોતી પરીવેલી વાળી જે એ નસકોરાં વચ્ચે પહેરવામાં આવે છે તે એટલે કે સુલ્તાન-ક શું મુસ્લિમ અલંકાર નથી ? દક્ષિણ દેશાબાદના ખાન બહાદુર નવાબ અગ્રીક જંગ બહાદુરે રચેલા શબ્દકોષ—અરસ-ઉલ્-ઝુગાતમાં સુલ્તા શબ્દનો અર્થ આપતાં નીચે પ્રમાણે અર્થા કરી છે:

સુલ્તા શબ્દના ચાર અર્થ છે: (૧) વધિ; (૨) નસકોરું; (૩) ઊંટના નાકમાં પરીવવામાં આવતી દોરી; અને (૪) નાકનો અલંકાર. ધણાંખરાં પ્રમાણે અનુસાર સુલ્તા શબ્દ તુર્કી ભાષાનો લેખાય છે. તુર્ક લોકો આ અલંકારને પૂર્વ દેશનો લેખે છે. (અરબસ્તાન અને ઇરાન તુર્કોના પૂર્વ દેશ ગણાય.)

ગવાસ-ઉલ્-ઝુગાત નામના ખીજા શબ્દકોષમાં પણ સુલ્તા = નથ, સ્ત્રીઓનું એક ધરણું (તુર્કમાંથી) એમ અર્થ આપેલો છે. જ્ઞેનરાને ફારસી કે અરબી ન હોવાથી સુલ્તા શબ્દ આપ્યો જ નથી.

સુલ્તા = (પહેલાં) ઊંટના નાકમાં પરીવેલી દોરી—(પછી) સ્ત્રીઓ પહેરે છે તે નથ. સુલ્તા શબ્દનું આ પરિવર્તન જલ્લા (દેશ)ના દ્વિવિધ અર્થ જ્ઞેડે સૂક્ષ્મ અને નિઃકટનું સામ્ય ધરાવે છે.

જલ્લા (૧) નાથ (દોરી), (૨) નથ (અલંકાર); આ સામ્ય પણ અર્થસૂચક જ છે. આ ઉપરથી એમ જાણાય છે કે નાકનો અલંકાર—નથ, સુલ્તા, વાલો—આપણે ત્યાં મુસલમાનોના પ્રદેશમાંથી આવ્યો. નસકોરાં વચ્ચે પહેરાતી સુલ્તામાંથી એક બાબતના પરામાં

પહેરાતી નથ કેવી રીતે ક્યારે પ્રચારમાં આવી એ પ્રશ્ન સામે હું નિરુત્તર છું. આ સમગ્ર પ્રશ્ન ઉપર કોઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડે તો રસપૂર્ણ ચર્ચાને અવકાશ છે.

[પ્રસ્તુત ચર્ચાને અંગે નીચેની વીગતોની નોંધ પણ અસ્થાને નહિ ગણાય.

M. Williamsના શબ્દકોષમાં નીચે આપેલા શબ્દાર્થો છે:

નસ્યોત = નાથથી બાંધેલું

(નસ્યા = નાથ્ય)

નાસ્યા = નાથ્ય

હિન્નનાસ્યે ભગ્નયુગે તિર્યક્પ્રતિમુલાગતે ।

અથમદ્ગ્નં ચ યાનસ્ય ચક્રમજ્ઞે તથૈવ ચ ॥

છેદને ચૈવ યન્ત્રાણાં ચોત્કૂરદમ્યોસ્તયૈવ ચ ।

ભાકન્દ્રે ચાપ્યપૈહીતિ ન દણ્ડં મનુરવ્રવીત્ ॥

(નાસ્યા—વર્તીવર્તનાસાસમ્બંધિની રજ્જુ ।—કુલુક મઢ)

મનુસ્મૃતિ ૮-૨૯૧-૨૨

શેક્સપિયરકૃત હિંદી શબ્દકોષ (૧૮૬૧ ઈ. સ)માં આપેલા શબ્દાર્થો:

વેસર = નાકમાં પહેરવાની વાળી

વેસરા = એકે બાતનું શિકારી પક્ષી

કુલુક—(ક) = નાકમાં પહેરવાનો અલંકાર (નાકના વચ્ચેના ભાગમાં લટકાવવામાં આવે છે અને તેમાં મોતી કે બીજું કોઈ કીમતી રત્ન બેઠેલું હોય છે.)

હૃદય — બા — ગોશ્ = ગુલામ — (જેણે કાનમાં વાળી પહેરેલી હોય તેવો.)

વાળી કાન

= દાસત્વના ચિહ્ન તરીકે જેણે કાનમાં વાળી પહેરી હોય તે.

(હિંદી શબ્દકોષ)

બાઈબલમાં પણ આ બાબતના ઉલ્લેખો છે તે *Temple Dictionary of the Bible* અને *Studies in the Bible* એ પુસ્તકો જોવાથી ખાતરી થાય છે.]*

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદિયા

* શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદિયાએ લખેલા Nose-ring વિશેના નિબંધનું ભાષાન્તર. ભાષાન્તરકાર: ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

ખેડૂતનાં કરજ ફેડવાનો મોટો પ્રયોગ

ખા.રડોલી તાલુકાની જમીનમહેસુલની-મોટી લાગત વખતે તપાસમાં એવું
 જાણ્યું આવ્યું હતું કે એ તાલુકાના ખેડૂતોને લગભગ એક કરોડ રૂપિયાનું દેવું હતું. આ
 દેશમાં ખેતી સિવાયના ઉદ્યોગની ગિલવણી થઈ નથી અને થઈ છે તેની રીયલિટી, પરદેશી
 સરકારની આર્થિક રાજ્યનીતિને લીધે, ગમે ત્યારે બગડી ગય છે; તેથી જોકે ખેતીમાં
 જેમએ તેવો ફાસ રહ્યો નથી તે છતાં ખેતીનો ધંધો ફરેલો પડે છે. કરજના ભારે વ્યાજ
 નીચે ખેડૂત કચડાઈ મરે છે, અને ઘણે કેસો ખેડૂતોની જમીન ધીમેધીમે સાદુકારોના
 હાથમાં જતી રહે છે.

આ પ્રકારની વસ્તુરિયલિત ભાવનગર રાજ્યમાં છે કે નહિ તેની ચોક્કસ તપાસ કરવા
 માટે ત્યાંના દરબારે છેક ૧૯૨૨ની ગાંધીમાં એક સમિતિ નીમી. લીલિયા મદાદમાં પ્રાથમિક
 તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે ખેડૂતોની સ્થિતિ ખરેખરી ભાંડર છે, અને તેનું મુખ્ય કારણ
 સાદુકારોની અનીનિયત વ્યાજ અણવવાની પદ્ધતિનું હતું. ખાતેદારો તેમજ - સાદુકારોની
 ખારીક તપાસ થઈ અને એવું જાણ્યું કે આશરે ૨૩,૦૦૦ ખાતેદારોમાંથી ૫૫ ટકા જેટલા
 ખાતેદારો દેવામાંથી મુક્ત હતા અને બીજા એટલે દરેક હજાર ખાતેદારો જે આશરે ૧૨
 લાખ રૂપિયાનું મહેસુલ દર વર્ષે ભરતા હતા તેમને એકંદરે ૫૧ લાખ રૂપિયાનું દેવું હતું.

જે ૧૩,૦૦૦ ખેડૂતોને દેવું નહોતું તેમાં કેટલાક તો એટલા ગરીબ હતા કે તેમને એક
 પાઈ ધીરી રકામ એવું નહોતું અને તે કારણે દેવામુક્ત હતા. બીજા હતા તેમાંના મોટે
 ભાગે જેમનેમ કરીને સુકો રોટલો ખાઈ શકતા, પણ ત્યારે ખરાબ વર્ષ આવતું ત્યારે દેવામાં
 ફસાઈ પડતા. તેમનો ખોરાક મોટો અને રહેઠીકરણી સાદી અને ફંગાસ હતી. પોતાનાં
 ઊંડાંચાંને સારી કળવણી આપવા માટે કે આવંદ કે સ્વસ્થપારણાને માટે ખર્ચ કરવા માટે
 તેમની પામે સગવડ હોય જ શાની !

જમીનમહેસુલનું ભારણ અસલ નહોતું એવું આ નિવેદનમાં જણાવ્યું છે. જમીન-
 મહેસુલની રકમ ભારે હોય તો તે અસલ થઈ પડે એ તો અપહ છે, પણ તે ક્યજને સખ્તાઈથી
 વસૂલ કરવામાં આવે તો ખેડૂતને સાદુકારો આશરો લેવો પડે છે એ અમલદારોએ
 જણાવું નેમએ નહિ.

મનુષ્ય કે રાક્ષસ ?

ભાવનગર જેવા મોટા રાજ્યના અમલદારોએ પ્રગટ કરેલા આ નિવેદનમાં સાદુકારો કેવી
 રીતે ખેડૂતનું લોહી ચૂસી લે છે તેનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. ખરું જોતાં જે ચર્ચન ભાવનગરના
 સાદુકારોની કાર્યપદ્ધતિનું આપ્યું છે તે પૂરેપૂરું અચવા એટલે ભાગે આખા ગુજરાતને લાગુ
 પડે છે. પૂરી માંદિની માણેના અંકમાં ચીજનવાર પ્રગટ કરવામાં આવી છે. મદાદમાં મોટી
 જે અર્થિયાના પરા અમલ માટે વારંવાર આગલ કર્યા કો છે તેમણે સ્થિતિ સમજનને
 રાક્ષસી તથા રીંતાની કવી જે, પણ સાદુકારોની અમલ અમલગી વનજુકેને માટે આ
 વિશેષકે પૂરતાં મખન નથી. આ જગ્યાવાર અમલદારોએ કાવ્યું છે કે :

“સદ્ભાગ્યે આપણા ખેડૂતો નરમ, પોચા અને વિનયી છે. જો તેમનામાં જુસ્સો હોત તો તેમણે ખંડ ઉઠાવ્યું હોત. જો આપણે વખતસર પગલાં લઈને તેમને બચાવી નહિ લઈએ તો ભવિષ્યમાં ખેડૂતો ખંડ કરશે એ બનવાનું છે.”

આના કરતાં વધારે સખત ટીકા ખીજી કંઈ હોઈ શકે ?

શાહુકારનું વ્યાજ

શાહુકારો જે હડહડતાં જુઠાણાં કરે, ખોટા દરતાવેજો કરે, ખોટા અંગૂઠા પડાવે, લખ્યું હોય તે ખોટું વાંચીને દરકત કે અંગૂઠા લઈ લે એ પ્રકારે એક બાબતે રાખીને સામાન્ય રીતે પ્રચલિત ગણાતી રીતો ટૂંકમાં આપીશું.

(૧) પહેલી રીત સવાવાની છે. જેઠ, આપાદ, ભાદરવો કે છેક આસો મહિનામાં રૂ. ૧૦૦ ખેડૂતને આપ્યા હોય તે રૂ. ૧૨૫ લખીને બીજા માગસર કે પોપમાં પાછા લેવાના હોય છે એટલે ૪ થી ૮ મહિનાની અંદર ૨૫ ટકા વ્યાજ લેવું એમાં કાંઈ ખોટું ગણાતું નથી. ખેડૂતને તો આ વ્યાજ ૩૭૨ થી ૭૫ ટકા જેટલું થયું. જે ખેડૂતની સામે એક પણ વખત દાવો કરવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય તેમની પાસેથી પણ આટલું વ્યાજ લેવાય છે. જો ખેડૂત ગરીબ હોય તો તેની પાસેથી પાક લેવાની શરત થાય છે, એટલે દર રૂપિયા બેના ભાવે ૧ મણ કપાસ ગણીને ૬૨૬ મણ કપાસ શાહુકારને આપવાનો હોય છે. જો તેટલો કપાસ ન આપી શકે તો બગરનો જે ભાવ હોય તે ભાવ ગણીને ખેડૂતને નામે લખાય છે. જો બગરભાવ રૂ. ૮ હોય તો રૂ. ૫૦૦નો નવો દરતાવેજ થાય છે.

(૨) પાકને બદલે અમુક તારીખે નાણાં લેવાની શરત (અટક) હોય છે. તેમાં એવું જોવામાં આવેલું કે માત્ર એક કે બે દિવસની વાર થાય તો પણ ભયંકર સખતાઈથી ચાર-પાંચ પટ વધારે કરવામાં આવે છે.

(૩) જો ખેડૂત શાહુકારને માલ સોંપી દે તો બગરભાવથી ૨૦-૩૦ ટકા ઓછા ભાવે તે દેવા પેટે જમા કરવામાં આવે; જો શાહુકાર પાસેથી કાંઈ માલ ઉધાર વેચાતો લેવો પડે તો તેનો ભાવ ૨૫થી ૫૦ ટકા વધારવામાં આવે, વ્યાજનો ઉમેરો થાય, વગેરે કાંઈકાંઈ રમતો રમાય.

(૪) કાચળાંછોડામણી, વ્યાજ પહેલેથી ઝડાવીને પાછું વર્ષ આખરે ફરી ચલાવવાની રીત, જમ્મે થયેલાં નાણાં અગર પાકની કિંમત બરાબર ન લખવાં, બે ચોપડામાં એક જ માણસના હિસાબ રાખવાની રીત, વગેરે કાંઈકાંઈ પ્રકારે આ સમિતિને જણાઈ આવ્યા હતા. વચમાં નાણાં પાછાં આપ્યાં હોય તે છતાં વ્યાજ તો કાપી આપે જ શાના ?

(૫) આ નિવેદનમાં કદારાની પદ્ધતિનો એક દાખલો આવ્યો છે તેમાં એક ખેડૂત જે અનાજ લીધું હશે તેના કરતાં સવાગણું પહેલાં બે વર્ષની અંદર પાછું આપેલું અને દોઢગણું ચાર વર્ષમાં આપેલું તે છતાં પાંચ વર્ષ પછી સાતગણું લહેણું નીકળ્યું હતું.

(૬) તેવી જ રીતે ‘જલપ’માં જૂના દેવાને પેટે અનાજ પાકે ત્યારપહેલાં મહિનો બે મહિના પહેલાં બધું અનાજ જપ્ત કરીને અત્યંત ઓછા ભાવે જમા કરવામાં આવે છે. આ સિવાય ઘણી બાબતો છે. ટૂંકમાં, આ સરકારી સમિતિનો અભિપ્રાય થયો છે કે ખેડૂત એક વખત શાહુકારના હાથમાં આવ્યો એટલે ફરી શકતો નથી. આ ટીકામાં અતિશયોક્તિ નથી એવો તેમનો આશય છે. આવું જુઠાણું અને હુઆઈ અપવાદરૂપ નથી.

પણ નિયમરૂપ છે. ક્વચિત્ ભાગ્યે સારા શાહુકાર જણાયો હતો પણ તે અત્યંત અપવાદરૂપ હતો. શાહુકારોનો જલ્દી મોટો ભાગ ભારે વ્યાજ લે છે, અને ખેડૂતોને લૂંટવામાં નિષ્ણાત બન્યો છે.

ખરી વસ્તુસ્થિતિ

ત્યારે ભાવનગર રાજ્યમાં ખેડૂતની ખરી સ્થિતિ કેવી છે? એમાંના મોટા ભાગને વર્ષની આખરે એવી ખચત થોડી જ રહે છે કે જેમાંથી શાહુકારનું વ્યાજ આપી શકે. સામાન્ય વર્ષોમાં ખેતીનો ખર્ચ અને સરકારી મહેસૂલ કર્યા પછી માત્ર પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ રહે એટલું ઉત્પન્ન થાય છે. જલ્દી સાતું વર્ષ હોય તો ખચત રહે તેવી જ રીતે ખરાબ વર્ષ પણ આવે છે, અને કુટુંબમાં લગ્નમરણના ખર્ચો પણ કરવા પડે છે. છેલ્લાં ૧૦-૨૦ વર્ષોના દિસાખ તપાસતાં એવો અભિપ્રાય આપી શકાય કે ખેડૂતને ખચત રહેતી નથી.

આ સરકારી સમિતિનો અભિપ્રાય થયો. આપણે જાણીએ છીએ કે જીવનનિર્વાહ એટલે માત્ર જરૂરિયાતો સિવાય કંઈ જ નહિ. સામાન્ય ખેડૂતોને છોકરાંઓને સારી રીતે ઉછેરવાં, સાતું શિક્ષણ આપવું, સારા પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો, એ કેવળ અશક્ય સીજ છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાને લીધે જે ખેડૂત શાહુકારના હાથમાં સપડાય છે તે પોતાની મેજે, સરકારની મદદ વિના, કદી દેવામાંથી છૂટા થઈ શકે એવું છે નહિ. જમીન વેચી હોય, જગદ વેચ્યા હોય એવા ખેડૂતો મજૂરો બન્યા છતાં શાહુકારોના પંજનમાંથી નહિ જ છૂટ્યાના દાખલા જાણવામાં આવ્યા હતા.

તેથી સમિતિએ નિવેદન કર્યું કે જે ખેડૂતોને ખચાવવા હોય તો સરકારે તેમને મદદ કરવી. જે દેશ કે રાજ્યનો ખેડૂત પાયમાલ થયો તે રાજ્ય પાયમાલ થયું સમજવું. આ સરકારી મદદે લુકુંલુકું સ્વરૂપ લીધું.

(૧) ખેડૂતના રક્ષણનો કાયદો પસાર કર્યો. ઘણાં વર્ષો પહેલાં દક્ષિણમાં જે જાનનો કાયદો પસાર થયો તેમાં સુધારો કરીને આ કાયદો પસાર થયો. સિવિલ કોર્ટ હાલના કાયદા અને પદ્ધતિ પ્રમાણે ખેડૂતોને દેખીના અન્યાય છતાં પણ મદદ કરી શકતી નહોતી તે સ્થિતિ ટાળવા માટે આ કાયદો કર્યો. આ કાયદાની સત્તાથી કોર્ટ બંધા દિસાખ પહેલેથી તપાસીને કેટલાં નાણાં કેવી રીતે આપવાં તેનો નિણય કરી આપે છે.

(૨) તેની સાથે સાથે દરખાસ કરવાની યોજના કરી. આ યોજના નેકે ખેડૂત અને શાહુકારના સહકાર અને સંમતિથી અમલમાં મુકાય છે તે છતાં કહેવું નેકેજે કે દેશી રાજ્યોમાં અમલદારોની ઇચ્છા એટલે પ્રજનવર્ગની સંમતિ એવું થવાનો કંઈકે સંભવ છે. કોનાં દેવાં આપવાં, કેટલાં નાણાં ખેડૂતને ધીરવાં તેની મર્યાદા બાંધી આપી હતી. દાખલા તરીકે, જમીનમહેસૂલ ભરતો હોય તેના કરતાં ત્રણગણી રકમ કરતાં વધારે નાણું સરકારે ધીરવું નહિ. આ પ્રમાણે આશરે ૮૬ લાખ રૂપિયાનું દેવું માલૂમ પડ્યું. આખા રાજ્યનું વાર્ષિક જમીનમહેસૂલ આશરે ૨૬૩ લાખનું હતું. શાહુકારોના ચોપડા તપાસીને ખેડૂતનું દેવું ફિટાવવા માટે જે કમિટી નીમી હતી તેમાં જે અમલદારો, —એક ન્યાયખાતાનો, બીજો વચૂકાત ખાતાનો, —શાહુકારોના બે પ્રતિનિધિ, અને આ ચારે મળીને એક કે બે જે તે ગામના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો ચૂટે તે એટલાનો કમિટિ નિર્માઈ હતી. આ તપાસને અને ભાવનગર દરખાસે ખેડૂતોને રૂ. ૨૦,૫૮,૪૭૩ દેવા પેટે આપીને શાહુકારોના દિસાખ બૂટી વાગ્યા. દરખાસે ડાંગા મુદતની સેન આપી છે એવું કહી શકાય દરેક વર્ષે જમીનમહેસૂલ સેતી વખતે જેતીનેતી પાસેથી

રેકમનું વ્યાજ વસૂલ કરવામાં આવશે. સહકારી મંડળો મારફત આવાં કરવે દેડી શકાયું નથી એ જાણીતી વાત છે. ભાવનગર દરખાસે શાહુકારોને હાંકી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. દરખાસ આશા રાખે છે કે શાહુકાર અમાનુષી વ્યાજ હવેથી નહિ લે. વખતે શાહુકારોની જરૂર પડશે એ વસ્તુસ્થિતિ સરકાર સ્વીકારે છે.

હવે મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે ખેડૂત પાછું દેવું કરશે કે નહિ? અને કરશે તો જેની આંટ સચવાઈ રહી છે કે કેમ? વાત સાચી છે કે હજી ખેડૂતો ઘણા અજ્ઞાન, સામાજિક રૂઢિઓના ગુલામ, અને અણવિચારી છે. તેમનામાં શિક્ષણનો પ્રચાર ઘણો જોણો થયો છે. પ્રજાના આગેવાનો પ્રજામત કેળવવાનો જોઈએ તેટલો પ્રચાર કરી શકતા નથી. શંકા એવી હોઈ છે કે આવી સ્થિતિમાં આ મહાન અખતરો કરવો ઇષ્ટ હતો? ભાવનગર દરખાસે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે ખેડૂતનું દેવું ગ્રામપ્રજાનું સત્ત્વ ચૂસી લેતું હતું કેળવણી અને રૂઢિચુસ્તતા ઇત્યાદિ અનેક રોગોથી કાકડું એવું ગૂંચવાયેલું છે કે કોઈ દેકાણેથી દોરો કાપીને ગૂંચ કાઢવાની જરૂર હતી. દરખાસે અનહદ હિંમત ધરીને આ મહાન પગલું લીધું છે. પરિણામ હવે જોવાનું રહ્યું. પણ ખેડૂતની બીજી બધી પરિસ્થિતિ સુધરે તેટલા માટે ત્રીજું પગલું સરકારે લીધું તે ગ્રામપંચાયતનું. આ પંચાયત મારફત ગામસેવકો નીખી ગામરક્ષણ, કેળવણી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, ખાજ, ફવા, રસ્તા ઇત્યાદિનું કામ કરી શકાય એવી સત્તા ગામપંચાયતોને આપવામાં આવી છે.

ટૂંકમાં, દરખાસે જે ત્રણચાર પગલાં લીધાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે: (૧) ખેડૂતરક્ષણ-નિયમ, (૨) ખેતી સુધારવા માટે તગાવી, (૩) દેવાં ફેડવા માટેની યોજના અને (૪) ગામપંચાયતનો નિયમ.

વડોદરા જેવાં રાજ્યોમાં સરકાર જે પ્રકારનાં દીંગણં મારે છે તેના કરતાં આ યોજનામાં સાચી સેવા અને કાર્યક્ષમતા છે. ખેડૂતમાં સ્વમાનની લાગણી ખીસવવા દેવાનો માર્ગ હોય તો આ છે. લેન્ડ બેન્કમાં લાગણી ન હોય, દરખાસમાં વધારે હોવાનો સંભવ છે. સરકારને પણ કાયદો ચોખ્ખો છે કે જમીનમહેસૂલ સદેકાઈથી મળી શકશે. સરકારે નાણાં રોક્યાં છે તે ખેડૂતની જમીનની આહેધરી છે. શાહુકારના ચોપડા પર દેખરેખ રલાં કરે તો એમની ભયંકરતા ઓછી થવાનો સંભવ છે.

પ્રગતીય કાર્યકર્તા તરીકે મને એટલી જ બીક છે કે ભાવનગરના પ્રગતીય કાર્યકર્તાઓએ દેવાં કરવાની વિરુદ્ધ, ખોટા ખર્ચોની વિરુદ્ધ, ખેતી સુધારવાની જાગનમાં, કેળવણી, આરોગ્ય વધારવાની જાગનમાં, પુસ્તકાલયો, અખાડા, ઔષધકાલયો દેકેદેકાણે કાઢવા માટે જે પ્રજામત કેળવવો જોઈએ, મદદ આપીને સંસ્થાઓ કઢાવવી જોઈએ, ગામપંચાયતો કઢાવીને તેનો વકીવટ શીખવવો જોઈએ, તે બધું કામ ન યાદ તો પરિણામ શી રીતે સાડું આવે? દરખાસે એક મોટું પગલું લીધું છે, વખતસર લીધું છે કે હલપાર વહેલું એ હું ન કહી શકું. મને એ રાજ્યનો એટલો બધો અનુભવ નથી. પણ જન પ્રજાવર્ગ, પ્રજાના આગેવાનો ખેડૂતોને સાથ નહિ આપે, જો સરકાર પ્રજાને જોઈતા નિયમો (પુસ્તકાલય, અખાડા, કેળવણીની ગ્રાંટ જાગનના) નહિ કરી આપે, તો 'સીસીફસ'નો પરથર પાછો ત્યાં હતો ત્યાં નીચે આવી જશે અને ખેડૂત વધારે હાંસી ગયેલો, વધારે નિરાશ અને હતાશ થયેલો થઈ જશે.

મને નહિ જગાડજો

મને નહિ જગાડજો,
પ્રસુપ્ત ચિત્તતારને ન છેડજો.

સ્વાય સ્વપ્નભોમ સ્વપ્ન માનસે સદા રમી;
વિલાય દુઃખબળ, બન્ધનો પ્રચંડ તૂટતાં—
હતાં હમેશ આત્મને સતાવતાં.

વિશ્વધૂળમાં દટાર્થ સર્વ ભાવરશ્મિઓ
પ્રકાશહીણ જે બન્યાં, પુનઃ પ્રકાશતાં અહિં.
અહિં ન ઝેર દષ્ટિનાં, વિહાર ચિત્ત બાળતા,
ન હીણ માનવી તણા ઉરોતણી અહિં કયા.

અદૃષ્ટ જે સદા હંતું,
મનોનિમગ્ન તે બધું,

સ્વપ્ન જ મેં, સમક્ષ આજ સર્વ એક દેખવું.
જગે મુજેલ ઠલ્પનાતણી સુખૂર્તિ દૂર જે
હતી સદૈવ નાસતી, વિહાર તે સ્વતંત્રમાં

અહિં રમે ન દૂર બાય
વહાલથી મને જે સ્હાય.

સ્પર્શનાં સુખો સદાય ઠલ્પને સ્વપ્નમાં હતાં
તે બધાંય ભોગવું હવે ન ભગવા તમા.
અસત્ય નાશવંત સ્વપ્ન કેાણુ દહે ?

અસત્ય, નાશવંત વિશ્વજીવને

સદાય સત્ય સ્વપ્ન આત્મની કલા ચક્રી રચ્યાં.
ન સ્વપ્ન એક ભાંગજો;
ન આત્મને ઉઠાડજો;

મુજેલ સ્વપ્નભોમથી મને નાથે ન પાડજો,
મને નહિ જગાડજો.

નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો

[ગતાંકથી આશુ]

એ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થયો ૧૯૨૦થી. એ યુગના આપણે એટલા તો નિષ્કટ છીએ—ખસકે એ યુગ સાથે આપણે એટલા તો એતપ્રેત થયેલા છીએ કે તેની સંસિદ્ધિઓ સંબંધી બોલવાનું અતિસાહસ હતું નથી કરવા ઇચ્છતો; પણ એ યુગમાં થયેલું દષ્ટિપરિવર્તન, અને આપણી કવિતા પર થયેલી તેની અસર વિશે તો ઉદ્દેશ્ય કરવો જ નોઈએ. ૧૯૨૦ પછી એકલા ગુજરાતની જ નહિ, સમસ્ત હિંદની પ્રેરણામૂર્તિ ગાંધીજી બન્યા, ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર એ યુગને ગાંધીયુગ કહેશે—અને ગાંધીયુગ અને સુવર્ણયુગને પર્યાય શબ્દો તરીકે વાપરશે તેમાં ભાગ્યે જ આશ્ચર્ય પામવાપણું હોય. આજથી નહિ પણ વર્ષોથી બ્યારે બ્યારે ગાંધીયુગનો હતું વિચાર કરતો આવ્યો છું ત્યારે તરત જ મારા મન સમક્ષ એથેન્સનો પેરીક્લીસ યુગ, આપણો ગુપ્તયુગ કે ઇસ્લામનો ઇબ્રાહિમીય યુગ તરી રહ્યો છે. દરેક દિવસ ઉપર જ વીલેપારલેની સાહિત્યસભામાં એ ઉદ્દેશ્ય કરતાં મેં બહુવેલું કે જીવનનાં સર્વશ્લેષો ઉપર આજે ગાંધીજીની એકલા ગુજરાતમાં જ નહિ, હિંદસમસ્તમાં મહોર વાગી ચૂકી છે. પેલા હિંદી કવિએ યથાર્થ જ ગાયું છે કે ‘ગાંધી તું આજ હિન્દકી એક સાન બન ગયા.’ એ પંક્તિ બ્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મને પેરીક્લીસ યુગના એથેન્સ માટેનું વીકલેરનું પેલું વાક્ય—Athens for a time bore the face of Pericles વાદ આવ્યું હતું એ જ શબ્દોમાં ને કોઈ કહે કે India to-day bears the face of Gandhī અને તેના એ સૂત્રને બોલું દરાવવા નીકળે તો તેની સામે પોતાનો પક્ષ (case) જીતી જતાં તેને જરાય મુશ્કેલી પડે નહિ. હું ગાયું છું કે મારું આ કથન જીતે ન રહે એવા કેટલાક હશે પણ ખરા, કદાચ એથી ધૂંધવાઈ એ ઉપર તૂટી પડનાર પણ કોઈ તૈયાર થશે. પણ જેનામાં સહેજ પણ તટસ્થવૃત્તિ છે તે સત્ય સહેજે નોઈ શકશે. ૧૯૨૦ પછી આપણાં જીવનમાં સર્વદેશીય ક્રાન્તિ થઈ છે. પ્રજામાનસ ગમૃત બન્યું છે. આપણું સાહિત્ય વધુ જીવનરૂપરૂપી બનવા માંડ્યું, પારિત્ય નહિ પણ true understanding માટે લોકો ઝંખવા મંડ્યા. એની અસર જીવનના દરેક ક્ષેત્ર પર પડી. મુનિરસિંદી માનસ અને પ્રજામાનસ વચ્ચેનો ભેદ રખટ કરવા હું આટલી વીગતોમાં બિનમોં છું. એ વીગતો ને ટાળી શકત તો મને ઘણો આનંદ થાત. પણ ને આપણે સાચેસાચ આપણી કવિતાના વિદ્યાસનું અવલોકન કરવું હોય તો આ ઉદ્દેશ્ય અનિવાર્ય હતો. ૧૯૨૦ પછીનો યુગ કેવળ હિંદના ઇતિહાસમાં જ નવો યુગ છે એમ નથી. જગતભરના ઇતિહાસમાં એ તારીખની આસપાસના સમયથી પ્રચંડ ક્રાન્તિનું વાતાવરણ ફેલાયેલું છે. છેલ્લા વિશ્વવિપ્રદે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મૂલ્યપરિવર્તન થયું છે, અને મુદ્દાપીય સાહિત્યમાં એ આજ તમે જોશો તો પારિત્ય ઉપર તેવો ભાર નથી મુકાતો જેવો true understanding ઉપર મુકાય છે. યિસબુનો જ દાખલો લો. જૂની નિશાળો જેમાં ગોખણપટ્ટી પર ભાર મુકાતો હતો, તેની જગ્યાએ

નથી નિશાળો—તેના psychology ઉપરના ઝોક સાથે અસ્તિત્વમાં આવી. એ નિશાળો જૂની નિશાળના પદી પોપટ થયેલા વિદ્યાર્થી ઉત્પન્ન કરવા નથી ઇચ્છતી; એને તો બાળકને તેનું સાચું સ્વરૂપ શોધી આપવામાં સહાય કરી તેની વિશિષ્ટ શક્તિની ખિલવણીમાં મદદ કરવી છે. આવું જ સાહિત્યમાં થયું છે—ઝેટલે, ટૂંકમાં કહું તો સાહિત્યમાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિની જગ્યાએ કલાદૃષ્ટિ આવી છે. એ સારું છે કે નરસું તેનો નિર્ણય આજે આપણે ન કરી શકીએ—એ હકીકત છે, એને તે રીતે જ આપણે એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; અને જગતભરમાં જે પવન છે તેની અસર આપણે ત્યાં પણ હોય એમાં શી નવાઈ? એ અસર વધુ વેગવતી ગાંધીજીને લીધે બની—તેની લાંબી વીગતોમાં ઊતરવા કરતાં ૧૯૨૦ પછી કવિતાના ક્ષેત્રમાં જે કંઈ થયું છે તેનું ટૂંકું વિહંગાવલોકન જ અહીં કરી લઉં.

૧૯૨૦ પછી ગુજરાતની પ્રગતીય અસ્થિતા તેની જુદીજુદી સંસ્થાઓ દ્વારા ગળવા માંડી. એવી સંસ્થાઓમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, સત્યાગ્રહ આશ્રમ, નવજીવન વગેરેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. એ બધાંના સાહિત્યક્ષણાની સમીક્ષાને અત્રે સ્થાન નથી, ઝેટલે હું માત્ર કવિતા પૂરતો જ તેમનો વિચાર અહીં કરીશ. ૧૯૨૦નાં રાષ્ટ્રીય ઉત્થાને રાષ્ટ્રીય કવિતાની માંગણી કરી. એને પરિણામે ઢગલાબંધ રાષ્ટ્રીય કવિતાઓ લખાઈ, પણ તે બધામાંથી કવિના નામને સાર્થક કરે એવી તો વિરલ જ. રાષ્ટ્રીય કવિતાને કવિતા કહેવી કે કેમ?—એવો પ્રશ્ન કાઢી આ ચર્ચા હું શરૂ કરું છું તેવામાં જ પૂછશે. મારે તેમને ઝેટલે જ ઉત્તર છે કે કવિતા માટે અવિષય હોય એવું જગતમાં કંઈ જ નથી, તો પછી રાષ્ટ્ર શા માટે કવિતાનો વિષય ન બની શકે? રાષ્ટ્રીય કવિતાને માટે એક દલીલ એવી થયેલી છે કે એવી કવિતાઓ અતિશયોકિતભરેલી છે. તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય નથી; તો હું તેમને પૂછું છું કે યુરોપનાં સારાં રાષ્ટ્રીય ગીતો એ દોષમાંથી મુક્ત છે ખરાં? અને બધી જ સારી કવિતાઓ સંપૂર્ણપણે આવા દોષોથી મુક્ત છે ખરી? ઝેટલે આ પ્રશ્નની ચર્ચા ઉપાડતાં તરત જ પેલો પ્રશ્ન આપણી સન્મુખ આવી જામે રહે છે—“કલા કે કવિતા સાધ્ય છે કે સાધન?” દલીલોમાં ઊતર્યા વિના સારું મન્તવ્ય હું અહીં સ્પષ્ટ જ કરી લઉં. કલા કે કવિતા સાધ્ય હોઈ જ નહિ શકે—તે સાધન માત્ર જ હોવાં જોઈએ. સાધ્ય તો માનવજીવનનું કલ્યાણ—વિકાસ, ઉન્નતિ, કે એવું બીજું જે કંઈ નામ આપો છો તે. અને એ સ્વીકારીએ તો સારાં રાષ્ટ્રગીતોથી પ્રગ્ન થયે છે કે પડે તે આપણે જોવાનું રહ્યું. લા માર્સેલ્સ, ચર્લ્સ ઇન્ટરનેશનલ કે બ્રિટાનિયા કાઓથી તેને દેશના જનસમુદાયને લાભ થયો છે કે નુકસાન? ઝેટલે રાષ્ટ્રગીતોમાંથી scientific exactitude શોધવા પ્રયત્ન કરવો એને હું તો એક જાતની prudery કે pedantry જ લેખું. દાખલા તરીકે, બંકિમચંદ્રનું વન્દેમાતરમ્ લો. તેનો રસસ્વાદ દરાવતાં

ત્રિંસ કોટિ કંઠ કલકલ નિનાદ કરશે,

દ્વિત્રિંસ કોટિ કરધૂત કરવાશે—

આદિ સંબોધનોને છૂટ! અતિશયોકિત! ફૂલણુપણું! આદિ શબ્દો વડે કાઈ ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો કેટલા તેની સાથે સમ્મત થશે વારુ? ઝેટલે હું તો રાષ્ટ્રગીતોની ચર્ચામાં આ દૃષ્ટિને અસ્થાને જ લેખું છું. ઝેટલે હવે આપણે જોવાનું એ રહ્યું કે આ યુગે આપણને એવાં સારાં રાષ્ટ્રગીતો આપ્યાં છે કે કેમ? મેં શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે તેમ થોડાં ભરાય એટલી રાષ્ટ્રીય કવિતાઓ આ યુગમાં લખાઈ, પણ તે બધીમાં ચિરંજીવી

કવિતા જ મોટેભાગે તો એ ભૂખ લાગી શકે. એ ખરું છે કે જનસમુદાય હજુ તેવી વિચારપ્રધાન કવિતા ઝીલવાની ભૂમિકા ઉપર નથી આવી શક્યો, પણ તેને માટે સતત પરિશ્રમની આવશ્યકતા અવશ્ય રહેશે, અને પ્રગ્નમાનસને જે જાએ લાવવું હોય તો તેની સપાટી ઉપર જઈને નહિ પણ ઊપલી સપાટી ઉપર ઊભા રહી તે પ્રતિ તેને ખેંચવાથી જ બની શકે. જે એક બાબુથી લોકોને ગાંધીજીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ ક્રાશિયાઓ ગાર્થ શકે, હળ હાંકનાર ખેડૂત ગાર્થ શકે, દળણું દળનાર ડોશી ગાર્થ શકે કે ધાણી ચઢાવનાર ધાંચી ગાર્થ શકે એવાં ગીતોની ભૂખ છે, તો ખીજ બાબુ એ બધાં જીવનને ઉકેલી શકે, તે પ્રતિ સહાનુભૂતિ ધેરી શકે, ને તેને જાએ લાવી શકે એવી વિચારપ્રધાન કલાકૃતિની પણ જરૂર છે. પ્રગ્નને તો કેઈ બાલિકાના ઝાંઝરનાં મૃદુ રણુકાર જેવાં ઝરણાંનીયે ભૂખ છે ને આલતી અનન્તતા પ્રતિ અશાન્ત બની ઊઞ્જળી રહેતા, ધુધુ ધુધવતા પ્રચંડ સિન્ધુનીયે ભૂખ છે. ઝરણું માણસની રસવૃત્તિને તૃપ્ત કરે, વિશાળ સાગર માણસના આત્માના અણુ-અણુને હલમલાવી મૂકી તેની દૃષ્ટિમર્યાદાને વિશાળ બનાવે. મેઘાણીમાં ઝરણાની એ મૃદુતા છે ને તે ધારે તો સાગરની એ ગહનતા પણ લાવી શકે.

મેઘાણીએ જે ક્ષેત્ર વણખેડ્યું રાખ્યું તે પ્રતિ ઉમાશંકર, સુન્દરમ અને શ્રીધરાણીની દૃષ્ટિ ગર્ભ અને તરત જ તેમણે તેને પોતાનું બનાવ્યું. ચૌદ પંક્તિનાં નાનાં સોનેટોમાં પણ તેમણે વિચારના મહાન મિનારાઓ સંભળ્યાં છે, અને મિનારાના સૌંદર્યનું અવલોકન કરવા માટે જુદાજુદા અન્તરે ઊભા રહેવું પડે તેમ એને માટેય અન્તર જોઈશે. આજે આપણે તેની ઝોટલા તો નિકટ છીએ કે સાચું અવલોકન કદાચ જ કરી શકીએ—ઝોટલે તેવા પ્રયત્નમાં પડવા કરતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ થનાર અસર જ આપણે તપાસ્યું એવી અસર ધણી વખત deceptive—છેતરનારી—હોય છે; પણ આપણે ઇચ્છીએ કે આપણે એવી સંભાળથી જોઈશું કે એવી ભીતિને બહુ ઓછું સ્થાન રહે. ઉમાશંકર હજુ તો વિદ્યાર્થી છે. તેમના કવનકાળને માંડ અડધો દાયકા થયો છે, પણ તેટલામાંય તેમણે યુજ્જરાતના સમય વિવેચકોને પોતાનાં કાવ્યો પ્રતિ સન્માનથી જોવા આકર્ષ્યાં છે. ૧૯૨૦થી રાષ્ટ્રગીતોના થયેલા ક્ષુદ્ર જેવા દેખાતા પ્રયત્નોનો પરિપાક ‘વિશ્વશાન્તિ’ જેવી કૃતિમાં આવ્યો છે એટલું એ ક્ષુદ્ર દેખાતી કૃતિઓનું મૂલ્ય આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. ઉમાશંકરે પ્રગ્નજીવનના અનેક ક્ષણિક દેખાતા પ્રસંગોમાંથી ચિરજીવી તત્ત્વો ઉપાડી આપણને સુન્દર કૃતિઓ અર્પી છે. ‘એક યુગાયેલા ઝોટલાને’ આદિ તેમની કૃતિઓ જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે. એવું જ સુન્દરમને માટે પણ કહી શકાય. તેમનું ‘કાવ્યમંગલા’ બહાર પડતાં તેમની કવિતા હવે તો સહેજે ઉપલબ્ધ બની છે તેમાંના ‘કાલિદાસને’, ‘સાહ્યપટાણે’ આદિ કવિતાઓનો મારે જે કંઈ કહેવું છે તે સ્પષ્ટ કરવા હું ઉલ્લેખ માત્ર જ અત્રે કરી શકીશ. એ બધાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમની ઊર્મિને ચિરજીવી કલાદેહ મળ્યો છે, એ ઊર્મિ વિચારની સુદૃઢ બોંય ઉપર પોતાની ઇમારત ખડી કરી શકી છે, અને ભવિષ્યમાં સાહિત્યજગતના પ્રવાસીઓ એ ઇમારતો તરફ પ્રસંસાદૃષ્ટિથી જોશે એટલું જ નહિ પણ તેનો વિશ્રામસ્થાન તરીકે પણ ઉપયોગ કરશે એમ આપણે વિનાયગ્રશે અને વિનાશકાએ આજે જરૂર કહી શકીએ. શ્રીધરાણીનું ‘સર્વકચ્છ આંગળા’ સહેજ જુદા વિભાગનું કાવ્ય હોવા છતાં, તેમનો પ્રગંગ આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ જોડે સંકળાયેલો હોઈ, હું તેને આ જ વર્ગમાં મૂકું છું. તેની જ

રીતે તેમની 'સ્તંભ સ્વાતંત્ર્યનો' આદિ કૃતિઓ આપણા રાષ્ટ્રજીવનના અતિ હૃદયબેદક છતાં વીર પૌરુષથી ભરેલા પ્રસંગને અમર કરતી સુંદર શબ્દરેખા છે. આમ આપણું રાષ્ટ્રગીતો જેવ શબ્દરચનાથી શરૂ થઈ સ્પર્શક્ષમ હૃદયોત્પદક કાવ્યરેદ પામી શક્યાં છે, અને એ યુનિવર્સિટી માનસ નહિ, પણ પ્રગ્નમાનસની મનઃશૃતિનું પરિણામ છે, ૧૯૨૦થી શરૂ થયેલા યુગની એ સંસિદ્ધિ છે.

પણ આ તો એ યુગનાં અનેક અંગઉપાંગોમાંથી એકનો જ ઉલ્લેખ થયો. એ યુગનું વિહંગાવલોકન કરવા માટે તો એક સ્વતંત્ર વિષય જ યોગ્યો પડે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે આપણામાં શિક્ષણવિષયક દષ્ટિપરિવર્તન પણ થયું. બાળક ને અત્યારસુધી ધરનું રમકડું હતું—અલોક ધરના અને નિશાળના એક ખૂણામાં પડી રહેતું હતું—તે હવે પ્રગ્નની અણુમૂલ સંપત્તિ લેખાવા મડ્યું, અને કવિઓની પ્રતિભાને પણ તેના પ્રતિ વળતું પડ્યું. એ પ્રયત્નોમાં સફળ અને અનેક એવા એક જ પ્રયત્નનો અન્ને હું ઉલ્લેખ કરી શકીશ—અને તે ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસનો. બાળકો વિશે નહિ પણ બાળકો માટે તેમણે કાવ્યો સંભાળ્યા—અને તે બધામાં એટલું તો ઊંચું કવિત્વ હતું કે એકલાં બાળકોને જ નહિ, પણ મોટરાઓને પણ તેમાંથી ઊંચી ગતનો આનંદ મળે. તેમનું સાગરનું વર્ણન, ગીરનાં બંગલો, ઋતુઓનાં વર્ણન આદિનું જેટલું મૂલ્ય આંકીએ તેટલું ઓછું. કાણ ગળે શાથી, પણ આજે એમનો 'કાવ્યસ્રોત અટકેલો દેખાય છે, છતાં તેમણે ને કંઈ આપ્યું છે તે ગુજરાતમાં નવું હતું, અને ગુજરાતની તે માટેની ભૂખ ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગય છે. આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે એ કવિની પ્રતિભા ફરીથી સતેજ અને, અને આપણાં બાળકોને લાઘેલો સાચો કવિ ફરીથી તેમની વચ્ચે આવી નેમને કવિતાનો સાગર છલકાવી 'જળખંબોળ, જળખંબોળ' કરી દે.

મેં આપનો ફીક ફીક સમય લીધો છે, અને કહેવાનું તો ધણું બાકી છે. શેષ, મુસીકાર ને હરિદ્વર ભટ્ટ, દેશગજ પરમાર ને ચંદ્રવદન મહેતા, બેટાર્ક ને મનઃસુખલાલ, રામ-પ્રસાદ શુક્લ ને પૂર્ણલાલ, પનીસ ને બાદરાયણ, નક્શીન ભટ્ટ, રમણ ને અ. સૌ. પુષ્પા વકીલ, ઇન્દુલાલ અને ચીમનલાલ ગાંધી અને એવા એવા તો આપણા કેટલાય ઊગના અને ઊગી ચૂકેલા કવિઓની સુંદર કૃતિઓ આપણી સમક્ષ ગુજરાતની ખીલતી જતી સાહિત્યની ફૂલ-વાડીનાં સુંદર પુષ્પોની જેમ વિકસી રહી છે. અંગ્રજિમાં સાગરને સમાવનાર કોઈ અમરત્વ જ એનો રસારવાદ કરાવી શકે, એટલે જેને માટે હું વીગતોમાં જીનરી નથી શકતો તેનાં સર્જનનું મૂલ્ય ઓછું છે એમ કોઈ રખે માને એમ શરૂઆતમાં મેં ને વિનંતિ કરી હતી તેની વાદ આપી આપણી કવિતાના પ્રવાહો ક્યાં ગય છે અને ક્યાં આપણને લઈ જશે તેનું ઊડતી નજરે આપું અવલોકન કરી મારું કહેતું પૂરું કરીશ.

એ પૂરું કરતાં મારે એક વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરવાનો રહે છે. સાચો સમાલોચક કવિ જેટલો જ સર્જક છે, અને એ રીતે ૧૯૨૦ પછીના ને સમયનું આપણે નિરૂપણ કરીએ છીએ તેમાં એવા સાચો કવિસમાલોચક ગુજરાતને સાંપડ્યો. તેણે આપણાં સારાંમાં સારાં અને દરેક વર્ગના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ જેવાં કાવ્યોનો સુંદર સમુચ્ચય કર્યો. એ સમુચ્ચય—રામનારાયણ પાઠકના એ 'કાવ્યસમુચ્ચય'—ગુજરાતની ઊગતી પ્રગ્ન સમક્ષ વિચારપ્રધાન કવિતાના સુંદર નમૂના મૂકી તેમની કલ્પનાને સતેજ કરી પ્રેરણા આપી. આ સમુચ્ચય ઉપર 'કાવ્યમાધુર્ય' ઋણ હતું

જ, અને એ રીતે હિં. ગ. અંતરિયાનો પણ અત્રે ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લેખું છું. 'કાવ્ય-સમુચ્ચય'ની પ્રસ્તાવનામાં સમર્થ રીતે પાઠકે આપણા કાવ્યપ્રવાહોની સમીક્ષા કરી, એની અસર ઘણી મોટી થઈ છે એ નિર્વિવાદ છે. પાઠક એકલા વિવેચક જ નથી; કવિ પણ છે. વરસમાં એકાદવાર તે ક્યાંક ડોકિયું કરી જાય છે, એટલે જ્યાં સુધી તેમની કવિતાઓ એક સંગ્રહમાં ગ્રંથિત થઈ જહાર ન પડે ત્યાં સુધી તો 'શેષ'ને કદાચ અંધારામાં જ રહેવું પડશે. જાહી, તેમનું 'ઉમા-મહેશ્વર', 'કાઠિયાવાડની એક સાંઝ' કે 'સિન્ધુનું નિમંત્રણ' જેવી અર્થગંભીર ઐઠ દૃતિઓ ગુજરાતની કવિતાદેવીના કણ્ઠમાં ઝૂલતી માળામાંનાં મુંદર તેજસ્વી રત્ન જેવી છે.

હવે આપણાં અવલોકનનો ઉપસંહાર કરતાં ૧૯૨૦ પછીના જે યુગનો આપણે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ તેનો પ્રધાન સૂર શો એમ જો કાઈ પૂછે તો એક જ શબ્દમાં તેનો જવાબ આપી શકાય—'આદર્શોપાસના.' આ યુગમાં આપણાં પ્રગ્નજીવનમાં આદર્શોનો એક પ્રયોગ જુવાળા આવ્યો છે, અને આપણી કાવ્યસરિતા, ધ્વજપુત્રાને ભેટ્યા પછી ગંગા જેમ અનેકધારે વિહરે છે તેમ, શત કે શતસહસ્રધારે વિહરી રહી છે. એની એક ધાર ઉપર સરળ, નિર્દોષ ઇલા—'દસમો ગ્રહ ભાઈ, તને સતાવે છે ને તે મારી જહેનને જો કંઈ દાન થાય તો પછી તો કાઈએ ગ્રહ ખીજો અશુભ નથી" એવી મંગલગિરા ઉચરતી વિહરે છે, તો બીજામાં 'જ્યોતિરેખા'નાં મંગલ, શુભિ, પ્રતિબિમ્બ લહેરિયાં ખાય છે, તો ત્રીજી 'ફૂલદોલ'ની સૌરભ પ્રાચીનતાના તેના મીઠા સૌરભ સાથે કાઈમાંથી આપણને મુગ્ધ જનાવતી વિહરે છે, તો કાઈની વીચિત્રેવીચિત્રે તેનાં મધુર શીકરથી આપણને તરબોળ કરતો 'નલિનીપરાગ' થનગને છે, તો કાઈનાં મધુર સંગીતમાંથી 'પ્રણયકાવ્ય'ના આજા ધ્વનિ દાંપત્યના કુમાશ સાથે આપણા શ્રવણને ભરી કાઈ પ્રવાહ 'મને કાઈ બોલાવે'નું માનવ-જીવનનું સનાતન ગીત ગાતો કાણુ જાણે કયા અગમ્ય પ્રતિ ગમન કરી રહ્યો છે—એ બધું જોતાં આત્મા પ્રકુલ બની જાડે છે.

આમ ઊર્મિપ્રધાન કવિતાથી શરૂ થયેલી આપણી કવિતાદેવીએ ઊર્મિનાં એ અશરીર તત્ત્વોમાંથી ધીરેધીરે વિચારની કાયા સ્વીકારી. તે દેહસર્જનના પ્રગ્નપતિ બન્યા બસવન્ત-રાય, અને એ દેહમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી ગાંધીજીએ—અને હવે જગૃત બનેલી એ પ્રગ્નપ્રીય અસ્મિતા જગતભરના પ્રગ્નમાનસ જોડે સમભાવ સાધવા ઝંખે છે. અને એથી હવે ખીજું નવું ક્ષેત્ર આપણી કવિતા સમક્ષ ઊઘડ્યા મોડયું છે. રશિયાની સામ્યવાદી ક્રાન્તિએ જગત-ભરમાં માનવજીવનનું જે નવું મૂલ્યાંકન કર્યું છે તેની એ તાજ અસર છે. એ અસર એટલી તો તાજ છે કે એને વિશે આજે આપણે વધુ વીજગતમાં ઊતરી નહિ શકીએ. પણ એ ક્ષેત્ર આપણે માટે ઉઘાડવાનો યથા જો કાઈને ધટતો હોય તો તે મેઘાણીને છે, ને તેમણે એકવાર શરૂઆત કરી પછી તો એ ક્ષેત્ર તરત જ નવપલ્લવિત થવા મોડયું, અને આપણી પાસે 'પીડિતોનાં ગીત' અને 'કાયા ભગનની કડવી વાણી'ના સંગ્રહ પણ આવી પડ્યા. આ કવિતાઓ ચર્ચા માટે એક સ્વનંત્ર વિષય જ માગી લે છે એટલે તેને અત્યાદે તો નિરુપાયે આપણે નિર્દેશ કરી પડતી મૂકવી પડશે.

અને હજુ તો આપણી કવિતા ક્યાં ક્યાં ઊડવા માગે છે તે આજનાં બધાં આપણાં સામયિકા જોઈશું તો આપણને ચકિત કરી મૂકશે. 'જોજી દર' ઉપર કવિતા લખાય

એવું કોઈએ દસ વર્ષ પહેલાં માન્યું પણ હોત ખરું? ને આપણાં ગામોગામને વીટીને પડેલા પેલા રેલના પાટાઓ, શક્તિની જીવંત પ્રતિમા જેવું પ્રચંડકાય પેલું ઇન્જિન, ને ઊંડાં અનન્ત આલની ગહનતા સામે પોતાની પાંખ વીંઝવું, ગૌરીશંકર અને કૈલાસનાં શિખરોને ટેકરીઓ જેવાં લેખવા કંખતું પેલું એરોપ્લેન! એ બધાં અનિવાર્ય રીતે આપણાં જીવન નોડે નથી સંકળાયાં? અને પ્રકાશસંવત્સરો દૂર તારાઓનાં તેજે ધરતી પર ન્યારે અજવાળાં થયાં છે ત્યારે અનન્ત ક્ષણોંની ગહનતા જાણે આપણી પડખે જે હાંફી રહી છે એમ નથી લાગતું? આપણી કવિતા એ બધાં ક્ષેત્રોમાં વિહરવા કંખે છે, એ એના અલિસાપ છે, મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. એનું પરિણામ જે આવવાનું હો તે ભલે આવે.

પણ આ સ્વયં જેટલું હૃદયંગમ છે તેટલું જ દુઃસાધ્ય છે. સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ પણ ભારે તપશ્ચર્યાની અપેક્ષા રાખે છે તો અમર કાવ્યકૃતિને માટે તો અસાધારણ પરિશ્રમ, અભ્યાસ, સંયમ, તપ અને વિવેકદષ્ટિ નોઈએ જ. જેને સંસ્કૃતમાં ચર્ચતુહિ કહેવામાં આવે છે તે દોષમાંથી આપણે ઊગરવું જ નોઈએ—ને મારે સખેદ નોંધવું નોઈએ કે આપણી ઊગતી કવિતા હજી તેમાંથી પૂરેપૂરી મુક્ત નથી. અર્થશૂન્ય ‘જ’ ‘રે’ વગેરેના પ્રયોગો આપણી કેટલીયે સારી કવિતાને હજી કળેકડું અને શિથિલબંધવાળી બનાવી વિરૂપ કરી રહ્યા છે. હરવદીર્ઘની છૂટથી વિકૃત બનતા શબ્દોથી આપણી કવિતાનો દેહ હજીયે એરોળ બને છે—એ બધાં ભયસ્થાનો પ્રતિ મારા જેવા આજના આપણા ઊગતા કવિઓનો સમવયસ્ક અંગુલિનિર્દેશ જ ટરી શકે, પણ તેમાંથી ઊગારી તો આજના આપણા પ્રમુખ જેવા વડીલો જ શકે. તેમ ઊંચી કવિતાના સર્જન માટે ભારે સંયમની જરૂર છે, તેનો ધણાને આજે કદાચ અભાવ લાગશે—એકાદ ઊર્મિ થઈ આવી, અને શબ્દોનાં યોગદાં ગોઠવી કવિતા કરી દેવાનું પ્રલોભન નાનુંસૂનું નથી. વ્યક્તિવિશેષનો ઉલ્લેખ કરવા કરતાં એટલું જ જણાવીશ કે આજના આપણા નવીન કવિઓમાં એવો સંયમ કદાચ એછો દેખાશે. અને એને પરિણામે ભાષાં ટિપ્પણો પણ જેમાંથી કોઈ પણ જાતનો અર્થ કાઢવા અસમર્થ નીવડે એવી અર્થશૂન્ય કવિતાઓ પણ લખાય છે. પ્રવાહીપણાને બહાને ગમે તેવા વિચિત્ર પ્રયોગો થાય છે. તેમાંથી પણ આપણા વડીલો જ આપણને ઊગારી શકે. એટલે જો ગુજરાતી કવિતા સારી રીતે નવપ્રજ્વલિત થવાની હોય તો સમભાવી સમયે વિવેચકોએ તેનું સુકાન હાથ ધરવું પડશે—બાટી, આજ મને જે લાગી રહ્યું છે તે તો એ છે કે તેની જગ્યાએ આપણા માર્ગમાં અતિપ્રશંસાના અનેક ભયસ્પ્યક પહોડો જ ખડા છે. એમાંથી આપણે ઊગરીએ તો આ નવયુગ પાસે એટલી તો શક્તિ છે, ભાવના છે, વિચારસમૃદ્ધિ છે અને સહૃદયતા છે કે તેની પાસેથી પ્રાણુવાન કાવ્યસ્રોતની જરૂર આપણે આશા રાખી શકીએ, ને થોડા જ વખતમાં ગુજરાતની સાહિત્યવાહી કવિકોંકિલોના ડૂંગનથી ગાજી બિકી ગુજરાતના પ્રજા-જીવનમાં ચિરવસન્તનું જોમ, સૌન્દર્ય અને પ્રતિભા પ્રગટાવી શકે. એવા યુગ સત્વર આવેો એવી પ્રાર્થના સહ આપ સહુએ આટલી ધીરજથી મને સાંભળ્યો તે બદલ આપનો, અને આ લખાણ કરવાની વીલેપારલે સાહિત્યસભાએ મને તક આપી તે બદલ તે સંસ્થાનો આભાર માની મારું વક્તવ્ય હું પૂરું કરું છું; એમ કરતાં ‘શિય’ની એક સુંદર કવિતાની કડીઓ મારા મનમાં લહેરી રહે છે. ને મારાથીયે એક શબ્દનો ફેર કરી પૂછી જવાય છે:

મારે હૈયે હમરું? રે વાતરી—

હું તો કહું કહું એક ન કહેવાય રે!

સાઈબહેન! શું રે કહું? શું ના કહું?

કેવું મૃત્યુ ?

ન ઇચ્છું મૃત્યુ હું જગતમહીં વિખ્યાત બનીને,
લલેને ના જાણે મરણસમયે કોઈ મુજને;
ન ઇચ્છું, લોકો કહે: “ વિબુધ, કવિ કે પંડિત ગયો, ”
લલેને કહેતા: “ કો અકલહીણ મૂર્ખો મરી ગયો; ”

પરંતુ ઇચ્છું કે, જવ તન થકી પ્રાણ નીકળે,
જ્યાં શસ્ત્રાઓ ને બખતર ધર્યા હોય બંદને,
ભરેલું હો આગે કદમ; નિરખે તે જન કહે,
“ સિપાહી કો સૂતો જીવનભર જુદે અધડીને. ”

મારી ચંપાનો વર

લક્ષ્મી હજી તો કાઝભરી જિંદગીને જીતી રહે પગ માંડતી હતી ત્યાં જ એનું ભાગ્ય નંદવાઈ ગયું. અચાનક જ એનો પતિ તાવથી પટકાઈ પહોં અને પૂરાં એ વરસ પણ નહિ માણેલું એવું લગ્નજીવન સંકેલી લઈને ચાલતો થયો. લક્ષ્મીને માટે આખી દુનિયા હતી ને હતી થઈ ગઈ. માત્ર, પોતાના હવે નિરર્થક થઈ પડેલા પ્રકુલ સૌંદર્યની કૃપણ જેવી ચાર મહિનાની ચંપા એને મૃત્યુને તેડતાં રોકતી હતી.

સૌ કોઈએ કહ્યું કે લક્ષ્મીનો વર સાવ ઊંધા કપાળનો, એના નસીબમાં લક્ષ્મીનું રૂપ માયું નહિ. આમ મૂએલાને નિન્દી જીવનને ઘણીવાર લોકો પ્રશંસા અર્પતા. કોઈ વહેમિયું વળી આવીને કાનમાં કહી જતું, 'કોઈ દુશ્મને મૂક જ મરાવેલી; નહિ તો તારા વરને ક્યાંય નખમાંય રોગ ન હતો. એના સુખની કેટલાંને અદેખાઈ હતી તે !'

એ ગમે તેમ હોય, પણ એટલી વાત તો સાચી હતી કે લક્ષ્મી વરવાળી થઈ તે પહેલાં ગામનું સૌ કોઈ નાનુંમોટું પોતાની યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો વિચાર પણ કરવા રોકાયા વિના જાણે લક્ષ્મીનો વર થવા માટે તૈયાર હોય એવું વાતાવરણ હતું. એમાં વાંક કોઈનો ન હતો. વાંક હોય તો હતો લક્ષ્મીના લાંબા સોનેરી ઝાંચવાળા ભરપૂર વાળનો, આંખના શાંત તોફાનનો અને જવલ્લે જ ફરકતા પણ તેથી તો હુદ્દમ્ય ઉત્પાત મચાવતા રિમતનો.

અને એમ છતાં એનો કમનસીબ પતિ કટાણે ખસી ચૂક્યો ! પેલા ભરચક લહરિયાળા વાળ એને મળ્યા હતા તે દિવસે એ જ વાળની એકેક લટે અનેક નિરાશ હૃદયો ફાંસીની યાતના પામી ખલાસ થઈ ગયાં હતાં. પણ ભૂંડાથી પોતાથી એ જિરવાયું નહિ ! અને આજે એ જ વાળ, ફળાઉ ઝાડ ઉપરથી નમૂણીની વેલ ઝૂલને પીંખીને ફેંકી દે એમ, લક્ષ્મીના માથા પરથી ઉતારીને ફગાવી દેવામાં આવ્યા. એના હાથ પરથી કંકણ દૂર થયાં ! અને, પહેલાં એ જ હાથ પર એ જ કંકણ જરીક જ રણકી જતાં ને તો તો મોટા એ આકાશી ગોળા જાણે ન અથડાયા હોય એવો માણસોનાં હૃદયોમાં ઊંઘારવ થતો.

પણ એ બધું જ સમેટાઈ ગયું !

કોઈને કુતૂહલ પણ થતું કે આવી લક્ષ્મીથી વૈધવ્ય શે જિરવાશે; તો વળી નારી-જગતનું કોઈ પિંજાનદાર પ્રાણી વૈધવ્યને સહ કરવાના ઇલાજો પણ લક્ષ્મીને પઢાવી દેવા તલપાપક થઈ જતું; કોઈ સમઘર્ષે વિધવાથી લક્ષ્મીને શોક સહો ન જતો:

'તે આમ બેસજાશ કરીશ, તો તું તો બલે મરે, પણ સાથે આ ઊડીએ શું પાપ કથી છે તે...?'

'તું જ કોઈ નવાઈની રાંડી છે ? બાઈમાણસ છીએ તે નસીબે રંડાપણ પણ આવે...'

'સાચવી લેતાં આવડતું જોઈએ, બા ! પેલી ચતુર તેર વરસની રાંડેલી તે જુએ છેને, આપણી આંખો તળિયે ત્રીમ વરસની થઈ. કેમ ગંગાબહેન બોલતાં નથી ? તમારી બહેનની

છોટી ને કાશીબહેન, તમારા જોડના દીકરાની વધુ કચારે રાંડી તેજ કાઢી નહોતું છે વતી ! સમયસમય અમાણે વરતી લેવું જોઈએ, આ ! આપણે તો એટલું સમજીએ....'

'ને દે ! દુઃખ તો સોને છે. કાને નથી ? હૈયાનનમાં ઘણીઓ નરક જોટલી આપણ બોલતું છે; ને કાઢી રાંડીખરી વળી મુખથી આપણું પૂરું કરતી આપણે ક્યાં નથી લેતાં ?'

• 'હવે તમે પંચાત મુકશે ? રાંડેલાંની ને મોંડેલાંની, આખી દુનિયાની વાતો સર્થ ને આપ્યાં છે તે ! બિચારીને રડાવીરડાવીને અધમૂઠી કરી નાંખી !'

બોલનાર કાણ છે તે જાણી જૂમટો ઊઠેલા કરીને લક્ષ્મીએ પોતે પણ જોઈ લીધું. 'મારું થયું તે સોને ચૂપ કર્યા !'

'વારુ, આપ, આ છોટી પર દયા રાખજો, ને જાણે રાખશો મા !...'

'મુખ જોઈને આખી જિંદગી હોય છે !...'

'કંઈ કામકાજ હોય તો બેઠારાક કહેજો. મારા કિશોરને મોકલો....'

'હવે નહોતો હો તમે કામકાજવાળાં !' કરી પેલી બહાર જાઈએ વળી સોને ધમકાવી કાઢ્યાં. અને પછી, એ રોડ તો શું રોડો દતાં, રામી લક્ષ્મીને ખબરે હોત નાખી હઈ કૂસકદુઃખે કાઢી એથી કદાચ એને પોતાને પણ નવાઈ થઈ દશે. થોડી વારે ઊનાં રતીને એણે લક્ષ્મીનો જૂમટો પોતાના હાથ વડે આપ્યો કર્યો અને બે દષ્ટેણીઓ વચ્ચે એના મોંદાને પકડી એની સામું એકીટશે તાકી રહી. મૂંઝાઈને લક્ષ્મી જ બોલી: 'સોને તમે ધમકાવીને ઊનાં કર્યા, ને પોતે જ કેમ આટલું રોનાં દશે !'

'તું ન જાણે, લક્ષ્મી !' કહી રામી કાંપતી પાંપણે લક્ષ્મી સામું જોઈ જ. રહી. એ પોતે ત્રીસ અંદરની પીડ વિધવા હતી. એને તો જાણક પણ ન હતું. એનો વર જ જાણ-દશમાં મુજરી ગયેલો.

'શું જુઓ છો ?' અને પછી સહેજ ઉમંગકાથી લક્ષ્મીએ ઉમેર્યું. 'આટલા અગંધાથી તો એમણે પણ મારી સામું નહિ લેતું દશે.' અને એટલું બોલતાં તો રામીની દષ્ટેણી નીચે લક્ષ્મીના મહેરાના ગાણુઓ જોગળના હોય એમ દાઢવા ગાળ્યા. હાથ લઈ લઈને રામી બોલી: 'એટલે તો કહું છું, રડ મા, લક્ષ્મી ! જો પાછી તું પણ રોવા મરી પડીશ દો !' અને પછી પાલકથી લક્ષ્મીનાં આંસુ લૂછનાંલૂછનાં એકદમ પુરુષના જેવો અવાજ કરી હઈ બોલી, 'વિધવાની ગત વિધવા જાણે. તારું તો દહ દવે એકલાં છતવું છે. અને મેં તો એવું કેટલું જીવી નાખ્યું. અમરાર્થ નહિ જરૂરિક.' અને જરીક પાછા દબી એની સામું તાકીને કહેવા લાગી: 'તું તો એ જ જોઈ રહી છું કે શું રૂપ કે ! માંપથી વાજ મવા તોયે એને એ ! હાથ આટલા મરખા થઈ મવા તોય રજ પણ ખાલી ન પડે ! કાંઈ નહિ, લક્ષ્મી, રડવે શું વળવાનું હતું ? લઈને અમરાર્થ નહિ. તારો પછી પૂટવા કપાળનો દશે, ને કાળનો કોળિયો થઈ ગયો, તું તો નથી....'

ત્યાં નાની મરખાને પોડિયામાં જરી અમરાર્થને પાંખું ફેરવ્યું, એનાથી બંનેનું આંત જરીકે જો નરક થયું.

'લોકનિવા ! લોક કાણ વળી ! આપણે ને આપણે જ. વિરેલ મારીના મજા લક્ષ્મી, તને જાણ્યું અમારી માંની પેઠે મીઠીપેઠે અમરાર્થ જશે.'

પોડિયામાં મંપાએ જરી ઉઠાવે કર્યો. લક્ષ્મી રામીની બેધાર વર્તણૂકથી પ્રભાવિત ને

સૂનસૂન બેઠી હતી, એણે ઘોડિયા તરફ આંગળીનો ધસારો કર્યો ને અંધારા આવતાં હોય એમ આંખો મીંચી દીધી.

‘એ સાંભળી જશે ? કેવી થેલી ? એય મોટી થશે એટલે ઘણીય સમજશે કે...’

ચંપાએ ઘોડિયું હચમચાવી મૂક્યું, ને મોટેથી રડી લાડી. લક્ષ્મી નક્કર અવાજે બોલશે ‘એનું શું ?’ અને ઉઠીને ચંપાને છાતી સરસી લઈ લગાવવા લાગી: ‘બાપ, મેં તો, સત્તર-અઢારે કાઢ્યાં છે, તારે તો હજી...’

‘સૌ પછીથી ધીરેધીરે સમજી જાય છે,’ કહીને રામી આલતી થઈ.

ચંપાને લક્ષ્મીએ એકાંતમાં આંસુથી ને વહાલથી નવરાવી, અને એની સાથે અનેક વાતો કરી.

‘થેલી દુરગા મારી વાલેશરી થઈ ને કામકાજ કરવા એના કિશોરને મોકલવા તૈયાર થઈ ગઈ ! ને રામી ? એને તો આખી દુનિયાથી જાણે વેર ન હોય ! પણ એને શું ? ને એનું માનું તો મનેય શું ? પણ બાપ, તું તો પછી જીવતી જ મરે ને ! ... શાં લોક છે ? એમની ક્યાં હું સલાહ લેવા ગઈ હતી ? મારે માટે ઘર લાડું, આ ઘોડિયું લાડું ! આટલી આ તું મોટી થાય, તને આજરુબેર પરણાવું, તું તારે સુખી થાય, ને પછી એથી મારે વળી શું વધારે સુખ બોધતું હતું ? જો કેવી હસી પડી ? જરી મોટી થઈ જ ! પછી તો આપણે બેઠે વાતો જ કર્યાં કરીશું, ને ઘરે ભર્યુંભર્યું લાગશે. ને આપણું જતાં શી વાર ?... પાછી કેવી લાવણી એની ગઈ ? લે, હવે બહુ મચકો નહિ ! ... એમ ? ત્યારે તું બૂલે છે, તું મને હજી ઝાળખતી નથી. હું લક્ષ્મી નથી, ચંપાની આ છું.’

ચંપાની આ !

લોકોએ જોયું અને કહ્યું, ‘આજલગી રાંડી તો એક લક્ષ્મી જ છે.’

‘ઘણી મૂઝો ને લક્ષ્મીય મૂઝ !’

‘ક્યાં પહેલાંની રૂપરૂપનો અંચાર લક્ષ્મી ને ક્યાં આ કૂખડી ?’

કાકીઓ પર પાંપણેના પડદા હળી ગયા, ને અસહ્ય તેજ એની મેળે અંખવાઈ ગયું. નિરર્થક હોઠ બિચારા નજીક ન હોવી જોઈએ એવી બે વસ્તુઓની પેઠે, ખિચોખીચ ભરેલી મોટરબસમાં પારકાની પત્ની ને પારકીને પતિ મનોમન સમજીને અડોઅડ સાવ સંક્રાચાર્ય ને બેસી રહે એમ સૂનસૂન પડી રહેતાં. શરીરના અણુપરમાણુઓ મૂળ જ્યાં એક હતું ત્યાં બેસી રહે એમ સૂનસૂન પડી રહેતાં. શરીરના અણુપરમાણુઓ મૂળ જ્યાં એક હતું ત્યાં બેસી રહે એમ સૂનસૂન પડી રહેતાં. શરીરના અણુપરમાણુઓ મૂળ જ્યાં એક હતું ત્યાં બેસી રહે એમ સૂનસૂન પડી રહેતાં. શરીરના અણુપરમાણુઓ મૂળ જ્યાં એક હતું ત્યાં બેસી રહે એમ સૂનસૂન પડી રહેતાં. શરીરના અણુપરમાણુઓ મૂળ જ્યાં એક હતું ત્યાં બેસી રહે એમ સૂનસૂન પડી રહેતાં.

દુરગાનો કિશોર કંઈ કામકાજ હોય તો કરી આપવા બેચાર વાર આંટા ખાઈ ગયો. રામીએ વળી કાઈકાઈ આગળ લક્ષ્મીની ભાળવણી કરી હસી તે લોકો પણ અવારનવાર ફેરે ખાઈ ગયા. પણ લક્ષ્મી તો એને ખૂલે બેઠીબેઠી કાં તો વાસીદું લિસરડી રહી હોય, કે કળશ્યાવાસણ કરતી હોય, કે અનાજ બેળી રાખોડી બેળવતી હોય, અને એની આખી આકૃતિમાંથી જોનારને અણુગમે જ માત્ર નિતરતો દેખાતો. દિવસેદિવસે એણે પોતાના મનને પીલી નાખ્યું હતું. પુરુષો શેના, સ્ત્રીઓ શેની, દુનિયા શેની ? લક્ષ્મીને તો એ ને મનને પીલી નાખ્યું હતું. પુરુષો શેના, સ્ત્રીઓ શેની, દુનિયા શેની ? લક્ષ્મીને તો એ ને મનને પીલી નાખ્યું હતું. પુરુષો શેના, સ્ત્રીઓ શેની, દુનિયા શેની ? લક્ષ્મીને તો એ ને મનને પીલી નાખ્યું હતું. ચંપાની સમોવડી થઈ ને જાણે એની જીંડે જીવ્યા કરતી. ચંપાને બેત્રણ એની નાની ચંપા. ચંપાની સમોવડી થઈ ને જાણે એની જીંડે જીવ્યા કરતી. ચંપાને બેત્રણ એની નાની ચંપા.

વરસ થયાં એટલાંમાં તો લક્ષ્મી વીસત્રીસ વરસ ધરડી ધર્મ ગર્ભ. રામીએ જ એકવાર નાની 'ચાંપણી'ને સાડથી ટપકી લગાવતાં કહેલુંને કે "રાં", તું જ લક્ષ્મીને ખાઈ ગર્ભ!"

પછી તો લક્ષ્મી બહારતું કામ કરતી પણ ધર્મ. ઘરમાં ટોરની સાથે ટોર ધર્મને, ગાયબેળના હોઝમાંથી થોડું ખરચ કાઢતી અને બહાર મોસમવાર ધાણ, સાકર, ડોળમહડાં કરીને કંઈક મેળવતી, દયણાંખાંડણાં તો ખરાં જ.

આમ, પોતે દળાઈખંડાઈને ચંપાને બિલવવામાં મશગૂલ રહીને વરસ પછી વરસ ગયાં તે જણાયાં પણ નહિ. પોતાની બધી આશાઓને ચંપાની આશાઓ સાથે એણે એકરૂપ કરી દીધી હતી. ચંપા શિવાયના લોકોને તો ગાંડી લાગે એવી રીતે પણ લક્ષ્મી કાકવાર વર્તતી. એણે કાઈ પુરુષ વિષે જ્વલ્લે જ કદી વાત કરી હશે. માત્ર ચંપાના વરની વાત ઘણીવાર એના મોંઢામાંથી હોસબેર સરી આવતી ચંપાની ગોઠણો એને એકાંતમાં ચિમટી ઈ ચીકવતી હશે. એથીય વિશેષ સદીપણથી લક્ષ્મી એને પગવતી, અને પછી સંતાપથી કહેતી, 'તું પરણી બીતરે એટલે હું મારે જનમારો છતી.'

કાઈકે એકવાર કહ્યું: 'લક્ષ્મી, ચંપા તારી દીકરી નીવડી તો ખરી, હેં! બરાબર તારો ધાટેધાટ બિધલો છે!'

ચંપા સાંભળતી હતી. તે પોતાની બાની સામું જોઈ રહી, અને બાની સાથે પોતાની સરખામણી થતી જોઈ એને મનમાં નિરાશા પણ ધર્મ.

'હા, હા; કાળો, કાળો! સત્તરવાર કાળો. હું મેં કાળી છું, ને તારો બાપે કાળો હતો. તું ક્યાંથી ગોરી પાકી આવી! કાઈ કાળો જ ગોતી કાઢ્યો છે, વાદ તો રાખ!' લક્ષ્મી રાતે બાંધી જતાં પહેલાં અંધારામાં મૂતાંચૂતાં ગપાને ચિત્તવતી હતી. પંદર વરસ મુઠી બિચારીએ કાઈ પુરુષની સામું પણ જાણે જોયું ન હતું. કાઈની જોડે વાતચેત પણ ભાગ્યે જ કરી હશે. હવે અન્યારે સૌ ચંપાના વરની પચાનમાં નવરાં થતાં ન હતાં. ત્યારે ચંપાની બાને પણ એનો વિચાર ક્યાં વિના ચાલે એમ હતું નહિ. અને ચંપાની તો એ ભાવ-સહાવરથી ગોઠણ હતી, એટલે એ જાણ સહેજ નવરાં પડે કે ચંપાના વરની તેવડમાં ગપોતે ચડી જતાં. ચંપાને તો આ બધું નવુંનવું કોઝબરું, ઉમંગકાબરું હતું. પણ લક્ષ્મીને માટે આ જૂના ગિરણ કિણાઓ પર નંચા ધરાશે હતા.

કાકવાર ધરડી ધર્મ ગયેલી રામી બારણે ફરકી જતી ને કહોર અવાજથી બોલતી: 'હવે ક્યારે આ લપમાંથી છૂટીશ? મોટી નવાઈનો દીકરીવાળી!'

બન્યું એવું કે ચંપાના વર વિષે ખુદ ચંપાએ જોટલી ચિંતા નહિ કરી હોય, એટલી લક્ષ્મીએ કરી હશે. ચંપાને શા માટે પોતાના વર વિષે વિચારે કે તકવિતકો કરવા પડે? એનું બધું અંબાળનારે ક્યાં બા બેસી ન હતી? લોકોએ તો માત્ર અંદરઅંદર વાત ઉઠાડીને મચત આપ્યું કે ચંપા પરભાવવાલાયક ધર્મ ગર્ભ છે. અને લક્ષ્મીએ એ મચતને ઉપાડી લીધું. માતા તરફ લગ્નની જવાબદારી પગેરે તો એણે ઉઠાવવાની જ હતી. મજૂરીથી પેસા પણ એકડા ક્યાં હતા, એટલે અર્થજૂતાબની ચિંતા ન હતી. પણ ચંપાનો વર પસંદ કરવો એમાં મુશ્કેલી હતી ને?

ચંપાનું ચિત્તં પોતામાં ઉપાડી આપણે ગોઠ્યું હોય એમ એના વર વિષે લક્ષ્મીએ

અનેક લાવ ને ઉમળકાની લાગણીથી વિચારે કર્યા, 'ખીજુ' તો શું, પણ મારી ચંપાનો વર આમ જરી દીક તો હોવો જોઈએને?'

ચંપા બધે તોફાની, પણ બા આગળ જરી ઓછાબોલો હતી. દીવો રાણા કરી એક રાતે માદિકરી બન્ને સતાં હતાં ને લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'પેલા કુબેર ડોસા પણ એમના દીકરા માટે પુછાવતા હતા...હા!...શું કહે છે?' ઉત્તર નહિ મળતાં તે ચંપાને માથે હાથ ફેરવી ફરી પૂછવા લાગી અને એણે નકારમાં માથું હલાવ્યું તે જાણીને ચિડાઈ ગઈ, બોલો: 'તો પછી એમ કહીશ તો કંઈ વર નવો ઓછો જનમાવવો છે? ડાહી થઈ જા!'

કાઈ મળવા આવનાર કહેતું: 'એ ચાંપલી. આવી મા મળવી કળજગમાં દોલલી છે હો! એણે તને છવને જોખમે મોટી કરી છે. એણે એનું બધું રૂપ, ધર, બાર તને દઈ દીધું છે. ને પોતે હુમાઈને પણ તને અછોઅછો વાનાં કર્યા છે. એ કહે એમ કરજો. એવી બા કાઈને મળી નથી. દીકરી માટે તે કાણ એની પેઠે મરતું હશે ખીજું?'

ચંપા પણ સમજી અને ડાહી છોકરી હતી.

'ત્યારે બા, તું જ કહેને?'

'હું શું કહું?'

'કેમ ત્યારે કાણ કહે? તું બા છે તે તુંરેતો!'

'દીકરી તો તું છે ને! પરણતું તે તારે છે કે મારે?'

ને બન્ને હસી પડ્યાં.

શાંતિ.

'તો તેં મને મોટી જ શા સારુ કરી?'

'તને આવડી કરી, તો હુંય આવડી થવા પામી; નહિ તો હું કંઈ ઘરમાં માઉં એવી હતી? તારી ખાતર ઘરબારણું પકડી રાખ્યું એમ કે એક દિવસ તું મોટી થશે ને સારે આખરુદાર ઢેકાણે પરણીને સુખી થશે.'

'આ વળી તારી આખરુદારની વાત પાછી?' ચંપાએ હણકો કર્યો.

'તો હું ક્યાં તને કહુંયે છું. તેં પૂછ્યું એટલે તને કહ્યું. બાકો, હું તો તને રાજી રાખવા તો છતું છું...ને એમ તો પાછી વાદ રાખજો કે હું તો મારો જન્મારો તારી આખરુ માટે જ છતી છું,' લક્ષ્મી ગળગળા જેવી થઈ ગઈ.

ચંપાએ લાડથી માને કહ્યું, 'ત્યારે કહી દે ને.'

'મારી પાસે કહેવરાવે છે, તો ભલે. પણ હું તો નાના નાના અણધાર જવાનિયાઓથી માનું છું. પેલી ઔરીનો વર હમણાં રાંડ્યા, એ હરેલ છે, આખરુદાર છે, દુનિયા ભમેલો માણસ છે, ને પૈસાપાત્ર પણ છે.'

'એવડો મોટો?' ચંપાથી બોલાઈ ગયું.

'જો, હવે એણું તો કહેજો!...તે નાનો જોઈતો હોય તો મુંઝરમારીના દિવરને લઈ કાઢે જ છોકરો અવળગ્યો છે. દોડ!'

અને હસવા જેવો પ્રસંગ ન હતો, જનાં બોળાં માદીકરી બને જાડખડ કરી પડ્યાં. ગામનાં સાં લોકોએ વાહવાડ પોઝરી: 'મા તે આનું નામ, ને દીકરી તે આનું નામ.'

‘નસીબદાર છો, બાઈ. નહિ તો કાંઈ બધા જમાઈ આવ્યા નથી હોતા.’

કોકવાર બંને જણાં વાતો કરતાં હોય, ને કાંઈ બારણે રોકાય ને જરી મલકાઈને ચાલ્યું જાય, ત્યારે લક્ષ્મીને થતું કે પોતે કેટલી બધી સુખી છે. હાંસીમાં કાંઈ હસતું હશે, એની તો એને કલ્પના પણ ન આવતી. શા માટે આવે? પોતાના જમાઈ સાથે પણ છૂટથી વાતો કરવાનો એને શું હક્ક નહોતો? એસારે કરા પણ ધારાધારણુ ધડ્યાં વિના એવા કેટલાય હક્કો કુટુંબવ્યવસ્થામાં સ્થાયી રાખ્યા છે, ને કાંઈને પણ એની સામે બળડવાનો હક્ક નથી. અને લક્ષ્મી ક્યાં આ પંદર વરસ કાંઈનીય સાથે બોલવા ગઈ હતી? પૂનમલાલ તો એનો જમાઈ છે, એની જોડે તો એ બોલવાની, બોલવાની ને બોલવાની.

પણ ક્યાં કાંઈ ‘ન બોલ !’ એમ કહેવાય આવે છે? અને કેટલાંય વરસોથી, કેટલાય જનમારાથી કાંઈની પણ જોડે કદી બોલી ન હોય એમ લક્ષ્મી વાતે ચડી જતી, અને સમયનું પણ એને ભાન ન રહેતું.

‘ચાલો પૂરું કરો હવે! મારે મોડું થાય છે...તમે ને એ આંખા નીચે ગયાં ત્યાં સુધી તમે કહ્યું,’ પૂનમલાલે ઊભા થઈને અંધારું થઈ જાય તે પહેલાં ઘેર પહોંચી જવા માટે તૈયાર થતાંથતાં અધૂરી વાતનો તાંતણા મેળવી આપ્યો.

‘મોડું તો થઈ જ ગયું છે, શી રીતે અંધારામાં જશો?’

‘રોજ જુઠું છું કે આજ નવાઈ નો! ચાલો, ચાલો, વાત પૂરી કરો...હં! તમે ને એ આંખે પહોંચ્યાં. પછી?’

‘હા; રોજરોજ મોડું થઈ ગયું હોય તોય જવા દઉં છું એમાં સૌ વટે છે તો મને હોં, તમને નહિ.’

પૂનમલાલે બહુ જ ઉતાવળથી તૈયાર થતાં કહ્યું, ‘અંધારું કે અજવાળું, ઘેર ગયા વગર છૂટકો છે?...હં, હં, પેલી વાત?’

‘સસરાને ત્યાં તે રહેવાની વળી નવાઈ હોતી હશે?’ પોપટની પેડે લક્ષ્મી યત્નવત બોલી ગઈ.

‘તમે કહેતાંતાં એ વાત કહી દોને એટલે ઊપડું. ઊપડું વધારે મોડું થાય છે.’

‘તો કંઈ નહિ; કાલે. આજ ઉપર કંઈ જાપ છે?’ લક્ષ્મીએ સાવધ થઈને કહ્યું. પૂનમલાલને લાગ્યું કે લક્ષ્મીને મોડું લાગ્યું છે, એટલે એ નિશ્ચિત હોવાનો રોગ કરીને ઘોષ્યો. જોકે ખરી વાત તો એ હતી કે લક્ષ્મી પોતાનું નાનપણ સંભારીને ગૌરી વિગેની વાત કહેતી હતી એ પૂરી સાંભળ્યા વગર એનાથી એક ડગલું પણ ખસાય એમ ન હતું.

‘ચાલો, આ ઊભો. હવે તો કહેશોને?’

હસીને લક્ષ્મીએ કહ્યું: ‘એમાં છે શું? કાલે કહીશ, પરમદહાડે કહીશ, તમે ફરી આવશો ત્યારે.’

‘ના, ના; અધૂરી તો રાખો જ નહિ...હં. આંખા નીચે. પછી?’

‘પછી, એ એક પથરા વીંછીને આંખા ઉપર તાપ્યો. કાંઈ કરી નો ન પડી, પણ બે બંગડીઓ સામસામી અથડાઈ ને નંદવાઈ ગઈ.....’

‘હં! જવાની ઉતાવળમાં, વાતમાં કંઈ ખાસ રસ ન પડે તો હોવા છતાં પૂનમલાલે ફેકારો ભર્યો: ‘પછી?’

ઝાઝું જતી નહિ. જેને મળવું હોય તે પોતાને ખારણે આવે અને સમાજની માઝા અને હક્કની નીતિમાં રહીને મળી શકાતું હોય તો પોતે તેને મળે. ચંપાને નવાઈ થતી કે પોતાની પાછળ મરી જનારી લક્ષ્મી એને આમ સાવ બૂલામણે નાખે છે !

ચંપાને સુવાવડ મારે પિયર લઈ આવવા લક્ષ્મી એને ઘેર ગઈ ત્યારે ફિક્કી માંદલી આંખોથી ચંપા પોતાનું રૂપ માઝે ચોરી લીધું હોય એમ એની ભલક સામે જોઈ રહી.

આજ તો નહિ પણ, આવતે સોમવારે ચંપા પિયર ગયે એમ નક્કી થયું. પણ વચમાં શનિવારે જ અચાનક લક્ષ્મીને કોઈ એ આવીને અધ્ધરશ્વાસે સમાચાર આપ્યા કે પૂનમલાલને એકાએક બિમારી થઈ આવી છે. લક્ષ્મી એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના દીકરીને ત્યાં જઈ પહોંચી ને તરત જ જમાઈની સારવારમાં શેકાઈ ગઈ.

‘ ચંપા શેઈશ મા, ઝાઝી માંદગી નથી. હમણું ફેર પડી જશે, ’ અને એને દયા લઈ આવવાનું કહી પોતે ઓશિકા પાસે બેસી પૂનમલાલનું માથું દબાવવા લાગી.

પણ માંદગીમાં ફેર ન પડ્યો. સૌ આખો વખત મટકું પણ માર્યા વગર ખાટલા પાસે બેસી રહેતાં.

ત્રીજા દિવસની રાતે માંદગી ભારે હતી. પૂનમલાલથી બોલાતું પણ ન હતું. ચંપા ખાટલાને છોડે બેસીને પણ દબાવતી હતી.

‘ મકિરખાઈ, તમે તે ક્યાં સાસરિયાં છો ?...પણ, ચંપા, ઘરડાં માણસના દેખતાં જરી લાજમરગદ રાખીએ. ખાટલા પર ન બેસીએ તો શું ? લાવ, ખસ, નહિ તો હું પણ દબાવું. ’

મકિરખાઈ સગડી આગળ ઝોકાં ખાતાં હતાં તે ઝળકી બીડીને ચિંતાથી જોવા લાગ્યાં કે માંદગી એકદમ વધી તો નથી ગઈ. ચંપાએ મકિર ને લક્ષ્મી બંને કરોડકરોડ વરસ નરકમાં રહે એમ મૂંઝેમૂંઝે શપથ આપીને નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

દિવસ ને રાત એક આસને લક્ષ્મી ઓશિકે બેસી રહેતી ને એકાએકપણે સારવાર કરતી. કોકોકોકવાર પૂનમલાલ આંખ ખોલતો ને જુદાંજુદાં મટકાંમાં એક જ ચહેરામાં લક્ષ્મીને અને ચંપાને જોઈ એના મોઢા પર પ્રસન્નતા જવરાતી. કોઈવાર ચંપા આવીને પતિનું ધ્યાન ખેંચવા ધીરથી બોલાવે કે કંઈ ફરે તો લક્ષ્મી પોતાના દરદીને સાચવવાની ફરજ કુશળપણે ખતવતી અને ‘ જરી જંખ્યા છે ત્યાં... ’ કહી ચંપાને જણાવતી કાઢતી.

ખાના આ હદખદાર વધી પડેલા વઢાલથી ચંપા અકબાઈ ગઈ હતી. પાંચમી રાત ભયંકર હતી. બદારનાં અંધારાંમાંથી જમીને બન્યો હોય એવો મૃત્યુદૂત સૌની નજર આગળ તરવરતો હતો. ‘ ચંપા ગંગાજળ લાવ જો ! ’ ‘ ઝટ કરને, ચંપા, પેલી સોનાની કરચ લાવને ! ’ ‘ અરે, નધરી, તુલસી ક્યાં મૂક્યાં ? ’

હવે શોધો કે ન શોધો, લક્ષ્મીનું બદાવરાપણું પણ થીજ ગયું; એના પોતાના શરીર-માંથી પણ પ્રાણ ચાલ્યો ગયો હોય એમ ભારેખમ થઈને એ નીચે ફસડાઈ પડી. એના પ્રાણને હવે બિલા રહેવાનો આધાર જ શો હતો !

બેગા થયેલા માણસોએ શખને બ્રહ્મિ પર ઉતાર્યું.

લક્ષ્મી ખીજ વાર રાંડી.

‘તું રો માં, ચંપા. હું ક્યાં રેનારી બેસી નથી ?’

‘હા, હા; લક્ષ્મી સાચું કહે છે. એ તો ગયા, પણ હવે તારે ઘર ઉઘાડું રાખવું હોય તો તારું નસીબ છે તે સાચવી રાખ,’ બીજી કોઈ બાઈ બોલી.

‘હા; દીકરો અવતરશે, તો કશી ખોટ નહિ રહે. લક્ષી હો તો ઊગતા જીવને ટૂંપી ખા માં !’ ત્રીજીએ ટાપસી પૂરી.

અને રોજ એમ સૌ ચંપાને સમજાવતાં ને એને રોવા દેતાં નહિ. લક્ષ્મી જાણે રુવે. પણ સમાજ એને હક્કપૂર્વક રોવા દે કે ન દે, લક્ષ્મીને નસીબે રોવા સિવાય હવે કશું રહ્યું જ ન હતું. હવે ફરી પાછું દુઃખી દીકરીથી પોતાના જીવનને ભરી દેવું એ ખોટું છેડેથી નિઃશ્વસી સર કરવા જેવું હતું. એણે રોયાં જ કર્યું, ન ખાધું, ન પીધું, ન આરામ લીધો.

*

*

*

‘બાઈ, આપણા મુત્તકમાં આવી મા પાકવી મુશ્કેલ છે.’

‘આ આટલી નાની ચંપા ન હોત તો એ તો એના વર બેઠે જ મરી જત.’

‘ને જીવી તે ય મૂઆ જેવી જ ને ?’

‘જીવી આટલી છોડી કાઢે. બોલું એને જીવવું હતું ?’

‘ને ચંપા પરણી એટલે તો બસ શું થેલીથેલી રહે !’

‘રહે જ ને ? ચંપા કાઢે તો એણે આવરદા કદચો હતો.’

‘હવે તે, ચંપાનું દુઃખ જેવા સારુ જીવે ? સારું થયું તે એને લગવાને ટાણે મોત મોકલ્યું.’

‘લક્ષ્મી ગઈ, પણ એવી બીજી થવી મુશ્કેલ છે.’

કોઈની જીભ લક્ષ્મીનાં વખાણુ બોલતાં ચાકતી નહિ. ચંપા મૂંગીમૂંગી આ બધું સાંભળતી અને પોતાના દુઃખથી સમસમી રહેતી. લક્ષ્મીએ પોતાની જાતને ને પોતાનાં દુઃખને પણ સમાજને ક્યાંય દૂર જાય ન હતો એ ચંપા જોતી અને ભોળી આની સરળ ચાલાકીથી આશ્ચર્યચકિત પણ થતી.

એ મહિના પછી એને દીકરી અવતરી, ત્યારે આડોશીપાડોશીએ એકદમ આવકારી તો નહિ પણ પછી સૌએ મન મનાવ્યું, ‘દીકરી તો દીકરી, બાઈ, દીકરીએ દીવો રહેશે.’

દીકરી મોટી થતી ગઈ ને પોતાની નાની બાને પ્રસન્નતાના વાતાવરણમાં લાવતી ગઈ. અને ચંપા, બાનું વેર લેવા જાય, જમણા વહાલથી દીકરીને ઉછેરતી રહી.

‘વાસુકિ’

પ્રાચીન અવશેષોમાં

(પૃથ્વી સોનેટ)

વિલુપ્ત વિભવો તણાં સ્મરણશેષ આ સ્થાનમાં,
પડેલ પગલી પુરાતન યુગોની જોતો ભમી;
વિમાસું મનઃ કાલચક્રગતિ કેટલી કારમી !
અપૂર્ણિત પડી રહેલ અવશેષ વેરાનમાં.

સમૃદ્ધ નગરો, સુરમ્ય સદનો રમે અભ્રમાં,
ધ્વજા યશ ઉડાવતાં સુભગ ભવ્ય દેવાલયો;
પ્રશસ્ત ગિરિ, દુર્ગ, પુષ્પવન ને વળી મંડપો,
વિભૂતિ સહુ તે શમી અતલ કાલના ગર્ભમાં.

પરાક્રમ મહા અને પ્રણયના પ્રસંગો તણી
કરી શ્રવણ જે કથા, સ્મરણચિત્ર રૂપે સ્પુરે;
હોંડી અકથ વેદનાજનિત ભાવ જાગે ઉરે;
વિશાદમય લોચને નિરખું લુપ્ત રંગો લણી.

પ્રવેશ કરવા અહું વિગતકાલની સૃષ્ટિમાં;
કહો પથ હશે કહી, પડળ જે હરે દૃષ્ટિનાં

સોયબીન્સ

સોયબીનની આડ-પેદાશો (By-products) •

આ પાછું જોઈ ગયા કે સોયબીન માણસ અને દેરનો ખોરાક છે. ખોરાક ઉપરાંત સોયબીનના બીજા આડ-પેદાશો (by-products) બને છે.

તેલ અને બોળ

વેપારની વસ્તુ તરીકે સોયબીનનું તેલ સોયબીનનાં બધાં તત્ત્વો કરતાં ઘણું ઈંચતી છે. એક ટન સોયબીનમાંથી ૨૫૦ થી ૩૦૦ પાઉન્ડ સુધી તેલ નીકળે છે અને ૧૬૦૦ થી ૧૬૫૦ પાઉન્ડ બોળ નીકળે છે. બાકીના ૧૦૦ થી ૧૫૦ પાઉન્ડ કારખાનામાં કમચરે (milling losses) ગય છે. તેલ કપાસિયાના તેલને મળતું આવે છે, પણ કપાસિયાના તેલ કરતાં વધારે જલદી સુકાઈ ગય છે (semidrying). તેલનો રંગ સારો હોય છે પણ તેમાં એક જાતની ગંધ રહે છે. તેલના ખોરાકમાં ઉપયોગ કરવો હોય તો આ ગંધ કાઢવી જોઈએ.

અળસીના તેલની માફક રંગ અને વારનીસ બનાવવામાં સોયબીનના તેલનો સારી પેઢે ઉપયોગ થાય છે. વળી સાબુ બનાવવામાં, ઓળવામાં, ઊંચવામાં (lubrication), છાપવાની શાહી બનાવવામાં, બનાવટી રબર અને ઑઈલ ક્લોથ તથા દારૂગોળો (explosives) વગેરે બનાવવામાં તે વપરાય છે. વનસ્પતિનું ઘી (oleomargarine) બનાવવામાં પણ હોલેન્ડ વગેરેમાં તેનો વપરાશ થાય છે. તેલની નિકાસ કરનાર મુખ્ય દેશ ચીન અને ડેનમાર્ક છે અને તેની મોટા જગ્યામાં આયાત કરનાર નેધરલેન્ડ્સ, ઐટાલીયન અને જર્મની છે.

સોયબીનનો બોળ દેરને ખવડાવવાના, ખાતરના અને માણસના કેટલાક ખાદ્યપદાર્થો બનાવવાના કામમાં આવે છે. તેનું ખાતર કરવા કરતાં દેરને ખવડાવવો વધારે હિતકારી છે. બોળ બે રીતે બનાવવામાં આવે છે.

- ૧ સોયબીનને કચરી નાખીને વરાળમાં બાપી નાખવા. પછી તેને પીલવાથી તેલ છૂટું પડી જાય છે. આ રીતે કાઢેલા બોળમાં ૪ થી ૯ ટકા સુધી તેલ રહી જાય છે.
- ૨ રાસાયણિક રીત—સોયબીનને કચરીને સીધા જ બેનઝીન જેવા કોઈ દ્રાવક પદાર્થમાં નાખવા. તેલ દ્રાવક સાથે મળી ગયા પછી દ્રાવણ (solution)ને જુદું પાડીને નિકર્ષણ (distillation) કરીને તેલ અને દ્રાવકને જુદાં પાડી નાખવાં. બોળમાંથી દ્રાવકની ગંધ સમૂળ કાઢી નાખી શકાય છે. તેનો તે જ દ્રાવક ફરીફરીને તેલ જુદું પાડવામાં વાપરી શકાય છે. આ રીતથી તેલ કાઢવામાં આવે તો બોળમાં ફક્ત એકથી બે ટકા તેલ રહી જાય છે. સોયબીનના બોળનું પૃથક્કરણ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

સોય સોસ અથવા શોયુઃ ચીન અને જાપાનમાં આ વસ્તુ ખૂબ વપરાય છે. શાકભાજી માંસ, માછલી, ભાત વગેરે વસ્તુઓ સાથે આ વસ્તુ વાપરવાથી ખાણું લહેજતદાર બને છે.

ઘઉં અને સોયબીન સરખા પ્રમાણમાં લઈને તેને ખૂબ રાંધી નાખવામાં આવે છે. તેમાં સ્વાદ પૂરતું મીઠું નાખીને તેમાં સોખાનો દારૂ જનાવવામાં વપરાતા સ્પર્માલ્ગ્સો (aspergillus oryzae) દાખવ કરવામાં આવે છે અને લાંબા વખત સુધી ફેન (fermentation) થયા કરે છે. શેાયુને તૈયાર થતાં લગભગ દોઢથી બે વર્ષ લાગે છે. શેાયુ ગંડા હોંઠિયા રંગનો (brown) રંગેડો (thick liquid) હોય છે. જલ ઉપર મૂકતાં તે ચમચે છે અને તેમાં અમુક પ્રકારની ખાસ લહેવત (flavour) રહે છે. તેની ગંધ અને સ્વાદ લગભગ માંસાંક (beef extract) જેવાં હોય છે. જપાનમાં શેાયુ રોજતું માયાદીક અદી ઔસ જેટલું વપરાય છે દરેક વર્ષે જપાનમાં શેાયુનાં લગભગ વીસ લાખ પીપ તૈયાર થાય છે.

પનીર

સોયબીનનું ચીઝ (પનીર) પણ જનાવવામાં આવે છે. આપણે તે ખાવા માટે ટેવાયેલા નથી એટલે શરૂઆતમાં આપણને તે ન લાગે, પણ ધીમેધીમે તેનો સ્વાદ રુચિકર થઈ જાય છે. ગાયના દૂધમાંથી જનાવેલું પનીર પણ અણુટેવાયેલા માણસને શરૂઆતમાં તો સ્વચ્છ ઊપજો એવું લાગે છે. તે વસ્તુઓ માટે સ્વાદ ઉત્પન્ન કરવો પડે છે. સોયબીનનું પનીર દૂધના પનીર સાથે સરખામણીમાં રાખી શકાય જ નહિ, પણ ચીનજપાનમાં તેનો વપરાશ પુષ્કળ છે. ચીનમાં તેને ટાઓ-હુ (Tao Hu) કહેવામાં આવે છે. ટાઓ-હુ જનાવવાની રીત નીચે મુજબ છે:—ઘાળા સોયબીનને ત્રણ કલાક સુધી પાણીમાં પલાળી રાખવા. પલાળી જાય એટલે તેને કચરીને ઝીણા કરી નાખવા અને પાણી નાખીને ખૂબ રાંધી નાખીને કપડામાં પાણી ગાળી નાખવા. ગળાઈને નીકળેલું પાણી ફેંકી પડે એટલે તેમાં દરિયાના પાણીનું શુદ્ધ કર્યા વિનાનું (unrefined) મીઠું નાખવું. મીઠું નાખવાથી પાણી અને દહીં જેવા પદાર્થ જુદા પડી જશે; પાણીને નિગાળી નાખીને વધેલા પદાર્થને દયાળુ નીચે નિચેયીને નીકળી શકે તેટલું પાણી કાઢી નાખીને તેની બટ્ટીઓ (cakes) જનાવી દેવી. આ બટ્ટીઓને કેટલોક વખત રાખીને વાપરવામાં આવે છે. આ રીતે જનાવેલા તાગ પનીરને ટોફુ (Tofu) કહેવામાં આવે છે. ટોફુ જનાવવામાં અશુદ્ધ મીઠાને બદલે અમ્લ (acid) પણ વાપરી શકાય છે. ટોફુમાં નીચે મુજબનાં તરતો હોય છે:

પાણી ૮૧.૩૫ ટકા

સ્નેહ ૫.૧૯ ટકા

નમિત્ર ૧૧.૪૬ ટકા

કાઓદિત ૦.૮૧ ટકા

સાર ૦.૭૨ ટકા

પાણીનું પ્રમાણ જેમ વધારે ઓછું રાખવામાં આવે તેમ ખીર્ન તરતોમાં પણ ફેર પડી જાય છે.

તાગ ટોફુમાં કંઈ ખાસ સ્વાદ હોતો નથી, પણ તેમાં મીઠું નાખીને ટોફુનાં માંસક તળીને ખાવાથી સ્વાદદાર જનાવી શકાય છે. ટોફુને ગરમમાં જમાવી દઈને પછી ગરમ થવા દીધા પછી ચૂર્ણના તરતોમાં ચૂર્ણ નાખીને પણ રાખવામાં આવે છે.

નોંધો—સોયબીનને સારી પેઠે ચીકી જાય ત્યાં સુધી પાણીમાં કેટલાક કલાક સુધી બાકવા. ગરાગર બહાર ગયા પછી તેને દાખીને પાણી કાઢી નાખીને બટ્ટીઓ જનાવી દેવી. આ બટ્ટીઓને પરાગમાં ચીકી દઈને જવા આવવા ન કરી શકે તેવી (air-tight) હાંક લાગે તેટલી ગરમીવાળી ઓરડીમાં ૨૪ કલાક સુધી રાખી મૂકવી. આમ કરવાથી બટ્ટીઓમાં એક જનની ફારમ (flavour) ઉત્પન્ન થાય છે. પછી આ બટ્ટીઓને ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે.

• **મીસો (miso)**—સોયબીન નરમ થઈ ગય ત્યાં સુધી રાંધવા. પછી તેને પીસી નાખીને રાંધેલા ભાત અને અશુદ્ધ મીઠા સાથે બેળવવા. આ બધા મિશ્રણને થોડાક દિનક દ્રવ્ય (ferment) સાથે પીપો (barrels)માં ભરી દેવું. બે મહિના પછી આ વસ્તુ ખાવાને લાયક થાય છે. રોટલી વગેરે ઉપર માખણ ચોપડીને ખાઈએ છીએ તે પ્રમાણે આ ચીજનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે.

સોય દૂધ

સોયબીનમાંથી દૂધ પણ બનાવવામાં આવે છે. ન્યાં ગાય, ભેંસ, બકરાં વગેરે દૂધાળા પ્રાણી હોય ત્યાં આ દૂધ બનાવીને વાપરવાની જરૂર પણ જરૂર નથી. ગમે તેવું સારું સોય-દૂધ પ્રાણીના દૂધને તો ન જ પહોંચી શકે. ચીનગ્નપાનમાં તેનો થોડો વધારે પણ વપરાશ છે ખરો. સોયબીનના દૂધમાં એક જાતની ખાસ ગંધ આવે છે તે સ્વિકર નથી. વેનેલીન અગર કાઉમરીન આ દૂધમાં થોડાક પ્રમાણમાં નાખવામાં આવે તો આ ગંધ દાખી શકાય છે. સોયદૂધ બેતણુ રીતે બનાવવામાં આવે છે,

(૧) ઘોળા સોયબીનને નરમ થઈ ગય ત્યાં સુધી ખાસી નાખવા અને પછી વાટી નાખવા. વડાઈ જવાથી પાણીમાં મળી ગય તેવા પદાર્થો તેમાં મળી જાય છે, અને યાત્રીના તળિયે બેસે છે. ઉપરનો ઘોળો પાણી જેવો ભાગ નિતારી લઈએ તે સોયદૂધ. આ પ્રવાહી દૂધ જેવો દેખાય છે, અને દૂધને મળતો પણ આવે છે.

(૨) ઝીણા દળેલા સોયબીનના લોટને તેનાથી દસગણા પાણીમાં મેળવીને લગભગ અડધા કલાક સુધી ઉકાળવો. ચૂલા ઉપરથી ઉતારીને ઠંડું પડ્યા પછી પાણીનો ભાગ નિતારી લેવો અને કપડાથી ગાળી લેવો. નીચે લોટ જેવો ભાગ બેસી જાય છે. તેને સૂકવી નાખીને ઢોરના ખોરાકમાં અગર રોટલીલાખરીનાં લોટમાં મેળવણી કરવામાં અગર ખાતર તરીકે વાપરી શકાય છે. કપડાથી ગાળેલું પ્રવાહી સોયબીનનું દૂધ છે. તેમાં લગભગ નીચે પ્રમાણે તત્ત્વા હોય છે.

નિત્રિલ ૩.૭ ટકા

કર્બોદિત ૧.૮ ટકા

સ્નેહ ૨.૦ ”

ક્ષાર ૦.૫ ”

એક શેર સોયબીનમાંથી લઈ ૧૦ શેર સુધી દૂધ બનાવી શકાય છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે દૂધ પીવામાં સ્વિકર નથી તેમજ આ, કોશી, કોડી વગેરેમાં પણ વાપરતાં સારું લાગે તેવું નથી હોતું. વાછરડાં, સ્વર, કૂકડાં વગેરે પ્રાણીઓના ખોરાક તરીકે દૂધની જગાએ તે વાપરી શકાય છે.

(૩) પીળાશ પડતા રંગના સોયબીનને થોડા કલાક સુધી પાણીમાં પડાવવા. બરાબર બોળાઈ ગયા પછી તેને કચરીને ઝીણા કરી નાખીને તેનાથી ત્રણગણા પાણીમાં લગભગ અડધો કલાક સુધી રાંધવા. ઉપરનો નિતારી લીધેલો પ્રવાહી તે સોયબીન દૂધ. નીચે ફરી ગયેલો ભાગ ઢોરના ખોરાક, ખાતર વગેરે તરીકે વાપરી શકાય. સોયબીનના બોળમાંથી પણ દૂધ બનાવી શકાય છે, પણ તેમાં સ્નેહનો ભાગ હોતો નથી. બોળમાંથી બનાવેલું દૂધ વાછરડાં, મરધાં વગેરે પ્રાણીઓના ખોરાકમાં વાપરવાને લાયક હોય છે.

સોયબીનના દૂધમાં નીચેનાં તત્ત્વો હોય છે. બનાવવાની રીતમાં ફેર પડે અને પાણીનો ભાગ વધારેજાણો રહે તે પ્રમાણે બીજાં તત્ત્વો (ingredients)માં ફેર પડે છે. સોયબીનના દૂધ તથા સોયબીનથી બનતા બીજા પદાર્થોનું પૃથક્કરણ નીચેના કોડમાં બતાવ્યા મુજબ છે:

	આદ્રતા ટકા	નવિત્ર ટકા	કર્ષોદિત ટકા	કાષ્ટક ટકા	સ્નેહ ટકા	ક્ષાર ટકા
સોયખીન પીળા	૮૨૫	૩૬૩૫	૧૪૧૮	૫૪૩	૧૭૨૨	૪૭૫
" કાળા	૮૩૩	૩૬૦૦	૧૨૪૨	૪૭૮	૧૭૮૭	૪૬૬
" દુધી	૮૨૦	૩૭	૧૮		૨૦	૦૫
તાજું ટેકું	૮૧૩૫	૧૧૪૬	૦૮૧		૫૧૮	૦૮૧
	થી	થી	થી		થી	થી
	૮૮૦	૫૦	૨૧૦		૩૪૦	૦૫૦
મેટો	૧૫૩૨	૪૧૪૨	૧૫૦૫	૧૪૮	૨૩૬૫	૩૦૮
મીસો	૫૦૭૦	૧૦૦૮	૧૮૭૭	૧૪૧		૨૬૧૮
સોય	૬૩૨૮	૮૩૧	૫૧૦			૧૮૪૬
	થી	થી	થી			થી
	૬૭૪૨	૭૩૭	૪૦૬			૧૭૪૭
પનોર (ટાઉ-દુ)	૭૬૧૫	૧૩૧૫	૧૪૦		૭૦૮	૨૪૧

અંતર્ગત]

દિનકર પંડ્યા

• રીત ખીત પ્રમાણે બનાવેલા દૂધનું પૃથક્કરણ.

(૧) કર્ષોદિત અને સ્નેહ બન્ને મળીને બનાવેલા પ્રમાણમાં હોય છે.

(૨) આ ક્ષારમા ૧૫થી ૧૭ ટકા સુધી મીઠું હોય છે.

References

- 1 Hughes, H. D. and F. W. Wilkins
Iowa Ag. Exp. St. Bulletin, 228.
- 2 Morse, W. J.
U. S. D. A. Farmers Bulletin, 886, 973, 1520.
- 3 Noll, C. F.
Penn. Ag. Exp. St. Bul., 187.
- 4 Piper, C. V. and W. J. Morse.
U. S. D. A. Bul. 439.
- 5 Smith, C. D. and F. W. Robinson
Mich. Ag. Exp. St. Bul. 221.
- 6 Williams, C. B.
N. C. Ag. Exp. St. Circular, 31.
- 7 Williams, C. G. and J. B. Park
Ohio Ag. Exp. St. Bul. 312.
- 8 Williams Tibbles,
Foods, their Origin, Composition and Manufacture.
- 9 Woods, C. D. and J. M. Bartlett
Maine Ag. Exp. St. Bul. 106.
- 10 Year Books 1917—1930. United States Department of Agriculture.
- 11 Sahasrabudhe, D. L.
Dept. of Ag. Bombay, Bul 124 (1925).

અત્યેષિટ-સત્કાર

૧

[શય બહાદુર કૃષ્ણકિશોર મૃત્યુશય્યા પર પડ્યા છે. એમના ત્રણ પુત્રો ચંદ્રકિશોર, નંદકિશોર અને ઇન્દ્રકિશોર મસલત કરી રહ્યા છે. દાકતર લેખા છે. સ્ત્રીઓની આંખો આંસુથી ભરેલી છે.]

ચંદ્ર૦ : કાને કાને લખું ?

ઇન્દ્ર૦ : રેનોલ્ડ્સ સાહેબને લખો.

કૃષ્ણ૦ : (ભારે કષ્ટપૂર્વક) શું લખશો, બેટા ?

નંદ૦ : તમારા મરણના સમાચાર.

કૃષ્ણ૦ : બેટા, હજી તો હું મર્યો નથી !

ઇન્દ્ર૦ : અત્યારે નથી મર્યા પણ એક વખત નક્કી કરી મરવું તો પડશે જ ને ?

ચંદ્ર૦ : જેમ બને તેમ જલદી સાહેબ પાસેથી condolence letters (દિલાસાપત્રો) મેળવીને વર્તમાનપત્રોમાં છપાવી દેવા જોઈએ. મૃત્યુસમાચાર વાસી થઈ ગયા પછી છપાવવાથી તેનું કાંઈ પણ મહત્તર રહેતું નથી.

કૃષ્ણ૦ : જરા થોભો બેટા, પહેલાં હું મરી લઉં.

નંદ૦ : હવે થોભ્યે ચાલે એમ નથી, પિતાજી ! સિમલા અને દાર્જિલિંગમાં જે જે સાહેબોને પત્ર મોકલવાના હોય તેમનાં નામની એક યાદી બનાવવી જોઈએ. (ચંદ્રકિશોરને) તમે નામ બોલો.

ચંદ્ર૦ : લાટ સાહેબ, એલ્મર્ટ સાહેબ, વિલ્સન સાહેબ, બેરેટ, ફાર્ડ, મેકેલે, પિકોક—

કૃષ્ણ૦ : બેટા, અત્યારે કાનાં નામો લઈ રહ્યા છો ? તેના કરતાં ભગવાનનું નામ લો.

આખરે તે જ સહાય કરશે. હરિ, હરિ—

ઇન્દ્ર૦ : બરોબર યાદ અપાવ્યું, હૅરિસન સાહેબને તો બૂલી જ ગયા હતા !

કૃષ્ણ૦ : બેટા, તેના કરતાં બોલો રામ, રામ.

નંદ૦ : હંઅ, રામસે સાહેબને તો બૂલી જ ગયા હતા !

કૃષ્ણ૦ : નારાયણ, નારાયણ.

ચંદ્ર૦ : નંદકિશોર, લખો તો નોરન સાહેબનું નામ.

[કેશવપ્રસાદનો પ્રવેશ]

કેશવ૦ : વાહ ! તમે લોકો કેવા છો ? મુદ્દાનું કામ તો બાકી છે.

ચંદ્ર૦ : કહો, શું ?

કેશવ૦ : શ્મશાન જવાની procession શ્મશાનયાત્રામાં જે લોકો સામેત્ર થવાના હોય તેમને તો અગાઉથી ખબર આપવી જાણ્યું છે ને ?

કૃષ્ણ૦ : બેટા, મુદ્દાનું કામ કયું ? મરવાનું કે માણસના સરવસનું ? પહેલો તો હું મરીશ અને ત્યાર પછી—

ચંદ્ર૦ : એને માટે કંઈ ચિંતા નથી. દાકતરસાહેબ !

દાકતર : હ.

ચંદ્ર : દરે પિનાછ ફેટલા વખતના મહેમાન છે? અથા લોકોને ફેટલા વાગે આવવાનું હતું?

દાકતર : એમ લાગે છે—(સ્ત્રીઓનું રડવું.)

કેશવ : (ખિન્નતાથી) માતા તમે તો ભારે ઉત્પાત રાફ કરી બેઠાં છો! પહેલાં દાકતરને તો પૂછી લુઓ. કેમ દાકતર, ક્યારે મરશે?

દાકતર : એમ લાગે છે કે રાત્રે—(ફરી સ્ત્રીઓ રડે છે)

નંદ : આ તો ભારે આફત આવી કામતી વખતે આમ કરે એટલે કામ ન થાય. તમ લોકોને રડવાથી શું મળવાનું છે? અમે મોટામોટા સાહેબોના દિવાસાપત્રો વર્તમાન પત્રોમાં છપાવી દઈશું. (સ્ત્રીઓને ત્યાંથી દૂર કરે છે)

કેશવ : દાકતર કેમ લાગે છે?

દાકતર : મોટાના રંગરંગ ઉપરથી માલમ પડે છે કે મળસંકે ચાર વાગે અંધ ખનમ થઈ જશે.

ચંદ્ર : ત્યારે તો દરે વધુ સમય નથી. નંદકિશોર પ્રેશમાં દોડતા જાઓ અને બિબાંબિમાં રસીયો છપાવી લાવો.

દાકતર : પરન્તુ પહેલી દવા—

કેશવ : અરે! તમારું દવાખાનું કંઈ નાસી જવાનું નથી. પ્રેશ બંધ થઈ જશે તો ભારે મુશ્કેલી બની થશે.

દાકતર : રોગી ત્યાં સુધી—

ચંદ્ર : તે માટે તો ઉતાવળ થાય છે કે રસીય છપાયાં પહેલાં રોગી—

નંદ : હો ત્યારે, અન્યારે જ હું રસીયો છપાવવા જાઉં છું.

કેશવ : કાળનું કે કાલે સવારે આક વાગ્યા પહેલાં procession નીકળશે.

૨

કેશવ : કેમ દાકતર! ચાર તો બાલુઓ રવા, પણ આ તો સાત વાગી ગયા!

દાકતર : (ચરમિદા બનીને) એ તો હું બેઈ રતો છું. પણ નારી હલુ સુધી નજાળી પડી નથી.

ચંદ્ર : વાદ, તમે તો ખરા છો, દાકતર! બરોબર આફતમાં મૂકી દીધા!

નંદ : દવા લાવવામાં મોટું ચવાચી જ આમ બન્યું. દાકતરની દવા બંધ ચવાચી જ પિનાછ કંઈક મારા થઈ ગયા છે.

કૃષ્ણ : (પુત્રોને) અત્યારસુધી તમે બધા આનંદમાં રતા. દરે એકાએક ઉદામ કેમ થઈ ગયા? મેં તો તમને પહેલેથી જ સારી ચિખામણ આપી હતી, અને હું સારો પણ પહેલેથી જ છું.

કેશવ : અમે પણ મારું જ કરી રતા છીએ. રમ્યાનમાં જતાના વખતની મોડવણ (engagement) પણ કરી ચૂક્યા છીએ.

કૃષ્ણ : ત્યારે તો મારે મરનું એ જ ઉગિત છે.

દાકતર : (ખિન્નતાથી) એક કામ કરો તો બધી બાંજળ મરી જાય!

ચંદ્ર : શું?

કેશવ૦ : શું ?

ચંદ્ર૦ : શું ?

નંદ૦ : શું ?

હાકતર : એમના બદલામાં તમારામાંથી કાઈ એક ચોક્કસ વખતે મરે એ વધારે સાતું !

૩

[બહારની બેઠક પર લોકોનું એકઠા થવું]

કનૈયો : અરે, સાડાઆઠ વાગી ગયા ! રાહ કાતી બેવાય છે ?

ચંદ્ર૦ : બેસો, જરા બીડી પીઓ.

કનૈયો : બીડી તો સવારથી પી રહ્યા છીએ.

બાહુ : કેમરે ? હાકડીતો સામાન તો કંઈ માલમ પડતો નથી ?

ચંદ્ર૦ : બધું તૈયાર છે. અમે લોકોએ દ્રાઈ જાતની ખામી રાખી નથી. પણ દવે માત્ર—

રામ૦ : શું છે ચંદ્ર ? હવે મોઢું કરવું સાતું નથી.

ચંદ્ર૦ : એ હું કંઈ સમજતો નથી, પણ—

હરિહર : મોઢું શા માટે થઈ રહ્યું છે ? ઓફિસ જવાનો વખત થઈ ગયો. છે શું ?

[ઇન્ડિક્શનનો પ્રવેશ]

ઇન્દ્ર : ગલરાઓ નહિ. બધું તૈયાર છે. ત્યાં સુધી આ condolence letters વાંચો. (હાથોહાથ બધાને વહેંચે છે) આ લૅનર્ડ સાહેબનો, આ હૅરિસન સાહેબનો, આ સર જેમ્સનો—

ચંદ્ર૦ : આ લો. જરા વર્તમાનપત્રમાં પિનાના મરણના સમાચાર વાંચો. આ ‘સ્ટેટ્સમેન’ છે, આ ‘ઇન્ડિપેન્ડન્ટ’ છે.

મધુસૂદન : (જાદવને) લુઓને ભાઈ ! બંગાળીઓ punctuality (નિયમિતતા) કોને કહે છે તે જાણતા નથી.

ઇન્દ્ર૦ : હીક કહ્યું. મરવામાં પણ આપણે punctual નથી રહી શકતા !

(વર્તમાનપત્રો અને condolence પત્રો વાંચતાં વાંચતાં)

રાધાકૃષ્ણ : (આંખોમાં આંસુ લાવી) હરે ! હે દીનબંધુ !

નવીનચંદ્ર : હાય, હાય ! આવા સીધા સાદા માણસો પર દુઃખ પડે છે !

મધુવ : (નિઃશ્વાસ નાખી) પ્રભો ! જેવી તમારી ઇચ્છા !

રસિક : “હૃદયવન્તે ખીલે કમળ જે” એ પછી શું છે ?...બૂલી જવાય છે.

“હૃદયવન્તે ખીલે કમળ જે, તેને તોડે અસમય કાલ;
હૃદયમૃણાલ રૂપે દુઃખદરિયે, કહો હાય ! એ કેવા હાલ !”

— આ પણ એવું જ છે. હૃદયમૃણાલ શોકસાગરમાં રૂબે છે, આ કેવા હાલ ! અહા ! હા ! !

એ. હી. એસ્કવાયર : O. Tempora, O. Mores !

શાસ્ત્રીજી : ચલચિત્તં ચલદિત્તં ચલજીવન હાય, હાય, હાય !

વિશ્વારૂઢ : ચતુરતેઃ ક ગતા મધુરાપુરી રણપતેઃ — (કંઠ સુકાઈ જાય છે.)

કુન્જીરામ : હાય ! રામ બહાદુર કૃષ્ણકિશોર તને ક્યાં ગયા ?

(મેધવમાંથી કીણુ રવરે) — હું અહીં છું. ભાઈ મારા સમ, મોટા અવાજે

બોલો નહિ. *

અનુવાદક રવ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી

* દો. સ્વીન્ડનાથ પૂજારીના બંગાળી ચિત્રનો અનુવાદ.

વાંસળીવાળો

કાતુડો વાંસળીવાળો—

કામણની કામળીવાળો—

કામધેનુનો જોવાળો રે !

હોઠે વગાડે, હૈયાની હલકે, હિતનો પાવો રે !

હસમુખો ને હાંસીડો લેતો જીવનદહાવો રે !

હાથેહાથની અપટે, હામથી, કરતો કામો રે !

ઉઘમલીલાનો યોગેશ્વર ! જગવિસામો રે !

જીવનવનની છપી નિકુંજે, ઘૂમતો છાતો રે !

અમકતી એની અમત્કૃતિએ સૂચવે સાનો રે !

હાથે સુદર્શન ચક્ર ચલાવે, હોઠે ગજાવે વેણુ રે !

હોઠેથી હાથે હૈયું ઉતારે ત્યાં મહાલે સ્વતાંત્ર રેણુ રે !

કુદરતની જેમ સંલેગ પ્રેરે ને જીગળાળને પલટાવે રે !

માણસ હૈયાને લેમ જીતે એમ શ્રીકૃષ્ણ નચાવે રે !

લો ઠ ચ યો

૧

રત્નાગિરિ

સહ્યાદ્રિ પર્વત અને હિંદી મહાસાગર વચ્ચે આશરે ૧૬૦ માઈલ લાંબો અને ૩૫ માઈલ પહોળો આ જિલ્લો છે. અને દંતકથા પ્રમાણે પરશુરામે પૃથ્વી નક્ષત્રી કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપરની તમામ જમીન દાનમાં આપી દેવાથી બાણ મારી સમુદ્રને પશ્ચિમ તરફ ખસેડી આ પટ્ટી કાઢી પોતાને માટે રાખી. આ જિલ્લો અને ખાસ કરી ચિપલૂણ એ કાઠિયાવાડના મુત્સદ્દી નાગરોને મળતા આવતા કોકણરથ ઉદ્દેશિતપાવન પ્રાહ્મણ્યું આદિ-સ્થાન છે. અહીંથી તેઓ સતારા નજીક હોવાથી વાર્ષિક ગયા અને ત્યાંથી સાસવડ થઈ છેવટ તેમણે પૂનામાં જમાવટ કરી. ચિપલૂણ પાસે વસિષ્ઠિને ઉત્તર કિનારે પરશુરામનું મંદિર છે, અને દાશી, રામેશ્વર, દ્વારકા વગેરે સ્થળે જનારા, જતાઆવતા યાત્રાળુઓ આ સ્થળે યાત્રા કરવા આવે છે.

આ જિલ્લો તેના ઘાટ, કિલ્લા, બંદર, કેરી, મજૂર અને નોકર, સર્પ, નદીઓ, ઊના પાણીના કુડો, અને ગુફાઓ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતથી આ પ્રદેશમાં ઊતરી આવવાને માટે લગભગ દશ ઘાટ છે. તે ઘાટ ઘણા સીધા અને વાંકાચૂંકા હોય છે. તેમાં ચિપલૂણથી કરાડ જવાનો ઘાટ લગભગ દશ માઈલ લાંબો, ઘણો અડવવાળો, વાંકવાળો અને માંકડો છે. આ ઘાટ ઉપર જવું એટલું નેખમભરેલું ગણાય છે કે ઘાટને જત્ને છેડે ભાડૂતી મોટરવાળાઓ નાળિયેર વધેરે છે. આ ઘાટને રસ્તે મારાં પૂતળ માનુષીનાં અંતિમ દર્શનાર્થે જ્યાં માટે મારે એકલીને ભાડાની અસમાં મુસાફરી કરવી પડી હતી. દરેક ઘાટ ઉપરથી પશ્ચિમમાં મહાસાગર અને નીચેનો ખીણનો દેખાવ મુંદર, ભવ્ય અને ભયાનક લાગે છે.

નાશિક જિલ્લાની માફક રત્નાગિરિમાં કિલ્લા ઘણા છે. તેની સંખ્યા લગભગ ત્રણસો ઉપર છે. તે કિલ્લાઓમાં કેટલાક જમીન ઉપરના અને કેટલાક દરિયાના કિનારે ઉપરના એવા બે જાતના કિલ્લાઓ હોય છે. કિનારા ઉપરના કિલ્લા બેટમાં અગર કિનારે નાની ટેકરી ઉપર હોય છે. કિનારા ઉપરના કિલ્લા પૈકી ત્ર્યગઢ, રત્નાગિરિ, રામપૂર, વિજયદુર્ગ, અને વેંગુર્લા એ મુખ્ય છે. બેટના કિલ્લાઓમાં મુવર્ણદુર્ગ અને સિંધુદુર્ગ એ બે મુખ્ય છે. ત્ર્યગઢ એ જમીન ઉપરનું શિવાજી મહારાજની રાજ્યાદીનું સ્થાન હતું. જેવી રીતે ત્ર્યગઢના કિલ્લાનું સ્થાન સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં મહાડ પાસે વિઠટ સ્થળે છે તેવી રીતે સિંધુદુર્ગના કિલ્લાનું સ્થાન માલવણ પાસે સમુદ્રમાં વિઠટ સ્થળે છે. જોડા હોય ત્યારે ત્યાં જતાં કાઠવ નહે છે, અને ભરતી હોય ત્યારે બોમિયા સિવાય ત્યાં જતાં ખડક નહે છે. તે કિલ્લાની બંદર એક મંદિરમાં અત્યારે પણ શિવાજી મહારાજની પૂજા થાય છે.

રત્નાગિરિમાં લગભગ ત્રીસ બંદરો છે. તેમાંનાં ચિપલૂણ, સંગમેશ્વર, રત્નાગિરિ, રામપૂર, માલવણ અને વેંગુર્લા એ મુખ્ય છે. રત્નાગિરિનાં બંદરો પણ બે જાતનાં હોય છે:

(૧) દરિયાકિનારે સંરક્ષિત અખાત અગર નદીના મૂળ આગળ આવેલાં, અને (૨) જમીનને અડીને ભરતીવાળા ખાડી ઉપર વહાણુ જઈ શકે તેવે સ્થળે આવેલાં. ચાંચિવાની ખીકને લીધે વેપારની જમાવટ ધણેભાગે ખીજી જાતનાં બંદર ઉપર થયેલી હતી, અને તેમાં પણ રામપૂર એ મુખ્ય મથક હતું. ત્યાં ઇંગ્લેન્ડ અને વલંદાની વેપારની ડોડીઓ હતી. હાલ ઇંગ્લેન્ડની ડોડીમાં મામલતદારની કચેરી છે. રામપૂરમાં જે ઘડીએ વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, તે વખતે ભાટિયા વગેરે ગુજરાતીઓની વસ્તી સારી હતી, અને તેને લીધે ડેંકણના આ જ ગામમાં ગુજરાત જેવી બાંધણીનાં ત્રણત્રણ ચારચાર માળનાં મકાનો જોવામાં આવે છે. ખજારના મુખ્ય ચોકમાં જઈએ ત્યારે જાણે ભરચના લલ્લુભાઈના ચકલામાં શેઠજી અને મજમુદારની હવેલી વચ્ચે જિલા હોર્સ એવો ભાસ થાય છે. રત્નાગિરિ જેવા મોટા બંદરે પણ જ્યાંથી દરરોજ ત્રણસોચારસો માણસો આવજમ કરે છે, ત્યાં પણ અત્યારસુધી ત્રણચાર ફૂટ પાણીમાં થોડું ચાલી મછવામાં ખેસી સ્ટીમરમાં ખેસવા જવું પડતું હતું. હમણાં જ નવો ધક્કો બાંધી ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે જેથી સ્ટીમરના ઉતારુઓને પાણીમાં ચાલવાનું દુઃખ કમી થયું છે.

સ્ટીમર ધણેભાગે આગગાડીની માફક વખતસર આવે છે. છતાં પાંચદશ માઈલ દૂરથી સ્ટીમર દેખાય ત્યારે લગભગ એક કલાક અગાઉ બંદર અને ગામમાંથી જોઈ શકાય એવા સ્થળે દિવસે રાતો વાવટો અને રાત્રે બત્તી ચડાવવામાં આવે છે. અને દરિયામાં તોફાન થાય ત્યારે સ્ટીમર, વહાણુ વગેરેની જાણ માટે (૧) સાવધાનતા, (૨) ચેતવણી, (૩) ભય, (૪) અતિશય ભય દર્શાવવાને માટે જીલ્લાજીની આકૃતિઓનાં કાળાં પાટિયાં તે જ સ્થળે ચડાવવામાં આવે છે.

રત્નાગિરિની આકૃતિ અને પાયરીની ફેરીઓ મશહૂર છે અને તે ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. આંખાના વનમાં ફણસનાં ગાડો પણ સારાં હોય છે. કાલુની પેદાશ પણ હીક છે, અને વેંચુર્લા વગેરે એકએ ગામમાં કાલુને સાફ કરી તેની વર્ગવારી કરવાનાં કારખાનાં છે. દરેક કારખાનામાં લગભગ રૂપિયા પાંચ લાખની કિંમતનાં કાલુનો વેપાર થાય છે. કાલુના વેપાર સંબંધી એ ખાખતો ખાસ જાણુવા જેવી છે: (૧) સ્થાનિક પેદાશ થોડી છે, પણ આફ્રિકામાંથી સાફ થવા ઘણું માલ અહીં આવે છે; (૨) વર્ગવારી થયા પછી પહેલા વર્ગનો માલ અમેરિકા ચડે છે, બીજા વર્ગનો માલ યુરોપ જાય છે, અને ત્રીજા વર્ગનો માલ અહીં રહે છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લામાં ઘણે ભાગે જમીન હલકી, ઠાંચી અને ખેતના કળ્પજામાં હોવાથી અને પ્રમાણમાં વરતી વધારે હોવાથી માણસો ધંધાને અર્થે બહારગામ બહુ જાય છે. મુંબઈની મિલના મજૂરોનો ઘણો મોટો ભાગ અને મુંબઈની પોલીસનો મોટો ભાગ રત્નાગિરિ જિલ્લાનો હોય છે. મુંબઈની ખાતગી અને સરકારી ઓફિસોમાં પણ રત્નાગિરિ જિલ્લાના માણસો ઠીકઠીક હોય છે. આ માણસો મજબૂત, ખડતલ અને થોડામાં નિર્વાહ કરી શકે તેવા હોય છે. ત્યાંની મુખ્ય નાત મરાઠા, ભંડારી અને બ્રાહ્મણ છે તે પૈકી મરાઠા મજૂરી અને પોલીસની નોકરી કરે છે, બ્રાહ્મણો ઓફિસમાં નોકરી કરે છે, અને ભંડારી બાગાયત કરે છે અને કેટલાક મુંબઈમાં કોન્ટ્રેક્ટનો ધંધો કરે છે. તે પૈકી એક ગૃહસ્થ બચુભીર—તેમણે લગભગ પોણા લાખ ખર્ચાને પતિતપાવનું મંદિર બંધાવ્યું છે,

અને તે બધી કામને માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે. એક બીજું દેવાલય અને તેની સાથે પોતાની નાતના છોકરાઓ માટે તેમણે જાત્રાલય બંધાવ્યું છે, અને તે જાત્રાલયનો તમામ ખર્ચ તે પોતે આપે છે.

કેરીની માફક રત્નાગિરિ ત્યાંના સર્પને માટે પણ ગણીતું છે. સર્પદંશથી મોત પ્રમાણમાં વધારે થાય છે. રાગપૂર અને દેવગઢ તાલુકામાં સર્પો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. રાત્રી જમીન, રાતા ખરબચડા અને જૂપરા પથ્થરની સાથે સર્પનો રંગ સળી મળે છે, અને તેથી તેને સહેલાઈથી જોવામાં મુશ્કેલી પડે છે. દિવસે લાકડી વિના અને રાત્રે ફાનસ અને લાકડી વિના ભાગ્યે જ કોઈ બહાર નીકળે છે. પુરુષા મતના નાના સર્પો બહુ ઝેરી હોય છે. અમે રત્નાગિરિમાં લગભગ પંદર દિવસ ફર્યા, પણ સફલાગ્યે અમારી નજરે એક પણ પક્ષો નહોતો, જોકે તેની બીક તો હમેશાં રહ્યાં જ કરતી હતી.

સહ્યાદ્રિ પર્વત અને દરિયો નજીક હોવાથી વિસ્તારના પ્રમાણમાં નદીઓ ઘણી જ છે. આ નદીનાં પાણી ઊંડાં હોય છે, અને તેથી બાગાયતના કામમાં બહુ આવડતી નથી. પણ આગળ સારાં બંદરો હોવાથી અને વીસપચીસ માર્ગલ મુધી ભરતીનાં પાણી જતાં હોવાથી વેપારના કામમાં તેમનો ઉપયોગ સારો થાય છે. રાગપૂર અને માહાડમાં મહારાષ્ટ્રનો માત્ર દરિયામાં જોવા માટે આવતો અને વેંચુર્લામાં કર્ણાટકનો માત્ર આવતો હતો. રેલવે થવાથી આ વેપાર લગભગ નહિ જેવો ચર્ચ ગયો છે.

રત્ના નદીનાં વાંકાચૂંકા કિનારે અને ટેકરીઓ ઉપર જતા હોવાથી તેમજ સડો સર્પાકારે વાંકાચૂંકી જતી હોય છે, એટલે ભાગ્યે જ સપાટ હોય છે. પણ રંગ રાતો હોવાથી અને રાત્રે ખરબચડી નહિ હોવાથી મોટરની મુસાફરીમાં કંટાળો આવતો નથી.

સહ્યાદ્રિ પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં લગભગ પાંચ જગ્યાઓ ઊંચા પાણીના ઝરા છે. આ પૈકી ઊંચા પાણીના ઝરાને લીધે ત્રણ ગામોનું નામ જ ઉનાળા પડ્યું છે. આ બધામાં રાગપૂરથી એક માર્ગલ ઉપર આવેલો ઝરો સદુધી સારો છે, અને ત્યાં સ્ત્રીપુરુષને જુદાં નાલવાને માટે લોકલ બોર્ડ તરફથી સારી સગવડ કરેલી છે. સવારના છ વાગ્યાથી નવ વાગ્યા મુધી આ સ્થળે બીડ બહુ જ હોય છે. આ પાણીમાં ગંધક છે એવું માલમ પડ્યું છે. ઉનાઈ, ટુવા, લસુન્દ્રા અને વરૂંશ્વરી કરતાં આ પાણી થોડું ગરમ હોય છે. આ બધામાં થાણા ગિલ્લાના બિવડી તાલુકામાં આવેલા વરૂંશ્વરીના કુરો ઉત્તમ છે, અને એવી માન્યતા છે કે ત્યાંના પાણીમાં રેડિયમ છે. ચિપલૂણ, દામોલાજેડ, કોલ અને શંભેશ્વર વગેરે જગ્યાએ ખડકમાં કોતરી કાઢેલાં મંદિરો અને ગુફાઓ છે. ઘણું ભાગે તે ખુદ્દની છે, પણ બાંધણી ઘણી સાદી છે. જોકે સાધારણ રીતે હોય છે તે પ્રમાણે તેનું રક્ષણ માણું રમણીય છે.

પૂર્વે સહ્યાદ્રિ પર્વત, પશ્ચિમે દિંદી મહારાગર અને મધ્યે નાનીમોટી ટેકરીઓ, નદીના વિભાગના સરોવરો, ડુંગરો, દરિયાના કિણાઓ અને બંદરોને લીધે તથા તીક્ષ્ણ જુદિયાળા કાંકણરથ પ્લાઠાઓ અને મજબૂત તથા લગાયક મરાઠાઓને લીધે, વાંચ્યા અને સાંભળ્યા પ્રમાણે, આ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતાં મળે સ્કોટલેન્ડમાં મુસાફરી કરતાં હોઈએ એવું લાગે છે.

મુધારકની મુશ્કેલી

હરિજનો અને સર્વજ્ઞ ગણાતા લોકો વચ્ચે પોતાનાં બાળકોને જાહેર શાળામાં સરખા હક્કથી બેસવા દેવાની બાબતમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી ગુજરાતના બે અતુલની કાર્યકર્તાઓએ બેઠે હું એક ગામે સર્વજ્ઞ લોકોના પ્રતિનિધિઓને મળવા ગયો હતો. હરિજનોનાં બાળકોને જાહેર શાળામાં સરખા હક્કથી બેસવાનો પૂરો હક્ક છે, એવી સીધી વાત બંને ગૃહસ્થોએ જુદીજુદી રીતે લગભગ ત્રણચાર કલાક સુધી સમગ્રવ્યાપી પછી અને દલીલનું વજૂદ સ્વીકારવા કરતાં, આવેલા મહેમાનોના માનમાં તો ઠાંઈ બાંધછોડ કરવી, એવું સ્વીકારાયા પછી પણ ગામલોકો આગળ એક પ્રશ્ન ખડો થયો, કે હવે ઉજાણિયાતોનો 'નોક' શી રીતે રહે! હરિજનો, દૂબળા, બીક, ડાળી, વગેરે ગામડાંના મજૂરવર્ગનાં ગણાતાં માણસો પ્રત્યે પોતાનો માલિકી હક્ક મનાતો આવ્યો છે, અને તેમના ઉપર દરેક જાતનો દોર લોગવવાને માટે પોતે સર્જ્યાં છે, એવી માન્યતા એટલું ઊંડું ઘર ધાકીને બેઠી છે કે તેની સામે અથાગ પ્રયત્ન કર્યા શિવાય આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરો શકીએ તેવી રિથિ નથી.

આ સંજોગોમાં દયાતા લોકોને બળવાં કરવાનું સૂચવવું એ તરત જ મુશ્કેલી એવું છે. પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે પરતંત્ર એવા આ લોકોને માટે આ સલાહ નકામી જાય છે, અથવા કોઈવાર ભારે પડી જાય છે.

સલાહ આપનાર આપણે છેવટ સુધી સાથ આપતા નથી, અથવા આપી શકતા નથી, અને લોકો ટકી શકે તેને માટે સક્રીય યોજના રજૂ કરી શકતા નથી. એટલે પરિણામે આવા ભાઈઓ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે.

ત્યાં ત્યાં કોઈ પણ દબાયેલો વર્ગ પોતાના હક્ક સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કરશે ત્યાં આવા પ્રશ્નો બનશે એવાં મંતવ્ય છે. તેને માટે એકસામટી વિચારણા સામાજિક કાર્યમાં રસ લેતી સંસ્થાઓ કરે એ જરૂરનું છે.

પુલિન

પુલિનને તેની દશમો વર્ષગાંઠે ચાંદીનું એક ધડિયાળ બેટ મળ્યું હતું. ધડિયાળ બેટ બહુ સુંદર હતું. એ બેટ હારે પણ હતું. આ ધડિયાળ જૂના વખતનું હતું. મૂળ એ પુલિનના દાદાનું હતું. એનો દાદો કલકત્તામાં મરી ગયો ત્યારે એના બાપ નિખિલ પાસે એ આવ્યું હતું.

અને નિખિલ પણ મરી ગયો હતો એટલે એ પુલિન પાસે આવ્યું. એની વિધવા માએ એ રાખી મૂક્યું હતું અને જ્યારે પુલિન દશ વરસનો થયો ત્યારે હવે એ એની સંભાળ રાખી શકશે એમ કરીને માએ પુલિનને બેટ આપ્યું. એની બહેન ઉમાએ એને ચાવી આપતાં શીખવ્યું. એનું પાછલું ઢાંકણ ખોલીને અંદરના બીજા એક ઢાંકણ પર “તારી જિંદગીપર્યંત વફાદારીપૂર્વક હું તને મારી સેવા આપીશ,” એમ લખેલું હતું તે પુલિને વાંચ્યું.

ઘણાં વરસ પહેલાં ઘોષ કુટુંબ કલકત્તાથી મુંબઈ આવી રહ્યું હતું અને પુલિનને ધડિયાળ મળ્યું તે અરસામાં પરેલમાં એક અંધારી ગંદી ચાલમાં રહેતું હતું.

પુલિનનું રહેવાનું ચાલના કાતરિયાના ભાગમાં હતું. શિયાળામાં અહીં ઠંડી ખૂબ લાગતી અને ઉનાળામાં તાપ પણ ખૂબ લાગતો.

પાંચ વર્ષ સુધી દરરોજ રાત્રે પુલિને ધડિયાળને નિયમિત ચાવી આપ્યા કરી હતી. પછી એક રાત્રે તે ચાવી આપતો હતો ત્યારે અંદરના ઢાંકણ પર લખેલા અક્ષરોનું સ્પર્શ એકાએક તેને સમજાયું અને એને ભયંકર વિચાર આવ્યો.

ધડિયાળને એ હમણાં જ ચાવી આપી રહ્યો હતો. એણે બારીમાંથી નીચે જોયું તો એક મોટરલોરીની આસપાસ બેયુ થયેલું લોકોનું ઠાળું એની નજરે પડ્યું. બધા લાંબા-લાંબા હાથ કરીને કાંઈ ભુમરાણ કરી રહ્યા હતા. પછી તેઓએ રસ્તા પરથી કાઢીને ઈચ્છી લીધું. અકસ્માત થયો હોય એમ લાગતું હતું. મોટરલોરીથી કાંઈ છંદાઈ ગયું હતું.

પહેરણ પહેર્યા સિવાય જ પુલિન ગપાટાભેર નીચે ઊતર્યો, અને રસ્તા પર આવીને બોલો. એણે ઠાળાંમાં અનિલને બોલેલો જોયો એટલે તેને હાંફતાંહાંફતાં પૂછ્યું: “શું છે ? છે શું ?”

અનિલે કહ્યું: “પેલી વિધવા ગંગાની છોકરી, ગિચારી છંદાઈ મરી.” પુલિને જરાં ડાક લંબાવીને તે છોકરીને જોઈ લીધી. તેના મોંમાંથી લોહીની એક નાની ધાર નીકળેલી જણાતી હતી. ગિચારી ગંગાની છોકરી મરી ગઈ.

જ્યારે પુલિન પાછો ઉપર પોતાની ઓરડીમાં ગયો ત્યારે એની નજર પહેલપહેલી પેલા ધડિયાળ પર પડી. મોટેથી તે ટીક... ટીક અવાજ કરતું હતું. ઘડીભર તો તેણે તેના તરફ તાકી રહીને અવાજ સાંભળ્યા કાંધો. ટીક-ટીક..... ટીક-ટીક એક-એ..... એક-એ..... જરા પણ ઉતાવળથી તે નહોતું ચાલતું. તેના પોતાના હૃદયના ધમકારા જેવું

ધ્યાયા કરતું હતું. એક સરખી ગતિથી તે ટીક-ટીક કરી રહ્યું હતું. એની ગતિમાં જરા પણ ફેરફાર નહોતો થતો. અને જો કોઈ વખત એ અટકી ગય તો ધડિયાળીને ત્યાં લઈ જાઓ કે પાછું ટીક-ટીક કરતું થઈ જ ગયું સમજવું.

પુલિનને તરત જ પેલી છોકરીનો વિચાર આવ્યો. તેનું નાનું હૃદય હમેશને માટે બંધ પડી ગયું હતું અને કોઈ પણ ધડિયાળી હવે તેને પાછું ચાલતું કરી શકે તેમ હતું નહિ. આ વિચાર ખરેખર ભયંકર હતો. હવે એ નવી દૃષ્ટિથી ધડિયાળ તરફ જોવા લાગ્યો. ખરેખર, એ ભૂત જેવું જ હતું. એ કદી બંધ પડતું જ નહિ.

તેણે તેને હાથમાં લીધું. ચાંદીના ડંડા ઢાંકણનો સ્પર્શ થતાં જ તેના શરીરમાં કંપારી આવી. ટીક-ટીક..... ટીક-ટીક-ટીક..... ટીક-ટીક. કોઈ ગૂઢ હેતુ સાથે તે નિરંતર ટીક-ટીક કર્યા જ કરતું.

“તું મારા કરતાં વધારે જીવવાનું, અરે દુષ્ટ!” તે ધીમે અવાજે બોલ્યો. “હું મરી ગયો હોઈશ તે પછી પણ તું તો ટીક-ટીક કર્યા જ કરશે. તને બનાવ્યું તો છે માણસે; તારા બંધ પડેલા હૃદયને માણસ ફરી ધબકારા કરતું કરી શકશે. પણ ત્યારે મારું હૃદય બંધ પડશે, ત્યારે ફરી પાછું એને કોઈ માનવી ચાલુ કરી શકે એમ નથી.”

આ એવો ભયંકર વિચાર હતો કે હાથમાં ધડિયાળ સાથે તે ત્યાંતે ત્યાં થોડી મિનિટ સુધી થંભી ગયો. પછી તે પોતાની પથારીમાં પડ્યો. રાતના કેટલીયે વખત તે જાગી ઊઠ્યો; અને દરેક વખત કાન પર પહેલો અવાજ ધડિયાળનો જ પડતો.

તે મોટા થતો ગયો તેમતેમ એને તે ધડિયાળ સ્થાયીપણાની મૂર્તિ જેવું લાગતું ગયું. તે ત્યારે નિરાશ થતો કે કોઈ આપત્તિ આવી પડતી ત્યારે તે ધડિયાળને હાથમાં લઈ કાન આગળ ધરીને તેના હૃદયના નિયમિત ધબકારા—ટીક-ટીક સાંભળ્યા કરતો. કદી થાકે નહિ એવા આ હમેશના પોતાના વફાદાર સાથીને સાંભળવામાં તે પોતાનું દુઃખ ભૂલતો. ધડિયાળ પર તેનો પ્રેમ વધતો જતો હતો. બ્રાહ્મણો રોજ સંધ્યા કરે તેમ તે હમેશ તેને આવી આપતો. એક પણ વખત તે આવી આપવાનું ભૂલ્યો નહોતો, અને ધડિયાળ પણ હમેશ બરાબર વખત આપતું.

ત્યારે તે વીસેક વરસની ઉંમરનો થયો ત્યારે તેણે પોતાના બાપનો જ ધંધો કરવા માંડ્યો. તેણે સામે જ નીચે કરિયાણાની દુકાન ખોલી. પચીસ વરસનો થયો ત્યારે પરેલમાં કંદોઈની દુકાન ચલાવતા બિપિનબિહારીની છોકરી રેખા જોડે તે પરણ્યો. અત્યાર સુધીની એની જિંદગીનો સૌથી મહત્ત્વનો આ દિવસ ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાયો હતો. ખીજે જ દિવસથી હમેશની પેઠે તેણે દુકાનમાં જવા માંડ્યું હતું. પણ થોડીથોડી વારે રેખા નીચે દુકાનમાં આવી જતી અને એ પુલિનને બહુ જ ગમ્યું. તે અવર્ણનીય સુખ અનુભવવા લાગ્યો.

પણ પહેલી જ રાત્રે મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. ઝોરડીમાં ધડિયાળ ટીક-ટીક કર્યા કરતું તે રેખાને ગમ્યું નહિ. પુલિનના ધડિયાળની નાડીના ધબકારા તેની ઊંઘમાં ખલેલ કરતા. પુલિનથી ધડિયાળ દૂર કરી શકાય તેમ નહોતું. પોતાની ધડિયાળ વિના સૂતા કરતાં પોતાની ધણિયાણી વિના સૂવાનું તે વધુ પસંદ કરે એમ હતું; એટલે રેખાનું કોઈ આદ્યું નહિ; પણ બંનેનાં મન જરા ઊંચાં થયાં ખરાં.

પુલિનનાં રેખા જોડે-લગ્ન થયાં તે પછી વરસ દહાડે રેખાને એનું પહેલું બાળક અવતર્યું. આ વખતે પુલિન ખૂબ ચિંતાતુર રહેતો. પહેલાં તો એને દશો ખ્યાલ આવેલો નહિ, પણ પ્રસવના દિવસો જેમજેમ નજીક આવતા ગયા તેમતેમ એને વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. રેખા પોતાનું જ લોહી ધારણ કરનાર બાળક એને આપશે એ ખ્યાલ આવતાં એ રાજ થયો. એ આશા રાખતો કે એ બાળક એનો દીકરો હોય. પણ રેખાને શું થશે? બાળક કેવું હશે? વગેરે વિચારોમાં તે ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યો. અને એની ચિંતા સામાના હૃદયમાં દયા ઉપજાવતી.

ત્રણ કલાક પહેલાં દાયણ પ્રસૂતિની ઓરડીમાં ગઈ હતી; આ બધો વખત પુલિને ઓરડીની બહાર આંટા માર્યા કર્યા,—દશ પગલાં આગળ અને દશ પગલાં પાછળ એમ આંટા મારતો રહ્યો; બપોલે ત્રણત્રણ મિનિટે તે પોતાના ધડિયાળની સામે જોતો, જાણે પોતાની બધી ચિંતાનું નિવારણ કરે એવું કાંઈક તે ધડિયાળમાંથી તેને મળવાનું હોય નહિ! પણ ધડિયાળ તો ટીક-ટીક કરતું ચાલ્યા જ કરતું હતું. આખરે બાળકના રહેને વાતાવરણની શાંતિનો ભંગ કર્યો, ત્યારે પુલિને તેમજ બીજાઓએ જાણ્યું કે ઘોષ કુટુંબમાં એક જાણીતો વધારો થયો હતો.

આ બનાવ પછી ધડિયાળનું મહત્ત્વ પુલિનને મન વધ્યું. વારંવાર તે તેનો ઉપયોગ કરતો. પોતાની જિંદગીના મહત્ત્વના બનાવોનું સ્મરણ તે ધડિયાળ તેને કરાવતું; એને એનાથી આશ્વાસન મળતું. એ કેટલું વફાદાર, લશ્કાસાદાર અને ઉપયોગી હતું! પુલિનને એ ધડિયાળ જીવનની પ્રતિમા હોય તેવું—પોતાના જીવનની પ્રતિમા જેવું જણાવા લાગ્યું. ત્યારે પણ એને એના જીવનની કાંઈ આનંદની ધડીનું સ્મરણ કરવું હોય—અને એના એકધારા વ્યવહારના જીવનમાં પણ એવી કેટલીક ધન્ય ધડીઓ હતી—ત્યારે એ પોતાના ધડિયાળને ખિસ્સામાંથી બહાર કાઢીને કાન આગળ ધરતો કે જેથી તેના હૃદયના ધબકારા એ બરાબર સાંભળી શકે.

તેનું નાનું પ્રિય ધડિયાળ કેવું લીમું, ગોળ, ચકચકતું હતું! પહેલી વખત એ રેખાને મળ્યા તે ધડીના આનંદનું તથા એના પહેલા દીકરા રાખાણના જન્મનું સ્મરણ કરાવનાર એનું એ નાનું ધડિયાળ એને પ્રાણસમાન પ્રિય થઈ પડ્યું હતું.

રાખાણના જન્મ પછી વરસો વીતી ગયાં હતાં, અને એ દરમિયાન રેખાએ બીજાં ઘણાં છોકરાંને જન્મ આપ્યો હતો. પણ એ બધી વખતે પુલિનને કાંઈ ખાસ ચિંતા કે ગભરાટ નહોતો થયો. વરસ જતાં ગયાં તેમ રેખા પણ સ્ત્રીડિયા સ્વભાવની થતી ગઈ અને પુલિન રેખાના કરતાં ધડિયાળને વધારે ચાહતો થયો હતો.

પુલિન કરિયાણાની દુકાનમાં કાંઈ ખાસ કમાતો નહોતો. પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન માંડમાંડ એમાંથી તે કાઢતો. ત્યારે તે સાક વરસનો થયો ત્યારે તેણે દુકાનનું બધું કામકાજ રાખાણને સોંપી દીધું. એનાં બીજાં છોકરાં પણ મોટાં થયાં હતાં. અને તેમાંનાં કેટલાંકને તો પરણાવ્યાં પણ હતાં. રેખાના વાળ ઘેળા થઈ ગયા હતા. ચહેરા પર કરચલીઓ પડી હતી. પુલિને લાંબી દાઢી રાખી હતી અને એની આંખને હવે ઝાંખ વળવા આવી હતી. તે ધરડો થતો ગયો તેમતેમ તે ધડિયાળનો તથા તેના પાછલા લાંકણ ઉપર લખેલા શબ્દોનો વધારે ને વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો: “હું મરી જઈશ ત્યારે એ કોને આપતો જઈશ?” એવો

એ વિચાર કરતો. પણ પોતાના જીવનની જોડે એ ધડિયાળ એટલું તો જાતપ્રેમ થઈ ગયેલું હતું કે બીજાના હાથમાં એ હોય તે ખ્યાલ એ સહી શકતો નહિ.

એક દિવસ એ બગરમાંથી ઘેર આવતો હતો ત્યારે એના ઉપર આક્રમ આવી પડી, બે માણસોએ પાછળથી આવીને એને શેક્યો. એ બંનેની પાસે રિવોલ્વર હતી. એની છાતી સામે રિવોલ્વર ધરી અને બીજાએ એનાં ગળવાં તપાસવા માંડ્યાં.

પુલિન જરા પણ ગભરાયો નહિ, કારણ કે જરાવાર પહેલાં જ પોતાની પાસે જે કાંઈ શેકડ હતું તે બધું દુકાનમાં ખાલવી આપ્યું હતું. એણે વિચાર્યું: “મારી પાસેથી લઈ જવાનું છે શું ને?”

પણ એટલામાં તેને ધડિયાળ સાંભર્યું, અને જેવું પેલા ગદમાસે ગળવામાંથી ધડિયાળ બહાર કાઢ્યું કે તરત જ એ બોલી બેઠ્યો, “એ નહિ. બીજું જે જોઈએ તે લો, પણ ધડિયાળ રહેવા દો. જોઈએ તો રૂપિયા આપું—વીસ, પચીસ, ત્રીસ; ધડિયાળ પાછું આપો.”

“ચૂપ રહે. એક શબ્દ વધારે બોલ્યો છે તો છાતી વીધીને ગોળી ચાલી જશે,” આટલું બોલીને પેલાએ તેને એક ધક્કો મારીને હડસેલી મૂક્યો અને પછી બંને જણ ચાલતા થયા.

પુલિનની આંગળીએ વીંટી હતી તે લેવાનું પેલા લોકો ચૂપી ગયા હતા. પણ વીંટીની પુલિનને શી કિંમત હતી? જે કિંમતી હતું તે તેનું ધડિયાળ તો લૂંટાઈ ગયું હતું.

ધડિયાળ વિના તેને બધું નહોતું લાગવા માંડ્યું. તેને કશું સજ્જ પડતું નહિ. ઘર હવે તેને ઘર મરી ગયું હતું. રેખા, છોકરાં બધાં તેને પોતાનાં મરી ગયેલાં લાગ્યાં. જિંદગીમાં હવે તેને કશો રસ રહ્યો નહિ. તેના જીવનમાં કાંઈ ભયંકર નિર્જનતા વ્યાપી ગઈ. તેણે તે રાતે કશું ખાધું નહિ, ઉંઘ તો આવે જ ક્યાંથી? મધરાતે વિચારમાંથી એકાએક અમટ્ટાને ધડિયાળનો દીક્ર-દીક્ર અવાજ સાંભળવા ગયો, પણ તેની આસપાસ ભયંકર શાંતિ વ્યાપી રહેલી તેણે અનુભવી. માત્ર એક અવાજ આવતો હતો અને તે તેની બાજુમાં પડીને ઘેરતી તેની પત્નીના ઘરઘરાટ હતો.

ત્યારે તેણે ધડિયાળની વાત ઘેર આવીને રેખાને કરી હતી ત્યારે તેણે પોલીસચોક્કા પર ખબર આપી હતી. પણ તે લોકોએ તેને કાંઈ દાદ આપી નહોતી. “આ લત્તામાં આવા તો અનેક બનાવો બન્યા કરે છે. અમે પણ શું કરીએ? ધડિયાળ જ ગઈ છે ને? અમારાથી બનતું કરીશું. પણ પાછું મેળવવાની આશા ફોગટ છે.”

એક અકવાડિયું ફીટી ગયું. પુલિનને માટે ભારે દુઃખના આ દિવસો હતા. રેખાને ચિંતા થવા લાગી. રેખા બહુએ સમજાવતી છતાં પુલિન નહિ જેવું જ ખાતો. થોડીક મિનિટ માટે તે પોતાનું દુઃખ ભૂલી જતો; પણ ત્યારે તે પહેલાંની પેઠે ધડિયાળ કાઢવા ગળવામાં હાથ નાંખતો પણ ધડિયાળ હાથમાં ન આવતું, ત્યારે પાછો તે દુઃખમાં ડૂબી જતો, અને આ વખતની તેની વ્યથા દેખી ખમાતી નહોતી.

રાત્રે જાગતો પડી રહેતો ત્યારે પુલિન પેલા ઢાંકણ પરના શબ્દો યાદ કરતો: “તારી જિંદગીપર્યંત વફાદારીપૂર્વક હું તને મારી સેવા આપીશ.” એ પોતે જીવતો હતો, છતાં ધડિયાળ તેને સેવા નહોતું આપતું. ધડિયાળ તેને દગો દીધો હતો એ ખ્યાલ એના ગળગમાંથી ખિસતો નહોતો. હવે તે તેની સેવા ખમવતું નહોતું; ધડિયાળ તેને દીધો હતો, અને હવે તે તદ્દન નિરાધાર થઈ પ્રડ્યો હતો.

પણ એક દિવસે એણે તેને પાછું લેયું. લોડી બજારમાં એક મુસલમાનની બૂની પુરાણી દુકાનમાં એણે તેને લેયું. ધડિયાળ એનું જ હતું—ચકચકતું, ગોળ, ચાંદીનું. આનંદ અને આવેશભર્યો તે એ દુકાન પર ચડી ગયો. દુકાનમાં બધી ચીજો પર વરસોની ધૂળ ફેરેલી હતી. દુકાનદાર છુટ્ટો હતો અને બધી ચીજો જયરપથર પડેલી હતી, તેમાં આ ધડિયાળ એક ચળાટી રહ્યું હતું. પુલિને કહ્યું: “પેલું ધડિયાળ મારે ખરીદવું” છે. પાંચ રૂપિયા આપીશ.”

પાંચ રૂપિયા ? પાંચ રૂપિયા તો એક અડવાડિયાનો ઘરખરચ. પણ કાંઈ છૂટકો છે ? ધડિયાળ તો લેવું જ નોઈ એ.

દુકાનદારે તેના અડધા બિધોલા હોઠમાંથી ધીમે અવાજે જવાબ આપ્યો: “દશ રૂપિયા પડશે !”

‘તો દશ રૂપિયા લે.’

ધ્રુવતી આંગળીઓએ પુલિને પોતાના ગળવામાં હાથ નાખ્યો. ધીરેધીરે ભારે ચિંતાપૂર્વક તેણે દશ રૂપિયા ગણી આપ્યા. દુકાનદારને રૂપિયા આપ્યા પછી તેની પાસે બે જ રૂપિયા બાકી રહ્યા. આખું અડવાડિયું આ બે જ રૂપિયા ઉપર હવે ચલાવતું પડશે. દુકાનદારે એક લાકડી ધડિયાળની કડીમાં ભેરવીને તેને હાથ અડકાડા સિવાય જ પુલિનની આગળ ધર્યું. પુલિને તે તરત જ લઈ લીધું.

હતું તો પોતાનું જ ધડિયાળ. ફરી પાછું આવ્યું ખરું. ચાંદીનો સ્પર્શ કેવો શીતળ લાગતો હતો ! બરાબર પહેલાંનું જ વજન હતું. દેખાવ પણ તેનો તે જ હતો, અને એનું નાનું ધક્કતું હૃદય ! એના ધનકારા ! કાને ધરી જોયું પણ ટીક-ટીક ક્યાં ? જરા પણ અવાજ આવતો નહોતો. તે ચાલતું બંધ પડ્યું હતું. એનું નાનું હૃદય ધક્કતું નહોતું.

પુલિન એકદમ ત્યાંથી ચાલતો થયો. રસ્તા પર થોડીથોડી વારે તે અટકી જતો અને ધડિયાળ કાને ધરી જોતો, અને પછી માથું ધુણાવતો. ખરેખર તે બંધ પડ્યું હતું. ટીક-ટીક થતું જ નહોતું. ખરેખર એણે દગો દીધો હતો. તે મરી ગયું હતું. વિધવા ગંગાની છોકરીના જેવું જ તે મરી ગયું હતું ! પણ એમ કેમ અને ? ધડિયાળી એને સુધારી શકશે ! ધડિયાળી એના હૃદયને ફરી ધનકારા કરતું બનાવી શકશે. મરી કેમ જાય ? બંધનું હશે બંધનું !

આમ ગણગણતો પુલિન હાથમાં ધડિયાળ લઈને રસ્તા પરની બીડમાં ચર્ચને પોતાનો માર્ગ કરતો આગળ ચાલ્યો. ધડિયાળીની દુકાન નરક તે જતો હતો.

એક જ ખ્યાલમાં મરકાવ ચર્ચ ગયેલા પુલિને રસ્તો ઝાળંગ્યો અને જેવો તે સામી બાલુએ જઈ પહોંચ્યો કે તરત જ તેના હાથને કાઈનો હાસેસો લાગ્યો અને એના હાથમાંનું ધડિયાળ બિજળીને તડ દઈને પથ્થરના ફૂટપાથ પર પડ્યું અને પડનાંની સાથે તેના ચૂરેચૂરા ચર્ચ ગયા. ફૂટપાથ પર તેનાં નાનાં ધંતોના હાથેના દુકડા આમનેમ વેરાઈ ગયા. એની નાનીનાની માંસપેશીઓ, નસો, જાનતંતુઓ અને એનું નાનકડું હૃદય—એ બધાં કચ્ચરધાબુ ચર્ચ ગયાં.

મહારામેસો, બેઆકલો બની ગયેસો, એકાએક જે બની ગયું તેથી અવાજ થયેસો પુલિન રસ્તાની બાલુએ જડ જેવાં બિઓ રહ્યો હતો. એવામાં એક દુકડો ગળગતાગળગતો રસ્તાની ચમ્ચોવચ્ચ જતો પુલિનની નજરે પડ્યો. આના ઉપર પેલા ચમ્ચો કાતરેલા હતા,

તે તરત જ તેની પાછળ દોડ્યો. રસ્તા પરનાં વાહનોનાં પૈડાંથી તેને અચાવવા માટે તે તેની પાછળ ધસ્યો, પણ તેની આંગળીઓએ તે ટુકડાને પકડી પાડ્યો કે તરત જ પાછળથી એક ધરધરાટ સંભળાયો.

“કાણુ છે ? છે કાણુ ?”

એક નાનો છોકરો જરા દૂર હતો તે આગળ આવ્યો. પણ તે નીચો હતો, અને લોકો ડોકાં લંબાવીલંબાવીને કાને ઊંચકીને ગાડામાં નાંખવામાં આવે છે તે જોતાં હતાં એટલે એનાથી બરાબર જોઈ શકાયું નહિ. થોડીવારમાં ટ્રાળું વિખરાઈ ગયું. જ્યાં અકસ્માત થયો હતો તે જગ્યા પર વહેરનો ભૂકો નાંખવા માટે બેત્રણ સિપાઈ જ ત્યાં રહ્યા.

ગાડામાં બે જણુ શળની પાસે બેઠેલા હતા. તેમાંના એકે અકસ્માત નજરેાનજર જોયો હતો.

તેણે કહ્યું: “જળરો વાણુઓ, લોભ ક્યાં ધસડી ગય છે તેનું એ ઉદાહરણ.”

બીજાએ કહ્યું: “જો તો ખરો; એણે એટલો સખત પકડી રાખ્યો છે કે હજી પણ એને છોડાવી શકાતો નથી.”*

અનુવાદક
કીકુભાઈ રતનજી દેશાઈ

વિશિષ્ટ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ચાલુ વર્ષ માટે વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થતા સાહિત્યની સમાલોચના કરવાનું કાર્ય શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે (નર્મદ ચક્રો, આમલીરાન, સુરત)ને સોંપવામાં આવ્યું છે, તો સર્વે લેખકજીઓ તથા પ્રકાશકોને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે કે તે ભાઈને પોતાનાં પુસ્તકો સમીક્ષા માટે મોકલી આપવાં.

અમદાવાદ

શ્રી. મંત્રીઓ,
ગુજરાત સાહિત્ય સભા

એ અમકટને

મધ્યાહ્નતણાં કિરણો તપતાં,
ખળતી ધરતીનાં મૃગજળમાં,
આ નિર્ગ્ન ઉજ્જડ પાદરમાં,
તુજ ખંડિત સ્વપ્ન મને દિસતાં.

નલ ઘેરાતાં વાદળદળમાં,
વૃક્ષોનાં મંદ વિકંપનમાં,
નિષ્પંદ ભૌંસેલાં સરજળમાં,
તુજ અંતર દુઃખલયા દિસતાં.

ઢળતી સંધ્યાનાં કિરણોમાં,
ગમગીન નિસ્તબ્ધ સમીરનમાં,
આ રયામલ અંધ નિશાતલમાં,
તુજ જીવનતેજ જતાં દિસતાં.

મમ અંતરનાં સઘળાં દુઃખમાં,
નલતારકનાં નયને જલ ત્યાં,
ક્ષત અંદ્ર રેખનાં દર્શનમાં,
તુજ એ નયનો રડતાં દિસતાં.

ગુજરાતી સાહિત્યના પરમભક્ત: દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ

સાહિત્યજીવન: સમીક્ષા

ઈસ્વી સન ૧૯૮૨માં બી. એ. ની પદવી લઈ કેશવલાલભાઈ મુંબઈની શારદમાતની વિદાય લે છે, અને સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જગતે જાણેલું વિદ્યાર્થી જીવન પૂરું કરે છે. એમના વિદ્યાર્થી જીવનના ઘડતરમાં એ અન્યત્ર જણાવ્યું છે તેમ, માર્ગદર્શક મોટા ભાઈના સતત સહવાસથી, સ્વામી દયાનંદના અસામાન્ય શબ્દગદ્યથી અને પ્રો. ભાંડારકર જેવા ગુરુઓની પ્રેરણાથી તેમના હૃદયનો ગૂઢ અભિલાષ કાળક્રમે બીપણ સંકલ્પના સ્વાંગ સળે છે. પછી તો એક રમણીય કલ્પના તેમના મનશ્ચક્ષુ આગળ અવનવાં દ્રશ્યો રજૂ કરે છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય, સંશોધન, ભાષાશાસ્ત્ર, હંદસાસ્ત્ર, ગુર્જર પ્રાચીન સાહિત્ય, બધાંય મળી તેમના મનોરાજ્યની મર્યાદા દાખવે છે; અને દૂરદૂર વિવેચન, વ્યાકરણ, કાવ્ય વગેરે તે મર્યાદાઓને વિસ્તારવા મથતા હોય તેમ તેમને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બસ, ત્યારથી આ ગંભીર અને ગૌરવાંકિત નવજીવાન સરસ્વતીના એક અને અટલ પૂજારી બને છે. તે સાહિત્ય સાથે એકતા સાધે છે, અને સમાજસુધારો, ધર્મ તથા રાજકારણને ઉવેખી ધ્રુવની નિશ્ચલતાથી શ્રીયુત ધ્રુવ તેમના નક્કી કરેલા ક્ષેત્રમાં જ પોતાની સર્વ શક્તિઓ સમર્પે છે. સતત શ્રમ, અખૂટ ઉત્સાહ, અવિરત તપ અને નિશ્ચલ ધ્યેય શું ન સાધી શકે ?

પ્રથમ તો આ નવીન પદવીધરને 'મુખ્યાવબોધ' અને 'મુદ્રારાક્ષસ' આકર્ષે છે. પછી જ્યદેવ અને અમર, ભાસ અને લાલણ એમ કેટલાયનો તે શબ્દદેહ નિરખવા તલસે છે. ભાષાશાસ્ત્રના બીતરમાં નજર નાખી તે પ્રાકૃત અપભ્રંશનાં ગર્ભદાર નિહાળે છે, અને વૈદિક સાહિત્યમાંથી દૂરદૂર વિચરતી દૃષ્ટિએ પ્રકાશનાં પરમાણુઓ શોધે છે. તેમને હૈયે કંઠકંઠ કોડ છે: સાહિત્યનો વિવિધ વિકાસ સાધવાના, સંશોધનથી તેને સમૃદ્ધ બનાવવાના, ઉચ્ચ વિવેચનથી તેને વિશિષ્ટ કરવાના, વ્યાકરણથી તેને વિશુદ્ધ કરવાના, ભાષાશાસ્ત્રથી ગુજરાતીનો ખૂતકાળ જાણવાના અને છોદાના અભ્યાસથી પિંગળશાસ્ત્રના ધોરી પ્રવાહ નિરખવાના. પણ આ બધું એકલે હાથે કેમ થાય ? ત્રણતણ શતકનો ભગવાન ભરદ્વાજને ધન્દ્રે આયુષ્ય દીધાં. ત્યારેય વેદજ્ઞાનના પર્વત સરખા રાશિમાંથી તેમણે એક મૂડી જ ભરી હતી. અને બે ચોથા શતકનું આયુષ્ય મળે તો હજુય તે અનન્ત વેદો પાછળ જ મગ્યા રહેશે, એવો તેમણે મનોરથ વ્યક્ત કર્યો હતો. એ અનન્ત જ્ઞાન, એ મર્યાદિત માનવજીવન અને એ માનવજીવનના અનન્ત અને અમર્યાદિત મનોરથો. નિષ્કામ કર્તવ્ય એ જ કાર્યસિદ્ધિની એક કૂંચી છે, એ જ્ઞાને કેશવલાલભાઈને તેમના અભિમત માર્ગે જતાં નવીન જળ અને ધૈર્ય આપ્યું.

અને આ સાહિત્યસેવકની વિદ્વતાનાં યોગ્ય મૂલ્ય અંકાય તે હેતુથી સહેજ વિપયાન્તર કરીને પણ અહીં એક વાત જણાવી લઉં. ગુજરાતની વેપારપ્રધાન વૃત્તિએ અને વર્તમાન ઐકાન્તિયુગની વિશિષ્ટતાએ તેના સાહિત્યભક્તોને યોગ્ય ઉત્તેજન નથી આપ્યું, એટલું જ નહિ, પણ તેમના તરફ અધિક અંશે તટસ્થ ઉપેક્ષા જ દાખવી છે. આવી ઉપેક્ષાવૃત્તિએ

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અવશ્ય છે, તેના કવિ અને લેખકોને ક્વચિત રોડી વિના ટળવળતા રાખ્યા છે, તો ક્વચિત તેના સમર્થ સાક્ષરોને તેમના પોતાના જ આપખબ ઉપર છોડી દઈને એકલા અટુલા રહેવા દીધા છે; અને આમ ગુજરાતી વાંચકને ઘરફકડી સ્ત્રીની માફક ઘણુંખડું ગુજરાતની ચાર સીમાઓમાં જ પૂરી રાખ્યું છે. લક્ષ્મીનંદનીની અમી નજર વિના અને સધ્ધર સાહિત્ય સંસ્થાઓના સહકાર વિના ગુજરાતી સરસ્વતીનાં વહેણુ ભારતવર્ષના પરપ્રાંતમાં ન જતાં ગુજરાતમાં જ ધંબી ગયાં છે, અને તૈયે તે સરસ્વતીનાં જળ પોતાના જ પ્રદેશની સાહિત્યપ્રિય જનતાની તૃપા સંપૂર્ણ છિપાવી શકતાં નથી.

કેશવલાલભાઈને સાહિત્યનાં આ સામાન્ય બંધનો ને પ્રતિકૂળતાઓ ધ્યાનમાં રાખવાનાં જ હતાં. પણ નીચાણમાં વહેતાં જળ અને અભિમત સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે નિશ્ચયાત્મક અનેલા મનને 'કાણુ રોડી રોકે ?' પરાક્રમશરણી તે કાંઈ પ્રારંભશૂરા બનીને જ સંતોષ સેવાય નહિ. સરસ્વતીના આ અદર્શિત જગૃત ભક્ત સ્વાધ્યાય ચાહુ રાખે છે, અને અનેક-વિધ મુશ્કેલીઓ કે પ્રલોભનોને મહાત કરી આગળ માર્ગ કાપે છે. તેમના ઉદ્યોગને સીમા નથી, તેમની કાર્યશક્તિને બંધન નથી, તેમના ધૈર્યને હદ નથી. ક્યાંયે અધીરાઈ નહિ, ઉતાવળ નહિ, છીછરાપણું નહિ. સ્વાધ્યાય, સંશોધનવૃત્તિ અને સંગીનતા: એ બધાંનો ત્રિવેણીસંગમ સાધતા આ સાહિત્યભક્તની ભક્તિ અખંડિત રાખવાને એક જ જ્વલંત અભિલાષ, એક જ બીજણુ નિશ્ચય બસ હતાં.

વિદ્યાપીઠની પદવી લીધી તે જ વર્ષમાં 'મુન્ધાવબોધમૌક્તિક' નામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ મોટાભાઈ પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'મુન્ધાવબોધમૌક્તિક' કે 'મુન્ધાવબોધઔક્તિક' ? શુદ્ધ નામ કયું ? પ્રસિદ્ધકર્તાએ તેને મૌક્તિક માન્યું. કેશવલાલભાઈ માનપૂર્વક મોટાભાઈથી જુદા પડી એક લેખ દ્વારા સ્વતંત્ર મત દાખવે છે, અને 'મુન્ધાવબોધઔક્તિક'નાં મૂલ્ય આંકી તેના સંપાદકની તુટિઓ સમજાવે છે. વ્યાકરણ સંસ્કૃતનું છે, ને ઉદાહરણો જૂની ગુજરાતીનાં છે, એ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ પ્રગટ કરેલા મત સાથે ધ્રુવસાહેબ મળતા થાય છે. પોતાના લેખમાં, સંદિગ્ધ પ્રશ્નોને કેશવલાલભાઈ અણિશુદ્ધ જણે છે, મોટાભાઈના ઉતાવળિયા અને અપરિપક્વ વિચારોની ક્ષતિ દર્શાવે છે, અને એક સૂક્ષ્મ સંશોધનદષ્ટિએ 'મુન્ધાવબોધ'નો પંડિત હેમચંદ્રની અષ્ટાધ્યાયી સાથે સળંગ સંબંધ બેસાડે છે.

આ જ વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૮૨માં વિશાખદત્તનું 'મુદ્રારાક્ષસ' તેમને અદ્ભુત રીતે આકર્ષે છે. તેના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી તેમને અનેક હકીકતો નવીન સ્વરૂપે દેખાય છે. તેમની પારદર્શક દષ્ટિ કેટલાક દૂટ પ્રશ્નોનું મંથન કરી તેમાંનું નવનીત તારવી લે છે. તેમાંથી 'મુદ્રારાક્ષસના મત્રયો' અને 'મુદ્રારાક્ષસના કર્તા વિશાખદત્તનો સમય' એ બે ગહન વિદ્વાતયુક્ત લેખો ઇંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થાય છે. એક ભારતવર્ષના 'ઇન્ડિયન એન્ટ્રીકવેરી' માં પ્રસિદ્ધ થાય છે; અને બીજને ઓરિદ્વાના 'વિગેના ઓરીએન્ટલ જર્નલ'માં. એકથી સ્વદેશે અને બીજીથી પરખંડે તેઓ આમ પોતાની સાક્ષરતા સિદ્ધ કરે છે.

એ નિબંધ લખામે ત્યારપહેલાં મત્રય પ્રદેશ દક્ષિણમાં આવ્યો એમ મનાતું હતું. તત્કાલીન વિદ્વાન તેલંગ પણ આ જ મનનું સમર્થન કરતા હતા. કેશવલાલભાઈ તેમના લગુ લેખથી આ પ્રત્યક્ષિત મતને પરાસ્ત કરે છે. અને પુરવાર કરે છે કે મત્રય તે દક્ષિણમાં નહિ પણ નેપાલની પશ્ચિમમાં આવ્યું.

‘વિશાખદત્તનો સમય’ લખી આ ઊગતા વિદ્વાન પૂર્વ અને પશ્ચિમના પંડિતોનો સામનો કરે છે. વિશાખદત્ત બારમા સૈકામાં થયો એમ વિત્સનનો મત હતો. ઈ. તેલંગની કાળગણનાએ તેને આઠમા સૈકામાં મૂક્યો હતો. ‘મુદ્રારાક્ષસ’નો કર્તા તો આઠમા સૈકાથીયે પહેલાં છતાં કે સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો. એમ ધ્રુવસાહેબ પુરાવાથી સિદ્ધ કરે છે, અને પોતાનું વિશિષ્ટ વર્ચસ્વ દાખવી પંડિતોની પ્રશંસા પામે છે.

ઇમેજી જેવી વિદેશી ભાષામાં તેમણે જીવનભર આ બે જ લેખો લખ્યા છે. પણ આ બે લઘુ લેખો વડે વિદ્વદ્ગતિ તેમને વરી ચૂકી હતી. માતૃભાષાનું અભિમાન તેમને પરભાષામાં લખવા ભાગ્યે જ પ્રેરે છે, અને આ દૃઢ વૃત્તિને લીધે તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલાં પદ્મરચના ઉપરનાં ભાષણો પણ ગુજરાતીમાં જ આપ્યાં છે.

આવી સંગીન ભૂમિકા પછી ‘મુદ્રારાક્ષસ’ તેમના સ્વાધ્યાયનું કેન્દ્ર બને છે. શૃંગારરસની જીણપથી નાટ્યસાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતું આ નાટક તેના ઉચ્ચ કલાવિધાન, અને તેની ત્વરિત કાર્યગતિના કારણે આ નવજુવાનને અકથ્ય આકર્ષણથી અને વધુ નિકટતાથી નિમગ્ન છે; અને યુગબળો તેમાં સાથ આપે છે.

ત્યારે તો ભાષાંતરનો જ ખાસ યુગ હતો. ગુજરાતને સંસ્કૃત અને ઇમેજી સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિનો ભોક્તા બનાવવાની તે યુગના સમર્થ સાહિત્યકારોને પણ સ્વયંભૂ ઇચ્છા થતી. રણછોડભાઈ, મણિલાલ દ્વિવેદી, બાલાશંકરઃ બધાય ભાષાંતરના પ્રદેશમાં પણ ધૂમતા જણાય છે, ત્યારે કેશવલાલભાઈને પણ આવાં ભાષાંતર ઉપર કલમ ચલાવી સાહિત્યસેવા કરવાનો અભિલાષ રહ્યું છે. અને આ પ્રેરકબળો અને આ અભિલાષ તેમની પાસે ‘મુદ્રારાક્ષસ’ના સમ્પ્રેક્ષી ભાષાંતરનો નિર્ણય કરાવે છે.

‘મુદ્રારાક્ષસ’ મોટાભાઈ હરિલાલ કોલેજમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ભણેલા. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ લઘુબંધને પણ તે વાંચવાની વૃત્તિ થઈ હતી. ‘મુદ્રારાક્ષસ’ તે વખતે પણ ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં તો આવ્યું જ હતું. ભાવનગરના દિવાનસાહેબ સામલદાસના જમાઈ સવાઈલાલે તેનું ભાષાંતર કર્યું હતું, પણ તે સમ્પ્રેક્ષી નથી. તેલંગવાળી ‘મુદ્રારાક્ષસ’ની આવૃત્તિનો પણ કેશવલાલભાઈ ઘણાં લાલ લે છે, પણ તેના પાઠોની પસંદગીમાં પોતે એકમત નથી થઈ શકતા. કેટલાક જુદા જ પાઠ આધારપૂર્વક તેઓ રજૂ કરે છે, અને આખાંયે નાટકનું સમ્પ્રેક્ષી ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં કડકેકડે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ પુસ્તક તે તેમના સંગીન અભ્યાસનું પ્રથમ પુષ્પ. પૂજ્ય ભાંડારકરનું શુરભજી દેડવા, કેશવલાલભાઈ સંસ્કૃત આર્યોની બે લીટી લખી આ કૃતિ તે ત્રિપંડી વિદ્વાનને અર્પણ કરે છે, અને પોતાનો ભક્તિભાવ દાખવે છે.

કાળક્રમને અવગણીને પણ ‘મુદ્રારાક્ષસ’ વિષે ધ્રુવસાહેબે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓનો સળંગ ઇતિહાસ ગણવો તે આવશ્યક અને મનોરંજક છે. અને તેથી જ ‘મેળની મુદ્રિકા’ની વિશેષ વીગતો તજ કરું છું.

સંસ્કૃત ‘મુદ્રારાક્ષસ’ની પ્રચલિત આવૃત્તિઓના બ્રહ્મ, હુમ, અસંખ્ય પાઠો અને પ્રક્ષિપ્ત ભાગો તેમના મનમાં એક નવો જ વિચાર રકુરાવે છે. ‘મેળની મુદ્રિકા’ તો પોતે સ્વીકારેલા પાઠો કે સંશોધેલી સંસ્કૃત આવૃત્તિ પ્રમાણે જ ગુજરાતીમાં અવતારવામાં આવી હતી. પણ પોતે પસંદ કરેલા પાઠો કે સ્વીકારેલી શુદ્ધિઓ ગહેરમાં મૂક્યા વિના તે ભાષાંતરની કૃતિનાં

માયાં મૂલ્ય કાલુ પિછાને ? આ ઉપરથી જ તેમનામાં 'મુદ્રારાક્ષસ'ની આવૃત્તિ સંશોધવાના અભિગ્રાપ જાગે છે. પાઠોના નિર્ણય અને શુદ્ધિ માટે તેઓ 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પચાસેક જુદી-જુદી પ્રતો જુએ છે, ને વિવિધ પાઠો તોંધી લઈ અભ્યાસપૂર્ણ દષ્ટિએ તેમનાં તુલનાત્મક મૂલ્ય નક્કી કરે છે. ઉતાવળ અને અધીરાઈના આ યુગમાં તો આતું કાંઈ 'ખાદવો હુગર ને કાદવો હેદર' જેવું લાગે. વંશેાં સુધીના આ શ્રમભર્યા પ્રયત્નો પછી કેશવલાલભાઈ સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં પ્રસિદ્ધ કરે છે. મહારાષ્ટ્રના, 'ધ-દુર્ગમકાશ'માં તેની પ્રશંસાયુક્ત સમાલોચના આવે છે, અને મુંબઈનું અકવાડિક 'ગુજરાતી' અનુકૂળ અભિપ્રાય આપી તેની સર્ગ્ય તોંધ લે છે.

આયુર્વેદાચાર્ય ભાખે છે કે સુવર્ણાદિ ભરમો અનેકાનેક પટ દેવાથી જ વિશેષ ચમત્કારિક નીવડે છે. જેમ પટ વધે તેમ તે ભરમનાં મૂલ્ય પણ વધે. કેશવલાલભાઈ કુશળ વૈદ્યની માફક પોતાનાં પુસ્તકોને પટ દેવાના પ્રયોગ કરી તેમને મદામૂલ્યવાન બનાવે છે. કાપડોને આવા ફેરફારો અગોચર અને અનિષ્ટ લાગે તો નિરુપાય ! સત્ય તો ગમે તેટલું મોડું પણ ઉચ્ચારી શકાય છે. પોતાની તુટિઓ, સ્પષ્ટનો, અપૂર્ણતાઓને શા માટે દૂર ન કરવાં ? ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, એ ન્યામે ધ્રુવસાહેબના એક જ પુસ્તકની લિન્નલિન્ન આવૃત્તિઓમાં અવનવા મુદ્રારાવધારા અને ફેરફારો હોય છે જ. અને આવી જ વિચાર-સરણીએ સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની ખીછ આવૃત્તિ તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં આવે છે.

સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ, તેવામાં જર્મન પંડિત હીલેબ્રાન્ટ આ જ નાટકની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાના હેતુથી વિશેષ સામગ્રી મેળવવા હિંદુસ્તાનમાં આવે છે, પ્રાંતપ્રાંતમાં પરિભ્રમણ કરી તેની જુદીજુદી હાથપ્રતો એકઠી કરવાના તેમને અભિગ્રાપ છે. આ કારણે પૂનામાં તેઓ સંસ્કૃતના સુવિખ્યાત સાક્ષર ડૉ. ભાંડારકરને મળે છે. પ્રેમાળ ગુરુ શિષ્ય ધ્રુવે સંશોધકી સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિથી પરિચિત છે; અને આ પ્રસંગે તેમણે ફરેલી સૂચનાથી જ કેશવલાલભાઈ પોતાની આવૃત્તિની એક પ્રત હીલેબ્રાન્ટ માટે ડૉ. ભાંડારકરને મોકલી આપે છે. આ જર્મન પંડિત પછી સારાયે ભારત-વર્ષમાં—નેપાલ મુદ્દા—બ્રમણ કરી 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પચાસેક હાથપ્રતો પ્રાપ્ત કરે છે, ને તે બધીની મદદથી પોતે એક નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે તેમાંથી કેશવલાલભાઈને સંશોધન-દષ્ટિએ નવો પ્રકાર પાડનારાં પુષ્કળ સાધનો મળી આવે છે. પોતાની આવૃત્તિમાં યોગ્યતા, કલ્પિત પાઠોમાંથી લગભગ ત્રીજા ભાગના બરા પડ્યા છે, એમ હીલેબ્રાન્ટની આવૃત્તિ ઉપરથી તેમને પ્રતીતિ થાય છે. તેવામાં જ પૂનાના પ્રોફેસર બેલ્વરકરની સૂચનાથી ત્યાંના અગ્રગણ્ય પ્રકાશક સરદેસાઈ કેશવલાલભાઈ પાસે સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની ખીછ આવૃત્તિની માગણી કરે છે. આ પ્રસંગ આપણા ગુર્જર સાક્ષરને નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની પ્રેરણા આપે છે. તેઓ જર્મન પંડિતની આવૃત્તિને સંપૂર્ણ લાભ લે છે, ને, સ્વતંત્ર છુદ્ધિએ તેમાં કેટલાય મુદ્દા સૂચવે છે. આવા પટ પામેલી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં પણ માન મેળવે છે, ને પ્રમાણશૂર ગણાઈ ત્યાંના વિદ્વાનોની ચુક્તકંઠે પ્રશંસા પામે છે. પરપ્રાંતમાંયે, ને તે પણ સંસ્કૃત પુસ્તક મંથંથી સંસ્કૃતપ્રિય મહારાષ્ટ્રમાં જ પોતાની વિદ્વાનો વિજ્ય-ક્રા વગડાવનાર ગુજરાતીઓ આજે પણ કેટલા વિરલ છે ? આ પુસ્તકનાં પ્રામાણ્ય ને પ્રશંસા મહીમૂર વિદ્યાપીઠને પણ આકર્ષે છે, ને ત્યાં તેનો પાંચપુસ્તક તરીકે સ્વીકાર થાય છે.

‘મુદ્રારાક્ષસ’ની ગુજરાતી અને સંસ્કૃત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવામાં વચ્ચેવચ્ચે સમયનાં ફેરફારો અંતર પડ્યાં હતાં. એવા અંતરેઅંતરે બીજી આવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવામાં આવતી. અને કૃત્તવ્યસાહેબનું ‘અમરુદયતક’ આ જ રીતે ગુજરાતી કાપા પામ્યું છે. મૂળ તો તે સંસ્કૃતમાં ‘કાવ્યમાળા સીરીઝ’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું. તેની છઠ્ઠાંકી ટીકાઓ પણ ગાદેરમાં આવી છે, ને તેમાં વૈરાગ્ય અને ગ્રંથાર, અનેના અર્થ છે, એ માન્યતાના કારણે આ છમાંની કેટલીકે ટીકાઓ તો નિરર્થક જ છે. છતાં ‘કાવ્યમાળા સીરીઝ’માં આવેલી ટીકા તથા શ્રી. હનનસાહ વિદ્યારામ રાયએ મોકલેલી ટીકાનો શ્રીયુત કેશવસાહભાઈ રવાખાય માટે સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે. અને પાઠ તથા અર્થ નક્કી કરી ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં તેને ગુજરાતી શબ્દ-દેહ અર્પે છે. આ પ્રથમ આવૃત્તિ તેઓ સંસ્કૃત આર્થ લખી કચ્છના મહારાવને માનપૂર્વક અર્પણ કરે છે, અને ને રીતે કચ્છનાં મીઠાં સંસ્કૃતજ્ઞોને મહિમા અર્પે છે. આ ભાષાંતરથી કેશવસાહભાઈ અમરને ગુજરાતીમાં અમર કરે છે. પોતાની ઉચ્ચ રસિકતા અને ગહન વિદ્વાતાની ગુજરાતી સાહિત્યપ્રિય જનતાને સવિશેષ ગ્રાણ કરે છે, અને એકંદરે, ગુજરાતના દામ્પત્યજીવનને તેમાંનાં ભાવપૂર્ણ ચિત્રોથી ચક્રિત કરે છે.

વળી, ‘ગીતગોવિંદ’ના કર્તા પણ કેશવસાહભાઈને વર્ણીથી આકર્ષો રહ્યા છે. પોતે દૃષ્ટેજી ત્રીજા ધોરણમાં હતા ત્યારે મોટાભાઈના મુખેથી તેની પ્રશંસા સાંભળેલી હતી. કાઈ જૂનાં પુસ્તકો વેચનારને ત્યાંથી હરિસાહભાઈને ‘ગીતગોવિંદ’ની શિક્ષાભાષની ચિત્રવાળી એક જૂની આવૃત્તિ મળી આવી હતી. બહુ કેશવસાહ ઉપર ત્યારે પૂણ જ્યદેવે ભૂરખી માંખી હતી. અર્થ ન સમગ્રજ છતાં આ ચપળ વિદ્યાર્થીને તેનાં સંગીત અને શબ્દાલંકારને કારણે ‘ગીતગોવિંદ’ વારંવાર વાંચવામાં ખૂબ રસ પડતો.

વળે ઉપરનાં જ્યદેવનાં એ સમર્થ જાદુ કાર્ત છેક અદ્યજ નવ્ય ખરાં કે ? એક નવીન પ્રસંગ ‘ગીતગોવિંદ’ના આકર્ષણમાં નવીન જ ભાત પાડે છે. કેશવસાહ વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં જ કચ્છસાહ શાસ્ત્રીકૃત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ વાંચે છે, અને ‘ગીતગોવિંદ’ ઉપર જૂની ગુજરાતીમાં કરેલી ટીકાનો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો નમૂનો આ નવજીવનનું જ્યદેવ તરફનું માન વિશેષ ગ્રાણ કરે છે. પછી તો કોલેજકાળમાં આ કોડીસા ભાષાંતરકાર ‘ગીતગોવિંદ’ને ગુજરાતી શબ્દદેહ આપવા દબ્ધે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭ થી ઈ. સ. ૧૮૮૩ સુધીમાં તેઓ ‘ગીતગોવિંદ’ની મોનીસે અષ્ટપદીઓનું દેશી રાગોમાં ભાષાંતર કરે છે. પણ એકોકા હલ્લુ બાકી છે. આ દરમ્યાન ‘કલાન્ત’ કવિ બાળાશંકર પાસેથી ‘ગીતગોવિંદ’નું એક દિંદી ભાષાંતર કેશવસાહભાઈને મળી આવે છે. આ દિંદી ભાષાંતર પ્રખ્યાત રાયચંદ કવિનું છે; પણ તે કડિન અને સંસ્કૃતમય છે. આપણા ખંતીસા સાહિત્યભક્તને આથી સંતોષ નથી થતો.

પણ ‘ગીતગોવિંદ’ના ભાષાંતર ઉપરની વિચારસરણી આટલેથી જ વિરમતી નથી. તેનું પોતે દેશી રાગોમાં કરેલું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધિ પામે ત્યારપહેલાં હલ્લુ કેટલીયે સદ્ગમ વિચારજ્ઞાની તે અપેક્ષા રાખે છે, એમ કેશવસાહભાઈને લાગ્યાં જ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૭થી કોલેજ વરસ સુધી તેઓ કચ્છમાં આકેડ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરના હોદ્દા ઉપર છે. ત્યાં શાળાના છતામમેજાવડાનો વાર્ષિક સમાવેસ નજીક આવે છે, અને કચ્છના મહારાવ મોતે પણ આ પ્રસંગે પધારનાર છે. આ પ્રસંગ માત્ર શાળાના સંચાલકોને પ્રેરણા ને ઉત્સાહ અર્પે છે, અને એ વિદ્યારસિક રાજનીના રંજનઅર્થે પ્રસંગને સવિશેષ શોભાવવાના તેના હેડમાસ્તરમાં પણ, કંઈક અનિજાપ મળે છે.

દ્વિતીયી જ્યદેવ અગોપ રહી તેમના આગળ શું છે : “મારા ‘ગીતગોવિંદ’થી વધુ માધુર્ય અને વધુ રસિકતા તમને ક્યાં મળશે ? તેનાથી જે ન રીઝે તે અરસિક જ ગણાય.” આ અદ્ભુત સ્વરોથી તેમને નવીન દર્શન લાગે છે. કેશવલાલભાઈ તરત જ પર્યસિ દિક્ષિ દિક્ષિ રહસિ ભવન્તમ્ । એ પંક્તિથી શરૂ થતી અષ્ટપદીને સમ્લોકી શુબરાત્રીમાં ઉતારે છે, અને સમારંભપ્રસંગે તે વડે સર્વ શ્રોતાજનોને જ્યદેવે કવેલા ભક્તિરસના ભોજના પાનાવે છે. પ્રસંગ પુરવાર કરે છે કે ‘ગીતગોવિંદ’ને સમ્લોકી શુબરાત્રીમાં ઉતારાય તો જ તેના કર્તાને પૂરો ન્યાય મળે, અને મૂળનું માધુર્ય અક્ષત રહે. ‘અમરુશતક’નું સમ્લોકી ભાષાંતર કરવા કેશવલાલભાઈ સમર્થ થયા હતા, તો પછી ‘ગીતગોવિંદ’ને લિલ્લ દેશી રાગોમાં ઉતારવાનું દૈર્ઘ્ય કેમ દૂર ના કરવું ? આ વિચાર માત્ર તેમને વિશેષ પ્રેરણા આપે છે. પાંચ-છ વર્ષમાં ધીમેધીમે ‘ગીતગોવિંદ’ શુબરાત્રી ભાષાના નવા સમ્લોકી સ્વાંગ સજે છે; અને આ નવું ભાષાંતર કડકકડકે ‘કૃષ્ણમહોદય’ માસિકમાં છપાય છે, અને તંત્રી બાળાચંકર ભાષાંતરકાર તરફની પોતાની પ્રસન્નતાના પ્રતીકરૂપે દસેક છાપેલી પ્રતો કેશવલાલભાઈને મોકલી આપે છે.

પણ આ ભાષાંતર કરવામાં શી રીતે સફળતા મળે ? તેમાં કયું કલાકૌશલ્ય જોઈએ ? ભાષાંતરકલા એ કાંઈ દરેક અભ્યાસીનો દંજરો નથી, કે પ્રાકૃત જનોની સર્વસામાન્ય સંપત્તિ નથી. ભાષાંતર કેવળ શબ્દોના પલ્લટાથી નથી થતું, કે ભાષાના ફેરફારથી નથી નીપજતું. શબ્દોના પર્યાય ખડકવાથી કે કેવળ સમ્લોકી સ્વરૂપ આપવાથી જ બે પ્રાસાદિક ભાષાંતરો થતાં હોય, તો કેશવલાલભાઈ જેવાને સમર્થ ભાષાંતરકાર તરીકે આવાં બધાં માન આપવાનું આપણને કારણ ન હોય. ઉત્તમ ભાષાંતરનું કાર્ય એ કાંઈ સહેલું ને અમલિહોણું સામાન્ય કાર્ય નથી. તેમાં કાંઈ કાંઈ વખત એક વાક્ય કે એક પંક્તિ પાછળ કલાકો ને કલાકો ને દિવસો ને દિવસો ગાળો નોયે અંતોષ ન થાય. વિજય વાંછતા ભાષાંતરકારે મૂળ કર્તાને સંપૂર્ણ સમજવા જોઈએ, તેનાં સમયબળોને લક્ષમાં લેવાં જોઈએ, તેના જીવન-પ્રસંગોને નિરખવા જોઈએ, તેની કૃતિનું હાર્દ ગણવું જોઈએ. તેને મૂળ લેખકની મર્યાદાનાં બંધન છે, અને છતાંયે તેને વિવેચકથી વધુ સક્ષમ દષ્ટિ વાપરવી પડે છે. મૂળ કર્તા સાથે સંપૂર્ણ એકતા સાધી, ભાષાંતરકાર સ્વભાષામાં તેનો સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિ બને છે. પણ તે પ્રતિનિધિત્વ કેવળ શબ્દોનું નહિ, પણ ભાવનું છે; ભાષાનું નહિ, પણ રસનું છે. ભાષાંતરકારને મૂળ લેખકનાં બંધનો સ્વીકારીને પણ સ્વભાષાની મર્યાદાઓ, ખૂબીઓ અને વિશિષ્ટતાઓ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે તાદાત્મ્ય, રસસંકાન્તિ અને પાદશુદ્ધિની ત્રણ પાંદરીઓવાળા બીલીપત્રથી જ તે તેના મહાદેવની ઉપાસના કરે છે. એકતા ને ભક્તિવિનાનું ભાષાંતર તે જીવંત ને પ્રાસાદિક નહિ, પણ કેવળ શુષ્ક ને રસવિહોણું થાય છે.

ભાષાંતરના આ આદર્શો કેશવલાલભાઈને પણ માર્ગદર્શક થાય છે. મૂળના શબ્દો નહિ, પણ ભાવને તેઓ અનુસરે છે. શબ્દશબ્દથી નહિ, પણ મૂળ કૃતિના હાર્દને નિરખતાં નિરખતાં તેઓ આગળ ચાલે છે. જેમ મૂળ કવિ સગળ અને પ્રતિભાસંપન્ન, તેમ તેને પરભાષામાં ઉતારવાનું કાર્ય વધુ કઠિન થાય છે. જેમ મૂળ લેખક વધુ કૃત્રિમ, જેમ તેનામાં શબ્દાલંકાર ને ઝડઝમક વિશેષ, તેમ તેનું ભાષાંતર વધુ સહેલાઈથી થાય મૂળ લેખકની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે આ માર્ગદર્શક ને મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં કચિત્ ફેરફાર પણ થાય છે.

જેમકે, 'મેળની મુદ્રિકા'માં ભાષાંતરકારે તેના માધુર્ય તરફ ન જોતાં તેની કાર્યસંગતિ (unity of action) ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. 'પરાક્રમની પ્રસાદી' ઉપર આવીશ, ત્યારે આ વિષય ઉપર વધુ વિવેચન કરીશ. હાલ તો પ્રસ્તુત વિષય ઉપર જ પાછો આવું છું.

'ગીતગોવિંદ'ના ભાષાંતરમાં પણ કેશવલાલભાઈ મૂળ કવિને જ વળગી રહે છે. જ્યદેવ જે ગુજરાતી બોલતો હોત, તો જેવું તે 'ગીતગોવિંદ' રચત, તેવું જ 'ગીતગોવિંદ' ગુજરાતીમાં ઉતારવાના આપણા કેશવલાલભાઈને કાઠ છે. શબ્દાલંકાર નહિ, પણ રસસંક્રાન્તિ તરફ જ તેઓ મીંટ માંડે છે. મૂળ કૃતિને જ માર્ગદર્શક માનવા છતાં તેઓ સ્વભાષાને વફાદાર રહે છે, અને એ રીતે જ પોતાના ભાષાંતરને તેઓ ભાવવાહી ને પ્રાસાદિક ખનાવે છે. 'ગીતગોવિંદ'નું માધુર્ય અને તેનું લક્ષિતહાઈ આમ ગુજરાતીમાં તેઓ સચોટ ઉતારે છે. તેથી જ્યદેવ વધુ જ્યવંતો બને છે, ને ભાષાંતરકાર વધુ લક્ષિતમાન થાય છે.

રથજસંક્રાંત્ય અને સમયનો અભાવ મને આટલેથી અટકવાના આદેશ આપે છે, તોયે થોભતાથોભતાં બે બોલ કહી નાખું. પોણોસો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું કરતા આ સમર્થ સાહિત્યલક્ષતને, આ ભાવવાહી ભાષાંતરકારને ભરપૂર લક્ષિતભાવે અને પ્રણતશિરે હું પ્રણામ દાખવું છું. અંતમાં તેમના શબ્દદેહ વધુ વર્ચસ્ દાખવે, તેમની લેખિની તેમના સકલ જ્ઞાન-ભંડાર ખુલા કરે, અને તેમનાં દીર્ઘ આયુષ્ય અને દૃઢ સેવા ગુજરાતી સાહિત્યને વધુ ઉપકારક થાઓ, એમ આજે જગતપિતાને પ્રાર્થાને વિરમું છું.*

શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી

એમ.એ., એલ.એલ.બી.

વિચાર્યક્રમણ

૧૫૧ 'પ્રસ્થાન'ના અંકમાં હિંદના અગિયાર મહાન જનો વિશે 'ત્રિવેણી'માં આવેલ લેખનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં એક બાબત ખાસ હિંદના વિચારના ધ્યાન ખેંચે છે. એ અગિયારેય નામોમાં કોઈ મુસલમાનનું નામ અગિયાર મહાન જનો નથી. નામાવલી તૈયાર કરનાર હિન્દુ છે એ ખરું, પણ મુસલમાનનું નામ તેણે ટાળ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ત્યારે આનું કારણ શું? મને મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે મુસલમાન લાઈઓ પોતાનો ધર્મ જુદો છે એમ માનીને આપણા દેશના જૂના સાહિત્યને પોતાનું સાહિત્ય માની તેમાંથી પ્રેરણા મેળવતા નથી, અને લાપાનો પણ મમત્વથી અભ્યાસ કરતા નથી. ખીલું કારણ એ જણાય છે કે મુસલમાન લાઈઓ આ દેશને પોતાનો ન માનતાં, ધાર્મિક અભિમાનને પ્રાધાન્ય આપી હિંદ જહારની જૂમિને મમતાથી જુએ છે. જે વર્ગ બોલાતી લાપાને અને તેના સાહિત્યને પોતાનું ન માને અને પોતે રહેતા હોય એ જૂમિને પોતાની ન માને, તેમાં રહેતા સમાજને પોતાનો ન માને, તેમના જીવનનું ઘડતર કયાંક એવું અપૂર્ણ રહી જાય કે જેથી ખરેખરાં મહાન થવા જેવી હૃદયમાં ભરતી આવી જ ન શકે! જીવનને ચેતનામય અને ભર્યુંભર્યું કરનાર લાપા, સાહિત્ય અને દેશ અને સમાજ તરફની મમતા છે.

x

x

x

હમણાંહમણાં ગુજરાતમાં એકબે લગ્ન એવાં થયાં જેની આખા ગુજરાતમાં ખૂબ ચકચાર ચાલી. ખીજાનાં કૃત્યોની ટીકા કરવાથી, એક અંગ્રેજ વિચારક આપણી જડતા અને કહે છે કે, સમાજ કૃત્યોની સારાસારતા પારખતાં શીખે છે, અને નિન્દાપ્રિયતા અનિષ્ટ કૃત્યોથી દૂર રહેતાં શીખે છે. આ પરિણામ થોડે અંશે આપણું હશે. પણ આપણા સમાજમાં તો આવી ચકચાર માત્ર સુરુચિના અભાવનું અને પારકી નિન્દા કરવાની માણસની કામતાનું જ એક લક્ષણ છે. કોઈ પણ માણસ ખરાબ છે એમ સાંભળવામાં સામાન્ય માણસને જાણે કંઈક મગ્ન પડે છે. એવા સમાજમાં માણસો વધારે ને વધારે નિન્દાખોર બનતાં જાય. અને આપણા સમાજમાં એમ અત્યારે છે પણ ખરું. આપણા સારા ગણાતા માણસો પણ નિન્દા કરતાં અને સાંભળતાં પાછું વળી નથી જોતા. તેમાં પણ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની નિન્દામાં વધારે રસ પડે છે. આ હોનમાં હોન વૃત્તિ છે. સ્ત્રીની નિન્દામાં રાચવું તેના કરતાં પુરુષને મોટે વધારે આણુજાળતું ભાગ્યે જ કાંઈ હોય. લગ્નની ચકચારમાં આ હોન વૃત્તિને પણ તૃપ્તિ મળે છે. અને વર્તમાન-પત્રસાહિત્યે સોંધાપણાને પોતાનો આદર્શ માન્યો તેનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે સુરુચિ-વાળા નાના વર્ગની આવક પ્રમાણમાં તે અવગણી શકે એવી થઈ ગઈ. મોટા વર્ગ જે નિન્દાથી ખુશ થતો હોય તો તેને શા માટે ખુશ ન કરવો? અને એમ નિન્દાપ્રચારનું ક્ષેત્ર પહેલાં કરતાં સદસગણું થયું! વાંચવાથી માણસ વધારે. સારા સંસ્કારી જ થાય છે.

એવું કાંઈ નથી ! નિન્દા કરતાં માણસની હલકામાં હલકી ગુપ્ત રીતે દબાઈ રહેલી વૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય છે અને ઉપર આવે છે.

આપણા હિન્દુ સમાજમાં એક ઊંડી જડતા એવી રહેલી છે કે કોઈ પણ અનિષ્ટ બનાવ અને ત્યારે સમાજ આખો ઉશ્કેરાય, જેમને નુકસાન થયું હોય તે વ્યક્તિઓ કાળો કલ્પાન્ત કરે, અને છેવટે બધું સમય ગયે વીસરાઈ જાય, પણ કોઈ તે અનિષ્ટના કારણનો અને તેના ઉપાયનો વિચાર ન કરે. અનિષ્ટના આઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલી બધી શક્તિ નિન્દા અને કલ્પાન્તમાં વહી જાય, કશું પણ નવું સર્જન ન થઈ શકે.

x

x

x

આપણા જુવાનોમાં હમણાં લગ્નવિચ્છેદ વિશે પુષ્કળ ચર્ચા થાય છે. દરેક જુવાને પોતાની મેળે પત્ની પસંદ કરવાની કામના જાગી છે પણ તે પ્રમાણે લગ્નવિચ્છેદ અથવા વર્તવાને આપણા સમાજમાં અવકાશ નથી. એટલે પરિસ્થિતિને લીધે, છોડાછટકા માળાપના આગ્રહ વગેરે અનેક કારણોથી તેને પરંપરાથી ચાલી આવતી રીતથી પરણી લેવું પડે છે. આ પરિસ્થિતિનો સર્વ-અશ્વેતોષ પછી તે બિચારી પત્ની ઉપર ઢોળે છે. પોતાની પત્નીમાં વિકાસની અને પ્રેમની કેટલી શક્તિ છે તે જોવા જેટલી તે ધીરજ રાખતો નથી, અને ગ્રંસારમાં મળતી સર્વ નિષ્કળતાના પાપનો ટોપલો તે પત્ની ઉપર ઊંધા વાળે છે. અવહારમાં સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી ફરે છે, અને કલા અને અલૌકિક પ્રેમના બહાના નીચે ગમે તે સ્ત્રી સાથે મુંગધ રાખવાનો પોતાનો હક માને છે. અલગ્યત પુરુષને કે સ્ત્રીને પોતાનો લગ્નસાથી પોતાની મેળે પસંદ કરવાની સમાજે સગવડ કરી આપવી જોઈએ. પણ તે સગવડ તો સમાજ ધીમેધીમે કેળવી શકશે. દરમિયાન પરિણીતાનો તિરસ્કાર તો સમાજ અને વ્યક્તિ બન્ને સામે પાપ છે. કેટલાક માને છે કે લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો ખીજા દેશોમાં છે તેવા અહીં હોય તો બધું અનિષ્ટ નાબૂદ થાય; પણ કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં ‘અમને બનતું નથી’ એટલા જ કારણથી લગ્નવિચ્છેદ થઈ શકતો નથી, એ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અર્થાત્ આપણા પત્નીથી અસંતુષ્ટ જુવાન કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે છૂટ માગે છે.

અલગ્યત કેટલાક રશિયનનો દરમલો કરે છે. ત્યાં લગ્નના જેટલી જ સગવડથી લગ્ન-વિચ્છેદ મળી શકે છે. પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિના ત્યાંની સગવડ અહીં માગી શકાય નહિ. એક તો કામાકર્પણની બાબતમાં ત્યાંના લોકોનું માનસ જ આપણા સમાજથી. ઘણું ભિન્ન છે. બીજું ત્યાં પણ લગ્નવિચ્છેદ વખતે પુરુષને પોતાની કમાણીનો કે છૂટી થનારી પત્નીનાં આળોકના નિર્વાહ અર્થે આપવો પડે છે, એટલે સાધારણ સ્થિતિમાં માણસને લગ્નવિચ્છેદ પોસાય જ નહિ. આપણા જુવાનો મથેચ્છ લગ્નવિચ્છેદનો વિચાર કરે છે તે સાથે પોતાની કમાણીનો કે આળોકને માટે આપવાનો વિચાર કરે તો ઘણાનો નવો રત્ન થોડાં ઘણો તો ઝાસરી જાય એમ લાગે છે. વળી રશિયામાં આળોકને રાત્રી સાચવે છે એ સ્થિતિ આપણે ત્યાં ન હોય ત્યાં સુધી રશિયન લગ્નવિચ્છેદની વાતો કરવી એ નકામી છે, અને રશિયાનું રાત્રી દરેક વ્યક્તિને કામ સોંપી તેનો નિર્વાહ કરવો એ પોતાનો ધર્મ (રશિયાના લોકો આ શબ્દથી કેટલા ભડકે !) માને છે, એવી કોઈ વ્યવસ્થા અહીં નથી એટલે લગ્નથી છૂટી પડેલી સ્ત્રીના નિર્વાહનું કશું સાધન અહીં નથી. આવી સ્થિતિમાં પત્નીને છોડવા ઊભા

થયેલા યુવાને પોતાની આવકનો કે કાપડાથી ફરી નહિ પરણી શકતી જોને ન આપવો જોઈએ ? રશિયાના લગ્નવિચ્છેદના કાયદાની વાતો થાય છે તે સાથે આ કે છૂટી પડતી પ્રતીતિ આવવાની વાતો કેમ નથી થતી ?

અને રશિયાએ જેમ ધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો છે તેમ લગ્નના કે સ્ત્રી સાથેના વ્યવહારમાં રાખવા જોઈતા સંયમનો પણ ઉચ્છેદ કર્યો છે એમ માનવું, એ બૂલ રશિયા વિશે સ્વચ્છંદની છે. કોઈ સમાજ એમ ચાલી શકે નહિ. રશિયાના ઇતિહાસ લેનિનનું બોમ્બી કલ્પના જીવન ઘણું જ સંયમી હતું. તેણે અનેક સ્ત્રી સાથેના સ્વેચ્છાચારને, એક જ વાસણને મોટેથી બધા ફૂટીને પીધા દરે એના જેવો જુગુપ્સાકારક આચાર કહ્યો છે. સંયમ એ કામના જેટલો જ મનુષ્યના સ્વભાવનો એક અંશ છે, અને તેને ઉચિત જગ્યાએ ન પ્રયોજનાર સમાજનો નાશ જ થાય છે.

આ બધું ખરું. પણ આવા દાખલાથી માળાપોએ જુવાન સ્ત્રી પુરુષોને એકબીજાને પરિચય ફરી, એકબીજાને ઓળખી લગ્નસંગ્રંથ બાંધવાને સમર્થાદ છૂટ અને અવકાશ આપવાં જોઈએ. એટલું પણ આપણાં માળાપો આમાંથી નહિ શીખે તો સમાજનાં બળો વધારે વિદ્યુત રૂપે લેતાં જશે.

! અને વડોદરા રાજ્યે લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો કર્યો છે તેવો કાયદો હિન્દુ, મુસલમાન વગેરે સર્વ કોમોને માટે હિતકર રૂપમાં થયો જોઈએ તેમાં ધર્મનો બાધ ગણવો જોઈએ નહિ.

x

x

x

સમાજસુધારાના ઇતિહાસમાં કેટલાંક સીમાચિહ્નો જેવા જેવાં છે. સ્વાભાવિક રીતે સમાજસુધારાનો પ્રથમ વિચાર સમાજના જુદિજીવી વર્ગોને આવ્યો. સમાજસુધારાનું આ વર્ગને ધણેખરે લાગ પહેલાં સરકારી નોકરીમાં હતો તેથી બદલાવું સ્વરૂપ અને રાજકીય સ્વતંત્રતા માગવા પહેલાં સમાજતંત્ર સુધારી સમાજને સ્વતંત્રતા માટે લાયક કરવો જોઈએ એમ તેઓ માનના હોવાથી, સમાજસુધારણા રાજકીય હિલચાલથી સ્વતંત્ર અને અલગ ચાલી. કેટલાક દસકા સુધી સમાજસુધારણાના કાર્યક્રમમાં પરદેશગમન, વિધવાવિવાહ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રી-કુળવણી અને જરા આથી મોડેમોડે, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એવા જ વિષયો રહ્યા. વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં દેશની આર્થિક પ્રગતિને આવશ્યક સ્વદેશી, મજૂરીના કલાક ધરાડવા, તેના દર વધારવા, ખેડૂતો અને મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા વ્યવસ્થિત હિલચાલ કરવી, વગેરે કાર્યોનો સમાવેશ કરવા જેટલો સમાજસુધારાનો કાર્યક્રમ વિશાલ કરવાની સૂચનાઓ થઈ હતી પણ તે થઈ શક્યું નહિ. તે પછી પૂન્ય ગાંધીજીનો હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં પ્રવેશ થતાં સ્વતંત્રતા મેળવવી અને સમાજને સુધારવો એ બન્ને સમાજની ઉન્નતિ માટે એક-સરખું આવશ્યક હોવાથી રાજ્યપ્રકરણી હિલચાલમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તેમજ હિન્દુ-મુસલમાન એકતંત્રે દશવિધ કાર્યક્રમમાં સ્થાન મળ્યું. તે પછી લગભગ પંદર વરસ 'નવજીવન'માં અને લાખોમાં પૂન્ય ગાંધીજીએ આત્મશુદ્ધિ, નીતિ, સંયમ વગેરેને રાજ્યપ્રકરણી લગત માટે આવશ્યક બતાવ્યાં. અર્થાત્ સર્વ નૈતિક, સામાજિક, અર્થપ્રકરણી અને ધાર્મિક સુધારા પણ આ પંદર વરસ રાજ્યપ્રકરણી રૂપે આપણી પાસે આપ્યા.

હવે ફરી લાગે છે કે રાજ્યપ્રકરણી સુધારા અને કાર્યક્રમો અને અર્થપ્રકરણી અને સામાજિક સુધારાના કાર્યક્રમો જુદા પડશે. આપણે દેશની છેલ્લી લડતમાં જોયું કે દારૂનિષેધ જેની શુદ્ધ સામાજિક સુધારણા પણ રાજ્યપ્રકરણી નેતાઓથી આગળ ચાલતી હતી તેથી સરકાર તરફથી તેના પર દમન થયું. છેલ્લા દોઢ દસકામાં રાજ્યપ્રકરણી લડતના ખરા નેતા મહાત્માજી, પોતાને જે લડાઈની પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા છે તે પદ્ધતિની લડાઈ અત્યારે લોકોને મારે શકેય નથી માનતા. તેનું પરિણામ એક જ હોઈ શકે કે ફરી પાછી સામાજિક અને અર્થપ્રકરણી સુધારણા રાજ્યપ્રકરણથી જુદી પડી આગળ ચાલે.

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે અત્યાર સુધીની રાજ્યપ્રકરણી લડત નકામી ગઈ છે અને હવે આપણે સમાજસુધારાને જૂને મીલે ચાલવું. અત્યાર સુધીના કામ કર્યાના સર્વ સંરક્ષણ, અનુભવો, શક્તિઓ, કાર્યપદ્ધતિઓ, નવા કાર્યક્રમોમાં આપોઆપ આવશે અને નવીન રીતે કાર્યકર નીવડશે.

x

x

x

અમદાવાદમાં મુંબઈની 'પ્યુપિસ્સ ઓન સ્કૂલ'ના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોએ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'તોતાકાહિની' વાર્તાનું નાટક ભજવ્યું. પ્રયોગ કેવો 'શુદ્ધશિક્ષા'નો પ્રયોગ થયો તે વિશે શ્રોતાઓમાં રસમય અને વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા થઈ. મતભેદનું એક કારણ એ તો હતું જ કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કેટલાની અપેક્ષા રાખવી, તેમની પછવાડે કેટલું શીખવવાનો કેટલો શ્રમ લેવાયો છે, આ પ્રયોગનો હેતુ મૂળથી જ કેટલું સિદ્ધ કરવાનો હતો, એ સંબંધી જુદીજુદી કલ્પના હતી. પણ તે સિવાય સિદ્ધાન્તની ચર્ચા પણ થઈ હતી. શું ગુજરાતની પોતાની કળા જ નથી કે આપણે નાટકો, સંગીત અને નૃત્ય બધું પરબ્રાન્તમાંથી આણવું ? પ્રયોગનેલી સંગીતપદ્ધતિમાં નવીનતા દરતાં ખાસ વિશેષ શું છે ? આ નાટકપદ્ધતિમાં પડદા નથી પણ બીજે સંરંગનમ અને સાજ પણ એહો ખરચાળ નથી. આ નાટકપ્રયોગ મૂળ રવીન્દ્રનાથની પ્રયોગપદ્ધતિનું કેટલે અંશે સાચું પ્રતિબિમ્બ છે એ પ્રશ્ન પણ ચર્ચાનો હતો.

આ બધા પ્રમાણિક મતભેદો હતા. તે સર્વ છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે આપણા તખ્તા પર ભજવતાં નાટકો જોનાર વર્ગને આ નવીનતાનો પરિચય પથ્ય થશે. કવિવર રવીન્દ્રનાથના સદ્ગમ દર્શકો, અને કેળવણી જેવા શાસ્ત્રીય વિષયની પણ નાટકકારા મસ્કરી થઈ શકે છે એ દષ્ટિ જ આપણને ઘણું નવું ખતાવશે. અત્યંત આ બંગાળી કલાના સ્વીકારની પાછળ ગુજરાતની ગરબા ગરબીની કળાની ઉપેક્ષા હોય તો તે તેટલે અંશે આવકાર-યોગ્ય નથી. તેમજ આ પ્રયોગમાં કેટલાક નટો 'સ'નો ઉચ્ચાર 'શ' કરતા હતા તે જો બંગાળીની અસર હોય તો એટલે સુધી બંગાળીની અસર નહિ થવા દેવી જોઈએ. ગુજરાતી ઉચ્ચારો, વાક્યભાર, સર્વમાં સુધારાને અવકાશ હશે—પણ પાનમાં તો લેખક ગણાના ઘણા ગુજરાતીઓ પણ યોગ્ય રીતે ઉચ્ચાર ને પ્રવાહી વાચન કરી શકતા નથી ત્યાં આ બાળ-વિદ્યાર્થીઓનું શું કહેવું ? પણ બંગાળી કલાને પણ અપનાવવાની, અને તેના પર પ્રભુત્વ મેળવી તેમાંથી નવી ગુજરાતી કલા ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર તો છે જ. અને એ દષ્ટિએ શ્રી વજીલ, ખરી રીતે કદીએ તો શ્રીયુગ વજીલ અને શ્રીમતી વજીલ, (કારણ આ શાળા એ દંપતીના સદકારથી ચાલે છે જે દાખલો આપણે અભિમાન લેવા જોકો છે) ખન્નેનો પ્રવાસ અભિનન્દન યોગ્ય છે.

વક્રીસંપત્તી એક શાળા ચલાવે છે તે દાખલાથી એક એવો ખીજો દાખલો હમણાં જ નોંધો તે સ્મરણમાં આવે છે. (કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કે કળવણીની શિક્ષક દંપતીનો એક પદ્ધતિ એવી એક પણ ખીજી બાબતમાં અહીં સરખામણી ઉદ્દિષ્ટ નથી.) એ દાખલો તે શ્રીયુત ચંદ્રસંકર શાસ્ત્રી અને એમનાં પત્ની શ્રીમતી તારાબહેન શાસ્ત્રીનો, જેઓ બન્ને ભરચમાં કુમારિકામંદિર ચલાવે છે. શ્રીયુત શાસ્ત્રીના પિતા ગ્રામીન ઢબે રહેનાર શાસ્ત્રી છે. તેમણે જળ્યાગ્યું કે 'અગે બ્રાહ્મણો, અમારો વર્ણધર્મ અધ્યયન, અધ્યાપન, એટલે હું પણ આ નવા સાહસમાં બન્નેની સાથે સંમત થયા.' એ પણ ધ્યાન રાખવા જેવું છે કે આ શાળામાંથી શાસ્ત્રીદંપતીને કશી આવક મળતી નથી. માત્ર શાળાસંચાલનના સામાન્ય ખર્ચ પૂરતી થોડી રી લેવામાં આવે છે. આ શાળાનું નિત્યનું શિક્ષણકામ બેદાનો મને પ્રસંગ નથી મળ્યો, પણ આવી શાળામાં જે એક લક્ષણ સામાન્ય રીતે હોય છે તે અહીં પણ હતું—વિદ્યાર્થીનીઓને આ શાળા મારી છે એવું અભિમાન હતું, અને અનેક મહેમાનો સાથેની વર્તણૂકમાં એઓ વિવેકવાળાં અને સાચી લાગણીવાળાં હતાં. આપણા યુવાનો ગામડાંમાં કામ કરવાનું શોધે છે તેમાંથી કાર્ષ આહું સાદું દેખાતું કામ પણ કરવા માટે તો !

રા. વિ. પાઠક

જિગ્યાં સખિ ! સોણલાં રૂપાળાં

૧

જિગ્યાં સખિ ! સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં,
જેમ ઝગે રાતના સિતારા હો જિંડાં આકાશમાં;
ઝળકે ઝળકે સ્મરણ સમા,
જૂનાં જૂનાં સ્વપ્ન સમા.
એમ જિગ્યાં સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં,—
-જિગ્યાં સખિ !

૨

જેમ હસે કુસુમઠાં રસીલાં હો અરુણના ઉબસમાં,
ધ્રોવનના કોડ સમાં;
રનેહના સુહાગ સમાં,
એમ જિગ્યાં સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં—
-જિગ્યાં સખિ !

૩

જેમ લસે બીજકલા ઘેનમાં હો દેસરનાં આલમાં,
આશાના બોલ એમાં;
પૂનમના કોલ એમાં,
એમ જિગ્યાં સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં—
-જિગ્યાં સખિ !

‘સુખા’.

પરગણાની વસ્તી ૧૯૩૧માં ૪૩,૮૫,૮૨૫ હતી. કેળવણી પાછળ ૧૯૩૩-૩૪માં ખર્ચવાની રકમનો આંકડો ૧૨,૭૧૭,૩૫૪ પાછો-૩ અથવા આગળના ભાગે ગણીએ તો ૧૬,૬૫,૬૪,૭૨૧ રૂપિયા નેટલો હતો.

એટલે એનો અર્થ એ થયો કે ૪૪ લાખ માણસોની કેળવણી પાછળ લાંડનની પરગણા પંચાયત લગભગ ૧૭ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે અને ૨૭ કરોડ માણસોની કેળવણી પાછળ હિન્દુસ્તાનની સરકાર, લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ બેગાં મળીને ૧૭ કરોડ રૂપિયાથી પણ ઓછું ખર્ચ કરે છે. લાંડનમાં માત્ર ૧૭ કરોડ રૂપિયા જ કેળવણી પાછળ નથી ખર્ચાતા. દાખલા તરીકે, લાંડન મ્યુનિસિપલિટીને પરગણા પંચાયત તરફથી નેટલો મદદ મળે છે તેના કરતાં વધારે નાણાં તે પોતે ખર્ચે છે. પણ જો માત્ર લાંડન પરગણા પંચાયતનો ખર્ચ ગણીએ તોપણ દરવરસે માથાદીક રૂ. ૩૮ થાય.

‘મોર્ન વિયુ’]

રામાનંદ અદ્યોપાધ્યાય

(૨) રશિયામાં કેળવણી

ન્યુયોર્કના ઈન્ટરનેશનલ પબ્લીશર્સ તરફથી હમણાં ‘ધ સ્ટેટ ઓવ સોવિયેટ મુનિસિપલ’ નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે. તેમાંથી આ વિષે નીચેની માહિતી મળે છે.

આખા સોવિયેટ રશિયામાં બધે જ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરી દેવામાં આવી છે. ૧૯૩૦ની આખરે વસ્તીના ૬૭ ટકા લગી વાંચી જાણતા હતા તેને બદલે ૧૯૩૩ની આખરે ૯૦ ટકા લોકો લગી વાંચી જાણે છે.

૧૯૨૯ માં શાળાપાઠશાળામાં જનારી સંખ્યા ૧૪,૩૫૮,૦૦૦ હતી તે ૧૯૩૩માં ૨૬,૪૧૬,૦૦૦ થઈ.

૧૯૨૯ માં શાળાની કેળવણીની પૂર્વની કેળવણીનો લાભ લેનાર બાળકોની સંખ્યા ૮,૩૮,૦૦૦ હતી તે ૧૯૩૩ માં ૫,૬૧૭,૦૦૦ થઈ.

૧૯૨૯ માં છાપાનો ફેલાવો ૧૨,૫૦૦,૦૦૦ હતો તે ૧૯૩૩ માં ૩૬,૫૦૦,૦૦૦ થયો. ‘મોર્ન વિયુ’]

(૩) પ્રેસ એક્ટની જન્મકથા

લોર્ડ મોરલીને પ્રેસ એક્ટ દાખલ કરવાનું ગમતું નહોતું. પણ આરંધાર વીટી વળેલાં વિરોધી રોજાઓ આગળ ભડે ને ગમે તેવો મહાન અને જળવાન હોય તોયે એક માણસનું શું ચાલે ? શહેનશાહથી માંડીને નાનામાં નાના સિવિલિયન સુધી બધાય હિન્દી રાષ્ટ્રીય પક્ષની માગણીઓના વિરોધી હતા. કમાન્ડર-ઇન-ચીફ માગણી કરી હતી કે જનરલન પ્રેસ એક્ટની વટર છે. આને બાદશાહે ટેકા આપ્યો હતો. પણ લોર્ડ મોરલી અને પ્રધાન મંડળ એની વિરુદ્ધ હતા. પણ મોરલી આખરે વાઈસરોયના આમ્રદને વસ થયા. આ બધાં પાછળ રમાયેલા પ્રપંચ જાણીને સૌ કોઈને અચ્ચો થાય એવું છે. મિ. કિન્ડરે આઈ. સી. એસ. (રિટાઈર્ડ) પોતાના નવાં પુસ્તક ‘ફોર્ટા ફોર ઇયર એ પબ્લિક સર્વન્ટ’ [સરકારી નોકરીનાં ચાલીસ વર્ષ]માં લખ્યું છે :

“ સેક્રેટરી ઓવ સ્ટેટની કાઉન્સિલના વડા સબ્ય સર વિલિયમ લી વોર્નરે અને ઈન્ડિયા ઓફિસમાં બોલાવ્યો. પહેલાં તેણે મારી પાસે વાત તદ્દન ખાનગી રાખવાનું વચન લઈ લીધું અને પછી મને કહ્યું કે હું હમણાં હિન્દમાં પ્રેસ એક્ટ દાખલ કરવાની જાગૃતમાં લોર્ડ મોરલીની સ્ત્રોતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારું કામ બંધેલું કદવા તમે છાપામાં કંઈક લખો તો મારું. ‘ હાઈમ્સ ’માં લખો તો સૌથી સારું. લોર્ડ મોરલીને સમજ્યું.

વનાં મને ખૂબ મહેનત પડે છે. મેં મારાથી ખતરું બધું કરવાનું વચન આપ્યું. મારો એક મિત્ર વેલન્ટાઈન શિરાસને ઓગળતો હતો તેની પાસે મેં પરિચયપત્ર લખાવી લીધો અને તે 'ટાઈમ્સ'ની ઓફિસમાં ગયો. શિરાસે મને સારો આવકાર આપ્યો અને હું જે લખું તેના પર વિચાર કરવા કહ્યું. મેં તેને ચાર લેખો લખી મોકલ્યા: (૧) 'કિચકવધ' ખાલિફકરુત એક રાજદ્રોહી નાટક; (૨) મિ. ટિંગ્લ અને દક્ષિણનાં રાજદ્રોહી છાપો; (૩) ચિપલ્લુના અગિયારવતો; (૪) હિન્દની પ્રાચીન રાજનીતિ. આ બધાય લેખો સ્વીકારાયા. અને પહેલા લેખના તો યુરોપની બધીય ભાષાઓમાં અનુવાદ સુદાં થયા. બીજા અને ત્રીજા લેખ ઉપર તંત્રીએ નોંધ લખી. મારા લેખોને લીધે જે અકચાર પેદા થઈ તેને પરિણામે વેલન્ટાઈન શિરાસને હિન્દુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા. આમાંથી 'હિન્ડુન અનરેસ્ટ' પુસ્તક જન્મ્યું, અને તેને પરિણામે ટિંગ્લે શિરાસ, ટાઈમ્સ અને મેકમિલન કંપની ઉપર બદનકીનો દાવો માંડ્યો.

સર વિલિયમ લી વૉનર અને હું મૂળ જ રહ્યા. લૉર્ડ મોરલીએ આ લેખો કાણે લખ્યા છે એ જણાવવા આકાશવાણી એક કર્યા. વેલન્ટાઈન શિરાસે એ લખ્યા એવું પોને માને છે એમ બતાવવાનો દોષ કરી એમણે તેને ધન્યવાદ આપવા પત્ર લખ્યો. શિરાસ પણ માયાનો મળ્યો. તેણે પણ તે ધન્યવાદ સ્વીકારી લીધા અને લખ્યું કે તમને એ લેખો ગમ્યા નહીં અને ખૂબ આનંદ થયો છે. ત્યાર પછી થોડા જ દિવસોમાં લૉર્ડ મોરલીએ પ્રેસ અંકડને મંજૂરી આપી. "

'હિન્ડુન રિવ્યુ']

(૪) બાળકોના હક્ક

કેટલાય આગળ વધેલા દેશોએ જાહેર કાયદા છે કે બાળકોને કેટલાક જન્મસિદ્ધ હક્કો મળવા જોઈએ. આ ઉપરથી લીગ ઓફ નેશન્સ તરફથી બાળકોના હક્કોનું જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. તેમાંના થોડા હક્કો નીચે ઉતાર્યા છે:

(૧) બાળક પોતાનો બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધી શકે એટલાં સાધન એને મળવાં જોઈએ.

(૨) બાળકોમાં જે બુધ્ધિ હોય તેમને ખોરાક મળવો જોઈએ, માંદાં હોય તેમની માવજત થવી જોઈએ, પાછળ પડી ગયાં હોય તેમને મદદ મળવી જોઈએ, પતિન હોય તેમનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ. નિરાધાર અને અનાથને આશ્રય અને સદાય મળવાં જોઈએ.

(૩) આદતના સમયમાં બાળકને પહેલો વધાર મળવી જોઈએ.

(૪) બાળક પોને સુખદાન કમાઈ શકે એવું કરવું જોઈએ. અને એનો કાર્મ જોરલાભ ન ઉઠારી ગય એ જાણત ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ.

(૫) બાળકને જે રીતે ઉછેરવું જોઈએ કે પોતાની રાક્ષિનો ઉપયોગ માનવબંધુઓની સેવામાં કરવાનો છે એવું એને જાન થાય.

'મોર્ન રિવ્યુ']

(૫) " મુસલમાનોને હિન્દમાં રહેવાનો હક્ક નથી "

મથાળું વાંચી સૌને કુતરુદ્ધ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ મુસલમાનોના કાર્મ કદર વિરોધીના આવેશજનકા ઉદ્ગાર દર્શાવે એમ સૌને યશ, પણ ના; આ તો અલીગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્થી સભાએ ચર્ચા કરીને પસાર કરેલા કરાવના ચર્ચા છે. એ કરાવ નીચે પ્રમાણે છે:

“આ સભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે મુસલમાનોને હવે હિંદમાં રહેવાનો કરો જ હક્ક નથી.”

આ સભામાં યુક્ત પ્રાંતના આગેવાન જમીનદારો ઉપરાંત છત્રીના નવાબસાહેબ અને ખાનખાદાદુર દેરવાણી પણ હાજર હતા અને તેમણે પણ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

કરાવની તરફેણ કરનારાઓએ જણાવ્યું હતું કે મુસલમાનોમાં સાચી અને જાડી દેશભક્તિનો અભાવ છે. સરકારનાં રમકડાં બની પ્રધાનપદ લેવું એમાં અને સાચી દેશસેવામાં આસમાનજમીનનો ફેર છે. વળી મુસલમાન પ્રધાનના અમલ દરમ્યાન જ દેશસેવા કરનાર અનેક સ્ત્રીપુરુષોને જુદાંબે સહન કરવા પડ્યા હતા.

કરાવનો વિરોધ કરતાં છત્રીના નવાબે જણાવ્યું કે મુસલમાન ધર્મ વધુમાં વધુ સમાજવાદી ધર્મ છે.

તરફેણ કરનારાઓએ કહ્યું હતું કે ધર્મમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો જ્યાં સુધી આચારમાં ન મુકાયે, ત્યાં સુધી મુસલમાનો લોકસમૂહમાં જળીને તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન ન કરે, ત્યાં સુધી તેમને મુસલમાન કહેવાડાવવાનો પણ હક્ક નથી.

કરાવ બહુમતે પસાર થયો હતો.

‘ફો પ્રેસ જર્નલ’માંથી]

(૬) હિંદુસ્તાની લગ્ન સંબંધી દશ આજ્ઞાઓ

જર્મનીમાં હમણાં વસ્તી વધારવાની જરૂર છે એટલે લોકોને પરણવાનો ખૂબ આગ્રહ કરવામાં આવે છે. પુરુષો બહુપત્ની કરે તો તેને પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. લગ્ન સંબંધી હિંદુસ્તાની દશ આજ્ઞાઓ બહાર પાડી છે તે નીચે આપી છે:

૧. પાદ રાખો કે તમે જર્મન છો.
૨. જો તમારામાં તમારા પૂર્વજોનું લોકી હશે તો તમે કુવારા નહિ રહેશો.
૩. તમારા શરીરને પવિત્ર રાખો. ક્ષણિક સુખ તમારા સ્વાસ્થ્યનો હમણે માટે નાશ કરી નાખશે, અને તમારી અને તમારાં બાળકોની ઉપર શાપ થઈને કિતરશે.
૪. તમારા આત્માને પવિત્ર રાખો.
૫. જર્મન તરીકે તમે તમારા સાથી પણ શુદ્ધ જર્મન જ રોધો.
૬. કોઈ પણ નિર્ણય કરના પહેલાં તમારા સાથીના પૂર્વજો સંજોગે પૂછપરછ કરો.
૭. બાલ સુંદરતા માટે સ્વાસ્થ્ય ખૂબ મહત્વની વસ્તુ છે. એટલે તમારી પોતાની અને તમારા સાથીની ડાકટરી તપાસ થાય એવો આગ્રહ રાખો.
૮. કેવળ પ્રેમને કારણે જ લગ્ન કરો. પેસાનું મહત્વ રચાયો નથી, અને એના વડે રચાયો સુખ પણ મળી શકતું નથી. ક્ષણિક કામુદાનો કેદ એ પ્રેમ નથી.
૯. પોતાને માટે રમતો બેરુ ન પસંદ કરશો પણ જીવનસાથી—કોમરેડ—પસંદ કરજો. ઉમરમાં ઝાઝો ફેર હોય છે તો લગ્નજીવન ભયંકર બની જાય છે.
૧૦. તમારે વધુમાં વધુ સંતાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૭) ‘હિન્દુ’ની વ્યુત્પત્તિ

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ‘હિન્દુ’ શબ્દ મૂળ દારૂની છે અને તેનો અર્થ ‘કાળું’ થાય છે. પણ વિખ્યાત ચીની મુસાફર મુઆન સ્વાંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસની નોંધમાં ‘હિન્દુ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે તે જુદી જ છે. તે લખે છે:

“ માનવોનું જીવન કાળી ધોર રાત્રિ સમાન છે. જો પ્રભાતનો રમેવાળ ન હોત તો માનવજીવન સૂર્ય આથમ્યા પછીની તારાભરી રાત્રિ જેવું બની જાત. રાત્રિને તારાનો પ્રકાશ મળે છે ખરો, પણ તે કંઈ નિર્મળ ચંદ્રની તોલે ન આવે. અને છુદ્દરૂપી દિવાકર આથમી ગયા પછી ચંદ્રની પેટ પ્રકાશ રેલાવવા, હિન્દમાં લોકોને જોષ દેવા અને નિયમ વર્તોવત્તા માટે સંતોની હારમાળા આજુ રહ્યા કરી છે. આ જ કારણે એ દેશને ‘વીન-તુ’ [વિન્ડુ] કહેવામાં આવે છે.

યુઆન ર્વોંગ પછીનો એક લેખક આ નામ (તિયેન-ચુ-ચંદ્ર)ની મમગૂતી આપતાં લખે છે કે રાત્રિના સમયે પ્રકાશતા બીજા તારાઓમાં ચંદ્ર જેવો શ્રેષ્ઠ અને મહાન છે તેવો જ આ દેશ દુનિયાના બીજા દેશોમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન છે એટલે જ એને ‘હિન્દુ’ [ઇન્દુ] કહેવામાં આવે છે.

‘મોર્ટન ડિયુ’]

શ્રી વિ. કેકીની

(૮) સૂર્યમાળાનો નવો મણકો

સૂર્યમાળાનો નવામાં નવો મણકો પુરો.

એ પૃથ્વીના કદના જેટલા લાગ જેવડો છે.

એ પૃથ્વીથી આશરે ૩,૭૫૩,૬૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર છે.

એની આસપાસ વાયુમંડળ છે નહિ. એટલે એના પર જીવસૃષ્ટિ ટકી શકે એમ નથી.

સરવત્રની આસપાસ ફરી રહેતાં એ ૨૪૮૬ વરસ લે છે.

૧૯૮૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૩૦ મી તારીખે એ પૃથ્વીની વધુમાં વધુ નજીક આવશે.

૧૯૬૮ માં પુરેનસની એટલે બધે પાસે થઈને જવાનો છે, કે એ બંને એકબીજા ઉપર આકર્ષણ કરી શકે, એટલે તે વખતે ખગોળશાસ્ત્રીઓને એના કદ વગેરે વિશે વિશેષ ખ્યાલ આવી શકે. એમ હોવાથી તે વખતે એનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવાનું નક્કી થયું છે.

પુરોને શોધવાને ચાર વરસ થયાં છે. ત્યારથી આજ સુધીમાં એને વિશે આટલી હકીકત જાણવામાં આવી છે. હારવર્ડની વેધશાળાના આચાર્ય શ્રી. કેમ્પબેલે આ વિગતો પ્રસિદ્ધ કરી છે.

ફ્લેગસ્ટાફ, એરિઝનમાં આવેલી લોવેલ વેધશાળાએ ત્યારે પુરોની શોધ કરી ત્યારે એવી ગણતરી કહવામાં આવી હતી કે એનું કદ પૃથ્વી કરતાં જરા મોટું છે, એ પૃથ્વીથી સાડા ચાર અજગર માઈલ દૂર છે, અને સૂર્યની આસપાસ ફરવામાં એને ૩૩૦ થી વધુ વરસ લાગશે.

હારવર્ડના અને દુનિયાના બીજા વેધશાસ્ત્રીઓ એને વિશેની માહિતી બેગી કરવા મથી રહ્યા હતા. છેલ્લાં ત્રણ દવસ વરસમાં શોધાયેલો આ ત્રીજો મદ છે.

શ્રી. કેમ્પબેલને કોઈકે પૂછ્યું કે “૧૯૬૮ કે ૧૯૮૯ સુધી રાહ જોતાં કદાચ તમને વેધશાસ્ત્રીઓને કંટાળો આવ્યો તો પછી એને વિશે જાણવાનો કોઈ બીજો ઉપાય છે ?”

“હા. જો પુરોનો કોઈ ઉપગ્રહ મળી આવે તો ખૂબ મગ પડે. પછી અને એને વિશેની ગણતરીનો ટાળો મેળવવા સક્તિરાળી થઈએ. આજે તો પુરેનસ જ એની પાસેમાં પાસેનો મદ છે એટલે અમારી ગણતરી કસતી હોય તો પુરેનસની ગતિ ઉપરથી જ એ કરવું પડે.

‘વીપથ’]

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ : પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક :—
 લેખક : ગિજુભાઈ. પ્રકાશક : ગોપાળરાવ ગમનન વિદ્યાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર,
 ભાવનગર. કિંમત (અનુક્રમે) આઠ આના: દસ આના.

પહેલા પુસ્તકમાં પશ્ચિમમાં વિકાસ પામેલી અને ત્યાંના શિક્ષણશાસ્ત્રે નિરૂપેલી પદ્ધતિઓની ટૂંકી પણ સ્પષ્ટ સ્પરેખા દાખલા સાથે સાદા શબ્દોમાં આપેલી છે. તે ઉપરાંત આપણા દેશમાં પરંપરાથી ચાલતી આવતી વર્ગપદ્ધતિ, ઉચ્ચતાપદ્ધતિ વગેરેનું પણ વર્ણન કર્યું છે. લેખકે અને ત્યાંસુધી તટસ્થ ભાવે બધીનું વર્ણન કરેલું છે. જોકે તેની તુલના કરી પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પણ આપેલો છે. તેમના બધા અભિપ્રાયો સાથે બધા મળતા ન થઈ શકે પણ તેમના અભિપ્રાયો મનનયોગ્ય તો છે જ. આટલા નાના પુસ્તકમાં તેમણે બહુ સ્પષ્ટ રીતે વિવેચન કરેલું છે. બીજું પુસ્તક હાલના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને ઉત્સાહ પ્રેરનાર વ્યાખ્યાનો રૂપ છે.

હાલતાં ચાલતાં :— લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત દસ આના.

સારો શિક્ષક એવીસે ય ઠલાક શિક્ષક છે. અહીં લેખકે પોતાના વર્ગના જ અનુભવો નહિ, પણ જીવનના ગમે તે સમયના અનુભવોમાંથી જે કંઈ વિચારપૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ, બાળકોના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ, કહેવા જેવું લાગ્યું તે કહેલું છે. તે એક રીતે પૃથક્કરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિવાળા બાળશિક્ષકની નોંધપોથી જેવું છે. બાળકોના સ્વભાવ, તેની રુચિ, તેની વિકૃતિ વગેરે સંબંધી, તેમજ શિક્ષકે બાળકો તરફ રાખવાની વૃત્તિ, વગેરે સંબંધી આમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. અમને ખાસ કરીને તેમની બાળકોને વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ આકર્ષક લાગી છે. શિક્ષકોએ અને માળાપોએ આ ખાસ વાંચવા જેવી યોગ્ય છે.

શાંત પૂજોમાં :— લેખક : ગિજુભાઈ. પ્રકાશક : ગોપાળરાવ ગમનન વિદ્યાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. છ આના.

આ નાના પુસ્તકમાં શ્રી ગિજુભાઈએ, આપણે જોને કાવ્યમય ગદ્ય કહીએ તેવી શૈલીમાં પોતાનો અનુભવ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં તેમના અનુભવનો સાર અને અનુભવથી બિપજતી શ્રદ્ધા નાનાં નાનાં ગદ્યમુક્તકો રૂપે આવે છે. લેખકનો અનુભવ સાચો છે અને તેથી તેમનાં વાક્યો અસરકારક નીવડે છે. શ્રી ગિજુભાઈ શિક્ષક છે અને ઘણા મોટાં વર્ગ ઉપર તેમની શૈલીની અસર છે એટલે સાથે સાથે એતવણી આપવી જોઈએ કે આ શૈલીની સફળતા અનુભવ અને લાપાની ભવ્યતા ઉપર, શબ્દોની સચોટતા ઉપર છે. દીર્ઘસૂત્રતા, ગૌરવયુક્ત ભાષાનો સ્વાંગ પહેરી પેરી જતાં પ્રાકૃત સાચો, અને એક જ પ્રકારની વાચાલતા આ શૈલીને બિપદસતીય બનાવે છે. સત્યનું પાકું સ્પષ્ટ અને એ લેખકને માટે શુદ્ધ સ્વરૂપ દેખાયા પછી જ આ શૈલીનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

સ્વામી :— અનુવાદક : રમણલાલ પી. સોની. પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
અમદાવાદ. ડિઝેમ્બર ૧-૪-૦

શરદળાગુની પાંચ વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે. જે કે વાર્તાઓના કદમાં ઘણો ફેર છે. છતાં બધી ટૂંકી વાર્તા જ ગણાય તેવી છે. શરદળાગુની વાર્તાના રસરસને આ વાર્તામાં પણ નૈપીય રસ મળશે. તેમાં પહેલી 'સ્વામી' તેના અપૂર્વ વસ્તુને લીધે અને નાયકના ઉદાર ભવ્ય સ્વભાવને લીધે સૌથી સારી લાગશે. તે ઉપરાંત શરદળાગુની નવા જમાનાની સ્ત્રીની દૃષ્ટિના અહીં જુદા રૂપે મૂર્ત થાય છે—'ધૂળમાં રતન'ની વાર્તામાં—એક નર્તકીને રૂપે, અને તેમાં પણ આપણે તેનું સ્ત્રીત્વ અને તેના પ્રેમની સમ્બાધ જુદા રૂપે જોઈએ છીએ. ટૂંકમાં, આ સંગ્રહ પણ શરદળાગુની બીજી વાર્તાઓની પેઠે લોકપ્રિય થશે.

સોરઠની સાગર કથાઓ :— સંપાદક : ગુણવંતરાય આચાર્ય. પ્રકાશક : રામુ પરમાનન્દ દક્ષર, સ્વામીન મુદ્રણાલય, રાણપુર. ડિઝેમ્બર ચાર આના.

કાકિયાવાડની પ્રગ્ન જૂના સમયથી દરિયાઈ વેપાર અને મુસાફરી ખેડનારી છે; જે કે આ નાના પુરતકમાં આપેલ વાર્તાઓ બહુ જૂની નથી. આ વાર્તાનું વસ્તુ ઝાંખું ઝાંખું પણ ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી અને માની શકાય એવી લોકોની વાતોમાંથી મળેલું હોવાથી વાર્તાલેખકે પોતાને માત્ર સંપાદક જ કહેલ છે. પણ લેખકની લાક્ષણિકતા તેમની વાર્તામાં જણાઈ આવે છે. તેમને શૈય સાદસ નિઃસંકાય મનનો આવેશ અને વ્યક્તિનાં કે સંઘનાં વેગીલાં કાર્યોનું વર્ણન કરવાની હથોટી આવી ગઈ છે અને તેથી, તેમની વાર્તામાં સાદસનો અને તેના પ્રકટીકરણનો પ્રકાર એક જ હોવા છતાં, તેમની વાર્તામાં રસ આવે છે. અમે દૃષ્ટીએ છીએ કે હજી ઇતિહાસનો વધારે ઊંડો અને વિગતવાર અભ્યાસ કરી તેઓ ઐતિહાસિક લાંબીટૂંકી નવલકથા લખવામાં હાથ અજમાવે.

પદ્ધતિ :—કર્તા : ભવાનીશંકર વ્યાસ; પ્રકાશક : ભર્મિ પ્રકાશન મંદિર. કરાચી.

લેખકે પોતાના નામથી કે 'અતિથિ' કે 'નીલકંઠ'નાં તખલ્લુસોથી બહાર પાડેલી ૧૧ વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે. કર્તાનો આ પહેલો જ સંગ્રહ છે છતાં તેમાં તેમણે પોતાની શૈલી દસ્તાગલ કરી લીધેલી જણાય છે. તેમની ભાષા પ્રવાહી અને સરલ છે, જે કે કોઈ કોઈ જગ્યાએ વધારે ઘરમધુ ભાષા વાપરી શક્યા હોત તો વધારે સારું. આ સંગ્રહમાં તેમના પ્રિય વિષયો અને વિચારો જણાઈ આવે છે. જુવાન માનસને આકર્ષિતો ગામડું અને તેના લોકો તરફનો પક્ષપાત, માણસની ખુદ્ગાઈ, પુરુષની સ્ત્રી તરફની બેવકાઈ વગેરે તેમના પ્રિય વિષયો જણાય છે. તેમનાં વર્ણનો આકર્ષક છે, અને આબેહુલ કરવાનો તેમણે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ પ્રથમ દર્શન આપતા લેખકને આ બધા ગુણોનાં અવરથાનો જણાવવાની જરૂર જણાય છે. આવી વાર્તામાં ઘણી વાર વર્ણન જ વાર્તાને ખાઈ જાય છે અને વાર્તા માત્ર વર્ણનને અવકાશ આપના ચિત્ર જેવી થઈ રહે છે. ઘણી વાર માણસની ખુદગાઈ બનાવવામાં કોઈ ખાસ રહસ્ય આવતું નથી. ઘણી વાર વાર્તામાં અમુક પરિણામ લાવવા જતાં કાર્યકારણની સાંકળ સંબંધિતતામાં અત્યંત તકલાદી બની જાય છે. કર્તાને જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ખેડવાનો ઉમેશ છે, તો તેમાં તેઓ આ અવરથાનોથી તરીને સફળતા મેળવે એમ અમે દૃષ્ટીએ છીએ.

પત્રપુખ્પ:—લેખક: બળવંત ગૌ. સંઘવી. પ્રકાશક: લક્ષ્મીપ્રસાદ એ. વોરા. ખી. એ. એલએલ. ખી. સાંઠડી શેરી અમદાવાદ. મૂલ્ય નવ આના.

આને લેખકે પોતે નવલિકા, કથની અને દંતકથાનો સંગ્રહ કહેલો છે. અર્થાત્ આ બધાં સર્જનો વાર્તાની કાટિએ પહોંચ્યાં નથી. ઘણાં સર્જનો માત્ર ચિત્ર જેવાં થઈ અટકી પડ્યાં છે. લેખકની ભાંપા પણ હજી પૂરી ઘડાઈ નથી. ‘આમુખ’માં શ્રી નવલરામે કહેલું છે તે પ્રમાણે હજી વસ્તુને કલાનું સ્વરૂપ આપવાની ધાટી સિદ્ધ થઈ નથી. પણ એ સંઘર્ષ અમસાધ્ય છે. કર્તાને અતુલવમાંથી વસ્તુની પસંદગી કરવાની દૃષ્ટિ છે, રસની વિવિધતા સાધવા તરફ ધ્યાન છે, અને વસ્તુનો સ્પર્શ કરીને જ તેને લેવા ઇચ્છે છે એ ગુણોથી પ્રયત્ને તેઓ સારી વાર્તા ધરી શકે એ સંભવિત છે. તે સાથે અમારે કહેવું નોંધવું કે ઉપદેશ આપવાનો આગ્રહ કે અક્ષરો વ્તણ કરીને તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની યુક્તિ વાર્તા-કલામાં અસ્થાને છે. તેમ જ વાર્તાનું વસ્તુ પણ સ્વતંત્ર જ ચિકિત્સાવા—અન્ય લેખકમાંથી લઈ તેને પ્રયોગવાના પ્રલોભનમાં ન પડવા—અમે લક્ષ્યમાણ કરીએ છીએ. છેલ્લી વાર્તા ‘સુવર્ણ યુગનો ચક્રવર્તી’ આ સંગ્રહની બીજી વાર્તા કરતાં જુદા પ્રકારની છે. લેખકે ઐતિહાસિક વસ્તુની વાર્તા રચતાં પરંપરાથી આવતા વસ્તુના સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરવી નોંધતી હતી—આસ કરીને આપણા ઇતિહાસના શેખરજૂત અશોક જેવા સમ્રાટ વિશે લખતાં.

લેખકને અમે સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

ગીતા-ધર્મ-વ્યાખ્યાન મંડળ:—લેખક અને પ્રકાશક: ગણપતિશંકર જયશંકર શાસ્ત્રી. ગીતા ધર્મચર્ચા મંડળ, વડાલી (ધંડર રાજ્ય). વ્યવસ્થાપક: માધુભાઈ રેવાજી વર્મા. શ્રીસ્તેશ્વર-આયર્કાઈટ, વડાલી. બાર પુષ્પોનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ છટક નકલના ૦-૧-૬

ગીતા ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો છે. તેમાં અનેક પ્રમાણો આપી વક્તવ્ય પ્રતિપાદિત કરેલું છે. લેખકનો પક્ષપાત કમંચોગ તરફ સ્પષ્ટ રીતે છે તે આવકાર યોગ્ય છે. જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી છે.

સાહિત્યકાર:—વર્ષ ૧ હું: અંક ૧ લો. શરદ અંક. સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪. પ્રકાશક: સાહિત્યસભા તરફથી પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ. એ. એલએલ. ખી. પ્રમુખ, વડોદરા સાહિત્ય સભા. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩. બહારગામ માટે રૂ. ૩-૧૨-૦ છટક નકલ બાર આના. પરદેશ માટે ૬ શિલિંગ.

વડોદરાસાહિત્યસભા તરફથી. પ્રગટ થતા આ માસિકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આનો ઉદ્દેશ નીચેના શબ્દોમાં જણાશે:

“બનશે તેટલું મધુર વાચન પૂરું પાડવા અમે પ્રયત્ન કરીશું, પણ મધુર સાહિત્યના કરતાં શિષ્ટ સાહિત્યને અમે વધારે પસંદ કરીશું, ને લેખકોની પસંદગી વખતે આનંદ આપે છતાં શિષ્ટતાથી વિમુખ કરાવે એવા લેખોને અમે તિલાંજલિ આપીશું. અમારા વાચકોને ગમશે શું તે પર અમે નજર રાખીશું ખરા પણ માત્ર ગમે તેવું જ છાપવું એ અમે અમારો ઉદ્દેશ રાખી શકીશું નહિ. રસિકતા અમને પ્રિય છે, પણ રસિકતા ખેડતા અહિતકર સાહિત્ય કરતાં અરસિક હિતકર સાહિત્યને અમે વધારે પસંદ કરીશું...”

આ ઉદ્દેશોમાં રહી કામ કરતા આ સામાયિકને અમે સફળતા ઇચ્છીએ છીએ અને તેને ઉત્તેજન મળશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રૈજનીશી

૨૬-૯-૩૪ : નવપાનમાં તોફાન. તેથી રૂ. ૩ લાખની ગાંસડીઓનો નાશ અને ૨૩૦૫ મરણ પામ્યા તથા ૭૮૭૭ ધાયલ થયા.

૩૦-૯-૩૪ : લોખંડીમાં 'રૈજનીશી' પત્ર મંગાવનારને રૂ. ૫૦૦ દંડ અને ૬ મહિનાની દેદની સજા થશે એવાં બહાર પડેલાં જાહેરનામાં.

૧-૧૦-૩૪ : અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રપતિ સરદાર વલ્લભભાઈનું આગમન. તેમનો જાહેર સત્કાર, તેમના હાથે યથેક્ષી 'વનવંદન'ની ક્રિયા, "હરત હજી બધ પડી નથી," એવી સરદારની હાકલ; ન્યાયતંત્રમાં સ્ત્રીઓની સમક્ષ સરદારનું પ્રવચન—દેશ અપંગ છે, માત્ર તે પુરુષતા પગે ચાલે છે એવો તેમણે કહેલો સૂત્ર; ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિમાં કાર્યકરો સાથે સરદારની મંત્રણા; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાનનો સરદારને પાછો સોંપેલો કળતે; બનારસમાં સમાજવાદીઓની પરિપદે ૬ કલાકની ચર્ચાને અને મહાસભાના વક્તવ્ય સાથે રોષ દર્શાવતા પસાર કરેલા કરાવો.

૨-૧૦-૩૪ : વાંકાનેરનરેશે ખાદી માટે આપેલા રૂ. ૧૦૦૦; મુંબઈ-કલકત્તામાં ઉચ્ચવાયેલી ગાંધી ન્યાયતંત્ર; અમદાવાદમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ હરિજન આશ્રમની લીધેલી મુલાકાત; વિદ્યાપીઠના વહીવટ વિષે સંચાલકો સાથે તેમને યથેક્ષી ચર્ચા; કલકત્તામાં શ્રી. નેહી સેન ગુમાના પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થીઓની સભામાં 'સરહદના ગાંધી'ને આપવામાં આવેલું માનપત્ર.

૩-૧૦-૩૪ : પં. નવાહરલાલ નેહરુએ શ્રી કમલા નેહરુની લીધેલી મુલાકાત; અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સભામાં સરદાર વલ્લભભાઈનું હૃદયોધન; મહાસભાની તેમણે સ્પષ્ટ કરેલી પરિસ્થિતિ; મહાસભાના બંધારણમાં થનારા ફેરફારોની તેમણે કરેલી આભાદી; અમદાવાદના શહેરીઓની જાહેર સભામાં તેમણે ગુજરાતની ફરજ સ્પષ્ટ કરેલું કરેલું નિવેદન; મુંબઈ તરફ તેમની દવાનગી. વડોદરા રાજ્યમાં શેમાલ્ટા ગામ પાસે એક જ્વાળામુખી ખુંધવાતો હોવાની બહાર આવેલી હકીકત; ગંદેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ દિંદી વજર સાથે રૂ. ૧૦,૦૦૦ની રકમ મેળવવા સંબંધમાં મારેલો દાવો; દિંદમાં રીઝર્વ બેંકની સ્થાપના વિષે દિંદી સરકારે બહાર ખોટેલી જાહેરાત; કાકેરી કેસના હલતાલ ઉપર ગયેલા ફટીઓ વિષે સંયુક્ત પ્રાંતના ચલમંત્રીએ બહાર ખોટેલું નિવેદન; નરિયાદમાં શ્રી સંકરાચાર્યના પ્રમુખપદે મળેલી મુંબઈ પ્રાંતિક વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની પ્રથમ બેઠક.

૪-૧૦-૩૪ : ગાંધીજીના નિવેદન વિષે ગુજરાત મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ તરફથી બહાર પડેલું છાંખેલું નિવેદન; દિંદી સરકારની પુનઃચિન્તનને અંગે અમલદારોના રીઝર્વ સંબંધમાં બહાર પડેલી સરકારી યાદી; કલકત્તામાં શહેરીઓ તરફથી ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને મળેલું માનપત્ર; મુંબઈમાં શ્રી. નવાહરલાલ પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં શ્રી. શ્રીનિવાસ સાસ્ત્રીએ ગાંધીજી સાથે કરેલી ટીકા; સિરહલમાં મળેલી કોનગ્રેસરિતોની પરિવહમાં સ્વેન-પત્રના ટ્રાવ વિષે મળેલી ધમાલ.

- ૫-૧૦-૩૪ : સ્પેનમાં નવા પ્રધાનમંડળમાં ત્રણ કૅબોલિટાની નિમણૂક સામે વિરોધ તરીકે સમાજ-વાદી ટ્રેડ યુનિયનો તરફથી જાહેર થયેલી સામાન્ય હડતાલ—માર્ચમાં હુલ્લટ; ડો. અન્સારી પાછા હિંદમાં—રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે તેમણે દર્શાવેલો અભિપ્રાય; સરદાર વલ્લભભાઈના હાથે મુંબઈમાં ખુલ્લી મુકાયેલી સર્વ વર્ગી માંટિ રેસ્ટોરાં; મુંબઈમાં સ્વયંસેવિકા દળનાં શ્રી પેરીનબહેન કેપ્ટન તથા ૧૦૦ દેશસેવિકાઓએ આપેલાં રાજનામાં; દિલ્હીના ચુ. કમિશનર લાલ મદનમોહનલાલની તેમના હપ્તર બાલવવામાં આવેલી ૨૮૦૦ રૂપિયાની બે ડીઝીઓના કારણે થયેલી ધરપકડ તથા જમીન હપ્તર થયેલો છૂટકારો; સ્પેનના હુલ્લટમાં ૩૧નાં મરણ યથાની તથા ૪૧ ધાયલ યથાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૬-૧૦-૩૪ : મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સામેનો પાછો બેચી લીધેલો પ્રતિબંધ; સ્પેન અને કેટલોનિયા વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ—અખ્યા સ્પેનમાં લશ્કરી કાયદાની જાહેરાત; દીનબંધુ સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ વિલાયતના પંથે; સ્પેનમાં સંખ્યાબંધ સમાજવાદીઓની ધરપકડ—મકાનો તથા દેવળો ભરખીમૂત.
- ૭-૧૦-૩૪ : શ્રી. ભૂલાભાઈ દેસાઈની ચૂંટણીના સંબંધમાં કામ કરનારાઓની તપાસ રાખવા માટે ભરચની પોલીસને મળેલા હુકમો.
- ૮-૧૦-૩૪ : અલ્લાહાબાદમાં માંદગીને બિહારને પરેણાં શ્રી કમળા નેહરુની મુલાકાત પં. જ્વાહરલાલે લીધી; શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે મુલાકાત દરમિયાન ગાંધીજી મહાસભામાંથી નિવૃત્ત થશે તો તે આફતરૂપ થઈ પરશે એવા દર્શાવેલો અભિપ્રાય.
- ૯-૧૦-૩૪ : યુગેસ્લોવિયાના રાજ્ય એલેક્ઝાંડર ક્રાંસમાં ગોળીબારથી હાર; સ્પેનમાં જાહેરાત બળવા સંબંધમાં ચૂકમંત્રીનું નિવેદન; ગોળીબારથી ધાયલ થયેલા ક્રાંસના વિદેશખાતાના પ્રધાન મો. બાર્થોનું મરણ; માલદીવના સુલતાન મહમુદ રામસુદીન ઇસકંદરને પદભ્રષ્ટ કર્યા સંબંધીનું તેના વડા પ્રધાનનું નિવેદન.
- ૧૦-૧૦-૩૪ : તબિયતના કારણે શ્રી કમલા નેહરુની અલ્લાહાબાદમાંથી ભોવાલી તરફ રવાનગી; ક્રાંસના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન મો. બાર્થોના મરણથી તેમની જગ્યાએ મો. હુમરોએ કામચલાઉ સંભાળેલો હોદ્દો; યુગેસ્લોવિયાની રાજગાદી રાજકુમાર પીટરને આપવાનો વિધિપુરઃસરનો બહાર પરેલો ઠંઠેરો; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વડી ધારાસભાની ચૂંટણી માટેના નિમણૂકપત્રો તપાસવાના દિવસે ચાલીમાં પં. મદનમોહન માલવીયાનું નામ ન દેખાતાં તેમના નિમણૂકપત્ર સામે કલેક્ટરે લીધેલો વાંધો.
- ૧૧-૧૦-૩૪ : વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી પરત્વેનું ગોરખપુર-બિનમુસ્લિમ વિભાગ તરફનું પં. કૃષ્ણકાંત માલવીયાનું નિમણૂકપત્ર નામંજૂર થયું—અલ્લાહાબાદના જજી એનિસ્ટ્રેટ પં. મદનમોહન માલવીયાનું નિમણૂકપત્ર ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું; વડી ધારાસભાની ચૂંટણી માટેની હમેદવારી શ્રી. નરીમાને પાછી ખેંચી લીધી તથા તેમની જગ્યાએ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ હમેદવારી નોંધાવી; મુંબઈની ચોપાટીની રેતી હપ્તર લોકમાન્ય તિલકનું ફક્તલાઈટ બાવડું મુકવાની દરખાસ્ત કેપિરિસને ઉડાડી દીધી; અમદાવાદમાં શ્રી. ભૂલાભાઈનું આગમન—વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી વિષે તેમણે આપેલું જાહેર બાવણું—અમદાવાદના અને જહાના કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે તેમનું પ્રવચન—“ વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણીમાં મહાસભા પરની પ્રજાની શ્રદ્ધાનું માપ નીકળશે ” એવો તેમણે કહેલો સૂર; ક્રાંસમાં આંતરપ્રદેશના પ્રધાન મો. આલ્બર્ટ સેરેટે આપેલું રાજનાયું.

- ૧૨-૧૦-૩૪ : નરિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ શ્રી. બ્રહ્માનાથ દેસાઈને આપેલું માનપત્ર. ૬
- ૧૩-૧૦-૩૪ : બરચમાં વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી વિષે શ્રી. બ્રહ્માનાથ દેસાઈનું ભાષણ સંસ્થાના નવા પ્રધાનમંડળની ચર્ચેલી નિમણૂક; પેરિસથી કપૂરથલાના મહાતાલએ પોતા પાસા ન કરે ત્યાં સુધી ફગવારા ખાતે મળનારી હિંદુસિખ પરિવહના આપવેરાન ઉપ મૂકેલા પ્રતિબંધ; બાંધાણના નવાજે પોતાના સભ્યમાં અમલમાં મૂકેલા પ્રેસ એક્ટ.
- ૧૪-૧૦-૩૪ : સુરતમાં શ્રી. બ્રહ્માનાથ દેસાઈએ વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી વિષે કરેલું પ્રવચન.
- ૧૫-૧૦-૩૪ : અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ૩૧ વિરુદ્ધ ૧૬ મતે ગવર્નરને માનપત્ર નહિ આપવાનો પક્ષાર કરેલો હાથ; ગાંધીજીએ વર્ધાથી છાપાંતોમાં બહાર પાડેલા નિવેદનમાં મદાસભા-ગાંધી નિરૂત થવાનો ઘટનાવેલો આખરી નિર્ણય; સંસ્થાના માછ પ્રધાન મી. પોંકારેનું પેરિસમાં અવસાન; રોલાપુરમાં લાગેલો ધરતીકંપનો અંગ્રેજો.
- ૧૬-૧૦-૩૪ : શ્રીસીપાઈનના ટાપુઓમાં ધંધેલા બંધકર દરિયાઈ વાવાઝોરાથી સંખ્યાબંધ મકાનોનો નાશ—બીજી વર્ષે ચર્ચેલો સંદેશાનુવહાર; અગમેરના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મુંબઈવાસીઓ સભ્યધર્મમાં અખિલ હિંદ મદાસભા મુમિતિએ બહાર પાડેલું નિવેદન; મદાસભાની મુધારણા વિષે ગાંધીજીએ વર્ધાથી બહાર પાડેલું ઐતિહાસિક નિવેદન.
- ૧૭-૧૦-૩૪ : આગામી વડી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં હાલ વિભાજ તરફની એક બેઠક માટે મી. ચીમનલાલ નારાયણનાઈ મહેતાએ ઉમેદવારી પાડી બેંગ્લી લીધી; ગાંધીજીએ મદાસભાના બધારણમાં સુચવેલા મુધારાઓને અમદાવાદના સમાજવાદી પંથ દેશ આપનો કરેલો હાથ.

અ. નુ ક મ ણિ કા

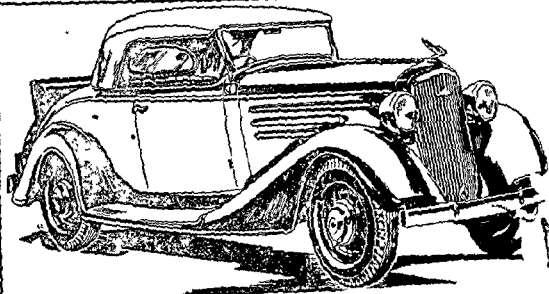
આશ્વિન : ૧૯૬૦

અંક ૬

૧ સાગર ને સ્વાતિ [કાવ્ય]	...	સ્નેહરશ્મિ	...	૫૦૧
૨ ક્યાં છે ભાઈબીજ ?	...	દત્તોત્તેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	...	૫૦૨
૩ દુનિયાનો સોનાનો સંગ્રહ	...	ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી	...	૫૦૪
૪ થરતીની જાયા [કાવ્ય]	...	મુન્દરમ	...	૫૦૯
૫ ભૂતિયો કાદવ [વાર્તા]	...	શંકરન કાલેલકર	...	૫૧૦
૬ દીપાસવી [કાવ્ય]	...	ઉપાસી	...	૫૧૯
૭ નાટની વાળી	...	નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દોવેટિયા	...	૫૨૨
૮ ખેડૂતનાં કરજ ફેડવાનો મોટો પ્રયોગ	...	સુપાન્ત મહેતા	...	૫૨૬
૯ મને નહિ જગાડજો [કાવ્ય]	...	વાદરાયણ	...	૫૩૦
૧૦ નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો	...	શ્રીજીભાઈ રતનજી દેસાઈ	...	૫૩૧
૧૧ કેટલું મૃત્યુ ? [કાવ્ય]	...	હરિહર ભટ્ટ	...	૫૩૮
૧૨ મારી ચંપાનો વર [વાર્તા]	...	વાસુકિ	...	૫૩૯
૧૩ પ્રાચીન અવશેષોમાં [કાવ્ય]	...	અમીદાસ	...	૫૪૦
૧૪ સોયબીન્સ	...	દિનકર પંડ્યા	...	૫૪૧
૧૫ અન્યેષ્ટિ-સંહાર [પ્રહસન]	...	સ્વ. મંગનલાલ કે. મિસ્ત્રી	...	૫૪૫
૧૬ વાંસળીવાળો [કાવ્ય]	...	લલિત	...	૫૪૮
૧૭ લોકવ્યર્થ				
(૧) રતાગિરિ	...	સૌ. શાન્તા કવિ	...	૫૫૬
(૨) સુધારકની મુશ્કેલી	...	પરીક્ષિતલાલ મળ્લમુદાર	...	૫૬૨
૧૮ પુલિન [વાર્તા]	...	કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ	...	૫૬૩
૧૯ એ અપ્રકંઠને [કાવ્ય]	...	સ્વમંરથ	...	૫૬૬
૨૦ ગુજરાતી સાહિત્યના પરમભક્ષક:				
દી. બ. કેશવલાલ કુવ	...	શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી	...	૫૭૦
૨૧ વિચારઅંકમણ	...	રા. વિ પાઠક	...	૫૭૭
૨૨ ઊઘ્યાં સખિ! સોણલાં રૂપાળાં	...	'સુખા'	...	૫૮૧
૨૩ જ્ઞાનગોચરી	૫૮૨
(૧) હિન્દો કેળવણીનો ખર્ચ				
(૨) રશિયામાં કેળવણી				
(૩) ગ્રેસ એક્ટની જન-મક્ષા				
(૪) બાળકોના હક્ક				
(૫) "મુસલમાનોને હિંદમાં રહેવાનો હક્ક નથી."				
(૬) હિંદુઓની લગ્ન મંજૂરી દસ આગામી				
(૭) 'દિલ્હી' ની વ્યુત્પત્તિ				
(૮) સૂર્યમાળાનો નવો મનુષ્યો				
૨૪ પુસ્તકપરિચય	...	રા.	...	૫૮૭
૨૫ વૈજનીશી	૫૯૦

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬૫ દરક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમારાચોટી: અમદાવાદ.
મુદ્રક: ગવર્નન વિશ્વનાથ પાઠક: આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયબડોરા: અમદાવાદ: તા. ૨૨-૧૦-૧૯૬૪

૧૯૩૪ ની તથી

શે વ્રો લે ટ માં.

“નીન્વેક્શન બુટીલો”

એ દુનિયાભરમાં તેના ‘સાથી વધુ ઝડપી
વેચાણનાં’ અનેક કારણોમાંતું એક છે.

અસાધારણ મોકળાશ, ખૂબ જ સગવડતાપૂર્ણ બેઠકો, અસલ આમકાથી મહેલો
આંખને આંછ નાખે તેવો સુંદર દેખાવ, આકર્ષક યંત્રગોઠવણી,

આ બધાં અને બીજાં અનેક કારણોને લીધે

કરકસર સુંદર લાત અને લવિષ્યમાં વિશ્વસનીય સેવા
ધમ્મિતા મોટરીસ્ટોને અમારી શેવ્રોલેટ જ દહાપણબદલી પસંદગી લાગશે.

આજે જ આ સુંદર મોટરો બવા માટે અમારા શોરૂમમાં પધારે.